

विद्योदयः ।

गन्धर्वराजसदस्यमण्डिके चोत्तराजिजगत्विभूतैः
लौकिकसिञ्जलसमाधिपतः सदाशिवः सदाशिवः
विद्यासिद्धिप्रेमसमाधिपतः सदाशिवसन्निधौपकारः
प्रेमसदाशिवसन्निधौपकारः सदाशिवसन्निधौपकारः ३ ५ ७

खण्ड ५ । डिसेम्बर १८७५ ई० । संख्या १२

॥ प्राकृत प्रकाशः ॥

॥ अथ चतुर्थ परिच्छेदः ॥

संभावयामजसोपविशेषा बहु-
लम् ॥ १

अचामिति प्रख्यातारपदणम्,
जति च, संधी वर्त्तमानाना
दां स्थाने अज्विगेषा लोपविशेष
य बहुलं भवति ॥

अज्विगेषास्तावत्—जउथाथंड,

जिउथा—जउथा दुविधा तुम् दाथ
(बहिर्गतत्वात्)

जउथा थंड, णदसोसो, णदसोसो,
बहुमुदं बहुमुदम्, कश्चउरं
कश्चउरं, सिरवेधषा सिरवेधषा,
पोषापोषं पिषापिषं, सीषा
सीषं, सिषासिषं, सरोमुषो
सरमुषो, सरोरुहं सररुहं ।
लोपविशेषाः—राउलं राषउलं,
तुहडं तुडभडं, महडं मडभडं,
पावउलं पाषवउलं, कुंभारो
कुंभारो, पवशुडधं ॥

लोपविशेषाः—अहविः अहदीलः अहमपि
वर्त्तते इति । किंति । किमिति पिषवराति
वर्त्तते इति । पिषवरा इति तत्त्वम् ॥

४
म
प
४
(४४)

संयोगपरे सर्व्वतः पूर्व्वस्याचो
लोपः ॥ कचिन्नित्यं कचिदन्त्यदेश
वहुलग्रहणात्, सैनान्त्यदिपि साच
णिककार्थं भवति ॥^{*}

उदुखरे दोर्लोपः ॥ २

उदुखरशब्दे दु इत्यतस्तस्य लोपो
भवति ॥ उद्वरम् ॥

कालायसे यस्य वा ॥ ३

कालायसशब्दे यस्य वा लोपो
भवति ॥ कालासः, कालाससम् ॥

भाजने जस्य ॥ ४

भाजनशब्दे जकारस्य लोपो वा
भवति ॥ भाणं, भाशणं ॥

यावदादिषु वस्य ॥ ५

† यावदित्येव मादिषु वकारस्य
वा लोपो भवति ॥ जा, जात्र; ता

^{*} यच्चि संकेतोऽपि कचिन्तोऽप्यर्थः। यदिह भवति
कालः कुसुमयाम एव कुसुमसमप भासि।
संक्रान्त निष्क्रान्त। चार्त्तं।

† विरलसावश्राटकादिषु वकारलोपः प्रयोगः
अकारप्रयोगस्तु बहुधा। कावचं संस्मारेति।
एकदाच मादाच। एतं चादिमी। एव राजव
धुरन्तरी। इत्यादि।

ताव ॥ पाराश्र्यो, पारावश्र्यो; अश्र
स्तं, अश्रुवस्तं; जीश्रं जीविश्रमः
एश्रं एश्र्यं, एश्र एश्र्यं। कुशलश्रं
कुवलश्रं यावत्, तावत्, पारावत्,
अश्रुवर्त्तमान, जीयित, एव, एव,
कुवलश्रं ॥

अन्त्यहलः ॥ ६

वेति निवृत्तम् ॥ शब्दानां यो
ऽन्त्यो हलस्तस्य लोपो भवति ॥
जस्यो, याजस्य, सर्यो, कस्यो, जाव,
ताव; यस्य, नभस्य, सरस्य,
कस्यन्, यावत्, तावत् ॥

स्त्रियामात् ॥ ७

स्त्रियां वर्त्तमानस्यान्त्यहल
कारो भवति सरिश्वा, यद्विवश्वा
वाश्वा सरित् प्रतिपत् वाच ॥

रोरा ॥ ८

स्त्रियामन्त्यस्य हलो रफस्य रा
इत्ययमादेशो भवति। धुरा, गिरा;
धुर, गिर ॥

^{*} याथा संकेतः जश्वा योश्वा

न विदुः ॥ ८

विष्णुश्च आकारो न भवति,
विष्णुः ॥

गरदोः ॥ १०

गरदोः ॥ १०
गरदोः ॥ १०

दिक् प्रातः ॥ ११

दिक् प्रातः ॥ ११
दिक् प्रातः ॥ ११

दिक् प्रातः ॥ ११

मो विन्दुः ॥ १२

मो विन्दुः ॥ १२
मो विन्दुः ॥ १२

मो विन्दुः ॥ १२
मो विन्दुः ॥ १२

मो विन्दुः ॥ १२

मो विन्दुः ॥ १२

मो विन्दुः ॥ १२
मो विन्दुः ॥ १२

मो विन्दुः ॥ १२
मो विन्दुः ॥ १२

मो विन्दुः ॥ १२
मो विन्दुः ॥ १२

मो विन्दुः ॥ १२
मो विन्दुः ॥ १२

मो विन्दुः ॥ १२

नकारश्चकारोर्हसि परतो

विन्दुर्भवति मकारः ॥ नव्य—अंसी

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

अंसी, कंसी, कमसी ॥ अंसी—

कचिदृत्तभङ्गभवात् त्यज्यमानः
क्रियमाणश्च विन्दुर्भवति स मांसा
दिषु द्रष्टव्यः ॥

ययि तद्वर्णान्तः ॥ १७

ययिपरतो विन्दुः स्तद्वर्णान्तो वा
भवति ॥ सङ्का सङ्को अङ्को अङ्कं
सञ्चरइ सण्टो सन्तरइ सम्पत्ती ।
ययौति किम् ॥ अंभो वाधिकायाग
पङ्कं विन्दु संका संखो । शंका
शङ्क अङ्क अङ्क सञ्चरति पण्ड
सञ्चरति सस्यान्ति ॥

नमान्तप्रावृट्शरदः पुंसि ॥ १८
नकारान्ताः मकारान्ताश्च प्रावृट्
शरदौ च पुंसि प्रयोक्तव्याः ॥

कश्चो जश्चो चश्चो, सान्ताः—जसो
तसो सरो पाउसो सरदो कश्चं
जश्च चश्चं यश्च तश्च सरस
प्रावृट् शरत् ॥

न गिरीतभसो ॥ १९

गिरस नभस इत्येतौ न पुंसि
प्रयोक्तव्यौ ॥ गिरस गङ्गम् ॥

पृष्ठाक्षिप्रश्चाः स्त्रियां वा ॥ २०

एते स्त्रियां वा प्रयोक्तव्याः । पृष्ठा
पृष्ठं, अक्षी अक्षं, पण्डा
पण्डो पृष्ठ अक्षि प्रश्चः ॥

यो द्वापयोः ॥ २१

अय अय इत्येतयोरुपसर्गयोर्वो
आत्वं भवति ॥ ओसासो अवसासं
ओसारिषं अवसारिषं अवसास
अपसारित ॥ १

तत्त्वयोदितुयो ॥ २२

तत्त्व इत्येतयोः प्रत्ययोः यथा
सङ्का दातुण इत्येतावादेशौ स्तः ।
पीणदा मूढदा पीणतुणः मूढ
तुणं । पीनता मूढता, पीनत्व
मूढत्वं ॥

क्षुजणः ॥ २३

क्षा प्रत्ययस्य जण इत्ययमादेशो
भवति ॥ क्षेजण सोजण काजण
दाजण ॥ गृहीत्वा यत्वा कृत्वा
दत्त्वा ॥

१ सयं जश्च चश्चो आउलो करिषः ।

२ ओसारिष पाठपुत्रा सोपलि ।

३ जानीनि निउणतुण ।

दण्डरः शीले ॥ २४

शीले यस्तृन् प्रत्ययो विहितस्तस्य
दूर इत्ययमादेशो भवति, स्वमण
शीलो भसिरो, हसनशीलो हसिरो॥

॥ प्राचीनभूगोलवर्णनम् ॥

महाभारतसम्मत-

तीर्थनामकीर्तनम् ।

“पुलस्त्य उवाच ।

तदेकाग्रमनाः पुत्र ।

शृणु ताम्रिषु यत् फलम् ॥

यस्य हस्तौ च पादौ च

मनश्चैव सुसंयतम् ।

विद्या तपश्च कौतन्त्र्य

स तीर्थफलमश्नुते ॥

प्रतिग्रहादपाहृतः

सन्नुष्टो येन केनचित् ।

अहङ्कारनिवृत्तश्च

सतीर्थफलमश्नुते ॥

अकतकको निरारम्भा

लघाहारो जितेन्द्रियः ।

विमुक्तः सर्वपापेभ्यः

सतीर्थफलमश्नुते ।

ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता

वेदेष्वपि यथाक्रमम् ।

फलञ्चैव यथा तत्त्वं

प्रेत्य चेहच सर्वशः ॥

न ते शक्या दरिद्रेण

यज्ञाः प्राप्तुं महीपते !

बहूपकरणा यज्ञाः

नानासम्भारविस्ताराः ॥

प्राप्यन्ते पाथिबेरतेः

सृष्टेर्वा नरेः क्वचित् ।

नार्थन्यूनैर्नाप्रगणै-

रैकात्म्यमिदमाधनेः ॥

यो दरिद्रेरपि विधिः

शक्यः प्राप्तुं नरेश्वर ।

तुल्यायज्ञफलैः पुण्ये
 स्तन्निबोधयुधाम्बर ॥
 नृलोकी देवदेवस्य
 तीर्थं त्वेलाक्यविश्रुतम् ।
 पुष्करं तीर्थमासाद्यं
 देवदेवसमी भवेत् ॥
 दशकोटिसहस्राणि
 तीर्थानां वै महासते !
 सान्निध्यं पुष्करे येषां
 विसन्ध्यं कुरुनन्दन ! ॥
 आदित्या वसवो रुद्राः
 साध्याश्च समरुहणाः ।
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव
 नित्यं सन्निहिता विभो ! ॥
 अर्घ्येकं भोजयेद्दिप्रं
 पुष्करारण्यमाश्रितः ।
 तेनासौ कर्माणा भीष्म !
 प्रेत्य चेह्य मोदते ॥
 कार्त्तिकौन्तु विशेषेण
 योऽभिगच्छति पुष्करम् ।

प्राप्नुयात् स नरो लोकान्
 ब्राह्मणः सदनोऽक्षयान् ॥
 यथासुराणां सर्वेषां
 मादिस्तु मधुसूदनः ।
 तथैव पुष्करं राजन्
 तीर्थानामादिरुच्यते ॥
 उद्वा द्वादश वर्षाणि
 पुष्करे नियतः शुचिः ।
 क्रतून् भर्त्मानवाप्नोति
 ब्रह्मलोके स गच्छति ॥
 यस्तु वर्षशतं पूर्णं
 मग्निहोचमुपासते ।
 कार्त्तिकीं वा वसेदेकां
 पुष्करे सममेव तम् ॥
 दुष्करं पुष्करं गन्तुं,
 दुष्करं पुष्करे तपः ।
 दुष्करं पुष्करे दानं
 वस्तुञ्चैव सुदुष्करम् ॥
 सद्वा द्वादशरात्रन्तु
 नियतो नियताशनः ।

प्रदक्षिणमुपाटतो
 जम्बुमार्गं समाविशेत् ॥
 जम्बुमार्गं समाविश्य
 देवर्षिपितृभेवितम् ।
 अश्वमेध भवाप्नोति
 सर्वकामसमन्वितः ॥
 तत्रोष्य रजनौः पञ्च
 पृतात्मा जायते गरः ।
 न दुर्गति भवाप्नोति
 सिद्धिं प्राप्नोति चोत्तमाम् ॥
 जम्बुमार्गादुपाटन्तां
 गच्छेत्तण्डुलिकायमम् ।
 न दुर्गति भवाप्नोति
 ब्रह्मलोकञ्च गच्छति ॥
 आगस्त्यं सर आसाद्य
 पितृदेवार्चने रतः ।
 विरात्रोपोषितो राजन्
 अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
 कण्वायमं ततो गच्छेत्
 योजुष्टं लोकपूजितम् ।

धर्म्मार्णव्यं हितं पुण्य
 सावञ्च भरतर्षभ ॥
 प्रदक्षिणं ततः कृत्वा
 यथातिपतनं व्रजेत् ।
 हयमेधस्य यज्ञस्य
 फलं प्राप्नोति तत्र वे ॥
 महाकालं ततो गच्छे
 न्नियतो नियताग्रनः ।
 कोटितौर्ध्वमुपस्पृश्य
 हयमेधफलं लभेत् ॥
 ततो गच्छेत् धर्म्मज्ञः
 स्थानं पुण्यं मुमापतेः ।
 नास्मा भद्रवटं नाम
 त्रिषु लोकेषु विद्युतम् ॥
 तत्राभिमग्न्य चेशानं
 गोसहस्रफलं लभेत् ।
 महादेवप्रसादाच्च
 गाणपत्यञ्च विन्दति ॥
 नर्म्मदान्मुमसामाद्य
 नदीं तैत्तिथ्यं विद्युताम् ॥

तर्पयन्ति पितॄन् देवा-
 नग्निष्टोमफलं लभेत् ।
 दक्षिणं सिन्धुमासाश्च
 ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥
 अग्निष्टोमसवाप्नोति
 विमानञ्चाधिराजति ।
 चर्मणवतीं समासाद्य
 नियतो नियताशनः ।
 रन्ति देवाभ्यनुज्ञातो
 अग्निष्टोमफलं लभेत्
 ततो गच्छेत् धर्माज्ञा
 हिमवत् सुतमर्जुदम् ।
 पृथिव्यां यत्नं वे छिद्रं
 पूर्वमासीद्युधिष्ठिरः ॥
 अवायसो वशिष्ठस्य
 चिपु लोकेषु विश्रुतः ।
 तलोप्य रजनी मेकां
 गोमहस्य फलं लभेत् ॥
 पिङ्गातीर्थं उपस्युः
 ब्रह्मचारी नराधिपः ।

कपिलानां नरव्याघ्र
 शतस्य फलमश्नुते ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र
 प्रभासं तीर्थमुत्तमम् ।
 तत्र सन्निहितो नित्यं
 स्वयमेव ऊताशनः ॥
 ततो गत्वा भरस्वत्याः
 सागरस्य च सङ्गमम् ।
 गोमहस्य फलं प्राप्य
 स्वर्गलोके महीयते ॥
 वरदानं ततो गच्छेत्
 तीर्थं भरत सत्तमम् ।
 विष्णोर्दुष्कामसा यत्र
 वरो दत्तो युधिष्ठिरः ।
 वरदाने नरः स्नात्वा
 गोमहस्य फलं लभेत् ॥
 ततो दारुवतीं गच्छेत्
 नियतो नियताशनः ।
 पिण्डारके नरः स्नात्वा
 लभेद्भवद्भुवनं कम् ॥

तस्मिन् स्तार्थं महाभाग
प्रज्ञानलक्षणं जितम् ।
अद्यापि मुद्रा दृश्यन्ती
तद्वज्रतमगिन्दम् ॥
मागरेख्य च सिन्धोश्च
मङ्गलं प्राप्य भारतम् ।
तीर्थं सलिलराजस्य
स्नात्वा प्रयतमानसः ।
तर्पयित्वा पितॄन् देवा
नृपेभ्यः भरतर्षभ ।
प्राप्नोति वाचनं लोकं
दोषशानः स्वतेजसा ॥
गङ्गाकर्णे श्वरं देव
मच्चयित्वा युधिष्ठिर ।
अश्वमेधाहं गुणं
प्रवदन्ति ते नृपिणः ॥
प्रदक्षिणामुपवृत्त्य
गच्छेत् भरतर्षभ ।
तीर्थं कुक्षवरं च
क्षिप्य लोकेषु विद्युतम् ॥

द्वितीतीति नाम्ना विख्यातं
सर्वपापप्रमाचनम् ।
यच्च ब्रह्मादया देवा
उपासन्ति सहेश्वरम् ॥
गत्वा यत्र सहाभ्राज
विष्णुना प्रभविष्णुना ।
पुनः शौचं कृतं राजन्
क्षत्वा देतेयदानवान् ॥
ततो गच्छेत् धर्मार्ज
वज्रधारा सलिलराजम् ।
गङ्गादेव तस्मां हि
हयमेवजवान् शतम् ॥
तीर्थं वाच सरः पूज्यं
वस्तुनां भरतर्षभ ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च
वस्तुनां सन्नातो भवेत् ॥
भरतुङ्गं सन्नामाद्य
शुचिः शीघ्रमगन्विताः ।
ब्रह्मलोकं मनोमोति
गतिञ्च परमां व्रजेत् ॥

कुमारिकाणां शक्रस्य
 तीर्थं सिद्धनिषेधितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः पृष्ठ
 शक्रलोकमवाप्नोति ॥
 रेणुकायाश्च तत्रैव
 तीर्थं सिद्धनिषेधितम् ।
 तत्र स्नात्वा भवेद्भिप्रो
 निर्मलश्चन्द्रमा यथा ॥
 अथ पञ्चनदं गत्वा
 निवृत्तो निवृत्ताग्रजः ।
 पञ्चयज्ञानवाप्नोति
 क्रमशो येन कोर्त्तिताः ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र
 भीमायाः स्थानमुत्तमम् ।
 तत्र स्नात्वा तु येन्यां वै
 नरी भरतसत्तम ।
 देव्याः पुत्रो भवेद्वाजन्
 रत्नकुण्डलविग्रहः ।
 गर्वा शतसहस्रस्य
 फलं प्राप्नोति मानवः ॥

श्रीकृष्णं नृपयाभास
 विष्णुं लोकेषु विद्युत्तमम् ।
 शिवाय च नृपयाभास
 ज्ञातुं सत्तमः प्रयत्नम् ॥
 ततो गच्छेत् शक्रलोक
 विमलं तीर्थमुत्तमम् ।
 अथापि यत्र हस्तस्य
 बाल्याः सौम्यराजताः ॥
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं
 वासवं लोकमाप्नुयात् ।
 सर्वपापविमुक्तता
 गच्छेत् त परशं गतिम् ॥
 वितस्ताञ्च सत्तासाध
 नस्तर्था पितृदेवताः ।
 नरः फलमवाप्नोति
 वाजपेयस्य भारत ॥
 काशीरेष्वेव नागस्य
 भजनं तद्वक्तव्यम् च ।
 वितस्ताख्यमिति ख्यातं
 सर्वपापप्रमोचनम् ॥

तत्र स्नात्वा नरोन्नूतं
 वाजपेयमवाप्नुयात् ।
 सव्यपापविशुद्धात्मा
 गच्छेच्च परमां गतिम् ॥
 ततो गच्छेत्त वडवां
 विपु लोकेषु विश्रुताम् ।
 पश्चिमावाङ्मु सन्ध्यावा
 सुपस्तुश्व यथाविधिः ।
 चक्रं सप्तार्द्धिमे राजन्
 यथाशक्ति निवेदयेत् ॥
 ततो निवृत्तो राजेन्द्र
 रौद्रं पद्मयानिसेत् ।
 अभिरन्व सहादेव
 मश्वमेधफलं लभेत् ॥
 मणिमन्तं समासाद्य
 ब्रह्मचारी मजाहितः ।
 एकरात्रोपिती राज
 न्मणिमेषफलं लभेत् ॥
 अथ गच्छेत् राजेन्द्र
 देविजां लोकविश्रुताम् ।

प्रवृत्तिर्यत्र विप्राणां
 श्रुयते भरतर्षभ ॥
 कामाख्यं तत्र सदृश
 तीर्थं देवनिषेधितम् ।
 तत्र स्नात्वा नरः क्षिप्रं
 सिद्धिं प्राप्नोति मानवः ॥
 अर्द्धयोजनविस्तारां
 पञ्चयोजन मायतान् ।
 एतावदेविकामाहुः
 पुण्यां देवर्षिमेधिताम् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र
 दीर्घसत्रं यथाज्ञानम् ।
 तत्र ब्रह्मादेवो देवाः
 सिद्धाश्च परमप्रयः ।
 दीर्घसत्रमुप्रासन्ते
 दीक्षिता नियतव्रताः ।
 ततो विनमनं गच्छे
 न्निवृत्तो नियतात्मनः ।
 गच्छत्यन्तर्हिता यत्र
 मेघपूडे नरसुता ।

चमसे च शिवोज्ज्वले
नागाज्ज्वले च दृश्यते ।
स्नात्वा तु चमसोज्ज्वले
अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
शिवोज्ज्वले नरः स्नात्वा
गासहस्रफलं लभेत् ।
नागाज्ज्वले नरः स्नात्वा
नागलोकासवाप्नुयात् ॥
शश्यागज्ज्वले राज्ञे
तौर्ध्रसायाश्च दुर्लभम् ।
शश्यागज्ज्वले प्रतिष्ठिताः
पुष्करा यच्च भारत ॥
रुरस्त्राणां महाभाग
अनुसंवत्सरं हि ते
स्नायन्ते भरत ये उ
वृत्तां वै कार्तिकीं मदा ॥
कुमारकोटोमासाद्य
नियतः कुशुनन्दन ।
तत्वाभिषेकं कुर्वीत
पितृदेवाश्च ने रतः ।

ततो गच्छेत् धर्मज्ञ
रुद्रकाटीं समाहितः ॥
पुरा यत् सचारात्
मुनिकाटिः समागताः ।
होमं सहताविष्टा
रुद्रदर्शनकाङ्क्षया ॥
अष्टपूर्वमष्टपूर्व
इत्यादि उपमन्त्रजम् ।
एवं संप्रस्थिता राज
न्नुपयः किन्तु भारत ॥
ततो योगेश्वरेणापि
योग सांख्य भूपति ।
तेषां मनुप्रणामार्थं
मृषीणां भावितात्मनाम् ॥
सृष्टा कोटोति रुद्राणां
मृषीणां मयतः स्थिता ।
तत् स्नात्वा नरव्याघ्र
रुद्रकाटीं नरः शुचिः ॥
अष्टपूर्वमष्टपूर्व
कुलञ्चैव समुद्धरेत् ।

ततो गच्छेत् राजेन्द्र
 मङ्गलं लोकविद्युत्तम् ।
 सरस्वत्या महापुण्यं
 कंगवं समुपासते ॥
 यत्र ब्रह्मादयो देवा
 ऋषयश्च तपोधनाः ।
 अभिगच्छन्ति राजेन्द्र
 चैवशुक्लचतुर्हशीम् ॥
 ऋषीणां यत्र सत्राणि
 समाप्तानि नराधिप ।
 सत्रावसानमासाद्य
 गोमहस्रफलं लभेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र
 कुरुक्षेत्रमभिष्टुतम् ।
 पापेभ्यो यत्र मुच्यन्ते
 दर्शनात् सर्वजन्तवः ॥
 कुरुक्षेत्रं गमिष्यामि
 कुरुक्षेत्रं वंसायहम् ।
 यएव सततं भूयात्
 सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥

पांगवोऽपि कुरुक्षेत्रे
 वायुना समदीरिताः ।
 अपि दुष्कृतकर्माणां
 नयन्ति परमां गतिम् ॥
 दक्षिणेन सरस्वत्या
 दृपद्वत्तुत्तरणं च ।
 ये वसन्ति कुरुक्षेत्रे
 ते वसन्ति विपिष्टपे ॥
 तत्र मासं वसेद्वीर
 सरस्वत्यां युधिष्ठिर ।
 यत्र ब्रह्मादयो देवा
 ऋषयः सिद्धचारणाः ।
 गन्धर्वोऽप्यमरसो यक्षाः
 पन्नगाश्च सहोपते ।
 ब्रह्मक्षेत्रं महापुण्यं
 अभिगच्छन्ति भारत ।
 ततो मङ्गलकं नाम
 द्वारगलं महाबलम् ।
 यत्तं समभिवाद्यैव
 गोमहस्रफलं लभेत् ।

ततो गच्छेत् धर्मज्ञः
विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
सततं नाम राजेन्द्र
यच्च सन्निहितो हरिः ॥

ततः प्रारिक्तं गच्छेत्
तीर्थं तैलोग्रविश्रुतम् ।
अग्निदोषातिरात्राभ्यां
फलं प्राप्नोति भारत ॥

॥ लखनदेवजनाविकानां सङ्गीतम् ॥

(१)

प्रायासएषोऽस्वनिधे ! वाद्यं ते
तरङ्गमालां तरलीकरोषि ।
ज्ञातं न किं प्रत्यहं मङ्गदीया
स्त्वां लीलया गोप्सदवत् तरन्ति ॥

(२)

न दृश्यते किं चलनमङ्गदीयं
वीथ्यं विचित्रं त्वयि मज्जनोति ।
समुद्रगुह्ये विजितं समस्तं
नित्यं जगन्तो नमतीह भीतम् ॥

(३)

श्रुतं न किंवा विवितास्तदीयं
रत्नप्रसूरीरतभूरदायीम् ।
हिमालयाद्याः गिरसा मगर्व-
प्रजिप्तमस्तुस्वरणं वहन्ति ॥

(४)

कश्चिन्नृसिंहादितराज्जदीयं
श्रेयस्तदीयो ननु तव दृष्टः ।
ते भारतीयाः प्रतप्तोऽतिभीताः
पलायमाना दिश जाययन्ति ॥

(५)

विपक्षवक्षस्तत्तत्कालुष्यं
चेतोऽन्तर्दीवं न कुतो विभेति ।
विनाक्षिभङ्गीं तरलायताक्ष्या
रक्तं मुखं वा दृष्टिनात्कजादा ॥

(६)

कदाच्यनवतामु विपक्षयानां
समस्तविद्याविदुषां न नोऽस्ति ।
मुदुष्कारं कार्यमिहाद्य किञ्चि
त्वनार्थदृष्टिज्वाताञ्च काले ॥

ततो गच्छेत् धर्मज्ञ
विष्णोः स्थानमनुत्तमम् ।
सततं नाम राजेन्द्र
यच्च सन्निहितो हरिः ॥

ततः पारिप्लवं गच्छेत्
तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।
अग्निष्टोमातिरावाभ्यां
फलं प्राप्नोति भारत ॥

॥ लण्डनदेशजनाविकानां सङ्गीतम् ॥

(१)

प्रायासएषोऽस्मिन्निधे ! कथं ते
तरङ्गमालां तरलीकरोषि ।
ज्ञातं न किं प्रत्यहं मस्मादीया
स्त्वां लीलया गोस्पदवत् तरन्ति ॥

(२)

न दृश्यते किं चलमस्मादीयं
वीथ्यं विचित्रं त्वयि सन्नोति ।
समद्रुद्धे विजितं समस्तं
नित्यं जगन्तो नमतीह भीतम् ॥

(३)

श्रुतं न किंवा विजितास्त्रदीयै
 रत्नप्रसूभारतभूरिहानीम् ।
 हिमालयाद्याः शिरसा समर्व
 मलिप्तमस्त्रस्वरणं वहन्ति ॥

(४)

कश्चिन्नुसिंहासितवाङ्मदीयै
 श्वेदस्त्रदीयो ननु तत्र दृष्टः ।
 ते भारतीयाः शतशोऽतिभीताः
 पलायमाना दिश लाययन्ति ॥

(५)

विपक्षवक्षस्त्ररक्तानुधं
 चेतोऽस्त्रदीयं न कुतो विभेति ।
 विनालिभङ्गीं तरलायताक्षरा
 रक्तं मुखं वा दृष्टिनाक्त्रजादा ॥

(६)

कलाखनलासु विचक्षणानां
 समस्तविद्याविदुषां न नोऽस्ति ।
 सुदुष्करं कार्यमिच्छाद्य किञ्चि
 स्वनार्यदृष्टिज्वरताञ्च काले ॥

(७)

अभोजामन्नं न च जातिभेदो
 न कोऽपि देयो गमने निषिद्धः ।
 ईशाञ्जनं नोऽस्ति पवित्ररूपं
 प्र ब्रतौपयेत् कः शिवसस्त्रदीयम् ॥

(८)

जयतु सा विजयिनी
 नृपसुता^० हितकरी ।
 अयतु ता मनुदिनं
 स परमेश्वर इह ॥
 ॥ इति सौहृदौकेय-कृतं नाविक-सङ्गीतम् ॥

^० यस्याके राश्री लण्डनेष्वर दृष्टिता ।

॥ मूल्यादौनां नियमः ॥

वार्षिक मूल्यं प्रथमद्वयम् — — — — २।००

” पञ्चाद्वयम् — — — — ३।००

प्रत्येकखण्डं १० परिमित-मूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येक पंक्तिः १० परिमित-मूल्येन मुद्रिता भविष्यति ॥

॥ कलिकाता-सत्ययन्त्रे श्रीमद्देवनाथसरकारेण मुद्रितः । खाडोरस्य श्रीमद्विज्ञापनस्य प्रकाशितः ॥

ॐ

ॐ

विन्दोदयः ।

सत्यमेव जयते ॥ १ ॥
 श्रीकामदेवजीवरामायणः सत्यमेव जयते ॥
 विन्दोदयः जयते ॥ २ ॥
 श्रीकामदेवजीवरामायणः सत्यमेव जयते ॥ ३ ॥

खण्ड ५]

नवम्बर १८७५ ई०

[संख्या ११]

॥ प्राञ्जल्यन्ताः ॥

क पञ्चविम्बयुग ॥ १२ ॥

क इत्येतस्य पञ्च विम्बयुगं प्रथमं
 युक्तस्य रुद्रकारो भवति ॥

सत्य । गिरु, उम्हा । पञ्चो ।

विम्बयो । पञ्चो । संस्कृत-

रूपाणि—धीमा, उमान, पञ्चम,

विम्बय ।

क स पञ्चयुग ॥ १३ ॥

ज्ञादीनां पञ्च इत्ययं भावो
 भवति । क स पञ्चो, पञ्च ।

क स, पञ्चयुगं पञ्चयुगं । सत्य ।

विम्ब, कञ्चो । सत्य । सत्य ।

विम्ब । सत्य । पञ्चो,

विम्बो । पञ्चो । कञ्चो । संस्कृत-

रूपाणि—धीमा, उमान, पञ्चम,

पञ्चम, विम्ब, कञ्चो, सत्य,

तोष, प्रय, गिरु ।

विम्ब । १४

विम्बयुगं पञ्चयुगं । सत्य

भावे भवति । विम्ब ।

सत्य । १५

स इत्येतस्य क इत्ययं भावो

भवति। पुष्फं, सप्फं, शिप्फाश्च।
संस्कृतरूपाणि क्रमिण यथा—
पुष्पं, जष्पं, निष्पार।

स्यस्य सर्वत्र स्थितस्य। ३६।

स्य इत्येतस्य सर्वत्र स्थितस्य
फ इत्ययमादेशो भवति। फंसा,
फन्दणं। स्यर्शः, स्यन्दनं।

सिच। ३७।

स्यस्य क्वचित् सि इत्ययमादेशो
भवति। पाडिसिद्धी। प्रतिसिद्धिर्न।

वाच्येऽशुणि हः। ३८

वाच्यशब्दे ष्य इत्येतत्तस्य ङकारो
भवति अशुणि वाच्ये। वाही,
अशुणि किं वपणी। वाच्य उच्यते।
कावापणे। ३९।

कावापणशब्दे युक्तस्य ङकारी
भवति। काहावणी। काहावणी—
इत्यपि दृश्यते।

खत्सपां छः। ४०।

एतेषां छकारो भवति। खस्य;
पच्छिमं, अच्छेरं। खस्य;
बच्छो, बच्छरो, मस्य; लिच्छा,

जुगच्छा। संस्कृतरूपाणि यथा—
पश्चिम, आचर्य्य, वक्ष, बक्षर,
लिष्ठा, जुगुप्ता; क्वचित् उच्यते।
(अच्यते) इत्यपि पाठो दृश्यते।
इतिषो ज्ञः। ४१।

उच्चिक्कशब्दे चकारस्य ज्ञ इत्यय
मादेशो भवति। दिक्कश्च।

जोशुकोत्तवयोः। ४२

उत्सुक उत्सव इत्येतयोः क्
इत्येतस्य कृकारो न भवति। स-
त्स पां छ इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते॥

उत्सुग्री, उत्सुवा; क्वचित् उत्सुक
स्थाने आशुग्री, उत्सुग्री। तथा
उत्सव स्थाने उत्सुग्री, उत्सुवा,
उत्सुवा, उत्सुग्री। इत्यादि रूपाणि
दृश्यन्ते।

ज्यो मः। ४३

ज्य इत्येतस्य म इत्ययमादेशो
भवति, अघो लोपि प्राप्ते। ज्यो
ममहा; जन्म ममथ।

जज्ञपञ्चाशत्पञ्चदशेषु णः। ४४

ज्य-ज्य इत्येतयोः पञ्चाशत्-पञ्च-

दश गणयोगे युक्तस्य धकारो
भवति । स्वस्थ, पञ्चमो, जस्य,
जस्यो, विष्णोः, पञ्चासा, पञ्च-
रहो । एतेषां लक्षण संस्कृतरूपाणि
यथा,—पञ्चम, यज, विज्ञान,
पञ्चाग्र, पञ्चदश ।

तालवृत्ते षट् । ८५

तालवृत्ते युक्तस्य षट् इत्यय-
मादेशो भवति । तालवृत्तम् ।

भिन्दिपाले षट् । ८६

भिन्दिपालवृत्ते युक्तस्य षट्
इत्ययमादेशो भवति । भिन्दि-
पालो ।

विज्ञते भट्टो वा । ८७

विज्ञलवृत्ते युक्तस्य भकारवकारो
भट्टो वा । वेत्तभट्टो विज्ञलो ।

आत्मनि प । ८८

आत्मन्यङ्गे आत्म्य ॥ अण्वा ॥

कास्य ॥ ८९

क इत्येतस्य प्रकारो भवति ।

रूप, लक्षणो । वेत्तविमानो

नित्याद्यः ॥

जेषादेशोर्द्धित्वमनादौ ॥ ९०

युक्तस्य यो जेषादेशभूतो तयो-
रनादौ वर्तमानयोर्द्धित्वं भवति ।
जेषमा तावत्—भुत्तं, मयो,
जादेशमा—लट्टो, दिट्टो, हत्तो ।
अनादाविति किम् ? स्वलिङ्गं
स्वभावे व्यवहो ॥ एतेषां क्रमेण
संस्कृत रूपाणि यथा—भुत्त,
मार्गो दृष्टि, दृष्टि, हस्त, स्वलिङ्ग
स्वस्थः स्तवकः ।

वर्गेषु यजः पूर्वः । ९१

युक्तस्य यो जेषादेशा यनादि-
भूतो तयोर्द्धित्वमि विहिते अत-
जडेतयो वर्गेषु चणो द्वितीय
चतुर्थो वा विहितः तस्य पूर्वः प्रथम
चतुर्थो वा भवति । वर्गेषु यजस्य
द्वितीयस्य प्रथम चतुर्थस्य तृतीयो
विहिते विधीयते । अशुभयोः
प्रथम तृतीय पञ्चमरूपयोः जेषा-
देशोऽस्तु तावत् भवतः ॥

जेषस्य चकृत्वाणं, अशुभो

सुच्छा, विष्णोः लट्टो, दिट्टो

भरो । आदेशश्च—दिष्टो लुट्, वक्तो, विप्रक्षिप्तो, गित्यागो, जक्खो लङ्, अट्टो, पुष्फ । आस्थानम् । अर्थः । मूर्च्छा । निर्भरं लुब्धं । निर्भरं । दृष्टि । वज्रः । विश्वरथः । निवार । वज्र । लङ्को अस्ति । पुष्प ॥

नीडादिषु ॥ ५२

नीड इत्येवमादिषु वानादौ वर्त्तमानशब्दोऽपि द्वित्वं भवति । तेषु एनीडापीडेत्यादीनां एत्वम् । मोक्षं । पेक्ष्णं । वाहितं । उज्जुषो । जम्भो । जीष्णं । एतेषां संस्कृतरूपाणि यथा— नीड, स्त्रीत । प्रेमन् । व्याहत । कृजु । जनक । यौवन ॥

आश्वताम्बयोर्वः ॥ ५२

आश्वताम्बइत्येतयो द्वित्वेन वकारो भवति । अं । तं ॥ नरहाः ॥ ५४
रेफहकारयोर्द्वित्वं न भवति । पीरं । तूरं । जीहा । बाही ।

एतेषां संस्कृतरूपाणि यथा—
पैथं । रूथं । जिह्वा । वाष्प ॥

आडो जम्ब ॥ ५५

आड उत्तरश्च ज इत्येतस्यदिशश्च द्वित्वं न भवति । आणा, आणत्तो । आजा, आजमि । आड इति किम् ? मया । मज्जा ॥

न विन्दुपरो ॥ ५६

अनुस्वारपरो द्वित्वं न भवति । लंयती । मंजा । संक्रान्त मन्त्राः

समासे वा ॥ ५७

समासे शिपादिगयोर्वा द्वित्वम् भवति । गङ्गाती । गङ्गामो । कुसुमपथरो । कुसुमपथरो । देवत्यः । देवपुत्रः । आणालक्यः । मो आणालक्यः । नदीयाम् । कुसुमप्रकरः । देवस्तुति । आनाम् स्नाथ ॥

सेवादिषु च ॥ ५८ ॥

सेवा इत्येव मादिषु वानादौ वा द्वित्वं भवति । मेखा सेवा । एकं । एषं । एक्यो । शही ।

देव्यं दह्वं । असिन्धुं च-
 सिन्धुं । तेलोक्षं तेलोयं ।
 णिहिं क्षी । णिहिशो । तुण-
 हिन्नी तुणहिशो । कणि-
 आरो कणिआरो दिग्धं दीहं ।
 रत्ती राह । दुक्खिणो । दुह्मिणो ।
 अम्हो अमो । इम्हरो । इवरो ।
 विम्हासो । योमासो । णिम्हासो
 णीसासो । रम्हो रसी । मिच्छी
 मिच्छो । पुम्हो पुमो । एतेषां
 क्रमेण संस्कृतरूपाणि—नेवा ।
 एक । नख । देव । अग्निव ।
 तेलोय । निहित । तूणोक् ।
 कर्णिकार । दीर्घं । रात्रि दुःखित
 अश्व । ईश्वर । विम्हासा निज्जाम
 रस्सि । मित्र । पुण्य ॥

उभयत्र विभाषयं सेवादीनाम
 प्राप्ते । दीर्घादीनाञ्च प्राप्ते ॥

विप्रकर्षः ॥ ५८ ॥

अधिकारोऽवगं । आपरिच्छेद-
 समामेयुक्तस्य विप्रकर्षो भवति ॥

क्लिष्ट श्लिष्ट रत्न क्रिया शार्ङ्गेषु
 तत्स्वर तत्पूर्वस्य ॥ ६० ॥

क्लिष्टादिषु युक्तस्य विप्रकर्षो
 भवति । विप्रक्लृप्तस्य च यः पूर्वो
 वर्णो निरर्थस्तस्य तत्स्वरता भवति ॥
 तेनैव पूर्वोऽयं स्वरेण पूर्वोऽवर्णः
 खार्थो भवति इत्यर्थः । कि-
 ण्ठिं मिण्ठिं रण्णं विरिआ
 सारंगो । सत्वे संस्कृतरूपाण्ये
 तेषां मस्तीति न दर्शितानि ॥

क्षणा वा ॥ ६१ ॥

क्षणा शब्दे युक्तस्य वा विप्रकर्षो
 भवति । पूर्वस्य च तत्स्वरता ॥
 व्यर्थास्तदविभाषयम् । तेन वर्ण-
 नित्यं विप्रकर्षः । विष्णो तु न
 भवत्येव । कसो कण्ठो ॥

इत्यो क्ती क्तीत क्तात्त स्तेश्च
 क्तात्त स्वप्न स्वर्ग हर्षार्हं गर्हपु ॥ ६२ ॥

एष युक्तस्य विप्रकर्षो भवति ॥
 पूर्वस्य ईकारः तत्स्वरता च
 भवति । सिरो । दिरो । किरौतो ।
 किल्लो । किल्लो । मिज्जाणं ।

प्रिविनी । करिनी । हरिनी ।
 यरिनी । गरिनी ॥ एतेषां क्रमेण
 संस्कृतरूपाणि यथा—यो । डो ।
 क्रीत । क्लान्त । क्लेश । क्लान । स्वप्न
 स्वर्ग । हर्ष । अर्ह । गर्ह ॥

अः क्षमा आश्रयाः ॥ ६३ ॥

क्षमा आश्रया इत्येतयो युक्तस्य
 विप्रकर्षो भवति पूर्वस्य अकारस्तत्
 स्वरता च भवति । खमा सत्ताहा ।
 खेह शब्दे युक्तस्य विप्रकर्षा वा
 भवति ॥ पूर्वस्य च अकारस्तत्
 स्वरता च भवति ॥ सण्हेही ।
 णेहो ।

उः पद्मतन्वी समेषु ॥ ४८ ॥

पद्म शब्दे तन्वी इत्येवं समेषु
 च युक्तस्य विप्रकर्षो भवति ॥
 पलम । तण्ड । लहृइ ॥

ज्यायामोत् ॥ ४९ ॥

ज्या शब्दे युक्तस्य विप्रकर्षो भ-
 वति । पूर्वस्य च इकार स्वर-
 रता च ॥ जीआ ॥

इति वरकचिह्नते प्राकृत प्रकाशे

युक्तवर्णविधिनाम

तृतीय परिच्छेदः ॥

॥ चित्तविभिन्नता ॥

“मिदमपि हि लोको”

एवं

“विचित्ररूपा मनु चित्तवशतः”

—इति च

अस्यां सागरान्ताया मनज्जायां
 यावन्तो मनुष्या स्तोपा मेकैकस्यैव
 चित्तं विभिन्नरूपं । केचिद्देहि-
 काणि सोखसाधनपटोयानमर्थ-
 मेव बहुमन्यमानो निरन्तरं प्राधानं

“सूत्राणां विषयोदाहरणानि सुदुर्लभा नि तद-
 न्वपेक्षायां समग्रव्ययी भवतीति वयं साधयामासौ
 मूलसाधनं सुवर्धितं प्रवृत्ताः समये सोदाहरण-
 यन्त्रप्रकाशेऽभिधायो वर्तते ॥ सं० ॥

पणोक्तत्वं यतमानास्त मधि
 जिगमिषवः कदा समुद्रस्य पारे,
 कदाऽगस्त्यभीषणवन्त्रजीवसङ्ग-
 लारणस्य मध्ये, कदा वा मैत्रमागी-
 तिगात्राश्चभूधरशिरःसु परि भ्रा-
 म्यन्ति । केचित् तमेवार्थं बहुलानर्थ-
 करं विचिन्ता संसारसुखञ्च प्रवात
 कन्धित-नलिनीदल-गत-जलबद्ध-
 चिरस्थायि विभाव्य मानवसम्बन्ध
 शून्ये गिरिवरकन्दरे ससुपविश्य
 परमेशचरणचिन्तायां निमज्जन्ति ।
 अपरे विविध-सदुपदेश-विनीता
 अपि न निपिह्याचरणादिरमन्ति ।
 अन्ये च परीपकार-वस्तु-परिकराः
 सततं शुभ मनुतिष्ठन्ति । एको
 यन्मङ्गलमय मनुचिन्तयति तद-
 न्यस्मै न रोचते तथान्यस्य रुचि-
 करं वस्त्वपरस्य हेयभूमिर्भवतीति
 विभिन्नचित्तवृत्तिः पर्याधीननेन
 विचित्ररङ्गभूमिरिव परितो वि-
 भाति सर्वं मेतज्जगन्मण्डलम् ॥
 अथैतं द्विभवेतायाः कथङ्कार

मुत्पत्तिरिति जिज्ञासाया मुत्तर
 पक्षे चित्तवृत्तेरिव विशिष्टमत
 बाह्यत्वं दृश्यते । तत्सर्वं प्रकटी-
 करणेऽममर्थोऽयं सन्नायव विद्यो-
 दयः स्वमायार्थानुरूपं दिङ्मात्र
 मुदाहरति ॥

केचिदत्र जन्मान्तरीणमदसत्
 कर्मसमवायपरिणामरूपं दृष्ट वशि
 नैव जनानां रुदसत्कार्येषु
 प्रवृत्तिनिवृत्तौ उत्पद्यते । यच्च
 प्राक्तनजन्मकृतशुभपरिणामो भवति
 स सदवस्थान माचरति यश्च
 न तथा सोऽन्यथा चरतीत्य-
 दृष्टवाद् विवृत्य वाक्तास्फोटनेन
 दिगन्तं प्रतिध्वनयन्ति ॥

अन्ये देश कालविभेदेन स्वरा
 वयवसंस्थानवैजात्यवत् कालादि-
 वशेन मनसो विभेदो भवतीति
 कथयन्ति, अपरे तु "संसर्गजा दोष
 गुणा भवन्ति" दृश्यते च लोकानां
 साधुसङ्गेन तत्कारित्वमसाधुसङ्ग
 वासेनासत्कृतिस्तथा जन्मसाधु

पद्मगामिना मध्यतर्ता संश्लेष
चिरोचितपद्मस्तलन मसताञ्च
साधुसहवासेन सुपथावलम्बन
मिति सांदाहरणं भिन्नप्रकृति
कारण माजगुः ।

तत्रापगानां महोदधिरवाहृ-
वाद एव सर्वेषां विश्रामभूमिः ।
अथ साधुसङ्गेन साधुताऽसाधु-
सङ्गेनान्यथा तत्कथं प्रवक्तव्य
साधोः साधुताया स्तथाभूतस्या
साधोरसाधुताया उत्पत्तिरिति
प्रश्नेऽदृष्टान्तराणं विना न कि
मप्युत्तरपक्षं वर्त्तते ॥

एव मदृष्टवादे बहुमूले सतां
शुभकारित्वस्यासता मशुभकारि-
त्वस्य च नित्यत्वमेवावगम्यते ।
अतएव—

“सतौ च योषित् प्रकृतियनिश्चला
पुमांस मर्त्येति भवान्तरेऽपि ॥”

एवं—

“अतीत्यहि गुणान् सर्वान्
समावोमूर्ध्नि वर्त्तते ॥”

—इत्यादिवचनाना मध्याहत
एव प्रचारः ।

गड्डालिकापराहवदपरानुगमन
पराङ्मुखैरस्माभिरन्य दृष्ट्यभि-
नवं सत सुपन्थस्यते ॥

वस्तुतस्तु, भूकर्षक-दार्शनिक-
मनसोः स्वभावत एकरूपत्वेऽपि
शिखाभ्यासबलेनैव तयो रत्यन्त
मन्तरं प्रतिपद्यते । वस्तु वादृशो
शिखा तस्य निपुणता प्रवृत्तिय
तादृशी । अतएव सुदुर्लभतम्—
“ज्ञानेन होनाः पशुभिः समानाः”

— इति ॥

यथांतरसंस्कारेण रत्नाना मौज्वल्य
मिव यथांतरशिखया मनसः
प्रवृत्तयः कर्षाः । तेनैव विदुषा-
मर्त्यलोके देवदत्ता भूकर्षक-यज्ञदत्त
धदिन्द्रिय प्राधान्यसक्तोऽस्मिन् तद
दतिष्ठकर्मणि कुर्वन्ति । प्रति-
पुरुषं शिखाया भिन्नरूपत्वेन
मनसोऽपि भिन्नता भवतीति न
किञ्चिद्विचित्रमित्युच्यते ॥

भाषा विचारः ।

सर्वथा मेव भारतीय-वैजिज्जभाषाणां संस्कृतभाषेव प्रभव-
भूमिरिति पूर्वकथितमाह्य सुदाहरणेन प्रमाणीक्रियते—

संस्कृतम्	प्राकृतम्	हिन्दी	बङ्गाली
भयमि	होयि	हुँ	हइ
भयमि	होयि	हे	इओ
उत्तिष्ठ	उट्टेहि	उठो	ओठ
पापमि	पावामि	पाताहुँ	पाइतेहि
शृणोमि	सुणामि	सुनताहुँ	शुनितेहि
शृणु	सुशु	सुन	शुन वा गोस
कायन	कइडि	कह	कह
ददामि	देसि	देताहुँ	दितेहि
नाचति	नचइ	नाचता	नाचितेहे
रक्षामि	रक्खा म	रखताहुँ	राखितेहि
धाव	धावेहि	धा	धोओ
ग्रामः	गोलामो	गोनते	गहितेहि
पतामि	पडे म	पड़ता	पड़ितेहि
कञ्ज	कज	कान	कान
कथं	कथ	कान	कथे
कण	कण	कान	कान
स्वम	तुमन	तुम । त	तुमि । तुइ

संस्कृतम्	प्राकृतम्	हिन्दी	बङ्गाली	महाराष्ट्री
घृतम्	घिभं	घीउ	घी	घी
दधि	दहीँ, दहिं	दही	दद	दहीँ
सुख	सुहम्	सुह	सुख	सुख
वधिर	बडिर	वहिरा	वधिर	वहिरा
मेघ	मेही	मेंह	मेघ	मेघ (ढग)
बधू	बह	बह	बउ	वायक, वाइ
साधु	साह गाह	साह	साध	साहु सावकार
गर्भिन्	गबिभण	गबिभन्	गाभिन्	गाभन्
योग्यम्	जोग	जोग	जुगि	जोगा
राज्य	रज्ज	राज	राज्य	राज्य
प्राज	प्राज	प्राज	प्राज	प्राज
वाद्यमान	वज्जन्त	वजाना	वाजना	वजावि
प्राधम्	प्राध	प्राधा	प्राधक	प्राधा
खजूर	खजूर	खजूर	खेजुर	खजूर
चर्मकार	चम्मारपो	चमार	चामार	चम्हारो
कुम्हार	कुम्हारो	कुम्हार	कुमोर	कुम्हारो
सर्वम्	सर्व	सव	सव	
सुवर्ण	शोवस	सोना	सोना	सोने

संस्कृतम्	प्राकृतम्	हिन्दी	बङ्गालि	महाराष्ट्री
सत्यम्	साचं	सच	सत्यि	साच
चन्द्रः	चंदो	चान्द	चांद	चांद
मध्य	मज्झो	मंझला । मझोला	माज	माज
हस्तः	हस्तो	हाथ	हात	हात
वृक्ष	वृक्षट	वृडा	वुखी	
वृक्षा	वृक्षटि	वुठिया	वुडि	
पुष्प	पुष्पं	पुष्प		
मयूर	मीरो	मीर	मीर	
लवण	लीण	लीन	लून वा 'नून' (साम्य)	
भमिनी	वसिणि	वसिन	वून	वहीन
शूकर	शूयले	सूपर	मीर	
शृगाल	शिशालो	सिशाल	शिशाल	
बीज	बीभ	बीभा	बीज	बीभ वा बी
वाणिक	वाणिशी	बनिया	बो	वाणी
देवालयः	देउल । देवल	देवल	देवालय*	देवल, देउल

* बङ्ग भाषायां देवल शब्दो दृश्यते स तु देवपुत्रके व्यवहियते ।

संस्कृतम्	प्राकृतम्	हिन्दो	वज्जाली	महाराष्ट्री
धृतकर	जदिपणे जदिशन जदिशली	जुअरी	जोसार जुयरा	जुमारी
स्थान	ठाण	ठाव	ठाइ	ठाण
स्नान	गुहाण	नहान	स्नान	गुहाण, गुहाण
क्षण	कणठ	ककरीया कानल	काना ^० कान	ककरीया कारका या
ग्राम	राज	राव	रां	राइ
ग्राम्य	गामिखया	गांयला	रीये	
वनिवर्द्ध	वइया	वैल	वलद	वैल
स्त्री	इत्थिया	इस्त्री	स्त्री	
श्याल	सालेय, ^० साली	साला	साला	साला
स्तम्भ	खुशी	खुशा	खाखा	खुय
स्तम्भ	खुशी	कल्या	कांय	
वहिस, वाद्य	वाहिल वाहिर	वाहिर	वाइर	वाहिर
कार्पापण	काजावणी	कहावा काहन	काहन	
दीर्घिका	दिगिया दीडिया	दिग	दिघा	

* गोविन्दाधिक रि नासकः कथितः 'काका' शब्द 'का' नाइ (नही) इति वद
हिंदी मित्रः शब्दप्रयोगसंग्रह-अन्तर्गत कथयिता साधुभाव भवति। यही सुखता।

संस्कृतम्	प्राकृतम्	हिन्दी	वर्द्धांत	महाराष्ट्री
हरिश्चा	हलद्दा, हलद्दी	हलद्दी	हलद्द	
जशम्	जसो	जस	जस	जश
जिम	खिम	खिम	जिम	जिम
गर्दभ	गर्दहो, गर्दडहो	गर्दहा	गाधा	गान्दव
सन्ध्या	संज्हा	सांझ	साज	सांझ
एतावत्	एत्तिअ	इतना	एद्	
अन्धकार	अन्धआर	आंधिआरा	आंधार	आंधार
उपाध्याय	उअज्भाअ	आज्भा	आजा	
आचर्य	अचर, अचरीय	अचरज	आचजी	
माता	माआ	मा, माइ	मा	माइ, आइ
पिता	पिआ	वाप्	वाप्	पिना, वाप्
जीव	जीय	जी		
आत्मा	आप्, अप्पा	आप	आपनि	आपण
स्थल	थल	थल		
अशु	अंशु, आंम्	अस्सु		अस्सु, आंम्
किरिया	किरिआ	किरिआ	किरिय	
वाष्प	वस्हणो	वास्हन	वासन	वामण
गन्त	गड्डी	गद्दा	गड्	

संस्तुतम्	प्रास्तुतम्	हिन्दी	वदालि	महाराष्ट्री
गभीर	गहिर	गहरा	गहिर	गहिरा
मलिन	मइल	मैला	मयला	
चतुर्थी	चउत्थी	चौथी	चतुत्ती	चोथा
	चोत्थी			
चतुर्दशी	चउदह्नी	चौदहवीं	चोदह	चोदा
	चोदह्नी			
पञ्चदश	पल्लारह्नी	पंदरहवां	पोनेर	पंधरा
एकादश	एभारह	इगारह	अगगार	
द्वादश	वारह	वारह	वार	वारा
त्रयोदश	तेरह	तेरह	त्वार	तेरा
चौद	तिथि	तीन	तिथ	तीन
षट्	छ	छः	छय	सहा
विंशति	वीसई	वीस	विस	बोड
त्रिंशत्	तीसथ	तीस	त्रिश	तीस
सूची	सुइ	सुइ	कुँव	सुइ

॥ मूल्यप्राप्तिस्वीकारः ॥

श्रीयुक्त लाला बदरी प्रसाद वि ए २, रु०
 सहकारी अध्यापक
 परिणयन लाहौर
 पण्डित श्रीविहारो लाल २, रु०
 असिष्टाष्ट कमिसनर
 अमृतसरवर

॥ विज्ञापनम् ॥

कुमाराशमनं नाम संस्कृतभाषया रचितं खण्डकाव्यमपिरे
 येवप्रकाशमेष्यति । मूल्यं १/० मात्रम् अत्र समुद्रात् पञ्चनदपर्यन्तं
 प्रसिद्धस्थानानां सुगमसंस्कृतभाषया सविशेषं वर्णनमस्ति ग्रन्थे-
 ल्मुभिर्मन्तसमोपि पत्रं प्रेषणीयम् ॥ *विज्ञापनम्*

श्रीमन्तिलाल घोषः

विद्योदयप्रकाशकः ।

॥ मूल्यादीनां नियमः ॥

वार्षिकं मूल्यं प्रथमदेयम् — — — = — २१०

" पञ्चाहेयम् — — — — ३१०

प्रत्येकखण्डं १० परिमितं मूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपङ्क्तिः १० परिमितं मूल्येन मुद्रिता भविष्यति ॥

॥ विक्रय्य-पुस्तकानि ॥

नीचैलिखितपुस्तकानि आस्थापितिक-सोसाइटी प्रकाशमान-
विवेकोपिका इण्डिका' नाम पत्रिकायाः 'प्रतकस्वन्दितो' पत्रादेश
सम्पादकेन काश्यपोत वेदादि-श्रीमत्यत्रतमानयमिणा कनिचित्
सगष्टीक्य कान्यन्य च कतिवा शोधयित्वैव कानि पुनर्निर्मायपि प्रका-
शितानि । तानीमानि यथानिर्देशमौख्यप्रेरणेन कलिकातायाम् — कनिज
ट्रीट ५४-सङ्क्राक-भवनस्थ सत्ययन्त्रालये संस्कृतयन्त्रालयाय पुस्तकालये
च प्राप्तव्यानि ॥

॥ सामवेदः ॥

(साध्यादि-समेतः)

सामवेद-संहिता आदिभागः ८)	
— — मध्यभागः १)	
— — शेषभागः ४०	
सामवेद-ब्राह्मणम् आद्यम् १०)	
— — द्वितीयम् ४)	
— — तृतीयम् ८)	
— — चतुर्थम् २)	
— — पञ्चमम् १)	
— — षष्ठम् १)	
— — सप्तमम् १)	
— — अन्तिमम् १)	

सामवेदीयाग्निष्टोमपत्रातिः ४)

॥ दर्शनम् ॥

मौर्मासा प्ररिभाषा ॥०	
मौर्मासा अर्थसङ्ग्रहः (लोभाजिः) ॥०	
कारणव्यूहः (वीहशास्त्रम्) १॥०	
विवेकविलासः (जैनशास्त्रम्) १॥०	
ब्राह्मधर्मः (काण्डव्यासकः) ३)	
पूर्णप्रज्ञदर्शनम् (मध्यशास्त्रम्) १)	

॥ अलङ्कारः ॥

कुवलयानन्दः (सटीकः) २॥०	
कविकल्पलता (सटीका) ३)	

॥ नागदत्तम् ॥

(डांगानि ७ वादना यन्त्रादेशतः महिड	
नागदत्तम् महिडि आनिडाप ८)	
— — मत्ताडाप १)	
— — दशमडाप ४०	
नागदत्तम् दशम आनिडाप १०)	
— — २ श ४)	
— — ७ श ८८	
— — ४ श २८	
— — ६ श १८	
— — ७ श, ५ श ८	
दशमडाप एकत्र २८	
नागदत्तमिश्र याप शक्रि — ४८	

॥ काव्यम् ॥

चन्द्रशेखरचम्पूः (आदिभागः) १॥०	
— — (उत्तरभागः) २)	
विहङ्गादतरङ्गिणी १—	
माधवचम्पूः १०	
धूर्तसमागमः (प्रहसनम्) ॥०	
प्रस्थानभेदः (शास्त्रमन्त्रिः) १०	
बहुगणिधातुरुपम् १०	
विहङ्गालभञ्जिका (सटीका) ॥०	
न्यादावलिः (सोदाहरणा) १०	
प्रतकस्वन्दितो ७०	

विद्योदयः ।

मन्त्रगुरुकसप्तसमाख्या पण्डितादिजनातिमुदेकतः

कीर्तिकामिलहनसमाधितः मयगिरा मतत् चित्तः ।

विद्याविहङ्गजगताभिरासः सर्वार्थसम्बन्धिपकारो

ऐरावतीतीरमुकवन्देकिन् विद्यादशोयंभवतिप्रसहः ॥ १ ॥

खण्ड ५] अक्षोखर १८७५ ई० [संख्या १०

॥ प्राचीनभूगोलवर्णनम् ॥

॥ गङ्गामाहात्म्यम् ॥

“अग्निकवाच—

गङ्गामाहात्मात्माख्यात्ये

सेवा सा भुक्तिमुक्तिदा ।

येषां मध्ये याति गङ्गा

ते देशा पावना वराः ॥

गतिर्गङ्गे तु भूतानां

गङ्गे सैन्धवतां सदा ।

गङ्गा तारयते सोमौ

वंशौ नित्यं हि मेविता ॥

चान्द्रायण-सङ्ख्यासु

गङ्गाभ्यापान मुत्तमम् ।

गङ्गां साधन्तु संसेवा

सर्वयज्ञफलं लभेत् ॥

सकलाघहरी देवी

सर्गलोकप्रदायिनी ।

यावदस्थि च गङ्गायां

तावत् सुर्गे स तिष्ठति ॥

अन्वाद्यस्तु तां सेव्य
 देवैर्गच्छन्ति तुल्यताम् ।
 गंगातीर्थसमुद्भूत-
 म्बदारी सोऽधर्मावत ॥
 दर्शनात् स्पर्शनात् पानात्
 तथा गङ्गेति कीर्त्तनात् ।
 पुनाति पुण्यपुरुषान्
 शतशोऽथ सहस्रशः ॥”

॥ प्रयाग-माहात्म्यम् ॥

वक्ष्ये प्रयागमाहात्म्यम्
 भुक्तिमुक्तिप्रदं परम् ।
 प्रयागे ब्रह्मविष्णाद्या
 देवा मुनिवरा स्थिताः ॥
 सरितः सागराः सिद्धा
 गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
 तत्र चौर्याग्निकुण्डानि
 तेषां मध्ये तु जाह्नवी ॥
 वेगेन समतिक्रान्ता
 सर्वतीर्थपुरस्कृता ।
 तपनस्य सुता* तत्र

* तपनस्य सुता - यमुना ।

विषु लोकेषु विद्युता ॥
 गङ्गायामनयोर्मध्यं
 पृथिव्या जघनं स्मृतम् ।
 प्रयागं जयनस्थानं
 रूपस्य मृपयो विदुः ॥
 प्रयागं सप्रतिष्ठानं
 कम्बलाश्वतरावुभौ ।
 तीर्थं भोगवती चैव
 वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥
 तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च
 मूर्त्तिमन्तः प्रयागके ।
 स्तवनादस्य तीर्थस्य
 नामसङ्कीर्त्तनादपि ॥
 मृत्तिकालम्बनाद्वापि
 सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 न वेदवचनादपि
 न लोकवचनादपि ॥
 मतिरुत्क्रमणीयान्ते
 प्रयागे सरणं प्रति ।

दशतीर्थसहस्राणि
 पष्ठिकोट्यस्तथापराः ॥
 तेषां सान्निध्यं मत्तैव
 प्रयागं परमन्ततः ।
 गवां कोटिप्रदानात् यत्
 चरहं स्नानस्य तत् फलम् ॥
 प्रयत्नो माघमासे तु
 एव साङ्गर्मनोपिणः ।
 सर्वत्र सुलभा गंगा
 त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
 गंगाद्वारे* प्रयागे च
 गंगासागरसंगमे ।
 अत्र दानाद्विषं याति
 राजेन्द्रो जायते ऽत्र च ।
 वटमूले संगमादौ
 नृतोविष्णुपुरीं व्रजेत् ।
 कोटौतीर्थञ्चाश्वमेधं
 गंगोत्थमुन मुत्तमम् ।

* महाद्वारे - हरिद्वारे ।

मानसं रजसा हीनं
 तीर्थञ्चाभरकं परम् ॥
 ॥ वाराणसी-माहात्म्यम् ॥
 वाराणसी परं तीर्थम्
 गौर्यै प्राह महेश्वरः ।
 भुक्तिमुक्तिप्रदं पुण्यां
 वसतां गृणातां हरिम् ॥
 गौरीक्षेत्रं न मुक्तं वै
 अविमुक्तं ततः स्मृतम् ।
 जप्तं तप्तं ऊतं दत्तं
 सविमुक्ते किलाक्षयम् ॥
 अश्विना चरणौ हत्वा
 वसेत्काशीं न हि त्यजेत् ।
 हरिश्चन्द्रं परं गुह्यम्
 गुह्यं साम्नातकेश्वरम् ॥
 जयेश्वरं परं गुह्यं
 गुह्यं श्रीपर्वतं तथा ।
 महालयं परं गुह्यं
 भृगुचण्डेश्वरं तथा ॥
 केदारं परमं गुह्यं
 मष्टौ सन्त्यविमुक्तके ॥

वरणा च नदी चासी
 तयोर्मध्ये वाराणसी ।
 अत्र स्नानं जपो होमो
 मरणां शिवपूजनम् ॥
 आर्द्रं दानं निवासश्च
 यद्यत्स्याद्भक्तिमुक्तिदम् ।
 नर्मदादिकमाहात्म्यम्
 वक्ष्येऽहं वर्णनं परम् ॥
 सदा पुनाति माझेयं
 दर्शनाद्वारिनार्मदम् ।
 विसराद् योजनमतम्
 योजनद्वयमायता ॥
 पठिस्तीर्थसहस्राणि
 पठिकोट्यस्तथापराः ।
 प्रवृत्तस्य समन्तात्तु
 तिष्ठन्त्यत्र कण्टके ।
 कावेरीसङ्गं पुण्य
 श्रीपर्वतमतः क्षुण्ण ॥
 गौरी श्रीरूपिणी तेषां
 तपस्त्रा मद्रवीद्वरिः ।

अवाप्स्यसि त्वं मध्यात्मा
 नाम्ना श्रीपर्वतस्तव ॥
 समन्ताद् योजनमतं
 महापुण्यं भविष्यति ।
 अत्र दानं तपो जप्यम्
 आर्द्रं सर्वमथात्तयम् ॥
 शरणं शिवलोकाय
 सर्वदं तोषं मुत्तमम् ।
 हरेऽत्र क्रौडते देव्या
 हिरण्यकर्मपुस्तया ।
 तपस्तप्ता वदौ चामुन
 मुनयः सिद्धिं लाभुवन् ॥

॥ गंगा माहात्म्यम् ॥

गङ्गा माहात्म्यं माख्यास्ये
 यथा तीर्थोत्तमोत्तमः ।
 गङ्गासुरस्तपस्तेषां
 तप्तपस्तापिनिः सुरैः ॥
 उक्तः क्षीराब्धिगो विष्णुः
 पाशयासान् गङ्गासुरात् ।

तथेत्युक्त्वा हरिर्दैत्यम्
 वरं ब्रूहीति चाब्रवीत् ।
 दैत्योऽब्रवीत्यवीलोऽहं
 भवैयं सर्वतीर्थतः ॥
 तथेत्युक्त्वा गतो विष्णुः
 दैत्यं दृष्ट्वा न घा हरिम् ।
 गताः शून्या मही स्वर्गं
 देवा ब्रह्मादयः सुराः ॥
 गता ऊचुर्हरिं देवाः
 शून्या भूमिदिवं हरे ।
 दैत्यस्य दर्शनादेव
 ब्रह्माण्णाञ्चाब्रवीद्वरिः ।
 यागार्घ्यं दैत्यदेहं त्वम्
 प्रार्थय विदधैः सह ।
 तच्छ्रुत्वा समुरो ब्रह्मा
 गयासुर मथाब्रवीत् ॥
 अतिथिः प्रार्थयामि त्वां
 देहं यागाय पावनम् ।
 गयासुरस्तथेत्युक्त्वा
 पतत्यस्य शिरस्य च ॥

यागं चकार चलिते
 देहि पूर्णाहुतिं विभुः ।
 पुनब्रह्माऽब्रवीद्वाक्यम्
 पूर्णकालेऽसुरोऽचलत् ॥
 विष्णुः धर्मं मथाभूय
 प्राह देवमयीं गिलाम् ।
 धारयध्वं सुराः स्वर्गं
 यस्या मपरि सन्नु ते ॥
 गदाधरो मदीयाथ
 मूर्तिः स्वास्यति मामरैः ।
 धर्मः गिलां देवमयीं
 तच्छ्रुत्वा धारयत्यराम ॥
 या धर्माद्धर्मवत्याञ्च
 जाता धर्माव्रतासुता ।
 मरौचिब्रह्माणः पुत्र
 स्ता मुवाह तपोऽन्विताम् ॥
 यथा हरिः श्रिया रेमे
 गौर्था यन्मुस्तथा तथा ।
 कुम्पण्यादारण्याच्च
 आनीयातिशमान्वितः ।

भुक्त्वा धर्म्मवतां प्राह
 पादसंवाहनं कुरु ।
 विश्रान्तस्य मुनेः पादौ
 तथेत्युक्त्वा प्रिया करोत् ॥
 एतस्मिन्नन्तरं ब्रह्मा
 मुनौ सुप्ते तथागतः ।
 धर्म्मवताऽचिन्तयच्च
 किं ब्रह्माणं समर्चये ॥
 पादसंवाहनं कुर्वे
 ब्रह्मा पूज्यो गुरोर्गुरुः ।
 विचिन्त्य पञ्चयामास
 ब्रह्माणं चार्हणादिभिः ॥
 मरौचिस्ता मपश्यत्स
 शशापोक्तिव्यतिक्रमात् ।
 शिला भविष्यसि क्रोधात्
 धर्म्मवताऽब्रवीच्च तम् ॥
 पादाभ्यङ्गं परित्यज्य
 त्वङ्गुरुः पूजितो मया ।
 अदोषार्हं यतस्त्वं हि
 शापं प्राप्स्यसि शङ्करात् ॥

धर्म्मवता पृथक् शापं
 धारयित्वाग्निमध्यगात् ॥
 तपश्चचार वर्षाणां
 सहस्राण्ययुतानि च ।
 ततो विष्ण्वादयो देवा
 यरं ब्रूहीति चाब्रुवन् ।
 धर्म्मवताऽब्रवीद्देवान्
 शापं निवर्त्तयन्तु मे ॥

देवा ऊचु—

दत्तो मरौचिना शापो
 भविष्यति न चान्यथा ।
 शिला पवित्रा देवाङ्गि-
 ललिता त्वं भविष्यसि ॥
 देवव्रता देवशिला
 सर्वदेवादिरूपिणी
 सर्वदेवमयी पुण्या
 निञ्चलायामुरस्य हि ॥

देवव्रतोवाच—

यदि तुष्टा स्य मे सर्वे
 मयि तिष्ठन्तु सर्वदा ।

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्राद्या
 गौरो लज्जामुखाः सुराः ॥
 देवव्रता वचः युत्वा
 तथेत्युक्ता दिवङ्मताः ।
 सा धर्मेणासुरस्यास्य
 धृता देवमयी शिला ।
 मणिलञ्जलितो दैत्यः
 स्थिता रुद्रादयस्ततः ।
 सदेवेश्वलितो दैत्यः
 ततो देवैः प्रसादितः ॥
 क्षीराब्धिगो हरिः प्रादात्
 स्वमूर्त्तिं योगदाधरम् ।
 गच्छन्नुभोः स्वयं यास्ये
 मूर्त्तर्गं वै देवगम्यया ।
 स्थितो गदाधरो देवो ॥
 व्यक्ताव्यक्तोभयात्मकः ॥
 निश्चलार्थं स्वयं देवः
 स्थितश्चादिगदाधरः ॥
 गदो नामासुरो दैत्यः
 स हतो विष्णुना पुरा ।

तदस्थिनिर्मिता चाद्या
 गदा या विश्वकर्मेणा ।
 आद्यया गदया चेति-
 प्रमुखा राजभा हताः ॥
 गदाधरेण विधिवत्
 तस्मादादिगदाधरः ।
 देवमय्यां शिलायाञ्च
 स्थिते चादिगदाधरे ।
 गयासुरे निश्चलेऽथ
 ब्रह्मा पूर्णाङ्गिति ददौ
 यागं कृत्वा ददौ ब्रह्मा
 ऋत्विग्भ्यो दक्षिणां तदा ।
 पञ्चक्रोशं गयाक्षेत्रं
 पञ्चागतं पञ्च चार्पयेत् ॥
 ग्रामान् स्वर्णगिरीन् कृत्वा
 नदीर्दुग्धमधुयवाः
 सरोवराणि दध्याज्यै
 बङ्गनन्नादिपर्वतान् ॥
 गयोऽपि चाकरोद्यागं
 बह्वन्त्रस्वर्जदक्षिणम् ।

गया प्री तेन नाम्ना
पाण्डवा इजिरे हरिम् ॥

॥ प्राकृतप्रकाशः ॥

॥ अथ तृतीयः परिच्छेदः ॥

उपरिलोपः कण्डितदपयसाम् ॥
कादीना मष्टानां युक्तस्योपरि-
स्थितानां लोपो भवति । भक्तः
सित्यञ्चो ॥ मस्य । सुहो, सिग्णिहो ।
डस्य । खुगो, सज्जो ॥ तस्य ।

* कस्य । सङ्घि य युक्तं अक्षमनासिन्धो जगत्
अकिदसकार । एवं युक्ति-युक्ति । युक्ति-
सक्ति । युक्त-युक्त प्रभृतयः ॥

मस्य । भा । कावदुपदेवमुक्ता मनिजसि ।
सिणिङ्जन सविभक्तं हि दुःखं ।

पस्य । अक्ष स भरदत्तस्यपता सतवकविदि
भाए । ससमत्त पक्षिभारैण ।

पस्य । अनुदीयता । चिह्निदि । कदा मण्डप
पविरो । खलदिमिदिहो । तिष्ठद डण्डस्य ॥

पपथो । इतिपरिसमत्तोषि ॥
सपथो । अक्षदि विपमेदिहो ।

उपलं, उप्पाञ्चो ॥ दस्य । सुग्गा,
सुग्गरो ॥ पस्य । सुतो । पज्जतो ॥
पस्य । गोहो, निहुरो । सस्य ।
खल्लिभं । खेहो ॥ क्रमणैपां
मस्कृनरूपाणि—भक्त । सिकथ ।
दग्ध । सिग्ध । खड्ग । षड्ज ।
उत्पल । उत्पात । मुह । मुहर ।
सुत । पथ्याप्त । गोहो । निहुर ।
मवलित । स्निह ॥

अधो मनयां * ॥ २

मकार-नकार-यकाराणां युक्त-
स्याधःस्थितानां लोपो भवति ॥
मस्य । सोम्य । रस्यो । जुगं ।
वारगो ॥ नस्य । णस्यो ॥ यस्य ।
सोम्यो । योगो ॥ सोम्यं, रश्मि,
युगं । वारमी । नग्न । सोम्यं,
योग्यम् ॥ सं ॥

* मस्य । सङ्घारसि मेहुली । इमस्य ।
कसि उद्देशे अतथो विनगदी मनोरञ्जी
नस्य । जस्यान्वरे अविहद पुनसा ।
यस्य । अक्षोष सिङ्गाद विमिद सामस्य
व्यावादिहो । निवृत्तकक्षाणां तुषं सुमस्य
मणायुस्य । कसिस्तमिवादि ।

सर्व्व लवरा* ॥ ३

लकार-वकार-रेफाणां युक्तस्यो-
पर्य्यधःस्थितानां लोपो भवति ॥

लस्य । उक्ता । वक्तुः । विक्रयो ॥

वस्य । लोप्यो । पिबं ॥ रस्य ।

अक्रो, सक्रो ॥ क्रमेण संस्कृत-

रूपाणि—उक्ता । वक्तुः ।

विक्रयः । लस्यक । पक्त । अक्र । शक्र ॥

द्वीपा ॥ ४

दृशये रेफस्य वा लोपो भवति ।

दोहो । द्वीहो ॥ चटो चट्टो ॥

रहो रहो ॥

सर्व्व वृत्तुषु च ॥ ५

सर्व्व वृत्तुषु (सर्व्व वृत्तुषु-
मदृशेषु जन्तोः स्थित्यर्थः) अका-

रस्य लोपो भवति ॥ सर्व्वलो ॥

रमिगज्जो । सर्व्वज्ञः । इक्षितज्ञः ॥

जानातेर्यान्वीवं रूपाणि तत्र

च लोपः ॥ मणोज्ञो । मनीषः ।

श्मश्रु, श्मशानयोरादेः ॥ ६

श्मश्रु, श्मशानयोरादेर्वर्णस्य लोपो

भवति । मश्रु ॥ मसाणं ।

मध्याह्ने इत्य । ७

मध्याह्नयन्दे हकारस्य लोपो

भवति । मज्जस्यो ।

इ इ-छेपु नलमां स्थितिरुर्ह ॥ ८

इ इ-छेपु इत्येतेष्वधःस्थितानां

नकार-मकार-मकाराणां स्थिति

रुर्हं सुपरिह्यति ॥

इस्य । पूव्यहो । अवरणहो ।

इस्य । कल्हारं । अल्हाहो ॥

इस्य । अम्हणो ॥

युक्तस्य । ९ ।

अधिकारोऽयम् । आ परिच्छेद

समाप्ते चेदितर्कं मनुकमिष्यामी

युक्तस्येति चेदित्यम् । वक्षति

* लस्य । वक्तुः परिरूपाणां जातसाधुः । उक्ता-
रूपेति । ततो तत्र मध्यमम् । यस्य । महा-
वक्तुः । मिथ्या । अतिथ । वक्तुः । रस्य ।
क । अक्रिमे । साक्रः । चक्रवाकवक्ता । परिमह-
म् । अगम्यहो । एभाद । मङ्गल । तत्र-
परिच्छेदपरिहारः ।

* चतुर्धा । वक्तुः । अतिथि ।

अस्थिनि अद्वैत्यादि । युक्त-
ग्रहणं ह्योऽस्तस्य माभूत् ।

एष्य ठः* । १० ।

ए-इत्येतस्य युक्तस्य ठकारो
भवति ॥ लट्ठी । दिट्ठो ।

अस्थिनि ॥ ११ ॥

अस्थिशब्दे युक्तस्य ठकारो भवति
षट्ठो ॥

स्तस्य घः† ॥ १२ ॥

स्तशब्दस्य घकारो भवति उपरि
लोपापवादः ॥

ह्यो । सम्यो । शुद्ध । धव्यो ।
कोत्युहो ॥ क्रमेण संस्कृतरूपाणि—
हस्त, समस्त, स्तुति, स्तवक,
कौस्तुभ ।

न स्तब्धे । १३ ।

* एष्य । इति । परिमट् । दिष्टदिष्टो ।

चलदि विषमेदिट्ठी पिष्टसि । उपविष्ट ।

† स्तस्य । अस्थि मे तको । अवस्थादी । इत्य-

विचक वसीत्या ङीष् ।

स्तम्ब शब्दे स्तकारस्य घकारो
न भवति ॥ तंवो ॥

स्तब्धे खः । १४ ।

स्तम्बशब्दे स्तकारस्य खकारो
भवति खंभो ।

स्याणावहरे ॥ १५ ॥

स्याणशब्दे युक्तस्य खकारो भवति
अहरे । हराभिधेये न भवति ।
खाणू । अहर इति किम् । घाणू
हरो ॥

खोटके* । १६ ॥

खोटकशब्दे युक्तस्य खकारो
भवति । खोटको ॥

यं शब्दाभिधातु लः ॥ १७ ॥

यं इतिरूपस्य शब्दाभिसम्बन्ध-
योऽयं युक्तस्य लकारो भवति ।

काज्जं† । सेज्जा । अहिमज्ज ॥

कार्यम्, शय्या, अभिमज्जः ॥

* एतद्वचसापि दृश्यते यथा—‘नक्तलं उपरि
विष्ठीकृषी’ षट्ठः ।

† लुप्तम् नाम एवम् कं तत्र रा अकारात् ।

तृथ्यधैथ्यसौन्ध्याधैथ्यपयन्तेषु ॥ १८ ॥
एतेषु शब्देषु यस्य रेफो भवति ॥
तूरं। घीरं। सुन्दरम्। अच्चेरम्।
पेरन्तम् ॥

सूर्यं वा ॥ १९ ॥

सूर्यशब्दे र्यकारस्य रेफो भवति
वा ॥ सूरौ सुज्जो। वा यद्व्यात् “थ्य”
शब्दादि सुवसामान्येन लकारः ॥

चौर्यसमेषु र्यस्य रिश्च ॥ २० ॥

चौर्यसमेषु शब्देषु र्यस्य रिश्च
इत्यादिगो भवति ॥ चौरिश्च।
सौरिश्च। वीरिश्च ॥ क्रमेण चौर्यं,
शौर्यम्, वीर्यम्। समग्रहणादा-
कृति गणोद्यम् ॥

पर्यस्तपर्याप्तसौकुमार्येषु लः ॥ २१ ॥

एषु शब्देषु र्यस्य लकारो भवति
पल्लत्यं पल्लाणं। माश्रमल्लं ॥

तस्य टः* ॥ २२ ॥

त इत्येतस्य टकारो भवति ॥

केवटशो। नटशो। णटइ। वटइ॥
क्रमेण संस्कृतरूपाणि—कैवर्त्तः,
नर्त्तकः, नृत्यति, वृत्तते ॥

पत्तने ॥ २३ ॥

पत्तनशब्दे युक्तस्य टकारो
भवति ॥ पट्टणं ॥

न धूर्त्तादिषु ॥ २४ ॥

धूर्त्त इत्येवमादिषु तं इत्येतस्य
टकारो न भवति ॥ धुत्तो। कित्तो।
वत्तमाणं। वत्ता। आवत्तो। सं
वत्तशो। निवत्तशो। वत्तिशो।
अत्तो। कत्तरो। मुत्तो ॥ धूर्त्तं।
कीर्त्ति। वर्त्तमान। वार्त्ता। आव-
र्त्तक। संवर्त्तक। निवर्त्तक।
वर्त्तिका। आर्त्तं। कर्त्तरी।
सूर्त्ति ॥

गर्त्त उः ॥ २५ ॥

गर्त्तशब्दे त्स्य टकारो भवति।
गहडो।

गर्हभ-संगर्ह-वितर्हि-विच्छर्हिषु
दंस्य ॥ २६ ॥

* चोवटइ, उवटइ सचये कश्चिन्मि, मिहा
अचको परि चटइ।

एतेषु दंस्य ङो भवति ।
गङ्ङङो । सङ्ङङो । विङ्ङङो ।
विदुङ्ङङो ॥

त्यथ्यथां चङ्ङाः ॥ २७ ॥

त्य-थ्य-थ-इत्येतेषां च ङ्ङ-ज-
इत्येते यथासङ्गा भवति ॥ त्यस्य ।
णिस्य । पञ्चच्छ । थस्य । मिच्छ ।
पच्छ ॥ यस्य । विज्जा । वेज्ज ॥
क्रमेण संस्कृतरूपाणि यथा—
नित्यं । प्रत्यक्षम् । मिथ्या ।
पथाम् । विद्या । वैद्य ।

ध्यञ्जो ज्ञा ॥ २८ ॥

ध्य-ञ्ज-इत्येतयोः ञ्कारो
भवति ध्यस्य । मज्ज्ञ । अज्ज्ञापो ॥
ज्ञस्य । वज्ज्ञो । गुज्ज्ञो ॥ मध्यम् ।
अध्यायः । बाध्यकः । गुह्यकः ।
इति क्रमेण संस्कृतरूपाणि ।

क्लृप्तत्वां खः ॥ २९ ॥

क्लृप्तत्वां खकारो भवति ।
क्लृप्तस्य । मुक्खं । पीक्खरो । क्लृप्तस्य ।

क्लृप्तस्य । सखि सखं सखं ।

खंदा । खंघा ॥ चख । खंदा ।
जक्खो । एषां क्रमेण संस्कृत-
रूपाणि—मुक्खर । पुक्ख । प्लन्द ।
क्लृप्तस्य । चत । यत्त ।

अध्यादिषु ॥ ३० ॥

अधि इत्येव मादिषु चकारस्य
ङ्कारो भवति । अक्खो । लक्खी
क्खो । ञ्खीरं । ञ्खो ।
उक्खत्ति । सरिक्खं । उक्ख
उक्का । ञ्कारं । रिक्खो ।
मक्खिषा । ञ्खं । ञ्खुर ।
क्खेत्तं । वक्खो । दक्खो ।
कुक्खी ॥ क्रमेण संस्कृतरूपाणि—
अधि । लक्खो । च्खं । च्खीर ।
च्खं । उक्खितं । सहच । इक्ख ।
उक्खन् । खार । रिक्ख । मक्खिका ।
चत । च्खुर । खेव । वस् । दक्खं ।
कुक्खि ॥

अमाह्वल्लणेषु वा ॥ ३१ ॥

एतेषु चकारस्य ङ्कारो भवति ।
अमा खमा । वक्खो वक्खं यं ।

खणं ॥ वृक्षं शब्दे खकारस्याकारे
कृते चणशब्दे चोक्तवाभिधायिनि
कृत्व मिश्रते ॥

स्वप्नलब्धभविष्यपुराणम् ॥

व्यास उवाच—

पुरा स ऋषिभिः पुष्टः
पिता ब्रह्मर्षिसत्तमः ।
उवाच वचनं ब्रह्मन् !
शास्त्राणां सार मुत्तमम् ॥

पराशर उवाच—

शृणुताद्य महाभागा
सर्वं वेदविदुत्तमाः ।
स्वरूपं कलिकालस्य
यदुक्तं शिवया पुरा ॥

‘आयाते पापिनि कलौ
सर्वधर्माविलोपिनि ।

दुराचारे दुष्पपञ्चे
दुष्टकर्मवर्तके ॥

न वेदाः प्रभवस्तत्र
स्मृतीनां स्मरणं कुतः ।

नानेतिहामयुक्तानां
नानामार्गप्रदर्शनाम् ॥

बहुलानां पूराणानां
विनाशो भविता विभो ।

तदा लोका भविष्यन्ति
धर्मकर्मवर्जमुखाः ॥

उच्छृङ्खला मदोन्मत्ताः
पापकर्म्मरताः सदा ।

काकुका लोलुपाः क्रूराः
निष्ठुरा दुस्सुखाः शठाः ।

खत्यायुर्मन्दमतया
रोगशोकसमाकुलाः ।

निःश्रीका निर्वला नीचाः

नीचाचारपरायणाः ॥
 नीचसंसर्गनिरताः
 परविज्ञापहारकाः ।
 परनिन्दा-परद्रोह-
 परीवादपराः खला ।
 परस्त्री-हरणे प्राप-
 शङ्काभयविवर्जिताः ।
 निर्जना मलिना दीना
 दरिद्राश्चिररोगिणः ।
 विप्राः शूद्रसमाचाराः
 सन्ध्यावन्दनवर्जिताः ।
 अयाज्ययाजका लब्धा
 दुर्वृत्ताः पापकारिणः ।
 असत्यभाषिणो मूर्खा
 दान्तिका दुष्प्रापञ्चकाः ।
 कन्याविक्रयिणो ब्राह्म-
 क्षत्रपुत्रतपराङ्मुखाः ।
 लोकप्रतरणार्थाय
 जपपूजापरायणाः ।
 पापगण्डाः पण्डितमन्याः

सद्ब्रह्मभक्तिविवर्जिताः ।
 कदाहाराः कदाचाराः
 धृतकाः शूद्रसेवकाः ।
 शूद्रान्नभोजिनः क्रूराः
 दृपलीरतिकामुकाः ।
 दास्यन्ति धनलोभेन
 अदारान्नीचजातिभु ।
 ब्राह्मण्यचिह्नमेतावत्
 केवलं सूत्रधारणम् ।
 नैव पानादिनियमो
 भक्ष्याभक्ष्यविवेचनम् ।
 धर्ममास्ते सदा निन्दा
 साधुद्रोहनिरन्तरम् ॥^{१४}
 देवो देवेन च पुनः
 कथितं मुनिसत्तमाः ।
 कलिस्वरूप माद्यायै
 तदद्यापि च कथ्यते ॥

* भट्टानिर्वाणतले पूर्वकाण्डे प्रथमीहादि
 हरपायतीसंकादि च वचनाच्छ्रुति दृश्यन्ते ।
 भविष्यत् पुराणकारिणं किं सत्यादीनां
 परोक्षानि ।

“यदा तु वैदिकी दीक्षा
दीक्षा पौराणिकी तथा ।

न स्यास्यति वरारोहे

तदैव प्रबलः कलिः ॥

यदा तु पुण्यपापानां

परीक्षा वेदसम्भवा ।

न स्यास्यति शिवे शान्ते

तदैव प्रबलः कलिः ॥

क्वचिच्छिन्ना क्वचिद्धिन्ना

यदा सुरतरङ्गिणी ।

भविष्यति कुलेशानि

तदैव प्रबलः कलिः ॥

यदा तु स्नेच्छजातीयाः

राजानो वनलोलुपाः ।

भविष्यन्ति सहाप्राज्ञे

तदैव प्रबलः कलिः

यदा स्त्रियोऽतिदुर्हान्ताः

कर्कशा कलहेरताः ।

गर्हिष्यन्ति च भर्तारं

तदैव प्रबलः कलिः ॥

यदा तु मानवा भूमौ

स्त्रीजिताः कामकिङ्कराः ।

द्रुह्यन्ति गुरुमित्रादीन्

तदैव प्रबलः कलिः ॥

यदा क्षौणी स्वप्नफला

स्तोयदाः स्तोकवर्षिणः ।

असम्यक् फलिने वृक्षा

स्तदैव प्रबलः कलिः ॥

भातरः खजनामात्या

यदा धनकणेश्वरा ।

मियो^त सम्भारिष्यन्ति

तदैव प्रबलः कलिः ॥”*

एवं तातवचः श्रुत्वा

हृष्टास्ते मुनिसत्तमाः ।

जरमुः स्वं निलयं सर्वं

प्रणिपत्य च तं मुने ।

इति स्वप्नलब्धभविष्यपुराणे

उत्तरखण्डे ऋतीयोऽध्यायः ॥

* एतानि रचनावधि निरूपितानि दृष्टव्याः ।

॥ विक्रय्य पुस्तकानि ॥

‘नोचेलिखितपुस्तकानि आस्यादितिक-सोमादटी प्रकाशमान-
‘विवेकोयि ता इण्डि ता’ नाम पत्रिकायाः ‘प्रबन्धमन्त्रानन्दो’-पत्रादेश
सम्पादकेन काव्यधोत वेदादि-श्रीमद्यज्ञानमामथमिणा कविचित्त
मण्टीय कचन यच्च कतिवा शोधयित्वैव कानि पुनर्नर्मायापि प्रका-
शितानि । तानौमानि यथानिर्देशनीत्यप्रेरणेन कलिकातायाम् — कलेज
स्ट्रीट ५४-सङ्ख्याक भवनस्य सत्ययन्त्रालये संस्कृतयन्त्रालयीय-पुस्तकालये
च प्राप्तव्यानि ॥

॥ सामवेदः ॥

(भाष्यादि-समेतः)

सामवेद-संहिता आदिभागः ८)

— — मध्यभागः १)

— — शेषभागः २)

सामवेद-ब्राह्मणम् आद्यम् १०)

— — द्वितीयम् ४)

— — तृतीयम् ८)

— — चतुर्थम् २)

— — पञ्चमम् १)

— — षष्ठम् १)

— — सप्तमम् १)

— — अन्तिमम् १)

सामवेदीयानि श्रीमपठतिः ४)

॥ दर्शनम् ॥

मीमांसा परिभाषा ॥०

मीमांसा अर्थमङ्गलः (लोगात्तिः) ॥०

कारणव्यूहः (सौदय्यास्तम्) १॥०

विवेकविलासः (जैनशास्त्रम्) १॥०

ब्राह्मधर्मः (काण्डहयात्मकः) २)

पूर्णप्रज्ञदर्शनम् (मध्यशास्त्रम्) १)

॥ अलङ्कारः ॥

कुवलयानन्दः (सटीकः) २॥०

कविकलासता (सटीका) २)

॥ गीतारवद ॥

(गीतारवि ७ वंशका अनुवादप्र मण्डित

गीतारवद मण्डित आदिभागः ८)

— — मध्यभागः २)

— — शेषभागः २)

गीतारवद लाक्षण आदिभागः २)

— — २ म ४)

— — ३ म ४)

— — ४ म २)

— — ५ म २)

— — ६ म २)

— — ७ म २)

गीतारवदीय गीत प्रकृति — ४)

॥ काव्यम् ॥

चन्द्रशेखरचम्पूः (आदिभागः) १॥०

— — (उत्तरभागः) १)

विद्वत्सोदतरङ्गिणी १॥०

माधवचम्पूः १॥०

धूर्तसमागमः (प्रहसनम्) १॥०

प्रस्थानभेदः (शास्त्रमूक्तिः) १॥०

वदुषणधारातुरुपम् १॥०

विद्वत्शास्त्रम् (सटीका) १॥०

व्याख्यावलिः (सीदाहरणम्) १॥०

पदकमन्त्रानन्दो १॥०

पत्रिकायाः सम्पादकः श्रीमच्छ्रीवाचस्पतिकरिषः सन्निवृत्तः । आचार्यश्रीमन्मिथिलानन्दः । सम्पादकः ।

विद्योदयः ।

परतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिपूर्यन्म् ।

जयतु सा विप्रदाभ्युज्जयिणी गुमनसायनमामभिदादनी ॥

मानाशास्त्रकेषां स्त्रीलोककृतसामुचीवनम् । विद्योदयोभिराकृतोदित्यामिपरम्बुभिः ।

खण्ड ई] अगष्ट १८७६ ई० [संख्या ८

॥ माकृत प्रकाशः ॥

॥ अथ सप्तमः परिच्छेदः ॥ :

तत्तिपोरिदैतो ॥ १ ॥

ततिप् इत्येतयो रेकैकस्य स्थाने इत् एत् इत्येतावादेशौ

भवतः ॥ पठत, पठत । सङ्ग, सङ्ग ॥ पठति पठते ॥

सङ्गति, सङ्गते ॥

वाकिसपोः सिद्धे ॥ २

• कश्चि पाणिनीयप्रधानाङ्गुलितकित्त्वपसवन्तम् • यत्र यत्र —

“दिप् पठ किं विप् पठ ॥ विप् पठ तव

तव ॥ स पठ तव ॥ स पठ तव ॥ स पठ तव ॥

सङ्गति, सङ्गते ॥ सङ्गति, सङ्गते ॥ सङ्गति, सङ्गते ॥

सङ्गति, सङ्गते ॥

सङ्गति, सङ्गते ॥ सङ्गति, सङ्गते ॥ सङ्गति, सङ्गते ॥

भविष्यत्युत्तमे गिना सह पातोः परः स्तंभदः प्रयोक्तव्यो
वा ॥ होस्मं । पद्ये, होस्तामि । होहामि । होहिमि ॥

गोमुनेर्हिस्ता-हत्या ॥ १५

भविष्यति काले उत्तमे बहुवचनार्थे गी सो मु म इत्यादिः
सह हिता हिता इत्येता वादेभ्यो भवतः ॥ होहिता होहि-
ता । होहिता होहिता इति ॥ भविष्यामः । हविष्यामः ॥
होहिमो । होहामो । होहिमो । हविहिमो । हवि-
ह्यामो । हविह्यामो । एवं जुजुषोरपि इत्यादि ॥

क, दा, शु, वचि, गति, गदि, हयि, विदि रुपाणां काहं,
दाहं, सोच्छं, वोच्छं, गच्छं, रोच्छं, दच्छं, वेच्छं ॥ १६

भविष्यति काले उत्तमेकवचने कृष्णादीनां स्थान यथा-
संख्यं याहं प्रभृतय आदेशा भवन्ति ॥ काहं—करिष्यामि ।
दाह=दास्यामि ॥ सोच्छं=शोष्यामि । वोच्छं=वक्ष्यामि । ग-
च्छं=गमिष्ये मि । रोच्छं=रोदिष्यामि । दच्छं=दद्यामि ॥
वेच्छं=वेक्ष्यामि ॥ इत्यादि ॥

अवादीनां त्रिष्यपुष्पारवर्जं हिलोपय वा ॥ १७

शु इत्येवमादीनां प्रथममव्ययसोत्तमेषु लिख्यपि पुरुषेण परतो
भविष्यति काले सोच्छं इत्यादय आदेशा भवन्ति ॥ अपुष्पारं
विहाय हि लोपय वा ॥ सोच्छिह सोच्छिहिर । शोषाति ॥
साच्छि ति सोच्छि हति । शोषन्ति ॥ सोच्छि ति सोच्छि हति ।
शोषास ॥ साच्छि त्वा सोच्छि हत्वा । शोषय ॥ सोच्छि न
सोच्छि हामि । अपागामि ॥ सोच्छिमो सोच्छि हिमो । साच्छि उ

सोच्छिद्दिमु । सोच्छिम । सोच्छिदिम । सोच्छिद्विमा । सो-
च्छिद्विमासु । सोच्छिद्वामी । सोच्छिद्विमास । एवं वीच्छादिरपि ॥

उ, सु, स, विध्यादिष्वेककिन् ॥ १८

विध्यादिष्वेककिन् उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य यथासङ्गत्वं उ, सु, स,
इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ हसउ, हससु, हससु । हसतु
हस । हसानि ॥ होउ, भवतु । होहि, भव । होस, भवानि ॥

लु-ह-मो बहुषु ॥ १९

विध्यादिषु बहुषूपत्यत्रस्य प्रत्ययस्य यथासङ्गत्वं लु ह मो
इत्येत आदेशा भवन्ति ॥ हल्लु । हल्लु । हल्लामो ॥

वर्त्तमानभविष्यदनद्यतनयोर्ज्ज्जा वा ॥ २०

वर्त्तमाने भविष्यदनद्यतने विध्यादिषु चोत्पन्नस्य प्रत्ययस्य
ज्ज्जा इत्येता आदेशी वा भवतः । पथे यथा प्राप्तं ।
वर्त्तमाने तावत्—होज्ज होज्जा हमेज्ज हमेज्जा । पथे होइ
हसइ ॥ केचित्तु एवं पुरुषत्रयेऽपि एकवचन बहुवचन रूपानि
बोद्धव्यानि ॥ भविष्यदनद्यतने । होज्ज होज्जा । पथे होहिइ
इत्यादि विध्यादिष्वेव । केचित्तु होज्ज होज्जा, करोज्ज करोज्जा
इत्यादि पदानां भवेत्, कुर्यात्, कुर्यात्, भवतु, भवतात्
करोतु कुरुतात् अभवत्, अकरोत्, अकुरुत, अभूव, चकार
चक्रे । इत्यादिरूपं संस्कृतादुवाद् कुर्यान्ति ॥ २१

● 'विभक्त्युपतानुमारेणैव तरेव' कृतं भवेत् यथा तप 'अन्ये तु अन्ये वामनीकानि
होज्ज भवति, भवतु, भवतु, अभवत्, अभूत्, अभूत्, भवतात्, भवितु, भविष्यति अभ-
विष्यन्तम् इत्यर्थः ।

मध्ये च ॥ २१

वर्त्तमानभविष्यदगतनयो विध्यादिषु च धातु प्रचययो-
र्मध्ये ज्ज्जा इवेता वादेशो ना भवतः । वर्त्तमाने—होज्जइ,
होज्जाइ । पद्ये यथाप्राप्तम् । विध्यादिषु होज्जठ, होज्जाठ ।
भवेद्विद्यादि ॥

नानेकाणः ॥ २२

वर्त्तमानभविष्यदगतनयोर्विधादिषु धातुना धातोः
प्रचये परे मध्ये ज्ज्जा इवेता वादेशो ना भवतः कित्त्वत् एव
भवतः । हसइ, तुवरइ । अन्ते यथा हसेज्ज, हसेज्जा, तुवरेज्ज,
तुवरेज्जा । एव मध्ये ऽप्युदाहरणम् ॥

इ अ भूते ॥ २३

भूते काले धातोः प्रत्ययस्य ई अ इत्ययमादेशो भवति ।
हृषीय, हृसीय, आसीय, गीहोय, पढीय । अभयत्, अह-
सत्, आसीत्, अग्रहीत्, अघटत् ॥

एकाचो ह्यीय ॥ २४

भूते काले एकाचो धातोः प्रत्ययस्य ह्यीय इत्ययमादेशो
भवति । ह्यीहोय । अभूत् ॥

अस्ते रासिः ॥ २५

अस्तेर्भूते काले एकस्मिन्नर्थे आसि इति निष्पात्यते । आसि
राभा । आसि वह । आगेद्राजा । आसेद् वधूः ॥

षिच् एदादे रण आत् ॥ २६

षिच् प्रत्ययस्य एकारादेशो भवति । धातीरादे रकारस्य

च आत्वं भवति । कारेद् । हसिद् । पाठेद् ॥ कारयति ।
हासयति । पाठयति ॥

आवे च ॥ २०

यिच् आवे इत्ययं मादेशो भवति चकारात् पूर्वोक्तच ।
करावेद् । हसावेद् । पठावेद् । कारावेद् इत्यादि ॥

आभिः क्त-कर्म भाषेण वा ॥ २१

यिच् आविरादेशो भवति वा क्त प्रत्यये परतो भावकर्मणो
य । काराविभ्रं हसाविभ्रं पठाविभ्रं कारिभ्रं हासिभ्रं
पाठिभ्रं । भावकर्मणोश्च काराविज्जद् । हसाविज्जद् । पठा-
विज्जद् । कारिज्जद् । हासिज्जद् ॥ कारितं । हासितं ।
पाठितं । कार्यते, हास्यते, पाठयते ॥

नैदावे ॥ २८

क्त-भावकर्मणु यिच् प्रत्ययस्य एत् आवे इत्येता मादेशो
न भवतः । कारिभ्रं । काराविभ्रं । कारिज्जद् । काराविज्जद् ॥
कारितं । कार्यते ॥

अत आ सिपि वा ॥ ३०

अकारात्मादातोर्निपि परत आकारादेशो भवति वा ।
हसामि । हसामि ॥

इच्च बहुषु ॥ ३१

निपो बहुषु परतोऽन इकारादेशो भवति । अकारादाका-
रच । हसिमो । हसामो । हसिमु हसामु ॥

क्ते ॥ ३२

॥ प्रत्यये परतोऽत इभवति । हसिञ्च । पठिञ्च ।

एच क्तात्सुन्तव्यभविषात् ॥ ३१

क्ता तुमन् तव्य इत्येतेषु भविषाति काले च अत एव
भवति चकारादिच । हसेजण, हसिजण । हसेउं हसिउं ।
हसेषचं । हसिञ्चचं हसित्वा । हसिदुत् हसितव्यं ।

लादेशे वा ॥ ३४

लकारादेशे परतोऽत एव भवति वा । हसेद् हसर, पठेद्
पठद् । हसेन्ति हसन्ति हसेउ हसउ । हसति पठति हसन्ति
हसतु ॥

इति वररुचि-कृते प्राकृतप्रकाशे तिङ्निधिर्नाम

सप्तमः परिच्छेदः ॥ ७ ॥

॥ विद्रूपकः ॥

अहो ! सर्वे खलु जना यीर्यं कुर्वन्ति यद्
करेदि यद् सोढो ! अस्मिं
धरणीदले सर्वेहि मणुजा उग्र
पूयां निव्वत्तिदुं व्याउला भविञ्च

तैलपारोक्ष्य सरिषा समस्तदो
परिभ्रमन्ति किन्दु दासोए
पुत्तोहिं करहिं सुहोवरिदोसो
निक्खत्तो । मणुस्सायं सव्वाइ

यद्वा । सर्वे खलु जना यीर्यं कुर्वन्ति यद्
पौरः पणिन् धरणीदले सर्वेहि मणुजा उग्र-
पूयां निव्वत्तिदुं व्याउला भूत्वा तैलकारीय-

सदृशः समन्तान् परिभ्रमन्ति किन्तु दासः
पुनः कविभिः सनीपरि दोषो गीयते ।
मनुष्याणां सर्वोपायं कार्याणि उग्र दूरश्च

जेव् कळादं उअर-पूलणं उहि-
सिअ विहिदाइं । केहि इही-
अर-पूलणायं परिखमं करेदि
केवि अमुस्सिं । जे दु परिखमं
कदुअ धणं लवा उअरं वच्चेन्दि
ते हि ण माणुसेस गणोयदि मूढा
एव्व दे अण्ण-पववण्ण आरिणो
ण आणे कां गदीं लहिस्सुंदि ॥

अअं हि मोदअ आरो सव्वदा
एव्व मं कहेदि “भनं एको कुहा
रव्वलो उअरं एव्व सअदी
सव्वसुं ति । किन्तु भी दाणीए
पुत्तो ण चिन्तेदि सस्यं हि
उअरस्स पहानो दाणी । जइयं
उअर पूलणायं विहा ण ता कधं
गोहो मज्झं दिने वि पज्जन्तिदि
इदासनस्स समोवं उवविस्सिअ
मोदअं करोदि ।

परिचमं कुल्लं केल्लमुज्झं । ये न पवि-
रनं कदा धनं कल्लं उअरं वववति ते हि न
सानुपेयं वववन्ते मूढा एव ते आण एव्वदा
आरिणा मे जाण कां गीयं वववन्ते ।

भोदु अअं रुक्खो न हि से
विवेशी वडादि ; दासाए-पुत्तआ
कईओ “उअरपूलणाय एव्व ताणं
कअरअणात्ति, विनेसदी जानोअ
वि मुह सिदसि दोसं णिक्खि-
वंदि का गदी ॥

इत्त दाणीं मे दोसस्स पदी-
आरो संवुत कप्पो दाणीम्भण
किद विज्ज आणं हिअये इदं
मे वअणं साधु अणुभूइम ।
काले सव्वस एव्व हिअअं वअ-

अअं हि मोदअ आरो सव्वदेव गीतं कएयति
“भयमिक्कः सुदी वासस उअर मीव जयतः
सव्वेअ” मिति किन्तु स दासाः दुवा न चित्त-
वति कयं उअरस्य प्रधानो दासः । यदायं
उअर पूलणायं विहा नानाकथं दीपे मज्झन्ति-
दुपि प्रज्जलितं कुहासनस्य समोपं सुवपण्य
मोदअं करोति । भवतु अयं सुतो कअस्य
विनेको ववन्ते दासाः पुता कयसः “उअर
पूरणायमेव जीया कायं वववन्ते” विनेको
आण्णात्ति कयं तमं शिरसि दीपं निदि-
यन्ति का गीयन्ति ।

इत्त दाणीं मे दोसस्स पदी-
आरो संवुत कप्पो दाणीम्भण

णस्म मे सारो पलिजाणिदो
हविष्मदि । जं सच्चं तं सव्वस्मिं
एव्व काले सच्चं कच्चिं वि ण
अस्मधा भोदि ॥

उअरं णिराआरं सअन्न भुअण
जणान्तः द्विदं परं वण्हं विअ
सव्वहिद कालणं सिट्ठी द्विदो
पल्लथ कालणं अ । उअरस्स
सन्दोमे जअदो द्विदी, अस-
न्दोमे दु पल्लथी; उअरस्स
सिट्ठी आरित्तणं सव्वस्स वि-
दिदं एव्व । उअरं असोमं
वड्डुरुवं अजस्स जारिसो धणा
असो तस्स तारिसं उअरं ।
कस्स वा एकेण तान्ने सुहाए
पडिदिणं उअर पूत्तणं भोदि

मे वचनं साधनुभूतम् । काले सर्वस्यैव
हृदये वचनस्य मे सारो परिज्ञातो भविष्यति ।
यत् सर्वं तत् सर्वशक्तिरेव काले सर्वं कदापि
नान्यथा भवति ।

उदरं निराकारं सकल भुवन जगत्सः
स्थितं परं ब्रह्मेव सर्वहित कारणं स्रष्टुमिति
प्रथमं कारणम् । उदरस्य सकाधि जगतः स्थितिः

कस्स वा सहस्स रौप्पमुहाए ण
खणं वि उअरस्स तोसो जायदि ।
उअरं माणस्स धम्मस्स अ
हेतुअं । जस्स अणायासेण उअर
पूआ भोदि सो वंसमय्यादो
कुल धम्मं अ रक्खिदुं पारेदि ।
जस्स ण तधा भोदि सोच्च कुलुलो
विअ वड्डुवाए कादरी भविअ
सव्वस्स घरे पलिअममन्ति ।
उअरं विज्जाए कत्ता एव उअदि
कालणं । जस्मिं देसे जणा दन्दिदा

पसतोपेतुं प्रलयः । उदरस्य स्रष्टुं कारित्वं
सर्वस्य निदितमेव । उदरं असोमं वड्डुरुवं ।
यस्य वादृशो धनावलम्बस्य तादृशं उदरं
कस्य वा एतेन तावत्तदया प्रतिदिनं उदर-
पूर्णं भवति कस्य वा सहस्र रौप्यं मुद्रया न
अणमपि उदरस्यतोषी जायते । उदरं भातस्य
धर्मस्यैव हेतुकम् । यस्य अणायासेन उदर-
पूजा भवति स वंशसम्यादां कुलधर्मस्य रक्षितं
पारयति । यस्य न तथा भवति स हि कुल-
हत दुष्टया कातरौभूता सम्यस्य मूर्खे परि-
भ्रमन्ति । उदरं विद्यायाः कलायाश्च उन्नति-
कारणं अस्मिन् देशे जना दन्दिदा तस्मिन्नेव

तस्मिन् एव देसे जणाणं पलि-
स्सम कारिदा लक्खीअदि । पलि-
स्समेण एव विद्यादिलाहो । अदो
साधु कहिदं मए ॥

—इत्यस्यं पञ्चविदेण ॥

॥ महानन्दोपाख्यानम् ॥

अस्ति दक्षिणारण्ये मात्स्यवान्
नाम कश्चिद् भूधरराजः । तस्यो
पत्यका भूमिषु भिन्न पुलिन्दादि-
पार्श्वतीय जनावाम समाक्रीणां
बहवः पत्न्याः सन्ति । तास्वतु
शोदागरि कमलपत्तनामिधोऽतीव
शुरस्यो ग्राम आसीत् । तत्र

देवो जनाणां परिश्रमकारिता ललपति । परि-
यमेषैव वयाजामः । अतः साधु कवितं
मया । इत्यस्यं पञ्चविदेण ॥

बहवः शस्य सम्पत्सदृहा भिक्षा
निवसन्ति स्म । महानन्दो नाम
मदानन्दश्च द्वयः कथिहितोऽपि स-
परिवार स्तुतिववासीत् स महा-
नन्दः पञ्चविंशद्वर्षवयस्योऽपि बाल
रूपे नियतं क्रोडा परायण
आसीत् । स “कानु” नामक
मेकं प्रिय कुकुरं भाजानः सहचरं
विधाय वंशोहस्तय सर्वदेवग्रामा
न्तर्गृहेषु बभूवाम । सर्वेषाञ्च प्रति-
पासि जनानां गृहेषु तस्य प्रवे-
शोऽवाधित एवासीत् । नियत
मतिमदुमाद् ग्रामस्थिता ग्रियशो
नवोडा वा बध्न स्तुत्यात् साध्वस
मपत्रपां वा नापुः । बालकहन्ताः
सन्तु हेऽपि तस्य निर्मम्यादं नाम
ग्रहणञ्चक्रुः । सोऽपि सर्वदा ख-
ग्राम वासिना मवय कर्त्तव्य
सम्पादने सहायता नतु तिष्ठत्
निज नित्य नैमित्तिक विधेयजात
निर्वर्तितुं नात्मभनत् । उ प्रति-
दिनं भीजनवेलायां यत्नयत् ॥

केन केन चोपायेन भोजनद्रव्या-
 योजनं कृतमित्यविभाज्यैव स
 कदाचिदपि यथाकालमाहारीय-
 वस्तु समाहरणेऽप्यनर्था गृहणी-
 वीक्षातीव क्लेशमकरोत् । पत्नीच
 तस्य निजर्गाऽप्राप्यादयो तादृग-
 क्लेशाश्च भीतः समजं दपितुं तं
 महर्दप्रयमगदत् ।

एवं किञ्चित्काले व्यतीतं
 कस्मिंश्चिद्विषये तस्य सहधर्मिणी
 केनाऽप्युपायेन भोजनं द्रव्य-
 माकञ्चित् मशक्ता वस्त्राश्चलेना-
 नन माहृत्य कथं रुदन्ती
 मार्जनोपहृता गृहकोणे समुप-
 विष्टा तस्थौ ॥

अथ मध्याह्ने क्षुधातीव महानन्दः
 स्वगृहे सुपेत्य यावदभिमानिनीं
 सहधर्मिणीं मनुनेतुं मुमुक्षुस्ताव-
 दसौ मार्जनोपातनेनास्याङ्गानि
 विदारयामास । ततः स क्षु-
 भना विरक्तहृदयश्च भोजनायायां
 जलाशयं दत्वा वंशीं स्व-सहचरं

श्वानश्चादाय गृहान्निर्गतः सम्मुख-
 कृतं भूषणमभिजगाम । ततः
 स पर्यन्तमधिकमष्ट कालं विविज्जेन-
 प्रदेयं समुपनिष्ट एकत्रैव मनसा
 निरूप्य सञ्चिन्ताभ्यां मच्चिन्तायुक्त-
 प्राप्तः समीपं गामिनीं देगमन्यां
 गोदावरीं ग्रामस्थितं गृहं निच-
 यत् निरीक्षमापी महानन्दं मनु-
 भयन् दिवसं निनाय ।

अथ सायमस्तावत् क्षुधावस्त-
 न्निनि भगवति सवितरि सम-
 दिते च वासवाशामुभे सन्दमगच्छे
 स क्षजनं मनुगन्तुं व्यवसितः ।
 ततः उत्तिष्ठति तस्मिन् पश्चात्
 कश्चिद्गृहाचारी तमाजुहाय ।
 साधुस्वभावः स प्रत्यागत्य वज्र-
 चारिणं निरीक्ष्य ससम्भ्रमं तस्य
 पार्श्वं भगात् । स च वज्रचारी
 तमुपस्थितं मन्त्रगम्यैषत्स्वयमानः
 प्रोवाच—वत्स महानन्द ! विर-
 क्षीव, कल्याणस्ते भूमात् भारमेत-
 दुत्थापय (सम्मुखस्थितं भारं महर्द-)

यत्) समानुचरो पथि न किञ्चित्
प्रष्टव्यम्— इति स च सर्वे
प्रतिश्रुत्य ब्रह्मचारिणमनुजगाम ।
ततः स ब्रह्मचारी गुप्तमार्गपर-
स्परया गच्छन्नेकां परिचाकृतिं
बालनिर्भरणी मुत्तीय्य च विविध

वन्य कृता तद् राज्ञि विराजितं
प्रफुल्लकुसुमावलुपश्रीभितं कीकि-
कचरवाकुलितं अलिकुल गुञ्जन
सुरञ्जित कुञ्जवन विभूषितं मद्भि-
राकञ्ज यिखरमेकमभिगतः ॥

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

॥ मातृस्तोत्रम् ॥

॥ द्वितीय उच्छ्वासः ॥

(१)

स्निग्धं सुचञ्चलमनःपरिमोहनाच्च
मावात्य माकुल मनोऽभयदं शरण्यम् ।
नामाच्चरन्मधुर मुञ्चरतो जनन्या-
श्चित्ते मनोहृत इवाखिलवात्यभावः ॥

(२)

अङ्गु निधाय विहितार्त्तरवं विमुग्धं
 माञ्चापलं शमयितुं कर मुन्नमय्य ।
 आता नवोदितविधुग्रहणप्रयासा
 साऽद्य स्थिता स्मितमुखी मम सम्मुखीना ॥

(३)

निद्राऽतिकातरतनुं भृशमाकुशत
 मारोष्य मां खहृदयं मधुरखरेण ।
 शिञ्जत्कराहति समूल्यित ताल मालं
 गायन्त्यसौ मम पुरो जननी स्थिता सा ॥

(४)

सुप्तोत्थितस्य सहसा मम या निगस्य
 बालस्य रोदनरवं, जननी विहाय ।
 अज्ञाय कार्यं मपरं त्वरयाऽभ्यधावत्
 स्नेहार्द्रभावमधुरा पुरतः स्थिता सा ।

(५)

प्रीडाभिभूत सल माकुलिताङ्गसङ्घ
 मालोक्य मां परिहृताग्नपाननिद्रा ।
 या रोदिति स्म ननु गह्वद् माकुला च
 ता मयुर्विन्दुकलुपां जननीं समीले ॥

(६)

बालं विचिन्ता ननु मा मतुन्ताभिरूपं
लोकेषु वत्सलरसस्तु तमानसा वा ।
आक्षिप्य गाढ मुरमा परिचुस्वतिस्त्र
स्नेहाभिपिक्तहृदया पुरतोऽय मा मे ॥

॥ प्राचीन-भूगोलवर्णनम् ॥

(पूर्वप्रकाशितानन्तरम्)

पितरस्तस्य वै प्रीता दास्यन्ति भुवि दुर्लभं ।
ईप्सितञ्च मनः कानं स्वर्गलोकञ्च शाश्वतं ॥
एवं दत्त्वा वरान् राजन् रामस्य पितरस्तदा ।
आमन्त्रा भार्गवं प्रीत्या तच्चैवान्तर्हितास्ततः ॥
एवं रामहृदाः पुण्या भार्गवस्य महात्मनः ॥
स्नात्वा हृदेषु रामस्य ब्रह्मचारौ शुभव्रतः ।
राम मध्यस्थां राजेन्द्र लभेद्वहु सुवर्णकं ॥
वंशमूलक मासाद्य तीर्थसेनौ कुहद्वह ।
स्ववंशमुद्धरे राजन् स्नात्वा वै वंशमूलके ॥
कायशोधन मासाद्य तीर्थं भरतसतम ।
शरीरशुद्धिः स्नातस्य तस्मिंस्तीर्थे न संशयः ॥
शुद्धदेहश्च संयाति शुभांल्लोकाननुत्तमान् ॥

ततो गच्छेत् धर्म्मज्ञ तीर्थं चैलोक्यत्रियुतं ।
 लोकं यतोद्भूताः पृथ्वं विष्णुना प्रभविविष्णुना ॥
 लोकोद्धारं समासाद्य तीर्थं चैलोक्यपूजितं ।
 स्नात्वा तीर्थेन राजन् लोकानुद्धरते स्वकान् ॥
 श्रीतीर्थञ्च समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्घ्ययित्वा पितृन् देवान् विन्दते त्रियमुत्तमं ॥
 कपितातीर्थं समासाद्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
 तत्र स्नात्वा अर्घ्ययित्वा च पितृन् स्वान् दैवतान्यपि ।
 कपितानां सहस्रस्य फलं विन्दति मानवः ॥
 सुख्यं तीर्थं समासाद्य स्नात्वा नियतमानसः ।
 अर्घ्ययित्वा पितृन् देवानुपवासपरायणः ।
 अग्निहोमं समाप्नोति सुख्यलोकञ्च गच्छति ॥
 गवां भवनमासाद्य तीर्थमेवौ यथाक्रमं ।
 तत्राभिषेकं कुञ्जान् गोमहस्यफलं लभेत् ॥
 शङ्खिनीतीर्णासाद्य तीर्थसेवौ कुब्जह ।
 देव्या स्तीर्थे नरः स्नात्वा लभते वीर्यमुत्तमं ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र द्वारपालं तरण्डकं ।
 तच्च तीर्थं सरस्वत्यां यज्ञेन्द्रस्य महात्मनः ।
 तत्र स्नात्वा नरो रजन्मनिर्गुणफलं लभेत् ॥

विशोदयः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयतु सा विशदास्त्रजवासिनी सुमनसास्त्रनद्यामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकाराणां लोकप्रधानशौचनः । विशोदयोनिग्राह्यादविद्यातिमिरक्षयि ॥

खण्ड ई] जुलाई १८७६ । ई० संख्या ७

॥ रुचिम्ननाट्यशास्त्रम् ॥

॥ शुभिका ॥

इदानीं बह्विधा नया
वुस्वद नामक प्रदेशे च यद् दूरैः
पीय रीत्याऽभिनय कार्योत्कर्षः
परिभातितरां प्राचीन समये
भारतवर्षेष्वस्याभिनय कार्यस्य
परम एवोत्कर्ष आसीत् । अद्य
भिनय प्रकार बाहुल्येन देशस्य
सभ्यतायाः परिचय सादोदीय
पूर्वकाले भारतवर्षे सभ्यताया
सुरभ मिश्रर अधिरुद्धे बहुभो-
ने । कियत्कालात् अद्य भारते

नाट्य शास्त्रस्य राजाजीवनं प्रवृत्त
जिति न सत्यज्जायते, दृष्टान्तेषु
तत् तत् प्रकारस्य अस्मिन् वेद वद-
स्यापि शास्त्रस्य बह्विधित्वम् ।
तथाच दृष्टव्यम्—

“उक्तश्रोत्रस्य सारं य मखिलनिगमा

नाट्य वेदं विरचि

कले दत्तं प्रमाणं रुचि भरत

स्तावन्तं नीलकण्ठः ।

मन्मथी सास्त्र ज्ञेयः,—इत्यादि”

नाट्य शास्त्रस्य अद्य जति ।

नाट्य शास्त्रस्य अद्य जति । नाट्य शास्त्रस्य अद्य जति ।

संस्कृत भाषायां बहवो नाट्य-
ग्रन्थाः सन्ति । १* तत्र धनञ्जय
कृत दशरूपकं भिवातिप्रसिद्धम् ।
वयमप्यत्र दशरूप मतानि तथा
विश्वनाथ कविराज कृत साहित्य
दर्पण ग्रन्थोक्त नाट्यशास्त्रमतानि
च संचिप्य सहृदय पाठकेभ्य
उपहरामः ।

ग्रन्थारम्भः ।

संस्कृतालङ्कार शास्त्र पण्डिता
हि प्रथमं काव्यं शब्द दृश्यत्व
भेदेन द्विधा विभज्य स लक्षण
भेद परम्परां दर्शयामासुः । तत्र
शब्दस्य लक्षणं श्रुतव्यं सावम्
यथा रघुवंश, कुमारसम्भव, शिशु-

यात्मकं रसायनम् । शब्दं भावायय भाङ्गि-
कामिनय प्रधानं । शृत्तुं ताललयायय साव
मभिनय श्रुत्यमित्यर्थः । शृत्तुं शब्दो भेदो
ताण्डवं लास्यञ्च तत्र उद्धृतं वृत्तं ताण्डवं
मधुर वृत्तं लास्यम् ।

* नाट्य शास्त्रीय ग्रन्थानां नामानि—
भारत कृत नाट्यशास्त्रम् । सुन्दर मिश्रकृति

पालवधादयः । अप्रासङ्गिकत्वा
दस्याव विस्तर कथनं परिहृत्य
दृश्यत्वे काव्यस्य सलक्षण भेदा
नभिहितुं प्रवृत्तिं सत्तसत्य-
स्माकं । दृश्यस्य लक्षणं यथा
साहित्यदर्पणे—

“ दृश्यं तत्राभिनेयं ”

तद्रूपारोपात्त रूपकम् ॥,,

तत्र निरुक्त द्विविधे काव्य-
भेदे दृश्यं (दृश्य नामको भेदः)
अभिनेयं अभिनय योग्य मिति
यावत् । अभिनयोहि—

रसभावादि व्यञ्जक चेष्टा

नाट्यशब्दीपः । रत्ननाथस्य विष्णुमीश्वरी टीकायां
नाट्यदर्पणे, नाट्यालोचन, रूपचिन्तानाम् १
शब्दव्यख्याने खोजितम् । नारायणदीक्षितकृत
विदेशालम्बिका व्याख्यायां नाट्यशब्दं चर नाम
नाट्य शब्दस्यभिधानमस्ति । सहानन्द मिश्र
कृत हनुमान नाटक व्याख्यायां नाटकावतार-
नाम शब्दस्य कथनमस्ति । रायसुन्दर-मुनि
दीक्षित-चेष्टानि महादेवा नाटकं च चर्चा
श्रीरङ्ग ख मधुवंशम् । मित्रनाथेन शब्दमात्रस्य
शब्दविलासश्रीरङ्ग खः कृतः ।

विशेषः नायकादीनामवस्थानुकार
इति वा । स च चतुर्विधः ।
आङ्गिको वाचिक आहार्यः सा-
त्विकश्चेति । तत्र आङ्गिकः यथा-
समयं तत्तदवयवसंज्ञाचनरूप
चेष्टाविशेषैर्नायकादीनामनुकारः,
वाग्भिः क्रीडयोगैर्धर्पाद्यवस्थाचि-
तोच्चरिताभिन्ना^{निरपेक्ष} कार्यानुकरणं
वाचिकोऽभिनयः, आहार्यो वेश
भूषादिभि रनुकरणं, सात्विकस्तु
मनसा स्नानुकार्यं (नायकादि)
स्वरूपेणात्मनि सम्भावनं । यत्रैवं
चतुर्विधाभिनयानुष्ठानं भवति
तदेव दृश्यं कार्यं । इदं हि दृश्य-
कार्यं रूपारोपात् नायकानां स्वरू-
पारोपात् रूपकमिति च कथ्यते ॥

अस्य रूपकस्य दश भेदाः ।

यथा दशरूपे—

“नाटकं सप्रकरणं

भाणः प्रहसनं डिमः ॥

आयोग समवकारी

वीथ्यङ्गिहास्यगदति ॥”

किञ्चान्येऽप्युपरूपनाम विद्युता
अष्टादश भेदा इत्यन्ते ॥

यथा साहित्यदर्पणे—

“नाटिका त्रोटकं गोली,

सट्टकं नाट्यरासकं ।

प्रस्थानीलापकाव्यानि

प्रेक्षणं रासकन्तथा ॥

संलापकं श्लोघदितं

शिल्पकञ्च विलान्तिका ।

दुर्मल्लिका प्रकरणौ

चलोपो भाणिकिति च ।

अष्टादश प्राचुरूप

रूपकाणि मनीषिणाः ।

विना विशेषं सर्वेषां

लक्ष्यं नाटकसंस्तम् ॥”

केचित्तु—“डोम्बी श्लोघदितं

भाणो भाणी प्रस्थान रासकाः ।

“भाणो भाणी प्रस्थान रासकाः”
भाणं चतुर्विधं भेदा इत्यन्तं यथा—

“विद्यं नाट्यं संज्ञितं कदाचिद्विदुषकः ।

नाटकं नाम वल्लभं विशेषेण नाटकस्य ॥”

न प्राप्यते किमन्येन नाटकं कारयेत् नाटकं

काव्यं च सत नृत्तस्य
भेदाः स्युस्तु ऽपि भाष्यवत् ॥”
—इति विग्रिय नृत्तस्यैवेति सत
भेदाः कथयन्ति ॥

॥ दृष्टिः ॥

“आदित्वाज्जायते दृष्टिः
वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः”

—इति श्रुतिः ॥

उपरि लिखितां श्रुतिं पठित्वा-
ऽतोऽपि पूर्वकाणि ऽप्यस्य देवीय-
पण्डितानां प्राकृत पदार्थतत्त्व-
ज्ञानं परामेव काष्ठा मधिजग-

नात्वा प्रसिद्धिं गतमिति । श्रुतिं च तन्वीय-
द्वयकाणांमपि केषाञ्चिदाहतिभेदो लभ्यते ।
यथा—

गौत्री संज्ञापशित्वो च प्रस्थानं काव्यमेव च ।
उल्लासकं श्रीगदितुं भाष्यार्थं वाऽथ भाषिका ॥
दुर्मल्लिका प्रेक्षणकं भद्रकं रासकलशः ।

नाट्यं रासकसुजात्यं सुपरुषाण्यमूनि तु ॥,

(भारतीय नाट्य शास्त्रम्)

मेति प्रतीयते । यतश्च हि श्रुत्या-
यमेव प्रखरं करं निकरद्वयं
निखिलभूयःखलः प्रखण्डभासीणो
जलमरुगभीरस्य निताडकितचक्र-
वालं नवाभ्युदं निकरं गंभी-
मण्डितं प्राच्छाद्य नभसि नभसो
चाजस्रजलपाशुनपातमेव निदाय-
सन्नाशां महीमनुवृत्तमिति ; तत्र च
प्रजाणां जीवनधारणैकसाधोपक-
रणीभूतं प्रख्यानामुत्पत्तिरित्येवा-
श्रीऽत्रगम्यते । अथ तादृशं रौद्रं
रौद्रं शास्त्रिणां कृष्यकिरणानां कथं-
सुगीतलजलवर्षणोपयोगित्वमिति
चेत् प्रश्नात्तदा तस्य यतदेवज्ञानिर्वा-
चनीयं कोशलं तस्य चराचर-
सर्गस्थितिप्रव्याहारकारणस्य पर-
मेश्वरस्य । स हि भूतभावानो यथा
पितुरुपदेशवचनान्यापाततः श्रुति

कदम्बीश्वरे स्वामि कान्ति पथेन उल्लासकस्य

हलीशे तिनारा प्रेक्षणस्य प्रेक्षणमिति कथं तथा
भद्रकस्य सृष्टकसिति नामविधयः जातमिति

कठोराणि विधाय पुत्रस्य परिणा-
मातुलसुखसम्पत्तेरित्युक्तव्यम् ।
तथैव सूर्यकिरणान् दुःखहताप-
करान् कृत्वापि सुशीतलज्जलधारा
वर्षणकारणं कृतवानिति न किम-
प्याश्चर्यम् । अथ कथं सूर्यकिरणा
जलधारापतनकारणमिति जिज्ञा-
सायां नवीनतत्त्वदर्शिनः एकतान्
भवत्वस्य सुक्तकण्ठं कथयन्ति—
“दृष्टमेतद्बहुशो बहुभिः कश्चि-
तैजसाधारं जलपूर्णं कृत्वा यदि
कश्चित् सूर्यस्याधः स्थापयेत् तदा-
ऽसौ जलाधारी यथासमयं नीरसता
मेति । रात्रौ तु न तथा भवतीति
एतेनैव तादृशाधारस्य नीरसता-
भवनं प्रति दिवाकरकर निकर-
स्यैव साक्षात्कारणता प्रतिपद्यते
नान्यस्य । यतो रात्रौ सूर्यं वि-
हायापरे वायादयो वर्तन्ते ।
भास्कर प्रभोक्तापेनैव तदाधार-
स्थितं जलं सञ्चितवद्गङ्गाकृति-
वाष्परूपमालम्ब्य गगनमण्डले समु-

ब्धीनं भवति । इदानीं विधा-
र्यतां तावत् तेनैव कारणेन सूर्य-
किरणैस्तदाधारस्थितं जलं शुष्क-
तामापन्नं तेनैव कारणेन प्रत्यहं
प्रतिक्षणं तपनतापेन महासागरो-
पसागर नदनदी रुद्धं तडागादि-
जलाशयेभ्यो जलान्वाकृतानि
भवन्ति ततस्तान्ध्रवाकृतिवाष्पी-
भूतानि जलानि पवनवेगे सञ्चो-
दितानि निजः सन्निवृणुमवगच्छ-
पुनरेव जलरूपेण परिणमन्ति ॥
अथ तानि जलानि क्रमेण राशी-
भूतानि घोरघनावलीरूपेण सञ्च-
न्ते । या हि जलदसमये गगन-
मण्डलव्यापिनी दुर्घादलश्यामल-
कालिकावली इत्यन्ते सा केवलं
पुनर्जलमवतानितानां वाष्पाणां
कदम्बकम् नान्यत्किमपि । अत-
एव “धूमश्चेतिः सलिलमकतां
सन्निपातः क मेघः”—इत्यादि-
क्तिरिदानीं भ्रमपूर्णं वेति प्रति-
भाति ॥

भवतु तानि च राशीभूतानि
जलानि स्वगौरववशात् मध्या-
कर्षणनियमवशेन पुनरेव दृष्टि-
रूपेण धरातले निपतन्ति । अतः
एव साधूक्तम् ।

“सहस्रगुणसुतस्त्रष्टु
मादत्ते हि रसानुविः ।”

(रघुवंशः)

॥ इति संक्षेपः ॥

—०—

॥ परिह्रासः ॥

एकदा कश्चिन्मूर्खो गुरुः (मन्त्र-
दाता) शिष्यभवने समुपस्थितः ।
अथ शिष्यस्तं बहुसम्मानपूर्वकं
साष्टाङ्गं प्रणिपत्यैव पादार्घ्यादिकं
यथाक्रमं मर्पयित्वा च कुशलवार्त्तां
पप्रच्छ । ततः क्रमेण विविधं कथा-
प्रसङ्गं गुरुमाह कुशलप्रश्नः शिष्ये-
षोपस्थापितः । गुरुजनं कुशलं विप्र-
यक्तं प्रश्नस्य संस्कृतभाषयैवोच्चरं
वक्तव्यमिति निश्चित्य स गुरुत्वाच्च
‘किं कथयामि सा हि मे माता

वृद्धवेष्ट्या तपस्विनी’ अतोव वृद्धा
जातेति सुतीरभिप्रायः । । ।

अन्तेनुरपरः कश्चित् तादृशो
गुरुः शिष्यभवने समागतः शिष्यं
चरणं लुण्ठितं कथंवरं दृष्ट्वा
दर्शयन् हस्तमुद्यम्य “पुत्रवान्
भवेति” शुभाभिप्रेनदात् । एतद्-
वसरे शिष्यपत्नी गुरुपदे प्रणामं
कृतवती । सोऽपि गुरुस्तस्यैव “पुत्र-
वान् भवेति,, रुक्तकण्ठनाभिप-
्रेमदात् यथ शिष्यो वृद्धाञ्जलिरुवाच
‘प्रभो ! अतुं मया बहुशः स्तो-
त्रिहस्तो वतीति पदं’

गुरुः । अहम् ! विस्मृतं मया
“वती पुत्रवान् भव,, ।

शिष्यः । अतो वतीति पदं प्र-
योगो भवति ।

गुरुः । सत्यं सत्यं “पुत्रवान्
वती भव,, ।

शिष्यः । पुत्रस्यान्ते वतीप्रयोगः ।

गुरुः । ‘पुत्रवतीवान् भव,, ।

अथ शिष्यस्तुष्णीम्भूत्वा इति॥

॥ प्राप्तपत्रम् ॥

॥ कायस्थानां प्रसादाः ॥

सम्पत्तिं कियत्कालादारभ्य
वङ्गाध्यावर्त्तं ब्रह्मावर्त्तं दिदेशनिवा-
सिभिः कायस्थ सन्तानैरेकमत्य-
मवलम्ब्यमानां क्षत्रिययोनि-
प्रतिपादयितुं बडपरिकराः पद्म-
स्कन्दादि विविध पुराणभ्यः स्वमत-
समर्थकानि

“द्विजातीनां यथा दानं

यजनाध्ययनं तथा ।

वैश्यादुच्चा तु तद्वृत्ति

ब्राह्मणक्षत्रियादधः ॥,

“माहिष्य वनिता मूनु

वैदेहाय प्रसूयते ।

स कायस्थ इति प्रोक्त

स्तस्य कर्म्म विधायते ॥

लिपिनां देशजातानां

लेखनं ससमाचरेत् ।

गणकत्वं विचित्रञ्च

वीजपाठो प्रमेदतः ॥,

— इत्यादि वचनानुगृह्य पुस्तका-

कारिणं प्रकाशयन्त उच्चनिनन्दन
दिग्गन्तं प्रतिध्वजयन्ति । वयं हि

मध्यस्थाः कायस्थानां क्षत्रिययोनि-
त्वस्य सिद्धावर्त्तं वास्माकं क्षति

वर्द्धिर्वा न सतः । परन्विदानीं
विचार्यतान्तावत् द्विजातिगौरव-

वर्द्धनकरान्, तत्तत्तत्पूज्यं सम-
यान् तूष्णीभावेनातिवाह्य वर्ण-

भेदमर्थ्यादाक्षयकरे वर्त्तमान
समये कायस्थानां क्षत्रिययोनि-
त्व-

सिद्धावर्त्तं तेषां सम्मानाधिक्य-
लाभो भविष्यति वानेति । एत-

द्विचारात् पूज्यं वर्त्तमान समये
कायस्थानां तुत्र कुत्र पुद्गेऽपि किय-

त्परिमाणं सम्मानमस्तीति समा-
लोचनं न तावदनुक्तम् । प्रथमं

तावत्पूज्यं पूति दृष्टिर्निधायतां ।
अत्रेदानीं कायस्थ ब्राह्मणयोः

केवलमुपवीतधारणगत वैषम्यं
लक्ष्यते ब्राह्मणा उपवीतधारिणः

कायस्थास्तु निरुपवीता इति । एत-
न्मात्रवैषम्येण कायस्थानां राज-

समाज सम्मान लाभादौ न कापि
हानिर्भवति । तेहि ब्राह्मणानां
मपि दलायण्यो भूत्वा सभायां
पूजामाप्नुवन्ति तथा ब्राह्मणवदुच्च-
राज पदान्यपि लभन्ते । अतो
न ज्ञायते कथं ते वद्दीय कायस्था
इदानीं ब्राह्मणवृत्त्यभ्यादानुक्ता
अपि, हीन चक्षुष्य पदलाभाय
समुस्तुकाः संवृत्ताः । तेषां चक्षु-
यत्नलाभः केषां यज्ञोपवीत-
विधिसम्पादनव्यवभारायैव न तु
विशेषसम्मान लाभायेत्यनुमीयते ।
वङ्गदेश निवासिभिः क्षत्रजाञ्चा
चिरपरिचितैरपि राजभिः सभ-
मुत्तर पश्चिमाञ्चलदेशवासिनः
चक्षुष्या न विवाहादि व्यवहारं
कुर्वन्ति तद्दृष्टुं तावदेषाम-
चिर जातानां चक्षुष्यानां कथा ।
क्षत्रियो भूत्वा चक्षुष्यजातीयैः सह
व्यवहारं कर्तुमसमर्थस्य चक्षुष्यत्व
लाभो विडम्ब्यतामात्रम् ।

उत्तरपश्चिमाञ्चलेष्येतादृशी

गतिः तत्तत् बहुकालस्यायिष्यवन-
प्रभुत्वबला दितः पूर्वमपि
ब्राह्मणाः निःसङ्कोचं महत्प्रदीये-
रपि सार्धं भिक्षासने समुपविश्य
ताम्युक्तभोजनादिकं कुर्वन्तिस्म
तथा तान् विविधसम्मानं दर्शय-
न्तिज तत्का कथा स्वधर्मानुगा-
मिनां भद्रकायस्थानां विशेषतः
सम्प्रति पूर्व भाव परिवर्तके समये
तत्र ब्राह्मण कायस्थयोर्निर्नतीप-
वीतिगत वैषम्यं विना नान्यत्
किमपि लक्ष्यते इत्यादि ।

इत्युच्च निखिलदेशदेशिक साम-
यिकावस्थादि परिधीनोचनेन कायस्थः
सन्तानानां मृद्भोगित्व निवन्धना
न कापि हानिर्दृश्यते यत्किञ्चित्
नूतनता विद्यते च साऽचिरा-
देव सर्वपरिवर्तन कारिण्य
कालेनैवापनूता भविष्यति तद्दृष्ट्यै
वैतादृगायासः । ब्राह्मणादिदिजा-
तीना सुपवीत परित्याग कारिणि
समये कायस्थसन्तानानां तद्

ग्रहणे योऽभिलाषः स एव हि
तेषां चिरद्विजात्युच्छिष्टगृहीतृणां
श द्रयोनिव-परिचायकः—इत्यनं
पलवितेन ।

कस्यचिदुदासीनस्य ॥

॥ छन्दःशास्त्ररहस्यम् ॥

॥ वा पादान्ते ॥ (पिङ्गलसूत्रम्)

पादान्ते स्थितस्य लघोर्गुरुसञ्ज्ञा-
विकल्पेन गुरोर्व्यां लघुसंज्ञा विभा-
पयेति तदर्थः ॥ इदमनावगन्त-
व्यम्—यहंशखादौ पादान्ते लघो-
र्गुरुत्वं न भवतीति । यदाह—

“वंशस्यकादिचर

शान्तनिवेशितस्य ।

गत्वं लघोर्नहि तथा

युतिग्रन्थदायि ।

योतुर्वसन्ततिल-

कादिपदान्तवर्त्ति ।

लो गत्वमत्र विहितं

विबुधैर्व्या तत् ॥,,

केचित्तु प्राकृते—इं, हिं,

उं, हुं, हं, हंहकाराणां तथैकारो

कारयोर्व्यां पादान्ते लत्वं वदन्ति ।

अपभ्रंशिव । पादान्तयोरेपि

वर्णस्यैकारिकारयोस्तुच्चारणवशात्-

लाघवं वदन्ति ॥

॥ प्राकृतप्रकाशः ॥

ओ तुमसि ॥३८

शुषदः पदस्य ऊपरतः तुमसि इत्यादिभ्यो भवति ।

तुमसि द्विवं । त्वयि स्थितं । पूर्वोक्ताश्च तद् प्रकृतयश्चत्वा-
रोऽप्यदिशा भवन्ति ॥

तुज्जेसु तुज्जेसु सुपि ॥ ३९

शुषदः पदस्य सप्तमोवहुवचने तुज्जेसु तुज्जेसु इत्येता

वादेशो भवतः । तुज्जेसु द्वित्रं तज्जेसु द्वित्रं । युस्मासु
स्थितम् ॥

अस्मदो ह मह महत्रं सो ॥ ४०

अस्मदः पदस्य सो परतो हं अहं अहत्रं इत्येत आदेशो
भवन्ति ॥ हं अहं अहत्रं करोमि । अहं करोमि ॥

अहस्मिरजिच ॥ ४१

अमि परतोऽस्मदः पदस्य अहस्मि इत्यय आदेशो भवति ।
सो च । अहस्मि पेक्ख । अहस्मि करोमि । मां प्रे चस्व । अहं
करोमि ॥

मं ममं ॥ ४२

अमीति वर्त्तते । अस्मदः पदस्य अमि परतो मं ममं इत्येता
वादेशो भवतः । मं ममं पेक्ख मां प्रे चस्व ।

अह्मे जग्गसो ॥ ४३

अस्मदः पदस्य जग्गसोः परतः अह्मे इत्ययमादेशो भवति ।
अह्मे आगदा । अह्मे पेक्ख वयमागताः । अस्मान् प्रे चस्व ॥

णो णसि ॥ ४४

अस्मदः पदस्य णसि परतो णो इत्ययमादेशो भवति णो
पेक्ख । अस्मान् प्रे चस्व ॥

आडि मे ममाइ ॥ ४५

अस्मदः पदस्य आडि परतो मे ममाइ इत्येता वा देशो
भवतः । मे कथं ममाइ कथं । मया कृतम् ।

डो च मइ मए ॥ ४६

अस्मदः पदस्य डो परतो मइ मए इत्येता वादेशो भवतः ।
चकारात् तृतीयैकवचने च । मइ मए द्वित्रं । मइ मए कथं ।
मयि स्थितं । मया कृतम् ॥

अम्हेहिं भिसि ॥ ४७

अस्मदः पदस्य भिसि अम्हेहिं इत्ययमादेशो भवति । अम्हेहिं
कथं । अस्माभिः कृतम् ॥

मत्तो, मइत्तो, ममादो, ममादु, ममाहि ऊसो ॥ ४८

अस्मद् पदस्य ऊसौ परत एत आदेशा भवन्ति । मत्ता गदो । मइत्तो ममादो ममाहि गदो । मत्गतः ॥

अम्हाहिंती अम्हासुंती भ्यासि ॥ ४८

अस्मद् पदस्य भ्यासि परत अम्हाहिंती अम्हासुंती इत्येता वादेशो भवतः । अम्हाहिंती अम्हासुंती गदो । अम्हात्गतः ॥

मे मम मच्च मज्ज ऊसि ॥ ५०

अस्मद् पदस्य ऊसि परत एत आदेशा भवन्ति । मे धनं मम, मच्च, मज्ज धनं । मम धनं ॥

मज्जणो अह्म अह्माण अम्हे आसि ॥ ५१

अस्मद् पदस्य आसि परत एत आदेशा भवन्ति । मज्ज, णो, अह्म, अह्माण, अह्मे धनं ॥ अस्माकं धनं ॥

ममस्मि ऊो ॥ ५२

अस्मद् पदस्य ऊो परतो ममस्मि इत्यादेशो भवति । ममस्मि द्विभ्रं मयि स्थितं । पूर्वोक्तौ मद्र मए इत्येतौ च ॥

अह्मे सु सुपि ॥ ५३

अस्मद् पदस्य सप्तमी बहुवचने सुपि परतः अह्मे सु इत्ययं नादेशो भवति । अह्मे सु द्विभ्रं ॥

हे दो ॥ ५४

पदस्येति निवृत्तं सुपोति वर्तते । विग्रह यद् दूत यद्

युष्मच्छब्दरूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
१मा तुमं (तं)	तुम्हो, तुम्हो
२या (तं तुं) तुमं	तुम्हे, तुम्हो वा
३या तह, तुए, तुमए	तुम्हो हिं तुम्हो हिं
तुमं (तुमाइ) वेदे	तुम्हेहिं
५मी ततो (तद्रतो, तुमादो, दुहि)	तुम्हाहिंती
६ती तह, तुम्ह, तुम्ह, तुम्ह, वेदे	वा, मे, तुम्हाणं तुम्हाणं
७मी तह (तए, तुमए, तुमं, तुमासि)	तुम्हेस, तुम्हो सु

अस्मच्छब्दरूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
१मा अहं, (तं, पसअ)	अहो वसे
	(अहस्मि)
२या मे, ममं (अहस्मि)	महि, वा (मे १)
३या मे, मए (मद्र ममाइ)	अम्हाहिं
५मी मतो (मद्रतो ममादो)	अम्हाहिंती
६ती मे, मम, मज्ज, मद्र अह्माण, अह्मे	
७मी मद्र (मए) ममस्मि	ममो सु

मादेशो भवति सुपि परतः । दोहिं । दोसु । द्वाभ्यां ।
द्वयोः ॥

त्रेस्तिः ॥ ५५

त्रिषब्दस्य सुपि परतः ति इत्यादेशो भवति । तीहिं तीसु ।
त्रिभिः । त्रिसु ॥

तिणि जग्शस्भ्यां ॥ ५६

त्रिषब्दस्य जग्शस्भ्यां सह तिणि इत्यादेशो भवति ।
तिणि आगदा । तिणि पेक्ख । त्रय आगताः । त्रीन् प्रेक्षस्व ॥
द्वेदुवे दोणि वा ॥ ५७

द्विषब्दस्य जग्शस्भ्यां सह दुवे दोणि इत्येता वादेशौ
भवतः । दुवे कुणन्ति । दोणि कुणन्ति पक्षे दो कुणन्ति । दो
कुरुतः । दुवे पेक्ख । दोणि पेक्ख । पक्षे दो पेक्ख । दो प्रेक्षस्व ॥
चतुरस्रत्तारोचत्तारि ॥ ५८

चतुर्षब्दस्य जग्शस्भ्यां सह चत्तारो चत्तारि इत्येता वा
देशौ भवतः । चत्तारो चत्तारि पुरिमा कुणन्ति । चत्तारो पुरुषा
कुर्वन्ति । चत्तारो चत्तारि पुरिसे पेक्ख । चतुरः पुरुषान्
प्रेक्षस्व ॥

एषा मामोण्हं ॥ ५९

एषां द्वि त्रि चतुः शब्दानां मामः स्यान्ने ण्हं इत्यत्र मादेशो
भवति । दोण्हं धनं । तिण्हं धनं । चतुण्हं धनं । ह्योर्धनं
तृयाणां वा तिसृणां धनं । चतुर्णां वा चतुसृणां धनं ॥

शेषोऽदन्तवत् ॥ ६१

शेषः सुविविधिरदन्तवद्भवति । अकारान्ताद्भिर्भो हिं इत्यत्र
मादेश उक्त इकारोकारान्तादपि भवति । अग्गीहिं, वाज्जहिं,
मालाहिं णईहिं । अग्निस्सु, वाउस्सु, अग्निदो वाउदो । एदं

दोहिं तीहिं चजहिं । अग्निभिः वायुभिः मालाभिः, नदौभिः ।
अग्नेः वायोः । अग्नेः वायोः । द्वाभ्यां तिभिः वा तिसृभिः ।
चतुर्भिः, वा चतसृभिः ॥

न डिङ्स्थी वेदातो ॥ ६१

इकारोकारान्तां डिङ्स्थोरदन्तवत् एकारोकारो न भवतः ।
अग्निग्नि, वाजग्नि, अग्निदो वाजदो । अग्नीहि, वाजहि ।
अग्नी । अग्नेः । वायो, वायोः ॥

ए भ्यसि ॥ ६२

नेत्यनुवर्त्तते । भ्यसि परत इकारोकारान्तथोरदन्तवदेत्वं
न भवति । अग्नीहिंतो । वाजहिंतो । अग्निभ्यः । वायुभ्यः ॥

द्विवचनस्य बहुवचनं ॥ ६३

सर्वासां विभक्तौनां सुपां तिङां च द्विवचनस्य बहुवचनं
प्रयोक्तव्यं । वृत्तौ=वच्छा । वृत्ताभ्यां=वच्छेहिं वा वच्छाहिंतो ।
वृत्तयोः=वच्छाणं वा वच्छेसु । तिङो यथा तिङतः=चिद्वति ॥

चतुर्थ्याः षष्ठी ॥ ६४

चतुर्थी विभक्तेः स्थाने षष्ठी विभक्तिर्भवति । वृत्तणस्स देहि ।
वृत्ताणं देहि । वृत्तणाय देहि । वृत्तणभ्यो देहि ॥

॥ इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे सर्वनामपरिच्छेदः षष्ठः ॥

॥ भाषाविचारः ॥

संस्कृत	प्राकृत	हिन्दी	बङ्गाली	महाराष्ट्री
वाचा	वत्ता	वात्	वात्ता	
अहम्	अहं हं हम्मी	मैं	आमि	मी

संस्कृत	प्राकृत	हिन्दी	वङ्गाली	महरट्टी
वय	अब्बे, वय	हम्	आमरा	आम्ही
मम	मुह, * मज्ज	सुछ	आमार (मोर ग्राम्य)	माछा
अस्माकं	अम्हाणं	हमरा †	आमादेर मोदेर (ग्राम्य) आमादिगेर (साधु)	आम्हाला आम्हाण
तव	तुह, तुज्ज	तुछ	तोमार तोर	तुछा
स्त्रियते	सरइ	मत्ताहै	मरितेछे	
भविष्यति	हुबिस्सुदि	होगा	हवे	होइल
भविष्यामि	होस्सामि,	हंगा	हवी	
	होस्स, होहामि			
अभवत्	हुवोअ,	भया,	हइवाके	होता
	होहोअ,	हुवाथा ।	हवेचे (ग्राम्य)	
भवतु	होज्जउ, होज्जाउ	हूजए	होक्, होक	
ज्वालय	जालेहि	जलाना	जालाओ	
कृत्वा	करिअ	करके	करिया	
ददामि	देमि	देताहुं	दितेछि	
ददाति	देदि	देताहै	दितेछे	
दत्तम्	दिणं	दिआ, दीन‡	देओआ वा दत्त (साधु)	
मार्गयति	मग्गेदि	मांग्ताहै	माइके	मागणे

* प्राचीन वङ्गभाषायां पठ्यां सुह, तुह पदानां व्यवहारी दृश्यते ।

† वङ्गीय कीर्तने हमारा इति पदस्य बहुलतरः प्रयोगोऽस्ति ।

‡ रामदीन, कालीदीनायभिधिया बहवो पश्चिमीतरप्रदेशे विद्यन्ते मर्यादाः ।

संस्कृत	प्राकृत	हिन्दी	बङ्गाली	महरट्टी
ज्ञात्वा	जाणिअ	जानकर	जानिया	
शृणोमि	शृणामि	सुनताहुं	शुनितेछि	
श्रुत्वा	शृणिअ	सुनकर	शुनिया	
शृणु	सुण, सुणाहि सुन		शोन	
धाव	धोवेहि	धोना	धोअ	
कथयति	कहइ	कहताहै	कहितेछि	कथणे
कथय	कहेहि, कथेहि कछो		कओ	
रक्षामि	रक्खामि	राखताहुं	राख्छि वा राखितेछि	
अस्ति,	अत्ति, अच्छि		आछि	आहि
सन्ति	अच्छन्ति		आछिन	
स्थ	अच्छथ		आछ	
वदति	बोझइ, बोलइ	बोलताहै	बलितेछे	
लभते	लहदि	लहते, लेते	सइतेछे	
गतः	गओ	गया	गेचे	
पठति	पढ़इ	पढ़ताहै	पड़ितेछे	
पतामि	पड़ेमि	पढ़ताहुं	पड़ितेछि	
पतितः	पड़िदो	पड़ा	पड़ा *	
वर्द्धते	बड्ढदि	वाढ़ताहै	वाड़ितेछे	
वर्द्धतां	बड्ढइ		वाड़क	
पश्यामि	देक्खामि	देखताहुं	देखितेछि	
दर्शय	देक्खावहि	दिखाना	द्याखाओ द्याकाओ	

* बहुगु वङ्गीयप्रदेशेषु पतितनामना अयापि “पड़ा” इत्युपाधिधारिणः ।

संस्कृत	प्राकृत	हिन्दी	बङ्गाली	महाराष्ट्री
युध्यते	जुज्झइ	जुझताहै	जौज्चे	
बुध्यते	बुज्झइ	बुझता	बुज्चे	
मृत्राति	मलइ	मलताहै	मलितेके	
स्फुटति	स्फुटइ	फुटताहै	फुटितेके	
पारयामि	पारेमि		पारि	
पादम्	गोड़	गोड़	गोड़	
उदर	पोट, पीट	पेट, पीटा	पेट, पीटा	पीट
पुञ्चली	किणालिआ	किनाल	केनाल	किनाल
स्तम्भ	खण्ट	खोटा	खोटा	खुंटा
पिबेहि	ढकेहि	ढाको	ढाको	ढांक

॥ सत्यप्राप्तिस्वीकारः ॥

श्रील श्रीयुक्त पालुङ्गाधिपतिः

(१८७३, १८७४, १८७५ ई०) बङ्गदेशः १०)

श्रीयुक्त वावु यन्मचन्द्र चक्रवर्ती

(१८७६) राजसाही बङ्गदेशः २४

ॐ

विद्योदयः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयतु सा विशदास्वजवासिनी सुमनसात्मनसामभिर्नन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकारस्योक्तकृतानुशीलनः । विद्योदयोऽनिराकुर्थादविद्यातिमिरश्च वि ।

खण्ड ई] जुन १८७६ । ई० [संख्या ई

॥ विदूषकः ॥

॥ पृथिवी महानगरी ॥

भो हृदीक्षि इमस्मिं कलिराज
वासभूमीए कलिअत्ता एअरे
आअदी णिअमेव इदी तदी परि-
अमन्तो पडिअणं अचरीअ
पदय दंसण जादकुट्टहलो सज्जा-
समएवि ए भोअणं पावामि ।

तिल्लया सुककण्ठं अणाहं विअ

भो उतोऽस्मि अस्मिन्कलिराज वासभूमी
कलिकतानगरी आगती निअमेव इतसतः परि

राअमणे अमन्तं मं न कोवि भोअ
णव्वावारं सुमरेदि । अथवा एदे
णाअरिआ सज्जदेव मए साहं परि
अमन्ति ए पाण भोअणाइं अण
चिट्ठन्दि । अहं जस्मिं जस्मिं मणे
जस्मिं समए गच्छेमि तस्मिं
समए तं जेअ मणं एअरवासिहिं
आउलोकिदं पिअ्खामि, किं एदाणं

अमन् प्रतिसर्णं आश्रयपदादयदनजानकुलहन्तः
सन्वासनवेदपि न भोजनं प्राप्नोति । तस्यवा
शक्यकण्ठं अनाद्यमिव राजसामं अमन्तं मां न
कोऽपि भोजनयापारं आरयति । अथवा

वासभञ्जणे उपवेशनद्वारं गच्छि ।
 किं एदे न भोजनं अणुचिद्वन्दि ।
 अथवा सुदं नए एदेहि याअरिआ
 विलसणणामअस्स कस्सवि घरे
 दाहिणहल्यज्जावारं अणुचिद्वन्दि ।
 भोकागदी, एय सुहाव्यअं विणा
 न कोवि बाक्कालावं करेदि । अहं
 नअरस्स समन्तदी परिक्रमणं
 कटुअ णिवासद्वारणलाहे हदासो
 केणावि बुद्धमोदअआरेण मग्गे
 दिट्ठो । सोहि बुद्धो मं पेक्खिअ
 दआकान्त हिअओ मए सह

णिअमं किदवन्तो । स मं भोजनं
 पाणं अ दासादि । अहं गतिं तस्स
 पणवरस्स रक्खं करिस्सं ति ॥

ततो पटुहि अहं दिअहे
 राअसअण, सुहावर, विआरालअ,
 विज्जालअ, नअरदंसणखम्भ, गंगा
 सेदु सुहे दंसणीअपदत्ते पेक्खिअ
 आअदी रत्ति मोदअआरस्स घरे
 सुवेनि । अहो दिअहपरिस्समेण
 कादरीभूतस्स मे रत्तिं वि न
 प्पकामं णिहा वट्ठे । पढमं मे
 हिअअं महएकमेत्त सहधम्म

एते नागरिकाः सर्वदेव मया सादे परिसमन्ति
 न पानभोजनान्नुतिष्ठन्ति । अहं यस्मिन्
 यस्मिन् मार्गे यस्मिन् समये गच्छामि तस्मिन्
 समये तमेव मार्गं नगरवासिभिराकुलीकृतं प्रेक्षे
 किमेषां वाससवने उपवेशनस्थानं नास्ति,
 किमेते भोजनं नातुतिष्ठन्ति अथवा युतं मया
 'एते हि नागरिका विलसन् नासकस्य कस्यापि
 गृहे दक्षिणहस्तव्यापारमनुतिष्ठन्ति । भो का
 गतिः । अत्र सुहाव्यं विना न कोपि वाक्का-
 लापं करोति । अहं नगरस्य समन्तात् परि-

क्रमणं कृत्वा निवासस्थानतामे हताशः केनापि
 वृत्तमोदककारिण मार्गे दृष्टः । सपि गदी मां
 प्रेक्ष्य दयाकालहृदयो मया सह निवर्गं कृतः
 वान् । स मां भोजनं पानञ्च दास्यति, अह-
 रात्रौ तस्य पणवरहस्य रक्षां करिष्यामीति ॥

ततः प्रवृत्ति अहं दिवसे राजसदनमुद्रा-
 गृह-विचारालय-विद्यालय-नगरदर्शनभग्न-गङ्गा-
 सेतु-सुखान् दर्शनीयपदार्थान् प्रेक्ष्य आगती
 रात्री मोदककारस्य गृहे स्थापितः । अहो दिवस-
 परिश्रमेण कातरीभूतस्य मे शरीरायपि न

आरिणीए वज्रणीए सुहसलोज
सुमरणीए आउलीभूदं शिरन्तरं
विउलदर दुःखं अणुभोदि । तरो
गण्डस्त्रीवरि विण्णोडओ विअ
दन्स मसआ कणोवघादि रंगोदं
कदुअ सव्वांगं कुट्टन्ति, अधओह-
दपलिदंसणआरिणा विअ मूसिआ
कोलाहलं कदुअ सव्वाईं जेव्व
भाअणाईं एकक्रेण उगघाडेंदि
सअणीअं विमे मणुस्स सोणिद
लुडेहिं च्छुदवीडकुलेहिं अहिकिदं

प्रकामं निद्रा वर्त्तते । प्रथमं मे हृदयं मम
पञ्चमाव सहधर्मचारिण्या ब्राह्मण्या सुख-
सरीजस्मरणेन निरन्तरं विपुलतरदुःखमनु-
भवति । ततो गण्डस्त्रीपरि विण्णोडक इव दंस-
मशकाः कर्षापघाति सङ्घातं कृत्वा सर्वाङ्गं
कुट्टयन्ति । अथापहतपरिदर्शनकारिण इव
सुपिकाः कोलाहलं कृत्वा सर्वाङ्गैव भाजनानि
एकेकेन उदाटयन्ति । श्वनीयमपि न सतुष्य-
शीर्णतनुषः चूडकोटैः अधिकृतम् ; तेषां
प्रभावेन न मेऽव चणसुपदेशने शक्तिः का
कथा शयने । एवं निद्राविघ्नकारिभिः परिभूतस्य

दाणं पहावेण ण मे एत्थ कवणं
उववेसणे सत्तो का कथा सअणे ।
एवं शिवा विगघआरिहिं परि
उदस्स मे अच्चीसु जेव्व रअणी
पहादा भोदि । किं कादव्वं ति ॥

एवं अणिहाकादरीभूदोऽहं
एकस्मिं रतिं सअणीअमचण
उवविसिअ चिंतिदवत्तो । अम्हो
अम्हे शिअदणअण सुभुड द्विदे
पद्द सुंदरपदत्थे उववेक्खिअ
कित्तिसुन्दर पदत्थस्स वहुमाणं
करेम्ह, दाणीं हि सव्वे राअ-
णअरीं कलिअत्तां पेक्खिअ विज्झा
अत्ति भिदलोअणा होन्दि । किन्तु

मे अणुरिव प्रमाया रजनी । किं कर्मव्यम्-
अनिद्राकातरीभूतोऽहं मेकस्मिन् रात्रौ शय-
नीयमचके उपविश्य चिन्तितवान्—अहो !
अप्यथा यत्नं निवृत्तं नश्य सभूय स्थितान्
प्रकृतं सुन्दर पदार्थानुपेया कतिमसुन्दरपदार्थस्य
बहुमानं कुरुते । इदानीं सर्वं राजमहारी कलि-
काया प्रिया विधाय स्मरितं लोकनाम भवति
किन्तु सकल आशये पदार्थे असंवितां निवृत्तं

सञ्चल अञ्चरीय पदस्य पसविणीं
 णिअदं णअण पद्वत्तिणिं
 पहिवीं पडि अ कसु वि दिट्ठी
 णिपड्दि । रणां पलिवत्तणेषु
 णअण अराणं विट्ठाण पलिव-
 त्तणं छदि किन्दु पहिवी
 महाणअरी ण कस्सिं वि समए
 णिदिट्ठणादो चलेदि, सुणीअदि
 अ सिट्ठिआत्तादो आरअण्य कोवि
 पुलिस जिसेसो से राआ ण दसु
 मत्तणं पलिवत्तणं वा त्यत्ति ।

इअरस्सिं णअरे जणा कीस वि
 णिदिट्ठणादो आअच्छन्दि तथा
 णअरादो कस्सिं वि लक्खिदट्ठाणि

पचलदि, पहिवीए दु आअदाणं
 णिमादाणं अ पूज्जावरट्ठाणादं ण
 लक्खीअन्दि परन्द, पचहं अग-
 णिदा जीआ इमाए आअच्छन्दि
 अगणिदा इमाए णिमाच्छन्दि
 अ ।

अअस्सिं णअरे एकी अवरं
 पवत्तिअ धणादं घेतुण पचिद्वन्दि,
 पहिवीए सज्जं सज्जं पवत्तिअ
 धणादं गेलन्ति किन्दु पाप्पाण
 समए धणाणं का कथा मरीरं
 वि पलितजिअ गच्छन्दि ।

अवरस्सिं णअरे वाणिज्जआरिणं
 धणव्वअं कहुअ धणादं लहंदि,

नयन पवत्तिनीं पृथिवीं प्रति न कस्यापि
 दृष्टि निपतति । राज्ञां परिवर्त्तनेन राजन्य-
 राणां परिवर्त्तनं भवति किन्तु पृथिवी सङ्घा-
 नगरी न कश्चिन्नपि समये निर्दिष्टस्थानागच्छति
 अ यत्ते च “दृष्टिकालादारभ्य कोऽपि पुरुष-
 विशेषांश्च राजा न तस्य मरणं परिवर्त्तनं
 वाप्नोति” ॥ इतरस्मिन्नगरे जनाः कदापि
 निर्दिष्टस्थानांशगच्छन्ति तथा नगरात् कश्चि-

न्नपि लघिन स्थानि प्रचरन्ति । पृथिव्यान्
 आगतानां निर्गतानां पुरुषप्रस्थानानि न ल-
 क्खन्ति किन्तु प्रत्यहमगणिता जीवा अस्मान्मा-
 न्छन्ति अगणितं कस्या निर्गच्छन्ति । अन्तर्नि-
 अगरे एकोऽपरं प्रवृत्त धनानि सङ्गतां प्रतिशति
 पृथिव्यां सर्वे सर्वप्रवृत्त धनानि सङ्गन्ति किन्तु
 प्रस्थानसमये धनानां का कथा शरीरमपि परि-
 त्यज्य गच्छन्ति । अपरस्मिन्नगरे वाणिज्य-

पहिषीए बाणिज्ज आरिणी
 धनव्ययं कदुअ ण किमपि दिट्ठ-
 फलं लहंदि सुणीप्रदि अ'अदिट्ठ'
 फललाहाय' एदे पउत्ता ति' ।
 भादु जाणं धणं ताणं अदिट्ठ'
 फललाहो होदु अह्माणं दु उअल
 पूलणं जेअ फलम । वत्तमाण
 समए गंभीर हस्सरसे अभिलासो
 वट्ठइ अदो मए बहुपरिस्समेण
 अअं पवन्थो लिहिदी ॥

कारिणी धनव्ययं कदा न किमपि दृष्टफलं
 लभन्ती अयुते च "अदृष्टफललाभाविमते प्रवृत्ता
 इति" । भवतु येषां धनं तेषां अदृष्टफललाभो
 भवतु अकारं तूटपरणमेव फलं । वत्तमाण-
 समये गंभीरहृत्कारसे अभिलाषी वर्तते
 अतो मया बहुपरिश्रमेण प्रवन्ती लिखितः ॥

॥ संस्कृतभाषा ॥

इयं हि भाषा पूर्व भारतभूमि-
 निवासिभि राश्वसन्तानैः स्नान-
 भोजन-शयनाध्ययन-सङ्गीतालयेषु
 सरणि-विपणि-हट्ट-समाज प्रमुख-
 जन-समागम-स्थलेषु सर्वदा समु-
 चारिता विरराजतराम् । किम्ब-
 हुना सर्वेष्वेव नित्यनैमित्तिक-
 पितृ-देवाच्चैन-प्रभृतिकृत्यनिचयेषु
 ह्यस्या एव भाषाया व्यवहारोऽभ-
 वत् । हन्त ! इदानीन्तएवाय-
 सातानाः सेव भारतभूमिर्न च
 सा भाषा, प्राणितत्त्वगास्तलिखित
 जीवविशेष इव बह्वीः देशभाषाः
 प्रभूय सा सृतेव ।

अत्र केचिदिदानीन्तनाः सम्भू-
 र्बकस्य कृधातोः कर्मणि क्त-प्रत्यय-
 सिद्ध संस्कृतशब्दस्य संस्कार-
 विपश्येभूतत्वरूप मर्थसादाय पूर्व-
 मस्याः साधारणजनव्यवहृतत्वं
 सन्दिहानाः कथयन्ति — 'नयं

कदापि देशभाषावत् सर्वत्र प्रच-
लिताऽसीत् किन्तु विद्वत्कुलेषु
पण्डिता हि देशभाषां संस्कृत्यै-
नामुत्पाद्य मिथः सभाप्रणसमये
पुस्तकादिरचनावसरे धर्मसाधन
समये च भाषामिमां व्यवहृतवन्ती
न तु सर्वदा सर्वे—इति ।

ते स्वमतसमर्थनाय नाटकादि-
दृश्यकाव्येषु स्त्रीतरविदूषकादि-
कथनेषु भाषान्तरव्यवहारव्यवस्था
मुदाहरन्ति ; तथा—

“संस्कृतनाम देवी वा-
गन्वाख्याता महर्षिभिः”

—इत्यादि वचनान्याकलन्ति
च । इयं हि देवी वाणी देव-
कायादौ व्यवहृता बभूव । देशभाषा
त्वन्मवासीदिति तेषामभिप्रायः ।
एतच्चिन्त्यं—संस्कृतस्य संस्कारवि-
षयीभूतत्वरूपेऽर्थे तादृगसंस्कारात्
प्रागस्या एतदभिधानं मसङ्गतं
स्यात् । एवञ्च संस्कारो हि कस्य-
चित् पूर्वावस्थितस्य वस्तुनः ससु-

त्कर्षसाधनव्यापारविशेषः सुतरा
मस्याः संस्कारविषयीभूतत्वरूपे
ऽर्थे कापि देशभाषाऽस्या भित्ति-
रिति स्वीकार्यम् । पृच्छाम इदानीं
का सा मूलभाषा ? । महाराष्ट्रिया,
बङ्गोया, पञ्चनदीया वा ? ।
सर्वा एव देशभाषास्तस्या भित्ति-
रिति चेत् महाराष्ट्र-पञ्चनद-
बङ्गादिदेशेषु नैसर्गिकनियमानु-
रोधेन दैगिकभाषाणां भिन्नरूप-
त्वेऽपि ताभ्यः संस्कृताया भाषायाः
देशभेदेन कथं न भिन्नरूपत्वम् ।
एवञ्च यदि दैगिक भाषाणां
क्रमशः संस्कारिण्यस्या उत्पत्ति
स्तत् कथमिदानीं संस्काराधिक्यं
न विधीयते प्रतुत तन्निवृत्तिरेव ।

अपि चार्थावर्त्त-महाराष्ट्र-
बङ्गादिदेशेष्वधुना प्रचलितदैगिक-
भाषासु प्राच्य एकलक्षण-
बाहुल्यं सवलोक्य तासां निकृष्ट-
वत्वमनुमीयते । तथा तेषां मपि
शब्दानां संस्कृतरूपत्वं मनुचिन्त-

संस्कृतभाषायाः पूर्व साधा-
रणव्यवहृतत्वं, तथाधुनातन-
देशिकभाषाणां प्रसवभूमित्वं
निश्चीयतेऽस्माभिः । न केवल
मस्माकं निश्चिति हैमचन्द्रेणापि
प्राकृतपदस्य 'प्रकृत' प्रकृतिः
संस्कृतं, तत्र भवं तत आगतं
वा—इति व्युत्पत्तिः कृता ॥

'संस्कृतं' देवता वाणी कथिता

मुनिपुङ्गवैः— इत्यादिवचनेस्त्व-
स्कृतस्य देवलोकप्रचलितत्वमेवाभि-
व्यज्यते, “न तु कस्मिन्नपि लोके
प्रचलितत्वम्—एतच्चाग्रे स्फुटो-
भविष्यति ॥ 'संस्कृतादेव क्रमेण
देशिकभाषाणां सुवृत्तिः'—इति
दर्शयितुं मतं कानि विद्वातु-
रूपाण्युदाहरामः—

संस्कृतं	प्राकृतं	हिन्दी	बंग
भवामि	होमि	ह	हइ
भवन्ति	होन्ति	है	
उत्तिष्ठ	उठ्ठेहि	उठ	ओठ
शृणामि	सुनामि	सुनताह	शुनितेकि
नृत्यति	नचइ	नाचता	नाचितेके

एवमन्यान्यूह्यानि ॥

वीहान्तु स्वधर्मपुस्तकादि-
व्यवहृतपालीतिप्रसिद्धां मागधी
भाषां संस्कृतादपि पूर्ववर्त्तिनीं
सकलभाषा-प्रसवभूमिञ्च कथयन्ति
तेषां प्रमाणं यथा—

“सा मागधी मूलभाषा नरा
ये यादि कपिदा ब्रह्मानो चक्षुता
पम्पुद्वा चापि भासरे”

—इति कच्छापन व्याकरणं,

इयं हि मागधी भाषा सर्व-

भाषाणां मूलं, सृष्टेरादौ कल्पिता,
एतत् पूर्वं मनुष्या ब्रह्माण्य
नान्यविधं वचनं सुचरन्ति स्म ।
बोधिसत्त्वैरपीयं भाषा व्यवहृता
बभूव ।

बौद्धमतमिदं “तुरनौर”
साहेव महोदयेन प्रागेव निरस्तम्
तस्य युक्तिस्तु, बौद्धधर्मग्रन्थकानि
विहाय अपराणि ज्योतिषप्रभृति-
शास्त्राणि संस्कृतभाषया लिखि-
तानि दृश्यन्ते सुतरां संस्कृत-

भाषायाः प्राचीनत्वं अवश्यमङ्गी-
कार्यम् ॥

लोसेन महोदयेन स्व-पाली-
भाषाविषयकप्रस्तावे लिखितं—
‘पालीभाषा संस्कृतादुत्पन्ना’ इति—
भाषातत्त्वशास्त्रीयैर्नियमकतिपयै-
रेव स्फुटं प्रतीयते ।

अपिच पालीभाषा व्याकरणे
न कश्चिदेवं नियमोऽस्ति यो न
संस्कृतं मनुवर्त्तते ।

(क्रमशः)

॥ प्राकृतप्रकाशः ॥

॥ अथ षष्ठं परिच्छेदः ॥

सर्वादिर्जस एवम् ॥ १

सर्वादेरुत्तरस्य जस एवं भवति । सज्जे, जे, ते, के, कदरे ।
सज्जे, ये, ते, के, कतरे ॥

छेः स्थिं स्मियाः ॥ २

छेः सप्तस्यैकवचनस्य सर्वादिपरस्थितस्य स्थाने स्थिं स्मि य

इत्येत आदेशा भवन्ति । सवस्मिं सव्वस्मि सव्वत्य । इअरस्मिं
इअरस्मि इअरत्य । सर्व्वस्मिन् । इतरस्मिन् ॥*

इदमेतत्किञ्चित्प्रज्ञा इणा वा ॥ ३

इद्, एतत्, किं, यत्, तत्—इत्येतेभ्यः टा इत्यस्य इणादेशो
भवति वा । इमिणा एदिणा । किणा । तिणा । पक्षे इमेण,
एदेण, केण, जेण, तेण । अनेन, एतेन, केन, येन, तेन ॥

आम एसिं ॥ ४

इदमादिभ्य उत्तरस्य आस एसिं इत्ययमादेशो वा भवति ।
इमेसिं इमाण, एहेसिं एहाण, केसिं काण, जेसिं जाण, तेसिं
ताण ॥

किंयत्तद्गो डस आसः ॥ ५

किं, यत्, तत्, एष्य उत्तरस्य ऊस आस इत्यवसादे गो भवति वा ।
कास, कस्स । जास, जस्स । तास, तस्स । कस्य, यस्य, तस्य ॥

इन्द्राः स्वासे ॥ ३०

इकारान्तेभ्यः क्तिनादिभ्यः उत्तरस्य ङसः या मे
इत्येतावादेशौ भवतः । क्तिना, कीमे, कीत्रा, कीए,
कीअ, कीइ । जिस्ना, जीमे, जीत्रा, जीए, जीअ,

० सञ्जादीना माकलितयः सञ्जः, विजः, जम, जमय जतर, जतम, जय, जयतर, जतर, तव, (च) त, नम, सम, मिम। लद, वद, यद, पवत्, इदम्, अदम्, एक, हि, युषद्, अयद्, भवत्, किम् इति ।

+ किनादिपदेनाव किंयत्तुपदानां परिसरः ।

जीइ । तिस्त्रा, तीसे, तीआ, तीए, तीअ, तीइ । कस्याः ।
यस्याः, तस्याः ॥

डेहिं ॥ ७

किमादिभ्य उत्तरस्य डेः हिं इत्यय मादेशो भवति वा ॥
कहिं । कस्मिं । कस्मि । कल्य ॥ जहिं । जस्मिं । जस्मि । जल्य
तहिं । तस्मिं । तस्मि । तल्य ॥ कस्मिन् । यस्मिन् । तस्मिन् ॥

आहे इया काले ॥ ८

किञ्चत्तङ्गो डः काले आहे इया इत्यादेशो वा भवतः ॥
काहे । जाहे । ताहे ॥ कइया । जइया । तइया ॥ कहिं इत्या-
दयोऽपि ॥ कदा । यदा । तदा ॥

त्तोदो डयेः ॥ ९

किञ्चत्तङ्गो डयेः त्तो दो इत्येतावादेशौ भवतः ॥ कत्तो,
कदो । जत्तो, जदो ॥ तत्तो । तदो ॥ कस्मात् । यस्मात्
तस्मात् * ।

तदञ्चोश्च ॥ १०

तद् उत्तरस्य डमेरोकारादेशो भवति वा । तो । तत्तो ।
तदो ॥ तस्मात् ॥

डसा से ॥ ११

वेति वर्तते । तदो डसा सह सेइत्यय मादेशो भवति । पत्ते
यथाप्राप्तं ॥ से । तास ॥ तस्म । तस्य ॥

* किम् शब्दस्य पञ्चम्येकवचने 'कौस' इति रूपञ्च दृश्यते यथा—'कौसदाणी
महाराणी' वेणी० ।

आमा सिं ॥ १२

तद् आमा सह सिं इत्ययमादेशो वा भवति ॥ सिं । ताण ।
तेषां । तासां ॥

किम कः ॥ १३

किं शब्दस्य सुपि-परतः क इत्ययमादेशो भवति । को । के ।
केण । केहिं ॥

इदमः इमः ॥ १४

सुपि परतः इदम इम इत्ययमादेशो भवति ॥ इमो । इमे ।
इमं । इमेण । इमेहिं ॥ अयं । इमे । इमं । अनेन । एभिः ॥ *

स्मस्मिनीरद्वा ॥ १५

स्मस्मिनीः परत इदमो ऽदादेशो वा भवति ॥ अस्म । इमस्म ।
अस्मिं इमस्मिं ॥ अस्म । अस्मिन् ॥

उर्देन हः ॥ १६

इदमो दकारेण सह उः स्थाने सकारादेशो वा भवति ॥
इह ॥ पचे । अस्मिं इमस्मिं इमस्मि ॥ अस्मिन् ॥

नत्यः ॥ १७ *

* वयं 'इदम' शब्दस्य प्रथमैकवचने स्त्रीलिङ्गे 'इमं' सुबिद्धिं कथं इति
यत्प्रथमं भूयो पश्यामी नाटकादौ, यथा—'इषमिह' आणवेदु, अभि० "साह
जम् कए तुमं आचदा सो कथं पुरदी" इति० 'अयं' अथ कथं' अभि० ।

+ वयं प्राकृतकाव्यस्थितस्य 'एत्य' - इति रूपस्य प्रायः टीकायां मन्वेत्यनुवाद
पश्यामः 'पदिषण एत्य' । 'एत्य' मन्वेति हिचने कदुष मन्वेति इत्यादि ।

इदमः परस्य छेः त्य इत्ययमादेशो न भवति ॥ छे
स्त्रिं स्त्रि त्या इति प्राप्ते प्रतिषिध्यते ॥ इह । अस्त्रिं ।
इमस्त्रिं । इमस्त्रि ॥

नपुंसके स्वमो रिदमिणमिणमो ॥ १८

नपुंसकलिङ्गे इदमः स्वमोः परतः सविभक्तिकस्य इदं,
इणं, इणमो इत्येतं त्रय आदेशा भवन्ति । इदं । इणं ।
इणमो धणं ॥ इदं धनम् ॥

एतदः सातोत्वं वा ॥ १९

एतच्छब्दस्य सोपरत ओत्वं वा भवति । नित्ये प्राप्ते
विकल्प्यते । एस । एसो । एषः ।

त्तो छेः ॥ २०

एतदः परस्य छेः त्तो इत्ययमादेशो भवति ॥ एत्तो ।
एदादो । एदादु । एदाहि ॥ एतस्मात् ॥

त्तोत्ययोस्तलोपः ॥ २१

एतदस्तकारस्य त्तोत्ययोः परतो लोपो भवति ॥ एत्तो ।
एत्य ॥

तदेतदोः सः सावनपुंसके ॥ २२

तच्छब्दस्य एतच्छब्दस्य यस्वकारः तस्य सकारादेशो
भवति अनपुंसे सो परतः । सो पुरिसो सा महिला । एस ।
एसो । एसा । साविति किं । एदे । ते । एदं । तं । अन-
पुंस इति किं । तं एदं धणम् ॥

अदसो दीसुः ॥ २३

अदसोदकारस्य सपि परतो 'सु इत्ययमादेशो भवति ।
 अमू पुरिसो । अमू महिला । अमूओ 'पुरिसा । अमूओ
 महिलाओ । अमुं वणं अमूदं वणाइ' । अतो पुमान् ।
 अतो स्त्री । अतो पुरुषाः । अमू स्त्रियः । अतो वनं अमूनि
 वनानि ॥

हय सौ ॥ २४

अदसो दकारस्य सौ परतो हकारादेशो भवति । अह
 पुरिसा, अह महिला, अह बाणं । हादेशोऽयमोत्पत्ति-
 न्दून् त्रिष्वपि लिङ्गेषु परत्वाद्भाषते ॥

सञ्चयशब्दरूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
१मा सञ्ची	सञ्चि
२या सञ्चं	सञ्च
३या सञ्चं ण	सञ्चं हिं
५मी सञ्चादी	सञ्चे हिंती
६ठी सञ्चण	सञ्चाणं
७मी सञ्चिं, सञ्चि, सञ्चय सञ्चं सु	

यच्छब्दरूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
१मा जी	जे
२या जं	जं
३या जेण, जिण	जेहिं
५मी जत्ती, जदी	जाहिंती, जासुती
६ठी जण, जाण	जाणं, जेसि
७मी जहिं, जहि, जहिं, जय	जसु

तच्छब्दरूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
१मा सी	दे, ते
२या तं	दे, ते
३या तेण, तिण	तेहिं
५मी तत्ती, तदी, ती	ताहिंती
६ठी तास, तण	तेसिं, सि, ताणं, दाणं
७मी तहिं तहि, तय, तहिं	तेसु, देसु

एतन्मैतच्छब्दादिरूपाणि । एतच्छब्दस्य प्रथ-

मकवचनं तु रूपद्वयं भवति—एसु, एषी ।

किंशब्दरूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
१मा की	के
२या कं	के
३या केण	केहिं
५मी कत्ती, कदी	काहिंती

पदस्य ॥ २५

अधिकारोऽयं । आदिशब्दविधानात् । यदित जह्मं
मनुकर्मिण्यामः पदस्य तद्वतीत्येवं वेदितव्यं । तच्च तत्रैवो
दाहरिष्यामः ।

युष्मदस्तं तुमं ॥ २६

सावित्येव । युष्मदः पदस्य सौपरतः तं तुमं इत्येता-
वादेशौ भवतः । तं आगदौ । तुमं आगदौ ।
त्वं आगतः ।*

तुं चामि ॥ २७

युष्मदः पदस्य अमि परतः तुं इत्यादेशौ वा भवति ।
पक्षे तुमं च । तुं पेक्खामि । तुमं पेक्खामि । त्वां
प्रेक्षे ।

तुज्जे तुम्हे जसि ॥ २८

युष्मदः पदस्य जसि परतः तुज्जे तुम्हे इत्येतावादेशौ
भवतः । तुज्जे आगदा । तुज्जेऽः आगदा । यूयं आगताः ॥

६ष्ठौ	कस्य, काय	केसि, काण	२या	इमं	इमे
७मी	कसि, कसि, कस्य, कसि	केसु	१या	इमिणा, इमेण	इमेहि
इदंशब्दरूपाणि—			५मी	(इदौ) इमादौ	इमहिंदौ
	एकवचनं	बहुवचनं	६ष्ठौ	इमस्य, अय्य	इमास्य
१मा	इमी (अर्थः)	इमी	७मी	इह, अस्मि, इमस्मि	एसु

* 'तुमं दाव दासीए पुत्तो' । 'तिणहि तुमं पिरद्धीव' । अमि० ।

† 'इयं णो तुमं ज्जेव उद्विसिअ' अमि० ।

‡ 'तुज्जे ज्जेव प्यमाणं जाणध' । 'तुज्जे वि मं परिदेविअं परिअयध' ।

बो च ग्रसि ॥ २८

ग्रसि युष्मदः पदस्य बो इत्यादेशो भवति । चकारात्
तुष्मि तुम्हे च । बो पेक्खामि । तुष्मि तुम्हे पेक्खामि ।
युष्मान् प्रेक्षे ॥

टाङ्गो इतद् तए तुमए तुमे ॥ २९

युष्मदुच्चारयोः टाङि इत्येतयोः तद्, तए, तुमए, तुमे
इत्येत आदेशा भवन्ति । टा—तद्, तए, तुमए, तुमे कश्च* ।
त्वया कृतम् ॥ ङि—तद्, तए, तुमए, तुमे चिञ् ।
त्वयि स्थितम् ॥

ङसि तुमो तुह तुष्म तुम्ह तुम्हाः ॥ ३१

युष्मदः पदस्य ङसि तुमो, तुह, तुष्म, तुम्ह, तुम्हा इत्येत
आदेशा भवन्ति । तुमो पदं । तुह, तुष्म, तुम्ह, तुम्हा पदं ।
तव पदं ॥ †

आङि च ते दे ॥ ३२

आङि तृतीयैकवचने चकाराद् ङसिच परतो युष्मदः
पदस्य ते दे इत्येता वादेशा भवन्ति । ते कश्च । दे कश्च ॥
त्वया कृतं । ते धनं, दे धनं‡ । ते धनं ॥

तुमाइ च ॥ ३३

* 'किद्' तुए णिष्मक्खिके । 'तुए परिकुविदेण' ।

† 'तुष्म ण आणे हिमस' । 'तुह इत्यमणोरहाइ' तुह कङ्गाण मूयस' ।

‡ 'दिमं वदे णिवेदेमि' । 'अयणेयदि दे ममुः कुमासी' ।

आङि युष्मदः पदस्य तुमाद् इत्यय आदेशो भवति ।
तुमाद् कश्च । त्वया कृतं ॥

तुष्मेहिं तुम्हेहिं तुम्मेहिं भिसि ॥ ३४

भिसि परतो युष्मदः पदस्य तुष्मेहिं तुम्हेहिं
तुम्मेहिं इत्येत आदेशा भवन्ति । तुष्मेहिं तुम्हेहिं *
तुम्मेहिं कश्च । युष्माभिः कृतम् ॥

उत्तो तत्तो तद्गतो तुमादो तुमाद् तुमाहि ॥ ३५

उत्तो परतो युष्मदः पदस्य तत्तो† तद्गतो तुमादो तुमाद्
तुमाहि इत्येत आदेशा भवन्ति । तत्तो आगतो । तद्गतो,
तुमादो, तुमाद्, तुमाहि आगतो । त्वदागतः ॥

तुम्हाहिंतो, तुम्हासुंतो भ्यसि ॥ ३६

युष्मदः पदस्य पञ्चमीवद्वचने भ्यसि तुम्हाहिंतो
तुम्हासुंतो इत्येतावादेशौ भवतः । तुम्हाहिंतो,
तुम्हासुंतो आगतो । युष्मदागतः ॥

वो भे तुष्माणं तुष्माणं मासि ॥ ३७

आसि परतो युष्मदः पदस्य वो, भे, तुष्माणं, तुष्माणं
इत्येत आदेशा भवन्ति । वो धणं, भे धणं, तुष्माणं धणं ।
तुष्माणं धणं ॥ युष्माकं धनम् ॥

(क्रमः)

* 'याङ् तुष्मेहिं पुनो वि समरादो आसिषिष अह आसासद्दन्वा' ।

† 'तत्तो वि ताद कषस्य अक्षमसकषसा' ।

विद्योदयः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयतु सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसास्मनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्यो लोकवृत्तानुशीलनः । विद्योदयो निराकृत्याद्विद्यातिमिरभुवि ॥

खण्ड ई] मे १८७६ । ई० [संख्या ५

॥ प्राकृतप्रकाशः ॥

ऋत आरः सुपि ॥ ३१

ऋकारान्तस्य सुपि परत आर इत्यादेशो भवति । भत्तारो
सोहृद् । भत्तारं पेक्खसु । भत्तारिण कम्म । भत्तारो शोभते ।
भत्तारं प्रेच्चसु । भत्तारो कृतम् ॥ *

मातुरात् ॥ ३२

मातृसम्बन्धिन ऋकारस्याकारो भवति । मात्ता सोहृद् ।
मात्तं पेक्खसु । मात्ताइ कम्म । मात्ताए । माता शोभते ।
मातरं प्रेच्चसु । माता कृतम् । माता ॥ †

* भत्तृशब्द प्रथमैकवचने रूपान्तरं दृश्यते च 'जेटु जेटु भट्टा' अभिज्ञानशकु० ।

† मातृशब्दस्य अन्यविधरूपाणि भवन्ति यथा 'जामादुणो सिन्धुरा' पञ्च मादा' देवी०
'मादरं' अलंसदि' अभिज्ञान० ।

उर्जश्शष्ठाङ्गस्सुप्सु वा ॥ ३३

जस् शस् टा ङस् सुप्सु परत ऋकारस्य स्थाने उकारा-
देशो भवति वा । जस् भत्तुणो * भत्तारा । शस् भत्तुणो
भत्तारे । टा भत्तुणा भत्तारेण । ङस् भत्तुणी भत्तारस्स ।
सुप् भत्तुसु भत्तारसु । आरादिः पूर्व्ववत् ॥†

पितृभ्रातृजामातृणामरः ॥ ३४

पित्रादीनां सुपि परत ऋतोऽरो भवति । आरापवादः । पित्ररं
पित्ररेण । भ्रात्ररं भ्रात्ररेण । जामात्ररं जामात्ररेण ।
पितरं पित्रा । भ्रातरं भ्रात्रा । जामातरं जामात्रा ॥

आज्ञ सौ । ३५

पित्रादीनामाकारो भवति सौ परतः । चकारादरय । पित्रा,
पित्ररो । भ्रात्रा भ्रात्ररो । जामात्रा जामात्ररो ।

पिता । भ्राता । जामाता ॥ ॥

* 'भत्तुणो विजयप्पभाण' अभिज्ञान० ।

† भर्तृशब्दस्य तृतीयैकवचने रूपान्तरं यथा — 'भट्टिणाहत्यावल्ब्धदा' रत्नावली ।

भर्तृशब्दस्य षष्ठैकवचने रूपान्तरं यथा — 'भट्टिणीप्पसाएण' रत्नावली ।

अन्ये यथा षष्ठैकवचनरूपाणि यथा — मातृ, 'जेट्ठस्स भादुणो' वेणी० ।

जामातृ — 'जामादुणी सिम्भुराश्वस्स' वेणी० । पितृ — 'पिदुणो विदारदे' वेणी० ।

‡ पितृशब्दस्य द्वितीयैकवचने रूपान्तरं यथा — 'अभिजुत्तं पिदरं पेक्खिच्च' वेणी० ।

॥ पितृशब्दस्य प्रथमैकवचने रूपान्तरं यथा —

'जाद सोक्ख तुच्चाणं पिदा' 'ताद कणी वि पदाए पिदा' अभि० ।

मातृशब्दस्य प्रथमावहुवचने रूपान्तरं यथा — 'अणुनेण्णु एदं ववसिदं दे भादरो' अभि० ॥

राज्ञश्च ॥ ३६

राजन् शब्दस्य आ-इत्ययमादेशो भवति सौ परतः । राज्ञा
राजा ॥

आमन्त्रणे वा विन्दुः ॥ ३७

राजन् शब्दस्य आमन्त्रणे वा विन्दुः स्यात् । हे राज्ञ' हे
राज्ञ ॥

जश् शस् डसां णो ॥ ३८

राज्ञ उत्तरैषां जस् शस् डस् इत्येतेषां णो-इत्यय
मादेशो भवति ॥ राज्ञाणो पेक्खंति । राज्ञाणो पेक्ख । राज्ञो
धनं रक्षोधनं । राजानः प्रेक्षन्ते । राज्ञः प्रेक्षस्व । राज्ञो
धनम् ॥ *

शस एत् ॥ ३९

राज्ञः परस्य शस ए-इत्ययमादेशो भवति । राज्ञे पेक्ख,
राज्ञाणो पेक्ख । राज्ञः पेक्षस्व ॥

आमोणं ॥ ४०

राज्ञ उत्तरस्यामः पठ्ठी-बहुवचनस्य णं इत्यय मादेशो
भवति । राज्ञाणं ॥ राज्ञाम् ।

टाणा ॥ ४१

राज्ञ उत्तरस्याः टा विभक्तेः णा इत्यय मादेशः स्यात् ॥
राज्ञा । राज्ञा ॥

उमश्च द्वित्वं वान्तरलोपश्च ॥ ४२

राज्ञ उत्तरस्य उमादेशस्य टादेशस्य च वा विकल्पेन द्वित्वं भवति । अन्तरस्य च लोपः । रणो राइणो धणं । राइणा रणा कश्च ॥ राज्ञो धनं । राज्ञा कृतम् ॥ *

इद्वित्वे ॥ ४३

वेति निवृत्तम् । उमादेशस्य टादेशस्य अकृते द्वित्वे राज्ञ इत्वं भवति । राइणो राइणा । कृते द्वित्वे त्वित्वं न भवति । रणो रणा ॥

आ णो णमो रङ्सि ॥ ४४

णो णमोः परयोः राज्ञो जकारस्य आकारादेशः स्यात् अङ्सि—षष्ठ्येकवचने न भवति । राज्ञाणो पेक्षन्ति । राज्ञाणो पेक्ष । राज्ञाणं धणं । राजानः प्रेक्षन्ति । राज्ञः प्रेक्षस्व । राज्ञां धनम् । अङ्सोति किं राइणो रणो धनं । शेषमदन्तवत् । राअः । राएहि । राज्ञा राज्ञादो राज्ञादु, राज्ञाहिन्तो राज्ञासुन्तो । राज्ञस्मि राज्ञे राए राएसु । राजानं राजभिः । राज्ञः राजभ्यः । राज्ञि राजसु ॥

आत्मनोऽप्याणो वा ॥ ४

आत्मनोऽप्याण—इत्यादेशो भवति वा । अप्या अप्याणो ॥

इत्वंद्वित्ववर्जं राजवदनादेशे ॥ ४६

आत्मनोऽनादेशे राजवत् कार्यं स्यादित्वद्वित्वे वर्जयित्वा ।

* “आद्य वासिणो रणा अतिहरेण हीद्व्य” अमि० ।

अप्या । अप्याणी । अप्यणा । अप्यणी । आत्मा आत्मानः आत्मना
आत्मनः ॥ *

ब्रह्माद्या आत्मवत् ॥ ४१

ब्रह्माद्याः शब्दा लक्ष्याणुसारेणात्मवत् साधवी भवन्ति ॥

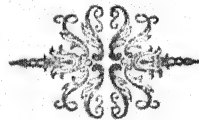
ब्रह्मा ब्रह्माणी ॥ जुवा जुवाणी ॥ अद्वा अद्वाणी ॥

ब्रह्मन् । युवन् । अध्वन् ॥ एवमादयो लक्ष्याणुसारेणानुगन्तव्याः ॥

क्वचित् आणवा, आणवाणी ॥ अनङ्गान् इति पाठो दृश्यते ।

इति वररुचिहते प्राकृतप्रकाशे लिङ्गविभक्त्यादेशः

॥ पञ्चमः परिच्छेदः ॥

* 'तथैवण गमण परिस्समस्य अप्पापदं उवणीदो' अभि० । आत्मशब्दस्य षष्ठ्यंशवचने
रूपान्तरं यथा - 'अत्तणी अणुक्खं वरं' 'अत्तणी पित्तगदो मणीरहो' अभि० ।

द्वितीयवचने यथा - 'अत्तणं वि सुमरिस्स' अभि० ।

पतदुक्तलक्षणानुसारतः भर्तृशब्दरूपाणि -

पितृशब्दरूपाणि -

एकवचनं	बहुवचनं	एकवचनं	बहुवचनं
१मा भत्तारी	भत्तुणी भत्ताराः	१मा पिअ	पिआ
२या भत्तारं	भत्तुणी भत्तारे	२या पिअरं	पिअरे पिदुणी
३या भत्तुणा, भत्तारिण भत्तारिहिं		३या पिअरेण, पिदुणा पिअरेहिं	
५मी भत्तारादो	भत्तारहिंती	५मी पिअरादो	पिअरहिंती
६ठी भत्तुणी, भत्तारस्स भत्तुणं		६ठी पिअरस्स, पिदुणी पिअराणं	
७मी भत्तारस्मि	भत्तुस्स, भत्तारिस्सु	७मी पिअरे	पिदुस्स, पिअरेस्सु

एवं भ्रातृ-जामातृ-शब्दरूपाणि ।

॥ सुलोचनोपाख्यान-काव्यम् ॥

(प्राप्तम्)

(१)

गुणविहीनजनस्य महत्तया

भवतु मे भवभागरतारकः ।

ससुखमप्यसुखं निजविक्रमै-

रदितिजं दितिजञ्चकार यः ॥

सातशब्दरूपाणि -

१मा साधा,	साधाः
२या साधं	साध
३या साधाइ, सधाए	साधहिं
५मी साधाए	साधाहिंती
६ठी साधाए	साधाणं
७मी साधाए	साधासु

राजन्-शब्द रूपानि -

१मा राधा	राधाणी
२या राधं	राध, राधाणी
३या राधाइ, राधाए	राधिं
५मी राधाए	राधाहिंती
६ठी राधाए	राधाणं
७मी राधाए	राधासु

आत्मन्-शब्द-रूपाणि -

१मा अत्मा	अत्माणी
२या अत्मं	अत्मणी
३या अत्माइ	अत्मेहिं

—इत्यादि । इत्व-हित्वे वर्ज्ययित्वा राजवद्रूपाणि ॥

(१) यो निजविक्रमैरदितिजं ससुखं सुखेन आनन्देन सह वर्त्तमानं, अथवा शोभनानि खानि इन्द्रियाणि यस्मिन् तत् सुखं सुन्दरदेहसेन सह वर्त्तते ससुखमम् । एवं दितिजं असुखं दुःखभागिनं वा विकृतदेहधारिणं चकार इत्यन्वयः ॥

(२)

नतसमस्तनरेशशिरःस्थितै-
र्मणिभिरुज्ज्वलपादतलद्युतिः ।
समुदितः किमभूत् वसुधापतिः
शशकलः सकलः पृथिवीतले ॥

(३)

सकलमानवमङ्गलचारिणम्
गुरुजनः सुरनाथमिव क्षितौ ।
नृपतिमाहूतमाधवइत्यमुं
तमभिधामभिधाय गुणान्वितम् ॥

(४)

उपनिषत्परिप्राठजडाशयं
किमु विधिं परिहाय सरस्वती
तमधिगम्य परं बुभुजे सुखम्
सुचतुराचतुराननधारिणम् ॥

(२) चन्द्रस्य शशरूपकलादां अमसिद्धैः शशकलइत्यत्र शशं कलयति धारयति
इति व्युत्पत्तिः कार्या ।

(३) माधवइत्यभिधामभिधाय तं गुणान्वितमाहूतम् ॥

(४) वयं प्राप्तपदार्थां किमपि परिवर्तनं सविधायैव प्रकाशयामः । सुतरा-
मितत् पञ्चालगंताः कतिञ्चीका अथदनभिमतता अपि यथावत् प्रकाशिताः । यथा—

(५)

मुररिपुं परिहृत्य पतिं तदा
 वसुमती पतिरेष उपास्यत ।
 निजशुशौचितमत्र विचिन्त्य किं
 कमलयाऽमलयापि दिवा निशम् ॥

(६)

नरपतिं तमवाप्य यदङ्गुतं
 सुखमियं बुभुजे समरित्पतिः ।
 न तदवाप न वास्यति कर्हिचित्
 वसुमती सुमतीश्च समागमात् ॥

उपनिषत्परिपाठजडाश्रयमिति पदमतीवासङ्गतं प्रतिभाति । यतः उपनिषत्परिपाठेन ज्ञानस्य बोध्यं भवति, न तु जडाश्रयता । सत्यं वचनमिदं श्रीकृष्णं वेदजडपदस्यानुवादः किन्तु अर्थानुसन्धानसमये ब्राह्मणशूद्रयोरिवेतदुभयोरनारं दृश्यते यतो वेद-जडपदस्यार्थः वेदे एव जडः नियतं वेदाध्यास निरतः वेदं विहाय नाक्यं गतिरस्ति यस्येति एतेन ब्राह्मणस्तत्त्वज्ञानवत्सं धन्यते न तु जडाश्रयता । सुतरामत्र “उपनिषत्-परिपाठजडं सदा”-एवं कृते न दोषलेशः । एवं चतुराननधारिकमिति पदं ब्राह्मणो विशेषणं अतीतीव दुरन्वितम् तथापि यमकस्थले नास्य दुष्टता, । सत्यादिकः ॥

(५) अमलयापि पतिव्रतयापि कमलया एष दिवानिशम् उपास्यत इत्यन्वयः ॥

(६) सुमतीश्च समागमात् श्रीमन्नारिकमिति समागमात् ॥

(७)

निरभिलापमनुष्ठितकर्माणा
नृपतिनान्तकरेण यथाविधि ।
सममसेव्यतवर्गचतुष्टयम्
विहरताहरता सुखमध्वरान् ॥

(८)

वसुमतीपतिरग्निसमन्वितम्
वितनुते स्म समस्तगुणाकरः ।
विधिवदेष विस्फुटकरं न किं
जगदसौ गदसौष्ठवशस्त्रभृत् ॥

(९)

विदधतामुपणं समुपस्थिते
युधि जयं लभते स्म महीपतिः ।

(७) यथाविधि आत्मकरेण गृहीतकरेण सुखं विहरता, अध्वरान् यशान्
आहरता अनुष्ठितवता नृपतिना वर्गचतुष्टयं असेव्येत्यन्वयः ॥

(८) समस्तगुणाकरः वसुमतीपतिः, अग्निसमन्वितं जगत् किं विधिवदेव
विस्फुटकरम् न वितनुते स्म । इत्यन्वयः । अस्मै नु मङ्गदयधीभ्यः ॥
गदसौष्ठवशस्त्रभृत् इति राशौ विशेषणम् ॥

(९) अन्तिके समीपे निवसता सुतेन पुत्रेणैव वज्रतामधिगच्छता रिपुसुतेन,
असु (प्राणं) पणं विदधता युधि स जयं लभते स्म इत्यन्वयः ॥

रिपुमुतेन मुतेन यथाऽन्तिके
निवसता वशतामधिगच्छता ॥

(१०)

सकल दीन जनाय यथेप्सितम्
निज वसूनि वितीर्य सुरद्रुमम् ।
विजयतिस्त्र वदान्यतया नृपः
परिगतोऽरिगतो दधिकन्यकाम् ॥

॥ प्रिन्स आफ वेल्स एडवाइस साहायकमिदम् ॥

[प्राप्तम्]

(१)

वातो वाति भयेन यस्य ^{प्राणा}भृत् पुष्पाति सर्वोपधी-
र्मात्तण्डस्तपति त्यजत्यतितरां नो स्वावधिं वारिधिः ।
हेमाद्रिप्रमुखाधरां गुरुभरां विमत्यगात् सर्वदा
तत्त्वापात्त्वविनाशि किञ्चनमहः पृथ्वीन्द्रचूडामणे ! ॥

(१०) अपरिगतोदधिकन्यकाम् : शत्रुगृहस्थितलक्ष्मीं परिगतः स निजवसूनि
वितीर्य सकलदीनजनाय सुरद्रुमं विजयति अ ॥

(२)

हे भूपेन्द्र ! महेन्द्रतोऽपि भवतः शीरस्ति दिष्ट्याधिका
 सर्वे भूपतयोऽर्पयन्ति सनतिं दिष्ट्या वलिं ते मुदा ।
 श्रीमत्सन्मतिभृद्भवद्वपुरिदं दिष्ट्या समालोकितं
 दिष्ट्या त्वत्करणेदृशौ समुदिता स्वस्यां प्रजायां प्रभो ! ॥

(३)

शीतांशोरिव कैरवाणि सरसीजन्मानि बाह्वपैते !
 क्षुत्क्षामा अमृतोपमातिरुचिरस्वच्छान्नराशेरिव ।
 उद्दिग्नाश्च पिपासयेव सरसो निस्स्वादोच्चैर्विंधे-
 र्क्षाभादेव कृतान्द्रूपेन्द्र ! भवतस्तुष्टानि चेतांसि नः ॥

(४)

शौर्य्योदार्य्यगभीरतादिमुगुणग्रामाभिरामः पति-
 स्त्वेभ्योऽस्माभिरयेन यादृग्धुना वंशावतंसोभवान्
 पूर्वं : पूर्वतरैरपीह मनुजैः किम्प्रापि तादृक् प्रति-
 भव्याभव्यविभागतो हि नियतैस्सर्वैस्सु संप्राप्यते ॥

(५)

सर्वेलाचक्रशक्रप्रमुदितमनसस्तव यं वीक्षणिया
 आशीर्वागस्तदीया कलयतु भवति प्रोल्लसद्भव्यराशिं ।
 प्रत्यर्थिस्तोमदावप्रशमनवधनेस्वाण्डवायाधिसोमे
 सोमेशाद्याः श्रियंस्वामपिच विदधतु त्वत्कृपास्तत्प्रजामु ॥

(६)

स्वस्तिथीमङ्गवत्सु प्रथितगुणगणैः शोभिता भूमिरेषा
मूर्धनो मन्दमन्दं विकसितमनसांथीमतां सञ्चलन्ति ।
मोदन्ते बन्धुवर्गास्तखिजननिवहः स्नाघते भाग्यवक्तां
विद्वांसस्संश्रयन्ते प्रमदभरवृतः प्राज्यदानादृतं त्वाम् ॥

(७)

सार्द्धं सम्मानिवर्गैरथ च बह्विधैः शौर्यधन्यैः स्वसेन्यै-
रेतद्यालोत्सवानामनुभवमुदितस्मृतकृतः सर्वभूपैः ।
एतासां स्वप्रजानामयचयमभितो वर्द्धयित्वावलोकैः
श्रीराज्ञीदृक्सरोजप्रविकसनकृते नूतनोऽर्को भवाशु ॥

(८)

लक्ष्मीनारायणकविविरचितमष्टकमिदं यथा धीप्रणं
सादरमवलोक्य परं मुदितो भूयान्नृपप्रवरः ॥

(९)

दृग्वन्मङ्गलमहीमाने वत्सरे वैक्रमे शुभे ।
पौषे मासि सिते पक्षे भौमेऽष्टम्यामिदं कृतम् ॥

इति श्रीमत्कविलक्ष्मीनारायण विरचितं
श्रीमदेडवर्द्धप्रिन्सअफवेल्साष्टकं सम्पूर्णम् ॥

॥ मातृस्तोत्रम् ॥

(१)

यान्तस्मनोऽद्य समयेन्दुवसन्तशीत-
वर्षाखलादिचरितं परिगीय पूर्वम् ।
पश्चान्नपागमनदत्तमु^खञ्च गीतम्
विश्राम्यति क्षणमिदं जननीपदाब्जे ॥

(२)

या गौरवैर्गुरुगणाधिकमाननीया,
स्वर्गादपौह सु^खदा कथितागमादौ ॥ स्व
स्नेहाद्र्भावमधुरान्ननु तां विहाय
कोवा क्षमोभुवि सुकातरहृदिनोदे ॥

(३)

वाक्येऽपि चार्थरहितेऽस्फुटवर्णसङ्घे
वालस्य मे मधुरतैव ययाऽन्वभावि ।
चिन्ता कथं भवति ते हृदयाद्य तस्याः
नामाभिधानसमये मधुरोक्तियुक्तौ ॥

(४)

हस्ताविमौ चरणयुग्ममिदं यदान्ये
चासन् नमाङ्ग-निचया बलवीर्यहीनाः ।

नासीद्यदङ्गमपङ्गाय तदाग्रयोऽन्य
स्तन्नामकीर्त्तनविधौ जडताऽद्य कस्मात् ॥

(५)

किं विस्मृतासि रसने नहि ते यदासी
दास्वादने मनुजभोज्यचयस्यशक्तिः ।
यापीष्यदात्महृदयादमृतं पयस्त्वां
तन्नामकीर्त्तनविधौ यदिहास्वतुप्सीम् ॥

(६)

मातः ! प्रसीद चरणजयुगन्तव्यदौय-
स्माप्तो दृष्टा-भ्रमणकातरचित्तभृङ्गः ।
नित्यं हितार्पणपरा च समानरूपा
मन्ये ततोऽसि जननि ! प्रकृतिस्त्वमाद्या ॥

॥ इति हृषीकेशकृतौ मातृस्तोत्रे प्रथमउच्छ्वासः ॥

(प्राप्तग्रन्थसंक्षिप्तसमालोचनम्)

॥ उपनिषत्सारः ॥

॥ प्रकृतवेदान्तः ॥

(श्री नवीन चन्द्र रायण संगृहीतः)

वयमतीवकृतब्रह्मद्वयेन पुस्तकस्यास्य
प्राप्तिं स्वीकुर्मः । अस्मिन् ग्रन्थे
श्रीयुक्तवावुनवीनचन्द्ररायमहोदय-
स्यानन्यसुलभबुद्धिशालिता तथा-
ऽसीमविद्यावत्ता च प्रदर्शिता ।
किन्त्वस्माकमध्वन्यतया ग्रन्थोऽयं
धर्मविषयकः विद्योदयथायं धर्म
कथायां मूकः सुतरामितादृशीत्-
कृष्टपुस्तकं भाग्यवशात् कर-
तले संप्राप्यापि न वयं सम्यक्
समालोचने समर्थाः । भवतु
ग्रन्थोऽयं नूनं प्राचीनार्थ-
धर्मावलम्बिना माधुनिकब्राह्म-
धर्मावलम्बिनाश्च द्रष्टव्यो यतो-
ऽत आतीनां चिरप्रसिद्धार्थखण्डन

पूर्वकं नवीनब्राह्ममतानुसारे-
णार्थः कृतः । यथा —

“न जायते म्रियते वा विपश्चि-
न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ।

अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥

अर्थ । यह भगवान् परमात्मा न
जन्म लेता है, न मरता है, न यह
और किसीसे (उत्पन्न हुआ है) न
आप और कुछ बन गया है । यह
जन्म रहित नित्य शाश्वत, सना-
तन (पुरुष है) शरीरके विनष्ट होने
से इस्का नाश नहि होता ।

वक्तव्य । इस श्रुति को बाजेलोग
जीवात्माके वर्णनमे लगाते हैं क्योंकि
यहां कहा गया शरीरके विनष्ट हो
नेसे उसका विनाशनही होता शरी-
रस्थ जीवात्मा अविनाशी है इससे सं-
देह नहि, पर जन्म मरण रहित
नहि है * अतएव यह जीवात्मामे

● चागर हमारे बाबु साहेब यहाँ विनाश
और मरनेका भेद स्पष्ट परिभाषाकरके देख-

नहि घटती परमात्मा मे यह सम्पूर्ण घटती है क्योंकि वह जन्म मरण से रहित है, शरीर व्यापी है अथवा शरीरके विनाशमे उक्ता विनाश नहि होता। जीवात्मा अनादि नहि है। उक्ती उत्पत्ति है उक्ता जन्म है परन्तु परमात्मा

जाते तो चक्का होता क्योंकि बाजे लोग ऐसे मानते हैं कि इन दोनों का भेद नहि जानते हैं ॥ विद्योदय-सम्पादकः ॥

† हमारे नैसर्गिक पाठक-लोग 'जीवात्मा अनादि नहि है उक्ता उत्पत्ति है और 'जीवात्मा अविनाशी है इसके संन्देह नहि' इन बातोंपर निःसन्देह हसिंगे मालुम होता है। लेकिन उन्की जानना चाहिए कि पद्म-पुराण मे व्यासकी भी तामस शास्त्रीके बीच जिना है।

ऐसा नहि वह पुराण है अर्थात् अनादि है। भ्रान्तलोग कहते हैं कि परमात्माहि अविद्या द्वारा जीव हो गया है, वहि जड़ जगत् हो गया है अथवा जीव और जगत् रूपसे भासता है, यह उन्की महाभ्रान्ति है इस श्रुति मे स्पष्ट उक्त हुआ कि परमात्मा जैसावा वैसाहि है, वह और कुछ नहि होगया ॥'

विद्योदयस्याख्यकायत्वादुदाहरण-
वाहुल्यप्रदर्शनेऽसमर्था वयमत्रैव
निवृत्ताः ॥

यथा इत्थं न्यक्तं भूमिका मे -

'श्रीतमेन तथा भाष्यं सांख्यानु कपिलेन'

—इत्यादि।

॥ मूल्यप्राप्तिस्वीकारः ॥

श्रीयुक्त लाला मधुरा दास गवर्णमेण्टकलेज लाहोर — १,

श्रीयुक्त बाबू भागवत् चरण सेन मालदह मुलुक बाङ्गला — २/१०

पण्डित श्रीयुक्त बालैलाल पूर्णियास्तुत — २/१०

विद्योदयः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयतु सा विश्वदायुजवामिनो सुमनसान्ननसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकारस्योक्तोक्तज्ञानुशीलनः । विद्योदयोन्निराकृत्यादविद्यातिमिरश्रुतिः ।

खण्ड ई । एप्रेल १८७६ । ई० [संख्या ४]

॥ विदूषकः ॥

(कस्यचिद्विद्वन्नीयस्य वक्तृत्वात् भवताम्)

एकस्मिं दिग्गहे अहं कुरु
बुभुक्खाए मारिदो कलिप्रता
एअरे इदो तदो परिभ्रमन्तो कस्म
वि विमालवरस्य समीधं उवा-
अदो । अथ तं घरं भद्रमुह मनु-

एकस्मिन् दिग्गहे अहं कुरु बुभुक्खा मारितः
कलिप्रता नगरं इत्येतत् परिभ्रमन् कस्मापि
विमाल गृहस्य (टीन इत्येतत्) समीपं मुवा-
गतः । अथ तद्गृहं भद्रमुहमनुष्ये राक्षसीकृतं

स्नेहिं आउलीकिदं पेक्खिअ
चिन्तिदं नए किं एत्थ वज्झण
भीषणं वट्टइत्ति ? तदो उच्चाह-
वखल्लिदाए गदीए तस्म अभात्तले
पविस्सिअ सव्वधा उदासो संवुत्तो ,
जदो ण तस्मिं वज्झण भीषणस्य
कथा लेसीवि, एक्को जीण भक्कूय
विअ लब्धसुस्सुहारी वुड्ढो लण्ड-

मिद्या चिन्तितं मया किमप्य जाज्ञय भीषणं
वसीय इति । तत् उच्चाह कलिप्रता गत्या
एतत् घरं पविश्य सर्वथा कृताशः संवृत्तः
एतत् जाज्ञय भीषणस्य कथां लेसीवि, एक्को

शीघ्रो वक्तुत्तुणं करेदि—कागदी—
 ही ही ही भगवद्गणो विभजे
 वृद्धी कुसाम्गतीह्वा !!! जदो कलि
 अत्ता यअले आअच्छिअ जेळ
 मए लण्डणीआणं भासासिक्खिदा
 अहं एदाणं वअणं ओगच्छेमि य
 कहिदुं पारेमि अदो मए जं सुदंतं
 मम वअणेहिं कचेमि, सुणाध—
 ‘अइ समाअद भइसुहा ! मए
 सब्बासुं एव्व पारसीय, अरव्व,
 संकिद प्पमुहासुं भारद प्पचल्लिद
 भासासुं परिख्खमो किदी । अइ’

वीर्यं भक्तक इव लज्जया युधारी तपो लज्ज-
 नीयो वक्तृत्वं करोति । कागतिः ही ही ही इह-
 स्तरेरिव मे बुद्धिः कुशायतीत्या यतः कलिजला
 नगरे आगत्यैव मया लज्जनीयानां भाषा
 शिष्टिता अइ भेतेषां वचनामदगच्छामि न पुनः
 कथितुं पारयामि अतो मया यत् श्रुतं तन्मम
 वचनैः कथयामि अथतः ।

अइ समागत भद्रमुखाः ! अस्मास्मि पारसी
 कारव्यसंस्कृतप्रमुखासु भारत प्रचलित भाषासु
 परिश्रमः कृतः । अहं युष्माकं वचनामय
 गच्छामि गच्छि कथितुं पारयामि गतसु वृत्तां
 दावत—

तुह्याणं वचपाइ, यहि कहिदुं
 पारेमि भोदु सुणीवदु दाव—

“मए तुह्याणं पुराणाइं पेक्खि-
 दाइं देसु रामाअण यामहेए
 पुराणे दुख्खत्त कखाए सउत्तलाए
 भरदेण पाणिमइणं अदि यिउण-
 त्तेण वसिदं । अज्जावि तं अच्च-
 रीअ कवित्तणं मे हिअए जाअत्ति
 सुदच्च मए दिवाणे इफिज्जाम-
 हेओ कोवि कीइतस्स प्पणेदात्ति ।

अथो अम्हाणं अधसदाए तुह्याणं
 पुराणाणं मदस्सए एकत्तणं पडि-
 वज्जइ सब्बस्सुजेव्व मदाइं भिष

मया युष्माकं पुराणानि प्रक्षितानि तेषु
 रामायणे नामधेये पुराणे दुष्पन्न कथायाः बहु-
 लकाया भरतेन पाण्डिचइणं अति निपुणत्वेन
 वक्षितम् । अद्यापि तदावयवकवित्वं मे इदमे
 जागर्ति । श्रुतञ्च मया दिवाने इफिज्ज, नाम-
 धेयः कोऽपि कवित्वात् प्रक्षेतेति ॥

अहो अज्जाअ जघनतता युष्माकं पुरा-
 णाणां मतस्य नैकलं प्रतिपद्यते । सर्वस्वीव

* टिप्पणी विरचितं रामायण नामक-
 यत्तु मवीर्येण साहस्येनैव कथितं भवेत् ।

प्याराइं ~~सा~~ साइ भणिदं
केषावि—

(संस्कृत माश्रित्य)

“वेदा विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्नाः
नैकोमुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ॥”

अदो एआरिस हितो परप्परं
विअअमाणहितो पुराण हितो य
कोवि पइदेदिहासी लभीअदि।
विशेसदो पुराण कत्तूणं अञ्जुत्ति
दोस महासाअरे णिमणो इदि-
हास वुत्तन्तो। एदेण एब्बं कार-
णेण पइद वुत्तन्त जिस्सासूणं
अग्गहाणं य पुराण वअणे सहा
वट्ठइ। सुणीअदिअ तुच्चाणं कि
दविज्जआ वि पुराण वअणाइं
न विस्ससंदि।

मए रहवंस णाम पुराण पठिदं

मतामि भिन्नप्रकाराणि अतः साधु भणितं
केषापि अतएवेतादृशेभ्यः परस्परं विवदमग्नेभ्यः
पुराणेभ्यो न कीदपि प्रकृतेतिहासी क्षम्यते।
विशेषतः पुराणकर्तृणा मनुजतिदीप महा-
सागरे निमग्न इतिहासज्ञान एतेनैव कारकेन
प्रकृतज्ञाननिष्ठासूना मन्थाकं पुराणवचने न

तहिं पा^पआणं जम्ब वुत्तन्तो
एब्बं वसिदो—

हरिवंस सभूदस्स सान्तण्णो
धोअरकणाए जोअणअन्वाए त्वासो
त्ति पुत्तो जादो। सोहि व्वासो
भादुणो विइत्तविरोअस्स सगारो
इणादो अणत्तरं तस्स ति^पणाण
कणाआणं पडिआलभी संबुत्तो।
अव केत्तिए समए गदे सोताणं
एकाए ~~प~~आणामहे आए
पाणिग्गहणं किदवन्तो। तदो
ताणं संगमादो पा^पआणं जम्ब।
महाभारदस्स एकस्मिं अज्जाए
हरिउलस्स वित्थरेण कषणं अत्थि,
एदंवि अणुमीअदि लुणान देसी
एहिं हरिउलस्स जेब्ब हरउत्तेस्
नामहेअं किदं।

यथा वर्तते श्रूयते च युष्मासु कृतविद्या अपि
पुराणवचनानि न तिर्यस्यन्ति।

हरिवंशसम्भूतस्य श्रान्तो धीवरकणायां
धीज्जगन्नायां व्यास इति पुत्री जातः। स हि
व्यासो भातुर्विचित्रवीर्यस्य सगारीहवादनकरं
तस्य तिसृणां कन्यानां प्रतिपालको बभूव।

भोडु सुणाध दाव तुम्हाणं वख
मालाए किम्पि वक्तुमामोक्षि ।
तुम्हाणं वखमालाए वगैसु जी
तुरीयवग्नी कहिदो स तु तित्तीय
वग्नीणाभिखो अहं बहुपरिस्त-
मेणावि थ दाणं भिन्नविहो-
चारणं कित्त्वन्तो ।

थ जाणीअदि केण उण कारणेण
महम्मच्छमूत्रमहोदधस्त अज्जावि
इमस्मिं विसए ^५दिही थ पिप-
डिदा । तुम्हाणं सांखिदभासा
महादलिदा, इमस्मिं गवणमेण
वक्ख, टेअल, चित्रर, चिमणि,

अथ कियति समये गते स तेषा नैकायाः
कन्यायाः पाण्डुरानानधेयायाः पाण्डियहणं कृत-
वान् । ततस्तयोः सज्जमात् (पाण्ड्याणं)
पाण्डवानां कन्या । महाभारते तस्यैकस्मिन्न-
ध्याये (पर्वणि ?) हरिकुलस्य (किलहरिवंश
पर्वणः ?) विसरेण कथनं भवति । एतदप्यनु-
मीयते दूनानदेशीयैः हरिकुलस्यैव हरिकुलस्य-
नामधेयं कृतम् ।

भवतु अणुत तावत् युष्माकं वर्णमालायाः
किमपि वक्तुमामोक्षि । युष्माकं वर्णमालायां
यत्तुर्गो वर्णः कथितः स तु ततीयवर्गेषाभिन्नः ।

^{कृति}
इंजनीअर, कोच प^५ वाअआ
सदा ए लख्खीयंदि एदेसा इदं
वि आणुजीअदी तुम्हाणं पुव्व-
पुलिसा ^{कृति} ~~स~~सभावयाए हिदा

अहं बहुपरिचर्यापि न तयोर्निर्दिष्टप्रकारसुखा,
रथं जतवान् । न आदत्ते केन पुनः कारणेन
महम्मोचमूत्रमहोदधस्याप्यादिन् विषये
दृष्टिर्न निवृत्तिता ।

युष्माकं संस्कृतभाषा महादरिद्रा अस्मा
गवर्णमेण, वक्ख, टेअल, चित्रर, चिमणि,
इंजनीअर, कोच अथति वाअआः अष्टाः
न लख्खन्ते एतेनेदमप्यनुमीयते युष्माकं पूर्णसुखा
^{कृति} ~~स~~सभावयायां स्थितासो उदज एव निव-
सन्ति अथ ।

इदानीं युष्माकं धनतयाऽऽभिभोरत-
मुत्तर^५ ^{कृति} । मेखणं माण्डतं भारतभूमिः
कोटशी उन्नतिजाता । इदानीं सर्वस्मिन्नेव
नगरे सुशोभितग्रहाणि विद्यालयाश्च लक्षानि,
सर्वेजिधैव प्रदेशे सुसुध्या लक्षनीया विस्त-
रन्ति । जगदीशोष्माकं कल्याणं करोतु तेन
युष्माकमपि कल्याणं भविष्यतीत्यसं विश-
रथ ।

दे उड़जे एब्ब गिअसंदिस्स ।
दाणीं तुम्हाणं धणदाए अच्चेहिं
भारतभूमिअहिक्किदा । पेक्खत
साम्मदं भारतभूमिए कीरीसी
उवदी जादा । दाणीं सब्बस्सिं
जेब्ब यअरे सुसोहिद घराइं

विज्जालअअ लक्खीअदि सब्बस्सिं
जेब्ब पदेसे सुसभा लखणीअ
विअरंदि जअदीसो अच्चाणं
कल्लाणं करेदु तेण तुम्हाणं वि
कल्लाणं हविससिदि त्ति ।

अलं वित्थरेण ।

॥ पर्यटकविंशत् * ॥

(दाबलर नाम काव्यादनुदितम्)

(१)

दूरस्थितो बन्धुजनैर्विहीनः
खिन्नान्तरात्मा मृदुलो गतेषु
नदीञ्च सिलडामतिमन्दवेगां
पोनामधेयां कुटिलान्तया वा ॥

इदं दाबलर नाम काव्यं पद्यकलेः शीघ्रप्रविष्टायास्तस्य प्रथमा कृतिः । स हि यद्य-
क्तं यदाकालं मध्यमं समाप्य त्रिविधेषु देशेषु पर्यटनं कृत्वा यदा सिलडरलण्ड नामके
स्थाने मनुपागतस्तदा स्वभातरं हिनेरिनामकं सुदृग्ग काव्यमिदं लिखितं भूयते ।

(२)

करिष्यदेशन्ननु यत्र मूढो
जनो न दत्तेऽतिथये निवासम् ।

श्रे का नियाच्चेवमतीव दुर्गम्-
प्रान्तप्रलीनाम्बर माततं वा ॥

(३)

यान् यान् प्रदेशानभितो भ्रमामि
भ्रातर्भवन्तं प्रतियाति नित्यम् ।
अनन्तदुःखं प्रतिपादयिन्
प्रेमप्रसिक्तञ्जडचित्तमेतत् ॥

(४)

त्वय्येवमेवाहमुह्यत्प्रधाने
सुखान्यसङ्ख्यानि लसन्तु नित्यम् ।
आवासभूमिन्तव सुप्रसन्ना
श्रे तस्तथावन्तु सदैव देवाः ॥

(५)

निरापदा स्यान्ननु सैव पञ्चो
अमा नोदागतपान्यसार्थः ।
सायं सदाशीतनिषीडिताङ्गो
यत्राग्निसेकं कुरुते सहर्षम् ॥

(६)

स्थानं सदानन्दमयन्तदेव
 क्लिष्टा दरिद्राश्च न सन्ति यत्र ।
 अभ्यागताः स्वागतवादपूर्वं
 पश्यन्ति यचासनमर्पितं स्वम् ॥

(७)

अयत्नलब्धस्वज्जलञ्च भोज्य-
 क्षयत्यजसु' मधुरन्तदेव ।
 यस्यान्तिकस्याः शिशवो सनोत्ता
 अभ्यागतं सोत्सुकमभ्युपेत्य ॥

(८)

हसन्त्यनन्तैः परिहासवाक्यै
 निश्चय्य दुःखानि च निश्चसन्ति ।
 नियोजयन्त्येव च नम्रमेत
 भोज्येऽनुतिष्ठन्त्यनिशंसुकार्यम् ॥

(९)

हन्तेदृशं सौख्यमहो मदीये
 दिष्टं विधात्वा न च भागधेये ।
 वयस्यमुष्मिन् प्रथमेऽहमेव
 ५ जमामि चिन्ताशतदुःखदग्धः ।

(१०)

संलक्ष्यते खं धरणीविलम्ब-
न्दुरादयोत्तिष्ठति मन्निधिस्ये ।
जने, तथा धावति दूरलक्ष्यं
क्रमेण सौख्यमयि पार्श्वमाप्ते ॥

(११)

अदृष्टदेशभ्रमणाय नित्य-
न्नियोजयत्येव हि मर्ममदृष्टम् ।
अहो वतास्मिन् विततेऽपि विश्वे
पश्यामि तावन्नच देशमिष्टम् ॥

(१२)

चिराय चिन्तानलदग्धमेत-
मात्मानमानन्दयितुं घनादयैः ।
अलङ्घनीयात्पसादङ्गभागे
वसन्नधो विश्वमिदं समीक्षे ॥

(१३)

सरोवरारण्यपुराण्यमृनि
क्षेत्राणि वातान्यतिविस्तृतानि ।
राज्ञः समृद्धेः परिवर्द्धकानि
दरिद्रहृत्तोषणतत्पराणि ॥

(१४)

निसर्गतो निर्मलकान्तिचिचे-
 ध्वेतेष्विदानीं पदितः स्थितेषु ।
 कोवास्त्यधन्यो भवति गर्वितात्मा
 दुःखाकरोत्यात्ममनोरथा यः ॥

(१५)

पृथग्जनो गच्छति येन तोषं
 कार्यं दृष्ट्वा किं विदुषाममुष्मिन् ।
 किं वेदशैर्ज्ञानमदान्वचितैः
 पृथग्जनानामधिकान्वमूनि ॥

(१६)

ज्ञानी मतो मे भुवने स एव
 भुतेषु नित्यं समदर्शि यस्य ।
 चेतो जनानां शुभमाचिकीर्षु
 प्रभूतमानन्दमिहाभ्युपैति ॥

(१७)

अरे ! समृद्धा रमणीयपुथ्यः
 ज्ञेयाणि शस्यैर्हरितानि तानि ।
 हृदा मरुत्कम्पितनीरलोला
 भूर्धर्षकाः पुष्पितकन्दरस्याः ॥

(१८)

सर्वे भवन्तो निजरूपकान्तिं
प्रकाशयन्त्वर्गमदन्तिकेऽद्य ।
भोक्ताहमेको जगतां सुखस्य
मदर्थमेतत् किल विश्वराज्यम् ॥

(१९)

यथैव कश्चित् कृपणः स्वकोपं
दृष्ट्वा रहो हृष्टमना घनानि ।
सङ्गतात्यथाल्पं स्व-घनं विविध्य
विनिश्चसत्यवे हि दीर्घमुष्णम् ॥

(२०)

तथैव मे चित्तमवेक्ष्य हृष्टं
सुखं जनानां जगदीशदत्तम् ।
अथाल्पभावं प्रसमीक्ष्य तस्य
दुःखाविषमध्ये भवति प्रमत्तम् ॥

(२१)

द्रष्टुं सदैवातिविचित्ररूपे
विश्वे परानन्दमयं प्रदेशम् ।
भ्रमामि यत्रायमतीव खिन्न
आत्मा सुखी सादपरं सौख्यैः ॥

(२२)

कुलेजणीयो ननु स प्रदेशो
जाने न मान्नेष्यति तत्र कोवा ।
सर्वे विभुग्धा मनुजा हि नित्यं
स्वमेव तत्राधियतस्मनन्ति ॥

(२३)

हिमप्रधानोत्तरदेशवासाः
प्रकम्पमाना हिमवायुनाऽपि ।
जनाः परानन्दमयं स्वदेशं
विमुक्तकण्ठं कथयन्ति नित्यम् ॥

(२४)

अकालमेघोदयदुर्निरीत्य
स्व-सागराप्तं किल मत्स्यजातम् ।
सदा प्रशंस्यत्यथ दीर्घरात्रि-
नयन्ति ते हर्षजगीतवाद्यैः ॥

(२५)

निरक्षरेखातलतापदग्धा
नग्नास्तथाचाप्रिकदेशवासाः ।
सुवर्णवर्णानि च सैकतानि
तालीरसं स्वम्बुजमन्यमानाः ॥

(२६)

प्रचण्डरौद्रेष्वभितश्चरन्तः
 क्रोधो जले वा नियतं तरन्तः ।
 द्रष्टृप्रदान् स्वान् किल भक्तिनम्रा
 अभौष्टदेवान् प्रणमन्ति मुग्धाः ॥

(२७)

स्वदेशवन्द्यमेव भावः
 येन स्वदेशमनुतेऽवनौ सः ।
 अथोपमायाविषयीकृतेषु
 देशेषु तेषां कृजिते च सौख्ये ॥

(२८)

देशप्रियाणान्नियतं स्वदेश-
 स्तुतौ स्थितायामपि दृश्यतेऽद्य ।
 सर्वेषु देशेषु समानरूपं
 शतं हितानां मनुजा भवन्ति ॥

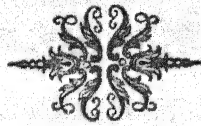
(२९)

स्वभावतो भिन्नविधैश्च शिल्पैः
 पृथग्विधे सत्यपि सौख्यहेतौ ।
 मुखानि तस्मादुदितानि यानि
 तुल्यानि सर्वाणि जनेषु भान्ति ॥

(३०)

कृपान्विता सा प्रकृतिः प्रजानां
मातेव साक्षाद्विहितयमाणाम् ।
हितं विधत्ते किल तुल्यरूपम्
सर्वेषु देशेष्विति निश्चितम् ॥

इति श्री [REDACTED] ऋषौकेशभट्टाचार्य्यणानूदितं
पर्यटकविंशत् समाप्तम् ॥

॥ प्राचीनभूगोलवर्णनम् ॥

(तीर्थनामसङ्कीर्तनम्)

ततो गच्छेत् राजेन्द्र ! मानुषं लोकविश्रुतम् ।
यत्र कृष्णमृगा राजन् व्याधेन शरपीडिताः ॥
विगाह्य तस्मिन् सरसि, मानुषत्वमुपागता ।

तस्मिन् तीर्थे नरः स्नात्वा

ब्रह्मचारी समाहितः ।

सर्वपापविशुद्धात्मा

स्वर्गलोके महीयते ॥

मानुषस्य तु पूर्वैर्ण क्रोधमात्रे महीपते ।
 आपगा नाम विख्याता नदी सिद्धनिषेविता ॥
 श्यामाकं भोजनं तत्र यः प्रयच्छति मानवः ।
 देवान् पितॄन् समुद्दिष्य तस्य धर्मफलं महत् ॥
 एकस्मिन् भोजिते विमे कोटिर्मवति भोजिता ॥
 तत्र स्नात्वा र्चायित्वा च पितॄन् वै ~~तै~~ च ।
 उषित्वा रजनीमेकामग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र ब्रह्मणः स्थानमुत्तमम् ।
 ब्रह्मोडुम्बरमित्येवं प्रकाशं भुवि भारत ॥
 तत्र सप्तर्षिकुण्डेषु स्नातस्य नरपुङ्गव ।
 केदारे चैव राजेन्द्र कपिलस्य महात्मनः ॥
 ब्रह्मणमधिगत्वा च शुचिः प्रयतमानसः ।
 सर्वपापविशुद्धात्मा ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥
 कपिलस्य केदारं समासाद्य सुदुर्लभम् ।
 अन्तर्द्धानमवाप्नोति तपसा दग्धकिल्बिष ॥
 ततो गच्छेत् राजेन्द्र सरकं लोकविश्रुतम् ।
 कृष्णपक्षे चतुर्दश्यामधिगम्य वृषध्वजम् ॥
 लभेत् सर्वकामान् हि स्वर्गलोकञ्च गच्छति ।
 तिस्रः कोट्यस्तु तीर्थानां सरके कुरुनन्दन ॥
 द्वदकोट्यां तथा कूपे द्वेदेषु च महीपते ।

इलासदञ्च तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ॥
 तत्र स्नात्वा च यित्वा च दैवतानि पितृनथ ।
 न दुर्गतिमवाप्नोति वाजपेयञ्च विन्दति ॥
 किं दाने च नरः स्नात्वा किं जप्ये च महीपते ।
 अप्रमेयमवाप्नोति दानं जप्यञ्च भारत ॥
 कलश्यां वार्युपसृश्य श्रद्धधानो जितेन्द्रियः ।
 अग्निष्टोमस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 सरकस्य तु पूर्वेण नारदस्य महात्मनः ।
 कुरुश्रेष्ठ शुभं तीर्थमनाजन्मेति विश्रुतम् ॥
 तत्र तीर्थे नरः स्नात्वा प्राणानुत्सृज्य भारत ।
 नारदेनाभ्यनुज्ञातो लोकान् प्राप्नोत्यनुत्तमान् ॥
 शुक्लपक्षे दशम्यां च पुण्डरीकं समाविशेत् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् पुण्डरीकफलं लभेत् ॥

ततस्त्रिपिष्टपं गच्छेत्

त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

तत्र वैतरणी पुण्या

नदी पापप्रणाशिनी ॥

तत्र स्नात्वा च यित्वा च

शूलपाणिं वृधध्वजम् ।

सर्वपापविशुद्धात्मा

गच्छेत् परमां गतिम् ॥

ततो गच्छेत् राजेन्द्र

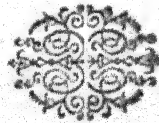
फलकीवनमुत्तमम् ॥

तत्र देवा सदा राजन्

फलकीवनमाधिताः ।

तपश्चरति विपुलं

वज्रवर्षसहस्रकम् ॥

॥ मूल्यप्राप्तिस्वीकार ॥

महाराजाधिराजश्रीयुक्तवर्द्धमानाधिपतिबाहादुरः

(ई० १८७३—ई० १८७५) — — ८।०,

वर्द्धमान, वज्राल

श्रीमहाराणी श्रीमती स्वर्णमयो

वहरम्पुर, वज्राल (ई० १८७६) — — ३।=,

श्रीयुक्त बाबु आदित्यराम भट्टाचार्य एम. ए.

इलाहाबाद, (ई० १८७४—७५) — — ५।,

श्रीजाला मथुरादास (ई० १८७६) — — १,

गवर्णमेष्ट कलेज, लाहौर

श्रीपण्डित ज्येष्ठाराम मुकुन्दजी—

मुम्बई (ई० १८७५) — — ३।=,

ॐ

विद्योदयः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयतु सा विशदास्त्रुजवाहिनी सुमनसात्मनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भोलोकतानुशीलनः । विद्योदयोनिराकुल्याद्विद्यातिभिरम्बु वि ॥

खण्ड ६] मार्च १८७६ ई० [संख्या ३

॥ प्राकृतप्रकाशः ॥

पञ्चमः परिच्छेदः ।

अत ओक्तोः । १

अकारान्ताच्छब्दात् परस्य सोः
स्थाने ओत्वं भवति । वच्चो,
वसहो, पुरिसो । वच्चः*, वषभः,
पुरुषः ।

* अयिज्ञानशकुन्तल नाटके वल्गुशब्दस्य
'रुक्खश्च' इति रूपं सति । बाहरे दिविश्व
मं चूय रुक्खश्चो ।

जग्गशासोर्लोपः । २

अत इत्यनुवर्त्तते । अकारान्त-
स्थानन्तरं यो जग्गसो तयोर्लोपो
भवति । वच्चा सोहन्ति । वच्चाः
शोभन्ति । जग्गसब्बस्थांसु दीर्घइति
दीर्घे कृते षष्ठाक्षोपो जसः ।

पदन्तशब्दप्रयत्नेकवचनोदाहरणानि -

अण्हि सन्धि गुरुषो, धम्मी, लदा-
सणाधो, चित्तगदो, मणोरद्धो, रदिशरो,
संयुतो, उअ भोषक्खमो, सहचारो, महपरो,
वंसो, देसो, जणो ।

पदन्त शब्द प्रयत्ने बहुवचनोदाहरणानि -

वच्छे णिअच्छह । वच्चावि
यच्छत । एच् सुपि इत्येत्वे क्ते
शसो लोपः ।

अतोमः । ३

अकारान्तस्थानन्तरं योऽम् द्विती-
यैकवचनं तदाकारस्य लोपो भवति ।
वक्कं पेक्खइ । भोविन्दुरिति
विन्दुः ।

टामोर्णः । ४

अतोऽनन्तरं टामोस्तृतीयैकवचन-
पृष्ठीवहुवचनयोर्णकारो भवति ।
वच्छेण वक्काणं एचसुपीत्येत्वं ।
जग्गसङ्ख्यांसु दीर्घइति दीर्घः ।

अस्स म रुक्खा पिअदरा, परिह्वुद्धी
विदकी वाणला, अनपेक्खिद सरीरा
संचरिस्सव ॥

अदन्तशब्दद्वितीयैकवचनीदाहरणानि—

पञ्चीहर वित्थार इत्थं, जोव्वणारम्भं

उवावहस्स, दुस्सन्तं अकन्द, वअस्सं पेक्खामि

अगूधं उवहर जणं पेक्खिअ ।

अदन्तशब्दद्वितीयावहुवचनीदाहरणानि—

अदिकन्तं कुसुमं समए वि रुक्खकी सिंचअ ।

अदन्तशब्दतृतीयैकवचनीदाहरणानि—

भित्तिहिं । ५

अतोऽनन्तरस्य भित्ति हिं भवति ।

वच्छेहिं । एचसुपी इत्येत्वं ।

उमेरादोदुहयः । ६

अतोऽनन्तरस्य उमेः पंचस्यैक-
वचनस्य स्थाने आदो दु हि इत्येत
आदेशा भवन्ति । वच्चा वच्चादो
वच्चादु वच्चाहि । जग्गसङ्ख्यांसु
दीर्घत्वं ।

भ्यसो हित्तो सुत्तो । ७

अतोऽनन्तरस्य भ्यसो हित्तो सुत्तो
इत्येतावादेशौ भवतः । वच्चा-

परिह्वेण, सुभद्वाप्पमुहेण, सवत्तिवग्गं
परिकुविदेण संगीतसहेण, यव्भेण, अग्गंघण ।

अदन्तशब्दपृष्ठीवहुवचने प्रायः सानुस्वारो
णकारो दृश्यते । यथा—वक्काणं, संक्खा-
द्वित्तसन्निवन्धणं, अतणो गत्ताणं । क्वचित्
साकारोऽपि दृश्यते ; यथा—तुरग गत्ताणं
च सहेण ।

अदन्तशब्दद्वितीयावहुवचने यथा—भमरेहिं
जातयकेहिं देवेहिं, दासीए पुत्तेहिं,
सालणि अलुहे हिं सापदाणुसरणेहिं ।

ह्रिन्तो । वच्छासुन्तो । एचसुपि
इति चकारेण दीर्घत्वम् ।

स्त्रीङसः । ८

अतोऽनन्तरस्य ङसः स्थाने स्था
इत्यादेशो भवति । वच्छस् ।

ङरेस्त्री । ९

अतोऽनन्तरस्य ङेः ए, स्मि इत्या
देशौ भवतः । वच्चे । कचिद्
ङसिङगोलीपः । वच्छन्मि ।

सुपः सु । १०

अतोऽनन्तरस्य सुपः सुइत्यादेशो

अदन्तशब्दपञ्चम्ये कवचनोदाहरणानि—

समरादौ आश्चिष्य; अज्जस्य वचणादौ
ज्ज्व, णञरादौ ऽदेवीणं पदमदसणादौ
सारहिञ्च, तीत्यजासादौ, अगाहत्यादौ,
आसूलादौ ।

अदन्तशब्दपष्ठे कवचनोदाहरणानि—

आहस्य । सहस्य किरणस्य । परि-
अणस्य । द्विअस्य, सअणस्य, वुत्तलस्य ।
चिक्कणसीसस्य । मिअआसीलस्य ।

सप्तम्ये कवचनोदाहरणानि—

उडअगमने, एआरिसे, अमानुससंचाने
आउलप्पदेसे रमणीए, समए, असमए ।

भवति । वच्चेसु । एचसुपीति
एत्वं ।

जग्ग्यम्ङस्यांसु दीर्घः । ११

जसादिषु परतोऽतीदीर्घो भवति
वच्छा सीहन्ति । जग्ग्यसीलीपः—
इति जसोलीपः । वच्छादो आगदो ।
वच्छादु । वच्छाहि, ङसेरादो-
दुहयः । वच्छाण ढामोर्णः ।

एव सुप्यङिङसोः । १२

अत अकारस्यैत्वं भवति सुपि
परतो ङिङसो वर्जयित्वा । चका-
रादीर्घश्च । वच्चे पेक्खह । जग्-
ग्यसीलीपः । वच्चे ण । ढामोर्णः ।
वच्चे हि । वच्चे ङु ।

अदन्तसप्तमीवहुवचनोदाहरणानि—

अवहीनिस्, इट्ठिहामकदानुवन्ने सु । कचित्
सानुसारी दृश्यते ।

एतदुक्तलक्षणानुसारिकाकारानि ज नशब्द
रूपाणि लिख्यन्ते—

प्रथमा

एकवचनं

अगो

बहुवचनं

अगो

चकारादीर्घश्चेति । वच्छाहन्तो
वच्छासुन्तो । भ्यसो हन्तोसुन्तो ।
अङिङसो रिति किं । वच्छन्मि ।
वच्छस्य ।

क्वचिद् ङसिङोर्लोपः । १३
अतो ङसिङि इत्येतयोः परतः
क्वचित्लोपो भवति । वच्छा आगदो
वृचादागतः । ङस्तेरादोदुह्य इति ।
वच्छे ठिअं । ङरेन्मि इत्येत्वं ।

द्वितीया

एकवचनं	बहुवचनं
जणं	जणे, जणा

तृतीया

एकवचनं	बहुवचनं
जणेण	जणेहिं

चतुर्थी

न विशेषरूपम् ।

पंचमी

एकवचनं	बहुवचनं
जणादी	जणाहिन्तो
जणादु	जणेहिन्तो
जणाहि	जणासुन्तो
जणा	जणेसुन्तो

इदुतोः शसो णी । १४

इदुदन्तयोः शसो णी भवति ।
अग्निणो पेक्खह, वायुणो पेक्खह ।
ङसो वा । १५

इदुदन्तयोः ङसो वा णी भवति ।
अग्निणो । अग्निस्स । वाउणो ।
वाउस्स ।

जसय सो यूत्वं । १६

इददन्तयोर्जस ओकारादेशो
भवति । इदुदोतीय ईजत्वं वा ।

षष्ठी

एकवचनं	बहुवचनं
जणम्भ	जणाणं, जणाण

सप्तमी

एकवचनं	बहुवचनं
जणे, जणमि	जणेषु जणेषु

सम्बोधनं

एकवचनं	बहुवचनं
जण	जणा

एतदुक्तलक्षणानुसारेण ऋषिभ्यश्चरुपाणि -
(१भा) एकवचनं बहुवचनं
इसी=नङ्गाप्पडावीराएसी । इसिन्नी संवरन्ति
(१या) इसिं इसिणी

चकाराद् णोच॥ अग्नीश्री वाजश्री।

अग्निश्री वाजश्री ।

टाणा । १७

इदुदन्तयोऽष्टा विभक्तेः णा इत्यय
मादेशो भवति । अग्निश्री वाजश्री।

सुभिस्सु, सुदीर्घः । १८

इदुदन्तयोः सु, भिस्, सुप् इत्ये-
तेषु दीर्घा भवति । सु = अग्नी
वाज । भिस् = अग्नीहिं वाजहिं ।
सुप् = अग्नीसु वाजसु ।

स्त्रियां शस उदोतो । १९

स्त्रियां वर्त्तमानस्य शस उत
ओत् इत्येता वादेशौ भवतः ।
मालाउ मालाश्री । णईउ णईश्री ।
वहउ वहश्री ।

जसोवा । २०

जसः स्त्रियां उत ओत् इत्येता
वादेशौ वा भवतः । पचे अदन्तवत् ।
मालाउ । मालाश्री । माला ।

(२५४) इसिणा [अहवारासिणा] इसीहिं

इसिहिं विसिहिदी

(५००) इसिदी इसिहिंती, इसिसुंती

अमि ङस्वः । २१

अमि परतः स्त्रियां ङस्वो भवति॥

मालं णइं बहु ।

टाङ्स्ङोनामिदेददातः । २२

टाङ्स्ङि इत्येतेषां स्त्रियां इत्
एत् अत् आत् इत्येत आदेशा
भवन्ति ।

टा—णईइ, णईए, णइअ,
णईआ कश्च । ङस्—णईइ, णईए,
णईअ, णईआ वण । ङि—णईइ,
णईए, णईअ, णईआ ठिअं ।

नातोऽदातो । २३

आत आकारान्तस्य स्त्रीलिङ्गस्या-
नन्तरं टाङ्स्ङोनां अत् आत्
इत्येतावादेशौ न भवतः । पूर्वेण

(६४०) इसिणो = राएसिणो इसिणं इसिण

वा इसिसु

(७००) इसिणि

इसीसु, वा सुं

सम्बोधनं इ इसि

गुरुशब्दरूपाणि—

एकवचनं

बहुवचनं

(१५५) गुरु

गुरुश्री

(२५५) गुरु

गुरुश्री

(३५५) गुरुणा

गुरुहिं

प्राप्ति निषिध्यते। मालाङ्, मालाए।
कञ्। धणं। ठिञ्।

आदीतौ बहुलं। २४

स्त्रिया माकारान्तादातः स्थाने
आत् ईत् इत्येतौ बहुलं प्रयोक्तव्यौ
सहमाणा, सहमाणी। हलहा,
हलही। सुप्पणहा, सुप्पणही।
छाहा, छाही।

न नपुंसके। २५

प्रथमैकवचने नपुंसके दीर्घत्वं
न भवति। सौ दीर्घः पूर्वस्थित्यनेन
इदुदन्तयोः प्राप्तं पूर्वस्य दीर्घत्वं
नपुंसके इत्यनेन बाध्यते। दहिं।
महुं। हविं॥ दधि। मधु।
हविः॥

इज्जशसोर्दीर्घश्च। २६

नपुंसके वर्तमानयोर्जशसोः

(१मी) गुरुदी	गुरुहिंती, गुरुसंती
(६ठी) गुरुणी	गुरुणं
(७मी) गुरुमि	गुरुसु, वा सुं
सम्बोधनं हे गुरु	

स्थान इदादेशो भवति पूर्वस्य
च दीर्घः। वणइ। दिहीइ।
महइ।

नामन्त्रणे सावात्वदीर्घविन्दवः। २७
ग्रामन्त्रणे गम्यमाने सौ परत
ओत्वदीर्घविन्दवो न भवन्ति।
अत ओक्त्वा रित्त्वोत्वं प्राप्तं।
सुमिस्सुप्पु इति दीर्घः। सौ
विन्दुर्नपुंसक इति विन्दुः प्राप्तः।
हे वच्छ। हे अग्नि। हे वाउ।
हे वण। हे दहि। हे महु।

स्त्रिया मात एत। २८

स्त्रियामामन्त्रणे आतः स्थाने एत्वं
भवति सौ परतः। हे माले, हे
साले, अन्त्यस्य हलइति सोर्लोपः।

आकारान्त [स्त्रीलिंग] लता-शब्दरूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
(१मा) लदा	लदाथी
(२या) लदं	लदाथी
(३या) लदाए	लदाहिं
(४मी) लदादी	लदाहिंती

इदुतोर्कसः । २८

ग्रामन्त्रणे इदुतोर्कसो भवति ।

हे यद्, हे बहु ।

सोर्विन्दुर्नपुंसके । ३०

नपुंसके वर्त्तमानस्य सोः विन्दुर्भवति । वणं दहिं महुं ।

(६०) लदाए	लदाणं
(७०) लदाए	लदाम वा सुं
सम्बोधनं लदे	लदाथी

इकारान्त [स्त्रीलिङ्ग] मदीशब्दस्य रूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
(१सा) यई	यईथी
(२या) यईं	यईथी
(३या) यईइ, यईए	यईहिं
यईथ, यईथा	

(४मी) यईदी—उ—हिं* यईहिंती वा सुंती

(६०) यईए, यईइ

(७मी) यईए

उकारान्त [स्त्रीलिङ्ग] वनशब्दस्य रूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
(१सा) वणं	वणाइ, वणाणि
(२या) वणं	वाणाइ, वणाणि
टादी पुं वत् ॥	

* अन्यत्रापि लक्षणानुसारतरूपाणि प्रयोज्य-

व्यानि ।

(१) सर्वेषामेव इकारान्त पुंलिङ्ग शब्दानां अग्नि शब्दवत् रूपाणि भवन्ति ।

(२) सर्वेषामेव उकारान्त पुंलिङ्ग शब्दानां गुरु शब्दवत् रूपाणि भवन्ति ।

(३) सर्वेषामेव आकारान्त

इकारान्त [स्त्रीलिङ्ग] दहिशब्दस्य रूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
(१सा) दहिं	दहीइ—इ
(२या) दहिं	दहीइ—इ
टादी पुं वत् ॥	

उकारान्त [स्त्रीलिङ्ग] मधुशब्दस्य रूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
(१सा) महुं	महुइ—इ
(२या) महुं	महुइ—इ
टादी पुं वत् ॥	

उकारान्त [स्त्रीलिङ्ग] वधूशब्दस्य रूपाणि—

एकवचनं	बहुवचनं
(१सा) वधू	वधूथी
(२या) वधू	वधूथी, वधूउ
(३या) वधूए,	वधूहिं

वधूइ इत्यादि [पयः२२४]

स्त्रीलिङ्ग शब्दानां लता शब्दवत्
रूपाणि भवन्ति ।

(४) सर्वेषामेव इकारान्त
स्त्रीलिङ्गशब्दानां नदी शब्दवत्
रूपाणि भवन्ति ।

(५) सर्वेषामेव अकारान्त क्लीव-

(५मी) बहुदो

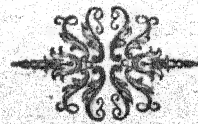
बहुहिं-सुंती

लिङ्ग शब्दानां वन शब्दवत्
रूपाणि भवन्ति ।

एवमन्यत्र (इकारान्त क्लीवलिङ्गादौ

(६श्री) बहुए, बहुइ इत्यादि बहुषां

(७मी) बहुए, बहुइ इत्यादि । बहुसु-वा सुं
सम्बोधनं हे बहु

॥ विरहिणीसम्भाषणाष्टकम् ॥

सम्यति वसन्तागम जन्य दुःसह ताप मसहमानयोः
कथोक्षित् विरहिणीः सम्भाषणम् । अनयो रेका मुग्धापरा तु
प्रगल्भा । पूर्वार्द्धे न मुग्धा पृच्छत्युत्तरार्द्धे नापरा प्रतिवक्ति ॥

(१)

अयि कथं वद ताप मनुक्षणं

हृदय मद्य भजत्यतिदुःसहम् ?

ऋतुपतिर्मधुरेण समागतो

विरहिणी-हृदयं दलितुं स्वयम् ॥

(२)

विरहिणी-जन-नाशन-दारुण
मधुमिमङ्गल्य माह्वयसे वद ?
युवजनमदयन्मदिरेव य
नयति कापय मेघ सुलोचने ॥

(३)

अयि दलत्यनिशमधुरेकको
विरहिणी जयवा सहायकः ?
विदधतीह सदास्य सहायता
म्यिकमरुन्मदने न्दुकलादयः ॥

(४)

पिकवरस्य कृतं विरहातुरैः
किमु सदा निनदैर्वद हन्ति तान् ?
विरहिणाम्मरयोऽस्य तु पोषक *
न्मृतवसारधिरैर्चिर्विवर्द्धते ॥

(५)

दिगिह किं मलयप्रभवेण वा
दहति सा मरुता सखि दक्षिणा ?

विरहिता रविणा ननु दुःखिनी
त्यजति सा मुहुर्मुहुरमुखानिलम् ॥ *

(६)

मनसिजो वद केन मनोऽद्य वा
ज्वलयतीह वियोगजुषां सदा ?
गिरिशदग्ध भिमं हृदयं यदा
सखि परिष्वजते ज्वलति स्वयम् ॥ †

(७)

विरहिणीगणनाशकलङ्कभाग्
भवति किं चतुरे भुवि चन्द्रमाः
ननु कलङ्कयुतं शक्तिनो वपुः
हरेति मानस मेव हि गीयते ॥ ‡

* दक्षिणा सती कथन्दहतीति । प्रश्ने आह न तु दहति किन्तु सा स्वयं मेव दुःखिनी भूत्वा कीर्णं निश्चसिति तेन जनानान्दाहः ।

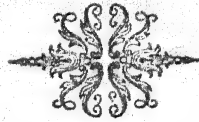
† मनसिजः केन हेतु मनः (स्वजनकं) ज्वलयतीति प्रश्ने उत्तरं आह न तु स मनो ज्वलयति किन्तु यदा हृदयं (मनः) अपत्यस्तेन शिवदग्धं कन्दर्पं मालिङ्गति तदा स्वयं मेव ज्वलति ।

‡ 'मलिन हिमाशीलं जलजीलनीति' - इत्यादि वाक्यस्मरणात् ।

(८)

अथि वसन्तज दारुणतापभाक्
 कमिह यामि शुभे शरणं वद ?
 हृदयवल्लभ मेव हताशता
 यदि ततो मरणं शरणान्तव ॥ *

॥ इति श्रीहृषीकेशकृतं विरहिणीसम्भाषणाष्टकम् ॥

॥ होल्यष्टकम् ॥

फाल्गुन मासीय पूर्णिमातिथौ होली नामकः कश्चिदुत्सवो
 भारतवासिभिरनुष्ठायते । वङ्गं विहाय प्रायः सर्वत्र भारतीय-
 प्रदेशे शुक्लाष्टम्या मारभ्य पौर्णमासीं यावदेत दुःखव्यापारेषु जना
 आत्मानं नियोजयन्ति । वङ्गेलु पौर्णमास्या मारभ्य कृष्णाष्टमीं
 यावदस्योत्सवस्यानुष्ठानं दृश्यते । भगवान् देवकीनन्दनो नन्द-
 गोपगृहावस्थानसमये होला नाम्नीं कामपि कंसासुरानु-
 चरीन्निहत्योत्सवमिमङ्कृतवानिति पौराणिकी वार्त्ता । आगामि-
 सङ्क्रायां वृत्तान्तोऽयं विस्तरेण लिखितं भविष्यतीत्यभिलाषो

* प्रथमं हृदयवल्लभ मेव शरणं त्रज ततो हताशता चेत् मरण मेव तव शरणम्

ऽस्तीदानीन्तु पञ्चनदीयानां भेतङ्गतानन्दं प्रत्यक्षीकृत्य यादृशी
भावो मनस्युद्भूतः स एवानेनाष्टकेन प्रकाशयते ॥

(१)

अरे कथं भारतभूमिवासा
भित्वास्वरान्तं निनदन्तप्रजस्रम् ।
हसन्त उच्चैर्मुख माविष्ट्य
सङ्क्षोभयन्त्येव दिग्गः समस्ताः ॥

(२)

प्रचण्डनृत्यैः किमु मत्तचित्ताः
ससागराभ्यारतभूमि भेताम् ।
अनुक्षणं वा परिकल्पयन्तो
रसातलन्ते तु निव प्रवृत्ताः ॥

(३)

किं मद्य गीतं सुजनैर्विगीतं
ग्राम्योक्तिपूर्णं विगततपा वा ।
कुर्वन्ति नानाविधदेहभङ्गीं
प्रकाशयन्तोऽपि च राजमार्गे ॥

(४)

क्रौडन्ति नानाविधकौतुकेन
घ्नन्ति प्रहर्षञ्च मिथः किमद्य ।

जितं किमेभिः प्रतिपक्षराज्यं
किम्नोचिता वैरिकात् स्वभूमिः ॥

(५)

क्षणाद्विरम्य क्षणमेव* सुग्धाः
सर्वान् प्रदेशान् परिपश्यताद्य ।
एवं दृष्टामोदरता मनुष्या
दृष्टा भवेयुर्न च कुल देशे ॥

(६)

अजस्रसत्कार्यद्वयप्रयत्नैः
सर्वैर्जनैरुन्नमिताः स्वदेशाः ।
यूयं दृष्टामोदविदुग्धचित्ता
रसातलं प्रापयथात्मभूमिम् ॥

(७)

जाने न कालं कतमं भवन्
इत्यञ्चरिष्यन्ति विमूढचिन्ताः ।
त्यजद्विरेवाद्य दृष्टा विनोदं
यत्नो विधेयः किल पौरुषे स्वे ॥

(८)

धाना प्रसन्नेन किलार्पिता सा
महो च वो लखनराजहस्ते ।

* क्षणं क्षणात् उत्सवात् विरम्य ।

राज्ञः प्रसादात् सुगुणानवाप्य

यूयं तदद्योद्वरतात्मभूमिम् ॥

॥ इति श्रीहृषीकेशकृतं होव्यष्टकं समाप्तम् ॥

—००—

॥ डाक्टर लाइटनर महोदयस्य शुभप्रत्यागमनम् ॥

अयं हि महात्मा भारतवासिनां प्रकृतो वन्द्यस्य प्रयत्ने-
नैव पञ्चनद-महाविद्यालयः स्थापितः । अयं हि महोदयो द्वादश-
वत्सरानस्माकं हितमत मनुष्याय स्वदेश मनुजगाम । तत्र च
वर्षद्वयं नीत्वा पुन रत्र प्रत्यागतः । तत् प्रत्यागमनं सुपलक्ष्य
श्लोका एते रचिताः ॥

(१)

सन्त्यत्र भूमिवलयेऽमितवाहुवीर्या

लक्ष्मीविलासनिलयाः किलगौरवाढ्याः ।

तेजस्विनो गणयितुं ननु तान् समर्थः

कोवा भवेदसुमती ह्यतिविस्तृताऽसौ ॥

(२)

निःश्रेयसाय बहूभिर्निजजन्मभूमेः

प्राणाः प्रिया अपि जनैस्तृणवद्विस्तृष्टाः ।

चित्तं विभाति हृदये नहि मेऽत्र किञ्चित्

स्वार्थे विमुग्ध मिद मेव जगत् समस्तम् ॥

(३)

धन्यः स एव भुवने सततं हि यस्य
 श्रेयश्चिकीर्षति मनः सदयं परस्य ।
 त्यक्त्वात्मदेशं मपरान् उपयोद्दिधीर्षु
 रेत्यन्यदेशं मिह धन्यतमः स एकः ॥ *

(४)

मृतान् काम्यं हृदयं पुनरार्यभूमि
 मुञ्चतु मुत्सुक महो महनीयकीर्तिम् ।
 दृष्ट्वा भवन्त मय मेव हि मे वतको
 जातः किमु क्षितितले स्वयं मार्थधर्मः ॥

(५)

दीनांश्च हीनबलविक्रमबुद्धिविद्यान्
 दूरस्थितार्थकुलजान् यदिहोद्दिधीर्षुः ।
 एकान्वयत्वं मिह तेन हि नः प्रमाणं
 शर्मण्यभारतभुवां भवतीव लोके ॥ †

* भुवने यस्य मनः सदयं सत् अपरस्य आत्मजातिभिन्नस्य श्रेयः (मङ्गलं)
 चिकीर्षति स धन्यः यस्तु अपरजातिजान् उद्दिधीर्षुः सन् आत्मदेशं विहाय अपरजाति-
 जानां देशं एति आगच्छति स एक एव धन्यतमः ।

† दीनान् हीनबलबुद्धिविद्यान् दूरदेशवासिन आर्थकुलजान् यदिहोद्दिधीर्षु रसि
 तेनैव शर्मण्य (जर्मण्य) भारतवासिनां नः एकान्वयत्वं प्रमाणं भवति ॥

(६)

प्राच्याः प्रकाश्य निखिला ननु ताश्च विद्या
 विज्ञानजात मपि पश्चिमदेशजातम् ।
 आनन्दयन्निह समाद्वर्धिका दशास्मान्
 यातः स्वदेश मपहाय च देश मेतम् ॥

(१)

अत्रागतं समवलोच्य पुनर्भवन्तं
 स्मृत्वा च त्वत्कृतमहोपकृतीरिदानीम् ।
 हर्षः समुल्लसति चेतसि नोऽतिमात्रम्
 चन्द्रोदये जलनिधौ लहरीव धीर ॥

(८)

प्रार्थामहे वय मतो जगदीशपादम्
 युष्मच्छुभानि सततञ्च सुदीर्घमायुः ।
 त्वञ्चापि नो हितशतानि वितत्य नित्यं
 कीर्तिं लभस्व भुवने विशदां स्थिराञ्च ॥

— . —

विद्योदयः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयतु सा विप्रदास्यजवासिनी सुमनसाश्च नसामभिनन्दिनी ॥

नाना शास्त्रकाराख्यी लोकतृप्तानुशीलनः । विद्योदयो निराकृत्यां ददिव्यातिमिरं भवि ॥

खण्ड ६] फरवरी १८७६ ई० [संख्या २

॥ प्राकृतप्रकाशः ॥

आल्विक्तीलालवन्तेतामत्पः ॥ २५

आलु, इल्ल उल्ल आल वन्त इन्त इत्येत आदेशा मत्पः स्थाने भवन्ति ॥

आलुस्तावत्, ईसालू, णिहालू । इल्ल, विआरिल्लो, माला इल्लो । उल्लः, विआरुल्लो । आलः, धनालो, सहालो । वन्तः, धनवन्तो, जीवणवन्तो । इन्तः, रोसाइन्तो, पाणाइन्तो । यथादर्शनं मेते प्रयोक्तव्याः न सर्वे सर्वत्र ॥ इर्षावत् निद्रावत् विकारवत् मालावत् शब्दवत् धनवत् जीवनवत् रोषवत् प्राणवत् ॥

कचिदा मत्पोऽन्तरस्य मन्तो वा दृश्यते—

हणुमा हणुमन्तो ॥

इलोक्तावपरे प्रायः शैषिकेषु प्रयुञ्जते ।—

पौरस्त्यं पुरोभवं पुरिल्लम् । आत्मीयं अप्युक्तं ॥

परिमाणे किमादिभ्यो भवन्ति केदहादयः ॥—

केदहं केत्तिअं । जेदहं जेत्तिअं । तेदहं तेत्तिअं । एदहं एत्तिअं ।

कत्वसो हुत्त मिल्यन्ते । देशीशब्दः सङ्गृह्यते ।—

सअहुत्तं, सहस्र हुत्तम् । शतकत्वः, सहस्रकत्वः ॥

जाती वा स्वार्थिकः कः ।—

जाती स्वार्थे ककारः प्रयोक्तव्यः ॥

विदुयत् पीताभ्यां लः ॥ २६

विदुयत् पीतशब्दाभ्यां परतः स्वार्थे ल प्रत्ययो भवति ।

विज्जु विज्जुल्लो । पीअं पीअलम् ॥

वन्दे वो रः ॥ २७

वन्दे शब्दे वकारात् परः स्वार्थे रेफो वा प्रयोक्तव्यः ।

वन्दं वंदं ॥

करेखां रणोः स्थितिपरिवृत्तिः ॥ २८

करेणु शब्दे रेफणकारयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति ।

करेणु । पुंसि न भवति करेणू ॥

आलाने लनोः ॥ २९

आलान शब्दे लकारनकारयोर्नलमात्रयोः स्थितिपरिवृत्तिर्भवति । आणाल खंभो ॥

वृहस्पती बहोर्भौ ॥ ३०

बृहस्पति शब्दे बकार-हकारयोर्यथासंज्ञा भकार-अकारौ भवतः ।

भअप्फइ ।

मलिने लिनो रिलौ वा ॥ ३१

मलिनशब्दे लिकार-नकारयोर्यथासंख्य मिकार-लकारौ वा भवतः । मइलं मलिणम् ॥

गृहे घरोऽपतौ ॥ ३२

गृह शब्दे घर इत्ययं मादेशो भवति पतिशब्दे परतो न भवति ॥ घरं भवने ॥ अपताविति किं गृहवद् ॥

दाढादयो बहुलम् ॥ ३३

दाढा इत्येव मादयः शब्दा बहुलं निपात्यन्ते दंष्ट्रादिषु । दंष्ट्रा, दाढा । इदानीम्—एणहं, दुहिता—धीआ, * धूदा, चातुर्थम्—चातुलिअं, मण्डूकः—मंडूरो, गृहेणिहितं—घरेणिहिदम्, उत्पलम्—कंदोद्यो, गोदारौ—गोला, ललाटं—णिङ्गालं, भूः—भूमआ, वैदुर्यं—वेलुरिअं, उभयपाश्वर्यं—अवहोवासम्, चूतः—माइन्दो वा माअन्दो ॥ आदि शब्दोऽयं प्रकारे ॥ तेन सर्व्वत्र एव देशसंकेत प्रवृत्तभाषा शब्दाः परिगृहीताः ।

इति वररुचिकृते प्राकृतप्रकाशे सङ्कीर्णविधिर्नाम

चतुर्थः परिच्छेदः ॥

* एवं परिवर्त्तन क्रमेण दुहिता वङ्गदेशीय भाषायां भौति कथ्यते ।

अध्यापक “मोनियर विलि
यम्स” साहेब महोदयस्य
लवपुर सन्दर्शनम् ॥

अयं हि महात्मा लण्डन नगर
स्थित अक्सफोर्ड नामक विद्या-
लयस्य संस्कृताध्यापकः सुचिरा-
देवाभिनवेशपूर्वकं संस्कृत विद्या
मधीत्य तद्विद्याप्रसवभूमिं हिंदु-
रेवात्रागतः ॥ अथ चिरवर्द्धित
कीर्तयुक्त प्रशमनार्थं मन्त्र्य
विविध देशं पर्यटनं सांप्रतं
लवपुर मध्यगमत् ततस्तत्रत्यैर्दंग
हितचिकीर्षुभिर्धनिराजविद्वन्नि-
करैस्तदागमनमाकर्ण्य, केवलादि-
मासस्याष्टमेदिवसे “गिच्चासभा”
नामकस्थाने तस्य सम्मानार्थं
काचित् सभा कृता । तत्र तमा-
मन्त्र्यापरसस्य गणैरनुमतो राज-
श्रीयुतो हरवंश नामा तस्मा
एक मभिनन्दन पत्रं दत्तवान् ।
अस्य पत्रस्याहं सुहृभाषया ऽहं

संस्कृतभाषया च पूर्णं मासीत् ।
संस्कृतभाषा-पूर्णार्हं हि लवपुर-
स्थित संस्कृत विद्यालय प्रधाना-
ध्यापक श्री गुरुप्रसाद महोदये
लिखितम् ते महोदयाः स-
भाधिवेशनायवहितप्राक्कालमेव
सभ्यवृन्दवृन्दारकेण श्रीमता मूल
सिंहाभिधेनानुक्रुद्धाः श्लोकानितान्
प्रणिन्युः ॥ वयंश्च प्रथमं सहृदय
पाठकवृन्देभ्यस्तानेवोपहरामः ॥

“सुखीसुधांशोस्ततं समन्ता
अयूखसङ्गान् बहुशो हसन्ति ।
यशांसि वृन्दारकवृन्दवृन्द
प्रज्ञाविनोदानि पुरा यृतानि ॥ १
निरोचनात्तेऽद्य तदुत्कृता नो
निवारितास्मात्कहनीयकीर्ति ।
तथापि तान्युत्कटप्रेमभञ्जि
प्रहाय पक्ष्मादुतमुत्कयन्ति ॥ २
समादृता सस्यगिहाधियौवनं
गोर्वाणवाणी विवृणोति भावम् ।
स्फुटभवान्पुरादितौन्मनस्य
स्तन्माह भूमिः परिवीक्षणाय ॥ ३

विवोढु मार्गश्चमभूरिभार
 अनागबुद्धेव विबुद्धचेष्टः ।
 स्वकीयदेशं विवृजन्निहास्ति
 नेत्रातिथिर्नः सुकृतोपलब्धः ॥ ४
 तनुतान्तव शङ्ख यशोऽधिपते
 परमेष्ठनिशत्रुपनीतनते ।
 जनतोपकृतिस्वगृहीतमते
 जय मोनियर्विलियम्ससाधुक्ते ॥ ५
 किम्बू सो भवतां यशस्सु विलस
 यैश्चाखिलापूरि भूः
 भूरिक्लिष्टपदावलीसमुदया
 हारिद्रविद्राविणा ।
 कीशेन नात्मकृतेन तेन च तथा
 ऽन्यैर्वा निवन्तोऽज्जलैः
 पाश्चात्या परिचायिता सुमधुर
 भूः संस्कृतास्त्रादनैः ॥ ६
 अस्माक मेघा मतिरुत्स्फुरन्ती
 कपूरगौरः सुभवानुकम्पी ।
 जातः स्वयं शङ्कर एव साक्षा
 ब्रवान्नवीकर्तुमिमाञ्चविद्याम् ॥ ७
 काव्यायिका तेऽस्तु विद्यालबुद्धे

स्त्रीयैरनास्थाङ्गमिताम्परीताम् ।
 गीर्वाणवाणीं सुहृ रुद्धिधीर्षीं
 स्तत्कारमाख्यापयितुस्तद्देशे ॥ ८
 स भवानिह सत्य महद्ब्रथये
 भविता शुभदो भुवि भारतीनाम् ।
 भवतापहरा महताभ्यथिता
 दृगुरीकृतपञ्चवतान्न कथम् ॥ ९
 कमलानि यथा विकसन्ति लसन्ति
 लसन्ति तथाद्य सुखानि नृणाम् ।
 निरुपद्रववातदयाजलधौ
 त्वयि जायति विश्वजनीनमती ॥ १०
 सन्ति यद्यपि शतं विबुधास्ते
 कूपतोऽपि लघुमानसमार्हाः ।
 त्वान्निरीक्ष्य समुदयगुणोर्क्षिं
 वार्द्धिमात्मनिधिपूरितवेल्मम् ॥ ११
 वयन्न सभावयितुं स्फुटन्त्वां
 शक्तास्तथापि तदवश्यधेयम् ।
 यथासहोऽस्मासु निरीक्षणात्ते
 तथा न वागोचरता मुपैति ॥ १२
 पूर्वोदितः संस्कृतशास्त्रभानुः
 ग्रनेः पतन् सोऽप्यपरा मुपैति

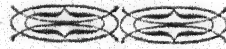
अहोऽनुसन्धानविधिप्रवीण
 तदुद्भवाशान्मलिनामुपास्ये ॥१३॥
 अहो ! पुरापित दुदौरितं बुधै
 गुणैश्च एवैति गुणेष्वजस्रम्
 भवद्विरत्यन्तदृढत्वं मापितं
 गुणानुभावाद्दृष्टिपातैः ॥१७॥
 गुरुप्रसादोऽनुमितप्रसादः
 कालेऽल्पकेऽप्याश्रितकाव्यकर्मा ।
 भवत्सकाशान्महितान्महाहै
 गण्डूषकोदापचितिर्यथाभ्ये ॥१८॥
 अथ स तदभिनन्दनपत्रमाकर्ण्य
 परमानन्दं प्रकाशयामास । अव-
 दच्च मया सर्वं सम्यगेव ब्रुवं
 कित्त्वधन्यतया भवदीयभाषया
 प्रत्युत्तरप्रदानेऽसमर्थोऽस्मि । वय-
 मिङ्गललङ्घीया “पुस्तककौटा”
 भवदीयभाषासु लिखितपुस्त-
 कानि पठामो न तु तद्भाषया
 वक्तुं समर्था इति यावत् । एवं
 स ^{आसीत्} प्रवर्णीकृत्य लण्डनीयभाषया
 सुदीर्घां वक्तृतां मेकां चकार ।
 तस्याः सारस्तु भारतवर्षीयाना-

मिदानौ मिङ्गललण्डदेशदर्शनं
 मतीवावश्यकं, किन्तु लण्डन-
 गमनं बहुव्ययसाध्यं, देशीय-
 धनिनां साहाय्यमन्तरेण तद्व्या-
 साधने नान्यः पन्था दृश्यते
 इत्यादि । अथ तद्वक्तृतावसाने
 देशीयधनिनस्तदभिप्रायसिद्धान्तं
 सभा मेकां स्थापयितुमङ्गीचक्रुः ।
 तद्विवेके तस्याभाविषभायाः सभ्य-
 निर्व्वान्चनं कृत्वा सभापतिः सभा-
 भङ्गमकरोत् ॥

अथ परेद्युः स विलियम्स मही-
 दयस्तद्विद्यालयाध्यक्षेण पण्डित
 श्रीमता ज्वालाप्रसादाभिधेन प्रद-
 श्रितमार्गो लवपुरस्थितसंस्कृत-
 पाठशालां परिवीक्षितुं मा-
 जगाम । ततस्तद्विद्यालयप्रधान-
 पण्डितश्रीगुरुप्रसादोऽप्यापन-
 गृहमागते तत्र भवति विलियम्स
 महीदये ते पण्डितप्रधानाः
 ससम्भ्रममुत्थाय श्लोकद्वयेन तमु-
 पतस्थिरे । इमौ हि तौ श्लोकौ-

“विधाय प्रबन्धोद्गरान् सन्निवन्धान्
 प्रमाय स्वयत्नप्रयोगान् कृतित्वे ।
 समाख्यापयन् सौहृदय्यं धरित्रां
 वयस्सुत्तरे पर्यटनभासि भूमिम् ॥
 भुवि न सन्ति विनोदकरा यतः
 समधिकाः सुहृदां परिवेक्षणात् ।
 तदिह वोऽभ्युपगम्य विपश्चितः
 सुमनसोमनसोपचिता वयम् ॥२”
 ततस्तद्विद्यालयान्यतमाध्यापकेन
 औहृषीकेशशर्माणा प्रणीतस्य
 ‘राजकुमारागमन’काव्यस्य खण्ड-

पञ्चक मत्र भवते प्रदत्तं सतु महा-
 नन्द संविष्टः मुम्बई नगरे राज-
 कुमारसमीपेऽस्य पाठं करिष्या-
 मीति भूयो भूयः स्वीचकार ।
 ततश्चात्रान् परीक्ष्यातोवसन्तुष्टो
 ऽस्मीति कथयित्वा तान् सा-
 म्यावस्थाविषये किञ्चिदुपदिश्य
 स्वपुस्तकेऽध्यापकानां नामानि
 लेखयित्वा तेभ्यः स्वनामचिह्नितं
 पत्रं प्रदाय च यथागतं प्रति-
 निवृत्तः ॥ इति शुभमस्तु ॥

॥ भाषाविचारः ॥

संस्कृत	प्राकृत	हिन्दी	वंगाली	महरट्टी
मार्ग	मग	मार्ग	मार्ग	
अग्नि	अग्नि	आग	आगुन	आग
मलिन	मइल	मैला	मयला	
क्षण	कण, क्खण	कन	क्खन	
क्षमा	कमा	कमा	ख्यामा (ग्राम्य)	
मक्षिका	मक्खिआ	मक्खी	माचौ	
स्रोतस्	सोत्तो	सोता	सोत्	

संस्कृतम्	प्राकृतम्,	हिन्दी	बङ्गाली	महरट्टी
निद्रा	णिद्रा	नीन्द	निद्रे	नीद्
ताम्र	तंव	तांवा	तांवा	तांव
दुहिता	धीआ	धिया, धी	भी	
प्रस्तर	पत्थर, पत्थर	पत्थार	पाथर	पाथर
सुक्ता	मोत्ता	मोती	सुक्ती, मति	मोती
रात्रि	रत्ती	रात्	रात्	रात्
यष्टि	लट्टो	लाठी	लाटो	लट्ट
वृश्चिक	विचुओ, बिच्छुओ	बिचु, बिच्छु	बिचे	बिच्छ
सूर्य	सुज्जो, सूरी	सूरज	सुज्जि	
वाष्प	वारफो, वारफो	भाप्	भाप्, भाव् (ग्राम्य)	
पर्यङ्क	पलंग	पलंग	पालंग	पलंग
एकस्थ	एकत्य	इकट्टा	एकत्तर	
मस्तक	मत्यक, मात्यग्र	माथा	माता	माथा
मत्स्य	मच्छ	मच्छ, मच्छली	माच	
कस्य	काह	काहे	काहार	
यः	जो	जो	ये	जो
यत्र	जहिं	जहां	यथा, येथा (ग्राम्य)	येथे
तत्र	तहिं	तहां	तथा, सेथा ग्राम्य)	तेथे
कुत्र	कहिं	कहां	कोथा	कोठे
भवति	भोदि, होदि	है	हय	

॥ विदूषकः ॥

(नवीनवत्सरस्य)

दाणीं 'कलिअत्ता' राअरे
आअच्छिअ मे भद्दमुहाणं
लग्गणीआणं व्यवहारे
णिउणत्तणं संवुत्तं, किदाच
मए सब्बस्सिं एव्व कज्जे
उस्सादी।—

अज्ज सहवअणाइं सुणिअ
जाणिस्सध केत्तिअं णिउ-
णत्तणं किदं मए वाआ
बिल्लाहेसुं त्ति अथवा अलं
वित्तरेण। केणहि वज्जीअ
कइणासुहुकहिदं "अज्जाणं

इदानीं कलिकाता नगरे आगत्य मे
भद्रमुखानां लग्गनीयानां व्यवहारे निपुणत्वं
संबतं कृताच्च सर्वस्मिन्नेव कार्ये उन्नतिः—

अथ मम वचनानि श्रुत्वा ज्ञास्वथ कियन्नि-
पुणत्वं कृतं मया वाग्विलासेष्विति। अथवा
अलं वित्तारेण केनापि वज्जीय कविना
सुहु कथितं "अस्माकं हृदये यदि भावी

हिअअ जइ भाओ भवे रा
तादिसं वअणं अअच्छदि,
जइ वअणं भवे रा उण भाओ"
—ममविंएआरिसी गदी;
सम्पदं मे हिअअ वज्ज
अरा भाआ आअदा रा तु
वअणाइं वदंदि; भोदु
एत्तिअणेण तुज्जाणं संदोसा
भोदु ॥

[पहिवीणाहस्स आअमणे
जं जं संवुत्तं तं सब्बं दाणीं

भवेत् न वचनं आगच्छति यदि वचनं भवेत्
न पुनर्भावः" * समापि एतादृशी गतिः—
साध्यतं मे हृदये बहुतरा भावा आगता
न पुनर्वचनानि वर्ज्यन्ते, भवतु एतावता
युष्माकं सन्तोषी भवतु ॥

प्रथिवी नाथस्य आगमने यत् यत्
संबतं तत् सब्बं युष्माभिः विशेषेण ज्ञातं
तत् किन्तेन चर्चितव्यवशेन अथवा रामा-

* दीनबन्धु मित्रस्य लीलावती नाटकं
दृश्यताम् ॥

तुल्लोहिं विसेसेण जाणिदं
ताकिं तेण चव्विदचव्वणेण ।
अथवा रामाअण, रज्जवंस,
सिसुबालवह पज्जदिसु' कव्वे
सु' द्विदेसु' कस्स वा जणस्स
मे राआगमणकधणे सहा
हविस्सदि ?—अदो एव्व
अज्जतं परिहरिअ णवाअद
वच्छरस्स किम्पि वत्तु का-
मच्चि तासुणाध—

यथा रघुवंश शिशुपाल बध प्रभृतिषु
काव्येषु स्थितेषु कस्य वा जनस्य मे राजा-
गमनकथने अद्या भविष्यति ? * अतएवाद्य
तत्परिहृत्य नवागत वत्सरस्य किमपि
वक्तुं कामीऽस्मि—अहो ! नदीनां वेग इव
वेश्यानां यौवनमिव वाष्पीय शकटमिव दिनानि
गच्छन्ति न कसपि अपेक्ष्य तिष्ठन्ति । गतः स
खृष्टीय १८७५ वत्सरः !! न कीऽपि कीनापि
उपायेन इमं प्रत्यानेतुं पुनः पंचितुष्व पारयति,

* विदूषकस्य सीङ्गण्डन भाषण मेतदिति
प्रतीयते तादृश वीर्यं सम्पन्नाय्यं जातीयानां
केचन राजागमन वर्णनं । लज्जाकरं मेवेत्यस्य
मनीगत भाव इति टीकाकारः ।

अच्छो गइणं वेअविअ,
वेस्साणं जोब्बणं विअ वप्पौ
अ सअडं विअ दिणाइ'
गच्छंदि ण कम्पि ओवे-
क्खिअ चिहंदि—गदो सो
खुट्ठीय १८७५ वच्छरो !!!
ण कोवि केण वि उवाअणेण
इमं पच्चाणेदुं उण पेक्खि-
दंअ पारेदि ;—वच्छरो हि
सम^अ महासाअरस्स एक्को
तरंगो जधा साअरे एक्को
तरङ्को उट्ठीअ सव्वं समुह-
द्वितं आउलौकरेदि तथा
एक्केण वच्छरेण पहिवी
आउला भोदि । वच्छरस्स
परिमाणं हि अवत्थाणुरूबं
कप्पीअदि । तथाहि विरहि

वत्सरो हि सप्तमहासागरस्य एकस्तरङ्गः,
यथा सागरे एकस्तरङ्ग उत्थाय सर्व्वं समुद्र
स्थितं आकुली करोति तथैकेन वत्सरेण
पृथिवी आकुला भवति वत्सरस्य परिमाणं

शीतं एकेण एव क्लृप्तेण एको
वच्छरो भोदि सुहमादृणो
उण एकेण वच्छरेण एकं
क्लृप्तं, एवं भोजनयमेत्त
सर्वस्वस्य दीर्घ सूतस्य
अह्नादिसस्य कहिं वि व-
च्छरो भोदि वा गतिं ग
जाणीयदि, औदु साहारण
णिअमादो वारह मासेहिं
एको वच्छरो भोदि वच्छरस्य
कहणसमए मासदिअहाणं
परिमाणकहणं दावणिप्पलं
ता किं एदाणं कहणेण

हि अवस्थानुरूपं कल्पते तथा हि विरहि-
णीनां एकेन क्षणेनैको वत्सरो भवति मुख
भागिनः पुनरेकेन वत्सरणेकं क्षणम् एवं
भोजनमात्रं सर्वस्वस्य दीर्घसूत्रस्याध्यात्मस्य
कदापि वत्सरो भवति वा नेति व ज्ञायते ;
भवतु साधारण नियमात् द्वादशमासैरेको
वत्सरो भवति वत्सरस्य कथनं समये मास-
दिवसानां परिमाणं कथनं तावन्निष्फलं तत्

वारहमासेहिं वच्छरोत्ति
सर्वदेसीआणं अहिमदं ग
वा लक्खीअदि एत्थ को
विकप्पो । अधो को णाम
मासो वच्छरस्य पवत्तओ
भवेत्ति तक्के ग कोविणिच्चयो
लक्खीअदि एत्थ एव
लोआणं रुदए अणेक्कत्तणं
पडिहादि का गदी ।

जो कोवि मासो वच्छरस्य
पवत्तओ भोदु वारहेहिं

किं मेतेषां कथनेन द्वादश मासैर्वत्सर इति
सर्वे देशीयानां अभिमतं न वा लक्ष्यतेऽत्र
कोऽपि विकल्पः । अथ को नाम मासो
वत्सरस्य प्रवर्तकी भवेदिति तर्के न निश्चयी
लक्ष्यते अत्र व लोकाणां रुचिरनेकत्वं प्रति
भाति का गतिः—

यः कोऽपि मासो वत्सरस्य प्रवर्तकी
भवतु द्वादशभिरेव तैर्वत्सरो भवति अत्र
नास्ति कोऽपि सन्देहः इदानीं मेतावत् विचार्य-
ताम्—अस्माकं पूर्वं पुरुषैर्मानुष्याणां मासुः

जेव्य तेहिं बच्छरो होदि
एत्थ गत्थि कोविसंदेहो ।

दाणीं एत्तिअंतु विआरौ
अदु अह्माणं पूवपुरिसेहिं
मणुस्साणं आउ सदवच्छर
पडिमिद किदं अध यूरोव
देसीएहिं तदो तीसीअ
वच्छरे अवहरिअ सत्तदि
वच्छर पडिमिदं माणवाण
आउ किदं साम्पदं समअण
तदोवि तीसीअ वच्छरा
गहीदा अहवाणत्थि दाणीं
मरणस्स गिअभो । दाणीं
तीसीअ वच्छरे जो जीअदी
स बुद्धो ।

अत वत्सर परिमितं कृतं अथ यूरोपदेशीये
स्तस्मिंश्चत् वत्सरानपहृत्य सप्तति वत्सर-
परिमितं मानवानां आयुः कृतम् ;

साम्प्रतं समयेन ततोऽपि विंशत् वत्सरा
गृहीता अथवा नास्तौदानीं मरणस्य नियमः
इदानीं विंशत् वत्सरान् यो जीवति स उदः ।

अह्मो विमुमरिद मएताव
अस्मिं क्खणे पइदं ताकिं
णाम त (स्मृति मभिनीय)
आं जाणिद गाव वच्छरस्स
कहणे पउत्तो अहं सुीअदु
सुणीअदु गाव वच्छरस्स फलं
अस्मिं वच्छरे बह्मओ माणाअ
लीलं पडिहरिस्सादि अवरे
जम्मं गेह्लिय पहिवीए भारं
वड्डइस्सादि काणं पाणिग्गहणं

अहो विवृतं मया तावत् अस्मिन् क्षणे प्रकृतं
तत् किञ्चन तत् ? आः ज्ञातं नववत्सरस्य
कथने प्रवृत्तौऽहं युयतां युयतां नववत्सरस्य
फलम् अस्मिन् वत्सरे वरुवी मानवलीलां परि-
हरिष्यन्ति अपरे जन्म गृहीत्वा पृथिव्या भारं
वहेयिष्यन्ति केषां पाणिग्रहणं भविष्यति
केषां वा विधोगः । कृतवी यथाकालं मागल्य
पृथिवी मलहरिष्यन्ति, एवं सर्व्वस्येव जीवित-
जीवस्य आयुषी वत्सरेकमिता उडि भविष्यति
नास्तौच कोऽपि विकल्पः युतं मया प्रधान
गणकं मुखात् ।

हविस्सुदि काणं वा विओओ
उदुओ जधाकालं आओ
च्छिओ पहिवीं अलंकरिस्सुदि
एवं सव्वस्स जेव्व जीविद
जीवस्स आउणो वच्छरे
क्वमिदा बुद्धी हविस्सुदि
णत्थि एत्थ कोवि विकप्पो
सुदं मए प्फहाण गणओ
मुहादो ॥

समओ हि शोवस्स आरो
जधा कोवि शोवस्स आरो
सोहन शोवस्सं गेल्लिओ
तेण सह अवरस्स अप्पमोल
अधा उणो संमिस्सणं कदुओ

समथो हि सुवणकारः । यथा
कोऽपि सुवर्णकारः शोभनसुवर्णं गृहीत्वा
तेन सहापरस्याल्पमूल्यधातोः सन्धियं
कृत्वा शोभनाभरणं निष्काणं करोति
समथोऽपि तथास्माकं ब्राह्मणवस्थासुवर्णं गृहीत्वा
पापसन्धियं यौवनालङ्कारं गठयति । यथा
चाभरणे भग्नं न तस्य किमपि मूल्यं वर्तते

सोहणाहरणं शिन्नाणं
करेदि, समओ वि तथा
अल्लाण वाल्हावत्था शोवस्सं
गेल्लिओ पावसम्मिस्सं जोव्व-
णालंकारं गटेदि । जधाओ
आहरणे भग्गेण तस्स किम्पि
मोलं वड्ढ तधा जोव्वणस्या-
च्चए माणवाणं न कोवि
सारो चिट्ठदि । अज्जजा
जुओदी जोव्वणमदगव्विदा
पहिवीए ^उणलण देदि जो-
व्वणस्साअएसे उवरि कस्सवा
दिट्ठि शिपडिस्सुदि । अलं
पल्लविदेण ॥

यौवनस्यात्यये मानवानां न कोऽपि सार
स्तिष्ठति । अथ या युवती यौवनमद-
गर्विता प्रथिव्यां न चरणं ददाति यौवनस्या
कथं अस्या उपरि कस्य वा दृष्टिर्निपतति ?
अलं पल्लवितेन ।

॥ प्राचीन भूगोलवर्णनम् ॥

(तीर्थस्थानानि)

अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फल माप्नोति भारत ।
 पृथिवी तीर्थं मासाद्य गोसहस्र फलं लभेत् ॥
 ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थसेवी नराधिप ।
 दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फल माप्नुयात् ॥
 सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थं मुत्तमम् ।
 अग्निष्टोम मवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ द्धारपालन्नरान्तकम् ।
 तत्रोष्य रजनौ मेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थं सुपस्युष्य हयमेधफलं लभेत् ॥
 अश्विनोस्तीर्थं मासाद्य रूपवानभिजायते ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ दाराहं तीर्थं मुत्तमम् ॥
 विष्णुर्वराहरूपेण पूर्व्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
 तत्र स्नात्वा नरयेष्ठ अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
 ततो जयन्तारां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
 स्नात्वा फल मवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ॥
 एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 कृतशौचं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिपः ।
 पुण्डरीक मवाप्नोति कृतशौची भवेच्च सः ॥

ततो मुञ्जवटं नाम स्थाणोः स्थानं महात्मनः ।
 उपोष्य रजनीं मेकां गाणपत्य मवाप्नुयात् ॥
 तत्रैव च महाराज यक्षिणीं लोकविश्रुताम् ।
 स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 कुरुक्षेत्रस्य तद्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिण सुपाटत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥
 सन्धितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वाञ्च पितृदेवताः ।
 जामदग्नेन रामेण कृतं तत्सुमहात्मना ॥
 कृतकृत्यो भवेद्राजन्नश्चमेधश्च विन्दति ।
 ततो रामऋदान् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः ॥
 तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दौमतेजसा ॥
 क्षात्रं मुक्ताय वीरेण ऋदाः पञ्च निवेशिताः ।
 पूरयित्वा नरव्याघ्र रुधिरणेति विश्रुतम् ॥
 पितरस्तर्पिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः ।
 ततस्ते पितरः प्रीता राममूचुर्नराधिपः ॥

पितरञ्जुः—

राम राम महाभाग प्रीताः स्म तवभार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो ॥
 वरं वृणीष्व भद्रं ते किमिच्छसि महाद्युते ।
 एव मुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रहरतां वरः ॥
 अत्रवीत् प्राञ्जलिर्वाक्च पितॄन् स गगनेस्थितान् ।

॥ प्राचीन भूगोलवर्णनम् ॥

(तीर्थस्थानानि)

अग्निष्टोमातिरात्राभ्यां फल माप्नोति भारत ।
 पृथिवी तीर्थं मासाद्य गोसहस्र फलं लभेत् ॥
 ततः शालूकिनीं गत्वा तीर्थंसेवी नराधिप ।
 दशाश्वमेधे स्नात्वा च तदेव फलं माप्नुयात् ॥
 सर्पदेवीं समासाद्य नागानां तीर्थं सुत्तमम् ।
 अग्निष्टोम मवाप्नोति नागलोकञ्च विन्दति ॥
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ द्वारपालन्नरान्तकम् ।
 तत्रोष्य रजनीं मेकां गोसहस्रफलं लभेत् ॥
 ततः पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।
 कोटितीर्थं सुपस्पृश्य हयमेधफलं लभेत् ॥
 अश्विनोस्तीर्थं मासाद्य रूपवानभिजायते ।
 ततो गच्छेत् धर्मज्ञ वाराहं तीर्थं सुत्तमम् ॥
 विष्णुर्वाराहरूपिणं पूर्वं यत्र स्थितोऽभवत् ।
 तत्र स्नात्वा नरश्चैव अग्निष्टोमफलं लभेत् ॥
 ततो जयन्त्यां राजेन्द्र सोमतीर्थं समाविशेत् ।
 स्नात्वा फलं मवाप्नोति राजसूयस्य मानवः ॥
 एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् ।
 कृतशौचं समासाद्य तीर्थंसेवी नराधिपः ।
 पुण्डरीकं मवाप्नोति कृतशौची भवेच्च सः ॥

ततो मुञ्जवटं नाम स्थानोः स्थानं महात्मनः ।
 उपोष्य रजनीं मेकां गाणपत्य मवाप्नुयात् ॥
 तत्रैव च महाराज यक्षिणीं लोकविश्रुताम् ।
 स्नात्वाभिगम्य राजेन्द्र सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
 कुरुक्षेत्रस्य तद्द्वारं विश्रुतं भरतर्षभ ।
 प्रदक्षिणमुपावृत्य तीर्थसेवी समाहितः ॥
 सन्धितं पुष्कराणाञ्च स्नात्वाञ्च पितृदेवताः ।
 जामदग्नेन रामेण कृतं तत्सुमहात्मना ॥
 कृतकृत्यो भवेद्राजन्मस्यमेधञ्च विन्दति ।
 ततो रामऋदान् गच्छेत् तीर्थसेवी समाहितः ॥
 तत्र रामेण राजेन्द्र तरसा दौमतेजसा ॥
 क्षात्रमुत्साद्य वीरेण ऋदाः पञ्च निवेशिताः ।
 पूरयित्वा नरव्याघ्ररुधिरिणेति विश्रुतम् ॥
 पितरस्तपिताः सर्वे तथैव प्रपितामहाः ।
 ततस्ते पितरः प्रीता राममूर्चुर्नराधिपः ॥

पितरञ्जयुः—

राम राम महाभाग प्रीताः स्म तवभार्गव ।
 अनया पितृभक्त्या च विक्रमेण च ते प्रभो ॥
 वरं वृणोष्व भद्रं ते किमिच्छासि महाद्युते ।
 एवमुक्तः स राजेन्द्र रामः प्रह्वरतां वरः ॥
 अन्ववीत् प्राञ्जलिर्व्याक्व पितॄन् स गगनेस्थितान् ।

‘भवन्ती यदि मे प्रीता यद्यनुयाहतां मयि ॥

पितृप्रसादमिच्छेयं तप आध्यायनं पुनः ।

यच्च रोषाभिभूतेन चतुर्मुखादितं मया ॥

ततश्च पापान्मुञ्चेयं युष्माकं तेजसाप्यहम् ।

ऋदाश्च तीर्थीभूता मे भवेयुर्भुवि विद्युताः ॥’

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं रामस्य पितरस्तदा ।

प्रत्युचुः परमप्रीता रामं हर्षसमन्विताः ॥

तपस्ते वर्जितां भूयः पितृभक्ता विप्रपतः ।

यच्च रोषाभिभूतेन चतुर्मुखादितं त्वया ॥

ततश्च पापान्मुक्तास्त्वं निहतास्ते स्वकर्माभिः ।

ऋदाश्च तव तीर्थत्वं गमिष्यन्ति न संशयः ॥

(क्रमशः)

॥ मूल्यादीनां नियमः ॥

वार्षिकं मूल्यं प्रथमदेयम् — — — — २/०

पञ्चाद्वयम् — — — — ३/०

प्रत्येकखण्डं १०) परितित मूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येक पंक्तिः १० परिमित-मूल्येन मुद्रिता भविष्यति ॥

ॐ

विद्योदयः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं
भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।
जयतु सा विशदास्त्रजवासिनी
सुमनसास्त्रनसा सभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकारस्यो लोकहतानुशीलनः ।

विद्योदयोन्निराकुल्यां ददिव्यातिमिरं भुवि ॥ *

खण्ड ६ । जनवरी १८७६ ई० [संख्या १]

॥ विदूषकः ॥

॥ अहं कसु महाराज विक्रमा
दिञ्चस्स परलोअ गमणदो
अत्तणो जीविदे हदासो हणु
सन्तोविअ हिमवन्तस्स गुहाए

सिखिण्तो जेव्व हिदः ।
अथो अज्ज भारदे राआग
मण वुत्तन्तं सुणिअ अवि
रत्त पादतुवराए गदीए राअ
हाणी पडिचलिदः (आ-
काशे) जाद पयिअ अहं

इदानीं परलोकं गते तव भवति तत्कृत-
श्रीकधारणं इदं दुःखाकरीतीति नवीन-
वत्सरारम्भे नवीनश्रीकृत्यं धृत्वा प्रकाशते ॥

॥ अहं खलु महाराजविक्रमादित्यस्य परलोकं
गमनान् आत्मनी जीविते हताशी हनुमानि

* खत चीफपण्डित राधाकृष्ण गोखामिनः
प्रयत्नेनैव विद्योदयस्तीक्ष्णो जातः । सुतरा
मसौ कृतज्ञताप्रकाशयन्नेव तत्कृतश्रीक-
ृत्यं शिरसि निधाय प्रतिमासं प्रकाशयन्मव ।

कख, बह्मणो बभुक्त्वाए
मारिदो, अज्ज राघ्राग-
मण वुत्तंतं सुणिअ राअ
हाणी गमिस्सुं ता कधेहि
किं नामहेआ सा राअणअरी
केण वा उण उवाअेणतहिं
लहु गमिस्सुंति । (शुति
मभिनीय) किं कधेसि
'कलिअत्ता' नामहेआ सा
णअरी बाष्कीअ सअइ
प्पसादेण तुरिअं गमिस्सुसि

त्ति । वच्छ चिरंजीव अस्सं
वि पच्छिदब्बोसि तहिं
बह्मण सआसादो सअइ
मोलं गेल्लीअदि वा ण ? ।
(पुनः श्रुति मभिनीय) किं
कधेसि दाणीं लण्डणी ग्राम
हत्ये भारदभूमी णिपडिदा
ता कुदो जादि विआरोत्ति
का गदी देवस्स एत्थ पहु
त्तण । जाद देवदाणं प्पसा
देण दे मंगलं होदु, वधेहि

हिमवतो गुहायां स्वप्नेव स्थितः ।
पथाय भारते राजागमनं वृत्तान्तं श्रुत्वा
अतिरल पादलरया गत्वा राजधानीं प्रति
चलितः । जात पथिक ! अहं खलु ब्राह्मणः
बुभुक्षया मारितः अथ राजागमनं वृत्तान्तं
श्रुत्वा राजधानीं गमिष्यामि । तत् कथय
किं नामधेय सा राजनगरी ? केन वा पुनः
उपादेन तव लघु गमिष्यामीति ? किं कथ-
यसि कलिकत्ता नामधेया सा नगरी बाष्पीय
शकटं प्रसादेन तूर्णं गमिष्यामीति । वत्स !

चिरंजीव अथदपि प्रष्टव्योऽसि तव ब्राह्मण-
सकाशात् शकटमूलं गृह्यते वा न ? किं
कथयसि इदानीं लण्डनीयानां इत्थं भारतभूमि
निर्पतिता तत् कुतो जातिविचार इति ।
का गतिः देवस्याव प्रभुत्वं । वत्स ! देवतानां
प्रसादेन ते मङ्गलं भवतु, कथय कुत्र बाष्पीय
शकटं लभ्यते ? किं कथयसि समीप एव तत्
स्थानं मिति । गच्छतु भवान् उपकृतेऽस्मि
संदत्तः । अहो किमेतत् राजसदममिव मनो-
हरं गृहं लब्धत्वे श्रुत्वे च महानिव मनु-

कहिं पदेसे वाप्पी अ सञ्च
 लभी अदि ? किं कधेमि
 समीअ एव तं हाणं ति गच्चु
 भवं उबकिदोह्मि सबुत्तो ।
 (पदात्तरं गत्वा) अम्भो
 किं एदं राअ सञ्चणं विअ
 मणोहरं घरं लक्खीअदि
 सुणीअदिअ महं तो जेव्व
 मणुस्साणं को जाहलो । अह्मो
 तदो इदो आहिण्डं तेहिं

जणेहिं सव्वधा आउली
 किदं एदं घरं । ता किं एत्थ
 वल्लण भोअणं बट्ठ ? अ-
 सव्वधा कध एआरिमो जणा
 णं समागमो जादो । भोदु
 समीबं गदुअ सव्वं प्पच्चक्खी
 करेह्मि (पदान्तरं गत्वा
 शकटस्थितिस्थानस्थ (ट्रेसन)
 समीपवर्त्ती भूत्वा घण्टा-
 जादं निशम्य च) उअर मा

आणां कीलाहलः अहो तत इत आहिण्ड-
 मानैर्जनैः सर्वं धा आकुलीकृतं मेतत् गृहं
 तत् किमत्र ब्राह्मण भोजनं वर्त्तते ? कथं
 कथमेतादृशी जनानां समागमो जातः । भवतु
 समीपं गत्वा सर्वं प्रत्यक्षो करोमि । उदर !
 माउताय अत्रैव ते मध्याह्न करणीयं (भोजनं)
 भविष्यति अरे सत्यं चिन्तितं तदेव संज्ञितम् ।
 अत्र देव पूजा वर्त्तत इति घण्टा शब्देनातु-
 भीयते एते खलु मानवा दान पत्रं (टिकिट्)
 हस्ते कृत्वा आगच्छन्ति तदेतैर् ब्राह्मणे भवि-
 ष्यम् । अहमपि ब्राह्मणो समापि दान पत्र
 लाभो भविष्यति ही ही ही प्रस्थान समर्थ

ब्राह्मण्या मृगदर्शनस्य फलं मेतत् ! ।
 प्रत्याप्तिं तावत् अरे कथ्येतत् गृहं अत्र
 किं ब्राह्मण भोजनं भवति ? अहं ब्राह्मणो
 ब्रमुञ्चया मारितीऽपि तत् कथय गृहपतिम्
 अहो न कोपि शृणोति अरण्ये खलु ममा
 रुदितं, भवतु एतेषां समीपे गमिष्यामि हा
 धिक् हा धिक् कोन एवः यमराजस्य अनु-
 चर इव भवानकं दर्शनः सर्वमेव पश्यसारणं
 मारयति, तत् प्रत्याप्तिं अरे कथ्येतत्
 सदृशं अत्र किमपि ब्राह्मणानां भोजनं
 लभ्यते ? किं कथयामि एतत् वाप्याय शकटा-
 १ कनिष्ठे वल को देखकर ।

उत्तम एतथ एव दे मज्झ
 स करणीज्जं हविस्सदि ।
 अलेजं मए चिन्दिदं तं जेव
 संबुत्त एतथ देवपूआवइत्ति
 घण्टासहेण अणुमीअदि
 (सहर्षं) एदे क्व माणवा
 दाणपत्त हत्थे कदुअ आअ
 छंदि ता एदेहिं बह्मणेहिं
 होदव्वं अहं वि बह्मणो मम
 वि दाणपत्तलाहो हविस्सदि
 हीही पी पत्थान समए
 बह्मणीए मुह दंसणस्य फलं
 एदं । पुच्छिस्सं दाव अले
 कस्स एदं धरं एतथ कि

बह्मण भो व्रणं होदि ? अहं
 बह्मणो वुभक्खाए मारिदो
 ह्मि ता कधेहि गह्वई ।
 अस्सो ग कोवि सुणादि
 अरणे क्व मए रोदिद
 भोदु एदाणं मभीव गमिस्सं
 (स्तोत्र मन्तरं गत्वा) हही
 हही को गु एसो जमरा-
 अस्स अणुअरो विअ भआ-
 णअदंसणो मज्जं जेव्व पसु-
 मारणं मारेदि ता पुच्छि
 स्सं अले कस्स एदं सअणं ?
 एतथ किम्वि बह्मणाण भो-

वस्थानं सदनम् अथ सुद्राव्यथेन सर्वस्वैव
 भोजनं भवति न केवलं ब्राह्मणस्य । भवतु
 बाष्पीयं शकटं कस्मिन् समये कलिकत्ता
 नगरे गमिष्यति ? किं कथयसि अस्मिन्नेव चरणे,
 अहं गमिष्यामि कथय सारथिं चरणं विलम्बितं
 किं कथयसि प्रथमं शकटं मूल्यम् उपहर

ततो गमिष्यसीति । अत्र ब्राह्मणं अत्र ब्राह्मणम्
 न मे ब्राह्मण्यः अपरः कीदृशं वक्षते नूनं
 हता सा तपस्विनी ! जात ! अहं कलिकाता
 नगरे गमिष्यामि शकटं मूल्यं दातुं आगतः,
 तत् किं मां तोष्य दृष्ट्वा प्रेक्ष्य ताडयसि ?
 अहो लखनराजस्य विचारो ! मूल्यं गृह्णाति
 मारयति च ! !

अणं लभीअदि? (अुतिम
 भिनौय) किं कधेसि एद
 वाप्पौअ सअडावत्थान
 सअण एत्थं मुहाव्वयेण
 सव्वस्स एव्वं भो अणं
 भोदि ण केवल वल्ल
 णस्स। भोदु वाप्पौअसअड
 कस्सि' समए 'कलिअत्ता'
 णअरे गमिस्सदि? किं
 कधेसि इमस्सि जेव्व क्वणे
 अहं गमिस्सु कधेहि सारहि
 क्वणं विलंबिदु। किं
 कधेसि पढमं सअड, मोलं
 उवहर तदो गमिस्ससित्ति
 (पदान्तरं गत्वा कमपि
 यट्ठिपाणिं शान्तिरत्तकं
 स्वाभिमुखं क्रोधेन धावन्तं
 दृष्ट्वा) अज्जत्तास्स अज्जत्तास्स
 ण मे वल्लणीए अबरो कोवि
 वट्ठइ णूणं इदा सा तव

स्सिणी!! जाद अहं 'कलि
 अत्ता' णअरे गमिस्सु' सअड
 मोलं दादुं आअदो ता किं
 मं तील्ल दिदीए पेक्खिअ
 ताडिंमि अहो लण्डण-
 राअस्स विघारो मोलं
 गेह्लुई मारे दिअ!!!

(विदूषकस्य शकटं भ्रमण-
 वृत्तान्तोऽग्रे प्रकाशं भो-
 व्यति इदानीं कलिकाता
 नगरे राजदश'नं वर्णते) एव
 अहो इअ सा 'कलिअत्ता'
 णअरी ता किं इमाए दलि-
 हागलहत्थेण णिक्कासिदा

इयं सा कलिकाता नगरी तत् किमस्या
 दरिद्रा गलहस्तेन, निष्कासिता भवन्ति
 किं कथयमि अद्याच राजागमनं भवि-
 ष्यति तत् धनं प्रार्थनं शंकया निष्कास्यन्ते
 एते इति। नो हतोऽस्मि आसूनात्
 भया सा दुरारोहिणी आशा लता। हा
 महाराज विक्रमादित्य! महाराज भोज!

होति । किं कहेसि अज्ज
एत्थ राआगमणं हवि
स्सदि ता धणप्पत्थणं सं
क्काए णिक्कासी वदि एदेत्ति
भो हदोत्ति ! आमूलादो
भग्गा सा दूरारोहिणी आसा
लदा । हामहाराअ विक्क
मादिच्च ! महाराअ भोअ !
प्रेक्खतं दाणीं तुल्लाणं
भारद भूमीए का विअवत्था
संवुत्ता रस्सो आअमणे
दाव धण प्पात्थणं संकाए

प्रेक्षितो ददानीं युष्माकं भारत भूमिः काप्य-
वस्था संवत्ता राज्ञ आगमने तावत् धन
प्रायेण शंकया दरिद्रा निष्कासिता, न ज्ञायते
भारतस्य माय्ये अपरं वा किं भविष्यति । । ।
हृदय तादृश सुखीपनते सनीरधे राज्यं
कृत्वा साम्यत मनुभव तावद् दुःखम् । सर्वथा
मारितोऽसि देवेण यतो दिवसस्य शेषः संवत्तः
त मे भोजनं संवत्तम् का गतिः—अरे तव
महान् कोलाहलः यूयते तत् किं स

दत्तिहा निक्कासिदा ण जाणी
अदि भारदस्स भागो अबवरं
वा किं हविस्सदि । हिअअ
तादिसे सुहोवणादे मणोरहे
रज्जं कदुअ सम्पट अणु
भव दाव दुक्खं । सव्वधा मा-
रिदोत्ति देव्येण जदो दिव
हस्स संभो संवुत्ता ण मे
भोअण संवुत्तं का गदी । । ।
अले तत्थ महंतो कोत्ता
हलो सुणीअदि ता किं सो
रा या आअदो भवे ? (पदा

राजा आगतो भवेत् हा धिक् हा धिक्
अयं स रत्न प्रसव कारिण्या भारत भूया नाथः
अयि भारतधरे नास्ति ते मरणं हाधिक् हा
धिक् अद्य रत्नाकर वेष्टिताया रत्न प्रसव
कारिण्या ते नाथः पदस्तिक देशं कृत्वा
आगतः, अद्य कस्मात् त्वं तादृशं पुण्यशीरवं
विस्मृतासि ? अथवा तवीपरीदानीं शमैश्वरस्य
दृष्टिर्निपतिताः यतः सन्ध्याकर्मवेऽपि ब्राह्मणस्य
भोजनं न संवत्तम् ।

नरंगत्वा) हही हही अयं
 सो रअणप्पसवआरिणीए
 भारद भूमीए गाढो ! !
 अयि भारदहरे गतिथि दे
 मरणं हही हही अज्जोरअ-
 सअर वेडिदाए रअणप्प-
 सब आरिणीए दे गाढो

पदाइअ वसं कदुअ आ-
 अदो अम्ब कीस तुमं ता-
 दिशं पूज्जगोरअ॥ वितुमरि
 दामिअधवा तुवेरि दाणीं
 मणैच्चरस्स दिडि निपडिदा
 जदो संज्झा समए विअअ-
 गस्स भोअणं ग संवुत्त।

॥ राजपूजा ॥

“प्रवृत्तेतां प्रकृतिहिताय पार्थिवः ।

सरस्वती युतिमहती न हीयताम् ॥”

वयं चिरादेव राजभक्ताः, यदास्माकं बलानि हिमालय
 मुल्लङ्घ्य पारिमीकादि प्रदेशान् विजित्य च जयमङ्गलसूचक-
 शङ्खनादैस्तदानीं नवाद्धितं यूरोप-प्राच्यराज्यनिकरं कम्पयन्तिस्मि,
 तथा समरथमविनयनाय मलयमारुतसन्दोलित-तमाल-च्छाया-
 शीतल-सङ्घपर्वतनितम्बे नारिकेलासवं पीत्वा सान्द्रानन्द-सम्पुग्ध
 हृदय-वह्निर्गत-हास्यरवेण नियतीक्षुङ्गतरङ्गसङ्घट्टसमुत्थितं जल-
 निधिनिनदं सुपहसन्ति स्म, यदाचास्मद्दीप्तीया विविध दर्शन-

ज्योतिःप्रभृति-शास्त्र-समालोचनेन मनोवृत्तेः परमौत्कर्षं सन्दर्श-
यन्तो दूरदेशस्थितानपि विस्त्रापयन्ति स्म ; तदा च वयं राज-
भक्ताः, अग्रलिखित-मनु-वचनैरस्माकं तदानीन्तनी राजभक्तिः
प्रकाशिता भवति ॥ —————

‘अराजको हि लोके ऽस्मिन् सर्व्वतो विद्रुते भयात् ।
रत्नार्थं मस्य सर्व्वस्य राजानं मसृजत् प्रभः ॥
इन्द्रानित्यमार्काणां मग्नेश्च वरुणस्य च ।
चन्द्रवित्तेशोश्चैव माचानिर्हृत्य शाश्वतीः ॥
यस्मादेषां नरन्द्राणां माचाभ्यो निर्मितीनृपः ।
तस्मादग्निं भवत्येष सर्व्वभूतानि तेजसा ॥
सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोऽथः स धर्म्मराट् ।
स कुबेरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥
बालोऽपि नावमन्तव्यो मनुष्य इति भूमिपः ।
महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥
यस्य प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
ऋतुश्च वसति क्रोधे सर्व्वतेजोमयो हि सः ॥
स्वो स्वो धर्म्मे निविष्टानां सर्व्वेषां मनुपूर्व्वशः ।
वर्णानां माश्रमाणाञ्च राजा सृष्टोऽभिरजिता ॥’

प्राचीनार्थ्याणां मते राजा पित्रहीनानां पिता पुत्रहीनानां
पुत्रः वन्धुहीनानां वन्धुः राजा प्रजानां माराध्यो देवः, किमधिकं

पैतृकवार्षिककालेऽपि भूस्वामि-पूजनविधिर्दृश्यते ।

प्राचीननृपतयोऽपि प्रजानां वस्तुकार्यं मकुर्वन्ति
निति प्राचीनकाव्यादिभ्यः स्फुटं प्रतीयते । तथा-
चाभिज्ञानशकुन्तले दुष्मन्तवाक्यम्,—

“येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन वस्तुना ।

स स पायादते तासां दुष्मन्त इति घुष्यताम् ॥”

प्रजाना मनुरञ्जन मेव तेषा मेकमात्रं लक्ष्य मासीत्
प्रजासन्तोषाय ते सर्व्वेष्वप्याह्नितेषु जलाञ्जलिं ददु-
रित्युत्तरचरितीयरामवचनैश्चायतएव—

“स्नेहं दद्याच्च सौख्यञ्च तथा वा जानकी अपि ।

आराधनाय लोकस्य त्यजतो नास्ति मे व्यथा ॥”

नृपतीना मेव मादिगुणैर्वशीभूताः प्राचीनार्थ-
जातीया राजहस्ते स्वजनपालनभारं विन्यस्य राजान
मिष्टदेववत् पूजयन्ति स्म । ततः प्रभृत्येवास्मद्भुदया-
ङ्किता राजभक्तिः पापाण्यनिहितरेखेव न कुतोऽपि
विलुप्यते । तेनैव कारणेनाद्य राजागमने निखिल मेव
भारतं सान्द्रानन्दसागरे निमग्नं स्वस्व-सम्पद्दानु-
रूपं विविधविलास मातनोति । पृथग्जनानां का कथा
करदमिचराजगणा अपि भाविसम्वाज्चरणसेवाधि-
स्वराज्यसाररत्नान्यादाय “किलकिल्ला” (कलि-
काता) नगरे समायाताः ।

॥ युवराजः ॥

नाम

॥ प्रिन्स अर्चुओवेल्स ॥

कवयोऽपि यथाशक्ति पदरचनां कृत्वा केचित्
स्वान्तरङ्गतानन्दप्रकाशनेन राजपूजां कुर्वन्ति यथा—

“दुःखध्वान्तातिघोरा

व्यसनमयनिशा

भारतस्य प्रभाता,

दृष्टः पूर्वाचलान्ते

पुनरिह तरणि

मोदयँल्लोकसङ्घम् ।

तत् किं निद्राभिभूता
 शयनमनुरता
 स्तिष्ठताद्यापि धीराः,
 उत्थायोच्चैर्मिलित्वा
 नपतनययशो
 गीयतां सर्वदिक्षु ॥
 वाद्यन्तां राजदुर्गे
 सुमधुर निनदा
 राजमाङ्गल्यवादा,
 ढक्कावंशीष्टदङ्गा
 ऽऽणकपणवम, खा
 वाद्यसङ्घा मिलित्वा ।
 स्फूर्जन्तुद्यातिघोराः
 प्रतिपुरमचिरा
 इह्निहेतेर्विरावा,
 उच्चैः श्रीराजसूनो
 र्जयवचनयुता
 गीतिका गीयताञ्च ॥
 सिच्यन्तां राजमार्गा
 हिमसुरभिजलै

नीरजीकारितच्छां,
 स्थाप्यन्तां पूर्णकुम्भा
 इह सकलपुरी
 तोरणाधः सरम्भाः ।
 मालाभिः पल्लवानां
 विलसतु नितरां
 गोपुरं सर्वतोऽद्य,
 श्रीलक्ष्मीराजसूनो
 र्जयवचनयुता
 गीतिका गीयताञ्च ॥
 सायं दीपावलीभि
 र्विलसतु नितरां
 राजमार्गोऽथ सौधाः,
 शोभन्तां राजचिह्नै
 र्जलधरपटला
 ऽऽलम्बिभिः केतनैश्च ।
 एवं सम्भावयद्भि
 र्नृपतय मथा
 ऽऽनन्दसम्पुग्धचित्तैः,
 गीयन्तां गीतिका

स्तद्विजयवयुता

श्रैकतानं मिलित्वा ॥”*

कं चिच्च श्रेयस्काव्यया

स्वदेशभाकलयन्ति —

“श्रीयुवराजसमागमे

समागतपतिका

भारतधरा —

उत्तिष्ठ भारतधरे !

त्यज शोकतापो

वीरप्रिये ! जगति

निर्जितवैरिवारः ।

प्राणेश्वरः प्रणयवान्

युवराज एष

आगत्य रञ्जयति ते

नयनप्रदेशम् ॥

गन्धेन लेपयतनुं

धर रत्नभूषां

वस्त्रं पिधेहि

नवरागमयं मनोज्ञम् ।

गेहं सुसज्जय

सपल्लवपुष्पहारै

दीपं प्रकाशय

समाहर भोग्यजातम् ॥

केतून् प्रसारय

विसारय भोगतत्त्व

सापृच्छ कायकुशलं

व्यजनं विधेहि ।

आगच्छति प्रियतमं

परदेशात्मा

दैवं विधेय मयि

मङ्गल मुन्नताङ्गि ॥

येन प्रयाति न पुन

विरहेणदग्ध्वा

तादृक् प्रदशय

सनोहर भोगमोदम् ।

भोगेन बद्धहृदयो

न पुनः प्रयाता

भोगोत्सुकाः प्रणयिनो

दयिता भवन्ति ॥

* एते श्लोकाः ‘राजकुमाररागमन’-काव्याम्रीताः ।

‘उत्तिष्ठ वङ्गललने धर रत्नभूषां
वस्त्रं पिधेहि शुभरागमयं मनोज्ञम् ।
गीहं सुसज्जय सपल्लवपुष्पहारै
दीपं प्रकाशय समाहर भोग्यं जातम् ॥

गन्धेन लेपय तनुं शुभपूर्णकुम्भं
संस्थापयामयतया कुरु भद्रनादम् ।
आमन्त्रयान्यभगिनीगण मुत्सवार्यं
या या पुरा पतिसुखेष्वभिमानिनीह ॥
यत्ते वने जटिलवन्यगणेन सार्धं
धीरे तपश्चरित सुव्रतनाथहेतोः ।

धाता प्रसादवशभूः फलं मस्य सस्यग्
दातुं समानयति ते युवराज सेतम् ॥
वीरप्रिये जगति निर्जितवैरिवृन्दा
रूपेण तर्जितमनोजतनुर्वुवासी ।

वाचा ब्रह्मस्यतिसमो विभवैः कुबेरो
यत् यत् प्रियं मृगहृषां सकलं तदत्र ॥’ *

एव मन्येऽपि बहवः कवयो राजकुमारागमनानन्दसम्पुग्ध-
हृदयाः स्वभाषया मनोगतोच्छासं प्रकाशयामासुः ॥ राजपुत्रोऽ-
प्यस्मत्कृतपूजाभिः सन्तुष्टः संवृत्तः । इदानीं मस्माकं विप्रत्वं
मनुचिन्त्य मनु-कथितं राजघम्भं^१ राजकुमार मुपदिश्य प्रबन्धशेषं
कुर्वेः—

* एते हि ग्रीकाः ‘कविवचनमुषा’-नामक-पञ्चाद्वृत्ताः । न ज्ञायते कस्य कृतिरिति ॥

“स्वराष्ट्रे न्यायवृत्तः स्याद्गृहदण्डश्च शत्रुषु ।
 सुहृत्स्वजिह्वाः स्निग्धेषु ब्राह्मणेषु चमान्वितः ॥
 वृद्धांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 वृद्धसेवो हि सततं रक्षोभि रभिपूज्यते ॥
 तेभ्योऽधिगच्छे द्विनयं विनीतात्मापि नित्यशः ।
 विनीतात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥
 त्रैविद्येभ्य स्त्रयी-विद्यां दण्डनीतिञ्च शाश्वतीम् ।
 आन्वीक्षिकौ चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्विवानिशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
 दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
 व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”^{*}

॥ स्वप्नलब्धभविष्यपुराणम् ॥

“व्यास उवाच —

अथापरेऽह्नि सङ्गत्य मुनयो धर्मभोरवः ।
 प्रणिपेत्तु र्यथान्यायं पराशर मनिन्दितम् ॥
 ततो वेदविशुद्धात्मा वात्सयन इति श्रुतः ।
 कृताञ्जलिरुवाचैनं पितरं मे द्विजोत्तम ! ॥

^{*} मृगयाया दिवास्वप्नः परिव्राटः स्त्रियोमदः ।

तौ र्यत्रिकं हथाट्याच कामजोदशको गणः ॥

पेशन् साहसं द्रोहं र्ष्यासूयाधैतूषणं ।

वाग्दण्डमखपाह्वयं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥

संचितं वचन्त्वे तन्निग्रस्य मुनिसत्तम ! ।

नास्माकं हृदये द्युतिः परं कीतूहलं महत् ॥

तस्माद्विस्तरशो ब्रह्मन् ! श्रोतुं मिच्छा प्रवर्त्तते ।

कलिस्वरूप मस्माकं सर्वं धर्ममृताम्बर ! ॥

इति श्रुत्वा वचस्तस्य सर्वज्ञो मे पिता ततः ।

ध्यानस्थितः क्षणं वक्तुं मारुभे सुविचक्षणः ॥

दिवं याते नरश्रेष्ठे कृण्वे विणिग्विवर्द्धने ।

सानुजे पाण्डवे चैव कलिकालः समेष्यति ॥

तत्र विप्राद्युतबला वेदार्थं बोद्धुं मच्चमाः ।

ज्ञानहीना कर्मरताः मूर्खाः पण्डितमानिनः ॥

लुब्धा गर्वाभिभूताश्च पाषण्डा लिङ्गिनस्तथा ।

कृन्नकासाः पापरता भविष्यन्ति कलौ युगे ॥

वेदार्थग्रहणाशक्तास्तस्ते द्विजसत्तम ! ।

यज्ञं समनुतिष्ठन्ति लुब्धाः स्वोदरहेतवे ॥

त्यक्त्वा वेदविधिं सर्वं निर्दयाः क्लौवमानसाः ।

नियतं घातयिष्यन्ति पशून् यज्ञच्छलेन वै ॥

जात्यहङ्कारभूयिष्ठा वर्मान्यान् निरन्तरम् ।

पीडयिष्यन्ति ते विप्रा मिथ्याशास्त्रप्रदर्शनैः ॥

प्रतिमाः सर्वदेवानां कल्पयित्वा पृथक् पृथक् ।

अर्चयिष्यन्ति विविधान् याम्यदेवगणांस्तथा ॥

एवं तैर्मूढहृदयैर्नियतं कापथस्थितैः ।

उपद्रुताः प्रजाः सर्वा दुःखमाप्स्यन्ति केवलम् ॥

ततः पापभराक्रान्तां धरां संधर्त्तुमक्षमः ।
 शेषः स्तोष्यति देवेशं जगद्दीशं परात्परम् ॥
 “नमो धात्रे विधात्रे च विष्णवे प्रभविष्णवे ।
 अचिन्त्याव्यक्तरूपाय निर्गुणाय गुणात्मने ॥
 नमः शिवाय शान्ताय जगदुत्पत्तिहेतवे ।
 विश्वरूपाय सर्वाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥
 अनादिर्जगता मादिरनन्तस्त्वं निरन्तकः ।
 सर्वाधारो निराधारो निर्गुणस्त्रिगुणात्मकः ॥
 यतोवाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
 न हि स्तोत्रवचस्तस्य किञ्चिदेवात्र विद्यते ॥”
 एवं बहुविधैः स्तोत्रैः संस्तूय परमेश्वरम् ।
 कृताञ्जलिपुटः शेषी ननाम च पुनः पुनः ॥
 ततस्तत्रेन सन्तुष्टः परमात्मा कृपान्वितः ।
 आविर्बभूव तस्याग्रे गच्छादपि संस्थितः ॥
 इति स्वप्नलब्ध-भविष्यपुराणे उत्तर खण्डे

चतुर्थोऽध्यायः ॥

॥ मूल्यप्राप्तिस्वीकारः ॥

श्रीबाबु रामदास सेन — बहुरमपुर — २॥=

सम्पुत्रविद्योगएतेतत्प्राशिकालाख्यकरीत्यसम्पन्नस्तत्त्वज्ञानानुमर्ह इति च तेषां श्रवणः ।

ALLAHABAD
FEB 27

Registered No. 12.

विद्योदयः

(भासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरोलाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

LAHORE
FEB. 25

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्धनम् ।

जयति सा विश्वाम्बुजवासनी सुमनसांमनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भी-लोकात् तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुल्याद्दिव्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं ८]

फरवरी
नवम्बर इ' १८७८

[१२ सङ्का

सूची

कलातत्त्व(ताराचरण शस्त्रप्रणीतम्) ५—१२ पृष्ठे

कावुल्युद्धम् १८ ”

लाहोर

ऐल्वर्ट नाम के यन्त्रे दिक्भागसंज्ञनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाश” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंयुज्जीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैरेव कालेन पृथङ् मुद्रितमविव्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पचिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत पाठालायतमाध्यापक पण्डितयोसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।)

नूतनपुस्तकम् ।

हन्देबोधः (संस्कृतहिन्दोभाषारचनेोपकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दोभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरबाद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चाद्वयं ३।००

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपङ्क्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

विद्योदयः

कलातत्त्वम्

पवनोत्तमे ॥ तेन भाषितगीतादिविशेषोऽभिप्रवर्त्तते । ऊर्ध्वजन्तुग-
तान् रोगान् करोति च विशेषतः । आमपक्वाण्यचरः समानोवह्नि-
स-
ङ्गतः सोऽन्नं पचति तज्जांश्च विशेषान् विविनक्ति च । गुल्माभिसङ्गातिसा-
रप्रभृतीन् कुरुते गदान् । कृत्स्नदेहचरोव्यानो रससम्बह्नोद्यतः ।
स्वेदासृक्स्त्रावणो वापि पञ्चधा चेष्टयत्यपि क्रुद्धश्च कुरुते रेगान् प्रायशः
सर्वदेहगान् पक्वाधानालयेऽपानः काले कर्षति चाप्ययम् । समीरणः
सक्तन्मूत्रशक्नोति भर्त्तवान्यधः । क्रुद्धश्च कुरुते रोगान् घोरान् वस्तिगु-
दाश्रयान् । शुक्रोदोषप्रमेहस्तु व्यानापानप्रकोपजाः । शुभपत्
कुपिताश्चापि देहं भिन्दुरसंशयम् । इत्यादि अन्येऽपि नाग कूर्म
कृकर देवदत्तधनञ्जया एतेनैव व्याख्याताः । यतस्ते नान्यएषामेव
विशेषाः वाङ्मना अपि त्वणगुल्ललतादीनां जीवनादिभूताः ।

इति श्रीकाशिराजसागरे वाग्निष्टे चारणे कलातत्त्वे प्रथमे पादे
प्रथमान्विकम् ॥

निरुक्तयोऽप्येतेषां स्वरूपमावेदयन्ति तथाहि प्राणयति जीवयति
प्रकृष्टरूपेणवान्तं अन्तरा नयतीति प्राणः । उदूर्ध्वं शब्दादिकमानयतीत्यु-
दानः । सम मानयति स्वस्वभागेन रसादीन् यथास्थानं प्रापयतीति
समानः विमेषेण तानेव स्वस्थानमानयतीति व्यानः । अप आनयति

सकृन्मूत्रानि अधः प्रापयतीत्यपानः । एतज् ज्ञानेनैव चिकित्साप्येतेषां
 कर्त्तव्या, तथाहि, यथापानी वृद्धोऽधिकं निःसरति तदीर्घज्वलनस्व-
 भावेनाग्नेयेनोपचारः । यदाक्षीण स्तदाधोगमनस्वभावेनाप्येनसह
 वायव्येनोपचारः । एवं प्राणादीनां वाङ्मनानामपि वस्तूनां प्रणिधाने-
 नस्वभाव मवगम्य विपरीतेषु वैपरीत्येन, क्षीणेषु च तत्प्रभावेनोपयो-
 गः येन जठराग्नेर्व्यावातीन स्यात् । यस्मादग्निसंरक्षणमायुर्वेदस्य त-
 त्वम् इति द्रव्यस्वभावविज्ञानस्य गुणादिदर्शनेन यथा शैत्यान्माधु-
 र्यादाप्यमिति जाड्यात् गौरवात्पार्थिव मिति । लाघवात् रौक्ष्या द्वा-
 यव्यमिति काटवात् दाह्यात् तैजसमिति एतन्न्यस्मादपि लिङ्गात्
 शास्त्रानुभवसंस्कृतादुभावा अवगन्तव्याः । तथाद्वित्रादिसद्भावे
 द्वित्राद्यात्मकत्व मिति । विशेषस्वेतावान् वस्तुमात्राणां पञ्चात्म-
 कत्वेऽपि यन्त्रणस्य प्रावर्त्यं तेन तदारम्भणमितरेषां निमित्तत्वम् । य-
 थाग्निन् काये पञ्चानामपि भूतानां संयोगेऽपि पृथग्व्येवोपादानं त-
 दाधिक्यात्-एवं सर्वत्र अनयेव दिशा अन्येषां पित्तादीनां धातूनां-
 विचारः कर्त्तव्यः । एतेनाप्यादिक मपि शरीरं व्याख्यातं । प्राणा-
 यामोऽपि प्राणस्य गतिज्ञानाद्भवति । यस्तु सुसिद्धः शरीरं द्रवयति,
 वृत्तिं स्थगयति, कामादीन् निरीधयति, रोगान् अपहन्ति, पुष्टिं वर्ध-
 यति, पुष्कं स्वभायति, ऊर्ध्वरेतसं करोति, जीवनं चिरयति, सिद्धिं ददा-
 ति, विभूतिं सम्पादयति च । तथाहि षट् प्रताधिकैकविंशतिसह

स्र प्राणक्रियाभिर्निर्णयं पथ्याग्निनां शैलभृतां यावदायुषांशतं शरीरमिदं तावत्तिष्ठति स्रभावतः अन्यथाचारादावकालभृत्यव्याधिर्वा । सचेद्वायुः प्राणायामेनीपरुहक्रियः यावदुपरोधस्तावदायुराधिक्यमिति । विशेषस्त्वेतावान् परिपक्व मिदं शरीरं हीनसामर्थ्यं भवति तेन कल्परसायनादिकमप्युपयुज्यते । येनेदं नित्यं तरुणं स्यात्- एतेनैव देवा योगिनश्च स्थिरयोवनाश्चिरायुषश्च भवन्ति । यावता वेगादिक्वेन क्रियाबाहुल्यं तावदायुषां चयः ॥ यथा धावको द्रुतं नश्यति । न तावत् शिष्योति । अनेन प्राणक्रियाज्ञानेन कालज्ञान अपि ज्ञायते । क्रियात्मकत्वात् कालानाम्- । शरीरभूताद्युदयोपि प्राणक्रियाभिरवगन्तव्यः यदाशिरसो वायुश्चलति तदाकाशस्य, यदा कण्ठात् तदा पृथ्वाः यदा हृदयात् तदा जलस्य, यदोदरात् तदा वायोः यदा जठरात् तदाग्नेश्चोदयः नित्यमेतेषां हे हे घटिके यथाक्रमं स्थित्युदय कालः अन्नाद्युपयोगोऽपि मैत्रेण यथा प्राणचारो वायौ आप्यं जले सर्वमग्नाविति । सिद्धयोऽपि व्योमचारादयः यदा ह्यपानमुदानेन समवेगं सम्पादयति तदोर्ध्वगमनस्रभावापानवेगादाकाशे विहरति । यदा व्यानं मन्यै समक्रियमन्तधारिणं करोति तदा विनालम्बं जले भूमा विव तिष्ठति ।

सुवर्णमयविष्णूनादिसिद्धिररपि प्राणक्रियाभिः तद्वानि
सूक्ष्मातिक्रीमलयो सस्नेहयो सुवर्णादिशलाकयो सुसंस्कृतानन्दक्रिया

वता पानकपणैश्च नैरपोपकर्षति तदाभ्यासात् समर्थः सिद्धोऽन्त्या-
 रे पानीयस्य यद्यदाकर्षति तन्निःसार्य स्वाभोष्टं तत्तदाश्रितां क्रियां
 सम्पादयति, सूत्रात् सुवर्णं निःसरति । ज्वलति च दीप इति एवम-
 न्या अपि सिद्धो वस्तुस्वभावविज्ञानाद्युक्त्या गुरुपदेशेन सम्पाद-
 नीया आकरेभ्य इति । इत्यादयः सर्वाः क्लेशवन्तु ज्ञानम् तस्माद्व्यो-
 हिनीयम्- आन्तर्मुखानां सम्पदिवर्दिनी साधकानां कल्याणरूपा जन-
 नीव धर्माभ्युदयानामिति ॥ ३ ॥ इति श्रीकाशिराजसागरे वाणिष्ठे चार-
 णेकलातत्वप्रथमे पादे द्वितीयमार्गिकम् ॥ इति ।

अथ द्वितीयः पादः ।

ततः प्राणवानीश्वरः समर्थः अडामसृजत्, सर्वे हि प्राणवन्तः सम-
 र्थाः अद्वया कार्यजातानि कुर्वन्ति अडामामर्थ्यजज्ञा विश्वासः स-
 चावशकर्तव्यताप्रयोजक आन्तरोभावविशेषः, असत्यां अद्यायां-
 संकल्पवानपि, समर्थोऽपि, न कार्यं करोति, यथा दृश्यो वाणिज्या-
 दिना जीवनधारणसमर्था अपि न तत् कुर्वन्ति । कस्मात् यतो ना-
 स्ति तत्र अज्ञा । कुर्वन्ति च प्राप्नुपघातम् । यतस्तत्र अद्वयाना एवते ।
 एवं साधवः समर्था अपि न हिंसन्ति, चरन्ति च भैक्ष्यमिति । अतए-
 वेयं अज्ञा सर्वेषां कार्याणाम् मूलम् । अतएव च, अज्ञा जननीव कल्या-
 णी योगिनम्पातीति योगभाष्यम् । योगिनमित्युपलक्ष्यार्थं सर्वत्र त-
 षादर्शनात् यथा अज्ञावन्तो ब्राह्मणाः स्वाध्यायं कुर्वन्ति, तथा क्षत्रि-

या वैरं शुद्राश्च दास्यमिति । अतएव त्रिविधेयं अद्या सात्विको राजसी,
 तामसी चेति, सर्वत्रैव सर्वेषामुपयोगो गुणानाम् । यत्र यत् प्राधान-
 भावः स तत्र राजा तमाश्रित्यैवापरो प्रवर्तते भावो, यथालोके मधुक-
 र राजमुत्पतन्तमनुपतन्ति मज्जिका इति, यथा वा कर्णोऽयं शब्दान्-
 गृहीत्वा सुखरूपः सत्वोज्ज्वलोभवति, तदा भोगः पुंसां सम्पद्यते, स-
 च सर्वेषामिष्टः । शब्दा हि वीणाकण्ठादिजा लोकायत्ता, लोकाश्चार्था
 धीना, अर्था अर्जनरक्षणदानादौ दुःखाः, सुतरामादिमध्यान्तेषु स-
 र्वे एव सर्वानुस्यूता इति । एवं प्लादिषु इन्द्रियेषु, अन्तःसुच भावा
 नित्यपरिणामिनः कर्मादिसहाया नानारूपा नित्यमेतं चिदानन्द-
 संक्रमय्य कुलटा इव नायकं विडम्बयन्ति संसारयन्ति । गुणप्रधान-
 कृतान्वेव, अद्या बोध्यं, संगः कार्याणि फलञ्चेति । तारतम्यभावश्च-
 गुणानामविज्ञेयमूलः, स्वभावकृतो निरवधि निरन्तो । देशजन्मा-
 दिसहचारी चेति । प्रायशेष निरसर्गी जन्मसहकृतः कर्मापासना-
 ज्ञानकृतश्चापि यथा पाण्डुर्मुर्धाभिषिक्तः, वेलः शूद्रो वधार्ह इति,
 विश्वामित्र ब्रह्मर्षिरिति, तत्त्वतस्तु केयमादिः सृष्टीनामित्यविज्ञात-
 तत्त्वं मायाजालम् । सर्वदैव सर्वेषां भावानां जन्मस्थितिभंगदर्शना-
 त्, सर्वेषां सर्वापेक्षित्वात् । यथा संकल्पः कार्यं फलम् तथा फलं ना-
 शः संकल्पः कार्यमिति, अतएव । “एवं वृत्ति संस्कार चक्रमनिश-
 मावर्त्तत”, इति योग भाष्यम् । क्रमकथनन्तु आर्याणाम् यथेच्छं कस्य-

चिदुपादानात् सर्वेषामेवतात्पर्यात् । अतएव—

प्रवाहोनादिमानेष, न विजात्येकशक्तिमान् ।

तत्वे यन्नवता भाव्य, मन्वयव्यतिरेकयोः ॥

इत्याचार्य वाक्यम् । व्याख्यानमस्य, बीजादङ्कुरः अङ्कुरा-
बीजमिति यस्मात् तस्मादेव कार्य कारणानां प्रवाहो निरवधि रवि-
ज्ञातमूलः । दृश्यते एतस्माच्च इदमस्मादिदं नास्मात् ॥ ततो दृष्टमात्रेषु
अव्यवहितपूर्वापरोभावादि दर्शनेन किञ्चित् कस्यचिदिति कल्पन-
मात्रम् । यतः सर्वैः सर्वेभ्यः सर्वदा सर्वाणि कर्तुमकर्तुं मन्यथा वा-
कर्तुं समर्थः प्रभुरेवेति । जायते च तथा वधा बीजात् कदली तथा
दग्धवेतस वर्णात् एवं गोमय दग्ध तण्डुलादितो वृश्चिक शोकादौ-
नि, तथा दाहोत्तापः शान्तिश्च, तथा कामा हन्धो मोच येति । अत-
एव साधयितव्ये विषये यन्नवता भाव्यम्, स प्रणिधानं द्रष्टव्यमित्युप-
देशः । अतएव अहमसृजत्, अहं चैव मूलं सर्वेषामिति । इति का-
शि राज सागरे वाशिष्ठे चारणे कलातले द्वितीयपादस्य प्रथमानु-
क्तम् । श्री । व्याख्याता अहं ॥

ततस्तेनेश्वरेण सृष्टानि, रुं, वायुः ज्योतिः आपः पृथिवी
चेति भूतानि । खमित्यादि सूक्ष्म स्थूलानां सर्वेषां मिव संग्राहकम्,
एकतरपरिग्रहेऽन्येषां मकथनानुन्यूनता स्यात्, सा चानिष्टेति ।

अतएवादौ शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्राणि सृष्टा तेभ्यः आका-

शादीनि क्रमात् सृष्टानि, तत्रायं क्रमः, शब्दतन्मात्रात् शब्दगुण आ-
काशः, शब्दतन्मात्रसहितात् स्पर्शतन्मात्रात् शब्दस्पर्शगुणो वायुः-
शब्दस्पर्शतन्मात्रसहितात् रूपतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपगुणं ज्योतिः,
शब्दस्पर्शरूपतन्मात्रसहिताद्रसतन्मात्रात् शब्दस्पर्शरूपरसगुणा आ-
पः शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रसहितात् गन्धतन्मात्रात् पृथक्त्वोच्चायत
इति अतएव प्रलये पृथिवोजले जलं तेजसि, तेजो वायो, वायु
राकाशे लीनोभवति । एवं सूक्ष्माणामपि । यद्यत्र लीनोभवति तत्
तस्योपादानम् । यथा घटः कपाले, वृत्तयो वृद्धौ, कपालदुद्ध्यादयो
घटवृत्त्यादीनामिति, तथाच विष्णुपुराणम्—

जगत् प्रतिष्ठा देवर्षे, पृथिव्यसु प्रलीयते ।

तेजसापः प्रलीयन्ते, तेजो वायो प्रलीयते ॥

वायुश्च लीयते व्योम्नि, तच्चैव्यक्ते प्रलीयते ।

अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मैनस्त्वलिसम्प्रलीयते ॥

अव्यक्ताच्च परं किञ्चित्, सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

एवमन्येऽपि भवन्ति श्लोकाः—

प्राणि कर्मवशादयस्मिन्, सुखत्वा दुःखमेववा ।

प्रवृद्धां लभते सीमां, तदेयं कालरूपिणो ॥

सहाशक्तिः समुद्रिका, उग्ररूपा भयङ्करी ।

सहस्रार्द्धिषमाश्रित्य, रमते शतवत्सरम् ॥

तेन सूर्यस्तेपेत् पृथ्वीं, वन्निरूपेण तेजसा ।

दग्धा पृथ्वी वियुक्ताङ्गी, तदाश्चकलेवरा ॥

ततःसम्प्लावयेद् भास्वां, स्तीक्ष्ण धारेण वारिणा ।

क्षिन्ना जलमयी पृथ्वी, वारीभूता विराजते ॥

ततो वायुः समुत्पद्य, वायुना सम्प्रचोदितः ।

आकाशचारौ शनकैर्वायुभूतो विराजते ॥

ततो वायुर्विनालम्बं, सच्चरन् व्योम्नि कालतः ।

महाकाशे लयं याति, आकाशश्च निजालये ॥

एतेन क्षणिकदैर्नन्दिन खण्डमहाप्रलयान्ताः ।

सर्वे प्रलया व्याख्याताः ॥

इति श्रीकाशिराजसागरेवाशिष्टे चारणे कलातत्त्वे द्वितीयादे
द्वितीयमाङ्गिकम् ॥

ततस्तेनेन्द्रियं सृष्टमिति, इन्द्र आत्मा तदुभोग-साधनत्वात्
तस्येदमिति इन्द्रियं, तद् द्विविधं, ज्ञान कर्म भेदात् । श्रोत्रं, त्वक्, च-
क्षुः, जिह्वा घ्राण मिति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । वाक्, पाणि, पाद-
पायूपस्थानि इति पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । तेषु कर्मेन्द्रियाणि कर्माणि-
कुर्वन्ति, ज्ञानेन्द्रियाणि शब्दादीन् गृह्णन्ति । कर्मवागिन्द्रियेषु, वा-
चो वाक्यं, हस्तयो रादानं, पादयोर्गमनं पायोर्विसर्गः, उपस्थस्य-
चादानमिति ॥ तथा ज्ञानेन्द्रियेषु ग्रहणं श्रोत्रयोः शब्दानां, त्वचः-

कावुलयुद्धम् ।

कारणम् ।

वहवो ह्यत्र समुपस्थितसंग्रामे वह्नि भिन्नरूपाणि निमित्तानि निर्दिशन्ति । केचित्समद्राजपुरुषाणां मयथाचरणमस्थान-
वलप्रयोगश्च तत् कारणं वदन्ति । अन्ये तु कावुलाधोऽस्य कृत-
घ्नतामिवात्र हेतुं मुदाहरन्ति । अपरे च रूपाधोऽस्य चातुर्यमेत-
त्कारणं मिति व्याहरन्ति । अस्माकं ज्योतिर्विदस्तु करशिरौ
विधूननं विधाय—

“आघूर्णन्ते समुद्राः प्रचलति वसुधा कम्पते नागलोकं, च-
न्द्रार्कौ रश्मिहीनौ ग्रहगतिचलिता वान्ति वाताः प्रचण्डाः ॥ युध्य-
न्ते पार्थिवेन्द्रा, हय-खरदलिताभूः, प्रणश्यन्ति मेघा हाहाहृतश्च
लोके जनयति मरणं मौनगे चार्कपुत्रे” ।

इत्यादि वचनान्युच्चैः कथयन्तः साधारणेषु स्वपीरुषं प्र-
ख्यापयन्ति । यतोऽस्मिन्नब्दे सौरफाल्गुनादारभ्य शनैश्चरो

मौनराशि मधिवसतीति पञ्चाङ्गपाठादवगम्यते ।

युद्धस्य प्रकृतकारणनिर्द्धारणं नाम्नादायत्तं यतो—

“निसर्गदुर्व्योधं मवोधविक्षवाः—

क भूपतीनाञ्चरितं क जन्तवः” ।

भवत्वितत्पूर्व-वर्तिनां केषाञ्चित् पत्राणां सारसंग्रहो ना-

त्रानुचित इति विचिन्त्य प्रवृत्ता वयं तस्मिन्नेव कर्मणि । तत्र प्र-
यमं अगष्टमासस्य चतुर्दशदिवसे भारतीय प्रधानतमराजपुरुषे-
ण काबुलपतिं प्रति पत्रमेकं प्रहितम् । सारञ्जय—

“सम्प्रत्याफ्गानस्थान-विषयक-वृत्तान्त माकर्ण्य तत्रभवतां-
महतां सन्निधौ सविस्तरमस्मान्नोगतावश्यकमन्त्रविशेषस्य विज्ञा-
पनं मुचितमिति प्रतिभाति । येन भारतभूमेः काबुलराज्यस्य
चोभयोर्हितं भविष्यति । इत्थं विचार्य तत्रभवत्सकांश्च दूतमेकं
विसर्जितुमिच्छामः । दूतस्तु भवतां परिचितपूर्वः साद्रासदेशीय-
सेनाध्यक्षः सर नेभिल वोलस चम्बरलेननामधेयो महोदयः ।
सहि स्वयमेव तत्रभवद्भिः सह रहोविष्टस्य सर्व्वं जगत्प्रमभिद्धत्तुं स-
मर्थोऽस्ति । उभयस्मिन् प्रदेशे चिरमितवतां शान्तिं च दृढीकर्त्तुं स-
म्प्राक मेघ प्रयासः । एतत् पत्रवाहकस्तु नवावीपाधिकः सद्दीर
गुलामहोसनखानामाऽस्मत्सनादरपात्रं प्रकृतिपुरुषः । अद्यपि
सर्व्वं मस्मान्नोगतं विस्तरेण तत्रभवत्समीपे प्रकटयिष्यति । अनन्त-
रञ्चास्य पुत्रशोकसमवेदनीयतां निवेदयता तेन पत्रमपरं प्रेषितम्,
काबुलाधोशस्त्रिवं प्रत्युत्तरमदात् । प्राप्तञ्चया भवदनुग्रहपत्रं
प्राप्तञ्च मे राज्यं गुलामहोसनखानामधेयो भवदीयसन्देशहारकः ।
परन्वितःपूर्वं पेशवारप्रदेशशासकेन यानि पत्राणि सद्दन्तिके
प्रेषितानि न तानिमित्रराजोचितानि नोचितौ भवतां मित्रराज्ये

हृटेन दूतप्रेरणाभिलाषः । वस्तुतस्त्वद्यावधि याः पत्रिका मदन्तिके
प्रेरितास्ताः केवलमुग्रपदविन्याससङ्कुला न वस्तुजनसहानुभ-
वानुरूपाः ।

जगदीश्वरकृतनियमवशेनास्माकमुपरि या विपत्ति निप-
तिता तयास्मद्विजितमतीव संशुध्यम् । एव भिधावसरे त्रिटिश-रा-
जपुरुषाणां समुचितावकाशप्रतिपालनमेव योग्यमासीत् ।

न कदाप्यस्माभिर्हृदिस राजपुरुषान् प्रति तोषणतरं वैरो-
द्दीपकस्या वाक्यं प्रयुक्तम् । न वा त्रिटिशराजपुरुषेभ्यः शासनपूर्ण-
पत्राण्यधिगत्याऽस्माभिस्तेषु किमपि विरुद्धमाचरितं मथवा न वचं-
केनापि राज्येन सह वैरं मनुतिष्ठाम स्तत् कायं विनैवकारण-
मपरं राज्यमस्मद्वैरं माचरे दित्यादि ।

इत्थं निराकृतप्रार्थनः काबुलाधिपतिनाऽस्मत्पधानतम-
राजपुरुषः सहसैव युवाय प्रेषितमकरोत् संगताय तदाज्ञया-
सकलसैनिकपुरुषा भारतप्रान्तभूमिषु । एतस्मिन्नन्तरे पार्सि-
मिण्डमहासभाभ्यनुज्ञयाऽकटीवरमासस्योनक्षिणदिवसे भारतीयप्र-
धानतमराजपुरुषेण काबुलाधीशं प्रति पुनरपरं पत्रंप्रेषितम् ।

तद्यथा सर्दारगुलाहमन्खानामप्रेथेनास्मदूतेनानीतानि
भवत्पदक्षानि पत्राणि पठितानिच तान्यस्माभिः ।

स्मरन्त्यवश्यं तत्रभवन्तो भवन्तो यन्मया भारतभूमि-

मागत्यैव भवतोन्वस्माच्छुभाभिलाषप्रकाशनार्थं पूर्वराज-पुरुषकृत-
तभ्रान्ति-संशीघनार्थञ्च वन्धुजनोपयोगि-सन्देशहारक-प्रेरणेच्छा-
समभिव्यक्ता । परं भवद्भिः स्वराज्ये यूरोपीयदूतस्य विपत्तिजालं
तथा रुसाधिपतेर्हटदूतप्रेरणाशङ्काञ्चोत्तिष्ठ्य निराकृतः सोऽ-
स्मादभिलाषः । वन्धुजनानुचितमप्येतत् भवदनुष्ठानं विसोढम-
स्माभिस्तदानीं भवदुद्देजनमपचातुमिच्छद्भिः । सम्प्रतितु सन्ध-
वितेऽपि अंगलरुसरराजयोः संग्रामे सादरं गृहीतः रुसरराजदूत-
स्त्रवभवद्भिर्भवद्भिः । एतेनहि भवदनुष्ठानेन ब्रिटिसराज्यं प्रति भ-
वतां समीचीनं वैरं मालच्यते ।

भवतु वलेन निराकृतेष्वस्मददूते काबुलप्रान्ततो भवत्सै-
निकै वीर्यं पुनरेवो-भयराज्यशुभाकांक्षया तमेवदूतं प्रेरयितु-
मिच्छामो यदीदानीमपि भवन्तः पूर्ववदीदासीन्यमवलम्बेत-
तदा वयमपि-संग्राम-रङ्गे समवतीर्णा भवेमः । केवलमिदानीमेत-
दुत्तरागमनसमयः प्रतिपात्यतेऽस्माभिः ।

इदमेव चरमं पत्रं । अतः परं महासमरा-रम्भः । यु-
द्धारम्भ-समयादेतावत्कालपर्यन्तमस्माकमेव विजयः सञ्जातो-
ऽतः-परं परमेश्वरस्य मनसि यदस्ति तदेव भविष्यति ।

इत्थं सम्प्रवृत्ते काबुल समरमहोत्सवे लण्डननगरीय पार्लि-
मेण्ट सभायाः सभ्यानां मतवैधं संप्रवृत्तम् । तत्रकेचिद्युवस्य पक्ष-

पातिनः प्रथमं ससरानल प्रज्वालकस्य लर्डलिटन-महोदयस्य
 अस्मत्प्रधानतमराजपुरुषस्य तदनुष्ठाने समुत्साहं वर्धयन्ति । जिदन्ति-
 च काबुलादिपति यः सुचिरादेवास्मत्सोदादशलक्षं प्रतिवर्षमधिग-
 त्यापि तथास्मत्सैन्यसाहाय्येन सिंहासनमधिकृत्वापि रुसा-
 धिपते र्यत्किञ्चिदालभ्यै वास्मत्सैन्यं परिहाय तमेवानुगन्तुं-
 प्रवृत्तः । एवंलुद्राशयस्य तस्य सम्यक् शासनमेव समुचितम् । न-
 तु तेन सह मैत्रीकरणमित्यभिधाय प्रवर्त्तयन्ति संग्रामकर्म-
 णि लर्डलिटनम् । अपरे तु सहसैतादृश्युद्धस्यानवसरप्रवृत्तत्वं
 सुनिश्चयं लर्डलिटनावलम्बितां नीतिं दूषयन्तस्मत्प्रीतिव वि-
 गर्हयन्ति । तेषां मते भारतर्षे हि वाञ्छाश्चुभिर्दुर्लङ्घनीयम् यतो-
 स्य समुद्रः परिखा हिमालयपर्वतश्रेणी च सुदृढप्राचीरावली ।
 विशेषतः काबुलाधोऽधोरादेतदाक्रमणशङ्का न कदाप्युद्भवति ।
 स हि स्वयं मतीव दुर्बलः । यत्तु तेनास्मद्वैद्यग्रहणपराङ्मुखतया-
 प्रतिकूलमाचरतीति तदपि न सम्यगुक्त्यनुसारि । यतोऽस्माभिः
 प्रथममेव ससैन्यदूतप्रेरणामिलापः कृतः । चिन्वतां तावत् की-
 नाम कारणं विना रुराज्ये परसैन्यप्रवेशं सहेत । विशेषतस्त-
 दानीं तस्य सुदारुण-पुत्रशोकेन हृदयं विदलितमासीत् । राज्ये-
 च समन्तात् विमृष्टसैन्यसञ्जाता कुतस्तदानीं दीव्यग्रहणावस-
 रः । इत्थं निराकृते ह्यस्मदभिलाषे वयं समयमप्रतीक्ष्यैव भारत-
 सीमासुल्लङ्घ्य तदीयराज्ये सेनानिवेशं कृतवन्तः । एतेन वग्रमे-
 व हि प्रथममपराधा न तु सः । इत्यादि वचनं तेऽभिदधति ।
 अन्यच्च प्रथमपक्षीयानास्मत्ते सर्व्व एव युद्धव्ययी भारतीयराज-

करांतर्निवेश्यो यतो युद्धमिदं भारतस्यैव संरक्षणार्थं प्रवृत्तं । तदन्ये-
न मन्यन्ते । तेषाम्मते तु कुतोऽपि कामपि विपदाशङ्कां विनैव यद-
ङ्गल राजनीतिज्ञा सङ्ग्रामाङ्गणे समवतीर्णां स्तदेतन्नय स्वङ्गलभूमे-
र्निर्वाह्यः । वयन्त्वचदिव्यदृष्ट्या भारतस्य स्कन्धे भाविव्यय- भार-
पतनम् प्रत्यक्षमिव पश्यामः । सत्यमेवस्विधावसरे भारत मप-
हाय न काऽपि भूमिः करभारमावहति करप्रदाने भारतस्य न का-
चिदस्ति संवेदना । परमस्मिन् वर्षे भारतभूमि हि चिरदुर्भित म-
हामारोप्रमुखोत्पातनिचयेन क्षीणशक्ति र्हीनसारा च जाता क-
थं करभारं वक्ष्यतीति चिन्तया समाकुलितासंहत्ता अस्मिन् सं-
ग्रामे सर्वेहि निघ्ननरपतयोऽस्मात्साहाय्यं कर्तुमिच्छन्ति प्रेषिता-
य तदर्थं स्वसैनिकं पुरुषाः कौरपि राजभिः । सिन्धियाधिपति-
स्तु स्वयमेव संग्रामभूमी स्वसैन्यनेतृत्वमनुष्ठातुमभिलपति ।
सम्प्रति पञ्चनदीयराजवर्गाणां सैनिकपुरुषाः लवपुरं समागत्य
स्वशिक्षाप्रदर्शनेन प्रधानराजपुरुषं सन्तोषयामासुः ।

श्रूयते सम्प्रति कावुलेखरोऽस्मात्प्रधानराजपुरुषं पुनरे-
व पूर्ववत् सन्धिस्थापनार्थमनुरुध्य पत्रमेकं प्रेषयामास । स ह्यौ-
दानौमितो भ्रष्ट स्ततो भ्रष्ट इव महाविपत्सागरे निमग्नो दि-
शोऽवलोकयन् तिष्ठति । यस्मात्कृशाधिपतेः सहायतालाभं सम्भा-
व्यास्मद्राजपुरुषैः सह विरोधं मुत्थापयामास । इदानीं कृशाधिप-
तिस्तस्मै न किमपि साहाय्यं दत्तवान् । अस्मत्सैनिकास्तु प्रत्यङ्गं त-
द्राजधानीमभिगच्छन्ति । अतएव शमं विना नास्त्यन्यः कश्चिदुपा-
यस्तस्य राज्यसंरक्षणार्थम् ।

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीद्विषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरालाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विण्दाम्बुजवासनी सुमनसाश्चनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोककृत्तानुशैलिनः ।

विद्योदयोनिराकुर्याद्दिव्यातिमिरम्भवि ॥

खण्डं ८]

नवम्बर इ' १८७८

[११ सङ्ख्या

सूची

कलातत्त्व'	१—४	पृष्ठ
ब्रह्मकथासरित्सागरसारः	८८—८२	”
अर्थशास्त्रम्	८३	”
प्रतिनिष्ठांसा	८५	”
संक्षिप्तसमालोचनम्	८७	”

लाहोर

एल्बर्ट नाम के यन्त्रे दिल्वाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राञ्जनप्रकाश” नामधेयं प्राञ्जलभाषाव्याकरणं महाकविप्ररक्तचिरचितं विद्योदय-सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत पाठालान्यतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचितः । मूल्यं ।)

नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २/१०

” पञ्चाद्वयं ३/१०

प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति

योगेष्टायनमः

तामसीं त्वां नमामीशं

राजसीं त्वां नमाम्यहम् ।

सात्विकीं तनुमादाय

कुरु कल्याणमस्विके ॥ १ ॥

मिधासि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा

दुर्गासि दुर्गभवसागरनौरसङ्गा ।

श्रीः कैटभारिहृदयैक कृताधिवासा

गोरि त्वमेवशशिमीलकृतप्रतिष्ठा । १ ।

अथ कलात्तत्त्वं व्याख्यास्यामः

कलयन्ति कथयन्ति पुरिश्यं पुरुषं यास्ताः कलाः प्राणादयः
षोडशभागाः । यदि प्राणादीनां कलानां मभिसम्बन्धो न स्यात्तर्हि
नित्यं निरञ्जन, मसंक्रामि निर्गुणं सच्चिदानन्दमात्रं कथं केन किं
कुर्यात् । तत्सम्बन्धादेव, अद्वैत मपि द्वैतवदवभासमानम् दृश्य
द्रष्टृत्वादिभावमापन्नं, तदेव चैतन्यं पुरुष इति गीयते ।

सच यथा विराट् षोडशकलोमति । तथा जीवोऽपि सर्वेषां
मेव तावत्कलाभागित्वात् । विशेषमात्रं न्यूनाधिकभावेन सचकम्पा
द्यनुसारी दुर्विज्ञेयमूलः तद्दर्शनं मस्मिन्, चाट्कौशिके, श्रीचसाकाशं
स्पर्शा वायुः सूर्यश्चक्षुः रसनं वारि घ्राणं पृथ्वीति एवमन्यान्यपि ॥

अतएव षोडशकलः पुरुष इत्यान्नातो भवति । एतद्विज्ञानात्पुरुषो-
 पि विराड् भूत्वा ब्रह्म भवति । बाल्यादाप्रौढमेताः क्रमशोवर्द्धमानाः
 पुरुषस्य पूर्णतां कथयन्ति । एवं क्रमेण प्रौढे रामरणान्तं क्षीणाः प्रल-
 यमापादयन्ति । एतेन सत्यादयः सर्वे कला व्याख्याताः । प्रौढिरासां-
 ध्रुवा । यथा नक्षत्राणां ध्रुवस्तारकाविशेषः । अतो बाल्यादाप्रौढमु-
 द्यमः पुरुषाणाम् । यदवस्थाविर्भाविनाम् भावानामुद्यमः । सत्व-
 प्रधानोरजः सहायोऽभ्युदयसुखस्तिरस्तमाश्चेति । पूर्णे चोद्यमफले स्थि-
 रत्वं यथाचन्द्रोदयेसागरः क्रमादभिवर्द्धमानः पूर्त्तौ स्थिरोभवति ।
 एव भवत्यतिरोभाविनां भावानां क्रमात्प्रलयस्तमोवहुलो निवृत्त-
 रजाहीनसत्वश्चेति । अतएव बाल्यकैशोरयोवनेषु सोतत्साहः ससुखः
 प्रोद्यमः प्रौढेषु स्थिरोभोगः जरावार्द्धक्यादीमालिन्यमिति दृष्टा-
 न्तोत्र षोडशकलश्चन्द्रः यथोद्यमे प्राक् पूर्णतायाः क्रमादूर्जस्वी । पूर्त्तौ
 पूर्णस्थिरः । अतएव शरदि राकार्या अर्द्धरात्रे महालक्ष्म्या नाराय-
 णोत्सवः । अन्यत्राभ्युदयलक्षणानि कर्माणि लोकानां तथाभूता-
 नाम् क्रमादंशानां देवानामिति । एवमसितेपक्षे क्रमशः क्षीणान्
 प्राग् विलयात् सतीष्वपि तासु नतादगूर्जस्वी क्रामात्मलिनोभूत्वा
 लयं प्राप्नोति अतएवशरदमासां मन्वाकाख्या महीत्सवः कालरात्रि-
 रितिगीयते । अन्यत्र च प्रेतानां कर्माणि प्रलयकारिणा सुखवत्स-
 न्तात्रण्डादिभैरवादीनामिति । एतां सरेवकलाभिः सर्वे स्थावरास्था-

वराः स्थूलास्थूलाः परोक्षापरोक्षाः बाह्याबाह्या ऐश्वर्यानेश्वर्या-
 णि ऐहिकामुष्मिकाश्च सर्वभावाः व्याख्याताः इति । तत्र कलाः षो-
 डश यथाहमन्त्रः । स प्राणमसृजन् । प्राणाश्चर्यां खं वायुज्योति रापः
 पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्न मन्नादीर्यमितपोमन्त्राः कर्म, लोका लोकेषु-
 नामचेति एष व्याख्यायते । सदेव सौम्येदमग्र आसौदित्युपक्रम्य प्राक्
 सृष्टेः प्रतिपादिते सच्चिदानन्दतयावस्थिते परमात्मनि स अक्षत
 बहुस्यां प्रजायेय इत्यादिना संसारसृष्ट्यनुगुणः सङ्कल्पोऽभिहितः ।
 यस्मादादौ विना सङ्कल्पं किमपिन जायते । तथाहि इदं कर्त्तव्यमि-
 त्यादौ संकल्पवन्त एव वागादीन् व्यापारयन्ति तत एव कार्यमुत्पद्यते
 अतएव शिष्यायां आत्माबुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो बुद्धौ विवक्ष्यता । मनः
 कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतान् । इत्यादि सङ्कल्पवान् शरीर्यानि
 भूतादीनि यथा पूर्वमकल्पयत् तेषामयमपरः कालः स्तत्वावबोधाय
 कथितः । कथं तच्चैतन्यं कदाचित् नाना सङ्कल्पयत् सृजति, पालयति
 नाशयति । किमवधिवा किमारब्धमित्यस्योत्तरम् । तद्विज्ञानमसृ-
 ष्यादिकमस्य । स्वभावमायाद्यपरपर्यायं विनाश्य किञ्चित् सामर्थ्यं
 सम्बन्धादेव । तदेतच्चैतन्यं तत्सम्बन्धादेवानात्मीयानपि विषयानात्मी-
 यत्वे नाभिमन्य देहेन्द्रियान्तःकरणाद्यभिमानो जीवो भूत्वा सं-
 सरति । अतएवा ज्ञानमूलः संसारः तत्त्वज्ञानाद्विलयं प्राप्नोति । यत्रै-
 तदात्मातं तमेव विदित्वाऽतिशयं भूतिरिति नान्यं पन्था विद्यतेऽयनायेति ।

साचाविद्यानिवृत्तिः परमः पुरुषार्थः । पुरुषव्यापारेण प्रवणादिना नि-
 वृत्तायामविद्यायां सिद्धमेवात्मनः सच्चिदानन्दरूपं स्वयमेवाविर्भवति
 यथा स्थितमेव स्फाटिकस्य भास्वरं रूपं पुरुषव्यापारेण जपापगमे स्वं
 यमेव प्रकाशत इति तदात्म स्वरूपाभिव्यक्तये तावदनात्मिकान्या-
 त्ममलान्यपनेतुं यत्सम्बन्धानि आस्थोयन्ते । स सङ्कल्पवानात्मा ईश्व-
 राख्यः प्राणमसृजन् । प्राणोनानाशरीरारम्भकस्यैकस्यापि स्थानादि-
 भेदात् प्राणोदानसमानव्यानापानाख्यस्य, जीवनधारणपोषणादि
 क्रियावतो वायुविशेषस्याभिमानी देवता स्वात्मैव । यदधिष्ठानात्
 जड़भूतोपि ससजोतीयाद्यान्तरादि शेषसम्पन्नो जीवयति धार-
 यति पोषयति शरीरमिति । तदभिमानापगमे सत्यपि समीरे
 पुन जीवनादिमत्वम् । अत एव अन्नं, प्राणं, मनो, विज्ञानमनन्दं
 ब्रह्मेत्युपासीते त्यादिना प्राणस्यात्मतत्वापदेशः । एवमेव सूत्रेभाष्येच-
 संहितायामपि—स्वयम्भूभगवान् वायुरित्यभिर्निरुद्धितः स्वातन्त्र्या-
 न्नित्यभावाच्च, सर्वगत्वात्तथैवच । सर्वग्रामेव सर्वात्मा, सर्वलोकन-
 मस्कृतः ।

स्थित्युत्पत्तिविनाशेषु भूतानामेषकारणम्, इत्यादि नाम-
 स्थानकर्माख्येतेषां तत्रैव प्राणोदानौसमानश्च व्यानश्चापानएवच
 स्थानस्था वायवश्चैते यापयन्ति शरीरिणाम् । वायुर्योवक्त्रसञ्चारो
 सप्राणोनामदेहधृक् सोऽन्नं प्रवेशयत्यन्तः प्राणांश्चाप्यवलम्बते । प्राय-
 शः कुरुते दुष्टो हिक्काकाशादिकान्गदान् । उदानोनाम यस्तूष्णं मुपैति-

वृहत्कथासरित्सारः

यतो ब्राह्मणाः प्रकृत्यैव भयकार्कश्यलोभानामालम्बः । अत्रावसरे
विदूषको नाम कश्चिन्महासलो ब्राह्मण स्तस्मान्मठाभिर्गत्यान्यान्
विप्रान् विधूय प्रणयावनबन्तं नृपं मठान्तः प्रवेष्टयामास अथ
विश्रान्तस्य तस्य नृपोचित माहारं कल्पयामास तदीयं तुरङ्गमञ्च
यवसादि प्रदानेन गतश्रमं चकार ततः प्रसुप्ते नरपती स खड्गं
गृहीत्वा हास्यो निशि जागरामास परेद्युः प्रातरनुक्तोऽपि राज्ञा
तुरङ्गमं सज्जीचकार राजाऽपि तमामन्त्र्य तुरङ्गमं समारुह्योज्ज-
यिनीं विवेश ततः सहसैव प्रत्यायन्तं नरपति मालोक्य प्रकृतयो
महानन्दपूर्णहृदया महोत्सवं चक्रुः गृहभाग्यच स राजा
समुपकारिणे तस्मै विदूषकाय ग्रामाणां सहस्रं मदात् अथैकदा
त्वन्मे श्मशानवासिनो विप्रा स्तद्दानस्यांशं जिष्ट्वो विदूषकेन
तुमुलं कलहं चक्रुः तत्रान्तरे चक्रधरोनामकश्चिद्ब्राह्मण स्तत्रसमा-
गत्याऽब्रवीत् सन्तीतः श्मशानशूलायां त्रयं सौरा निसृदिताः योहि-
सत्त्वान् तेषां नासां शिख्वा नयेत् स एव युष्माकं प्रधानं तस्यैव सर्व्वं
रुक्थं मुचितमिति तन्निश्चयं विप्रा ऊचुः न वयं मेतत् कर्तुं क्षमाः
यो वा शक्तः स कुरुताम् वयं समये स्थिताः ततो विदूषक स्तत्रो-
द्यमञ्चक्रे ।

तेच मूढास्तदतीवदुष्करं मत्वीचुः ।

“एवं कृते त्वमस्माकं स्वामी नियम एषनः” ।

ततो विदूष को रात्रौ श्मशानं गत्वा तथा स्थितानां नासा
 श्लिष्ट्वा यावद् गच्छति तावत् श्वमारुह्य गच्छन्तं कमपि प्रव्राजक
 मपश्यत् विदूषकश्च प्रच्छन्न स्तस्य प्रव्राजकस्य पृष्ठतस्तस्थौ क्षणात्
 मन्त्रं जपत स्तस्य प्रव्राजकस्याधः स्थितः श्वः फुत्कार मकरोत् ते न
 फुत्कारेण सह तस्य मुखात् सर्पपाः निर्गता अभवन् तान् सर्पपान्
 गृहीत्वा स प्रव्राजकः समुखाय पाणितलेन तं श्वं ताडयामास
 ततः स श्व उदतिष्ठत् सोऽपि तस्य स्कन्ध मारुरोह विदूषकोऽपि
 तथाभूत एव तमन्वगच्छत् ततस्ते क्रमेण कात्यायनी मूर्त्तिस-
 नाथं शून्यं देवतागृहं जग्मुः तत्र गत्वा स प्रव्राजको देवी मेवं
 व्यजिज्ञपत् ।

तुष्टासि यदि तद्देवी देहि वर मभीक्षितम् ।

ततश्चाकाशवागाविरभूत्

“अदित्यसेनवृपतेः सुतासानीय कन्यकाम् ।

उपहारौकुरुष्वेह ततः प्राप्तासि वाञ्छितम् ॥”

तच्छ्रुत्वा सप्रव्राजकः पुनरेव श्वमारुह्य तां राजपुत्रीं आनेतुं

नभसा प्रययौ ततो विदूषकोऽचिन्तयत् अहो हन्यते कथं मयि जीव-
 ति राजपुत्री पापात्मनाऽनेन तद्वैव तिष्ठामि अथ यावत् स परिव्रा-
 जकस्तां राजपुत्रीं भानीय तत्र निहन्तु मियेष तावत् स विदूषकः
 खड्गमुद्यम्य आः पाप मासती पुष्प मश्मना हन्तु मीहसे इत्युक्त्वा
 तस्य शिरः श्लेदमाकरोत् ततो देवी प्रसादेन तस्य बेतालसिद्धिरभवत्
 परेद्यु राजा विदितवृत्तान्तः सन्तुष्टश्च तस्मै स्वां कन्यां प्रायच्छत् एवं
 विदूषकः स्वपौरुषेण विपुलां सिद्धिमवाप ।

ततो योगन्धरायणो राजानं प्राह राजन् विद्यते देवानु-
कूलं तव पौरुषम् । तद्यथा चिन्तितं शीघ्रं दिशं विजयं कुरुष्व ।
मन्त्रिमुख्येनेत्यभिहिते राजाह ।

“अस्थितदहुविघ्नास्तु सदा कल्याण सिद्धयः ।

अतस्तदर्थं तपसा शम्भुमाराधयाम्यहम् ॥

विनाहि तत्प्रसादेन कुतो वाञ्छितसिद्धयः ।

तच्छ्रुत्वा मन्त्रिणस्तस्य तपोऽनुमेनिरे । ततोदेवीभ्यां सचि-
वैश्चसह त्रिरात्रोपषितं भूषं शिवः स्वप्ने समादिशत् ।

“तुष्टोऽस्मि ते तदुत्तिष्ठ निर्विघ्नं जयमाप्स्यसि ।

सर्वविद्याधराधीशं पुत्रञ्चैवाचिरादिति ॥

ततः स राजा तत् प्रसादापहृतयमो बह्वधे । प्रातस्तेन
स्वप्नेन सचिवानामन्दयत् । तत उक्तवत्ययमपौरे व्रतपारणे विहिते
योगन्धरायणो राजान मब्रवीत् —

“धन्यस्त्वं यस्यदेवेत्यं प्रसन्नो भगवान् हरः ।

तदिदानीं रिपूञ्जित्वा भज लक्ष्मीं भुजार्जिताम् ।

निजधर्मार्जितानां हि विनाशो नास्ति सम्पदाम् ॥

तथाच चिरभूमिष्ठो निधिः पूर्वजसम्भृतः

प्रनष्टो भवता प्राप्तः —

अत्रैतांकथां शृणु ।

पुरा पाटलि पुत्राखे पुरे महाधनकुलोद्भवो देवदासाख्यः
 कश्चिद्वणिक् पुत्रोऽभवत् । पौण्ड्रवर्द्धनं नगरं निवासिनः कस्यापि स-
 मृद्धस्य वणिजः सुतां तस्य भार्याऽभवत् । पितरि पञ्चत्वमुपगते स-
 देवदासो व्यसनान्वितो द्यूतेन सर्वं धनमह्वारयत् ततो दुःखदारि-
 द्रादुःसहा तस्य भार्या स्वपित्रा पौण्ड्रवर्द्धनं नीता । अथ स आत्मानं
 रजोरुचं विवस्त्रं समीक्ष्य कथमोदृशः श्वशुरवेश्मनि प्रविशामीत्यचि-
 न्तयत् यतो—

वरं हि मानिनां मृत्युर्न दैन्यं स्वजनायतः ॥

इत्यालीच्यापणे गत्वा कापिवह्निर्विपणोऽस्थितः । क्षणात्
 तस्यां विपणौ प्रविशन्तं कमपि युवानं वणिक्पुत्रं ददर्श ददर्श च
 तत्र निःशब्दपदं मागतां कामपि स्त्रियम् । प्रज्वलयद्दीपे तदन्तरे-
 यावदृष्टिं ददौ तावत्तां निजामिव गेहिनीं प्रत्यभिज्ञातवान् । ततो
 देवदासः स्वभार्यामन्यगामिनीं दृष्ट्वा दुःखाशनिहतो व्यचिन्तयत्—

“धनहीनेन देहोऽपि हार्यते स्त्रीषु काकया ।

निसर्गनियतं यासां विद्युतामिव चापलम् ॥

इति विचिन्तयन् रतान्तं विस्मन्भजुषोऽस्तथोः कथालापमवा-
 श्रणीत् ।

अथ सा निजोपपत्तिं वक्तुमारभे ।

“मद्भरत्तं धरवन्माख्यः पुराऽमृतप्रपितामहः ।

अर्थशास्त्रम्

अमविभागेनैवं महत्फलाभ्युपगमेऽपि न स यथेष्टमाचर-
णीयः । तदुत्पन्नद्रव्याणामावश्यकतानुसारेणावश्यमेव तस्य सोमा-
विधातव्या । यथा विचिन्त्यतां तावत् कस्मिंश्चिन्नवीनौपनिवेशक-
देशे कोऽपि सूचीव्यवसायीदश मानवान् दशसु विभिन्नरूपेषु व्यापा-
रेषु नियुज्य वर्षेण १००००० संख्यकाः निर्मातुं शक्नोति परं य-
दि तत्र तथाविनिर्मितसूचीनामर्द्धमात्रमावश्यकं भवेत् तदा स-
व्यवसायी वत्सरस्वार्द्धभागमेव स्वश्रुत्यान् तादृक्प्रकारेण तस्मिन्क-
र्मणि नियोजयेदथवा अमविभागजन्याधिक फलैष्ठां दूरे विहा-
याल्पसंख्यकानेव मनुजान् तत् कर्मणि सन्निवेशयेत् ।

(Co-operation or combination of Labour.)—

अमसंघात सुचिरादेवास्मद्देशे अमसंघातस्याधिकफलदा-
यित्वमुपलब्धमेव । उक्तानिच नीतिशास्त्रेषु “संहतिःकार्यसाधिका-
लणैर्युगलत्वमापन्नैर्वध्यन्ते मत्तदंतिनः” ॥ इत्यदीनि वङ्गनि वचनानि
सोदाहरणानि । नह्येकः कदाऽपि गृहस्थोपरि गोपानसीप्रमुख-
वृहत्काष्ठखण्डानामुत्तोलने समर्थः एकस्य तादृक्कार्यार्थं परि-
श्रमोहि सर्वथैव विफलो भवति । एतादृशः अमसंघातो हि शुद्ध-
(simple.) इत्यभिधीयते । एतमन्तरेण ह्यस्मासेतुलोहवर्मादिनि-
र्माणाकरखननादीनि कार्यानि नोत्पद्यन्ते । अमसंघातस्यापरोऽपि-

कश्चित् प्रकारो वर्तते यो मिश्रगोणादिनामभिर्व्यपदिश्यते (complex) यद्दशेन देशकालभेदेषु मनुजा विभिन्नरूपाणि कार्याण्यनु-
तिष्ठन्ति । यथा भूकर्षका भोजनद्रव्याणि सम्ब्रूयन्ति कर्मकारतन्तु-
वायादयश्च शस्त्रवस्त्रनिर्माणादिकं कुर्वन्ति इत्थं स्वावश्यकानि रिक-
ततद्द्रव्याणां विनिमयः सञ्जायते । दृश्यते प्रायो नवोपनिवेशिक प्र-
देशे सर्वे ह्यागन्तुका जनाः परस्परं स्वेच्छया भूमिं विभज्यान्त्यस्मान्ना-
त्वा वा कृषिकर्माणि कुर्वन्ति येनच ते सर्वे केवलं शस्यशालिनः-
कर्षकाः सञ्जायन्ते । परं यदि तत्रत्याधिवासिनां केचित् भूकर्षण-
व्यापारे-स्व-परेच वस्त्रवयनादिशिल्पकर्मस्वभिनिविष्टा भवेयुस्त-
दा तत्रोभयेषामिव तेषां समधिकश्रेयःसंलाभः । दृष्टान्तस्त्वच यदा
अङ्ग्रेलियाद्वीपे सुवर्णखनयः समाविष्कृता वश्रुवुस्तदा सर्वे हि तत्र-
त्या विपुलधनलिप्सया हिरण्यखनने प्रवृत्तिं मकार्बुर्येन तत्रक्रमेण-
कृषि-हीनवत्ता । दुर्भिक्षस्याविर्भावाद्योपाकल्पत । ततो वहवस्तद्देश-
वासिनः पुनरेव कृषिकर्माण्यनुष्ठातुमारेभिरे येन सञ्जातेदानीन्तव
सर्वांगीना समुद्रतिः । एष अमसंचातरेहि सुपथाद्युपायमन्तरेण-
नोपकल्पतेऽभिलाषानुरूपाय फलाय अस्य सुफलोत्पादकत्वं हि कु-
ल्यालोहवर्मादिनिर्माणेनैव सम्ब्रूयते ।

अस्ति यन्त्रनाम परिश्रमस्य सुफलोत्पादकत्वेऽपरः कश्चिदु-
पायः । पश्चिमभूमिभूमिष्विष्टेऽपिभारतवर्षे यन्त्रसहायतां विना क-

प्रिकाश्यस्य न तादृशी समुन्नतिर्यथा यन्त्रवलेनांगलभूमौ, परं यन्त्र-
निर्माणसमये त्वेतद्वयमवश्यं लज्जितव्यं (प्रथमं) येन यन्त्रस्य ह—
स्तकृत परिश्रमेभ्यो बहुफलोत्पादकत्वं भवेत् । (द्वितीयं) यन्त्रमनुष्य
शक्त्यसाध्यं कर्म कुर्यादिति ॥

वस्तुतस्तु अमकारिणां बुद्धिनैपुण्यदक्षतानुसारेणैव परि-
श्रमस्य फलोत्पादकतोत्पद्यते । शारीरावस्थोत्कर्षश्च तेषां परिश्र-
मस्य सुफलजनकताया निमित्तं भवति ।

प्रतिजिघांसा

प्रतिजिघांसा नाम न प्रकृतन्यायोनुगता वृत्तिः । यद्येवं मनुष्य
हृदयेऽवकाशं लभते तथैवास्याः समुन्मूलने नवनिग्रम-प्रवर्त्तन मा-
वश्यकश्चवति । यतः प्रथमापराधीहि जनानां, नियम मुत्क्रम्य प्रव-
र्त्तते । तदर्थं प्रतिहिंसा तु सर्व्वत्रैव न्यायप्रवृत्तिं तिरोदधाति । प्रति-
हिंसां कुर्व्वन् नाम जनः स्वप्रतिपक्षेण समतामाप्नोति । अथ प्रति-
हिंसा मकुर्व्वन्तु स्वमहत्त्वमेव प्रकटयति । क्षाम्यन्ति हि विजेतारो-
राजानो न तु पराजिताः उक्तञ्च सलीमन् महोदयेन ।

“अपकारप्रसङ्गेन हि मनुजानां गौरवमेवं प्रकाशते” । यद्-
गतं तदुगतमेव न केनाऽप्युपायेन प्रत्योवर्त्तते । अतएव ज्ञानिनीऽना-
गत वर्त्तमानान् खलु विषयाननुचिन्तयन्ति । न विद्यते तेषां काप्य-
तोत विषयिणो चिन्ता । न कोऽपि न्ययविरुद्धमेतदिति बुद्धिती विभा-

व्य तदनु तिष्ठति सर्वेहि जना विशेषसम्मानानन्दधनादिलिप्सया क-
र्मसु प्रवर्त्तन्ते तत् क्रुध्यामि कथं मत्तः प्रियतरमात्मानं मन्यमानाय-
जनाय। यः कश्चिदसदा चरति तत्र तस्य स्वाभाविकी कुप्रवृत्तिरेवहेतुः

तथाचोक्तम्

“न धर्मशास्त्रं पठतीतिकारणं नचापि वेदाध्ययनं दुरत्तनाम् ।

स्वभाव एवात्र तथातिरिच्यते यथा प्रकृत्या मधुरं गवां पयः” ।

मनुष्याणां पीडन मपहाय नान्यदस्ति कार्यं कण्टकवनस्य किञ्चित्

येतुशाम्यत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः । इति नयमवल-

म्ब्य नियम सुपेक्षमाणानां दुर्जनानामुपरि प्रतिहिंसनमुपदिशन्ति-

तन्मन्दं यतस्तथाऽनुष्ठितेहि प्रतिहिंसकस्य राजनियमः शत्रुश्चेति

द्वौ परिपन्थिनौ भवतः । अन्येतु प्रतिहिंसनेन प्रतिपक्षं केवलं स्व-

कर्मानुष्मारयितुमिच्छन्ति । सुष्ठु खल्विदमनुष्ठानं । प्रतीयते ह्यनेन,

शत्रूणां हिंसनेन न तथा सन्तोषो यथा तेषां स्व कर्मानुशोचनेन ।

केवलं कुत्राचारा दुर्बलहृदयास्तु तमसि निक्षिप्ता इषव इव गूढ म-

प्रिय माचरन्ति । फ्लोरेंस नगर निवासी ब्रूकपदाभिषिक्तः कसमस

नाम धेयः कृतघ्नानां बान्धवानामपराधोऽसहनीयो न तथा परेषा-

मिति विविच्य स्व बन्धूनुपदिदेश । पठिष्यथ गूयमवश्यं बहुषु धर्म-

पुस्तकेषु यद्वयं शत्रूणां सुपरि चमामाचरितुं भाव्यम् । नतु कस्मि-

न्नपि मित्राणि हन्तु मिति । जवनामा कश्चित् धैर्यवानेवमाह । कि-

स्वयं परमेश्वरपादात् साग्रहं केवलं श्रेयोवृत्तौजी न तस्माद्भङ्गज
प्राप्य तुष्टा भवान् । जवनानकस्य वचनमेतत् वञ्चना मुपैत्यपि प्रवी-
तव्यम् । यथा वयं सुहृद्भ्योहित मभिलषेम तथा तेभ्यो ऽहितमपि-
गृहीतुं प्रस्तुता भवेम । सत्यमेतत् ये प्रति हिंसनमाचरन्ति ते त्वा-
न्मत्तं यथावत् संरक्षन्ति यदन्वयाचरणेन शस्येति । कैसर-
पार्थिवैकस् फ्रांशदेशेय तृतीयहेनरी प्रभृतीनां मृत्यु रूपाणि साधा-
रणहितार्थं विहितानि प्रतिहिंसा कार्याणि शुभप्रदानि भवन्ति
एकस्यापि कस्य हित सिपाधियथा प्रवृत्तं प्रतिहिंसाकार्यं तु न तथा ॥

संक्षिप्तसमानोचनम्

मृगमयी (१)

अर्थात्

संस्कृतसिद्धान्तशास्त्रोक्त

संक्षिप्त

भूगोलविद्या

योगीविन्दमोहनरायविद्याविनोद

वङ्गभाषायां प्रणीता

इदानीं हि वङ्गभाषायां प्रत्यक्ष विविधकाव्य

नाटकादीनां यादृगाविर्भावो दृश्यते न तथा प्रकृत

विद्याविधानोपयोगिदर्शनादिविषयक ग्रन्थानां

मित्त्वेवास्माभिर्भूयोभूयो निर्दिष्टम्

ग्रन्थस्यास्य सृष्टमयीत्यभिधा मवलोक्यास्माभिरेष प्रथमं
नवोपन्यासविषयकग्रन्थ इत्याशङ्कितः, पश्चात् संस्कृत सिद्धान्त
शोस्त्रोक्तभूगोल विद्येत्यपरपर्यायम् दृष्ट्वा संवृत्ता नः पिपठिष्वा
त्वस्य आसौ हि ग्रन्थ कर्तुं सृष्टमयीनाम काचित् क्लृप्तोदरो पतिप्रीणा-
धर्मपत्नी अथ परलोक मितायां तस्यां शोकवेगविवशो
ग्रन्थकारस्तन्नाम चिरस्मरणाय कर्तुं ग्रन्थमिमं प्रणीतवान् यदा भर्ता
स्वयं पतिपरायणायाः भार्याया नामस्मरणार्थं वडपरिकरो ऽभूत् त
दाऽस्य प्रणयने परिश्रमस्य प्रयत्नस्य च न कथमपि न्यूनत्वं सम्भवति
प्रत्युत परमाधिक्यमेव परन्तु ग्रन्थस्यास्य गुर्वभिनिवेशोपपाद्यमह
दिषयतया ग्रन्थप्रणेतुः शोकाभिभूतत्वात् तादृक् चिन्ताऽसंज्ञावा
चायं सर्वाङ्ग सम्पन्नो भवत्वितदग्रन्यावलोकनेन विज्ञायते हि संस्कृत
सिद्धान्तशस्त्रोक्तविविधमतपरम्परा ॥

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(भासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्य शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरोलाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासनी सुमनसाम्ननसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकहृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्ड ८]

अक्टूबर इ. १८७८

[८ सङ्ख्या

सूची

बृहत्कथासरित्सागरसारः ८०—८८ पृष्ठे

कावुलयुद्धम् ... ८७ पृष्ठे

प्राप्तग्रन्थानां संचितसमालोचनम् ८२ पृष्ठे

लाहोर

एस्वर्ट नाम के थन्ने दिलवाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाश” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणमहाकविवररुचिद्विरचितं विद्योदय-सम्पादकसंश्लेषित—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत पाठशालान्यतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।)

नूतनपुस्तकम् ।

कुन्दोदोषः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चाद्वयं ३।००

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

विद्यादयः ।

ब्रह्मलया सरितागरसारः

ततो विदिताऽखिलवृत्तान्तेन मगधेश्वरेण वत्सराजस-
मीपं कश्चित्दूतः प्रेषितः । स हि दूतो वक्ष्ये मध्येत्य अजिघ्रपत् ।

“मन्त्रिभिस्ते वयं तावत् वञ्चितास्तत्तथाऽधुना ।

कुर्व्याः शोकमयो येन जीवलीको भवेन्न नः ॥”

तच्छ्रुत्वा वत्सराजस्तं दूतं पद्मावतीपार्श्वं प्राहिनीत्
सा दूतमुखात् पितृसन्देशं निशम्य प्रत्युवाच ।

“जगाद् भद्रं विज्ञप्स्यस्तातः किञ्च गिरा मम ।

किं शोकेनार्थपुत्रो हि परमं सदयो मयि ।”

इति उक्त्वा तं दूतं यथाविधि सत्कृत्य पितृसमोपे प्रत्यहिनीत् ।

अथ प्रतिनिवृत्ते तस्मिन् सन्देशे ॥ हारके पद्मावतो स्वपितृभवनं
सखीं च स्मृत्वा परमो कण्ठया पीडिताऽभवत् । तस्योत्कण्ठा-वि-
नोदार्थं देवी वासवदत्ता वसन्तकं तन्त्रानयत् । सचागत्य कथामि-
माचक्षे ।

अस्ति पाटलिपुत्राख्यं पृथ्वीविभूषणरूपं नगरं । तत्र धर्म्यं
गुप्ताभिधेयः कश्चिद् वणिक् निवसति स्म । तस्य चन्द्रप्रभानाम्नी
भार्या आसीत् । कालेन सा चन्द्रप्रभा सगर्भा बभूव । प्राप्तं च
समये सर्वार्हसुन्दरीं कन्याम् । सा कन्या जातमात्रैव सुव्यक्तं माल-
लाप । तन्निशम्य सर्वं हि स्त्री—जनमन्तः पुरस्थं भयविह्वलं बभूव ।

ततो धर्मगुप्तो रहस्तां प्रणम्योवाच । मातः के त्वं क्लृप्तं मम गृहे
समवतीर्णसौति ।

ततः सा ऽवदत् “नाहं त्वया कस्यचित् प्रदेशे । गृहस्थितै-
वाहं ते शुभा भविष्यामि किमन्येन पृष्टेनेति” । ततः प्रभृति धर्म-
गुप्तस्तां वहिर्भूतेति ख्यापितां कृत्वा सभयं गृहे स्थापयामास ।
नान्तां च तां सोमप्रभा मकरोत् सा दिव्यकान्तिशालिनी कन्या
सोमप्रभा शुक्लपक्षीय- सोमप्रभेव मादुष शरीरेण प्रत्यहं वज्रधे-

अथैकदा गुहचन्द्राख्यः कश्चिद् वणिक्पुत्रो हर्म्यवाताय न-
स्थितां मधूक्षवं विलोकयन्तीन्तां ददर्श । ततः सद्यो हृदि विलम्ब-
या मनोभवस्य भक्तरूपया तया मुमूर्च्छ । अथ कथं मपि लब्धसंज्ञो
स्वगृहाभिमुख माययौ ।

पिता ह्यस्य गुहसेनाख्यः पुत्रं तथाविधावस्य मालोक्य स्नेहेन स्व-
यमेव तां कन्यां याचितुं धर्मगुप्तस्य गृहं गतौ । धर्मगुप्तस्तं निराक-
रोत् । ततः स गुहसेनो राजानं धनैरभ्यर्च्य तस्य साहाय्यं गृहीत्वा
तां कन्यां वलेन स्वगृहं मानिनाय । तया सह स्वपुत्रस्य विवाह
मकरोत् । परन्त्वस्मिन्नेव विवाहदिवसे गुहसेनः पञ्चत्व मगमत्
गुहचन्द्रस्तु तद्वलोक्य तस्याः सहधर्मिण्या भौतिभजमान
स्तत्सहवासामिलाप दूरतः परिहरन्नेव प्रत्यहं ब्राह्मणभोजनादि-
भिर्देवतमाराधितुं मार्गमे ।

अथ कदचित् कोऽपि तच्छातेजसा प्रज्वलन्निव वेदविदा-
म्बरो ब्राह्मणस्तदगृहमागतो विलोक्य च तां वणिक् पुत्रीं प्रोवाच
नैषा मानुषी परं देवी शापवशात् भूमण्डले समवतीर्णान्ते
सुकर एवास्याः संगमः ।

अतस्तुभ्यमेतत्साधनोपायं मन्त्रमेकं प्रच्छामि यत् प्रसादेनैषास्व
यमेव भवदनुग्रहमभ्यर्थयिष्यति । अथ स वणिक्पुत्री विप्रदत्तमन्त्र-
सादेन दिव्यं रूपं लब्ध्वा तस्या देवकन्यकायाः प्रियतमो बभूव ॥

एवं यागप्रदानादि सुकृतैः पाप कर्मणाम् ।

दिव्याः शापश्च्युता नार्थी भवन्ति गृहिणीपदे ॥

देव—विज—सपत्न्या च कामधेनुः सतां मता ।

किं हि न प्राप्यते तस्या अभ्यासस्यादिवार्षणात् ॥

दुष्कृतं त्वपि दिव्यानामन्युच्च—पद—जन्तानाम् ।

प्रवात मिव दुष्पाणामधःपातैककारणम् ॥

इति उक्त्वा वसन्तकः पुनर्लोकविदित महत्याहृतान्त मकथयत्
तन्निश्चयं ते सन्तोषोत्फुल्लहृदये परस्परमौर्षास्पर्शरहिते परस्परस्य
प्रियं चक्रतुः ।

अथान्येद्युर्मन्त्री योगेश्वरायणी वक्त्रेशमुपेत्यात्रवीत् देव उपस्थितोऽयं
कोशाम्बोप्रत्यागमनसमयः यतो नास्तीदानीमस्माकं कन्यासम्पर्क
सम्बन्धा लग्नेश्वरात् कोऽपि भयवकाशः । निर्वृद्धकार्ये

योगन्धराग्रणे इष्टं विज्ञापयति मगधेश्वर—प्रहितः कथित् दूतः
समागत्य प्रणम्य वत्सराजं व्यजिज्ञपत् ।

देव मगधेश्वरो विज्ञापयति ॥

बहुना किं मया सर्वं ज्ञातं प्रीतिः सदा त्वयि ।

तद्यदर्शयमारम्भस्तत् कुरु प्रणता वयम् ॥

इति वचनं श्रुत्वा राजा ननन्द योगन्धराग्रणोऽपि स्वकीयस्य
नयतरोः पुष्पोदुग्ममिवापश्यत् ।

एतस्मिन्नन्तरे चण्डमहासेनोऽपि वत्सेशं प्रति दूतमेकमहि-
नीत् । स च दूतः समेत्य प्रणम्य चीवाच देव सर्वकार्यतत्त्वविशृ-
पतिश्चण्डमहासेन स्तत्त्वविज्ञाताशिषहतान्तः संहृष्टमना इदं सन्दिशति

प्राणस्थं भवतस्तावदियतैवोपवर्णितम् ।

योगन्धराग्रणोयत्ते मन्त्री किमधिकोत्किभिः ॥

धन्या वासवदत्ता च त्वङ्गक्या च कृतं यया ।

येनास्माकं सतां मध्ये चिरमुन्नमितं शिरः ॥

न च वासवदत्तातोभिन्ना पद्मावतो मम ।

तयोरेकं हि हृदयं तच्छीघ्रं कुरुतोद्यमम् ॥

एतन्निजश्वशुरस्य वचो निश्चय वत्सेश्वरस्य हृदये कोऽपि
प्रमदोत्कर्षो ववृधे ।

अथान्येद्युर्वत्सराजः प्रियतमाभ्यां भार्याभ्यामनुगतः चित्रारो-
हिणोसंगतयन्द्रमा इव सचिवैः सह कौशाम्बीं प्रतस्थे । गजाननं

तं तेजस्विनं प्रयान्तं नरपतिं जनाञ्चलदुदयाचलसंस्थितं भास्वन्त
मिवानुमेनिरे । ततः स कतिपयैरेव दिवसैर्व्यजरत्तांशुकच्छयां ग
वाक्षोत्फुल्ललोचनां विततोत्सवां कौशाब्धौ प्राप ।

ततो वल्लेश्वरो जनानां नयनोत्सवं कुर्वन् कृतमङ्गलः स देवीकः
स्वमन्दिरं प्राविशत् । रतिप्रौढोः स्मर इव स तयोर्दिव्योर्मध्यस्थितो-
दिनशेषं निनाय । परेद्युर्मन्त्रिभिः परिवृते संसदि समुपविष्टेष्टपतो-
कश्चिद्दिप्रोऽब्राह्मण्यमब्राह्मण्यमित्युच्चैर्वदन् राजसमीपमगमत् ॥ प्र
विश्य च नरपतये जयाशिषं दत्वा कृताञ्जलिर्वाच राजन् विनैव
कारणं पापैर्गोपालकैर्मम पुत्रस्य चरणोच्छेदः कृतः । तच्छ्रुत्वा नृ-
पतिर्द्विजानवष्टभ्यन् गोपालकानानाथ्यं प्रपच्छ कथमेवं चेष्टितं भव
तामिति ततस्तेऽप्युचुर्देव वयं सर्वे गोपालका मिलित्वा विजने वने
क्रौडामः । अथैकदा देवसेनास्यः कश्चित् गोपालकस्तदटव्येकदेशे
कस्मिंश्चिच्छिलापट्टे समुपविष्टो राजाहं युष्माकं मस्मि संवृत्त इ-
त्युवाच । ततः प्रभृति नकेनाप्यस्माकं तदाज्ञा विलम्ब्यते । अद्य रा-
स्य विप्रस्य तनय स्तेन वर्त्मना गच्छन् नाकरोदस्य गोपालक रा-
जस्य प्रणामं । राजान मप्रणम्य मागा इत्यस्माभिः प्रतिषिद्धो-
ऽपि स वटुर्विहस्य यदास्मानवधूय गन्तुं प्रवृत्तस्तदा गोपालराजिन
तस्य पादच्छेदरूपं निग्रहं कर्तुमादिष्टा वयम् । तदाकर्ण्य
मन्त्रिण ऊचुः यत्र गोपालकस्यैव प्रभावः नूनं तेन स्थानेन निधा-

नादियुतेन भवितव्यम् तच्च गत्वेव विचारः कार्य इति मन्त्रि-
भिर्विज्ञापितो नृपतिर्गोपालकान् पुरस्कृत्य तदभिमुखं यगो-
तत्र गत्वा भूमिं परीक्ष्यार्धभिर्वावत् खन्यते तावत् कश्चित् शिला
मयाकृतिर्यच्च उत्थाया ब्रवीत् राजन् इदं तवैव पितामह
निखातनिधानं मया सुचिरात् रक्षितं तत् स्वीकुरुष्वेतत् । इत्युक्त्वा
वक्त्रेश्वरं प्रतिगृह्य च तत्कृतां पूजां स यच्चस्तिरोदधे ततस्तत्र
महार्हरसिंहासनञ्चैकमलभ्यत भवन्त्यभ्युदय काले सत्कल्याण
परम्पराः । ततो वक्त्रेश्वरः क्लृप्तं निधानं सिंहासनञ्चादाय महो-
त्सवं कृत्वा गोपालकान् प्रशस्य च स्वपुरं प्रतस्थे । मन्त्रिणोऽपि
भूपतेर्जयं निश्चितोत्सवं चक्रुः । यतः आमुखापाति कल्याणं
कार्यसिद्धिं हि शंसति ॥

ततः स राजजलदः स्वानुजीविषु कनकं दवर्ष । ततो
योगम्बरायणो वक्त्रेश्वरस्य चित्तं जिज्ञासु रन्येयुस्तमुवाच । अलं
क्रियतामेतत् कुलक्रमागतं सिंहासनं देव । अत्र हि ते प्रपिता-
महाः पूर्वं पृथ्वीं विजित्यारुढाः । तन्निश्चयं वक्त्रेश्वरः प्राहाहमपि
समुद्रान्तां महीं विजित्वैतदलंकरोमि सम्भवति ह्यभिजातानां
कश्चिद्वक्तृमोऽभिमानः ॥

तच्छ्रुत्वा योगम्बरायणो विहस्य साधु साध्विति प्रोवाच
यजिज्ञपच्च प्रथमं प्राचीविजयार्थं ।

ततो राजा पप्रच्छ कथं नृपाः प्रथमं प्राचीं यान्तीति ।

योग- । स्मृताऽपि राजन् कौवेरी स्नेच्छ संसर्गं दूषिता ॥

अर्काद्यस्त्रमयेहेतुः पश्चिमाऽपि न पूज्यते ।

आसन्न राक्षसा दुष्टा दक्षिणाप्यन्तकाश्रिता ।

प्राच्यामुदेति सूर्यस्तु प्राचीमिन्द्रोऽधितिष्ठति ।

जाङ्गवी याति प्राचीं च तेन प्राचीप्रशस्यते ॥

पूर्वजैरपि ते प्राचीप्रक्रमेण जिता दिशः ॥

साम्राज्यं हि पौरुषाघोन मितुरक्ताविरते तस्मिन् मन्त्रिसत्तमे राजा
प्रोवाच ।

सततं निदेशं नियमः साम्राज्यस्येह कारणम् ।

सम्यक्सु हि सुसत्त्वानामेकं हेतुः स्वपौरुषम् ॥

शृणु चैतां कथां । आसीत् पुराकश्चिदादित्यसेनाख्यो नृपतिः
स्त्रिभुवनविद्युते उज्जयिनीनगरे । आदित्यस्यैव प्रतापनिलयस्य
यस्य रथः कचिदपि न चस्र्वाल अथैकदा सैन्यैः सार्धं जाल्पवीतटे
विचरते तस्मै नृपतये गुणवर्म्मा नाम कश्चिद्वनी दीप्तिद्योतितदि-
क्षुब्धान्तेजस्विनीं नाम खकन्या मुपानयत् । ततः स राजा तां प-
रिणीय स्वगृहं जगाम तत्र गत्वा च तेजस्विनीकलालापविमुग्ध
चेतानचिरादेवान्तः पुरान्निरगात् ततः स्तच्छत्रवः प्रावक्ष्य सुपले-
भिरे ।

अथ पृथुविक्रमः स नृपति स्तानरीनभियोक्तुमना उज्जयि-
न्यां प्रययौ सैन्यस्थाधिदेवता मिव सहप्रयायिनीं तां राक्षीं तेज-
स्विनीं करेणुकारुढां कृत्वा स्वयं चाश्ववर मेक मारुरोह । एवं
किञ्चिद् गत्वा स भूपतिः समां भूमिं मवाप्य तेजस्विन्याः प्रदर्श-
यन् यावदश्व मुत्तेजयामास सोऽश्वी यन्त्रेणेरितः अर इव केना-
प्यतिजवेन क्षणादेवालक्ष्यतां जगाम । तदृष्ट्वासम्भ्रमा कुलेऽखिल
सैन्ये सहस्रशो हयारोहाः पश्चादभ्यधावन् परं न तमश्वापहृतं
नृपं प्रापुः । ततश्चास्थानिष्टमाशङ्क्य ससैन्या मन्त्रिण स्तां क्रन्दन्तीं
देवीं मादा योज्जयिनीं प्रतिययुः । अत्रान्तरे स राजा मन्त्राजवेन
तेन वाजिना सिंहसञ्चारां विन्ध्याटवीं नीतः । तत्र दिङ्मोह वि-
भ्रया कुलः स महीपति रन्यां गतिं मपश्यन् तस्मादश्वादवतीर्थ
तमेवाश्वं प्रणम्योवाच ।

“देवस्त्वं न प्रभुद्रोहं त्वादृशः कर्तुमर्हति ।

तस्मै त्वमेव शरणं शिवेन नय मां पथा ॥

इत्यभ्यर्थ्य समारूढे तस्मिन् राजनि स जातिस्मरोहयवरः
सुषीतलेनैवाध्वना सायमुज्जयिन्याः समीपमनयत् ततो नगरं दारा-
णि पिहतात्यवलोक्य स श्मशानं समीपस्थितं कमपि गृहं जगाम
अथ तदभ्यन्तस्थिता विप्राः स्तां श्मशानं पालं चौर माशङ्क्य तत्र प्रवेशं
करुषुः ।

कावुल युद्धम्

अहो प्रहत्तोयं कावुल युद्धरूपो महायज्ञः । यत्र राक्षो भा-
रताधीश्वरी धरावतीर्णा साक्षात् यजमानमूर्त्तिरिव विराजते ।
भगवान् लार्डलिटननामा स्वसचिववर्गैः सह कर्मोपदेष्टा । ऋ-
त्विजश्च बहवो गोमेधः-परिपुष्ट देहिनः वाजपेयिनो लम्बकूर्चा-
गौराङ्ग महर्षयः पशवश्चाफगानवासिनः । आहूताश्च नाना दि-
ग्देशीया ब्राह्मण-क्षत्रिय-प्रमुखविविध जातीयाः सैनिकाः ।

सम्प्रति हि भारतभूमौ सम्वादपत्रेषु पण्डितगोष्ठेषु विपणि
श्रेणीषु रथ्यासु वाष्पीयशकटेषु स्त्रीपरम्परासु चास्यैव युद्धस्य समा-
लोचनं भवति । केचित् अहो अकृतघ्नः कावुलाधीशः अस्मद्रा-
जकोशात् प्रतिवर्षं द्वादशलक्ष परिमिता रौप्यमुद्रा गृहीत्वाऽपि
रूसदेशीयैः सह मैत्रीं कृत्वा सहसैवास्मद्विपक्षता माचरतीति
वदन्ति । अन्ये तु नास्त्यत्र कावुलाधीशस्यापराधलेशोऽपि । सहि
आशियामहादेश मधस्थितान् सर्वानेव प्रदेशान् रूसदेशिभिर्वि-
जितान् विगतरुस तुर्की युद्धे अङ्गलजातीयांश्च स्वमित्रेभ्यः प्रति-
श्रुतपालनपराङ्मुखान् दृष्ट्वा यदि स्वराज्य संरक्षणार्थं रूसदे-
शिभिस्सह मैत्रीं कृतवान् तत् का हानि रस्माकम् । ततो ऽस्मद्रा-
जपुरुषाणां युद्धोद्यमः सर्व्वथाऽनुचित एवेत्यभिदधति । एवमादि
बहु स्वमतपरिपोषकयुक्तियुक्तवचनपरम्पराभिराकुलीकृतमेव

भारतराज्यम् अथ वा न केवलं भारतभूमिः अङ्गलभूमिरप्ये
तद्युद्धविषयक विरुद्ध वचन निचये नियतमाकुलोक्तिर्यते ॥

काबुल शासनकर्तृर्हि नास्माकं स्वल्पाभीति विद्यते सहि
चुद्रो नृपतिः नास्मत्प्रतिपक्षत्वं मातु मर्हति । पूर्वं मेव तद्राज्यं
अस्मत्सैनिकैर्विनष्टं सम्यग्विध्वस्तञ्च । परन्त्वस्योपरत्वं शीतप्रा-
वल्थञ्च दृष्ट्वा राज्यपालनव्यायुगं रूपराजकरप्राप्तेरसम्भवंत्वं वि-
चिन्त्य परित्तक्तमेव तद्राज्यं मस्मत्प्रधानपुरुषैः । तत्परित्वागे चा-
न्यदपि कारणमासीत् । तदानीं पञ्चनदप्रदेशे सिंह इवासीम
पराक्रमशाली निश्वासावधूतविपक्षमत्तकुञ्जरो महाराजः -
श्रीमान् रणजीत् सिंहनृपतिः पञ्चनदप्रदेशेऽवप्रतिहतप्रसरं
शासनं वितनुत्तस्म । तद्राज्यं विलम्बनं विना नासीदन्यः कोऽपि
पत्याः काबुल गमनेऽस्मद्राजपुरुषाणां । यथोचितकरप्रदानं विना
न सोऽपि स्वराज्यं लङ्घनायैताननुमेने । पत्याश्च विविधनदनदी
पर्वतादि समाकुलोऽगम्य एवासीत् । अतस्तदानीं काबुलगमनं
हि राजपुरुषाणां दुष्करं बहुव्ययसाध्यमासीत् । अनयैव कारण
परम्परया तदा लब्धविजया अपि राजपुरुषाः काबुलराज्यं
परिजिहुः । अन्यञ्च रत्नगर्भभारतभूमिं प्रलोभनं समाकृष्टमना
अस्मच्चिरपरिपत्यौ रुसदेशाधीशः सुचिरादिव भारतभूमिं मभिसे-
नयितुं यतमानोविविधोपायमनुचिन्तयति । काबुलराज्यञ्च भारत-

भूमि गोपुर पुरोवर्त्ति । तत्रत्याद्यातिमात्रं धनलोभुपाः अर्थसया ते-
ऽगाधस्नेहाधारं पितरं अनन्त स्नेह पात्रं पुत्रम्वा स्वहस्तेन श्मन
सदनातिथीकुर्वन्ति । धनलोभो हि तेषां प्रकृतिवन्धनादिकम
तीतैव वर्त्तते । मा कदाचित् कावुलेश्वरो धनलोभेन रुसाधी-
श्वरस्य वशस्वदो भूदित्या लोच्यास्मद्राजपुरुषैर्द्वितीय सुपाय म-
वलम्ब्य विहिता च तेन सह मैत्री । वेहस्तलीकमुपयाते दोस्तमुह-
म्नदखानान्नि वृद्ध कावुलाधिपता वस्मद्राजकीय साहाय्ये
नैव वर्त्तमाना फगानवृपतिः सिंहासन मधिरूढः । स चाष्टप्रभ्युत्त-
राष्टादश खृष्टीयावदे तदानौत्तन प्रधानतम राज पुरुषेण लार्डमे-
ओ नामधेयेनाम्बालानगरे ससम्मानमाह्वय पूर्वोक्लिखितेनैवो
पायेन मित्रतायां सुदृढ मावहः ?

एव मतीति कियत्तिथे समये रूस सैनिकपुरुषान् क्रमेण
सीत्साहं जम्बू द्वीप मध्य स्थितान् प्रदेशान् विजित्य भारताभि मुख-
मग्रेसरान वलीक्य आफ्गान राज्येऽस्मत्कैनिकनिवासलिप्सया पूर्व
कृत सन्धेः सुदृढत्वचिकीर्षयाचप्रेषितः पेलिनामधेयः कश्चित् राज-
वात्तावहः पेशवार नगरे कावुलाधिपतिना च तत्रस्वप्रतिनिधिरूपः
कश्चित् सामन्तः प्रेषितः । किन्त्वधन्यतया स्माकं न सो स्मत् राजप्रा-
र्थनासु कर्णपातं कृतवान् । जातश्च तदवधि कश्चिदभ्यन्तरोभेद स्तेन
सहास्माकं परमेतावत्कालं स भेदोऽलक्षितरूपेणैवावस्थितः ।

सम्प्रति तु काबुलाधिपतेः सकाशं केनाप्यभिसम्बिना
रुसाधीश संदेशहरं समागतं तेन सम्यक् समादृतञ्च निशम्य
सन्देशान्दोलितहृदयेनास्मद्राजप्रातिनिधिना काबुल राज्ये
रुसागमनिरोधनं प्रार्थमानेन प्रेषितः प्रथमं कश्चित् इसलाम्
धर्मावलम्बी वार्त्तावहः । अथ तस्य प्रत्यागमनविलम्बमसह
मानेन च तेन प्रहितं दानन्तरं कश्चिदपरो गौरङ्गसन्देशहरः
स च काबुलाधि पतिना प्रियतमात्मज विद्योगज मन्थुवैक्लव्य
व्यपदेशेनस्वराज्य प्रवेशेऽपि निवारितो अमवैफल्यन्मानमुखेन
प्रत्यागत सन्बुद्ध्यमासास्मद्राज पुरुषाणां क्रोधाग्निं येन क्षण-
मात्रमविचार्यैव वैद्युतवार्त्तावहेन भारतीयविविध प्रदेश-
स्थिता युगपदेवाज्ञाप्रिताः सर्वे सैनिक पुरुषाः काबुला-
भिमुखमभियातुम् गच्छन्ति च प्रतिदिनं गुड्डलिका प्रवाह न्यायेन
सेनानायकाः सगणाः संग्रामावतरणार्थम् भारतप्रान्त
भूमिषु । श्रूयते रुसदेश नरपतेः प्रतिश्रुत विपुल सहायता-
मधिगम्य काबुलाधि पतिरपि सोस्माहं रण सज्जां करोति
प्रेरयतिच प्रत्यहं गङ्गास्त्रोतो न्यायेन रुस जातिभूयिष्ठा
पूर्वाभिमुखगामिनीं सेनाम् । रुसाधिश्चरेणापिवज्रमिर्षोक्षेण
विघ्नप्तम् । अङ्गल भूमि वासिनः काबुल मा क्रमेयुस्तदा वयं
साचा देव तैस्सह युध्येम ॥

प्राप्त ग्रन्थानां ॥

संक्षिप्त समा लोचनम् ॥

वयं मतोव कृतञ्च हृदयेन 'हिन्दोप्रदीप' नामधेयस्य कस्य चिन्मासिक पत्रस्य प्राप्तिं स्वीकुर्मः; अत्रहि विद्या नाटक समाचारा बली तिहास परिहास साहित्यदर्शन प्रमुखानां विषयाणां हिन्दी भाषया समालोचनम्भवति प्रकाशस्थानमस्य प्रयागनगरी सम्पादकस्तु बालकृष्ण भट्टनामा कश्चित् कृतविद्यः लेखन पद्धतिश्चास्य यद्यपि न विशुद्ध हीन्दोस्वरूप मनुसरति तथापि सहृदय हृदय ग्रहिणी प्रतिपदं सम्पादकस्य हिन्दुस्थान निवासि जनेष्वृष्टपूर्वं साहसमभि व्यञ्जयति वयमत्र प्रबन्धमेकमुद्धरामः ।

पुराने और अब के हाकिम बुद्धि और गम्भीराशय अगले हाकिम जिनहीं ने हिंदुस्तान ऐसे दूर देश में ब्रिटिश महा-राज्य की एतनी बड़ी भारी इमारत खड़ी करदी उनकी राज्य नीति का अब के हाकिमों की राज्य नीति से मिलान किया जाय तो बड़ा अन्तर पाया जाता है लार्ड क्लाइव और हेसटिंग्म का मुख्य लक्ष्य यही था कि हिंदुस्तानी जो सुसलमानों के अत्याचार से कुट कर हम लोगों के हस्तगत हुए इनके सुख और आराम की दिन दिन वृद्धि करना उचित है सच है "जूठा खाइए भी ठेकी आण", ज्यों २ अंग्रेजी राज्य हिंदुस्तान में फैलता और पुष्ट होता गया वे जिनके हाथ में सलतनत की बाग डोर दी गई बराबर इसी नीति पर चले आए अर्थात् हिंदुस्तान की सभ्यता में इङ्गलेण्ड के बराबर करदें और राज काज की ऐसी बुद्धि इन में आजाय कि अपना प्रबन्ध ये आप ही कर लें जब लार्ड कान वालिस ने देखा

कि मुट्ठी भर गिने गिने दस बीस अंग्रेजों से एतने बड़े राज्य का इन्तिजाम नहीं हो सकता तब हिंदुस्तानियों को भी सलतनत के काम में शरीक किया जो अब यहां तक बढ़ गए कि बराबर से सिविल सर्विस के सब ओहदे पा सकते हैं यह दूसरी बात है कि उस नीति का भरपूर बरताव वास्तव में नहीं किया जाता और हिंदुस्तानी बेचारे सब तरह की योग्यता रख कर भी बैठे बैठे टापा करते हैं योरोपियन हों चाहे वे निरे को रामचन्द्र क्यों न हों हम लोगों के सिरताज कर दिए जायेंगे यद्यपि उन्हीं हाकिमों को एक यह भी नीति है कि रङ्ग और मजहब का बिलकुल फरक न रहना चाहिए और सब लोग एक ही कानून और नियम से शासित किए जायें; इन दिनों इङ्गरेजी गवर्नमेण्ट के एक बड़े भारी स्तम्भ जो अपने आर्थ भाइयों के बड़े हितैषी कहते हैं साफ लिखा है कि फरक न रहना यह बात मरिफ कहने की है करने की नहीं यदि इस कहने के अनुसार बर्ताव हुआ तो हम लोगों का इस मुल्क में काम कौन है; हिंदुस्तानियों की तालीम की बाबत एक बार श्रीयुत लार्डमेण्टो ने अपनी वक्तता में कहा था कि ठौरठौर स्कूल और कालिजों के स्थापित करने से हम एक ऐसी सोने की जञ्जीर बना रहे हैं जिसे कुछ दिनों में महाराणी की काली और गोरी प्रजा जा दूर देश के टापुओं में और यहां रहती है दोनों को ऐसा बांध देंगे कि दोनों दो तन भी रह कर महाराणी के प्रताप बढ़ाने में एक मन होंगी परन्तु यहा हम देखते हैं कि एक ऐसे उच्च पदाधिकारी जिन के हाथ में सवा ४ करोड़ सन्तुष्टों का बनना बिगड़ना रख दिया गया है।

श्री Registered No. 12.

विविधः

(नासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरोलाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्धनम् ।

जयति सा विश्वदाम्बुजवासनी सुमनसास्त्रनसामभिनन्दिनी ॥

नामाध्यात्मकप्रारम्भो-लोकवृत्ताभ्युत्थनः ।

विविधयोनिराकुर्व्याद्विद्यातिमिरभुवि ॥

खण्डं ८]

सितम्बर इ' १८७८

[८ सङ्ख्या

सूची

बृहत्कथासरित्सागरसारः ७३—८० पृष्ठे

विविधगिविलापः ८२ पृष्ठे

प्राप्तग्रथानांसंक्षिप्तमालोचनम् ८५ पृष्ठे

लाहोर

एल्बर्ट नाम के यन्त्रे दिलावाग्रायनामनधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राज्ञतमकाणि” नामधेयं प्राज्ञतभाषाव्याकरणसंज्ञाकविमरकचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंस्मृतीत—विविधीदाहरण—सहितमन्त्रिरेषां कालीन पृथङ् सुदृढतन्त्रविवर्ति । अङ्गरेण्युभिर्मन्दन्तिके पत्रिकाया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

सञ्चयावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपदोशिष्यः) लवपुरस्य संस्कृत पाठशालान्वतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।)

नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषाप्रचनोपकारी ग्रन्थः) सुमम हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्जगदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः ।

मूल्यादीनां निवमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।०

” पञ्चादियं ३।०

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन सुदृढता भविष्यति ।

विद्योदयः ।

॥ बृहत् कथा सरित्सागर सारः ॥

आश्लिष्यमाणः प्रियया शंकरोऽपि यदान्नया ।

उलम्पते स भुवने जयत्य समसायकः ॥

एवं स राजा वल्लेश्वरो वासवदत्तया संगतः क्रमेण सुखासक्तौ
कमना अभूत्, अस्य प्रधानमन्त्री योगेश्वरायणः सेनापती रुमणांश्च
राज्यभारं सुदृहतुः, अथैकदा मन्त्री योगेश्वरायणी रुमण्यन्त मन्त्रवीत्
अयं वल्लराजः मण्डितभूमण्डल पाण्डव कुलाङ्कुरस्तदस्य कृत्स्ना वसु-
सती कुल क्रमागता गजसाङ्गयं नगरं च परं जिगीषाशून्येनानेन
तत्सर्वं परित्यक्तमेव, अही एष स्त्रीमद्यसृगयासक्तो निश्चिन्त एव तिष्ठ-
ति, राज्यं चास्यैकत्र एव मण्डले सञ्जातम् भवत्वयमस्मात् निखिला
मेव धरणीधुरमर्पितवान् तदस्माभिः स्वबुद्ध्यैव तथा कार्यं यथैष कुल
क्रमागतं समयमेव पृथिवीराज्यं प्राप्नोति एवं कृते तु राजभक्तेः सुम-
न्वितायाश्च पराकाष्ठा प्रदर्शिता भविष्यति, - शृणु चैतां कथाम् ॥

आसौ लक्ष्मिन्महासेन इति नाम्ना पुरा नृपः ।

स चान्येनाभियुक्तोऽभूद्राज्ञा चातिवलीयसा ॥

ततः समेत्य सचिवैः स्वकार्यभ्रंशं रक्षिभिः ।

दापितः स महासेनस्तस्मै दण्डं किल द्विषे ॥

दत्तदण्डश्च राजा ऽसौमानीभृश् मतप्यत ।

किं मया विहितः शत्रोः प्रणाम इति चिन्तयन् ॥

तेनैव चास्य गुल्मीऽन्तः शोकेन ह्युदपद्यत ।

कालेन गुल्माक्रान्तश्चसमुर्ध्वरभूद्भृपः ॥

ततस्तदौषधासाध्यं मर्तुं को मतिमान् भिषक् ।

मृता ते देव देवीति मिथ्यावक्तिस्त्व तं नृपम् ॥

तच्छ्रुत्वा दुस्सहं भूमी पतत सास्य भूपतेः ।

शोकाविगेन वलिना सगुल्मः स्वयमस्फुटत् ॥

रोगोत्तीर्णश्चिरदेव्या तथैवच सहेमितान् ।

भोगान् स वुभुजे राजा जिगाय चरिषून् पुनः ॥

इत्थं स भिषग् यथा खवुद्ध्वा राजहितं कृतवान् तथा वय मपि
कुम्भः अद्यमेदिनीं साधयामः ; अस्माक मनीषणे प्रद्योतनामा मगधे
श्वर एवैकः परिपंथी विद्यते सहि पार्श्विग्राहः सर्व्वदाऽस्माकंपथात्
कोपं करोति अतः सकेनाऽप्युपायेनास्माभिः स्ववशमानेतव्यः अस्ति
चात्रायमेव सुकर उपायः तस्य नरपतेः पद्मावती नाम काचिक्लीको
त्तर चमलारि रूप शालिनी कन्यका विद्यते वक्त्रेश्वरस्य कृते तां याचा
महे; एतस्मिन्नन्तरे देवीं वासवदत्तां कोशलेन कृत्वा स्थापयित्वा तस्या-
मृहे ज्वलनं दत्वा च देवी दग्धेति सर्व्वतः प्रख्यापयामः अन्यथा न सो
ऽस्मैरात्रे सुतां ददाति यतः पूर्व्वमेतदर्थं मया प्रार्थितः स प्रोक्तवान्

नाहं वल्लेश्वरायेतां ददास्यात्माधिकां सुताम् ।

तस्य वासवदत्तायां क्लेशो हि सुमहानिति ॥

वल्लेश्वरोऽपि देव्यां विद्यमानायां नान्यां परिणेष्यति अतः
सर्वथैव वासवदत्तायामरण-प्रख्यापनमस्मत्कार्यसाधनमित्यनुमीयते
यतः पद्मावत्यां लब्धायां हि समगधाधिपः सम्बन्धी सन् न पश्चात्
कीपं कुरुते सहायत्वमधिगच्छति च इत्य मस्मद् दृश्यतामुपगते हि
मगधाधिपे सुलभएवःस्माकं ससागरधरा विजयः । पूर्वदिव्य-वागम्ये
तदब्रवीत् ततो योगेश्वरायणस्यैतद्वचन माकर्ण्य रुमणानेतदति सा-
हस्यमाशङ्क्याब्रवीत् एषोहि व्याजः कदाचिदस्माकं दोषाय भवेत्
अत्रैतां कथां शृणु अस्ति जान्त्वोतटे मार्कण्डिका नामनगरी तस्यां
कश्चिन्मौनव्रतः परिव्राजको निवसतिस्म सहि भिक्षाशनेनैवाऽवर्त्तत
अथैकदा भिक्षार्थं कस्यापि वणिजोऽगृहं प्रविष्टः कामप्य झुत रूपां
शुभां कन्यां भिक्षामादाय निर्गतां दृष्ट्वा विषमवाणवण्णो हा हा
कष्ट मित्युच्चैराहस्म अथ स वणिक् विस्मयाविष्ट आह कथंभवता
ऽकस्मादेव सुचिर रक्षितं मौन व्रतं परि त्यक्तम् ततः स उवाच ॥

दुर्लक्षण्यं कन्याते विवाहो ऽस्या यदा भवेत् ।

तदा समुत दारस्य त्रयः स्यात्तव निश्चितम् ॥

तदेतामितादृग्दुर्लक्षणसम्पन्नां दृष्ट्वा भवन्तश्च मे चिरभक्तं

विचिन्त्य परित्यक्तां मया सहसैव चिरमौनव्रतम्

तच्छीघ्रमेवैषा कन्यका मञ्जूषायां निवेशिता उपरिच्यस्तप्रदी
पाच गङ्गाभसि रात्रौ निक्षिप्यताम् । ततो भयविक्रमवमना सोपि
वणिक् तथेति प्रतिश्रूय नक्तं तथा चक्रे । भीरवोहि स्वभावत एव
निर्विमर्षा भवन्ति ॥ स परिव्राजकोऽपि गृहं गत्वा स्वशिष्येभ्योऽ-
कथयत् ।

“गङ्गांगच्छत तवान्तर्वहन्तीं यां च पश्यत ।

पृष्ठस्थदीपां मञ्जूषां गुप्त मानयतेहताम् ॥”

ते तथेति निर्गता यावद्गङ्गां न प्राप्नुवन्ति तावत् केनापि
राजपुत्रेण समुद्धृता सा गन्धर्व्वेण विधना परिणीता । ततः स
राजपुत्रस्तां गृहीत्वा तस्या मञ्जूषाया अन्तः कमपि वृहत्कायं वानरं
स्थापित्वा तां मञ्जूषां पूर्व्व वटूँस्थदीपां कृत्वा गङ्गाभसि न्यजिपत्

ततो गङ्गायां वहन्ती सा मञ्जूषा प्रव्राजक शिष्याणां दृष्टिपथ
मागता । तेष्वपि सहर्षं तां गृहीत्वा प्रव्राजकस्य निन्युः । ततः स
धूर्त्तः प्रहृष्टमनास्तान् जगाद ।

“एकोऽहं साधये मन्त्रमादायैतामिहोपरि ।

अथ तूष्णीं च युष्माभिः श्रवितव्यमिमां निशाम् ॥”

इत्युक्त्वा स परि ब्राजकाधमो यावत्तां मञ्जूषां विजने नीत्वा त-
स्या द्वारमुद्घाटयामास तावत् स्वकृतो मूर्त्तिमान् दुर्नय इव स भीषणा
कृतिर्वानरो निर्गत्य दशनैस्तस्य नाशां नखैः कर्णौ च चिच्छेद ।

तदहं ब्रवीमि व्याजेन पद्मावती मभिलिप्सूनामस्माक मध्येता
दृष्टी दृष्टा भवेत् । एवमुक्तोयोगन्धरायणः प्राह वत्सराजोऽयंसचिवायत्त
सिद्धिः यद्यस्य सचिवाः पुनर्निरुद्यमास्तदा निश्चितं श्रियेज्जलान्नलिः
प्रदत्तः । अतः सर्वथास्माभि रुद्यमः कर्त्तव्यः ।

रुमणान् । कथं स वत्सराजः प्राणाधिकप्रियतमायाः प्रियाया
वियोगं क्षणमपि सहेत ?

योगन्धरायणः । राजानो हि सर्वथा स्वार्थप्रियाः पुरा रामचन्द्रः
सीतादेव्याः विरहं विधेहे ।

रुम । देवानान्वयमेव दृष्टान्तः । मनुष्याणान् विरहवेदना न
कदापि सहनीया ।

योग् । क्लृप्तनैतेनास्माकं न काऽपि हानिर्भविष्यति परं निश्चितं
कार्यसिद्धिरेव । वहवो हि राजमन्त्रिण एवम्विधैः क्लृप्तैः कृत कार्य
तामाप्नु रिति तिहासेभ्यः श्रुयते ।

अथ योगन्धरायण मेवं कृत निश्चयमवलोक्य रुमणानाह ।
यद्येवं ते निश्चय स्तदेव्या भ्रातरं गोपालकमानोय तेन सह ससन्न्य
सर्वं विधियताम् ।

तच्छ्रुत्वा योगन्धरायण एव मस्तिवदत् परेद्यरुत्कण्ठा
व्यपदेशेन स गोपालक मानेतुं दूतमेकमसृजत् । गोपालकश्च तेनैव
दूतेन सलं द्रुतं तत्रागमत् । ततः समागतन्तं गोपालकं ससन्धान

मभिनन्द्य रहस्य नीत्वा सर्वं मशेषं मकथयत् । राज्ञः परममंगलैस्तु
 घौमता तेन स्वस्वसुरापाततो दुःखोदयं विचित्राध्यत्र सम्मतिः
 प्रदत्ता । तत्रावसरे रुमण्णता पुनरेवोक्तं मेवं कृतिं प्रियावियोगं जग
 मप्यसहमानस्य वल्लेश्वरस्य कथं जीवोतीपायइति । योग्यरायणे
 ऽवदत् नात्र मे चिन्ता यतो देवीयं गोपालकस्य प्राणेश्या ऽप्यधिक
 प्रियतमा कनीयसी स्वसा । अस्य तु शोकस्याल्पत्वमालोक्य कदाचित्
 देवी जीवे दिति मत्वा वत्सराजो धैर्यमवाप्सति । ततस्ते पुनरप्येवं
 मन्त्रयामासुः, वर्त्तते लावाणकं नाम नगरं मगधराज्यस्य पार्श्ववर्ति
 तत्राखेटव्यपदेशेन देव्या सह राजानं नीत्वा ऽन्तःपुरं मादोष्य
 चाभोषितं साधयामः । देवी च ऋद्धवेशेन पद्मावती समीपे रक्षितव्या,
 येन सैवाऽस्याः शीलं साक्षिणी भवेत् । इत्थं सम्पन्त्य परेद्युस्ते राजा
 विव्रतः । देव सुचिरा देवास्त्राभिर्लावाणकं नगरं न दृष्टं सन्ति
 तत्रानेकाः शोभना आखेटभूमयः । नैकव्यात् सर्वदैव तत् मगधेश्वरेण
 बाध्यते ततस्तद्रक्षाहेतोश्च तत्र गम्यतामिति । एतन्निशम्य क्रौडैकलो
 लुपः स वत्सराजो लावाणके गन्तुं श्रमति श्रमे । एतस्मिन्नन्तरे नारदी
 मुनिर्नभोमध्या तत्र सभायां समवतीर्णो ऽभवत् । ततो गृहीताति
 थ्यसत्कारः प्रोतश्च स मुनिस्तस्मै चरणं तलं निपतिताय भूभृते
 पारिजातं पुष्पमयीं मालां दत्वा ऽवोचत् भविष्यति ते अस्यां वासव
 दत्तार्या विद्याधराधिपः कामदेवांशसम्भूतः पुत्रः । अपि च

“अचिरेण च न कालेन महतीसृद्धिं माप्स्यसि ।

किञ्चित् कालं च दुःखन्ते भविष्यन्ति न च त्वया ।

तच्चाति मोहः कर्तव्यः सुखान्तं भविता हि तत् ॥”

इत्यभिधाय स मुनिर्दर्शनं ययौ ।

ततः पूर्वोक्ता नीत्वा ते यौगन्धरायणाद्याः सवक्त्रभं वत्सराजं
लावाणकं मानिन्दुः ।

तत्र गत्वा वल्लभश्चरो मृगयार्थं प्रति दिनं द्रवीयसी मठवी म-
टतिष्ठम् । एकस्मिन् दिवसे मृगयायां निर्गते राजनि स सम्मन्त्री
यौगन्धरायणो गोपालक वसन्तक रुमणुङ्गिरनुगतो विजनस्थिताया
वा सवदतायाः समीपं ययौ । अथ स मन्त्रिसत्तमः भ्रात्रा पूर्वं
प्रबोधितां तामत्र राजकार्यं सहायतामभ्यर्थयामास सा निज क्लेश
प्रदमपि तत् भर्तृहितमनुचिन्त्यानुमेने अथ वा भर्तृ भक्ताः कुलां-
गनाः किन्नाम न सहन्ते ततस्तां ब्राह्मणीरूपां विधाय वसन्तकं
वटु रूपं कृत्वा मन्त्रीयौगन्धरायणः स्वयमपि बहुब्राह्मणो भूत्वा पद्मा
वती गृहंगत्वा तामप्यर्थं स्थापत्यव्यवदेशेन तत्पार्श्वे तो स्थापयामास
यत्रान्तरे रुमणुता तन्मन्दिरमादीप्य हाहा वसन्तकेन सह देवो
दग्धे त्वष्टृत ततः समन्तात् क्रन्दितध्वनि रुदभूत् । वत्सराजोऽपि
सायमाखेटात्प्रतिनिवृत्य सर्व्वसेवान्तः पुरमग्निना भस्मीकृत मप-
पश्यत् । तत्र देवो दग्धा च शृग्याव । तच्छ्रुत्वा तदसह्य दुःखानु

भव क्लेश मपाकर्त्तुं निवेच्छता मोहेन हतचित्तो भूमावपतत् ।
 ततो लब्धसंज्ञो स नृपतिर्वहुविलप्य मन्त्रिणाम्प्रवीधवचनं निश्वस्य
 नारदं वाक्यं मनुस्मृत्य च कथमपि शान्तिमालभे । देवो वासव-
 दत्ता च भर्तुं वियोगं विधुरा भावि सङ्गमा प्रादृतप्राणा कथं कथ-
 मपि कथान्तःपुरे खालौकिकगुणीवाक्यवितसा पञ्चनद्या स-
 स्यगभिपूजिता समयं निनाय । ततो योगधरायणनाभ्यश्रितोऽग्रे
 धेश्वरो वल्लेश्वराय पद्मावतीं प्रायच्छत् । वल्लेश्वर पद्मावतीं परिणीय
 वासवदत्तासमन्वितयो तथा सह स्वभवनं माजगाम । वासव-
 दत्ताऽपि परित्यक्तं ब्राह्मणीभावा दृतं पूर्वं रूपा भ्रातृ भवनस्थिता
 राज्ञा विज्ञाता सादरं परिगृहीताऽभूत् ।

एतस्मिन्नन्तरे राज प्रत्ययार्थं दिव्या वागुदभूत् ।

धन्यस्त्वनृपते यस्य मन्त्री योगधरायणः ।

यस्य वासवदत्ता च भार्या प्रागजन्म देवता ।

दोषो न कश्चिदेतस्याः—इत्युक्ता स वा गुपारमत् ।

दधदय नृपतिः स मूर्त्तिं मन्त्रो निःकटं गते रतिं निर्हन्ते
 इवोभे ।

अनुदिनं सह वासं सानुरागे निजदयिते परमुत्सवं वभार ।

अन्येषु राजा भार्याभ्यां मनुगतोरहसि तत्र गोपालकं समण्यन्ते
 वसन्तकं योगधरायणं चानीय विविधा विस्रम्भिणीः कथाश्रक्ते ।

वियोगि विलापः ॥

(१)

यत्नोपनीत मपह्वाय चिराय याता
क्वासि प्रिये हृदय मन्दिर मेतदय ।
शून्या दिशः प्रसरतो न च चक्षुषी मे
वाष्पावरुद्वचनप्रसरश्च कण्ठः ॥

(२)

आशोपकल्पितफलाश्रितरम्यवर्त्ती
त्वां छान्ता हृतमहो मम देवतेन ।

सौख्यं शुभं हृदयमोहनमद्यरूपम्
प्रेम प्रिये सुरचिरं चिरसञ्चितञ्च ॥

(३)

त्वामन्तरेण हरिणायतलीचने मे
नेमे सुखाय ऋतवो धृतरम्यभावाः ।

उन्निद्रएव रजनीः सुचिरं नयागि
प्राणाधिके न मनसः क्षणमस्ति शान्तिः ॥

(४)

वर्षासु नीरदचयै रयि नीरजान्ति
प्रच्छन्न सम्बरतलं न दिशाम्बिकाशः ।

चित्तं ममासमन्तराशुगजालविद्धं
संच्छन्न मन्थतमसा न विकाश मेति ॥

(५)
 दृष्टा तडिज्जडितमम्बुदमम्बरे ऽस्मिं
 क्षारामपादपसमाश्रितवालवल्लीम् ।
 त्वामङ्गलालितसखीं स्मरतथिरं मे
 दंदह्यते मनसिजो हृदयं मृगाक्षि ॥

(६)

तन्द्रांगतः कथमपि प्रसभं निशीथे
 स्वप्ने विशङ्गघनगर्जनविह्वलां त्वाम् ।
 आलिंगितुं विततबाहु रहं यदासौ
 वर्धाच्छलेन रजनौ परिरोदतीव ॥

(७)

नद्यो वहन्त्यनुसरित्यति मात्तवेगाः
 पान्याश्चलन्त्यनुगृहं दयितां विचिन्त्य ।
 नृत्यन्ति वह्निचया नवमेघ मत्ताः
 सन्ताप मेति मम केवल मत्र चेतः ॥

(८)

अन्तर्गतं चित्तिरियं नवमेघसिन्धौ
 तापं विमुञ्चति शनै र्यं महो स किं मे ।
 अन्तर्विश्रित्यनिष्प्रसन्नतरप्रभावी
 मेघोदयस्फुटितचेतस्येणनेत्रे ॥

(८)

सान्द्राभ्युदोपरि धनुर्वहुवर्णचित्रं
दृष्ट्वैन्द्र मिन्दुवदने हृदये ऽभ्युदेति ।
लीलाखलदु घन कचान्तविलम्बमाना
स्रक् चारुपुष्पनिचयग्रथिता तवाऽद्य ॥

(१०)

वर्षात्यये शरदुपैत्यति शुद्धरूपा
कान्ता ऽमलेन्दु किरणै, हरिणायताक्षि ।
मुक्तं घनैर्गगन माशु विक्राशते दिक्
कूपे निमज्जति मन स्तम्भसां भ्रमैतत् ॥

(११)

चन्द्रानने विमलचन्द्र सुधाव धौतं
सौधं समस्त मखिलं वसुधातलञ्च ।
साकं त्वया रतिकरं मम पूर्वं मद्य
तामत्तरेण विषमं विषमुज्जहाति ॥

(१२)

एतत् सुधासुखि सुविम्बित चन्द्रविम्बं
विम्बोपमं मधु तव प्रणयाभिलाषि ।
मन्दस्मितोपूषितविम्बनिभाधरेण
पूतं पुरेव मदिराक्षि पुरः कुरुष्व ॥

(१३)

आराम भूमिषु शुभासु च शङ्खलासु ।
 ज्योत्स्नीज्ज्वालासु पवनः शनकैर्विच्रीय ॥
 शेफालिका कुसुम सन्तति मेघ शय्यां ।
 युष्मत्कृते रचयति कनु तिष्ठसि तम् ॥

(१४)

इन्द्रीवरं सरसि सुन्दरि मन्दवातैः ।
 सञ्चालितं ततद्रतः कलितहिरफम् ॥
 दृष्ट्वा मनो रतिवश्रोत्तरलायतन्ते ।
 सन्तप्यते चटुल मच्चियुगं विभाव्य ॥

(१५)

पूर्णाऽमलेन्दु धवला ननु शारदीया ।
 गन्धाय मन्द भरता सुखसेवनीया ॥
 हाहा गतैव रजनौ रुदतो भृशशो ।
 कान्ते रतीश-विशिख-ज्वलितात्मनो ऽद्य ॥

(क्रमशः)

प्राप्तयन्त्रानां संक्षिप्तसमाख्योचनम्

{ दयानन्दमत मर्द्दनाख्यो }

निबन्धः

फगवाड़ा नगर निवासि प्राभाकर जातीय लवपुरस्थापरनामक

राजकीय पाठशालाधिकरणक संख्याध्यापक

श्रीपण्डित गोविन्दराम निर्मितः ।

दयानन्दोहि समाजसंस्कारणवृद्धना समाजमध्ये

महान्तमेव विप्रवं घटयितुं प्रवृत्तः । स हि विविधदेवतोपासनी
पदेशपरावृत्तप्रवृत्तौ वेदान् स्वकपोलकल्पितया व्याख्यया
समन्वितान् कुर्वन् षट् वर्षावधाय सरत्तलभावस्य हृदस्य
ह्यत्रिमकेशदन्तादिभि र्युवावस्था प्रदर्शी विशकारइव विमुग्ध
चितयां कोपयितुं यूनां विशेषश्रद्धया आस्यदमपि तत्त्वदृशां
पण्डितानां न तथा चञ्चकारकारी प्रवृत्त प्रमोहकत्वेनैव प्रतीय
मानोभवति अनेनैव कारणेन विवेकदिग्देशीयाहि भारतीय
पण्डिता स्तस्य वृथा प्रागल्भ्यं साधारणेषु प्रकटीकर्तुं तस्मत्
खण्डन पराणि वृहन्नि पुस्तकानि रचितवन्तः ॥

पण्डितवर श्रीगोविन्दराम महोदया अपि दयानन्दमत
विमर्द्दकानां पण्डितानामन्यतमाः अत्रभवन्तोहि विशेषनैपुण्येन
स्वासीमविद्यावत्तयाच दयानन्दमतं विमर्द्दितवन्तः उदाहरणार्थं
वयं ग्रन्थस्यैतस्यां प्रमेक सुद्वरामः ॥

„ओम् अग्निमीले पुरोहितं यज्ञस्य देव सृत्विजम्-
होतारं रत्नधातमम् ॥

अस्यार्थस्तु माधवाचार्यैरेवं कथितः अग्निनामकं देवमीले
 स्तोमि मन्त्रस्य होवा प्रयोज्यत्वादहं होता स्तोमौति लभ्यते
 कीदृशमग्निं यज्ञस्य पुरोहितम् यथा राज्ञः पुरोहितस्तदभीष्टं सम्पाद
 यति तथाग्निरपि यज्ञस्यापेक्षितम् होमं सम्पादयति यथा यज्ञ
 सम्बन्धिनि पूर्वभागे आहवनीयरूपेणावस्थितं पुनः कीदृशम् देवं
 दानादि गुणयुक्तं पुनः कीदृशम् होतारमृत्विजम् देवानां यज्ञेषु
 होतृनामकं ऋत्विगग्निरेव तथाच श्रुति अग्निर्देवानां होतेति,
 पुनः कीदृशम् रत्नधातमम् यागफलरूपाणां रत्नानां अतिशयेन
 धारयितारं पोषयितारस्वेति अत्र दयानन्दः अत्र प्रथमत ईश्वर
 एवार्थोऽग्निशब्देन गृह्यत इति वदति तन्न संगच्छते अग्निशब्दस्य
 ईश्वर शक्तिकल्पेप्रमाणाभावात् होतृयज्ञस्त्विक्पुरोहितशब्दैः

साहचर्यादन्नाग्निरेव देवताया ग्रहणस्यौचित्याच्च नचेन्द्रं मितं वरुण
 मग्निमाहुरथो दिव्यः ससुपर्णी गरुत्मान् एकं सविप्रा बहुधा
 वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वा नमाहुरिति ऋग्वेदक २ अध्याय ३ वर्ग २२
 मन्त्र ४६ मन्त्रे एकस्य सतः परब्रह्मण इन्द्रादीनि बहुधा नामानि
 सन्तीति वेदितव्यं इत्यर्थके तदेवाग्निस्तदादित्यस्तवायुस्तदु
 चन्द्रमाः तदेव शक्रम् तद्ब्रह्म ता आपः सप्रजापति रिति य- अ- ३२
 मं १ मन्त्रे च यत्सच्चिदानन्दादित्यचणं ब्रह्म तदेव गन्धादीनामवाच्य
 मित्यर्थकेऽग्न्यादिशब्दानामोश्वरवाचकत्वस्याभिधानात् कथं तत्र
 प्रमाणाभावः प्रतिपाद्यत इति वाच्यम् परमेश्वरस्यैवैकैरूपेणा
 वस्थितेरेवात्र निरूपणात् तत्राद्यमन्त्रगतस्यैकं सविप्राः बहुधा
 वदन्तीति वाक्यस्यैकं सद्ब्रह्म बहुधा बहुप्रकारं मिन्द्रादि रूपम्
 विप्रा वदन्तीत्ययमेवार्थोयुक्तो नहि नाममाहुत्ये बहुप्रकारता सम्भाव्येत

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरालाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

—●●—

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासनी सुमनसास्त्रनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयोनिराकुर्व्य-दविद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं ८]

अगस्त इ' १८७८

[८ सङ्ख्या

सूची

वेदान्त सूक्तावली	७३ पृष्ठे
पितापुत्रयोः सम्बन्धः	७५ पृष्ठे
अर्थशास्त्रम्—परिश्रमः	७६ पृष्ठे
प्राचीन—वङ्ग भाषा	७८ पृष्ठे
जगन्मण्डलम्	८१ पृष्ठे

लाहोर

ऐस्वर्ट नाम के यंत्रे दिल्वाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाश”
नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवरसचिवरचितं विद्योदय-
सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन
पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-
लाषः प्रकाशनीयः ॥

विद्योदय कार्याध्यक्षः ।

लवपुरे ।

नूतनपुस्तकम् ।

कन्देविधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (जाहेर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिस्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे)
प्राप्तव्यः ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।०

” पञ्चाद्वियं ३।०

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकाः० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

विद्योदयः ।

वेदान्त सुक्तावली

सुक्तकोशो पदवन्दं सुक्तये हृदिसंस्मरणम् ।

सुक्तावलीं करीम्यद्य वेदान्तवचनोज्ज्वला ॥

तत्र तावदखिलात्मक चिदानन्दमय परब्रह्म स्वरूप भेदादिकं च निरूप्यते । यथाऽयमनन्त ब्रह्माण्ड व्याप्येक एवाकाशः कन्दरा दरोष्ठ मठवटादिमध्यगत स्तत्तदुपाधि मधिगच्छति तथैकमेव परब्रह्मैतदनन्त ब्रह्माण्डान्तर्गत निखिलवस्तु स्वरूपाख्य धिगच्छति । अतएवात्मकम् सुखंके—

ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणततोत्तरेण । अथचो-
र्ध्वं प्रकृतं ब्रह्मैवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥

एवञ्च

यदर्चिमद्यदणुभ्योऽणु यस्मिन् लोका निहिता लोकिनश्च तदे-
तदचरं ब्रह्म स प्राणः स्तदुवाङ्मनः । तदेतत्सत्त्वं तदमृतं तद्वैद्यं
सौम्यविद्धि ॥

गौडपादौघे च

मायामावमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः

इत्याद्यपनिपदवचनैः रज्ज्वां भ्रात्या सर्पकल्पनेव प्रपञ्चस्यास्य
माययोपकल्पितत्वं नतु वस्तुत्वमित्युपपद्यते । एतच्चन्द्र सूर्यादि
ग्रह मन्त्रव पूर्णं परितः परिदृश्यमानं विश्वमण्डलं भ्रमविलासमानं
न वस्तुतो ब्रह्म विहाय किमप्यन्यद् द्वैतं विद्यत इति फलितार्थः ।

वेदान्तमत एकस्यैव परब्रह्मणो ब्रह्मजीवभेदेन द्वैविध्यमुप-
कल्पितम् । तत्र ब्रह्म ईश्वरः साक्षी परमात्मा कूटस्थः अक्षरं
जगदधिष्ठानं जगन्निधेधावधिभूतञ्च व्यवह्रियते । वृक्षत्वाद्वृक्षत्वत्वा

ब्रह्म । व्यापकमित्यर्थः । साक्षाद् दृष्टिर्व्यवधानं विना आपरोक्षेण-
क्षते प्रकाशयति साक्षी, कूटः अयोधनं तद्वन्निर्विकारेण तिष्ठतीति
कूटस्थः न क्षरतीत्यक्षरः ।

तस्य च स्थूलसूक्ष्मकारण शरीरोपाधितया विराट् हिरण्य-
गर्भेश्वरेति भेदत्रयं यथाक्रमं सुदीरितं । तत्र वनवज्जलाशयवद्वैक
बुद्धिविषय जरायुजाण्डजस्फेदजोद्भिजास्य चतुर्विधानमय कोश
स्थूल शरीरोपाधिकचैतन्यं विविधमेकवहिराजमानत्वात् विराड्
त्युच्यते । सच विश्वेषु समस्तेषु नरेष्वहमित्याभिमानित्वाद्देवानरः
विशेषेण भासमानत्वाद्देराजइतिचव्यपदिश्यते । पूर्ववत् वनव-
ज्जलाशयवद्वैकबुद्धिविषये कादशेन्द्रिय पञ्चतन्मात्रात्मकसूक्ष्म शरी-
रोपाधिकचैतन्यं ज्ञानशक्तिमत्त्वाद्दिरण्यगर्भः । सचमणिसूत्रवत्समस्त
प्रपञ्चानुस्यूतत्वात् सूत्रात्मा क्रियाशक्तिमत्त्वात् प्राण इति च व्यप-
दिश्यते । समष्ट्यभिप्रायेणैकवद्व्यपदिश्यमानाज्ञानीपाधिकचैतन्यं
समस्त प्राणिनियामकत्वाद्दीश्वरः । सच समस्तप्राणिहृदयनिष्ठत्वे
सति समस्त प्राणिकर्मप्रेरकत्वा दन्तर्यामी नामरूप रहितत्वाद्-
व्याकृतः, सकलाज्ञानतत्कार्यावभासकत्वा जगत्कारण केनापि
प्रमाणेन न व्यज्यत इत्यव्यक्तमिति च व्यपदिश्यते ।

फलितार्थेण अध्यात्मिकस्याधिदैविकेन सहितस्य प्रपञ्चस्य
सर्वस्यैव स्थूलस्य पञ्चोक्तत पञ्चमहाभूत तत्कार्यात्मकस्यात्मनो
विराडिति नामधेयं । तस्यैव सूक्ष्मस्या पञ्चोक्तत पञ्चमहाभूत तत्
कार्यात्मनो हिरण्यगर्भतिसंज्ञा ॥

क्षेत्रज्ञो दे हाभिमान्यात्मा जीवः सोऽपि साक्षी कूटस्थाक्षर-
चैत्यन्यादिनामभिर्भ्यपदिश्यते कथ्यते च प्रत्यगात्मेति प्रतिलोभ्येमानृत
जडदुःखाहंकारादिभ्यो विलक्षणत्वेन, सच्चिदानन्दात्मकतया अक्षति

प्रकाशत इति तथा भूतात्मा । सच यथाक्रमं व्यष्टिस्थूलसूक्ष्म
कारण शरीरोपाधिकत्वेन विश्वस्तैजसः प्राज्ञ इतिच व्यपदिश्यते ।
एतदेव जीवत्रयम् । ह्रस्ववज्जलवदानेकविषय पञ्चोक्ततपञ्चमहाभूत
तत्कार्यात्मक गोमानुषादि स्थूलभोगायतन स्थूलशरीरोपाधिचैतन्यं
विश्वः । तथानेकबुद्धि विषय पूर्वोक्त सूक्ष्म शरीरोपाधिचैतन्यं
तैजसः । एवं व्यष्ट्यविद्यारूपाज्ञानोपाधिकचैतन्यं प्राज्ञः ॥

पितापुत्रयोः सम्बन्धः

पुत्राननपंकज सन्दर्शनेन विसुग्धद्वययोः पित्रो रानन्दोच्छ्वास
इव दुःखभययोस्तरङ्गोऽप्यव्यक्तएव तिष्ठति । तयो रानन्द प्रकाशने
भाषा क्षीणशक्तिर्जायते दुःखभयेतु नतौ गदितुमिच्छतः

अहो दूरमपनयन्त्यपिसन्ततिः संसारचमत्तमादिकं द्विगुणयति
दारिद्र्यजन्मदुःखानि, तथा परिवर्द्धयन्त्यप्यनिशं चिन्ताशतानि
ज्जासयति मरणचिन्ताम् ।

वंशसंवर्द्धनकार्यं हि पशुभिः सह सामान्यमेव विशेषास्तु
मनुजानां स्मृतिगुणोदारकर्माणि ।

दृश्यतेऽत्र बहुशो निरपत्याहि पुरुषाः प्रायो विद्यालयस्थापना-
दीनि महान्ति कर्माण्यनुतिष्ठन्तीति तेषु शारीरिकानुरूप प्रतिकृति
स्थापने हताशा भुवनेषु मनसः स्वरूपं प्रकटयितुमिच्छन्ति प्रतीयते
एतेन भवति हि सन्ततिहीनानां स्वनामरक्षणाय गरीयसी चिन्ते
ति । ये हि जगत्वाख्यापयन्ति प्रथमं स्ववंशं येषां मनन्तोदारकार्यं
परम्पराभि र्वंशस्य कीर्तिर्जगति विस्तृता भवतीत्यर्थः । ते हि स्वकृत
वंशोन्नतिं चिरं स्थापयितुं निजापत्यभ्योपि सद्गुणशिक्षां ददति ।

बहुधाऽपत्यनिचयेषु पित्रो विशेषतो मातुः स्नेहभेदवाच्यं
प्रतीयते अतएवोक्तं सलीमन् महोदयेन

"A wise son rejoiceth the father, but an ungracious son shames the mother."

विवेकदृक्पुत्रः पितरमानन्दयति तथाऽसच्चरितस्तनयोमातरं
 क्लेषयतीति । दृश्यते वल्लभपत्यपूर्णगृहेषु प्रथमं जातं द्वित्रिपुत्राणां
 शिक्षादिबाहुल्यं जनिष्ठानां विलासाधिक्यं, मध्यमास्तु मध्यावस्थायां
 तिष्ठन्ति न तेषामुपरि पित्रोः स्नेहाधिक्यं, नवाते स्वमहत्वं दर्श-
 यितुं शक्नुवन्ति शैशवे पुत्रेभ्यो यद्वेष्टधनं प्रदानं हि तेषामनिष्टायां
 पक्षेऽप्यते तेहि तादृशापक्वज्ञानदशायां प्रचुरधनमालभ्य सर्वदै-
 वासत्सहचरसंगिणो विगर्हितपथमनुसरन्ति अतएव बालपुत्रा-
 णामुपरि सुशासनं स्थापनेन बाहुगुत्तमफलोत्पत्तिर्भवति न तथा
 यद्येष्टव्यनिर्वाहार्थं तेभ्यो धनप्रदानेन । शैशवे पित्रोः शिक्षकानां
 भृत्यानाञ्चासमव्यवहारेण च भ्रातृषु परस्परमस्या सञ्जायते येन
 तुमुलगृहं विवादस्याविर्भावो भवति ॥

अर्थशास्त्रम्—परिचयः

संस्कृतशास्त्रालुसारेण तु परिचयमव्यजेतत् यथाक्रमं सानु-
 बन्धं निरनुबन्धेति नामभ्यामभिधातव्यम् । कदाचित् परस्परया
 सानुबन्धतां भजमानाप्यमाल्यसचिवादीनां परिचयः प्राथो
 निरनुबन्धतयैव प्रतीयते । सत्यं शस्यविधेः संस्तम्भनेन निष्कर-
 वाणिज्यकार्यप्रवर्तनेन च इंग्लेण्डदेशस्य समृद्धिरतीव बृद्धिमवाप,
 तथ । यच्चैतदप्यनुस्मर्त्तव्यं यदमाल्यानामितदनुष्ठानं हि
 पूर्वमन्विनिचयं भ्रमेत्यत्रवाणिज्यबृद्धिप्रतिबन्धं निराकरणमात्रम् ।

इत्थं यदैव राजसचिवानां कार्यपरम्परया महत्सानुबन्ध-
 भवति तदैवैतत् पूर्वमन्वितां भ्रमसंशोधकरूपेण प्रतीयते ।
 अतएव प्रकृतीनां धनजीवन संरक्षणमपहाय राजसचिवानामन्य
 कार्याणि सानुबन्धानि भवन्ति न वेति न परमार्थतो ज्ञायते ।

कदाचित् सानुबन्धपरिश्रमोऽपि निरनुबन्धतां प्राप्नोति, यथा सन्निहित वाष्पीय शकटस्य जलयानेभ्यो ह्यधिक कार्योपयोगित्वं निश्चित्य निष्ठातप्रायाणां हि कुल्यानां तादृगसंपूर्णवशावामिव परि वर्जयन्ति; एवं निरनुबन्धपरिश्रमशालिनां परिश्रमोऽपि कदाचित् सानुबन्धतां भजते, यथा रमायनतत्वज्ञानां परिश्रमेणानेकशः कार्यानुष्ठानस्य सुलभ पवति राविष्कृता भवति । अतः फलसन्दर्शनं विना नैतन्निश्चेतुं शक्यते कस्य परिश्रमः सानुबन्धः कस्य वा निरनुबन्ध इति ।

अवस्थाविशेषैः परिश्रमस्य सानुबन्धताशक्तिः सम्बर्धते । तत्तदवस्थाविशेषाणां मन्यतमः अमविभागः प्रथमं निर्दिश्यते ।

सूचीनिर्माणोदाहरणेन आदमस्त्रिधनामधेयः अमविभाग मतोष प्रसिद्धिसमयत् । तद्यथा कश्चित्तेहखण्डं दक्षिणा सन्तो-
पयति कश्चित्दुग्धपृथ्वीयोधनेन सन्ताप्य फलकं निर्माति । अन्य-
स्तात्फलकं मवदाय क्षुद्रशलाका रचयत्यपरं स्ताः संघर्षयत्येवं क्रमेण
बहूनामंशतः परिश्रमा दल्पक्षणेन बहुरूचीनिर्माणं भवति, येन
भारतभूमावपि इंग्लण्डोद्यसूचीचतुष्टयं ताम्रखण्डैकेनाऽवगम्यते
यद्येकः कश्चित् सूचीनिर्माणं विषयकावश्यकं निखिलकार्यं निचय-
मनुतिष्ठेत् तदा स दिवस चतुष्टयेनाऽप्येकां सूचीं निर्मातुं
न शक्नुयात् । न केवलं सूचीनिर्माणं सर्वमेव सांसारिककार्यजात-
मेवं परिश्रमविभागेत्याधास साध्यं भवति । अमविभागस्य फल-
जयं लक्ष्यते प्रथमं कर्मकारिणां स्वकर्मेनैपुण्यम् । कर्मनैपुण्यं
अमविभागलक्षफलानामुत्तमं विशेषोपकृतिहेतुश्च वरमिगहम प्रमुख
महानगरीय शिल्पागारस्थितकर्मचारिणां अमविभागजन्यकर्म-
नैपुण्यं हि चित्तं सुविस्मितं करोति । लेखनोनिर्माणयन्त्रेभ्यो लेखनो-
मुन्नयतां हस्तलाघवं दृष्ट्वा चित्तं विस्मयरससागरे निमग्नोन्मग्नं

भवति । अहो ! कदावा तेषां हस्तो यन्त्रस्याभिमुखमधिसरति
कदा वा तद्यन्त्रालिखनी मुच्यतीत्यादिका न लक्ष्यते व्यापारप-
रम्परा । नहि कदाऽप्येकदानिक कार्यालिकानां अवलम्बे बहुत
म् ।

द्वितीय मेक कार्यात् कार्यान्तरेष्वनभिवेशान्न वृथा समया-
पहरणं । विविधकार्याभिविष्टानां हि जनानां भवति तत्त-
दभिन्नरूपकर्माविशिषाणां प्रथमाभ्यासे वृथानिकसमयव्ययः एक
कार्याभ्यासिनान्तु न तथा प्रत्युत तस्मिन्ने कस्मिन्ने वा दभुतनैपुण्यम् ।

वाष्पीय शक्यं विद्याभ्यासने स्वस्यैतद्विद्वान्तो निवर्तमेवाभिलक्ष्य-
ते । यदा प्रातर्यागजातेभ्यः प्रदीपा अपनीयन्ते तदैकोद्यानशिखर-
मारुह्य दीपालुङ्घाटग्राधःस्थितायान्यस्मै समर्पयति अपरस्तान्यथा-
स्थानं स्थापयति एवमन्यच्छणेनैव बहुदीपापनयनं भवति ।

यद्येकस्तदखिलावुष्टानं कुर्यात्तदा यानारोहणारोहणा-
भ्यामेव तस्य समय व्यतीयात् स बहुपरिश्रमेणैवेकवृण्णायां
त्रिचतुःप्रदीपापननेतुं शक्ययात् यानिदानीं स मिनिटपञ्चकेनैवाप-
नयति ।

तृतीय मेककार्याभिविष्टचित्ततया जनैस्तत्तत्कार्यसाधनो
पयोगि यन्त्रविशिषाविष्करणम् ।

यथाः कस्यचिद् यन्त्रस्य रन्ध्रविशिषपिधानोद्घाटन व्यापार
नियुक्तेन वाट नामधेयेन केनचिद् बालेन वाष्पीय यन्त्रनिष्का-
णम् । सहि बालो निरन्तरं तद्यन्त्रोय रन्ध्रपिधानोद्घाटने
कुर्वन्नेकदा चिन्तितवान् यदि मद्व्यापारं बिना केनाऽप्युपा-
येन रन्ध्रोऽयं स्वयं पिहित उद्घाटितश्च भवेत्तदाऽहं क्रीडया
समयमपनेतुं समर्थो भवेयम् ।

एवं तदिच्छीदुभूत चेष्टापरस्परया स बाष्पीय यन्त्र निर्माण
मकरोत् ।

परित्रयमविभागतोऽन्यदपि हित सुफलभ्यते यदि आदर्शस्मि-
थ महोदयेन न वर्णितम् ।

तद्यथा यो यत्कार्यं साधु सम्पादयति तस्य तस्मिन्नेव नि-
योजनम् । अनिपुणं हि जनं कर्मसु नियुज्य न जनोऽर्थव्ययानु-
रूपं फलं लभते ।

प्राचीन

वङ्ग भाषा

सम्प्रति भारतवर्षे यावत्यो दैशिकभाषाः समुत्पन्नाः,
सर्वासा नेव तासां वङ्गभाषा समुन्नति मधिगता । इदानीं ह्यस्यां न
केवलं प्राच्य वेद दर्शन साहित्या दीनामनुवादो जातः किन्तु
पाश्चात्यगणिते तिहासदर्शनादीनामपि प्रत्यहद्ववानुवादी जायते ।
रचिताश्चात्रविविध महाकाव्य नाटकोपन्यास प्रवृत्तयो नवीना
ग्रन्थाः । किमधिक मिदानीं केवलं वङ्गभाषीय पुस्तक जातं
सम्यगधीत्यैव लभते जनः समीचीनं पांडित्यम् । संस्कृत पद-
विन्यासग्रहणं हि वङ्गभाषायाएवं समुन्नति कारणमित्यनुमीयते ।
क्रियाविभक्तौ वर्ज्यित्वा संस्कृतस्यान्यत्वं पदविन्यासान्तरादिकं
वङ्गभाषायां यथाग्रथं वर्तते । प्राचीनसमये वङ्ग हिन्दीभाषयोर्न
तादृशमन्तर मासीत् । तदा उभे एव ते संस्कृतमातुर्युगं पत् प्रवृत्ते
यमजे इव सुसदृशस्वरूपे आस्ताम् । वचनमिदं सप्रमाणीकर्तुं मत्र
वङ्गीय प्राचीन कवि विद्यापति गोविन्ददास प्रमुखानां कविताः
समुदाक्रियन्ते ॥

१ ए धनि कमलिनो सुनो हित बानो ।
 प्रेम करवि अवसुपुख जानी ॥
 मुजनक प्रेम हेम सम तूल ।
 दाहि ते कनक द्वियुन होय मूल ॥
 दूट इते नांही दूटे प्रेम अदभूत ।
 जै छने वाढ़त सृणालक सूत ॥
 सभहु मतझजे सोति नांही मानि ।
 सकल काण्डे नाहिं कीकिलबानी ॥
 सकल समय नाही ऋतु बसन्त ।
 सकल पुरुष नारी नाहीं गुणवन्त ॥
 भनये विद्यापति सुनो वर नारी ।
 प्रेम करित अब बुझ हि विचारो ॥

२ सुनो सुनो सुगन्धिनी सुभ उपदेश ।
 हम शिखायव चरित विशेष ॥
 पहले हि अलका तिलक करि साज !
 वंकिम लोचने काजर राज ॥
 जायविवसने भांपि सब अङ्ग ।
 दूरे रहवि जनु बात विभङ्ग ॥
 सजनि पहिले हिं निअड़े न जावि ।
 कुटिल नयने धनि मदन जगावि ॥
 भांपवि कुच दर्शयवि कन्द ।
 दृढ़ करि बान्धवि निविहकबन्ध ॥
 मान करवि कछु राखवि भाव ।
 राखवि रस जनु पुनः पुन आव ॥
 नसये विद्यापति प्रथमक भाव ।

सोहि गुणवन्त सोहि फल पाव ॥

३ लोचन स्यामर वचन हि स्यामरुचार निचोर ।

स्यामर हार हृदय मणि स्यामर स्यामर सखि कर कोर ॥

माधव ईधे जानि बोल विधान ।

अचपल कुलवति मति उमतायलि कियेतुहुं मोहिनिजान ॥

मर्महि स्यामर परिजत पोमर भामर सुख अरबिन्द ।

भर भर लोरहि लोलित काजर विगलित लोचन निन्द ॥

मन्मथ सागर रजनि उजागर नागर तुहुं किये भीर ।

गोविन्ददास कतहुं आश आसव मिलबहुं नन्दकिशोर ॥

४ श्रेष्ठव यौवन दर्शन भेल ।

दौहुं पथ हेरइते मनसिज गेल ॥

मदन की तार पहिल परचार ।

भिन जने देयल भिन अधिकार ॥

कटि के गौरव पावल नितम्ब ।

इन्ध के खीन उर्ध्व अबलम्ब ॥

प्रकट हास अवगोपत भेल ।

वरुण प्रकट फिर उर्ध्व के नेल ॥

चरण चञ्चल गति लोचन पाव ।

लोचन क धैरज पद तखे जाव ॥

नव कविशेखर कि कन्हिते पार ।

भिन भिन राज भिन व्यवहार ॥

जगन्मण्डलम् ॥

गच्छतीति जगदितिव्युत्पत्तिलभ्येतार्थेनैतच्चन्द्रमूर्त्यग्रहनक्षत्र-
तारकादिपरिव्याप्तस्य जगन्मण्डलस्य तदन्तर्गतं विविधवस्तुजातस्य
च सर्वदैव गतिशालित्वं प्रतीयते न तु स्थिरत्वम् । गतिर्गमनन्तद्वि-
पूर्वदेशसंयोगध्वंसानन्तरमपरदेश संयोगोत्पत्तिरूपव्यापारः । यान-
नावादि विरुद्धानामेतद् व्यापारासङ्गावेषि तेषां गतिरस्ति नवेति
जिज्ञासायां ब्रूमहे साश्रययानादिपरम्परया तेषामवश्यन्तादृशव्या-
पार शालित्वमस्तीति ।

यूरोपीयगतिविज्ञानशास्त्रमते तु गमनं नाम स्थिति
परिवर्त्तनं एकस्य स्थितिपरिवर्त्तनं हि वस्त्वन्तरावस्थानमपेक्ष्य
प्रतीयते । यथा नियतैकस्थान स्थितानामपि वाष्पीयश्च कटारुद्धानां
वर्त्मपार्श्वस्थितवृत्ताद्यवस्थानमपेक्ष्य स्वावस्थानपरिवर्त्तनात् गमन
भवति । अत एव जगतीतले यत्किञ्चिद्गमनं दृश्यते तत् सापेक्षमेव ।
नास्मिन् काऽपि निरपेक्षा गतिरालक्ष्यते । पश्य यद्यक्षं चलद्वाष्पीयश्च
कटस्थैकसौमातः सौमान्तरं गच्छेद्यम् तदा तत्सौमास्थितवस्त्वव-
स्थानमपेक्ष्य मे गतिर्जाता । वाष्पीयश्च कटश्च न स्थिरं तद्वि स्ववर्त्मपा-

स्थितवृत्ताद्यवस्थानमपेक्ष्य स्थानपरिवर्तनं करोतीत्यस्यापि गति
विद्यते । वृत्तादयोऽपि वार्षिकाह्निकेति द्विविधगतिद्वयेन नियतं
स्वावस्थानपरिवर्त्तिन्या पृथिव्या मह सूर्यावस्थानमपेक्ष्य गमनवन्त
एव । को वा जानाति सूर्योऽप्येव स्थान परिवर्तनं करोति वा नेति ।

नन्विद्यं स्थान परिवर्तन स्वरूपा गतिः किं वस्तूनां स्वाभाविकी
तु न्यथावेत्त्याशंकायां केचित्तु कणभक्ष प्रमुखा अस्मद्वार्त्तिक वर्याः
क्षित्यप्तेजोमरुतां स्वाभाविक विगाथयत्वमाहु यथा “ क्षितिर्जलन्तथा
तेजः पवनोमनएवच । परापरत्वमूर्त्तैव क्षियाविगाथयाश्नीति ”
कारिकावलीप्रदर्शनात् । अन्येतु न तस्यन्त्यन्ते तेषाम्प्रते सर्वेषामेव
क्षित्यप्तेजोमरुत्प्रमुखजडवस्तूनां नास्ति काऽपि स्वाभाविकी गति
शक्तिरपरप्रयुक्तवलविशेषेणैव तेषां गति र्जायते । तथैकदा चलद्
वस्थामानीतानां वस्तूनां न जायते स्वत एव तद्वति निवृत्तिर्न
जायते स्वतोवान तद्वतेरन्यथा परिवर्तनम् । गत्युत्पत्तिं प्रति यथा
वलस्य कारणता तथैव गतिनि वृत्तिं गति परि वर्तनं प्रति वा
वलस्यैव कारणत्वमस्ति । केन चिह्नले नोत्पन्नाया गतेः प्रतिकूल
समवलेन तिरोधानम्भवति । पूर्वोक्त नियमे नैतदेव प्रतीयते यत्क
स्मिंचिद् वस्तुपिण्डे केनाऽपि वलेन यदा काऽपि गतिर्जायते
तथैवाचिर जातया गत्या तत्पिण्डं गन्तुं प्रवर्त्तते न तद्वलस्य प्रतिकूलं
गमनकालस्या वस्थिति प्रयोजनम्भवति । प्रतीयते च यावद् न्यतुवल

अतन्नति विरोधि भवेत्तदा तत्पिण्डसृजुरेखाङ्गितेन मार्गेण
चिराय गन्तुमा रभेत । अत एवोक्तं न्युटन महीदयेन “यदि
न बलप्रयोगो भवेत् तदा सर्व्वमेव जगदन्तर्गतं वस्तुजातं
निश्चलावस्थायामवतिष्ठे दधवैक रूपेण वेगेन ऋजु रेखाङ्गित
मार्गेण सुचिरं गच्छेदिति” वस्तूनां न स्वाभाविकी गतिरस्ति
बलेनैव तेषां गतिर्जायते उत्पन्ना च गतिः प्रतिकूल वेग क्रमण
पर्यन्तमेक रूपेण तिष्ठतीत्यर्थः

अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत्
गृहीत इव केशेषु सृच्युना धर्ममाचरेत् ॥ १ ॥

यद्यपीह यद् यद् वस्तूत्पद्यते तत्तत्किञ्चिन्मालान्तरमव-
श्यमेव नश्यति ईश्वरसृष्टसकल वस्तुजातस्य मनुष्यस्यापि मरणद-
र्शनादिति नियमोऽस्ति तथापि प्रजापतिप्रदत्तं मनुष्यज्ञानं
तमीश्वरं प्रापयति ॥

कोऽपि पुरुषः पुरुषापेक्षया प्राप्ताधिकज्ञानः स्वशुद्धविचारा-
नन्वेभ्यः प्रकाशयामास पुस्तकं वा लिलेख तद्रचितपुस्तकमस्माभिः
पठमानमस्मांस्तमेव सङ्गमयतीव ।

अतः सर्वे मनुष्या ईश्वरदत्तमिदं ज्ञानं सफलीकुर्वन्तु । परं
“वयन्तु किञ्चिन्मालं संजीव्य सृच्युमेव प्राप्सरामो विद्यालाभेनास्माकं
किं प्रयोजन” मिति विचिन्त्यामूढ्यं रत्नमिव ज्ञानमिदं न

व्यजन्तु । प्रथमतो नास्माकस्मरणं कदाचिदु भविष्यतीति हि हि
स्थिरौक्यं विद्यालामः करणीय इति ।

अमुनैव प्रकारेण धनस्याऽपि चिन्ता कार्या यद्यपि सर्वे
मनुजा धनादीन्यैहिकवस्तूनीषु परिच्यज्यैव यमनगरातिथयो
भवन्ति तथाऽप्यपौडितसकलप्राणिना मनु जैन धनादिसञ्चयोऽवश्यमेव
कार्यः । सञ्चितं च धनादिकं बाणिज्यादिकर्मणा वर्धनीयं,
वर्धितञ्च पुनः कस्मिंश्चित्छ्रेष्ठकार्यकरणे वितरणीयमिति । बहुभि-
र्भ्रातृभिलोकानां धितार्थं हतानि वापीकूपसरोवरपथिक
शालाप्रभृतौन्युत्तमकार्याणि दृष्ट्वा तद्रचयितृणां नामानि च
स्मृत्वा तेऽद्यापि जीवन्तीत्येवम्भूतमेवा ऽस्माकं स्मरणं जायते ॥
तथैव मृत्युना केशेषु गृहीत इव पुरुषो धर्मसञ्चयं कुर्यात् ।

यो हि “अहन्तु वल्लवशिष्टजीवनीऽस्मि हृदो भूत्वा धर्मं
माचरिष्यामि इदानीन्तु यदाकथञ्चित्समय एव नेय ” इति
कृतनिश्चयो धर्मज्ञ कुरुते तेनाऽवश्यमेव कदाचिद्दुःखं प्राप्तव्यम् ॥

नैवाऽस्तीह लोकानामायुःसमता केचित् पूर्णमवस्थां भुङ्क्ता
केचित्तदल्पवयस्काः, केचिद्भिः अप्राप्तयौवना एवा ऽन्ये जन्मैवादाया
ऽपरेच गर्भमध्य एव मृत्युमाप्नुवन्ति । न जानेऽस्मिन्नेव समये वयं
सर्पदृष्टा गृहाधःपतिताः, केनचिज्जीवेन हता, विद्युन्नष्टजोविताः
क्षतापरोक्षतया पाशबद्धा । उदरव्यथापौडिताः केनचिद्रोगेण

जर्जरितकलेवरा भूकम्पपातितगृहमध्य एव मृता वा यमनश
रातिथयो भविष्यामः ।

वयन्तु येषां पुत्रकलत्रादिसम्बन्धिनां कृते पापमाचरामो न
तेऽस्माकं सरणानन्तरमल्पानपि सहायतां करिष्यन्ति केवलं धर्म्यं
एवाऽस्माकं रक्षां पापात्करिष्यतीति । अत एव सत्यमुक्तम् - एक एव
सुहृद्दुधर्म्यो निधनेऽप्यनुयाति वः । शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यत्तु
गच्छति ॥ १ ॥

अस्माभिः सञ्चितञ्च धनादिकं नज्जेभ्यो वस्तुव्याजेन क्षुत्पीडिते
भ्योऽन्नव्याजेन च दत्तमेव सुफलमिति श्रम् ॥

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहरीरामलाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनो सुमनसाभ्यनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकाराश्चो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुल्या-दविद्यातिमिरश्रुवि ॥

सङ्कटं ८]

दिसम्बर इ. १८७८

[१२ सङ्ख्या

सूची

सूच्यः	... १०३—१०५ पृष्ठे
तान्तवचनं	... १०५—१०८ ”
भारतेश्वरी स्तोत्रं	... १०८—१०९ ”
सिद्धमातु देव्याष्टकं	... १०९—११२ ”
कविदार्शनिकयोः	... ११२—११४ ”
ताम्रपणदशकं	... ११४—११५ ”

लाहोर

ऐल्वटं नामके यन्त्रे दिल्वाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाश” नामधेयं प्राक्ततभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविद्यति । ग्रहणेच्छुभिर्जदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनैयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशीपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्य संस्कृत पाठाशालान्यतमाताध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता क्यम्

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २/०

„ पञ्चाद्वयं ३/०

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः/० परिमितमूल्येन मुद्रिता भू तिर्थाति

नूतनपुस्तकम् ।

ऊर्ध्वविधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) लवपुर-हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित जेहराद नामधेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये रेजिष्टार्स अफस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं । =)

पञ्चात्समीपे व्या ।

॥ विद्योदयः ॥

॥ मृत्युः ॥

सुदृढ हर्ष्य विहार सुखो वितान्
परिजनैः परितः परिरक्षितान् ।
क्षितिश्रुतो निखिणानपि दुर्गतान्
असति मृत्युरिहोऽज भाषितान् ॥ १ ॥
सुखणि म्रित्यु मनेहसमन्तरं
भुवनियां परिदृष्ट्य दिशश्च ताः ।
युगपदुत्तर भेक भुदेषति
मरणतः शरणं नहि विद्यते ॥ २ ॥
जलनिधिं परिदृष्ट्य च जाह्नवीं
हिमगिरिं यमुनाञ्च सरस्वतीम् ।
प्रति वचोऽय ततः मृणु केवलम्
न शरणं मरणाद्भुवि विद्यते ॥ ३ ॥
चल परेत भुवं परिलोकया
खिल समाधि समाहित वर्णकान् ।
विदितमेतदथाशु भविष्यति
प्रकृति रच मृतिर्नतु जीवितम् ॥ ४ ॥

पठ पुराण मसोम बृहत्कथां
 क्षितिधृतां लक्षितां चरितावल्लोम् ।
 निखिलपत्र वितीव रद्विपति
 तनु शूनो जल वदुवद मज्जिभाः ॥ ५ ॥
 कलुगता ननु ते गुरु विज्जमाः
 कृपतयोऽर्जुन रामसुयोधनाः ।
 कलु च गविषत वैरि विमर्दनाः
 अमर नेपलियाज्जे न कैसरः * ॥ ६ ॥
 “वदुपतेः कलुगता मधुरा पुरी
 रघुपतेः कलुगतोत्तर कीर्णजा” ।
 इति विचिन्ना लुदा परि भाषय
 प्रकृति रेव छतिसुगुधारिणाञ् ॥ ७ ॥
 अनुदिनं गगना दगुपातयन्
 स्रतनु मेघ रविस्तनुते किल ।
 स्थिर मही न किमत्र चिरन्तती
 विषमयः समयः परिपाल्यताम् ॥ ८ ॥

* अर्जुन राम सुयोधनाः = अर्जुनः कालीदोष्यः; रामो दाश-
 रथिः; सुयोधनो दुर्योधनः;

नेपलियाज्जे न कैसरः = नेपलिय नेपलिअन् बोनापाटि;

अर्जुनः; पार्थः; कैसर = जुलियस सिजर ।

इति ह्येकोऽपि कृतो मूलपत्रकं सम्पूर्णम् । —

तान्त्रवचनाम् —

नम्यति तीर्थराजं प्रवास-प्रकाशितं हिन्दोप्रदोषं नाम धेये
माश्रिक एव तान्त्रवचना विपन्नकं प्रस्ताविकां मवलोक्य वयं तस्मात्-
वयम् विशिष्टैर्वैयर्थ्या सहृदय-पाठकं महोदयेभ्यः अनुप्रकारामः ।

भारतयासिना हि इदानीं विपन्नकं पुनरोचितकरोषीत्यर्थं
प्रभावाः किमपि नवीनं कर्तुं जगत्सु स्वातन्त्र्यवादीः मानवकुलस्य
संख्यामात्रं पूरकाः । पूर्वपितामहानां गोस्वाध्यायस्य अपेक्षा न
तेषां स्त्रियां किमप्यस्ति साज्जतं हृदयस्य प्रवेशनाय, जनसमाजे प्रद-
ष्टनाय वा तत्तद्वत् ते प्राचीनप्रियाः (Conservative) तेज्जामनो
वैज्जिनः परं रेखा मानमपि श्रुत्वा न व्यतिश्रम्ति । ततश्चापरिपु-
र्येषु विविधेषु एतन्निष्ठायां यन्त्राविज्ञानेऽपि नचात्र न साधनानां
मादियं पितामही-व्यवहृतस्य तान्त्रवचनास्य किमपि परिवर्तनं
शुभ्रमिति जाता । इदानीमपि भारतस्याखिलेभ्यः प्रदेशेषु विभि-
न्नतः पञ्चमदे शिवा विविधवर्तितापरिदृष्टिता वाविन्द्वं तान्त्रव-
चनां पूर्णमिति किन्तु न तेन पञ्चमेकमप्यर्थमिति समर्था भवन्ति ।
एकतः सङ्घटितवधविरक्षेण पथ्येन च विना कति रोगिनः प्रजन-
सङ्ख्याभिषुषं प्रतिष्ठन्ति अन्यतस्तद्विषयां ब्राह्मणे “रोगान्
प्रधानपक्षसि तुष्टा” । इत्यादि स्तव पाठयित्वा तद्गोचरप्रणयन

समिलयन्ति । भवतु किमधिकोत्तरीतर वागादन्तरिण लक्ष्यं
विधाएव तान्त्वचक्षुः स्वात्मकाः; विस्मोदय प्रकाशन स्वात्मकं तान्त्व-
चक्षुःस्वात्मण शेष । वाचिन्द्रिय जन्तुः कार्यजातमपराय किञ्चलमस्मै
वोचति कासनया कायेन, वाचा, यमला अर्थेन च यन्मनसुतिहासः
परं वर्णान्ते लाभपथ्यालोचन-समये सुखहृदु गीताकारं यत् निधा-
वलीकषाजः । अस्मात्-पूर्वपितामह-व्यवहृतायाः संस्कृतभाषाया
गौरव रक्षा मपचाय मनससोपगं प्रति तान्त्वत् कारणं यस्यामः ।

न ज्ञायते मिथत् कालं दीवद्वन्द्वेति प्राचीन तान्त्व चक्षुःणि
पूर्वबद्धमिष्यन्ति किं नवीन हतविद्यानां भिन्नोऽप्येषां परिवर्तितसु-
न्नतिस्था कर्तुं समर्थः । नचेत् हृदये तेषामुन्नताध्वयं, हृदये दीर्घ-
वक्तृतापाठेन गगनभेदनं । अस्तमति विस्तरिण प्रहृतमनुसरामः ।

चला जाय चरखा ।

केतना जी जी चरखा का ओटना बन्द न होने पाए चला
जाय पिन्न, पिन्न, शीतम्बर के भयङ्कर उवट्टय में लाखों काल के
सुख में पड़ गए हम इस चरखा ओटने को हटे कटे बने ही रहे ।
पिन्न, पिन्न, नाटक करते हैं देखने वालों के जी में असर पैदा
होगा यहाँ अहाँ ऐसा जी चिनका बड़ा बूंद पड़ी लुढ़क गया
इस कान से थाया उस कान से गया ऊपर पृथ्वी बीज पड़ा कभी
न जमा जी कुछ नसीहत और शिन्ना दी गई सब तबे का बूंद

हुई। पिन्न, पिन्न, अन्य देश वाले हर तरह की विद्या और नए नए विज्ञान सिख सिखाय सिरताज बन बैठे हम दिन रात प्राणिनी का पौछा पकड़े पुराना चरखा ओटा किए। छिन्न पिन्न पिन्न छिन्न। एक ओर वूढ़ी डाढ़ी लिए भट्टाचार्य महाशय सात पर्दाय और नव द्रव्य की खटपट में पुराना चरखा द्रव्य गुण कर्म समवाय की छान के सेवा आगे एक कदमभी न बढ़े कहां की किमि-स्त्रोकहांकी मेकानिक यहां वही पुरानी गीत। पिन्न, पिन्न, ओटेजा ओ“हिम्नते मरदा मदते खुदा” यह तो हम भलो भांत समझते हैं कि यह ओटना बहुतीं को वुरा लगता होगा और किन की कहें केतने हमारे जिन ग्राहकों में भी ऐसे हैं एक सिंहीर के छेड़ पण्डित हैं वे वर्ष भर तक कुछ न सनके दाम देने की जून लिखते हैं हमें तुझारः पत्र देख तमिस्र होता है ऐसे भी भले-मानुष पड़े हैं ईश्वर करे उनका तमिस्र दिन दिन बढ़ता जाय हर्हे क्या हम तो प्राण पण की भी बाजी लगाया उद्यत हुए हैं यही सब सोचते मर जायंगे हिन्दूगस्त के अनुसार दूसरा जन्म पावेंगे अन्तकाल की वासना उस दूसरे जन्म में भी रही आवेगी तो कभी तो अपने प्रयोजन को सिद्धि का दरशन करेंगे “नहि-कल्याणकृत्कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति” यह भी समझते हैं कि बिलायतमें एसीएसी कल चली है कि छड़ी भर में मनीं सूत

कत जा सकता है हम इस पुराने चरखे में केतना सूत कातेगे
तो भी जो नहीं मानता यही सोचते हैं कि जो कुछ काम ही
देगा “शाकाय वा स्यान्नवणाय वा स्यात्” चलते जाओ देखो क्या
होता है । पित्र, पित्र,

॥ सिद्ध मातुर्देव्या अष्टकम् ॥

या चिन्मात्र स्वरूपा श्रुतितति रिति यां स्तौति स्रष्टुं ययेदं यस्यै देवा
नमस्ते विदधति सुमनास्मद्यतो याति सौख्यम् । भक्तो यस्यास्मभ
र्चीनि-वसति नितरां शक्तिवर्गश्च यस्यां सामान्याया दपाया त्रिभु
वन जननी सर्वत स्मिद्धमाता ॥ १ ॥ या निच्यं सिद्ध सङ्घैः कर
पुटविलस ज्वाल देशैस्तुवैशैस्तद्वा वैद्यारवावैर्दृतिभरभरितस्वा
न्तरङ्गैः नैताङ्गैः । वेदान्तार्था वलम्बि श्रुति सुखदपदैस्तूयते स्तोत्र
वन्द्यैस्सामान्या- ॥ २ ॥ यामिन्दु भ्राजि भालां मणिमय मुकुट द्यो-
तिदिक् चक्रवाली सङ्ख्या भूषिताङ्गी रुचिमपि दधतीं दौमित्रवन्द्य
नताङ्गीम् । संसेव्य स्वच्छभावास्सकृदपि बहुशोवाञ्छितार्था नय-
न्ते सामान्या- ॥ ३ ॥ कारुण्योक्तास प्राप्तीकृत सुकृत भरप्रौढरा
गैकपाली ससम्पत्तिदिकारीत्रिवि-धदुरितहृज्जतचेतोऽपहारी ।
साङ्गीपाङ्गी ययोच्चैः स्तकृदपि विहितो हन्तिदारिद्र्यजातं सामा-
म्या- ॥ ४ ॥ यस्यै भक्त्या निवेद्य-स्वकृतमपि सकृत्कर्मशुद्धं मनुष्यो

भूत्वाऽश्चत्कोर्तिपात्रं गुणिसुकुटमणिः श्रीमदग्रेसरश्च । कल्याणैक-
स्वरूपं श्रुतिनिकरं नुतं सत्यदं धात्ययन्नात्मानाम्पा ॥ ५ ॥ सत्यं
मृत्कामो दिविषदभिमतं सम्यदं सम्यदर्शी विद्याकाङ्क्षी सुविद्यां
गदकलितव-पुनिर्गदत्वञ्चयस्याः । सत्कोर्तिङ्कोर्तिमौषुः प्रवलरि
पुजयं याति श्रीब्रह्मिणीपुष्पामाम्पा ॥ ६ ॥ आन्नामोलम्ब्य यस्या
जगदिदं मखिलं संविधत्ते विधाता पाति-श्रीचक्र पाणिर्हरति पुर-
रिपुभसियलुण्णरश्मिः । वातोवात्याश्रयाशो ज्वलति सितकर
श्शोतयत्नेवनिच्यं सा मां पा- ॥ ७ ॥ यस्यां संवित्स्वरस्यां
श्रुतिनुत गरिमख्याति वारयितायां मन्मथान्तो नितान्तं कचिदपि
न पुनः स्वान्तं सन्तापमेति । तत्त्वज्ञानै कलभ्या मनुभवतितरां
यान्ति सम्पत्तिवृद्धिं सामाम्पा- ॥ ८ ॥ सिद्धमातु रिदमष्टकं शुभं
सादरमरि पठन् प्रगे नरः सन्निधिं परञ्जागतं समनुभूय भावु-
कम् ॥ ९ ॥ इति श्रीम- स्मारस्वत पण्डित श्रीलक्ष्मी नारायण कृतं
श्रीसिद्धमातुर्देव्या अष्टकं सम्पूर्णम् ॥ ७ ॥

॥ भारतेश्वरोस्तवः ॥

नवीनप्राप्तेयश्रुतिरुचिररोचिः प्रभयशः-

सुधापारावाराविरललहरी प्लावित दिशा ।

जनस्याशमिषाहत ततद्ददा काशविवर-

स्फुरगौरच्छाया तडिदिव वृषेशी समवतात् ॥ १ ॥

भवत्पद्मोक्तासो घटितनव चक्रः क्षितिभृतां
 सदामौलौ न्यस्यन् करनिकर मुद्यन् प्रतिदिनम् ।
 प्रतापोसौ यस्याश्चिर मनुकरोतीवतरणिं
 नृपेशानी सावो दिशतु विशदं शर्म शिवदम् ॥ २ ॥
 नवाभोद्ध्वान ध्वनित हरिदन्ते ध्वनति य-
 न्मदोन्माद्यत्नेना विजय पटहे जस्र मधुना ।
 प्रवृत्ते उवृत्ते शिखिनि कृतकेकाकलकले
 विशाखो पिस्त्रैर्यं च्चिलित सकलाङ्गो न लभते ॥ ३ ॥
 अहो यस्याः सेनापति विकट सिंहध्वनि भया-
 द्रुतां स्तूणिं विव्वक्त्रय मपि समाखास्य चकितः ।
 दिशाम्पालस्तस्य नृग महिष मेघेभ हृषभान्
 निलिन्धे रिक्ताशा जठर कुहरे देव निकरः ॥ ४ ॥
 यदौयन्त्री कान्त द्युति जनित मन्दाद्य विनती
 व्रतस्त्रिभ्रद्यातः सभयमिवकापालिकमसौ ।
 उदौचीराजत्वम्यरमपि परित्यज्य कुभुजां
 कुवेरः पौलस्त्यः प्रतिभय महाधि ब्रजभरैः ॥ ५ ॥
 प्रतापार्कं यस्यास्तपति भुवनं शोषण भया-
 दृष्ट गन्तायः पाथोनिधिमधिनीसीनः सरभसम् ।
 सदानुलदीचिकर शतघृतं रत्ननिकरं

करंदत्वा मुक्तः कथमपि किलाले सुखमसौ ॥ ६ ॥

अति क्लान्त्वा लक्ष्म्या विजित भुवने निःश्रुतिमहो
यदीये पातालं वर महसि जेतुङ्गतवति ।

भया आगा भोगान्कथमपि च संश्लथ सुचिरं
तपस्यन्तोऽभ्रुवन्पवनभुज आपन्नविपदः ॥ ७ ॥

अहोस्त्रैर्वीर्ये तुहिनगिरि वर्योप्यप हते

जडीभृतः पश्यन् प्रसभमिहवस्थाः सुमहसा ।

विषयः श्रीहीनो दरदलित हृन्निर्भर मिषा-

दसौरोदित्यन्तर्धृत बहुशुचा यूषिविष्टजन् ॥ ८ ॥

बलिध्वंसा दिश्वम्बर महिम-सुख्यातिजुषि य-

व्यतापे विष्णुलम्बजति सनिमज्जलनिधौ ।

हृतचौकः प्रेते हरिरपि विषये विषधरे

विपत्काले दुर्गभवति शरणं वापि मरणम् ॥ ९ ॥

प्रकाम शोकासा धनजन कृतानन्तकमनो-

रथान्पूरन्धूरं वितत सुयशोभिः चितितले ।

यदीयोदार्था येस्तुत गुणजितैः सत्रप्रमहो

दिवज्जग्मे कल्पद्रुम सुरभि कर्णं प्रष्टुतिभिः ॥ १० ॥

प्रजानां सोभाग्यम्फल मखिल पुण्यद्रुमतरो-

र्ध्वो भूतिः सर्वस्वितिपगण चूडामणिरपि ।

स्रयोद्विक्तं सत्त्वग्नवक्ष्यं सबलानां सुमहिमा
 यदीयोयं विष्वक् जगति बहुरूपो विजयते ॥ ११ ॥
 तृपेशान्यास्तस्या अमितमहं सोऽहोवत नुति-
 विधातव्याबद्धी कथमिव मया स्वल्पकधिया ।
 सहस्रास्यस्यापि प्रततरसनानां दिगुणितं
 नपर्याप्तं यस्याः सुगुणगणनाया नवरतम् ॥ १२ ॥
 इमंस्तवञ्जनो भक्त्या पठेद्यः सुसमाहितः ।
 भुक्तिमुक्तिश्चलभते आर् एस् वाङ्मि र्गतं शुभम् ॥ १ ॥
 मङ्गलस्याथ डजन सुपास्मरणमेव च ।
 भारतेष्ट्या सुस्तवम्भू योज्ज्या सिद्धो भवेन्नरः ॥ २ ॥
 जज्जादि कोर्टपुरतः पोलीसस्तेशनस्य च ।
 कुहनोगार्डने चैव जपन्सिद्धिं मवाप्नुयात् ॥ ३ ॥
 मीटिङ्गेपुचयो भक्त्या वसरे यावये ज्ञानान् ।
 भूयोभूयात्प्राज्ञतमो युरोपियन पूजितः ॥ ४ ॥
 रोगीरोगात्प्रसुच्येत भयाद्भीतोयवन्धनात् ।
 बहोसुच्येतवापन्न आपदो सुक्तिमाप्नुयात् ॥ ५ ॥

Ra. Ba. Sa.

कविदार्शनिकयोः

वयमेतत्स्थावर जङ्गमात्मकास्य जगन्मण्डलस्य द्वावेवांशौ-

पश्यामः । एका जड़रूपा प्रकृति रपर चैतन्यस्वरूपः पुमान् ।

एतयो रेव जड़चैतन्ययोः संयोगेन संभूतं विचित्रं विश्वम-
खल मिदं मनोहरं वपुः परिपोषयति ।

वामार्द्धजानिर्भगवान् भूतनाथ एवैतदुदाहरणत्वेन परि-
कल्पितः, यस्य दक्षिणोभागो जटाजूट-घटितललाटीर्द्धभागः, प्रज्व-
लदनलोज्ज्वल-भालपट्टो, विषमविषधराधौशहारी, विभ्रुति भूषि-
ताशिषावयवो मन्त्रायोगिरूपो महापुरुषो; वामस्तु पारिजातकुसु-
मदामोपशीभितकवरो, विजित शारद-पार्वण-शर्वरोश-वदना,
मन्दहासकासिताधरविम्बा, सुवनजन-चिचैकमोहन-मन्त्रभूता,
निखिलावली-प्रमानसौन्दर्यशालिनी भगवती विश्व-जननी-
महामाया प्रकृतिः ।

वयं जगत्स्रपुर्थया परस्परविरोधिसौन्दर्यमयं रूपं परिक-
ल्पयामस्तथैवास्माकं प्रथम-पुस्तकानि वेदाः कर्मज्ञानकाण्ड-मयाः
एकतः परमानन्दमयानि वाजपेयाश्वमेधादीनि कर्माण्युपदिशन्ति
अपरतः परम पुरुषार्थसाधनीभूतं संसरानित्यता प्रतिपादनं तत्त्व-
ज्ञानं समुदीरयन्ति । अस्मात् परिमितज्ञान प्रदर्शितेनाप्येकदेश्य-
दाहरणद्वयेन मानव मानस क्रियाजतं द्विविधमेव पश्यामः प्रथम
मानन्द मयं द्वितीयं विज्ञानमयं; तत्रानन्दमयमानसो क्रिया सुकु-
मारमतोनां मनोव्यापाररूपा तत् प्रयोजकाच्च कल्पनासहचराः-

कवयः । विज्ञानमयं मनः क्रियातु परिपक्व बुद्धीनां चित्त व्यापार-
विशेषः तत् प्रयोजकास्तु तर्कमात्र सहाया दार्शनिकाः ।

ताम्रपणदशकं

उंस्वस्तिश्रीगणपतयेनमः ॥ भीभोताम्रपण प्रिय त्वयि मम
प्रीतिः प्रकृष्टास्ति यत्तत्त्वां नैव ददामि जातुचिदहङ्कस्यापि हस्ते शृणु
पाणिहृन्मृते धृतेन विधिवद्भीरुयते किन्त्वया धैर्यं न्येहि शुचिं कुरुष्व नम-
ना क्लृप्ताणुतुल्योसि मे ॥ १ ॥

भीभोताम्रपण प्रिय स्थिरमते मे वाक्यमेकं शृणु प्राणक्लेशपरम्प-
रामतितरामासाद्य लब्धोऽसि यत् । तत्त्वाच्चेदितराम्यहं व्ययकृतः पा-
णौ वत प्राणिनस्तर्हीमेविकसहिचारनिपुणा वक्ष्यन्ति किं मां
वद ॥ २ ॥

मत्प्राणप्रिय सौम्य ताम्रपणभीकोपे मनो माकृथाश्वान्ताभी-
लपटीयसीं मुखरचिरक्तामिदानौ न्यज । क्षुत्पीडासहनं विधाय सुत-
रां यामाष्टके यस्य तेरचाऽकारिमयाऽय तस्य वत किन्त्यागायकुर्वेमनः

जीर्णं शीर्णतरं सरम्भुनिकरं स्तब्धोदरद्वन्द्वरश्चैलहन्मिदं सदै-
व दधता क्षीरादिकर्मी जम्भता । प्राणेभ्योऽप्यधिकस्य यस्य भवतस्त्या-
गोमयाऽकारि नो तत्त्वान्ताम्रपणप्रियद्विमधुना कस्यापि हस्ते दधे ॥

पिचोरोषकषायिते वत दृशो वक्रांगुलुणाङ्गिरंशापांश्चक्षुपुरो-
हितस्य गलितान् रुचं वचश्चातिथेः । क्षुत्पीडाकृशकुक्षिदासवचनप्र-

स्नानवर्णावलीस्मोत्वा नाऽत्यजनेवतास्त्रपण्यन्तन्वास्त्रजाम्यद्य किम् ५

भार्याऽत्यन्तबभूविताह्यन्तुर्जीर्णाश्चरारोदितु क्रन्दलेष-
मगालजोऽस्यचवभूनिर्घातु गेहस्थितुः । निन्दन्तु स्वजनः प्रपन्तुसुह-
दस्सन्तु द्विषोवाभ्यवानत्वान्तास्त्रपण्यजाम्यपिहृदाजीवन्नह-
ञ्जातुपित् ॥ ६ ॥

त्वद्विपेयमिवा मया न विहितं यादृङ्गाचिप्पितुर्माता सूतृतया-
गिरापि न मया पृष्टान्नमत्तुं सकृत् । दैवन्नप्रमुखा मया मतिमता वा
स्त्रैवसन्नोपितास्त्र्यन्तास्त्रपण्यमद्यकिमु मां निर्दोषमुक्ताहमे ॥ ७ ॥

तीर्थेषु चिदृणापनादिषु पुन रुंवादिसत्सङ्गस्योदुर्गाणिवमा-
धवादिविबुधयष्टालयेष्वप्यहन् । रिक्तेनैवकारेणसत्यमगमन्त्वत्या-
गपीडाभिरात्वंमासुसहसेऽद्यताम्प्रणकिंहातुंवतागोविना ॥ ८ ॥

सुप्तभूमितलेगतच्चरणयोर्वृत्वा चनोपानहोह्वृत्प्रावृपिपित्रमु-
ष्णसमयेविस्तरितंनोजनाक् । शीतेत्वद्विरहासहेजनमयाचैलं स-
तूलस्यूतंहाहाताम्प्रणप्रियत्वमनुनात्यज्जेवमांयासिकिम् ॥ ९ ॥

भ्यातस्तास्त्रपण्यद्रवीमिपुरतस्तेसत्यमेतदचख्खंमाताजनकस्त्रा-
ऽद्यतनयाः पत्तोचदेवोपुहः सर्वोपद्रवनाग्नेकमिपुणोजोवातुरेवासि-
मेत्वत्तरत्नं जन्मपुत्रभरतस्सर्वमनेदृङ्गगत ॥ १० ॥

क्षतनतिपरितुष्टिकृतेक्षतमेतस्मात्तान्प्रणदमकम् । शृणुअण-
ज्विवेकीत्यजतुकाद्यैस्त्वमेवारात् ॥ ११ ॥

NOTICE.

HINDI VYAKARANA.

A Comparative Hindi Grammar, in Bengali: by Rishikesh Bhattacharji, Shastri. To be had of the author, Oriental College, Lahore; the Canning Library, 55 College Street, Calcutta, and at the Central Medical Hall, 26 Chand Mari Road, Howrah.

OPINION OF THE PRESS.

Like French in the continent of Europe, the Hindi language is understood and spoken over almost all India. The absence of Hindi Grammar, written on a systematic basis, for the use of Bengali students, and other Bengalis living among such people as have Hindi for their channel of communication with them, was keenly felt. To such Bengalis, the author has rendered a substantial service by bringing within their reach a grammatical and idiomatic knowledge of the language. The book is not a grammatical work, treating simply of nouns, pronouns, verbs or adverbs; but, what is of very great importance to one learning a foreign language, it teaches him, by contrast, the points of difference or similarity between Bengali and Hindi word, in their declensions, conjugation, the use of affixes, &c., in gender, number, tense, and so forth. The book is prefaced by a short account of the origin of the Hindi language which may prove to be of interest and value to many.—*Indian Mirror*.

विद्योदयः

(सासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

ब्राह्मर स्थित-श्रीहीरालाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसास्वनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकतृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयोनिराकुल्या-दविद्यातिमिरभुवि ॥

खण्डं ८]

नवम्बर इ. १८७८

[११ सङ्ख्या

सूची

मङ्गल उजनं	८८—८१ पृष्ठे
उपसंस्करणं	८१—८३ ,,
वैदिकलेखनविषय	८४ ,,
History of the Goddess of			
Small-pox	८८—१०२ ,,

ब्राह्मर

रैखटं नामके ग्रन्थे दिलवाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाश” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंग्रहोत्त—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्थाभि-लापः प्रकाशनीयः । विद्योदय काव्यध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्य संस्कृत पाठाशालान्वतमाताध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चाद्वयं ३।००

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः/० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दोभाषारचनापकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहौर) स्थित मेहरराई नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविषयां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये रेजिष्टार्स अफस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं । =)

अस्मात्समीपे प्राप्तव्या । विद्योदयाध्यक्षः

॥ मङ्गल उजनम् ॥

लोके चण्डकर प्रताप विभवो, दुर्धर्षतेजा नृप—

श्रीमान्यो, गणनायकः क्षितिरियं श्रीभारती यदग्रे ।

दार्ढ्यं प्रतिमा, ऽऽत्मजैस्सहजनैस्सत्सूत्र-धर्तुं स्मदा

स स्टेयः प्रथितः करोतु भवतां सेक्रेटरौ मङ्गलम् १ ॥

यः श्रेष्ठो विटिशेषु, यं क्लिपराश्रयोः शिथिले, येन भूः-

श्रीभाष्या, स्थहयन्ति निर्जरगणा यस्मै, सौख्यं यतः ।

सम्प्राज्ञा, भुवि यस्य कीर्तिरचला, यस्मिन्ननः प्रीतिमान्,

प्रिन्साख्यं महोदय स्त्रिदिवराट् कुर्व्यात्सवो मङ्गलम् २ ॥

यजन्त्या मलभाग्यं शालि, समभूदिङ्गलेण्ड भूमण्डलम्

स्मारचारि जयादि दुष्कर महादीक्षासु या दोक्षिता ।

ब्रह्मेन्द्रादि समस्तराज-विबुधैश्चा सेविता भूतये

सा देवो कुर्वता ज्ञानस्य सततं विक्टीरिया मङ्गलम् ३ ॥

प्रत्यर्थिप्रसुसार्यं हृत्क्षितिसरत्नम्पु, स्वाशालता-

सन्तानक्रमरूढ भूलनिकर च्छेदेकुठारायितः ।

सम्प्राज्ञी सुमनः पयोनिधिसुधार श्मिर्महाशक्तिष्टक्

प्रिन्साफ्वेल्समहोदयः स जगतः कुर्व्याद्वर मङ्गलम् ४ ॥

षापारिद्युति हारिणी स्वभजनात्कल्याणसं कारिणी-

जन्मोः, सुच्छविधारिणी यमलता मूल व्रजो वारिणी ।
 श्रीमन्नाण्डनटीन पादतट भूसचारिणी सर्वतः-
 ख्याता, टेम्सगदी सदैव भवतः कुर्याद्वरं मङ्गलम् ५ ॥
 मध्याह्नयुतिवण्डवण्ड किरण प्राज्यगतापावली
 कारुणा वसताजिह्व यमहरो गह्वर्नरै जनसाः ।
 चक्षुद्रोप भरेण सर्वं भयल्लघुद्वेषु वजादरः
 कावस्था जगतः सलाडेलिटनः कुर्याद्वरं मङ्गलम् ॥
 गौराङ्गामलदीधितिशुद्धरहो हुङ्कार तारस्वरै-
 निर्धूता खिलभारत क्षितिचर श्रीहीनलोक व्रजः ।
 पद्मावास सुदर्शनः प्रभवतां सर्वोत्तमः साम्प्रतं
 नित्यं सोत्रयुरोपियन् जनगणः कुर्याद्वरं मङ्गलम् ७ ॥
 भूभूतिः कुविचारणान्वतमसध्वं सैकदीक्षावती
 प्रोद्यत्कान्तकलाकलापविलस चन्द्रप्रभाभास्वरा ।
 उन्मीलितकुमुदोत्सवा प्रतिपदं लोकास्व या शङ्करी
 सारुक्खिवितपार्ल मेण्टपरिप्रत्कुर्याज्जगन्मङ्गलम् ८ ॥
 यामाविश्य भवत्य होवत जनोहनोपि सर्वैर्गुणै-
 रेतर्ह्यद्भूत मान भाजन जिह्व प्राप्नोत्तम श्रीपदः ।
 कल्पोविश्वमतः कलासुकुम्भलोऽविद्योपि यत्सेवनात्
 सावीलण्डन भूः सदैव कुरुतादभूत्यैक भूर्मङ्गलम् ९ ॥

* कस्यै शास्त्रमधीयतेच, कविताकीटकुम्भनीहारिणी,
 लोकोजन्दति केन, कः पुनरधोः सर्वापदामास्यद्म् ।
 सर्वथा, ऽतिमदोजनः कइव च खैरेव बहो भवेत्,
 मत्प्रश्नोत्तर मध्यवर्ण घटिता कुर्याज्जगन्मङ्गलम् १० ॥
 सन्नाम्ना भवदात कीर्ति विलसद्गुण मण्डला खण्डलान्
 तन्मोलो निवसन्कला निधिरहो रुद्रोकरोतीव यः ।
 येन खेन वितन्यते कुवलय गन्धोपि गौरिकृता (ः)
 दिक्कान्ताः स यशः शशी शुभवताङ्गुर्वाङ्गि वल्लभम् ११ ॥
 विष्णोर्ध्वीरतयाधरेणविवृधैः पूज्या प्रभाषीकृता
 श्रीश्रेष्ठा श्रुतिगौरिवाप्रतिमभाः सर्वा ऽति क्रामति ।
 याभाषा, इह साग्रत त्रिजगुणै र्यस्या मधीतो कृतौ
 सेङ्गिलश्लेश सरस्वती प्रभवताङ्गु र्वाङ्गदा मङ्गलम् १२ ॥
 सुमनोरञ्जनमेत, मङ्गलडङ्गनं शृणोति यः सततम् ।
 पठति च भङ्गन समतेः सजनः सन्मान भाजनश्चवति ॥

॥ उपस् स्मरणम् ॥

प्रातः स्मरन्तु शुभधी निधयो भवन्तः
 श्रीराज श्रुतिगणपं वरमूत्र धारम् ।
 राज्य प्रपञ्च नव नाव्य-चयस्य, तं स्नेह-
 सेक्रेटरै मखिल विप्ल विनाशनाय १ ॥

प्रातः स्मरन्तु विशदौ कृत सर्वलोकं

श्रीपालं मेष्ट परिषत्तु मतञ्चिराय ।

उज्जाक्षिताग्र हरिदन्तर मन्तराय-

नाशायमोहतिमिरच्छिदुरप्रभावम् २ ॥

प्रातः स्मरन्तु सततद्भुष लैक कामा-

इङ्ग्लेण्ड सभ्य निवह सृहणो यकीर्तिम् ।

स्वःस्वं सहस्र नयनामल भू तिभाजं

राजेश्वरीपतिमतीवविशुद्धसत्वाः ३ ॥

प्रातः स्मरन्तु सकल क्षिति पाल मौलि-

मानिक्य घटित शुभा क्षत पादपौठम् ।

शर्म प्रदामल गुणास्पदमापदारि-

मेख्लर्ट भाग्य मचलथि चिरस्य सन्तः ४ ॥

प्रातः स्मरन्तु विभवैधितराजराज्ञी-

सेनापति प्रतिनिधि, तनयाश्चनित्यम् ।

यज्ञागधेय महिमोदय कौसुदीय-

सुजृम्भते निखिल भारत राज्य लक्ष्मीः ५ ॥

प्रातः स्मरन्तु खिल भारत भूति कामान्

सर्वोपकार निरतान्विरतान्कुनीतेः ।

इङ्ग्लेण्ड सभ्य निवहाननिशं कृतज्ञा-

विज्ञान मार्गं परि दर्शकं बुद्धिं शुद्धान् । ६ ॥

प्रातः स्मरन्तु बहुषः समसेव सर्व-

क्षेपाय राज पुद्गलान् शमितान्बद्धोषान् ॥

नक्तन्दिव स्मरन् यत्नपरात्विशुद्धान्

अन्यानपि प्रकृति सुन्दरनीतिधात्रः । ७ ॥

प्रातः स्मरन्तु पुरुषोचितं सत्य-भाजः

केवेन्दुरौ प्रभृति सुव्रत राजश्रुत्यान् ।

येषां यशो * रणं जितारि गणास्त पङ्क-

लितास्तिकान्ति रम्यं भुवने ततान् । ८ ॥

प्रातः स्मरन्त्यवलवादि-जनौष सुक्त-

हाहारं प्रति निनादितं दिङ्मूर्ध्नि ॥

हाव कोटं शुभं शुभनीति विचारं शाखा-

जातं प्रजाहितनिमित्तं मिहस्थितं यत् । ९ ॥

प्रातः स्मरन्तु भुवनप्रसृतानवद्य-

विद्यालयानि वरं पण्डितमण्डितानि ।

यानि क्रमेण जनयन्ति जनं समस्तं

कोशस्थं राजं क्षुनि मज्जन्तपि प्रवृद्धम् । १० ॥

एतत्पठेद्विरतं शृणुयाच्च भक्त्या

नित्यं ज्ञानोऽथ व उपास्मरणं शुभाय ।

उर्वर्षिणीं सलभते जनसंस्तुकोर्तिं

सूतीं भिव शिशमतौव विशुद्धकान्तिम् । ११ ॥

R. B. S.

॥ वैक्लिनेसन विषयस्य ॥

सम्प्रति आलौगड निवासिनः सैयद् अहम्माद् नामवेया मही-
दया मसूरिका रोगस्य प्रादुर्भावं तज्जनितं प्रतिवर्षं मरीच प्रजाक्षयश्च
निवारितुकामाः वैक्लिनेसनस्य साधारणेषु प्रचारणार्थं राजवलाव-
लम्बनाय कांश्चित् स्नातुकूलनियमान् लिखित्वा प्रधानतम राज-पु-
त्रस्य विधिविधान सभायां प्रेषितवन्तः । तान् नियमान् प्रजाहित-
कारानवलोक्य भारत वर्षस्य सर्वेष्वेव प्रदेशेषु वैक्लिनेसन प्रचारणा
ज्ञप्तिरपि प्रेषिता स्वे नियमान् नानाप्रदेशेषु तत्र भवद्भिः प्रधान
तम राजपुत्रैः ।

मसूरिकारोगेन प्रजाक्षय मवलोक्य वयं तन्निवारण कर्तो-
द्यमानां सर्वोद्दिष्टं भाविक अभिस्तपामः । परं वैक्लिनेसनस्य साधक
तमं गोबोज मिति विचिन्त्यार्थं स्नातुयायिनां न तत्र सम्प्रति भ-
विष्यति त्यागं च चाख्मदायवो भूते भारत हितकचिकीर्षुभिः डक्कर
लाइटनर नाम धेयै मंहोदयै राजतैरस्माभिर्गोबोजस्थापवित्ता
प्रतिपादिका काचिदुच्यवस्था अंगलभाषया लिखिता । सम्प्रति
पाठकेभ्य स्नातुपहर्तुकामा विद्योदये तां व्यवस्थां यथावत् प्रका-
शयामः । ततः परं मसूरिकारोगस्य शीतलादेव्याय वृत्तं स्तन्दपु-
राणादुद्धृत्य सानुवादं प्रकाशयामः ।

In reply to your question why all the excretions of a cow except the milk, dung, and urine, &c. are reckoned impure, *the following is quoted according to Manu and Yagyavalka* :—

All the excretions of the body such as marrow, semen &c. are impure. Marrow, semen, blood, serum, urine, fæces, ear-wax, nails, phlegm, tears, rheum and sweat; these twelve are the excretions of the human body and consequently impure. The bones of man, a dead body, fæces, semen, urine, blood, serum, sweat, tears, rheum, phlegm, and urine are considered to be most unholy.

After pointing out these impure things generally, the *Rishis* laid down the following rules in order to purify a thing which may be touched with them; that “anything coming in contact with these impure things should be purified with clay, water, and some odoriferous things.”

And at the time of commenting the passage (वचन) “अजाख्यो मुखं शिखं ननोर्ननरजा मत्ता.” the mouths of a goat and a horse are holy, but that of the cow and the excretions of the human body are unholy) Pandit Vigyaneshwara (विज्ञानेश्वर) says that the word नर (*nara*-man) here means all animal beings, so in the above-mentioned passages (वचनानि) wherever the word नर is used, we must under-

stand by it an animal being. As the cow is an animal being, so all the excretions of her body are impure ; even touch of them is for bidden much more the consumption of them.

Although the excretions of all the animals, their entrails and bones are considered unholy, yet from the passage “गोपुरौषन्तु सूत्रञ्च नित्यं मेध्यमिति स्थितिः” the dung and urine of a cow are holy ; and sweat, tears, froth, nails, skin and leather of all animals are reckoned impure, hence those of a cow also are impure.

In enumerating what is considered to be holy ; the following list is given by *Manu*, namely :—the water of streams, minerals of all sorts, all kinds of articles of merchandise, the mouths of horse and goat, and the entire body of the cow, with the exception of the mouth ; and the following are impure, namely :—the remaining portion of the food eaten by a bird, anything which has been sniffed at by a cow, or an article having torn hair or worms in it. From these passages of *Manu*, the mouth and froth, &c. of a cow must be reckoned to be impure.

The following rules are laid down for penance when one would consume these impure things ;

Expiation.

Vishnoo recites, “that if a man consume

clay, water, flowers, fruit, roots and canes, having something to do with urine and fæces, should undergo *krichhra pada* (क्वच्छपाद) a kind of expiation taking no other substance but water. "

Satataps says, that a man who eats a thing having torn hair and worms in it, colored with indigo or lac (लाक्ष) or connected with muscles, bones and leather should fast for a day.

Yagyavalka writes, that if a man eat a thing mixed with hair and worms or connected with such impure things as blood, flesh, &c., or seen by a murderer of the embryo भ्रूणहर्ता or licked by a bird or sniffed at by a dog, sow, cow, or that which is stale and is not prepared for the gods, should fast for a day or take *Panchagabya* (as mentioned below) to purify himself. He says also that if one of the twice-born unknowingly consume wine, semen, fæces or urine, &c., he should be liable to the repetition of his essential ceremony (पुनः संस्कार).

Accordingly, heavy expiation is prescribed for eating cow flesh or any other impure thing. Though the taking in of the excretions is reckoned unholy, but from the passage "पञ्च गव्यं पिवन् गोघ्नो मास मासौत संवतः" (the slaughterer of a cow should take in *Panchagabya* only during a month) ; the consumption of milk, urine and

dung, &c. of a cow (the ingredients of *Panchagabya*) is allowed. The *Panchagabya* is thus enumerated in the Mitakshara clarified butter, milk, curd, dung and urine of cow.

Parashara says, that if a man cohabits with those with whom it is forbidden to do so or drinks wine or eats cow's flesh, he must undergo the expiation of *Chandrayana*.

A story is told in the *Brahma Uttara* that a certain Sudra woman was punished after her death to be born in the family of a *Chandála*, for having eaten cow's flesh, drunk wine, and for other immoralities, which she had practised. In her new life, she suffered innumerable and extreme pains. If a Sudra woman is thus punished for eating cow's flesh, &c., imagine what condign punishment awaits a Brahmin for committing such a crime—the more so, when the punishment of a Sudra is apportioned to be only one-eighth of that for a similar crime perpetrated by a Brahmin.

HISTORY OF THE GODDESS OF SMALL-POX.

The following is said of *Shitala* the Goddess of small-pox in *Skandapurana*. As small-pox invariably attends the goddess, it may be called the goddess herself, and the fever,

which accompanies it, is called विषमज्वरः violent fever. There are seven kinds of small-pox. Fever is generally felt beforehand, then within a week the eruption comes out, in the second week it becomes mature and in third it dries. But if the pustules break, the smoke of the dung of a wild cow should be taken. The branches of the nimb or neem (Melia-azaderata) tree should be waved in order to drive out the flies. Cold water should be used, and the body should not be rubbed even at the time of fever. The man suffering from it should be placed in a clean (well-ventilated), cold, and lonely room. A dirty or unholy man should not touch him or go to him during that time. Almost all the physicians do not prescribe medicine at all, but a few only do so. The only treatment for it, as prescribed in the Shastras, is *Japa* (prayers), *homa* (oblation), *dana* (donation), *swastayana* (aversion of evil), and the worship of Brahmin, Cow, Shiva (the well-known god) and Gauri (the wife of Shiva), and a holy and faithful Brahmin should recite the praise of the goddess Shitala before the patient, and the eruption would be cured. *Skanda* (the son of Shiva) requested his father thus:—"O great god of gods (Shiva) kindly recite fully before me the auspicious praise of the goddess Shitala, which, being uttered, cures

the small-pox for ever." Shiva said : " I bow before the goddess Shitala, riding on an ass, having the points of the compass for her clothes, (*i.e.* quite naked) holding a broom and jug with both hands, and her head is adorned with a winnowing basket. I pray the goddess Shitala, the destroyer of all diseases and by whose grace no fear of small-pox exists more. If a man suffering from burning sensation utter the word 'Shitala', 'Shitala', the fear of eruption will suddenly disappear from him. O goddess Shitala, if a man placing you within cold water, worship thereby, he and his descendants have not to fear the eruption any more. O goddess Shitala, you are the only medicine to men suffering awfully from inflammatory fever, having ill-smelling body and losing eyes for ever. O goddess Shitala, you are the curer of all pains arising in the human body, and you shower the heavenly nectar over the man who suffers from eruption. No Māntra (incantation) nor medicine can effect any benefit to the man who is suffering from bad diseases, but only you, and no other goddess is the curer of the same."

Her Dyanam.

O goddess Shitala, whose body is white colored, sitting on an ass; who in both her hands holds a broom and a pot full of nectar, and with the broom is sprinkling that nectar

over the body of the sufferer in order to alleviate his pain, who is naked and on her head has a winnowing basket, who is decorated with gold and jewels, who has three eyes, who removes the excruciating pains of persons suffering from eruptions ; thee I worship!

अथ मसूरिका भेदस्य शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलायाः स्वरूप माह । देव्या शीतलया क्रान्ता मसूर्यैव हि शीतला । ज्वर एव तथाभूताधिष्ठितो विषमज्वरः । सा च सप्तविधा ख्याता तासां भेदान् प्रचक्षते । ज्वरपूर्वा बृहत् स्फोटैः शीतला बृहती भवेत् । सप्ताहान्निसरत्विषा सप्ताहात् पूर्णतां व्रजेत् । ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति खलति स्वयं । तासां मध्ये यदा काचित् पाकं गत्वा स्फुटं स्रवेत् । तत्रावधूननं कुर्याद्वनगोमय भस्मना । निम्बसत्पत्रशालाभिर्मञ्जिका मपसारयेत् । जलञ्च शीतलं दद्यात् ज्वरेऽपि न तु दापयेत् । स्थापयेत् तं स्थले पूते रस्य रहसि शीतले । नाशुचिः संस्पर्शं तु न च तस्मान्तिकां व्रजेत् । बहवो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि । केचित् प्रयोजयन्त्येव मतन्तेषामथ कुवे । ये शीतलेन सज्जिलेन विपिष्य सम्यक् । चिञ्चाजवीज सहितां रजनीं पिवन्ति । तेषां भवन्ति न कदाचिदपीह देहे पीडा करा जगति शीतलिका विकारा । जपहोमोपहारैश्च दान स्वस्थयनार्चनैः । विप्रगोशम्भु गोरिणां पूजनैः स्तां समं नयेत् । स्तोत्रञ्च शीतलादेव्याः

पठेत् शीतलिनोऽन्तिके । ब्राह्मणः श्रद्धयायुक्तस्तेन शान्तिं शीतला ।
 स्नान्द उवाच । भगवन् ! देव देवश्च शीतलायाः स्तवं शुभं वक्तुं स-
 र्वस्यशेषेण विस्फोटक भयापहं । ईश्वर उवाच । नमामि शीतलां
 देवीं रासभस्यां दिगम्बरीं, मार्जनी कलसोपेतां सूर्पाकनक मस्त-
 कां । वन्देऽहं शीतलां देवीं सर्वरोग भयापहाम् । यामासाद्य निव-
 र्त्तत विस्फोटक भयं महत् । शीतले शीतले चर्तयो दुर्व्याधाह पीडि-
 तः, विस्फोटक भयं घोरं क्षिप्रं तस्य प्रणश्यति । यस्त्वा मुदक मध्ये तु
 धृत्वा सम्पूजयेन्नरः, विस्फोटक भयं घोरं कुले तस्य न जायते ।
 शीतले-ज्वर दग्धस्य पूति-गन्धगतस्य च । प्रणष्ट चक्षुषः पुंस स्वा-
 माहुर्जीवनौषधम् । शीतले तनुजान् रोगान् नृणां हरसि दुस्तरान्
 विस्फोटक विशीर्णानां त्वमेकाऽष्टतवर्षिणी । न मन्त्री नौषधं कि-
 चित् पापरोगस्य विद्यते । त्वमेका शीतले दात्री नान्यां पश्यामि
 देवताम् । इत्यादि स्नान्द पुराणे काशीखण्डे ।

॥ शीत लाया ध्यामन् ॥

श्रीं शीताङ्गीं रासभस्यां कर-युग-विलसन्नर्जनीं पूर्णकुक्षाम् ।
 मार्जन्त्या पूर्ण कुक्षा दृष्टत मय जलं ताप शान्ते निपन्तीम् ।
 दिग्बस्यां सूर्ध्व सूर्पाकनक मणिगणैर्भूषिताङ्गीं त्रिनेत्राम् ।
 विस्फोटा युग्रताप प्रश्मन करीं शीतलां त्वां भजामि ।

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(भासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

साह्येर स्थित-श्रीहीरासात षटोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

कुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदा परिवर्द्धनम् ।

जय । ।दाम्बुजवासिनी सुमनसाश्चनसामभिनन्दिनी ॥

नाशास्त्रकथारम्भो-लोकावृत्तावुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुल्या-द्विद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्ड] अक्टूबर इ. १८७८ [१० सङ्ख्या

सूची

शिक्षा प्रयोजनं	७५—७७ पृष्ठे
कावुल युद्धं	७७—७८ ”
वेदान्त सुक्तावली	७८—८४ ”
श्री दिव्यष्टकं	८४—८५ ”
श्री महान् पूजाष्टकं	८५—८६ ”
श्री विजया दशकं	८६—८८ ”

साह्येर

ऐश्वर्य नामके यन्त्रे दिलवाग्रायनामधेयेन सुद्वितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाशि”
नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-
सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन
पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकाया स्वाभि-
लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्य संस्कृत
पाठाशालान्यतमाताध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।)

सूत्रादीनां विवर्गः ।

वार्तिकमूल्यं प्रथमदेयं २।०

” पद्यादियं ३।०

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितसूत्रेण प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः/० परिमितसूत्रेण मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनेापकारी ग्रन्थः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे)
प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं । =)

पञ्चात्समीपे प्राप्तव्या । विद्योदयाध्यक्षः

न कदाऽपि तस्य लयः किं तूपाधरेव प्रलये ॥

(४) यदा किल २ अ. ३ पा. १७ सूत्रे शांकरभाष्ये “अस्त्रा-
ज्जा जीवाख्यः सकिं व्योमादि वदुत्पद्यते ब्रह्मण आहोस्विद् ब्रह्म-
वदेव नोत्पद्यते” इति विकल्पा महता प्रवत्येन जीवस्याप्युत्पद्यता
दूषिता तदा कथंकारं वक्तव्यं मौखर उत्पद्यते लीयते चेति । “परमे-
श्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छरोरात् कर्तुं भीतुं विज्ञानाख्यादन्य”
इत्येव १ अ. १ पा. १७ सूत्रे शांकरभाष्ये स्पष्टम् ।

यद्यपि जीव परमात्मनोः पारमार्थिकं मैत्र्यं तदाऽपि
तस्योपहितं रूपं जीवः शुद्धं तु रूपं तस्य साचीति १०४ पृष्ठे
भामत्यां । “परमेश्वरस्य शरीराद्यभावेऽपि सर्वं जगदुपादानत्वं
मिति २ अ. १ पा. ३० सूत्रे शांकरभाष्ये स्पष्टम् । एवं चेश्वर
जीवयोरजन्यत्वं मविलीयमानत्वं देहाद्युपहितत्वं जीवस्य माया
मात्रोपहितत्वं मौखरस्य जगत् सृष्टिं प्रति स्वातन्त्र्यं मौखरस्य न
जीवस्येत्यादिकं २ अ. ४ पा. २० सूत्रे शांकरभाष्ये स्पष्टम् ।
अतश्चानयोरत्यन्तं भवस्यावैषम्यम् । उपहितत्वमात्रेण साम्यमस्तु न
तावता सर्वांशे साम्यम् । किं शुनि सार्वभौने च जीवत्वं मस्तीत्य-
नयोः सर्वथा साम्यं कश्चित् प्रेक्षावानुत्प्रेक्षेत ।

१ न चेश्वरस्य मायाकार्यत्वं प्राक् प्रदर्शितं अन्यै रीश्वरस्य-

निवृत्तावगमात् । कार्यत्वे च तस्य घटादिवज्जात्य प्रसङ्गात् ।
तज्ज्ञातृकार्यादिव्यायाः कारणाविव्यायां सद्यनिमित्तत्वा जीवस्य-
यः कारणाविव्याया ब्रह्मणि तस्य निमित्तकं निर्विनिमित्तं ब्रह्म सत्य-
पेक्षा वस्थान भविष्यत्स्य सत्यस्य अपदिष्टत इति । निवृत्तवर्ति-
वाल प्राप्नोति ॥

॥ श्री देव्यष्टकम् ॥

अरण्यं जन हृष्टां सिंह-पृष्ठोपाविष्टां हरि पुर हर विभो हृद्भृष्ट-
ष्टाङ्घ्रि पृष्ठान् ॥ विवुधवर वरिष्टां दुष्ट चित्तो-विष्टां सुदुग्ध गण-
नारिष्टां देव्यहन्ता स्यपक्षि ॥ १ ॥ अरण्यप्रविष्टाचीं सन्ददीध-
प्रदाचीं सकल युवन धात्रीं सन्तोषसंविधाचीम् ॥ निमित्त कलुष-
भेदीं शत्रुघ्नीं सज्जगद्भीं सुररिपु परि जेवीं देव्यहन्तां गजादि २ ॥
अति-धरवरकन्धे सर्वदेवाङ्गकन्धे चिमुवनतल्लघने तारिताम्
रश्मि क्लृप्तमपि दत्तचित्ता भक्तिचित्तास्त्वचित्ति निदधत भवतीं
ये तस्यति धान्ति किन्ति ॥ ३ ॥ भगवन्ति सति दीने पाप कृच्छ्रि-
ने सुभग गुण विहीने कामकोपादिलीने ॥ कुरु सकल-दृष्टि-
पमाधिपवर्ज्ये अरण्य गजसुतेजा वीर्यिहेतुः किमर्थं ॥ ४ ॥ अ-
मित दुरित तूष्णीमातदाहे जगन्तुः कुम्भति तिमर भारच्छेदने ती-
क्ष्णभानुः ॥ अरण्य राजन कामप्रापये कामधेगुर्ज्वलति जनन बाधां
बाधतां लस्यदाहं ॥ ५ ॥ चित्त दुरित भराणां साधु विद्यापरा-

यां कुपयतवराणां हिंसकाधि सराणाम् ॥ भगवति हतमीनस्व-
 त्प्रसादान्नराणां त्यजतुतदपि सां ते किङ्कर क्षिङ्कराणाम् ॥ ६ ॥
 बुद्धता भरहरेभ्योऽकीर्त्यसम्पत्करेभ्यो भवभवजनकेभ्यो दीनता-
 हेतुकेभ्यः शिवतत्त्वज्ञनेभ्योऽथैव कामादिकेभ्यो नमः कुरुपरि-
 मोक्षं मङ्गलं विशिष्टं रित्यम् । ७ त्वमसि जननि देवो देवताऽदेवतानां
 भगवति जगदम्बलेमतम्भप्रदात्वम् ॥ सुरनुत पदपद्मे आनसंभे
 शिशोस्ते चरण युगल सेवाभाश्रयत्वेवित्यम् ॥ ८ ॥ इति श्रीम-
 त्सा • श्रीदेव्यष्टकं सम्पूर्णम् ॥ ४ ॥

॥ श्रीमद्वक्त्र पूर्णाष्टकम् ॥

सिद्धे सिद्धिजनने हृता अहृदिया यामाहुराद्यां वृथा व्यातं विश्व-
 मिदं यदा भज कति र्बलैः दतीभूजगत् ॥ यस्या स्तुर्वजनाभि-
 दाच्छनि क्लृप्तं यस्यां मनसा गुणा नित्यं सावतु सान्वयश्चमसती
 मामस्य पूर्णेश्वरी ॥ १ ॥ वादेवै विनिवदयानियुगले प्रेक्षोक्तपदुह-
 टिभिर्नन्वादेवै हृति प्राप्तिभिः स्फुटचिर प्रसिद्ध-गण्डस्थलैः ॥
 साक्षित्योक्त सदर्श पद रचना ससक्त चित्तैस्तुता नित्यं सा- ॥ २ ॥
 यां ब्रह्माण्ड सहस्र पालन विधां सन्नद मध्यो हृदुषां काशण्या च-
 दुदार हारि-हृदयां संमेव्य भक्त्या सङ्गत् ॥ दारिद्र्यं नसमोचते
 सन्नयते सत्त्वोऽपि देवसिद्धि नित्यं सा- ॥ ३ ॥ वाक्येन यद्योक्त-
 चरितया भक्त्या सङ्गहीयते नित्यं धरणी तलेऽपि निहिते मू-

त्वात्पदं श्रियसाम् ॥ यात्यश्वोजनिजादिभिः परिणुतं मर्त्यस्समुच्चैः
 पदं नित्यं सा- ॥ ४ ॥ प्रेमोद्वेकश्रुता निजेन मनसा भूयोति नखो-
 रोनी यस्यै साधुतमो विधाय लभते तूर्णम्कृत्यं वाञ्छितम् ॥ श्रीयां-
 श्रेणिभि रक्षिता सुरनरै स्संसेविताङ्घ्रिद्वया नित्यं सा ॥ ५ ॥ नि-
 त्यानन्द घनाविनाशिविमलप्रद्योति पूर्णात्मनी यस्या स्सर्वमिदं
 चरा चरमहो लयस्समुज्जृम्भते ॥ स्त्रीयां शक्तिमया वलम्ब्य विविधै
 रूपैश्च रन्ती परा नित्यं सा- ॥ ६ ॥ नाना दुर्गति दुर्धरामवहरन्दु-
 ष्याप सम्पत्कारं वाञ्छासिद्धि विधान कर्म चतुरं सञ्चल्य सर्वांम-
 रम् ॥ यस्या निज्जित मानसो मनुमहो जघ्नेति भक्तः श्रियं नित्यं
 सा- ॥ ७ ॥ वर्तन्तेऽखिल सिद्धयोऽनुचरता मालम्ब्य यस्यामिह
 प्रेमप्रौढि भृदन्तरात्स सुकृतं साफल्य मालिङ्गति ॥ निः शेषत्रिद-
 शा पर प्रतिहतिस्त्रै लोका रक्षोत्सु का नित्यं सा- ॥ ८ ॥ विपद-
 पहारि जनानाम्भवतादनिश शिवप्रदम्प्रपठताम् ॥ लब्धो नारा-
 यणकृतमष्टकमिदमत्र पूर्णायाः ॥ ९ ॥ इति श्री मत्सा- श्रीमदक्ष-
 पूर्णाष्टकं सम्पूर्णम् ॥ ५ ॥

॥ श्री विजया दशकम् ॥

सौवर्णीच्छविमुत्तमां मणिसयीं भूषाञ्च पाशाङ्गशो नानावर्ण विनि-
 तञ्चरुचिरञ्चै लदयं विभ्रतीम् देविश्री विजये स्मरन्ति भवतोच्चर-
 स्मितां ये नरास्तेषां हस्ततलैक भूषण महोनो शान्तवः किञ्चयः १

—वेदान्त मुक्तावली—

—माया—

पूर्वं पर ब्रह्मणः कूटस्थापरिणामित्वादि गुणनिचयोक्तिर्गर्भं
तत् स्वरूपमभिहितं मिदानीं तस्य सृष्टिकारणत्वं कथ्यते कथं
तस्य क्षयोदयादि रहितस्य नित्यस्य साक्षात् सृष्टिकारणत्वं तु पर-
स्परयेति प्रश्ने वेदान्तिनः प्राहुः ।

“यद्यपि च कूटस्थस्य नित्यस्या परिणामिन ओदासीत्य मस्य वा
स्तवं तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य व्यापारवत्त्वं सव
भासते” । व्यापारस्तु तात्पर्येण का ब्रह्मण ऊक्ता नतु व्यापारत्वं ।

अथ केयं सा अविद्या जगत्कारणभूतेति प्रश्ने वेदान्तिन
प्राहुः । “सा अविद्या नामावटन वटन पटियसी ईश्वरस्य शक्तिः ।
सा द्रष्टृ दृश्यानु रूपा कार्यकारण रूपा च । सा सत्त्वरजस्तमो-
गुणमयी । तस्याः शक्तिद्वयं वर्तते, आवरणं विक्षेपश्च । यदा भग-
वान् स्वेच्छया द्रष्टा सन् दृश्यं नाऽपश्यत् तदा विगुणमयीं मायां प्र-
काशयामास” । सर्वं मेतच्चरा चरं विश्वं मायैव तद्योपकल्पित
मत एवोक्तम् “मयामयं जगत्तस्मा दीक्षस्वा पक्षपाततः” । “अपिच
“साऽविद्या परमा माया हेतुभूता सनातनी” ।

सा हि माया स्वावयवीभूतस्य गुणद्वयस्य साम्यावस्थायां यदाऽव-
तिष्ठते तदैव पर ब्रह्मणी निर्विशार रूपं अथ सत्यतमसो अभिभूय

रजस आविर्भावान् जित्वा कृत्तुं युष्मन् अभावे स्थितान् जप्ता आदि-
 श्वात् स्फटिका इव राज प्रतिविम्बं जायते । तेनेवाद्य सिद्ध्या म-
 सत्येकोऽहं बहुस्यामिति ततः स तामेव राजः सङ्गृहेण पञ्चमासघटन
 घटन पटियसी आत्मशक्तिं ज्ञात्वा जहाजलेन गृहीत्वा सङ्घि-
 क्रिया मारभते ।

अत्र सङ्घिषिपये द्विविधभेद-मतं लक्ष्यते एकः 'परिणायवादी
 द्वितीयो विनर्त्तवाहः । परिणायवादिना ज्ञये ज्ञायोपहितस्याप्ये-
 व परमात्मनस्यात् तद् घट घटा-रूपेण बहुसङ्घट्टि रूपं विवक्ष्यमाणं
 परिणामः । यथा एकस्यैव योजस्थानेकमात्रा पक्षेण भक्त कुशुल भु-
 क्षयमय हस्त रूपेण परिणिति रिति । विनर्त्तवादिनाश्चेति तु
 यथैकस्यैव विवक्षतो द्विविधजलाभयेषु प्रतिविम्बतामि विविधानामपि
 भासन्ते तथैकस्यैव परमात्मनः प्रतिविम्बविरुद्धितमत्तत्वेनेकस्यैव
 विज्ञम् ।

“वेदान्तिनां सिद्धान्तस्तु निर्यैदेहं वाङ्ममान्तररुद्धं जनत् । एक
 मेव परमज्योतिः स्वरूपं ब्रह्म सत्त्वं, रज्जौ सर्पश्चमवत् शृङ्गौ रजत
 अमवत् मरीचिकायां पथः पुर अमवत् सत्ये निर्विकाररूपे ब्रह्म-
 णि मिथ्या विह्वति मज्जवतो भ्रमः सञ्जायते स च भ्रमोऽपि विद्या
 मसूतः । अतिशयेन दुरत्ययैव । तथा च —

॥ गीतायां ॥

“देवी शैवा गुणमयी

भक्त साया दुस्त्वया ।

शानिव ये प्रपद्यन्ते

आया मी तां तरन्ति ते ”

एतस्माद्योपहित चैतन्यस्यैवेच्छरसंज्ञा । तथा च

“तच्छब्दरूपप्राधिक्येणाद् ब्रह्मैवेच्छरतां त्रजेद्”ति पञ्चदशी ।

प्रसङ्गतोऽयं पण्डित नामधेये सुप्रसिद्धे पत्रे काव्याश्लेषा ब्रह्म-
श्वरादि विषय को यो विचारः क्षतव्यव्याप्युपोद्वेगतं निश्चये ।

(१) किं ब्रह्मस्वरूपं प्रकाशरूपं युतं स्वयं प्रकाशतापदवाच्यम् ।

(२) किं विज्ञानं वृत्तीनां प्रकाशत व्यापारी ब्रह्म ।

(३) किमोत्तरः कस्यान्ते ब्रह्मणि लीयतेऽवशतया कस्यादौ च
तदा विवृण्वते ।

४) किं जीवा इच्छरेण साईं ब्रह्मणि तिष्ठन्ति सप्तं कृतवत्तया
निरालम्बान्तया चेच्छर जीवानां अवस्थानात् ।

(५) किमोत्तरं सायिकं लुटे रेकदेशे जायायाः प्रायसिक काव्य-
त्वात् । इति प्रश्नानां क्रमेणोत्तराणि ।

(१) ब्रह्म स्वयं प्रकाशरूपमिति “तद्वत् प्रकाश एव स्वयं प्रकाश
एकः कूटस्थो निखिलो निर्वयः प्रत्याभासेति २१ वृत्ते भाषाणां

‘यस्तु साक्षात् कारो भाविको नासौ कार्यस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात्
इति भामत्यां स्पष्टं । स्वयं प्रकाशतैवास्त्र सत्ता सा च स्वरूपमेव
चिदात्मनः । इति च भामत्यां स्पष्टं अतश्च प्रकाशरूपमेव ब्रह्मेति
व्यवहारदर्शनां प्रकाशपदवाच्यत्वं न प्रकाशता पदवाच्यत्वं तेन
तदुद्बुद्धिं धर्मबोधनात् । धर्मस्य ततोऽभेदेऽपि भेदेनैव प्रकाशता
पदेन बोधात् । अन्यथा घट पदं वाच्यं ब्रह्मेत्यस्यापि पारमार्थिक-
बुद्ध्या सुवचत्वात् ।

(२) अतएव न विज्ञानवृत्तीनां प्रकाशनं व्यापारो ब्रह्म ।

व्यापाराणां चक्षुः संयोगादीनां जन्यत्वाद् ब्रह्मणश्च नित्यत्वात् यद्य-
पि कूटस्थ स्यनित्यस्यापरिणामिन आदौसोन्य मस्य वास्तवं तथाप्य-
नाद्यानिर्वचनीयाऽविद्यावच्छिन्नस्य व्याप्तावत्त्वं नवभासत
इति । भामत्यां व्यापारएव कौत्सनिको ब्रह्मण उक्तो नतु व्यापारतो
चैतन्यं चात्ममात्रस्वरूपं तत् प्रतिविम्बादेव बुद्धादिष्ववभासत
इति स्पष्टं मेव ।

(३) अविद्यात्मकोपाधि परिच्छेदा पेक्षमेवेश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वश-
क्तित्वं चेति १ अध्याये १ पादे १४ सूत्रे शंकरभाष्ये ५ वस्तुतोऽ-
नवच्छिन्नं चैतन्यं तत्त्वान्य निर्वचनीया न्यक्ता व्याचिकीर्षित-
नामरूपावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्यं तस्य कर्तेश्वर” इति १०५ पृष्ठे
भामत्यां चस्थित मिति ब्रह्मण एवावच्छिन्नस्य परमेश्वरत्व मिति

॥ शिक्षा प्रयोजनम् ॥

एषु समन्तात्--परिदृश्यमानेषु विश्ववस्तुषु मानव-बुद्धिर्हि तदसीम बुद्धिशीलस्य परमेश्वरस्य परमं महिमानं लोकोत्तर-ने पुण्यञ्च समुज्ज्वलं प्रकटयति । इयं चित्, स्वाययस्य जीवात्मनः समु-न्नतावस्था प्रापकशिक्षा मधिगन्तु मेव विधात्रा सृष्टा निहिता चा-च मर्त्यहृदयेषु । अत्रैवास्या दितेः स्वाभाविकाः सदगुणाः क्रमशः प्रोषमाप्नुवन्ति; तथात्रैवास्या स्तेतःऽनन्तपरलोक---मुखेऽपीदृष-काः प्रयत्नाः सव्यग्वहमाणा भवन्ति । अतइत्थं भूताया बुद्ध्यर्थो-चितं शिक्षणं मावश्यक मेव यथा यथं विनीतायां हि तस्या मात्मा ऽस्माकं मिहस्वकर्त्तव्यानुष्ठानं क्षमो भवति, अथैतत् क्षणभंगुर पार्थिवलीलापगमे ऽक्षयोच्च पदवी लाभाय च समर्थी भवति ।

कदाचि देव जनः पराग्सन साहिववत् मेष पालन व्यापारेषु व्यावृत्त स्त्रोक्षया दृष्ट्या नञ्चत्राणां स्थानं निरूपयन् घटिका यन्त्रनि-र्माण समर्थी भवति तथा विधो दृष्टान्तं स्तु बहुयत्नेनैव लभ्यते ।

सदा चाराधिगतयेऽसत् पथ प्रतिनिवृत्तये च वह्ननामेव स-मोचीनं विनयनं मावश्यकभवति । परं शिक्षालाभेऽपि स्त्रोचितं कार्यं निर्वहकानां संख्या स्वल्पैव दृश्यते । एतत्कारणं हि स्वा-भौषितपथाधिगमात् पूर्वं शिक्षार्थिनां सदसत्विचारणयैव बहु-समयापचयो भवति । तथा च प्रथमं साधुरूपेण प्रतीयमानं वस्तु

क्रमेणऽसद्गुणं धारयति एवं पूर्वं सुषकारकत्वेन ज्ञायमानं भगवत्कारकतांश्च जेतुं । अत एवोपकारकापकारकयोः सदसतोः स्वरूप परीक्षणे संसार प्रविष्टानां बहुसमयापचयो भवति ।

प्राचीनमुखाणां बालचरितं भवतीत्येव तेषां सत्त्वं असत्त्वमवाऽनुमीयते । बाल्ये यः केवलं सदनुष्ठानं करोति सचिरमेव सत्का-
क्षाभ्युष्ठानेन जीवनं नेष्यतीति तथा बाल्ये यो दुर्दृश्यतां असत्ता-
न्वाभिव्यनक्ति तस्य जीवनं जसद्गुणेण जीवनेष्यतीति जनानां स्थिर-
सिद्धान्तः । अतएव बाल्ये यदि कमपि साधुविगर्हितवर्त्तनं वर्त्त-
मानं पश्येम कालेन सत्यं साधुतां भवन्तस्वमानेऽपि तस्य चरि-
ते वयं तं चिरमेव तथाविधविगर्हितं पश्यन्तमानं जानीमः । वि-
द्वांसोऽहिजनाः सतीर्षाणां मध्ययन कालीन चारित्र्येणैव तेषां सां-
सारिक चारित्र्यं अनुमिष्वन्ति ।

सांसारिकसम्बन्धं परित्यजतासपि नेष्ट्यं विचारः कार्यः यद्य-
मिदानीं संसारं सम्बन्धं विरहिता, नास्त्वस्माकं चारित्र्येण संसा-
रिणां कोऽपि सम्बन्धः, नकोऽप्यस्मादाचरणं जिज्ञासतीत्यर्थः ।
विचारणैषा सत्यं भ्रान्तिं संकुलेव यतः पूर्वाचरितेनैव जनानां
पराचरितस्य साधुताऽसाधुतावाऽनुमीयते ।

सत्यं मिदानीं बहवः समुत्साहेन विद्यां मभ्यस्यन्ति ये कदा-
पि न साध्वसाधुतयोर्मध्यमं पदवीं नपि नाक्रमितुं समर्था भवि-

अन्ति । तत्र केचित् तादृक् पदवी लाभे परमार्थताऽसमर्था अपि
 बह्वर्गा पक्षे तथाविधगत्वगमो ना सुलभ एव । सर्व एव विद्यार्थिनः
 स्वस्य सम्मानं सर्वं कर्म नेपुण्यत्वाभिलषन्ति परं न ते तत्प्राप्तु-
 पायहेतु भूतं पन्थानं जानन्ति । ते प्रतिपदं समन्तात् प्रलोभन वस्तु
 निचयेन विद्वेष समाक्रान्ता व्यपेतोत्साहा चाणा भययो रुचम-
 निरुद्योगयो रन्त दीर्घयाज्ञाना स्तिष्ठन्ति ।

सुपात्र निहिता हि विद्या लब्धेः शुभ फलप्रदा, भवति ।
 विद्या नाम चतुर्दशाष्टाष्टविधा यथा न्याय, श्रुतीति हास कलादयः ।

॥ कावल् युद्धम् ॥

श्रूयते सेनापति रवार्त्सनाप्रधेयलसधिष्ठितास्तत् सैनिकपुत्र-
 याः कावुलनगरीं प्रविष्टाः । प्रचारिता च तेन सेनानायकेन बालवृ-
 द्धवनिता विहाय ये खलत्रायुधमादायास्तत् प्रतिकूल मापरिच्यन्ति
 ते सन्तुल सुन्तुलिता भविष्यन्तीति राजाज्ञा ।

न ज्ञायते तावदेतादृग् दारुणासाक्षां निगम्य किमनु तिष्ठन्ति ते
 दारुणाचाराः । परं तन्नगरप्रवेशनात् प्रागनन्तरञ्च कतिपित् शुद्रयु-
 द्धानि संवृत्तानि, विनिहता स्तत्र वृद्धो विपक्षपक्षीयाः; प्राप्तानि च
 तत्तत्स्थान स्थित द्रव्यजाता न्यस्तद्रव्यताम् । बालाहशरनामस्थितं
 विपक्षदुर्गं मल्लद्वलेन कक्षाग्रेयता सुधनतम् परमाणुरूपेण दिवि
 यवमानेन क्रीडति । ते चाक्रमान देशीया अस्त्रविज्ञान नेपुण्यप्रची-

दित माञ्जिवायुध मत्तहमानाः सन्मुख युद्धमपहाय पलायमाना
दिश माययन्ति ।

शूयते च याकूबखां नाजकः सोऽग्निवाफगानाधि पति र-
क्षत् सेनापति हस्ते निखिलमात्म-राज्यं समर्थं सनुदासीनतया
स्थितः । तस्येदृशीदासोन्य मवलोक्य बहुविधं कल्पित जल्पित
जवतारितं जनैः कथित् कथयत्ययं चिर कारावासीपजात तेजोऽप-
कर्षत्वा वितरां मखिन तरसारलयापत्नीजड एव संवृत्तः ।

अन्यः कथयति विश्वासघातकतैवाफगान जातीयानां नैसर्गि-
कीधर्मः । तस्य सातगानाधिपतिः प्रथमं सेवमोदासीन्येन विश्वा-
सं मुत्पाद्य पश्चाच्छेनाक्षत् सैन्यं पशु मारणं मारयिष्यति । भवतु
याकूबखां यादृशी भवतु तस्यैत् कार्येणातीव कापुरुषत्वं प्रकटितं
भवति प्रतोपते वेदानां तमेव मनिपुणं मवलोक्यैव आमीर सि-
वार आहिमजा तस्यै राज्यं दातुं नाङ्गीचकार, चकार च तं यावज्जी-
वं कारावासाधितं । तस्य तस्यै कश्चिन्नख्येऽनुदयी भवितुं मर्हति ।
ममजिदानीं स आलदीवेल्ज मवलोक्य स्वदमेव परित्यक्तवान्
जिदांजनं मया द्रान पुषपापुषहं सन्निर्पितम् । जाता च समाति
ता कामुलधूमिरकाज्ञान पुषपावत्ता । प्रचारितश्च तव जेनरल-
रपार्टस् नाग धेयेनाखद्राज शासनं । न जानेऽतः परं परमेश्वरस्य
मनसि किं वर्तते । —

सर्वेषां द्युसदास सुव्रततिका रक्षाश्चसत्सेकतो धातुशोपतिशक्र
 सुख्यविदुषप्रोक्तश्रजोद्यत्फलात् ॥ श्रीशीतांशुवहोदरानु विज
 ये जीवूपतो यज्जनिहान्त्रा मर्चति यः स नो भवति किं मत्तोऽपि
 मृत्युञ्जयः ॥ २ ॥ ब्राह्मणादि विभेदबोध सुवधास्ते मन्त्रजापस्थि
 राशुशवाचारपरा गुणैर्वहुविधैश्चेतोहरा ये नराः ॥ तन्मोक्षे-
 न मनोहरेण विधिना त्वां सम्भजन्तेऽनिशं किन्तन्निमित्तिरङ्गने व स-
 रसा नान्तर्हरत्नक्षया ॥ ३ ॥ देवि त्व द्रुसमच सोपकरणं सोम्रा
 सपूरं रुदा यः श्रीमान् सक्तदेव वादरथ वा विधा चतुस्तेवते ॥ य-
 द्यद्वस्तु दुराप मध्यतितरं ध्यायत्यस्ती चेतसा तत्तत् किं निजपा-
 पि पक्षय दृतं तालोक ते सत्वरम् ॥ ४ ॥ देवि त्वां धनधाव्यसन्ति
 वशः कल्याणदानोदुरां शपासुप्रदशक्ति सर्वसुगतिखोद्यस्थितिप्रोदि-
 दाम् ॥ भावाङ्गासितशक्तिवास्तुविनया राजन् दाक्षादया श्रियन्ते
 भुवि येऽन्यदौषध मयो वाञ्छन्ति किं शिवितुम् ॥ ५ ॥ नाना
 भेद महौषधेश कथितत्वद्योगविद्यो नरो धन्यो दुर्धररोग-
 दारणविधौ धन्वन्तरि स्तोऽपरः ॥ यस्मिंश्चेष्टरि सिद्धिभूतिभव-
 तीं निन्दत्यहो मन्दधी दुर्भाग्यस्य किमस्य मङ्गलकयात्तोऽपि
 सम्भाव्यते ॥ ६ ॥ देवि त्वां रसरूपिणो च विजये नित्यं श्रमश्चेत-
 स्तेवन्तेऽपि सक्तकथञ्चिदपि ये सुखेयसामाश्रयाः ॥ तेपामुद्धि
 समृद्धिशुद्धितरता साप्पाद नार्थं दृष्ट्वा मन्यन्त्यल्पलेषु हेतुषु वद

अथा विष्णु जृम्भते ॥ ७ ॥ विप्र क्षत्रिय वैश्यपादक सुखातिवर्षिव-
 र्णा दयो ये के चिन्नुजा नयेव विजये त्वां सर्वदो पादते ॥ तेषां
 किन्न निजेनिजेऽतिरुचिरा धर्मं प्रवृत्तिस्थिरा सौजव्यन्न वदन्ता
 च गुरुता स्यात्क्षत्रिरञ्जीवितम् ॥ ८ ॥ मातः श्रोविजये भजन्तव भय
 प्रोत्साधि सत्संस्तृते लोकेऽस्मिं स्वदनादरोक्तिनिरतो यत्त्वां सदो
 पेक्षते ॥ मातृक्तेभरप्रदायिजनुषः पापस्य दुर्मेधसः शीघ्राशेष
 शुभस्य तस्य चरमे जाने न का स्यादतिः ॥ ९ ॥ वेपा सुत्तम जन्मनां
 शुभवतां सर्वं शत्रूनां वृणां स्वच्छ स्यान्तधुवि त्वदोयपरमनवा
 लतेहाजनि ॥ अर्हां देव वरोचितां गुरुतरा मर्हन्ति ते सर्वतः
 किन्त त्पुण्यपरम्परा परि मितिं शेषोऽपि वक्तुङ्गमः ॥ १० ॥ इति
 विजया दशकं खलु हवि भरुचिरेण मानसेन पठन् ॥ भवति
 विजयश्चतुरां मर्त्योऽप्यनरत्न माप्नोति ॥ ११ ॥ इति श्रीमत्सा-
 विजय दशकं सम्पूर्णम् ॥ ६ ॥

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(सासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्यः प्राशिक्षणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरालाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वैद्विदां परिव
जयति सा विप्रदास्युजवासिनो सुगमसाधनसामभिन
नानाशास्त्रकथारथो-लोकवृत्तानुशीलनः ।
विद्योदयोनिराकुर्व्या दृविद्यातिसिरभुवि

खण्डं ८]

आगस्त इ. १८७८

1

सूची

बृहत्कथासरित्सागरसारः ... ११८—१२२ पृष्ठे

श्रीहर्षस्य ... ५१—६० ”

लाहोर

एल्वर्थ नामके यन्त्रे दिल्वाग्रायनानधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाश”
नामधेयं प्राक्ततभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-
सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन
पृथङ् मुद्रितमविद्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्नाभि-
लापः प्रकाशनीयः । विद्योदय काव्यार्थचः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत
पाठागलान्यतनताध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचितं मूल्यं ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।०

„ पञ्चाद्वयं ३।०

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः/० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

पुत्राकार्षी हर्षविगविशत धीर भावो वत्सेशः प्राह—

“ विद्याधरत्वं प्रार्थित

कथं कीदृश्विधञ्च तत्

त्वया च तत्कथं प्राप्त

मेतत् कथय नः सखे ”

ततः स शक्तिविगः प्राह

“ राजन्निहैव पूर्व्वे वा

जन्मन्याराध्य शङ्करम् ।

विद्याधरपदं धीरा

लभन्ते तदनु गृहात् ॥

तच्चानेकविधं विद्या-

खञ्ज मालादि साधनम् ।

मया च तद्यथा प्राप्तं

कथयामि तथा शृणु ” ॥

एव मुक्ता स आत्मपरिचयं प्राह । यथा

पुरा भूलोक भूषणरूपे वर्धमानाभिधेये जनपदे परन्तप-
नामा कश्चित् यथार्थं नामा नृपतिर्बभूव । तस्य महिषी च कनका-
प्रभा बभूव । कालेन तस्मै नरपते रेका कन्यका जाता याहि सख्यया
रूप दर्पोपशान्त्यै निश्चितेव प्रतिभातिस्म ।

सा लीजलीचन चन्द्रिका चन्द्रकलीव प्रत्यहं पीष माप । क्ष-
ता च पित्रा नात्मा कनकरेखेति ।

एकदा तां यौवनस्था अवलोक्य राजा देवीं प्राह ।

“वर्द्धमाना सहेवैतत्

समानोद्वाह चिन्तया ।

एषा कनकरेखा से

हृदयं देहि बाधते ।

स्थानप्राप्तिविहीनाहि

गीतवत् कुल कन्यका ।

उद्देजिनी परस्यापि

शूय मातैव कर्त्तव्योः

विद्येव कन्यका मोहा

दण्डप्रति पादिता ।

अश्वे नैव धर्माय

जायते ऽनुशयाव च ” ॥

तत्कक्षे दीयता मेपेति चिन्तया दृढ़ माकुलितोऽस्मि । त-
विशम्य ग्रहस्य राजमहिषी वभाषे—

“त्वमेव मास्य कन्यातु ते नोद्वाह भिक्षति । अद्यैव छद्मना कदा ते
विवाहं द्रक्ष्यामीति संप्रष्टा सा प्राह—

“दृष्टा कनक पुर्याख्या
नगरी कतिना किल ।
तस्मै त्वयाहं दातव्या
समे भर्ता मविष्यति” ॥
इत्यवसरे सा राज पुत्री
तत्र समागत्य प्राह
“नान्यथा तात मिथ्यैव
कर्त्तव्या मे कदर्शना”

एवं तयोक्तो महीपतिः किञ्चित् कालं विचिन्त्य च तां पुत्रीं
तथैवेत्युक्ता दिन कर्त्तव्यं चकार ।

अन्येषु रास्त्रानगतो नृपतिः पार्श्वगतान् जगाद ।

“दृष्टा कनक पुर्याख्या
पुरी युष्मासु केनचित् ।
येन दृष्टा च सा तस्मै
विप्राय क्षत्रियाय वा
मया कनक रेखा च
यौवराज्यञ्च दीयते” ।
तच्छ्रुत्वा त जवुः—
देव पूर्वं सा नगरी

न श्रुता प्यस्माभिर्दर्शने तु
 को कश्चात् । ततो राजा
 प्रतीहारं मानीयादिति
 “गच्छन् भ्रमय कृतस्ते ऽत्र
 पुरे पटहं घोषणं
 जानीहि यदि केनापि
 दृष्टा सा नगरौ न वा” ॥

ततस्तथे लुब्धा प्रति हारौ राजाज्ञां यथा वदन्वतिष्ठत् । परं
 न पुनः कश्चिदेको ऽपि मया सा दृष्टेति प्रति वचनं जगाद् ।

अथ कश्चिद् द्यूतेन विधनीकृतो ज्यसनी विप्रः स्तां घोषणां
 निश्चया ऽचिन्तयत् । नास्ति ममेदानीं कोऽपि चाश्रयः । तद्यदि
 मिथ्या वाक्येन भाग्ये दृश्यं भवेत् काहानि रस्ति तच्च इति वि-
 चिन्त्य स पटहं घोषकान् ग्राह्य मया दृष्टा सा नगरौति । ततस्ते
 सत् कृत्य तं राजं समीपं निन्दुः । राजाग्रेऽपि स तथैवा विचक्षि-
 तभावेन मिथ्या मन्त्रवीत् ।

श्रीहर्षस्य

“श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहोरः सुतं श्रीहीरः सुपुत्रे
जितेन्द्रियचयंमामल्लदेवो च यम् । तच्चिन्ता-मणिमन्त्र चिन्तन
फले शृङ्गार भङ्गा महा-काव्ये चारुणि नैषधीय चरिते—”
“श्रीहर्षो निपुणः कविः परिषदेषा गुणशाहिणी” (रत्नावली
नागानन्दयोः) “श्रीहर्षादिर्धावकादीनामिव धनम्” (काव्य प्र
काशः)

उपरि निहित वाक्य--त्रयेण द्विविधस्यैव श्रीहर्षस्य परि-
ज्ञान भवति । प्रथमं श्रीहर्षस्य कवेस्तुतः श्रीहर्षस्य राज्ञः ।
अथ कोऽयं श्रीहर्षः कविः कानि च तेन रचितानि काव्यानि
कस्मिन् वा समये स भुव मलञ्चकार तथा को वा श्रीहर्षो नृपतिः
कानि वा निर्मापितानि तेन काव्यानि धावकादिभ्यो धनं वितो-
र्य, कोवा देशः कदा तादृशराजवर्येणालङ्कृतः । अपिचोपर्युक्त
नैषध रत्नावली नागानन्दानां काव्य नाटकानां किमेको रचयिता
अथवा पृथगित्यादि विषय जिज्ञासूनां संस्कृतरसिकानां मा-
काङ्क्षानिवृत्त्यर्थं बहरम पुरनिवासि श्रीमद्रामदाससेन महोदय
विरचितैतिहासिकरहस्यं तथा पि' वण्ड साहिवानूदित नागा-
नन्द नाटकस्य पुरःसन्निहिता मध्यापक-कावेलङ्कृत-भूमिकाञ्च
सम्यग्विविच्यासाभिः किमपि कथ्यते साम्प्रतम् ।

तत्र प्रबन्ध कोय नामके ग्रन्थे श्रीहर्षस्यैवं कथितम्—

“पूर्वस्थां वाराणस्यां पुरि गोविन्द चन्द्रो नाम राजा (७-
५०) अन्तः पुर द्यौवनरस परिसलगाहो० तत् पुत्रो जयन्त च-
न्द्रः । तस्मै राज्यं दत्त्वा पिता योगं प्रपद्य परलोक मसाधयत् ।
जयन्तचन्द्रः समयोजन ण्तमानां पृथिवीं जिगाय । तस्य राज्ञो
वहवो विदांसः सभासद् आसन् । तत्रैको होर नामा विप्रः ।
तस्य नन्दनः प्राज्ञवक्रवर्ती श्रीहर्षः साध्यापि बाल्यावस्थः ।
सभायां राजकौशिनैकेन पण्डितेन वादिना राजसमन्तं
जित्वा होरो मुद्रितवदनः क्षतः लज्जा-पङ्के मग्ना वैरं वभार ।
मृत्यु काले श्रीहर्षं स वभाषे वत्स अमुकेन पण्डितेनाह माह्वराज
दृष्टो जितः । तस्मै दुःखं यदि सत् पुत्रोऽसि तदा तं जयेः क्ष्याप
सदसि । श्रीहर्षेणोक्तमोमिति ।

होरो द्यां गतः श्रीहर्षस्तु कुटुम्बभरण भरं प्राप्तदायादेव्वारो-
प्य विदेशं गत्वा विविधाचार्य पार्श्वं चिरं तर्कालङ्कार गीत गणित
ज्योतिष चूडामणि मन्त्र व्याकरणादीः सर्वा विद्याः सस्कुराः प्रज-
याहः गङ्गातीरेषु गुरु दत्तं चिन्तामणिमन्त्र वर्षं सप्रमत्तः साधया-
मास । प्रत्यक्षा त्रिपुराभूत् । अमोघा—देशत्वादि वराप्तिः ।
तदादि राजगोष्ठो भ्रमति । अलोकिकोल्लेख शिखरितं जल्पं
करोति परं कोऽपि न बुध्यते ततश्चिन्ति विद्यायाऽपि लोक गोचर

भूतया खिन्नः पुनर्भारतीं प्रत्यक्षोक्त्यऽभङ्गत मातरति प्रज्ञापि
 दोषाय मे जाता बुध्यमानवचनं मां कुरु । ततो देव्योक्तं तर्हि
 मध्यरात्रे स्नात्वा अश्वः क्षिप्त्वे शिरसि दधौनि पिव पथात् स्वपि-
 त्वा कफांशवताराज्जडता लेश माप्नुहि तथैवकृतवोध्य वागासी-
 त् । खण्डनखाद्यादि ग्रन्थान् परशतान् जग्रन्त्य कृतकृत्योभूय काशी
 माया सीत् । नगरतटे स्थितो जयन्त चन्द्रं व्यजिज्ञपत् अहम धौत्या
 गतोऽस्मि ओहर्षो नमस्कृतः तत्र सभायां स्वपितृ वैरं जिगाय च ।
 ततो राज्ञया नैषध चरित महाकाव्यम् रचितवान् ।

इत्यादि ।

क्षितोऽश्व वंशवलो चरित ग्रन्थे लिखित मस्ति । यथा पुरा व-
 द्वाभिधेये जनपदे आदिशूरोनाम न्यायवान् नृपतिरासीत् । ए-
 कदा तस्य प्रसादोपरि कमपि गृध्रं पतित भवलोक्व भावि विघ्ना-
 शङ्को नृपतिः परिषदप्रेसरान् पण्डितान् प्रतीकारं पप्रच्छ । ते च
 गृध्रभासेन हीमविधि मादिदिशुः । ततो राज्ञा तादृश हीम
 प्रकारं पृष्टा स्ते सूक्ता अतिष्ठन् । ततः तत् सभा मण्डप स्थितः क-
 थित् भूसुरः प्राञ्जलि रुवाच । “प्रत्यागतोऽस्मि साम्प्रतमह कान्य-
 कुब्जदेशात् । तत्र च राजभवने एवं गृध्रपाते जाते कान्यकुब्जाधि-
 पो भट्टनारायण प्रमुखैर्भू सुरैर्मन्त्र वलीन तं गृध्र मानीय तन्मांसै-
 र्यज्ञ मचीकरत् ।

इति युत्वा तेन ब्राह्मणेन सादं दूतान् प्रेष्य बहूमान् पुरः सरं
भट्टनारायण दत्त श्रीहर्ष च्छान्दर वेद गर्भ संज्ञकान् यज्ञोपक-
रण सामग्री सभृतानानीय नवनवत्य धिक्कनवणतीशकाव्दे प्रागु-
पकल्पितवासे निवेशयामास ।

विश्वगुणादर्श प्रणेत्त वेदान्ताचार्य वल्लालमिश्रैः श्रीहर्षस्य
भोजदेवनृपतेः पारिषदत्वं निरनायि । परन्तु न प्रमाण मस्तीति
निराकृत मेतन्मत मेतिहासिकरहस्यकर्तृभिः ।

पूर्वोक्त राजशेखर कृत प्रबन्ध कीर्णोत्तिखित श्रीहर्ष त्रिषय-
क वृत्तान्तस्तु श्रीहर्ष स्वहस्त लिखित नैपथ्य चरितस्थितैः “श्रीहर्ष
कविराजराजमुकटालङ्कार हीरः सुतम्” “ताम्बूल द्वय मासनञ्च
लभते यः कान्यकुब्जेश्वरा “दिव्यादि वृत्तान्तै रैक्यम्भजते” ।

अयं जयन्त चन्द्रोहि अनहोलपत्तनाधिपतेः कुमारपालस्य
समकालवर्ती बभूव । संस्कृत विद्यापारग बुद्धरसाहिवस्य मते अ-
यं जयन्तचन्द्र एव काश्चकूट क्षत्रिय वंशीयो जय चन्द्र इति विद्यु-
तः । अयं नागर्तु चन्द्रेन्दुविमिते खृष्टाव्दे कान्य कुब्ज राज्यं श-
शास ।

“पृथ्वीराज चौहान रासौ” नामक पुस्तके श्रीहर्षस्य नामो
ल्लेखो दृश्यते । यथा “नरं एव पञ्चम्य श्रीहर्षसारम् । नेलै राय क-
ण्ठ दिनैषद्वहारम्” ।

एवमिधैरनेकैः प्रसाधैः श्रीहर्षो जयचन्द्र दृष्टो राज कश्चिच्च
कुमारपालहेमाचर्याणां समसायधिक इति प्रतीयते ।

अयं श्रीहर्षः कविदीर्घनिकशासीत् । नैषध चरित खखडन
खाद्य प्रसूता बहवः काव्य दर्शन ग्रन्था एतद्विनिर्मिता अद्यापि भा-
रत भूमे गौरव मावह्यन्ति । अस्मद्देशीय पण्डितानाञ्च ते नैषध
चरित सदृशं काव्यं न वर्त्तत एव । तथा च ।

“उदिते नैषधे काव्ये क्व माधः क्व च भारविः”

अयं श्रीहर्षः प्रतिहालङ्कारिकस्य मम्मटभट्टस्य भागिनेय आ-
सीत् । प्रथमं श्रीहर्षस्य बुद्धे रतोव प्राख्य मासीत् । स प्रथमवर्णे
कविता मेकां विरचय्य द्वितीयवर्णे तर्कबलेन तस्या भावं प्रति
सन्दिहानस्ता मन्यथाकर्तुं प्रवृत्तोऽभवत् । तस्मैव विधं प्रति
भातैश्च मवलीक्य वर्षशतेनापि न काव्यं सम्पूर्णता मेवतीति
विचिन्त्य च मातुल स्तस्य माधमन्नार्थं समादिशत् । ततो मा-
धमचरणेन स्थूलबुद्धिरसौ नैषध काव्यं विरचितवान् । नैषधं दृष्ट्वा
हर्षोत्पुल्ल लोचने मातुले सोऽकथयत् “अग्निपशुमुषोमोष माप मश्या-
मि मातुलः” इत्यपि किम्बदन्तो वर्त्तते । अयं च श्रीहर्षो बङ्गदे-
शीयसुखोपाध्याय वंशीयानामादिपुरुषः ।

विचार्यत इदानीं किमय मेव नैषध रचयिता श्रीहर्षो रत्ना-
वली नागानन्दादीनां प्रणेता अथवा अन्यः कोऽपीति ।

श्रीहर्षादिर्धावकादीनामिव धनम्, इति काव्य प्रकाश वा-
 क्यस्यैव विधा व्याख्याः सन्ति । श्रीहर्षो राजा, धावकेन रत्नावलीना-
 टिकां तस्मात् कृत्वा बहुधनं लब्धम्, इति प्रकाशादर्शं महेश्वरः ।
 धावकः कविः सहि श्रीहर्षनाम्ना रत्नावलीं कृत्वा बहुधनं लब्ध-
 वान् इति नागेशभट्टः । श्रीहर्षस्यस्य राज्ञोनाम्ना रत्नावलीना-
 टिकां कृत्वा धावकाख्यः कविः बहुधनं लब्धवान्, इति प्रसिद्धं इति
 प्रकाश प्रभावां वैद्यनाथः । तथा धावक नाम्ना कविः स्वकृतां रत्नाव-
 लीं नाम नाटिकां विक्रीय श्रीहर्ष नाम्नां दृष्ट्वा बहुधनं प्रापेति
 पुरातनं पुरातनम् ।

अध्यापक श्रीविलसन सार्जिस् महीद्वयस्य मते अयं रत्नावली
 प्रणेतृत्वेन प्रसिद्धः श्रीहर्षो हर्षदेवेति नाम्नाविद्युतः १११३ वि-
 मिते खृष्टावदे काश्मीरराज्यं प्रशास । अध्यापक काविल महीद-
 येनेतिहासिकरहस्य प्रणेतृत्वा चैवं समय निरूपणं निराकृतम् ।
 तयोः युक्तिस्तु--अस्ति महाकविर्धनञ्जयकृतं दशरूपं नाम नाटका-
 लक्षण पुस्तकम् तत्र रत्नावली नाटका इह न्युदाहरणा न्युद्धृता-
 नि । धनञ्जयस्तु भोजवृत्तेः पिल्लयस्य मञ्जुनामकस्य नरपतेः पा-
 रिषदानामन्यतम आसीत् ।

“विष्णोः सुतेनाऽपि धनञ्जयेन विह्वलनोराग-निवन्ध सेतुः ।
 आविष्कृतं मुञ्च महीश गीर्ठीवैदग्ध्यभाजा दशरूप सेतु” ।

अयं सुज्ञ नृपति स्त्रिनवत्यधिकवनशती खृष्टाव्दे धारा न-
गरे राज्यशासन मकरोदत स्ततःपूर्वमेव रत्नावली तिस्रिंश म-
भवत् । दशरूपावलोक कारस्य धनिकस्य धनञ्जय समकालिक-
त्वे स्वीकृते विलसन वाक्यं दूषणास्पदं भ्रमपूर्णं च भवति । धनि-
कधनञ्जय योः सम कालिकत्वेकावेल साहित्ये नैव युक्तिः प्रदर्शिता ।

“I do not distinguish between the text of the
Dosparupa and the commentary as I feel sure that if
Dananjoya the son of Bishnu, the author of the one,
was not the same person as Dhanika, the son of Bishnu,
the author of the other they were at any rate brothers.”

“There is no hint given of any difference of author-
ship and the two works read every where as if they
were from the same pen like the text and commentary
of the sahityadarpana.”

अस्य तात् पर्यम् दशरूपस्य तदवलोकस्य च लेखनरीति रे-
करूपैव । यदि तद्वयी नैकलेखनी प्रसूतेति मतं भवेत् तथापि ध-
निकधनञ्जययोरेकोदरत्वं कल्पनीयं ।

साहित्य दर्पणस्य मूलविद्वत्पौरिवै तदुद्वयस्यापि भिन्नकर्तृत्वेन
नकिमपि प्रमाणं दृश्यते इत्यादि ।

इदानीं दृश्यता न्नावत् कावेल साहित्य वाक्यस्य कीदृक् सार-
गर्भत्व मस्तीति सत्यं दशरूप तदवलोकयो लेखन रीतिदर्शनेन त-

यो रेक कर्तृत्वं मेककालवर्त्येकोदर-कर्तृत्वस्या प्रतिभाति । तत्र
 पि तयो भिन्न कालिकत्वं भिन्नकर्तृत्वञ्चावश्य भवगन्तव्यम् ।
 रत्नावली रचयितुः कालस्यानिश्चितत्वात्तत्रोपकारिण्यपि सा युति
 वेणोसंहारे महदसमञ्जस्यं विदधाति । वेणोसंहारनाटकन्तु क
 विकेशरिषीमहद्वनारायण कृतम् । अयं भट्टनारायणश्चादिशूरा-
 न्वितानां ब्राह्मणा मन्यतमः ।

कथित मेव पूर्वमस्माभि र्धनवनवत्यधिक नवशती शकाव्दे
 (१०५६ ख्रिष्टाव्दे) आदि शूरो नृपति स्तान् पञ्च विमान् स्वराज्य
 मानयामासेति । वंगगमनादनन्तरं स इदं नाटकं विरचितवा-
 निति प्रसिद्धिरेव ।

दृश्यन्ते च वङ्गनि वेणोसंहारोदाहराणि दशरूप कावली-
 के तत् किं १०५६ ख्रिष्टाव्दे युवावस्थायां वर्तमानो भट्टनाराय-
 णोऽपि ६६३ ख्रिष्टाव्दे वृद्धता मापन्नस्य भोजस्य पूर्वं वेणोसंहारं
 नाटकं विरचितवान् ।

वङ्गदेशगमनात् प्रागेव भट्टनारायणो वेणोसंहारं विरचितवा नि-
 तिचेन्न लोके प्रसिद्धस्यै वोदाहरणानि कल्पन्ते । तदानीं मप्रसि-
 द्धत्वान्नवकविकल्पाच्च वेणोसंहारादुदाहरणानि ग्रहीतं कथं वृद्ध पण्डि-
 तस्य धनिकस्य धनञ्जयस्य वा मति रभवत् । अत एव वेणोसंहार द-
 शरूपावलीकनकतोर्वर्षशतमन्तरं कल्पणीयं ।

भवतु रत्नावलीकृतः समयेऽनिश्चितेऽपि स पूर्वोक्तश्रीहर्षात्
पृथगेवेति पूर्वोक्त काव्यप्रकाश व्याख्यावाक्यैः प्रकाशते ।

उक्त काव्यप्रकाश व्याख्या कारिणां सर्वेषां निव धावक नामः
कश्चित् कवी रत्नावलीं विरचय्य श्रीहर्षाद्विपुलं धनं प्राप्तवानित्यत्रै-
कमत्यं दृश्यते परमेति हासिकरहस्य कर्ता काविलसाहिबेन च
खण्डित भभूदेतन्मतं विभिन्न युक्त्या ।

तत्र प्रथमस्य मते धावको हि तत्र भगवतः कालिदासस्यापि
पूर्ववर्ती बभूव । तथा च मालविकाग्निमित्रनाटकस्य प्रस्ताव-
नायां—

प्रथितयशसां धावक सौमिल कवि पुत्रादीनां प्रवन्थानतिक्र-
म्य वर्तमानस्य कवेः कालिदासस्य कृतो किं कृतो बहुमानः ।

द्वितीयस्तु उर हाल साहिब मनु सृत्य वीण भट्टो नाम रत्ना-
वलीरचयितेति कथयति; तत्र युक्तिस्तु

“हीन दन्वस्मादपिमध्या दपिजलनिधे दिशोऽप्यन्तः” दि-
त्याद्ययं श्लोको यथा रत्नावली प्रस्तावनायां तथा हर्ष चरितस्यापि
वाण भट्टरचितस्योप क्रमणिजायां दृश्यते ।

काविला वाहिबस्य मते वाणो रत्नावली रचयिता धावकस्तु नागा-
नन्दनिर्माता ।

ऐतिहासिकरहस्यनिष्काटयते काश्मीराधिपः श्रीहर्ष एव
तद्द्वयस्य रचयिता । तस्य गते प्रमाणं मस्ति । यथा राजतर-
ङ्गिण्यम्

“सोऽग्निं देवभाषाज्ञः सर्वभाषासु सत् कविः कलुविद्याविधिः प्रा-
प ख्यातिं देशस्तरे ष्वपि” ।

नूतनपुस्तकम् ।

ऊर्ध्वोवाधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः जवदुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे)
प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) सूत्र्यं । =)

अस्मात्समीपे प्राप्तव्या । विद्योदयाध्यक्षः

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश महाचार्येण याज्ञिकेण सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहरीनाथ चटोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं सवतु वेदविद्यां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विष्णुः श्रुजवाकियो पुमनसास्वत्सामभिनन्दिनी ॥

नामायास्तकधारणी-लोकहृत्साधुशीलनाः ।

विद्योदयोनिराकुल्या द्दिव्यातिशिरषुवि ॥

खण्ड ८]

जून

इ. १८७८

[६ सङ्ख्या

सूची

सहस्रकलासहितसंग्रसारः ... १११—११४ पृष्ठे

कलातत्त्वं (ताराचरण प्रश्नप्रश्नितम्) २८— ३२ ”

श्रीकामज्जितकं ... ३८ ”

समस्यापूर्तिः ... ४३ ”

आधुनिकता ... ४४ ”

लाहोर

एल्फर्ट नामको यन्त्रे दिव्यवाग्मराजनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाशि” नामधेयं प्राक्ततभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंग्रहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्य संस्कृत पाठाशालान्वतमताध्यापक पण्डितश्रीमुखदयालु विरचितं मूल्यं ।
नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनेापकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं । =)

अस्मात्समीपे प्राप्तव्या । विद्योदयाध्यक्षः

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चादियं ३।००

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः/० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति

वृहत्कथासरितसागरसारः

तदाकर्ण्य गरुडस्तत्र गत्वा सुधार्थं गुरुविक्रमं दर्शयामास ।

तत्पराक्रमदर्शन—प्रीतोभगवान् हरिः स्वयं तमब्रवीत्—

“तुष्टोऽस्मि भो गरुत्मन् वरं वृणोषु”

मातुर्दास्येन जातक्रीधो गरुडः प्राह “नागा मे भक्ष्याभव-
न्त्वि”ति

ततस्तथाऽस्त्विति कथित-वति देवेन्द्रे गरुडः सुधाकलश मा-
दाय सर्पाननुययौ । ततो वरप्रभाव-भोतान् तान् नागानालोक्य-
स प्राह । यदि भौति रुदिता मत्तोभवतां तत्स्थापयाम्यस्यत-मिदं-
युष्माकं दर्भविस्तरे सुचन्तु मे जननीं भवन्तः । तथेति स्वीकृते तैः-
स पवित्रकुशास्तरे सुधाकलसमस्थापयत् ते च तज्जननीं विजहुः ।

अथमातरं दास्यसक्तां कृत्वा प्रस्थिते गरुत्मति । यावत्ते ना-
गा निःशङ्कं तदस्यत मादधुः तावदिन्द्रः स्वशक्तित्वं सुधाकलश-
जहार । ततस्तदस्यतमपहृतं दृष्ट्वा विषादमापन्नास्ते दर्भसंस्तरं
लिखिहुः कदाचिदस्यतलेपोऽस्मिन् भवेदिति । तेन पाटित-जिह्वा-
स्ते सर्पा विजिह्वतामायुः । भवति दुर्मतिलोक्यवतामेव मेवपरिणा-
मः ।

अथ प्राप्तावसरोगरुत्मान् नागलोकमापत्य नागानुत्प्लाव-
यामास । तदालोक्य सर्पराजीवासुकि नागलोक मेकपदे प्रगृह्य-

सिवाभ्युदयत । चकार च प्रार्थनापूर्व्यं तेन सह समयं, प्रतिदिन मे-
कमेकं नागं पयोधिपुलिनाचले प्रेषयामोति । ततः प्रभृति प्रत्यह-
मेकोनागो गरुड समीपमागच्छति । क्रमेण चासंख्याः फणिनः क्षयसु-
पगताः अथ मम वारो वर्तते । अहं शङ्खचूडास्थो नागो गरुडाहा-
रहेतोरत्र समागतोऽस्मि

दुःखितस्य तस्मैव विलपितं श्रुत्वा जीमूतवाहनः प्राह ।

“अहो किमपि निःसत्त्वं राजत्वं वत वासुके ।

यत्स्वहस्तेन नीयन्ते रिपोरभिषेतां प्रजाः ॥

किन्न प्रथममात्मैव तेन दत्तं गरुक्ते ।

लोविनाभ्यर्थिता केयं स्कुलक्षयसाक्षिता” ॥

तदहं स्वशरीरप्रदानेन त्वां रक्षामि माविषादं कथाः ।

तदाकर्ण्य शङ्खचूडः प्राह मैवं काचस्वकृते मुक्तमण्ये क्षयो-

भवतु । इत्युक्त्वा गरुडागमन कालमाशङ्क्य स शङ्खचूडो गोकर्णस्थ-
सुपापति मन्तिमकाले नभस्तर्जुं जगाम तावत् परानुकम्पो हृदयः-
स जीमूतवाहने स्थावध्यशिलामध्याकरोह । तत्क्षणं मेवाहरत् ग-
रुडो निपत्याम्बरान् तं मह्यसत्त्वम् ।

ततो गरुक्ता स्त्रियाद्यादिताम्बरेण निपत्याम्बरतलं नीते-
जीमूतवाहने नभस्तलात् पुष्पवृष्टिः पपात । ततः शङ्खचूडो गो-
कर्णं प्रणम्य समुपागतो वध्यशिलातलं रुधिरासारसिक्तं ददर्श । हा-

धिक् नूनमनेन महात्मनामर्द्धमेवात्मा प्रदत्त इति चिन्ताकुलोर-
धिरधारामनुसृत्य ययौ ।

अत्रान्तरे गरुडस्तं जीमूतवाहनं तथाविधावस्थायामप्यवि-
कृतं निरीक्ष्यभक्षणाग्निवृत्तोऽचिन्तयत् । कोऽयं महात्मा य इत्थं प्रव-
लविपत्तावपि न स्वाभाविकं धीरभावं विजहाति । अथगरुडं भो-
जनान्निवृत्तमवलोक्य जीमूतवाहनोऽवदत्-

“पक्षिराजोममास्थिव शरीरे मांसशोणितम्
तदकस्माददृष्टोऽसि किं निवृत्तोऽसि भक्षणात्” ॥

तन्निश्चयगरुडोऽवदत्-कोभवानिति । जीमूतवाहनोऽकथ-
यदहं नागस्तत्कथं ते विरामः । अस्मिन्नवसरे शङ्खचूडः समागत्य-
कथयति ।

“मामागरुत्मनैवैष नागीनागो ह्यहं तव तदेतं मुञ्च कोऽयं वा-
जातोऽकाण्डे तव भ्रमः” ॥

ततः प्रसङ्गप्रवृत्तया वार्त्तया तं विद्याधराधिपमात्मना मो-
हाङ्गक्षित मवगम्य गरुत्मानभ्यतप्यताचिन्तयच्च स्वहृदये ।

“श्लाघ्यस्त्वेष महात्मैकः परार्थप्राणदायिना ममेतिमोहैकव-
शं येनविश्वमधः कृतम्” ॥

ततोविमनायमानं वज्रिप्रवेशीमुखंतं गरुडं दृष्ट्वा-जीमूतवा-
हनोऽवदत् ॥

“पक्षीन्द्रकिं विपणोऽसि सत्यपाशादिभेदि चित् ।

तदिदानीं न भूयस्ते भव्याहोम भुगङ्गमाः” ॥

ततस्ताक्ष्यैस्तथेतिप्रतियुक्त्यामर नगरादसूतमानीय तं सि-
पेच । येन तदङ्गानि न केवलमन्तानि परं पूज्योदयधिकतरमनी-
ज्ञानि जज्ञिरे । ततोऽगस्त्यस्य वेत्तातटेऽसूतं ववर्ध । येन अपरे-
पूर्वविनष्टानां अपि प्रत्युद्गतजीविताः समुत्तस्युः एवं दयासारो-
जीमूतवाहनो विद्याधरचक्रवर्त्तिर्त्तलेभे ॥ ७

योगन्धरायणस्य मुखादिति विद्याधरकथामाकण्य गर्भम-
रीदारदोहदिनौ समुदे वासवदत्ता ।

अथैकदा-सा-विजन सेविन राजान सुपगम्याकथयत् इष्ट-
वत्यहं स्वप्ने कमपिपुरुष मागतं । दद्या

॥ इममेववृत्तान्तमवलम्ब्य योऽर्पदेवेनकाश्रीराधिपति-
ना नागानन्दं नाम नाटकम् विरचितम् । नागानामानन्द वि-
षयकत्वात्तस्य नागानन्देति नामधेयं कृतम् । अथ दद्या विवाहाद-
नन्तरं नागानन्दवृत्तान्तो नाटके तु न तथा तत्र विवाहात् प्रागेव-
नागानन्दवृत्तान्त उपन्यस्तः ।

इदानीं दद्यायुहादि भेदेन वीवीररसस्यचतुर्धाविभागः कृत-
स्तत्रजीमूतवाहनो दद्यावीरस्यालम्बन-मिति नाटिकदण्डपणदण्ड-
पक्षकारिभि निर्धारित मतोमल्लवृत्तौपण्यप्रावन्त्यपि नागान-
न्द वीररसप्रधानं नाटकम् ॥

गोहयन्ति, साध-कायामुग्धा भुत्वायुक्त्वम् सम्प्रदमाना-
 वैराज्यं लब्ध्वा निरुपप्लवा शिरसीमाः स्व-रूपेणावतिष्ठन्ते तदेवात्म-
 रूपं परमः पुरुषार्थः शिष्टानामिति ॥ ॥

इति श्रीकाशीराजसागरे वाशिष्टे चारणे कलातले तृतीय-
 पादस्य चतुर्थाङ्गिकांशः ॥ श्रीम् ॥

अथास्य प्रातिभस्य मिडिषु काञ्चित्परमकल्याणीं सिद्धिं
 व्याख्यास्यामः ।

अनेनैव प्रातिभेन लोका वैराज्यायैव गन्ते, तथाहि यएते भा-
 वाः कामादयः प्रमाणादयः प्रमादादयः सुख दुःखे च सर्वे एव वा-
 गादीनां व्यापारेण लब्धानां रुपादीनाम् सम्बन्धादेव ते यथैकस्मि-
 न् तथा परत्रापि तारतम्यमात्रात् कामादीनाम् जात्यादिभेदो दु-
 विशेष्यमूलः । उदाहरणम् यथा तित्तिरिः सामरी स्वार्थभावभाष-
 तयामहेन्द्रोपि । एवमन्येषामपि भावानामात्मनि प्रणिधानेन उद-
 वापायादिदर्शनसम्बन्धा-साजाया दन्वत्वातिदिग्गताम् सर्ववित्तम्-
 सम्पद्यते, अत्रैष श्लोकः—

यत्र सर्वाणि नामानि रूपाणि व्याकृतानि च ।

सर्वेशित्वाग्निर्भवत्वं वैराज्यं तस्य सम्पदः ॥

अन्ते अपि प्रकारा एतास्ते यस्मिन् । इति व्याख्याता जगन्नाथः ।

इति श्रीकाशीराजसागरेवाशिष्ठे चारणे कलातन्त्रे तृतीयः
पादः ॥ ओम् ॥

ततस्तेन कर्मसृष्टमिति । क्रियते यत् तत् कर्म स साधनमदृ-
ष्टम् । साधनानि वागादीनाम् वचनादीनि, श्रोत्रादीनाम् शब्दादि-
ग्रहाणादीनि, श्रन्तः करणानाञ्च कामादीनि, तानि विधिना तुष्टिता-
नि धर्मान् जनयन्ति, विपरीत्यादधर्मानिति ।

तपमि सर्वाणि व्याख्यातानि विहितानि । विपरीतान्य-
विहितानीति कासीयदि सूर्ये वा सुको वा तर्हि स तानि तानि-
साधनानि साधयन् धर्मं सत्पादयति । विपरीत्यादधर्मादिति ।
अनीदाहरणम् पूर्वोदाहृता विद्यामित्रवेणादयः ।

इहा परोक्षा अपि लोका इति । एवं क्रोधादित्यधि । क-
र्मस्वेतेषु प्रायशो यजनयाजनाध्ययनाध्यापन दानप्रतियहा इति-
षड् ब्राह्मणानाम् । यजनाध्ययनदानदुष्टताडनमद्रक्षण स्वांशदा-
नानीति षट् क्षत्रियाणाम् । यजनाध्ययन दानकृषिगोशुभिवाणिज्या-
नीति षड् वैश्यानाम् । दानमेवे शूद्राणाम् कर्माणि इति । अन्त-
लोमजातानान्तु पितुरेव कर्माणि, विलोम जातानाञ्च, शूद्रस्येति ए-
तानि विहितानि विपरीतान्यविहितानि धर्माधर्मावुत्पादयन्ति ।
यावेता विज्ञामुत्र च सुखदुःखे साधयतः । यावेवादृष्टमिति शीयते ।
तच्चादृष्टं चतुर्धा । कृष्णं, शुक्लम् । शुक्लकृष्ण, मशुकृष्ण इति ।

तद्व्याख्यातमाह व्यासः कृष्णः शुक्लाः शुक्लकृष्णः शुक्लकृष्णः चेति ।

तत्र कृष्णः दुरात्मनाम् । शुक्लः कृष्णः वह्निःसाधन-साध्या ।

तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्मशयप्रचयः । शुक्ला तपः स्वाध्यायाध्य-
नवताम् ॥ सा हि केवले मनसि आयतत्वादवह्निःसाधनाधीनानप-

रान् पीडयित्वा भवति । अशुक्ला कृष्णा सत्र्यासिनाम् चोणक्लेश-
नाम् चरमदेहानामिति तत्राशुक्लम् योगिनएवफलं सत्र्यासात्-

अकृष्णत्वानुपादानात् । इतरेषान् भूतानाम् पूर्वमेव विविधमि-
ति । अतएवयोगसूत्रम् कर्मशुक्लाकृष्णम् योगिनस्त्रिविधमितरे-

यामिति । तेषु कर्मस्वेकं प्रधानं शरीरारम्भकमुपभोगनाश्वम् । अ-
न्यत्तदगुणीभूतम् ज्ञानभोगादिनाश्वमित्युपपादितम् सुक्तिमीमां-

सायाम् । श्चेदेतदवलोक्यते दुःखं विहितेभ्यः सुखं विपरीतेभ्यः-
इतिनावमोहनोयम् तयो रापातमात्रत्वं परिणामादिना स्थैर्यमे-

वेति, तदेतददृष्टम् भोग्यानाम् शरीरस्थेन्द्रियाणाम्, अन्तः कर-
णानाम् बुद्धेर्जीवानां मित्याचार्या बहुधा विकल्पयन्ति । पदेतत्-

सत्यपि समसाधनादौ वैपरीत्यहेतुः किञ्चिदलोकमिति व्याख्या-
तं कर्म । इतियोकाशीराजसागरे वाशिष्ठे चारणेकलातत्वेचतुर्थे-

पादे प्रथमाह्निकम् । ओम् ।

ततस्तेन लोकाः सृष्टा इति । लोकान्ते ये वै र्यथातथा ते-
लोकाः आकीटीदात्रह्मन्ता आच अणीः आत्रह्मन्ताः सर्वेहि य-

र्थाः । तत् प्रस्तारमाह भगवान् व्यासः, सप्तलोकः । तत्रावीचिः पञ्च-
ति मरुपृष्ठं यावदित्येवम् । मूलोक्तो मरुपृष्ठादारभ्याध्रुवान्, यत्त-
नञ्च तारा विविची रन्तरीजलोकस्तत्परः । मूलोक्तः पञ्चवि-
धः, माहेन्द्रस्तृतीयलोकः ।

चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः । त्रिविधो ब्राह्मः, तद्व्या-
जनलोकः तपोलोकः सत्यलोकः इति । ब्राह्मस्त्रिभुमिकोलोकः-
प्राजापत्यस्ततोमहान् । माहेन्द्रश्चस्त्रिभुक्तो दिवितारा भुवि प्रजा-
इति संग्रहश्लोकः ।

तत्र वीचे रूपर्थपरि निविष्टाः पद्ममहानरकभूमयो घन-
मलिलानलानिलाकाशतमः-प्रतिष्ठाः, महाकालास्वरोधरोरव का-
लसूत्रान्धतामिस्राः । यवकर्मार्जित दुःखवेदनाः प्राणिनः कष्ट-
मायुर्दीर्घमालिष्य जायन्ते ।

ततोमहातल, रसातल, वितल, तलातल, पातालान्ध्यानि स-
प्तपातालानि । भूमिरिव मष्टमो समदीपा वसुमती । यस्याः सुमेरु-
मध्ये पर्वतराजः काश्वनः । तस्य राजतवेदुर्थे स्फटिक हेममणिम-
यानि शृङ्गानि । तत्र वेदुर्थे पद्मानुरागात्रालोत्पलपत्रश्यामो नभ-
सो दक्षिण भागः । श्वेतः पूर्वः । स्वरः पश्चिमः । कुरुगङ्गाउत्त-
रः । दक्षिणपार्श्वे चास्य जम्बू, वैतोऽयं जम्बूदीपः । तस्य मुख्यपचारा-
द्वाविन्ध्वं सम्ममिव वर्तते ।

(१०)

उच्चाभिलाषाकुलचितसा वा कार्श्वा घृणा न यवणे कदापि ।
अनङ्गुतस्या चरितस्य तेषां दारिद्र्यदुःखीवनिषोडितानाम् ॥

(११)

वंशभिमानं, स्ववलस्यगर्भः, शरीरकान्तिः, विपुलाश्रयोऽसौख्यम् ।
सर्वाणि कालस्य वशेऽस्त्रितानि, प्रशान्तिं नाशं तनुपात्यमूर्ति ॥

(१२)

लिपिर्न काचिन्निहिता वदन् समाधिभिन्नी स्मरणार्थमेषाम् ।
अथे महान्या न विचिन्तस्येयं भवद्विरेतत्वनभिज्ञतेति ॥

(१३)

स्तस्यो मृतानां चरिताश्चरीव-युतोऽथ मूर्तिः शुभनिर्मिता वा ।
देहात्मगेहे किमलं पुनः स्या दाहात् सात्मान मतीतमेषाम् ?

(१४)

उक्ताहमुद्दीपयितुं समर्था एषे स्तुतिः किं खलु मोतिके वा ।
किं शीलसौख्यं भुवने मृतेभ्यः वचांसि चाटूनि समर्पयन्ति ?

(१५)

भवेदविज्ञातमिहैव सप्तं प्रेमप्रसिक्तं हृदयं पवित्रम् ।
जमं यज्ञीतुं नृपतोऽदृष्टं बाहुदयं वा शुभवास्विपद्भोम् ।

(१६)

नीतं न दृग्गचरतामभोषां ज्ञानैः स्वतत्त्वं समये विलीनम् ।

दारिद्र्यदुःखिन विमर्दितीभू दुक्काङ्क्षणां, प्रतिभा च नष्टा ॥

(१७)

रत्नान्यसंख्यानि समुज्ज्वलनि तमीमवागाधसमुद्र-गर्भे ।

वसन्त्य, दृष्टानि जनैर्वेनालः प्रयान्ति शोधं कति वा सुमानि ॥

(१८)

दुर्दृश्य पक्षोपतिलोभविग-विरोधनार्थं व्यपभोतिचित्ताः ।

हैम्पडेनतुल्याः कति चात्रदेशे सुप्ताभवेयुस्वधिभूमिगर्भेम् ॥

(१९)

सुप्ताश्च केचित्तिह गुप्तरूपं निह्ननसमा ये प्रतिभावतारि ।

कम्बिलतुल्याः कति वीजताशाः परन्त्ववन्मुच्यदोषलिप्ताः ॥

(२०)

नभागधेये लिखितानि तेषां श्रोतुः प्रशंसा-विगमः सभासु ।

हेलादिभङ्गी, भ्रुकुटोविलासे व्यलीकजालप्रलयापदाया ॥

ऐश्वर्यभोगस्य विकाशनस्या निजेषु देगेषु शुभोच्चैरेषु ।

प्रख्यापनं वा चरितस्य चेषां चतुष्पुष्पिन् भुवने जनानाम् ॥

(२१)

युष्मकम्

वभुवुरेवं परिमेयभावाः गुणाः शुभाः केवलमेव जेषु ।

आसन् तथैव प्रमिताः सदैर्ष्या विगर्हनीया ननु ये स्वदीपाः ॥

श्रीकंसगीतकम्

(Translated from elegy.)

(१)

तुलान्तरै रेकविधै य नादेर्व्यनक्ति घण्टा दिवसस्य गेपम् ।
विलस्यन्तः शनकैरकृष्टा भूसोः सनादं पश्यः प्रयान्ति ॥

(२)

यान्ताः स्वकाथैः प्रतिपादस्विन्ना भूकर्षिणोऽनु स्वगृहं चलन्ति ।
तमिस्त्रसंवाय च चेतसे मे समं समस्तां धरणीं समष्टीं ॥

(३)

शीघ्रं रागैरभिरञ्जितेषा भूमिस्तमिस्त्रैः क्रमशोविलिप्ता ।
समं समन्ताद्विलाभजन्ते भावा गमोरस्त्रिरतामिहेते ॥
तमेव देशं परिहाय यत्न धुनिः पतङ्गोच्चलनादुदेति ।
यत्नं निद्रापयति प्रणवान् पशून् सहूरे गृध्रं दुःकृतिर्वा ॥
विश्राव्यैतद्व्रततीप्रकीर्णं दुर्गं यतोऽप्युत्तिनाऽभियोगम् ।
करोति चन्द्रं प्रतिकौशिकोऽयं ज्योत्स्नाभिरन्तःकुरिति स्वराज्ये ॥

विशिष्टकम्

(४)

चतुर्वया ये हरिता स्मृणोर्विविशीभमानाः पुरतोमसाय ।
यावाद्मध्यायसमाश्रिताना मधस्वप्नोपा मधिकृत्य कदाचन ।

एकैकमप्यायतमैलगर्भं चातुर्यहीना भृजयो विमुग्धा ॥

चिराय सुप्ताः पितरः क्लिष्टां नृणां मदीयामसमायितानाम् ॥

(५) युग्मक

प्रबोधनायै न पुनस्त्वमोषा मेकान्तशय्या-सुखनिद्रितानाम् ॥

अलं सुगन्धिग्वसनायमन्या कृतं तिरयामपि नोडभाजाम् ॥

रावस्तथावा चरणायुधानां शार्ङ्गधुनिष्पीडिताम्बरान्तः ।

नीखासुतेषां ज्वलिता हुताशः सायं न मेवा गृह्णोक्तताया ॥

(६) युग्मक

प्रत्यायतान् तानभिनन्दितुम्वा समेत्य सायं शिष्टयो रमेत ।

तदुत्सन्नप्राथमभूमिन्लोभा शारोहितारो युगपत्तद्वृत्तम् ॥

(७)

शय्यानि नित्यं शयितानिभूयो स्निग्धान्यमोषाभिह कर्तरीभिः ।

सोतास्त्रिता गृह् कठिनापि तेषां सुखाभिधातादभवद्विदग्धा ॥

(८)

सन्तोषपूर्णं न हृदा मदा तैः क्षेतेषु नीता पञ्चो निजेषु ।

हुताश-चन्द्या निवृत्तं विनेमुदीनाय भिन्नायरणेषु तेषाम् ॥

(९)

नोक्ताभिसापैर्हंसनोयमेवं सुद्रे यदेषां हितकारि कार्यम् ।

अप्यस्य रूपं न विगर्हनीयं सोऽप्यन्वमोषा नच भायध्वम् ॥

—समस्यापूर्तिः—

समस्या

“पुरा रेवापारे हरिणश्शिश्नरित्थं विलपति”

(१)

“दद्यासारधारेऽभिनव जलदश्यामलतनी
समाश्रान्ते रामे वन मखिलमेतत् प्रसूदितम्
परं प्राणवाणाकुलमिहकुलस्रो निशिदिवा”
पुरारेवा-पारे हरिण शिशुरित्थं विलपति ॥

(२)

“वने व्याघ्रैरिस्त्रैस्त्रैगपतिकुलेराकुलमना
सृशोऽगच्छन् शरणं संसृताधारममरम् ।
तमोयसः सोऽयं भवति शश-भृत् हा-हृतविधेः” ।
पुरा रेवापारे हरिण शिशुरित्थं विलपति ॥

(३)

“गते, हा ! सोमित्रे रघुकुलवधूं रोदनवतीं
सृगार्त्तावासात्तां हरि रिव दशास्योऽहरदहो
कटाप्यास्ते सोऽयं नकिमपि सृगे तत्सदृशिव”
पुरा-रेवापारे हरिण शिशुरित्थं-विलपति ॥

आह्वयिका ।

अहो ! कीदृशपरिधर्मेण जातदिदानीं सखादेश्च । अ-
 ध्यात्वाप्युदेति भागुरदवाचकादसौ दातव्यं मावं दद्यात्पुनः पत्यो-
 प्युदयमस्तत्रगच्छति । वर्त्तते मावं सुमुद्रः परितोभूतोऽप्यमहा-
 देशस्य पर्वताय सर्वे दद्यान्नाम नवस्थिताएव तत्कथमपरिवर्त्त-
 नं-जातमिति जिज्ञासायां दृष्टम् । अत्यमल्येयं सर्वं पाञ्चक्ययज्ञा-
 वदेव परिवर्त्तनस्यमदुहमवाहमेव । सन्नाति भारतायानां वि-
 त्तगतिर्ह्येवजाता । तेषां हृदयात् पुनरेतुष्यतेवित्तमाहमभक्ति-
 द्याप्रेमादिसङ्गणायपगता समामताः कुरुहिहा-दिपादकार-वि-
कीर्षा स्थाय्यमायनीयजादिविवर्त्तितगुणाः । इदानीं न पिबते-
 सोहाहंप्रेम-सोभाजं सोजन्मम् । सर्वेहि परस्परं विदमन्ति-पर-
 स्परं मस्यन्ति परस्वस्वापकारं विक्रमेति दृष्टानो मेजन्ताश्च-
 ति दृष्टाऽपरस्य शिरसि वज्रपातीभवति । इत्येवापत्तिक्रमस्य-
 सखेपहृत्तान्ताः ।

विद्योदयः

(नासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

साहोर स्थित-श्रीहोरालाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलप्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवाहिनी सुमनसायनसामञ्जसिन्द्वी ॥

दानाशालकथारक्षी-सीतलतामुप्रीतनः ।

विद्योदयो विराजुर्क्षा दृष्यातिमिरशुवि ॥

संख्या ८]

जुलै १९०८

[७ पृष्ठा]

सूची

संस्कृतशारितृमाससंसारः ... ११५—११८ पृष्ठे

कलातत्त्वं (ताराचरण प्रश्नोत्तरात्मकम्) १३—१६ ”

सौभाग्यम् ... ४५—४८ ”

प्राकृतप्रिया प्रयोजनम् ... ४८—५० ”

साहोर

एल्बर्ट नामके यन्त्रे दित्तवाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्तनप्रकाश”
नामकं प्राक्तनभाषायाकारणं महाकविपरचिचिरचितं विद्योदय-
सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन
पृथङ् मुद्रितमभिव्यति । यत्कृतेऽभिलेखनिके पत्रिकया स्वाभि-
लापः प्रकाशनीयः । विद्योदय काव्याध्यक्षः लजपुरे ॥

लजणावली (न्यायशालाप्रवेशीपक्षीगिरिधरः) लजपुरस्य संस्कृत
पाठाशालान्वयतमताध्यापक पण्डितश्रीसुब्रह्मय्यालु विरचितं मूल्यं ।)

नूतनपुस्तकम् ।

कुन्देविधः (संस्कृतहिन्दीभाषापरचिचिरकारी यन्त्रः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लजपुर (लाहोर) स्थित मेहरबाद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-
काव्यालये (रेजिस्ट्रार-ऑफ़ अफ़िज, पाञ्चाव मुनिवर्मिष्टी कलेजे)
प्राप्तव्यः । कवितावली—(अद्भुतमकवितायन्त्रः) मूल्यं । =)

अस्मत्तममपि प्राप्तव्या । विद्योदयाध्यक्षः

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

.. प्रसादितं ३।००

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता अभिव्यति ।

बृहत्कथासरितसागरसारः

“भस्माङ्गराग-सितया श्रेण्वरीकृतचन्दया पिण्मज्जटया मू-
र्त्या शोभितं शूलहस्तया” ॥

स च मामभ्युपेत्यैव सानुकम्पद्वावदत् “पुत्रि गर्भस्य कृते
चिन्ता न कार्या किञ्चन त्वया ग्रहं तवैव रक्षामि” ॥

एवं स्वप्रवृत्तान्तं कथयन्त्यां तस्यां स्वभार्यया पीडमानः क-
श्चित्पुरुषो द्वारदेशमुपस्थितः ।

ततः साञ्चिवचनेस्तं पुरुषं निर्दिष्टं ताञ्च कुलटां विज्ञाय रा-
जा स पुत्रान्तां स्वदेशान्निवासयत् । विसमञ्जं च तं साधुं वितीर्य-
द्वारान्तरग्रहणपर्याप्तं विपुलं वसु । तस्मिन् गते राजा व्यचिन्तयत्

“इममावाधनक्रूरे पतितं दुर्दशातटे ।

जीवन्तमेव क्षिणाति वकीव कुकुटुम्बिनी ॥

स्त्रिग्धा कुलीना मज्जती गृहिणीतापहारिणी ॥

तरुच्छायेव मार्गस्था पुष्पैः कस्यापि जायते” ॥

इति वदन्तं तं महीपतिं पार्श्वस्थितो वसन्तकः प्राह ।

“किञ्च देव विरोधी वा-मेही वापीह देहिनां प्राग्जन्मवा-
सनाभ्यासवशात् प्रायेण जायते” ॥

इत्युद्धोतदुदाहरण-मेकं मदर्शयत् ।

एवं दिनेषु गच्छत्सु तस्य राज्ञो मन्त्रिणां शुभलक्षणस्तन-

या-जद्धिरे । यथा-योगन्धरायणस्य- मरुभूतिः, रुमणुतो हरिणिसः,
वसन्तकस्य तपन्तक इत्यादि । तेषु जातेषु वर्द्धमाने महीक्षवे

नभसोनिःससारैवमणरोरा मरस्वती

“वत्सराजसुतस्येह भाविनश्चक्रवर्त्तिनः ।

“मन्त्रिणीऽमो-भविष्यन्तिवैरिवंशावमर्द्दिनः” ।

इति ततो वासवदत्ताचासन्न-प्रसवोदया यभूव । तत्रैवं

वर्णितम्

“अध्यास्त सा च तच्चित्रं पुत्रिणीभिः परिकृतम् ।

जातवासगृहं सार्कशमोगुप्तगवाक्षकम् ॥

रत्नदीपप्रभासङ्गमङ्गलैर्विविधायुधैः” ।

गर्भरत्नाक्षमं तेजोज्वलयद्भिरिवावृतम् ॥

मन्त्रिभिस्तन्वितानिकमन्त्रयन्त्वादिरक्षितम् ।

जातं मातृगणस्यैव दुर्गं दुरितदुर्जयम् ॥

तत्रासुत च काले-सा कुमारं कान्तदर्शनम् ।

द्यौरिन्दु मिव-निर्गच्छदक्ष्णामृतमयद्युतिम् ॥

येन जातेन च परं मन्दिरन्तत् प्रकाशितम् ।

यावद्दृश्यमप्यस्य मातुर्निःशोक तामसम् ॥

“ततो हर्षं भरापूरपीडनीतफुल्लया दद्या ।

सास्रया स्रवतीवाग्निन् सुतस्त्रेहं महीपतो ॥

नन्दसुपिच योगन्ध-रायणादिषु मन्त्रिषु ।
 गगनादुत्तचारेयं काली तस्मिन् सरस्वती ॥
 कामदेवावतारोऽयं राजन् जातस्तवात्मजः ।
 नरवाहनदत्तश्च जानीहि नमिहाव्यया ॥
 अनेन भवितव्यं च दिव्यं वाच्यं मतन्द्रिणा ।
 सर्वविद्याधरेन्द्राणां सचिराजकवर्त्तिना ॥
 एवमुक्त्वा विरतायां वाचि पुष्पवृष्टिर्नभसो निपपात ।
 ततो भुजपताकादिभिः परिणीमितां सा नगरोत्सुक्स्वयमरी-
 वभूव ।

तस्मिन् जणे च नभसी निपपात दिव्या ।
 नादीनिनादसुभगा सुरपुष्पवृष्टिः ॥
 राजा-ननन्द च तदा भजिषीसमेतः ।
 सत्कृत्य तत्र सचिवात्मजमगहनं तम् ॥
 वाच्येऽपि तैरभिमतैरथमन्त्रिपुत्रैः पटुभिस्तदेकनिरतैश्च स-
 राजपुत्रः ।

युक्तः सदैव नरवाहनदत्तश्चासी दक्षोगुणै-रिव सहोदयहेतुभूतैः ॥
 तच्चक्रोडा-कलितललिताव्यशनस्योभिलाषम् ।
 यातं प्रीतिप्रवणमनसामङ्गतोऽदृष्टपाशम् ॥
 पुत्रं क्षीराननसरसिजं पश्यतः पश्यतस्ते ।

वद्वानन्दाः किमपि दिवसा बलराजस्य जग्मुः ।

अतः परं चतुर्दशकालमको भविष्यति । तदादौ श्लोकोऽवशा ।

इदं गुरुगिरीन्द्रजाग्रणयमन्दरान्दोलनात्

पुरा किल काश्याकृतं हरमुखास्मिन् कृतम् ।

प्रसङ्ग-रसयन्ति ये विगतविघ्नलब्धार्थो

ध्रुवं दधति वैवर्धो भुवि भवप्रसादिन ते ॥

इत्थं सवक्त्रेणरो वासवदत्तया मन्त्रितो वात्मन्य रसप्लुतहृदय
स्तनरवाहनदत्तायमेकं पुत्रं विवर्धयन् तस्यो । अथैकदा-
योगेश्वरायण स्तं राजानं स्वपुत्र सम्प्रदाने विहस्य भवलोका प्राङ् ।
देव नेदानीं नरवाहनदत्तस्य कृते त्वया-काऽपि चिन्ता करणीया-
अयं जिवालो भगवता भर्गव भावि विद्याधरचक्र-वर्तिवर्णोपक-
ल्पितः । एतस्मिन् रक्षणार्थं च स्तुतको नाम गणेशः स्वयं स्थापितः-
स च गणपति रत्नस्य स्मिन्नतीति नारदमुखा दाकर्णितमया ।

इतिवदति तस्मिन् किरीट-कुण्डल खट्वादिविशोभी कश्चि-
द्विज्यः पुमान् श्योम मध्या-दवातरत् ।

अथ कस्त्वमिति वक्त्रेणरेण-पृष्टः स पुरुष उवाच । अहं स-
म्यक्षगतिविगाह्यो विद्याधराधिपः । सम्प्रति सम्बृत्तानि प्रभूताधर-
यः । सोऽहं देवशक्तिप्रभावात् भवत्पुत्रे भाविनं विद्याधरचक्रव-
र्तिनं विद्याय द्रष्टुमय समागतोऽस्मि ।

तस्य नीलश्वेतशृङ्गपत उदीचीनास्त्रयः पर्वता माहस्त्राया-
माः । तदन्तरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनमाहस्त्राणि हरिवर्धं
किम्पुरुषं भारतमिति । सुमेरोः प्राचीना भद्राग्ना मान्यवक्त्रोमा-
नः । प्रतीचीनाः केतुमाल गन्धमादन सीमानो, मध्येवर्धं मिना-
वृतम् । तदेतद् योजनशतसाहस्रम् सुमेरो दिशिदिशि तदूर्ध्वं न-
व्यूढम् । स खल्वयं शतसाहस्रायामोजम्बूद्वीपः । ततो द्विगुणेन ल-
वणीदधिना बलयाकृतिनावेष्टितः । ततश्चद्विगुणाः शाक, कुश, को-
ञ्च शाल्मलीनोमिधपुष्करद्वीपाः, सप्तसमुद्राश्च, सर्पपराशिकम्पाः, सवि-
चित्रशैलावतंसा, इक्षु, रस, सुरा, सर्पि, र्दधि, मण्ड, क्षीर, स्वादूदक सप्त-
समुद्रवेष्टिता, बलया कृतयो, लोकालीका पर्वतपरिचाराः, पञ्चाण्ड-
योजन कोटिपरिसंख्याताः । तदेतत्सर्वं सुप्रतिष्ठित संख्यान म-
ण्डमध्ये व्यूढम् । मण्डश्च-प्रधानस्याणु रवयवो, यथाकाशे खद्योत-
इति । तत्र पातालेजलवो पर्वतेष्वेतेषु, देवनिकाया सुरगन्धर्व, किन्न-
र किम्पुरुष यक्ष, राक्षसभूत प्रेत पिशाचापम्मारकाप्सरौ वज्ररा-
क्षस कुष्माण्ड विनायकाः प्रतिवसन्ति । सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो-
देवमनुष्याः । सुमेरुस्त्रिदशानामुद्यान भूमिः, तत्र मियवनं, मन्दनं,
चैत्ररथं, सुमानसमित्युद्यानानि । सुधन्वा देवसभा । सुदर्शनम् पुरम्
वैजयन्तः प्रासादः । ग्रहनञ्जत्र तारकास्तु भुवे निवडा

वायुविद्येपनिवसेनीपलक्षितप्रचाराः, सुमेरो उपर्युपरि-
 सन्निविष्टा विपरिवर्त्तन्ते । माहेन्द्रनिवासिनः षड्देवनिकाया-
 स्त्रिदशाः । अग्निश्वात्ता, वाय्वा, स्तुपिता, अपरिनिर्मितवशवर्त्ति-
 नः परिनिर्मितवशवर्त्तन्तेति । सर्वे संकल्पसिद्धाः अणिमाद्यै-
 श्वर्य्यपपन्नाः कल्पायुषो, वृन्दारकाः कामभोगिनः, ओषधादिकदे-
 हाः, उत्तमानुकूलाभि रक्षराभिः कृतपरिवाराः । महति लोके-
 प्राजापत्ये पञ्च विधा देवनिकायः कुमुदा, ऋभवः, प्रतर्दना अज-
 नाभाः प्रचिताभा इति । एते महाभूत वशिन्ता ध्यानाहाराः-
 कल्पसहस्रायुषः । प्रथमं ब्रह्मणो जनलोके चतुर्विधा देवनिकायः ।
 ब्रह्म पुरोहिता, ब्रह्म कायिका, ब्रह्म महाकायिका, अमरा इति । ते
 भूतेन्द्रिय प्रकृति वशिन्तो द्विगुण द्विगुणोत्तरायुषः । द्वितीये तपसि
 लोके त्रिविधा देव तिकायः । आभास्वरा, महाभास्वराः, सत्यम-
 हाभास्वरा इति । ते भूतेन्द्रिय प्रकृतिवशिन्तो द्विगुण द्विगुणोत्तरा-
 युषः, सर्वे ध्यानाहाराः, उर्ध्वरेतम, उर्ध्वमप्रतिहतज्ञाना, अधरभूमिष्व-
 नावृतज्ञान विषयाः । तृतीये ब्रह्मणः सत्यलोके सत्वारो देवनि-
 कायाः । अच्युताः, शुद्धनिवासाः, सत्याभाः, संज्ञासंज्ञिनश्चेति । अक-
 तभवनन्यासाः स्वप्रतिष्ठा उपर्युपरिस्थिताः प्रधानवशिन्तो, याव-
 त्सर्वमायुषः । तत्राच्युताः सवितर्कध्यानसुखाः, शुद्धनिवासाः सवि-
 चारध्यानसुखाः, सत्याभा ध्यानरूपाध्यानसुखाः, संज्ञासंज्ञिन-

आक्रितामाध्वानसुखाः । तपि त्रैलोक्यमध्ये प्रतितिष्ठन्ति । तए-
ते सप्तलोकाः सर्व एव ब्रह्मलोकाः विदेहप्रकृतितयास्तु मोक्षपद-
वर्त्तन्ते न लोकमध्ये न्यस्ता इति व्याख्यातालोकाः ॥

इति श्रीकाशोराजसागरे वाशिष्ठे चारणे कालातत्त्व चतुर्थे
पादे द्वितीयमाम्बिकम् ॥

ॐ

ततस्तेन नाम सृष्टमिति । नामानि वाचकवर्णाः । वर्णा ए-
वावापोहाराभ्यां वर्णान्तरैः संकेतवन्तः पदवाक्यादिभावेन
अर्थनिवशीधयन्ति यथा एकः ककारो वर्णान्तराभ्यां कामं,
तथा वर्णान्तराभ्यां कालमिति सर्वे सर्वाथे वाचकाः ।
अतएवायं स्नेह्यवनानां सर्वेषामेव वाचकत्वमर्थानाम् । एतेन-
सर्वाख्यवशास्त्राणि व्याख्यातानि अर्थानां वाचकानाञ्चैकत्वात् ॥
नामैव पदार्थानां स्वरूपं कथयति । नाम्ना निरुच्यमानेनार्थाज्ञा-
यते, इदमेतदिति । शिवदुर्गाहृषीकेश विधातृगणेश देवमानवाद-
यः । तथाहि मंगल रूपत्वात् शिवः, दुर्गमनाम्ना दुर्गा, हृषीकाणा-
मिन्द्रियाणामोष्ठत्वाद् हृषीकेशः विधानाद् विधाता, गणानां वि-
घ्नानाम् पतित्वाद् गणेशः, अतएवादी ओं नमो गणेशाय इति यन्मादा-
विति । आदौ विघ्ना एवापसायिः स्तव्यो स्तव एव सत्त्वं मुदिति ।

दीव्यन्ति क्रोडन्तीति देवाः, मननवान्मनुः तदपत्यानि मानवाः तथा-
 अप अथः आपयतीति पापः पुणातीति पुण्यं मेवमन्यान्वपि । ता-
 न्येतानि नामानि सर्वव्यग्रहारहेतवः लोकान् समारयन्ति मोह-
 यन्ति च तस्मान्नामेव वज्रं, नामैव वज्रेति.

यद्विश्वरी-प्रसादादिनारायण इति द्युतः ।

स काशीशः प्रसन्नोऽस्तु दिजराजः सदाशिवः ॥१॥

तस्य कृपान्तरं योमान् प्रभुजारायणो मुनिः ।

योताराचरणं प्रेमतनीत्वस्याभिदर्शनैः ॥२॥

*दीनोऽहं दीनकर्मोऽहं मुर्च्छितोऽहं मदीकृतः ।

सोमवृत्तिर्भूतनाथः काशिताम्रः प्रसीदतु ॥३॥

यदेतत् कथितं सर्वं मन्यद्वास्तवयातथा ।

चिद्विलासस्तद्वेदानिचित्मत्वं सुखव्ययम् ॥४॥

इति श्रीकाशिराजसागरे वाशिष्ठे चारणे कलातले तृतीय-
 साङ्गिकम् चतुर्थं पादपञ्चोऽध्याय सम्पूर्णोऽयम् ॥

श्रीपूर्वमदः पूर्वमिदम् पूर्णात् पूर्वमुदुष्यते ।

पूर्वस्य पूर्वमादाय पूर्वमेवा वशिष्यते ॥ श्री ॥

सौभाग्यम्

दृश्यते हि लोके निरन्तरं सभोषित-फलाधिगतये यतमानेष्वपि निखिलमानवकुलेषु न सर्वदा सर्वस्य तत् फलावगमः किन्तु केनाप्याकस्मिन्नवटना-पातेन कचिदपि कथ्येति । इयमेवाकस्मिन्नवटना भाग्येव्यपरपर्याया, तथाचोक्तम् “भाग्यं फलति सर्वत्र न विद्या न च पौरुषमिति”

धनिना-मनुग्रहः, अनुकूलसुहृत्त संयोगः, अपरेषां सृष्ट्यु, स्वात्मागुण-प्रदर्शनोचितावसरः; चतुष्टयमेतत् सनामतो व्यामतो वा भाग्यस्य फलोत्पादने द्वाररूपम् । परं “सुयोगिनं पुरुषसिंहं मुपैति न स्त्रीर्देवेन देय मिति कापुरुषा वदन्तीति” महाजन वचनमपि सर्वदाऽनुस्मर्त्तव्यम् । तात्पर्यं तस्य स्त्रीदृष्टफलाधि-गतो भाग्यस्य हेतुत्वेऽपि जनैः सर्वदा तत्र यत् करणीयो नतु कदापि तैर्निधेयि तैर्भवितव्यं स्मर्त्तव्यं च —

“यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः” इति पण्डितवचनम्

स्वाधेष्टावगमो हि प्रधानतः स्वव्रत्तयत्त इति कल्पितं मतम्

वच आपि यस्य नामधेयेन सु-कविनोक्तम्

“Faber quisque fortunæ.”

आत्म सौभाग्यं प्रत्याकीदृशमस्यैव कारणत्वम् ॥

गीतायाञ्च

आत्मैव ज्ञात्मानो बभूवुः राक्षसैश्च रिपु-रात्मनः ।

उदरेदात्मनात्मानं नात्मानमव सादयेदिति ॥

प्रायोऽस्मिन् सत्त्वाचरे जगन्मण्डले "ते जोदयस्य युगपदव्यस-
नोदयाभ्यां लोको निश्चस्यत इवैष दशान्तरेषु" तद्वनस्योदाहर-
णं नयनपथमाक्रामति । नास्ति हि कीदृशः सुखमः यस्या विनाऽ-
न्याधः पतनमपरस्योदयलाभाय । अथ एवीकम्—

"A serpent unless it eat a serpent cannot become a
dragon."

"सर्पभोजनमन्तरेण न सर्पस्य महाजगत्त्वलाभः"

किंवदन्तो ह्येषा—

अथ—

"विपलमसिलीकृत्य प्रतिष्ठाखलु दुर्लभा ।

अनीला-पङ्कतां धूलिं मुदको-नावतिष्ठते ॥

इत्येवंरूपा नीतिरेवात्मोक्तये नमस्तस्मिन्नीया

अथ कीदृग्गुणसत्त्वे भोसितसमधिगम इति जिज्ञासायां—

प्रतिवचनस्थले प्राचीन वचनं सेतुं स्यापयामः ।

"प्रारभ्यते न खलु- विघ्नमयेन- नीचैः

प्रारभ्य विघ्ननिहता पिरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः

प्रारब्धशुक्तमशुणास्वमिवोदहन्ति ।

यादृशगुणानि जनानां चेतो-दिग्दर्शनमवस्थाय
हठादिचालित मपि न स्वावस्थानं परिवर्त्तयति तादृश एव
गुणा स्वाभीक्षित फल लाभहेतवः । तेहि गुणोपा निगूढ मेव मा-
नवेषु पदं कुर्वन्ति । केपाश्चिन्मते मनुष्याणां स्वार्थसाधनोपयोगि-
चेष्टाविशिषा एवते नेवत्तया गणयितुं शक्याः ।

एवमतश्च लिपिनामा कथित् केटी मेजर नामकस्य स्वभा-
व-वर्णनावसरे कथितवा मेव—“तस्य मनसः प्ररीरस्य चैव दास्ये
मासीत् यत् सर्वोत्पत्त्यास्विदेष्टसिद्धिरस्य हस्तगतैवासीत्”

एवमुक्ता स पुनरपि कथितवान्—“सोऽप्रतिहत- प्रति-
भान्तितामासीदित्य साधयत् (सर्वमभीक्षित) मिति”

अतएव यस्तौलोनाविद्यामजुषा-चक्षुषा पश्यति सोऽवश्य-
मेव सिद्धिं दृश्यति । यतः स्वयं दृष्टिहीना अपि अन्यप्रापरैरदृष्ट्या ।
तदर्जनहेतुभूतः पन्थास्तु ज्योममध्यचारिण्णाद्यापद्यत् प्रतिभाति ।
यथा- क्षुद्रतर तारकानां समष्टिरूपस्य क्षायापद्यस्यावयवस्याणि-
नक्षत्रान्वति क्षुद्राकारानीति न एषम् दृश्यन्ते । परं मिलितान्ये
व तानि प्रकाशमायान्ति । तथैवेत्यदेदन्वया वा निर्दृष्ट मण्यवा-
गुणविशिषा आचार विशिषाद्यैववशादेकत्र सम्मिलिताः सम्या-
दयन्ति मनुजानामर्थसिद्धिम् ।

अपरे रतिचिन्त्यरूपा हि त इतीडा लोदगीये निर्दिष्टाः ।
 तेषां च सर्वदा-कृतकत्वस्य जनस्य विवेकात्मता हि कृतकत्वता-
 हेतुरूपताभजते विवेकात्मताया दुर्गुणत्वे अपि कृतकत्वतायां गु-
 णत्वं केवलं चातुर्विधतस्य न सम्बन्ध-मिति साधो जायत इति फ-
 लितार्थः ।

अख्यानवधानता भीष-द्वनार्थता मपहाय न होमिदिमाध-
 नविशेषोपाय भूतो-गुणान्तरो द्रष्टेते । न कदाप्यप्रसन्नः मातुर्वरि-
 तय जनः स्वाभोषित मधिगन्तुं समर्था भवतीति भावः । तेन नि-
 तान्तात्म देशानुरक्तानामत्यन्तप्रशु-भक्ताणां मया न कदापि सम्पद-
 धिगमः सम्भवति भविष्यति वा । यत्तान्त्वेषां मवस्था-मनु-चिन्तय-
 तां जनानां मन्त न कदाप्युदति स्वार्थप्रियमचिन्ता ।

महमा सम्पदधिगमेन जनी धैर्यहीना ज्ञाया- स्वावस्थाया-
 मस्थिराश भवति । अस्ति च तदभिप्रायकः इन्डे प्रेनेट्ट
 (entrepreneur) इति शब्दः फ्रेंच भाषायाम् । निज-भुजा जित स-
 म्पदो हि जनाः-सदसद्विवेकशालिनी भवन्ति । सम्पदवश्यं मन्त्रा-
 भिर्माननीयाः समादरणीयाश्च । विश्वस्तता स्याति चेति-सोऽस्था-
 दे कन्यके तयो रेका मनुष्याणां स्वचित्तवृत्ति भेदरूपा । द्वितीयातु-
 एकं प्रत्यपरस्य चित्तासक्ति-विशेषः । त्रानिनी-हि-मनुष्याः स्वस्वी-
 पारि-परेश-मीर्षा-पात मपहातुं स्वशक्ति कृतान्यपि-कर्मणि वि-

धातुदृष्टयो रेकतमविहितं त्वेना-ख्यापयन्ति । अन्यथा तेषां तादृ-
क् सम्पदुपभोगः सुदुष्कर-एव स्यात् ।

येहि सम्पदधिगमं प्रति स्वकीयवृद्धिकोशलवत्ता-दिक-
कारणत्वेना ख्यापयन्ति मूढधियां तेषां सम्पत्त्वचिरप्रभेदाचिरैरेव
प्रणश्यति सन्ति चात्र भूयांस्युदाहरणा-नीतिहासिषु ।

प्राकृत शिक्षा प्रयोजनम्

इह खलु दृश्यं व्यवहारे रूपेण विधाविभक्तिषु काव्येषु दृश्य-काव्यानि
पुनर्नाटिकप्रकरणं प्रहसनादिभेदेन दशविधानि रूपकाणि तथा
नाटिका खोटकादिभेदेनाष्टादशविधानि चौरूपकाणि भवन्ति ।
तत्र चाष्टोत्तरविंशति संख्यकेषु दृश्यकाव्येषु भाषाप्रयोगस्तैव व्यव-
स्था विव्यते । —यथा—

“पुरुषाणां जनौचानां संस्कृतं स्यात् कृतात्मनाम् ।

शकरीणां प्रयोज्यतादृशीनां प्रयोज्यताम् ॥

अस्माकमिव भाषासु-महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत् ।

अचोक्ता मागधी भाषा राजन्तः पुर चारिणाम् ॥

चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठिना चार्डं मागधी ।

प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानां स्यादवन्तिका ॥

वीधनागरकादीनां दाक्षिणात्याहि दीव्यताम् ।

शकाराणां शकादीनां शाकारीं सम्प्रयोजयेत् ॥

वाङ्मय भाषा दीयानां द्रोविडी द्रविडादिषु ।

आभीरिषु तथाभीरी चाण्डाली पुक्कादिषु ॥

तथैवाङ्गार कारादी पैशची स्वात् मिशाचदाक् ।

चेटीना मय नीचानां अपिस्वात् शौर मेनिका” ॥

इत्यादि साहित्य दर्पणम्

अत एव इष्य काव्येष्वभिज्ञतालिङ्गनां पूर्वोक्तशौरमेती महाराष्ट्री
सागध्यर्त सागधी प्रयुज्य प्रकृत भाषा—निवर्त्येवभिज्ञता लाभाः स-
मीक्षित एव । त्रिषु काव्य साधनेषु भूत प्रत्यक्षरूप ज्ञान मन्तरेण
न सम्भवति तदात्मक एव भाववोधः । भवति हि लोके प्रथमम-
वयव पत्यत्वं ततस्तदवयवोपलब्धिनिष्ठानि लोका एवात्र दृष्टान्तः ।

भाषा ज्ञानं हि व्याख्यानस्य मुख्य मधीनम् । ततश्च प्राकृत
प्रिचाधिनां प्राकृत व्याकरणं प्रथमं पठनीय मिति निवृत्तम् ।

यस्य इदानीं सम्प्रदयन्यतया सत्त्ववि वररुचि हेमचन्द्रादयमि-
रूप चिरचितेषु प्राकृत व्याकरणेषु सम्प्रति तेषां विरक्त प्रचार स्वा-
हयं तत्र सम्पूर्ण वैद्वेयत्वमोपया विविध विप्लवं घटयामः । व्याकर-
णव्ययन मन्तरेण भाषा ध्ययनं विद्वन्मतामावफलकम् ।

सर्व्वीसु प्रकृत भाषासु महाराष्ट्री भाषा प्रधान तमा । तदा च दृष्टी

“महाराष्ट्रश्रयां भाषां प्रकृष्टां प्रकृतं विभुः ।

सागरः शुक्लो रत्नानां चेतुर्व्यादिदम्भयम् ॥

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(सामिज-संस्कृत-पत्रम्)

योद्धीकोश महाचार्येण सान्निध्यं प्राप्तः

लाहोर स्थित-योद्धीरोनात बहोपाध्यायिन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकाशितं भवतु विदितं परिचयं ।

जयति सा विभवाः सुवर्गाणि भुवनलाभनानि निन्दितम् ॥

नानाशास्त्राचार्य-लीकट्टाचार्यः ।

विद्योदयविद्यालय-रुद्रिणातिशिरः ।

खण्ड ८]

मई ११-१९०८

[५ मङ्गा

सूची

सहस्रकथाचरितम् १००—११० पृष्ठे

प्रातःपत्रम् ... २८ ..

गंगास्तोत्रम् ... ३०—३१ ..

राज्ञीण्योजवैद्य ... ३२—३३ ..

कामुनयुजम् ... ३४—३५ ..

प्रातःपत्रसमालोचनम् ... ३६—३७ ..

लाहोर

एन्वर्ट नामके दन्ते दित्वाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्तनप्रकाश”
नामधेयं प्राक्तनभाषाव्याकरणं महाकविवरकचिविरचितं विद्योदय-
सम्पादकसंरक्षित—विविधोदाहरण—सन्निभमचिरेणैव कालेन
पृष्ठं सुप्रतिभविष्यति । यद्यपि यद्भिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-
लापः प्रकाशनीयः । विद्योदय काव्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगियः) लवपुरस्य संस्कृत
पाठागलान्वतमाध्यापक पण्डितयोगसूत्रद्वयानु विरचिता मूल्यं ।
नूतनमुत्तमम् ।

कन्दोविधः (संस्कृतहिन्दीभाषावचनापकारी ग्रन्थः) सुगम
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) खित महराज् नाम-
धेयस्य संस्कृतमुत्तमकविपदां तथा पञ्चनदीय महाविद्यालयोध्यक्ष-
काव्यालये (रेजिस्ट्रार'स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे)
प्राप्तव्यः । कवितावली—(ग्रन्थमुत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं । =)

अधस्तमसमीपे प्राप्तव्या । विद्योदयाध्यक्षः

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २१०

“ पञ्चादये ३१०

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकाः० परिमितमूल्येन सुदिता भविष्यति

विद्योदयः

बृहत्कथासरित्सागरसारः

अस्ति हिमवान्नामास्त्रिकाजनयिता महान् पर्वतः ।
यः केवलं गिरोणां न किन्तु गीरोपतेरपि-गुरुरित्यभिधीयते ।

तत्रविद्याधरभूमौ पूर्वं जीमूतकेतुर्नाम कश्चिद्विद्याध-
राधिपो निवसतिष्ठ । तस्योद्याने मनोरथदायक इति यथाश्च-
नामा कथित् कल्पवृक्षः कुलक्रमागत आसीत् ।

कदाचिज्जीमूतकेतुरुद्यानं देवतात्मानं तं कल्पवृक्षमभ्यु-
पेत्य यथाचे

“सर्व्वदा प्राप्यतेऽस्माभि स्तवतः सर्व्वमभीषितम् ।

तदपुत्राय मे देहि देव पुत्रं गुणान्वितम्”

ततः कल्पद्रुमोऽवादीत् ।

“उत्पत्यते जातिस्मरौ दानवीरः सर्व्वभूतहितरतय पुत्र”

इति, तदाकक्ष्य स कल्पवृक्षं भक्त्या प्रणम्य गृहं गत्वा देवो
मनन्दयत् । अथ काले तस्य जीमूतवाहनो नाम पुत्रोऽजायत ।

तस्य च महासत्त्वस्य शरीरेण सह सर्व्वेणैव जडगुणाः प्रत्यङ्गं पोष-
मायुः । अत्रैकदा यौव-राज्यस्थः स पितरं परिचर्य्यवा प्रसाद्य वा-
जिजपत्

“जानासि तात यद्वावा भवेऽस्मिन् क्षणं भद्रम् ।

स्थिरन्तु महतामेकमाकल्पममल यशः ॥

सम्पन्न विद्युदिव सा लोकलोचनखेदकृत् ।

लोला कापि चयं याति या परानुपकारिणी ॥

तदेष कल्पविटपो कामदीयोऽस्तिनीमृहे ।

स चेत् परार्थं युज्येत तदाप्तं तत्फलं भवेत्" ।

पितरमेवं विज्ञप्य तदनुज्ञां मवाप्य च स कल्पद्रुमसमीपं
गत्वाऽब्रवीत् । देव सर्वदाऽस्मि त्वमस्माकं मभीष्टफलदायकः ।

तत् पूरयाद्येकमभीक्षितं कुरु च हस्तमेतां वसुमतो मदरिट्टाम् ।
त्वमिदानीं प्रदत्तोऽस्मि त्रिविणार्थिने लोकाय स्वस्थस्तु ते ।

तेनैव विस्मर्जितः कल्पपादपो भूतसे भूरि कनकं ववर्ध ।
तदानन्दपूर्णहृदवाः सर्व्यः प्रजान्तावप्य एव मुदयुः ।

"द्यान्नुर्वीधिसत्वांशः कोऽन्यो जीमूतवाहनात् शक्रयाद-
र्विसात् कर्तुं मपि कल्पद्रुमं कृतो" ।

ततो जीमूतकेतुं पुत्र-सम्पत्-समृद्धं मवलोक्य तद्वीरजा-
द्वर्षां विकारमापुः । कल्पवृक्षविहीनस्यास्य जयं च सुकरश्चेतिरे ।
तेषां चेष्टितं विज्ञाय धीरो जीमूतवाहनः पितरं मब्रवीत् ।

"यदाशरीरमेवेदं जलबहुदसधिभम्

प्रवातदीपचपलास्तदा कस्य कृते श्रियः" ॥

तस्मात्तात मयानैव यो हव्यं गोत्रजैः सह ।

राज्यं मुक्ता तु गन्तव्यमितः कापि तपोवनम्”

इत्युक्तवन्तं जीमूतवाहनं तस्य पिता प्रीवाच

“समापि पुत्र गन्तव्यं काहि वृद्धस्य मे स्पृहा ।

राज्ये लब्धे इव लब्धे यूनापि कृपया त्वया” ॥

इत्युक्तवता पित्रा साकं स जीमूत-वाहनो मलयाचलं ज-
गाम । तत्र च सिदाश्वमे पितुः परिचर्यापर स्तस्यो । अभवच्च
सिदाधिराजस्य विश्वावसोः पुत्रेण सह तस्य मैत्री । एवं स्मितस्य-
तस्य कदाचिदेकान्ते विश्वावसुकन्यका मलयावतो दृष्टिपथ म-
गमत् । तच्च दर्शनसुभयो स्तयोर्मनोऽगोमन्दबागुरा- वन्मसन्निभ-
मभवत् ।

तत एकदाऽकस्मात् मित्रावसु जीमूतवाहन मभ्युपेत्यावधी-
त्—अस्ति मलयवतो नाम्नो मे कनोयसो भगिनी । तामहं तुभ्यं प्र-
दातुमिच्छामि ममेका मन्यथा मा कथाः । तदाकर्ण्य स्मितं कृत्वा
जीमूत वाहनमवदत् । एषा ते भगिनी पूर्वस्मिन्नपि जन्मनि मे-
सहधर्मचारिण्यासीत्त्वमपि च मे मित्रम् । तत्रास्ति मे तत्परिण-
येकाऽपि विमतिः । परं वृत्तान्तमिदं मम पितो निवेदय । तथोर-
नुग्राम-न्तरेणनाहं किमपि विधातुं सुलभे । ततः प्रीतमना मि-
त्रावसुः सर्वं तत् तत्-पितृभ्यां शणंस । तावपि प्रीतो तत्रसम्पत्ता-
वभूताम् ।

अथ युवराजो मित्रावसुः स्वसुर्विवाहाय समारम्भमकरोत् ।
ततो जीमूतवाहनः मित्रराज-पुरस्कृतो मलयवत्याः पा-
णिं विधिवज्जग्राह । अभूच्च तत्र तन्निमित्तं महामहोत्सवाधियाधा-
राणाम् ।

ततः कृतोदासीजीमूत-वाहनो महार्हेण विभवेन मलय-
द्वी वधूसखस्तस्यो । अथैकदा बेलारवो मित्रावसुना सह परिभ्रम-
न्मभयमिवेतस्ततश्चकित-चकित-नयने द्रिश्यन्तं सखिदं भ्रमन्तं क-
मपि पुरुषं तत्पार्श्वं च रुदतीं वृद्धामेकामपश्यत् । ततस्तेन सवि-
नयं पृष्ठः स पुमानुवाच ।

इयं हि वृद्धाजननो मे, यण चास्मद्-दुःखवृत्तान्तम् । पुरा-
प्रजापते मरीचाक्षत्रस्य महर्षिः कश्यपस्य भार्ययोः कदुविनतयो-
रभवन्कहान् विवाद इन्द्राश्वविषयकः पणीकृतदासभावश्च । ए-
काह इन्द्राश्वस्य द्वाया कृष्णा द्वितीयात् ज्येतेति । ततः कद्रुः स्व-
तनयविषभरेण तमुच्चैः यवमं कृष्णं चकार । ततः पराजिता
तस्या दास्यभाव-स्कपिता विनता विनता स्वपुत्रं गरुडमग्रवीत् ।

ततः पक्षीन्द्रो विनयेन कद्रुं मातुर्दामत्वमुक्तिमयाचत तत-
श्च कद्रुतनया नागा विचिन्त्यैवमब्रुवन्—

“भीवेनतेय क्षीराब्धिः प्रारब्धो भवितुं सुरैः । ततः सुधां
समाहृत्य प्रतिवस्तु प्रयच्छ नः” ॥

प्राप्तपत्रम् ॥

यथोचितसम्मानं पुरः सरसानुनयं निवेदनमिदम्—

हे सहृदयमहोदयाः भवतां बहुविधोदयविद्योदयाख्यपते-
 अस्मद्विरचितान्यनुपादेयानि कतिपयपद्यानि मुद्रणार्थं प्रेरितानि,
 भवद्भिस्त्वेतेषु मुद्रितेषु चरितार्था भविष्यामः । परन्तु तेषामकवि-
 कृतत्वाद्भवतां समीपे प्रेरणानुपयुक्तानि तानीति सत्यं किन्तु भव-
 तां सुकौमलकरकमलसम्पर्कादितिहेयान्यपि तान्नुपादेयानि भ-
 वेयुरित्याशये रेवमनुष्ठितम् । किञ्च अनन्तरत्नाकररत्नाकरे अम-
 ङ्ख्यान्यमूल्यरत्नानि सन्तीति सत्या-गर्भोरवुद्धिर्वारिधिः शक्तिश-
 म्बुकादीन्यपि दूरमनपस्वार्थं तेभ्यः स्थानं स्वीदर एव सादरन्ददा-
 तोतिदृष्टान्तदृष्ट्या अकरणान्मन्दकरणमपि श्रेयइति न्यायाच्च प्री-
 त्ताहिता वयं भवद्भिः कृतार्थी-कर्त्तव्याः । एतस्मा देवभद्रमुक्तं-
 धीमता शिवरामेण

“दोषः कृतो सुकृतिनोमम चेत् स चाय युष्माभिरवक्रपया विनि-

पतप्रेरकस्यनाम न ज्ञायते राजसार्हाप्रदेशान्तर्गतकर-
 चमरिया ग्रामनिवासिभ्योयुक्तवावुगृभुचन्द्रचक्रवर्त्तिमहोदयेभ्यो-
 विशेषानुरोधैः सहाधिगतमस्माभिः पत्रमिदम् । इत्थं हिरनुरहा-
 वयं धर्मविषयकान्यपि पद्यानि; अत्रेदमपि वक्तव्यं यत् तत्तत्भवत्प्रे-
 रितयोर्द्वयोस्तावयोः केवलं गङ्गास्तोत्रं प्रकाशयते ।

वारणीयः ।

आत्ताः खगाः समवलीक्य सर्वव्याधां निःशक्तिका अपि कु
वन्ति वतःसमन्तात् द्रव्यं पञ्चवितेन ॥

गङ्गास्रोतम्

मातः संसारमारेऽखिलकलुषहरे भूमिद्वारहारे,
त्वन्निस्तारावतारा भव भुवनतले तापिनाम्नापिनाय ।
साद्याद्ब्रह्मस्वरूपे द्रवमयपुष्पा गाङ्गता सङ्गतायाः
गङ्गागङ्गेति नाम स्मरति तव जनी यः स मुक्तिं प्रयाति ॥
आलीक्येतान् बहुकलुषिणः सर्वलोकान् श्विलोक्या
मायासि त्वमिह हि दयया स्वीयया विज्जमातः ।
उद्धर्तुं तानिव निजसुतान् पारिविन्मुप्रदानात्
कीजानाति द्रवमयि जगद्व्यापि के ते महत्त्वं ॥
कोटि वा नृपता वसीमकरणा ते तारतम्यं विना
रम्यं योहि जनः स्वपुण्यवशतस्तोरं श्रितः स्याद्यदि ॥
दूरस्थोऽपि विमुक्तिमेति सततं गङ्गादिकं नाम ते
योऽह्माति दयामयीति जगति ख्यातासि यज्जाह्नवि ॥
भवाब्धौ संलोने मयि गतिविहीने तव दया
न चेत्तस्माद्दुःखी नहि नहि शिवेऽहं स्रक्तमिभुक् ।
यश्चेत्तस्मात्से यत् पतितजननिस्तार—जनितं

कलङ्कः स्वात्तस्मिन् पतितजननीति—व्यथयति ॥

जगत्यां जनन्याः कृपास्ते सदैव गतां वाऽसतां वा सुतानां
समैव गताः सत् सुतास्ते विमुक्तिं मदस्ये दयायाः समत्वं सृष्टेवेति-
मन्ये ॥

स्वरतरकरपुत्रत्वासभङ्गप्रसङ्गे सदसि तव गुणीकौ नाच्छतिः
साधुसङ्गे ।

सततमुत्तररङ्गे रङ्गतस्तृप्तकामे तरलतरतरङ्गे त्वं हि गङ्गे म-
तिर्भा ॥

हरति दुरितवारं वारिणस्ते प्रहृष्टः स्वरपि नयति विन्दुः स्पृ-
ष्टेषोऽमरेष्टः ।

निखिलकलुषयुक्ता विष्णुदेहं विगच्छन्ति, सकृदपि तव भक्त्या
ये पृथन्ति स्पृशन्ति ॥

कृतकलुषमानुषोऽमरनगरसृच्छति तव सनिलपानतो यः-
स्वशुभमिच्छति ।

मम तु गतिवारकं वारि तव तारिणि भवतु भववारिधौ
नरनरकवारिणि ॥

सन्देहसन्देहसम्पूर्णदेहे नास्त्येव विश्वास इहाधमेहे ।

गङ्गे स्वकारुण्यलेशेन दीनं मान्वाहि संसारकान्तारलीनम् ।

इति गङ्गास्ती त्वंसमासम्

श्री-तत्सत्

राज्ञा एलिजिवेश

दण्डि-प्रमुख प्राचीनाव्याणां नयेऽलौकिकचमत्कारित्वप्र-
णतथैव काव्यत्वमालक्षितम् । तदलौकिकचमत्कारित्वञ्च काव्यप्राण-
भूतं विविधवाङ्मन्यविषयसम्बद्धतया बहुप्रकारकं सम्भवति, य-
त्तच्च येन केनापि प्रकारेण तदलौकिकचमत्कारित्वमस्ति तदि-
तिहासस्वरूपमपि काव्यत्वेनाङ्गीकृतं विद्वद्भिः, नतएव यथाङ्गत-
दयसारः शालिरामाद्यलौकिकाकारभयद्वन्द्वगतन- कुम्भकर्णादि-
चरित-सम्बद्धत्वाद्रामायणादिकं काव्येषु सम्भवति तथैव स्त्रीसुभा-
वासुलभपुण्ड्रदति-प्रागल्भ्या भरितमप्येतत्प्रवृत्त्या शरीरतन्त्रभूतवाञ्छा-
एलिजिवेशचरितमितिहासरूपेणोद्दिष्टमपि महाकाव्यरूपे-
ण प्रतिभात्वम्भक्तम् ।

काव्यग्राम मुदधिवां सादृश्याद्यनुवर्गावगतौ सुलभसाधन-
पण्डितानामपि परानन्द-सन्दोहजनकमतएव न परिच्यहीता अ-
स्माभिः सा कस्मिन्त्येवमप्यपरिचयं कृतवती कस्मिन् वा कृता, तस्याः

शरीरलावण्यादिकस्या किम्प्रकारकमासीदित्यादिविषया,
सती न दृश्यते तत्तदंशेषु तादृश्विशेषालौकिकत्वं
तस्याः । तस्या अलौकिकत्वं मयाहमेव स्त्रीजनसुलभ-प्रातिभ-
महत्त्वादियुगवत्त्वम् ।

प्रतिभा नाम नवीन्नेपवती वृत्तिः । सा हि समन्तादाकीर्ण-
फलाधिगम-प्रतिघातकं विप्रजातमुक्तार्थं स्वायितानामाधिकायो-
पकल्पते तत् कस्यचित् प्रतिभापरिचय-प्रसङ्गे तदीयदेशस्य तदानी-
न्तनी प्राक्तनीवावस्था सम्यक् कथनीयेति तत्पिढसमयादारभ्या
ङ्गलदेशस्य सामाजिकराजनैतिकाव्यवस्थादयः प्रथममभिधीयन्ते ।
पितरिष्टस्या अष्टम हेनेरिनामधेये सिंहासनमधिकृष्टे यूरोपस्य-
विशेषतो अङ्गलदेशस्यावस्थाया महत् परिवर्त्तनं जातम् ।

अश्वरन्ध्रसमुद्रेन्दुविमिते खृष्टाब्दे आमेरिकादेशः समावि-
ष्कृत स्तम्भिनवसरे चोत्तमाशान्तरोप भववेद्य भारतवर्षागमनमा-
र्गं प्रकाशितोवभूव । इत्थं कलभुगोलातिकारात् यूरोपीयानां-
ब्रह्मदये नवनवविषयमानववृत्तलतापरजीवाद्यालीकनकुतूहलीनी
दृढितम् । तदोत्सुखेन वहवोभूमण्डलमखिल मभि भ्रमितुमुद्यता
वभूवुः । ततश्चादृष्टपूर्वोपवर्त्तनतत्तदवस्था-वलोकन-संस्कृतचेत-
सां स्मृष्टं प्रत्यावर्त्तिनां तेषां स्वदेशरोत्यादयो नानन्द मभिजन-
यितुं श्रेकुः । ततस्ताः परिहाय ते समुन्नतिमिव समुचितामभि-दुद्भुवुः

अष्टमहेनेरिनामकस्य राज्य समये मुद्रायन्त्रस्य परमोक्त-
र्षाधिगमात् वङ्गनि यूनान् रोमीयभाषाभिलिखितानि मुद्रिता-
नि वभूवुः पुस्तकानि, यानि पूर्वमज्ञानवशादलक्षिताव्यासन् । ततस्त-
दाविद्याया नृत्यप्रायायाः पुनरुज्जीवनं जातम् । अनेनैव क्रमेण अता-

नां हृदयेषु विद्यालोकप्रकाशितेषु न ते पूर्वाचारव्यवहारादिक-
 हृदयेन ग्रह्यः । जगद्भुव सर्वमभिनवं देशाचार विरुद्धमपि हित-
 प्रदं वस्तु । एव संपगतः सौख्य- ज्ञानसराहतः समयः । अपगत-
 क्षतेन सह पीपीपनामकानां रोमोवमृष्टाचार्याणा माधिमत्यम् ।

काकुलतुदम्

(निर्दिष्टम्)

सम्प्रति समागतपादः काकुलतुदम्-सहानाटकस्य यवनि-
 कापतनसमयः । अथवाऽयत्-पूर्वकथितस्य महावृत्तस्य शान्तिर-
 क्कपठनावसरः सम्पृक्तः । काकुलाधिपतिना रुसराजस्य गुप्तसम्ब-
 द्य माण्ड्यानेकेः पूर्वम् महत्वेनोप कल्पित मपि जगद्-मिदं दिव्या-
 ऽजायुहवत् लघुक्रियमजनि । उक्तपूर्व जात्याभिः का कृतिरस्यस्या-
 फगनाधिपतेः रुसदेशीयानां साक्षात्प्रेमस्वरूपास्मत्-मैनिकातां-
 पुरतः स्थातुम्, दूरेण तावत् युववाप्तेति । विधावाप्यन्यद्वचन-
 माकर्ण्यैव तत्तथाऽनुष्ठितम् यथा स रुसाधिपति विनै वकारण-
 स्वकृतप्रतिश्रुतेन सह तमात्मभागधेयेषु व्यसृजत् । प्रवक्ष्येमेव
 रुसाधीश्वरेण पूर्वम् तादृक्प्रलोभितः पञ्चाक्षयाविष्टः काकुलता-
 धीनितान्त-मवमानितमात्मानं सम्यगसहायं दिशश्च शून्याः
 प्रेक्षमाणस्तरुभीतो रुगपोत इवास्मत्तैम्यसन्नासितः समावेशित-
 स्ववक्ष्यमपि राजधानीं दुर्लभतयाश्रुतवलाय विस्तृप्त्य प्राणभयेन

कान्दिशीकतामलम्बत ।

नियतिर्हि जीवानां न बाध्यते केनाऽप्युपादेन । सप्तश्रेणी
काचल-प्राचीराभ्यन्तर्लोहमयनीरम्भप्रासादस्थितस्यापि नखि-
न्दरस्त्राणोविषदंशनं न केनापि बाधितमभूत् । दृश्यतेऽत्र मृत्तु-
मतिक्रमिषु मिच्छुर्हृष्यतएव सृत्यमुखे निपतति । कवलितश्च स-
पलायमानः कावुलाधिपतिः पथि सर्वजगदन्तकेनान्तकेन ।
महिषघ्नस्थितसर्पपवदस्थिरमेतद्विष्वमण्डलमिति भूयोभूयः परि-
ज्ञायाऽपि न मुञ्चति हृदयमागम्यगृह्णन्ति । येषां कृते न
एवमात्मकुलत्रयकारे भयङ्करे समरे प्रवृत्ताऽभवदिदानीं न तेराज्या-
दिकैः सहास्ति तस्य कोऽपि मन्त्र्यः । न पुनरदृशान्ति का-
वुलदेशीयास्तदादेशम् नोपहरिष्यन्ति वाऽस्मै राजकरम् न चैषां
दुःखोदये प्रभविताऽस्य काऽपि दुश्चिन्ता, किम्वदना शत्रुभिरशेष-
तोदलिताऽपि कावुलभूमिः नोत्पादयिष्यत्यपामपि मानसीं व्यथाम्
यदि स आत्मजोवितस्त्वैव मस्थिरता मज्ञास्यत् तदा नाकरिष्यत्
पूर्वमित्ते रक्षद्राजपुरुषैः सह सहमेवविधवेरानुवन्धम् ।

भवतु यद्वाच्यम् तद्वाच्यमेव विधातुर्विहितं हि कार्यं न-
निवार्यते कदापि । इदानीं विधायान्तर्हितः सोऽस्मत्पुत्रवैरो व-
धास्त्रकुलत्रयकारी कावुलाधिपतिः । अध्यारुदय तदात्मजः या-
स्त्रवृक्षां नामधेयः कावुलसिंहासनम् । अयं हि युवा योधनिज

रमयाकरोऽपि स्वपितुरविमृश्यकारितयाराज्यमखिल विपक्षकु-
लेः कवलितप्रायमात्मानं स्वपदेऽदृष्टवन्लोक्य नाम्नाभिः सहयु-
जं हितकरमिति संग्रामकाव्यादपात्रं प्रथमोपायमवलम्बितुं-
प्रवृत्तिं कृतवान् ।

अन्यच्च प्रतिपदं लब्धविजया अप्यस्मद्राजपुरुषाः प्रतिकूल-
दैवविशेष-समुत्पन्नेनोत्पातनिवहेन बाधमानमाश्वत्थं क्रमेण-
परिहीयमानमवलोक्य समधिकृतेऽपि वैरिराज्ये नास्ति कोऽपि-
लाभ-इति विमृश्य च सामावलम्बनमेवेदानीं श्रेयस्करो मन्त्रमा-
नाः सन्धिस्थापने सन्मता अभवन् ।

वर्तमानमानस्याष्टमदिवसे याकूवस्था अस्मात् सेनानिवे-
शं प्राप्तइति प्रच्युते । अतः परमपरपक्षे सर्वप्रकाशितं
भविष्यति ।

प्राप्तग्रन्थस्य संचितसमालोचनम्

यद्यमतीव कृतज्ञहृदयेन सरलकाव्यनामधेयस्य प्राडिंशाद-
हनिवासि श्रीराजकुमार तर्करत्नसम्पादितस्य कस्यचिन्नासिक-
पत्रस्थां वगतिं स्वीकुर्भः ।

सटीकं वङ्गानुवादसहितश्चेतत्सरत्न काव्यमलोक्य वङ्गनां
मनसस्सरलल एवमुन्देही जायते । तथापि संस्कृतज्ञानां कृत-
धियमितं सुवीच्यभविष्यतीति सम्पादकेन संस्कृत रसिकेनास्मै-

नामधेयं कृतं भवेत् ।

अत्र प्रथमं हारमिट् नामकं परिहृवाव्यपाठशास्त्रकवि-
तायाः संस्कृतपद्यानुवादः कृतः । चेहि मूलहारमिटकविता-
अधीतवन्तः तेष्वर्थं जानन्ति नास्ति तत्र किमपिकाव्यत्वमिति ।
सहि यत्नो वालोपदेशाय प्रहसो न काव्यरमणिनायै । हृन् उपनि-
वहानां काव्यत्वे कारिकावली प्रभृतौ नामपि काव्यत्वमङ्गीकार्यम् ।

भवत्वनुवादस्यातीव समीचीनत्वं वर्त्तते । उदाहरणार्थं-
मन्त्रशोकचतुष्टयमुद्धरामः ।

१५

सदा सदानाममसुखं कुर्वती-
वर्षाशमस्तेन यवीयसा सह ।
अस्मिं ययौ वीज्यं दिनं गतं रवि-
निशाकरस्याभ्युदयाय सद्यः ॥

१६

पश्चिस्थितानां सुषमां पलाशिन्यां
निस्त्रस्थलानाञ्च ततोवर्णानिनाम् ।
निरीक्षमाणो चलतः स्या तावुभी
तस्मिन् क्षणे नीरवनिशलागृजे ॥

29

अथेक्षितं ह्यममतीव सुन्दरं

ताभ्यां जनाभ्यां सुप्रसन्निरु जया ।

अथोष्णरीऽस्यातिदुष्टाद्रुमानस-

नतमेव खलैः विविचिष्यताम्ययम् ॥

252

CH_3COO^- H_2PO_4^- H_2PO_4^- H_2PO_4^- H_2PO_4^-

न पुष्पलताभाव गृहादिनायकः ।

मौलाना आबुल क़ादिर ख़ान

यस्य कथं नाना विधा विज्ञानं च

राजकुमारकेरलस्वध्याकं वाचस्पत्युदयोस्तिस्रसं ॥

याकारिणं दृष्ट्वा सुखदं प्रदत्तवान् । भर्तुः तौ मुखीयभूता ब्रूयते ततः ।

यैव विप्रकाशकरणात् कथिकरणं गमयति बोधभवति—तैत्तिरीय-

रीयकारो ह्यनेन तु नैकस्येति ।

विद्योदयः

(सामिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहरीराल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदा परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदासु जवासनो सुमनसायानसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकाराणां-लोकउत्तानुशीलनः ।

विद्योदयोनिराकुर्व्या-द्विधातिमिरशुवि ॥

खण्डं ८]

अप्रैल ई १८७८

[४ सङ्ख्या

सूची

बृहत्कथासरित्सागरसारः ... १०२—१०६ पृष्ठे

कलातत्त्वं (ताराचरण शर्माप्रणीतम्) २५—२८ ”

कविसभा ... २३ ”

अर्थशास्त्रम् ... २५

पञ्चावमहाविद्यालयः ... २०

लाहोर

एन्लेट नामके यन्त्रे दिल्वाग्राधनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं "प्राक्ततप्रकाशं" नामधेयं प्राक्ततभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंस्कृत-विविधीदाहरण-सहितमपिरेणैव कालेन पृथक् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया आभि-
लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशीपद्योगिश्रद्धः) लवपुरस्य संस्कृत-पाठाशालान्यतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।)

नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचान्द नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-कार्यालये (रेजिस्टार'स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं । =)

अस्मत्समीपे प्राप्तव्या । विद्योदयाध्यक्षः

मूल्यादीनां निवमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २।००

• " पद्याद्वयं ३।००

प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति

बृहत्कथा सरितागरसारः

इत्यादिष्टः सूपकत् स्मृत्तं ययौ । ततः फलभूति मागतं-
दृष्ट्वा राजा प्राह गच्छ, शीघ्रं मन्त्रपचनार्थं सूपकारं साहसिकमा-
दिष्ट । अथ पश्चि यान्तं तं राजपुत्रः अन्त्यस्मिन् कार्ये प्रेषयित्वा
स्वयं सूपकार समीपं ययौ । सूपकार य तं राजदत्त-सङ्गितानुमारे-
ण निजवान । ततो विदितवृत्तान्तो नृपतिः हा पुत्रेति क्रन्दन्
मूर्च्छां प्राप्तः । ततो लब्धसंज्ञो नरपतिर्मन्त्रिभिः पृष्टः सर्वे मगधं
वर्णयित्वा प्राह सत्यं सुकृतं फलभूतिना

“भद्रकृतं प्राप्नुयाद् भद्रं स भद्रस्या-प्यभद्रकृतदिति” ॥

यतो ब्रह्म हव्यां चिकीर्षुभि रस्माभिः स्वपुत्र एव व्यापादितः
इत्युक्त्वा प्राप्तवेराध्यो राजा फलभूतिं निजे राज्ये संस्थाप्य सभा-
य्यो वनं जगाम । इत्युक्त्वा योगेश्वरायण स्तं भूपतिं पुनरभाष-
त । ब्रह्मदत्तो यदि हन्येत तदा नैव विधभयस्यावकाशः । अथ रा-
जा तदचन मभिनन्द्य दिनकक्षेभ्यं निरवर्त्तयत् प्रतस्थे च परेक्षु-
त्वा विणकात् कोशाम्बीं नाम स्वपुरीम् । इत्थं स्वपुरीं गत्वा योगेश्व-
रायणे राज्य-भारं विन्यस्य—

कोर्त्तित्रियो रित्र तयोर्भयोद्य दैव्यो मेध्यस्मितः स वरचा-
रणं गीयमानः ।

चन्द्रोदयान्निजयणो धवलं मिषेये गतप्रतापं मित्रं गीय प-

पी- च प्रखत् ।

• अथनरवाहनजन्मप्रकरणम् ।

कर्णतालवलाघात-सीमन्तित-कुलाचलः ।

पद्मान्मिव सिद्धीनां दिशन् जयति विघ्नजित् ।

अथ राजा वक्षेः क्रीडाम्ना मवस्थितः एकातपत्रां महीं
बभुजे ।

योगम्भरायणस्थोपरि निखिलं धराभारं विन्वस्य विहारै-
करसी बभूव । तदथा

स्वयं सम्वादयन् श्रीणां देव्या वासवदत्तया ।

पद्मावत्या च सहितः सङ्गीतकामसेवत ॥

देवौ-काकलिगीतस्य तदोणा-निनदस्य च ।

अभेदे वादनांगुष्ठकम्पीऽभूद्देदसूचकः ॥

हृस्मिन्नाग्ने निजकौर्त्त्यैव ज्योत्स्नया धवले च सः ।

धाराविगलितं श्रीधु पपौ मदमिव द्विषाम् ॥

आरक्तसरसस्त्वच्छमन्तः स्फुरिततन्मुखः ।

उपनिव्ये हयोर्मध्ये स सचित्तमिवासवम् ।

एवं विहरन् स मृगयारतश्च बभूव । इत्थं व्यसन्निस्तस्व-
कदाचित् देवर्षिं नारदः ससुपमम्बोवाच राजन् नोचिता ते मृग-
याऽभिरतिर्यतः पूर्वं तव पूर्वपितामहः पाण्डु मृगरूपेण स्व-

भार्यया क्रीडयन्तं मुनिं बाण्येन पातयित्वा शतो बभूव । तदेतस्मा-
द्विपश्चाद्विवर्तस्य । तव कामांशः पुत्रो जनयति यः सर्वविद्याध-
राणां चक्रवर्त्ती भविष्यति । इत्युक्त्वा नारदी ऽदर्शनं ययौ ।

ततोऽन्तर्हि नारदे वत्सराजः पुत्रेषु शिस्तया दिनं निना-
य । अथैकदास्नान-वर्त्तिनं वत्सराजमुपेत्य प्रतीहारी व्यजिज्ञ-
पत् शिशुकद्वयं संयुक्ता काऽपि दुर्गता ब्राह्मणी द्वारि स्थितेति ।
ततोमहीभृताऽभ्यनुज्ञाते तत्प्रेषे प्रविश्य विशेषेण वासाः सा ब्रा-
ह्मणी यथोचितं राजानं प्रणम्य व्यजिज्ञपत् । दुर्गतिनिषोडि-
ताहं प्राप्ता शरणागत वत्सलं शरणमद्य भवन्तम् । तन्निशम्य का-
रुण्यकलित-महीपतिः प्रतीहारीमादिशदप्येता मिथं देव्यै नोत्वे-
ति । देवी वासवदत्ता च तां युष्मापत्वां दुर्गततमां ब्राह्मणीं पश्य-
न्त्यचिन्तयत् । अहोप्रजापते त्वमैक—वृत्तित्वमद्यापि नैकोऽपि-
मे पुत्रो जातस्त्वस्मास्तु द्वौ । ततः सपुत्रां तां सादरं स्मृत्वा
कथालापैर्मधुरैस्तद्दिनं व्यतीयाद्य । ततः क्रमेण स्वपरि-चयं दत्तौ
सा ब्राह्मणो राजपुरोहितस्य आढ्यायत्वेन विज्ञाता बभूव । अ-
थ सा पुरोहितमाह्वय तां तस्मै समर्पयत् सोऽपि स पुत्रां तां-
सादरं स्मर्य नानाय

अथैकदा शरावानादाय समागतां पञ्चपुत्रमहितां कुम्भका-
रिका मालीक्य वासवदत्ताऽभिदधौ । अहो पञ्चेतस्याः सुनवी-

न समैकोऽपि । तन्निश्चयं तत् पार्श्वस्थिता ब्राह्मणी-प्राह ।

“प्रजेयं पाप भूयिष्ठादरिद्रेष्वेव भूयसी ।

युष्मादृशीषु जायेत यः स कोप्युत्तमो भवेत्” ।

ततः पुत्रार्थिनी सा शिवाराधनाय मतिचकार । राजाऽ-
पि महानन्देन तथा सह शिवव्रतमधात् । अथ प्रसादप्रकटोभूतः-
शम्भूः स्वयंस्वप्ने समादिशत् ।

“उत्तिष्ठतां स युवयोः कामांशो जनितासुतः ।

राजाविद्याधराणां यो भविता मत्प्रसादतः” ॥

तन्निश्चयं प्रवृद्धौ तौ दम्पती परमानन्दमवापतुः । अन्येद्युः-
सा स्वप्ने फलमर्पयन्तं कमपि जटाधरमपश्यत् । तदपि राजानं-
कथयामास । ततश्च विनिवेदितस्फुटतया विधस्वप्नया सह प्रसु-
दितस्तथा समभिनन्दितो मन्त्रिभिः । विचिन्त्य शशिमौलिना फल-
निभेन दत्तं सुतं मनोरथमदूरगं गणयतिस्म बलेश्वरः ॥

अथ गच्छत्सु दिनेषु राज्ञी वासवदत्ता पत्युः साक्षात् हृद-
योत्सवमिव गर्भं वभार ।

ततो प्रजातगर्भदोहदायास्तस्मात् हृदये विद्याधरकथा-
श्रवणे कोतुहले जातिर्योगेश्वरायणः कथामिमां निजगाद ॥

शय्यासनानादि संयोग पुण्यादि ग्रथनम् । द्यूताद्यनेकक्रीडा-
भिरभिरञ्जनम् । नानासनधारणादि-सन्धानैः सुरतज्ञानम् ।

सप्तकमेतद् गान्धर्वम् । शल्यकण्ठकाद्युद्धृतिशिराव्रणव्यधनादिज्ञानम् ।

नकरन्दासवमद्यादीनां कृतिज्ञानम् ।

हीनःशिक समरस-श्रीगःदन्नादिपाचनम् ।

वृक्षलतादि प्रसवारोप पालनादिकृतिः ।

पाषाणादि धातुद्रवभस्मादिकरणम् ।

सर्वेषु विकाराणाम् क्रियाज्ञानम् ।

धात्वोपधादीनाम् संयोगादिज्ञानम् ।

धातुसंकर्यै पाथ्यक्य-करणम् ।

नवोनघातुरचनम् । चारनिष्कापणम् । दशक मेतदायु-
र्वेदीयम् । पादादिन्यामैः शस्त्रादिसन्धान-विशेषादिज्ञानम् ।

सन्ध्याघातकृष्यादिभेदैर्मल्लयुद्धम् ।

सत्चिते देशे यन्त्राद्यस्तनिपातनम् ।

वाद्यादि संकेताद् व्यूहरचनम् ।

गजाश्वरथगत्वादियुद्धसंयोजनम् । पञ्चकमेतदनुर्वेदीयम् ।

विविधामन मुद्राभिर्देवता-तोषणम् ।

गजाश्वादीनाम् गतिशिक्षा सारथ्यञ्च स्तुकाहपाषाणधातु
भाण्डादिकरणम् । चित्राद्यालेखनम् । तडाग वापी प्रासाद-स-
मभूम्यादिकरणम् । घण्टादि विविधयन्त्रवाद्यरचनम् । हीन-

मध्यादि संयोग वर्णाद्वैः प्रीणनम् ।

जलवायुग्नि संयोग निराधः कार्यसाधनम् । विविधतन्तु-
भिः पटवन्धः । रत्नादिवेष सदसज्ज्ञानम् । स्वर्णादिज्ञान-
म् । कृत्रिमस्वर्ण रत्नादि करणम् । अलंकारक्रिया । लेपादिवि-
धिः । चर्मणाम् मार्दवादि करणम् । पशुचर्मोद्भिर्हर-
णम् । दोहनादिघृतान्तम् । कच्चूकादिसौवनम् । वाह्यादिभिस्त-
रणम् । गृहभाण्डादिमार्जनम् । वस्त्रसम्भार्जनम् । तिलमांसादि-
स्नेहानां निष्काषणम् । क्षुरक्यैः । मोराद्याकर्षणम् । तृचाद्या-
रोहणम् । अनुकूल सेवाज्ञानम् । वेष लणादिपात्रकरणम् । का-
च पात्रादि रचनम् । जलानां संमेषनसंहरणे ॥

शस्त्रादीनां कृतिज्ञानम् । पाशवादीनां कैव्यशिल्पादि विधा-
नम् । शिशुरक्षण शिल्लण धारणक्रीडनादि ज्ञानम् । युक्त्यापराधि-
ताङ्गनम् । नानादेशोयानां वर्णानां यथा स्वरूप करणम् । ताव्यु-
लादि कृति रक्षादि ज्ञानम् । आशुशानादान प्रतिदान विधान-
म् । इत्येताः शुक्रोक्ताः ॥

श्रेष्ठा मूलानां षोडशानाम् तस्मात् परिभाषिताः । अ-
परा अपि आगमाद्युक्ताः श्रेष्ठा एवेति । तथाहि, वायम् । नृत्य-
म् । नाट्यम् । आलेख्यम् । विशेषकछेद्यम् । ताम्बूल कुसुमवलिप्र-
काराः । पुष्पास्तरणम् । दण्डनवसनोद्गरायाः । मणिभूमिकाकर्म्म ।

शयनरचनम् । उदकवाद्यम् । उदकवातधिरयोगाः । मातृपथ
 न विकल्पाः । गेखरापीडयोजनम् । नेपथ्ययोगाः । कर्णपत्रभङ्गाः ।
 सुगन्धयुक्तिः । भूषणयोजनम् । ऐन्द्रजालम् । कोकुमारयोगाः । ज
 स्तलाववम् । चित्रशाकापूपभङ्ग, विकारक्रियाः । पानकरम रागा
 सवयोजनम् । सूचिकर्म । सूत्रकोड़ा । प्रहेलिका प्रतिमाला । द
 र्बचक्रयोगाः । पुस्तकवाचनम् । नाटकाख्यात्रिका दर्शनम् । काव्य
 समस्थापूरणम् । पट्टिकावेववाण विकल्पाः । तर्ककर्मणि । तत्तण
 म् । वास्तुविद्या । रूपरत्नपरीक्षा । धातुवादः । मणिरागज्ञानम् ।
 आकारज्ञानम् । वृत्तायुर्वेदयोगाः । नेपथ्यकट लावकादि युतविधिः ।
 शकशारिकादि प्रलापनम् । उल्कादनम् । केशमार्जनकोशलम् ।
 अक्षरमुष्टिका कथनम् । स्तुतिस्तुतर्कविकल्पाः । देशभाषाज्ञानम् ।
 पुष्पशकटिका । निमित्तज्ञानम् । यन्त्रमायका धारण मायका । स
 स्वाचम् । मानसोकाव्यक्रिया । अभिधानकोषः । कन्दोज्ञानम् ।
 क्रिया विकल्पाः । कलितकयोगाः । वस्त्रगोपनानि । शूतविशेषाः ।
 आकर्षकोड़ा । वाद्यकण्डूकानि । वैतारिकोना, वैत्रागिकोना वैता
 लिकोनाश्च विद्याज्ञानम् । इतिवत्पट्टिः कला शैवागमोक्ताः ।
 मणयोयथा शोभन्ते तथा भूमिरचना-प्राकार

इतिमणिभूमिका कर्म । वस्त्रादिसंयोजनोद्वादिस्थापना
 दि युक्त्वा स्वतएवोदके नाना शब्दा भवन्ति तदुदकवाद्यम् । नाना

हूतदर्शनप्रकारा-द्यत्रयोगाः । जैघ्रयुक्तेन हस्तेना लक्षितेन तत्त-
 हस्तु परिवर्त्तनदर्शनम् कोशुमारयोगाः । सूत्रेणपुत्तलिका चा-
 लनम् सूत्रकोडा । सर्ववस्तुप्रतिनिधिनिष्माणम् प्रतिमाना । का-
 व्येष विद्यमानपदस्य भट्टितिपूरणम् योगाः, तर्केणैव सर्वपदा-
 र्थानां ज्ञानम् कृतिश्च तर्ककर्मणि । मन्वादिनापरोक्षादन-
 मुतत्सादनम् । यथा शत्रुस्त्रेकृतको नौचो भवति तथोपायज्ञा-
 नम् स्त्रेकृतकर्तर्क विकल्पाः । पूजार्थं यन्त्ररचनम् तदुधारणं विधि-
 ज्ञानञ्च यन्त्रमालकाधारणमालका । अभेद्यस्यापि होरकादेवै-
 धादि सम्वाच्यम् । परमनःस्थार्थस्य पूर्त्तिर्मानसी काव्यक्रिया ।
 पसिदानां नाना साधनेर्निर्वाहः क्रिया विकल्पाः पर-वञ्चन
 चातुर्थ्यं वागव्यवहारादिभिश्चलितकयोगाः स्पष्टमन्यदिति अ-
 परा अपि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चभूतानि मन-
 वेति भागवतोक्ताः । तथा पञ्चकर्मेन्द्रियाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि,
 पञ्चान्तःकरणानि मनो बहुविधित्त, महद्धारः स्फुरणञ्च तथाभेति ॥

श्रीकाशीराजसागरे कलातरङ्गोक्ता षोडश ।

स्फुरणम् तावद्वबुद्धेः प्रातिभम् । साधनान्यस्य देवगुरुकृपा संस्कारा-
 भ्यास स्वाध्याय जप्तादीनि । येन सम्पन्ना जीवाः स्वजातिषु विशेष-
 लभस्ते यथागिवितो मेघः कुण्डलः नापरे तथा । यथा वा महेन्द्रः-
 कुण्डलो नापरे देवाः । इयमेव सिद्धिर्यथायथोदयते तथा तथा लोका

कविसभा

सम्प्रत्यक्षभवद्भिर्लपुर—राजकीय प्रधानविद्यालयाध्यक्षैः ड.
 कुर लाइटनर महादयमहोदयै भारतहितचिकीर्षुभिः पुनरव-
 दत्तहस्तावलम्बा समुन्नमनोन्मुखी संहत्ताः त्वया कविसभा । तत्र-
 प्रथमा-धिवेशने संस्कृतपारसीक तुरस्क पोस्तोई काश्मीराङ्गल य-
 ङ्ग प्रमुख भाषाभिकासित कलेवरा मनोहराः कविता विरचय्य-
 समागतवन्तीमहान्तः कवयः । पठुथ ताः स्वस्वोपयुक्त-स्वर-विभ-
 क्त्या । अङ्गीकृतन्तस्तवभवद्भिः सर्वोत्तमकाव्य-रचयितृभ्यः कि-
 मपि पारितोषिकं प्रदातुम् ।

तत्रहृषीकेशभट्टाचार्य्यैताः श्लोकाः पठिताः ।

कविता

यैषाधिकृतधातुकार्य्यरचना सौन्दर्य्यसारत्रिया
 संयुज्याद्भुत मातनोति भुवनं नूतनं चिरव्रतन्त्वपि ।
 मेयं स्वल्पितकल्पवृक्षविभवा सत्कल्पनासङ्गता
 जीयात्सज्जनरञ्जनो शुभजनिर्वाणो सुधासर्द्धिभो ॥

२

यस्तु त्वया हसती स्थिता वसुमती वस्योक्तसाराश्रियम्
 मर्त्यं द्यौवत मन्तरे च तनुते दिव्याङ्गनाविभ्रमम् ॥
 या चैतान् विदधाति भावनिचया नानन्दनिःस्पन्दिना

सैका भाति सुभारती विभुवने सिद्धेन्द्रजालीपमा ॥

३

याऽनङ्गाय समर्प्य कीसुमधनूरोलम्बमानागुणं
पौष्पाद्यापि शरान् करोति भुवनं वश्यन्त्वमुष्याखिलम् ।
यस्यासन्द सरोरुह प्रभृतयो भावाः स्थिताः शासने
सैवैकाऽखिलभूतविस्मयकरो वाणी नरोत्तम्यते ॥

४

यानित्यं चरतोह वक्रिमलवस्पर्शातिरस्ये मुहुः
पुंस्म स्त्रीनयनान्तवीक्षणकणैः शार्दूलविक्रीडितम् ।
मेयं सूर्जगहशीकरमनु वाणी कवेरङ्गता
सर्वान्नशरणान्त नम्रशिरसः पाथादपाथादिह ॥

५

पूर्वं विक्रम भोजभूप भवने रत्नोव यत्नार्चिता
या रेने रमया विहाय कलहं हंसीव पद्माकरे ।
यातस्याहत गौरवा युगशतान्यन्तर्हिता भारती
सायैवा पुनरेव राजबुल्लज प्रोत्साहिता राजताम् ॥

इति द्विषीकेशकृतं कवितापञ्चकम्

अर्थशास्त्रम्

नीविः (सूलधनम्)

पूर्वाक्तानां त्रयाणां मर्थसाधनोपायानां भूमिं परिचयमव-
विविच्य सम्पत्ति क्रमप्राप्ता नीविर्विविच्यते । कुसीदाद्यवगतये य-
त् संगृह्यते धनं सैव नीवि—सूलधनम् ॥

इयञ्च नीविः स्थानेत्यपरनाम्ना शास्त्रेषु प्रसिद्धा ।

बहवोहि जना धनमुद्रयो रैक्यं जानन्ति । भ्रान्ता एव ते य-
तोमुद्राह्यर्थस्य प्रकारविशेषः । मुद्राभिः केवलं विनिमय-सौकर्यं
साध्यते । अतएव च नीविमुद्रयो रपिनैकभावः ।

प्राचीनसमये कृषिवाणिज्योपजीविनोहि निजान्नाच्छादनी
त्वादकेभ्यः अमकारिभ्योन्नाच्छादनात्येव ददतिश्च यतस्तदानीं ना-
सीत् कापि मुद्रा तेषां । वर्त्तन्तेत्यापि अमकारिभ्यो वस्तुदानरी-
तिर्नवीपनिवेशिकप्रदेशेषु । प्रतीयते ह्येतेन न किमप्यस्यन्तरन्त-
द्वस्तु-दातु मुद्रादातोः । मुद्रया च स्ववेतनरूपया क्रीणाति
जनः पुनरेवतत्तदत्र पानाच्छादनादिरूपं वस्तुजातम् । परमुद्रा-
याः कार्यसौकर्योत्पादकत्वे नास्ति काऽपि विमतिरस्माकम् ।

यदि जनानां संगृहीतधनरूपा नीवि न स्यात् तदा न भवे-
त् भुवने अमकारिणां जीविका । अन्तरेण अमकर्ता साक्षाद्य नीत्य-
द्यन्ते कृषिफला वस्त्रादीनि च शिल्पजातानि । अतएव नीवि र्ध-
नीत्युत्तिसाधनत्वं निर्बिबादं सिद्धमेव ।

तत्तद्वस्तुत्पादक यमकारिभ्यो यदेतन्नरूपं धनं दीयते साऽपि
नीवीरेव यतस्तथा पुष्कलस्यार्थस्य लाभो जायते । येतनसङ्कलन-
कोषवर्द्धनेनैव देशस्य धन-वृद्धौ हेतुभूतं मूलधनं वृद्धिमाप्नोति ।
धनसञ्चयस्यैतत्फलं सञ्चायकस्याभिप्रायस्तु यथातथा भवतु ना-
स्त्यर्थशास्त्रस्य सञ्चायकस्याभि-प्रायेण किमपि प्रयोजनम् ।
उक्तसिद्धान्तादनुमान-तयं प्रवर्त्तते । यथा

(१) यदि कश्चिद्विलासमुखिमया धनव्ययं कुर्यात् तदा सा-
नुवन्धपरिश्रमस्योपकारिण्याः नीवेः क्षयोभवेत् ।

(२) यदि कश्चिद्धनं संगृह्णीयात् तदा तद्देशस्य नीविर्वर्द्धेत ।

(३) नीवेः सम्बर्द्धनेन परिश्रमस्यावश्यकत्वं वर्द्धते ।

नीविरियं द्विविधैव । एका परिवर्त्तिरूपा द्वितीया-स्थिर-
स्वभावा परिवर्त्तिरूपं हि मूलधनं यम-जीविनः पोषयन्ती देश-
स्य धनानि सम्बर्द्धयति । स्थिर रूपन्तु तत् यन्मात्सर्ययितं धनवर्द्धन-
साधकं भवति ।

यदा जनः परिवर्त्तिरूपेण मूलधनेनार्थं मर्जयितुमक्षमो-
भवति तदा द्वितीयोपाय मलम्बते यन्मादौ मूलधनं स्थिरीकृत्या-
वर्द्धने यतमानो भवतीत्यर्थः ।

शिल्पव्यापारस्य, यन्त्रस्य चीन्त्रायाः परिश्रमस्य च यद्योचित-
व्यवहारेण मूलधनस्य सानुवन्धित्वमिति सम्बर्द्धते । परिश्रमस्य च-

यथोचितव्यवहारो हि कार्यपर्यवेक्षकानां संख्याङ्गमेव जायते ।
 लाभाधिक्यञ्च मूलधनस्य सातुवन्विता सख्यर्जने कारणम् । इदा-
 नीं शस्योत्पत्तेः प्राचूर्यमवलीक्य मूलधनस्यापि तदनुकूपवर्जनाशङ्का-
 न कार्या यतः शस्यवर्जनेन सह राजप्रदेयकरस्यापि हृदिर्भवति ।

विलासद्रव्यणां वाणिज्यं हि न देशोपकारसाधनम् । य-
 च्छु विलासोद्दीपकद्रव्येषु यत् यत् धनं व्ययितं भवति सख्यैव तेन
 देशोपकृतिर्भवतीति मन्यन्ते तदयुक्तम् । पश्य यदि कोऽपि शि-
 ल्यकारो मुद्रासहस्रेण विलासोद्दीपनवस्तूनि निष्ठापयेत् तदा-
 तत्तद्द्रव्यप्रस्तुतकारिणां वेतन-रूपेण व्ययितमपि तत्र न न-
 सानुवन्धि । यतस्तत्तद्द्रव्यं हि विलास मपचाय न किमप्यनुतिष्ठ-
 ति हितमिति नोत्पद्यते धनान्तरं तदुत्पत्तिग्रहणक्रियाभ्याम् ।

पञ्चावमहाविद्यालयः

अयं हि महाविद्यालयः प्रत्नहं परमोत्कर्षं नीयते विद्या-
 सागरपारङ्गतेन महामहोपाध्याययोर्मतुलैटनर-महोदयेन
 महादयेन भारतहितचिकीर्षुणा ।

अभ्यस्यतेऽस्मिन् महाविद्यालये भारतीय प्राचीनविद्यानि-
 कर स्तत्तद्देशभाषासहयोगेनापरदेशीयविद्यानिश्चयश्च ॥ भार-
 त सागरविलाभूमिः तुर्कीस्थानपर्यन्तं ये जनपदाः सन्ति तेभ्यः
 सर्वेभ्य एव छात्रा अत्र विद्याध्ययनार्थमागच्छन्ति । सम्प्रत्येत् परी-
 क्षोत्तीर्णच्छात्रेभ्योमहासमा-रोहपूर्वकं पारितोषिकं प्रदत्तम्

अभूच्चैतन्निमित्तं वर्त्तमानमासस्य-द्वादश दिवसे दिनगणे चर-
माचलचूडा मनुप्रेरिततुरङ्गमे भगवति सवितरि निर्दिष्टे च घटी-
यन्त्रसूचीभ्यां पञ्चमघटीकानिर्देशकस्थानेऽतत्पराजकोद्यप्रधानत-
मविद्यालये महतो सभा । यस्याः परिषदोभूपरिधिविदितयणसा
शान्तिशिषारातिकूलसमुज्ज्वलप्रतापमण्डलेन स्वमण्डलेन साकं
मण्डनाग्रितं लङ्गलिटन—महोदयेन ।

अथ सभातल मलङ्काराणि तस्मिन् भूवलयावतमे विहङ्ग-
रत्ने प्रगीते चैक्यतान वादनेन विजयगीते भारतशासयित्वाः ते-
न सभाशिरोरत्नभूतेन केपाञ्चिदत्रत्यानां विदुषां परिचयो भव-
त् । ततो लब्धवैशिष्ट्येभ्यः शङ्कायेभ्यो यथोचितं पारितोषिकादिकं-
प्रदत्तम् । इत्थमा पञ्चक यावतोय कार्यावसाने तेन कविकुल चक्र-
वर्त्तिना भूस्वामिना पञ्चनदीयविद्यालयं तत्प्रतिष्ठापकं जाह्नर-
लैटनर महोदयं भूयां भूयः प्रशस्यैकासुदीर्घा व्याखा कृता ततः परं
सभाभङ्गः ।

अपरेद्युः स्थानीय प्रधानतमराजपुरुषसमधिष्ठिताऽपरा-
चैका सभा यभूव । तत्रच पूर्वोक्त कभिसभोपस्थायिनोवहवः तत्र-
भवता मत्तव्य प्रधानराजपुरुषाणां-सन्निधौ स्वस्वकविताः पेटुः ।
सोऽपि ता निशम्य परमपरि-तोषं प्रकाशयामासः ।

वयं सर्वान्तःकरणेन पञ्चनदीय महाविद्यालयस्य सर्वा-
ङ्गीनामुन्नतिं प्रार्थामहे तथाचास्याधिष्ठातुः लाइटनर महोदयस्य
च ।

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरोलाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विश्वाम्बुजवासनो सुमनसाभ्यनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुगोलनः ।

विद्योदयो निराकुर्याद्दुःखानि मित्रभूवि ॥

खण्डं ८]

फरवरी इ. १८७८

[२ सहस्रा

सूची

बृहत् कथासरित्सागरसरः ... ८३—८६ पृष्ठे

कलातत्त्वं (ताराचरण शर्मप्रणीतम्) १०—२० ”

अर्थ शास्त्रम् ... ११ ”

पुराणनवीनवत्सरयोः ... १५ ”

लाहोर

एल्बर्ट नामके यन्त्रे दिल्दाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

व्रतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाश” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंश्रुत—विविधोदाहरण—सहितमधिरणेन कालेन पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत पाठालान्वतमाध्यापक पण्डितश्रीमुखदयालु विरचिता मूल्यं ।)

नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दोभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दोभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्चात्र यनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।०

” पद्यादियं ३।०

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः ० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

विद्योदयः

बृहत्कथासरित्सागरसारः

स्वर्गहस्याङ्गने तेन चत्वारः स्वर्गपूरिताः ।

कुम्भाश्चतुर्षु कोणेषु निगूढाः स्थापिता भवि ।

तदेकस्याः स्वभार्यायाः स चक्रे विदितं तदा ।

तद्भार्या चान्तकाले सा सुपायै तदवीचत ।

साऽपि सुपायै मच्छूयै मच्छूयै मच्छूयै मच्छूयै मे ॥

इत्ययं मत्पतिकुले श्वयूकममुख्यगमः ।

स्वभर्तुस्तस्य न मया दरिद्रस्यापि वर्णितम् ।

स हि द्यूतरतो द्वेष्य स्वर्गहि मे परमः प्रियः ॥

मद्वर्तुः सकाशात् तदृष्ट्वं धनैः क्रीत्वा स्वर्गं च तत्तस्य-
प्राप्य यथासुखं मिहागत्य भजस्व मामिति । देवदामस्तु बहि-
स्थितस्तस्याः कुलटायास्तादृशे वाक्शल्ये रत्नदेव्याऽपि हृद-
ये धनाशं कुर्वन् किञ्चिदानन्दितो बभूव । जगाम च सः
पाटलीपुत्रकं नगरं । ततः स्वर्गं मागत्य लेभे तदन्तान्त-
हितं क्लृप्तं निधानं । अथ तद्भार्याच्छूयकामुकः सोऽपि वर्णक-
वाणिज्यं व्यपदेशेन तं देशं माजगाम क्रीणातिस्म च तदृष्ट-
वदास सकाशाद्भूयसा मूल्येन । ततो देवदामस्तु परं गृहं नि-
र्माय युक्त्या शशुर-वैश्वनः स्वभार्यां मानीय च निगूढहृदय-

शलः स्थिति चकार । ततस्तत्-प्रतिपक्षः स वणिक् बह्वन्विष-
णेनाप्यलब्धनिधि देवदास मध्येत्योवाच । एतद्भवद्भृहं जीर्ण-
न मद्भ्रां रोचते तस्मै निजं मूल्यं देहि स्त्रीकुलं च आत्मगेहम् । दे-
वदासश्च न तत् स्वीचकार । इत्थं तयोर्महान् विवादोऽवभत् । उ-
पजग्मतुश्च तौ राजानम् । ततो राजकुलं गत्वा हृदयस्थितं दुः-
सहं विषमिव स्वभार्यावृत्तान्तं नरेन्द्राय समुद्गिरति स्म । ततो
नृपति स्तब्धाया मानोय तत्त्वं मनस्य च तं पारदारिकं वणिजं
सर्व्वस्य मद्गण्डयत् । देवदासोऽपि तां कुवधं द्वित्रनासिकां कृत्वा
अपराञ्च परिणीय लब्धनिधिः सुखं तस्यो । अतो धर्म्मार्जिता-
लक्ष्मी रासन्तत्यनपायिनी । एव सतश्च राजा धर्म्मेण धनं मर्ज्ज-
यितुं येतत यतो धनं हि राज्यतरोर्मूलम् । तस्मात्तन्निमग्नं य-
थावत् सम्मान्य धर्म्मात्तरां श्रियं लब्धुं दिग्विजयं कुरु ।

यस्तु ब्रह्मदत्ताख्यो वाराणसीपतिः सततं त्वदैर माचरति ।
प्रथमं तमेव विजयस्व । ततः प्राचीप्रक्रमेणाखिलानां दिशां
विजये समुद्यमं कुरु । मन्त्रिमुख्येनैवं विज्ञापितो वत्सराजः प्र-
कृतिषु प्रयाणारम्भमादिष्टत् । ततस्तस्य राष्ट्रे यात्रासंरम्भोऽभूत् ।
वीमन्त्यरायणश्च ब्रह्मदत्तस्य विचेष्टितं ज्ञातुं वाराणसीं दूतमेकं
प्राहिणीत् ।

अथ कश्चिचित् शुभेहनि जयशंसिभिर्निमित्तैः प्रीतो-

ब्रह्मदत्तं प्रति प्रययी । स नृपतिः प्रीङ्गितं कृत्वा पीतुङ्ग-जयकुञ्ज-
 र मारुह्य पर्वतारुढो दुर्भेदसुगेन्द्र इव शुशुभे । चकार च वे-
 गसम्भ्रमाभिर्वाहिनीभिर्मुक्तास्तलं पूरयन्नकाण्डं जलदागमसम्भ्रम-
 म् । तत् सैन्यकोलाहलं प्रतिधुनयन्व्यो दिशः परस्परं तदा-
 गम-भयमिवाचख्युः । न सहते ह्येष नरपतिरपश्य प्रतापमि-
 ति व्यञ्जयन्निव भूरिगुरकस्तेजस्तिरोदधे । अनुजग्मतुश्च नवगुणा-
 कृष्टे कौर्त्तिजयिवाविव तो देव्यो तं नरपतिम् । अथागच्छन्तं वत्स-
 राजं दुर्जयं मत्वा ब्रह्मदत्तः शिरो विरचिताञ्जलि दूतं समेषय-
 त् निकटागतञ्च तं दृष्ट्वा स्वयं मध्यगात् वत्सराजोऽपि प्रदत्तोपा-
 यनं तं नृपं प्रीत्या सम्मानयामास । यतः शूराणि प्रणतिप्रिया भ-
 वन्ति । एवं तस्मिन् विजिते प्राचीस्थान् सृष्टुन् नमयन् कठि-
 नांश्च नृपानुभूलयन् गंगातरङ्गमालाभिः क्रोडन्तमिवाभ्युनिधि-
 प्राप । चकार च तस्य वेलातटान्ते जयस्तम्भम् । अतः परं तस्य-
 विजयं निदं वर्णितम् ।

अवनम्य करे दत्ते कलिहै रम्यगैस्ततः ।

आकरोह महेन्द्राद्रिं यशस्तस्य यशस्विनः ।

महेन्द्राभिभवाज्ञोतै विन्ध्यकूटै रिवगतैः

गजैर्जित्वाटवीं राधां स ययौ दक्षिणां दिशम् ।

तत्र चक्रे स निःसारपाण्डुराननगर्जितान् ।

पर्वताश्रयिणः शत्रून् शरत् कालइवागुदान् ।

उल्लङ्घ्यमाना कावेरी तेन सम्मर्दकारिणा ।

चोलकेश्वरकीर्त्तिय कालुष्यं ययतुः समम् ।

न परं मुरलानां स सेहे मूर्धसु चोन्नतिम् ।

करैराहन्यमानेषु यावत् कान्ताकुचेष्वपि ।

यत्तस्य समधाभिन्नं पपु गीदावरीपयः ।

मातङ्गा स्तम्भदव्याजात् समधेवामुचन्निह ।

अथ सवत्सेशो रेवा मुत्तोर्वीज्जयिनोमगात् । तत्र च स्व-
श्रेण चण्डमहासेनेन सुसत्कृतः काबिन्निशा विषम्य च पश्चिमां
दिशं जितुं प्रययौ । तस्यां च यथावदुदयं प्राप्य कुवेरपालितां
दिशं जगाम । तत्र मिथुराजं वशीकृत्य स्त्रिच्छान् उपशमांस । तत्र
तुरगधुवचतुरान् तुरस्कान् जित्वा पारमोकपतेः शिरश्चिच्छेद ।

एवं विजित्य वसुधां वत्सेभः सपरिच्छेदः ।

पद्मावती-पितुः प्राप पुरं मागध-भुभृतः ॥

मगधेण्य देवीभ्यां सहितोऽस्मिन्नुपस्थिते ।

सीतलोभून्निशाज्योत्प्लावति चन्द्र इव स्मरः ॥

ततो मगध भुभृता सनगरेण तेनार्चितः ।

समय जनमानसै रनुगतो नुरागागतैः ॥

निगोर्णवसुधातलो बल भरेण लावाणकं ।

जगाम विषयं मिजं स किलवत्सराजो जयौ ॥

इतिवत्सेगदिस्त्रिजयोनामैकविंश स्तरंगः ।

एतेनान्येषु सर्वेषु स्थूलेषु सूक्ष्मेषु तत्त्वेषु सिद्धयो व्याख्याता
इति । एवं यदास्य रजोवहुलः सत्वतमसी अभिभूय तमोवहुलो
वा सत्वरजसी अभिभूय भावः प्रवर्त्तते, तदैवेदम् चोरां मृदा
च्चावस्थां जनयति । अनेन सत्वादीनां भावव्याख्यानेन ब्रह्मादिको
टपर्थेन्तं समस्तं जगद् व्याख्यातं सर्वाणि शास्त्राणि चेति ॥

अथ यथाश्रिसरन्तं राजानं सम्बन्धिनोऽनूत्पतन्ति एवं मन
एवाश्रित्य सर्वाणीन्द्रियाणि व्याप्रियन्ते, यथाच तस्मिन् स्वामिन्नुदा
सीने सर्वे निरवलम्बा भवन्ति, एवं मनस्सुदासीने चेन्द्रियाणि ।
अतएवाचार्यवाक्यम्—

“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोरिति,”

तस्मान्मनोजय एव सर्वथा यतनीय इति ॥

इति श्रीकाशिराजसागरे वाशिष्ठे चारणे

कलातत्वे द्वितीयपादस्य चतुर्थमाह्निकम् ॥

इतिद्वितीयः पादः ॥

अथतृतीयः पादः ॥

ततस्तेनान्नं सृष्टमिति ।

अन्नं नाम अद्यते भक्ष्यते शलादधःक्रियते यत् तदुच्य-

ते । तस्येयं व्यवस्था । यान्युक्तानि भूतानि तेषांकाशोऽवसरं ददा-

ति, लब्धावकाशानि वाय्वादीनि चत्वारि भूतानि कालशक्त्या य

विणतानि विवित्र-रसतामापन्नानि नानाकारेणात्मानि भवन्ति
 ये यथा वानिभुज्यन्ते, यथा लृणं पञ्चादीनाम्, मलम् शूकरादीना-
 म्, मांसं क्रव्यादादीनां, हविष्यं यतीनां, देवानाञ्चावृतमिति ।

तद्विदमन्नं, सात्त्विकं, राजसं तामसञ्चेति ।

सात्त्विकं हविष्यं, राजसं पिशितादि, तामसं प्राकादीति ।

येन यथावत्सुपभुज्यते, तस्य रसादिकमारभ्य हृत्पन्थाः सर्वे
 शरीराः आन्तराद्यभावा जायन्ते, सात्त्विकान् प्राप्तिः दृष्टिः-
 कान्तिनैरोत्थञ्चेति मनः-काययोः, राजसादुक्ताहस्तैर्लृणं वलं पु-
 ष्टिञ्चेति, तामसात् दैन्यं मोहः पुष्टिः मालिन्यञ्चेति । पुनरिदम-
 न्नमतिरेकेण वर्णयन्ति, तथाहि अद्यते स्वाद्यते स्वस्वसामर्थ्ये-
 न यद् येन प्राप्य शरीरोपयोगाय कल्प्यते तत्तस्यान्नमितिगीयते
 यथा वागादीनां वाक्वादीनि, श्रोत्रादीनां शब्दादीनि, अन्तः-
 करणानां च वृत्तय इति अतएव सुगन्धिं पुष्टिवर्धनमित्यान्वातो-
 मवति, दृश्यते चैतैर्मनःकाययोरुपयोगः प्रीतिः क्षीभो रोगो मो-
 हः प्राप्तिः पुष्टिञ्चेति । अतएवैतानि पूर्ववत् त्रिविधानि, तान्येता-
 नि सर्वाण्यन्नानि यथादेहं, यथाकर्मा, यथादेहं, यथाकालमुप-
 भुज्यानि संस्कारानुसारेण भावादिकमुत्पाद्य लोकान् पातयन्ति,
 परमार्थतस्तु सर्वाण्येव चतुर्णां परिणामा इति व्याख्यातमन्नं ॥
 इतिका-वा-चा-क-द्वतीयपादस्य प्रथमाह्निकम् ॥

ततस्तेनाच्चाद् वीर्यं सृष्टमिति ।

वीरस्येदं वीर्यं बलं सामर्थ्यमिति, तच्च शरीरेन्द्रियान्तः कर-
णेषु यथोपादानं व्यस्तसमस्तसंस्थानेन स्वाधिष्ठानमूर्जस्त्वयति ।
येन वागादीनि कर्चकुण्डलानि, योत्रादीनि ग्रहणनिपुणानि
अन्तःकरणानि संयमशीलानि भवन्ति । अन्नाद्वीर्यमित्युदाहरण-
मात्रम् । अन्नमेव, रसाद्युत्पादादिक्रमेण पुरुषं जनयति, स्थाप-
यति, नाशयति च; तत्रायं क्रमः यथा कालमुपात्तादन्नात् पाके-
नादौ रसः रसाद्रक्तम्, रक्ताभ्यांसं, मांसाभेदः, मेदसोऽस्थि, अ-
स्थीमज्जा, मज्जः शुक्रम्, शुक्रादोजयेति ।

तथा भावा रसास्वादकृताः कामह्लादाद्या इति ।

व्याख्यातम्वीर्यम् ॥

इतियौकाशिराजसागरे वाशिष्टे चारणे कलातले द्विती-
यपादस्य द्वितीयाङ्गिकांशः ॥

ततस्तेनतपः सृष्टमिति ।

तपोनाम सत्वोद्वेकानुकूलो व्यापारः । मच्च कायेन, वाचा,
मनसा सम्पाद्यः । कायस्य स्नानानु लेपन मलापनयनादि । हस्त-
योरभयदान देवचर्या पुष्पचयनाचौर्यादि । पादयोर्विहितदेश-
गमनासन मलापनयनादि । पायोर्विहितदेश-विसर्ग-मलशोध-
नादि । उपस्थस्य वन्धविहितानन्दादि ।

श्रोत्रयोः श्रुतिस्मृतौहासपुराणभगवत् सकीर्तनादिव्यवगादि ।
रसनायाः पवित्रान्नपानं सेवनं कदन्नत्या रीतिः ।
घ्राणयोर्धूपदोष-पुष्पादिगन्ध-दुर्गन्ध-व्यागादि ।
वाची भगवत्-संकीर्तन-स्वाध्यायोपदेशाभयोक्त्यादि ।

अन्तः करणस्य दृष्टादृष्टियथा-कामादि दीपदर्शनकर्त-
व्यं पावित्र्य-विलोकनादि ।

एतदेव तपः शनै र्यथाधिकारं चिरनिरन्तरं सत्कारं सेवितं-
इदं भूमि, यथानुष्ठेयमानं क्रमात् सात्त्विकं प्रेम प्रदश्यं संसार-
दीपात् शनैः प्रस्थाप्य ब्रह्मविष्णुादि-भावं प्रसाध्यात्मानं ब्रह्मभावं
भावयति, पुरुषं निस्तारयति । अतएवादिसर्गं ब्रह्माण्डमस्ति तप
तपेति प्रथमोपदेशः, भृगोर्वाक्ये वैकुण्ठं पितरं प्रति ब्रह्मजिज्ञास-
ायाम्, अत्र प्राणं मनोविज्ञानं मानन्दं ब्रह्मैक्यं पार-
तपश्चरन्तं तस्मिन् पुनस्तपस्त्वोपदेशः । अतएव शनि, १ अपि
शिष्यान् प्रथमं तपस्येव प्रेरयन्ति । सुतरां ब्राह्मणा मित्या २ सास्तपः-
शीलत्वात् । एव न्तप एवगुणस्तपोऽन्तरस्य, यदैकं तपः प्रसाध्य
तपोऽन्तरमनुभूयते, ततस्तेन स्वसन्निकृततपोऽन्तरमुपदिश्यते तेन
तपोऽन्तरमिति, अतएव तपसो न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा
परमतिरिति ॥

इति श्रीकाशिराज सागरे वाशिष्ठे चारणे कलातत्वे तृतीय-
पादस्य द्वितीयाह्निकाः ॥ ० ॥

अर्थशास्त्रम्

Production on Large and Small Scale.

युगपन्महतोऽल्पस्य वा कार्यजननस्य

फलम्

स्थितेऽपि विविधप्रकारके घनाधिगमोपाये यन्त्रव्यवहारो नाम तत्र प्राधान्येनोपकल्पितः ।

यथा प्रभूतं मुत्पद्यते वस्तुजातं सुविस्तृत व्यापारवतां शिल्पिनां गृहे न तथाल्पव्यापारवतामसम्यग्यन्त्रव्यवहारिणां अम-विभागकारिणा मपि शिल्पिनां का कथाऽत्र स्वहस्त-मात्र-सहायस्यैकाकिनः शिल्पिनः । पश्य तावदेको हि कार्याध्यक्षो यथा शतस्य नियोज्यानां कार्याणि पर्यवेक्षितुं समर्थस्तथा द्विशतयोरपि । एव मेक एव यन्त्रचालको (engineer) यथा शतघोटकवलान्वितस्य यन्त्रस्य परिचालने शक्तस्तथा द्विशतघोटकवलान्वितस्य यन्त्रस्य च ।

यौकसायर लांकसायर, मिडलैण्ड प्रभृति प्रदेशेषु यन्त्र-स्वाधिकव्यवहारेण प्रभूत-द्रव्योत्पत्तिस्तज्जन्यधनलाभस्य चाधिक्यं लभ्यते । परवैतक्ताभाधिसम्बन्धेन, एतद्वि-तसहस्रावश्यक-तानुगतमस्ति । यदि कदाचित् यन्त्रस्वाधिक-व्यवहार वशादेकदेवा-वश्यकान्तिरिक्त-तसहस्रज्जुजातं निर्याय यन्त्रं निरुद्धोक्तं भवेत् । त-

दा यावन्निरोधस्तावदेव यन्तेषु व्ययिता नीविर्न किमपि फलं प्रमथी-
त, यन्वमपि च तत् मलदूषितं भवेत् तथा स्तरेणापि कार्यं भृत्ये-
भ्यो यथायथं वेतनं देयं स्यादन्यथा तेऽपरं मनुगच्छेयुः ।

सामान्यतोऽधिकद्रव्यनिष्माणं न तावत् क्षतिकरं किन्त्वपे-
क्षिताधिकनिष्माणमेव । आपणे विनिमयार्थं मानीतस्य वस्तुन
येदपेक्षात्पत्वं मनुभूयेत तेनैवेतद्दिनिमय-विषयोभूत-द्रव्यस्यै-
वाल्पत्वं प्रतीयेत । अतो युगपत् सर्वेषां मेव वस्तूनां मनावश्यक-
प्राचूर्ध्यं (Glut) न सम्भवति । अथवाव्यवहारेणैव द्रव्याणां मना-
वश्यकप्राचूर्ध्यं जायते न त्वधिकोत्पादनेन ।

एवमधिकद्रव्योत्पादकानां केचित् संहतस्थान-वाणिज्यो-
पजीविसम्प्रदायाः (Joint Stock Company) भवन्ति । एतेहि
वाणिज्य-लब्धधनेभ्यः कुसौदमिभ्यः नीविं सङ्कलय्य वाणिज्यमा-
रभन्ते । एतेषां तत्तदावाश्यककार्यजात-पर्यवेक्षणार्थं भूति-
भुजः कर्मचारिणो नियुज्यन्ते । एतेषां निखिलमेव कार्यं भू-
तिभुग्भिः परैः सम्पाद्यते । परं विशेषलाभं विना न हि परे परे-
षां कार्यं मभिनिवेशेन कुर्वन्ति । अतः सम्भाव्यते भवति च-
तादृशवाणिज्य-कारिणां प्रभूततया क्षतिः । एतन्निवारणार्थं हि-
न्दीपरिटिव सोसाइटी (Co-operative Society) नाम वणिक्-
सम्प्रदायानां प्रवृत्तिः । पूर्वोक्त वणिक् सम्प्रदायेभ्य एतेषामिता-

वानेव विशेषो यदत्र लाभंशपहीदृणा मन्यतमा एव केचित्-
वारं कृत्वा कार्यजातं पर्यवेक्षन्ते ।

Effects of increased Productiveness of Labour.

अमकारणक-वर्द्धितोत्पादकतायाः फलम्

केन फलोत्पत्ते राधिक्यं भवति कीदृशीच तस्य सीमा वि-
धातव्येति विवेचितं मेव पूर्वमस्माभिः सम्मतिः अमकारणक-
वर्द्धितोत्पादकतायाः फलं समालोच्यते । तादृशफलोत्पादकत-
या अमकारिणां संख्या सम्वर्द्धिता भवति । विचिन्त्यतां तावत्
यदि किमप्येतादृशं यन्त्रं निर्मितं भवेत् चेनेकेनैव मनुष्ये-
ण षष्टिसंख्याकमानवानां कार्यं सुष्ठु सम्पादितं स्यात् । तदा
पूर्वं एकोनषष्टि-अमकारिणां कृते यदव्ययोऽभवदिदानीं तदपचा-
त्यव्ययेनास्माभिस्तत्संख्यकअमकृतां कार्यमधिगम्यते । तेषु चैवं वि-
धापरव्यापार-नियोजितेषु सम्वर्द्धित एव क्रमशो धनं तत्तद्देशेषु ।

यदा अमजीविनो धनधान्ययुता भवन्ति, परिश्रमानुरूपं
फलं साप्नुवन्ति भवति च तेषां परित्यक्तं प्रति जनानां म-
हानादरः । तदा देशे विवाहस्य वृद्धिर्भवति । भोज्यद्रव्याणां मू-
ल्यवृद्धिर्न अमकृतां सुखमनुमोयते । अन्नमूल्यवृद्धासह विवाह-स-
म्वर्द्धने कारणम् ।

देशे यथायथावस्थाधिक्यं भवति तथातथैव लोक-

दर्शितपूर्वा मलक्षितां परितपदवीम् ।

अनिर्द्धारितपूर्वत्वेना निश्चितपूर्वत्वमस्मदभिप्रेतं किन्तु किम्प्रकारकत्वेनानिर्द्दिष्टत्वनिति । निश्चितायामपि स्मृतौ ततः पर-
मस्माकं किम्भविष्यतीति नास्त्यस्माकं निश्चित मितिभावः । स्मृते
रनन्तरं नागलोकं, सुरलोकं, सोयुज्यं चालोक्यं कैवल्यं वा प्राप्स्याम
इत्यनिश्चितनिर्द्धारणार्थं नास्माकमुद्यमः । उद्यमे वा तादृङ्निर्द्धारणे
कस्य श्रद्धा भविष्यति ।

भवत्वेवं प्रतिवर्षमेव वयं मगाध-काल-महासागरस्य समी-
पवर्तिनो भवामः । यमराजस्य क्रम-प्रापका भृत्यवर्गा इवै ते
सम्बत्सरा जन्मन आरभ्यै—वासान् शमन-सदनाभिमुखं नय-
न्ति । यथा तरङ्गावलीभिः क्रमशोनीयमानं वस्तु मध्येगङ्गं निपत-
ति तथा वयं मध्येभिर्वत्सररूप तरङ्गमालाभिः कालमहासाग-
रस्य मध्ये ।

स्वीकारः

वयमतीव कृतञ्जहृदयेन

भारतस्य मित्रकार्यं प्रवृत्तस्य भारत मित्रेति यथार्थनाम-
धेयस्य सामाहिक सम्वादपत्रस्य प्राप्तिं स्वीकुर्मः । इदं हि पत्रं क-
विकाता नगरोस्थे वृहदापणे वृहत्प्रतिवासरे प्रकाशितं भवति ।
भाषा तस्य हिन्दी ।

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरानाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासनी सुमनसाधनसमभिजन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकाराणां-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयोनिराकुल्या-लविद्यातिशिरस्युजि ॥

खण्ड ८]

मारच ई १८७८

[३ सङ्गा

सूची

बृहत्कथासरित्सागरसारः ... ८७—१०१ पृष्ठे

कलातत्त्वं (ताराचरण शब्दप्रणीतम्) २१—२४ ”

शङ्कासमाधानं ... १७ ”

ऐतिहासिकरहस्यम् ... १८ ”

सङ्गीतकम् ... २२ ”

लाहोर

एल्वर्ट नामके यन्त्रे दिल्हाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्तप्रकाश” नामधेयं प्राक्तभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंग्रहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लापः प्रकाशनीयः । विद्योदय काव्यध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्य संस्कृत पाठाशालान्वतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।)

नूतनपुस्तकम् ।

कन्दोषोदः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहौर) स्थित मेहरचांद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टार्म अफिम, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चाद्वयं २।००

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

विद्योदयः

बृहत्संज्ञासरित्सागरसारः

अथैकदा राजा योगन्धरायण मेकान्ते समाह्वयोवाच । सर्वे-
हि राजानो मदराज्ञां पालयन्ति ब्रह्मदत्तस्तु वाराणसोपतिः पूर्वव-
देव विरुद्धमाचरति । तच्छ्रुत्वा योगन्धरायणः प्राह राजन् नैतन्निवं
दुर्जना हि स्वकार्योचितं फलं मप्राप्य नात्मभावं परिहरन्ति ।
शृणु चात्रैतां कथाम् ।

पुरा पद्मविषये अग्निदत्तनामधेयः कोऽपि द्विज आसीत् ।
तस्य सोमदत्तो वैश्वानरदत्त इति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः । तयोः सो-
मदत्तो महामूर्खो वैश्वानरदत्तश्च सुपण्डित आसीत् । अथास्तम-
पगते पितरि सोमदत्तः क्षेत्तकमीकृतं वैश्वानरदत्तश्च राजासम्भा-
नितो बभूवाथैकदा सोमदत्तं शूद्रैः सहावङ्गोष्ठीक मवलोक्य तस्य
प्रिय-सुहृत् कथिदिप्र उवाच ।

“अग्निदत्तसुतो भूत्वा शूद्रवन्मूर्खं चिष्टमे ।

निजमेवानुजं दृष्ट्वा राजपूज्यं न लज्जसे” ।

तन्निशम्य स हि महामूर्खं स्तं पादेन दारुणं माजघ्नान् ।

तेनातिखिदं प्राप्य स विप्रो राजानं व्यजिज्ञपत् । महापतिश्च क-
थां सोमदत्तस्य शूलारीपणं मादिशत् । ततो राजा तस्य कन्या-

यसा भ्राता कृतविज्रमिरेन वधादमोचयत् ।

एवं विमुक्तः सोमदत्तः कार्यान्तराभावात् पुनरेव कृषि-
चक्रमे । ततः स कृषियोग्यां भूमिं द्रुमटवीं गयो । लेभे च तत्र
कामपि शुभां भूमिं । तद्भूमि-मध्यगतं घनच्छायाच्छन्नं सूर्याग्नी-
तलमेकमश्वत्थतरुमवेत्य स कृष्यर्थे परमं तोष साप । अथ तत्र-
तं तरुवरं संपूज्य कृषिमारेभे । ततः कालेन पक्षप्रायेषु शस्त्रेषु देवात्
पर राष्ट्रेण सा भूमिरलंघ्यत । ततस्मादवलोकनेन रुदतीं भार्या-
समाग्रास्य पुनरेव तं तरुं सम्यूज्य कृषिमारेभे । अथैकदा चिन्ता-
विनिद्रस्य निशि तत्सैकाकिनो तस्मादश्वत्थवृक्षादुचचार काचित्-
सरस्वती ।

तुष्टोऽग्नि ते भोः सोमदत्त तद्गच्छ श्रीकण्ठप्रदेशे आदि-
त्यप्रभसंशस्य नरपते राट्टम् । तत्रात्मानं फलभूतीतिनाम्ना प्रख्या-
प्य प्रत्यहं सन्ध्याम्निहोत्रं पठित्वा राजदारे स्थिती वदे स्वमिदं वचः ।

“भद्रकृत्पाप्रयाद्भद्र

मभद्रस्वाऽप्यभद्रकृत्”

एवं वदन् सहतीं हवि माप्स्यतीति ।

ततः फलभूति रिति ख्यातः सोमदत्तः श्रीकण्ठविषये गत्वा
राजदारे स्थित स्नातथैवावोचत् राजा च तन्निशम्य वस्त्राख्या—भर-
णानि यामांश्च ददौ । एवं क्रमेण स नृपते रतीव प्रेमपात्र सम्भूत् ।

अथैकदा राजा आदित्यप्रभोटव्या नाविकं कृत्वा प्रति
निवृत्तः सहस्रान्तःपुरं ययौ । तत्र प्रविश्यैव देवीं दिग्भ्ररामुद्दि-
केणो मूर्ध्निमोलितलोचनां विचित्रवर्णकन्यस्तमहामण्डलमध्यगां च
ददर्श । समीपे च तस्या अष्टकुसुरा महाभांभोपकल्पित मुग्वलि
मैक्षिष्ट । तदृष्ट्वा भयाकुलचेतसा नृपेण संपृष्टा साधुमाकुलिता
साऽपि सम्भ्रमाकलितांशुका प्रोवाच । राजन् कृतवत्याम्हि तवैवो-
दयलाभार्थं पूजनं मिदम् । अहं हि डाकिनीसिद्धिमुपगता । नृण
चेतवृत्तान्तं, पुराहं वाच्ये वयस्याभिः ससंख्यता ।

“अस्मीह प्रमदीयानि तरुसङ्खलमध्यगः ।

दृष्टप्रभावो वरदो देवदेशो विनायकः ॥

तं प्रार्थितप्रदसुपगम्य भक्त्या संपूज्य येन निर्विघ्नं स्वीचितं
पतिमवाप्ससि । विनायक मपूजयित्वा कृत—सुरतमहोत्सवाया
पार्वत्या अपि देवैः सुरत-विघ्नः सम्पादितः, का कथा नराणाम्”

वयस्याभि रेव मुक्ता यावदहं पुरो गत्वा विघ्नराज
मपूजयन्तावत् गगने समुत्प्लुत्य ता विहर्तुमारेभिरे । ततो मया-
तादृक् सिद्धिस्वरूपं पृष्टवत्योन्नुवन् । इयं हि नो नृमांसाग्रमजा
डाकिनीमन्त्रसिद्धिः । अस्ति चास्माकं गुरुः कालरात्रिरिति प्र-
सिद्धा कापि ब्राह्मणी । अथ तस्मिन्निनीलुपाऽहमपि ताः सखा-
रवोचं । दाप्यतामिष उपदेशो ममापि युष्माभिः ।

ततो मदभ्यर्थनवा तास्तत्क्षणं मतोव विकटरूपिणीं सत्ता-
 रालसोमिव तां कालरात्रिमानिन्दुः । तां दृढाहमचिन्तय मतोऽवे-
 व किं विधाता वैकुण्ठ-निर्माणवैदुष्यो प्रदर्शिता । सा समागच्छेव-
 ज्ञातां कृतविघ्नेश्वरार्चनां मां विपत्त्यां कृत्वा भैरवार्चां सकारयत् ।

“एतच्चमत् पितुर्देशे विषं त्रिशूलं विद्युतम् ।

कालरात्रिश्च शिष्याह भिव्यादौ वर्णितं मया” ।

सा तु कालरात्रिः पतिव्रता नामोत् । मम तु पतिव्रतत्वात्
 ततोऽप्यधिका सिद्धिः । तदस्मद्देवे नये त्वमेव्यधुना प्रविश । कु-
 र्व च तेन सिद्धियोगजितानां राज्ञां मूर्ध्नि पदं । तदाकस्मिं नरमां-
 स-भोजनभोक्तृपतिः प्रथमं निविषेध । अथ प्राणत्यागोद्यतवां
 तु राज्ञां तत् प्रत्यपद्यत । दुष्करा हि विपशकृष्यमाणानां
 स्वपदेऽवस्थितिः । ततः सा राजानं प्रपूजिते मण्डले प्रविश्य
 समयञ्च कारयित्वा प्राह । नयाऽयं फलभृतिर्नाम विप्र उपहारा-
 र्थमुपकल्पितः । तदाकर्षणञ्च सायामं तदत्र नये कथितसूपकारः-
 स्वाप्यतां येन स तं हन्ति पति च । ततो राजा तदचनेन कमपि-
 सूपकारमाह्वयोवाच योऽदात्म—भोजननिर्माणा-देशार्थं तव स-
 मोपि यास्यति तं हत्वा तन्मानेन स्वादु भोजनं कुर्याः ।

इत्यादिदृष्टः सूपकृतं सगृहं ययो । ततः फलभृति मागतं दृष्ट्वा
 राजा प्राह गच्छ, शीघ्रं मलयपवनार्थं सूपकारं साहसिकमादिश ।

ततस्तेन मन्त्राः सृष्टा इति ।

सननात् त्रायन्त इति मन्त्राः शास्त्राणि तेषां वा भेदा
विद्याः कलाश्चेति ।

विद्यते लभ्यते ज्ञायते वा सर्वमनेनेति विद्या वाग्रूपा
शब्दप्रमाण मिति यावत् । वीजान्यथैकाक्षरादीनि संक्षेपतोमूल-
प्रतिपादना मन्त्राः शास्त्राणीति ।

मूकेनापि यत्साधयितुं शक्यते सा कलेति । विद्या हि ता-
वन्मुख्यतो हान्निशब्दिधाः—

ऋक् यजुः सामाश्रयणीतिवेदाश्चत्वारः । त्रायर्धनुर्गान्धर्व
तन्त्राणीति चत्वारस्तोपां क्रमादुपवेदाः । शिखा कल्प व्याकरण
निरुक्त ज्योतिष्कृन्दांसोति षडङ्गानि । सोमांसा तर्कः सांख्य,
वेदान्तो, योग, इतिहास पुराणं, स्मृति, नीतिरसत, मर्षशास्त्रं,
कामशास्त्र, मलङ्कारः, काव्यं देशभाषाऽवसरोक्ति यावनमतं देश-
दिधर्मश्चेति । विद्यते लभ्यते ज्ञायते वा तत्त्वमनेनेति वेदः सत्राक्षणी
मन्त्रः, तत्र यत्र मन्त्राः पादशो ऽर्चशो वा पठान्ते कश्चिद् वीजं, समा-
ख्यानञ्च सा उपासनाप्रधाना ऋगिति । यत्र मन्त्राणां पाठक्रम
गीतकृन्द्सामनियमः कश्चाध्वर्यवं, पाठ य विगुणः तत्त्वार्थप्रधान
यजुः कृष्णं शक्तश्चेति । यत्र मन्त्रादि रुद्रगोष्ठं तज्ज्ञान प्रधानं
सामिति । यत्रोपाख्योपासनादि भोवनिर्णयः तद्भावप्रधानं मन्त्रो-

द्विरसमिति । ब्राह्मणी विनयोमी अग्नेनेव प्रवर्तितव्यमिति । येन
 प्रकृति भावानुसारे रोपधादिकल्पनया चिरायु भवति गदानपह-
 नि च स ऋगुपवेद आयुर्वेदः । येन युद्धमस्वास्व व्यूहचलादिवि-
 धयो ज्ञायन्ते, स बज्रुपवेदो धनुर्वेदः । येन तन्त्री कण्ठाद्युस्थिता-
 ना मुद्राक्षानुदात्तादिरूपाणाम् शृङ्गारादि रसोद्बोधकानां, काला-
 दिभेदकतालकहितानां स्वरानाम् स्वरूपतः प्रतिपत्तिः स सामवे-
 दोपवेदो गान्यवेदो गन्धर्वानाम् तत्र भेषुष्यात् तचामतः प्रमि-
 दिरिति । तेन शिवशक्त्यादि—विधिवोषास्योपासनादि—विधी-
 नाम् पङ्क्ति मोरलोपाटनवर्गीकरणस्तत्तत्र मोहाकर्षणैः सह
 विधिष्यात् प्रतिपत्तिः तद्वयवेदोपवेदस्तन्वमिति । अतएवागसीतो न
 मार्गोपोपसनादिविधयः शिष्टानामिति ।

येन स्वरात् कालाद् स्थानात्, प्रयत्नात्तवर्माना मुच्चारणादि
 विधयः शिष्यस्ते सा शिष्या । ब्राह्मणमेवादृश्यं सक्ताणां प्रयोग-
 उक्तः स कल्पः ।

येन प्रकृति प्रत्यय लिङ्गादिभेदाद्यानारूपाणां शब्दानां स्वरूप-
 निरुक्त्यर्थकवाक्यत्वादि व्याक्रियते तद् व्याकरणं ।

यत्र व्याकरण निष्पन्नानां शब्दानां सति सामान्ये निरुक्तिः
 सत्ताख्यातम् यथा अक्तवीराजिन इति तन्निरुक्तम् ।

येन श्लोतिषां चन्द्र सूर्यग्रहनक्षत्रादीनां शल्याहोरा—

दिभिःसंहिताभिश्च यज्ञानामिष्टानिष्टः कालः कथितः तज्ज्ञोतिः ।

येन स्मरस्तादिवर्णपरिभाषित कालभेदैः पाठ समापनो-
दार्थं रहस्यानां क्वादनार्थं उपसंहाराद्यर्थश्च मन्त्राणां विश्रान्ति र-
वगम्यते तत् छन्दः । यत्र संकीर्णानां वेदवाक्यानां अर्थप्रकरणलिङ्ग-
श्रुतिसमाख्योपक्रमोप संहारादिभि र्मीमांसा सा मीमांसा ।

यत्र प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणै र्भावाभावानामर्थानां वेदा-
नुकूलयुक्तिभि र्विवेकः सत्तर्कः काणादादिः ।

यत्र प्रकृतिपुरुषयोः संख्यानं तत् साङ्ख्यम् । यवाहितोयं
सच्चिदानन्दमात्रं ब्रह्म सत्त्वम् प्रपञ्चोऽयं भित्वा चिद्विनाशो माया-
मात्रमिति प्रतिपाद्यते स वेदान्तः ।

यत्र यमनियमादिभि र्वृत्तिरोधः कथितः स योगः ।

राजमुन्यादिकृत्यमिषात् प्राप्तुं कथनमितिहासः । स एव
पुरावृत्त मित्युच्यते ।

यस्मिन् सर्गप्रतिसर्ग वंशमन्वन्तर वंशानुचरितादीनां विमे-
षतः कीर्तनं तत् पुराणम् । सार्थशास्त्र-वर्णां प्रयोगाणां वेदावि-
रोधिनाम् स्पष्टतः स्मरणं स्मृतिः ।

बहिर्मुखानां सूदानां लोकयुक्त्या वेदाप्रमाण्यं वदतो श्वेरा
चरणमिति नास्तिकमतम् । शास्त्रा विरोधि शासनयुक्त्याद्योपाधि-
नरक्षणादिविधि रर्थशास्त्रम् ।

शृङ्गारानुगुणं समस्तद्रव्य भावादिकथनम् कामशास्त्रम् ।

प्रासादं प्रतिसारामृदु-वाण्यादि रचनम् शिल्पशास्त्रम् ।

संसारिणि जीवन्मुक्तानामासर्गिणाम् साधुषु वैदग्ध्यं श्रे-
यादिभिर्भूठिति चमत्कारभूः सादरमासायोऽप्युद्गार्यो वलङ्कारः ।

लोकमिदं प्रीतिमयं यत् कलाविद्यायात् सरसमदी-
पं निवन्तरचनं मनुजारीरपि काव्यम् ।

विना शास्त्रसंकेतं लोकसंकेतं व्यवहारं साधिका वाग्
देवभाषा ।

अन्तर्विज्ञाय उचितकालं वाग्व्यवहरणं मवसरीतिः ।

ईश्वर-प्रामाण्येन राजसत्तामसभावाभिसम्बन्धात् स्वार्थ-
लक्षकं जीवन्मुक्तिरहितं लोकाभ्युदयं साधकं जडेः सहसानु-
मोदितं कर्माद्यनुसारेण देवेनैव व्याकृतं यावन्मतम् ।

शास्त्रे न साक्षादस्मायते देशे देशे कुले कुले वर्णे वर्णे व्य-
वहृतः कल्याणदी देवादिप्रश्ने इति ।

इति श्री काशिराजसागरे वाग्निष्ठे चारणे कलातत्त्व हती-
याङ्गिकांशः ॥ श्री ॥

कला तु चतुःषष्टि विधा, तथाहि शृङ्गारादिचेष्टा-सूचन-
म् नर्तनम् । समष्टि व्यष्टिभ्यां मनेकवाद्यं वादनं शीजन्यादि ४म् ।
नानाकार-धारणं कृतिज्ञानम् । स्त्रीपुरुषो वंसा लङ्कार-सम्बन्धनम् ।

शङ्कासमाधानम्

विगतवर्षीयं विद्योदयस्यैकस्यां संख्यायां सोमदत्तभट्टकृते
कथासरित्सागरस्य पद्यानुवादे अप्सरःशब्दस्यैकवचनान्तत्वं
मवलीक्याशङ्कितमस्माभि “स्त्रियां बहुष्वप्सरस” इत्यमरं स्थितौ क-
थमेवं विधः प्रयोग इति सम्प्रति मुलतान—निवासिभिः ठाकरद-
त्तनामधेयैः पण्डितवरै रेव मत्र समाधानं कृतम् ।

स्वास्ति श्रीलवपुरस्थमहाशयेषु विद्योदयाभिध-संस्कृतप-
त्राध्यक्षेषु सविनयवृत्तमेतत् भोः महानुभावा विद्योदय प्रकाशने-
न श्रीमद्विभवद्विस्मृतविद्याध्ययनशालिनो बहवो बहुश उपकृ-
ताः यतः परोपकाराय सतां विभूतिरिति परस्त्रीकप्रचदर्शनतो
ममासीमानन्दोजातः ततश्च पूर्वोक्त-पत्रस्य सप्तमं खण्डोपहादय १२
सङ्ख्यान्तर्गतं कथासरित्सागरसार-गुणा-श्च प्रकरणे-भार्याकृता
मयैवेयं शापभ्रष्टा वराप्सराः ।

इति प्रतीकमादाय- पत्राधीभवद्विः- श्रीकीयं मूलादुद्धतः ।
अप्सरःशब्दो हि नियतं भूम्नि- वर्त्तते । न ज्ञायते केन कारणेन
मूलकृतायैकवचनं प्रयुक्तमिति लिखितं तत्पठित्वा हि यथामति
चात्र लिख्यते तथाहि वराप्सराः—इति पदे न काचिदशुद्धशङ्का-
यतः- स्त्रियांबहुष्वप्सरसः स्वादेकत्वेऽप्सरा अपीति शब्दादीनादेक-
वचनान्तत्वं मपीति ज्ञेयम् अतएव बालभारते—महाकाव्ये—वैरा-

हे—आदिपूर्वाणि—चतुर्थे सर्गे अङ्गिकास्था तिमौभृता पद्मभृता-
पतोऽम्भराः ॥ इत्युक्तम् ॥

विधाय हृदि मङ्गलं विधाय करुणां खलु ॥ भवद्विर्भेखनो-
यं वै प्रतिवाक्यञ्च माम्भति ॥ १ ॥

पञ्चप्रियकः—सुलतान—पत्तननिवासी सेतुपालोपनामक-
ठाकरदत्तशर्मा ।

अत्रोच्यते अस्म्यु सरन्ति उद्वच्छन्ति इत्यम्भरम इति व्युत्पत्ति-
योगात् तथा “अस्म्यु निर्मयनादेव रसात्तस्माद्वरस्त्रियः उत्पेतु-
र्भनुजश्चेष्ट तस्मादम्भरसोऽभवत्” । इति विश्वपुराण-दर्शनाच्च अ-
म्भरःशब्दस्य नित्यबहुवचनत्वपक्षः साधोयस्त्वेन प्रतीयते । अतए-
वामरटीकायां महेश्वरः । अत्र अम्भरःशब्द एकस्यामपि व्यक्तौ-
बहुवचनान्तः स्त्रीलिङ्गः । यत्तु मेनका वै अम्भरा रूपिणीति भा-
ष्योक्ते स्त्वया अम्भरसा विति श्रुतिनिर्देशाच्च बहुवचनस्योक्तगत्व-
मिति तस्माद्वाकवि-महर्षि-प्रयोगादिस्थितेषु समर्थनं भवितु-
मर्हति नतु सोमदेवभट्टवत् यस्य कश्चचित् प्रयोगस्थितेषु । इत्य-
मलमतिविस्तरेण । सम्पादकः ।

ऐतिहासिकरहस्यम्

(द्वितीय भागः)

श्रीरामदाससेन प्रणीतम्

वय मतीव कृतज्ञतारसोच्छलितेन हृदयेन ग्रन्थकृत्तुः
सर्वतोमुखं त्रेयोऽभिकाङ्क्षमाणा ग्रन्थ मेतं स्वीकुर्मः । तत्रभवन्तः
पण्डितवर-श्रीरामदाससेन-महोदया हि वङ्गाभिधेय-समाख-
भाषायाः सर्वाङ्गीनसम्पद मभिलिप्सवः प्रतिवर्षं मण्डपपरियम
लभ्यानन्यसाधारण-ग्रन्थ-रत्नेन नवेन ता माभूषयन्ति । अस्मदा-
लोच्यैतिहासिकरहस्यग्रन्थेन न केवलं मैतिहासिकरहस्यं परं
तत्रभवतां ग्रन्थ कर्तृणाञ्च लोकसीमातिवर्त्ति—विद्यावुद्धिशालित्व-
रूपरहस्यं मपि भुवने प्रथितं भवति । अतएवास्य समालोचन-
रूपातिसाहसिक्य मपहायेतत्स्वरूप-परिचयमेव केवलं पाठकानां
मुपदीक्रियतेऽस्माभिः ।

ग्रन्थोऽयं वङ्गभाषायां विरचितः । अत्र हि जैनमत-समा-
लोचनं, भागवतवोपदेवौ, वेदविभागः, कुमारपालो, त्रिद्यापति
विहङ्ग, आर्यसम्प्रदायस्याचारव्यवहारो, वौदजातकम्, स्वरवि-
ज्ञानं, पाणिनी, रागनिर्णय इत्येतदभिधेया दृष्टं प्रस्तावा दृश्यन्ते
सर्व एव ते परस्परं सङ्गन्ते स्वाहितयुक्तिप्रमाणादिगुणोपैः ।

वयमत्र केषाञ्चित् सारं संगृह्णामः । जैनमतसमालोच-
नम्—जैनधर्मीयाधुनिकः ७८८ खृष्टाब्दादारभ्यास्य प्रचारः
संवत्तः । एषास्मते परमेश्वरस्यास्तित्वमस्ति । यथा

“कर्त्तास्ति नित्योजगतः स चैकः

स सर्व्वगः स स्ववशः सनित्यः ।

इमास्तु हेयाः कुविडम्बनाः स्युः

स्तेषां न येषां मनुष्यामकस्त्वम् ।

स हि परमेश्वरोऽर्हदाख्यः । तस्य स्वरूपं यथा "सर्व्वज्ञो
जितरागादिदोषस्त्रैलोक्य पूजितः । यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन्
परमेश्वरः" ।

तेषामुक्तिस्वरूपं, यथा । मृत्तिकाविलिप्त मलावुद्व्यं जलेऽ-
धः पतति—पुनरपेतमृत्तिकावन्धं सत् उर्ध्वं गच्छति तथा कर्मव-
न्धविनिर्मुक्त आत्मा असङ्गतत्वात् उर्ध्वं गच्छति । । अस्योपायः

"सम्यग् दर्शनं ज्ञानं चारित्र्याणि मोक्षवर्गः"

अप्यर्थः

येनरूपेण जीवाद्यर्थो व्यवस्थितस्तेन रूपेण अर्हता प्रति-
पादितेऽर्थे विपरीताभिनिवेशराहित्यरूपं अज्ञानं सम्यक्दर्श-
नम् । येन स्वभावेन जीवाद्यो व्यवस्थिता स्तेनैव स्वभावेन सं-
शयसम्बोद्धादनाक्रान्तस्य जीवस्य गुरुरूपदिष्टपथा श्रवणं मनना
द्यभ्यासपाठवेन 'ज्ञानावरकानां पूर्व्वोपपादितमिथ्यादर्शनावि-
रतिप्रमादानां सुपथमे सति स्वयमेव समुदेति । संसरणच्छेदा-
द्योद्यतस्य अद्वानस्य ज्ञानवती जीवस्य पापकर्मभ्यो निवृत्तिः-
सम्यक् चारित्र्यम् । एतानि समुदितानि मोक्षकारणम् ।

सूक्तम्—सम्पूर्णमृषिवाक्यन्तु सूक्तमित्यभिधीयते ।

अृषिसूक्तानि यावन्ति सूक्तानीकस्य वैकृतिः ।

स्तूयेतैकास्तु यावत्स तत् सूक्तं देवतं विदुः ॥

मण्डलं—तत्तद्वृषिदृष्टानां वृद्धनां सूक्तानां एकधिकतृकः

संग्रहो मण्डलम् ॥

महासूक्तं—दर्शकताया-अधिकं महासूक्तं विदुर्वृधाः ॥ *

पतञ्जलिमते यजुर्वेदस्य शाखाः शतं चरणबृहमते पञ्चाशो-

तिः । अस्य परिमाणं । अष्टादश सहस्राणि सन्वत्राक्षराद्योः सप्त

यजुंषि यत्र पठन्ते सप्तयजुर्वेद उच्यते ॥

सामवेदपरिमाणं—अष्टौ सामसहस्राणि सामानि च पतु-

ईश । उद्धानि सरहस्यानि सामगणः स्रतः ।

अथर्ववेद परिमाणं—द्वादशानां सहस्राणि मन्त्राणां

विशतानि च । शोपथं ब्राह्मणं वेदेऽथर्वणे शतपाठकम् ॥

विद्यापतिविह्वलः । अयं हि कथिक्महाकवि रासीत् ।

सम्यक्तस्य कृतिर्विक्रमाङ्कदेवचरितं नाम महाकाव्यं दृष्टम् ।

* शाङ्खायन, आश्वलायन, मण्डूक वाक्यताः । यावन्ति सू-

क्तानि एकेन अृषिणा दृष्टानि तानि अपिसूक्तानि एकदेव स्तव-
पराणि सूक्तानि देवसूक्तानि । एकस्यन्दो यदितानि सूक्तानि
कन्दः सूक्तानि ।

तत्रविह्वलेन सविद्यावत्ताया एवं परिचयोदत्तः ।

“साङ्गोवेदः फणिपतिदृशा शब्दशस्त्रे विचारः

प्राणा यस्य यवणसुभगा सा च साहिव्यविद्या ।

कोवाशक्तः परिगणयितुं श्रूयतां तथ्य मेतत्

प्रज्ञादर्शी किमिति विमलेनान्तर संक्रान्तमासीत् ॥

विद्योदयस्य शुद्रकायत्वादत्रैव विरम्यतेऽस्माभिः ।

सङ्गीतकम्

जगति विजयकामा तनुरभिरामा, ज्यामा मदयति
हृदयमिहैषा; प्रकटविभङ्गो, नेत्रविभङ्गो-नीतकुरङ्गीगर्भं विशेषा,
वनकुसुमशोभना वित्तविलोभना चूडाकलित-कलापित केशा हृ-
दयकमलाकरे कमलविम राजति पीतवसनोज्ज्वलवेशा (१)

यामि, सखि यामुनतीरे, मधुसमयशोभन युवहृदयलोभन
मञ्जुकुण्ड कुटीरे, भ्रमरकुलसङ्कुलचूतलतिकाकुलसङ्गतसुरभिस-
भीरे कीकिलकलरवीदृक्षितमाधव वेषु निनादगभीरे (२)

माधवहे, परिहर मम पन्थानम् हसति जनो ननु पश्यन्
निन्दति तव महिमानम् ॥

रक्ष त्रिनयमयमञ्जुलिरिच्छ तव रक्ष रक्ष कुलमानम् नित्य-
मसूयति गुरु रक्षकोपनः कुरु कुरु तदितः प्रयाणम् ।

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहौर स्थित-श्रीहीरोलाल बहोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विषदाम्बुजवासिनी सुमनसाग्रनसामगिनिन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारथो-लोकवृत्तामुशीलनः ।

विद्योदयो निराकृष्टा दविद्यातिमिरभावि ॥

खण्ड ८ *]

जगद्वि इ. १८७८

[१ मङ्गा

सूची

कलातत्त्वं (ताराचरण शस्त्रिणीतम्) १३—१६ पृष्ठे

दरिद्रकुटुम्बम् १ ”

स्नेहः ४ ”

वेदान्तसूत्रावली ६ ”

विद्यार्थी ८ ”

लाहौर

ऐलर्ट नामके यन्त्रे दिल्वाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाश” नामधेयं प्राक्ततभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रन्थेच्छुभिर्मदल्लिके पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय काव्यध्वजः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगियः) लवपुरस्थ संस्कृत पाठालान्यतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयानु विरचिता मूल्यं ।)

नूतनपुस्तकम् ।

कन्देबोधः (संस्कृतहिन्दोभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दोभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टारम अफिस, पञ्जाब यनिवर्मिटी कलेजे) प्राप्तव्यः ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चादेयं ३।००

प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकप्रति १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

दारिद्र्यकुटुम्बम् ।

दिग्भरायाद्भुतविक्रमाय करालकालान्तकतुल्यवर्चमे ।
 क्षुत्क्षामकण्ठाय भयङ्कराय सुभोदरिद्राय सुहृशीरोयमे ॥ १
 अमूहरेर्नाभिसरोरुहात्पुत्रा धाता विधाता जगतोखिलस्य ।
 तस्याभवन्मानस उत्तमप्रभः सुतो मरोचिष्ममरोचिश्मानो ॥ २
 अन्योपि पुत्रः स्रुतिकर्मदक्षो दक्षो बभूवाद्भुतकर्मशालो ।
 याभ्यामुभाभ्यां जगतां गतिभ्यां प्रजापतिभ्यां जगदापुपूरे ॥ ३
 तेषे मरोचिस्तप उग्रमग्रः प्रभञ्जनाहारपरस्तरस्यो ।
 दक्षोपि शिवावलकृष्टचित्तस्तपाप भीमं तप आत्मसिद्धौ ॥ ४
 तयोरथ प्रीतमनाः स्वयंभूस्तपोनिदाने-कृतचित्तयो मुदा ।
 वरान्ददौ काङ्क्षितकार्यकर्तृन् प्रजापती चापि चकार तो ततः ॥ ५
 अथो मरोचि स्तनयं कलाद्यासुत्पादयामास तपःप्रभावात् ।
 यं कश्यपं प्राहु रदीनसत्वं देवर्षिदेव्येश्वरसिद्धतातम् ॥ ६
 तस्मा तपः सोप्यगमत्कृतार्थतां समर्थ उत्पादयितुं वराः प्रजाः ।
 कुर्वन् प्रजासर्जनमन्वहं महान् यो नाप हृत्तमुदयतेजसा ॥ ७
 दक्षः प्रसूत्यां सुतनूः कलाद्या असर्जयत्लोकानदप्रभाः सुताः ।
 अदानुतिन्ता अथ कश्यपाय याभिः प्रसूतिः कृतकृत्यतां यवो ॥ ८
 अरौरमत्ताभिरनेकहायनान्शोथो ससर्जद्भुतविक्रम सुतम् ।

सङ्कल्पनामान मशेषदेहिना माधारभूतं भवभूतिहेतुषु ॥ ८
 तदात्मजश्चाजनि तिग्मतेजः कामो मनोभूरमरार्चिताङ्घ्रिः ।
 यं सर्वसौख्यस्य निदानभूतं नार्योनराश्च प्रवदन्ति भूयः ॥ १०
 जज्ञे ततः सर्वहरस्तरस्त्री व्ययोऽव्ययस्यापि विभीषिकाकृत् ।
 व्याप्तं जगद्येन चराचरं द्राक् स्वतःप्रभावेण भयस्य सख्या ॥ ११
 व्ययः स्वस्वरूपं प्रजास्वव्ययासु व्ययौभावमुत्पादयिष्यंस्ततान् ।
 यदातं जगर्हं मुहुःसर्वलोकस्ततश्चुक्षुभे सोऽपि सङ्क्षुब्धचित्तः ॥ १२
 अथ विचार्य चिरं विचरन्नागजगति सर्वजनस्य भयावहम् ।
 जनयतिस्मिन् समानगुणैर्युतं मिथुनमात्मविकारविशुद्धये ॥ १३
 दरिद्रो दरिद्रेत्युभौ विश्रुताह्वां वभूतमुदाराश्रयो प्राप्तविद्यौ ।
 दरिद्रः प्रविष्टो जसा मर्त्यलोकेऽतनो दात्मभावं द्रुतं लब्धलजः ॥ १४
 दरिद्रां व्ययो वीक्ष्य पुत्रीङ्गुणाढ्यां वरान्वेषणे दत्तचित्तोऽथ धन्यम् ।
 मुनिं नारदं यत्नतः पर्यपृच्छत्सुता विप्रकस्मै मया ब्रूहि देया ॥ १५
 तद्वाक्यश्रवणेन जातकुतुको देवर्षिरत्यङ्गतः प्रावोचच्छृणु पुत्रक
 प्रियतम त्वैलोक्यवीरात्मजाम् ।
 विप्रेषु प्रतिपादयस्व न चिरादस्याः समःकोमुविस्वाध्यायप्रियस-
 र्वशास्त्रविदुषो भूदेवहन्दात्पतिः ॥ १६
 श्रुत्वा तद्वचनं चिरस्यमुदितः कन्यां व्ययः स्वांमुदाकुत्साहीभरणा-
 स्बरादिसहितां दर्शन्दुर्पूर्णाननाम् ।

शुक्लेन्दीवर पञ्चतुल्यनयनां मानाभिः लम्बस्तनीं भेरीमध्यसमान-
मध्यरुचिरां शुक्लस्मिगाभासिताम् ॥ १७

योवाचस्यतितुल्यभाग्यसञ्ज्ञितायायप्रधानाय भूदेवोवाय ददौ प्र-
सन्नमनसा देवाग्नितेजःपुरः ।

यत्पाणिग्रहणेन विप्रनिवहो याज्यापरो बीभवत्सम्प्रत्ययशून ए-
व नितरां भूमौ दरीदृश्यते ॥ १८ ॥ युग्मकम्

कुलशोलवरूपैर्विद्यासहितनाथतामूलैः ।

गुणजालैस्संयुक्तप्राज्ञवरायार्पयेत्कन्याम् ॥ १९

इतिधर्मागमवेत्ता व्ययी विचार्याविप्रसङ्गे धो ।

कन्यां दत्त्वेन सुखं लेभे दोहितलिप्सया दूनः ॥ २०

कष्टो नष्टश्चष्टो दुष्टानिष्टो यश्चिह्नयापिष्टो ।

दंभादृतलोभभयक्लेशाः पुत्रादरिद्रायाः ॥ २१

अभवन्नथो दरिद्रः पीडामुदाहृत्य पुत्रं मत्स्यम् ।

सोहं सत्वरतिमिव जनशमास प्रसङ्गकालक्षम् ॥ २२ ॥ युग्मकम्

एभिस्सर्वैर्लोके व्यग्रधानैरतन्द्रितं क्लिष्टः ।

सत्वरमण्यां क्षुधया परिपीडितमद्वया भुयः २३

क्षुत्क्षामकण्ठस्वबलान्मृत्योः संहारदपिणः ।

जनो यं विविधैः क्लेशैः प्रातराशायकल्पते ॥ २४ ॥ युग्मकम्

इतिदारिद्र्याकुटम्बप्रशंसन् शोनिवासधोरिणः ।

क्षतमेतेन सधियां मनःप्रसादोऽतिशब्दयात् ॥ २५ ॥ इति

स्नेहः ।

स्नेहस्य स्वरूपं किमिति जिज्ञासायां दार्शनिकनां स्थितेऽपि विविधप्रकारके मतभेदे, स्नेहोनाम स्वार्थानुगतचित्त-धर्मविशेषः इत्येवास्माकं सिद्धान्तः । दृश्यते हि लोके यथा यथा-स्वार्थाधिक्यं तथास्नेहाधिक्यं स्वार्थाभावे च स्नेहाभावः । इत्यविनाभावेन स्नेहस्य स्वार्थानुगतत्वं स्फुटं प्रतिपद्यते मनुष्याणां परस्परस्य समानसम्बन्धावस्थितावपि सर्व्वोहि जनः उपकारिणमेवानुधावति । शरीरमनोवचनैस्तस्य शुभानुष्ठानं करोति । यावदुपकारस्तावदेवैवं व्यवहारः । अथदेववशेनोपकाराशक्ते तस्मिन् न कोऽपि तमनुगच्छति । इयं जनपूर्णा वसुधा तस्यारण्यानीभवति गृहञ्च कान्तारम् ।

एवंहि पितृपुत्रयोर्भात्रोर्दम्पत्योश्च चिरविरुद्धस्य स्नेहस्य प्रवर्द्धमानस्य च स्वार्थ एवमूलम् । पश्य पुत्राणामध्ये योहि धनार्जनक्षमः पितृचरणानुगतश्च पितरौ तमेव सततमाद्रियेते सर्व्वदा तस्य शुभ माकलयतः स्वजनगोष्ठेषु तस्य प्रशंसावादैर्गगनमापूरयतः । तस्य शिरःपीडात्रमे यादृशीं कृपणतां दीनतां च प्रकाशयतीत तस्मात्तदेष्टुपातेऽप्यपरेषां अर्ज्जनाक्षमाना-मर्ज्जनक्षमानास्वा विरुद्धाचारिणामभक्तानाम् । यथा पितरौ स्वार्थकारिणं पुत्रं मनुवर्त्तेते तथा पुत्रोऽपि स्वार्थजनकं जनकं जननीञ्च

स्वार्थ-जननी मनुगच्छति सम्मानयति च तौ प्रत्यहं पादो-
दकपानेन । उपार्जनक्षमोहि पिता पुत्राणां भक्तिभाजनं स-
म्मानपात्रं अन्यथा केवलं मवज्ञाभाक् भवति । पूर्वमर्थहीन-
त्वेन स्वजनैरवज्ञातस्य पश्चात् काच-खण्डनिनादेन स्वजनान्-
प्रलीभयतो वृद्धस्य वृत्तान्तो वचनमिदं सप्रमाणीकरोति ।

इत्थं यदा पतिः सह धर्मिणीं सर्वान्तःकरणेन सर्वप्र-
यत्नेन च सुखयति तदैव तस्याः पातिव्रतस्य परमोत्कर्षः । सा
प्रत्यहं पुद्गलमपि भर्तुश्चरणयुगं यत्नेन प्रक्षाल्य तदुदकं परम-
या भक्त्या पिबति । अन्यथा तु सम्पार्जनी-सन्ताडनेन दुःसह-
वचनविप्रेण च तं विशीधयति । अचेतदवश्यं वक्तव्यं स्वार्थस्य-
हि जनानां विशेषतोऽवलानां द्विधैवाधिगमो भवति यथा श-
भ-वसन-भूषणादि-प्रद-पर्याप्तधनाधिगमेन, सुन्दररूप-वचन-दर्श-
न-श्रवणादिनाच । एको वाह्य स्वपरस्वान्तरीणः । अत्रेदमप्यनु-
स्मर्त्तव्यं यत् स्वार्थन्नामात्मनः सुखलाभरूपः प्रयोजनविशेषः ।
सुखाभिलाषश्च मानवानां स्वरूपनुरूपो रुचिश्च प्रतिमनुष्यं भि-
न्नरूपैव । कश्चित् धनाधिगमेन सुखीभवति, कश्चित्सुन्दररूप-
दर्शनेनापरो मनोहरवचनोपन्यासश्रवणेन । कश्चित्चैहिकोपभोगा-
दिभ्यो जलाञ्जलिं दत्वा विजने समुपविश्य स्वमनसोऽश्विनामुपि-
कनित्यसुखसाधनतपश्चर्यादिकं कुर्वन्निर्हैवा-नन्तमुखमनुभवति

इत्थं प्रति मनुष्यं सुखाभिलाषस्य भिन्नरूपत्वे सुखस्यापि
रूपभेदता सुखस्य भिन्नतायां स्वार्थस्य च भिन्नता । तथाहि पथ्याप्त
वसनभूषणादिलाभेऽपि पत्यो वृद्धे कुरूपे वा व्यभिचारभाचरन्ति
बहुः कुलस्त्रियः यतः केवलं वसनाद्यागमेन न तासां स्वार्थ-
साधनम् । इति

वेदान्तमुक्तावली

पूर्वं परमात्मनः स्वरूपं कथितं कथ्यते हीदानीं
श्रुतिपरम्परा प्रख्यातोऽस्य महिमा ।

तथाचमुण्डके—

“तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः

साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ।

प्राणापाणो-ब्रोह्मिण्यवो तपश्च

अद्वा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिय ।

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे

ऽस्मात्प्रयन्दन्ते मिन्यवः सर्वरूपाः ।

अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च

येनेष भूतैस्त्रिष्ठते अन्तरात्मा ।

बृहदारण्यके—

सहोवाचैतद्वैतदचरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्यस्थूल-

मनषुङ्गल-दीर्घमलोहित मस्त्रेह मच्छाय मतमोऽवायुनाकाश-
मसङ्ग मरस मगन्ध मचक्षुष्कमश्रौत मवागमनोऽतेजस्क समाण-
मसुख मसात्र मनन्तर मवाह्यं न तदप्राति किञ्चन न तदप्राति-
कथन ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ
विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्या-
वापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्-
गि निमेषा मुहूर्त्ता अहोरात्राण्यर्द्धमासा मासा ऋतवः संव-
त्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्त्येतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि-
प्राच्यो ऽन्या नद्यः स्यन्दन्ते खेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतोच्यो ऽन्या वां-
याञ्चदिशमन्वेति ।

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सल्लेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो यं-
सर्वाणि भूतानि न विदु र्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः स-
र्वाणि भूतान्यन्तरोऽयमत्येषत आत्मा अन्तर्वास्यमृतः ।

तैत्तिरीयोपनिषदि

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ।

भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ।

श्वेताश्वतरं—

विश्वतश्चक्षुरत विश्वतो मुखो

विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्यात् ।

संवाहुभ्यां धमति सम्मतले

र्वावाभूमिं जनयन् देवएकः ।

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं

यथानिकायं सर्वं भूतेषु गूढम् ।

विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं

ईशं तं ज्ञात्वाऽमृताभवन्ति ।

यस्मात् परं नापरमस्तिकिञ्चित्

यस्मान्नापीयो न ज्यायोऽस्तिकिञ्चित् ।

ब्रह्मैव स्वयं दिवि तिष्ठत्येक

स्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ।

सर्वाननशिरोध्रुवः सर्वं भूतगुहाश्रयः ।

सर्वं व्यापी स भगवानन् तस्मात् सर्वगतः शिवः ।

सर्वतः पाणिपादन्तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमन्त्रोक्ते सर्वं माह्व्य तिष्ठति ।

अपाणि पादोजवनी यहीता

पश्यत्यचक्षुः मन्त्रणीत्यकर्णः ।

स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता

तमाहु रयं पुरुषं महान्तम् ।

विद्योदयः

स्पर्शानां, चक्षुषोः रूपाणाम्, रसनाया रसानां, घ्राणयोश्च गन्धाना-
मिति, यस्यासाधारणो गुणो येन गृह्यते, तस्य सात्विकांशात् त-
दिन्द्रियमुत्पद्यते यथा शब्दं गृह्णाति श्रोत्रम्, तदाकाशेन्द्रियम्
यतः शब्द आकाशगुण इति, एवं त्वग्बायोः, चक्षुस्तेजसः, रसना
रसस्य, घ्राणं भुवश्चेति ।

गीतवक्तृत्ववचनानुकारादयो वाचः कर्माणि, तेषां वागिन्द्रि-
यजन्यत्वात्, । संकल्पप्रेरितस्य मनसो वेगोत्पादे तज्जनितो वायु मू-
लाधारमाहन्ति, तज्जन्मा शब्दाख्योगुणः तत्तत्स्थानक्रियासम्पादित
स्तत्तदाकारो भवति य एष सर्वव्यवहारहेतुः । एतेनाकारादि हका-
रान्तानां स्वरूपविप्रतिपत्तिरपि निरस्ता । यस्य यदा स्थानक्रिया-
सम्पादितत्वं तस्य तथाकारत्वात् । अतएव नास्ति विपश्चादि धू-
नीनां स्वरूपसंलेख इति । सच परा पश्यन्ती मध्यमा वैखरी नाम-
भिद्यतुर्धा । यदा मूले सूक्ष्मस्तदापरा, ततः पश्यन्ती उदरे, मध्यमा-
हृदये, वैखरी कण्ठे चेति । मध्यमान्ता विषया ध्यायिनाम् । चर-
मा वह्निर्मुखानामिति ॥ वाद्यशिल्पलेखक्रियालाघवादयो ह-
स्तयोः, आसनवृत्त्योक्ताम्फनादयः पादयोः एवं पायूपस्थयोरपि ।
दूरान्तिकादिसमस्त-शब्दग्रहणं श्रोत्रयोः सिद्धिः तथाहि एक-

एवैष आकाशः सर्वेषां शब्दानामाधारः ये यदा येन पयोत्पद्यन्त-
इति सच शङ्कुल्याकारस्थानोपहितोऽखण्डोऽपि सखण्ड इव-
प्रातिस्विकं केवलं स्वाभ्यन्तरस्थं ग्राहयति तदभिमानिनः पुरुषा-
निति । यथा गृहावृतो दीपः तदन्तरस्थं विषयं दर्शयति तदा-
वृतान् पुरुषानिति । यदा तु ध्यानवशान्तस्मिन्नेवाकाशमात्रे संय-
तस्य उपाधिभङ्गे निरुपाधिके महाकाशे चेतसोऽवस्थानं भवति,
तदा सर्व एव दूरान्तिकस्थाः सर्वे स्थूजाः सूक्ष्माश्च शब्दा गृह्य-
न्ते, यथा गृहावरण-भङ्गेन सर्वे वह्निःस्था भावा दीपेनेति ।
छाया-पुरुष दर्शनं चक्षुषोः सिद्धिः तथाहि मध्याह्न निरावर-
णे देशे समपतितायां स्वच्छायायां श्रोवांशे स्थिरोभूतयो चक्षुषो-
स्तत् संसर्गात् ऊर्ध्वावलोके पृथिव्या ज्योतिर्मयो महा-कायः पुरुष
उदेति, तस्य शिरश्छेदा-वलोके सृत्यु, रङ्गोत्कृतोच व्याधिरिति-
ज्योतिर्दर्शनमपि तयोरेव सिद्धिः, तत्-प्रस्तारः, नासान्तिके चक्षु-
षोः सन्निधाने स्वाङ्गुल्योर्योगेन शनैरामर्दे चक्षुस्थं तेजः शनैरुद्भू-
तं महद्भूत्वा व्योम व्यापृणोति, यन्मुद्रितेनापि चक्षुषा ज्योतिर्तिर्म-
यं विश्वमीक्ष्यते । एवमेव प्रणिधानेन संयमा-दन्त्येषामपि सिद्ध-
यः सम्पादनीया इति ।

इति श्रीकाशिराजसागरे वाग्निष्टे चारणे कलातत्त्वे द्विती-
य पादस्य तृतीयमाङ्गिकम् ॥

ततस्तेनेश्वरेण मनः सृष्टमिति । प्रकृतिः सामर्थ्यान्मन इति-
महत्तत्त्वमुच्यते तच्चास्मितामात्र महद्भारः यत्राहं ममिति प्रत्ययः-
शरीरमात्रपरिच्छिन्नः संसार इति गीयते । संकल्पवन्मनः निश्च-
यवद्वुद्धिः स्मृतिमच्चित्तमिति । अत्रैव महत्तत्त्वे स्वप्रकाशभूता-
याचितेः प्रथमं प्रतिबिम्बं । एतदेव मन आध्याकारेण परिण-
तमिन्द्रियप्रणालिकया विषयानानामूच्य सुखदुःखाध्याकारेण-
परिणमत्प्रकृतेरनादि संयोगात् तादात्म्यात् पुरुषं संसारय-
ति । इदमेव मनो महाबल मनिवार्यम् विश्वाकामि यावन्नसंक-
ल्पयेत्, तावद्वागादीनि श्रोत्रादीनि च किमपि कर्तुं न शक्नुव-
न्ति । बलात् कारितान्यप्यन्यैर्न लोद्वादिवत् आदानादीनि सा-
धयन्ति यथा सुषुप्तो प्रलये वा । रज्ज्वेव नटः पुत्तलिकां, मनसै-
वात्मा सर्वान् व्यापारयति । नैतस्य लज्जाभयादिकं संकल्पं नि-
रुणहि, निरावाधं संकल्पयति, किन्तु व्यापारात् कथञ्चिन्निर्त-
यति, यथा वस्त्रराजस्य कुन्त्यामभिलाषो, न व्यापारः, राज्यत्वा-
गिनोऽपि राजर्षेर्विश्वामित्रस्य मेनकायां वन्यथेति । यदैवेदं स्व-
संकल्पितं स्वव्यापारसाध्यं निरावाधं प्रमादाद्वा, भ्रमाद्वा, काक-
तालीयवत् याथार्थ्याद्वा कल्पयति, तदा तदापि प्रमादः प्रवर्त्त-
यन्नपि न फलमुत्पादयति, यदाकाकतालीयवत् व्यापारस्तात्त्विकाः,
तदा फलं साधयति, कथमेत, दुच्यते । यतो वहिर्मुखाः सर्वे ग-

तानुगतिका नान्तर्दृश इति । अस्मिन्नेवावसरे पुण्या-पुण्य फलानि
अतएव ज्ञानिनाम् नास्ति दुःखम्, यतो विमृश्य कारिणस्ते ।

अस्यैव परिणामा धर्माधर्म-कामक्रोधलोभमोह-मद-
मात्सर्यैश्वर्यानैश्वर्य-सुखदुःखभ्रमप्रमाद-तर्कनिश्चय-स्मृतिप्रेम-विचि-
कित्सादयः सर्व एव, जाग्रत्सु विषयापेक्षाः, स्वप्नादौ तन्निर-
पेक्षा ऐहिका आमुष्मिका च भावाः । यदास्य भावः सत्त्वबहुलो-
रजस्तमसौ अभिभूय, यदेव संयमयति, तत्तस्यायत्तं तदा भवति-
आयत्तौभूतं यावांस्तस्याधिकार, स्थावत् सम्पद्यते क्रमात्, यथा-
यथायत्तं तथातथा सिद्धिमापद्य विराड्भूत्वा ब्रह्म भवति,
यत्रैताः श्रुतयः—

सस्वराड् भवति, विराड् भवति, यः सर्वज्ञः सर्वविद् य-
स्य ज्ञानभयन्तपः, अपाणि पादौ जवनो ग्रहीता पश्यत्वचक्षुः-
संश्रुणोत्यकर्णः, तमेव विदित्वा तिसृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यते-
ऽयनाय, अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि, ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीत्यादि-
काः ॥ अतएवैतदुपदेशिनामाचार्याणाम् यथाधिकारं शनै रात्म-
ज्ञानाय नानोपदेशे विरोधोऽपि पारिहृत इति, यथा किमिदं
मयं, कस्माद् भवति किम्भावयति वेति जिज्ञासुराचार्यवान्
यस्मादाचार्यवान् वेदेति, सफलहेतुकमन्नस्वरूपमवधारयति, तदा
स्यान्नगताः सर्वाः सिद्धयः प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते च दीप्ता इति

कठे
 अशब्द मस्पर्शमरूपमव्ययं
 तथारसं नित्य मगन्धवच्च यत् ।
 अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
 निचाय्य तं सृत्यमुखात् प्रमुच्यते ।
 अग्निर्यथैको भुवनस्यविष्टो
 रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।
 एकस्तथा सर्वं भूतान्तरात्मा
 रूपं रूपं प्रतिरूपो वह्निश्च ।
 एकोवशी सर्वं भूतान्तरात्मा
 एकं रूपं बहुधा यः करोति ।
 तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्निधीरा
 स्तेषां सुखं शाश्वतन्नेतरेषाम् ।
 नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।
 अस्तोतिब्रुवतोऽन्यत्र कथन्तदुपलभ्यते ।

विद्यार्थो

(संस्कृतमामिन्न पत्रम्)

वांकीपुरे विहारवन्युयन्त्रे मुद्रितः-

वयं पूर्वमेतस्य पत्रस्य संचिह्नसमालोचनं कृतवन्तः । प-
 त्रमिदं सुगमसंस्कृतभाषाभिलिखितं विविधविद्याविषयकप्रस्ता-
 वसंयुतञ्च । पुनरप्यस्य परिचयं प्रदातुं विद्या नामकस्य प्रस्ताव-
 स्यांभक्तमतीश्वरामः । यथा

“विद्याविहीनः पशुः”

अस्यां पृथिव्यां जीवानां त्रिणोविभागे मनुष्या मनुष्यत-
 या प्राथम्येन वर्णिता विद्वद्भिः, परन्तु त एव विद्याया अभावात्

तस्या मुख्यताया निम्नगां द्वितीयां पशुनाम्नीं श्रेणीं समाश्रयन्ति ।
 चाणक्ये नाप्युक्तं “लंबशाटपटावृतः । तावद्विशोभते मूर्खी, याव-
 त्किंचिन्न भाषते” एवं चैतद्वाक्यस्य साहाय्यकमेवेदं वचनं, यस्मा-
 देव एतन्निश्चितं भवति यत् सत्यमेव ये विद्यया हीना स्ते पशु-
 समाना अपि न—यतस्तद्वित्रत्वे सति तद्वतभूयोधर्मवत्वं सदृशत्वं ।
 नचास्मिन् किंचिदपि अपूर्णत्वं केनापि हेतुना यच्च न्यूनीभूतत्वेन
 सदृशत्वमवलंबेत—किन्तु पशुरूपा एव । न केवलंतद्रूपा एव वा
 किन्तु पशुभ्योऽपि अधिकतरा इति वक्तुं न कश्चन बाधः प्रतिभा-
 ति, यतः पशवस्तु पोषकात्पोषं प्राप्य तदिंगितानि जानन्ति, तत-
 श्च तस्मै सर्वदा मुदं वितरन्ति । यावत् द्रव्यं वा परिश्रमः पशूनां
 पोषणे तत्स्वामिना विधीयते तावत् ततोऽप्यधिकतरं ते तन्निदेश-
 प्रतिपाल्य तस्य परिश्रमं सफलकुर्वन्ति । वृथायं व्ययो ऽभूत्, अयं-
 न कर्मसमर्थ इत्यादि स्वस्वामिनो हृदयस्य क्लेशकारिणो विचा-
 रान् स्ववर्तनैर्निर्मूलान् वितनुतेच । परन्तु अविद्याः पुरुषास्तु-
 सर्वभावेन सर्वेषां क्लेशदायिनो भविष्यन्ति । न च ते पश्चादिवत् र-
 ज्जुदंडादिभि राक्रमणीयाः स्वमनोगतानुसारेण वर्तमाना वा भवि-
 तु मर्हन्ति । एकवारं पशवस्तु शिक्षया स्वस्वभावं परित्यजन्ति पर-
 मेते न । लोकेऽप्येषा प्रसिद्धि र्यत् “दास्यं तु विदुषः सौख्यं मूर्खाणां
 स्वामिभावत इति” अर्थात् विदुषां दास्यं, मूर्खाणां स्वामिभवनाद-
 पि सौख्यदं”

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीकृष्णकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदा परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी पुष्पराज्यनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकारयो-ल्लोकहृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं ८]

दसम्बर इ १८८०

[१२ सङ्ख्या

सूची

पृष्ठे

कलि धर्माः

... ८१—८५ ”

प्रजापतिः

... ८५—८७ ”

श्री रामलीलम्

... ८७—८८ ”

मीमांसा परिभाषा

... ८९—९० ”

(द. के. भट्टाचार्य वादमहिता)

मासपत्रम्

... ८८—१०० ”

साक्षर

एल्बर्ट नामके दब्बे दिलवान् राय नामके चैन मुद्रितः

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय कम्पादकसंग्रहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन पृथक् मुद्रितमविद्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभि-
क्षावः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत पाठाशालान्वतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चाह्यं ३।००

(प्रत्येकखण्डं) ० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः ० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

हन्दीबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहौर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्टार्स आफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे
प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।

अस्मत्समीपे प्राप्तव्या ।

॥ कलि धर्माः ॥

एतान्यन्तराख्यबलोद्य नैतन्ननन्ति विचर्य्यं, यद्यं कलिकाले
ये नवीना धर्माः खृष्टोयमाह्वयद्-ब्राह्मार्थ्य-प्रभृतयः सम्भूतास्तेषां
स्वरूपमशेषतः कथयितुं प्रवृत्ताः ; यतो नवीनानामपि तेषामिदा-
नीं पण्यशकटवत् विपणापणग्रामनगररथ्यावटघट्टप्रमुखेषु मानव
सञ्चार स्थानेषु, बालहृदयनिताननेष्वपि च सर्वस्मिन्नेव समये वि-
विधभङ्गा गुणदोष व्याख्यानैः सुदूरमेव तिरोहितम् नवीनत्वं । किं
बहुना साम्प्रतमसूर्य्यम्पश्चात् भारतकुलललनास्वपि लक्ष्यते तत्तन्म-
वधर्माणामभिव्यक्तिः, काश्च च तासु सम्यगधिकार एव, तद्वशेन ताः
सुचिराचरितां योषितां नैसर्गिकभूषणं त्रपां वलात्तिरस्कृत्य प्राग-
ल्भ्यातिशयेन साधारण-समाधिवेशनमुखेषु पुंयजनस्थानेषु प्रचर-
न्ति, यास्तु न तथा प्रागल्भ्या माचरितुं समर्थास्ताः श्वश्रुवाद्यप्रसु-
खान् स्वभर्तृपोष्यवर्गान् नियतं दुर्वचसाधिलिपन्त्यः कथंकथमपि
वह्निर्गमनायत्नरं प्रतीक्षन्ते ।

न वा कलिधर्मपदेन शठता, वञ्चना, बन्धुताऽ भाव, स्वार्थ-
परतादयो वर्तमान मानवचारित्र्यलथावकाशा विदेशीयप्रिचास-
हचरा धर्मा अस्माकं लक्ष्मीभृता किन्तु—

समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणं ।

द्विजानां मसवर्णासु कन्यासूपयमस्तथा ॥

देवरेण सुतोत्पत्तिर्मधुपर्कं पशोर्वधः ।

मांसादनं तथाश्वाङ्गे वानप्रस्थायमस्तथा ॥
 दत्ताया श्वैव कन्याया पुनर्दानं वरस्य च ।
 दीर्घं कालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ॥
 महाप्रस्थानगमनं गोमेधश्च तथा मखम् ।
 इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहु र्मनीषिणः ॥

इति बृहन्नारदीये

॥ तथा ॥

दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं धारणश्च कमण्डलोः ।
 देवरेण सुतोत्पत्ति दत्ता कन्या प्रदीयते ॥
 कन्यानामसवर्णानां विवाहश्च द्विजातिभिः ।
 आततायिद्विजाग्रयाणां धर्मयुद्धेन हिंसनं ॥
 वानप्रस्थायमस्यापि प्रवेशो विधिदेशितः ।
 वृत्तस्त्राध्याय सापेक्षमद्यसङ्कोचनं तथा ॥
 प्रायश्चित्त विधानं च विप्राणां मरणान्तिकं ।
 संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्के पशोर्वधः ॥
 दत्तौरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
 शूद्रेषु दासगोपाल कुलमित्रार्धे सौरिणाम् ॥
 भोज्यान्नता गृहस्थस्य तीर्थसेवाति दूरतः ।
 ब्राह्मणादिषु शूद्रस्य पक्वतादिक्रियाऽपि च ॥
 भग्वद्रि पतनञ्चैव वृद्धादि मरणं तथा ।

एतानि लोक गुप्तार्थं कलिरादौ महात्मभिः ॥

निवर्त्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥

एतएव कलिधर्म्याः । साम्प्रत मतेषां यथाशक्ति समालोचनं
क्रियते ।

अहो कौटुकमनीषित्व मेतादृग्धर्मं प्रवर्त्तकानां ! नै ते कलि-
धर्म्याः परमतेषामेव फलं कलिः ; यावदेतेऽस्मादर्थपुस्तकेष्ववकाश
मधिगतास्तावदेव कलिकालस्य प्रवृत्तिः, एतएव कलिकालस्य त-
ज्जनितस्वार्थगोरवनाशस्य च कारणं, अत्रैतदपि कथ्यते यन्मेषां
सर्वं एवास्मदुपकारकाः । अथवा न ते कदापि कस्याप्युपकारका
आसन्, ते नैसर्गिकासभ्यता-प्रभवाः तेषां निषेधस्तु सभ्यतावर्द्धनेन
सह सम्भूत एव, कमण्डलुधारणा, श्वमेध, गोमेध, भृग्वद्रिपतना,
सवर्णविवाह, वृद्धादि मरणादयस्तु समाजस्य स्वास्थ्यस्य च महा-
क्षतिकरास्तेषां निवृत्तिं प्रति सहजत एव सभ्यतावर्द्धनेन चेतो
धावति न विधिमपेक्षते, तथापि वयं तादृशावनतधर्मे निवर्त्तकानां
कलिधर्मप्रवर्त्तकानां समीपत एतन्निवन्धनाधमर्णाएव किन्तु ते
महोपकारकरान् कति चिद्धर्मान्विषिष्य यन्महाप्रकारं कृतवन्त-
स्तत् सन्निधौ प्रागुक्ता शुभनिवर्त्तनरूपं कार्यमतोवाकिञ्चित्करमेव ।
पश्यत

समुद्रयात्रा स्वीकार निरोधनेन किञ्चिदपकृतं ते रक्षतुमर्हदां,
सम्भूतं निहत मन्महाणिज्यं, सुदूर मपगतो धनागमः, प्रवृत्तं सव्यं

तीव्रतरं दारिद्र्येण ; ततः प्रभृत्येवापरदेशिनो भारत भूमिमाग-
त्यात्रत्यप्रस्थानिचयानन्तरं नीत्वा प्रभूतधनागमं कर्तुं भारेभिरे ।

भारत वासिनस्तु वर्षाभ्युत्तिता वानराश्च सत्यपि साधने
निषेष्टा बभूवुः ; किञ्च सांयातिकानां गमनागमनमन्तरेण साधु-
परिखीभूतो भारत जलनिधिरनायासेनैवापरै राय-तौकतः ।

दीर्घकालं ब्रह्म चर्यं निषेधयद्भिः कृत एवास्माकमुन्नतिमूले
सुदारुण कुठारावातः । भारती यै राज्यै र्विजैर्यत् सर्वं शास्त्रेषु नै
पुण्य मधिगम्य सर्वतो मुखी समुन्नतिः कृता दीर्घं ब्रह्मचर्यानु-
ष्ठान मेव तन्मूलम् । एतस्य निराकरणेन वेदाध्ययनं निराकृतम्,
तेन मूर्खताया सम्यगाविर्भावः । येनेदानीं चतुर्विदीनां वंश्या गायत्री
पाठमपि न जानन्ति तथा भट्टाचार्याणां पुत्राः स्व नाम लेखना-
वसरे गलदुधर्मकलेवरा भवन्ति । न केवल मेतावतैव पर्याप्तं वि-
विधानर्थमूलस्याकालमरणहेतो मन्हादारिद्र्य वृक्षबीजस्य प्रजा-
क्षय करमद्वाराक्षसस्य बाल विवाहस्य तावदेव प्रवृत्तिर्यावद् दीर्घं
ब्रह्मचर्या गुष्ठान पूर्वकं वेदाध्ययनस्य निवृत्तिः । पूर्वं पुत्रसुख
दर्शने नैव जनानां चरितार्थतो बभूव साम्प्रतन्तु पौत्रस्य पौत्रदर्श-
नं विना बहूनां न लप्ति मुपैति चेतस्तत एव बाल्यविवाहा सुष्ठान-
स्यातीवाश्वकं जातं । किन्तु न ज्ञायते यदेतेन न केवलमारब्धस्य
पौत्रपौत्रदर्शनं रूपस्य कार्यस्य वैफल्यं किन्तु स्वपुत्राकालमृत्यु
रूपस्यानर्थस्य च सम्भवः ।

“दृष्टव्यस्य तीर्थसेवाति दूरतः”—

पूर्वाक्त विधिद्वयेनास्माकं ज्ञानं धनानि च दूरीकृतानि साम्प्रत
मनेन दूरतीर्थसेवानिषेधरूपेण विधिना साहसशीर्ष्यादयो ये
चावशिष्टा आर्य्य धर्मा स्ते सर्व्व एव निराकृताः । ततः प्र-
भृत्येव परदेश दर्शनं ज्ञान वञ्चिता आर्य्यवंश्या दूषितानपि स्वस्व-
ग्रामटीकाचारव्यवहारादीन् बहुमन्यमाना अन्येषां स्वाचारानपि
दूषयन्तः परस्परं प्रति वैरिभावापन्नाः परस्परं सावज्ञचक्षुषा
पश्यन्ती महतीं विप्रकृलामुत्पादयामासु र्येन दूरं गतस्तत्तादृक् दृ-
ढरूपं परम्परागत मेकताबन्धनं, दूरंगतः स सर्व्वं त्राकुण्डितो दुर्ब-
र्धः साहसः, समधिकृतानि च शृणुं चेतांसि भयेन, जातञ्च सर्व्वं
प्रह्लास्थानं येन कुटिलताया आविर्भावः ।

एवमादिविषय पर्यालोचनेनैवोक्तपूर्व्वमस्माभि “रहीम-
नीपिलं कलि धर्मप्रवर्त्तकानामिति” यान् यानुपायानवलम्ब्यार्या-
णां भारते ज्ञानधनमानगौरवभरा सर्व्व विध-समुन्नतिमाप्ताः सर्व्व
एव ते कलिधर्मप्रभावेन निषिद्धा अतएव विपरीत फलाभिगमः ।
इत्यलं ।

॥ प्रजावृद्धिः ॥

पूर्व्वं वयं विवाहशीर्षिके प्रस्तावे मैलशस साधिवस्य नामोक्ते-
खं कृतवन्तः परं तस्य कीदृशी सम्यति रिति न तत्र स्पष्टो कृतमस्मा-

भिः । अतएव पाश्चात्यशास्त्रविज्ञानरहितानां चेतस्सवशं महती जिज्ञासा वर्त्तते कोट्टङ्मतं मैलथस साहिवस्येति ; अनेनैव कारणेन वयं सम्प्रति प्रजावृद्धि विषयकं तदोयाभिमतं सञ्क्षेपेण प्रथयितुमुद्यताः ।

स हि स्वकीये प्रजावर्द्धनविषयके पुस्तके प्रथमं प्रजावृद्धि निरोधकान् हेतून् त्रिधा विभजे । यथा केचित् प्रतिवन्धकाः (preventive) अपरे प्राकृताः (positive) ; तत्रच प्रथम श्रेणीषु चिरकौमारव्यभिचार, वन्ध्यताबीजानुत्पत्तेपादयो निवेशिता द्वितीयास्तु च श्रेणीष्व कालमृत्युहेतवः ; ते च यथाऽऽवश्यकाल्पाधिगमोऽतिशय, श्रुतुषु यथोचितसावधानताराहित्यं, दारिद्र्यातिशयः, कुमाराणामपालनं निखिलकार्याणामत्यन्तानुष्ठानं, पौडा, महामारी, सांक्रामिकरोगप्रचारो, युद्धप्रवृत्ति, दुर्भिक्षं मेतान्येवाकाल मरणकारणाणि स एवं विभज्य पुनस्तान् त्रिधा विभजे । यथा केचिन् न्यायानुगताः केचित् पापकराः, केचिच्च दुर्दैवपरिपाकरूपाः ।

स चिरकौमारव्रतपालनं न्यायानुगतं प्रजावृद्धिप्रतिरोधकं कथयति, व्यभिचारबीजानुत्पत्तेपादीन् पापकरप्रतिवन्धकश्रेणीषु गणयति, तथा पौडावन्ध्यतादीन् दुर्दैवपरिपाकस्यान्तर्निवेशयति । यत्र यत्रैतेषां प्रावण्यं तत्र प्रजावृद्धे दीर्घव्यं ; यत्र चैतेषां दीर्घव्यं तत्र प्रजावृद्धेः प्रावण्यम् । एवमेतेषामप्येकतमस्य प्रावण्येऽपरस्य दीर्घव्यं दृश्यते ।

सन्ध्येतेभ्योऽतिरिक्ता अपि प्रजानां वृद्धेः चयस्य वा हेतवः ;
यथा देशस्वभावः । देशविशेषस्य प्रकृत्यनुसारतः प्रजावृद्धेः क्रमो
लभ्यते तत एव कस्मिंश्चिद्देशविशेषे पञ्चपञ्चाशदधिकपञ्चशत वत्स-
रेषु प्रजासंख्या द्वैगुण्यमाप्नोति कस्मिंश्चित् पञ्चविंशति वत्सरेष्वेव प्र-
जासंख्याया द्विगुणता भवति । तथा देशविशेषस्य शस्योत्पत्ति संश्लिष्ट
नियमानुसारेण च प्रजानां वृद्धेर्ज्ञासस्य वा क्रमो जायते । यत्र प्र-
जासंख्यापिच्छयाऽधिकं खाद्यमुत्पद्यते । तत्र शीघ्रं प्रजासंख्या वर्धतेऽन्य-
थात्वे फलमप्यन्यथा भवति । देशादेशान्तरगमनपूर्व्वं कोपनिवेश-
स्थापनमपि प्रजावृद्धे मंहत् प्रतिबन्धकम् साधनञ्च ।

वस्तुतस्तु स्थिरीकृत मेतत् साम्प्रतं यत् यदि यथाऽवश्यक-
खाद्यद्रव्यादीनां लाभो भवेत् न चाप्यन्यत् प्रतिबन्धकीभूतं महद्भि-
मिषं सम्भवेत् तदैव पञ्चविंशतिवत्सरेषु प्रजासंख्या द्वैगुण्य
माप्नोति । (क्रमशः)

॥ श्री रामस्तोत्रम् ॥

(१८)

तपो वा, विद्या वा, नहि नहि तु हेतुर्हिजनिता,
दयाया दैत्यारे, नतु निखिल-तीर्थाटनमपि ।
अनन्यप्रेमत्वं ; विटपि सृगवत्युस्त्वमसि यत्
हरे राम त्वहि त्रिभुवन गुरो ! मामगतिकम् ॥

(१८)

क्व वैकुण्ठस्वामी, क्व च नरजनुः, क्वापि गहनं ?
 क्व तन्निव्यं धाम ? त्वमसि वनचारी सह मया ।
 दयादीप्तोदीने, नरनयनगामौ त्वमसि यत्
 हरे राम इत्यादि—

(२०)

दया—दीप्ता दीने, हृपदवृषकन्या कुलवधू
 रनाथा याता सा वृषसदसि दुःशासनकरे ।
 भवन्तं त्रातारं निजवसनरूपं गतवती,
 हरे राम इत्यादि—

(२१)

दया—दीप्ता दीने, लवणजलधेरोधसि, यदा
 सहोदर्यः शत्रोः, सकृदकथयत् त्राहि मधुहन् !
 असी त्वत्तोभ्रातुर्भयमपहरन् राज्यमगमत्
 हरे राम इत्यादि—

(२२)

पुरा शप्ता, भर्तुं शरणशरणा, गोतमवधू,
 दुःरापं, तं वने वरममरणे, स्वत्वपदरजः ।
 कृपायाः किं चित्रं, तदिह धरणी सा गतवती !
 हरे राम इत्यादि—

ज्ञेन स्योनन्त इत्यस्य सद्नांगत्वं तस्मिन् सीदित्यस्य सादना-
 ऋत्वमिति निर्णयः, स्योनन्त इत्यस्य तस्मिन् सीदित्यनेनैकवाक्यत्व
 वलाद्यथा कथञ्चित्सादनसामर्थ्यरूपं लिंगं कल्पयित्वा अनेन विशि-
 ष्ट मन्त्रेण सादनं कुर्यादिति श्रुतिः कल्पनीया, सदनप्रकाशन-रूप
 प्रत्यय लिङ्गेन कल्पितया स्योनन्त इत्यस्य शोभं सदने विनियोगे
 सति, तेनैव मन्त्रस्य नैराकाङ्क्षावाक्यप्रमाणात् लिङ्गं कल्पयित्वा
 श्रुतिकल्पना प्रतिवध्यते, विलम्बितत्वादिति लिङ्गेन वाक्यस्य बाधः ।
 एवं वाक्येन प्रकरणस्य, प्रकरणात् क्रमस्य, क्रमात् समाख्याया वा-
 धोवेदितव्यः । तथा श्रुत्या वाक्यादेरपि बाधः । तदेव मङ्गता-वो-
 धक प्रमाणानि श्रुत्यादीनि निरूपितानि ।

“कदाचनस्तरीरसि” “हे इन्द्र ! तू म अपने आश्रितों (हमा-
 रा) का नाश नहीं करते हो” इस (ऐन्द्रो) इन्द्र विषयक श्रुति
 (मन्त्र) के द्वारा गार्हपत्य अग्नि की उपासना करता है । यह वात्
 अग्नि होत्र प्रकरण में है । देखो यहां मन्त्रका अभिधेय इन्द्र है,
 उस इन्द्रार्थको प्रकाश करने वाली शक्ति को हेत मान कर लिङ्ग
 अर्थात् अनुमान से ‘यह मन्त्र इन्द्रोपसना का अङ्गी भूत है’ ऐसा
 विचार होसक्ता परन्तु “ऐन्द्रागार्हपत्यमुपतिष्ठते” “इन्द्र विषयक
 मन्त्र के द्वारा गार्हपत्य की उपासना करता है” इस वाक्य के
 अन्तर्गत “ऐन्द्रा” इस पदमें तृतीया विभक्तिकी श्रुति में और
 “गार्हपत्य” इस पदमें द्वितीया की श्रुति से यह मन्त्र गार्हपत्योप-

सना के अङ्गरूप से विहित होता है जिससे इन्द्रोपासना में इन्द्रा-
विनियोग नहीं होता है, क्योंकि श्रुति साक्षात् अन्वय बोध करा-
ती है, लिंग ऐसा नहीं होता जब अर्थ पर ध्यान देकर हम सम-
झेंगे कि इसमन्त्र का अभिधेय इन्द्र है तबही लिंग की प्रवृत्ति
होगी; और यह भी नहीं कहा जाता कि यहां “ऐन्द्रोन्द्र सुपनि-
ष्ठते” “इस इन्द्रविषयक मन्त्रके द्वारा इन्द्रकी उपासना करता है”
ऐसी श्रुतिकी कल्पना कर अर्थका नियोग करें क्योंकि ऐसी कल्पना
का यहां सम्भव नहीं ऐसी कल्पना का स्थल और है जैसा “अग्नये
जुष्टं निर्व्वपामि” यहां पहले इस मन्त्र का विषय निर्व्वप है
अर्थात् यह मन्त्र निर्व्वप क्रिया को प्रकाश करता है ऐसा विचार
कर ऐसी श्रुति की कल्पना की जाती है कि “अनेन निर्व्वपं कृ-
र्यात् “इस मन्त्र के द्वारा निर्व्वप क्रिया करें” इस स्थल में श्रुति
की कल्पना में किसी प्रकार का प्रति बन्धक नहीं है। ऐसे “स्यो-
नन्ते सदनं करोमि । घृतस्य धारया सुवेशं कल्पयामि । तस्मिन्
सौदायते प्रतितिष्ठ” । घृत की धारा से मैं तुम्ह के लिये सुखकर
आसन (बैठने का स्थान) बनावता हूं, मैं उसे तुम्हारे स्वीकार
करने का योग्य बनाता हूं, उसमें तुम बैठो उस अमृत स्थली में
तुम स्थित हो” इन मन्त्रों में से “तस्मिन् सौद उसमें बैठो इस
वाक्यान्तरगत तत् (तस्मिन्—उसमें) शब्द पूर्व वाक्य से इस का
सम्बन्ध जनाता है अर्थात् मैं ने जिस आसन को बनाया उसीमें

वैठो ऐसा अर्थ प्रतीत होता है जिसे दोनों मन्त्रों की एक वाक्यता जान पड़ती अर्थात् वाक्य प्रमाण से इन मन्त्रोंका एक मन्त्रवत् आभास होता है, परन्तु लिङ्ग से उन की भिन्न भिन्न मन्त्र समझते हैं, इसलिये यहां वाक्यसे लिङ्ग का वाध हुआ । ऐसा वाक्य करके प्रकरण का वाध होता है, प्रकरण से क्रम का क्रमसे स्थान का इत्यादि ।

यह नियम सीमांसकों के प्रमाणी को भली भाँति जानने के लिये मूलाधार स्वरूप है । शास्त्रके तात्पर्योंको स्थिर करने में वैही सब प्रमाण और इनके विनियोग में जो नियम (परदेर्वच्यरूप) कहा गया, वह प्रधान रूपसे उपयोग है ॥ यद्यपि पहिले मैं इन प्रमाणी का विषय स्पष्ट रीति से कह चुका तो भी यहां इतनामात्र कहने चाहता हूँ कि श्रुतिसे साक्षात् अर्थका बोध होता है, उसी अर्थ बोधके आस्ते किसी प्रकारका तर्क वा विचारका आवश्यक नहीं होता, अथवा पदों की प्रकृति और व्युत्पत्ति आदि पर भी ध्यान नहीं देना पड़ता । लिङ्ग से अर्थबोध होने के पहिले शब्दों की व्युत्पत्ति प्रकृति आदि पर विचार करना पड़ता अर्थात् प्रथम उन सबकी अच्छी तरह जानकर फिर अनुमानसे शब्द के अर्थका विनियोग करना पड़ता । श्रुति को हम प्रत्यक्ष और लिङ्ग को अनुमान प्रमाण कह सकते हैं, यहां सीमांसक और नैयायिकोंके बीच विशेष विभेद दिख पड़ता है सीमांसक

लोग श्रुति को प्रत्यक्ष सबसे बड़ा मानते हैं और नैयायिकों ने लिङ्ग (अनुमान) को मुख्य प्रमाण कहा है। परन्तु मीमांसकों की श्रुति और नैयायिकों का प्रत्यक्ष एक नहीं क्योंकि मीमांसक लोग चाहे पागलके मुखसे हो चाहे कविके मुखसे हो जैसा सुनते हैं उसी को हि श्रुति प्रमाण सिद्ध मानते हैं, नैयायिक लोग भ्रम प्रत्यक्ष को प्रमाण नहीं मानते हैं। वाक्य वह है जो अनेक पृथक् पृथक् पद वा शब्द व्याकरण के नियमोंके अनुसार ऐसे एकत्र समाविष्ट हों कि एक अर्थको बोध करावें। इस प्रमाणसे वचनोंका तात्पर्य विशद किया जाता है। ऐसे श्रुति लिङ्ग और वाक्यसे जब किसी वचनका तात्पर्य यह नहीं होता तब प्रकरणसे अर्थ निर्णय करना पड़ता, प्रकरण शब्दका अर्थ सन्दर्भ वा प्रस्ताव तब जिस प्रस्तावमें वह वचन दिख पड़ता उसी प्रस्ताव के अनुसार उस वचन का प्रधानत्व, अङ्गत्व इत्यादि विषयों का निर्णय होता है। यह स्थिर है कि विषय सकल पर २ सन्निवेशित हो कर मनमें एक प्रकार के भाव उद्दिष्ट करते हैं और पृथक् २ सन्निवेशित होकर दूसरे प्रकारके भावों को उद्दिष्ट करते हैं क्रम शब्द का अर्थ विषयों का पर २ (एक के पीछे दूसरे का) सन्निवेश, इस से भी अर्थका निर्धारण होता है अर्थात् जब पूर्वोक्त प्रमाणों से कुछ निश्चय नहीं होता तब उसके क्रम देख कर निश्चय होता है, और जब इनसे किसी विषय का सिद्धान्त

॥ प्राप्तपत्रम् ॥

(आर्चनदः)

“यज्ञोपवीतं, परमं पवित्रं, ब्रह्मस्यते र्यत् सहजं पुरस्तात् ।

आयुष्यमयं प्रतिसृज्य शुभ्रं यज्ञोपवीतं वलमस्तु तेजः” ॥

पठत इयं हि प्रार्थना यज्ञसूत्र धारणसमये भारत वासिभिः
सर्वैरेव द्विजैः । न वयं मन्त्रैतद्व्याख्यान प्रायासं स्वीकुर्मः । इदानीं
भारत वासिनां सर्वमेव मन्त्रनिहितं मित्यतः किं तु कष्टतरम् ।
दुर्वृत्ताप्रकृतोनां वाक्यमेव वलमिति प्रतीयते सर्वदेवाभ्यामिः ।
अस्माकमुन्नतवृत्तयः कालेनैवमवोगतिं प्राप्ता यन्न वयं तत्क्षणसाऽपि
चिन्तयितुं मलम् । वयं मधुना कार्यतः सर्वेषामहितमप्रियम्वा
चरन्तोऽपि केवलं मन्त्रपूर्वकं जलगण्डूपमेकं विवृज्य यथोचित
सेवामन्तरेण दुःखदुःखेन परित्यक्तजीवितान् पिबन् तदात्रहस्तम्भ
पर्यन्तं जगत् सन्तर्पयन्तः स्वकीय सदाचारस्य पराक्राष्टां दर्शयामः ।
अन्नदानेऽप्यस्मान्मेकमेवं व्यवहार एव परमार्थतो वुमुक्षिता निष्प-
न्नायवैदेशिका अतिथयो हारि समेत्योच्चैरार्चनानां कुर्वन्ति, नास्मा-
कं तत्र कर्णपातः, कदाचित् भ्रमेण कर्णपाते जाते वयमिति कुधा
दारुणं वचः प्रयुज्जाना स्नानातिथीन् गृह्णामि आसयामः । परम-
न्त्र पूर्वकमेकचटकस्याप्यटमिकरा नार्द्राक्षतान्, विस्त्रान्, देवान्,
पितॄन्, पिपीलिकाप्रमुखां कौटान्, पतङ्गान् भूतादीन्बोहिष्य
विवृज्य गृहस्थेषु कृतकृत्यताकाम सुपकल्पयामः । श्रूयते वक्ष्ये

वरिवस्थानन्तर मेव द्वारं पिधाय तथा विस्तृष्टानप्यन्नान् चटकेभ्यो
 रक्षन्तीति ।। एवं सर्व्वेष्वेवास्मन्नित्य नैमित्तिक क्रियाकलापेषु के-
 वलं मन्त्रोच्चारण (अर्थाधीनाभावात् तदप्यशुभतरं ?) मेवावशि-
 ष्टम् । शिशूनां रोदनमिवास्माकं मन्त्रमेव वलं सञ्जातम् । भुवि
 यत् यदसौध्यमस्ति तत्सर्व्वं साधयितुं यथोचित क्रियास्त्वप्यन्ता अ-
 नधिगतार्थानामत एवाशुब्रूपाणा मसिद्धानांवा मन्त्राणां प्रयोगं
 कुर्मः । अहह ! न जानीमस्तावत् कदा न्नायं वालभावो दूरं गमिष्य-
 ति । अहो विषमः संवत्तो वालभावो भारतवासिनां येन क्रमेण
 स्वासु सर्व्वेषामेव दोषाणा सायये जायते येषां प्रधानतमः
 सर्व्वानर्थमूलं वाक्यविलाहः । न ज्ञायते कथं महाराजसस्येव भयह-
 रस्यास्य सर्व्वव्यापिनः समूले मुलमूलनं भविष्यतीति । ब्रह्मणाः
 किं न यूय मेकदा तेजो वीर्य्य सपत्ता विजयिवेशिन भारत मलङ्कर्व्व-
 न्तोविजय पताकामुख्यापितवन्तः ? किं न युष्माकं शासनं हिमाल
 यावधि कुमारिका पर्थन्तं सर्व्वरेव गिरमि विधृतम् ? किञ्च न यूयं
 ज्ञानवृद्धा पृथिव्याः सर्व्वजातीनामप्यदेष्टारो मुरवः स्यन् ? इदानीं
 क्ववस्तत्तेजः ? क्वतद्दीर्घ्यं ? क्वसञ्ज्ञान प्रभावः ? क्वच तद्गौरवम् ?
 अहो कष्टं ! इदानीं वेदवृत्तिः = परपदलेहनं, धर्म्यो = वाक्यविलाहः
 व्रतं = प्रतिनियतं न्याय पथप्रलनं, पौरुषं = चाटु कारिता ! अ-
 धर्म्यो अहो, तेजसिद्वणा, मनुष्यत्वे वैराग्यम् । धिक् युष्मान् विस्तृ-
 तार्थभाजान् । इत्यसम् ॥

रा. भ.

५४५५. ७. वा. १५५५

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

चरतुराजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविद्या परिवर्धनम् ।
जयति सा विश्वदाम्बुजवासिनी सुमनसांमनसामभिनन्दिनी ॥

मानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तातु श्रीजनः ।
विद्योदयो निराकुल्या-दविद्यातिमिरभुवि ॥

खण्ड ८]

नवम्बर इ. १८८७

[११ सङ्ख्या

सूची

	पृष्ठ
राजागमनम्	७७-८०
श्री रामस्तोत्रम्	८१-८२
भारतवर्षस्य दशपरिणामः	८२-८५
पुराण कथा	८५-८७

लाहौर

एष्यते नामको यन्त्रे दिक्षबागाराय नामधेयेन मुद्रितः

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाश” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय म्पादकसंग्रहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव कालेन पृथक् मुद्रितमविद्यति । ग्रहणेच्छुभिर्भदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-
लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिन्यः) लवपुरस्थ संस्कृत
पाठाशालान्यतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।०

” पञ्चाहेयं ३।०

(प्रत्येकखण्डे ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः ० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

उक्तविषयः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (साहार) स्थित मेहरचाँद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा प्रञ्जनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्टर) स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे
प्राप्तव्यः । कवितावली— (शिल्पसमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।

संस्कृतसमीपेयावस्था ।

॥ लवपुरे ॥

॥ राज प्रतिनिधिः ॥

॥ शुभागमनम् ॥

(१)

जयतु जलधिसीमन्मापते ! स्वागतं ते !
भवति विभवसारे शिष्यतेऽन्या किमाशीः ? ।
स्फुरति न च नृपेष्वा स्तुत्यवाक् वश्यवाचि
त्वयि मम तनु वाचो भानु भासीव दीपः ॥

(२)

अथान्यहैचित्रं स्फुरति यदि वाणी न च पुन
स्तवोपम्यं स्वामिन् भुवि भवति दृग्गोचरगतम् ।
प्रतापैरादित्यं जलधिमपि गाम्भीर्यं विभवैः
कलानाथं कीर्त्त्या गुरुममलबुद्ध्या जितवतः ॥

(३)

अतो व्याहृत्तोऽहं स्तुतिवचनगानात्तपविभो !
भवन्तं श्रीमन्तं शुभदमनु याचे विनयतः ।
क्षपाद्व्याहृद्व्या चिरमुकुलितज्ञान विटपं
सदाशा संसितं कुरु नृप फलाय्यं लवपुरे ॥

वर्त्तमान मासीहि भारत वर्षायेतिहास्य प्रधानोपकरण

प्रसूर्विशेषतो पञ्चनददेशस्य त्वदीय प्रधाननगरस्य लवपुरस्य च गौरव
सम्बर्द्धनहेतुः सुभारूपः । निखिल भारतेकशासितूराजप्रति
निधिः शुभाधिगमनं, समागमनं च समस्तानां निघ्नवृत्तीनां,
सानुचर सैनिकानां, ततो वृत्तीनां चक्रवर्त्तिं प्रतिनिधि सन्दर्शनं,
तस्य च सकल राजक प्रतिदर्शनं, सभाधिवेशनं, कृत्रिमयुद्ध-प्रदर्श-
नमेवमाद्यशेषोत्साहानन्द-प्रवर्द्धनक्रिया-कलापदर्शनेन निमेषवद्व्यतीतान्यत्रत्यानां दिनानि ।

अन्यच्चैषां वृत्तीनां प्रधानतमराजपुरुषस्य च स्वर्णं रजत-
मणि-मालायलङ्घित विचित्रोपकार्याभिरामारामादि-पर्यवेक्ष-
णेन नोपजाता वृत्तिर्नैवदृश्यते । एतेषां पूर्वोक्तानां वृत्ताना-
मेकैकस्याप्यशेषतो वर्णनेन, न जाने, कति पूर्यन्ते संख्या विद्योद-
यस्य, सर्वेष्वन्तु कथैव नास्ति । अतस्तत् कार्यं प्रशस्तपत्र सम्याद-
कानां हस्तेषु निखिप्य कश्चिपयैरभ्यर्थनं वचनैरेव प्रबन्धशेषं कुम्भः ।

सर्व्वांशेषां फलजुषि त्वयि चक्रवर्त्तिन् ।

स्तोत्रोपसाधन-वचो पुरतो निवृत्तम् ।

लोकोत्तरं तव गभीरं दयार्द्रं भावं

दृष्ट्वा जहाति न परं वचनञ्च कालं

(२)

एवमपि भूरसितं साहसं शौर्यं वीर्यं

रायैश्चिरं सुचरितैः परिरक्षिताऽभूत् ।

ये केवलं न निजयो भुंजयो वंलेन
विदत्तयास्त्र निखिलं भुवनं हसन्ति ॥

(३)

घोरे तमस्तमसिगूढ मचिन्त्य रूपं
ये चिन्त्यं पुरुष माद्यमनाद्यनन्तम् ।
सारस्वताम्बुपरिसेवन शुद्ध भावा
योगावरुद्ध मनसा दृष्टुं पुरस्तात् ॥

(४)

विद्याः क्लृप्ताष्टदशधा रसनाय भूमौ
येषां पुरा नष्टतुरज्ज्वलभावरभ्याः ॥
भक्तिप्रसन्नदया भवने सदासन्
सिद्धि प्रदाय दशधा ननु सिद्धविद्याः ॥

(५)

ये सन्मता जनपदेष्वखिलेषु येषां
नाम स्मृतोमनसि भीति रभूत् परेषाम् ।
रम्यं यशो नहि परं मनुजा धराया
मुच्चैर्जगुः प्रतिदिनं दिवि किञ्चराय ॥

(६)

तेषां प्रसूस्तुहिनभूषर-वेष्टितान्ता
विभ्राजते जलनिधिः परिखेव यस्याः ।
संदृश्यता भवनिभृत् धरणीय मद्य
त्वत्पाद पङ्कज रजोवहु मन्यमाना ॥

(७)

पूर्वं तथा समनुभूय सुखं त्रियं सा
दुर्दैव सन्तततमस्यधुना निमग्ना ।
हा कार्त्तिकी विमल-चन्द्र-सुधाव धोता
राका सुखाय सुचिरं न भवत्यसुखाः ॥

(८)

विध्वस्त पूर्वजयशो ऽखिल वीर्य सम्पत्
सैषावनि निपतिता भवतां भुजेषु ।
नेत्रान्त वीक्षण स्रवं तदितो वितोष्य
संस्थापयाशु रिपुः॥हन् ! पुनराय्यभावम् ॥

(९)

हर नृप करभारं साम्प्रतं दुर्गतेषु
भवनि रवनि नाय प्राप्तवाधा सदैव ।
गत निज पर भावं न्याय मैशं विचिन्त्य
त्रितिमनिश मशेषां भारतीं त्वं प्रशाधि ॥

॥ श्री रामस्तोत्रम् ॥

(१४)

मुनि, स्तौर्ध, चेतोऽच्युतपदयुग ; क्षितमिति न
शुभं सर्वं सेवाकृति दिशति हृन्दावनमपि ।
अयोध्या, सापि त्वत्पद-नलिन रेणोरनुमिता
हरे राम त्राहि त्रिभुवन गुरो ! मामगतिकम् ॥

(१५)

न मन्त्रो, नोगोत्रं, न च बुधविधि, नाम नहि वा,
यदुद्देशं पिण्डं प्रपतति गयायां स निरयात् ।
समुत्तोर्यस्तूर्ण ; तव चरण चिह्नस्य सहिमा ।
हरे राम इत्यादि—

(१६)

चरित्रं ते चित्रं, जलधि तट नीला-चलपुरि
प्रसादान्ने मुखे नहि नरविभिन्ने मतिभिदा ।
द्विजो भुङ्क्ते भक्त्या श्लेषचकरपृष्ठं स च हरि
हरे राम इत्यादि—

(१७)

द्विजोऽपि स्वाचारो विदितकुलजन्मा भवति चेत्
हरौ अहाहीनः श्लेष इव किं स्याद् द्विजतया ? ।

यदिस्वाच्चाण्डालो हरिचरणवेधो, स हि वरो
हरे राम इत्यादि—

॥ भारतवर्षस्य दशापरिणामः ॥

अहो ! विषमं परिवर्त्तते जगच्चक्रम् । न केवलं मेतदन्तर्गतं
जडानामनेन सह परिवर्त्तितं; परं तेषां दशाया, निःसर्गस्यापि, तथा
तदुभयपरिवर्त्तया जीवानां प्रकृताभ्यन्तरोपभावात् अ परिवर्त्तितं
जायते ; गच्छतीति व्युत्पत्तियुक्तस्य जगच्छब्दस्य योगिकं निमाभि-
धानं । एतदन्तर्गतानि सर्वाण्येव सर्व्वदा गच्छन्ति ; न सन्ति का-
न्यपि स्थिराणि, अस्यैतादृग्भङ्गुरभावमवबोध्य बौद्धार्थैः सर्व्व
क्षणिकं मित्यनुमितम् ।

दृश्यतां तावत् कीदृगासीदवस्था भारतस्य पचीनं समये, की-
दृशी चेदानीं संवृत्ता । यदान्यत् सर्व्वमेव भूमण्डलं मन्वन्तमसा स-
माकृत्य मासीत् तदास्मिन् ज्ञानज्योति रज्ज्वलं विरेजे । यदान्ये
देशे जाङ्गलं जीवैस्तदृशैश्च जडभावे र्मानवे निवासान्धिकरणी
कृतास्तदानीमत्र सभ्यतायाः कलानाञ्च सकलानां सम्यगुन्नतिर्जाता ।
साम्प्रतं आमेरिकादेशादागतेनार्थ्यचर्म तत्त्वजिज्ञासूना वैदि-
काचारप्रेमातिरेकात्तिरस्कृतात्मधर्मेण च अलकोट नामधेयेन
महोदयेन तत्त्वार्थं सभाया मेतद्विषयिनो पठितं काचिद् वक्तृता ।
कथितं च तत्र पुरोहितानां नाद्यापि सभ्यं सत्यतां वर्त्तते । एके

नैतिहासिकेन यत् सत्यतया प्रतिपादितं भवति, तदपरेण युक्ति परम्परया मिथ्यात्वेन युज्यते, एतादृशि दशायामितिहासस्योपरिविश्वास निर्भरोऽनुचित एव । अतएव मिश्रदेशस्य प्राचीनतमत्ववादीनां मतं भ्रान्ति-सङ्कुलं नास्ति च तत्र कापि प्रवक्ता युक्ति, यथा तदुपरि विश्वासो भवेत् । प्रत्युत सर्वं प्रमाणैर्भारतवर्षस्य प्राचीनतमत्वं प्रतीयते, प्रतीयते च “पौरामिडा”ख्यस्तभानां भित्तिस्थापनादनेक सहस्र वत्सर पूर्वमेव भारते शिल्पकलादीनामव्युत्पत्तिः सम्बृतेति । स स्मृतदाव्याय भूयसो युक्ति प्रमाणं च विविधं दर्शयामास । तस्य मते सकृत्सिद्धेऽपि यागोरससोकीमन प्रमुखानां यूरोपीय दार्शनिकानां पुस्तकानि गीतम कथादपतञ्जलि व्यासप्रमुख भारतीय महर्षिं प्रणेता पुस्तकानां छायामात्रमवलम्ब्य विरचितानि । ज्ञानसभ्यतादयो मनुष्यवर्गो भारतवर्षादेशपरत्र प्रकृताः, नाख्येव सा विद्या कला वा या प्रथमं भारतभूमौ नावतीर्णा बभूव ।

अहो पूर्वं तादृश सुखोपनत मनोरथ परम्परा समुद्रिक्तोत्साहबलविक्रमादिकं, तज्जनिता मतुलां त्रियं सम्पदं च समनुभूय साम्प्रतं कौटुकं दुर्दैवं सम्प्राप्तं वर्षमिदं मनुभवति । दूरं गतः स समुन्नत उत्साहः प्रलापितं तन्निभुवन विजयि तेजो, न दृश्यते छायापि तस्याद्भुतविक्रमस्य, सुचिरमस्तंगता श्रोतात् सहचरो

सम्पन्नं तदनुसरणं कृतवती । सम्प्रति हि भूमिरियं सर्वेभ्यो ज्ञानोपदेशं वितोर्यं स्वयं तदर्थमपरेषां सुखं प्रेक्षिणी संवृत्ता, अथवा न केवलं ज्ञानार्थं जीविकार्थं चापरेषां भोजनावशिष्टमभिलिप्सति ।

एतादृशावनतेः किं कारणं ? वर्त्ततेऽद्यापि सा हिमालयश्रेणी दुर्धर्षं प्राचीरावलीव धनदरक्षितायां दिशि, वर्त्तते चाद्यापि जलनिधिं मँहती परिखेन दक्षिणस्यां काष्ठायां, वर्त्तन्ते च यवायथमन्यानि सर्वाणि प्राकृत वस्तूनि निवसन्त्यत्र च तेषामार्थ्याणां वंशसम्भूताः (पशुभावापन्नाः) मनुजाः सन्ति च वेदाः पुराणानि तथा न्यानि च दर्शनं सुखानि शास्त्राणि ; तत् किमियं निपतिता महान्यकारमये दुःखसागरे, ? कथमज्ञानान्यकारोऽस्मिन् प्रसृतः ? किं कारणं वात्रत्य मनुजानां पशुभावत्वस्य ?

एतेषां प्रश्नानां सदुत्तरं न दृश्यते ; अथवा "प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमिति बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्नपतिष्यतः कर सहस्रमपि"

स अस्माकं मनोऽदृष्टवादप्रवणं भावव्या ददृष्टवादमाकर्णयन्तो-
वयं सर्वे त्वैव भवितव्यताया हाराणि पश्यामः । अतएव भारत दुर्गतिं प्रति भवितव्यमेव कारणत्वेनोपकल्पयामः । हा भगवति भारत विमुक्ति ! भवितव्यते । किमेतावताऽपि न ते मनसः स्मृतिर्जाता

किमस्यन्यदप्यवशिष्टं, ? त्वं यूनादेशं रोमनगरञ्च भारतवदसीम-
दुःख सागरे निक्षिप्य पुनस्तयो रुद्धार मकरीस्तत् किं भारतं प्रत्ये-
वं तव वैमनस्यतापातः ।

भो भ्रातरौ भारतवासिनः । किमदानीं युष्माभि रप्यालस्ये
नावसरो नीयते, सम्यक् प्रतिकूलकारिष्यपि भवितव्यता युष्माक-
मुपरि त्रिटिशशासन मास्थाय सम्पूर्णं हित माचरति, यस्य प्रसा-
दात् युष्मासु बहवः कृतविद्या जाता । बहूनां दृष्टिर्हिताहितमभि
वीक्षितुं समर्था । यदीदानीं राजपुरुषेभ्यः सद्गुणानादाय पूर्वपू-
रुषाचरितं पन्थानमवलम्बेमहि वयं, तदैवास्माकं शिवं भवेत् ।
इत्यलम्

॥ पुराण कथा ॥

“सुरसरिदिवतेजो वङ्गि निष्ठूरतमैशम्”

रघुवणम्

वाक्यमिदं विशदीकर्तुं, निम्नलिखितायाः कथायाः साहाय्य
मपेक्षितं भवति । ज्ञायते हि कुमार सम्भवाध्ययनेन दक्षकन्या भव-
पूर्वपत्नी सती पूर्वदेहं योगेन विमृज्य स्वजन्मने हिमालयमहिर्षी
प्रपेदे, तत्राविर्भूय च तपसा शिवं प्रसाद्य पुनरेव तस्य पाणिगृ-
हीतिः सम्पृता इति । अतो वयं एतदन्तस्य वृत्तस्य सविस्तर
कथनमपहाय प्रकृतोपयोगि परवृत्तं महाभारता दुर्हरामः । यथा

शूलपाणे भृगवतो भद्रस्य च महात्मनः ।
 गिरौ हिमवति स्नेहे तदा भृगुकुलोद्भव ॥
 देव्या विवाहे निर्वृत्ते रुद्राण्या भृगुनन्दन ।
 समागमे भृगवतो देव्या सह महात्मनः ॥
 ततः सर्वे समुद्दिग्नाः देवा रुद्रमुपागमन् ।
 ते महादेव मासीनं देवीञ्च वरदा सुमां ॥
 प्रसाद्य शिरसा सर्वं रुद्रमूचुर्भृगूद्वह ।
 अयं समागमो देव, देव्या सह तवानघ ॥
 तपस्विनस्तपस्विन्या ते जस्विन्याति तेजसः ।
 अमोघ तेजस्त्वं देव देवीचेयमुमा तथा ॥
 अपत्यं युवयो देववल्लवद्वविता विभो ।
 तन्नूनं त्रिषुल्लोकेषु न किञ्चिच्छेषयिष्यति ॥
 तदेभ्यः प्रणतेभ्यस्त्वं देवेभ्यः पृथुलोचन ।
 वरं प्रयच्छ त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥
 अपत्यार्थं निगृह्णीस्व तेजः परमकं विभो ।
 त्रैलोक्य सारी हियुवां लोकं सन्तापयिष्यथ ॥
 तदपत्यं हि युवयो देवानभिभवेत् ध्रुवम् ।
 तस्मात् प्रसादं भगवन् कर्तुं मर्हसि नः प्रभो ॥
 न देव्यां संभवेत् पुत्री भवतः सुरसत्तम ।

धैर्या देवनिगृह्यते तेजो ज्वलित सुत्तमम् ॥

एवं तेषां कथयतां भगवन् वृषभध्वजः ।

एवमस्त्विति देवास्तान् विप्रर्षे प्रत्यभाषत ॥

इत्युक्त्वा चोर्ध्वं मनयद्रेतो वृषभवाहनः ।

ऊर्ध्वरेताः समभवत्ततः प्रभृति चापि स ॥

रुद्रस्तु तेजोऽप्रतिमं धारयामास वै तदा ।

प्रस्कन्नं तु ततस्तस्मात्किञ्चित्तत्रापतद्भुवि ॥

उत्पपात तदा वज्रौ वव्रधे चाहुतोपमम् ।

तेजस्तेजसि संयुक्तं मान्निसत्त्वं मागतम् ॥

ततस्तथा विधातुं तेजस्सम्पन्नो वज्रिः सहसान्तर्हितो बभूव ।

देवाश्च वव्रन्विष्य तस्य निरुवस्थानं मुपलभ्य तत्र जग्मुः ।

अथाग्निर्देवतादृष्ट्वा बभूव व्यथितस्तदा ।

किमागमनं मित्येवं तानपृच्छत पावक ॥

तमूर्चुर्विवुधाः सर्वे ते सर्वे परमर्षयः ।

त्वां नियोष्यामहे कार्यं तद्वयान् कर्तुं मर्हति ॥

॥ अग्निरुवाच ॥

ब्रूत यद्वयतां कार्यं, कर्त्तास्मितदहं सुताः ।

भवतां तु नियोज्योऽस्मि मावोऽव्रास्तु विचारयः ॥

॥ देवाजचूः ॥

असुरस्त्वारकीनाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ।

अस्मान् प्रवाधते वीर्याद्वधस्तस्य विधीयताम् ॥

अपत्यं तेजसा युक्तं प्रवीरं जनय प्रभो ? ॥

यज्ञयं नोऽसुरात्तस्मान्नाशयेद्व्यवाहन ।

इत्युक्तः स तथेत्युक्ता भगवान् हव्यवाहनः ॥

जगामाथ दुराधर्षो गङ्गां भगीरथीं पति ।

तथा चाप्यभवन् मिथो गर्भं चास्या दधे तदा ॥

ववध सा तदागर्भः कचे कृष्णगतिर्यथा ।

अनुशासन पर्वणि सुवर्णोत्पत्तौ—

प्रसङ्गात् कार्तिकेयस्य शरजन्म कार्तिकेयस्कन्दगुहाद्याभि-
धानां योगिकत्वं दर्शयते ।—

अथ गङ्गा तस्य गर्भस्य धारणेऽसक्ता मेरु गृहे तं विससर्ज ततश्च ।

“स तुगर्भो महातेजा गांगेयः पावकीद्वयः ।

दिव्यं शरवनं प्राप्य ववधेऽङ्गूत दर्शनः ॥

ददृशुः कृत्तिकास्तं तु वालार्कं सदृशं द्युतिं ।

पुत्रं वै ताश्च तं वालं पुपुषुस्तन्मविस्त्रवैः ॥

ततः स कार्तिकेयत्व मवाप परमद्युतिः ॥

स्कन्धत्वात् स्कन्दतां चापि गुहावासाद् गुह्योऽभवत् ॥

भरवनोत्पत्तिं हेतोः भरजन्मा, कृत्तिकापालितत्वात् कार्त्तिकः, कार्त्तिकेयोवा, प्रसूतजाश्च तेजसः समुत्पत्तेः स्कन्दः गुहा-
वासात् गुहः । कृत्तिकायां पञ्चाष्ट, अतः पञ्चां तासां युगपत् स्त-
न्यपानात् स षष्ठुखोऽपि जातः । अथ तस्य कार्त्तिकेयस्य पाण्मा-
तुरत्वे कथान्तरमस्ति । यथा

सप्तर्षिपत्नी-रूपदर्शनात् जातस्मरविकारस्याग्नेस्तेषां गार्ह-
पत्य प्रवेशेन अनिष्टं तद्दर्शनेन जाताधिकविकारतया निर्व्वेदं पू-
र्व्वकं वनगमनं जातं, अथ “खाहा तं दत्तदुहिता प्रथमं कामवेत्त-
दा ॥ सातस्य हृद्रमन्वेच्छत् विरात् प्रसृति भाविनी । अप्रमत्तस्य दे-
वस्य न चापश्यदनिन्दिता । सा तं ज्ञात्वा यथावत्, वरुणिं वनमु पाग-
तं तत्त्वतः कामसन्तप्तं चिन्तयामास भाविनी । अहं सप्तर्षिपत्नीनां
कृत्वा रूपाणि पावकं कामयिष्यामि कामर्त्ता तासां रूपेण मोहि-
तम् । एतत्कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् । मार्कण्डेय उ-
वाच शिवा भार्या त्वद्भिरमः शैलरूप गुणान्विता तस्याः सा प्र-
थमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप । जगाम पावकाभ्यासं ततोवाच
वराङ्गना, मामग्ने कामसन्तप्तां त्वं कामयितुं मर्हसि । करिष्यामि
न चे देदं कृतां मामवधारय । नहमद्भिरसौ भार्या शिवा नाम
हुताशन । शिष्टाभिः प्रहिता प्राप्ता मन्वयित्वा विनिचयम् । वरुणि-

रुवाच । कथं मां त्वं विजानीषे कामार्त्तं मितराः कथं । यास्त्वया
कौर्त्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणां प्रियाः स्त्रियः” ।

अरुन्धतीं विहाय सर्वाभिमव मत्पत्नीनां स्वरूपेण वङ्गं
कामयित्वा सा स्वाहा पूर्णमनोरथा तत्तेजःकक्षामपि सुमेरुर्गुहा-
यां निचिक्षेप । तत्र कुमारस्य भमुत्पत्तिर्जाता । एवं तस्य पाश्चा-
तुरत्वम् । परमयं पाश्चातुरो ऽपि स शिवयोरपत्यमिति तत्रैव
कथितं । यथा

ततोब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथावधीत् । मभिमच्छ महादेवं
पितरं त्रिपुरार्दनं । रुद्रेनाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजित !” ।

महाभारते-वनपर्वणि

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

चरतुराजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदा परिवर्धनम् ।

जयति सा विश्वदाम्बुजवासिनी सुमनसाक्षनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकाराभ्यो-लोकहस्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरभुवि ॥

खण्ड ८]

अक्टूबर इ. १८८०

[१० सहस्र]

सूची

पृष्ठे

मीमांसापरिभाषा (हर्षभक्तानुवादसहिता) ११—१६ ”

श्री रामस्तोत्रम् ... १७—१८ ”

ततः किं ... १९—२० ”

संचितयोगशास्त्रं ... २१—२४ ”

सरविलियमजोनस् नामकस्य ... २४—२५ ”

समालोचनं ... २५—२६ ”

साहीर

ऐल्वर्ट नामके यन्त्रे दित्तवाग्राय नामधेयेन मुद्रितं

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाश” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव कालेन पृथङ् सुद्रितम्बविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दान्तिके पत्रिकया स्नाभि-
लाभः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संगत पाठाशालान्वतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

» पद्यादेयं ३।००

(प्रत्येकखण्डं) । परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन सुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

कुन्देबिधः (संस्कृतहिन्दीभाषापरचनेापकारी ग्रन्थः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचाँद नाज-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे
प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।

अस्मात्समीपेप्राप्तव्या ।

वाक्य के विन्यास को पाठ क्रम कहते हैं, किसी पद वा वाक्य व्यवधान होने पर वृत्ति में जिस क्रम से एक के पोछे दूसरे अर्थ का उदय होता है उसे अर्थ क्रम कहते हैं। यथासंख्य और सन्निधि से प्रसिद्ध हैं।

समाख्या का अर्थ संज्ञा वा आचार्य कृत व्यवस्था है। अर्थात् प्राचीन आचार्यों ने जिसपर परिभाषा की है उन को समाख्या कहते हैं समाख्या शब्द का स्थूल अर्थ आचार्य कृत व्यवस्था जिस अर्थार्थ काण्ड में प्रतिपादित किए हुए कर्म, समाख्या के वक्ष्य अर्थार्थ के द्वारा ही कर्तव्य है, यजमान स्वयं न करें, ऐसी आचार्यों की व्यवस्था है। तथा “ऐन्द्राग्नमेकादश कपालं निर्व्वपेत् प्रजाकामः” “सन्तति चाहने वाले को उचित है कि अग्नि और इन्द्र देवता को उद्देश कर ग्यारह कपाल से संस्कृत पुरोडाश अर्पण करें” इत्यादि काम्येष्टि (इच्छा पूर्ण करने वाला यज्ञ) रूप से समाख्यात अर्थात् प्रसिद्ध ऐन्द्राग्नि यागी में काम्य यज्ञ के याज्य और अनुवाक्य (मन्त्र विशेष जो प्रधान हवने के समय पढ़े जाते हैं) काण्ड में जो समाख्या है, उससे वक्ष्य प्रजाकाम यज्ञ में इन्द्राग्नि देवता विषयक मन्त्र याज्य एवं अनुवाक्य रूप से निर्धारित किए जाते हैं। अर्थात् तैत्तिरीय संहिता में काम्य यज्ञों के याज्य और अनुवाक्य मन्त्र उल्लिखित हैं परन्तु किस काम्य यज्ञ का

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्तनप्रकाश” नामधेयं प्राक्तनभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय सम्पादकसंग्रहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविद्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभिलापः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

सचिवावली (न्यायशास्त्रप्रवेशीपद्योगियन्यः) लवपुरस्य संग्रहित पाठाशालान्तमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।

मुद्रणादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।०

” पद्यादेयं ३।०

(प्रत्येकखण्डं) ० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः ० पत्रिकासंग्रहेन मुद्रिता मविद्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

कन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषापरचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहौर) स्थित मेहरचौद नामधेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेज) प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।

अस्मात्समीपे प्राप्तव्या ।

वाक्य के विन्यास का पाठ क्रम कहते हैं, किसी पद वा वाक्य व्यवधान होने पर वह जिस क्रम से एक के पीछे दूसरे अर्थ का उदय होता है उसे अर्थ क्रम कहते हैं। यथासंख्य और सप्तविंशति में प्रसिद्ध है।

समाख्या का अर्थ संज्ञा वा आचार्य कृत व्यवस्था है। अर्थात् प्राचीन आचार्यों ने जिसपर भाषा की है उन को समाख्या कहते हैं समाख्या शब्द का स्थूल अर्थ आचार्य कृत व्यवस्था जैसा अध्वर्यु काण्ड में प्रतिपादित किए हुए कथी, समाख्या के वक्ष्ये अध्वर्यु के द्वारा ही कर्त्तव्य है, यजमान स्वयं न करे, ऐसी आचार्यों की व्यवस्था है। तथा “ऐन्द्राग्ने मेकादश कपालं निर्व्वपेत् प्रजा-कामः” “सन्तति चाहने वाले को उचित है कि अग्नि और इन्द्र देवता को उद्देशकर ग्यारह कपाल से संस्कृत पुरोडाश अर्पण करें” इत्यादि काम्येष्टि (इच्छा पूरण करने वाला यज्ञ) रूप से समाख्यात अर्थात् प्रसिद्ध ऐन्द्राग्निवागी में काम्य यज्ञ के याज्य और अनुवाक्य (मन्त्र विधि जो प्रधान रहने के समय पढ़े जाते हैं) काण्ड में जो समाख्या है, उसी वृत्त से प्रजाकाम यज्ञ में इन्द्राग्नि देवता विषयक मन्त्र याज्य एवं अनुवाक्य रूप से निर्धारित किए जाते हैं। अर्थात् तैत्तिरीय संहिता में काम्य यज्ञों के याज्य और अनुवाक्य मन्त्र उल्लिखित हैं परन्तु जिस काम्य यज्ञ का

कौन याज्य और कौन अनुवाक्य, इसका विधि विभाग नहीं है
 उस अवस्थाकी हटाने केलिये आचार्य लोगों ने विधि २ का-
 र्य यज्ञ के लिये विधि २ याज्य और अनुवाक्य मन्त्रों की व्यवस्था
 की है। जिसे समाख्या कहते हैं। साधवाचार्य ने याज्य और
 अनुवाक्य मन्त्रोंका स्वरूप ऐसा कहा है कि जिस मन्त्र के पूर्व
 भाग में उपास्य देवता का साक्षात् वर्णन है उसका नाम "पुरीड-
 नुवाक्य" है और जिस मन्त्र के पीछले भाग में उपास्य देवता का
 साक्षात् उल्लेख है उसका नाम याज्य है। किन्तु स्वस्त में कौन
 देवता उपास्य है यह ज्ञान सिद्ध से होता है। साधव ने जो
 याज्य और अनुवाक्य मन्त्रों की परिभाषा की वह सब स्वस्त में
 लगती नहीं थीं कि अनेक स्थानमें उसका अन्वेषा देखा जाता है।
 उन स्थलों से क्रमसे याज्य और अनुवाक्य का स्वरूप विदित
 होता है, कम यह है कि अनुवाक्य मन्त्र सदैव याज्य मन्त्रों के
 पूर्व रहते हैं। किन्तु के मतमें यह समस्या दो प्रकार की है
 एक लौकिकीसमाख्या, दूसरी वैदिकी समाख्या ; फिर सामान्य
 समाख्या, और विशेष समाख्या ऐसे दो भागों में भी विभक्त
 हुई है।

पाठ की ओर हृदय में इस से भी अधिक रूपसे प्रवेश कराने
 के लिये मैं संक्षेप में उनका फिर उल्लेख करना चाहता हूँ।

श्रुति शब्द से उस पद वा वाक्य की समझना चाहिए जिस के उच्चारण करते ही अर्थका बोध होता है अर्थात् जिस के अर्थ के बोधकेलिये किसी प्रकार तर्क वा कारण का उपन्यास नहीं करना पड़ता और न उस के समासपर ध्यान देना होता ।

श्रुति प्रमाण वह है जिससे पद के प्रत्ययादि के विचार के पीछे अनुमान में अर्थ ज्ञान होता है ।

जाना विभक्ति युक्त पद समुदाय व्याकरण नियम के अनुसार एकत्र होकर मनमें जो एक अर्थ की प्रकाश करे वह वाक्य है ।

प्रकरण अर्थात् किसी विषय का किसी दूर तक वर्णन । जिस विषय का वर्णन जहाँ तक चलता है वह उक्त प्रकरण है ।

स्थान शब्द का अर्थ आनुपूर्वी वा क्रम ।

समाख्या का अर्थ प्रचीन पण्डित कृत व्यवस्था ।

“श्रुत्यादीनामेकत्र समावेशे पूर्व-पूर्वस्य प्रावक्ष्य सुतरी
स्तरस्य दीर्घत्वम्”

श्रुति, लिङ्ग, वाक्य, प्रकरण स्थान और समाख्या इन पूर्वोक्त वाक्यार्थव्यवस्थापक छ प्रमाणों में से परपर के प्रतिपूर्वपूर्व चलवत् है अथवा परिवर्त्ति पूर्ववर्त्ति की अपेक्षा क्रमसे दुर्बल है, जैसा श्रुति लिङ्गमे प्रबल है, लिङ्ग वाक्य से बलवत् है वाक्य प्रकरण से, प्रकरण, स्थानसे और स्थान, समाख्या से, अथवा श्रु-

कोन याच्य और कोन अनुवाक्य, इसका विशेष विभाग नहीं है उस अवस्थाको छूटाने के लिये प्राचार्य लोगों ने विशेष २ काव्य यज्ञ के लिये विशेष २ याच्य और अनुवाक्य मन्त्रों की व्यवस्था की है। जिसे समाख्या कहते हैं। माधवाचार्य ने याच्य और अनुवाक्य मन्त्रोंका स्वरूप ऐसा कहा है कि जिस मन्त्र के पूर्व भाग में उपास्य देवता का साक्षात् वर्णन है उसका नाम "परीर-मुवाक्य" है और जिस मन्त्र के पीछले भाग में उपास्य देवता का साक्षात् उल्लेख है उसका नाम याच्य है। जिस स्थान में कोन देवता उपास्य है यज्ञ ज्ञान लिख से होता है। माधव ने जो याच्य और अनुवाक्य मन्त्रों की परिभाषा की वह सब स्थान में लगती नहीं कहीं कि अनेक स्थानमें उसका प्रयोग देखा जाता है। उन स्थानों में क्रमसे याच्य और अनुवाक्य का स्वरूप निर्दिष्ट होता है, क्रम यह है कि अनुवाक्य मन्त्र सदैव द्वाव्य मन्त्रों के पूर्व रहते हैं। जिसमें के मतमें यह समाख्या दो प्रकार की है एक लौकिकी समाख्या, दूसरी वैदिकी समाख्या; फिर सामान्य समाख्या, और विशेष समाख्या ऐसी ही भाषों में भी विभक्त हुई है।

पाठ की के तदर्थ में इस में भी अधिक रूपसे प्रयोग कराने के लिये मैं सर्वत्र से उनका फिर उल्लेख करना चाहता हूँ।

श्रुति शब्द से उस पद वा वाक्य की समझना चाहिए जिस के उच्चारण करते ही अर्थका बोध होता है अर्थात् जिस के अर्थ के बोधकेलिये किसी प्रकार तर्क वा कारण का उपन्यास नहीं करना पड़ता और न उस के समासपर ध्यान देना होता।

द्विग प्रमाण वह है जिससे पद के प्रत्ययादि के विचार से पीछे अनुमान से अर्थ ज्ञान होता है।

जाना विभक्ति युक्त पद समुदय व्याकरण नियम के अनुसार एकत्र होकर मनमें जो एक अर्थ की प्रकाश करे वह वाक्य है।

प्रकरण अर्थात् किसी विषय का किमा दूर तक वर्धन। जिस विषय का वर्धन जहाँ तक चल्ता है वह उक्ता प्रकरण है।
स्थान शब्द का अर्थ आशुपूर्वों वा क्रम।

समाख्या का अर्थ प्रथम पण्डित छत खरखा।

“श्रुत्यादीनामिकल समावेशे पूर्व-पूर्वस्य प्रावण्य सुतरो शरस्य दीर्घत्वम्”

श्रुति, लिङ्ग, वाक्य, प्रकरण स्थान और समाख्या इन पूर्वोक्त वाक्याविवक्ष्यापक छ प्रमाणां में से परपर के प्रतिपूर्वपूर्व बलवत् है अथवा परवर्त्ति पूर्ववर्त्तिकी अपेक्षा क्रमसे दुर्बल है, जैसा श्रुति लिङ्गमें प्रवर्त है, लिङ्ग वाक्य से बलवत् है वाक्य प्रकरण से, प्रकरण स्थानसे और स्थान समाख्या से, अथवा शु-

तिसे लिङ्ग का दीर्घत्व है लिङ्गसे वाक्यका वाक्यसे प्रकरण का ।
 इत्यादि अर्थात् जब किसी स्थल से छ प्रमाण मिलेंगे तब श्रुति से
 जैसा ज्ञान होगा उसीकीही स्थिर समझना ऐसा जब श्रुति खो-
 ड कर वाक्य पांच मिलेंगे तब लिङ्गकी मुख्य समझना इत्यादि ।
 यथा “कदा चनस्तरी रसो त्वेन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठत” । इत्यन्वि-
 होत्र प्रकरणे श्रुते, यत्र मन्त्रस्य इन्द्र प्रकाशन सामर्थ्यरूपाक्षिप्ता-
 दिन्द्रोपस्थानाङ्गत्वे प्राप्ते ऐन्द्रेति तृतीया श्रुत्या गार्हपत्यमिति
 द्वितीया श्रुत्या च गार्हपत्योपस्थानाङ्गत्वेन विधिना शैक्षिक इन्द्रो-
 पस्थाने विनियोगो बाध्यते श्रुतिर्हि स्वतोविनियोजिका लिङ्गान्वि-
 न्द्र प्रकाशन सामर्थ्यमालोच्य ; ऐन्द्रैन्द्रमुपतिष्ठते । इति श्रुति
 विनि योजक मिति वाच्यम्, तच्च सभवति । यत्र श्रुति विनि-
 योगो नास्ति “अग्नये जुष्टं निर्व्वपामीत्यादौ” तत्र मन्त्रस्य नि-
 र्व्वप प्रकाशन सामर्थ्य मालोच्य अनेन मन्त्रेण निर्व्वपं कुर्यादिति
 श्रुतिकल्पनद्वारा लिङ्गं विनियोजकं भवत्येव, श्रुतिकल्पनाप्रति व-
 न्धकाभावात् । तथा स्थानन्ते सदनं करोमि तस्मिन् सीदेत्यत्र
 तस्मिन्निति तच्छब्दस्य पूर्व्वं वाक्यार्थं सापेक्षतया एकं वाक्यत्वभा-
 नादांश्च प्रमाणेन द्वयो रेक मन्त्रत्वं भाति लिङ्गेन भिन्नमन्त्रत्वं
 पायस्यन्दन प्रकाशन सामर्थ्यात् । तस्मिन् सीदेत्यस्य सदनं प्रकाश-
 कत्वात् । तत्र वाक्यापेक्षया लिङ्गस्य प्रावत्या शक्यं बाधित्वा नि-

॥ श्री रामस्तोत्रम् ॥

(७)

हृदः क्षेप्रात् साधोर्जनकतनयार्या रघुमयी
स्थितो यो विश्वासो न चलति कुतर्कादनिलतः ॥
लघुर्मे विश्वासस्तदिह वस विश्वम्भर लव
न भस्मः स्यादेव प्रवलतरनास्तिक्य पवनैः ॥

(८)

जनानां नानावाक् मतिरपि च नाना गतिमती
मुहक् दिक् लोहाय न चलति वलादुत्तरदिशः ।
तथा चित्तैकाग्रं त्वयि मम हरो तिष्ठतु सदा
हरे राम ब्राह्मि त्रिभुवन गुरो ! मामगतिकम् ॥

(९)

स्वयं शश्वः सर्वं भवसुखमनित्यं परिहरन्
महायोगो तत्त्वं मनसि परतत्त्वं भजति यत् ।
सदास्तीति प्राहुर्दपि मुनयस्तत्त्वमधुना
हरे, राम, ब्राह्मि, त्रिभुवनगुरो ! मामगतिकम् ॥

(१०)

तपस्तेपे ब्रह्मा बहुशत मुनीन्द्रैः सहपुरा
पुरस्कृत्याग्निस्त्र्योऽनशन मपि कल्पं बहुशतम् ।

नवीनाश्चक्ष्मां नयन-पथगामी स्वयमभू
हरे राम इत्यादि—

(११)

सुराः सेन्द्राः पूर्वं पुरहर वलेनातिवर्तिना
हता रक्षोनाथे-न, गतशरणाः क्षीरजलधौ ।
ततश्चक्ष्तेते विगतरिपुखेदा, स्वमधुना
हरे राम इत्यादि—

(१२)

सुमूर्धोः काशीशः कलिकरग-जन्तोः करुणया
श्रुतो वाराणस्यां कथयति सदा तारकमसौ ।
संतो विष्णो क्षीनः सहि तपमहिम्नः समुदयो
हरे राम इत्यादि—

(१३)

सुरापो वा स्तेयो परधन परस्त्री हरण कृत

कृतघ्नोवा सोऽयं यदि हरिपदी तौर मरणः ।

चतुर्विधः सद्यः सहि तव महिम्नः समुदयो

हरे राम इत्यादि—

ततः किम् ?

एकदा, एको युवा युरोपदेशान्तर्गते कस्मिंश्चिद् विख्यात
विद्यालये पठितुकामस्समाययो, तत्रासौ कतिपयदिवसेष्वेव
राजनीत्यादि विविध शास्त्रेष्वति प्रवीणो बभूव, लेभे च तत्रत्य-
रीत्याद्यनुसारेण प्रतिष्ठा पचादिकम्

तस्मिन्नेवावसरे, परोपकारनिरतस्तत्तानित्यविविधलोकि-
कसुखो दूरीकृतपुत्रकलत्रादिको नारायणभक्तावनुरक्त एको ब्रह्म
स्समागत्य समाहृत्य च तं युवानं पप्रच्छ “भो विद्यार्थिन्, त्वया ऽधि-
गत विद्येन जगति किं कर्तव्यम्, अथादितावता परिश्रमेण वि-
द्यामधीत्य किं करिष्यसी”ति ? अथासावुवाच, भो ब्रह्म, अहं खलु
विविधविद्याः सम्यग्धीत्याम्नान्महाविद्यालयात्प्रतिष्ठापचादिकं प्र-
प्सामीति ।

“किं ततः ? ”

पप्रच्छ ब्रह्म ।

असावब्रवीदहं हि सर्वं विषयक जिज्ञासानां निवृत्तिं क-
रिष्यामि । राजकुलं गत्वा राजनीत्या धर्मशास्त्रस्य च प्रचारेण
राजानं प्रसादयिष्यामि ; करिष्यामि च लोकानां दायभागादि वि-

प्रयत्नं न्यायम् ; धारा प्रवाहवद्वचनोच्चारणेन विद्याया प्रकोशनेन च लोकेषु प्रतिष्ठां लप्ते ।

“किं तदा ?” पृष्ठवानसौ ब्रूः ।

“तदाहं धनादिकं प्राप्सामी” न्युवाच स युवा

ततोऽहं महतीं पदवीं प्राप्तः पुत्रकलत्रादिभिरैहिक विवि-
धानन्दान् भोक्ष्ये, “ततश्च किमिति” पृष्ठवति ब्रूते सोऽब्रवीदहं
तदा-तदाऽहं मृत्युं प्राप्सामि ।

अत्रासौ महात्मा प्रत्यु चैववाच ततश्च किमिति ? परन्तु
तेन यूना न किमप्युत्तरं दत्तमगमि च यथेष्टं देशम् । नक्तं दिना
तस्य यूनो हृदये विद्युदिवान्तर्दाही “ततः किं” इति प्रश्नो
विरराजततः प्रसृत्यसावैहिक सुखादीनि सर्वाणि पदानि
च विहाय केवल मीश्वराराधने परोपकारे च मतिं व्यधत् ॥ इति

तदपि दिनं भविष्यति-यदा, यौवन, सौन्दर्य-विविधलौकिक-
सुख-विख्याति-प्रतिष्ठा-धनै-श्वर्य-जीवन-स्वास्थादीनि सर्वाण्य-
निष्पानि वस्तूनि विहाय वयं सर्वे क्रमशो यमनगरातिथयो भ-
विष्यामः, परन्तु तदापि “ततः किं” इत्ययमेव प्रश्नः ।

अस्मिन् खलु धरणीतले बहवः पुरुषाः सांसारिक भोगै-
रेव प्रमत्ताः परलोकविषयक किमपि कर्तव्यं न चिन्तयन्ति-

॥ संक्षिप्तयोगशास्त्रम् ॥

अथ कति, किम्बिधाश्च वृत्तय इति जिज्ञासाया मुच्यते “वृत्तयः-
 पञ्चतयः क्लिष्टाः क्लिष्टाः” । (१ अ । ५ सू) क्लिष्टाः-क्लेशहेतुकाः-क्लेशाः
 (अविद्यास्मितारागद्वेषाः भविष्यरूपाः) पञ्च, हेतवः-प्रवृत्तिकारण
 यासां ताः । यद्वा पुरुषार्थं प्रधानस्य (प्रकृतेः) रजस्तमोमयीनां हि
 वृत्तीनां क्लेशकारित्वेन क्लेशाद्यैव प्रवृत्तिः अतः क्लिष्टं (क्लेशः), तदा-
 सामस्रीति क्लिष्टाः कर्माण्य प्रचय चेतोभूताः, धर्माधर्म प्रचय प्र-
 सबभूमयो वृत्तयः क्लिष्टा इति निष्कर्षः । अक्लिष्टाः ख्याति विषयाः,
 ख्यातिस्तु सत्त्वं पुरुषविवेकरूपा तद्विषयाः सत्त्वं पुरुष विवेक वि-
 षया इत्यर्थः । ताहि वृत्तय आगमानुमाना चाख्योपदेशपरिशीलन
 लब्धजन्तौ अभ्यास वैराग्ये क्लिष्टविद्वे तत्र पतिता अपि स्वयम-
 क्लिष्टा एव । या वृत्तयः सांसारिकेष्टसाधनार्थं जनान् प्रवर्तयन्ति
 ताः क्लिष्टा एव याश्च परमार्थ साधनोपयोगिनी रभ्यास वैराग्ययोः
 पन्थानमभिदर्शयन्ति ता एव अक्लिष्टाः । ताश्च पञ्चधा वृत्तयः

“प्रमाण विपर्यय विकल्प निद्रास्मृतयः” तत्र-“प्रत्यक्षानुमाना-
 गमाः प्रमाणाणि” (१ अ ७) प्रमा-तत्त्वज्ञानं (पौरुषेय बोधः) तत्-
 कारणं, प्रमाणं, तानि च चत्वारि ; तत्र इन्द्रियसंसर्गेण बाह्यवस्तु-
 परागात् विसृज्य, बाह्यवस्तु विषया-तज् ज्ञान मोचरा तथा सा-
 मान्य विमोक्षरूपस्य पदार्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं,

चक्षुर्ग्राणत्वर्गादीन्द्रियाणां संयोगेन चित्तस्य बाह्य वस्तुसंप्रसागो
भवति ततश्च तत्तद्वस्तूनां तत्तदिन्द्रिय संयोगेन विशेष निर्धारणं
भवति । इन्द्रिय रूप प्रणालिकया बाह्य वस्तूनां प्रतिबिम्बितानि
चित्ते निपत्य यत् स्वरूपं ज्ञानं जनयन्ति तदेव प्रत्यक्षं । नैयायिका-
नां मते तु “इन्द्रियस्यार्थेन सञ्चिन्तनीं रूपमस्ति यत् ज्ञानं तत् प्रत्य-
क्षं” । प्रत्यक्षे विशेष ज्ञानं पूर्विकं सामान्य ज्ञानं भवति । चित्तग-
ताया अपि प्रत्यक्षवृत्तेः फलं पीरुपेक्षो बोधः यथाह बौद्धमतमभि-
प्राः “नहि पुरुषो गत वीची-जन्यते अपितु चैतन्यस्य प्रवृत्तपण-
प्रतिबिम्बितं बुद्धित्वया अर्थाकारं तथा तदा कारत्वाभापक्षमान-
फलम् । सुयटे नामधेयेन केनापि दूरीपीय दार्शनिकेन प्रत्यक्षस्यैव
लक्षणं कृतम् “The knowledge we obtain by means of our
sensations of the qualities of matter” इन्द्रियाणां वस्तु
गुणसन्निकर्षाद्यत् ज्ञानं सत्ययति तदेव प्रत्यक्षम् । इन्द्रियं ज्ञानाकं
वस्तूनां गुणैरेव संसर्गं मालभते, नतु पारमार्थिकवस्तुभिः, ज्ञायते
च तेन तत्तद्गुणानामेव ज्ञानं । यदा यदा यद्य किमपि प्रकृतं भवति
प्रत्यक्षी कुर्यात् तदा कैवल्यमस्य गुणनिषेधः एव तत्तदिन्द्रिये भवति
नैव । यथा चक्षुषः रूपं, घ्राणेन सौरभ्यं, त्वचा स्पर्शः । श्रवणादि ।
एवमादि गुणनिषेध मप्रहाय न किमप्यकदिन्द्रिय गोचरं भवति ।
गुणवति विषयवस्तु सत्ताया विचारो नैतत् प्रवृत्तिविषयः ।

मिल साहित्यस्य नते प्रत्यक्षशब्दः इन्द्रियज्ञानं "Intuition"
 नाम्नाभिधीयते । तथाहि । "Truths are known to us in
 two ways, some are known directly and of themselves,
 some through the medium of other truths: the former
 are the subject of Intuition or consciousness; the
 latter of Inference" "द्विविधेनैवीषायेन वस्तुना स्वरूपं ज्ञायते,
 प्रथमं साक्षात् तेषां स्वरूपं ज्ञानं, द्वितीयं तु परम्परया
 (पूर्वज्ञानमपेक्ष्य) तेषां ज्ञानं । तत्र प्रथमं प्रत्यक्षं, द्वितीयाद्यानु-
 मितिः । वेदान्तग्रन्थेन साहित्येन प्रत्यक्षस्य व्याख्यावस्तरे कथितमेवं । A
 term which, like the expression employed by Mr. Mill,
 signifies not merely the means of knowledge con-
 stituted by the five senses but whatever means of know-
 ledge are immediate (साक्षात्) in their operation.
 प्रत्यक्षशब्दो न केवलं शास्त्रादिन्द्रिय पञ्चक जनिता ज्ञान सामग्रीं
 प्रकाशयति परंतु कसपि साक्षात् ज्ञानोपपत्तिं व्यापारं । पञ्चज्ञादि-
 न्द्रियं कथ्यते इन्द्रियं, कारणं ; तत्रैकादशविधं, तद्वर्तितनाशकर्षण-
 सानायाक् पाणि पादपादपद्म सनांनि । तत्र नेत्रादि पञ्चकं ज्ञा-
 नेन्द्रियं ज्ञानसाधनमित्यर्थः ; शरीरादि पञ्चकं कर्मेन्द्रियं कर्म सा-
 धनमित्यर्थः । साक्षात् ज्ञान साधनेन्द्रिय पञ्चकेनाद्येन वा व्यापा-

रेण वा यजुमान् मृत्ययते तत् प्रत्यक्षमिति निष्कर्षः ।

इदानीं अनुमानं लक्षयति “अनुमेयस्य तुल्यं जातीयेष्वनु-
मीतुष्यजातीयेष्वप्यावृत्तः सम्यग्भागे यस्यादिप्रयोगात् सामान्यावधारण
प्रधाना वृत्तिरनुमानं” जिज्ञासितं धर्मविशिष्टो धर्मी अनुमेयः ;
यस्य स्वरूपमनुमातुमिच्छा वर्तते सोऽनुमेयः, माध्यः predicate
of the conclusion, तस्य तुल्यजातीयेषु तत् समानधर्मयस्य
अनुवृत्तः, स्थितः, तथा तस्यानुमेयस्य विरुद्धधर्मवस्तु अस्थितो
यः सम्बन्धः लिङ्गं (singl.) हेतुरिति वा ; तदिप्रयोगात् तत्त्वव्यवस्था या
सामान्य निरवधारिता वृत्तिः, तदनुमानं । अनुमातुमिष्टस्य
समानधर्मश्रेणेषु वर्तमानं तथा विरुद्धधर्मवस्तुवर्तमानं किमपि
लिङ्गं चिह्नं उपलब्धं निमित्तोक्तं यत् वस्तुसामान्यं ज्ञानं भवति
साऽनुमितिः ।

॥ सरविलियमजीनस् नामकस्य ॥

अथ हि विख्यातनामा विद्यासागरं पारं जगाम । अथ न
केवलं यूरीपदेशेषु नवप्राचीनेषु भाषानिकलेषु तत्तद्भाषारचितं
दर्शनादि शास्त्रेषु च निपुणोबभूव, परमं हि देशीयेष्वपि प्रसक्तं
प्रचलितेषु संस्कृतादिभाषा निबन्धेषु तत्तद्भाषा रचितं भाषा निब-
न्धेषु च गाढाभाभिज्ञतां मधिकजगाम ।

अथ “सुत्रिम कोर्टे” नामक विचारान्वयस्याप्यत्र मधिगम्य स-
जीवनस्यैकादश वर्षास्वस्य दृभूसौ व्यतीयाय । अत्रावस्थान-समये
जन्मापन्ना विविधास्मद्देशोद्यमस्थाननूनाभि-नवदैर्भाषिकाभिधानपु-
स्तक विरचय्य चास्माकं तथाऽस्मद्देशावस्थाविज्ञासूतां स्वदेशीयाना-
मपरमोपकारं कृतवान् ।

अथ कथमस्यैकादश विद्यानुरागो जात इति जिज्ञासा
चेदुच्यते । वाक्यावस्थायां जातास्तस्य सर्वदैवमभाषत । “पठ पुत्र
ज्ञास्यसि त्व” मिति “Read and thou wilt know” आवाक्यं सुहृ-
सुहृरेतन् मातृवचो निशम्य विद्यार्जनार्थं तस्य महानध्यवसायो
जातः । ततस्तस्य तादृगलीलिक विद्यानुरागित्वं मवलोक्य केना-
प्यस्य मित्रैरेतन् वक्ष्या “A boy of so active a mind that
he should be left naked and helpless he would never-
theless find the road to the riches and fame” “वाक्या-
वस्थावकाशमवलोक्य प्रतीयते मे यद्येनं नमनं निःसहायं च विधाय
परित्वजेत् तथाप्येव यशसां धनानाञ्च धन्यान् भारीक्यती”ति—

॥ समालोचनं ॥

यद्य मतीव कृतज्ञ हृदयेन “हरिचन्द्र मोहन चन्द्रिका नाम-
नेयस्य विश्वार्थि सख्यवित्त मासिक पत्रस्य प्राप्तं स्वीकुर्मः । पत्र-
मिदं मधिगत्य चित्तं युगपदानन्दरसेन वरुणेन च परिपूर्णं जातं ।

आनन्दकारणं तु यत् समागतैषा प्रसिद्ध नामधेया हरिचन्द्राभि-
 सरा सम्पादकत्रयी ; मिलिता य तासिन्धः पत्रिकाः या सा मेक-
 यैव हरिचन्द्रचन्द्रिका चन्द्रिकयेव दूरी कृत मन्त्रनाथान्त गद्य
 हिन्दी भाषिजगत खिन्वन्तान्तावत् कौटुम्बिकेति ज्ञान ज्योतिः
 पुनरेतासां सर्वासामैक्यभावेन । कविवर श्रीमती हरिचन्द्रस्य
 सरस कोमलहिन्दी कवित्वेन सह दामोदर शास्त्रिणी जयदेवगु-
 कारि संस्कृत कवितानां संसृष्टिर्हि वेषुवीणयोः सम्मेलनमिव निः-
 सन्देहं मोहयिष्यति पाठकान् । अत एव साधु कथित हिन्दी
 प्रदीपेन "निश्चन्देह पं मोहन साखी की विद्या गुण रसि कता
 सर्वथा अति प्रशंसनीय है, पर हमारी रही समझ में चन्द्रिका में
 विशेष मोहन शक्ति तभी थी जो वह अपने जन्मदाता चन्दके श-
 धिकार में रह कर केवल उन्ही के लेख से अलङ्कृत रहती"-क-
 रणोद्भूत कारणन्तु संस्कृत विन्दी भाषयो रचाप्ये तादृशी दुर्दृशा
 वर्तते गुरुभाषा भाषा देता न पृथक् प्रकाशनात्, सच्चमा बभूवुः ।
 अन्तु परमेश्वर प्रसादेन सम्प्रिलिखिता पत्रिका दीर्घायुं प्राप्नुया-
 दित्युष्माकं प्रार्थना ।

विद्योदयः

(शास्त्र-संस्कृत-पद्यम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिया सम्पादितः

चरतुराजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्धनम् ।

जयति सा विप्रदास्युजवाक्षिनी शुभनसास्त्रमस्त्रमभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकाराभ्यो-लोकहृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुल्या-दविद्यातिमिरच्छुवि ॥

खण्ड ८]

सितम्बर इ १८८०

[८ सङ्का

पृष्ठी

पृष्ठे

कीर्तिशास्त्रविद्याया (हृषीकेशभट्टाचार्यदत्तविद्या) २८—३२ ॥

संग्रहः ... ५०—५८ ॥

संज्ञितश्रीभक्त्या ... ५८—६० ॥

श्री-राजसूक्तम् ... ६१—६२ ॥

समाप्तिपद्यम् ... ६२—६३ ॥

आज्ञाप

रेण्डट नामके अन्ते दिक्काम्पाय नामधेयेन सञ्चितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाशि”
नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय
सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन
पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभि-
लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत
पाठाशालान्वतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पद्यादेयं ३।००

(प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः ।० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

द्वन्द्वेविधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे
प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।

अस्मात्समीपेप्राप्तव्या ।

यहां यद्यपि अवदान शब्दसे केवल वस्तुका-विभाग प्राप्त हुआ तथापि 'स्रुव' शब्दके सामर्थ्यसे घृतादि द्रव द्रव्यकाही अवदान विशेष विदित है अर्थात् ऐसा अवदानका अंग द्रवद्रव्य है क्योंकि स्रुवसे पुरडाशका अवदान करना असम्भव है। अर्थ विशेष प्रकाश करनेवाली शक्तिको शब्द-गत लिंग कहते हैं। जैसा "अग्नये जुष्टं निर्वपामि" "अग्निको जुष्ट (पूर्वसेवित) देताहं" यहां निर्वपन रूप-अर्थ प्रकाश करनेवाली-शक्तिसे यह मन्त्र निर्वपका अंग है ऐसा जाना जाता है क्योंकि जो जिसको प्रकाश करता वह उसका अंग है।

अब यह स्पष्ट है कि श्रुति साक्षात् अर्थबोध करानेवाली है अर्थात् श्रुतिसे शब्दोच्चारण करतेही मनमें अर्थ बोध होता है। लिङ्गसे ऐसा भट अर्थबोध नहीं होता किन्तु बहुत विचार करने के पीछे अर्थ ज्ञान होता इसलिये मीमांसक लोग लिङ्गसे श्रुति प्रमाणको प्रबल मानते हैं और इसलिये लिङ्ग प्रमाण को 'बहिर्न्याय' कहते हैं। दोतीन वा अधिक पद मिलकर जहां अर्थबोध कराते हैं उसे वाक्य कहते हैं। जब किसी मन्त्रके विचार में श्रुति और लिङ्ग इन दोनों प्रमाण से अर्थ निश्चय नहीं होता तब वाक्यों से यह देखना होता कि पदान्तर के संयोगसे किन किन स्थलोंमें प्रधान क्रियाका कैसा परिवर्तन होता है। जैसा "इधत्वा" "छि-

नन्ति” यहाँवाक्यसे “इषेत्वा” इत्यादि मन्त्र “छिनत्ति” इत्यादि मन्त्र के अंगरूपसे प्रतीत होता है। अथवा पूर्वोक्त “अग्नये जुष्टम्” इत्यादि मन्त्रमें “अग्नये” “जुष्ट” इत्यादिपद वाक्यके बलसे “निर्व्वपामि” इसपदसे अन्वितहोकार “निर्व्वपन” क्रियाके अंगरूपसे प्रतीत होता है। वाक्यकेद्वारा अर्थस्थिर करने के लिये मनको लिंगसेभी अधिक अम करना पड़ता इसलिये यह प्रमाण पूर्वोक्त दोनों प्रमाणांसे न्यूनबल है। मीमांसक लोग इसे “आरणिन्याय” कहते हैं। हमसबको जानना चाहिए कि वेद वा धर्म शास्त्रों में हमारे कर्तव्य कैसे निर्दिष्ट हुए हैं। अबयह प्रश्न होता है कि जहाँ पूर्वोक्त तीन प्रमाण काम में नहीं आसके हैं अथवा अर्थ निश्चय करने में असमर्थ होते हैं तब क्या करना चाहिए? मीमांसक लोग कहते हैं कि ऐसे स्थल में प्रकरण की प्रमाण मानना उचित है। प्रकरण शब्दका अर्थ वाक्योंका आपस में ऐसा सम्बन्ध होना कि जहाँ एक के अर्थनिश्चय करने के लिये दूसरेकी आकांक्षा होती है। जैसा “दर्शं पूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कामोऽवेति” अथ दर्शं पूर्णमासाभ्यां स्वर्गापूर्वं इष्टां दिव्युक्ते नवत्याकांक्षा कश्चमाभ्यां स्वर्गोपूर्वं कर्त्तव्यमिति” “स्वर्गं चाहने वालोंको उचित है कि दर्श और पूर्णमास यज्ञ करें यहाँ दर्श और पूर्णमाससे स्वर्गरूप अर्थात् स्वर्गकासाधनकरें ऐसे कहनेमें यह आकांक्षा होती है कि उन दो-

नीं यज्ञकेदारा क्रिसप्रकारसे स्वर्गरूप अपूर्व का साधन होता है।
 ऐसा फलश्रुत “आग्निघादि” मन्त्रोंसे साथ “समिधो यजति” तनू-
 नपातं यजति, आज्यभागी यजति, इडो यजति’ वह्निर्यजति, खा-
 चाकारं यजति,, समिधोंका याग करता है, तनूनपातरूप अग्नि-
 से याग करता है, आज्यभाग यज्ञ करता है, इडा नाम अर्धोंका या-
 ग करता है कुशोंका याग करता है और खाचाकार मन्त्रोंसे याग
 करता है” इत्यादि फलरहित यागों का प्रवण होता अर्थात् पूर्वोक्त
 “अग्नि देवताको उद्देशकर आठकपाल में संस्कृत पुरोडाशसे
 अमावस्या और पूर्णमासी में यज्ञ करनेसे अत्रय स्वर्ग लाभ हो-
 ता है “इसमन्त्रमें यज्ञ फल की श्रुति लिखी गई है किन्तु उसमन्त्र
 के साधको कहे गए “समिधोंका याग करता है” इत्यादि मन्त्रोंमें
 किसप्रकार फलकी श्रुति नहीं है तब ऐसी आकाङ्क्षा होती है
 कि समिध यागोंका प्रयोजन क्या है ? पहिले यह आकाङ्क्षा हुई-
 किर्ध और पुर्णमास यज्ञोंसे किस प्रकार स्वर्ग रूप अपूर्व का
 साधन होवे अब यह आकाङ्क्षा हुई कि ये सब समिध यज्ञादि
 नियोजन है ? फिर प्रकरण के समालोचन से यह जाना
 जाता है कि समिध यज्ञादि जिसे प्रवाजादि यज्ञभी कहते वे स-
 व द्दर्श पूर्णमास यज्ञोंका अंग है अर्थात् अब इन सभीके साथ-द्दर्श
 पूर्णमास यज्ञ किए जावे तभी स्वर्गरूप अपूर्व-का-साधन होगा

अन्यथा नहीं। अब देखो कि प्रकरणसे अर्थ निश्चय करने में मन-
को पहिले कहे हुए तीन प्रमाणों (श्रुति, लिङ्ग और वाक्य) से भी-
दुःख उठाना पड़ता है इसलिये उन तीनोंसे इसका बल कम है।
यहां यह भी जानना उचित है कि प्रकरणसे यह भी स्थिर हुआ कि
प्रयाजादि केवल दर्श पूर्ण मासका ही अंग है अग्निहोत्र वा ज्यो-
तिष्टोमका नहीं।

स्थान को मीमांसक लोग सन्निधि वा क्रम कहते हैं। ज-
ब पूर्वोक्त चारों प्रमाणोंसे अर्थका निश्चय नहीं होता तब इसकी
उपयोगिता होती है इसमें यह कारण है कि जब मन में एकप्र-
कारकी चिन्ताके पीछे, और चिन्ता होती है तब उन चिन्ताओंमें
यद्योक्रम सम्बन्ध रहता है इस क्रमरूप सम्बन्धसे विशेष २ स्थलों-
में अर्थका निश्चय होता है। जैसा सान्नाय्य पात्रके समीप “शुन्यव-
म्” इसमन्त्रका उच्चारण होनेसे यह जाना जाता है कि यह मन्त्र
सान्नाय्य पात्रकी शक्तिमें अंग है। स्थानशब्दका ठीकठीक अर्थ
आनुपूर्वी, जब दोतीनवाक्य एकत्र होते हैं तब उनकी स्थिति क्रम
से अर्थ ज्ञान होता है। मीमांसक लोगोंने इस क्रम को दोनों भागों
में विभक्त किया है एक पाठ क्रम दूसरा अर्थ क्रम। उनमेंसे पाठ
क्रम भी दो प्रकारका है एक यथासंख्य, दूसरा सन्निधि। एकशब्द
के पीछे दूसरे शब्दका विन्यास, वा एक वाक्य के पीछे दूसरे

संशयः

ईर्ष्यां घृणीं ह्यसन्तुष्टः क्रोधनोनित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च षडेते दुःखभागिनः” ॥

एतेन नित्यसंशयशीलस्य दुःख भागित्वमेव निर्धारितम् ।

यैकन साहिबेन तु संशयस्यैवं कथितम् ।

पक्षिणां चर्मचटका इव मानसकर्मणां संशयाः सर्व्वदैवा-
न्धकारे प्रदेशे परिभ्रमन्ति । चर्म चटका यथा ध्वान्तमध्ये प्रदेशे
विचरितुं प्रभवन्ति संशया अपि तथा बुद्धमुद्रावितेऽनिश्चिते विष-
ये मनो-व्यापरां वितन्वते । संशयाः सर्व्वदैव परित्यज्याः; तेषामुप-
रि सर्व्वदा च दृष्टिविषये यतस्तैर्मनोऽन्धतमसा समाच्छन्नं भवति,
वाय्वाः परिह्वीयन्ते, कर्मणां च हानिर्भवति संशयाविष्टाहि ज-
नो न दत्ततया कार्य्यं सम्पादयितुं समर्थो भवति । संशयवशेनैव
राजा दुराचारपरा भवन्ति, खानिनः स्वपत्नीं प्रत्यसूयाकर्कशदृष्टिं
निदधति ज्ञानिनश्च दुःखोद्दिग्धा, अविवेकपरा भवन्ति, संशया ना-
न्तः करणस्य दोषाः किन्तु मस्तिष्कस्य । यतः सबलकायेषु प्रायः
संशयानां वसति भवति । अंगल देशाधिपस्य हेनेरौ सप्तमस्य चरिते
त्वस्य विशिष्टदृष्टान्तोऽवगम्यते । ततो ह्यधिकः संशयाविष्टो न
कोप्यासेत्, न वा ततोऽधिकः सबलः ।

परं एवविधस्य लेषु संशया नाधिक पापमुत्पादयितुं समर्था भवन्ति ।

यतस्तादृशाहि मनुजा परीक्ष्यैव यथास्थानं संशयं कुर्वन्ति ।

भयश्रीले हि जने संशयस्य सत्यम् पादुर्भावो भवति अथा-
 च्चा हि जनाः सततं संशयादा मायादं भवन्ति । बहुज्ञतैव
 संशय निराकरणस्य महोषधम् । सण्धानन्तर्निहितस्य यस्मिन् संश-
 या जाता तत् प्रकृत ज्ञानेनैव संशयस्योपशमा भवति । यथा योग्य
 स्थाने संशय करणेन न तादृक् ज्ञानिर्भवति किन्त्वध्याकं मनसि
 सर्वदैव अमोघकल्पिताः सन्देहाः पञ्जावन्ते । शिष्योपन्यास
 श्रवणेन परिषां मृदुभाषिताकर्णनेनच यः सन्देहाहमो भवति तेन
 हृदयं दष्टं भवति । एवं विधस्यलेषु येषामुपरि सन्देहा जायते तेषां
 समीपे गत्वा च्छन्नेन तद्विषय कवा व्यालापः कर्त्तव्यो यतस्तेषां
 सुस्तरश्रवणेन सत्यं परिज्ञातं भवेत् । इत्यालोचनानां कथनमस्ति ।
 संशयेनैव विविक्षासोऽपनोयते । देषा-मुपरि एकदा संशयो भवति
 न ते पुनर्विश्वस्ता भवन्ति । इत्येतं ।

संक्षिप्तयोगशास्त्रम्

सांख्यदर्शनं हि भेश्वर निरीश्वरभेदेन द्विविधं । तत्र यन्नि-
 रीश्वरत्वेन प्रसिद्धं तत्सांख्यदर्शनं तच्चास्माभिः संक्षेपेणोक्तपूर्वं सा-
 म्यतं सांख्यस्यापर-भागं भेश्वरत्वेन विभुतं पातञ्जल दर्शनं योगशा-
 स्त्रापरपर्यायं संक्षेपेण विवरीतुं मुद्यता वयम् ।

सांख्यदर्शने हि सत्त्वरजस्तमो मय प्रकृते स्तद्विकृतेर्ममहतोऽहङ्कार-

स्य स्थूलसूक्ष्मात्मकभूतवर्गस्य च तथा सचेतन्यस्य भोक्तृत्वेनोप कल्पितस्य पुरुषस्य च स्वरूप ज्ञानरूपं तत्त्व-ज्ञानमेव परम पुरुषार्थत्वेनापकल्पितं, समुद्दिते हि तादृशि विज्ञाने जनः संसार बन्धनादिमुक्तः परमानन्द सुप्रभु ज्ञानस्मिष्ठति । अतस्तत्र तत्त्वज्ञान विषय--
घटकी-भूतानां वास्तव्यन्तरीण पदार्थानां स्वरूप अभिहितं शेषरसांश्च दर्शने तु चित्तवृत्ति-निरोध रूपेण योगेनैव पुरुषार्थत्वाभो भवतीति निरूपितं, निरूपिताश्च ततएव चित्तवृत्तयः स्वाज्ञिरी-धीपाशादिविधवाः नतु तस्मात्प्रभूतादि वास्तवविषया इत्यनयो भेदः ।

योगस्य श्रेष्ठत्वमुक्तं श्रीतार्था । यथा

“असाधिव परोधर्मी यद्योगिनात्मदर्शनम्”

याज्ञवल्क्यास्तु “अयं हि परमेधर्मी यद्योगिनात्मदर्शन मिति ।

अथ कोऽसौ योग इत्याकाङ्क्षायामाह भगवान् पतञ्जलिः “योग-चित्तवृत्ति निरोधः” (१ अ२)

चित्तस्य सात्विक राजस तामस भेदेन त्रिविधा अवस्थाः ।

तत्र सात्विकाः प्रसाद लाघव प्रीत्यादयः, राजसाः परितापशोकादयः, स्तामसा गौरवावरण दैन्यादयः । यदा चित्ते सत्तस्य प्राधान्यं भवति, तत् सत्त्वप्रधानं चित्तं प्रख्याणव्हे नाभिधीयते, तदा केवलं परमानन्द समुभवतीदं किन्तु यदा तत् प्रख्यारूपं चित्तं रजस्तमोभ्यां संकृष्टिं प्राप्नोति तदा ऐश्वर्य विषय प्रियं ऐश्वर्य्यं (अग्निमादिः)

विषयाः शब्दादयस्तान्येव प्रियाणि यस्य तत् तन्नाभिधं । सत्त्वं प्राधान्यादि चित्तं तत्त्वे प्रणिधत्तति तत्त्वस्य तमसापिहितत्वादणिमादिकमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत् प्रणिधत्तति प्रणिधत्ते च क्षणं अथ रजसा क्षिप्यमानं तदाप्यलक्ष्यति तत्प्रियमात्रं भवति । शब्दादिषु पुनरस्य प्रेमा निरूढ एव । तदेव प्रत्यारूपं चित्तं तमसानुविद्धं तमः प्रधानं भवति, यदा चित्तं सत्त्वावरकतमः समुत्सारणे रजोऽशक्तं भवति, तदा धर्माज्ञाना वैराग्यानेश्वर्योपभोगप्रियं भवति, तदेव प्रक्षीण मोहावरणं यदा रजोमात्रयाऽनुविद्धं तदा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपभोगप्रियं भवति । रजसः प्रवर्त्तकत्वा इवति धर्मादौ प्रवर्त्तः किन्तु सत्त्वप्राधान्यान्नाधर्मादौ । एवञ्च यदा चित्तं रजो लेशमलापितं भवति तदा स्वरूपप्रतिष्ठं विधूतं रजस्तमः विशुद्धज्ञानमयं निर्गतनिखिलवेद्यान्तरस्यर्गं ध्यानपरञ्च भवति । फलितार्थस्तु चित्तस्य सत्त्वं, रजस्तमश्चेति तयो गुणा विद्यन्ते । तत्र सत्त्वं निश्चलत्वात् प्रकाशमयं परमानन्दसाधनं, रजस्तु चेष्टाकारकं विषयप्रवर्त्तकञ्च, तमो मोहकारणमावरकं । एवमेव गुणानां संश्लेषविश्लेषप्राधान्यादिभिः क्लृप्तमस्ति चित्ते विविधा वृत्तयः । तासां निरोधः सर्वतो निवर्त्तनं नाम योगः ।

। श्री रामस्तोत्रम् ।

(१)

मनुष्यो ऽयं रामो वन गमन सीता विरहजे
महा दुःखे मग्नः कथं मय्यत दाताङ्गिभजताम् ।
अभक्तानां मित्रा मति रपि च केषामियमिति
महाविष्णू रामो न तु कथं मलोक व्यवहृतिः ॥

(२)

अहल्याशापान्तं चरण रजसा बालवपुषा
चकारान्यः कोऽयं मख मपभवं कोशिकमुनेः ।
असाध्यं यद्देवासुरवरनराणां रघुवर
यकारैश्च चापं तृणमिवहि भङ्क्ता तदपि सः ॥ १०

(३)

भृगोः सूतोः कान्यो भुवन जयिनी दर्पमहरत्
पितुः सत्यं रत्नविभक्तमना राज्य मजहात् ।
परादेवादित्यः कइह जलधौ सेतु मकरो
महाविष्णोरन्यो दशवदन जेता जगति कः ॥

(४)

पुमानादीरामः प्रकृतिरियमाद्या जनकजा
वशिष्ठे वाशिष्ठे ऽसन्नमनसि वा व्यासवचसि ।

स्वरूपं तत्सर्वं शुभसुखमिव स्वच्छं मुकुटे
नरो तो सामान्यो प्रकृति पुरुषो पापमनसि ॥

(५)

महामाया सेयं त्रिगुणमयकाया यदनया
हरिः पाति ब्रह्मा सृजति सकलं हन्ति च शिवः ।
यथा पुष्टं विश्वं जनकतनयां तां यदवदत्
तिरोधानं चाविर्भवनं निह लोकोत्तरमिति ॥

(६)

स्वभावीऽस्या एषोऽसुरकुलमशेषं क्षपयितुं
परं रूपं कृत्वा स्मरशरसुविद्धं प्रकुरुते ।
निशुश्रूः शुश्रो वा सुरमहिष एवं दसशिरा
ममाराख्या रूपे शलभ इव वज्रैरभि सुखे ॥

। समालोचनम् ।

“इशीपनिषदां विमला नाम भाष्यम्—वाशिष्ठो यो तारा
चरणं तर्कं रत्नेन विरचितं प्रकाशितम्” अहो ! ग्रन्थमिमं साभि-
निवेश मधीत्य न मात्युहेलानन्द संवेगोऽस्मच्छरीरे ; धन्या सा
संस्कृत भाषा या मृतप्रयाऽपि नाद्यापि विजहाति प्राक्तन मही-
दमभावं ; धन्यः स पुरुषः क्षणजन्मा, य एतादृगवस्थामापन्नाया-
मपि संस्कृतभाषाया सुपनिषद्भाष्यं विरचय्याहीनशङ्करपतञ्जलि

सायन वात्सरायन विज्ञान भिक्षुप्रमुखैर्हवाचार्यैः सहासनमभिषि-
क्षति ; धन्याश्च वयं येषामद्योपनिषद्वाच्यसमालोचकस्थानाधिकार-
चिकीर्षा समुत्प्लवति । विशेषतो ग्रन्थकृतो वन्दनीयचरणाः आ-
ताराचरणशर्माणां स्मृतीतिशयोक्तभूता नापरिचितपूर्वाद्यात्म-
पाठकानामितः पूर्वं मेतन्निश्चितं कलातत्त्वं नाम पुस्तकं विद्योदये
प्रकाश सममत् ।

अथ स्थितेष्वेषां मन्त्राणां श्रीमद्देवैत स्मामिद्वत शोभन भाष्ये
किमस्ति प्रयोजनं पुनरेषां भाष्यकरणप्रवृत्तिरिति चेदुच्यते ।
अन्यदेवास्तु प्रयोजनं शङ्करभाष्यात् । अथवा न केवलं प्रयोजनं
भिन्नं अधिकारी च भिन्न एव । तद्याद्यत प्राचीनरोत्याधिकारि-
सम्बन्ध प्रयोजनानि ग्रन्थादावनिवेशितान्यपि मुखपत्रोपरि (title
page) विनिहितानि सन्ति यथा “स्वस्ति विविध विरुदावलौ वि-
राजामान मानोन्नत महाराजाधिराजद्विजराज योगिराज काशी
राज श्री मदीश्वरी प्रसाद नारायण सिंह शर्मा वीर पुङ्गव धर्म-
पाल प्रबोधितेन, तदीय रूपान्तर युवराज श्री प्रभु नारायण सिंह
शर्मा वीर पुङ्गवानुमोदितेन तदीय रूपान्तर मणि पञ्चाहायन
मादित्य समतेजसं चिरञ्जीवं कुमारं विनोदविषयता श्रीकाशीधर्म-
सभाध्यक्ष सर्वदर्शनाचार्य वाशिष्ठ श्रीताराचरण तर्करत्नेन
विरचित, प्रकाशितम्—

मन्त्राः कर्मस्वविनियुक्ता
 स्तोत्रात्मकस्य शेषस्यात्मनी वाद्यात्मप्रकाशकत्वात् । यात्रात्मं चात्मनः
 श्रुत्वा प्रपावित्रत्वेकत्वं नित्यत्वाशरीरत्वं सर्वगतत्वादिवक्ष्यमाणं *
 * तस्मादेते मन्त्रा आत्मनो यायात्म प्रकाशनेनात्मविषयं स्वा-
 भाविकं विज्ञानं निर्वर्तयन्तः शोकमोहादि संसार धर्मं विच्छिन्ति
 साधनं मातृकत्वादि विज्ञानं मुत्पादयन्ति एवमुक्ताभिधेयं सम्बन्ध
 प्रयोजनान् मन्त्रान् संचेषेण व्याख्यास्यामः” विचार्यतां तावदेकस्य
 प्रयोजनं स्वभावतो वेदशास्त्र विमुखस्य सुकुमारमतेः पञ्चज्ञाय-
 नस्य राजकुमारस्योप निषद्विद्यायां प्रबोधनरूपमतो अधिकारी
 तथाविधं बाल एव । अपरस्तु कर्म फल विमुखानां परिणतवु-
 दीनां मुमुक्षूणां मातृकतत्त्वोप देशरूपं प्रयोजनमधिकारिणस्य त-
 थाविधं परिणत बुद्धयः ।

विद्योदयस्य लघुशरीरवत्त्वात् सम्बन्धं समालोचनं न सम्भवत्यत
 एव प्रथमं मन्त्रं व्याख्यानं मुहूर्त्य ग्रन्थपरि चर्या दीयते—

“सपदा सान्त्वया सोमपत्तिरर्थं बहुला निरूपप्रवा विमलाना-
 म व्याख्या प्रारभ्यते श्रोसीतानाथ गीतये, तत्रोपनिषद्नाम वेदानां
 शिरीभागो, ब्रह्म विद्याप्रतिपादकोमन्त्रं विशेषः । निरुक्तिश्च उप-
 सनीपे श्रुतिं ब्रह्मणो वाचकतया निषाखा या वाक्यावली, सोम
 निषद्विद्युच्छते। ऋग्यजुः सामार्धर्वणा मुपासनां कर्म भावप्रधानानां

सर्वैरेव व्यामित्याणां सर्वेषां मन्वान् विभज्य ब्रह्मविद्यामये ब्रा-
ह्मण वट्टप्रिभिर्गाथाभिः सङ्गत्य सङ्गल्य सहीता आत्मतत्त्वोपदेष्टृ-
शका मन्वा उपनिषदित्याभाणकः, ताद्योपनिषदो ऽसंख्या, तत्रेश-
केन कठप्रश्न मुखे माण्डूक्यैतरेय तैत्तिरीयककान्दोग्य सहृदारण्य-
कानीति दश प्रसिद्धाः । प्रसिद्धिरासा मेतासा मेवाहैत स्त्रामिना
व्याख्या तत्वादा ऽन्यस्माद्बीजादा तत्राद्येशोपनिषत्, तत्राद्योम-
न्वः । इयेति तत्र पदानि, इशा, वास्यं, इदं, सर्वं, यत्, किम् च,
जगत्यां जगत् तेन, त्यक्तेन, भुञ्जीथाः, माण्डधः, कस्यस्वित् धनम्,
इत्येतानि, । अन्वयस्तु यत् किञ्च जगत्यां जगत् इदं सर्वं मीमा-
वास्वम्, तेन, त्यक्तेन भुञ्जीथाः कस्यस्विन्नं माण्डध इति । व्याख्या-
नन्तावत् इष्टइतीट्, ऐश्वर्यवानीश्वरः, यः प्राक् सृष्टे रेकीहं बहु-
स्त्रामित्यादिश्रुति बोधितं माया प्रवलितं ब्रह्म । तस्यैवैश्वर्या श्च-
णिमाद्यष्टौ षडङ्गानि दशव्ययानि च तथा चाणिमा, लघिमा प्रा-
प्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा । ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा क मावसा-
यितेति, अनन्तशक्ति (क्तेः १) च विभोः षडाहु रङ्गानि सहेश्वर-
स्येति । ज्ञानं, वैराग्यं, भैश्वर्यं, तपः, सत्त्वं, क्षमाघृतिः, स्मृत्वमा-
त्रं सम्बोधो ह्यधिष्ठातृत्वमेवचेति । एतान्यै श्वर्यादीनि परमेश्वरे
नित्यं सिद्धानि अन्यत्रापेक्षितानि, अत एव स सदैव मुक्तः सदैव
श्वर इति सृष्टेरनाद्यऽ नन्तत्वात् तेनेश इदं परिदृश्यमानं जगद्
गमनशीलं नाम रूपाभ्यां व्याकृतं वस्तुजातं वास्यमाच्छादनीयं व्या-
प्तमिति । न केवलमिदं वास्यं जगत्या मस्या मन्यस्याम्वा वर्त्तमा-
नाया तथाभूताया भाविन्याश्च सर्वस्यां मन्यास्याम्वा वर्त्तमानायां

तथा भूतायां भाविन्याश्च सर्वेषां परोक्षापरोक्ष रूपं यत् किञ्च
तत् सर्वमेव वास्य मिति । तस्मात् कारयेनैव कार्यं ज्ञातं न तु
कार्येण कारणं यथा रुद्रां घटो न घटेन रुद्रिति । तस्य जगत्तात्
माश्रया सर्वकारणत्वात् । तथा च मन्वी यतो वा इमानि भूतानि
जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयत्यभि सन्विशन्तीति, यथा
मेकां लोहितं शुक्लं कृष्णं वह्नीः प्रजाः सृज माना मिति च । अथ
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादोऽस्य ऽस्यानृतं दिवीति मन्वेण
पाद एव सर्वं जगदभिधानात्, कथं पादेन सर्वं वास्य मन्वेपां शुभ्रां
शानां सत्त्वादिति चेन्न, जगत एव वास्यत्वाभिधानात् । यस्मादोणा
सर्वं वास्यं तस्मात् त्यक्ते नैश्वर्येण उपसर्जनस्यापि बुद्ध्या समाकृतस्य
तदा परामर्शात् भुञ्जोवाः परमानन्दं वन निर्विघ्नं सन्निदानन्द
मात्मनैवानुभव । सुतरां कस्यचित् कस्यचित् धनं भाण्टधी नाका-
हस्येति । तेन त्यक्तेन जगतेति वा । अथ ज्ञानं वाङ्मयं प्राप्स्य स्वा-
मी रङ्गस्यैव शक्तसम्पदामिति । तस्माद् यथादि सम्पत्त्या वैराग्या
भ्यासाभ्यां विषयान् प्रणिधानं शब्दादीनां स्वरूपं ज्ञातोप्यात्मतत्त्वं
साक्षात् कृत्वा शब्दादि विषय भोग मारभ्यान्यथा स्याति पर्यवसाना
दाः प्रकृतेः पारतन्त्र्यामपहाय यदास्वात्मन्येव विद्वान् पिश्रान्ती
भवति, तदा सर्वं मेवात्मनि पश्यन् दोषदर्शी विरक्तः स्वरूपणैव
सर्वं मनु भवन् सन्तुष्टो भवति सुतरां कस्यचिद्द्वयं नाकाहस्ये । यस्य
तु जन्मनैव वैराग्यं विनाऽपि विषय भोग उपजायते तस्य जन्मान्त
रीण उप भोगः कल्पेभ्यः ।

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरालाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चतुरराजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनो सुमनसाश्चनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लीकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयोनिराकुर्व्यादविद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं ८]

अगस्त इ. १८८०

[८ सहस्रा

सूची

पृष्ठे

मीमांसापरिभाषा (हृषीकेशानुवादसहिता) २५—२८ ”

सतीपरिणयम् ... ५०—५५ ”

मदनसुख चपेटिका ... ५५—६० ”

लाहोर

एल्बर्ट नामको धन्वे दिलवाग्राय नामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय सम्यादकसंग्रहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभिलाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्य संस्कृत पाठाशालान्यतमाध्यापक पण्डितश्रीमुखदयालु विरचिता मूल्यं ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं	२।००
” पचाद्विंशं	३।००

(प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

उन्देशोऽधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनेापकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नामधेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।

अस्मात्समीपे प्राप्तव्या ।

सनातां सन्ननिवृत्तिर्भवतीति द्वयोः समुच्चित्य प्राप्ता वितर-निवृत्ति
फलकात्वाद्यं परिसंख्याविधिः । पूर्वं दर्श पोर्णमासाङ्गत्वं प्रवाजा-
दोलासुताम् ॥

जिसी दीनींको तुल्यरूपसे प्राप्ति होनेपर जिसविधिसे एक
को हटाकर दूसरा दृढ़ होता है उसका नाम परिसंख्या-विधि है ।
जैसाकि चयनप्रकरणमें लिखा है कि

“इमांमष्टभण् रसतां नृतस्य” नृतको “जिह्वा लिये है”
इसवाक्यसे अश्वको जिह्वा नृहीतहोती है यहवाक्य अश्वरसना-
ग्रहणको अंगरूपसे विधान करता है । यदि ‘ऐसा विधि न होता
तो जिह्वा ग्रहणको प्रकाशकरनेवाला मन्त्र ‘जिह्वालिने’ रूपसा-
मान्य अर्थ प्रकाशकर ‘जैसा अश्वको’ जिह्वालिनेमें उपयोगी होता-
ऐसा गर्भको जिह्वालिनेमें भी उपयोगी होसकता । परन्तु इसविधि-
को होनेसे अश्वकी जिह्वाकीहीलिये गर्भको नहीं ऐसा समझा जा-
ता है क्योंकि उसे तूखी हीके (चूपकरके) लेना चाहिए, गर्भको
जिह्वाके ग्रहणमें कुछ मन्त्र नहीं । अतएव गर्भ और अश्व को जिह्वा
ग्रहणरूप कार्य तुल्यरूपसे प्राप्तहोने पर परिसंख्या विधिसे
गर्भमें जिह्वाग्रहणको हटाकर अश्वजिह्वाग्रहणरूप कार्य दृढ़होता
है । प्रवाजादिवाग दर्शपोर्ण मास वागींको जो अङ्गहोते हैं
यह पहिले कहे चुकेहैं ।

“तत्राङ्गत्व बोधक प्रमाणानि श्रुतिलिङ्ग वाक्य प्रकरण स्थान
समाख्या भेदेन-षट्” ।

श्रुति, लिङ्ग, वाक्य, प्रकरण, स्थान, और समाख्या, यह छ
प्रमाण अङ्गत्व-बोध करानेमें उपयोगी-हैं ।

इनका स्वरूप क्रमसे लिखा जाता है ।

“तत्र दध्ना जुहुयादित्यग्निहोत्र वाक्यपाठं होत्रं जुहुया
दित्यनेनोद्दिश्य तत् करणत्वेन तृतीयाश्रुत्या दधि विधीयत इति
श्रुत्या दध्नाऽङ्गत्वं । लिङ्गनाम सामर्थ्यम्, तच्च द्विविधम्-अर्थगत
शब्दगतचेति । आद्यं यथा “स्रवेणावद्यतो” त्यवदानसामान्यशे-
षत्वावगमेऽपि श्रवस्य सामर्थ्यरूपास्तिङ्गादाज्ज सान्ताप्या-दि द्र-
व्यद्रव्यावदान विशेषाङ्गत्वं स्रवेण पुरोडा-शावदानस्य कर्तुं
मशक्यत्वम् । शब्दगतन्तु लिङ्गमर्थं प्रकाशनसामर्थ्यम्, यथा अग्नये
जुष्टं निर्वपामीति मन्त्रस्य निर्वप प्रकाशन सामर्थ्यरूपा स्तिङ्गात्
निर्वपङ्गत्वम् । यस्य मन्त्रस्य यत् प्रकाशन-सामर्थ्यं तस्य तदङ्गत्वं ।
पदान्तर समभि-व्याहारो वाक्यम्, यथा इपेत्वेति छिनत्तीति अ-
त्र-छेदनाङ्गत्वेन इपेत्वेति मन्त्रवाक्येन विधीयते । यथा वा अग्नये
जुष्टं मित्यत्रैव अग्नये जुष्टं मित्यादि पदानां निर्वपामीत्यनेनैक
वाक्यता पन्नत्वाविर्वपङ्गत्वम् । प्रकरणं नाम परस्पर-काङ्क्षा यथा
दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं कामी यजेतेति अत्र दर्शपूर्णमासाभ्यां

स्वर्गापूर्व कुर्त्यादित्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा कथमाभ्यां स्वर्गापूर्वं कर्त्तव्य-
मिति, तथा फलवदग्नेयादिसन्निधौ समिधो यजति-तनूनपातं
यजति आच्यभागो यजतोत्यादिभिः प्रयाजादयः फलरहिताः शु-
नास्तेषां स्ववाक्येषु फलाश्रवणात् भवति प्रयोजनाकाङ्क्षा किमेते-
षां प्रयोजन मिति ततश्च प्रयाजादीनां प्रयोजनाकाङ्क्षायां दर्शपू-
र्णमासयोः कथम्भावाकाङ्क्षायां परस्परकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन
प्रयाजादीनां सर्वेषां दर्श पूर्णमासाङ्गत्व निश्चयते । स्थानं नाम
सन्निधिः, यथा सान्नाय्यपात्र सन्निधौ शुश्रूषमितिमन्त्रस्य पाठात्
सन्निधानात्, सान्नाय्यपात्र प्रोक्षणाङ्गत्वम् । समाख्या-संज्ञा यथा
अध्वर्युः काण्डप्रतिपादिते कर्मजाते अध्वर्यवे समाख्यावशादध्व-
र्युः कर्त्तृत्वेनाङ्गत्वम् । तथा “ऐन्द्राग्नेकादशकपालं निर्व्वपेत्
प्रजाकामः” इत्यादिषु काम्येष्टिसमाख्यातेषु ऐन्द्राग्नादियागेषु
काम्येष्टियाव्यानुवाक्यत्वेन विनियोगः । विनियोगानामङ्गत्वेनान्वयः

इस जगतमें सर्व्वदा अके कर्ममें लग्ना रहना मनुष्यका
कर्त्तव्य है । परन्तु “कोनकर्म अच्छा और कर्त्तव्यहै” वह किस
प्रकारसे जाना जाताहै ? इसके उत्तरमें किसीने कहाकि श्रुति,
स्मृतिवादि और आचार्यलोगोंका वाक्य धर्म वा कर्त्तव्यज्ञानका सा-
धन है । यह सत्य, परन्तु प्राचीन आचार्यकी वाक्य परस्पर ऐसे वि-
रुद्धहै कि उनके सत्यस्थिरहोना बहुत कठिन है । उनसे सत्यको

स्थिर करने के लिये जैमिनीने उपर कहे हुए श्रुति लिङ्ग इत्यादि-
छ प्रमाण स्वीकार किया है ।

उनमेंसे 'श्रुति' शब्दका अर्थ अथवा अर्थात् वाक्यवचन वा-
दर्शन होनेपर सहजसे जो अर्थज्ञान होता है उच्चा नाम श्रुति, जै-
सा "दध्ना जहुयात्" 'दधिने होमकरे' पहिले "अग्निहोतं जहु-
यात्" इसवाक्यने प्राप्त हुए होमके कारणरूपसे दधिकः विधान हो
ता है और तृतीयविभक्तिको श्रुति हो उसबोधमें कारण है इसश्रुति
को पूर्वभोमांसां गार्हपत्यव्याय कहते हैं । लिङ्गशब्दने शब्दका-
अर्थाभिधान में सामर्थ्य (शक्ति) वृद्धा जाता है । अर्थात् किसी एक-
वाक्यमें जितने पद हैं उनसबमेंही कोईना कोई अर्थबोध कराने-
वाली शक्ति रहती है । एक शब्दने दो तीन अर्थों-का ज्ञान होता है
परन्तु जिस अर्थमें जिस अर्थज्ञा सहज उचित है वह श्रुतिमें नि-
र्णीत होता है । उस अर्थको वृद्धि साक्षात् नहीं देखती श्रुति-
अनुमानसे जानलेती । इसप्रकार अर्थनिश्चय करनेवाले व्यापार-
को शीर्षांसक लोग लिङ्ग कहते हैं । यह लिङ्ग दो प्रकारका है, एक
अर्थगत, दूसरा शब्दगत । जैसा "सुवे पावयती" "सुवे (सदि-
रादि काष्ठसे बनाए हुए हस्तपरिमितपात्रविशेष) ने विभागकर-
ता है"

सती-परिणयम्

मयमनसिंह, खेरपुराधिवासि श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कार-
शीतम् श्रीयुक्त बाबुगोविन्द कुमार चतुर्थरीण महाशयस्याभ्यनु-
ज्ञया-व्ययेनच-ढाका-गिरिशयन्त्रे मुद्रितम् ।

पुस्तकमिदं १८७१ खृष्टाब्दे जुलाईमासस्य सप्तदश दि-
वसे मुद्रितम्, तदा विद्योदयस्य गर्भाधान मपि न जातमत एत-
स्य वयोवृद्धस्य सम्सृक् समालोचने विद्योदयस्य वाक् प्रसरावत-
रण-मनुचित मेव । अथवेद्यत् कालपर्यन्तमस्य सुविज्ञजन कृतसमा-
लोचानि भूयांसि सख्येव तदत्र विद्योदयस्य उक्तिः पिष्टपेषण रु-
पा भविष्यतीति तूष्णीम्भावे येदस्करेऽपि वयं कर्त्तव्यान् रोधात् कि-
ञ्चिदपि वक्तुमनसः संवृत्ताः ।

इदानीं संस्कृत भाषाया यादृगवस्था जाता, तत्तद्योऽयं सर्गा-
लोकस्य काव्यस्य रचनेव प्रथमतो ऽस्मत्सत्त्वज्ञं विस्मददिव्यं
करोति । पश्य, संस्कृताभिधाने येषां द्रव्याणां नामानि विद्यन्ते
तेषामधिकृत्य ऽस्माभिः स्वरूपेणाधिगतानि केवलं द्रव्य विशेषरु-
पेण परिचितानि, तथा यानिच द्रव्याणि सज्जन्तादवस्थितानि,
ततापि बहुधा संस्कृतनामानि, न लब्धन्ते । फलपुत्रवृक्षता जो-
वदेशमदो पर्वतादि चराचरात्मक द्रव्य जातनामैवेतादृशो अव-
स्था, येषां संस्कृतनामानि ज्ञान्ते न तेषां स्वरूपज्ञान मस्ति, येषां

च स्वरूपं ज्ञातं न तेषां संस्कृतनामज्ञानम् । न केवलं भेत्यालं,
व्याकरणाजङ्कार प्रमुख भाषा विद्याङ्गीभूत शास्त्राणामपि नियमा
न सत्यं कार्येषु व्यवहियन्ते । अतएवोक्त मन्त्रानिरेतादृशि समये
षोडशसर्गात्मकस्य काव्यस्य रचनेव रचयितुर्भूयसे यशसे प्रभवति ।
अतः परं यदिरसवत्तादिकं भवेत् तदामणिकाञ्चनयोगएव ।
तादृशस्य काव्यस्य दोषदर्शनं कूरजनकार्यं मित्येवास्मत् सिद्धान्तः ।

वह्णनामेव विद्यार्थिनां कुमारसम्भवोयं “दक्षकन्याभव पू-
र्वपत्नी, सतीमती योगविष्टदेहा तां जन्मने शैलवधू प्रपेदे”
श्लोकमेक मधीत्य कथं दक्षकन्यया सत्या सह महादेवस्य विवाहः
सम्बृत्त इत्येवंरूपा जिज्ञासा भवति तज्जिज्ञासानिवारणाय यन्त्र-
कारेण काव्यमिदं विरचितम्, यथा नवाविष्कृतायां पृथिव्यां (आति-
रिकाखण्डे) प्राचीन पृथिव्या बहुधा प्रतिकल्पं दृश्यते तथेवास्त-
समालोच्य सतीपरिणये कालीदाम कृतस्य पार्वतीपरिणयस्य
कुमार सम्भवे त्यपर पर्यायस्य ज्ञाया । अत्र च क्रमेण सतीजन्म, म-
हादेवस्य तपश्चरणं, मदनस्य स्थाण्वाचमि प्रवेशः ; वमत्तोत्तम इत्या-
दि विषया यथाक्रमं सन्निवेशिताः । इत्यमपि यन्त्रमिदं कालिदास-
कृत सरस पार्वती परिणयस्य टुकपित्वे (अनुरूप प्रतिलिपित्वेन)
नोपकल्पितं नास्माकं मतिर्जायते । पाठका एवास्य परोक्षकाभव-
न्वित्तिप्रिया वयमस्मात् कतिचित् श्लोकानुवचामः ।

द्वितीयसर्गे सतीरूपवर्णनम्

“बह्वे रुचिरा दिने दिने धनलिप्सा विषयैषिणामिव ।

बहुलापगमे कलाविधौ रिनकान्धेव रुचा रराज च ॥

स्फुटवर्णगिरं गरीयसीं कफमुक्ते धमनीमुखे क्रामात् ।

कृतसंस्कृत सङ्गणावली प्रतिपेदे परिवादिनीव सा ॥

ललिता मधुराचरावलीः कलकण्ठीकृतएवहारिणीः ।

विततान यदाप्सरोवरा न तदा गोति मिताऽभतामरैः ॥

विगुणाऽपि यदा, विमोहिनी ननु तस्याः सरसा सरस्वती ।

पुनरुक्तवदच्युतान्तदा सगुणायाः किमिवान्यगौरवम् ॥

विगते समये, नवं नवा प्रति पेदे मद कारणं वयः ।

विरराज सती सताऽमुना मधुनेव व्रततिर्मधुभृता ॥

चपला खलुलोचनप्रिया सहजालुङ्गलकान्तमलयि ।

जलदेन विना न रोचते शशिलेखा रजनीमुखिना यः ॥

परिजल्पितवल्लसी यदा स्वभिजातसरसन्ततिस्तदा ।

प्रतिवाचमदाब्जदोहता कलसेवाद्भ्य दामलोचना ॥

चरणाभ्युत्कृष्टव्यादयः स्वत एवाकणराग रञ्जिता ।

चपरीन्दुकला दधौ मदास्मिपती सौनखरत्विषाशिव ॥

क्षणलक्ष्यरुचं वसुन्धरा गमने ऽस्याः कमनीयरीचिः ।

कठिनेति भयेन विह्वला विदधौ कोकनदावली मिव ॥

परिविन्ध्यत सशिक्षितं तदमुष्या इव ज्ञानसं सरः ।
 कलहस-वधर्थयो, कुतः प्रतिपन्न-क्षत-सम्पदां सुखम् ॥
 निज-ज्ञान-युगाप्त-सम्पदा हरिनी-ज्ञानयुगं जिगाय सा ।
 इति वाच्यपरिप्लवे क्षणम् ऋगवृन्दं सततं विनीदति ॥
 करभोरुगुणैर्गुरुत्वपः कदलो ह्येषु गुणेषु लज्जिता ।
 मकरन्दमिषाक्षनस्विनीध्रवमयणिजडानि सुञ्चति ॥

तथा नवमसर्गं वसन्तवर्णनम् ।

तस्मिन् प्रपन्ने मद्ने प्रदेष्टुं त्वं नाधवोऽपि स्वगुणैरुपेत्य
 अनुक्तसाहाय्यकरां जजृम्हे समेषु सख्यं सममामनन्ति ।
 विलम्ब्य शैलं मलये मनोज्ञम् बभूव पौलस्त्यदिशं यियासुः
 प्रालयलोभादिप, चण्डरस्मिर्निलोपवीगो हि विरागकूलः ।
 यीखण्डशैलं रविरद्य हित्वा किमन्यतो द्याति गुणोपपन्नम् ।
 इतीव तदुपगमवहोऽपि शंरुन् कलस्वनैस्तत्र शनैर्जीगाम ॥
 आसृष्टृणगासलिलैर्मग्नः किञ्चित्कल्पवृक्षवहवसजाः ।
 कूजल्पतङ्गास्तरवस्तमुच्चैः समाजयात्तक्रुत्विच्छराजम् ॥
 रविः समासाद्य नवप्रदेशम् तृपो नवराज्यमिवाततात ।
 असह्यकल्प सहसाप्रजानाम् प्रतापमाविष्कृतचारुभावम् ॥
 चरै रियासै रश्मिरप्रचारैराजेव सोदयतरप्रतापः ।
 चक्रे तुषारान् विरलानशेषं क्षूरानिवोच्छेत्तुमपारयन् सः ॥

हिमानि भान्तिस्म नभोन्तराले रवेः करात् पृततरे न तादृक्
 तत्त्वावबोधादिवशुचिन्ते मसस्वहृन्दान्वचिरप्रवृत्तात् ॥
 सूर्यः प्रतिद्वन्द्विहिमं विजित्य प्रभातकालं विमलं चकार ।
 अयुक्तकारित्वमपन्नपाताः सन्तः प्रियाणामपि न क्षमन्ते ॥
 असह्यकल्पे विगते रमस्यः प्रालेयकाले जवनस्यलेपु ।
 संयोजयन्तिस्म सरोजशृङ्गो मद्देन पूर्वोच्छ्रितमखलाभाः ॥
 ज्योतीषि सर्वाणि तदा नितान्तं गतप्रतिद्वन्द्वितया विरेजुः ।
 सुवर्णखण्डानि मलेऽपनीति समुज्ज्वलानीव रुचाऽनलस्य ॥
 एभिरेवद्योकेऽग्रेण्यस्य ग्रन्थकारस्यच सम्यक् परिचयो भविष्य-
 तीति वयमत्रैव निवृत्ताः ।

अथ सदनमुखचपेटिकाप्रारम्भः ॥

द्विरद्वद्वदमङ्गे सन्धानाङ्गहृत्त्र क्षितिधरावरकन्यां सन्दधानं निचाहे
 शशिनिभनिभकृतितन्त्राद्यन्तकटाक्षज्जिह्वश्लुरगभूयं शशुमीशान-
 सीहे ॥

काचिन्निरीयतामुताङ्गनादिकम्पुतिजमानाजवरः स्मराकृतिः ।

कच्चिन्निरीय परमेश्वरस्युदा तस्यो हृदिध्यातुमना मुसुक्तः ॥

सर्वज्ञसौन्दर्यभराभिरामारामाभिरामाभरणा सखीहता ।

कामागमज्ञाऽथ विहर्तुं कामा देवेन काचित्त मगात् प्रदेगम् ॥

अथातिपुष्टाङ्गमनङ्गकान्तं शान्तं रहस्यं समुदीक्ष्यसाङ्गना ।

ननोभवासद्यप्यराभिताडिता सखीर्विहायामिससार तं वरुः ।

अथ स्नितालीलाक्षणावलम्बसूत्रोक्तपोनस्नानलीकनेत ।

अनाहतस्नानान्तजानता विज्ञान तस्या हवितुस्त्रगाद सा ॥

प्रफुल्लपङ्केतहनाशिमाराद्विहायश्चत्तायिकुरेण वरुः ।

स्मुरन्त्यहोयोऽन तथा रमित नो सुभाभवेतल जनस जीवितम् ॥

श्रिया निजाङ्गस्य सुराङ्गनातां श्रियं हरत्याहृदयचक्षुःकामिनाम् ।

श्रुत्वाऽथतस्यावचक्ष्यवचं स तान्निराकृत्य मना उवाच ॥

इदं शरीरम्यरमार्थसाधनस्यैकहेतुस्य हृदयलभम् ।

लब्ध्वाऽपि यो नो विदधीत धर्मं सुधा इत्यादि

शान्तात्मनस्तस्य जयाभिकाङ्क्षिणो सोवाचकान्तेति मुहुर्मुहुर्वचः ॥

सचापि धर्मस्य निजस्य रचाधिकोर्गुराक्षयमुहुर्मुहुःपुरः ।

सोमन्तरेवापि तिज्जिज्जोभिनीदिन्द्रपूजां यत्नलाभुक्तानिषी ॥

यस्या जयूता न ददङ्गमामिनी सुधा इत्यादि

दृढं विशालहृदयोतमुदकैराश्रित्यलक्ष्म्यास्वप्नं जगत्तम् ।

तरेदहो संसृतिसागरं न यो सुधा इत्यादि

भुजङ्गशोभमकारिणोऽमलायलासुनीला मलका वदीयाः ।

यस्याङ्गनासा नहि तल्लभूषणमुधा इत्यादि

सकल्पविनं रसनाग्रवर्त्तिसद्यस्याभिधानङ्गुलीटिजम्बलम् ।

दिशत्यसौ येन नपूजितोऽच्युतोमुधा इत्यादि

यस्या ललाटं मण्डयावदार्तं हसत्पदारां शशिशृङ्गशोभाम् ।

नसाञ्जला यस्य मनोऽनुसारिणीमुधा इत्यादि
 श्रियःपतिर्नूतनवारिदृच्छविश्रोवत्तचिह्नोवरपीतवासाः ॥
 न येन विष्णुर्हृदयाब्जुजे धृतोमुधा इत्यादि
 भुवो यदीये अस्ति च सान्द्रे मनोजपाभिमतैर्निर्वर्त्तिके ॥
 यस्मै निजार्थम्परिस्मृचयेन्नसा मुधा इत्यादि
 कापटराशौ दृढदीर्घपाशे संसारवृत्तस्य दृढालवाले ॥
 रागम्भकुर्वीत कदापि यस्त्विवां मुधा इत्यादि
 अहम्भुखोष्णांशुसमानरोचिर्भालोऽस्तियसग्रास्तिलकं विशालम् ॥
 सा कामिनी यस्य ऋहं नशोभयेन्मुधा इत्यादि
 धर्माधिकामानपिमोक्षमुच्चैर्देदाति याशुभ्रतराच्चकीर्त्तिम् ॥
 सा येन विद्याधिगता न वज्रतोमुधा इत्यादि
 शिरोधपुष्पम्बदिनाभिर्मर्दिपिच्छात्रजस्रान्द्रोऽस्तियस्याः ॥
 न येन रागेण विलोकिताऽपिला मुधा इत्यादि
 क्षतोऽधिकां स्वेनसनां स्ततोऽवरान्मरत्य कान्तामपिरन्तुकामाम् ॥
 पश्येन्नयोऽभ्यामिवसेदरीं सुतामुधा इत्यादि
 यद्विषम्यार्द्रजितेभ्रमाब्जुजे वनाधिवासेऽग्रतपस्त्रिवापरे ।
 विलोकये चेन्नहि सा ऽनुरागतोमुधा इत्यादि
 यश्चक्षुरीन्दुःखतिरस्त्ररौम्भरां येवस्त्ररौन्द्रीर्धतपः फलप्रदाम् ॥
 विद्यामुपात्रावदिशेन्नयः कुक्षीर्भुधा इत्यादि

नासा यदीयाशुकचक्षुरस्या समा मनोज्ञा मृगणा सुरन्ध्रा ।
 बधूर्न सा यस्य गृहाधिदेवता मुधा इत्यादि
 गुरीजनन्याञ्जनकेऽन्नदातरिच्छद्व प्रयुञ्जीत हृदा गिरापि यः ॥
 कागस्य कण्ठ स्तन वद्धि सर्वथा मुधा इत्यादि
 उच्चैर्वल्लभः पृथुदर्प्यणाभः कपोलदेशो मृगणययस्याः ।
 न सुखिता येन निषोढा साऽङ्गना मुधा इत्यादि
 समर्थं यस्याङ्गि सरोरु हञ्जनस्सहस्र जन्मार्जितपापराशितः ॥
 विमुच्यते येन नसोऽर्चितो हरिर्मुधा इत्यादि
 नवास्त्रपद्मोपमितौ मनोहरो सौवर्ण सत्कुण्डलकान्तिकारिणो
 कर्णौ यदीयो गृहिणो न यस्य सा मुधा इत्यादि
 यत्पादपङ्केरुहसम्भवञ्जलम्पुनातिनिशेषतया जगन्नयम् ।
 स सेवितो येन नसिन्धुजापतिर्मुधा इत्यादि
 सुधातिरस्कारपटुर्दुर्द्धुक्पुष्प पक्कविम्बच्छविरङ्गनायाः ॥
 नास्त्रादितो येन मनोहरोऽधरो मुधा इत्यादि
 ब्रह्माहमस्मीति मधूत्तमङ्गुरोर्वेदान्तवेत्तुर्मुखकञ्जनिष्कृतम् ।
 आस्त्रादितं संसृतिहारियेन नो मुधा इत्यादि
 स्मितेनरम्याऽतिशुचिर्यदीयारदावलीराजतिकोरकोपमा ॥
 भाषेत सा येन समन्त्रकामिनी मुधा इत्यादि
 विश्लेषवैकुण्ठगिरीष विष्णु शूलिभुरारे मकरध्वजारे ।

मुदेतिगायेन्नहि धीरहस्थितोमुधा इत्यादि

कान्तामुखाभोरुहमातरिम्बना मनोहरेणाम्बुजगन्धशोभिना ॥

प्राणैन्द्रियेन भृशं नतर्पितम्मुधा इत्यादि

अशेषलोकेष्वरवाच्छित्तस्य श्रीकान्तपादोद्भूतमाल्यकस्य ।

प्राणं सुगन्धेन नयेन तर्पितं मुधा इत्यादि

लसत्पुष्पापुष्पदलाभिरामा ताम्बुलरागाधिकराजमाना ॥

जिह्वा यदीयास्ति न ताम्भजेतयोमुधा इत्यादि

जगन्निवासङ्करुणारसाम्बुधिभृश्वङ्गिपद्माङ्कितमौखरेश्वरम् ।

नारायणं योऽविरतम्भजेतनोमुधा इत्यादि

मुखोल्लसद्दर्प्यणरभ्यवृत्तमृतम्भनोज्ञस्त्रिबुक्तकण्याः ॥

स्पृष्टहरेणैव न येन रागान्मुधा इत्यादि

पितुर्जनन्यादिजदेवयोश्च श्रीशार्ङ्गं नासक्तहृदीगुरोश्च ।

स्पृष्टमदालंभिरसेह येन नोमुधा इत्यादि

यस्या मुखंसाक्षियुगंरुचास्युजं सभृङ्गयुग्मं विकचञ्चयत्यलम् ॥

न साऽङ्गना येनविलोकिता मुदा मुधा इत्यादि

कलत्रपुत्रादिपुरागङ्गीनोऽहीनीञ्चश्रव्यामुरतस्त्रभावाः ।

पराङ्गनां योऽनविलोकयेन्मुदा मुधा इत्यादि

सकम्बुदर्प्यापनयायशक्ता रेखानयाभ्यां मुखकञ्चनालिका ॥

योवास्तियस्या वमगा न यस्य सा मुधा इत्यादि

यशीदयाङ्केतरसोपवेशितोमित्रोक्तिमन्नेहितदेतिशृणुन् ।
 नर्मीत्सुकोयेन नसंस्मृतोहरिर्मुधा इत्यादि
 मनः प्रियसुन्दरसन्निवेशसुशिल्पिपङ्केतहजाच्छकोर्त्तिहृत् ॥
 कण्ठोऽस्तिवस्था निलये न यस्य सा मुधा इत्यादि
 हरेर्हरस्य प्रतिमा मनोरमा विलोकनादर्चनतोऽप्यवापहा ।
 दृश्येतनो यस्य सदैवमन्दिरेमुधा इत्यादि
 अंसोयदीवावुपमानवर्जितो सुवर्तुल्लोकेशभराभिनसो ॥
 आलिङ्गिता येनवराङ्गना न सा मुधा इत्यादि
 औद्ध्यगाभौर्धुमुशेलता दिक्कागुणावलक्षाश्रितकोर्त्तिहेतवः ।
 अहोनयस्मिन्निवसेयुरालयमुधा इत्यादि
 यस्याभुजोपङ्कजनालशोभिनी पञ्चोत्तसत्पलव वलिपेशली ॥
 विलासिनी सापरिरम्भयेन्नयमुधा इत्यादि
 विरिञ्चिरद्यापिपशुत्वमेत्यञ्चिन्ममत्येवययास्तिवाजितः ।
 विश्वासपात्रंविदधोततांयामुधा इत्यादि
 अलङ्कृतोऽदुल्लोमनोरमो करोयदीयोनखरत्नभूषितो ॥
 यं नाऽऽदेति हरतायसाङ्गनामुधा इत्यादि
 यवाङ्गुणाशनिमीनशङ्खजङ्घवस्रच्छवि वाञ्छितपदम् ।
 येनस्मृतोहरिपादपङ्कजमुधा इत्यादि
 करोयदीयं स्फटिकाभमायतं सुस्यर्गमुक्तुं कृपराद्यां हास्यत् ॥

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरालाल चट्टोपाध्यायिणे

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविद्यापरिवर्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसास्मानसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकहृत्तातुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्भुवि ॥

खण्डं ८]

जून इ. १८८०

[६ सहस्र

सूची

लघुपदार्थ रत्नमाला	... २५—२८	पृष्ठे
पार्लिमेण्ट महासभा	... २७—३०	”
श्रीकारः	... ३१—३२	”
यन्त्रव्यवहारः	... ३२—३३	”
द्विचिकदंशनमन्त्रः	... ३३—३५	”
विशेषदृष्टव्यं	... ३५—३६	”

लाहोर :

एक्लेट नामके यन्त्रे दिलवाग्रायनामधेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय सम्पादकसंग्रहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकाया स्वाभि-
लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिन्यः) लवपुरस्य संस्कृत पाठाशालान्यतमाध्यापक पण्डितश्रीमुखदयालु विरचिता मूल्यं ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चादेयं ३।००

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोविधौः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनेपकारो ग्रन्थः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचान्द नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे
प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।

अस्मात्समीपे प्राप्तव्या ।

विरुद्धयो रैकसम्बन्धावगाहि ज्ञानं संशयः, एकस्मिन् ध-
 र्मिणि विरुद्धनानाप्रकारकं तदिति सम्प्रदायः त्रिविधे ऽपि संशये
 कोटिद्वयज्ञानं कारणं; विशेषदर्शनं निश्चयः, सामग्री निश्चयश्च, वि-
 रोधिनी विपरीत ज्ञानमात्रे विशेष ज्ञानं कारणं; आरोपमात्रे
 साहचर्यज्ञानं संशयो ऽपि सम्भावनातदितर भेदेन द्विविधः, तत्रो-
 क्त कोटिकः संशयः सम्भावना, कोटिः प्रकारः, उत्कटत्वं च को-
 टि व्याप्य वृत्तिर्जाति विशेषः, भूयः सहचारित्वमेव वा तथासति
 तोयदे तोयं भविष्यति नवेति, तदितरः स्थाणुरपि पुरुषो वेत्या-
 दिक्; पुरुषं प्रवृत्तये युनक्तोति प्रयोजनं, तच्च द्विविधं, सुखं दु-
 खमावहेति; वादि प्रति वादिनोः सम्प्रतिपत्ति विषयोऽर्थो दृष्टा-
 न्तः, स द्विविधः साधर्म्यं वैधर्म्यं भेदेन यथा योयो धूमवान् स व-
 क्रिमानित्यत्र महानसं, योऽसौ न वक्रिमान् नासौ धूमवान् यथा-
 वृद्धः, अभ्युपगम्य मानोऽर्थः सिद्धान्तः अर्थस्याभ्युपगमो वा; न्या-
 यैकदेशा अवयवाः न्यायस्यानुमिति चरमकारण किं परामर्शं
 प्रयोजकमावृजनकं वाक्यं, यथा पर्वतो वक्रिमान् धूमात् योयो धू-
 मवान् स वक्रिमान् यथा महानसः वक्रिव्याप्य धूमवांश्चायं तस्मा.

इङ्गिमानिति, प्रथमायवः प्रतिज्ञा, द्वितीयो हेतुः, तृतीय उदाहर-
 णं, चतुर्थ उपनयः, पञ्चमो निगमनं । व्याप्यस्याहार्यं प्रयोजनं त-
 कः, आत्माश्रयान्यो न्याश्रयः प्रकानवस्था लाघवानि तु तर्क प्रति-
 रूपकाणि, सचायं विरोधि शङ्काकालीन प्रमाणमात्र सहकारी
 यथा घटसत्त्वशङ्कायां यद्यत्र घटो ऽभविष्यत्तदा भूतलमिवाद्वाच-
 त् । इत्यादि अस्यतु आश्रया-सिद्धिः, अनुकूलत्वं, मूलशैथिल्यं, इ-
 ष्टापत्ति विपर्ययः, अपर्यवसानं मिथोविरोध येतिषट्दोषाः; वि-
 मुख्य पक्षप्रतिपक्षाभ्या मर्थविधारणं निर्णयः; तत्त्वबुभुक्षोः कथा-
 वादः, साधन दूषण विषयो नानाप्रवक्तृको वाक्यमन्दर्भः कथा उ-
 भय साधनवतो विजिगीषु कथा जलः, जलभिन्न विजिगीषु कथा
 वितंडा, परपक्ष दूषणमात्रा सा वेति यावत् । अनुमिति कारण
 विषटक ज्ञानविषया हेत्वाभासाः, तत्त्व्याप्ति पक्षधर्माभ्यां-निययः
 सिद्धिः, तदभावो ऽसिद्धिः आश्रया सिद्धिरपि आश्रय विशेषणा
 सिद्ध्या आश्रय स्वरूपा सिद्ध्या च द्विविधा हेतोरश्रये ऽभावः सा-
 रूपा सिद्धिः यथा घटो नित्यः आवश्यकत्वात् । इत्यत्र आवश्यकत्वं । सा-
 ध्याभाव व्याप्यो हेतुर्विरुद्धः, यथा मन्दस्यानित्यत्वे साध्यैऽन्यत्वं,
 स्वयं विरोधिसंशयः कोटिउपस्थापकत्वावच्छेदकदूषवाननैकान्ति-

कः, सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणः यथा धूमसाधकं वज्रिमत्त्वं, धूम-
वदन्त्यस्मिन्समायःपिण्डे वज्रिसत्वात्, साध्यवत्तया निश्चितः सप-
क्षः, साध्याभाव वत्तया निश्चितो विपक्षः, यथा वज्रिमत्त्वस्य महा-
नस हृदोः सपक्ष विपक्षव्यावृत्तौ साधारणः, यथा भूर्नित्या
गन्धवत्त्वा दित्यत्र गन्धवत्त्वं भूव्यतिरिक्त नित्यद्रव्येभ्यो व्यावृत्तं,
भुमात्रवृत्तिः साध्याभाव साधकं हेत्वन्तरं यस्य स प्रकरणसमः, य-
था शब्दानित्यः यावन्तत्वात्, शब्दः अनित्यः कार्यत्वात् घटवदिति;
साध्याभावाप्रमा कासात्ययोप दिष्टः सएव कालातीत इति बाध-
इति चोच्यते यथा वज्रं रजुष्णः क्षतकत्वा दित्यत्र त्वजुष्णत्वस्वाभा
वस्तीक्ष्णत्वस्य परिच्छेदः । वचन विघातो ऽर्थविकल्पः क्लृप्तं यथा
नवकम्बलोऽयं देवदत्त इत्यत्र नवः कम्बलो यस्येति वक्तुरभिप्रायः
तत्रायं क्लृप्तवादी वक्तुरभिप्रेतादर्शान्तरं नवकम्बलो यस्येत्येवं क-
ल्पयन् निषेधयति ।

नास्मिन्नेकोऽपि कम्बलः सम्भवति कुतो नवेतिच्छलवादित-
या पराजीयते । धर्मविकल्प निर्देशोऽर्थ सद्भाव प्रतिषेध उपचा-
रकत्वं यथा मन्त्राः क्रोशन्तीत्युक्ते मन्त्रस्थाः पुरुषाः क्रोशन्तीति न-
मन्त्रा इति, दूषणासमर्थं मुत्तरं जातिः स्वव्याघातक मुत्तरं वा अ-

तत्र न्यूनाधिकीपसिद्धान्तो हेत्वाभासद्येत्यदौ नियहस्थानानि
 साधकां वैधर्माणां लक्षाप कार्यं वर्णा वर्णं विकल्पसाध्यं प्राप्यप्राप्ति
 प्रसङ्गं प्रतिदृष्टान्तात्तुपपत्तिं अविशेषोपपत्त्युपलब्ध-अनुपलब्धि नि-
 त्यानित्य कार्य-समभेदेन चतुर्विंशति विप्रतिपत्तिश्च नियहस्था-
 नम् ।

इति त्रजभूषण मिश्रयतां सप्तपदार्थरत्नमाला समाप्ता ॥

पार्लिमेण्ट महासभा ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

जान नामा नृपति १२१६ विजिते स्मृताब्दे प्रभग सह
नातिश्रित्यमगत् । तदानीं तस्याब्जजी हेनरी नामधेयी सवधर्म-
प्रसिते वयसि वर्त्तमान आसीत् । अरुण अव पेन्नाकेत्युपनामप्र-
सिद्धस्य कस्य चित् पूर्व नृपतेः समदुखबुद्ध्यामात्यस्य पयजाति-
प्रयेन कुमारः हेनरी नामा सिंहासन मगत् । सहि बिन्विटर,
वेव, ग्लाशिउराभिधजनपदानां धर्माध्यक्षैः । (bishops) दैर्घ्यावि-
धि अभिपिक्षी बभूव ।

चरितस्त्वस्य बालनरपतेः पितृशरितान् पृथग्विध निवासी-
त् । वयोवृद्धा सह तस्य प्राप्तभावानुसम्भा सनुष्यत्य प्रमुखा गुणा
पोषणाः । सहि स्वाचितान् प्रति रुर्ध्वदैव सदुव्यवहार भवारीत् ।
परं सोऽतीव नृदुरासोत् तेन अवस्तम्भाज स्ताकमपि-विश्वः । स
हि वयोचिनीत्साह दन्तयो रभावात् संग्रामव्यापारे अत्रिपुत्र ए-
व स्थितः ।

दृश्यते हि सोऽपि ललितसभावाहि राजकुमारा मगत् व-
न्ति प्रियचिक्षीर्षूणां सचिवानां साहाय्य मन्त्रेण राजकात्याणि
सम्पादयितुमिति ।

अयमपि हवार्ट डिवर्गस हस्ते प्रथमं निखिलं राज्यभार-

मर्पितवान् । अथ प्रजानां महदुद्दिगं मुत्पादयति तस्मिन् विन्चेष्ट-
रनगरस्य धर्माध्यक्षो (bishop) पिटर डिरोचेसनाभा राज्ञः प्र-
धान सचिवो बभूव । स हि पैक्लेवकुले जन्मग्रहसंस्कार, अस्मद्भृत
आसीत् दक्षतोत्साहादि गुणैः ।

रूपतिः हेनरो नामाच्च तस्योपदेशवशादाह्वयानेकसंख्य-
कान् पैक्लेवजातीयानपराञ्च वैदेशिकान् निखिलेप्रचाधिकारेषु
निवीजयामास । ते च वैदेशिका लोभपरतन्त्रा अहङ्कार दर्पभूयि-
ष्ठा आसन् । रूपतिरेव वैदेशिकान् प्रत्यगुग्रहं वाङ्मुख्यं मन्वसोऽथ प्रक-
तयन्जातीवेष्याकुला बभूवुः । ततस्तत्तामघ्रेसरा राजसमीपं म-
भ्युपेत्योचुः “वैदेशिकाः स्वपदान् प्रचाव्य दूरोक्तिवन्ता मन्वशा ते-
सर्वं मिलित्वा तान् राजानञ्च देशान्निष्कालयिष्यन्ती” ति । अस्मि-
न्वसरे राज्ञः परदेशं विजयं यात्रा च विफलोभूता तेषां मन्वमु-
द्दीपयामास । तदानीं वायूहिमसागर मध्यस्थितस्य जलप्रान्तस्य
षोडशदेशस्य दशा बभूव ।

ततः लिशेष्टरदेशस्य अरत्त पदाभिषिक्तो सिसनगण्टफोर्डे
नाभा राजानं च्युताधिकारं कर्तुं मन्निनवशासनपद्धतिं प्रवर्त्तयि-
तुञ्च कृतसङ्कल्पो बभूव । अथ अपरे च सर्वे महद्वशसम्भूताः प्र-
कृतयस्तमनुजग्मुः । ते सर्वे शस्त्रपाण्यो भूत्वा कश्चिन्नपि सदी-
गृहे मिलिता राजानं माजुहुविरे । राजा तत्र प्रविशन् तेषां मन्नि

प्रायं पथ्यपृच्छत् । ते प्रीचु रस्मन्मनीगताधिपति-निमित्त मेवायं
प्रयासः । यदिराजा तदुपशान्तिं कुर्यात्तदा वयमपि शान्तिंगच्छे
म इति । तदाकर्ण्य नृपतिस्तेषा मभिलाष मङ्गोचकार ।

ततः सनृपतिः अक्व-फोर्डनगरे पार्लिमेण्ट नास्त्री सभास-
का साजुहाव । एतत् सभाह्वानस्य प्रयोजनन्तु राज्यशासनस्य न.
धीन पठति निर्धारणं, निखिलेषु राज कार्येषु योग्य पुरुषनिर्भोज-
नञ्चासीत् । कियत् काला दनन्तरं साहि सभा उन्नतपार्लिमेण्ट-
नाम्ना विद्युता बभूव । एतत् सम्मत्या चतुर्विंशति संख्यकाःकुली-
ना राजकोशोन्नपदवीषु नियुक्ता बभूवुः । विवेचरोपनामकसु
तेषां प्रधान पदवीं प्राप । ते राज्यपरिपालन नियमानां सञ्जीवो,
न परिवर्त्तनं चक्रुः वङ्ग्य पूर्व गत्यान् स्वपदाच् आवयामासुः ।
तेराज्याधिकारे स्वसम्मतान् नियुज्जिरे । ते न केवलं राजपते क्षी-
सं विदधुः परं तद्व्य मतुष्याणामुपरि समस्त राजकार्य पथ्यवेवण
भार मर्षितवन्तः । तेषामपि समये समये परिवर्त्तनं स्थिरोक्तं,
दृश्यं राज कृता-व्याचाराणां निवृत्ति रभत् पर तथाधिगत-प्रभु
तानां धतिना मत्याचारः क्रमेण वदुपदरो बभूव ।

श्रीकारः

श्रीकारोनाम प्रागेव वेदवत्तुर्ब्रह्मणी सुखा निर्जगाम । अतए-
व वकीर्यं भारतीयाव्यकुल जैर्वैदेभ्योप्यधिकमाद्रियते, श्रीकारमुष्टं वि-

ना विष्णुव सुचरिता अपि वेदमन्त्रा नाभौषित फलाय प्रभवन्ति ।
 न केवलं वेदमन्त्रा अन्ये ऽपि स्तवपाठादय ओंकार पुटिता एव प-
 ठान्ते । ओंकारस्य माहात्म्यं नेत्रतयावधार्यते; वेदपुराण, धर्म-
 शास्त्रादिष्वोद्धारस्य माहात्म्यं भूयो भूयः समुक्तिस्त्वितमेव । क-
 थितमेवास्माभि र्देकद्वीकार व्याख्या पुस्तकान्यसंख्यान्यासन् । उ-
 पनिषत्स्वीकारः परब्रह्मरूपतया निर्दिष्टो विहितचाख्योपस-
 नाविधिः यथाह्यन्दीये—

“ओमित्येतद्वचरदुतीथ, ओ मित्येतद्वचरमुपासीत”

अपिच उद्गोत्रादपरध्यावर्त्तनीं कारस्य सर्व्वं येऽल्लभुक्तं तत्तैव ।

“एषांभूतानां इन्द्रिवी रसः सुधिव्या आपोरसः । अपाजी-
 वययोरस ओमघोनां पुरुषोरसः पुरुषस्य वायुजी वायुघृणस कृचः-
 सामरसः सान्न उद्गीमोरसः स एष रत्नानां रक्तमसः परमः परा-
 र्त्तौ यदुद्गीथः ॥

अयक्रमेणैकस्य सर्व्वं शक्तिमतः परमेश्वरस्य सृष्टिस्थिति-
 प्रत्ययरूप कार्य्यत्रय कारणात्मक त्रिविधशक्तिमयत्नमवलोक्य ब्रह्मवि-
 ण्णु त्रिरूपभेदत्रये सन्भाविते, भाषोन्नत्यासहचीकारस्य “अ, उ
 म, इति त्रयवयवयुक्तलेखोपलक्षिते ओंकार फिदेव वाचकत्वे नो-
 कल्पितः—यथा

“अकारेण जगत्पाता संहर्त्ताद्यादुकारतः, का

अतः परं सर्वं भव त्रिगुणात्मकं सदसदस्य चाख्येनोपक-
रितम् अथा-

“अभिधेयं तयोर्वैराग्यो लोकाः खयोऽभ्यस्यो विष्णुः कृता-
चते ॥

कालधेनु तस्यै चाख्यं माहात्म्यं त्वं कथितम् ।

“शुक्लं तत्त्वं अकारं च अभिगोभ्यं परानमे पञ्चदेवमयं ॥ त्वं
मल्लिजयं समन्वितम्, निर्गुणं त्रिगुणोपेतं त्वयं कैवल्यमूर्तिमान् ॥
उकारं परमेशानि त्रयः कुण्डलिनीं त्वयं पीतं चक्षुः सङ्काशं पञ्च-
देवमयं सदा पञ्चप्राणमयं देवि चतुर्जगैर्प्रदायकम्

मकारं शुक्लं चार्धं त्वं परतकुण्डलीं तद्व्याप्त्यैव स-
ङ्काशं चतुर्जगैर्प्रदायकं पञ्चदेवमयं त्वयं पञ्चप्राणमयं सदा ॥

अनुनासिकमभिहितम्

“अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः वेदव्याप्तिरुदकम्”

“अकारपूर्विकाः सिद्धिस्तोमहात्म्यास्तयोऽवतारः”

“एकाक्षरं परं ब्रह्म”

कुम्भजमष्टिकाजमिन्द्रवाजस्यैवं व्याख्या कृता ।

“एकाक्षरं लोकादः परं ब्रह्म परं जन्मावाप्तिहेतुत्वात् श्री-

ॐ पञ्चदेवमयं पञ्चतन्मात्रात्मकं पञ्चतन्मात्रादिषु विद्यमानि
पञ्चप्राणानां सूक्ष्मरूपाणि ।

कारस्य जपेन तदर्थस्य च परं ब्रह्मणो भावनया तद्वाप्तिः”

अर्थाकारेण कथं ब्रह्म भावनेति प्रश्ने वयं ब्रूमः । ओंकारो-
हि क्वान्दीश्वरीपनिषदि स्मृतोऽयं वाणरूपेणोपकल्पितः; यथातिसृ-
क्ष्माश्रेण वाणेन लक्ष्यभेदोभवति तथोंकार जपेन मनसस्त्वैव विधा-
नात् परं ब्रह्मणो ज्ञानरूपं लक्ष्यं हस्तगतं भवति । अस्या कतिर-
पि वाणेन साम्यञ्जते ।

यन्त्रव्यवहारः

पुरा भारतीयाश्चैजातीया नवोवलं मनोवृत्तीनां मुञ्चति ले-
मिरे वाह्यविषया अपि तेरद्भुत भोग्तिसम्पन्नैरुत्कर्षस्य चरमसी-
मामवापिताः । प्राचीनग्रन्थादिदर्शनेन तेषां यन्त्रव्यवहारनैपुण्यं
स्फुटी भविष्यति । पुरा शिकन (Shephon) नामकस्य जलनिर्भर-
णयन्त्रस्य प्रभूत व्यवहार आसीदिति भास्कराचार्यकृत शिवा-
न्तशिरोगणि ग्रन्थेय यन्त्राध्यायपाठेनावगम्यते । यथा

“ताम्बादि सयस्त्राङ्गुणरूपमलस्या स्तुपूर्णस्य एकं कुण्डं ज-
लान्तरिर्द्वितीय मयन्त्रधीसुखञ्च वहिः युगपन्मुक्तये । कं नखेन कु-
ण्डादुवह्निः पतति”

अस्यटीका

ताम्बादि धातुमयस्याङ्गुणरूपस्य वक्त्रीकृतस्य नलस्य जल
पूर्णस्यैक मयं जलभाण्डे ऽन्यदथ वहिरधीसुखं चैकहेलदा यदि

विमुच्यते तदा भाण्डजलं सकलमपि वहिः चरति तद्व्याच्छिन्नक-
मलं नलिनीनलस्य जलशुद्धभाण्डे क्षिप्तस्य जलपूर्णं सुषिरस्यैकमणं
भाण्डावहिरधोलुखं द्रुतं यदि ध्रियते तदा भाण्डजलं सकलमपि न-
लेन वहिर्याति । इदं कुकुट नाडी यन्त्रमिति कथ्यते ॥

पुरा वर्षां जलमानं यन्त्रमप्यासीत् । अधुना यत् “रेनगज”
(Raingauge) इति नाम्ना ऽभिधीयते, संस्कृताभिधानमस्याढक-
मिति यथा वराहमिहिरक्षतवहत् संहितायाम्—

“हस्तविशालं कुण्डकमधिकत्वा श्वुप्रमाणं निर्द्देशः । पञ्चा-
शत् पलमारुक्रमेण भिनुयाज्जलं पतितम्”

अभित एकहस्तं परिमितं कुण्डकमेकं कृत्वा वहिर्निरावर-
णस्थाने स्थापयितव्यम् । तच्चकुण्डं पञ्चाशत् पलैर्विभक्तव्यम् । अने-
न यन्त्रेण वर्षापतितं जलं प्रमितम्भवति । यन्त्रमिदं साढकमिति-
कथ्यते । एकैकपलञ्च तोला चतुष्टयमम् ॥

वैश्विक दंष्ट्रनक्ष

महामन्त्रः

इतीशानीनविग्रशताष्टौलमये सृजतेतमन्त्रादीनां नाम-
सहस्रं अपि परिहास्य कारणं जातम् । ये द्वैतेषां सत्यत्वे विश्वस-
ति विद्यासागरपारंगतानि ते ऽपि ते महामूर्खरूपेणावज्ञायन्ते ए-
तद्विद्याशितमस्तु वर्षानभिज्ञा अपि पण्डितपदवीं प्राप्यच्छन्ति ।

अनेनैव हेतुना इदानीं बहवो ऽत्यविज्ञानाः प्रकृत तत्त्वानभिज्ञा
नभ्याः स्वासीमविद्यावृद्धिमत्तादि प्रख्यापणार्थं भूतादिभयकम्पित-
हृदया अपि यच्चिर्भूतादिष्वविश्वासं दर्शयन्ति ।

अहो विचित्रा हि गति जगतः सन्धादीनां जन्मभूमि भा-
रत वर्षात्ते ऽपगच्छन्ति परं सर्वोत्तमसम्बद्धे, आमेरिकाभिधेये
वत् स्त्रियो ऽपि पुरुषाधिक प्रागल्भ्य लाभार्थं सुखताः, तेषां प्रत्य-
हं प्रादुर्भाषो लक्ष्यते । सम्प्रति आमेरिका-भिधेयादेशात् कश्चित्
विख्यातनामा विद्वानागत्य सुस्वादि नगर्यदा स्त्रियोसंक्षिप्तनामकं
मासिक पत्रमेकं प्रकाशयितुं शारथः । तत्र वातुल्येन भूतप्रेत मन्त्रै-
न्दजालदीना सुखेखो दृश्यते, सम्प्रति तत्रैकं दृष्टिक दंसनस्य मन्त्रं
येतिहासं लिखितम् । यथा —

१८४८ विमिति खृष्टाब्दे कश्चित् वैरागी साक्षात् देशसि
तस्य द्विकन नामधेयस्य कस्यापि यूरोपीय चिकित्सकस्य पार्श्वे म-
गात् । याचितश्च स चिकित्सकः स्त्रीनामनुकेन दारुचिनि-तैकम् ।
अथ तैले प्रदत्ते स वैरागी तस्मै मन्त्रमेकं प्रदातुं भैक्षत् । सोऽपि-
चिकित्सकः कस्याप्युत्तमोत्पादनं अनुचितं मिति विविच्य सादरं
लिखेत् तम् । अथ क्रियत्तिथे व्यतीते समये कश्चिद् हृदिकदटस्त-
त् पार्श्वमागतः । सोऽपि कुतूहलाविष्टः प्रथमं किमप्योपधमदत्त्वेव
वैरागिप्रदर्शितदिशा काष्ठिकया सर्वमेव व्यशास्त्रान् सुपसृज्यन् म-

न्तोच्चारणं कृतवान् । ततो मन्त्रस्यैकदीक्षारणेन तस्य व्यथां कि-
ञ्चिदुपशमिता मवलोक्य स पुनः पुनर्मन्त्रोच्चारणं मकरोत् यावत्
स निर्व्यथो ऽभवत् । ततस्तस्य स्वपत्न्यां वृश्चिकदृष्टार्थां स मन्त्रोच्चारणे
नैवता मपव्यथा मकरोत् । इत्थं स बहुशोमन्त्रप्रयोगेन कार्त्तार्थं
मगमत् । स चिकित्सककृत्यसमये त्रीन नामधेयाय स्ववान्धवाय
मन्त्रं तं ददौ । सोऽपि मन्त्रप्रयोगेन बहुशः सफलोभूत्वा इदानीं
तस्य चिकित्सकस्य तनुजाय मन्त्रमेव मर्पिवान् । मन्त्रस्वरूपं यथा—

“ओं परथमे पाचामिन्या सरधामथ् कीत्वस् सम्पर्धा चू”

“Ong parathamay pácháminyá sardhámath keetvos
Sampardhā choo.”

इदमत्र अवश्यं यतस्तन्त्रं यत् वृश्चिकशब्देनात्र कर्कटाकृति
वृश्चिको ग्राह्यो नतु वृश्चिक सामान्यं यतस्तज्जातीयेष्वेववृश्चिकेषु
मन्त्रस्य यरोच्चा कृता । अन्यजातीयेषु वृश्चिकेष्वस्य किमपि फलं का-
रित्वं भवति न वेति नाद्यापि विदितं । परं परीक्षणे का-हानिः ?

विशेषदृष्टव्यम्

सम्प्रति १८८० खृष्टाब्देय जुलाईमासात् सितम्बर मास
पर्यन्तं (from July to September) मासत्रयं यावत् विद्योदय
सम्पादकः कार्योध्यक्षश्च वङ्गदेशे स्थास्यतः । अतएव विद्योदय
सम्पूर्णादिकं तद्विषयकं पत्रादिकञ्च निम्न लिखितस्थाने प्रेषनीयं,

अन्यथा पलादीनां मूल्यस्य च व्यत्यये न कोऽपि प्रतिभूर्भविष्यति ।
इति सर्व्वं विंशतिषतो हृदये निधातव्यम् ।

वहवोहि सुचिरादेव विद्योदय मूल्य प्रदानस्य नामापि
न गृह्णन्ति । न ज्ञायते कोटशो महात्मानस्ते । तैरेतदवश्यं भवगन्त-
व्यं यत् विद्योदय प्रकाशनेतूनाम्नाकं प्रभृतधनः लिप्पान् किन्तु सृ-
तप्रायायाः संस्कृतभाषाया यद्यनेन कर्मणा पुनरुद्धारं स्वल्पायिसह
कारिता भवेदित्यस्माकं प्रयत्नः ।

स्थानं (ठोकानां) यथा

हृषीकेश भास्ति विद्योदय सम्पादके

भाटपाड़ा

नैहाटो मुलुक बंगाला

Editor, Vidyodeya,

Bhatparah Naihatty,

Bengal.

विद्योदय कार्याध्यक्षः

विद्योदयः

(भासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरालाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविर्दा-परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विश्वदाम्बुजवासिनो सुमनसाश्चनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्या-दविद्यातिमिरम्भुवि ॥

खण्डं ६]

मैत्र ई १८८०

[५ सङ्ख्या

सूची

मीमांसा परिभाषा-

(ह के भ कृतानुवाद सहिता) ... २१—२४ पृष्ठे

लघुपदार्थ रत्नमाला ... २१—२४ ”

पार्लिमेण्ट महासभा ... २१—२५ ”

मनसाभाषि
वदन्त्यन्तम् ... २५—२६ ”

लाहोर

ऐखर्ट नामके ग्रन्थे दिलवाग्रायनामधेयेन सुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाशि”
नामधेयं प्राक्ततभाषाव्याकरणं महाकविवरकचिविरचितं विद्योदय
सम्पादकसंग्रहेत—यि विधीदाहरण—सहितमचिरैव कालेन
प्रयुक्तं सुदृष्टिभविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकाया स्थानि-
लाभः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशीपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्य संस्कृत
पाठाशालान्वतनाध्यापक पण्डितयोगेसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

„ पद्यादेयं ३।००

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिः १० परिमितमूल्येन सुदृष्टिता भविष्यति

नूतनपुस्तकम् ।

कन्देविधः (संस्कृतहिन्दीभाषाधारचनेपकरी ग्रन्थः) शुभम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहौर) स्थित महारचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय महाविद्यालयाध्यक्ष-
कार्यालये (रिजिस्टार्स अफिस, पञ्जाब धीनिगर्सिटी कलेजे
प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।

अस्मात्समीपे प्राप्तव्या ।

उत्क्षेपणादयो जातिविशेषा इति लीलावत्यां, ऊर्ध्वदिक्
 संयोगजनकं कर्म उत्क्षेपणं, अधः संयोग-जनकमपक्षेपणं, नि-
 श्क्रिया-वयवाभिमुखसंयोगजनकं कर्माकुञ्चनं, निष्क्रियावयवा
 भिमुख्यविरुद्धनानादिक् संयोगजनकं कर्म प्रसारणं, उत्तरदेश-
 संयोग-जनिका क्रिया गमनं, उत्क्षेपणादिज-संयोग चतुष्टयान्य-
 संयोग एवोत्तर संयोगः; तदिदं कर्म मूर्त्तमात्रवृत्ति, विनाशस्तु
 कर्मणः क्वचिदाश्रयनाशात् क्वचिदुत्तर संयोगा-दित्वेवं त्रिचतुःक्ष-
 णस्यापि मन्वन्ते । सामान्यं किञ्चित्कार्यतावच्छेदकतया सि-
 धति यथा धर्मजन्यतावच्छेदकतया सुखत्वं; ननु अदृष्टमपि दि-
 ष्टपदशक्यतावच्छेदकतया जातिः स्यात् तथाकाशत्वं, मूर्त्तत्वं व-
 टत्वत्वं, पटत्वत्वं, विशेषत्व-समवायत्वादीनां जातित्वं स्यात् इति चे-
 त्तत्र बाधक माह- “व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं, संकरोद्यानवस्थितिः । रू-
 पहानि रसवन्त्यो जातिबाधक संग्रह” इति ।

तुल्यत्वं-अन्यूनानतिरिक्तव्यक्तिकत्वं; परस्परालम्ब्यताभावस-
 मानाधि-करणयोः सामान्याधिकरण्यं संकरः; स्यादित्यर्थः, यथा
 मूर्त्तत्वस्य भूतत्वेन सामान्ये चेत् सामान्यं तर्हि तत्रापितुल्य न्याये-
 नापरमेवं तत्रापि इत्यनवस्थानात्, रूपं विशेषाणां मन्वन्त व्याव-
 र्त्तकत्वं तद्वानिः, समवाय जातेर्हृत्तिः समवायात्मिका न सम्भवति-

आ-त्वा-श्रयापत्ते रित्यर्थः, जातिबाधक संग्रहः संग्रह्यमाणं जा-
तिबाधक मित्यर्थः ।

भूतत्वं बाह्येन्द्रिय ग्राह्य विशेषगुणवत्तैव मूर्तत्वंत्ववच्छि-
न्न-परिमाणवत्त्वं, परिमाणे ऽवच्छिन्नत्व मपि नित्यं महत्त्वान्यत्वमे-
व द्रव्यत्वं समवायि कारणतावच्छेदकतया सिध्यति; गुणत्वं रू-
पादिनिष्ठं यज्जन्यत्वं, तदवच्छेदकौभूतं यज्जन्य गुणत्वं तदवष्टक-
तया सिध्यतीति केचित् कर्मत्वन्तूनत्तेपणादिषु पामर साधारण
चलतीति प्रतीत्या, पृथिवीत्वं गन्धजन्यतावच्छेदकतया, जलत्वं
जन्यजल समवायि कारण तावच्छेदकतया, रूपत्वन्तु कार्यत्व का-
रणत्वोभयावच्छेदवष्टकतया, एवं रस-त्वादिकमुक्तम् । क्षीरत्व-
दधित्वा-दिकं रसत्वावान्तर सामान्य मिति रत्नकोशकृतः, प्राभा-
करास्तु आकृतिव्यङ्ग्यामिव जातिं मन्यन्ते, सामान्येन सामान्यत्व-
नाम सामान्य मन्यथासिद्धेः, यदि च सामान्यं सद्दिति प्रतीतिः स-
त्तावृत्तिरापद्यते, तदासत्ता सतीति वदेकार्थसमवायेन सिद्ध-
साधनं, साक्षात् सम्बन्ध मापद्यमाने सत्तया व्यभिचारः; अथ-त-
त्रापि सत्तान्तरं स्वीकार्य-मिति तदा नवस्थानं, विशेषेषुपि न
विशेषत्वं जातिः, उपाधितान्यप्रासिद्धेः, ननु विशेषेषु किंमान
मिति चेत् यावती भेदबुद्धिः न हीयं स्वतो व्यावर्त्तकं किञ्चित् भे-
दक विनोपपद्यते ।

अथ समवायः तस्य वृत्तिः सम्बन्धः स्वरूपमेव अवशिष्ट धी-
व्यावृत्त विशिष्टधीविषयत्वं सम्बन्धत्वं; सम्बन्धान्तरं यन्त्रेण वि-
शिष्टधीजननयोग्यत्वं स्वरूपसम्बन्धत्वं, समवाये मानन्तु घट इति
धीरेव निरूपिता अर्थाः वृद्धिस्तूता सान्तःकरणवृत्तिः प्रमेयाऽधि-
व्यावृत्तिः शुक्तिरजताद्या-कारा भ्रम इत्योपनिषदाः आत्मग्राहक
मिन्द्रियं मनः, तत्त्वोक्तमेव प्रवृत्तिर्धर्मा-धर्मौ; दीपारागद्वेषमो-
हाः, प्रेत्य-मृत्वा-भजन-जल्प, प्रेत्यभावः मरणं प्राणशरीरविभागः;
जन्म अपूर्वाभिः कार्थ्येन्द्रियवेदनाभिः सम्बन्धः ।

कार्थ्यं पूर्वकालत्वमिति नशोनाः समानं कर्तृकत्वं मिति-
प्रभाकराः, तदुभयस्यैव वैदाकरणभट्टाश्च आनन्दस्य मितिसि-
क्ततः उत्तर कालत्वमिति केचित् । उपसर्गा द्योतका एवेति मत-
सम्माकं केचित्, वाचका इत्याहुः इवादिशब्दा अपि सादृश्यादि-
द्योतका ।

फलभोगः, दुःखमेकविंशतिप्रभेदभिन्नं मोक्ष आत्यन्तिको-
दुःखनिवृत्तिः साचैक विंशति प्रभेद दुःखहानिः ।

तानि च षड्विंशत्यानि षड्विषयाः, षड्विषयः, शरीर दु-
खं चेति काम इच्छा, साच सुखतत् साधनयोर्व्यापिका, तत्र दुर्लभे-
च्छा दुःखफलैव नित्यसुखाभिव्यक्तिमुक्ति रिति भट्टाः, आत्यन्तिको
दुःख प्रागभावः सेति प्रभाकराः, निरुपपत्ति-विज्ञान सन्तान इति

बाह्याः, आत्महानि रिति तदेकदेशिनः दुःखात्यंताभाव इति ली-
 लावती कारः अविद्याहानिरित्यौपनिषदाः एकविंशतिदुःखहा-
 नित्य अनागतयोर्धर्माधर्मयो रनुपादेनोत्पन्नयोद्योपभोगात् ज-
 य इति वार्त्तिककृतः उपभोगो-कायच्यूहेनेति टीकाकृतः, अयं
 तु मोक्षाय त्वरमाणस्यैव, वेदान्तविदस्तु, तत्त्वज्ञानात् कर्मक्षयइत्या-
 हुः । अचिन्त्यसामर्थ्यातिशयोहि समाधिः यदाहुरत भगवन्तः
 पातञ्जलिपादाः कोहि योगप्रभावाद्गते ऽगस्य इव समुद्रं पिवति
 जल्यद्रव्यानाधारकालत्वमेव खण्ड प्रलयत्वम् । कथं प्रलय इति चे-
 न्महेश्वर संजिहोषीसमकालं पृथिव्यादिचतुष्टयारम्भक-परमाणु-
 षु नोदना-दभिघातादाक्रिधा, ततोविभागः ततो द्वाणकारम्भक-
 संयोग नाशः ततो द्वाणकनाशे समवायिकारणनाशात् त्वसरेण-
 नाशे स्थूतानां नाश इत्येकः प्रकारः स्थूतानां सवश्व संयोगवशा-
 द्नाशः, तस्यापि स्वावयवसंयोगनाशात् एवं तत् पूर्वं मिल्यपरः प्र-
 कारः । सृष्टिस्तु, अदृष्टवदात्मसंयोगेन महेश्वर सिसृक्षाया
 समकालीनार्या परमाणुषु क्रियायां परमाणुः संयोगेद्युणकं त्रिभि-
 द्युणकैस्तत्सरेण, तैश्चतुर्भिश्चतुरेणक मिल्येवं क्रमेण निरूपितं प्रमे-
 यम् ।

पूर्वोक्त तीन तीन यागों के अन्तर्गत जो याग हैं उनके साथ पूर्वोक्तयुक्तिसे उनकाभी आपसमें साक्षात् सम्बन्ध नहीं हो सक्ता है इसलिये कहा है कि तीन यागोंसे तीन उत्पत्ति नामक अपूर्व उपजते हैं, जिनकेद्वारा उनका अंगोंमें सम्बन्ध घटता है, और प्रयाजादि अंगोंकाभी प्रधानसे साक्षात् सम्बन्ध न होनेसे उनसेभी 'उत्पत्ति' नामक अपूर्वको उत्पत्ति मानोगई है। और उन अपूर्वों से उनका परस्पर सम्बन्ध स्थिर हुआ है अर्थात् प्रधानयागों से उत्पन्न हुए 'उत्पत्ति' नाम अपूर्वसे प्रयाजादि अंगोंसे उत्पन्न 'उत्पत्ति' नाम अपूर्वका जो साहित्य है उसी साहित्य (मिलाप) से ही प्रधानोंको साङ्ग अर्थात् अंगोंमें मिले हुए कहते हैं। इसी प्रकार पौर्णमासीमें आग्नेयादि तीन यागोंसे जो तीन उत्पत्ति नामक अपूर्व उत्पन्न होते हैं वे, उनके अंग प्रयाजादिओंसे उत्पन्न उत्पत्तिनाम अपूर्वसे मिलकर एक समुदाय अर्थात् अखण्ड अपूर्वको उत्पन्न करते हैं। अमावस्यायागोंमें भी यही वृत्त है। उन दोनों अखण्डअपूर्वोंसे फलापूर्व नाम, एक प्रकारका अपूर्व उपजता है जिसे फलको उत्पत्ति होती है। यदि ऐसा हुआ तो विचारिए कि समुदाय अंगोंसे उपकृत दर्श भी पौर्णमास यागोंसे निष्पन्न अपूर्वकेद्वारा स्वर्गप्राप्तिरूपफलकेलिये जो अंगोंके सहित प्रधानकी कर्त्तव्यताका बोध करानेवाला विधि है उसीको-

हि 'प्रयोगविधि' कहते हैं यह बात सिद्ध हुई ।

“पुनरपि विधिस्त्रिविधः । अपूर्वविधि नियमविधिः परिसङ्ख्या-विधि चेति” तत्र यो विधिरत्यन्तमप्राप्तमर्थं प्रापयति स अपूर्वविधिः, यथा दर्शं पौर्णमास प्रकरणे ‘ब्रौह्मन् प्रोक्षतीति’; एतद्विध्यभावे दर्शं पौर्णमासीय ब्रौहिषु प्रोक्षणं कथमपि न प्राप्नोति एतद्विधिसत्त्वेतु तत् सम्बन्धिब्रौहिषु प्रोक्षणं प्राप्नोत्येवात्यन्ता प्राप्तप्रोक्षणं प्रापकत्वादयं अपूर्व विधिः” ।

फिर वह विधि तीन प्रकारका है एक अपूर्वविधि, दूसरा नियमविधि, तीसरा परिसंख्याविधि; उन्मेषे जिस्से पहिले नहीं विदित हुए अर्थ का बोध होता है उक्तानाम अपूर्वविधि है जैसा “ब्रौहिन् प्रोक्षति” “ब्रौहि अर्थात् धान्य विशेषका संस्कार करे” ऐसा विधि (आदेशवाक्य) नहीता तो ब्रौहिषीमें प्रोक्षणरूप संस्कार कीप्राप्ति नहीतो इसविधिके होनेसेही ब्रौहिमें प्रोक्षणकीप्राप्ति हुई ।

“योविधिः पक्षे प्राप्तमर्थं नियमयति सनियमविधिः तत्रैव ब्रौह्मिनवहन्तीति । एतद्विध्यभावे दर्शं पौर्णमासिकेषु ब्रौहिषूत्पत्ति वाक्या-वगत पुरोडाशो पयोगितण्डुल-निष्पत्त्यनुकूलवैतुष्य-कार्यायावहननवत् कदाचिन्नखविदलन मपि प्राप्नुयादिति तस्मिन् पक्षेऽवहननस्य प्राप्त्यभावात् कार्यान्वयोपपत्ते रवहननस्य

प्राप्तिकी प्राप्तिः स्यात् सत्यस्मिन् विधौ अवहननेनैव वैतुष्यं कार्यमिति नियमे सति विदलनं सर्वस्मिन्ना निवर्त्तत इति नियमविधिरयम् । नच वैतुष्यस्य नखनिदलनेनापि सम्भवादवहनन-नियमो व्यर्थः प्रयोजनभावा दिति वाच्यम् । अवघातेनैव वैतुष्यकरणे किञ्चिद्दृष्टं जन्यते इति नियमादृष्टाङ्गीकारात् । नियमेन दृष्टकार्यकामे ऽप्यदृष्टस्वीत्यर्थः । तच्चापूर्वं यागोत्पत्यपूर्व्वद्वारा फलापूर्वं उपयुज्यते तेन नियमापूर्व्वभावे फला ऽपूर्व्वमेव नोत्पद्यते इति कल्पनाश्रयमापूर्व्वस्य न वैयर्थ्यम् । एवं ब्रोहि सोमादिनियमविधियु बोध्यम्” ।

जोविधि नानारीतिसे सिद्धहोनेके योग्य वस्तुको-एकरी-तिसे सिद्धकरनेकेलिये नियमकरता है उसकोनाम नियम विधि है, जैसाउसीप्रकरणमें “ब्रौहीनवहन्ति” “आघातकेद्वारा धान्यसे चावल निकालें” जैसायहप्रयोग है । यदि यह प्रयोग न होता तो दशं पौर्णमास यज्ञमें पुरोडाश बनानेकेलिये धानसे चावल निकालना, जैसा अवघात अर्थात् उदूखल और सुषलके आघातसे सिद्ध होता है, ऐसे नखद्वारा भी-होसक्ता है किन्तु उसपक्षमें अवघात की प्राप्तिनहीं है । अतएव चावल निकालनारूप कार्यकी उभय रीतिसे प्राप्तिहोनेका कारण अवघातसे चावल निकालना प्राचिक हुआ अर्थात् इच्छानुसार रहा । परन्तु “ब्रौहीनवहन्ति”

“आघातकेद्वारा धानसे चावल निकाले” ऐसे विधिहीनेसे उ-
दूखल और सुपल के आघातसे ही चावल निकालना यह निय-
म हुआ और नखसे फाड़ कर चावल निकालनारूप कार्य सम्पूर्ण
रूप-निषिद्धहुआ । ऐसा कहना उचित नहीं है कि जब नखके
द्वारा भी चावल निकाला जाता है, तो उदूखलके आघातसे
ही चावल निकालना चाहिए ऐसा नियम करना व्यर्थ है । क्यों-
कि अवघात के द्वारा चावल निकालने से एकप्रकारका अदृष्ट उ-
त्पन्न होता है, और वह अपूर्व यागोत्पत्तिरूप अपूर्वके द्वारा
यागफल रूप अपूर्वको पुष्ट करता है अतएव नियम जन्म अपूर्व
न होने से फलरूप अपूर्व की प्राप्ति नहीं होती है । इसलिये
नियम करना व्यर्थ नहीं । और नियमोंमें भी ऐसी उपपत्ति
जानलीना ।

“द्वयोः समुच्चित्य प्राप्ता वितर निवृत्तिफलको विधिः परि-
संख्या विधिः । यथा चयन प्रकरणे “इममष्टभुजं रसना मृत-
स्थेत्यश्वाभिधानो मादत्त” इत्यश्वरसना यद्वाणाश्वत्वेन मन्त्रविधिः,
एतद्विध्यभावे हि रसना ग्रहण प्रकाशको मन्त्रो रसनादानप्रका-
शनरूप सामर्थ्य रूपाक्षिज्ञादश्वरसनादान इव गर्दभ रसना दा-
नेऽपि नियमेन प्राप्नुयात् । सत्यस्मिन् विधौ अनेन मन्त्रेणाश्वरस-
नामेवाददीत नतु गर्दभरसना, सातु तूष्णी मेव आह्वेति गर्दभर-

पालिनिष्ठ महासभा ।

यदा मानवकुलं बाल्य क्रीडारतमासीत्, यदा जगतोत्तले
 शारीरबलमेव प्रभुता मतनीत्, मानसवृत्तीना मङ्गराण्यपि नाविर्व-
 भवुः तदानी मेव सर्व्वतो भयात् विद्रुते ऽस्मिन्नराजके लोके
 प्रजारक्षार्थं मिन्द्रानिजयमार्कप्रमुख-सुरेन्द्राणां माताभ्यो नृपति
 निर्निमित्तोऽभवत्, तदानीमेव “बाह्योऽपि नाव मन्तव्यो मनुष्य
 इति भूमिपः महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठती” त्यादिरू-
 पा सृष्टिः प्रादुरभूत् ।

अथ कालेन क्रमशोऽङ्कुरितासु बुद्धिप्रमुखचित्त वृत्तिषु सार्व
 ज्ञ ताभिः प्रवृद्धि मानतायां धर्म्मनीतो तथा भूतस्याप्येकस्य राज्ञो
 यथावत् यावत्कार्य्य पर्यालोचनं न सम्भवतीत्येवं बुद्धिरुदिताऽभ-
 वत्, उद्दितानि च तदानी मेवंविधानि वचनानि ।

यथा मनुः

“ब्राह्मणान् पथ्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्श्वेवः

सृष्ट्वान् त्रैविद्यं विदुषस्तिष्ठेतैपाञ्चशासने ।

सृष्ट्वायं नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शूचीन्

तेभ्योऽधिगच्छेद्दिनयं विनीतात्माऽपनिव्यशः ।

विनीतात्माहि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित्” ॥

तदा देवतारूपस्यापि तस्य न केवलं विनयनं विहितं त-
दुपरि शासन वाक्यानिचोल्लसितानि यथा मनुः

“इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवानिशम् ॥
जितेन्द्रियोहि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥
दशकाम समुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥
कामजेषु प्रसक्तोहि व्यसनेषु महोपतिः ।
वियुज्यते ऽर्थधर्माभ्यां क्रोधेजेषां तनैव तु ॥
सृगयाक्षो दिवा स्वप्नः परिव्राटः स्त्रियां मदः ।
तीर्थैत्रिकं वृथाट्याच कामजो दशको गणः ॥
पैशुन्यं, साहसं, दोह ईर्ष्यासुयार्थदूषणम् ।
वाक्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजो ऽपि गणो ऽष्टकः” ॥
एवमादिवचनैः प्रतिष्ठत मस्य स्वातन्त्र्यं ।

ततः क्रमादुच्यति मवाप्तासु हृदयवृत्तिष्ववयवोपचयमव-
गतायां नीतो शरीरपोष मनुप्राप्तायां सभ्यताया मुन्मीपितायाश्च दृष्टो
क्रमशो ऽवनमितु मारुत्वा राजशक्ति भक्तिस्तु, तस्मिन् पूर्ववदेव दृ-
ढा स्थिता । तदानीं निखिलेषु राजकार्येषु तस्यापरमाहित्यं सव-
स्य कार्यत्वेन प्रतिपादितं, यथाह कात्यायनः ।

“सतु सभ्यैः स्थिरैर्युक्ताः प्राप्तेर्मौलैर्द्विजोत्तमैः,

धर्मशास्त्रार्थं कुशलं रथंशास्त्रविशारदैः ॥

स प्राड्विवाकः सामात्यः स ब्राह्मण पुरोहितः,

ससभ्यः प्रेक्षको राजा स्वर्गं तिष्ठति धर्मतः” ॥

सभ्यानाञ्च लक्षणं मुक्तं याज्ञवल्क्ये—

“श्रुताध्ययन सम्पन्ना धर्मज्ञा सत्त्ववादिनः,

राज्ञा सभासदः कार्या रिपो मित्रे च ये समाः” ॥

अस्मद्देशीया राजनोति स्तु नातः परं वृद्धिं प्राप्ता । भार-
तमिदं सर्वदैव राजतन्त्रमतिष्ठत् नचात्र प्रजातन्त्रताया अपरत-
न्त्रताया वा कथाम्युदिता । रात्रि कार्यवशान्निखिल प्रजातन्त्रण
कार्यं पथ्यवेक्षणः स मर्थैव परस्योपरि प्रजापालनभारो न्यस्त-
व्यत्वेनाभिहितो यथाह याज्ञवल्क्यः-

“अपश्यता कार्यवशादुप्यवहारान्नृपेण तु ।

सभ्यैः सह नियोक्तव्यो ब्राह्मणः सर्वधर्मवित्, ॥

इत्यन्तएवास्मद्वाज नोतिहत्तान्तः, अपरदेशीयानां प्राची-
न हत्तान्तः प्रथममेव विद्म इतो वा निकृष्टतर आसीत् । वयं
अपरेषां देशानां राजनोतिगत हत्तान्तस्य सम्यगनुसन्धानं मिति-
हासेषु निक्षिप्य, इङ्गलण्ड देशस्य हत्तान्तानुसन्धानरूपं प्रकृत-
मनुसरामः ।

इङ्गलण्डदेशस्यपुरातत्तं हि रोमकार्या समाक्रमणादनन्तरमेवाधिमस्यते; ततः पूर्वमस्य कौटिल्यवस्थासीत् देवं जानाति । भवतु धीरतिमिरावृते तस्मिन् रोमदेशीया हि प्रथमं ज्योतिः प्रकाश्यापरेभ्यः पथ्यान् प्रदर्शयामासुः । ततः प्रसृति यवना भारतभूमिमिव सैकसन् नग्नान् प्रमुखा अपर देशीयाः क्रमिणाङ्गल-भूमिमधिचक्रुः । यवनाधिकारे भारतस्येव इङ्गलण्डस्यापि तदानीन्तनी दुःखवहुला-दशा प्रबभूव ।

तत्रापि प्रथमं राज्ञां सर्वतोमुखी प्रभूता स्थिता । अथ तेषां मसद्व्यवहारैरभित उपद्रुताः प्रजाः कोनसेलाभिधेयां सभां राजकार्यपर्यालोचनार्थं निश्चिंसुः । इयं हि सभा सैक्सनाधिकारसमये निश्चिता बभूव, नग्नानाधिकार समये तस्या महानादरः सम्बृत्तो वृत्ता च राज्ञां पुनरेवानिरुद्धप्रभुता ।

अथ जान नामकस्य कस्यापि यथेच्छा-चारिणो नरपतेः शासनसमये प्रकृतयः सर्वत उद्देशं भजमाना एकीभूय नृपतेः प्रतिकूल माचरितुं प्रवृत्ता । ततो नृपतिस्तेभ्यो भीतिं प्राप्तस्तद्व्यवृत्ता मगमत् । ते चावसरं प्राप्य राज्ञो यथेच्छाचारनिरोधके मैगना-चाटो नामके कास्त्रिपिनिधम पदे राज्ञा स्वसम्पत्ति सूचकानि नामाक्षराणि लेखयामासुः । वृत्तमिदं १२१५ विमिते ख-

छाये संवृत्तं, तदानीमेवाङ्गलभूमौ पार्लिमेण्ट नामक- सभायाः
सुशासनस्योजतभावस्य च भित्तिस्थापनं बभूव ।

मैग्नाचाटीपत्रिकैव इङ्गलण्ड देशस्य वर्तमान शासन वि-
धीर्ना मूलम् । पूर्व राज्ञो यथेच्छाचारः अनिर्यन्त्रित एवासौत्, तन्नि-
वारणमेव मैग्नाचाटी पत्रिकायाः प्रयोजनं, अत्र कतिचिदेवं विधा-
नियमाः संस्थापिता यैरपहता सा सर्वतोमुखी प्रभूता नृपती-
नां, ततः प्रभृति प्रकृतिपूज्यतपदस्थितानां धर्माध्यक्षाणाञ्च सम्म-
तिं विना कस्याप्यपूर्वस्य शासन विधेर्नवीनाकारस्य करस्य वा स्था-
पने राज्ञः सामर्थ्यं न भवेदित्येवाङ्कितं तस्यां पत्रिकायां । अत्रैत-
दप्यवश्यं वक्तव्यं यत् मैग्नाचाटी पत्रिकाया धनिना सुज्ञतजनानां
धर्माध्यक्षाणाञ्च किञ्चित् स्वातन्त्र्यं जातं । पृथग्जनानां मवस्थातु
पूर्ववदेव दुःखमयी स्थिता; अनिति खेमा शुपरि पूर्ववदेव
प्रभुता मतनीत्, तेषामनु प्रवाहः पूर्ववदेव वेगेन बहति स्म ।

मनस्यगामि
वदन्त्यनयन्

‘जीवन् जनो भद्रशतानि पश्यति’ आशुः परिवर्द्धनेन स-
ह सुकृत्यैतल्ल मन्त्राणि तत्पतो ऽवगतानि भवन्त्यस्माकम्; नास्याप्य
अदायुस्त्रिंशत्सख्या मधिगतं परमेतावत् कालाभ्यन्तरे वा संस्था-
नि भद्राणि नयनप्रथ जायतानि न ज्ञायते भविष्यन्ति च कल्पपरा-
णि भद्राणि भविष्यति चायुषि ।

पशु पक्षिसरीसृपादीनां मनुष्यवाचा जल्पनस्य विद्यन्ते
भूयांस्युदाहरणान्यस्मत् पुराणीपचास काव्यप्रत्येषु; किन्तु जडा-
नां मनुष्य वाक्य कथनं न श्रुत पूर्व्वं नवा दृष्टपूर्व्वमस्माभिः सम्प्र-
ति तदपि सम्बृत्तं । हार फेवर नामा कथित् ^{मनुष्यमाभि} यन्त्रमन्त्रयन्त्रमेकं
निर्मितवान् । यन्त्रमिदं यथावत् परिचालितं सम्प्रनुष्य वाक्योद्दि-
रणेन विस्मय मुत्पादयति सचेतसाम् । यन्त्रस्यास्य मनुष्य वदेव द-
न्तीष्ठ रसना नाशायज्ज्ञानि नैपुण्येन निमित्तानि येनेदं सर्वां स्त्रे-
वाक्षराणि विस्पष्टमुच्चरितं पारयति । श्रुयते १८१५ ख्रिष्टाब्दे जोसे-
पफेवरनामा कथिदत्र प्रथमं मुद्यमं चकार । सत् १८४१ ख्रिष्टाब्दे
यन्त्रमेकं निर्माय वै बैरिष्पा (bavaria) देशाधीशस्य समीपे प्रेरित-
वान् । अथ मृत्युसमये स निज भ्रातृपुत्राय यन्त्राधिकारं ददौ ।
अयं भ्रातृपुत्रो हि वर्त्तमान यन्त्राधि कारी हार फेवर नामधेयः ।
इत्यलं

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरालाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी कुमनसाम्बनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरभुवि ॥

खण्डं ८]

अप्रैल इ' १८८०

[४ सङ्ख्या

सूची

मीमांसा परिभाषा-

(ह के भ कृतानुवाद सहिता) ... १७—२० पृष्ठे

लघुपदार्थ रत्नमाला ... १७—२० ”

दशष्टनं ... १५—१८ ”

पुराणकथा ... १८—१८ ”

कावुलवासिनां ... १८—२० ”

लाहोर

ऐल्लेट नामके दिलवाग्रायनामयन धेयेन तिसुद्र :

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाशि”
नामधेयं प्राक्ततभाषायाकारणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-
सम्पादकसंगृहीत—विधिदीक्षाहरण—सहितमचिरेणैव कालेन
पृथङ् मुद्रितमविविधति । अहलेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभि-
लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत
पाठाशालान्यतमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चादेयं ३।००

(प्रत्येकखण्डं) ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति

इन्द्र सम्बन्धिपयः” (अमास्या में इन्द्रदेवताको उद्देश कर दुधसे याग करें) इनवाक्यों से विहित हुए जो दो सान्नाय्ययाग १ तथा “यदाग्नेय” इत्यादि वाक्य में विहित आग्नेय याग ये तीन-अमावस्या में प्रधान हैं। परन्तु “यएवं विद्वानमावस्यां च यजते” (जो-ऐसा जानता है अमावस्या—याग करता है) इसवाक्य में द्वितीया के एकवचन में प्रयुक्त अमा-वस्या शब्दसे पूर्वोक्त तीनोंकाहि-संग्रह होता है। वेदमें जहां जहां दर्श वा अमावस्या का-प्रयोग है। उन्स्यलों में उस दर्श वा अमावस्या शब्दसे पूर्वोक्त तीन-प्रकार यज्ञों की समझना उचित है। पहिले यह कहचुके हैं कि-एकवचनान्त पौर्णमासी शब्दसे “अग्नीषोमीय” प्रथति तीन प्रकार यज्ञोंका ज्ञान होता है, अवकहते हैं कि एकवचनान्त अमावस्या शब्दसे भी ‘सान्नाय्या’ दि तीन यागोंका ज्ञान करना है। एकवचनान्त दर्श और पौर्णमासी शब्दसे तीन तीन यज्ञोंके अनुवाद होने से “दर्श पौर्णमासीभ्यां स्वर्गकामो यजते” (स्वर्ग चाहने वाले

१ सान्नाय्य याग आठ प्रकारका है और इसमें मन्त्रबहुत धीरे से पढ़ा जाता है।

प्रधान यज्ञाराभ्यात् पूर्वं केवलेन हृतेन पञ्चविधा प्रयाज्ययानाः क्रियन्ते।

आज्य भाग यज्ञे सव्यनिवेन्द्रादीन् देवानुद्दिश्य हृतं दोषते। अनुयाज्य यागोऽप्य त्रिविधः। तत्रापि केवलेन हृतेन हवनं क्रियते।

मनुष्य-को उचित है कि दर्श और पौर्णमासीमें यागकरें। इसवा-
क्यमें दर्श और पौर्णमासीशब्दपर द्विवचनकी सिद्धि हुई। यदि ए-
क वचनान्त दर्श वा पौर्णमासी शब्दसे ऊपर कहे हुए तीन तीन
यज्ञों का अनुवाद नहीं किया जाता तो “दर्श पौर्णमासीभ्यां” दृक्-
पद “दर्श पौर्णमासैः” ऐसा बहुवचनान्त होता।

“मानान्तरेण प्राप्तार्थस्य पुनर्यवण अनुवादः”।

किसी प्रकार प्रमाणसे विदितहुए अर्थके फिर कहने का-
‘अनुवाद’ कहते हैं।

“तथा फलवदान्निशादि सन्निधा-वास्त्रातानि प्रयाज्याज्य-
भागानुयाज्यादीनि पण्यं यागानां सङ्गभूतानि। एवं स्थिते दर्शं
पौर्णमासीभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यस्वायमर्थः—दर्शं पौर्णमासीभ्यां
समुदायाभ्यां परस्पर सहिताभ्यां स्वर्गापूर्वं कुर्यादिति”

ऐसा, फलकी उत्पन्नकरानेवाले ‘आग्नेयादि’ यज्ञके साथ-
जो प्रयाज्य, ‘आज्यभाग,’ और अनुयाज्य प्रभृति यज्ञ कहे गए हैं
वे सब पूर्वोक्त के यागीका अंग हैं वा। जब ऐसा हुआ तब “दर्शं”
पौर्णमासीभ्यां स्वर्गकामो यजेत” इसवाक्यका ऐसा अर्थ हुआ कि
समुदय अर्गों के सहित दर्श और पौर्णमास यज्ञोंसे (पूर्वोक्त
कयज्ञोंसे) स्वर्गप्राप्तिकेलिये उपाय करें।

“तत्र कथं कालद्वयवर्त्तिनोः समुदाययोः परस्पर-साहित्य

मित्याकाङ्क्षायां स्वरूपेण साहित्याभावेऽपि त्रिकात्तिकादेकैकम-
पूर्वं जायते, तद्वद्वारा द्वयोः समुदाययोः साहित्य मित्युच्यते । एकै
कस्य त्रिकस्य त्रिकस्यापि त्रिका-पूर्वं जनकत्वं कथ-मित्याका-
ङ्क्षायां प्रयाजानुयाजादि-पूर्वोत्तराङ्ग कज्ञाप विशिष्टस्यैकैकस्य त्रि-
कस्य समुदायापूर्वजनकत्वमुच्यते ॥

अब यह शङ्का होती है, कि दर्श याग अभावस्या में होता-
है और पौर्णमास यज्ञ पूर्णिमा में होता है, ये दो भिन्नकाल वृत्ति-
हैं अर्थात् इन दोनों में १५ दिनका अन्तर है, तो इन दोनोंका सा-
हित्य अर्थात् मिलाप किसी तरह नहीं-होसता, अतएव दर्श
पौर्णमास यागोंसे स्वर्ग प्राप्ति के लिये यत्नकरे यह कहना सङ्गत
नहीं होता ? इस शङ्काकी निवृत्तिकेलिये कहते हैं कि यद्यपि-
इनदोनों में साक्षात् (directly) साहित्य (मिलाप) नहीं है तो-
भी दर्श के अन्तर्गत पूर्वोक्ततीन यागों-से, और पौर्णमास के अन्तर्गत
पूर्वोक्त तीन यागोंसे जोअपूर्व होते हैं उन अपूर्वों के द्वारा दो-
नोंका परस्पर साहित्य है इत्या तात्पर्य यह है कि यद्यपि भिन्न-
कालमें अनुष्ठित होनेसे एक यागके अनुष्ठानके समय दूसरेका
नाश होता है, उनका परस्पर सम्बन्ध नहीं होसता तोभी इन-
मेंसे प्रत्येकमें जो अपूर्व उत्पन्न होते हैं उनका विनाश न होनेसे
उन अपूर्वोंके द्वारा आपसमें साहित्य होता है और दो मिलकर

स्वर्गरूप फलका कारण होते हैं। अब जिज्ञासा यह है कि पहिले जो एक एक के अन्तर्गत तीन तीन याग कहे गए उनमेंसे एक २ तीनोंसे किसप्रकार एक एक अपूर्व उत्पन्न होता है ? इस्का उत्तर यह है कि एक एक यागके पहिले ओ पछे होनेवाले जो प्रयाज-अनुयाज प्रभृति अंग हैं उनअंग समुदयसे युक्त एक एक तीनोंसे-समुदय (एक = अखण्ड) अपूर्व उपजाता है।

“एकैकत्रिकस्य सर्वाङ्ग साहित्यं स्वरूपेण न सम्भवतीति-
त्रिभिर्भागै स्त्रीत्युत्पत्त्यपूर्वाणि जायन्ते। तद्वद्वारा सर्वाङ्ग साहि-
त्यं, अंगानामपि प्रयाजादीनां स्वरूपेण प्रधान साहित्याभावात्तत्त-
दुत्पत्त्यपूर्वद्वारा साहित्यं वाच्यम्। तथाच प्रधान जन्वोत्पत्त्यपूर्वा-
णां प्रयाजादि जन्वोत्पत्त्यपूर्वैः साहित्यं यदस्ति तदेव प्रधानाना-
मङ्गविशिष्टलरूपसाङ्गत्वं, एतच्च पोर्णमास्यां आग्नेयादि जन्वोत्पत्त्य-
पूर्वैः प्रयाजादि जन्वोत्पत्त्यपूर्व-सचिवैः समुदायापूर्वै रेकं जन्व-
ते, तथा दर्शऽपि आग्नेयैन्द्रिहयजन्यै स्त्रिभिरपूर्वै रङ्गोत्पत्त्य-पूर्वै
सचिवै रेकं त्रिकाऽपूर्वै जन्वते, ताभ्यान्विकापूर्वाभ्या आग्नेया
द्युत्पत्त्यपूर्वै त्रितय-जन्वाभ्यां फलजनकोभूत भङ्गापूर्व फलाऽपू-
र्वनामकं जन्वते ततश्च फलमिति। तथाच सर्वाङ्गीपक्षताभ्यां द-
र्शपोर्णमासाभ्यामपूर्वद्वारा स्वर्गं कुर्यादिति फलापूर्व निष्पत्त-
ये साङ्गप्रधान कर्तव्यताबोधको विधिः प्रयोगविधिरिति सिद्धम्”।

गुणोगन्धः, लङ्मात्रग्राह्यगुणः स्पर्शः । एते च रूपादयः स्पर्शान्ता
उद्भूता अरुद्भूताश्च, उद्भूतत्वे जातिविशेषः, उद्भूतत्वं नानेति सम्प्रदा-
यः, मणिकृतस्तु उद्भूतत्वानुद्भूतत्वे न जाती किन्तु रूपत्वादिब्या-
प्य जातिमत्व मेवोद्भूतत्वं तदभावोऽनुद्भूतत्वं;

परमाणु पीलुपाक वादिनो वैशेषिकाः नैयायिकास्तु एक-
स्मिन् घटे अग्नि श्यामस्य पक्वे च रक्तस्य दर्शनात्तत्राप्यनियम माच-
क्षते, मौमांसकास्तु एकैका एव हि नीलादिव्यक्तयः इति मन्वाना
रूपादीनां पाकजत्वमपाकजत्व शोभयमपि नेच्छन्ति । रूपादिप-
रावृत्तिः पाकः ।

संख्यात्व सामान्यवती संख्या सा च द्वेधा तत्त्वैकत्व मध्यास
ज्यवृत्तिः, द्वित्वादिकस्तु व्यासज्यवृत्त्येव, यावदाश्रय-निरूप्यत्वं व्या-
सज्यवृत्तित्वं द्वित्वादिकत्वनित्यमेव । तत्र द्वित्वं स्वाश्रय-गतैकत्व
द्वयासमवायिकारणकं, तदुभय गोचरापेक्षावृद्धिनिमित्तकं, अ-
पेक्षावृद्धिनाशात्-द्वित्वस्य नाशः, तथाहि एकत्वद्वयज्ञानं अथ द्वि-
त्वोत्पत्तिः अथ द्वित्वनिवृत्तिरूपकं अथापेक्षावृद्धि-नाशः अथ द्वित्वना-
श इत्येक प्रकारः; यदा अपेक्षावृद्धिः स्वाश्रयसमवायि विभागस्य
चैकदीत्युत्पत्तिः ततो विभागतः संयोगस्य नाशोऽपेक्षा वृद्ध्या च द्वि-
त्वोत्पत्तिः, अथ द्रव्यनाश द्वित्ववृद्धौ ततोऽपेक्षा-वृद्धित्वयोर्नाश इत्य-
परः । परिमाण सामान्यवत् परिमाणं, परमाणु परिमाणं पा-

रि-माण्डित्य मित्याचक्षते । इदमस्मात् पृथक्, इति व्यवहार हे-
 तुर्गुणः पृथक् ज्ञानप्राप्तिः संयोगः अव्याप्य-वृत्तिर्याप्यवृत्तिश्चा-
 यं, लीलावतोक्तस्तु व्याप्यवृत्तिः भट्टास्तु, एकमात्रवृत्तिरिति तं
 मन्यन्ते, विभूनान्तु नास्ति परस्परं संयोगः अन्यतर कक्षादे रभा-
 वात् मौमांसकानां मतेष्वस्ति अपरेतु तेषामस्त्येव संयोगः किन्तु-
 नित्य एवेति विशेषमाचक्षते; विभागत्वं जातिविशेषस्तद्वा वि-
 भागः; परापर प्रत्यय साधारण कारणे परापरत्वे सन्निकृष्टं सव-
 धिं कृत्वा अयमस्माद्विप्रकृष्टः इत्येवं परधारे या बुद्धिः, विप्रकृष्ट
 सवधिं कृत्वा अयमस्मात् सन्निकृष्ट इति या-मतिः, कालकृतयोस्तु,
 अयमस्मात् प्रचुरतर काल-जन्मेत्येवं युवान सवधिं कृत्वा स्वविरे-
 विप्रकृष्ट बुद्धिः, अयमस्मा दल्पतर तपन परिस्मृदान्तरित जन्मेत्ये-
 वं युनि सन्निकृष्ट बुद्धिः; गुरुत्वं पतनालमवायि-कारण मतीन्द्रियं
 यावद्गूल-वृत्ति द्रवत्वं स्पन्दता-समवायि, स्नेहत्व जातिमान् स्ने-
 हः, रुदादीनां संग्रह हेतुः बुद्धित्वजातिमती बुद्धिः, साच नित्याऽ-
 नित्याच आद्येश्वरस्य अन्त्या जीवानां पुनश्च सा द्विधा स्मृति रनु-
 भवश्च, अन्त्या द्विविधा भ्रमः प्रमाच, भ्रमस्त्रिविधः तर्कमंशय निर्ण-
 व भेदेन । स्वप्नः पुनर्धर्म्म विशेष प्रभवयेत् प्रमायां अधर्म्म विशेष प्र-
 भवयेद् भ्रम एव निवेशते, वैशेषिकाणां च स्वप्नोऽविश्वेवेति । स्व-
 प्र-वाह-नाडी मनः संयोगजज्ञानं स्वप्नः । साचेयं बुद्धि परीक्षा प-

रोक्षात्वाभ्यां द्विविधा, आद्या चतुर्धा मृत्युमिति उपमिति शाब्दो-
 भेदेन, साचेयं बुद्धि रतौन्द्रियेति भट्टाः स्वप्रकाशेति प्रभाकराः ।
 अस्माकं तुकाश्चिदतौन्द्रियाः निर्विकल्पादिकाः काश्चित् प्रकाश-
 मयाः सर्वं विषयका अपरातु परप्रकाश प्रत्यक्षा-च साचेयं बुद्धिः.
 कश्चिद्, रावाङ्गिष्वपि यथाघटोऽयं घटोऽय मित्याकारा-समान,
 विशेषकान्मूनानतिरिक्त-प्रकारा प्रत्यक्षबुद्धिः यथा वङ्गि व्याप्य धू-
 मत्वेन पर्वतस्य पक्षताया मनुमिच्छाधौना वङ्गिव्याप्यधूमवान् पर्व-
 तो वङ्गमानितेयव माकारा नानाधौरिति स्वाश्रयसमानाधि-क-
 रण समान कालौन साक्षात्कार विषयता-व्याप्य दुःखेतरजातिमत्-
 सुखं इदं चतुर्विधं किञ्चिदाभ्यासिकं यथा ऋग्यादिषु, किञ्चिदाभि-
 मानिकं यथा सुम्बनादिषु, किञ्चिद्वैषयिकं यत्सुरभिगोराङ्गाधारा-
 दि सन्निकर्षाज्जायते, किञ्चिद्व्याप्यैषयिकं यथा-भानि पुत्रादि जन्मा-
 दिना-त्ववचिन्तनादिषु त्वयमानमिति सुखदुःखबुद्ध्या त्पादएव ध-
 र्माधर्म रूपयोगी-न सुखदुःखो-त्पादइति सुखैवैव च धर्ममात्र ज-
 न्यशरीरोपभोग्यं स्वर्गइति सुखं ज्ञानविशेष इति दाह्याः । सुखल-
 जणमेव सुखत्वेतरपदं दुःखलक्षणं, इदं च द्विविधं, ऐहिक मासु-
 श्मिकञ्च आद्यं यत् दुरीश्वरीपमर्षणादि प्रभवं अन्यं अधर्ममात्रज-
 न्यं, शरीरोपभोग्यं यन्नरक इत्याख्यायते इच्छालजातिमतीच्छा,
 साचनित्याऽनित्याश्च, आद्या परमेश्वरस्य अन्या जीवानां, द्वयो न-

यनादि वैकल्य हेतुर्गुणः, तस्य तु द्रोहः, क्रोधो, मन्युः क्षमा अम-
र्ष इति भेदाः । प्रयत्नत्व जातिमान् प्रयत्नः, स एव चाऽ तु गत्साह इति-
कृतिरिति च सैव पूर्वापरौ भूता भावनेति चोच्यते सचद्विविधः-
कश्चिज्जीवन योनिः, सुप्तस्य प्राणाऽपानादि सन्तान प्रेरकः, कश्चि-
दिच्छा योनिः पटाद्युपादाने तत्त्वादौ कुविन्दादेः करादिश्यापारहे-
तुः, अत्र चेष्टसाधनता ज्ञानमेव हेतुः न फलज्ञानं तदाहुराचार्याः-
फलज्ञानस्याऽ प्रवर्त्तकत्वादिति, सुखदुःख कारणता वच्छेदक जा-
तिमन्तो धर्माधर्मौ, विहित निषिद्ध क्रियेव धर्माधर्मौ विततिमोमां-
सकाः, मनसः परिणाम विशेषो ताविति सांख्याः, चित्तस्यैव
चिन्तात्सरेणाहिते शुभा शुभ वासने ताविति शाखाः, आर्हतास्तु,
कायारम्भकान् सूक्ष्मान् सूर्त्तिमतः पुद्गल नामधेयान् तावाचयते ।
संस्कारत्व जातिमान् संस्कारः, सत्तिविधः विगो, भावना, स्थिति-
स्थापकः, सचायन मेकः, भावनानुभव हेतु भूतात्मगुणः, तृतीयस्तु
धनुः शाखा सूत्रवस्त्रादिषु भुग्नसंवर्त्तितेषु तस्य कार्यं मनभूयते,
शब्दत्व जातिमान् शब्दः, सचायं द्विविधः, धुनिर्वर्णश्च आद्योऽष्टदं-
गादि निमित्तकः, वायवीयः संयोगविभागएव हि धुनय इति शाव-
रभाष्यं, अत्योऽकारादिः । विशेषगुणाश्च रूपादयः, रूपगन्धो रस-
स्पर्शः, स्नेहः सांसिद्धिकोद्भवाः बुद्ध्यादिर्भावनास्तस्य शब्दो वैशेषि-
का गुणा इति जीवन योनि यत्रस्तु न विशेषगुणा इत्येके निरूपि-
ता गुणाः ।

देशाटनं

देशाटनं हि बालानां विनयनं सम्बर्द्धयति, वृद्धानां तु ज्ञानं; युवानः खलु तत्तद्देशानां स्वभावं रीतिञ्च सम्यग्धिगन्तुं प्रैष्यन्तेऽपरदेशेषु, वृद्धास्वात्मनः पूर्वार्जितज्ञानेन सह प्रत्यग्र-लब्ध-विज्ञानं देशाटनेनातुल्यितुं समर्था भवन्ति । यस्तु तत्तद्देशभाषायां प्रवेश-मलभ्यैव कसपि देशं प्रयाति सहि विद्यालयान्तरमेव गच्छति न-तु देशान्तरं । तस्य तद्देशवस्थान समयोहि तदीयभाषाभ्यासेनैवातीतोभवति न तत्रत्यरीत्यादिकं मधिगन्तुं मवसरी जायत इ-ति । अतएव यत् केऽपि युवानः कसपि शिक्षकं बहुदर्शिनं श्रुत्यस्वा-आत्मसहचरं विधाय देशान् पथ्यटन्ति, तदस्माद्भिमतमेव । यतः इत्थं सत्यामपि तेषां भाषानभिज्ञतायां तादृशस्य कृतिनः शिक्षकस्य श्रुत्यस्य वा साहचर्यात् प्राप्नुवन्ति ते तत्रत्यभाषाभिज्ञेन तत्रपूर्वावस्थि-तेन जनेन सादृश्यम् । तेहि तादृशस्य शिक्षकस्य श्रुत्यस्य वा साहा-य्येन तत्तद्देशानां दृश्यवस्तुषु, शिष्टाचारेषु, लोकव्यवहारेषु, मनो-वृत्त्यवृत्तिषु चाभिज्ञतां लभन्ते । तादृशा एकाकिनस्तु युवानो ऽन्या इव देशाटनं कुर्वन्ति न ते किमपि परदेशव्यवहारादिकं ज्ञातुं समर्था भवन्ति ।

एतदतीव विचित्ररूपं प्रतिभाति यत् समद्रव्यावांसां, यद्वा-तिविस्तृतं जलनिधिमसीमनभीमण्डलञ्च विहाय नान्यत् किमपि-

दृश्यवस्तु नयन पथमायाति, मानवा यथायत्र दैनिकार्त्तव परिवर्त्त-
नादिकं स्वचेष्टितञ्च यत्नेन पत्रेष्वारोप्य (लिखित्वेति यावत्) रक्ष-
न्ति, परं स्थलवर्त्मना पर्यटन समये सत्सुपि भूरि द्रष्टव्यजातेषु न-
ते तथा कुर्वन्ति । एतेन मानवानां वातविपरिणामादिप्रकारक-
ज्ञानेच्छाहि दैशिकव्यवहारादि-विषयक जिज्ञासां विजित्य वर्व-
र्त्तन्ति प्रतीयते ।

भवतु, देशभ्रमणा-वसरे ऽपि तत्तद्देशगत-व्यवहारादिक-
ञ्च पत्रेष्वारोप्य रक्षणीय मिति । नवाभ्यागतानां परदेशस्थैता एवा-
वश्य ज्ञातव्यविषया-राजसभा, राजालपरराट् दूतैः सह व्यवहारः,
अधिकारस्थानं, तत्र च विवादयत्नं, धर्मसभा, धर्मशाला, धर्मा-
चरणस्थानं, चैत्र्यं, नगरवप्रे, समुद्रयानवसतिः, छात्राणा मास्त्रोर्केर्पे
विवादः, यथासम्भवं व्याख्यानानि (Lectures where any are)
नौसमवायः, गृहाणि, वृक्षवाटिका, नगरसन्निहितारामाः, अस्त्रा-
गाराणि, धनागाराणि, वणिक्व्यवहाराः, समागमस्थानानि, पशु-
शाला, अश्वविद्यानैपुखं, सैन्यशिक्षा, एवम्विधा अपरे विषया,
तथा शिष्टानामाचरणं, रघमन्दिराणि, चित्रशाला अपराखपि तद्दे-
विशेषवस्तूनि ।

अपिच यत् यत् गम्यते, द्रष्टव्यानि, तत्र यानि कानिचित् स-
र्वीक्ष्यपितानि स्मरणीयानि; विचार्य्याणि च ततः परं शिक्षकै र्भृत्यैव

यानि साभिनिवेशं मनुसन्वीयन्ते, जघोत्सव, कूटकार्ये, वसुभो-
 जन पाणिपीडनान्द्येष्टिक्रिया, गुरुदण्ड प्रयोग प्रसुखानितु का-
 र्याणि न प्रयत्नेन स्मृतौ निधातव्यानि परं न तान्युपेक्षणीयानि ।
 अल्पसमय कल्पित पर्यटनेन कमपि बाल लब्धबहुदर्शित्वं द्रष्टुमि-
 च्छसि चेत् प्रथमः कल्पः, तदवश्यं भवता करणीय मित्यर्थः, पूर्वसु-
 क्तमेतदस्माभि र्यत्तथाविधेन बालेन प्राक् परदेशगमना दक्षिगन्त-
 व्यस्तत्रत्य भाषायां प्रवेशः, कर्त्तव्यश्च तद्देशाचार-व्यवहारादिषु
 लब्धज्ञेन केनापि शिक्षकेन श्रुत्येन वा सार्थइति । इदानीं मेतदभि-
 धीयते यद्दीयतामस्मै स्वभूमिकर्मा-कृतत्वेनावधारित-देशविवरण
 परायणं किमपि पत्रं पुस्तकम्वा यदि समये तस्मिन्नाटकावयव्यन्तमिव
 सर्वजिज्ञासिताविष्करणे साहाय्यं विधास्यति । अनुसन्धत्वाच्च तं-
 दैनिकवृत्तान्तपुस्तकमेकं यत्नेनात्मपात्रैरचितुं । एकस्मिन् नगरे न-
 चिरं स्वातव्यं-किन्तु यत्र यावत् कालं मवस्थानं सूचितं तत्र तावदेवा
 वस्थातव्यं अपिचैकं नगरावस्थानं समये ऽप्यस्यैकं प्रदेशादपर प्रदेश-
 गेषु स्ना-वासपरिवर्त्तनं विधेय-मित्यपि तं प्रत्युपदेशो-विधेय एवमा
 दयोहि तद्देशाभिज्ञतालाभेषूपायाः । तत्र तेनात्मदेशीयानां सङ्गं प-
 रिहृत्य तत्रत्यैः सज्जनैः सहैकत्र भोक्तव्यम् । देशादेशान्तरं गमन-
 समये, यस्य साहाय्यं नासावागन्तुकः सर्वमेवाभिलषितं वस्तु द्र-
 ष्टुं ज्ञातुम्वा समर्थो भवेत्, गन्तव्यस्थानस्थितं तथाविधं कमपि प्र-

भाविनं जनं प्रति स्वपरिचायक पत्रमेकं यत्नेन संकलय्य गन्तव्य-
म् । एवमादि निधनान् प्रतिपालयता पात्रेण देवभ्रमणस्य सम्ब-
न्धं फलं लभ्यते ।

पुराणकथा

“अश्वनवन समुत्थं ज्योतिरत्रैरिव द्योः”

रघुवणम्

इत्यादि बहुष्वपि काव्य ग्रन्थेषु चन्द्रस्यात्रिनेत्रसमुद्भवत्वं प्रतिपादितं,
तन्तु किम्बूलज मितिजिज्ञासायां वयं हरिवंशात् कथामिमा-
मुद्धरामः ।

“पिता सोमस्य पैराजन् जजेद्विभगवानृषिः ।

ब्रह्मणोमानसात् पृथ्वं प्रजासर्गं विधिक्षतः ॥

तत्रात्रिः सर्वभूतानां तस्यो स्वतनयैर्हृतः ।

कर्माणा मनसा वाचा-श्रमान्येव चचार सः ॥

अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा शंसित व्रतः ।

काष्ठकुण्डशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्महाद्युतिः ॥

अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं महत् पुरा ।

त्रौणिवर्षं सहस्राणि दिव्या-नेतीह नः श्रुतम् ॥

तत्रोर्ध्वरेत सस्तस्य स्थितस्थानिमिषस्य ह ।

सोमत्वं तनुरापेदे महासत्त्वस्य भारत ॥

ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्वं भावितात्मनः ।

नेत्राभ्यां वारि सुस्त्राव दग्धा द्योतयन् दिशः ॥
 तं गर्भं विधिना हृष्टा-दग्ध-देव्यो-दधुस्तदा ।
 समेत्य धारयामासु-र्नच ताः समशकुवन् ॥
 स ताभ्यः सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वितः ।
 पपात भासयन् लोकान् शीतांशुः सर्व्वभावनः ॥
 यदा न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः ।
 ततस्ताभिः सहैवांशु-र्निपपात वसुन्धराम् ॥
 पतितं सोम मालोक्य ब्रह्मालोक पितामहः ।
 रथ-मारोपयामास लोकानां हितकाम्यइति या ॥

कावुलवासिनां

अथकीटक-स्वभावोः किञ्चत्ताय ते आफगान देशनिवासिनी येष्वा-
 स्मद्राजपुरुषैः सहेयत्तियं कालं युध्यमाना न पराजय मापुः परं
 पूर्वाद्ध्यधिकं भयस्थानं भजन्त ? इत्येवं जिज्ञासा वारणार्थं सम्प्र-
 ति डक्टर बेल्मुनामधेयो महीदयो आफगानस्थान वासिनां मान-
 वानां स्वभाववृत्तादिकं सर्व्वमपेक्षतो निर्व्वर्ण्यं पुस्तकमेकं रचया-
 मास । तस्य सारस्तु—

अक्यस (नदी) पारसीक कान्तार, वुचिस्थान, सिन्धुनदौ-
 तत् सीमाचतुष्टयान्तर्गतभूविभागः आफगान नाम्ना ऽभिधीयते-
 निवसन्ति तत्र विविध जातीयाः प्रजाः येषां परस्पर मन्व-

वायकतो राजनैतिक विषयको वा नकोऽपि सम्बन्धी विद्यते प्रत्यु-
त त एव नादि विषये परस्पर मस्यस्ति चरन्ति च परस्परं प्रति
प्रतिहन्विताम् । परनेकरूपो धर्म्यद्वन्द्वं, प्रतिश्रद्धातिशयश्च तेषामे-
कता वन्धनकारणं । प्रायस्य सर्वे एव विश्वासघातका उन्मादग-
मिनः पश्यवत् केवल-मिन्द्रियवेगा निरता-थेत्यस्तु संचेपः ।

दूतनपुस्तकम् ।

कुन्देविशेषः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहौर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-
काथ्यालये (रेजिस्ट्रार'स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे
प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।

शस्त्रावसमीपे प्राप्तव्या ।

विद्योदयः

(भासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीरासाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विश्वदाश्वजवासिनो सुमनसासनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकहितानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरशुवि ॥

खण्ड ८]

मारच इ' १८८०

[३ सहस्र

सूची

मीमांसा परिभाषा-

(ह के भ त्तानुवाद सहिता) ... १२—१६ पृष्ठे

लघुपदार्थ रत्नमाला ... ८—१२ ”

स्कन्धपञ्चकम् ... ८—११ ”

कालक्षेपः ... ११—१३ ”

कावुल्लयुजम् ... १३—१४ ”

लाहोर

एल्वर्ट नामके दिलबाग्रायनामयन धेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविविधति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगियम्) लवपुरस्थ संस्कृत पाठाशालान्वतमाध्यापक पण्डितश्रीमुखदयालु विरचिता मूल्यं ।

मूल्यादीनां निवसः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २।००

” पद्याद्वयं २।००

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति

नूतनपुस्तकम् ।

कुन्दबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनेापकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।)

अक्षतसमीपे प्राप्तव्या ।

सोम (चन्द्रमा) देवता को उद्देश्यकर पूर्णमासी में एकादश कपाल नामक यज्ञ करना चाहिए” इस वेद वाक्य से अग्नीषोमीय यज्ञ का विधान हुआ है ।

उपर निर्दिष्ट हुए वेद वाक्यों से विहित आग्नेय, उषांश और अग्नीषोमीय यागों में से पूर्णिमा में विहित क्रिया प्रधान है । इस लिये “य एवं विद्वान्, पूर्णमासीं यजते” “जो ऐसा जानता है- पूर्णमासी याग करता है” इस वाक्य में केवल ‘पूर्णमासी’ पद से ही पूर्वोक्त समुदाय यज्ञों का बोध होता है । ऐसे वेद में जहां जहां केवल ‘पूर्णमासी’ इस पदकी उक्ति है वहां आग्नेयादि समुदाय कर्मों की उपस्थिति होती है ।

“ननु यदाग्नेय इति वाक्ये यागवाचक पदस्याश्रवणात् कथं यागविधायकत्वमिति चेन्नैवं अग्नि देवता अस्य पुरोडाशस्येति अर्थे विहित देवता तद्वितान्त आग्नेय शब्दः; तस्य पुरो-डाशपदसामानाधिकरण्यात् द्रव्य देवता सम्बन्धोऽवगतः स यागमन्तरा न सम्भवति, द्रव्य देवता सम्बन्धस्य यागादन्यत्र क्रियाया असम्भवात् याग क्रियायामिव सम्भवो वाच्यः, देवतोद्देशेन द्रव्यत्वागस्य-यागरूपत्वाङ्गीकारात् । अतः श्रुत द्रव्य देवता सम्बन्धानुमितो यागो यजेतेति कल्पितपदेन विधीयते, “अग्निदैवत्व-पुरोडाश-द्रव्यकामावस्थादिकालं कर्तव्यं यागेनेष्टं भावयेद्”ति, एवं यत्र यत्र द्रव्यदेवता सम्बन्धमात्रं

॥ ग्यारह मिट्टी के वर्त्तनसे संस्कृत हुए पुर्तियों जो यज्ञक्रियाजाता- है उक्ता नाम एकादश कपाल

अथ ते "सौख्यं चरुं निर्वपेदि" त्यादौ तल सूर्य देवता सम्वास्यानुमितो यागो विधीयत इति न कथिदोषः" ।

अब यह शङ्का हीती है कि पूर्वोक्त "यदाग्नेयो ऽष्टाकपालो" इत्यादि वाक्यमें 'याग' ऐसे पदका कथन-नहीं है तो क्योंकि इस-वाक्यको 'यागविधायक' (यागको विधान करनेवाला) समझा जाता-है ? इसको उत्तरमें कहते हैं कि ऐसा मत कहो क्योंकि "अग्निदे-वता जिस(पुरोडाश) का है" इस अर्थमें विहित तद्धित प्रत्ययसे "आग्नेय" इसपदकी सिद्धि हुई, इसलिये 'आग्नेय' यहपद 'पुरो-डाश' केसाथ 'सामानाधिकरण्य' (बराबरी) रखता है, और इस-प्रकार इसपदमें द्रव्य और देवताका सम्बन्ध विहित होता है, तो देखो कि यागसे बिना और किसी क्रियामें द्रव्य और देवताका-सम्बन्ध नहीं होसकता किन्तु यागक्रियामें ही ऐसा सम्बन्ध होता है क्योंकि किसी देवताको उद्देशकर द्रव्यत्यागकोही याग कहते हैं । इसलिये यहाँ द्रव्य और देवताके सम्बन्ध के व्यवणसे अनुमित (जानेगए) हुए यागका ही 'यजेत' (यज्ञकरे) ऐसे एक कल्पित क्रियापदसे विधान होता है ऐसा समझना उचित है । तो "यदा-ग्नेयः" इत्यादिवाक्यका तात्पर्यार्थ अब ऐसा हुआ कि अग्निदेव-ताकेलिये आठ कपालसे संस्कृत पुरोडाशके द्वारा अमावस्यामें कर्त्तव्य यज्ञसे दृष्टसाधन करें । ऐसा जहाँ जहाँ केवलद्रव्य और

देवताका सम्बन्ध सुना जाता है जैसा “सूर्यश्चरुन्निर्वपेत्” सूर्यस-
न्धि (सूर्य जिस्का देवता है) चरु देवें, इसवाक्यमें सूर्यदेवता के
सम्बन्धसे अनुमित हुए यागका विधान होता है अर्थात् इसवाक्य-
से यह जाना जाता है कि ‘सूर्य देवताको उद्देशकर चरुसे याग-
करें, अब यह सिद्धान्त हुआ कि यागादि पदोंका कथन न होवे
तोभी कुछदोष नहीं ।

“नमूपांश्च यागवाक्ये यजियवणेऽपि विधिप्रत्यय लिङादेर-
भावात् कथं विधायकत्व मिति चेन्नैवं; यजतीत्यस्य यजेतेति विप-
रिणामे विधायकत्व सम्भवात् । एवं यत्तलिङादिर्न श्रूयते “ब्रौह्मी-
न् प्रोक्षति” “समिधो यजतीत्यादौ” तत्र विपरिणामो बोध्यः । के-
चित्तु “यजती” त्यस्य पञ्चमलकारत्वाङ्गी-कारात् विधायकत्व
मेव इत्याहुः” ।

कोई शङ्काकरता है कि “उपांश्च यागमन्तरा यजति” “वी-
चमें उपांश्च यज्ञ करें” इसवाक्यमें यद्यपि यजधातुका अवगण हो-
ता है किन्तु उसपर विधि अर्थ प्रकाश करने वाले लिङ के न होने-
से यह वाक्य किसी प्रकारसे विधायक नहीं होसकता अर्थात् ‘यजति’
इस्का अर्थ ‘यज्ञकरता है’ इससे ‘यज्ञकरें’ ऐसा अर्थ नहीं निकलता-
है । इस शङ्का को निवृत्ति केलिये कहते हैं कि ऐसा न कही

क्योंकि 'यजति' इसपदका अर्थ 'यजेत' (यज्ञकरें) ऐसे वदलनेसे विधिका अर्थ समझा जाता है। ऐसा "व्रीहीन प्रोक्षति" "समिधो यजति" इनस्थलोंमेंभी लटका-अर्थ लिङमें परिवर्तित होता है अर्थात् इनकाअर्थ, व्रीहि (धान्य) से याग करें, 'समिधसे याग करें', ऐसा होता है। कोई कोई कहते हैं कि 'यजति' इसपदको-ही लिङ्प्रत्ययान्त समझने से अर्थवदलना-नहीं पडता उसीसेही- 'विधि' अर्थ जाना-जाता है।

"तथा ऐन्द्रं दध्यमावस्यायां" "ऐन्द्रं पयोऽमावस्यायां" इति-वाक्य विहितौ सान्नाय्य यागो, 'यदाग्नेय' इति वाक्य विहितान्नेय-अमावस्यायां प्रधानानि; एषां त्रयाणां 'यएवं' विद्वानमावस्याञ्च यजते' इति वाक्ये अमावस्या मिति नाम्ना द्वितोयैक वचनान्तेन समुदायरूपेणानुवादः। तेन वेदे

यत्र दर्श षड्दोऽमावस्या षड्दो वा श्रुतस्तत्र याग समुदायोपस्थितिः। त्रिक त्रिकस्यामावस्या-पोर्णमासोभ्यां समुदाय रूपेण विद्वद्वाक्येऽनुवादस्य प्रयोजनन्तु दर्श पोर्णमासोभ्यां स्वर्गकामो यजेत-त्यादौ द्विवचनोप-पत्तिः। अन्यथा षष्ठा मास्येयादि-यागानां बहुतात् दर्श पोर्णमासे रितिवहुवचनं स्यात्।

ऐसाही "अमावास्या मे इन्द्रसम्बन्धि दधि" अर्थात्, अमावस्यामे इन्द्रदेवता को उद्देश्य कर दधिसे यागकरें, और अमावस्यामे

णीतु लक्षणाविशेषो यत्र सादृश्यमेव सम्बन्धः, यथा गोर्वाहीक
 इति, लक्षणावीजं मुख्यार्थान्वयातुपत्तिरिति मणिकृतः, तात्पर्यानु-
 पत्तिरिति संप्रदायः, शब्दबोधे असाधुत्वनिश्चयाभावोहेतुः नचै-
 व सपञ्चशादेरन्वयबोधो नस्यादिति वाच्यं इष्टापत्तेः व्युत्पन्नानां
 तत्कारित साधुशब्दादन्वयबोधः पामराणां तु शक्त्यारोपादेवेत्य-
 तो नाशुभवविरोधः, किन्तु साधुत्वं ? व्याकरण व्युत्पाद्यत्वं साधुत्वं,
 यः शब्दो यत्र व्याकरणेन व्युत्पादितः स तत्र साधुः अतएव गावो-
 शब्दो गवि न साधुः, व्याकरणं तु शब्ददोषगुणवित्-कट्टक
 प्रकृतिप्रत्ययविभाग कल्पनापुरस्सर शब्दान्वाख्यापकां वाक्यं, प्रकृति
 द्विविधा धातुप्रातिपदिक भेदेन, भुवादयोधातवः शतिप् प्रकृतित्वं
 धातुत्वं, सुपप्रकृतित्वं प्रातिपादिकत्वं, तदाश्रयश्च द्विविधः, सख-
 ण्डोऽखण्डश्च, आद्यो दण्डिनित्यादि अन्वयो गवित्यादि अस्य च जाति
 व्यक्ताकृतयः शक्याः, मीमांसकमते तु जातिरेव शक्या व्यक्तिसुवा-
 चेपक्षभ्या ; वैयाकरणानां तु मीमांसकमत परिहृतिमात्रं ; इमा
 वेव भेदो योगिकरूढाविति क्रमेण व्यवहरन्ति, योगः सम्बन्धः ;
 तत्प्रवृत्तिनिमित्तो योगिकः नहीह ससुदायशक्त्याभिका रूढि-
 रस्ति प्रकृत्या दण्डस्य प्रत्ययेन सम्बन्धस्य सम्बन्धिनी वा स्थितावेव
 विशिष्ट प्रतीत्युपपत्तो तत्कल्पनाभावात्, प्रातिपदिकस्य पञ्च-
 विधत्वं, तथाही गृह्यशाब्देन नाम्ना विशिष्टोऽर्थं लभ्यते यथा

द्रव्य इति, जाति शब्देन गौरिति, गुणेन शुक्ल इति, क्रियया पाचक
 इति, द्रव्येण दण्डौति ; प्रत्ययः सुप्तिङादि भेदेन बहुविधः. तत्र
 द्वितीयादीनां कर्मत्वादि कं शक्यं सुविकाराणां च पुंस्त्वादि कं परस-
 मवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं. कारणत्वं तूभमेव, कृत्याश्रयत्वं
 कर्तृत्वं, प्रतिपक्षव्यापृतं कारकं सम्प्रदानं, विज्ञेयावधिरपादानं,
 अधिकरणता स्वरूपसम्बन्धविशेषः, यत्नत्वेन यत्नः शक्यः इति नव्याः,
 ग्रन्थोन्वानुकूलो व्यापारो भावना परनामा शक्य इति भट्टाः कृति
 राक्षपेतो धात्वर्थं जभ्या, व्यापारस्तु धात्वर्थं इति तिङर्थस्तु वक्तुं भा-
 नत्वादौ नौति प्रभाकराः, लिङ् लोट् कृत्य पंचम लकाराणां विधाय-
 कानां विधिः शक्यः प्रवक्तुं नाभिधः स इति भट्टाः. कार्यमपूर्वापर-
 पथ्यायं कार्यस्त्वविशिष्टं तत्, कार्यत्वं च कृति साध्यत्वे सत्युद्देश्य
 त्वमिति प्रभाकराः, इष्टसाधनत्वं तत् इति टीका कृतः, इष्ट साध-
 नत्वे च इष्टान्वय व्यतिरेकाशुक्लता न्वयव्यतिरेकत्वमेव, शाब्दप्रमायां
 तात्पर्ये प्रमा गुणः योग्यता प्रमा वा तात्पर्यं च लिङ्गानि “अर्थः
 प्रकरणं लिङ्गशब्दस्यान्येष्वसन्निधिः सामर्थ्यं मौचित्यौ देशः कालौ
 व्यक्तौ स्वरवादयः” इत्येवं कचित् उपक्रमोपसंहारावभ्यासो पूर्वता
 फलं अर्थं वादोपपत्तौ च लिङ्गं तात्पर्यं निश्चय इत्यपि कचित् ।
 अथ प्रमेयम्-; तच्च द्वादश विधं आत्मा, शरीरे,न्द्रिया,र्थ, बुद्धि, मनो,
 वृत्ति, दीप, प्रेत्यभाव, फल, दुःखापवर्ग, भेदेन; तत्रात्मत्ववानात्मा, प्रति

विग्रहं नाना नित्यो विभुश्च ; स च द्विविधः स च ईश्वरो जीवश्च,
 तत्र नित्यज्ञानेच्छा प्रयत्नवानीश्वरः, सुख दुःखाद्याश्रयो जीवः स च
 स्वस्यैव प्रत्यक्षः तत्त्वोपनिषदाः सुखरूपमाहुः, वयं तु यदुभयाश्रयं
 सुखिन मह मात्मानं जानामीति प्रतीति प्रमाणक माचक्ष्महे,
 भोगायतनं शरीरं, भोगश्च सुखदुःख साक्षात् कारः आत्मविशेषगु-
 ण कारण मनः संयोगवदन्त्यावयव वृत्तिजात्वमत्त्वं शरीरत्व मि-
 ति प्रकाशकृतः, विशेष गुणारूपादयः, द्रव्यानारंभकावयवित्व
 मन्त्यावयवित्वं, इदं च द्विविधं योनिजं मयोनिजञ्च शुक्रशोणित स-
 न्निपातजं योनिजं, तत्सु पार्थिवं मेव तच्च द्विविधं जरायुज मण्डजञ्च
 आद्यं मानुषादीनां अन्त्यं पक्षिसरीसृपादीनां; शुक्रशोणितानपेक्ष
 मयोनिजं, पार्थिवादिभेदेन चतुर्विधं, इन्द्रियं, षड्विधं, पार्थिव मि-
 न्द्रियं घ्राणं गन्धव्यञ्जकं इत्यादित्रयं, अतीन्द्रियं मनः सुखादिषाह-
 कं वह्निः परतन्त्रं अन्यथा अन्यवधिरा दावभावप्रसङ्गात्; सांख्या-
 स्तु त्वगेव बुधोन्द्रियं, सैव विचित्रं शक्तिमत्तया रूपादिसाक्षात्
 कारकारिणी कमेन्द्रियाणिच अधिकाभ्याहुः चतुस्त्वङ् मनांस्तेव
 द्रव्यविशेषक साक्षात्कारणमिति । अर्थाभ्युपगमसिद्धाः सप्त द्रव्य-
 गुण कर्म सामान्य विशेष समवायाभावाः; द्रव्यत्वं जातिः गुणवत्त्वं
 गुणः योग्यता वा साच गुणात्यन्ताभावाभावः गुणत्वमपि जातिः
 कर्मभिन्ना समवायिकारणत्वं वा संयोगविभाग मपेक्ष्य कारणत्वं क-

मैत्रं जातिविशेषो वा नित्यत्वे सत्यनेक समवेतत्वं सामान्यत्वं
 नित्यद्रव्यवृत्तयोर्याविशेषाः समवायसूक्त एव द्रव्यत्वादि षट्कात्वं
 ताभाव एवाभावत्वं अभावत्व मखण्डो प्राधिरित्वाप्याहुः नास्त्यभावः
 पदार्थान्तरं किन्तु केवलमधिकरणं अधिकरणादभिन्नो भिन्नस्याभा-
 वः इति भट्टाः । द्रव्याणि, पृथिव्यग्नेजो वायुः काशकाल दिगात्मा
 मनांसि सुवर्णमपि द्रव्यान्तरं मित्येकदेशिनः पृथिवीत्वसामान्य-
 वती पृथिवी अमृसामान्यवत्य आपः तेजस्त्वसामान्यवत्तेजः वा-
 युत्वजातिमान् वायुः शब्दसमवायिकारणमाकाशं, तदेव शब्दसा-
 क्षात्कारजनकादृष्ट विशिष्ट कर्णं शक्नुव्यवच्छिन्नं श्रोत्रमिति न्याया-
 चार्याः, आलीकमंडल एवायं मलयश्चेति मंडनमित्याः, मूर्त्तद्रव्या
 भाव एवाकाश इति वाह्याः कालः परत्वा परतुविशेषहेतुः सचै-
 कोप्युपाधिभेदेन भूतादि व्यपदेशं लभते स्वप्रागभावाधि कारण-
 कालतुं भावित्वं स्वावच्छिन्नः कालोवर्त्तमानः ।

पूर्वापरादिप्रत्यय निमित्तं दिक् साचैकापि तपनपरि-स्पर्श
 दात्मकोप्राधि रभेदेन माहेन्द्री त्यादि द्रव्य संज्ञां लभते ।

आत्मोक्त एव, सुखादिकारण साक्षात्कारण मिन्द्रियं मनः
 तन्न प्रतिशरीरं नाना परमाणु च

ओपनिषद्वास्तु मध्यम परिमानं संकोच विकाशवच्च तदा
 चक्षुः श्रोत्रं प्राणो गुणोरूपं रसनाग्राह्यगुणोरसः प्राणग्राह्यो-

स्त्वपञ्चकम्

“सर्वं कार्यं शरीरेषु मुक्ताङ्गस्त्वपञ्चकं ।

सौगतानां मित्राणां-न्यो नास्ति-मन्त्रो महीभृताम्, ॥

शिशुपालवधम्

स्त्वपञ्चकं विहाय यथा सौगतानां सन्ध्या आत्मा नास्ति त-
था सर्वेषु कार्यरूपेषु शरीरेषु सहाय साधनो पाय प्रभृतौनि ॥

पञ्चाङ्गानि विहाय महीभृतां नान्यः कश्चिन्न्यो विद्यते । अथ-के-
ते बोद्धानां पञ्चस्कन्धाः इति जिज्ञासायां ब्रूतेस्म भगवान् मत्तिनाथः

“रूपवेदना विज्ञान संज्ञा-संस्काराः पञ्चस्कन्धाः । तत्र वि-
षय प्रपञ्चो रूपस्कन्धः, तज्ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः, आक्षयविज्ञा-
न सन्तानो विज्ञानस्कन्धः, नामप्रपञ्चः संज्ञास्कन्धः, वासना प्रपञ्चः,
संस्कार स्कन्धः । एवं पञ्चधा परिवर्त्तमानो ज्ञान सन्तान एवात्मा-
इतिबोद्धाः” ।

तत्रभवतो मत्तिनाथस्यैतद्वचसा स्त्वपञ्चकास्य न सम्यक्ज्ञा-
नं जायत इति वयं प्रमाणान्तरं मुञ्चतुं मिच्छामः ।

“किमस्ति प्राणिनां नित्यो भ्रुव आलेति प्रश्नो जगति प्रच-
लितो वर्त्तते । तत्र तथा जीवात्मा वर्त्तत इत्युक्तिर्विदुषु मतेषु ख्या-

“सहायाः साधनो पाया विभागो देश कालयोः विपक्षश्च
प्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग-निष्यते” कामन्दके

ताऽपि न तथा-बौद्धमते, यतस्सुगतोऽनात्मवादी । बौद्धमते तु-शरी-
रिणां स्तब्ध पञ्चकं मुक्ताऽन्य आत्मा नास्तीति व्याख्यातम् । प्राणि-
नः पञ्चस्कन्धाः रूपवेदना संज्ञा संस्काराः विज्ञान मिति । तत्र म-
हाभूतादिभेद भिन्नं, श्रोताङ्गा-दिभिर्विकार्यं शरीरं रूपं, समुदा-
यार्थात् स्तब्धस्य रूपस्तब्ध इत्युच्यते रूपसमूह इत्यर्थः । सुखादि-
भेद भिन्नं सर्वं भिन्नं वेत्तव्यं वा वेदनास्तब्धः । बुद्धीन्द्रियजं सर्वं
संज्ञान लक्षणं संज्ञास्तब्धः । साधारण-शोभनादिभेद भिन्नाः सर्वे
संस्क्रियमाणाः स्पर्शचेतना-दयः संस्काराः संस्कार स्तब्धः । कुशला-
दि भेदभिन्नं विज्ञेय ज्ञान ह्यव्यकारि सर्वं मनः विज्ञानस्तब्ध इ-
ति चोच्यते, । (The Theosophist)

“तत्र च वेदनादयः सत्त्वारी नाम, शरीरं रूपं तन्नामरूपव-
यं मुक्ता कश्चिदात्मा पुरुषो वा प्राणिनि नास्ति । रूपादयः पञ्च-
स्कन्धाः सर्वे अनित्या विनश्यताः तेषां मध्ये कश्चिन्नित्यो ध्रुवो न व-
र्तते, सर्वे अघ्रुवा अस्थिरा अघ्रुवै रस्थिरैः केनादिभिस्समा-
(see the above) *

* रूपं अनिष्टं, वेदना अनिष्टा सञ्ज्ञा-अनिष्टा, संस्कारा अनिष्टा-
विज्ञानं अनिष्टं ।

क्षेत्र-पिण्ड-रूपं रूपं, वेदनावुष्ण-लूपमा, शरीर-चिकूपमा-
सञ्ज्ञा सञ्ज्ञा रा कदलूपमा मायूपच-विज्ञानं ।

सर्वदर्शनसंयहे स्कन्धपञ्चक मेवं व्याख्यातं यथा—

“एवं चित्तचैतात्मस्कन्धः पञ्चविधः, रूप विज्ञान वेदना-
संज्ञा संस्कार संज्ञकः । तत्र रूप्यन्त एभिर्विषया इति रूप्यन्त इति
च व्युत्पत्त्या सविषयाणोन्द्रियाणि रूपस्कन्धः । * आलयविज्ञान प्रवृ-
त्तिविज्ञान प्रवाहो विज्ञानस्कन्धः । प्रागुक्तस्कन्धद्वयजन्यः सुखदु-
खादि प्रत्यय प्रवाहो वेदना-स्कन्धः । गौरित्वादि शब्दोक्तेष्वि-
विज्ञान प्रवाहः संज्ञास्कन्धः । वेदना-स्कन्ध-निवन्धना रागद्वेषादय
क्लेशा उपक्लेशश्च मदभानादयो धर्माधर्मौ च संस्कारस्कन्धः”, ।

कालक्षेपः

भाष्यनान कदाचित् पण्यवोधि-कया सादृश्यं मालभते, य-
तोयसरेषु किञ्चिद्विलम्ब-प्रितानां स्वल्पेनैव सूक्ष्मेनाभिलषितानि
करतल मायान्ति द्रव्याणि, । कदातु सिविलानामजायाः प्रार्थन-यो-
पस्यं भजते, पुरा द्वितीय टारकिन नामकस्य राज्यशासन-समये
रोमनगरे सिविल सम्प्रदायप्रितानां वाचिन्नव खण्डानि पुस्त-
कान्याद्याय सयागता । याचितस्य तया तेषां कृते महानर्षः । ना-
ज्ज्ञौ कृतः स टारकिननामधेयेन । ततः शतवर्षेणैव साऽन्तरिता-
भूत्वा तेषां लीणि वङ्गिसात् कृत्वा पुनर्द्वैततरं प्रत्याहृत्य चावशिष्टा-

* आलय-विज्ञानं नामाहमास्पदं विज्ञानं, नीलायुक्तेष्विच
प्रवृत्तिविज्ञानं वाच्चार्यविषयज्ञान-मित्यर्थः

नां घणामर्थं तदेवमूख्य मयाचत, नाङ्गीकृतं नरपतिना ततः सा
 पुनरपि तेषु त्रीणि दग्धाऽवशिष्टानां हयानां कृते तदेव प्रथम
 प्रार्थितं मूख्यं प्रार्थितवती । तस्या स्तद्वक्षो-किक्-क्रियया विशयावि
 ष्टः सम्नाट् जग्राह तानि त्रीणि तेनैव नूत्येव । भाग्य मध्येवं क-
 दाचित् समग्रस्य वस्तुनो नूत्येन तस्यांशं प्रददातीतिभावः । ए-
 तदपिप्रवाद वाक्यं वर्त्तते, यदवसरः प्रथम मात्मनो रुचिरं काकपक्षं
 प्रदर्श्य पश्चादकेशं सुखं प्रदर्शयति, ततः पश्चात्तस्य शिरो न
 केनाऽपि भ्रियत इत्यर्थः । अथवा स प्रथमं पुटशोबस्य (bottle) सु-
 ग्रहं शीवां ग्रहणार्थं प्रदाय पश्चादतिदुर्ग्रहं मध्यभागं प्रयच्छतीति,

वस्तूना. सुपक्रपावस्तन्दनं विहाय नान्यदस्ति किमपि सुवि-
 वेक कार्यं । एकदोत्तीर्णं विपदां विपत् न भयं जनयितुं सज्जर्षा-
 भवति; अनेकदा मनुजाः पीड्यन्ते यथा विपदां भयेन न तथा साक्षा-
 त् विपत् पातेन अतएवोक्तं “अशनेः पतनेन वेदना पतनज्ञान म-
 तीव-दुस्सहमिति” असम्भाविते ऽपि विपदां सन्निपाते अर्हप-
 य एव तासासुपरि दृष्टिविधेया. नतु सुचिरादेव ता मनस्युद्भावा सा-
 वहितेन भवितव्यं, यतोभवति प्रायो ऽतिदीर्घा-वधानशालिनां का-
 र्ये काले निद्रागमः प्रलुत तथा विधातिदीर्घावधानेनासम्भा-
 विता अपि विपदोद्भूततरमापतन्ति ।

अतएवावसरस्य वलावले सर्वदैव प्रेक्षणीये स्मर्त्तव्यम्-

नीतिवचनं शुभस्य शीघ्रं मशुभस्य कालहरणं मिति । इन्द्र इव सह-
स्र-दृष्टिभिः कार्योपक्रमकालमीक्षित, तथा कार्त्तवीर्य इव सहस्र
बाहुभिः प्रारब्धं कार्यं सम्पादयेत् । उचितावसरं प्राप्य वितन्दि-
या भवितव्य मितिसिद्धान्तः

कावुल युद्धम्

अहो सार्धैकवत्सरी-व्यतीतप्रायो ऽस्य कावुल महा-समर-
स्य, नख्य मद्यापि निर्वाणोन्मुखोजातः, न प्रतीयतेऽतः कीदृगस्य
विषमा भविष्यति परिणतिरिति । देवासुरयुद्ध-प्रमुखान् कतिचि-
दल्पानिव समरान् विहाय नासीद्य भूमिष्वेतादृश दौर्घ्ययुद्धं स्वल्पो-
द्देश्यप्रवर्तितं पुराणेष्वपि वर्णितं मस्ति, यत्रैकादशा-चौहिणी-
नां संचयः संवृत्तस्तदपि भारत-युद्धं न मासपर्यन्तस्यायि बभूव,
किं बहुना यत्रानरभूमि विलुण्ठनोच्छूनभुजस्य मेघनाद-जनयितू-
रावणस्य समूलोन्मूलनं अभवत् तदपि महायुद्धं दशमासाभ्यन्तरे-
व शमता मगमत्; किन्त्वस्मदधन्यतया भारतस्याकाल-प्रजालयकरं
दुर्भिक्षाद्युपद्रवदत्तहस्तं गुरु-कारभार-प्रवर्त्तनमपेक्षुःख जनन-
ञ्च जन्यमिदं गतेष्वप्यष्टादशमासेषु न स्त्रोकमपि प्रशमोन्मुखं संवृ-
त्तम् । अद्यापि पूर्ववदेव दुर्भिक्षोद्विक्तक्षुधां भारतीय प्रजानां क-
वसाद् बलेनाकृष्य नोद्यन्ते विविधान्यक्तानि प्रलहं समरभूमिषु, पू-
र्व्ववदधुनापि दुर्भिक्षं महामारी कराल कवलावणिष्टानां भार-

तीय प्रधानां सारमुक्तानि लैव्यानि वद्ववसा-न्ये णिविजासुर्व्यादय-
 प्रेथन्ते वलप्रलीभनयो रव्यतरेनीपायेन कावुलसुत्र-कालाम-
 लाभिसुखम् ।

नास्ति कावुल भूजिविजयेतु कोऽपि लाभविशेषोऽस्मद्भाज-
 पुरुषाणां जायते च सुवप्रचारे बहुविधैव हानिः प्रजालु राज्येष्वि-
 ति प्राक् भूयोभूयः प्रतिभादित नस्याभिः परं न जायते कथमिदा-
 नी नम्यल्लखहेतो बहुजिह्वीषारूपा-विचारमृदता ऽस्मद्भाज पुरु-
 षान् न परिजह्वातीति ।

विद्योदयः

(सांस्कृतिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहनुमत्केश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

लाहोर स्थित-श्रीहीराबाब चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्धनम् ।

जयति सा विजयाम्बुजवासिनी सुमनसाभ्यनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भी-लोकहृत्तामुशीलनः ।

विद्योदयोनिराकुल्या दविद्यातिमिरभुवि ॥

खण्ड ८]

फरवरी ई १८८०

[२ सहस्र]

सूची

सीमांसा परिभाषा-

(ह के भ ज्ञानुवाद सहिता) ... ८—१२ पृष्ठे

लघुपदार्थ रत्नमाला ... ४—८ ”

व्यवस्थापदं ... २—४ ”

समस्यापूर्तिः ... ५ ”

भारतरत्नोद्धारः ... ६ ”

संज्ञितसमालोचनम् ... ७—८ ”

लाहोर

पैन्सर्ट नामके दिसबाग्रायनामयन धेयेन मुद्रितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाश” नामधेयं प्राक्ततभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव कालेन पृथक् मुद्रितमविद्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभि-
क्षाः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

क्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशीययोगिचन्यः) लवपुरस्थ संस्कृत-
पाठाशास्त्रान्वतमाध्यापक पण्डितश्रीमुखदयालु विरचिता मूल्यां ।

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यां प्रथमदेयं २।०

” पञ्चाद्वयं २।०

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्याने प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः/० परिमितमूल्याने मुद्रिता भविष्यति
नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्टार'स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे
प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यां ।)

अक्षतसमीपे प्राप्तव्या ।

॥ विद्योदयः ॥

आशुतर विनाशी है अर्थात् जिस समय कर्म किया जाता उसी क्षणमें ही उसको समाप्ति होती है और स्वर्ग लाभ कालान्तर भावी है अर्थात् मृत्यु के पीछे स्वर्ग लाभ होता है अतएव शक्ति होव हवन और स्वर्गलाभ इन दोनों में किसी प्रकारसे कार्य कारण सम्बन्ध नहीं पड़ता है । इस गड़हा की निवृत्तिके लिये कहता है कि ऐसा मत कहो । क्यों कि जिस २ स्थल में विहित वा निषिद्ध-कर्मों के फल की उक्ति है उन स्थलों में यह सिद्धान्त स्थिर हुआ है किमात्रों से प्रथम पुण्य वा पाप रूप अपूर्व उत्पन्न होता है, उस अपूर्व से स्वर्ग वा नरक की प्राप्ति होती है, अर्थात् आशुतर विनाशि कर्म और उसके फल, स्वर्ग वा नरक के साथ साक्षात् कार्य कारण सम्बन्ध नहीं है, उन के बीच में पुण्य वा पाप रूप अपूर्व की कल्पना होती है । अब तोमारो गड़हा का समाधान होगा, क्यों कि आशुतर विनाशि कर्म साक्षात् स्वर्गादि का कारण नहीं, किन्तु अपूर्व के द्वारा स्वर्गादि का कारण है । कर्म से जो अपूर्व उत्पन्न होता है, उस अपूर्व से स्वर्गादि की प्राप्ति होती है । समुद्र्य अंग विशिष्ट प्रधान कर्मों को उस अपूर्व के कारण रूप से कल्पित किया गया है । यदि केवल प्रधान कर्म ही अपूर्व का कारण होता तो उसीसेही फल की सिद्धि होती,

अंगों का कथन विफल होता ।

ननु सर्वाङ्ग विशिष्टस्य प्रधानस्यापूर्व जनकत्व मयुक्तं, आशु-
तर विनाशिनः प्रधानस्याङ्गसहित्याभावादितिवेश प्रधान कर्म-
णः स्वरूपेणाङ्ग साहित्याभावेऽपि उत्पद्य पूर्वद्वारा साहित्य सम्भ-
वात् प्रधानस्य सर्वाङ्ग साहित्य सिद्ध्यर्थं प्रधानकर्मपरमापूर्वयो-
र्मध्ये प्रधान मात्र जन्य उत्पत्ति नामक किञ्चिदपूर्वमस्त्येव
कारात् ; एतद्वानामपि परस्पर सहितानां मेव प्रधानीयकार-
कत्वात्तेषां स्वरूपेण साहित्याभावात् तदुत्पद्यपूर्वद्वारा साहित्य
बोध्यम् ।

अब यह आशङ्का होती है कि तुम कहते हैं सर्वाङ्ग वि-
शिष्ट प्रधान क्रिया अपूर्व का कारण है ऐसा कहना भी अयुक्त
है, क्यों कि प्रधान कर्मभी सद्यो विनाशी है अत एव अङ्गों से
इस्का मिलाप होना असम्भव है अर्थात् कोइ २ अङ्ग प्रथम ही
सम्पूर्ण होते हैं कोइ २ अङ्ग पीछे से । अब देखो पहिले समा-
प्त हुए ओ पीछे होने वाले अङ्गों से प्रधान का साहित्य हीना
असम्भव है, तो निखिल अंगों से मिला हुआ प्रधान तब किंसी
प्रकार से अपूर्वका कारण नहीं होसक्ता है । इस्का समाधान यह
है कि यद्यपि प्रधान कर्मका स्वरूप से अंगों से साहित्य नहीं तो
भी उत्पत्ति नामक अपूर्व के द्वारा ऐसा साहित्य होसक्ता है । क्यों

कि समुदय अंगों से प्रधान कर्म के साहित्य की सिद्धि के लिये प्रधान कर्म और सर्वाङ्ग युक्त प्रधान कर्म अन्य प्रधान अपूर्व के बीच केवल प्रधान कर्म से उत्पत्ति नामक एक प्रकार के अपूर्वको उत्पत्ति स्वीकार करते हैं। ऐसे अंगों के भी आपसमें साहित्य सिद्धिकेलिये उनके बीच उत्पत्तिनामक अपूर्व वा स्वीकार किया गया है।

अङ्गानां प्रधानोपकारकत्वं नाम प्रधानस्य फलाऽपूर्वं जननं सामर्थ्यान्मुखी करणमेव, अंग समुदय प्रधान के उपकार है इसका तात्पर्य यह है कि अंगसमुदाय प्रधानको फल और अपूर्व उत्पन्नकर्नेवाली शक्तिको बढ़ाते हैं।

दर्शपोर्णमासयोस्तु विशेषः । यदाग्नेयोऽष्टा-कपालो मावस्य यां पोर्णमास्याच्चान्यतां भवतीत्याग्नेययागो विहितः । उपांशुशामन्तरा यजतीति उपांशुशानः ताभ्यामेवाग्नीषोमीयमेकादश कपाल पूर्णमासे प्रायच्छदित्वाग्नीषोमाय यागो विहितः । ताद-
वृता

अग्नेषोमायाज्यस्यैव तावुपांशु पोर्णमास्यां यजेरन्निति वा-
क्यात् पोर्णमास्यां विहितः स तानि पोर्णमास्यां प्रधानानि एषा
आग्नेयान्नीषोमीयोपांशुशानानां तत्तद्वाज्यगतं पोर्णमासौकाल-
सम्बन्धं निमित्तीकृत्य, य एवं विद्वान् पोर्णमासीं यजत इति विद्व-

वाक्ये पौर्णमासी पदेनैकवचनात्तेन समुदायरूपेणाशुवादः । तेन

वेदे यत्र यत्र पौर्णमासीशब्दः तत्र तत्रऽग्न्यादिममुदायोपस्थितिः ।

दर्श अर्थात् अमावस्यामें विहित, यज्ञ, और पौर्णमास, पूर्णि
मामें विहित हुआ यज्ञ, ये दो इस्के विशेष उदाहरण हैं अर्थात्
त इन दोनों स्थलों में प्रधान क्रियासे उत्पन्न अपूर्व, अंग समुदायसे
उत्पन्न अपूर्वों से मिलकर परम अपूर्व रूप से परिणत होता है,
और द्वादश पत्नीको सम्पादन करता है । जैसा “आग्नेयोऽष्टा
कपालोऽमा-

वस्यायां पौर्णमास्याञ्चाच्यूतो भवति” “अग्निदेवताको उद्देश करके
अमावस्या वा पूर्णमासी में जो अष्टाकपाल याग किया जाता है
वह अक्षय स्वर्ग फल के लिये होता है” इस वेद वाक्य से आग्नेय
यज्ञका विधान हुआ ; फिर “उपांशुयाग मन्तरा यजेत” ‘बीच में
उपांशु नामक दक्ष करना अवश्य है’ इस वाक्य से उपांशु नामक
यज्ञ का विधान हुआ है, इस्के पीछे ‘ताभ्यामिहाग्नीषोमीयमेकादश
कपालं पूर्णमासे प्रादच्छत्’ पूर्वोक्त अष्टाकपाल और उपांशुया-
गों के द्वारा अग्नि और

० आग्नि देवताऽस्त्येत्याग्नेयः । अग्निजिह्वा देवता है उसका
नाम आग्नेय ।

अष्टसु कपालेषु सृत्पात्रेषु संस्कृतः पुरोडाशः ।

ता साध्ये यज्ञे च । आठ कपाल अर्थात् सृत्पात्र पानी में पके
हुए हों से जो यज्ञ किया जाता है उसका नाम अष्टा कपाल

तत्र प्रत्यक्षं द्विविधं, अलौकिकं लौकिकञ्च, आद्यं ईश्वरीयं
अन्यं पुनर्द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च ; वैशिष्ट्यानवगाहि
ज्ञानं निर्विकल्पकं, तन्नास्तीवेति प्राभाकराः ; वैशिष्ट्यावगाहि
ज्ञानं सविकल्पकं, तच्च नाम जाति गुण क्रिया द्रव्यात्मक विशेषण
वैशिष्ट्यविषयतया पञ्चविधं, यथा द्रिष्टोऽयं, ब्राह्मणोऽयं गौरयं
शुक्तोऽयं गच्छत्ययं कमण्डलुमानिति ।

लौकिकः सन्निलयः षड्विधः—संयोगः, संयुक्त-समवायः, संयु-
क्त- समवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशे-
षणताचेति, यथासंख्यं घट, तद्रूपत्व, शब्दत्व, अभावेषु ;
भावविशेषक चाक्षुषे विषयालोकचाक्षुषे विषयालोक संयोग-
अक्षुरालोक संयोग अक्षुरालोकयोरूपं हेतुः । अत्रमसंशयोत्तर
प्रत्यक्षे तु विशेषदर्शनं अपि हेतुः प्रामाण्यं स्वत एवोत्पद्यते ज्ञायते
चेतिमीमांसकाः, परत एवोत्पद्यते ज्ञायते चेत्यन्तर्द्विद्वान्तः,
जन्मप्रत्यक्षप्रमामात्रे षट्ष्टद्विषयो गुण इति रत्नकोशकृतः,
अत्र विरोधि सन्निकर्षो गुण इति तु वयम्, अनुमानं अपि त्रिविधं
केवला न्वयि, केवलव्यतिरेकि, अन्यव्यतिरेकि, भेदात् । केवलान्वयि
साध्यकं केवलान्वयि लेशलान्वयि यथाभिधेयत्वं ज्ञेयत्वं प्रमेयत्वादि-भग-
वदिच्छा रूपशब्द शक्ति विषयत्वं प्रथमं, भगवज्ज्ञान-विषयत्वं द्वितीयं,
भगवत्प्रमाविषयत्वं तृतीयं ; वृत्तिमत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं

केवलान्वयित्वं ; पृथिवी गन्धवतो पृथिवीत्वात्, अत्र या पृथिवी
 सा गन्धवतीत्यत्र दृष्टान्ताभावात् पृथिवीमात्रस्य पक्षत्वेन साध्य
 निश्चयस्य पृथिव्यामभावात् जलादौ साध्यस्यासत्त्वात् ; व्यतिरेकसह
 चारमावष्टहीत व्याप्तिवलेन यदनुमानं तद्व्यतिरेकि यथा “यन्न-
 गन्धवत् सा पृथिवी यथा जलादि” न च पक्षातिरिक्ते जलादौ
 साध्यसाधनयोः साहचर्यमस्ति निश्चीयते वा तदुक्तं भट्टैः “व्याप्य
 व्यापकभावोहि भावयोर्यादृगिष्यते तयोरभावयोस्तस्माद्विपरीतः
 प्रतीयत” इति यत्रोभयसहचारेण ग्रहादनुमानं तदन्वयव्यतिरेकि
 “यथा पर्वतो वज्रिमान् धूमात्” योयो धूमवान् स वज्रिमान् यथा
 महानसं योन वज्रिमान् नोसो धूमवान् यथा जलहृदः अनुमिति-
 मात्रस्य लिङ्गज्ञानं कारणमिति वक्तुं, ज्ञानमात्रं कारणमिति
 केचित् ।

उपमितिस्तु साधर्म्यं वैधर्म्यं भेदात् द्विधा यथा गौरिव गवय
 इति वाक्यं श्रुतवतो दृष्टवत्तच्च गवयपिण्डं गवयत्वं गवयपदं प्रहृ-
 त्तिविमित्तमिति मतिः । सेयं साधर्म्यं ज्ञानजन्यतया प्रथमा,
 अधिकरभमतिदीर्घं यौवं प्रचलचलोष्ठं कठोरतरकण्ठं काशिनं-
 कुक्षितावयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति श्रुतवतः करभपिण्ड-
 दर्शनानन्तरं करभत्वं करभपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति या मतिः
 सा वैधर्म्यं ज्ञानजन्या द्वितीया ; —

उपमितिमात्रे धर्ममात्रज्ञानं कारणं, साधर्म्योप-मितो साधर्म्यज्ञानं
वैधर्म्योपमितो वैधर्म्यज्ञानं तत्प्रमायां साधर्म्यं प्रमादिकं पूर्ववत् ।

शब्दं द्विविधं वैदिकं, लौकिकं च आद्यं स्वर्गदेवतादिविष-
यं, अन्यं भोग्यपेयाद्या-लम्बनं उभयत्रापि योग्यताज्ञानं संशयनिश्च-
यसाधारणं कारणं तथाकाङ्क्षानिश्चयः, आसत्तिनिश्चयः; प्रकरणादी-
नामेव तात्पर्यनिश्चयव्याप्यत्वेनानुगतानां निश्चयो हेतुरित्यन्ये वि-
ध्यानुपूर्वीज्ञानं मपि; पदजन्यपदार्थोपस्थितिरपि; अतएव द्वारमि-
त्यादौ पिबेद्द्वीति पदमेवाध्याह्नियते, प्रभाकरास्तु तत्राप्यर्थाध्याहा-
रमेव मन्यते भट्टास्तु शब्दीह्याकाङ्क्षा शब्दे नैव श्रम्यतीति पदोप-
स्थापिते एकपदार्थं अपरस्यापि पदजन्योपस्थितिरपेक्षा; यत्र पुनः
सर्व्व एवार्था प्रमाणान्तरोपस्थापिता स्रूपेक्षा नास्त्येव यथा “प-
श्यतः खेतिमारूपं ह्रीं प्राशब्दं च शृणुतः स्फुरविच्चेपशब्दं च खेतीः
श्रीं प्रापतीति धी” रित्याहुः । ननु महावाक्यस्य न प्रत्यक्षं सम्भव-
ति, तस्य वर्णैर्वटितमूर्त्तिकतया तेषाञ्च श्रोत्रेण निर्व्यापारेण ग्रह-
णासम्भवात् श्रोत्रमनः संयोगएव व्यापारः, वर्णश्रोत्रशक्तुलीसंयोगो-
वेति चेत्तथा प्याशुतर विनाशिनं क्रमिकाणां मेलकासम्भवेन वर्ण-
समुद्भात्मनः पदस्याप्रत्यक्षतया-तद्वटितस्यैकार्थावच्छिन्नपदस-
मूहरूपस्य वाक्यस्य कथं प्रत्यक्षत्वमिति चेन्न क्रमिका तत्तद्वर्णविषय-
श्रोत्रप्रत्यक्षोत्पादित संस्कारेण श्रुत्या वा प्रत्यासत्या अन्यवर्णं सम्ब-

द्वेन श्रोत्रेण तावद्वर्णात्मक पदप्रत्यक्षस्यैवमेव पद प्रत्यक्षजनितेन
 संस्कारेण तज्जन्य-श्रुत्यान्तपद प्रत्यक्षकाले महावाक्य प्रत्यक्षोत्पाद-
 स्यापि सम्भवात्, वर्णसमूह आनुपूर्वी विशेषविविष्ट एव पदं, आन-
 पूर्वी च पोर्वापर्यं, तथाहि घटेतिपदे वकालो न प्रागभाव प्रति-
 योगित्वं तस्य, टकालो न ध्वंसप्रतियोगित्वं घस्यानुपूर्वी, पदस्यान्वया-
 विरोधित्वमाकाङ्क्षा, अतएव घट कर्मत्व, मानयनं, कृतिरित्यादिप-
 दकन्दम्बान्नान्वयबोधः; मणिकृतस्तु अभिधानपर्यवसान माकाङ्क्षा-
 यस्य येन विना न स्वार्थान्वयानु भावकत्वं तस्य तत्-पर्यवसान मि-
 त्यर्थमित्याहुः यदानन्तर्यं मासत्तिः, तात्पर्यन्तु तत्प्रतीतिविष-
 योच्चरितत्वं पदार्थत्वत्विह वृत्त्या पदप्रतिपाद्यत्वं; शब्दबोध हेतुप-
 दार्थोपस्थित्यनुकूलः पदपदार्थयोः सम्बन्धो वृत्तिः, साच द्विविधा
 सङ्केतो लक्षणाच, आद्योऽपि द्विविधः सादिरनादिश्च, तत्र प्रथमो-
 यदृच्छा परिभाषादिशब्दाभिलष्यः, अन्यस्तु शक्तिरित्याचक्षते व्य-
 क्षणात् लक्षणैव; अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्य इतीश्वरेच्छाशक्तिः,
 अक्षयसम्बन्धो लक्षणा साच द्विधा निरूढा, सांप्रतिकीच; शक्तिवद-
 नादि प्रसिद्धा निरूढा यथा बहुव्रीहिस्य पदस्यान्वयपदार्थं, घटं क-
 रोत्यादौ घटादि पदस्यानुपादाने; तदितरा सांप्रतिकी, यथा ग-
 ज्ञादिपदानां तोरादौ सा पुनर्द्विधा, जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्थाभिदे-
 न; वेदान्तनिदस्तु जहदजहत्स्वार्थामपि लक्षणां मन्यन्ते । गो-

अथ यत्कैश्चित् गवाक्षूधोनिस्सृत निर्यासारुकारि द्रव्यसाध्य
(वैक्लिनेशनाख्य) कर्म आर्याभक्तेषु “प्रागुपनयनात्कामचारः का-
मवादः कामभक्षः” इत्यादि वचनाभिप्रायभापाततोऽवधार्य न
दुष्यतीति निरूप्यते तदसत् । तथाहि ।

“अशीतिर्यस्य वर्षाणि बालो वाप्यूनपोद्दृशः । प्रायश्चित्ताष्ट-
महन्ति स्त्रियो रोगिण एवचे” त्यंगिरसः, अर्वाग्मुदादशवर्षादशो-
तेरूर्ध्वमेव वा अर्धमेव भवेत् पुंसां तुरीयं तत्र घोषिता मिति, स्त्री
णामर्धम्पदातव्यं ब्रह्मणां रोगिणान्तथा पादो बालेषु दातव्यः सर्व-
पापेष्वयं विधिः, इति विष्णोः, “जनैकादशवर्षस्य पञ्चवर्षात्परस्य
च । प्रायश्चित्तं चरेद्भ्राता पिता बान्यः सुहृज्जनः” इति शङ्खस्य,
अ वाक्ये बालस्यापि चतुर्थांशाहोऽश्वयोः प्रायश्चित्तस्य विधानम्, “प्रा-
गुपनयना” इत्यादि वाक्यमप्यल्प प्रायश्चित्तपरतयैव निर्दिष्टाङ्गिरः
प्रभृतिवचनजातैस्तुल्ययोगक्षेपपरतयैव नेयम् ॥

यद्यपि शङ्खे “अतो बालतरस्यास्य नापराधो न पातकं
इति वचसो न पञ्चवर्षस्य पातकाद्यभावस्त्वौकृतस्तथापि तादृशस्य
स्वयम्भूतस्य (वैक्लिनेशनाख्य) कर्मणः कारणात्मस्य पित्रादय
एव कारयेयुरिति तेषां प्रयोजकानुमन्तृत्वयोरन्यतरत्वापत्तो “प्रयो-
जितानुमन्ता कर्त्ता चेति स्वर्गनरकफलेषु कर्मसु भागिनः” इत्या-
पस्तस्ववाक्येन प्रायश्चित्त भागित्वं स्पष्टमेवेति कथमपि (वैक्लिनेश-
नाख्यं) कर्म बालेष्वपि न निर्दोषत्वमाप्नोति इति दिक् ॥

COMMISSION OF SINS OR CEREMONIAL IMPURITIES BY CHILDREN

THE AGED AND WOMEN.

That before the investiture of the holy thread a boy of twice-born caste can say, do, and eat what he likes, is true but that vaccination is allowable without prejudice to such boys is a faulty argument. Because it is clearly mentioned in the *Mitakshara* that every one, whether a little child or an old man, is liable to sin, if he commits any prohibited action. Moreover, *Angira* says that he whose age is eighty years or who is below sixteen must expiate a crime by undergoing half penance and the same is the case with women and diseased persons. It is also said, that a boy before he completes his twelfth year and a man after his eightieth year, is liable to half sin, and a woman in such case to a quarter sin only.

Vishnu says that in all crimes half the punishment is to be awarded to women, old men and diseased persons, and only a fourth part to children. *Sankha* enjoins that if the criminal be under the age of eleven and above five years, then his elder brother, father, or any guardian, or friend should undergo the penance for him.

From the above, it is manifest that boys are generally liable for their actions, though in their case the punishment is not so severe. By the quotation "that boys can do whatever they like" in the above argument is not meant that they are altogether free from punishment for sins and are not liable to sin, but that they are liable to a small degree only.

Although from the following passage of *Sankha* 'that a boy under five years is not liable, to any punishment for sin,' it appears that such a boy may do everything prohibited, nevertheless, in such a case the abettor of the crime, whether he be a father or a brother is liable to punishment according to the following passage of *Apastomaba*. 'That an abettor is liable for his action.' Therefore, if a parent causes his child to commit any ceremonial impurity, the sin is on the parent, who must make expiation.

समस्यापूर्तिः

समस्या- “नजानीमोऽत्यर्थं हिरद् वद कस्मात्तव मदः” सम-
स्येयं विगत कविसभाधिवेशने हृषोक्तेषु भट्टाचार्य्यैभिः स्त्रीकैः पू-
रिता—यथा—

प्रचण्डा दोर्दण्डीद्यत विकटवीर्य्यीच्छित्तमदे अकाण्डाभ्यु-
त्क्रान्तास्त्रिजगपदोद्गोतमहसि । भ्रमत्युगारभे दिशि दिशि नृपा-
णां समुदये, न जानीमोऽत्यर्थं हिरद् वद कस्मात्तव मदः ॥ १ ॥

वसन्त्यस्यां भूमौ कति परहितोन्मूलनपराः शठा दृष्टिर्येषां
भवत इव क्षुद्रा परगुणे । तथा दोषा चापि श्रुतिरपरदोषश्रुतिवि-
धौ नजानीमोऽत्यर्थं हिरद् वद कस्मात्तव मदः ॥ २ ॥

किञ्चन्तो वा सन्ति प्रयत्नमद्वेगान्वितधियो महामूढा ये-
षां निजपरविवेकीन च मनाक् । भ्रमन्त्यत्युद्दामं त्वमिव नियतं ये-
च भुवने न जानीमोऽत्यर्थं हिरद् वद कस्मात्तव मदः ॥ ३ ॥

गणा खेन्द्रियाणां विषयनलिनौकाननचराः दूरक्षुब्धज्ञानी-
पक्षमयभुवो मानवकुले । चरन्त्येते नित्यं त्वमिव मलिना पापरज-
सा न जानीमोऽत्यर्थं हिरद् वद कस्मात्तव मदः ॥ ४ ॥

सदा सज्जां धत्ते तव गति रहो यस्य गमनात् यदीयोर्व्वीदू-
रे निवसति तुलायां तवकारः । कुरङ्गाक्षीसार्थं जयति जितकुम्भस्त-
नयुगे-न जानीमोऽत्यर्थं हिरद् वद कस्मात्तव मदः ॥ ५ ॥

भारतरत्नोद्धारः

वयमतीव कृतघ्नहृदयेन सहृदय श्रोमत्तारिणी प्रसाद-
नियोगि महोदय प्रकाशितस्य भारतरत्नोद्धार समभिषेकस्य कस्यापि
विज्ञापन पत्रस्य प्राप्तिं स्वीकुरुष्वः ।

अनेनेक्त श्रोमन्नियोगि महोदयस्य "कालाप कर्पावृषविष्णु-
वाहा निसर्गतोवाऽ वनतिङ्गतस्य समुद्भूतो भारतरत्नराशिः"—

—सम्यगनुष्ठेयमानः प्रयत्नोऽनुमोयते ।

प्रकृतिर्यथाऽगाधरत्नाकरपरिखापरिरक्षिता मिमां भारत-
भूमिं विविध खनिजवज्राद्युज्ज्वल रत्नजातै रलंकृतवती, तथैवा-
त्रार्थ्यवशावतंसाः प्रजाः स्त्रोज्ज्वल प्रतिभावलेनासीम सारस्वत रत्ना-
करेण घोरान्धान तिमिरच्छन्नेऽप्यखिलभुवन तले वर्द्धयामासुर्यशः-
प्रभामस्याः । तथैव तत्तदुज्ज्वल रत्नराशि प्रदीप्तया प्रभया क्रमशः-
प्रससार जगतां दृष्टिः परितः स्थितेषु वस्तु-निचयेषु, परमस्मदधन्य-
तया कालवलादन्तर्हिता-नि तानि रत्नजातानि । निष्प्रभाचसंवृत्ता
भूमिरियं साम्प्रत मखिल भुवन तलेषु । अतएव तादृश रत्नानां-
पुनरुद्धारं प्रवृत्ताः श्रोमत्तारिणी प्रसादमहोदया न कस्य धन्यवाद-
पात्रं ? तस्यैवं विधे साधुप्रयत्ने वर्त्तमानस्य सर्व्वे रेवार्थ्यकुलार्भकैः-
साहाय्यं विधेय मित्यस्माकं मतिः ।

तत्रभवन्तस्तु प्रथमं चरकमुत्तुतालेय धन्वन्तरि, वाभट्ट क-
नाद, हारितादि ग्रन्थान् सङ्गृह्य संस्कृत टीकया संयुज्य वङ्गभाष-
याऽनुगद्यच प्रतिमासं खण्डशः प्रकाशितुमीप्सवः ।

कलिकातानगरे, इण्डियनमिरर, नामक संवादपत्र सम्पा-
दकस्य समीपे पत्रिकाया प्रेषितायामेतद्वतं सर्व्वं विदित भविष्यति ।

प्राप्तग्रन्थादीनां

संक्षिप्तसमालोचनम् लक्ष्मीश्वरचम्पू

मैसूरान्तर्गत गङ्गामूल-निवासि—रमावाई कृतिः-

श्रीनिवास शास्त्रिणा प्राकाशि

ग्रन्थकर्त्री तत्रभवती श्रीमती रमावाई नाऽपरिचिताऽस्माकं-
पाठकानां, साहीतः पूर्वं, श्रीकृष्ण लीला, वर्णनप्रमुखेन तथेदानी-
मपि भारतेश्वरीस्तवादिना काव्येन विद्योदय मलङ्कृतवती । सा-
हि वशीकृतसरस्वती रमावाई सरस्वती निपुणतरा ऽमानुषप्रगल्भ-
रचनासु, ग्रन्थानायको दरभङ्गाधिपतिश्च “प्रखरतर-प्रेक्षावन्मण्ड-
ल मण्डन गुरुगुरुप्रेमरसपात्रोक्ततः कृतज्ञया मित्रोक्ताखिलसतीर्थं
गणो, धर्मन्याय व्याकरणार्थं शास्त्रेषु कसास्त्रखिलासुचाधीतिः स्वदे-
श विदेश भाषा कुशलश्च” । काव्य मिदञ्च कलिकातापु रागमेन
श्रीमिथिलापालेनाह्वय सभायां कृतदरया ऽतितुष्ट हृदयया ग्रन्थ-
कर्त्रा तत् पुरतो यथाप्रतिश्रुतं तद्राज्याभिषेक महाकवे विरचितं-
लक्ष्मीश्वरचम्पू-नामधेयम् । अतएवास्मद् भाग्योपचयात् समुदितो
ऽत्रसर्वो गुणानां, गणः ।

“गद्य पद्य मयं मिथं चम्पू रित्यभिधीयते” इत्येतदुक्तं चम्पू-
लक्षणस्यात्र विविध वन्धाडम्बर लम्बमान वृत्ति महद्यपद्यमये
काव्ये यथावद्वकाशोऽस्त्येवेत्यस्माकं निश्चयः परं नुद्रकाय म-
प्सितं काव्यं नानाविध गोमूत्रिकासुरज पद्मचक्रवन्धुपचितावय-
मवसंशय माह्वयते महाकवि रचितानि महाकाव्यानि ।

काव्यस्यास्माक्य विषय प्रसर-सुखरसाद्वयजन-दुर्वीचार्थ भा-
लित्वादक्षमा वयं गुण-दोषविचारे रत्नाहुसन्धानन्तु पूरत एवासा-
द्वियः । भवतु काव्यमिदं पठित्वा—

“सदा मध्ये वासामिथ ममृत निष्यन्दसरसा
सरस्वत्युद्गमा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।

प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन सहतां महाकाव्य व्यो-
न्निस्फुरित गधुरा धान्तरुचयः ॥ एतस्याः कवितायाः—

वासाम् कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित मध्यमात्मक ति-
मार्गा भारतीचमत्कारं वहति, ताः गभीर काव्यपरिचिताः कथ-
मितर काव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु, वासामादित्य प्रभाणां मध्ये त्रिपथ
गा वहति ता मेघ परिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्त्येति प्राचीनार्थद्वया
दति रिक्तो ऽपरः कोऽप्यर्थः प्रतीयते ऽस्माकं यथा-वहुमार्गा-वहुशा-
स्त्रप्रसर धीशालिनी, अमृत-निष्यन्द-सरसा, सुधाजयवचन-प्रयोग
निपुणा सरस्वती-रमावाह सरस्वती, वासाम् कवितानां मध्ये परिम-
ल मधिक-तरनैपुण्यरूपं वहति प्रकाशयति ता घनपरिचिता गाढ
वन्सादियुक्ताः कविताः कथं प्रसादं (श्रुतिमन्त्रतो ऽर्थवोचकं रूपं
गुणं) यान्तु भजन्तु ।

वयमुपसंहार समये तस्या भारतलक्ष्मणाकुल ललामश्रुताया-
ग्रम्य कर्त्राः सव्वाह्वीनमङ्गलं प्रार्थामहे । यथा सा लोकोत्तरविद्या-
वन्सादि-गुणवती महती सरस्वती न ह्यीयता मिति । अलंपन्नवितेन ।

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण आश्रित्या सम्पादितः

साहोर स्थित-श्रीहौरालाल चट्टोपाध्यायेन

प्रकाशितः ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसास्मानसासनिन्दनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुल्या-दविद्यातिमिरभुवि ॥

खण्ड ८]

जनवरी ई. १८८०

[१ लङ्का

सूची

मीमांसा परिभाषा-

(हृ के भ छतानुवाद सहिता) ... १—८ पृष्ठे

लघुपदार्थ रत्नमाला ... १—४ ”

साहोर

ऐखट्टेनाम के यन्त्रे लिखमाणायनाशयेन सुजितः ॥

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाश” नामधेयं प्राक्ततभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-सम्पादकसंग्रहीत—विद्योदाहरण—सहितमचिरेणैव कालेन पृथङ् मुद्रितमविद्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकाया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिन्यः) लवपुरस्थ संस्कृत पाठाशालान्यतमाताध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यां ।)

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २।०

„ पद्याद्वयं ३।०

प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति

नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी ग्रन्थः) सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहौर) स्थित मेहररचाद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयोध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्टार-स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे) प्राप्तव्यः । कवितावली— (अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यां ।)

अस्मात्समीपे प्राप्तव्या ।

॥ विद्योदयः ॥

॥ मीमांसा परिभाषा ॥

ओं नमो गणेशाय ॥

॥ गणेशजी को नमस्कार करता हूँ ॥

सूर्यनारायणं वन्दे देवीं त्रिपुरसुन्दरीम् ।

गुरुनधिगतार्थाश्च निरन्तरं महं भजे ॥

बालानां शास्त्रसिद्ध्यर्थं लेशबोधाय धीमता ।

मीमांसा परिभाषेयं क्रियते कृष्णयज्वना ॥

निर्विघ्न से ग्रन्थ परिसमाप्ति के लिये मैं, सूर्यनायण, त्रिपुर सुन्दरी देवी और सर्वतत्त्व जानने वाले गुरुओं की वन्दना करता हूँ। मैं, कृष्णयज्वन नामी पण्डित, बालकों को शास्त्रके द्वारा स्थिरौ कृत अर्थों को संक्षेप से बोध कराने के लिये इस मीमांसा परिभाषा पुस्तक की बनाता हूँ।

इह खलु महर्षिणा जैमिनिना द्वादश लक्षण्यां पूर्वं मीमांसायां धर्माधर्मावेवानुष्ठानोपयोगितया विचारितो तत्र वेद बोधितेष्टसाधनताको धर्मः, यथा यागादिः; वेद बोधिताऽनिष्टसाधनताकोऽधर्मः, यथा कलञ्जभक्षणादिः; तयोश्च वेदः स्मृतिराचा रश्च प्रमाणम्। तत्र वेदः स्वतन्त्र प्रमाणं, इतरोतु वेद मूलकतया प्रमाणम्।

मीमांसा शास्त्र का प्रवर्तक महर्षि जैमिनिने वारह लक्षण युक्त पूर्वमीमांसा ग्रन्थमें धर्म और अधर्म के स्वरूप का निर्णय किया है। उन्हे से, जिसके अनुष्ठान से वैदिक मार्ग के अतिक्रमण की प्राप्ति होती है उसका नाम धर्म है, जैसा यज्ञादि; और वेदनिषिद्ध दुःख देने वाले कार्यों को अधर्म कहते हैं। जैसे विषसे हत हुए पशुओं को खाना। इत्यादि। वेद, स्मृति और आचार ये तीन धर्म और अधर्ममें प्रमाण हैं अर्थात् इन तीनों में जिन कार्यों का विधान है वे धर्म कार्य हैं। और जिनका निषेध है वे अधर्म हैं। वेद आपहो प्रमाण है, इसकी उक्ति में किसी-प्रकारका भ्रम नहीं देखा जाता है, और वेदके अनुगाम होने से स्मृति और आचार ये दो भी प्रमाण हैं इन पर भी कुछ संशय नहीं करना चाहिये।

तत्र वेदा द्विविधः, मन्त्र रूपो ब्राह्मण रूपश्चेति; तत्र प्रयोग कालीनार्थ स्मरण हेतुतया मन्त्राणां उपयोग इति वक्ष्यते प्रयोगोऽनुष्ठानं तत्कालोन्मुखः। विधायकं वाक्यं ब्राह्मणं ब्राह्मण शेष-स्वार्थं वादस्तस्य विधेय प्राशस्त्य प्रतीति जनन द्वारा विधि वाक्य के वाक्यतया प्रामाण्य मिति वक्ष्यते।

यद्य वेद दो अंशमें विभक्त है, पहिला मन्त्र, दूसरा ब्राह्मण; कर्मानुष्ठान के समय अभीष्टित अर्थ मन्त्रसे स्मरण किया

जाता है अर्थात् कर्मों के उपकारी जो वस्तु हैं और जिस्को उद्देश्य कर कर्म किया जाता है मन्त्रमें उन सभीका स्वरूप ठीक ठीक वर्णित हुआ है जैसा कि पढ़ते ही उनका स्मरण हो। जिन वाक्यों से किसी विषय का विधान होता है उन को ब्राह्मण कहते हैं। अर्थ वाद भी ब्राह्मण का अंग विशेष है इसका स्वरूप आगे भलि भांति कहा जायगा।

तच्चानेक विधम्—कर्मोत्पत्तिवाक्यं, गुणवाक्यं, फल वाक्यं, फलायगुण वाक्यं, सगुण कर्मोत्पत्ति वाक्य मित्यादि भेदात्। तत्र येन वाक्येनेदं कर्म कर्त्तव्य मिति बोध्यते तत् कर्मोत्पत्ति वाक्यम्, यथा “अग्नि होत्रं जुहोति” इति अग्नि होत्र होमः कर्त्तव्यतया विधीयते इति कर्मोत्पत्ति वाक्यम्। विहिते कर्माणि तदङ्गतया द्रव्य देवतादि-विधायकं वाक्यम् गुणवाक्यम्—यथा “दध्ना जुहुयादिति” गुणवाक्यम् इदं, कर्माङ्गतया विहितत्वं मेव दध्नादेर्गुणत्वं, उत्पन्नस्य कर्माणः फलाकाङ्क्षायां फलसम्बन्ध बोधको विधिः फल विधिः यथा — “अग्नि होत्रं जुहुयात् स्वर्गं कामः” इति अत्र यः स्वर्गं कामयते स तत्साधनत्वेनाग्निहोत्रनामकं होमं भावयेत् कुर्यादित्यग्नि होत्र वाक्योत्पन्नस्य कर्माणः फलसम्बन्धो बोध्यत इति फल वाक्यमिदम् कर्माश्रित्य फलायगुण विधौ फलाय गुणवाक्यम्। यथा “दध्नेन्द्रिय

कामस्य जुहुयादिति” अग्निहोत्र वाक्योत्पत्तिं होम मायित्वेन्द्रिय फलाय दधिरूपो गुणो विधीयते, होमायितेन दध्ना इन्द्रिय-रूपं फलं भावयेदिति होमायितेन होम कारकी भूतेनेत्यर्थः अयमेव गुण फल विधिः, गुण कामविधि रपि चोच्यते । द्रव्य देवतादि गुण विशिष्ट कर्म विधायकं वाक्यं = सगुण--कर्मोत्पत्ति-वाक्यम् । यथा “सोमेन यजेतेति” अत्र सोमल-ताविशिष्टो यागो विधीयते विशिष्ट विधाय-पि-विशेषणस्य अर्थादिति ।

वह ब्राह्मण ; कर्मोत्पत्तिवाक्य ; गुणवाक्य ; फलवाक्य ; फलायगुणवाक्य ; सगुण कर्मोत्पत्तिवाक्य; इत्यादि भेदसे बहुप्रकार का है । उनमेंसे जिस वाक्यसे यह कर्म अवश्य करना चाहिए, ऐसा बोध होता है उसकानाम कर्मोत्पत्ति वाक्य है, जैसा ‘अग्निहोत्रं जुहोति, । इसवाक्यसे अग्निहोत्रनामक होम करना चाहिए ऐसी प्रतीति-होती है इसलिये इसवाक्यको ‘कर्मोत्पत्ति-वाक्य’ कहते हैं । जिस वाक्यकेद्वारा किसी-वि-हत-कर्मके अंशरूपसे किसीद्रव्य वा देवतादिका विधान किया जाय तो-उसवाक्यको ‘गुण-वाक्य’ कहते हैं अर्थात् जिसवाक्यसे पहिले विदित हुए किसी-कर्मके गुणोंका विधान किया जाता है उसका नाम गुण वाक्य है जैसा “दध्ना जुहुयात्” ‘दध्नीके द्वारा होम-करना चाहिए’ यहां देखो कि ‘अग्निहोत्रं जुहुयात्’ इत्यादि वाक्य से होम-

स्वरूप पहिलेही विदित-हुआथा, दहीसे होमकरना चाहिए, इस वाक्य से दही होमके साधन रूपसे विहित होता है अब देखो होम प्रधान-है और दही 'साधन' अर्थात् उल्का-अंग है। इस वाक्यसे विशेषकर्त्तु उस अंगकाहोविधान होता है। जो वाक्य किसी विहित कर्मके साथ उल्का फल भी कहता है उल्काताम 'फल-वाक्य'-है, जैसा "अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः" इस्का तात्पर्य यह है कि जो मनुष्य स्वर्ग प्राप्ति चाहते हैं उनको अग्नि होत्र नामक होम करना चाहिए। इस वाक्य में अग्निहोत्र रूप कर्म के साथ उल्का फलका भी सम्बन्ध कहा गया है, इसलिये यह फल वाक्य है। जिस वाक्य से किसी विदित कर्मको आश्रय कर किसी विशेष फलके लिये गुण का विधान होता है उसका नाम 'फलाय गुण वाक्य' है जैसा "दध्ना इन्द्रिय कामस्य जुहुयात्" इन्द्रिय कामी मनुष्य दही से होम करें' इस वाक्य में पूर्व प्रसिद्ध होम रूप फल के लिये दही रूप गुण का विधान होता है अर्थात् जब दही से होम करेगा तब ही इन्द्रिय लाभ होगा यही इस्का तात्पर्य है। इसको कोई २ "गुण फल लाभ विधि" कोइ २ 'गुण काम विधि' यह भी कहते हैं। जिस वाक्य से द्रव्य, देवता, और गुणादि युक्त कर्मका विधान होता है उसका नाम "सगुण कर्मोत्पत्ति वाक्य" है। जैसा 'सोमेन यजेत' सोम सत्ता से याग

करना चाहिए इस वाक्य से सोमलता विशिष्ट याग का विधान हुआ, विशिष्ट अर्थात् किसी विशेषण युक्त वस्तु के विधान होने से उस विशेषण का भी विधान होता है।

कच्चित् कर्म्मोत्पत्ति वाक्यमपि फलसम्बन्ध बोधकं भवति, यथा “उद्भिदा यजेत पशुकाम” इति अलोद्भिन्नामको यागो वाक्यान्तरा विदित एव पशुकामस्य पशुफलाय विधीयत इत्येकमेवेदं वाक्यं फलसाधन याग कर्म्म विधायकं।

किसी स्थल में कर्म्मोत्पत्ति वाक्य से हो फलसम्बन्ध का बोध होता है, जैसा “उद्भिदा यजेत पशुकामः” ‘जो पशु चाहते हैं उसको उद्भिद् अर्थात् लतादि से यज्ञ करना उचित है’ इस वाक्य में पशुरूप फल लाभ के लिये उद्भिद् यज्ञका विधान होता है, इस लिये यह वाक्य कर्म्मोत्पत्ति वाचक है और फल सम्बन्ध बोधक भी है; इस वाक्य से पशुरूप फलप्राप्ति के उपाय रूप से उद्भिद् यज्ञ का विधान होता है।

प्रधानविधिरेवाङ्गविधिभिरेक-वाक्यता मापन्नः सन् सर्वाङ्ग-विशिष्ट प्रधान प्रयोग विधायकत्वात् प्रयोगविधि रित्युच्यते। यथा “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम” इत्यत्राग्निहोत्र होमिन स्वर्गं भावयेदित्यर्थः प्रतीयते, भावयेत् ‘कुर्यादिति यावत्। अत्र कथं मन्येन होमिन स्वर्गं कुर्यादिति कथम्भावाकाङ्क्षा; यथा कुठारेण

काष्ठच्छेदं कुर्यादित्यत्र कथमनेन वैधोभावं कुर्यादिति तत्रोच्यमानं
निपितनादि सहायेनेति गम्यते तद्वत्प्राप्यग्निं प्रणयत्यग्निषु
समिधः आदधातीत्याद्यङ्गं विहितं प्रणयन् समिधाधानायतनं
भीषनादिकाङ्गकलापजनितोपकारसहिते नाग्निं होमेन स्वर्गं
कुर्यादिति प्रकरणं कल्पितेन महावाक्येन स्वर्गाय सांगाग्निर्होत्र
प्रयोगो विधीयते, इत्येतादृशः प्रयोगविधिः अङ्गजातं भेषजं भाव
इति कर्त्तव्यताचेति चोच्यते अत्राग्निर्होत्रहोमः प्रधानं प्रणय-
नादिकं सर्वं अङ्गं ।

प्रधानविधि, अङ्ग अर्थात् सहायक विधिओं से मिलित होकर
एक महावाक्य बनता है वह महावाक्य सर्वोङ्गं विशिष्ट प्रधान
क्रिया का विधान करता है इस लिये उसे प्रयोग विधि कहते हैं ।
जैसा “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः” स्वर्गं कालौ मनुष्यं को
अग्निहोत्र यज्ञ करना अवश्य है इत्यादि तात्पर्य यह है कि अग्नि-
होत्र यज्ञ से स्वर्ग साधन करें । इस में यह आशङ्का होती है कि
होमसे स्वर्ग-साधन कैसे होसक्ता है ? इस का समाधान यह है
कि जैसा “कुहाड़से लकड़ी फाड़ो” ऐसे कहने से कुहाड़ का
उठाना और लकड़ी पर उसे गिराना इत्यादि सहायक क्रियाओंका
भी बोधहोता है ; ऐसा “अग्निहोत्रं यज्ञं से स्वर्गसाधन करें”
इस वाक्यसे अग्निस्थापन, अग्निमें समित् दान, गृहशोधन

इत्यादि सहायक क्रियाओंका भी इसमें अन्तर्भाव होता है अर्थात् “उन् सहायक क्रियाओं से युक्त अग्निहोत्र हवन से स्वर्गसाधन करें” ऐसा तात्पर्यार्थ निकालता है। ऐसे २ वाक्यों को ‘प्रयोग विधि कहते’ हैं और उसको सहायक क्रियाओंको ‘इत्यभाव’ वा ‘इतिकर्तव्यता’ कहते हैं। यहाँ अग्निहोत्र हवन प्रधान है, और अग्निस्थापनादि सहायक कार्यों को अङ्ग वा अप्रधान कहते हैं।

नन्दिह मनुपत्रं। आशुतर विनाशिनं कर्मणां कालान्तर भावि स्वर्गादि फलसाधन त्वानुपपत्ते; रितिचेन्नैव—विहित निषिद्ध कर्मणां तत्तद्वाक्यैस्तत्तत्फल साधनत्वैव गते आशुतर विनाशिनं कर्मणां कालान्तर भावि फलसाधनत्वस्योपपत्त्यर्थ-मन्तरा पुण्यपापरूपमपूर्वं कल्प्यते ततश्च यागादे रपूर्वद्वारा स्वर्ग साधनत्वं, न साक्षात्; तदेव फलापूर्वकरणत्वञ्च प्राचीदी-च्छांग विशिष्टस्य प्रधानस्य भवति, न प्रधानमात्रस्य; प्रधानमाता-देव ‘फला पूर्व जनने’ फलस्यापि तत एव सिद्धे रङ्गाना मानर्थक्यापत्ते:

अब आशङ्का होती है कि, तुमने जो कहा “अग्निहोत्र होम से स्वर्ग साधन करें” वह कथन तो युक्ति युक्त नहीं है क्यों कि जो कारण होता है वह सर्वदा कार्य का अव्यवहित पूर्ववर्ती (immediate antecedent) होता है, इस नियम से अग्निहोत्र हवन तो यज्ञका कारण नहीं होसकता क्यों कि कर्म समुदय,

॥ लघुपदार्थ रत्नमाळा ॥

ओं श्री गणेशाय नमः । अथ किं पदार्थत्वं ? पदञ्च ज्ञान विषयत्वं तत् ; किं तद्विषयत्वं ? ज्ञानस्वरूपमेव तत्, इच्छा प्रयत्नयोस्तु समानाधिकरणं ज्ञानमेव विषयत्वमित्याचार्याः ; ज्ञानेच्छा प्रयत्नसंस्काराणां स्वरूपं तदिति मवीनाः, विषयता च विषयाकारप्रतीति साक्षिकः स्वरूपाद्यविशेषः, पदार्थान्तरमित्येकदेशिनः स्वजन्य प्रतिपत्ति निरूपकत्वं प्रमाणविषयत्वमिति निष्कर्षः ।

अथ के तदाश्रयाः ? प्रमाण, प्रमेय, संशय, प्रयोजन, दृष्टान्त, सिद्धान्त, वयव, तर्क, निश्चय, वाद, जल्प, वितण्डा, हेत्वाभास, च्छल, जाति, निग्रह स्थानानि । इति षोडश ।

तत्र प्रमायाः करणं प्रमाणं ; तद्वति तत् प्रकारको भ्रमभिन्नो वाऽनुभवः प्रमा ; तदभाववति तत् प्रकारकं ज्ञानं अश्रयः । अनुभवत्वं तु जातिः, स्मृत्यन्वज्ञानत्वं वा । ननु तद्वतीति सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वं किं तत् ? किं च प्रकारत्वं ?

ननु विषयत्वस्य ज्ञानस्वरूपत्वे किं प्रमाणमित्यत आह इच्छेति ।

चतूर्णां मेव विषयतुं तदाह ज्ञानेति । ज्ञानीयविषयता ज्ञानस्वरूपा, इच्छीयविषयता इच्छास्वरूपा, प्रयत्नीयविषयता प्रयत्नस्वरूपा, संस्कारीयविषयता संस्कारस्वरूपा । इति निष्कर्षः ।

प्रमाज्ञानं विना, प्रमाकरणस्य ज्ञानं न सम्भवति, अतः प्रमा निरूपयति । प्रमात्वं च तद्वति तत् प्रकारकत्वं भ्रमभिन्नत्वं वा, यथा घटवति भूतत्वे घटप्रकारकत्वात् घटवद्भूतत्वं मिदं ज्ञानं प्रमारूपं ; शुभो रजतमिदं ज्ञानं तु न प्रमारूपं, रजताभाववति रजतप्रकारकत्वात् ।

भासमान वैशिष्ट्यानुयोगितुं विशेषत्वम् । भासमानवैशिष्ट्य
प्रतियोगित्वं प्रकारत्वम् । यदा अयं घट इति ज्ञाने विशेषणस्य
घटात्वादेर्विशेषणत्वाऽपरनामा विषयताविशेषः । भट्टास्तु ज्ञातो
घट इति प्रतीतिं ज्ञानं जन्य विषय निष्ठः प्राकट्या परनामा पदार्थो
ज्ञातता सैव विषयता ज्ञान विषय सम्बन्ध स्वरूपा वैशिष्ट्यं सम्बन्धः
उभावापि स्वरूप सम्बन्ध विशेष इति तत्त्वम् ।

अथ किं कारणत्वं व्यापारवत्त्वमिति बहवः, केचिच्च
कारणमुपाधि सामान्यं कर्मात्वादिवत् ; द्विविधं हि सामान्यं जाति,
रूपाधिश्च ; समवेतं जातिरसमवेत उपाधिः । तदेव द्वितीयादीनां
ग्रन्थमिति । व्यापारवत्त्वञ्च तज्जन्यते सति तज्जन्य जनकत्वं ।
तच्चानन्यथासिद्धं नियतपूर्ववर्त्तित्वं ; घट जनकताया अवच्छेदके

तथा च तद्विनिष्ठ विशेष्यता निरूपित प्रकारता शालि ज्ञानत्वं
प्रमात्वम् । यथा घटवत्भूतक मित्यादौ घटप्रकारता निरूपित
भूतक निष्ठ विशेष्यताऽनुयोगिता रूपा प्रमा ।

नित्यत्वे सत्यनेक समवेतत्वं जातिरूपत्वं, यथा सत्ता द्रव्यत्वं,
पृथिवीत्व घटत्वादिः, तद्विन्नमुपाधि रूपं यथाऽऽकाशत्व, कालत्व,
सामान्यत्व, विशेषत्व, समवायत्वाऽभावत्वादि ।

दण्डत्वादावनवच्छेदके च दण्डरूपादावतिव्याप्ति वारणा यामन्य
धासिञ्चेति रासभादिष्वतिव्याप्ति वारणाय नियतेति जनकत्वं च
भक्त्याख्यं पादार्थांतर मिति मौमांसकदयः, भेदे सति व्यापकत्व
मेव कारणत्व मिति प्रभाकरः, स्वरूप सम्बन्ध विशेष इति केचित् ।

तदाश्रयश्च त्रिविधः, यत् समवेतं कार्यं सुत्पद्यते, तत्समवायि
कारणं, यथा कपालं घटस्य, समवायि कारणप्रत्यासन्नं कारण
मसमवायि, यथा घटस्य कपलादय संयोग स्तद्रूपस्य च कपालरूपं,
प्रत्यासत्तिर्द्वयो कार्यकार्यं समवायः कारणैकार्य-समवायश्च । सा च
यथासंख्य मुदा हरण दये, समवाय्यसमवायिभिन्नकारणं निमित्तं
यथा घटादेर्दण्ड, घटप्रागभावादि ; ननु कः समवायः ? अयुत
सिद्धयोः सम्बन्धः, को पुनरयुतसिद्धो अवयवावयविनो, गुण
गुणिनो, क्रिया क्रियावन्तो, जातिव्यक्ती, विशेष नित्यद्वये च । सर्वे
च भावकार्यं कारणत्रयजन्यं । ननु कार्यं सुत्पद्यत इत्युक्तं तत्र का
उत्पत्तिः ? आद्यक्षणसम्बन्ध इति चेत् आद्यः क्षणः कः ? स्वक्षण
ध्वंसासमानधिकरण स्वक्षणः सः । स्वक्षणावृत्ति प्रागभावप्रतियोगि-

तदेवेति उपाधिरूप मिल्यर्थः, तथा च ग्रामं गच्छतीत्यत्र
ग्राम पदोत्तर द्वितीयाद्याः कर्मत्व वाचकत्वेन तत्र कर्मत्व धात्वार्था
वच्छेदक फलशालित्व रूपमपाधि रित्यर्थः ।

स्वच्छयोषा स्ववृत्ति पदार्थ प्रागभाषानाधारत्वे सति प्रागभाषाधारः
समयः क्षणः ।

प्रमा चतुर्विधा प्रतच्छानुमित्युपगमिति आत्मीयेदेतात् । प्रत्यक्ष
मिन्द्रियादि । अनुमानं सिद्धपरामर्श इति । उपमानं सादृश्यानु-
भवं, सादृश्यज्ञानं वा । शब्दः पदज्ञानं । व्यापारस्तु प्रत्यक्षस्य संयोगा-
दि, अनुमानस्य परामर्शः, उपमानस्य स्मृतिरिति । ननु किमि-
दं प्रत्यक्षत्वं ? यदाश्रयकारणतया चक्षुरादे र्यदाश्रय विषयतया च
घटादेरपि प्रत्यक्षव्यवहारः । यदा इन्द्रियत्वेनेन्द्रिय अन्तं ज्ञानं
प्रत्यक्षमित्यादि इन्द्रियत्वं च श्रुत्यनन्तं ज्ञानहेतु मगः संयोगाश्र-
यत्वं । व्याप्ति आलोपाधिकाः सम्बन्धः उपाधिच जातिभिन्नोऽनेका-
वृत्ति धर्मः । स च पाकारानुगुणं ज्ञानादि पुरस्कारेण वर्तते इत्यौ
पाधिकामुच्यते, सिद्धाधयिषा विरुद्धं सहकृते साधकमानाभावः
प्रतिवन्धकः साध्यसिद्धाभायो वा तदाश्रयत्वं पक्षधर्मता ;
सादृश्यन्तु तद्विज्ञते सति तद्वतभूयो धर्मवत्त्वं, सङ्केतवत्पदं विभ-
क्त्यन्ताः पदमित्यन्वयरण-सूत्रानुसारेण तानि च दण्ड घट सङ्क-
पादीनि ।

॥ ओं स्वस्ति श्री गणपतये नमः ॥

मुदाध्यायत्यन्यङ्कृतमनितयाचक्षितजना

प्रियम्पश्यत्यन्यं क्षितलसदपङ्गाक्षिभुभगा ।

सुधाधारा सारप्रविजयि पदन्यासचतुरा

प्रति ब्रूतेऽन्यं या वहुरसि रसो कस्य दयिता ॥ १ ॥

दिवा रात्रौ वापि लघि दधितमग्नं मम मनी

विना तांश्चाशेष क्षयित मिव वीक्षे जगदिदम् ।

मदक्षिदन्वात्सङ्गणमपि न दूरं ब्रज सखे

वदत्येवेष्टं या प्रतिपुह्यदसौकस्य दयिता ॥ २ ॥

विधातुं स्वङ्कार्यं मद्दपि विना या सजभित-

स्त्रिलोकीचातुर्यप्रवरलतिजाभूमिरिव या ।

अथाऽस्मादव्यभिक्तिलघुनिकार्येऽपिशिशुभि-

स्तुसाध्येऽलुक्ष्यैर्वा हतमतिरसो कस्य दयिता ॥ ३ ॥

प्रसन्ना याऽत्यर्थं श्रुतिकटुमहाकाष्टजनित-

कगुर्भिर्निस्त्रक्षैरश्रितमपहरत्येव सुकृतम् ।

निहन्ति खञ्जन्दभृतनिशितवैरागिलतिक्का-

पतिभ्रात्रादीन्वा विकलणसो कस्य दयिता ॥ ४ ॥

क्षणीत्यार्वात्यक्तज्ञमतिमृदुत्याहतिगुणै-

र्विधत्तेज्ञावताहुपरतिपथस्यागपि जरान् ।

उदासीनायाऽधीहितशतछतोऽप्युच्चविभवां

स्वजस्त्वेषिपक्ष्मसमसो कस्य दक्षिता ॥ ५ ॥

युवानं विज्ञानं रसिकवरमेकाग्रचिरं

स्वरत्नं श्रीयुक्तम्यति यपिपक्षिष्य गहसा ।

दरिद्रं सुखद्वन्द्वदत्तमभद्रद्वन्द्वमति

सुद । या या त्वारादुपपत्तिमसो कस्य दक्षिता ॥ ६ ॥

अयं जीऽस्ति स्नाता तनुजनदसी मीति विपत्ती-

भवीच्छेदप्रोक्तस्त्वनितरणास्तुवरसी ।

अयं मेतातोऽस्ति मत्तुरमिवमयेऽमुमिति या

प्रतार्थ स्नानाति प्रतिनिटमसो कस्य दक्षिता ॥ ७ ॥

पतिमुचान्भ्रातृनृपितर मपि दत्तं ह जननीं

सखीं स्वयं यालृदयित अगिनी भ्रातुरवसाभ ।

अनेकानप्यन्यां श्वस्यति शृङ्गद्वीपप्रभरे-

विहर्तुं चारैव्या प्रतिदिनमसो कस्य दक्षिता ॥ ८ ॥

रम्यमष्टकमिदंभृशं रहस्यं विचार्य सुकृति सिद्धये ।

पांसुलावुरत मानसो भवेद्यैव जातु सनुजः कथञ्च न ॥ ९ ॥

इति श्री पांसुला वृत्ति प्रकाशोऽयं विनिश्चितः

लक्ष्मीनारायणेनेह पांसुला सुचमोपिडे ॥ १० ॥

इति श्री मन्जीश्वरगोपीश्वर लक्ष्मीनारायणात्म्य

कविवरविरचितस्यांसुलावृत्तिप्रकाशाष्टकम्

श्री Registered No. 12

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।
जयति सा विश्वाम्बुजवासिनी सुमनसास्त्रनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयोनिराकुर्यादविद्यातिमिरम्भुवि ॥

वर्ष १०]

डिसम्बर १८८१

[१२ सङ्का

सूची

१

पृष्ठे

रक्तचन्द्रिका

... ४१— ४८ ”

भाषाकालनाथः

... ११७—१२० ”

श्रीरामस्तोत्रम्

... १२१—१२२ ”

लाहोरे

एल्वर्ट नामके यन्त्रे लालादिल्लुबाग्राय नामधेयेन मुद्रितः

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाश” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरं एव काले यद् मुद्रितमविद्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभिन-
लासः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्य संस्कृत
पाठाशालान्वतभाष्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं)

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चाद्वियं ३।००

(प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः/० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

कुन्देबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनेापकारी ग्रन्थोऽयं सुगम
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-
यस्य संस्कृतेतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष
कार्यालये (रेजिष्टार’स अफिस, पञ्जाब यनिवर्सिटी कालेज
प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं)

अस्मात्समीपे प्राप्तव्या ।

भवन्तीति । आर्षेण ऋष्युक्तेन परिग्रहेण जनकग्रहीत्रीः स्त्रीकारेण
 द्यामुत्थायणा भवन्तीत्यर्थः । व्यक्तमुक्तं द्यामुत्थायणा येसु दत्त
 क्रीतादयः सुताः । गोत्रद्वये ऽप्यनुवाहः शुङ्ग शैशिर्यथेति । नच
 दत्तकस्य द्यामुत्थायणत्वं न घटते, जनकस्यापि तत्र स्वत्वानपायेन
 “माता पिता वा दद्याता”मिति दानविध्यनुपपत्ते रिति वाच्यम् ।
 “सामान्यं सर्व्वं भूते भ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु सर्व्वभूता-
 नि स्नानप्रानावगाहनै रित्यादौ स्वमात्र स्वत्वान्शक सर्व्वभूतोद्देश्य
 कत्यागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृते जले स्वामिनो ऽपि उद्दिश्य
 तथा स्वत्ववत् अत्रापि तादृशाभि सन्धि पूर्व्वकादेव दानात् तादृश
 दत्तकस्य साधारण्य सिद्धि रित्यास्तां विस्तरः ।

और पैठौनसिने कहा है कि दत्तक, क्रीत, कृत्रिम और
 पुत्रिकापुत्र वे यदि आर्षविधिसे अर्थात् उत्पादक और लेने वाला
 इन दोनोंके उसपर पुत्रत्व स्त्रीकार रहने पर गृहीत होंगे, तो वे
 द्यामुत्थायण कहे जाते हैं । यह भी स्पष्टरूपसे कहा गया कि, जो
 दत्तक और क्रीतादि पुत्र द्यामुत्थायण नामसे प्रसिद्ध होते हैं अर्थात्
 जिनपर द्यामुत्थायणत्व धर्म उत्पन्न होता है, उत्पादक और लेने-
 वाला इन दोनोंके गोत्रमेंसे उनका विवाह नहीं होगा, जैसा शुङ्ग
 और शैशिरा का विवाह नहीं हुआ; यहाँ किसीने आशङ्का को
 कि, दत्तकमें द्यामुत्थायणत्व नहीं घटता है । क्योंकि यदि उसपर
 अपने उत्पादक पिताका स्वत्व रहे तो “माता पिता जिसको देते

है "इस दानविधिकी उपपत्ति नहीं होती क्योंकि अपने स्वत्व (right) को त्यागकर जो देना उसीकोहि 'दान' कहते हैं। कहते हैं कि ऐसी आशङ्कान कर्नी, इसका उत्तर यह है कि "जो लोग जलाशय (तालाव) उत्खनन करते हैं वह ऐसा अङ्गीकार करते हैं" कि मैंने जो जल त्याग किया, इसमें सारे प्राणी का समान अधिकार है अतएव सारे प्राणी स्नानादि क्रिया का अनुष्ठान कर इसे भोग, करें अवदे-खो जल सारे प्राणीको उद्देश्य कर दिया जाता है इसलिये नदी अदिकी न्याई उसमें समुदाय प्राणियों का समान अधिकार होता है; समुदाय प्राणियों में लेने वाला भी है इसहेतु उसमें उसका भी अधिकार होता है ऐसा यदि किसी दत्तक में उत्पादक पिता और लेनेवाला इन दोनों का यह अभिसन्धि रहे कि इस पुत्रमें हम दोनों का पुत्रत्व रहेगा तो तादृश दत्तकमें भी इसाशुभायणत्व सिद्ध होता है ।

अथ दत्तक कर्तृ क आहनिर्णयः ।

अथ दत्तक किसरीतीसे आह करेगा

उक्तानिर्णय किया जाता है ।

"तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्तपोडश्यादे दत्तकस्य पूर्वगृहीतत्वे अपि सख्योरसेनाधिकारः ।" "औरसे पुनस्तपन्ने तेषु ज्यैष्ठ्यं न विद्यते" । इतिदेवलेन ज्यैष्ठ्य प्रतिषेधात् । "पिण्डदोषहरश्चैषां पूर्वो-भावे परः पर इति याज्ञवल्का वचनाच्च । अन्यत्र सर्व्वलौरसवत्"

यदि दत्तक लेने के पीछे औरस पुत्र उत्पन्न होवे, तो वह दत्तक पुत्र, लेनेवाले के आद्यसे लेकर सपिण्डी करण पर्यन्त षोडश आइ में अधिकारी नहीं होता, और स पुत्र ही उन आइमें अधिकारी होता है क्योंकि देवलने कहा है कि, “औरस पुत्र जब उत्पन्न होता है तब पूर्व गृहीत दत्तकादिमें ज्येष्ठत्व नहीं रहता,” और जब ज्येष्ठत्व नहीं रहता तब उन आद्यसे लेकर सपिण्डी करण पर्यन्त षोडश आइमें भी उस का अधिकारित्व नहीं रहता; याज्ञवल्क्यने भी कहा कि सबसे पहिले औरस पुत्रकाहि आइमें अधिकार होता है, और उसके अभाव पर उसके पीछे जिस्का नाम लिया गया * उसका अधिकार होता है । उन सोलह आइसे अति रिक्त आइमें दत्तक और औरस का समान अधिकार होता है ।

क्षयाह तु विशेषो यथा जातूकर्णिः “औरस क्षेत्रजो पुत्रो विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्यु रेकोद्दिष्टं सुता दश । इतरे दश दत्तकादयः; तथा पराशरः “पितुर्गतस्य देवत्व मौरसस्य त्रिपौरुषम् सर्व्वं नानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं क्षये ऽहनीति । अनेक गोत्राणां, द्विगोत्राणां । औरस क्षेत्रजयोरपि साम्योरेव पार्वणाधिकारः । “पार्वणेन विधानेन देयमग्निमतासदे” ति जाबाल मत्स्य पुराणैक-वाक्यत्वात् । औरस क्षेत्रजव्यतिरिक्तानान्तु साम्निनिरग्निसाधार-णानामेकोद्दिष्टमितिसिद्धम् ।

क्षयाह अर्थात् स्मृततिथिमें विहित आइके लिये जातूकर्णिने

ऐसी व्यवस्था की है कि, पिताकी मृततिथिमें औरस और क्षेत्रज पुत्रको पार्वणश्राद्ध अवश्य करना है; और बाकी दण दत्तकादि पुत्रों का केवल एकोद्दिष्ट श्राद्धमें अधिकार है । पराशरने कहा कि पिताके देवत्व लाभ होने पर उसकी मृततिथिमें केवल औरस पुत्र पार्वण श्राद्ध करें, और अपर 'अनेकगोत्र' अर्थात् स्वभावसे दो गोत्रवाले दत्तकादि केवल एकोद्दिष्ट श्राद्ध करें । ऊपर जो औरस और क्षेत्रजके लिये पिता की मृततिथिमें पार्वणश्राद्धका विधान किया गया, वह विधान केवल 'साग्निक' औरस और दत्तक के लिये है क्योंकि जावाल और मत्स्य पुराणमें भी ऐसा लिखा है कि साग्निक मनुष्य सदैव पिता की मृततिथिमें पार्वणश्राद्ध करें एकोद्दिष्ट क्रियामें साग्निक और निरग्निककी कुछ व्यवस्था नहीं, केवल साग्निक औरस और क्षेत्रजका पिताकी मृततिथिमें पार्वण अधिकार कहा गया इससे निरग्निक औरसका भी केवल एकोद्दिष्टमें अधिकार समझना ।

द्वामुधायणस्येतिकर्त्तव्यतायां विशेषमाह संख्यायन सूत्रं—
 “पिण्डान् यथावनेजनं निधाय उभावेकस्मिन् पिण्डे पितृ भेदे”
 इति पितृ भेदे एकस्मिन् पिण्डे उभौ जनक गृहीतारौ कीर्त्तये
 दिति शेषः । प्रवराध्याये पितृव्येण चैक कार्यजातास्ते परीयहीतुरे
 व भवन्ति । अथ यद्येषां भार्यास्त्रपत्यं न स्यात् तदा रिक्त्वं हरेद्युः
 पिण्डं तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्यात्; यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्यु रित्या

चाथ वचन; हे आद्वै कुर्यादेकआद्वै वा पृथगनूद्दिश्य एकपिण्डे वा
 दावनु कौर्त्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितानारं आद्यतीयात् पुरुषा
 दिति । ग्रहीतुः क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च तस्यैव क्रियानि-
 यमे अपत्य सद्भावे च द्विपितृकत्व मित्यर्थः अत्र आद्वै भेदाभेदयो
 र्विकल्पः । नचेदं क्षेत्रजविषयं, सत्याषाढेन दत्तकादोनां द्वामुष्यायण
 वदिति सूत्रेण दत्तके ऽपि तद्वर्त्तमानिदेशात् ।

द्वामुष्यायणको कर्त्तव्यतामें सांख्यायन सूत्रमें यह लिखा है
 कि द्वामुष्यायण पुत्र, उत्पादकपिता और लेने वाला इन दोनों का
 नाम लेवे; प्रवराध्यायमें लिखा है कि; यदि कोई प्रतिनिधिपुत्र
 पितृव्य अर्थात् पिताके भाईसे गृहीतहोवे; और उसमें उत्पादकका
 अभिसन्धि न रहे तो वह पुत्रलेनेवालाकाही होताहै, और यदि उन
 पितृव्यों की भाव्यामें अपत्य न होवे तो वह प्रतिनिधिपुत्र उनके धन
 को हरे, और उन का त्रैपुरुष अर्थात् पार्वर्ण आद्वैकरे और यदि
 अपत्य होवे तो अपना उत्पादक पिता और लेनेवाला इन दोनोंका
 ही पार्वर्ण आद्वैकरे आचार्यका वचन ऐसा है और पहिले यहभी
 कहा गया कि दोआद्वैकरे वा एक आद्वैमें दोनोंका नाम लेवे वा एक
 पिण्डमें दोनों का उल्लेख करे इत्यादि । यदि लेनेवालेका क्रियानि-
 यम न रहे, और न उक्ता कोई अपत्य रहे तो वह पुत्र लेनेवाले
 का हि होताहै, और यदि क्रियानियम न रहे और लेनेवाले का
 पुत्र रहे तो वह पुत्र लेनेवाले का होता है तथा यदि क्रियानि-
 यमरहे और अपत्यभी रहे तो वह द्वामुष्यायण पुत्र होताहै; यह

नियम यद्यपि क्षेत्रज्ञ पुत्रके विषयमें है तथापि सत्याघाटने इसविधि की दत्तकादिमें भी प्रवर्तित किया है ।

तथा हारीतः—तेषामुत्पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति, द्वौ द्वौ पिण्डौ निर्व्वपेत् एकपिण्डे वा द्वावगु कीर्त्तयेत् द्वितीये पुत्रः, तृतीये पौत्रः लेपिनस्त्रीन् वाचक्षाण आसप्तमादित्येक इति । तेषां पितृणां मध्ये वीजिनः प्रथममार्षेयं क्षेत्रिणो द्वितीय मिति द्विप्रवरता । एक पिण्डे वेल्यत्र वीष्माध्याहारः । यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्ने व द्वा वा वुपलक्षये दित्यापस्तम्ब वचनात्; द्वितीये पितामह पिण्डे द्वा सुध्यायणस्य पुत्रः, तृतीये प्रपितामहपिण्डे द्वा सुध्यायणस्य पौत्रः इति । उन पिताओंमेंसे उत्पादन करनेवाले अर्थात् “वीजी” का प्रथम अर्थात् आर्षेय प्रवर होता है, और क्षेत्रवासी का द्वितीय प्रवर होता है, यदि वह द्विपितृक (द्वा सुध्यायण) होवे तो दो २ पिण्ड देवे वा अथवा एक २ पिण्डमें दोनों का नाम लेवे (आपस्तम्बने भी ऐसा कहा); द्वा सुध्यायण के पितामह के पिण्डमें द्वा सुध्यायणका पुत्र, और उसके प्रपितामहपिण्डमें उसका पौत्र, सप्तमपुरुष पर्यन्त तीन पुरुषों का उल्लेख करें ।

यदितु ग्रहीता प्रथमं मृतः, तदा तस्मै दद्यात्, अथ यदि जनकस्तदा जनकाय, यद्युभौ तदादौ जनकाय पश्चाद् ग्रहीत्रे दद्यादित्याह मरीचिः । सगोत्रादन्यगोत्राद्वा यो भवेद्विधवा सुतः । पिण्डं याव विधानञ्च क्षेत्रिणे प्राक् प्रदापयेत् । वीजिने द्यु रादौ तु मृते

पश्चात् प्रदीयते, उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजिन्यादी ततो ददेत् ।
 जेबिण्यादौ न दत्तं स्यात् वीजिने नोपतिष्ठते इति । एतेनैक
 तरोपरतावपि हिपिटकस्य पार्श्वं दर्शितम् तथातुल्यन्यायेन मा-
 तृभेदे ऽपि द्वासुधायण दत्तकस्य पितरो यत्र पूज्यन्ते, तत्रमाताम-
 हा भूव मित्यनेन प्राप्तपितामह आदौ जननी पितृणां प्रथम
 स्मिर्ह्यस्ततः प्रतिग्रहीतौ या माता तत् पितृणां ।

यदि लेनेवाला पहिले मृत होवे और उत्पादक पिता जीवित
 रहे, तो द्वासुधायण पुत्र लेनेवालेके आदमें अधिकारी होता
 है, और यदि लेनेवाला जीवितरहे और उत्पादक पिता मरजावे
 तो वह पुत्र उस पिताके आदमें भी अधिकारी होताहै और यदि
 उत्पादक और लेनेवाले दो ही मृतहोवें तो प्रथम उत्पादक पिता
 का आद करे, पीछे लेने वाले का, क्योंकि उत्पादक पिता का प्रा-
 धान्य रहता है । यह वचन है कि “विधवाके गर्भमें निजगोत्र वा
 भिन्नगोत्र पुरुषद्वारा जो पुत्र उत्पन्न होता है वह पहिले “लेत्री”
 का पिण्डदान और आढादिकार्य करे पीछे उत्पादनकर्त्तवाले का
 यदि कदाचित् किसी सधवाके गर्भमें दूसरेके द्वारा पुत्र उत्पन्न हो
 वे और लेत्रवाला भी जीवित रहे तो वह पुत्र उत्पादन कर्त्तवालेका
 आढादि करसक्ताहै फिर लेत्रवाले के मृत्यु होनेपर उक्ता आढा
 दि करेगा यदि दोही मृत होवे पहिले उत्पादक का आढादिकरे
 पीछे लेने वाले अर्थात् ‘लेत्री’ का क्योंकि यदि पहिले लेनेवाले

(जिन्ही)का आद किया जावे तो पीछे दियाहुआ उत्पादकको पहुच ता नहीं । ” इन वचनों से यह भी दिखलाया गया कि साम्प्रदायिक द्वासुधायण पुत्रके पिताश्रीमेंसे यदि एक मर जावे तो उक्ता पा ऋण में अधिकार होताहै, ऐसी रीतिसे पहिले अपनीगर्भधारिणी के पितरोंका आद कर्ना पीछे लेनेवालीमाताके पितरों का ।

शुद्धदत्तकस्थतु प्रतिग्रहीत्रा एव मातुः पित्रादि पिण्डदानं तस्य तन्मात्रं स्वधाकरत्वादिति । एवञ्च सहि सन्तानाय पूर्वेषामि ति हेतुवन्निगद खरसान्नैकं पुत्रं दद्यादिति निषेधो द्वासुधायणाति रिक्तविषयः, सन्तानविच्छेदाभावादित्युक्तमेव ।

जो दत्तक द्वासुधायण नहीं है वह केवल अपनी लेनेवाली माता के पितरों का आददि करसक्ताहै,गर्भधारिणी के पितरों के आद दिमें उक्ता अधिकार नहीं होता । पहिले यह भलीभांति कहागया कि “नैकं पुत्रं दद्यात्” “एकमात्र पुत्रको दत्तक न देवे ”इस वचन का विषय द्वासुधायणसे अतिरिक्त है ।

अथास्य सापिण्ड्यं । जनक कूले अवयवा न्वयेन प्रतिग्रहीत् कुलेच पिण्डान्वयेन त्रिपौरुषं यदाह कार्णाजिनिः । यावन्तः पितृ वर्गाः स्युः स्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः तृतीयैः पितृभिः सह । द्वाभ्यां सहाय तत् पुत्राः पौत्राश्चैकेन तत्समं । चतुर्थे पुरुषे छेदं तस्मादेषा त्रिपौरुषीति । अस्यार्थः दत्तकादयः पुत्राः प्रेता नां प्रतिग्रहीतादीनांपितृणां औरसत्वं दत्तकत्वे द्वासुधायणत्वे वा

भाषाकालमाधवः

नास्ति कश्चिदेवं संस्कृत-शास्त्रतत्त्वाभिज्ञो विद्वान् योमाधवाचार्यं न जानाति । सहि श्रुतिस्मृतीतिहास पुराण दर्शनादिशास्त्राण्यज्ञानि चरपरान्धवीत्य निरर्थं तत्तच्छास्त्रेषु केषाञ्चिद्विद्वति केषाञ्चिच्चरत साकल्यं ग्रन्थविशेषान् । कालमाधवो ऽयं तदग्रगण्यमानस्य तसः । अत्र शास्त्रोक्त क्रियाकलाप सम्पादन-समयानां यथा-यथं निर्णयः कृतः ।

शास्त्रतं हि योगानुष्ठान तपश्चर्याणामतीवदुष्करतया केवलं केषाञ्चित् सुखानुष्ठेयानां श्रोतव्यार्त्तं कर्षणां अनुष्ठानमेव हिम्बु, धर्मस्य प्राणरूपेण स्थितं । तथाविधं कर्षणानुष्ठानेतुसमयस्य प्राधान्ये नोपयोगिता वर्त्तते असमये सज्जुष्टित मपि कर्षं भस्माहृतमिव विफलं भवति । ततः समयस्य सम्यक् परिज्ञानं समुचितं भव सत्त्वां धर्मपरायणानां मार्थाणां ।

ग्रन्थो ऽयं संस्कृतभाषायां लिखित इति नेदानीन्तनानां सर्वेषां बोधविषयीकृत्यं शक्यते इति संस्कृतभाषानभिज्ञानानुपपि द्वा-परतत्त्वैः पूज्यापादैः पण्डितशिशुवप्रसाद महोद्देशैः लवपुरस्थित प्राञ्चविद्यालयप्रधानसंस्कृताध्यापकौ सानूदितो हिन्दीभाषायां । अनुवादश्चात्रमेवं नैपुण्येन सम्पादितो यत्र केवलं संस्कृतानभिज्ञानां परमोपकारं सम्पादयिष्यति परं संस्कृताभिज्ञानासपि विशेषसहायतां करिष्यति ।

वयमत्रतदनुवादांश्च विशेषानुबृत्त्य पाठकेभ्य उपहरामः ।

पञ्चप्रकरणान्यत्र तेषूपोद्धातवत्सरोप्रतिपक्षिष्टतिथयो नक्षत्रादिरिति क्रमः अर्द्धः पञ्चविधश्चान्द्रोत्रतादौ तिलकादिके सुत्रस्यादित्रतसोरो गोसत्रादिषु सावनः त्रयोप्याचार्यसेवादौ विकल्पान्ते निजेच्छया आयुर्दायेतु नाक्षत्रोर्वाहस्य लोधि वत्सरे चान्द्रानाम्प्रभवादीनाम्पञ्चके पञ्चकेयुगे सम्परीदान्विदित्येतच्छब्दपूर्वास्तु वत्सराः भासास्तु सावनस्योरश्चान्द्रोर्नाक्षत्रद्वयमी ।

इस ग्रंथमें पांच प्रकरण हैं उन्हें से पहिला प्रकरण उपोद्धात (अर्थात् प्रकृत निर्वाहक साधारण परिभाषाओंको बतलाता) है, दूसरा वत्सर (वर्धनिर्णय करने हारा) है तीसरा प्रतिपत् चौथा शिष्टतिथि और पांचवां नक्षत्रादिकोंका निर्णायक यही क्रम है इन्में से अर्द्ध पांच प्रकारका है १ ला चान्द्र अर्द्ध है सो व्रत और तिलकादिमें लेना चाहिए, (२) रा सौर अर्द्ध है सो सुत्रस्यादि व्रतों में लेना, गोसत्रादि में (२) रा सावन अर्द्ध लेना, आचार्यसेवादिकार्यों में इन तीनों में से एक चाहे सो ले लेना आयुष्य निर्णय में नाक्षत्र अर्द्ध ४ था और अधिक वत्सर के निर्णय में (५) वा वार्हस्पत्य अर्द्ध लेना चाहिए प्रभवादिक जो साठ चान्द्र अर्द्ध हैं उन्हें से हर एक पांच (२) बरस संवत्सर, परिवत्सर, इदावत्सर, अनुवत्सर, और इदुवत्सर यों बोल जाते हैं । महीने चार प्रकार के होते हैं, अर्थात् सावन, सौर चान्द्र और नाक्षत्र ।

दर्शान्तःपूर्णमान्तोवाचान्द्रोऽसौविप्रवैश्ययोः सोरोराज्ञस्त्रावनस्तुय-
ज्ञेज्योतिषिकेपरः । चान्द्रोऽधिमासोऽसङ्क्रान्तस्त्रोऽन्तर्भवति चोत्तरे ।
असङ्क्रान्तावेकवर्षे द्वौचेत्संसर्पआदिमः क्षयमासोद्विसङ्क्रान्तः
सचाहस्यतिसञ्ज्ञकः । शुद्धाविदातिथिः शुद्धाहीनातिथ्यान्यथाहनी
उदयेपूर्वयातिथ्याविध्यतेचिसुहर्तकैः सायन्तुत्तरयातद्भूनयातुनवि

इन्धे चान्द्रकी गिन्ती अमावस (२) अथवा पूनो (२)
तक होनी है और ब्राह्मण तथा वैश्यलोगोंके व्यवहारमें यह
आता है, सूर्यकी संक्रान्ति (२) तक सोर मास होता है और राजाओं
के काममें आता है, तीस दिन का सावन मास होता है वह यज्ञके
काम में आता और नाक्षत्र मास सताईस दिन का है वह ज्योति
ष के विचार में काम आता है, जिस चान्द्रमास में सूर्य की संक्रां
ति न लगे वह अधिमास कहाता है और उक्ती गिन्ती उक्ते
अनन्तर जो संक्रान्ति गाला महीना है उक्ते नाम से होती है, यदि
एकहीवर्षमें दो महीने संक्रान्ति रहित हों तो पहिला संसर्प कहा
ता है और दूसरा अधिमास, और जिस चान्द्रमास में दो सूर्य
संक्रान्तियां हों वह क्षयमास होता है, उसे अहस्यति कहते हैं
तिथि दो प्रकारकी होती है एकशुद्धा दूसरी विद्धा तो शुद्धा वह है
कि जिस दिन दूसरी तिथि उक्ते साथ नही (अर्थात् जिस दिन
दूसरीभी तिथि आमिले उसे विद्धा समझना) उदय कालमें यदि
पूर्वातिथि तीन सुहर्त (घंटे) होता उस से विद्धा होती है और

ध्यते वेध्यापि निसुहृतेव न न्यूना वेधमर्हति
 उपवासश्चैव भक्तव्रतज्ञायाचितव्रतम् दानञ्च षड्विधं दैवं क्रमादत्र वि-
 विच्यते । एकोद्दिष्टं पार्वणं च पित्रां दिविधमर्थते प्रातस्तस्मिन् मध्याह्ना-
 पराह्नाः सायमित्यसौ अर्धाह्नः पञ्चधा भागो मुख्योद्दिष्टादिभागतः
 मुख्यतिथ्यन्तरायेतु तिथिशेषोऽपि स्थिताम् सम्यग्याप्ती च पूर्ववैषम्ये
 त्वधिकेयताम् अन्याह्नस्यैकभक्तस्य कालस्त्वङ्गानुसारतः

सायंकाल में यदि तीन सुहृत् उत्तरा तिथि हो तो उससे विधहेती
 है यदि तीन सुहृत् से पूर्वा वा उत्तरातिथि न्यून हों तो उनका विध
 नहीं होता ।

उपवास, एकभक्त, व्रत अर्थात् व्रत, और दान ये षड्विध दैवकर्म
 इसी प्रकरणमें विवेकपूर्वक कथित हो ते हैं एकोद्दिष्ट तथा पार्वण
 दो प्रकारके पितृकर्म भी कहे हुए हैं । इस तिथि निर्णय के विषय
 में दिन के पांच भाग अर्थात् प्रातः, संगम, मध्याह्न अपराह्ण और
 सायम् ये ही श्रेष्ठ हैं न कि दो भाग अथवा तीन भाग प्रसूति ।

यदि उपवासादिकों में मुख्य तिथि न मिले तो तिथि शेष अर्थात्
 थोड़ा बहुत भी उस तिथिका लेश जहां मिले उसी समय व्रतादि
 कों कर्ना अंग साम्यसे तो पहिलेही दिनकी तिथि एक भक्तमें लेनी
 यदि अण्वैषम्यसे दोनो दिन मध्याह्न व्यापिनी हो तो जिस दिन
 अधिक हो वही लेनी यदि किसी अन्यव्रत (अनंतादि) का अंग एक
 भक्त हो तो उसमें तिथि उस व्रतकी सी लेनी

श्रीरामस्तोत्रम्

स्वयं जाते सिद्धोषधितरुलते शैलशिरसि
स्वयं ते वर्जते नच भवत एते नरपतेः ।

सुयन्त्रादारामे, तदतिगतिहौनं त्वमवसि

हरे राम इत्यादि ।—

(६८)

जगन्नामाशेषं रमयतु सरामं श्रुतिगुणं
विरामं वाणासं द्विगुणं मपितस्माद्धृतवतः ।

तया मूर्त्यौ शम्भो स्तमसि वससि द्वाक्षरतया

हरे राम इत्यादि ।—

(६९)

रविचन्द्रो वक्त्रं मरुदपिच पृथ्वी जलमपि
जगन्नाथस्थैतज्जगदिति तु मत्वा तद्वति ।

प्रकुम्भेष्वेतेषु स्वयमवसितुष्टो ऽसि यदि हे

हरे राम इत्यादि ।—

(१००)

जले मात्स्यन्यायं श्रुति चिरमारण्यं नियमो
भवत्येवं साधो कलवलखलो ऽयं प्रभवति

कपालो यावत्ते तमद्भवहि भाणोरनुदये

हरे राम इत्यादि ।—

(१०१)

असर्वज्ञे रात्रि जपयितु मशक्ताः स्वविपदी
जनाः साध्यै, लैख्यैः प्रतिनिधि जनैर्वा पि सकृत्ताः
अशेषान्तर्यामिन् त्वयि मदभियोगः सुफलतु

हरे राम इत्यादि ।—

(१०२)

भवानेको बन्धुर्भवतु भगवन् किं बहुमतै
रनात्मज्ञैरार्त्तिप्रदविरह दुः खै रपि च तैः
भलिष्यामि प्रीतो भवसि जगदात्मन् ! यदि सुहृत्

हरे राम इत्यादि ।—

(१०३)

पुरा जीवस्यैव स्वकृत कृतितः संसार जननं
पुनर्वारम्भारं प्रकृति कृतितः संसारसरणं ।
तरिष्यामि स्वामिन् कथमिदं मनाद्यन्तगहनं

हरे राम इत्यादि ।—

(१०४)

शुभं सर्वं तेषां तव चरणपद्माचनवलात्
न दुःखानां लेशो भवति भवतो मन्त्र जपताम्,
न धर्मानुष्ठानं मम पुनरधर्मैः प्रतिदिनं

हरे राम इत्यादि ।—

शी Registered No. 1

विद्योदः

(मासिक-संस्कृतचम्)

श्रीहृषीकेशभट्टाचार्येण शतशतम्पादित

चरत राजकुलं प्रकृतिप्रियं भववेदं परिषेनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनस्यमभिन्दनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तालनः

विद्योदयो निराकुल्या-दविद्यतिभ्युः ॥

खण्डं १०]

नवम्बर १८८१

[१० सङ्ख्या

कृत चूडा संस्कृत

एषो

तरणे तत् प्रतिप्रसृतं,

शीला चूडादि कारणात्

इत्तकचन्द्रिका

...

३ पुत्रत्वं लब्धम् । अकृत

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

...

११ स्त्रादेव तत् प्राप्तं तच्च

वशीकरणौषधम्

...

११ पि पुत्रो न पुत्र इत्य-

विशेषवार्ता

...

हेतुरुपदिष्टः । तथाच

मपि परिहृतम् । एवञ्च

लाहोरे

या द्विजातीनां सुपनयन-

एल्वर्ट नमके यन्त्रे लालादिलवागः । " अन्यशास्त्रोद्भवो दत्तः

विज्ञापनम् ॥

इतः खं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाशि”
 रधिं प्रकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय
 सादकगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमपिरेणैव काले
 या मुद्रिताभविष्यति । ग्रन्थेषु भूमिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-
 नयः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लवपुराली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगियन्त्रः) लवपुरस्थ संस्कृत
 पाठाशालाकृतभाष्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यां ।)

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यां प्रथमद्वयं २।०

पञ्चाद्वयं ३।०

नष्टं । • परिमितमूल्यान प्राप्तव्यम् ।

पुरा जीवस्यैव १ • परिमितमूल्यान मुद्रिता भविष्यति ।

पुनर्वारम्बारं २ तनपुस्तकम् ।

तरिष्यामि स्वा ३ हिन्दोभाषारचने।पकारी। ग्रन्थोऽयं सुगम

हरे ४ लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरवादिनाम-

५ तां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष

६ शभं सर्वं तेषां ७ अफिस, पञ्चाव यनिवसिंटी काले ल

न दुःखानां ले ८ (ग्रन्थसमकविताग्रन्थः) मूल्यां ।)

न धर्मानुष्ठानं मम ९ प्रिमासव्या।

हरे राम

नियम किया और कहा कि उपनयनके पहिले चाहे चूडादि संस्कारसे संस्कृत पुत्रको ग्रहण करे तौभी उसमें लेनेवालीका पुत्रत्व सिद्धहोता है, इस शिष्टपरम्परागत पुत्रत्व व्यवहारकी अनुपपत्ति होती है क्योंकि कल्पना करो कि किसी पुत्रको पञ्चम-वर्षके अनन्तर अपने उत्पादकपिताने किसीको दे दिया और कुछदिन के पीछे लेनेवालाभी मरगया हो तो वह पुत्र लेने वाले के आदि कार्यमें अधिकारी नहीं होसक्ता है, कारण यह है कि जब देने वाला उसे दे चुका तब उसपुत्रमें उसका कुछ स्वरूप न रहा और ऊपर कही हुई व्याख्यासे उसमें लेने वालीका पुत्रत्वभी नहीं होता ।

कित्त्वयं वचनायः । जनक गोत्रेण कृत चूडा संस्कारस्य पुत्रत्वं निषिध्य प्रति ग्रहीता पुनश्चूडादि करणे तत् प्रतिप्रसूतं, ततश्च कृत संस्कारस्यातीत पञ्चवर्षस्यच ग्रहीता चूडादि करणात् पूर्वदासत्वाच्चेपात् चूडादि करणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम् । अकृत संस्कारस्यानतीत-पञ्चवर्षस्यतु परिग्रह-शास्त्रादेव तत् प्राप्तं तच्च विततं । अथवा जनकेन चूडान्तं संस्कृतोऽपि पुत्री न पुत्र इत्य-पुत्रत्वादेशः, यतीऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति हेतुरपदिष्टः । तथाच एकस्य पुत्रपदस्य चकारस्यच वैयर्थ्यं दूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च चूडाद्या इत्यतद्गुण सम्बिज्ञान बहुव्रीहिणा द्विजातीनां मुपनयन-लाभः; शूद्रस्यतु विवाहादि लाभः । “ अन्यशास्त्रोद्भवो दत्तः

प्रापनम् ॥

इतः खं विद्यदेय मयः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाश”
मध्ये प्रकृतभाषायाकयं महाकविवररुचिदिरचितं विद्योदय
शादककटहीत-वित्रिदाहरण—सहितमचिरेणैव काले
यः मुद्रितमविष्यति। अथेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभिन-
मयः प्रकाशनीयः। विद्यदेय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

कचपाती (न्यायशस्त्रप्रवेशीपयोगियन्त्रः) लवपुरस्थ संस्कृत
शाठालान्कमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यः।)

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं मदेयं २१/०

माहेयं २१/०

तस्यैव । • परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

पुरा जीवस्थैव । • परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

पुनर्वारम्बारं पुनपुस्तकम् ।

तरिष्यामि स्त्रा ३- हिन्दोभाषारचनेापकारी, ग्रन्थोऽयं सुगम

हरे १- लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-

४- तां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष

१- शुभं सर्वं तेषां अफिस, पञ्चाब यनिवर्सिटी काले ल

न दुःखानां ले १- अत्युत्तमप्रविताग्रन्थः) मूल्यः ।)

न धर्मानुष्ठानं मम प्रिप्राप्तव्या।

हरे राम

नियम किया और कहा कि उपनयनके पहिले चाहे चूडादि संस्कारसे संस्कृत पुत्रको ग्रहण करे तौभी उसमें लेनेवालीका पुत्रत्व सिद्धहोता है; इस शिष्टपरम्परागत पुत्रत्व व्यवहारको अनुपपत्ति होती है क्योंकि कल्पना करो कि किसी पुत्रको पञ्चम-वर्षके अनन्तर अपने उत्पादकपिताने किसीको दे दिया और कुछदिन के पीछे लेनेवालाभी मरगया हो तो वह पुत्र लेने वाले के आदि कार्यमें अधिकारी नहीं होसक्ता है, कारण यह है कि जब देने वाला उसे दे चुका तबउसपुत्रमें उसका कुछ स्वत्व न रहा और ऊपर कही हुई व्याख्यासे उसमें लेने वालेका पुत्रत्वभीनहीं होता ।

किन्त्वयं वचनायः । जनक गोत्रेण कृत चूडा संस्कारस्य पुत्रत्वं निषिध्य प्रति ग्रहीता पुनश्चूडादि करणे तत् प्रतिप्रसूतं, ततश्च कृत संस्कारस्यातीत पञ्चवर्षस्यच ग्रहीता चूडादि करणात् पूर्व दासत्वाच्चेपात् चूडादि करणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम् । अकृत संस्कारस्यानतीत-पञ्चवर्षस्य तु परिग्रह-शास्त्रादेव तत् प्राप्तं तच्च विततं । अथवा जनकेन चूडान्तं संस्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्य-पुत्रत्वादेशः, यतोऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति हेतुरपदिष्टः । तथाच एकस्य पुत्रपदस्य चकारस्यच वैयर्थ्यं दूषणमपि परिहृतम् । एवञ्च चूडाया इत्यतदगुणं सम्बिज्ञानं बहुव्रीहिणा द्विजातीनां उपनयन-लाभः; शूद्रस्य तु विवाहादि लाभः । “ अन्यशास्त्रीहवी दत्तः

पुत्रयैवोपनायितः । स्वर्गोत्तरेण स्वशास्त्रोक्त विधिना स स्वशास्त्रभाषि-
ति" प्राशुक्तैकवाक्यत्वात् । पञ्चमादृषादिति-ब्रह्मवर्चसफलार्थि वि-
प्राभिप्राय, " ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे" इति मनु-
वचने तत्कामस्य पञ्चमवर्धस्यैव उपनयन मुख्यकालत्वेन तदेकमूल-
त्वात् । तदर्शिनस्त्वाष्टमाद्यादिति । जत्रियादेरप्युपनयन तत्तन्मुख्य
कालादरः । मुख्यकालेऽपि सिद्धाधिकार योग्यत्वस्यैव गौणकालेऽपि
संस्काराधिकारादित्युक्तं प्रायम् । चूडायां गौणकालादरस्तु, वचन
बलादेव पुत्रेष्टि मिति वर्षत्रयस्यैवाधिकारात् तेन पुत्रेष्टि पूर्वक
चूडादिभिः पुत्रत्वं संप्राप्यम् शूद्रेण तु तदापि संस्कारमात्रादेवेति
सर्वमनवद्यम् । एवञ्च सर्वप्राप्तेव प्राचां काल विशेष मन्तर्भाव्यैव
पुत्र परिग्रहविधान उपपद्यते । उक्तार्थस्य स्वतः सिद्धत्वात् ।

अथैवमुक्तवचन परव्याख्याने कृतचूडस्य दत्तकस्य जनकमात्र पुत्रत्वं
निषिध्य अन्यतश्च पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनक प्रतिग्रहो ह्यसा-
धारण्यं लब्धं उभयोरेव संस्कारकत्वात्, तच्च उभयो रावयो रयंपुत्र इ-
त्यभिसन्धाने, बोध्यं । अयमेव ह्यसुग्रायणी नाम द्विपिता द्विगोत्रश्च ।

"पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः" इत्यादि ऊपर कहे हुए वचनों का
अपने मतके अनुसार व्याख्या करते हैं, कि "पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः"
इसवचन से "उत्पादकपिताके गोत्रके नियमोंसे चूडापर्यन्त संस्कार
कर्त्तव्ये संस्कृत हुए पुत्रमें लेने वालेको पुत्रत्व नहीं होता" ऐसा
निषेध करके फिर * "पुत्रतां याति चान्यतः" अर्थात् लेने वाला

यदि चूडादि संस्कार कर्म करे तब दत्तकमें उल्का पुत्रत्व होता है”
 इसविधानसे पूर्वार्धसे जो पुत्रत्वकानिषेध हुआ अर्था उल्का प्रतिप्र
 सव हुआ (निषिद्धके पुनर्विधानकी प्रतिप्रसव कहते हैं) । तब
 यह सिद्ध हुआ कि अपने उत्पादकपितासे न संस्कृत हुआ । और
 पञ्चमवर्षके ऊपर जिसका वयस हुआ, ऐसे दत्तकको, जबतक
 लेनेवाला चूडादि *संस्कारकर्मसे संस्कृत नकरे, तबतक दासकहते
 हैं और चूडादि * संस्कारके अनुष्ठानके अनन्तर उसमें लेने वाले
 का पुत्रत्व उपजता है जिसका कुछ संस्कार नहीं किया हुआ; और
 वयस भी पञ्चमवर्षसे ऊपर न हुआ ऐसे दत्तकमें लेनेवालेका तो
 निर्विवाद पुत्रत्व सिद्ध होता है । अथवा “पितुर्गोत्रेण” इस वचन
 का तात्पर्य यह है कि केवल अपने उत्पादकपितासे संस्कृत हुए
 पुत्रमें पुत्रत्व नहीं होता किन्तु अपर उपनयनादि कार्य से भी उ
 समें पुत्रत्व होता है । ऐसी व्याख्यामें “न पुत्रः सः” इस पुत्रपदकी
 और “पुत्रतां याति च” इस चकारकी व्यर्थता नहई । “चूडाद्याय-
 दि संस्काराः” इस वचन के अन्तर्गत चूडादिपद अतद्गुण संवि-
 ज्ञान बहुव्रीहिसमाससे सिद्ध हुआ इसलिये उसपदसे ब्राह्मणादि
 द्विजातीयोंके उपनयन का और शूद्रोंके विवाहादिका लाभ
 हुआ है और ऐसे होने से पहिले कहे हुए “अन्यथा खोद्भवो दत्तः”

“चूडादि” इसपदमें अतद्गुण संविज्ञान बहुव्रीहिसमास हुआ
 इस लिये उसपदसे उपनयनादि संस्कार कर्मोंका ज्ञान करना ।

इत्यादि वचन से भी इस वचन की एकवाक्यता हुई ।
 “पञ्चमादर्षात्” इस वचनसे जो पञ्चमवर्षके पहिले दत्तकलेनेका
 विधान हुआ उसविधान की साधारण नहीं समझना किन्तु जो
 ब्राह्मण अपने “ब्रह्मवर्चस” को सफल करना चाहते हैं उन कोलि
 येही ऐसा विधानहुआ है, मनुजीने भी कहा कि जो ब्राह्मण “ब्रह्म
 वर्चस” चाहते हैं पञ्चमवर्ष उसका मुख्यउपनयनकाल है । और
 जो “ब्रह्मवर्चस” को नहीं चाहता अष्टम वर्ष उसका मुख्यउपनयन
 काल है; ऐसा क्षत्रियादि काभी अपने अपने उपनयन का मुख्य
 काल समादृत होता है ।

“चूडाकार्या यथाकुल” “अपने कुलके अनुसार चूडा कर्ना” इस
 वचन से चूडामें गोणकाल काभी आदर होता है । जिसकी चूडा
 की हुई हो ऐसे दत्तक के ग्रहण में पहिले पुत्रेष्टि याग का अनुष्ठा-
 न उचित है और जिसको चूडा नहीं हुई हो उसके ग्रहण करनेमें
 पुत्रेष्टि की आवश्यकता नहीं शूद्रपुत्रेष्टिमें अधिकारीनही केवलवि
 वाह संस्कार सेही उक्तापुत्रत्व सिद्धहोता है । अवदेखो प्राचीनीने
 जो किसीकालविशेष को मुख्य नहीं मानकर पुत्रग्रहणका विधान
 कियाउसमें किसी प्रकारका दोषनहीं क्योंकि उपनयन योग्य कालके
 “विवाह मात्रं संस्कारं शूद्रोऽपिलभतांसदे”त्यनेन तस्यविवाहरूप
 संस्कारस्य प्राधान्यादित्यर्थः शूद्रकाविवाहप्रधानसंस्कार है और
 उक्तामुख्यकाल षोडशवर्ष है इसलिये सोलह वर्ष केबीच शूद्रकी
 दत्तक बनाना उसके पीछे नहीं

बोचमें ग्रहण करना स्वतः सिद्ध अर्थात् आपसे प्रकाशित होता है ।

जहां किसी कृतचूड पुत्रमें उत्पादक और लेनेवाला, इन दोनों का ऐसा अभिप्राय रहे कि यह हम दोनों का पुत्र होवे, ऐसे पुत्र को द्वागुन्धायण कहते हैं । उसी पिता भी दो और गोत्रभी दो होते हैं ।

ननु चेन्नजस्यैव द्विपितृकत्वं दृश्यते, तथा हारीतः “जीवति चेन्नजमादुरस्तात्तन्मग्न्युते द्वागुन्धायणं अगुप्तबीजत्वात् । जीवत्यपि क्रियाभ्युपगमाद्विपितृको भवतीत्याह मनुः, “ क्रियाभ्युपगमाच्चेन्न बीजार्थं यत् प्रदीयते तस्येह भागिनौ दिष्टौ बीजी चैत्रिक एवचेति” अपुत्र बीजिचेत्रिकयोर्ममचेन्न तव बीजं यदपत्यं तदावयोरित्ययं क्रियाभ्युपगमः । तथा अपुत्रेण परचेत्रे नियोगोत्पादितः सुतः । उभयोरप्यसावृक्यो पिण्डदाता च धर्म्य इति । दत्तकस्य तु तददृष्टचरं प्रत्युत “गोचरिक्ये जनयितुं नहरेद्द्विजमः सुत” इति प्रागुक्त मनुवचनं तद्विपरीतार्थ-ग्राहकमिवास्तीति चेन्न दत्तकादिष्वपि सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामिव तत् कुर्यादेकारूपाहि ते स्मृता इति बोधायन दर्शनेन चेन्नजधर्मलाभात् । इत्यादि कुर्यादेक आदि वा पृथगनुद्दिश्य एक पिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेत्, प्रतिग्रहीतारं चीत्पादयितारं आदत्तीयात् पुरुषादिति सोऽख्यायन प्रवराध्याये सामान्यतो दर्शनाच्च दत्तकस्यापि द्विपितृकत्वसिद्धिः । अतएव सत्यापादोऽपि नित्यानां द्वागुन्धायणानां द्वयोरिति सूत्रेण

नित्यद्वासुधायणानां क्षेत्रजानां सप्रवरगोत्रद्वय सम्बन्ध सुक्ता दत्तका
 दीनां द्वासुधायणवदिति सूत्रेण तद्वर्त्ममितिदिशति । विवृतञ्चत-
 द्वाथकारैः-नित्यद्वासुधायणं प्रसङ्गेनानित्यानाह दत्तकादीनामि-
 तितावदेव नीत्तर सन्ततो प्रथमेनैव संस्कारः परिग्रहीत्वा चेत्तदा
 उत्तरस्यैव पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरचेति । एतद्वाप्यर्थस्तु क्षेत्रज यत्
 उभयो रभिसन्धौ दत्तकस्योभयगोत्रभागित्वं, अन्यथा जनकेनैव
 सर्वं संस्कार करणे जनक गोत्रभागित्वं नग्रहीत्वा गोत्रभागित्वं ग्र-
 हीत्वा संस्कार करणेतु उत्तरस्य ग्रहीतुः पूर्वत्वात् प्राधान्यात्तेनैव
 उत्तर सन्ततेर्गोत्रमिति ।

अब किसी की यह शङ्का है कि क्षेत्रजपुत्रका द्विपितृत्व
 (दो है पिता जिसके उसका धर्म) देखा जाता है जैसा हारीतने
 कहा कि पतिके जीते रहतेही उसकी अनुमतिसे उसके क्षेत्रमें दूसरे
 के द्वारा जो पुत्र उत्पन्न होता है ऐसे पुत्र को क्षेत्रज पुत्र कहते हैं
 जिसक्षेत्रमें वह पुत्र उत्पन्न होता है वह क्षेत्रस्वामिका सम्पूर्ण
 अधीन है इसलिये उसमें उत्पन्न पुत्र को क्षेत्रज कहते हैं अर्थात्
 किसीके क्षेत्रमें उत्पन्नहुआ पुत्र । पति अर्थात् क्षेत्रस्वामि के मरण
 पर वह पुत्र “द्वासुधायण” कहा जाता है क्योंकि तब अगुप्त अर्थात्
 स्वामी के अभाव होने से अरक्षित क्षेत्रमें बीज का आरोप किया
 गया, और स्वामिके रहने पर ही वह पुत्र द्विपितृक (दो पिता
 जिसके) होता है क्यों कि क्षेत्रवाले और बीजक्षेपकर्त्तृवाले के बीच

क्रियाभ्युपगम इत्थं (हमदोनों का पुत्र होगा ऐसा स्वीकार) होता है, जैसा मनुने कहा कि क्रियाभ्युपगम करके बीजवपन केलिये जो चैत्र दिया जाता है [उस चैत्रमें उत्पन्न पुत्र के दोस्वामी होते हैं एक “चैत्रो” अर्थात् जिसके चैत्रमें वह पुत्र उत्पन्न हुआ, दूसरा “बीजो” अर्थात् जिसके बीज से वह उत्पन्न हुआ; अपुत्र चैत्रवाले और बीजो के बीज जो अङ्गीकार किया जाता कि मिराचैत्र और तुलारा बीज, इनके संयोग से जो पुत्र उत्पन्न होगा वह इस दोनों का पुत्र होगा, उस अङ्गीकार को क्रियाभ्युपगम कहते हैं। और वचन भी है कि “यदि कोई अपुत्र मनुष्य किसी दूसरे के चैत्रमें उसके नियोग से यदि पुत्र उत्पन्न करें तो वह पुत्र उन दोनों का (चैत्रवाले और बीजो का, धन भागी और पिण्ड दाता होता है। “यदि कहो कि तब दत्तकको भी द्विपितृत्व क्यों नहीं कहते हो ? इत्था उत्तर यह है कि दत्तकके विषयमें बहुमत नहीं घटती क्योंकि “दत्तकपुत्र अपने उत्पादकपिताके गोत्र और धन को नहीं पाता है” इस मनु वचन से उक्ता द्विपितृत्व निमित्त हुआ है यह उत्तर कुछ अच्छा नहीं; कारण वीधायन ने कहा कि “पुत्रप्रतिनिधित्व रूप एक धर्मशाली दत्तकादियोंमें से एकके विषयमें जो कहा जायगा, उस कथन की सबके ऊपर लगाना और सांख्यायनके प्रवराध्यायमें साधारण रूपसे जो आदका निर्देश किया गया कि “प्रतिनिधि पुत्र अपने उत्पादक और लेने वाले को पृथक् पृथक् उद्देश कर दी आदकरे

अथवा एकश्राद्धमें उन दोनोंका नाम लेकर दोनोंको एक एक पिण्ड देवे वा एकपिण्डमें दोनोंका नाम लेवे, तृतीय पुरुष तक जो श्राद्ध होता है उसीमेंभी अर्थात् पार्वर्ण श्राद्धमें भी यही नियम है, जैसा प्र-
-क्त हो वैसा करें, यह नहीं कि अपनी इच्छासे करे इस वाक्यसे दत्त का भी द्विपितृकत्व सिद्ध होता है। इसलिये सत्यापाठने “नित्यानां द्वामुष्णायणानां द्वयोः” इस सूत्रसे नित्य द्वामुष्णायण क्षेत्रजादियों का दोप्रवर और गोत्रीसे सम्बन्ध कह कर “दत्तकादीनां द्वामुष्णायणवत्” इस सूत्रसे दत्तकादीयोंमें द्वामुष्णायण धर्मका अतिदेश किया है; भाष्यकारोंने भी उक्तसूत्रोंकी ऐसी व्याख्या की है कि, नित्य-द्वामुष्णायणों के प्रसङ्गमें “दत्तकादीनां” इत्यादि सूत्रसे “अनित्य-द्वामुष्णायणोंकाभी” निर्देश करते हैं अर्थात् यदि क्षेत्रजादिकीन्याई किसी एकदत्तकमें उत्पादकपिता और लेनेवाला इन दोनों का ऐसा अभिसन्धिरहे कि यह दोनों का पुत्र होवे तो वह पुत्र उन दोनों के गोत्रको प्राप्त होता है, यदि ऐसा न होवे तो जनक अर्थात् उत्पादकपिता जब समुदय संस्कार कर्त्ता है तो वह उसके गोत्र को पाता है और लेनेवाले के गोत्र को नहीं पाता है, और यदि लेने वाला उसका संस्कार करे तो उसके गोत्र को पाता है क्योंकि तब उसी काही प्राधान्य होता है।

तथाच पैठीनसिः । अथदत्तकक्रीत कृत्रिम पुत्रिका पुत्राः
पर—परिग्रहेणर्षिण येऽत्र जाता स्ते ऽसङ्गतकुलीना द्वामुष्णायणा

सिद्धान्तकौमुदी

वयं सिद्धान्तकौमुदीसमा—लोचन-प्रसङ्गेन व्याकरणशास्त्रा-
 चार्थाणां यथा ज्ञानमिति वृत्तानि लेखितुं प्रवृत्ताः स्मः । अस्ति
 हि चास्मद्देशीयानां वङ्गनां संस्कृतशास्त्रतत्त्वानंभिन्नानां चेतसि
 सुदृढोऽयं संस्कारो यत् पाणिनिरेव वैयाकरणाचार्थाणामादिमः
 अथवा न केवलं तथाविधाना मन्त्रानां पण्डितानामपि केषाञ्चिदि-
 त्य मेव धारणा विद्यते तत एव सुपन्नकारेण पद्मनाभदत्तेनोक्तं
 “पाणिनीयादिशब्दस्मृतौ रूपलक्ष्ये”ति प्रतीयते ।

वयं यदा संस्कृत भाषाया वयोवस्थां प्रति दृष्टिक्षेपं कुर्मः, तदा
 पाणिनिनाम तदङ्गे वार्द्धक्योत्पन्नसद्योजातशिष्टुरिव प्रतीयते । पाणि-
 निर्ह्यतौ वाधुनिकः कुरुपाण्डवराज पुत्राणां स्वर्गगमनादप्यत्यन्तान-
 न्तरकालजातः । कलिकातासंस्कृतविद्यालयस्य भूतपूर्व व्याकरणा-
 ध्यापकैः श्रोतारानाय तर्कवाचस्पतिभिः स्वमुद्रित सिद्धान्तकौमुदी
 भूमिकायां पाणिनेर्हृत्तान्त इत्यं लिखितः; सच वृत्तान्तः कथासरित्
 सागरनामकादु यन्यादुद्धृतः । सच वृत्तान्तः कथासरित्सागरसारे
 ऽस्मात् संगृहीते सम्यगुद्धृतः प्रकाशितश्च विद्योदयपत्रिकायां
 तथापि प्रसङ्गानुरोधेन तमच संचिष्य प्रकाशयामः ।

पुराकिल पुष्पपुरे ‘नन्द’ नामा नरपतिर्विभूव । भागवते तन्नामोक्ते-
 खो विद्यते यथा “महानन्दि सुतो राजन् । शूद्रागर्भं समुद्भवः । महा-
 पद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत्” ततः परं नकोऽपि क्षत्रियः

ससागर भारत धरां शशासे तिव प्रवाहो नन्दान्ताः क्षत्रियाज्जेयाः”
इतिवचनं मवलम्ब्य वर्त्तते ।

तस्य नन्दस्य राज्यकाले उपवर्षं पण्डितस्य कात्यायनपर-
पद्यायो वररुचिर्ब्याडिः, पाणिनिश्चेति त्रयो मुख्याम्ह्याना वभूवुः ।
तेषु पाणिनि रत्नवुद्धितया सव्रह्मचारिभिर्वादि पराजितो निर्व्वेद-
मापन्नो महादेव माराध्य तत्-सकाशादधीत्य च कृतवित्यस्तत्प्रसा-
दात् सूत्रपाठ, गणपाठ, धातुपाठ, लिङ्गानुशासनात्मकं चतुर्धाविभक्तं
व्याकरणागमं निष्कायोपवर्षादि समीपे प्रकाशयामास । ततधीतं
“येनाक्षरसमास्नाय मधिगम्य महेश्वरात् कृतं व्याकरणं प्रोक्तं तस्मै
पाणिनये नमः ।”

प्रागुक्तवृत्तान्तेन पाणिनेरपि व्याकरणाध्ययनं प्रतीयते,
ततः पूर्वं व्याकरणशास्त्र—सत्तायां न को ऽपि सन्देहो भवितु
मर्हति, विशेषतः “इन्द्र, इन्द्रः, काशकृष्ण, पिशली शाकटायनः ।
पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्तराष्टादिशाब्दिकाः”

इत्यनेन पाणिने रपि पूर्वं मिन्द्रादीनां शब्दशास्त्रविदा
सवस्थानं प्रतीयते । अपिच “लोपः शाकल्यस्य,” “श्रोतोगार्ग्यस्य,”
“हलि सव्वेषां”

“ह्रस्वादिषुभाषितं पुंस्त्वमुवद्वाल्वस्य” एवमादि पाणिनीयसूत्रेष्व-
पि पाणिनेः प्राक् तदवस्थानसमये वा बहवो व्याकरणाचार्या
आसन्निति प्रतीयते भवति ।

भवतु कस्मिन् काले प्राणिनिः स्वजन्मना भुव मलञ्चकारेति
जिज्ञासायां वयं प्रथमं श्रौतारानाथ तर्कं वाचयति छतसिद्धान्त सत्र
प्रकाशयामः,

तत्र हि “आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनं । एतद्वर्षसहस्रं
च शतं पञ्चदशोत्तरम्”

“इति भागवत (१२) स्कन्धे (२) अध्याये परीक्षितं प्रति
शुक्वाक्यं । एतेन हि परीक्षितो जन्मनो ऽनन्तरं १५१० मितवर्षेषु,
गतेषु नन्दराज्यमिति निश्चीयते । अत्र पञ्चपद सामानाधिकरण्यात्
रोधेन शतमित्यस्य शतानीत्यर्थः, एकत्वं छान्दस मेतच्च छान्दसैक-
वाक्यत्वात्त्वम् । “तेनैव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यन्तरं दृष्ट्वा मिति
सप्तर्षीणां प्रति नक्षत्रं शतवर्षात्मक भोग कालमुक्त्वा ते त्वदीये हि-
जाः काले अयुना चायिता मघा” इति यदा देशर्षयः मघासु विचरन्ति
हि तदा प्रवृत्तस्तु कलिरिति च भागवते (१२) स्कन्धे (२) अध्याये सप्त
र्षीणां मघास्थिति काले कलि प्रवृत्तेः परीक्षितः समये ऽपि तत्रैव-
स्थिति रक्तत्वात् कलेः शतवर्ष कालमध्ये परीक्षितो जन्मेति निश्चीयते;
ततश्च कलेः प्रायेणाशौचि वर्षेषु गतेषु परीक्षितो जन्म; ततः १५१०
मितवर्षेषु गतेषु नन्दाभिषेचनम् । पुत्र सहित नववन्द्यानां राज्याका-
लञ्च शतवर्षात्मकः । एवञ्च कलेः १६८० मितवर्षे पर्यन्त नन्दराज्य-
चरमावधिरित्यनुमीयते स एव कालः स्कान्दे विनिश्चीयतः । यथा तत्रा-
ऽपि द्विसहस्रेषु दशानि शतवर्षे । भविष्यनन्दराज्यञ्च चान्दिकाशान्

हनिष्यतीति”द्विसहस्रेषु द्विसहस्रवर्षे मध्ये निर्धारणसप्तमीषाधि-
 कशतत्रये स्थिते सतीति शेषः स्तथाच नवत्यधिकषोडशशतवर्षेषु
 १६६० कलेर्गते प्वित्यर्थलाभः । साम्प्रतं कलेर्गताब्दाः ४६६२
 तत एव तन्मतेन इतः (३२६२) वत्सरपूर्वं पाणिनि वृत्तिमान्
 आसीदिति सुनिश्चितं । सचारोह क्रमेणच पाणिने र्मेधातिथि
 भर्तुं हरि प्रभृतिभ्यो ऽपि पूर्ववृत्तितां निश्चिकाय ।

वशीकरणीयधम् ।

अथैकदावाक्यकाले बालजन-सुलभकौतुहलवशेन
 संस्मृत्योमया कश्चित् ब्रह्मचारी “किमस्ति भगवन् ? जगतीतले
 तथाविधोषधं येन सर्वजगत् वशीभूतं भवेदय स्मयमानेन तेनाभि-
 हितं अस्ति_भो “मुद्रे”ति ।

तत आरभ्य मुद्रायाः स्वरूप ज्ञानार्थमतीव कौतुहलं जातं
 पृष्टाञ्च बहवः का सा “मुद्रा” नाम यया सर्वजगत् वशता मेति ।
 अथब्रह्मचारिनाम श्रवणेन केचिन्मुद्राशब्दस्य पञ्चमकारान्तर्गत म-
 कारविशेषरूपमर्थं कृतवन्तः अपरे च तदति दुस्साध्यं वदन्ति कथं
 यि त्वामां कथमपि प्रबोधयामासुः । परमत्यन्तोत्कण्ठा पौडितस्य
 मे तेषां प्रबोधनमेकेन कर्णेन प्रविश्य क्षणमविलम्बमान एवापर-
 स्मात् कर्णात् निर्गन्तु मारिभे ।

किं कर्त्तव्यविमूढोमुद्रावगत्यर्थं कतिपयै र्वन्धुभि
 र्विमृश्य मुद्रायन्त्रमेकं स्थापयामास अहो दैवं तेनहि मुद्रायन्त्रेण

सुद्रादर्शनं दूरे ऽ स्वावाख्यसञ्चिता यावतो सुद्राः कवलिताः ।

ततो भग्नीष्वाहः शयानस्तन्द्राविष्टोदैववाणीमिमां शुश्राव
“नहि भो भवददृष्टे सुद्राप्राप्तिरस्ति प्रविश जगदन्तर्मुद्रायाः प्रभावं
द्रव्यसि” इति । ततः प्रभाते दैववागनुसारतः कूपमण्डूकतां
परिहृत्य जगदन्तः परिभ्रमणार्थं मतिचकार ।

अथ पश्चि गच्छतो मे सन्निहित पाठशाला भ्यन्तरुच्चरितः
शब्दो ऽ यं कर्णविवरे प्रविष्टः “तस्मादर्थसुपार्जय प्रियसुहृत् चार्थेन
सर्व्वे वशाः” ततउत्थित स्थापरः; शब्दो “नहि नहि ह्यर्थेन सर्व्व-
वशाः” अथचिन्तित मया अहो सुद्राशब्दस्यार्थ एवार्थः । “तस्माद-
र्थसुपार्जय प्रियसुहृत् ।” अर्थोपार्जनस्य क उपायः ततः कियत्-
कालं दैववाणीं विस्मृत्य “जनस्थाने भ्रान्तं कनक रुगदृष्टान्धित-
धिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदयुप्रलपित । कृतालङ्काभर्त्तु वंदन
परिपाटीषु घटना एवं कृत्वा ऽपि यदा “कुशलवसुता नत्वधिगतां
तदा सामरवाक् स्मृतावदिता” नास्ति भो भवद दृष्टे सुद्रा प्राप्ति”
रिति । तेन हि साम्प्रतं स्वयं निश्चिष्टः परिलोकयामि जगदन्तर्मु-
द्रायाः प्रभावं । जगदन्तरवलोकनेन ज्ञानस्य यथा यथा वृद्धि भवति
तथातथैव ब्रह्मचारिनाख्यस्य प्रामाण्य मनु भूयते सुद्रैव जगतो
वशीकरणीयमिति । पठ्यतेचात्र प्रचीन गाथाः ।—

“धनैर्निष्कुलोना; कुलोना भवन्ति,

धनैरापदं जानवा निस्तरन्ति

धनेभ्यो परो बान्धवो नास्ति लोके

धनान्यर्ज्ययध्वं धनान्यर्ज्ययध्वम् ।

दुन्दुभिस्तु सुतरामचेतन

स्तन्मुखादपि धनं धनं धनम् ।

दृष्टमेवनिनदः प्रवर्त्तते

किं पुन र्यदिजनः सचेतनः ?

त्यजन्ति मित्राणि धनैर्विहीनं

पुत्राश्च दाराश्च सुहृज्जनाश्च

तमर्थं वन्तं पुनराश्रयन्ति

अर्थोहि लोके पुरुषस्य बन्धुः ।

विशेषवार्त्ता

अहो । प्रथमतो विद्योदयस्य ग्राहक संख्या परिमितैव
तत्रापि बहुभिर्मूल्य प्रदाने बहुमुष्टिता वलम्ब्यते सत्यमुक्तं खञ्जस्य
पदं गत्तं तिपततीति । ” भवतु भावि संख्या सु क्रमशस्तेषां नामो
क्तेस्ते प्रवृत्ता भविष्यामः ।

श्री Registered No. 12

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

धरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविद्या परिवर्द्धनम् ।
जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाश्चनसामभिनन्दिनी ॥
नानाशास्त्रकधारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।
विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्भुवि ॥

खण्ड १०]

अक्टोबर १८८१

[१० सङ्ख्या

सूची

पृष्ठे

दत्तकचन्द्रिका	...	२५—३२	”
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी	...	१०५—१०८	”
मीमांसूख्यपत्रं	...	१०८—१०९	”
संक्षिप्तममालोचनम्	...	१०९—११०	”
श्रीरामस्तोत्रं	...	११०	”

साहोरे

एस्वर्ट नमके यन्त्रे लासादिलवाग्राय नामधेयेन मुद्रितः

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदये सम्पादकसंग्रहीत—विविधीदाहरण—सहितमचिरैव काले यङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकाया स्वाभिन्नायः प्रकाशनीयः । विद्योदये कार्यार्ध्यक्षः लवपुरे ॥

राक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत पाठाशालान्वतमाध्यापक पण्डितश्रीमुखदयालु विरचिता मूल्यां ॥

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।०

“ पञ्चाद्वयं १।०

(प्रत्येकखण्डं) • परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः • परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

रुन्देबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनेापकारौ ग्रन्थोऽयमुपगमं हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरवादिनामधेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष कार्यालये (रजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कालेज प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यां ॥

अस्मत्समीपेप्राप्तव्या ॥

उन्हीं को ही बोलावेगा। यदि देशकी दूरता और भाषाके प्र-
भेदके कारण दूर स्थित वस्तु, पर सन्देह होवे, और ऐसा सन्देह
सदैव होताभी है, तो जबतक अच्छीरौति से निर्णय न होवे तब-
तक उसीसाथ वस्तु को न्याई व्यवहार नहीं करना चाहिए क्योंकि
शास्त्रमें लिखा है कि यदि एकभी विज्ञात वस्तु का लाभ होवे तो
उसकी सेवासे पितरोंका उद्धार होता है।

ततश्च शौनकः । दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथाशक्ति द्विजोत्तमं नृप-
राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशततयम् । शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्दो-
यथावलम् । राज्यार्द्धं मर्हिराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम् । प्रदद्यादर्धरा-
ज्योऽस्य मेकवर्षाहतम् धनमिति ब्रह्मगौतमस्मरणात् । उत्तममध्यमा-
धमभेदेन वित्तानां सुवर्णं रजतताम्राणां मिति ज्ञेयम् । शतत्रयं
नाणकानां सोवर्णं मथ राजतं । प्रदद्यात् ताम्रं मथवा उत्तमादिव्यव-
स्थयेति ब्रह्मगौतमस्मरणात् । सर्वस्वमेकवर्षं भृतिलब्धमिति यावत् ।

शौनकने कहा कि पुत्रलेनेवाला यदि ब्राह्मण होवे तो
अपने गुरुको यथाशक्ति दक्षिणा देवे, यदि राजा होवे तो एकसाल
में अपने राज्यार्द्धके द्वारा जितना उत्पन्न होता है उतना साराही
दक्षिणादेवे, ब्रह्मगौतमजीने भी ऐसा कहा है कि “एकवर्षमें अर्द्ध
राज्य से जितना उत्पन्न होता है उतना साराही दक्षिणा देवे।
“वैश्यका मुख्य कल्प तीन सौ सुवर्ण, (मोहर) दान, मध्यमकल्प तीन
सौ रुपये और अधम कल्प तीन सौ पयसे, और शूद्रको एकवर्षमें

जितना वेतन मिलेगा सबही दक्षिणादेना चाहिए । मूलसंस्कृतमें जो नाणक पद है उक्ता अर्थ मोहर ।

तैत्तिरीयान्तु विधिविशेषमाह बोधायनः । अथ पुत्रपरिश्रहविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिग्रहीत्यनुपकल्पयते, इे वाससी, कुण्डले, अङ्गुलीयकं, आचार्यं च वेदपारगं कुशमयं वर्हिः, पर्णमयं भिक्षं मित्यथ चतुर्नाह्वय निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेश परिषदि वागारमथो ब्राह्मण-वागालम्बेन उपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धमिति वाचयित्वा यदेवयजनोक्तेष्वप्रभृति आप्रणोताभ्यः कृत्वा दातुः समञ्चं गत्वा मे“पु त्रं देही”ति भिक्षेत ददानौतीतर आह तं, परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णामि सन्तत्यै त्वा परिगृह्णामि इत्यथैनं वस्तुकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधान-प्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा पक्ता जुहोति यस्त्वा हृदाकोविश्रामत्यमान इति पुरोऽनुवाक्य मनूय यथैवं सुकृते जातवेद इति याच्यथा जुहोत्यथ व्याहृतीर्हुत्वा स्वष्टिकत् प्रभृति सिद्धमाधेनुवर प्रदक्षिणां ददाति, एतेच वाससो एते कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं य एवं त्वोरस उत्पद्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आहृत्वा बोधायनः इति । एवमुक्तविध्यभावे परिगृह्येतस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं, न त्वंशभागित्वमिति वक्ष्यते ।

तैत्तिरीय शाखानुसारियों केलिसे बोधायनने ऐसी व्यवस्था की है पुत्र लेने वाला प्रश्न दो वस्त्र, दो कुण्डल, एक अङ्गुठी, कुश, वर्हिः, पर्ण इत्यादिवस्तुभोजन संपन्न करे; वेदशास्त्रोंके पारंगत आचार्यको,

अपने वन्धु, आँको, और राजाको आमन्त्रण कर गृह वा सभाके बीच बैठायें। अनन्तर उनकी ओर उपस्थित ब्राह्मणों को अनुमतिसे बैठकर क्रमसे “पुण्याह” “स्वस्ति” और “ऋद्धि” वाचन मन्त्रों की पढ़ें; फिर “यद्देवयजनो ज्ञेयः” प्रभृति मन्त्रोंसे विहित कार्यों का अनुष्ठान कर, देनेवाले के समीप जावे और कहे कि “मुझे पुत्र दे ओ” इसके पीछे देनेवाला कहे “मैं देता हूँ” इससे अनन्तर लेनेवाला पुत्रको लेकर “तुमको धर्मकेलिये ग्रहण करता हूँ” “तुमको वंशकी रक्षाके लिये ग्रहण करता हूँ” इन मन्त्रोंसे वस्त्र और कुण्डलादियोंसे भूषितकरें और अग्निके समीप उसको लेजाकर चरु पका के होमकरें और यथोक्तमन्त्र से दक्षिणा देकर क्रिया समाप्त करें। बौधायनने यहभी कहा है कि, जो ऐसे नियम से नहीं गृहीत होता है वह लेने वाले का सम्पूर्ण अंश-भागौ नहीं होता, उसे केवल विवाहमें जितनी धन आवश्यक होता उतना ही मिलता।

तथामनुः । “गोत्ररिक्त्ये जनयितु न हरेद्वत्तिमः सुतः । गोत्ररिक्त्यानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति” । एतेन दातृधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दक्षिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृ-गोत्र निवृत्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथाच गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात्, संस्तुत्यात् स्वशतान् पितेति स्मरणात् ग्रहणानन्तर सन्भाव्य माना एव दत्तकस्य संस्काराः प्रतिगृहीता कार्या न पुनर्ज्जनकेन कृत पूर्वा

अपि निवर्त्तनीयाः । एवमेतः श्रमं याति बीज गर्भं सगुद्भवमिति ।
 चित्रं कर्म यथानेके रङ्गे रन्त्योन्त्यते शनैः । ब्राह्मणमपि तद्वत्स्यात्
 संस्कारैर्विधि पूर्व्वं कै रिति वचन बोधितस्य तत्तत् क्रियातो बीजा
 दि दोषनाशस्य ब्राह्मणाधोनस्य च जातत्वे न तदाद्यत्तो प्रमाणा
 भावात् । अन्यथा अष्टौ संस्कार कर्माणि गर्भाधान मिव स्युः । पि-
 ता कुर्थात्तदन्धोवा तस्याऽभावेऽपि तत्क्रमादित्यनेन पुंसवन सी-
 मन्तोन्नयनयो रपि करणापत्तेः । तच्चायुक्तं असांप्रदायिकत्वात् ।
 किञ्च यद्यपानन्तरमेव पितृत्वेन संस्काराधिकारात् तत् पूर्व्व भावि-
 शु प्रतिग्रहीतुरनधिकार एवायाति कालाभावात् । यदिच तत्पूर्व्व
 भाविनी ऽपि संस्कारा जनकेन न कृता स्तद् बीजगर्भदोषनाशवश-
 कत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रहीत्वैव ते समाधेयाः । एव च उपनय
 न मातृकरणे ऽपि प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिः । “अन्यथाखोद्भवो-
 दत्तः पुत्रश्चेवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशाखोक्त-विधिना स स्वशा-
 खभागिति वशिष्ठ स्मरणात् । एतच्चाष्टमादिरूप तन्मुख्य कालाभ्यन्तर-
 वर्त्तिं परिषहे बोध्यं, अन्यथा मुख्य काले ऽधिकारयोग्यत्वाभावे-
 गोणकाले अनेधिकारान्न तत् सिद्धिरिति ।

मनुजीने कहा है कि “दत्तक पुत्र अपने जनक अर्थात् उत्पन्न
 करने वालेके गोत्र और धन की नहीं प्राप्त होगा, और उसदेनेवा-
 ले पिताका आद भी उससे निवृत्त होगी, अर्थात् वहपुत्र उस्का आद न
 हीकरेगा इसवाक्यसे यह जाना जाता है कि, दान करनेवाले के

धन और गोत्रमें दत्तक पुत्रका किसी प्रकार का सत्त्व (Right) नहीं रहता है क्यों कि दानके समयही उसका पुत्रत्व हट जाता है अब यह आश्चर्य होता है कि यदि दत्तक पुत्र अपने उत्पन्न करने वाले पिताके गोत्र, धन और पिण्डसे रहित होता है तो उसके (अपने प्रथम पिताके) क्रिये हुए संस्कारसे भी रहित हो जावे; इसके उत्तरमें कहा है कि गोत्रादिकी निवृत्ति तो प्रत्यक्ष है, परन्तु "पिता अपने पुत्रों को संस्कृत अर्थात् शुद्ध करे" इस स्मृतिके वचन से यह सिद्ध हुआ है कि उत्पादकपितासे किए हुए संस्कारोंको निवृत्ति नहीं होती है, किन्तु दानके अनन्तर होनेवाले संस्कार ग्रहण करने वाले पिताके करणीय हैं क्योंकि ग्रहणके पीछे ही उसका पितृत्व होता है प्रथम नहीं ।

इसमें हेतु यह ही है कि, उन् संस्कारोंमेंसे कोई एक संस्कार ऐसे हैं कि जिससे गर्भ का शोधन होता है और बीज वा गर्भका यदि कोई दोष (वा पाप) रहे उसको भी निवृत्ति होती है, अपिच "जैसा नानाविध रङ्गके मिलापसे क्रमशः चित्रकर्म निष्पन्न होता है कोइ तस्यैव खेवा जाता है" ऐसा यथा विधि संस्कार कर्मोंसे क्रमशः ब्राह्मणकी भी उत्पत्ति होती है । "इसवाक्यसे उन् उन् कार्योंसे बीज वा गर्भके दोषोंका नाश और ब्राह्मण की जब एकविर उत्पत्ति हुई तब पुनर्बार उनके करने में कोई प्रमाण नहीं; यदि ऐसा होवे तो "पिता आप वा उसके अभाव होनेपर कोई दूसरा

गर्भा धान की न्याई क्रमसे आठ संस्कार भी करे” इससे पुंसवन और सोमन्तोन्नयन कर्मोंको पुनर्वार करना उचित समझा जाता है परन्तु यह अवैज्ञानिक है और किसी सम्प्रदाय में ऐसा आचार नहीं। तथा ग्रहण के अनन्तर लेनेवालेका पिढत्व होता है। इसलिये ग्रहण के पहिले कर्त्तव्य संस्कारों में उक्ता अधिकार नहीं, हां यदि उत्पादकपिता से किसी प्रकार का संस्कार न किया हुआ हो तो बीज और गर्भसंश्लिष्ट दीर्घोंको दूर करनेके लिये लेने वाले को चाहिए कि वह उनका सम्पादन करे; अत एव यह सिद्ध हुआ कि यदि लेनेवाला उपनयन मात्र करावे तोभी दत्तक पुत्र की सिद्धि होती है जैसा वशिष्ठजीने कहा अन्यशाखीय पुत्र को अपनी शाखीय विधिसे उपनीत करने पर वह अपना शाखीय होता है। इसविधानको भौमुखकाल विषयक समझना अर्थात् उपनयन का मुख्य काल अष्टम वर्ष है उसी के बीच यदि ग्रहण किया जावे तो लेनेवाले का उपनयन में अधिकार होता है अन्यथा नहीं क्योंकि मुख्य काल में यदि अधिकार न हुआ तो गौणकालमें कभी अधिकार नहीं हासता।”

* आठ संस्कारकर्म-गर्भाधान, पुंसवन, सोमन्त, जात कर्म निष्क्रम, अन्नप्राशन, चूड़ा, यथा याज्ञवल्का: “गर्भाधानं मृतो पुंसः सवनं स्वन्दतात् पुरा, षष्ठे ऽष्टमे वा सोमन्तः प्रसवे जात कर्म च अह्न्येकादशे नाम चतुर्थमासि निष्क्रमः, षष्ठे ऽन्नप्राशनं नाम चूडाकार्थं यथा कुलम्

अत्रच जनक प्रतिग्रहीतो रुभयो रपि पुत्राभिसन्धाने सति
 दत्तकस्य द्वासुधायणत्वेनोभयगोत्रभागित्वं । विशेषो वक्ष्यते, यत्तु,
 पुराण नाम्ना पठन्ति “ पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवीपते ।
 आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः । चूडाद्या द्दिसंस्कारा
 निजगोत्रेण वै कृताः दत्ताद्यास्तनयास्तेषु रन्ययादासउच्यते, यदि
 स्यात् कृत संस्कारो यदि वातीतशेषवः । गृहणे पञ्चमाहर्षात् पुत्रेष्टिं
 प्रथमं चरेदिति । तदमूलं । समूलत्वे ऽपि यज्जनकगोत्रेण चूडान्त
 संस्कार-संस्कृतस्य न गृहीतुः पुत्रत्वं, गृहीत्वैव चूडादि संस्कार करणे
 तत्; यदि च कृतचूडो ऽतीतपञ्चवर्षी वा ग्राह्यो भवति न तदा स्य
 पुत्रत्वं सम्भवतीतिच विवृण्वन्ति तत्र । अनुवादापत्तेः ।

पञ्चवर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युपनयनात् पूर्वं सकलशिष्टानु
 भेदित पुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं गृहीतरि मृततच्छाब्दान
 धिकारापत्तेश्च ।

इसदत्तक के प्रकरणमें यहभी अवश्य ज्ञातव्य है कि जब
 किसी एकपुत्र पर देनेवाला और लेनेवाला भी ऐसा अभिसन्धान
 रखें कि इसमें दोनों का ही पुत्रत्व रहे उसपुत्र को 'द्वासुधायण'
 कहते हैं यह द्वासुधायण पुत्र उभयगोत्र भागी होता है ।
 जोकिसीने कहा कि “हे पृथिवीपते जोपुत्र, चूडापर्यन्त अपनेउ-
 त्पादक पिताके गोत्रानुगत नियमों से संस्कृत हुआ, वह लेनेवाले
 का पुत्र नहीं, दत्तक । वह उत्पादक पिताकाहि पुत्र होता है

और चूडादि संस्कार यदि अपने अर्थात् लेनेवाले के गोत्र के नियमों से किए जावे तो दत्तादि को पुत्रत्व होता है नही तो उनपुत्री को दास कहते हैं। अर्थात् यदि पुत्रका चूडापर्यन्त संस्कार कभी किसी हुआ हो और उक्ता शैशव काल अतीत हुआ हो तो उक्ता गृहण नहीं होसता। क्योंकि यह नियम है कि पञ्चमवर्ष के पहिले गृहण करें और पुत्रेष्टि याग भी करें” इत्यादि। इसके उत्तरमें कहते हैं कि ये सब वचन असंगत है। और यदि किसीप्रकारसे समूलक भी हो तथापि उक्ता अभिप्राय ऐसा नहीं “कि उत्पादक पिता के गोत्रके नियमों से चूडादि संस्कार से संस्कृत हुए पुत्रमें लेनेवाले का पुत्रत्व नहीं होता किन्तु लेनेवाला यदि अपने गोत्र नियमों से चूडादि संस्कार करे तबही उस पुत्रमें लेने वाले का पुत्रत्व होता है। फिर यदि चूडादि संस्कार कलुं से संस्कृत और अतीत शैशव पुत्र को गृहण करे तो उसमें लेने वाले का पुत्रत्व नहीं होता” ऐसी व्याख्यामें अन्तिम वचन प्रथम वचन का पौषक नहीं किन्तु अनुवादकमात्र होता है। अत एव उन वचनों का ऐसा अभिप्राय नहीं, यदि पांच वरम के बीच गृहण का नियम हो तो समुद्रयष्टि लागेने जो उपनयन के पूर्व * गृहण काल या

* अष्टम वर्ष तक शैशवकाल, षोडश वर्षतक बाल्यकाल, वापीगण्ड । यथा “गर्भस्थैः सट्टी ज्ञेय आष्टमादक्षरात् शिशुः । बाल आषो षष्ठादूर्धात् पौगण्ड भेत्तिकथ्यते ।”

* ब्राह्मणों का उपनयन केलिसे मुख्य काल ७ वर्ष ३ महीने, क्षत्रियों का १० वर्ष ३ महीने, वैश्यों का ११ वर्ष ३ महीने,

वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी

अर्थतः

अहामहोपाध्याय श्रीमद्वीजिदीक्षित विरचित वृत्तिसहितं
तद्दीपकभाष्यसहितं, “पाणिनि” व्याकरणं, श्रीनागोजि—भट्टकृत
ब्रह्मसूत्रेन्दुशेखर नामटीकाया समलङ्कृतम्

प्रथम—सङ्गम् *

श्रीवाटीवाङ्मन्य वणिग्वंशान्वतस श्रीयुक्त बालुपरमसुखचन्द्रमहो-
दयस्य बालुकुल्येन श्रीहृषीकोण व्याकरण सरस्वतीकृतवङ्गीया-नुवा-
दसहितं, कलिकातराजधान्यां शोधप्रतीक्षीकृत्य १६ संख्यभाषने
सत्तयश्लाघये श्रीविश्वभूषण गङ्गीपाध्यायेन सुद्धितं प्रकाशितम् ।

सिद्धान्तकौमुदीवङ्गानुवादकेन सहस्राक्षानामधेयसाख्येनेतः पूर्वं
बहुभिर्विद्योदयशास्त्रैरपरैश्च महोदयैर्वङ्गानुवादसहितं सिद्धान्त-
कौमुदीशङ्कणव्यासकृतं समीपे प्रकाश्यं पत्राणि प्रेषितानि । परमेत
व्यासमन्त्रसम्यजानन्दिरकाभि “एहो किमिदमुपन्यस्त” शिलन्तर्जि-
ज्ञासमानैर्जीवसासितं । अपिच कियत् पूर्वं मन्त्राभिः सिद्धान्तकौमु-
दीख्याः कतिविश्वमपन्तीर्वङ्ग भाषया व्याख्याय कलिकातराजधानी
स्थित संस्कृतविद्यालयाध्यक्षेभ्यः श्रीमदुभयो महेशचन्द्रव्यासरात्रेभ्यो
प्रदर्शिताम्नाः । जिज्ञासिताश्च ते महोदया एवं कृते कोऽध्यपका
श्रीमद्विपत्ति नवेति ततस्तौ हतं, संस्कृतभाषया यद्येवं व्याख्या भवेत्

तदोपकारः सम्भवेदिति; संस्कृतभाषायां तथाविधव्याख्याबाहुल्य
सङ्गात्वाद्भाक्सम्यगवकाशाभावाच्च नास्माकमुद्यमः सफलो जातः,
ततश्च निरुद्यमाएव स्थिता वयम् । अत्रावसरे तथाविधान्यधिगत्य
पत्राणि चिन्तितमस्माभिः कथमेव मनसि निगूढोऽप्यर्थो बहुलीभूत-
इतिसाम्प्रतन्तुपुस्तकमेतदवलोक्य दूरमपगताः सर्वे सन्देहाः जा-
ताश्चास्यवितत-समालोचने प्रवृत्तिः,

तथा विधुः समालोचनात् प्राक् अन्यस्यास्य मुखं पत्रस्य सम्यक्
परीक्षणमुचितं प्रतिभाति; तथाहि तत्र—

“वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी”

अर्थतः

महामहोपाध्याय श्री भट्टोजिदीक्षित

—विरचितवृत्तिसहितं

तदीयक्रमानुसृतञ्च

“पाणिनि” व्याकरणम् ।

वयं तत्त्वबोधिभ्यां “वैयाकरण-सिद्धान्त कौमुदी” पदस्येवमर्थज्ञात
वन्तः व्याकरणं विदन्तीति वैयाकरणाः; तत्सिद्धान्तानां कौमुदीयं
प्रकाशकत्वार्थः शब्देन्दुशेखरेऽपि सिद्धान्त प्रकाशकत्वेनाति दुरुह
ग्रन्थान्तरेभ्यः सिद्धान्तज्ञाने जायमानस्य क्लेशसन्तापस्य शर्मकत्वेन
च कौमुदीसादृश्यम् ।

अनेन वैयाकरणसिद्धान्तो विषयः तज्ज्ञानं प्रयोजनं, तज्जिज्ञासुर

धिकारोत्यादि सूचितम् कलिकाता राजकीय-संस्कृत-पाठशालायाः
भूतपूर्वाध्यापकैः श्रोतारानाथ तर्क वाचस्पतिभि रपि “वैयाकरण
सिद्धान्तकोमुदी” पदस्यैव मर्थः स्वीकृतः । वस्तुतः सिद्धान्तकोमुदीयं
न केवलं पाणिनीयव्याकरणस्य तात्पर्यार्थप्रकाशिका किन्त्वयं पाणि-
नीत अरभ्य भट्टोजि दीक्षित पर्यन्तं यावन्तो व्याकरणाचार्या जाता-
स्तेषां सिद्धान्तानां प्रकाशिका तथेतेन्द्रचन्द्रादीनामपि व्याकरणविदां
सिद्धान्तान् प्रकाशयति अपिच “महामहोपाध्यायश्रीभट्टोजिदीक्षि-
तविरचितवृत्ति संहितं तदीयक्रमाशुद्धतत्त्वे”त्यत्र तदीयपदेन किंभट्टो-
जि दीक्षितस्याच्चेपः ? अथवा तद्वृत्तितायावृत्तेः ? उभयस्यापि समावे-
शुणीभावात् तच्छब्देन सहसमान रूप एव सम्बन्धीभवितुमर्हति ।

ततश्च “पाणिनि” व्याकरणं — श्रीनागोजिभट्टकृत लघुश-
ब्देन्दुशेखरनामटीकया समलङ्कृतम् ”अत्र हि “गुणप्रधान सन्निधौ
प्रधानस्य विशेषण साकाङ्क्षत्वे इतरान्वयस्तस्यायुक्तः ” इति परिभाषा
बलेन “श्रीनागोजिभट्टेत्यादि विशेषण पदं पाणिनिव्याकरणेन सह
सहजत एवान्वयं लभते; तच्च प्राकृतविरुद्धं यतो लघु शब्देन्दुशेखरं
हि सिद्धान्तकोमुद्याखिलकरूपं न तु पाणिनि व्याकरणस्य ।

ततश्च संख्या शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वेन “प्रथमसंख्य” मिति पदं
मवश्यं पाणिनिव्याकरणस्य विशेषणत्वेनोपन्यस्तं ततः प्रथमसंख्यं
पाणिनि व्याकरण मित्यनेन पाणिनि व्याकरणस्य संख्यान्तराच्चेपो
भवति परं पाणिनिनैकमेव व्याकरणं विरचितम्, न तु वङ्गलि; तच्च

प्रायते ऽत्राप्रिकोष्ठो खलतिर्वर्चते ।

प्रथमं संख्या = सम्यक्स्थानं कथममस्येति विप्रश्ने कृते
प्रथमसंख्यमिति विशेषणपदं “पाणिन्युपज्ञं व्याकरणं” मितियचनात्
कथमपि “पाणिनि” व्याकरणेन सहान्वयगतमिष्यत यदि
“द्वितीयसंख्यं” प्रकाशितं नाभविष्यत् ।

द्वितीयांशः

श्रीमच्छास्त्रस्य पत्रम्

साग्रतं विश्व विख्यातकीर्तिना वेदविद्या पारंगतेनाध्यापक-
श्रीमच्छास्त्रस्य नारायणेन उक्तरीयनाय वनरमपुरभूषासि श्रीराज
दासयेनमहोदयसमीपे पत्रमिदं प्रेषितमिह खण्डीयभाषायां ।

“यद्यप्येतावत् साक्ष्यमस्तं जया भारतभूमि नं
दृष्टुं चरीकृता, तथापि भारतीयस्य समृद्धं पञ्चीकोपनेनैवमज्जी
वितस्यतेतथाप्यन्; कदापि सुनिर्मित भारतीय साक्ष्यनिचयाव्यवसो-
स्थानन्द प्रवाहेषु निमज्जमानं भरतश्चित्ति मिव सम्भातयामि ।”

“अथं सञ्जातिना भारते जातीयोद्धतभावाविर्भावं प्राचीनेति
हातेषु सङ्घिते शुभाकारणं तथापूर्वं जगत्प्रसिद्धमिदं प्रेसोदयद
कालये । एषमनुष्ठानेन युष्माकं भूतादपि समवात् भविष्यति सज्जि-
कीकृतिरेव, भविता नचास्याः प्रतिरोधः । सततं यूरोपीयेभ्यः सारं
सङ्गीतं न कदापि तेषां सर्वतो ऽनुकरणं कुर्वत । यूयं स्वयमं मनु
पालयत, तथा मनुषंशियानां सर्वं संस्थाप्य देशप्रसूतानां, सत्यानु

सन्धिलूना च यदनुरूपं तथानुतिष्ठत । तथा तमवाङ्मनीगो
चरं परं ब्रह्मसमुपतिष्ठधुं । यं भ्रमान्धास्तवादिभि रूपतिष्ठन्ते परं-
ज्ञानिनस्तुन्यायानुवर्त्तनेन सदानुष्ठानेन चाराधयन्ति ।

संक्षिप्तसमालोचनम्

श्रीक्षेत्र चित्र भारतकल्पद्रुमः कार्यकारणकाण्डं प्रथमखण्डं
श्रीअनङ्ग मोहनगुहराय श्रीसुखमय वसुदेवाभ्यां प्रकाशितः । ढाका
वाङ्मलायन्त्रालये श्रीलक्ष्मनवसाक् नामधेयेन मुद्रितः—वयं
समधिक कृतज्ञहृदयेन पुस्तकस्थास्यावगतिं स्वीकुर्मः । पुस्तक-
मिदं वङ्गभाषया रचित मिति विद्योदये नास्ति सम्यक् समालोचनं
भवितु मर्हति तथाप्येतच्चित्रकरस्य श्रीक्षेत्र चित्रकरस्य विशेषानुरो-
धपरतन्त्रा वयं कतिचित् पदान्यनुकूलानि प्रतिकूलानि वा त्रस-
मुपन्यस्तुं प्रवृत्ताः स्मः ।

अथोचितादिमरसवद्भि नीरसैर्वा ऽपरिपक्वबुद्धिविरचितैः
काव्योपन्यास निचयैः सं पूरिते वङ्गीय साहित्यागारे ढाकानगरौ-
स्थितेन श्री काली प्रसन्नघोषमहोदयेन स्वकीयं दर्शनशास्त्रसाररूपं
गभीरार्थं लेखनं प्रकाश्य वङ्गभाषाया जीवितं मुदृढ मिव कृतवान् ।
इदमपि पुस्तकं तल्लेखनरीत्याश्रयामात्रमवलम्ब्य रचितमतएवात्र
वागाडम्बरस्ययादृक् प्राचुर्यं न तथार्थाश्रयः । सन्त्यत्र बहूनि स्थानानि
यत्र वयं पूर्वापरसम्बन्धज्ञानपूर्वकं मर्थं न ज्ञात-वन्तः; अथवा सत्यं
सुक्तं स्वयमेवग्रन्थकृता पूर्वभाषे “गुणी गुणं वेत्ति न वेत्तिनिर्गुणः

यली बलं वेत्ति न वेत्ति निर्व्वलः । पि की वसन्तस्य गुणं न वाय
सः करीच सिंहस्य बलं न वायसः” । नास्माक मेतस्य गुण ग्रहण
योग्या गुणा विद्यन्ते यद्येत्पुस्तकं वसन्तरूपेणोपकल्पितं तदा
केवलं शाललीपुष्पाणि दृग्गोचरीभूतान्यस्माकं नतु चूतमञ्जरी
तत एव वयं वायसा नतु धिकाः ।

श्रीरामस्तोत्रम्

(८४)

क्षतात् पापात् भौतं क्षणमनुभविष्यत्फलचयात्
हरे त्राहि त्राहि त्रिजगदवसंधैक—दमन ।
स्वनान्ना रामेणारुण—तनुजभीतिप्रहरण

हरे राम इत्यादि ।—

(८५)

समाहृतस्नातः सतत मवशीभूततनयैः
शृणोत्येष कापि कचिदपिच तान् पश्यति सुतान् ।
दिवारात्रं रात्रिन्दिवमपि तथा ब्रूहरसने

हरे राम इत्यादि ।—

(८६)

पिता पुत्रस्यैव प्रबलममराधं हर मम,
यथा माता बालं प्रतिदिनममुं पालय विभो ।
सखेव त्वं सख्युः शमय मम दुःखं रमयच

हरे राम इत्यादि ।—

जी Registered No. 12

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीश्रीपीकेश भट्टाचार्येण भाजिष्य, सम्पादितः

परतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्धनम् ।
जयति सा विश्वदाम्बुजवासिनी सुमनसाश्वनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भी-लोकतत्त्वानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुल्यादविद्यातिमिरम्भुवि ॥

खण्ड १०]

सितम्बर १८८१

[८ सङ्ख्या

सूची

पृष्ठे

दशकचन्द्रिका	...	१७—२४	”
श्रीरिएण्डलकन्येस	...	८८—१०१	”
संक्षिप्तमहासोचनम्	...	१०१—१०२	”
श्रीरामस्तोत्रं	...	१०३—१०४	”

साक्षी

एकवर्त नमके यन्त्रे लालादिलवागरात्र नामधेयेन सुद्वितः ;

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “ प्रोक्तप्रकाश य
नामधेयं प्रोक्तभाषाव्याकरणं महाकविवरकचिद्विरचितं विद्योद
सम्पादकसंग्रहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव काले
ग्रन्थः मुद्रितमविष्यति । ग्रन्थेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभि-
क्षापः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत
पाठाशालान्वतमाध्यापक पण्डितयौसुखदयालु विरचिता मूल्यं।)

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।०

” पद्यादियं १।०

(प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

छन्दोबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनेापकारी ग्रन्थोऽयं सुगम
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचाँद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष
कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कालेज
प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।)

अस्मत्समीपेप्राप्तव्या।

जाना गया कि पार्व्वण में पितरोंका आद्य प्रधान है और माता-
 मही का आद्य अग्रधान है। अर्थात् यदि कोई पितरों का आद्य
 करे तो उसे माता-महीका भी आद्य करना उचित है, माता-मही
 का आद्य वृथक् रूप से नहीं करना होता। फिर और एक नि-
 यम है कि “अमावस्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षे ऽथवा पुनः सपिण्डी
 वारणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्व्वणोविधिः” यदि किसीका अमावस्या वा
 प्रेतपक्षमें मृत्यु होवे तो सपिण्डीकरण के पीछे मृत्युतिथिमें उस
 का पार्व्वणआद्य करना उचित है। परन्तु ऐसे पार्व्वणआद्यमें
 केवल पिता(बाप) पितामह,(दादा), और भ्रातामह (परदादा),
 इन तीनोंको ही मिला देना होता, माता-महीका नहीं। अब देखो
 कि यदि अमावस्यामें किसीके पिता की मृत्यु तिथि होवे तो उस-
 पर ही पार्व्वण आद्य कहे हुए, एक पिताकी मृत्यु तिथिमें होने
 पर, दूसरा अमावस्याके कारण। ऐसे सजमें केवल बाप, दादा,
 और परदादा इन तीनोंका मिला देना से ही पार्व्वण आद्य सिद्ध
 हो जाता और माता-मही तो मिला देने के बिना पार्व्वण का आर-
 था नहीं करना चाहता क्योंकि उनकी आद्यकी सत्त्वस्वरूपसे प्रवृत्ति न
 ही जहाँ पितरों का आद्य होता है वहाँ उनका भी करना पड़ता।
 परन्तु इसप्रकारमें पिताकी मृत्यु तिथि के होने पर बाप, दादा,
 और परदादा इन तीनों का आद्य तो पड़ने ही किया गया फिर
 अमावस्या के कारण पार्व्वण की अपेक्षा नहीं है। इस प्रकार, जब

यह नियम है कि “स्त्री, स्वामिको अनुज्ञासे विना दत्तक न लेवे न अपने पुत्रको दत्तक देवे” तो इससे यह जाना जाता है कि स्वामिके पुत्र बनाने केलिये हि स्त्रीकी प्रवृत्ति होती है, अस्मात् जब स्वामि का कोई पुत्र न रहेगा तबही स्त्री पुत्र ले सकेगी और यदि स्वामिका पुत्र रहे और अपना पुत्र न रहे तबस्त्री दत्तक नहीं ले सकेगी क्योंकि उसने अपने पुत्रका अभाव, दत्तक ग्रहणमें प्रवर्तक नहीं है। यदि कहीं ऐसी स्त्रियोंका नरकादिसे उद्धार नहीं होना ऐसाभी नहीं कहा जाता क्योंकि पूर्व कथित मनु और बृहस्पतिके वचनसे स्वपत्नी पुत्रमें हो उस स्त्री का पुत्रातिदेश होता है और स्वपत्नीपुत्रही आद्यादिकर उसस्त्रीका स्वर्गादि साधन करता है। स्वामिके वंशकी रक्षा ही मुख्य प्रयोजन है उससे विना स्त्रीका कोई अपना वंश नहीं और स्वपत्नी पुत्रके रहने पर स्वामिके वंशकीभी रक्षा होती है अब देखो कि स्वपत्नी पुत्रके रहनेपर अपना आधा दि और वंश रक्षा इत्यादि समुद्य पुत्रकार्य सिद्ध होता है। अस्मात् स्वपत्नीपुत्रके रहनेपर स्त्रीकी दत्तक ग्रहण किसी प्रकारसे उचित नहीं। परन्तु भ्रातृ पुत्र से यद्यपि आद्यादि गारलौकिक कार्य सिद्ध होता है, किन्तु उससे अपने वंशकी रक्षा नहीं होती है, इसलिये भ्रातृपुत्र के रहने परभी दत्तक लेना शास्त्रसिद्ध हुआ।

“ननु सति भ्रातृपुत्रे तस्यैव पुत्रीकरणवश्यमाचि यचैक एव भ्रातृपुत्र स्तत्रैव तदसम्भवः।” नत्वेकं पुत्रं दद्यात् पुत्रीकरोयाद्वा रुदि

सन्तानाय पूर्वेषां”मिति वशिष्ठ स्मरणादिति चेन्न, एतस्य द्वासु-
 ध्यायणेतरेविषये सावकाशत्वात् द्वासुध्यायणे च हेतुवन्निगद-
 दर्शित सन्ततिविच्छेदाभावात्, वेतालस्य च भैरव-पुत्र-पुत्री
 करणे पौराणिक लिङ्गदर्शनाच्च । यथा ततः कदाचिदुर्व्यां भै-
 रवो मैथुनं गतः । तस्यां स जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकं । तमेव
 चक्रे तनवं वेतालोऽपि स्वकं सुतं । ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां गतिं
 भवापनु रिति” ।

अब यह आश्चर्य होती है कि शास्त्रका अभिप्राय यह है
 यदि भाईका पैटा मिले तो उसी को ही दत्तक लेना अवश्य है
 परन्तु जहाँ भाईका पैटा एकाही है उस स्थलमें उसे दत्तक लेना
 असम्भव है क्योंकि वशिष्ठ जीने कहा है “एक मात्र पुत्र को न
 दत्तक देवे न दत्तक लेवे” क्योंकि उसीसे पूर्व पुत्र के वंशकी रक्षा
 होती है । ऐसी आश्चर्य सत्य नहीं होसकती अर्थात् एकमात्र
 पुत्रको दत्तक नहीं देसकता है वा लेसकता है यह सत्य है, परन्तु
 दोनों मिलकर एकको द्वासुध्यायण बना सक्ते हैं । और शास्त्रके
 वचनों के द्वारा द्वासुध्यायण पुत्रसे वंशरक्षाभी सिद्ध होती है और
 पुत्राण में भी ऐसा इतिहास है कि वेताल और भैरव दो भाईये
 उनमें से भैरवने उर्वशी के गर्भ में सुवेश नाम पुत्र उत्पादन
 किया । फिर वेतालने भी उसे अपना पुत्र बनाया । उसी पीढ़ी
 उसी एकपुत्र के द्वारा दोनों ही स्वर्ग गति प्राप्त हुए ।

अथ केन पुत्रोदेय इत्याह शौनकाः । “नैक पुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्र-
दानं कदाचन, बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नतः” । द्विपुत्रस्यापि
पुत्रदाने अपर पुत्रनाशि वंश विच्छेद माशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति ।
स्त्रियास्तु जीवति भर्त्सरि तदनुमतौ; प्रोषिते मृतेवा तदनुज्ञां वि-
नाऽपि ; यथा वशिष्ठः । “जस्ती पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा अन्य-
त्रानुज्ञाभावात्” रिति । अनुमतिश्च अप्रतिषेधे ऽपि भवति, अप्रति-
षेधं एवमत मनुमतं भवतीति न्यायात् । निरपेक्ष दानमाह याज्ञ-
वल्क्यः “दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत्” । तथा
“माता पितृभ्यां सुपुष्ट स्वयोरन्यतरेण वेति” ।

अब किसी ने पूछा कि कौन मनुष्य पुत्रदान करसक्ता है इसको
उत्तर में शौनकने कहा कि “जिस्का एक मात्र पुत्र है वह कभी
पुत्रदान नहीं कर सक्ता है, जिस्को पुत्र बहुत हैं वही पुत्रदान कर
सक्ता है” । जिस्के पुत्र दो हैं वह यदि एकको दत्तक देवे फिर जि-
स्को अपने पास रखा था वह मरजावे तो वंशका लोप होवेगा, इस
विचारसे कहा कि “जिस्के पुत्र बहुत हैं वही दत्तक देसक्ता है । जि-
सस्त्रीका स्वामी जीवित है वह स्वामीकी अनुज्ञा से अपने पुत्रको
दत्तक देसक्ती है, और जिस्का स्वामी चिरकाल के लिये प्रवासमें
रहता है वा मरगया है वह स्वामीकी अनुज्ञासे विनाही दत्तक
देसक्ती है । जैसा वशिष्ठ जीने कहा है कोई स्त्री स्वामी की अनुम-
ति से विना अपने पुत्रको दत्तक नहीं देसक्ती न किसी के पुत्रको

दत्तक लेसती है। यहाँ यह ही जानना चाहिए कि यदि स्त्रीपर स्वामी का “तू न किसीके पुत्रको दत्तक न लेना वा आपने पुत्रको किसीको दत्तक न देना” ऐसा स्पष्टरूपनिषेध न रहे तो दत्तक देने वा लेनेमें उसकी अनुमति समझी जाती है। क्योंकि यह नियम है कि यदि किसी विषयमें किसीप्रकारका निषेध नहीं तो उस विषयमें उसकी सन्मति समझी जाती है। स्वामीकी अनुमति से बिनाहि स्त्री दत्तक देसती है, इसपर याज्ञवल्क्यका भी वचन प्रमाण है जैसा कि माता वा पिता जिसपुत्रको देता है उसे दत्तक कहते हैं। तथा माता पिता इन दोनों से वा उनमें से एकसे जो पुत्र दिया जाता है, उसका नाम दत्तक है।

अथ पुत्र परिग्रहविधिसाहचौनकः । शौनको ऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्री षट् पुत्री वा पुत्रार्थं सप्तपीथ च । संग्रहं संग्रहणविधिं । उपोष्य ग्रहणात् पूर्वं दिने कृतोपवासः ।

महर्षि शौनकने कहा कि “पुत्र ग्रहणमें ऐसा नियम कहता हूँ । कि जिस का पुत्र उत्पन्न न हुआ हो वा उत्पन्न होकर मर गया है, वह पूर्वं दिन उपवास करके दत्तक लेगा” ।

ब्रह्म गोतमः । “वाससी कुण्डले दत्वा उपोष्य साङ्गुलीयकं । आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्कस्य सप्तम्यं राजानस्य द्विजान्” शचीन् । राज्ञा विप्रकृष्टले यामस्वामिनम् । “वयं न ह्य सव्यास्तु यामस्वामिन मेवचेति” धरण्यात् । द्विजानिति बहुलं

त्रित्व-पर्यवसितं कपिञ्चलन्यायात् । द्विजानां पूजनं याचनार्थं । व-
हिः कुशमयश्चैव पालाशं चैव मेवच । एतानाहृत्य वन्धून् च ज्ञातिना
ह्वय यत्नतः । वन्धून्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणां च विशेषतः । अग्निपाथा
नादिकं तत्र कृत्वा ज्योत्पवनान्तकम् दातुः समञ्चं गत्वा च पुत्रं देही-
ति याचयेत् । दाने समर्थो दातास्मै यो वज्रेणेति पञ्चभिः” । दद्यादिति
शेषः । वन्धूनान्मातृपितृवन्धून् । ज्ञातीन् सपिण्डान् तदाह्वानं दृ-
ष्टार्थम् । वन्धूनाह्वानान् ब्राह्मणान् पूर्ववृत्तान् । चकारात् आह्वानान्
ज्ञातींश्च सम्भोज्येत्यर्थः । तथा देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृ-
ह्य च अङ्गादङ्गेत्यृचं जप्त्वा आप्रायश्चित्तमूर्धनि । वस्त्रादिभिरलङ्कृत्य पु-
त्रच्छायावहं सुतं । पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यम् निधोगादिना स्वयमुत्पाद-
नं योग्यत्वमिति यावत् । तथानृत्य गीतैश्च वाद्यैश्च सस्ति शब्दैश्च
संयुतम् । गृहमध्ये तमावाय चरुं कृत्वा विधानतः । यस्त्वाहृदे
त्यृचाचैव तुभ्यमन्नेत्यृचैकया । सोमोदददित्येताभिः प्रत्यृचं
पञ्चभिस्तथा” ।

वृद्धगौतमने कहा है” वस्त्रयुग्म, कुण्डल, उष्णीष और अं-
गूठी देकर धर्मपरायण, वैष्णव और वेदपारग अचार्य को राजा
को और पवित्राचारब्राह्मणों को मधुपर्कसे पूजाकर” (पुत्रग्रहण-
कर्त्तव्य) राजा यदि अधिक दूरमें रहे वा अतिनीचजातीय होवे
तो ग्राम स्वामिका पूजन उचित है क्योंकि स्मृतिमें कहा है कि
अपने वन्धुओं को और ग्रामस्वामिको बोलाकर” (पुत्रग्रहणउचि-
त) कपिञ्चल “न्यायके अनुसार” “द्विजान्” पवित्राचारब्राह्मणों की

पूजा, इसपदमे जो बहु वचन है उससे तीन संख्यामात्र समझना चाहिए * । पुत्रग्रहणमें सम्प्रति ग्रहणकेलिये ब्राह्मणों की पूजाविहित हुई है। फिर कुश, काश, पलाश की लेकड़ी, इनसबको इकट्ठेकर, और वन्धु और ज्ञातियोंको आदर पूर्वक बोलाकर, वन्धु ज्ञाति और ब्राह्मणों को उत्तम अन्न खिलाना चाहिए। उसकेपिछे यथाविधि हवनादि करके दान करनेवालेके समीप जाकर “पुत्र देओ” ऐसी प्रार्थना करनी, इसके बाद दान करनेमें जिसका प्रकृत अधिकार है, ऐसादानकरनेवाला “यो यज्ञेन” इत्यादि पांच मन्त्रोंका पाठ करके पुत्र देगा। वन्धु शब्दसे अपने पिछवन्धु और माछवन्धु यों की समझना और ज्ञाति शब्दसे सपिण्डोंकी समझना। फिर ग्रहण-कर्त्तव्यता “देवस्यत्वा” इत्यादिमन्त्रसे हस्तद्वारा उसपुत्र को पक-

* कपिञ्चलन्याय—यथा श्रुतिमें लिखा है कि “कपिञ्चलनालाभेत” कपिञ्चल अर्थात् जलचर पक्षियों को लाभकर्त्ता, यहां कपिञ्चल शब्दमें जो बहु वचन है उससे तीन से लेकर परार्द्धतक का ज्ञान होता है इसलिये कितने कपिञ्चलों को लाभना ऐसा निश्चय नहीं होता पहिलेभी इसका कुछ उल्लेख नहीं अस्मात् इसश्रुति का अप्रमाण्य होता है। इसलिये मीमांसकों ने कहा कि “प्रथमोप-स्थिते स्तन्वत्वात्” तीनका ज्ञान प्रथमही होता है इसलिये यहां तीन संख्या का ग्रहणकर्त्ता।

हुकर "अज्ञादङ्ग" इत्यादि तीन मन्त्री ये उस को फिरपर आत्राय-
लेगा। इससे अनन्तर उस पुत्र प्रतिनिधिको अच्छे वस्त्रादिके द्वारा
भूषित करके वृत्तगोत और मङ्गलमन्द उच्चारण कर उसको अपने
घरमें प्रवेश करावेगा और यथाविधि चरवनाकर होम करेगा।

और

वृत्तगोतमः "पाशं तव साज्ज्यं भूतं संज्ञा त्वं होमयेत्।

प्रजा पते नखदेता मित्यु द्विष्ट प्रजापतिं जिति"

वृत्तगोतमने कहा है कि छत्र कुल पाश के द्वारा सोविर हवन
करना चाहिए और "प्रजापते नखदेता" इत्यादि मन्त्रसे प्रजा-
पतिके उद्देशकर हवन भी करेगा।

वशिष्ठः। पुत्रं प्रति यक्षीषन् वन्धूनां हव राजनि निवेद्य निवेदन-
स्य मध्ये व्याहृतिं भिर्हृत्वा अदूरवान्धवं वन्धुं सन्निडाष्टमेव गृह्णी-
यात्, सन्देहे चोत्पन्ने दूरवान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत्, विज्ञायते एकेन
वहुं स्थायते इति। निवेदनं गृहम्। सन्देहे इति दूरावस्थित-
वान्धवस्य अत्यन्त देशभाषाविप्रकर्षादिना कुल शीलादि सन्देहो
सम्भवत्येव, तथात्वे तन्निर्णयपर्यन्तं न व्यवहरेत् तत्र हेतुरेकेनेति।
वह्नं पित्रा-दीन्। एतदन्यतरविधि आवश्यकः।

वशिष्ठ जी ने कहा है कि "पुत्रलेनेवाले मनुष्यको चाहिए
कि अपने वन्धुओं को बोलाकर और राजाको कहकर गृहके
बीच व्याहृतिकेद्वारा हवन करो जो वन्धु, समीप में रहते हैं

ओरिएण्टल कङ्ग्रेस ॥

साम्प्रतं हि प्राच्यभाषा निबन्धाभिहित शास्त्रतत्त्वनिपुणानां यूरोपीय विद्वज्जनानां परलोकाहेन ओरिएण्टल-कङ्ग्रेस नाम्नी कापि सभासंस्थापिता तत्र हि विविधजनपदादागतानां विविधशास्त्रीयगूढार्थदर्शिनां महामहीपाध्यायानां पण्डितानां चोरान्धतमः-समाच्छन्न-प्राच्यदर्शनेति हाससाहित्यन्योतिर्विज्ञानादिशास्त्रविषयकं प्रजल्पनं जायते ।

साधु सभा प्रतिवर्षं सधिवेशनस्थान-परिवर्तनं सधिमच्छति । अस्याः प्रथमं सधिवेशनं लण्डन नगरे सम्भवत्, अस्मिन् पर्थे वालिन नगरे ऽस्याः सप्तमधिवेशनं जातम् ।

तत्र समासजितानां भारतीय पण्डितानां मध्ये उक्तरोपनामा वरहमपुर-निवासी प्रसिद्धभूष्याधिकारी विविध-शास्त्रतत्त्वज्ञः श्रीरामदासश्चेनमहोदयः कदाऽपि कारणपरम्परया स्वयं सभामधिरोढुमक्षमः संस्कृतभाषाविरचितया निम्नलिखितया सुगीतिकया सभासुपस्थितवान् ।

वयं पूर्वमजिन् पत्ने तस्य प्राचीनतत्त्वानुसन्धानस्वबहुश्रुतिं कृतवन्तः साध्यतन्तु तस्य सुललित-संस्कृत भाषानिवडां गीतिका भाषोक्त्य चेतो ऽस्माकमतीवगभीरानन्द-सागरे निमग्नं न किमपि वक्तुं शक्नोति ततश्चापेव गीतिका मत्र निवेशयामः पाठकाः स्वयमस्या गुणान् विचारयन्त्विति !

(१)

आर्याणां शास्त्र गुर्वी विविधबुधगणैर्व्याप्योनी विश्ववन्द्या,
यासीदये दुरापा पर-नरपतिभिः क्षात्रवीरैः प्रपात्ता ।
सा दीना भूमिरेषा यवन नृपहतैः शास्त्ररत्नैर्विहीना
भूत्वाप्यद्यैव विद्वद् गुणि गणगणनारम्भ-मुत्था विभाति ।

(२)

वाल्मीकिः कालिदासः कविकुल तिलको विश्वविख्यातकीर्त्तिः
श्रीश्री व्यासो महात्मा निखिल कविगुरुभारते ऽद्यापि भाति ।
येषां कीर्त्तिः पताकां भुवन-परिसरे स्वेच्छयोद्धीदमाना
धन्यास्ति क्षीणरेषा यदधि-करणका नीतजन्मान एते ।

(३)

मातभारतमेदिनि! क्षणमहो विद्यामयतां साम्प्रतं,
मारोद्दीप्तव सूनवो ऽमृतमिता व्यासादयः परिहृताः ।
येषां कीर्त्तिकलाप कीर्त्तितगुणा लोकेषु कर्णोत्पलं
सप्ताश्वोनिधि—पारिणामपि सतां परिहृत्य—जन्मस्थली,

(४)

संसत्स्यादि युरोप वाल्मीन भुवि प्राचार्य—शास्त्रार्थिका
कङ् पेस-सा कथिता सतां शुभकरी विद्यैव शास्त्रीज्ज्वला ।
विद्योद्यान लता नुवा सुकुलिता वक्तृत्वमुक्ताफलै
गुञ्जद भृङ्ग सुसम्भ सङ्घ मिलिता प्रामोद पुष्पाकुला ।

(५)

योऽसौधन्यो विशेषस्तुतगुणनिकरो वश्य विश्वोगुणीनैः
 श्रीलश्रीमीक्षमूलारुपहसित गुरुर्वेदविद्यास्वभिज्ञः ।
 श्रीवेन् फीवेवरोवा जगदखिलजन प्रीति—पारीणकर्मा
 सर्वसभ्या भवेयु र्वरनटि सुरथाः पण्डिता यत्र योज्याः

(६)

वार्त्तामितां निपौय श्रवणमधुमयीं भारतास्वार्थमिया
 गाहन्तां प्रीतिसन्धौ निजजनन भूलुपरागोदयान्ताः ।
 कुर्वन्तां धन्यवादं जगदुपलतये प्रीतये कोविदानां
 वर्धन्तां ज्ञानलुब्धाः कृपणजनमनः-सूषरेषु प्ररुढाः ॥

(७)

गोष्ठी प्राच्यैरिष्ठासुरगुरुसदृशैः पण्डितैर्मण्डिता या
 तस्या माह्वमानो लघुरपि महतां मानमस्मि प्रयातः ।
 प्रत्यूहै र्याहता मे गतिरिति नितरां दुःखितं मां क्षम्यं
 मेनः श्रीरमदासो विनयपरिणतो दूरतो याचते ऽदः ।

संक्षिप्तसमालोचनम्

आनन्द कादम्बिनी.मासिकपत्रिका—कर्माधर्म, व्यवहार, न-
 वीन, प्राचीनाचार व्यवहार, सभ्यता, वाणिज्य, कृपि राजनीति, निय-
 म, प्रजादेश दशाविवृति, दृश्य अथ काव्यसमाचार, प्रेरित सम्पाद-
 कीय प्रस्तावेतिहास, परिहास, समालोचनादि विविधविषय वारि

विन्दु भरितवल्लहकावली—मृजापुरनगरे हिन्दी भाषार्था प्र-
काशमाप्नोति, वयं सर्व्वदा सर्व्वान्तःकरणेन हिन्दी भाषायाः
समुन्नतिं कामयेमहि । अस्याः समुन्नत्या सह भारतस्यापि
मध्यगुन्नतिर्भविष्यतीत्यस्माकं निश्चयोवर्त्तते । भारतीयतत्त्व
तुप्रदेशविशेषु प्रचलितास्तपि भिन्नरूपास्तु भाषास्तु सर्व्वत्रैव प्रदेशे
तत्त्वयैर्जनैर्हिन्दी भाषा नाम सम्यक्बुध्यते कथञ्चपि कथ्यते च ।
हिन्दी भाषा नाम भारतस्य साधारणी भाषा तत एवास्याः समु-
न्नती भारते साधारणी समुन्नतिर्भविष्यतीत्यस्मास्ति न को
ऽपिसन्देहः ।

आनन्दकादम्बिन्या मुखपत्रे यादृग् घनगभीर दीर्घगर्जनं
श्रूयते, यद्यप्यस्या अभ्यन्तर-वारि विन्दवो न तथा हृदयानन्द-
प्रवाह-प्रवर्त्तकाः ! तथापीयं पद्यनाम धेयान् वहन् मधुरविन्द-
नन्तर्दधाति ।

यथा—मलहार—

घनश्याम धाम नहीं आये, छाये घनश्याम गगन घुमडत, गरजत
तरजत जल वरस वरस । टे । जीगनगन जीतिजुरी जामिन,
दसहं दिसि दुति दमकत दामिन, हिय हरणहरत विरही का-
मिन, मनमलिन होत दुति दरस दरस ? इत्यादि ।

श्रीरामस्तोत्रम्

(८१)

महारत्न ग्रैवेयक—तरलयुग्हाररमण
सुचारुश्रीवत्साङ्गित महदुरः कौस्तुभमणे,
तच्छृद् वाहुश्रीदाङ्गदमणि महत् कङ्कनमणे,
हरे राम इत्यादि । —

(८२)

न रत्नैसाङ्गात्तं रुचिरमपिरत्नं सुरुचिरम्
भवद्गतात्रेणेत्यं जनक तनया सा सुरुचिरा ।
जगत् सौन्दर्यैकस्थलविमल-नीलप्रभतनी
हरे राम इत्यादि । —

(८३)

तटे श्रीकालिन्द्या वट विटपिम्बुले नटवरो
वरः श्रीगोपीनां भवै वरद आभिर्वरतनी
सुरारे कंसारे त्रिभुवन जन व्यसनहरे
हरे राम इत्यादि । —

(८४)

सुवर्णाभ श्रीमद्गुचिरवर कोपेय वसन
महासाणिक्यादिग्रथितविलसत् मञ्जुलकटे ।
सदामाभैर्माभैः कण्ठितमणिमञ्जीरचरण
हरे राम इत्यादि । —

(८५)

स्वस्त्वोच्चैः श्रुतिश्रुचिमतीनामसि यदा
यदि स्याः श्रुतत्वं त्वभिलषितदाता सुतप्रसाम् ।
तथापि त्वां याचे द्रव्यमभयदानं तव वचो
हरे राम इत्यादि—

(८६)

गभीरे संसारार्णवे भयदगतेऽतितिमिरे
पतन्तं संभ्रान्तं विषमजसद्वायं हतगतिम् ।
कटाक्षेण क्षीणं कलुषजलमग्नं करुणया
हरे राम इत्यादि—

(८७)

सरिञ्जीरं पक्षी पिवति सततं भूरसमपि
तरस्तेन चैषां न च भवति पृथ्वा न सरितः ।
तथा का ते हानि भुवनजन संपालन विधौ
हरे राम इत्यादि—

(८८)

यथा मर्त्यस्तुतुं जलनिधिमग्नतः करपदै-
र्यथाव्यङ्गिः शैलं खमपि च यथाऽपच विहगः ।
तथा दुःखाम्बोधिं मुक्ततरहितं पापसहितं
हरे राम त्राहि विभुवन गुरो । "मामगतिवाम्" ॥

श्री Registered No. 12

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्री हृषीकेश भट्टाचार्येण प्रास्त्रिणा सम्पादितः

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्धनम् ।

जयति सा विश्वदाम्बुजवासिनी सुमनसाभ्यनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्भुवि ॥

खण्डं १०]

अगस्त १८८१

[८ सङ्का

सूची

पृष्ठे

दत्तकचन्द्रिका

... ८-१६

”

मेघदूतचेषकं

... ८३-८६

”

संक्षिप्तममालोचनम्

... ८७-८८

”

साहीरे

ऐश्वर्यं नमके यन्त्रे लालादिलवाग्राय नामधेयेन मुद्रितः

प्रदानवेत्तमुकुटाङ्कितपादपादपङ्कजाफरेवरनवगले
रूपस्यमानावालासुखीविनयनाज्वलितार्कवल्लिकिञ्च

अविद्योत्पुन्यपुन्यसुजन्मनासामवेदरासः
वेदानामतलोचनानामगवतीं वी

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाश य
नामधेयं प्राक्ततभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योद
सम्पादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव काले
यङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मन्दन्तिके पत्रिकया स्वाभि-
लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशीपथोग्रन्थः) लवपुरस्थ संस्कृत
पाठाशालान्यतमाध्यापक पण्डितश्रीमुखदयालु विरचिता मूल्यं ।)

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।०

” पञ्चादेयं १।०

(प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः/० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

हृन्दीबोधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनेापकारी ग्रन्थोऽयं सुगम
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष
कार्यालये (रेजिष्टार्स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कालेज
प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।)

आप्तव्यसमीपे प्राप्तव्या ।

जाति से सादृश्य न रहे किन्तु जिसमें कुलके अद्विरूप गुणों का सादृश्य रहे उसको भी पुत्र बना सकता है। इससे तादृश गुण युक्त क्षत्रियादि विजातीय भी ब्राह्मणका पुत्र होसक्ता है। इस्का अभिप्राय यह है कि जिस ब्राह्मण का औरस पुत्र उत्पन्न न हुआ, वह क्षात्रादि, भिन्न जातीय से पुत्र ग्रहण कर सकता है। यद्यपि उस पुत्र के भिन्न जातीयत्व होने से वह श्राद्ध, तर्पणादि क्रियाका अयोग्य होता है; तौभी उससे नामसङ्कीर्त्तन रूप प्रयोजन की सिद्धि होने से उसका पुत्रत्व शास्त्र सिद्ध है, परन्तु ऐसे पुत्रसे केवल नाम सङ्कीर्त्तन रूप अल्पमात्र उपकार की प्राप्ति होती है, इस लिये ऐसे पुत्रको केवल आसाच्छादन मिल सकता है। जैसा कात्यायनने कहा है कि असवर्ण अर्थात् भिन्न जातीय पुत्र केवल आसाच्छादन भागी होते हैं।

तथा शौनकः । “यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित्; अंशभाजं न तं कुर्याच्छौनकस्य मतं हितम्” । याज्ञवल्क्योऽपि “सजातीयस्य पिण्डदाह त्वांशहरत्वे विहिते न तु विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम्” ।

शौनक ने कहा कि यदि भिन्नजातीय पुत्रदत्तक रूपसे गृहीत हुआ हो तो उसको किसी प्रकारसे अंश भागी न करें, शौनक ऋषिका यहही मत है। याज्ञवल्क्यने भी कहा है सजातीय दत्तक पुत्रके श्राद्ध कर्त्तृत्व और अंश भागित्व विहित होने पर यह नहीं

सिद्धहुआ कि भिन्नजातीय को पुत्ररूपसे ग्रहण करना निषिद्ध है ।

व्यक्तमाह वृद्धयाज्ञवल्काः । “सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता स रिक्त्य भाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्र करः स्मृतः । ग्रासच्छादन मात्रन्तु लभते स तद्वक्थि न” इति ।

वृद्धयाज्ञवल्काने स्पष्ट करके कहा कि प्रथम समान जातिसे पुत्र ग्रहण उचित है और वही पुत्र आद-कर्त्ता और धन-भागी होता है, परन्तु यदि समान जातियोंमें से पुत्र न मिले तो भिन्न-जाति से पुत्र लेवे, वह पुत्र केवल वंशकी रक्षा करता है अर्थात् वह न आद कर्त्ता न धन भागी उसे केवल ग्रासच्छादन मिलता है ।

“वस्तुतस्तु मनुवचने सदृश पदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता परत्र तादृश दत्तकस्य विभागदर्शनात् असवर्णस्य विभागासम्भवात्” ।

वस्तुतः मनुके वचन में जो सदृश पद है उसका अर्थ समान जातीय ही है क्योंकि पीछे उसकेलिये धनका अंशभी निर्दिष्ट हुआ है, यदि विजातीय होता तो ऐसा न होता क्योंकि किसी के मतमें विजातीयदत्तक अंश भागी नहीं होता ।

“दोहितो भागिनेययेति दोहित्व भागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्त विषयः । तथा च शौनकः । क्षत्रियानां सजातो च गुरुगोत्र-समेऽपि वा वैश्यानां वैश्यजातेषु शूद्राणां शूद्रजातेषु । सर्वेषा-मेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः । दोहितो भागिनेय यः शूद्रेस्तु क्रियते सुतः । ग्राह्याणादि त्रये नास्ति भागिनेयः सुतः क्वचित्” ।

पहिले जो “दोहित्र और भागिनेय को छोड़कर भिन्न गो-
वसे भी दत्तक लेसक्ता है” इस वाक्यसे दोहित्र और भागिनेय
को दत्तकरूपसेलेना निषिद्ध किया गया, वह निषेध शूद्र कोलिये
नहीं; शूद्र उनको भी दत्तक लेसक्ता है। जैसा घौनकने कहा है
कि, क्षत्रिय से तथा अपने साथ जिनका गुरु गोत्र एक
है उनसे दत्तकलेवे; ऐसा वैश्यादि अपर समुदय वर्ण भी अपनी
अपनी जातिसे ही दत्तक लेवे दूसरी जातिसे नहीं। शूद्रलोग
दोहित्र वा भागिनेयकोभी दत्तक लेसक्ते हैं। ब्राह्मण, क्षत्रिय,
वैश्य वे तीन कभी वह्निके बेटे को दत्तक नहीं ले सक्ते हैं।

“गुरु गोत्र समेऽपि वे” ति क्षत्रियाणां प्रातिस्विकगोत्राभा-
वात् “गुरुगोत्र निर्देशः। “पौरुहित्यान् राजन्यविशां प्रवृणोति” ति
सूत्रेण तस्य पुरोहितगोत्रमागितयोक्तेः।

यहां यह जानना उचित है कि, ब्राह्मणोंकाही केवल अपना
गोत्र होता है क्षत्रियादियों का अपना गोत्र नहीं होता जो
गोत्र उनका गुरु वा पुरोहित का है वही उनका गोत्र होता है।

“जातिष्वेव न चान्यत्” इति नियमः सजातीय सन्धवे
विजातीय निषेधार्थः अन्यथा प्रागुक्त काव्यायन विरोधः स्यात्”।

ऊपर जो नियम किया गया कि “अपर समुदय वर्ण भी
अपनी अपनी जाति से दत्तक लेवे दूसरी जातिसे नहीं” इसका
अभिप्राय यह है कि जब तक सजातीयों में से दत्तक मिलसक्ता

तवतक भिन्नजातीयोंमें से न लेना चाहिए । ऐसा अभिप्राय न होता तो कात्यायनने जो कहा “असवर्णास्तु यासाच्छादन भागिनः” इस वचन से विरोध होता । *

“तत्रापि सन्निहित सपिण्डेषु सति भ्रातृ सुते सएव पुत्रो कार्य्य इत्याह मनुः । सर्व्वेषामेकजातानामेकयेत् पुत्रवान् भवेत् । सर्व्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो भदुरव्रीत् । बृहस्पतिः श्येक जाता वहवो भ्रातरश्च सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिणः स्मृता इति । अत्र वचन द्वये ऽपि भ्रातृ सुते च पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवति अन्यो न प्रतिनिधिः कार्य्य इत्यवगम्यते । नचापत्य सुत्पादयितव्यमिति नित्यो ऽयं विधिः स यथा-कथञ्चित् पालनीयस्तत्र भ्रातृव्ये पुत्रातिदेशेन तत् फलस्य पिण्डोदकादे रलोकतापरीहारस्य च सिद्धत्वेन न पुनस्तत्र प्रवृत्ति रतएवाक्षतस्यैव भ्रातृ पुत्रस्य पुत्रत्वं । “अपुत्रस्य पितृव्यस्य तत् पुत्रीभ्रातृजो भवेत् । सएव तस्य कुर्व्वीत यावपिण्डोदकक्रिया”मिति बृहत् पराशर स्मरणात् तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानं मिति वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालोकतापरिहारादि साधकत्वे ऽपि नाम संकीर्त्तनेचित् वंशकरत्वानुपपत्त्या तदर्थं तदुपादनस्या वश्यकत्वात्, किञ्च इदं हि वचनद्वयं सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं

* केवल कात्यायन का नहीं याज्ञवल्क्य का भी “सजातीयः सुतीशान्नः इमं” वचन से विरोध होता ।

परन्तु आद्यादि कर्तृत्वरूप पुत्रधर्मातिदेशकं ; अन्यथा सत्यपि
भ्रातृपुत्रे चेतज-पुत्रोत्पादन-विधिविरोधापत्तेः । “ अकृता वा
कृता वाऽपि यं विन्देत् सद्यशात् सुतं । पौत्रोमातहस्तेन दद्यात्
पिण्डं हरेष्वनं ” मिति वचने दौहित्रेऽपि पौत्राति देशसत्त्वात् दौ-
हित्रसत्त्वेऽपि प्रागुक्तयुक्त्या दत्तकाद्यनुपादानप्रसङ्गाच्च ।

मनुजी के अनुसार यदि भाइका वेटा हो, तो समुदयसपिण्डी
में से पहिले उसी को ही पुत्र बनाना चाहिए क्योंकि मनुजी
का वचन यह है, कि समुदय भाइयों में से यदि किसी एक का
पुत्र होवे, तो समुदय भाइ को उसी पुत्रसे ही पुत्रवान् समझना
चाहिए । बृहस्पतिने भी कहा कि एक मनुष्यके पुत्रोंमें से यदि
कोई एक पुत्रवान् होवे, तो उसीसे ही सारे पुत्रवाले होते हैं ।
मनु और बृहस्पति के वचनों से यही सिद्ध हुआ कि किसी प्रकार-
से भाइके वेटा विद्यमान होनेपर और किसीको पुत्र प्रतिनिधि
न करें । किसीने कहा कि सबकोहि अपत्य उत्पादन करना उचित
है । यह नित्य विधि किसी प्रकार पालनीय है । भाइके वेटे में
पुत्रका अतिदेश अर्थात् उसे पुत्ररूप समझलेने पर पुत्र का कार्य
पिण्डादिदान अथवा नरक से उद्धार इत्यादि समुदय कर्मही सिद्ध
होता है, इसलिये और दूसरे को पुत्र बनानेमें प्रवृत्ति नहीं कर्नी;
और यद्यतीति पुत्र न क्रिया हुआभी भाइका वेटा पुत्र कार्य कर
सक्ता है । क्योंकि बृहत् पराशर में लिखा है कि, पिताका भाई

यदि पुत्र हीन होवे तो भाद्रका वेटाहि उसीका पुत्र है और वही उसकी पिण्डोदकादिदान-रूपक्रिया कर सक्ता है, अन्त्यात् आत्-पुत्र होने पर दत्तकादि ग्रहण नहीं करना चाहिए। ऐसा कहना युक्ति युक्त नहीं है क्योंकि यद्यपि भ्रातृपुत्रसे पिण्डादि दान और नरकसे उद्धार इत्यादि पितृकार्य सिद्ध होता है, तथापि नाम संकोर्तन और वंश रक्षादि प्रयोजनकी सिद्धि केलिये दत्तकादि ग्रहण सर्व प्रकारसे उचित ही है। परन्तु ऊपर कहे हुए मनु और पराशर के वचन, भ्रातृपुत्र को रहने पर दत्तकादि-ग्रहण का निषेध नहीं किन्तु उनसे यह जाना जाता है कि पुत्र की न्यार्ह भ्रातृपुत्र भी आद्यादि क्रिया कर सक्ता है। यदि ऐसा न होवे तो भ्रातृपुत्र रहने पर क्षेत्रज पुत्रीत्यादन में जो विधि है वह असङ्गत होता। और देखो “समान जातीय पति से कन्यामें जो-पुत्र उत्पन्न होता है उसीसे मातामहकी पौत्री अर्थात् (पोतावाला) समझना चाहिए, क्योंकि वही कन्याका पुत्र पिण्ड-दाता और धन भागी होता है”। इस वचन का तात्पर्य भी यह है कि दोहिवर वास्तवसे पौत्र नहीं होता किन्तु पौत्रकी न्यार्ह आद्यादि करसक्ता है। यदि ऐसा न होता तो दोहिवरके रहने पर दत्तक लेनेका वि-धनही उचित न होता।

“ननु सत्यपि भ्रातृ पुत्रे दत्तकाद्युपादानस्य शास्त्रीयले-ख्येऽधिकपत्नीनां भेष एव विधिः स्मृत इति वृक्षस्यति वचने”।

“सर्वासा मेकपत्नीना मेकाचेत् पुत्रिणो भवेत् सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भूनु” रिति मनु वचने च सपत्नी पुत्रे पुत्रधर्म-
तिदेशेन सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानं मस्त्विति चेन्न यथा तस्मै
पयसि दधानयति सा वैश्व देव्यामिक्षा भवति, वाजिभ्योवाजिन
मित्यत्रामिक्षार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्यी भूतामिक्षापचारे आमिक्षा पुरुषं
प्रवर्त्तयति नतु वाजिनं अनुद्देश्यत्वेनाप्रयोजकत्वात्, यथा वा पितुः
क्षयाहे पित्रादितिकस्य पार्ष्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न
पुनः पार्ष्वणारम्भः तस्य पितृश्राद्धाधीनप्रवृत्तेः । तथाऽत्राऽपि
भर्तृराज्ञाशास्त्रेण तत् पुत्रोत्पादानाय प्रवृत्तायास्तत् पुत्राभाव एव
तदुपादानं नतु तत्पुत्रानपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदुपादानं
तत् प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् ; तत्रालोकतापरीहारोऽस्या न स्यादि-
दित्यपेक्षायां मनुवृहस्पति वचनद्वयं ; सपत्नी पुत्रे पुत्रातिदेशेना-
लोकता-परीहार श्राद्धोपपादकं भर्तृवंशमन्तरेण चास्या वंश-
न्तरासम्भवेन सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं भ्रातृपुत्रस्य तु
वंशकराभावेन सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादय इत्येतावान् परं
विशेषः ।

अब यह आशङ्का होती है कि जैसा भ्रातृपुत्रके होनेपर
भी दत्तक लेना शास्त्रसे सिद्ध हुआ, ऐसा “यदि एक पुरुष की
बहुत स्त्री हों, और उनमें से किसी एकका पुत्र उत्पन्न होवे
तो मनुने कहा है कि उसी पुत्रसे सारी ही पुत्रवाली होती है”

ब्रह्मसूत्रिने भी ऐसा कहा है । तो पूर्वोक्त रीतिसे, अर्थात् जैसा आठपुत्रमें पुत्र धर्मका अतिदेश स्वीकार कर उसके रहने पर भी दत्तक लेना शास्त्रमित्र हुआ, ऐसा उस सपत्नी पुत्रके रहने परभी दूसरी स्त्री जिसका पुत्र नहीं हुआ वह दत्तक लेवे ; । यह शङ्का कुछ कामका नहीं क्योंकि "गरम दुधमें दही डालने से जो आमिचा उत्पन्न होती है वह विष्णुदेवको दीजातो है ; और उससे जो जल (वाजिन) निकलता है वह उनके घोंटों को दिया जाता है, इस स्थलमें जैसा आमिचा केलिये पुत्रप की प्रवृत्ति है, इस कारण आमिचा उद्देश्यभूत अर्थात् प्रधान है और उस आमिचा के अपचार अर्थात् किसी प्रकारसे सदीपता होने पर मनुष्य-को फिर आमिचा बनना पड़ता है ; किन्तु उस आमिचासे निकले हुए जलको सदीपता होने पर उस जलको प्रस्तुत नहीं करना होता क्योंकि जल अप्रधान है इसलिये इसके बनाने में स्वतन्त्र रूपसे प्रवृत्त होना कुछ आवश्यक नहीं । ऐसाही अमावस्यादि पर्व तिथिमें पितरोंको पार्वणश्राद्ध करना शास्त्र सिद्ध है; पार्वणश्राद्ध में केवल अपने बाप, दादा, और परदादे को पिण्ड नहीं दिया जाता किन्तु मातामह, प्रमातामह, और हव प्रमातामहों को भी पिण्ड देना होता है क्योंकि यह नियम है कि "पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र माता महाभुवम्" जहां पितरों की पूजा होती वहां मातामहों की पूजा अवश्य ही चाहिए । इससे यह भी

॥ श्रीगणेशायनमः ॥

“हित्वा ह्यालामभिमतरसां रेवतीलोचनांका” मिति पद्यादनंतरं
 केलीयेन शंकरसोमयाजिपुत्रेण सदाशिवशर्मणा प्रक्षिप्तानि पद्यानि
 लिख्यन्ते ॥ लक्ष्मीतीर्थं पूवनविमलः क्षेत्रोस्मात्पतीचीं क्रोशान् कां-
 क्षित् द्रुततरगतिः शोषयन् भाग्यशालिन् । अप्याविष्टां हृतिमय
 घन प्राशुदीचीसुपेयाः कोषा सत्याः सरसि विमुखत्वाटशः स्याद्रस-
 ज्ञः ॥ १ ॥ स्वस्व श्रीमन् यदि सरसतां साफलीं लिप्सवे तत् सद्यः
 पायाः सकल भुवनाभोग चूडैकरत्नं । काश्रीराख्यं जनपदमपेपाघसंघं
 निहन्तन् भिष्येर्गंधैः, पिप्पुनसुमजैस्तर्पयन् भी दिगंतांन् ॥ २ ॥ यत्र
 स्त्रीणां लवणिसमरः कोपिसर्वातिशायी दर्पोद्वेकं दवयति तमां
 देवसोमाननानां । फुल्लौलांवुरुहसमरक् ! शारिकां वायुकंपास्त्रि-
 ग्धापांगप्रयतयमुनाभंगनत्या-भिषेकाम् ॥ शंवा भेद्याः प्रतपरिमि-
 ताः स्पष्टमभ्रंलिहायाः शैलाएवस्फटिकवरणाः प्रेक्षणीयाः सुदूरात् ।
 भूर्मन्यातुलवलरिपुश्रेष्ठनभ्यासमित्याविश्यामाय प्रतिपदमदीमं-
 डले सौम्य ते स्युः ॥ ४ ॥ विद्यावत्त्वं विबुधधिषण्यं यत्र भूमीश्व-
 राणां पीयूषाणां रसमधुरिमालूनपीयूषदर्पः । यस्यस्तोमः प्रसु-
 दितजनः स्पष्टसोमोवितस्तावास्त्राक्रांतोजयति महिमा यस्य वाचां

श्रीगणेशायनमः अथकाश्रीरवर्णनटीका । आविष्टामपिस्फुटिंशीलय
 न्नितिपूर्वार्द्धे योज्यं सतीसरइतिनामांतरं काश्रीरस्य नीलपुराणे प्रसि-
 द्धं ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अनभ्याशमित्यादूरतः परिहर्त्तव्याइत्यर्थः स्फटिकमयत्वं
 चप्रस्तरीभूतधनतरतुङ्गिनच्छादितत्वादितिभावः मदीमडले इत्येकं

सुदूरे ॥ ५ ॥ मोलांभीजैर्निजुलिततनु स्तीरराजद्रुमीघच्छाये
 नापि व्यवहितजलस्रच्छताया विभाति । श्यामारोमावलिरिव
 भुवः सिंधुकांचीगुणाया काञ्चीमध्यं गिरिवरकुचाभ्यंतरं च कुपंती-
 ॥ ६ ॥ सैद्यं कूलद्वय-परिलसत्यत्र शस्तावितस्तास्रस्तोस्तोवैस्तु
 हिनगिरितः शीतलैः पूर्णपात्रा । नक्राभावान्नगरतयणीस्त्रैरखिला-
 सुयोग्या दृष्टा यत्र क्षणमपि नृणां पातकीधं पिनटि ॥ ७ ॥ यस्मिन्
 कीशे जनपद इव क्रूरदर्वाकराणां बाधा नृणां नखलुभवतो न व्यव-
 र्थेपिभव्या । शीघ्रेऽनुगम्यः सुखसुदुकरोक्तविमारासकुंजे पूषा योपास्तु
 दति नमनास्त त्रिभद्रालसांगोः ॥ ८ ॥ भोक्ता यस्मिन्ऽमृतमधुराः
 शालयोस्तोहिताद्याः स्निग्धाः शीतादृढवलकराः पटिकाद्यायवृ-
 ध्याः । मूल्यान् दीपान्ननु विदधतस्तोकमूल्या अपि ते धान्यव्यूहाव-
 हुल सुसभानान्यदेशे तथास्युः ॥ ९ ॥ शास्त्रम्यत्रुटितफलतस्तूल-
 पालीं वकीर्णां यस्मिन् सांद्रां सुदिरमिदिकां वर्षति त्वय्यजस्रं को-
 कीराकारजनिविमतेः शोकदीना दिनेपि प्राणेशांगं स्वतनुमिलितं
 मोचते हा कथञ्चित् ॥ १० ॥ यस्मिन्वर्षत्यथ यदिभवानोहिमानीम-
 जत्थ्यां नित्यं विश्वकथं मथभवेत् प्रेष्ठभूयिष्ठमूल्यान् । नानारूपं

कूपस्पर्शः ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुशराज्ये सर्पवाधानैव इत्थं नागास्त्रिभुवनगु-
 रोरोरसमैथिलेयमतिकालिदासः नवीनवर्षे सर्पाणां स्त्रैरसंचा-
 रोऽन्वचकाश्मीरात् उद्वामे द्रसिक्ताभूर्विलमग्नाविवोरगाविति च
 कालिदासः उपसृष्टं त्रिभङ्गचकुरीरं मैथनं रतस्मितितारपाल
 ॥ ८ ॥ भक्त्यायहितासक्ताः मूल्यान् उत्पाटनीयानित्यर्थः मूलमात्र
 विदधतस्तोकमूल्या अपि ते धान्यव्यूहाव-
 हुल सुसभानान्यदेशे तथास्युः ॥ ९ ॥ शास्त्रम्यत्रुटितफलतस्तूल-

रुचिरविलसत्केवलानन्तकी टरेकोष्ठितः शतमशणितं प्रसूतमुष्णोचि-
तानां ॥ ११ ॥ यस्मिन् स्थाने सकलपुरुषः सौम्य ! शीतालुदेहादोषा-
दोषादधत्तु च दिवाप्यरुमध्यैहसंतीः । एतच्चित्तं सुरतकथया यद्-
सत्याहसंतीस्तत्रैवाप्येदधत्तिललना हंत कामाग्नितप्ता ॥ १२ ॥
संकोचाव्यं वदनमुदरं चालिकं कामिनीनयिस्मिन्नंतः पुरमपिमनः
सौकुमार्यभिरामं कैश्यं नेत्रद्वयनपितडिन्नेच भासारविदप्रख्यं सख्यं
तव ससुचितं तादृशीभोरसात्मन् ॥ १३ ॥ यत्र श्रीमन्नुपसिद्धललना-
चित्तात्पीतनानां-मान्यः सङ्गोदृशति विदुषां मातृगुप्तः सरोजा ।
यस्मिन्वर्षेत्वनरकमणास्वत् प्रसूतं सुरतस्तोमं ह्रीतास्तद्विदुषमभ-
नैव दिव्याहरंते ॥ १४ ॥ नयं काव्यं नवरसगुणं भर्तृमंठप्रणीतं
हेमस्थाख्यां हृदिचनिदधे योहयथौवनम विद्याप्रीतादनवधिगु-
णोविक्रमादित्यभूपात् प्राप्तं राज्यं विधिवदधुना जायते सौम्य यत्र
॥ १५ ॥ विप्रेन्द्र्यां सकलविदुषां सक्तवीनांवदोनां वीराणां च
प्रथममनघं कर्णवत्स्थूललक्ष्यं राजानंतं मदनरुचिरं मातृगुप्तं तडि

अवेति संवाधनं अजेभ्योहिताअजत्व्याणाकठो भार याचिताः
॥ ११ ॥ दोषाभुजेन अप्रो अष्टेतत्रैव कुरुमध्यै एवकाममन्यंतम-
ग्निनातप्ता इति अकटिपल्लेललतापक्षे तु स्रष्टं ॥ १२ ॥ सं कोचो-
मीनभेदेपि छणखे हुंकुमपि चेति धरणिः । शीतलना कुमाराः
यस्मिन् तत्सुकुमारं तस्य भावः सौकुमार्यं तेनाभिरामं मन्तः पुर-
रविदंधुतमस्य चेतिविश्वः ॥ १३ ॥ वर्षीपलवज्जातंनयस्कं
धातुसप्तमात् भ्रष्टं क्रियते किलखात् दिव्ये स्तडित्पमं संभु-
तमितिवाराहोशकरोभारका

द्विर्नैः पश्यन्मुदिरसुचिरं लपत्यसे नैव हृदि ॥ १६ ॥ भूमीन्द्राणां
 प्रवरप्रथम मेनमाहुः कवीन्द्रा यो विख्यातो रसगुणचरणं सेतुकाद्यं चकार
 यस्मिन्देशांतरयत्निते मातृगुताय राज्यं काश्मीराणां सुचिरमददा-
 दिक्रमादित्यराजः ॥ १७ ॥ सोयं राजा कविकुलमणिर्महगुप्तः स धी-
 मान्सोऽपि स्या राडिव गुणनिधिर्विक्रमादित्यराजः । सौम्यामीषां
 प्रयतवरितं पास्यतस्ते त्रयाणां गंगास्नातस्त्वयि वभवेद्यत्र कोऽपि प्रसो-
 दः ॥ १८ ॥ आस्ते देवो सकलजनतां यानि दिध्याममाना प्रयुञ्ज्याख्ये
 भुवनविदिते शरिकायत्र पौष्टे प्रभ्युज्येता मनुकवणां सद्वितस्ताऽस्य
 तो वैर्भक्त्याभूयः प्रणम च परि क्रम्य नम्यां सुरोद्यैः ॥ १९ ॥ यत्र
 श्रीमन्नवहिममयीं विभ्रतं शुभ्रमूर्तिं गौरीतातक्षितिधरगुहाभ्यं
 तरे भ्राजमानं वंदे शास्त्रं गलितमिहिकाभक्तहर्षाशुवर्षोकीर्त्तिं
 मूर्त्तामिव हिमगिरेः पश्य भूयो मरेण ॥ २० ॥ एनं नायं सकृदपि
 नरो वीक्षते यो मराणां सोयं जीवेद्युतशरदेऽमन्मथोरुपलक्ष्मणा पातुं
 कुंभीसुतमुनिरसौ सर्वविद्यासमुद्रं सिद्धाभीष्टसुरवदखिलं विष्टपं
 पापटोति ॥ २१ ॥ वोक्षस्तेनां सुकृतिमुत्तमां क्षीरपूर्वाभवानीं
 वर्णाभेषत्वमिव विविधान्वचसं दर्शयंतीं एका नित्या निजमविरतं
 लोहिताशुक्लकण्ठासाक्षाद्रूपं प्रतिदिनमजा व्यञ्जयत्यजसा या ॥ २२ ॥

॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ अनुध्यातमनुग्रहः तत्कर्तुमिच्छती ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ काश्मीरे क्षीरभवानीति प्रसिद्धा तीर्थमयी देवता विरा-
 जतितरां सा च नीलधवलप्रीतलोहितादिविविधवर्णान् प्रतिक्षणं पृथक्
 दर्शयति अन्यत्र जामिकालोऽहितशुक्लकण्ठामिति श्रुतेरर्थोऽप्यनुसंधेयाद्

भ्रान्तिविनोदः *

वयमतीव कृतज्ञ हृदयेन पुस्तकस्वास्थ्यं प्राप्तिं स्वीकुर्मः । यस्य
वङ्गभाषया सह विद्यते खल्वो ऽपि परिचयः, तस्य समीपे बान्धव-
सम्पादकस्य तत्रभवतः श्रीमतः कालीप्रसन्नघोषस्य नाम्ना ऽवश्य-
मेव सुपरिचितमस्ति । सहोदानौत्तनानां वङ्गभाषासुत्रमितुमिच्छू-
र्ना वङ्गीयकृतविद्यानामग्न्यासनं भजते, तस्य लेखनं मादिमरसावि-
र्भावमृष्यत्प्रायः पदावलीदर्शनप्रियाणां यूनां तादृशीनाम्ना कोमल-
हृदयानां युवतीनां सन्तोषोत्पादनार्थं न प्रववर्त्तते, न तल्लेखनं
दर्शनादिमननशास्त्रविमुखानां सुकुमारमतीनां बालानां प्रमोद-
करमित्यर्थः, किन्तु दर्शनं शास्त्रपारंगतानां मनन-निदिध्यासनानां
व्यापारनिपुणानां परिपक्वबुद्धीनां कृतविद्यानां प्रमोदोत्पादनार्थमेव
तल्लेखनस्य प्रवृत्तिः । यथा युगपत् मांसास्थि सञ्चय मन्तरेण न शरी-
रं पोषमाप्नोति, तथा काव्यवत् दर्शनशास्त्रमपि भाषासम्बन्धेने स-
म्यक् छेदुता मधिव्रजति । श्रीमतः कालीप्रसन्नघोष सहोदयस्य ले-
खनोद्दर्शनशास्त्राणां सारमाकलयितुं प्रवृत्ता ततएव वङ्गभाषाया
अस्थिसम्बन्धेने समुद्यता, तल्लेखनस्य रीतिरतीव सुगढा, पदविन्या-
सोगभीरुरूप एव भावार्थस्तु गमोरतरः । किमधिकं तल्लेखनं संप्रे-
क्ष्य भवत्यस्मन्मनसि कापि महत्याशा ।

कदापि वङ्गभाषा इदानीन्तनीनां यूरोप-प्रचलितानां अङ्गलादि
भाषाणां समकक्षतामाप्नुतीति ।

भवत्वित्वावतैव ग्रन्थस्य सभालोचनविषयो-भूतस्य सम्यक् परि-

चयः । ग्रन्थेनानेन सहेतोष्यधिकं परिचेतुकामान् प्रति तु विज्ञाप्य-
तेऽस्माभिर्यत्ते ग्रन्थस्यास्य खण्डिकं प्रकीर्य स्वयमेव विचारयन्तु किय-
नास्ति गुणग्रामीऽस्य ग्रन्थस्य पश्यन्तु च न केवलं सरस काव्योपन्या-
साद्यध्ययनेन जनानां हृदय माकृष्टं भवति किन्त्वेवं भूतस्य दर्शन-
शास्त्रसार-सङ्कलनेन गभीरार्थकस्यापि ग्रन्थस्य चित्ताकर्षणी शक्ति-
र्विद्यत इति ।

मालतीमाधवम् ।* ग्रन्थोऽयं जगत्प्रचसो महाकवे भवभूतेः
संस्कृतभाषा-विरचितस्य मालतीमाधवाख्यस्य नाटकस्य कथाच्छलेन
हिन्दोभाषानुवादरूपः । सुखादुभयोपमसरसप्रसादगुणबहुलाभिः
कालिदासकविताभिः समाकृत-चित्तवृत्तयोजनाः सुत्रिभिस्तामि-
च्छापूपवत् कठोर दृश्याभन्तः सरसां भवभूतेः कविताङ्गणौ प्रति
हतादरा आसन् । येन हि कविना स्वयमेवोक्तं “उत्पत्स्यतेस्तिम-
मकोऽपि समानधर्मः काञ्चोऽल्यनिरवधिर्विपुलाच पृथ्वी” तथा
“सर्वथा व्यवहर्त्तव्ये कुतोऽहावचनोयता । यथास्त्रीणां तथावाचां
साधुत्वे दुर्जनोजनः । भवभूतेरेवमनादरः क्रियत्कालं यावदतिष्ठ-
दितितु नञायते, यतोभोजप्रवत्य कारेणास्मै कालिदासादप्याधिकं
सम्मानं प्रदत्तं ; दृश्यते च ।

“सुकविद्वितयं मन्ये निखिलेऽपि मञ्जीतले । भवभूतिः शक-
चायं वाल्मीकिस्तु तृतीयकः” इत्यादिश्लोकः ।

भवविदानीतनकृतविद्येपु भवभूतेः समादरः प्रत्यहं वर्द्धमान
एव । भवभूतेर्धन्य निचयस्य विविधासु भारतीयदेशिकभाषास्त्रनुवा-
दो जातः ।

इदमस्मत् समालोच्य पुस्तकं यद्यपि न संस्कृतस्य प्रत्यक्षरानु-
वादरूपं तथापि साधुचिकित्सा जातमित्यलं पल्लवितेन ।

* मालती और माधव की कथा पण्डित कालिग्राममिश्र ने

श्री Registered No. 12

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविद्या परिवर्धनम् ।

जयति सा विश्वाम्बुजवासिनी सुमनसास्मानसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्याद्-द्विधातिमिरभुवि ॥

खण्ड १०]

जुलल १८८१

[७ सङ्ख्या

सूची

पृष्ठे

दत्तकचन्द्रिका	...	५—८	”
श्रीरामस्तोत्रम्	...	८५—८६	”
गङ्गास्तोत्रम्	...	८७—८८	”
प्राप्तपत्रं	...	८८—८९	”
पुरुषार्थः	...	८९—९०	”
विलम्ब कारणं	...	९०	”

लाहोरे

एक्खर्ट नमके यन्त्रे लालादिलमाग्राय नामधेयेन मुद्रितः

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाशं य-
नासथेयं प्राकृतभाषाप्रकाशकं महाकविपरमपिबिरचितं विद्योद-
सम्पादकसंस्कृति—विद्योदोदहरण—सहितमभिप्रेतं कैव काले
यद् मुद्रितमभिव्यति । यद्यप्येकभिर्दन्तिषु पत्रिकायाः साभिन-
लाभः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्यालयः कनपुरे ॥

लघुगावली (लघुगावलीप्रवेशीयशिक्षणः) लघुपुरस्य संस्कृत
पाठाशालाव्यतजाध्यापकः प्रकृतयोः मुद्रणानु विरचितः मूल्यः ।

मूल्यादीनां विवरणः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वये २१०

” पञ्चाद्वये ३१०

(प्रत्येकमुद्रणं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकप्रतिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

अन्धेविषः (संस्कृतहिन्दोभाषाप्रवेशीयकारी प्रत्येकमुद्रणम्
हिन्दीभाषायां लिखितः लघुपुर (लाहौर) स्थित शिखरचन्द्रनाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविषयां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्टारस्य अक्षित, पञ्चाव ग्रूनिवर्सिटी कालेज
प्राप्तव्यः । कवितावली—(प्रत्येकमुद्रणमकविताप्रत्येकः) मूल्यम् ।)

अन्धतसभीप्राप्तव्या ।

रिदन्तनै रिति वचनात्। “दत्तोरसेतरेषान् पुत्रस्त्वेन परियहः।”

इत्यभिधाय “इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः।”

इति दत्तकेतर प्रतिनिधि निषेधात् ।

अतो दत्तक विधिर्विवेच्यते ।

अपुत्र मनुष्य को पुत्र प्रतिनिधि करना उचित है वह प्रतिनिधि ११ प्रकार का होता है, जैसा मनु जीने कहा है कि, प्राचीन विद्वान् लीग पिण्डादि-क्रियायों के लोप को श्रुति से ज्ञेय * जादि भेद से ग्यारह प्रकार के पुत्र प्रतिनिधि कहे हैं। ब्रह्मसंहिता ने भी कहा है कि मनुने जो क्रमसे तेरह प्रकार का पुत्रका उल्लेख किया है, उसमें से औरस और पुत्रिका वे दोही वंश रक्षाका प्रधान कारण हैं, जैसा घौका प्रतिनिधि तैल बनाया गया ऐसा शेष ग्यारह उन दोनों के प्रतिनिधि बनाए गए हैं ।

* पुत्र तेरह प्रकार का है। यथा औरस, पुत्रिकापुत्र, क्षेत्रज, गूढज, कानौन, पौनर्भव, दत्तक, क्रीत, कृत्रिम, स्वयंदत्त, सहोदज, दाम्पत्याद्यण, और अपविद्ध। अपनी धर्मपत्नीसे अपने द्वारा जो पुत्र उत्पन्न होता है उसे औरस पुत्र कहते हैं। जिसका भाई नहीं ऐसी कन्या जो किसीको इस प्रतिज्ञापर दी जावे कि इसकी गर्भमें जो पुत्र हो वह हमारा पुत्र रूप से गिना जावेगा, उस कन्याको पुत्रिका कहते हैं, और उसके पुत्रको पुत्रिका पुत्र कहते हैं। अथवा पुत्रिका रूप पुत्र; पुत्रिकापुत्र और औरस पुत्रमें कुछ भेद

तोभी कलि में इन सबों का स्वीकार नहीं किया गया क्यों कि पण्डितों ने कहा कि “प्राचीन ऋषियों ने जो अनेक प्रकार पुत्र करने का विधान किया है कलि कालमें लोग दुर्बल हुए इस लिये उन सब प्रकार का पुत्र अवनही कर सकते हैं।” फिर पराशर ऋषिने “दत्तक और औरस के बिना पुत्र बनाना” ऐसा कहकर अन्तमें यज्ञसब धर्म कलियुगमें निषिद्ध हैं ऐसा कहा है। इन सब बातों से कलियुगमें दत्तकभिन्न पुत्र बनाना निषिद्ध होनेसे केवल दत्तक की विधि यहां कहा जाता है।

“तत्र शौनकाः ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः ।

नहीं किसी के चेत (स्त्री) में किसी सपिण्ड वा असपिण्ड से जो पुत्र उत्पन्न किया जाता है उसको चेतज पुत्र कहते हैं। जो पुत्र प्रच्छन्न रूपसे उत्पन्न होता है उसका नाम गूढज, स्त्री की कुमारी अवस्थामें जो पुत्र होता है उसका नाम कानीन, एकवेर दीहुई कन्या को यदि फिर दूसरे की दी जावे तो उस कन्या को पुनर्भू कहते हैं पुनर्भू के गर्भमें जो पुत्र उत्पन्न होता है उसका नाम पीन-भवं; दाम्पत्यायण, यदि कोई पुत्र हीन मनुष्य गुरु और चेत-स्वामी की आज्ञासे दूसरे के चेतमें इस प्रतिज्ञापर पुत्र उत्पन्न करें कि इससे जो पुत्र उत्पन्न होगा वह दोनों का पिण्डदाता और धन भागी होगा उस पुत्रको दाम्पत्यायण कहते हैं सहोदज, जो विवाह के समय गर्भमें रहता है उसका नाम सहोदज चेतजादि एकादश पुत्रप्रति-

तद्भावे ऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् । सपिण्डेऽपि सामान्य
श्रवणात् समानासमानगोत्रेऽप्यर्थः । ”

ब्राह्मण लोगों की प्रथम अपने *सपिण्डोंमें से पुत्रसंग्रह
करना उचित है सपिण्डोंमें से पुत्र न मिले तो असपिण्डोंमें से
भी पुत्र लेवे और कहीं से न लेवे। यहाँ यह शब्द सामान्य रूपसे
कथितहुआ, इसलिये सपिण्ड शब्द से केवल समानगोत्र सपिण्ड
न समझना असमानगोत्र सपिण्ड का भी बोध करना ।

“तथाच सपिण्डाभावे ऽसपिण्डः सगोत्र स्तद्भावे भिन्न गोत्रो
ऽपिशास्त्र इत्याह शाकलः । सपिण्डापलकश्चैव सगोत्रजमथापि वा ।
अपुत्रको द्विजो वस्त्रात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समान गोत्रजाभावे
पालये दन्य-गोत्रजम् । दौहित्रं भागिन्यं मातृ-स्वसृ-सुतं
विना” इति । अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्तः
चत्रियादिरसमान जातीयोदत्तको व्यावर्त्यते ।

क्योंकि शाकल कृपिने कहा है कि यदि सपिण्ड न होवे तो पहिले
असपिण्ड सगोत्री (एकगोत्र) में से किसीको दत्तक लेवे उसके
अभाव होने पर किसी भिन्नगोत्रकी भी दत्तक ले सकता है उसका
प्रमाण भी लिखा है कि पुत्रहीनब्राह्मण सपिण्ड के पुत्र वा उसके
अभावहोनेपर असपिण्ड समानगोत्रके पुत्रको दत्तक लेवे यदि

* सपिण्ड जिनके गोत्र पिण्डमें सम्बन्ध रहता है वे सभी
सपिण्ड सात पुरुष तक सपिण्डता रहती है ।

इन दोनों काही अभाव होवे तो दौहित्र, भागिनिय, और मातृसखा (मासी) के वेशाको छोड़ कर भिन्न शोच के पुत्रको भी दत्तक ले सकता है। शौनकेने जी कहा है कि “अन्यत्रतुनकारयेत्” अर्थात् सपिण्ड और असपिण्ड को छोड़कर और कहींसे दत्तक न लेवे इस का तात्पर्य यह है कि कोई ब्राह्मण क्षत्रियादि भिन्न जाति के पुत्रको दत्तक न लेवे।

यदाह मनुः। “माता पितावा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि। सट्पणं प्रीतिसंयुक्तं सज्जे यो दत्तिनः सुतः।” आपदि पुत्र अहीतुर पुत्र त्वे। सट्पणं सजातीयं। यत्तु सट्पणं न जातितः किन्तु कुलानुरूपैर्गुणै स्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रोयुज्यते इति मेधातिथि व्याख्यानं तत्रायमभिसन्धिः, औरसासत्वे क्षत्रियादे रसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्हत्वे ऽपि नामसंकीर्तनादि प्रयोजनक तथा पुत्रत्व मुत्पद्यत एवशास्त्रीयत्वात्, परन्त्वस्या एकारतया आसाच्छादन मात्रभा गित्वं, यदाह कात्यायनः। असवर्णास्तु आसाच्छादन भागिन इति।

मनुजीका एक वचन है कि, माता वा पिता आपत्तिके समयमें जल लेकर सङ्कल्य करके जी सट्पण और प्रीतियुक्त पुत्र को दान करते हैं उसको, दत्तिम पुत्र कहते हैं। यहां आपत्ति शब्दसे उस-कालकी समझना चाहिए कि जब लेनेवालीका पुत्र न होवे, और सट्पण शब्दका अर्थ सजातीय जैसा ब्राह्मणका ब्राह्मण, क्षत्रियका क्षत्रिय इत्यादि मेधातिथिने सट्पण शब्द की ऐसी व्याख्या की है कि, केवल

[८५]

श्रीरामस्तोत्रम्

(७३)

स्वभावादालस्यादतनुतनुरोगादपि च मे
सुमन्दं कर्मा ऽभूदपि भवति सभाविच तथा, ॥
पुनर्यत् कर्त्तव्यं तदपि मनसा न स्मृतमतो

हरे राम इत्यादि—

(७४)

भवान् किं वैकुण्ठे वसति भगवन् वा हृदि सताम्
नचास्मिन् पापिष्ठे भयदमतिरेषा मम वृथा ॥
पविले वा पापे वसति सकलव्यापकतया

हरे राम इत्यादि—

(७५)

भवानेको देवः सकलभुवनान्तर्बहिरपि
स्थितः सन् सर्वेषामभिलषितसिद्धिं जनयसि ॥
नच द्रष्टा श्रोता परद्रुह नकर्त्ता भवदृते

हरे राम इत्यादि—

(७६)

हरन् भीतिं चार्त्तिं स्मृतशुभद संसारजनिताम्
वितन्वन् विश्वासं तव भजन शस्त्रार्थफलितं ॥
ददत् भुक्तिं भक्तिं प्रकृतिगुणभुक्तिं गुणनिधे

हरे राम इत्यादि—

(७७)

महामुक्ता युक्ता तुलविमलशानिकमणिभिः

सुवर्णैः सौवर्णैश्चिररचितैराभरणकैः ॥

अयोध्यामध्याध्यासित भवनरत्नासनतनी

हरे राम इत्यादि—

(७८)

महस्त्राशयीमत् शुतिशुभचलत् कुण्डल लसत्

कपोलाय श्राजत्भ्रमर कुलवत्कुललमुख ॥

परव्रज्योतिः प्रकटितकिरीटोज्ज्वलगिरी

हरे राम इत्यादि—

(७९)

दया पारावाराप्रतिमगुणतुच्छोक्तसरो-

रुहज्योतिर्नैताम्बुजयुगकटाञ्जलतभय ॥

सुधासिन्धुदुयोहरणवदनेयडसनयुक्

हरे राम इत्यादि—

८०

सुनासा सौन्दर्याकर करिजमुक्ताफललसत्

कपोलाय क्रीडत् गत शनिसमोठाधरधर ॥

वराशीर्षानखीकृतहसितदन्तातिभुभग

हरे राम इत्यादि—

गङ्गास्तोत्रम्

(१३)

सत्यज्याशेषराज्यं तृण मिवहि यदा वारिधिष्यामसीम
माश्लेषायस्त वाहुं स्तन भरनमितां प्रेममुग्धां च कान्ताम् ।
तन्मात्रापत्यशिकादपहत हृदयं तातमशुभ्रताक्षं
प्रव्रज्याविष्ट चेता निजगृहमजहत् गौतमोवोधिसत्त्वः ॥

(१४)

सञ्चासं तादृशं वा कचिदपिमनुजैरत्र चादृष्टपूर्वं
प्रेमावेशात् प्रदीप्तं शुभदमसदृशं धर्ममसृष्टहंसम् ।
ध्यानञ्चालीनविश्वं स्थिरमतिचरितं निर्विकल्पं विलोक्य
तस्यासीत् किं निमग्नं जगदखिलमिदं विस्मयाश्रौ तदानीं ? ॥

(१५)

संलभ्या ऽभीतिमन्तः प्रशम-सुमधुरै स्तस्य सद्योवचोभिः
प्रेमाविर्भाववेगोद्गतकरुण-रसात् श्रोत्रियात् क्षत्रियाच्च ।
अश्वा गाव स्तथा ऽन्ये करिहरिणमुखा जन्तवो ऽरण्यजाता
लीलाखिलं तदा किं तव तटविपिने चक्रुरातङ्कशून्याः ॥

(१६)

विज्ञानानां तदानीजभिनवरुचिरा सुव्रतिं सम्पदाच्च
दृष्ट्वा ऽस्मिन् सुश्रुचिन्ता विविध-जनपदावासिनी दूरदेशात् ।
आगत्याशय नित्यं किमु विगतमदा मानवा भक्तिनम्ना
धर्मं मातस्त्वदीये ऽभूतरहित शुभे शिञ्चिता दीक्षिताथ ? ॥

(१७)

पद्मादादित्यतेजाः क्षितिपति रभवद्विक्रमादित्यनामा
ज्योत्स्नेवासौ प्रकीर्णं दिशिदिशि नियतं किर्त्तिं रद्यापि यस्य
रत्नान्यासन् सभायां नव शुभ किरणोद्भासिताशनभांसि
मातः काले च तस्मिन्नभवदिहकथं सौख्य सत्पट्टिकाशः ? ॥

(१८)

धारानाथस्ततः किं जलनिधिपरिखां भारतीयं धरित्री
मेकः कृतस्त्रां शशास प्रवक्ष्युजवलो भोज ऊर्जस्तलयोः ।
सत्यं किं तस्य राज्ये चिरतरविष्टतं वैर सुखं विहाय
वाणो लक्ष्मी य नित्यं नन्दतुररतुलं ब्राह्मणानां गृहेषु ? ॥

उभम्

॥ नमः श्रीविघ्न-वह्नी विघ्नं सिने ॥

भो ममाऽतिप्रिया भ्रातरः । यद्यप्यस्याङ्गत्वायां धरित्रामनेक
विधाः वाचस्मन्ति वर्त्तन्ते च तास्त्रनेकविधाः विचित्राः प्रचलिताश्च
विद्यास्तथा प्यस्त्रान्यै स्तवभवद्भि र्मुनिभि स्तथा राजभि र्मान्या
ऽतिपवित्रास्सर्वभाव रसादि व्यञ्जकास्त्रकलविध भावोदबोधिका
स्त्रमस्त सद्विद्यागुम्फिता संस्कृत माधैवोत्कटित्वत्रै तद्देशीयानान्तथा
यूरपाधिष्ठितानास्मान्यविदुषा मैकमत्यमुपलक्ष्यते यद्यपि बहु-काला
दारभ्य यवन जातीयानां बहुधाक्रमणैरत्या चारैश्चास्याः सौभाग्या
यः कुञ्जरिकान्तरितो येनाचल्य विदुषा सुखाह च्छातीय बलानि च

नष्टतामागतानि, तथापि करुणावतेश्वरेणास्माकमयन्देशस्तादृशा-
णा मध्वर्षिणाभूषाणा म्मन्त्र-पातिनाच्चाधिकारान्निष्कास्याऽधुनि
काऽधिकारिणामिङ्गलेखीयानामपक्षपातिनां हस्ते प्रचिस-
इति शं ।

यद्यपीमेऽपीङ्गलेखीया अस्माकमेनामपूर्वां संस्कृतां भाषां
सर्वे बहुमततया प्रख्यापयन्ति तथापि सन्तोषविधाः बहवो विद्वां
सोयेचैनमिव सार्व-भौमिकगिरास्मातर आन्यमाना अस्या उत्तम-
तास्माचीनताञ्चाऽसंशय मुदघोषयन्ते ।

एवं विधेऽपि काले यदस्या एवमनादरः स केवलमस्माक मे
वाचनानान्दीषः न त्वाधुनिकगवर्षमेष्टस्य; बहुकार्यसक्तत्वा दस्मा
कमनास्तन्दनार्दानवेदनाच्च नष्टस्वास्थ्यमनुदाटयन्तमस्वस्थिर्वाक्य
कथिकित्वाति, नहि स्वाशय मनिवेद्यन्तमर्थिन, मधिकारी किञ्चित्त
स्याऽभिप्रायं ह्यथयति, किम्वहुनाऽयाचन्तं स्तनन्धयच्छननी प्राणाद
धिकायापि स्तन्यन्तस्मै न प्रयच्छति ।

प्रियसभ्याः ! अस्याः भारत-मातृसंस्कृतगिरः पूजकाग्राह्याषा
भाषिनाच्च बहुमानदाः वयं सर्वे भारत-पुत्रा एव यतोऽस्या असत्-
कारेऽनादरे च प्रवृत्तास्मज्जाताः स्तावत् कावाक्षेप-शक्तिरस्माक
मन्य देशीयाना मन्यधर्मिणा आन्य-भाषिणामित्यवश्य मेवचिन्तनीयं
समस्तै रार्यपुत्रैः ।

प्रिय सुहृदः ! यद्भूतन्तद्भूतमधुनाऽपि प्रबुध्यध्वं, पश्यत च

दुरवस्थां स्वस्थाः भारतभूमेः । यां दृष्ट्वा प्रस्तर-हृदयस्या ऽपि जनस्य
मनः शतधा विदीर्यते दह्यतेचान्तः करणभारतोन्नतीकूनामुच्चाव-
चाम् । पश्यत भवन्तः पृथिवोस्थानाञ्चतुर्णमिश्रिथादि महाद्वीपानां
मध्यएकतमस्ये शिवाखण्डस्यह दशसु प्रदेशेषु निवासिनां चतविंश-
ति कोटि मनुजानां मष्टादश कोटिसंख्याकानामार्यं पदव्यान्निविष्टा
नामप्यस्यां समादरो नो प्रतीयेतर्घ्यं न्यमतानां मन्यदेशीयानामन्य
भाषाविदां मस्यां समदरे किमाशा-सम्भावना भवितु मर्हतीति
चिन्त्यम् ।

प्रिय भ्रातरः ! यद्येवमेवमाधुनिकाग्नेदय कोटि जन वदये
ऽपि दशा प्रवर्त्तं विष्यति, निस्संशय साचतुर्थसन्तति मेक मध्येवं
भूतस्संस्तुतभाषा विज्जनः बहुान्वेषणेनाऽपि नमिलिष्यत्यन्वेषा-
मेतद्भाषायां ग्रन्थकर्तृणामा-चार्याणाञ्च कथामात्र मश्रियत इति
निस्संशयं वदन्तः विद्यावन्तः विचारयन्ते ऽस्याः समुन्नतिम् ।
यद्यप्येवं विधप्रचारे प्रवृत्तैः राजपुरुषैः संस्थापिता च राजकीयशि-
क्षाप्रणाली, संस्थापिता च बहुविधाः महान्तो विद्यालयाः पर-
मत्रत्यानां सारासारविदां मार्ग्याणां युक्तिप्रत्युक्तौः स्वकल्पना ऽसि-
ना सहस्रधा खण्डयन्तः अल्पतरा अपि यवना स्वथेङ्गलण्डीया
एवोन्नतग्रीवा विराजन्ते संसत्सु च शिक्षयन्ति स्वांस्वामिव भाषाम्-
वालं कं गुरवश्चावितु मर्हन्तीति घृणास्पदमेतदार्यविद्वत्सु ।
अत्र भवता भवतामुद्बोधनायास्यैव पञ्च द्वीप नामास्यदस्य स्वदेश-

स्य दृष्टान्तमदर्शयन्नस्याः स्वभाव-मातायाः दुरवस्थामदर्शयामो-
ति शृणुव एदद्देशान्तर्गतेषु तथस्त्रिंशत् देशेषु प्रत्येकप्रदेशे शत
संख्याकापाठशालासत्वे ऽपि त्रयस्त्रिंशत्शत मितारूढावचासु पाठ-
शालासु न वर्तन्ते विंशति संख्याका अपि संस्कृता ऽध्यापका स्सन्ति
चेत् काश्चिच्चदुच्चयेणी स्वपाठ-शालासु परमच्चिद्वर्णवत् ।

एवं विधे भयानकी ऽवसरे ऽन्यजातीयानां सहायतां मनवल
स्वास्माभिर्वर्णधर्मा ऽवलम्बिभिरा र्यैरेव यतितव्य मितिनिधीयते
तत्र चायङ्गमोदेशोपकारिण्याः सभायाः मंचिपदे नियुक्तेन राजकी
यपाठ-शालायां संस्कृताध्यापकेन भातुदत्तनाम्ना पण्डितेना ऽनु
मोदितः विचारितश्च यदवलम्बनेन प्रतीयते ऽस्या भाषाया अपूर्वी
न्नतिरिति ।

प्रथम मन्त्राभिः पञ्चशत संख्याकैः संस्कृत विव र्धयिषुभि र्मन्त्र्यै
रस्यां प्रतिज्ञायां स्वातन्त्र्यं यत् सभाद्वारा मुद्रिताणाम्नाचीनन
व्यार्थभाषा प्रचारितानाम्युक्तकानां षण्मुद्रामूल्यादनविकानि
पुस्तकानि वर्षे वर्षे क्रीतव्यानीति

द्वितीयमेव विध संख्यापूर्तौ निर्मितायाः 'काये-कारिणी स
भयाः "नियोगेनास्मभ्य प्रेषितानि तथा न्यान्य निदञ्जन प्रेषिता नि
पुस्तकानि मुद्रयित्वा प्रचलितानि भविष्यन्ति, प्राप्स्यन्ते च निम्ना-
तारोविहांसः- यथायोग्यम्पु रस्कारमुक्तसभातः ।

तृतीय मन्त्राः सभाया मधीनमेकं पुस्तकालयं पुस्तक विक्रयाय

प्रतिष्ठापयिष्यते यस्यायत एवमव्यय निर्वाहोपि भविष्यति । समाधि
कायसत्त्वे पूर्वमेव प्रतिवर्षं पुत्रादादौभ्योऽन्यदानयनन्निषिध्यते ।

पञ्चशत सभ्य-संख्या पूरणान्ते कस्मान्नित्यभ्यजनात् किञ्चिदपि
द्रव्यन्नयच्चीतव्यं कार्यं कारिणी सभा ऽ नुमत्यैका पूर्वं द्वे मासत्रया
न्तन्तिस्त्रय पद्यादादौस्यन्ते एवं प्रकारेण कार्या ऽ रम्भेकृते ऽल्पका
लेनैवोस्थाभाषायां बह्वन्यपूर्वाणिग्रन्थान्युत्पत्स्यन्ते येन देशस्य मङ्ग
लं भविष्यति । पण्डित योभोबुद्धतेन प्रेषितं ।

पुरुषार्थः

तत्रभवद्भिः श्रीमद्भिर्नैषध-रचयत्प्रभिरुक्तमिदं नारदमुखात् ।
यथा“सम्प्रति दमयन्ती यान् यान् गुणान् वेशान् वा बहुमन्यते तत्र
तत्र विशेषतालाभो भूभूतां पुरुषार्थः । तेषां सर्व-प्रयत्नाधिगम इव
प्रय इत्यर्थः । वयमपि ब्रूम इदानीं मपि बहवः कृत विद्या स्तुच्छा
यानुवर्तिनो ऽकृतविद्यासङ्गं गच्छन्तीयानां शिष्य प्रशिष्यातिवृद्ध शिष्या
य दृश्यन्ते येहि स्त्रीजनानुरञ्जन मेव परमपुरुषार्थं मामनन्ति ।
तेहि यादृशेषु व्यवहारेष्वाचारेषु च स्त्रीणां मनुरागो, निजात्यन्त म
नभिमतानपि तान् साति प्रयत्नेन समाचरन्ति तत एव का कथे
कोश्वरवादिनामपौत्तलिकानां, निरीश्वराणां नास्तिकानामपि गृहे
त्रयस्त्रिंशत् कोटिसंख्याकानां मूर्त्तिमतां देवतानां पूजा ऽ नुष्ठी
यते, यथाविधानि पुस्तकानि स्त्रीणां रुचिकराणि तथाविध पुस्तक
रचन एवेदानीन्तनानां सर्व्वोत्तमः प्रायासो जातः, तेन हि नात्मनः

स्वस्वाप्तौ कवित्वं भक्तिरहं न चाहं च शब्दरचनोपयोगिनी वि-
द्या, विवेकं दर्शनादिकम्वा परं स्त्रीसमाज-सन्तोषसाधनायावच्छं
शब्दरचना कर्त्तव्येति सर्वेषां संकल्पः । येन च कारणेन सुकुमार
चक्षुषः बुद्धिभ्यः अतुर्दृशवर्षीयवाचकोभ्यः आरभ्य पलितशबलित
दूषे प्राङ्मिवाकं पश्यन्त मयधोच्छलितादिरसपूर्णं कवितावलीं
तद्याजिधं वा श्राव्यतादौप पूर्णं काव्यं विरचय्य देशस्य समुन्नति-
मूले सुदारणं कुठारावातं कुर्वन्ति, यथवा सुन्दर पाठिका-जनाना
मन्तः प्रसादं स्वकोषवपण-दर्शनमेव येषां परमं पुष्पार्थस्तेषां
समीपे देशोन्नति कथा यातुल प्रलापसालं न ततः कोनापि कर्ण-
पातः क्रियते ।

स्त्रीणां सन्तोषसाधनायेमेव लोकानुवर्त्तनं यथवा न केवलं
लोकानुवर्त्तनं धर्मागुष्ठान मपि तदेक-प्रयोजनं सिद्धये, यत्त-
स्त्रियः श्वशुरादि गुरुजनेषु भक्तिमत्तौ देवरादिपरिजनेषु वस्त-
लाद्य तलेव पिष्टभक्तिः परां काष्ठा अधिगच्छति आहवाससाह
पूर्णतां प्राप्नोति; यत्त स्त्रीणां कल्याणाय तत्त फलसम्पन्नाया
दृश्यते ।

नैतेनास्माभिरिदं विज्ञाप्यते यत् स्त्रीणां सुखोन्नतं कर्त्तव्य-
मिति । तासां सन्तोषोपपन्नं साधनीयः किन्तु तत्-साधनसालं
नास्माकं पुष्पार्थः, सर्वस्वोन्नतः सर्वं प्रयत्नेन तद्गुष्ठानं न करणीय
मित्यर्थः । सन्ति हि संन्यासिणा जनेत्यादि सर्वजनादि जनां प्रयत्नं

प्राप्तेव यथायथा बुडानेन प्रकृत पुरुषार्थाधिगमो भवति तन्मध्ये स्त्रीणामनुरञ्जनमन्यतममिति ।

विलम्ब कारणं

विदित मस्ति साम्प्रतं सर्वेषां यद्दहरहर्गामश्वं पुरुषं पशुञ्च नोयमानस्याऽपि दृष्टिं नोपगतस्य वै वस्त्रतस्य कुटिल कटाक्ष पातपाल मिव प्रजातमस्त्रवगरं लवपुराभिधम् ।

का गणनेदानीं कति मनुजाः प्रत्यहं मृत्युना कवली क्रियन्ते सर्वे एव जनाः प्रत्यहं प्रातरुष्याद्योष्याय “मरण व्याधिशोकानां किमद्य निपतिष्यती” “ति चिन्तया निश्चेष्टाश्च तिष्ठन्ति । यदि कदाऽपि कर्थाञ्चित् चेष्टा प्रसरति तत्क्षणमेव प्रत्यग्रहतस्त्रजन वान्धवानां गगनमार्गभेदेन करुणपरिदेवनेन पुनरेव हृदये लीयते सा, तेनहि विद्योदय प्रकाशे विलम्बोजात इत्यलम्

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाभानसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकहृत्तातुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्याद्दिव्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं १०]

अप्रैल इ' १८८१

[४ सङ्ख्या

	सूची	पृष्ठे
पञ्चाव महाविद्यालयस्य ४३—४५	”
पुराणकथा ४५—४६	”
श्रीरामस्तोत्रम् ४७—४८	”
होलिका ४८—५३	”
लर्डवेकनस्कील्ड ५३—५६	”

लाहोरे

ऐखर्त नामके यन्त्रे दिल्वाग्रायनामधेयेन मुद्रितः

विज्ञापनम् ॥

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाशि” नामधेयं प्राक्ततभाषाव्याकरणं महाकविवररुचिविरचितं विद्योदय-
मप्यादकसंग्रहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरैव कालेन
प्रथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रन्थेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया साभि-
क्षाः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिन्यः) लवपुरस्थ संस्कृत
पाठाशालान्वतमाध्यापक पण्डितश्रीमुखदयालु विरचिता मूल्यं

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

” पञ्चादेयं ३।००

(प्रत्येकसखं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

कन्देविधः (संस्कृतहिन्दीभाषापरिचयकारि ग्रन्थः) ल- लव
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहौर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्टार्स आफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कलेजे
प्राप्तव्यः । कवितावली—(ग्रन्थसमग्रकविताग्रन्थः) मूल्यं ।

अस्मत्समीपेप्राप्तव्या ।

॥ पञ्चावमहाविद्यालयस्य ॥

वर्त्तमान मासस्य षड्विंशतितम दिवसे ऽपरान्ते राजकीय
 प्रधान विद्यालये पञ्चनद महाविद्यालयस्य साम्प्रतिक पारितो-
 विका-दानरूपो महीदये मङ्गलाहम्बरेण संवत्तः । राजाधिराजः
 पञ्चनदशासिता लेटनेष्टगवर्णर--पदाभिषिक्तः श्रीयुतेजर्टन
 महीदयः स्वयमागत्य सभापतिपदमधिकृतः सभा मलप्रकार ।
 अपरे च राजमहाराजनवान-सर्दारप्रमुखोपाधि-शासिनी वडवी
 विप्रथिन, आर्य्य-यदनप्रिखसन्नादाज-शास्त्रतत्त्वज्ञा विद्वांसः, परी-
 क्षोक्षीर्षा वा साधुचरित-सम्पन्नान्ध्याताः, राजकीय-प्रधानविद्या-
 लयाध्यापकाः, प्राच्यविद्यालयाध्यापकाश्च, निखिल पञ्चनद विद्या-
 लयाधिकारी डिरेक्टर-पदाभिषिक्तः, प्रधानतन-विचारानिकार
 नियुक्ता, अन्ये च वडवी राज पुण्या अलत्या दर्शकनिचयाश्च तत्र
 सभागृहे समेता आसन् । सुविस्तृत मपि तत् सहोष्टत् भिन्नजा-
 तीयेर्जलुजनिकरैः पूर्णं तथा विविध-पुष्प-लता-पल्लव-ध्वज-प-
 ताकाव्यलंकृतं धिविददर्शनं जातम् ।

अथ यथानिर्दिष्टमये तत्र भवति, पञ्चनद शासितरि लेट-
 नेष्ट गवर्णरोपाधि-शासिनि श्रीमति इजर्टन महीदये सनित्य
 सभामधिकृते तालकावनिष्ठ मीश्वतानवादनं प्रारब्धम् । ततः
 पञ्चनद महाविद्यालयाध्यक्षः विविध-भाषावाक्यतत्त्वज्ञः श्रीमान्
 लाइटनर--नामधेयो महीदयः सत्प्रवृत्त्या महाविद्यालयस्य

विगतवर्षीय--सर्वाङ्गीनोन्नतिविवरणं पठित्वा तत्रभवते पञ्चनद
शास्त्रिणे प्रधानराजपुरुषाय कतिचित् विद्यालुरागिनः धनिनः
प्राच्यविद्यालयाध्यापकान्, ग्रन्थकर्तृन्, विशेषगुणशालिनः स्था-
त्राश्च तत्पार्श्वे मेकैकं सुपनीत्य प्रदर्शयामास । ततस्तदाज्ञया परी-
क्षोत्तीर्णंभ्यः स्थात्रेभ्यः अपरिभ्योऽपि सुचरितेभ्यः स्थात्रेभ्योऽध्याप-
क-ग्रन्थकर्तृभ्यश्च यथायोग्यं पारितोषिकं प्रदात् ।

अस्मिन्वर्षे प्राच्यविद्यालयेभ्यविषेषु शास्त्रेषु दत्तपरीक्षेभ्यः
स्वस्वीपाधिसूचकं प्रशंसापत्रञ्च प्रदत्तम् ।

ततस्तत्रभवान् पञ्चनद-प्रधान-राजपुरुषः समुल्याय पञ्च-
नद महाविद्यालयस्य तदध्यक्षस्य श्रीमतः डक्टरलाइटनर महो-
दयस्य च भूरि प्रशंसावादं कुर्वन् वक्तृता मेकामपठत् ।

ततः प्रयाते तस्मिन् श्रीमान् डक्टरलाइटनर महोदयः स्वदेश
प्रस्थानं स्वस्वयनं चिकीर्षु रिव संस्कृत-यवन-ग्रन्थशास्त्र-तत्त्वज्ञेभ्यो-
नगरस्थितेभ्यः सर्वेभ्य एव पण्डितेभ्यो निजवृत्तं कीर्तमेकैकं शुभ-
वस्त्रं खण्डं व्यसृजत् । ततः कविभ्यश्च पारितोषिकं प्रदत्तम् ।

वस्तुत एतद्वर्षीय पारितोषिकं दानीत्सव मवेक्ष्य सर्वेषामेव
पञ्चनद-महाविद्यालयहितेसूनां चित्तं मानन्दोत्फुल्लं जातम् ।
वयं मपि प्रत्यहं पञ्चनद-महाविद्यालयस्य सर्वाङ्गीन-समुन्नति
मवलोक्यापारानन्दवारिधौ निमज्जन्त एवाद्यास्य जन्मदाता र-
क्षिता च श्रीमान् डक्टर लाइटनर नामधेयो महोदयो वर्षद्वयावका

अं गृहीत्वाचिरेणैवास्मान् विज्ञाय स्वदेशं यास्यतीति चिन्तयन्ता-
ऽनवधिदुःखं अनुभवामः । जगदीशस्तं दीर्घायुषं करोतु । स चा-
चिरेणैव पीडोन्मुक्तः सत्वरं सन्नं प्रत्यागत्यास्मान् पञ्चनन्द-महावि-
द्यालयञ्च सनाथौ कुरुतां मिलित्वास्माकं प्रार्थना । *

श्रीमतो उक्त्वा लाइटनरं महोदयस्य स्वदेशं गमनेच्छाजनितं
दुःखपरम्परया नियतं क्लिश्यमाना अपि वयम्, पञ्चनन्दस्य देशीयानां
प्रिरीरत्नरूपं पञ्चनन्दविद्यालयं नियतं हितैषिणं तस्य प्रणमाविर्भावे
प्रधानोद्यमिनश्च श्रुतवावुनवीनं चन्द्ररायं महोदयं पुनरेवास्य
विद्यालयस्य सहकारि कार्याध्यक्ष-पदाधिरूढं मवलोक्य नास्माकं
स्वल्पाऽपि कृताश्रया जाता । यतः सहि विह्वलेऽस्य विद्यालयस्था-
मृत्वात् सहायदो विदितभूयिष्ठस्यास्य कार्यकलापानां, नूतनस्तेन सर्वं
सुष्ठु सम्पादितं भविष्यतीत्यस्माकं सम्पूर्णं एव विश्वासः । इत्यन्तम् ।

॥ पुराण-कथा ॥

“यं सर्वं श्रैलाः परिकल्पय वत्सं
भेरी स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
आसन्ति रत्नानि महोषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुह धरित्रीम्”

कुमार सम्भवम्

अथ प्रदर्शितं पुराण कथाऽस्य वाक्यं व्याख्याया सुपकारं करो-
ति । पुरा चैतायां सूर्य वंशीयं चतुर्थं नृपते वेंणस्य दक्षिण करम-
थनात् पृथुर्नाम राजा जातः । अयं प्रजारञ्जनात् प्रथमं राजोपा-
धिं प्राप्तः । यथा “तेनानु रक्षिताः सर्वाः सुखे सुमुदिरे तदा ।

अशुरानास्तु वीरस्य नाम राजेन्द्रभावत । “तथा स शोधानां प्रथ-
मो रथानामादिकर्त्ता” यासीत् । तत् प्रितुराजतादां सम्पूर्णमरा
जलमासीत् । ततः प्रजाः सभ्यां लुक्पितृ गीतुः । “अराजको नृप-
श्रेष्ठ धरितया स्वकीयधीः । अस्मात्ततः अयं यान्ति प्रजाः सभ्याः
प्रजेश्वर त्वं नीतिप्रदो धाता प्रजापातो निरूपितः देहि नः कुत्-
परीतानां प्रजानां जीवनीयधीः” । तस्मिन् नृपतिः लुपितो
दिव्यमाजगवं धनुर् दिव्याम् परांवादाय बहुधरा मभ्यधावत् ।
ततोवृत्तं यथा “ततो गीतुषां वाखाय भूः पलायितुं सुकहेत् ।

प्रथमोऽनुवत स्तथाः द्रुवहीतिप्ररात्तनः ।

ततः स्थितैकं देशेत् किं करोमीति सा ब्रवीत् ।

एषु रथवद्वाक्यं नीयितं देहि वृत्ते ।

तथैव पात्रवीड्मि दुर्दोहं च वराभिन्नः ।

स्ते स्ते पाणी एधुर्वत्तं ज्ञत्वा साधयुजं यनुम् ।

तदन्तमभवत् शुद्धं प्रजा जीवन्ति तेन वै ।

ततस्तु ऋषिभिर् दुग्धा वत्तः सोमज्ञादाऽभवत् ।

दोग्धा वृद्धसति रभूत् पात्रं वैदः स्तपो रतः ।

वेदैश्च समुधा दुग्धा दोग्धा मित्रज्ञादाऽभवत् ।

इन्द्रो वत्तः समभवत् जीरसूक्तारं पलज् ।

× × × × × × × × एवं क्रमेण × × ×

“गिरिभिर् व्यसुधा दुग्धा रत्नानि विविधानि च ।

श्रीपशानि च दिव्यानि दोग्धा मेरुर्महावत्तः ।

वत्सोऽभूविमवां स्तत्र पात्री शैलमयी इत्यादि ।

॥ श्रीरामस्तोत्रम् ॥

(४८)

किमिन्दो रक्षोऽननु-भवति, पाण्ड्यासासिक-प्रिष्टः

किमस्या-स्नेहम्वा, भवदति कृपाया जडमतिः ।

प्रदत्तेयं जिह्वा, धृत मपि च नामाधि-हरणम्

हरे राम इत्यादि—

(४९)

विना त्वां नास्त्यन्यः सुरनर-पशूनामभयदो,

भजे कं, ? याचे कं, ? कमिष्टु हरणं यामि वरद ? ।

गुणैरेतावन्नि जंगति पुनरन्यो जयति को

हरे राम इत्यादि—

(५०)

वृषत्वं, देवत्वं, तवनयनकोषेक्षणजगु,

धनं, धर्मः, कामोऽवृत्त मपि च ते श्रीचरणयोः ।

शमीति स्ते हृष्टो कलुष-हरणं नाम भवतो

हरे राम इत्यादि—

(५१)

गृहे वाऽरण्ये वा, दिशि दिशि वसन्तं, पथि पथि

भ्रमन्तं, भीत्यन्तं क्वचनगतवन्तं, भययुतम् ।

भयाभावाद्याविर्भव शिवदनामाऽ भयमनो

हरे राम त्राहि त्रिभुवन गुरो ! 'भामगतिकम्' ॥

(५२)

जगन्निबं मिली हरति जगदाव्ययदत्तसो
 दिवामात्रं रात्रौ नतु निषितु सोमो नतु दिवा ।
 दिवा रात्रौ वेको हरति समकाशशक्तिरणे
 हरे राम इत्यादि—

(५३)

विजाने वा किम्वा, यदि तव न जाने गुणकथा,
 स्तथापि श्रीजाने ! भव कलधि यानेन कृपया, ।
 अपि प्रेक्षा, नाज्जा सुवनजन-साधारणतया ।
 हरे राम इत्यादि—

(५४)

वदान्यो या कोऽन्यः, कनिष्ठ ग्रहणं यासि तच्छते
 “सृतो यः कल्याणं वितरति हरिः सोऽयमवतु” ।
 इयं साध्वी बुद्धि र्यदि भवति, सिद्धिः करमता,
 हरे राम इत्यादि—

(५५)

भवन्तं श्रीरामं यद्दृष्ट भजमान स्मरति सः,
 ऋषी रक्षः पक्षी पशुरपि च नौचः श्वपचजा ।
 समास्ते ते, तेषां त्वमसि करुणा-सागर ! सुहृत्
 हरे राम इत्यादि—

॥ होलिका ॥

एतदाख्यस्य महोत्सवस्य भारतीयैः सर्वत्रैव प्रदेशे समनुष्ठानं भवति । पाश्चात्योद्दीच्यादि प्रदेशीयजना महोत्सवनेतं होलिका-
ख्यया समाकलयन्ति, वङ्गत्वयं होल शचेतिनाम्ना प्रसिद्धः । उत्स-
वोऽयमुभयत्र न केवलं नाममात्रेण भिन्नः । शिवदेतदङ्गीभूतानि
कर्मोत्सवपि भिन्नरूपेण समनुष्ठायन्ते ।

सुविहितं भवत्येतत् प्राचीन शास्त्राद्यवलोकनेन, पूर्वं भा-
रतस्य सर्वत्रैव प्रदेशेषु वसन्त समये वसन्तीत्यसौ नाम कश्चिदुत्स-
वोऽनुष्ठितो वभूवेति । तद्वहि राजकल्यका अपरा अपि सङ्ख्या
वनिता राजाद्यानग्रगुह्येषु साधारणविहारस्थानेषु प्रकाशं
नृत्यगीतानुष्ठानपूर्वकं वसन्त-कालस्याधि-दैवतं मदनं पूज-
यामासुः ।

कालेनासौ महोत्सवो होलाकाख्यां जगाम । यथा दाय-
भागे—

“प्रतीत्य कर्त्तव्यं होलाकानुष्ठानोपपत्तये होलाकाकर्त्तव्येति
श्रुतिः कल्पिता भवति” ।

तद्दीका कारेण औक्षण तर्कालङ्कारेण होलाका शब्दस्य वस-
न्तीत्यव इति अर्थः कृतः । इदानीं स्पष्टमेतत् प्रतीयते यत् हो-
लीति शब्दो होलाकाया अपभ्रंशरूप एव ।

तथापि न शक्यत इदानीं कस्मिन् समये होलाका इत्यस्य

ह्रीलीत्यपभ्रंशो जात इति विनियेतुं । प्रत्युत विविधेष्वपि संस्कृत
पुस्तकेषु ह्रीलिका पूजाया विधानं दृश्यते यथा बृहदारदीये ।

“फाल्गुने पूर्णिमायान्तु ह्रीलिका पूजनं स्मृतम् ।

सच्चयं सर्वकाष्ठानां पलालानाञ्च कारयेत् ॥

तन्नाग्निं विधिवद्बुत्वा रघोघ्नैर्मस्तविस्तरैः ।

ह्रीलिका राक्षसीचैव प्रह्लादभयदायिनी ॥

अतस्त्वां प्रदहतेऽयं काष्ठाद्यैर्गीतं मङ्गलैः ।

ह्रीलिका प्रदोषनं निशागमे कार्यम् । तथा च पृथ्वीचन्द्रोदये

“निशागमेतु संपूज्या ह्रीलिका सर्वतो मुखैः ।

अथ ह्रीलिका कथा भविष्योत्तरे—

युधिष्ठिर उवाच । किमर्थं फाल्गुनस्यान्ते पौर्णमास्यां जनार्दन ।

उत्सवा जायते लोके देशे गामे तथा पुरे ।

कोवाऽस्यां पूज्यते देवा नियमं किं व्रतादिकम् ।

किमस्यां पूज्यते कृष्ण ! एतद्विस्तरतो वद ।

श्रीकृष्ण उवाच । आसीत् कृतयुगे पार्यं रघु नाम नराधिपः ।

शूरः सर्वगुणोपेतः प्रियवादी वहुश्रुतः ।

न दुर्मित्रं न च व्याधिर्नाकालमरणं तथा ।

नाधर्मं चरते लोकस्तस्मिन् राज्यं प्रशासति ।

पौराः सर्वे समागत्य त्राहि त्राहीति चाब्रुवन् ।

अस्माकं च गृहे राजन् दुष्टा नास्येति राक्षसी ।

दिवा रात्रौ समागत्य बालान् पिडयते बलात् ॥ रक्षीष्टै र्धूप
 दीपैश्च भेषज्यै र्वा नराधिप । मन्त्राद्यैर्मार्ज्जनाद्यैश्चा नियन्तुं नैव शक्य
 ते । पौराणां तद्वचः श्रुत्वा रघुर्विस्मयमागतः । विभ्रमाविष्टद्वयोश्च
 शिष्टं वाक्यमब्रवीत् । वशिष्ठउवाच । शृणु राजन् परं गुह्यं नाख्यातं
 कस्यचिन्मया । दुन्दानामिति विख्याता राक्षसी मालिनः सुता । तप
 साराधयामास महादेवं वरप्रदम् । प्रीतस्तानाहभगवान् वरं वरय
 सुव्रते यत्तेऽभिलषितं तत्तत् प्रदास्ये त्वविचारतः । दुंढा प्राह महा
 देवं यदितुष्टः स्वयं मम । तदवध्या सुरादीनां मनुजानां महेश्वर ।
 मां कुरुष्व त्रिलोकेश अस्त्राघातै स्तथैव च । शीतोष्णवात वर्षासु दिवा
 रात्रौ गृहान्तरे । अभयं सर्व्वदा मे स्यात् त्वत्-प्रसादात् सुरेश्वर ।
 एवमस्त्विति प्रोक्त्वा तां पुनः प्रोवाच शूलशृङ्ग । उन्नतेभ्यः शिशुभ्य
 च भयं ते सश्वविथति । ऋतुसन्धौ महाभागे मा व्ययां हृदये कथाः ।
 एवं दत्त्वा वरं तस्याः प्रेक्षन्त्या भगवान् भवः । स्त्रे लब्धौ यथाह्वयं
 स्तथैवान्तरधीयत । एवं लब्ध्वा वरं तस्माद्राक्षसी कामचारिणी । नि
 त्यं पीडयते बालान् संस्मृत्य हरभाषितम् ॥ अहोऽयं निगृह्णाति
 सिद्धमन्नं कुटम्बिनां गृहेषु तेन सालोके आडाड्येभिधीयते । एवं ते
 सर्व्वमाख्यातं दुन्दुया चरितं मया । साम्प्रतं कथयिष्यामि येनोपाये
 न हन्यते । इयं, पञ्चदशी शुक्ला फाल्गुनस्य नराधिप । प्रीतकालान्त
 सं-प्राप्तो प्रातर्मधुर्भविष्यति । अभयं सर्व्वलोकानां दीयतां पुरुषोत्त
 म, यथा ह्यशंकितो लोके रमन्ति च हसन्ति च । दासजानि तु खञ्जा

नि गृहीत्वा समरोत्तुकाः । शुद्धाय वन्द्यभिः सार्द्धं शिषवः संप्रहृषि-
ताः । नानारंगमयै वस्त्रैश्चन्दनागुक्तमिषितैः । आवीरञ्च शुक्ला-
लङ्घमुखे तास्त्रूलसज्जतं । वंशीयं जलयस्तं च चर्मयत्नं करैर्धृतम् ।
गालिदानं तथा ह्यास्थं ललना नर्त्तनं तथा । तत्राग्निं विधिवदधुत्वा
रक्षोघ्नेर्मन्त्रविस्तरैः । ततः किलकिला शब्दैर्मृदङ्गैश्च विशेषतः । तम-
ग्नित्रिःपरिक्रम्य गायन्तु च हसन्तु च जल्पन्तु स्नेह्या सर्वं निष्प-
ष्टायस्य यन्मतम् ।

तेन शब्देन सा पापा होमेन च निराकृता । अदृष्टघातैर्हिम्नानां
राक्षसी क्षयमिष्यति । श्रीकृष्णउवाच । तस्य तदचनं शुक्ला स दृपः
पाण्डुतन्दन । सर्वं चकार विधिवद् यदुक्तं तेन धीमता । गता सा
राक्षसी नाशं तेनोद्येण च कर्मणा । ततः प्रभृति लोकोऽस्मिन् सा दु-
ष्टा विमुखाऽभवत् । सर्वं दुष्टापहो होमः सर्वं रोग प्रशान्तिदः ।
क्रियते यहिजैः पार्थ तेन सा होलिका मता ॥ प्रसंगात् दीलोत्सव
विधानं कथ्यते । तथा च । विशेषतः कलियुगे दीलोत्सवो विधीय-
ते । फाल्गुने च चतुर्दश्या मष्टमे यामसंज्ञके । अथवा पौर्णमास्या
न्तु प्रतिपत्-सन्धि-सम्भितौ । पूजयेद्दिधिवद्भक्त्या फाल्गुचूर्णं यतुर्वि-
धैः । सितरक्तैर्गौरपीतैः कर्पूरादि-विमिश्रितैः । हरिद्राचारयो-
गाच्चरङ्गरम्यै मनोहरैः । अन्यैर्वा रङ्गरम्यै च प्रीणयेत् परमेश्वरम्
। एकादश्यां समाारभ्य पञ्चम्यन्तं समापयेत् । पञ्चाहानि त्र्यहाणि
सुदीलोत्सवो विधीयते । दक्षिणाभिमुखं कृत्वा दीपयानं सज्ज

राः दृष्ट्वापराधनिचयेमुक्तास्ते नात्र सशयः ।

इति पाद्रे पातालखण्डम् ।

अपिच । जैमिनिस्त्वाच — फाल्गुने मासि कुर्वीत दीनारोहण
सुत्तमम् । यत्र क्रीडति गोविन्दो लोकानुग्रहणाय वै । फाल्गुन्याः
पूर्वतो विप्राश्चतुर्दशानि निशासुखे । वङ्गात्सवं प्रकूर्वीत दीनमण्ड
प पूर्वतः । इयं लीलाभगवतः पितामह सुखेरिता । राजर्षिणेन्द्र
द्युक्तेन कारिता पूर्वमेव हि । दृष्ट्वा दीलास्थितं देवं सर्वपापैः प्रमु
च्यते । इमां यात्रां कारयित्वा चक्रवर्ती भवेन्नृप । ब्राह्मणस्तु चतुर्वि
दी ज्ञानवान् जायते भुव इतिस्कान्दे उत्कलखण्डे चैव मासि
सिते पक्षेदक्षिणाभिसुखं हरिं । दीनारुढं समभ्यर्च्य मास मान्दो
लयेत् कलो ॥ इतिगारुडे

तस्य सन्नेपव्यवस्था—यदा अरुणोदयकाले पौर्णमासी ला-
भस्तत्रैव दीलयात्रा । उभयदिने अरुणोदय काले पौर्णमासी लाभे
पूर्वदिने । सङ्गव मध्याह्न कालव्यापित्वात् त्रिसन्ध्याव्यापित्वेन तिथे
र्वलवत्वाच्च । यदातिथिचयवशादारुणोदयकाले न पौर्णमासी
लाभस्तदा कदाचित् सहायभावेन चतुर्दशादरः ।

इतिदीलयात्रातत्त्वं

॥ लङ्गेवेकनस्त्रीलङ् ॥

अहो ! साश्रुतस्तृप्यन्ता वर्त्तमान समयस्य सुभूषणरूपो लङ्गे-
वेकनस्त्रीलङ्गनामा कलिमल्लोकादि । सर्वं तस्यैवो नि-

खिलस्येन त्रिउग्रराज्यस्याधिदेवतरुणः प्रधान-सचिव आसीत् ।
हिमालयात् कुतारिकापर्यन्तं निखिलमेव भारतवर्षं तथाऽन्यत्
सर्वं जङ्गलण्डाधिकृतं राज्यमस्त्रात्रां सोऽसकं प्रतीक्षन्ति स्म । अस्मि
न् सुविस्तृते त्रिउग्रराज्याय न कथिदेतदाज्ञा प्रतिरोधकोऽय-
वा मनस्यपि तद्विरोधप्रवृत्तौ सन्नयोज्ञः किं बहुना तदैतस्या-
द्याऽस्य विस्तृतसाम्राज्यस्य जीवनसञ्चालिनी ताडितशक्तिरिव
सर्वं देवाङ्गेषु समरूपा स्थिता सन्निविष्टयानासनाशयादिकं
सर्वमेव कार्यमस्याभिप्रायानुसारत एव सम्पादितमभूत् । यं देशं
प्रति तेन क्रूरः कटाक्षो निविष्टः निर्दोषस्यापि तस्य ध्वंसएव नि-
श्चित आसीत् एवं भारतवर्षीयार्थनिचया अस्य कीदृशान्दुका इवा-
सन् । अथवा न केवलं मर्थाः सर्वे भारतीया अप्यस्य शालभञ्जिका
व्यापारं निर्वाहयन्ति स्म ।

यय मस्त्राकं पुराणेतिहास-नीतिशास्त्रेषु बहुनामङ्गीकृत-निर्वा-
हकानां कथाः शृणुमः । परं तेषां प्रतिज्ञा नाम स्वसामर्थ्यां गुरुपा ;
तथाहि भीमस्त्रिभुवनैकधनुर्धरः संग्रामविजितचक्रान्तक आसीत्
ततस्तेन प्रियपाण्डवेनापि दुर्व्योधनाद्भोजनप्रत्युपकारं चिकीर्षुणा
प्रत्यहं दशसहस्रवीरवधे प्रतिज्ञा कृता, कृता च संविदपरा
श्रीकृष्णमखं ग्राहयितुम् । निजातिप्रियाणां सततमनुगतानां
मभीक्षितजयानां पाण्डवानां सर्वनाशी भवतु न तत्रास्य दृक्-पातः
ययं प्रत्यहं दशसहस्र-वीरान् घातयिष्येति, धनञ्जयः पाण्डवानां

सुक्कसित रूपः तस्य विनाशे अपरेऽपि सर्वे पाण्डवाः प्राणांस्वक-
 न्तीति सुनिश्चितं जानन्नपि स केवलं कृष्ण मस्त्रं ग्राहयितुं
 तादृशस्यापि धनञ्जयस्य विनाशाय सम्यगुद्यम चकार । एतत्
 प्रतिज्ञाहय निर्व्वीहेण भीमस्य स्वभुजवलाव लेपजालवचन रक्षां
 विहाय न काप्युद्देश्यसिद्धिरभूत् । अपर दानशो नौतिशास्त्रान्तर्नि-
 हतदुर्वोध-तत्त्वाभिज्ञानात् कुटिलेयपरपर्यायः । सचेतसामचेतसा-
 म्वाऽपकारिणां सखूलोत्सूलन एव सङ्कल्पः । अपकारिणां सहस्र-
 गुणपकारं विहाय नाख्यस्याङ्गीकारनिर्व्वीहे व्यापि प्रयोजना-
 न्तरसिद्धिः । अदन्नपि स्वशक्त्यनु सारत एव प्रतिज्ञां चकार । एवं
 सर्व्वत्र सामग्रीसम्मज्जाना सेवारुरूप कार्य्यकरणे प्रतिज्ञा दृश्यते,
 वेकन स्फोल्ङ्वासक्तस्य प्रतिज्ञा त्वत्पर्य्यैव । तनेकदालडं पदा-
 भिषिक्तः वेलोरम नामा पप्रक्त किमिच्छन्तीति । स उवाचाहं इह-
 लण्डं साज्जाज्यस्य प्रधानमन्त्रीभवितुं मिच्छामि, समधिकरोह च
 वारद्वयं तत् पदम् ।

अन्यच्च स यदा दुद्रुक्षुश्च नामकस्य स्थानस्य प्रतिनिधिर्भूत्वा
 पार्त्तिमेष्ट सभायां प्रथमं व्याख्यानं मपठत् । तस्य तदव्याख्यानं
 निश्चयं सर्व्वे सभास्था उच्चैरुपहासं चक्रुस्ततो ऽस्य व्याख्यानं विहायो
 पवेशनमेव येनो ऽभूत् । तेजस्विनां तेजो ऽभिभवेहि चणमात्रं साम्यं
 मेति न पुन निर्व्वीणम् तथा सोपहासमुपवेशितो ऽपि सोऽकथयत्

"I have began several times many things and I have

often succeeded at last ; aye, Sir, and though I sit down now the time will come when you hear me."

मया समये समये वह्न-न्यायानि च कर्माणि, प्राप्तश्च सर्वं
खेव तेषु साफल्यम् । अतोऽद्याह सुविधानि परं कालेन यूय मत्तैव
सभायां महचनं सादरं श्रोष्यथेति ।

ततोऽचिरेणैव कालेन न केवलं स पार्लिमेण्टसभां प्रत्युत
निखिल मपि इङ्गलण्डराज्यं धाराप्रवाहव्याख्यानीपन्यासेन
मोहयामास रुहि जात्या दिहृषीय आसीत् । तस्य पिताच न
महाधन सम्पन्न आसीत् । स केवल मनवरत मुद्योग सनुतिष्ठन्
कमलायाः प्रगाढ प्रेमास्रद मभूत् । अथवा न केवलं देवता
रूपायाः कमलायाः प्रत्युत तद्वताररूपाया मूर्तिमत्या
पूर्वेगलराजलक्ष्म्या स्तुत्या त्रिष्टयसाम्राजैकमासयित्वा अपि
परमप्रीति-भाजन मासीत् । यतोऽस्य शृङ्गं निगम्य तदा भारता
धीश्वरो दुःखाभिभूतेन चेतसा एकप्रथत् "तं हरताहि (कुरुणा
विमुखेन) शृङ्गुना मजेकोऽमूखो हितानुष्ठाननिरतः सखा साधु
हितोपदेशक्याभिहृत इति"

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

वरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदा परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसास्मानसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लीकृतत्ताशुशीलनः ।

विद्योदयोनिराकुल्या दविद्यातिमिरम्बुधि ॥

खण्डं १०]

मार्च इ १८८१

[३ महारा

सूची

पृष्ठे

रसाधिराजस्य परलोकाभिः	२८—३१	३
पुराण-कथा	३१—३५	५
प्रजावृद्धिः	३५—३८	३
श्रीरामस्तीक्ष्णम्	३८—४०	३
कलौत्पत्ति-कथा	४१—४२	३

साक्षरि

एन्वर्ट नामके यन्त्रे दिल्दाम्बाराय नामधेयेन मुद्रितः

॥ पुस्तकप्राप्तिस्वीकारः ॥

वयसतीवहतज्जतया निष्कलिखितानां पुस्तकाणां प्राप्तिं स्वीकृत्यः । अस्माकं मयकाशावात् पूर्वमधिगतैवस्थितेषु पुस्तकेषु न वयं यथाज्ञानं ज्ञेयानां समालोचनं प्राप्तिस्वीकारं वा कर्तुं प्रभवोऽभवाम । आशास्महे ग्रन्थकर्तारः कृपया क्षमियन्त इति ।

(१)—लीलावती ।—भास्कराचार्य कृताया लीलावत्या बहुभाषाया अनुवादः । ग्रन्थकर्ता बङ्गदेशीय बङ्गपुराण्यगत-काकिनौया ग्रामवासो विद्याविनोदोपाधिका-रायश्रीयुत गोविन्दमोहन महीदयः । अनुवादे हि साधु सम्पुत्तः । एतदध्वनेन सौलभ्यादेव लीलावत्या समीपहा भवति । एतस्य प्रचारवाङ्मयं सर्वान्तः सरणैः प्रार्थयते । येन ग्रन्थकर्ता च प्रातोक्तादृशिरं जीवन् भास्कराचार्यस्यापरानपि ग्रन्थान् बहुभाषयाऽनया निमलं यमो लभताम् ।

(२)—केटोकृतान्तं नाटकम् । वावुश्रीयुत तोताराम महीदय कृतिरियम् । ग्रन्थोऽयं आडिसन नामधेयेन सुप्रसिद्धाङ्गल देशीय पण्डितवरेण विरचितस्य केटोनामधेय-नाटकस्य हिन्दीभाषानुवादरूपः । अस्य सविस्तरसमोलोचनेऽभिलाषोऽस्तीति, यतोऽयं हिन्दी भाषाया अन्यतमभूषणरूपः ।

प्रश्नोत्तरी । भगवच्छङ्करार्थ कृतहस्तामलक नाम ग्रन्थस्य हिन्दी-भाषानुवादः । ग्रन्थकर्ता सोनपत निवासो गङ्गादास पुत्रमिहिर चन्द्रमहोदयः । अनुवादः सम्यक् रचितकरो जातः ।

वयं सम्प्रति लखन नगरस्थित टिबुनराभिध वर्णिक सम्प्रदाय प्रेरित सङ्कतापरभाषिक पुस्तकचय नामावली इयमधिगत्या-तीवानुगृहीताः स्म जाताः ।

॥ रुसाधिराजस्य परकीर्त्तासिः ॥

अहो ! असारता मानव-जीवनस्य ! पद्मपत्र-निपतिताना-
मपि जलविन्दूनामवस्थिति-क्रमो दृश्यते नत्वस्ति कोऽपि क्रमो
मनुष्यजीवनावस्थितेः । अत एवोक्तं “मृत्युर्धावति पञ्चमः” मृत्युः
सर्वं देव कराल कवलं व्याददत् जगदन्तर्धावति, ग्रसते च सर्वं म-
भिमुखपतितम् । को जानाति कः कदा मृत्युनाक्रान्तो भविष्य-
तीति, सर्वं स्य सर्वं देव मृत्यु-संदर्शनार्थं प्रस्रुति रुचिता ; तथा च
“मृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेदि”त्यभिहितम् नौति
विविद्धिः ।

न शक्यते राज्येन, वलेन, तपसा, विद्याया वा मृत्युहस्तात्
परित्राण मधिगन्तुम् । मृत्युर्जाति मपि न गणयति, नचाह्वरहर्ग-
वाख पुरुष पश्चादीन् भक्षयन्नपि तृप्तिमुपयाति । दरिद्राणां पर्ण-
शालातीराज्जां प्रासादपर्यन्तं सर्वं त्रैव मृत्योः समानाधिकारः
सर्वं च समरुपममृत्यु, पदचिह्नं विद्यते ।

इत्थं स्थितेऽपि जनानामकाल मृत्युमपमृत्युम्वा विलोक्य-
चेतः खेद मुपैति । तत एव वृद्धावस्थामुपगतस्यापि रुसाधिरा-
जस्याद्यापमृत्युं वीक्ष्य कम्पित मिवास्माकं हृदयं ।

१८०३ खृष्टाब्दादारभ्यास्य विनाशाय यत्नः क्रियते । अस्मिन्
वत्सरे स शकटारोहणं कुर्वन् राजपथे भ्रमतिस्म, सहसा केना-
ऽपि तं लक्ष्मीकृत्य वज्रिहेतिः प्रहिता परमेश्वर कृपया स तदानीं

रक्षितोऽभूत् । तत्परवर्षं स नेपोलियननाम्ना फ्रांसाधिपेन सहैक-
यान मारुह्य वर्हिर्गतस्तदाऽस्य प्राणग्रहणार्थं पूर्ववदेवाद्योगः
कृतः, परं न काऽपि हानिर्जाता । एवं क्रमेण प्रतिवर्षं मेवास्य वि-
नाशाय यत्नो भवूव किन्त्वायुषोऽवशिष्टत्वान्न स यत्नः फलयानभूत् ।
तत्प्राणग्रहणार्थं शत्रूनां यत्नो यथा वर्जितुमारिभे तद्रक्षार्थञ्च तथैव
सावधानता व्यवर्द्धत । किन्तु “प्रतिकार-विधान मायुषः सति श्रेष्-
हि फलाय कल्पते” ततः समुचित सावधानतासत्त्वेऽपि, वर्त्त-
मान-मासस्य त्रयोदश-दिवसे स पथि भ्रमन् शत्रुभिर्निहतो वभू-
व । हिन्दु पेट्रियट नामके पत्रे कथितमिदं यत्, “शतवर्षाभ्यन्त-
रेव त्रयो कृसाधीश्वरा एवमात्मपक्षेर्निहताः” अस्य पितामहः पि-
टर नामा खल्विया निहतस्ततस्तत्पुत्रः पलनामा च विद्रोहका-
रिभिः खजनैर्निहतः । अथाऽयमप्येवं शत्रुभिः श्रमनसदनं प्रा-
पितः । अतः सत्यमुक्तं टैलिरण्ड नामकेन केनाऽपि “केवलं प्राच्या-
राजानो राज्यार्थं स्वपुत्रादिभिर्निहत्यन्ते यावत् पाश्चात्य-देशेष्वपि
तथा विधाचारो वर्त्तते” इति ।

अयं १८१८ खृष्टाब्दे जर्मग्रहश्चकार ; १८५५ खृष्टाब्दे
खपितुः निकोलस-नामधेयस्य परलोकगमनादनन्तरं सिंहासन-
मारुरोह । अयं राज्यस्य प्रजानाञ्च हितार्थं पूर्वराज-कृतनिय-
मानां भूयःपरिवर्त्तनश्चकार । स्मरराज्यसम्बर्धनार्थञ्चास्य महान्
यत्न आसीत् ।

स प्रजानुरञ्जनेनात्मनो राजशब्दं याधार्थीकृतुं सर्व्वदैव
यत्नवानासीत् । स राज्यस्थान् सर्व्वानेव क्रीतदासान् वन्धनान् सु-
मोच । तस्य विद्यानुरागिता च भूयसी व्यदृश्यत, स स्वाधिकृत
प्रदेशेषु वहन् विद्यालयान् स्थापयामास । इत्यन्वियतं शुभमनुतिष्ठ
अपि स न सर्व्वेषां प्रकृतोनां प्रियतामभजत्, प्रत्युत केषाञ्चिदियं
विरागजनकोजातीयत्ते प्राणपणेनाप्यस्य प्राणान् ग्रहीतुं कृतसं-
कल्पा वम्रूवुः ; निवृत्ता च सम्प्रति तान् गृहीत्वा अथ वा “आप-
दामापन्तीनां हितोप्यायाति हेतुताम्” । इत्यलं ।

॥ पुराण कथा ॥

“देवामुरैरमृत मम्बुनिधिर्ममन्ये”

किराताज्जुनीयम्

“जलधिर्ममन्ये—जङ्गेऽमृतम्”

भट्टीकाव्यम्

“अथ स्वमादाय भयेन मन्थना

च्चिरत्न रत्नधिया मुञ्चितं चिरात् ।

निलीय तस्मिन्निवसन्नपांनिधि

र्वने तडागो दृश्येऽवनीभुजो”

नैषधचरितम्

इत्यादि वाक्यानां व्याख्यावसरे पुराणकथेय मनुसंख्येया—

पुरा देवा असुरैः सह तुमुलं युद्धमनुष्ठाय महाबलेभ्य स्तेभ्यः परा-

जय मापुः, स्वाधिकार प्रच्युताश्च बभूवुः । ततस्ते हरिं शरणं गताः ।
हरिस्तान् शत्रुजयोपायमेवमकथयत् ।

“मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ।

दानवैः सहिता भूत्वा मथध्वं क्षीर सागरं” ॥

इत्युक्त्वा देवदेवेन देवाः सर्वे जगत्पतिम् ।

प्रणम्यागत्य निलयं सन्धिं कृत्वाथ दानवैः ॥

क्षीराब्धि मथने सर्वे चक्रुर्द्योग मुत्तमम् ।

ततो विष्णुसमादेशात्तत सर्वे सुरासुराः ॥

समेत्य मित्रभावेन क्षीराब्धिस्तट माश्रिताः ।

मन्थानं मन्दरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा ऽथवासुकिम् ॥

ततोमथितु भारथा नृपते ! तरसाऽद्भुतम् ।

विष्णुना सुखभागेतु वासुकेर्दानवाः कृताः ॥

देवास्त्य पुच्छ-भागेतु मन्यनार्थं नियोजिताः ।

आधारेण विना राजन् दृष्ट्वा मन्दर मच्युतः ॥

सर्वलोक हितार्थाय कूर्मरूप मधारयत् ।

ततस्तेतु त्वरायुक्ता ममन्युः क्षीरसागरम् ॥

यावच्छ्रुत्वा नृपयेष्ठ बलवन्तः सुराऽसुराः ।

मथमानात्ततस्तस्मात् क्षीराब्धेरभवन्नृप ॥

कालकूट मितिष्यातं विप्रमत्यन्तदुःसहं, ।

तन्नागा जगद्भुः सर्वे तच्छेषं शङ्करोऽग्रहीत् ॥

नारायणाजया सोऽथ नीलकण्ठस्य भाग्यवात् ।

ऐरावतस्य नामोद्ग्री हयवीर्यैः यथाः पुनः ॥

द्वितीयावर्त्तनाद्व्राजद्रुत्पत्ताविति नः युतम् ।

तृतीयावर्त्तनाद्वृष्टरो गणोजातः शुभोभनः ॥

चतुर्थात् पारिजातस्य उत्पन्नः स मञ्जातरुः ।

पञ्चमावर्त्तनास्त्रास्त्रादुत्थितः क्षीरसागरात् ॥

तं भवः गिरसाधत्ते नारी च स्वस्तिकोदृण ।

नानाविधानि रत्नानि दिव्याभ्याभरणानि च ॥

क्षीरोदधेस्तूयितानि गन्धर्व्वाश्च सहस्रशः ।

ततः श्रीरुत्थिता तस्मात् क्षीरोदोदृतपद्मजा ॥

विभ्राजमाना राजेन्द्र दिशः सर्वाः स्वतेजसा ।

देव पद्मं सज्जायाद्य स्त्रिताक्षया सरिन्दम ॥

हरिवक्त्रः स्वयं प्राप्ता ततः सा कमलाक्षया ।

ततोऽष्टतपटं पूर्णं गृहीत्वा पद्मसोनिधेः ॥

धन्वन्तरिः सहस्रतस्त्री ततः प्रीताः सुरा वृषाः ।

दैत्याः श्रिया परित्यक्ता दुःखिता स्त्राम ते पुनः ॥

आदायाष्टतपटं प्रीतां ते च जगदुर्वधेच्छया ।

ततः स्त्रीरुपमजरोद्विष्टुर्देवहिताय वै ॥

आत्मानं वृषणादूर्णं नाभ्यां लज्जय संयुतं ।

ततो जगाम भगवन् स्त्रीरुपेणासुरान् प्रति ॥

दिव्यरूपान्तु तां दृष्ट्वा मोहिता स्त्री सुरद्विषः ।

सुधापूर्ण-घटं भूमौ हैमं संस्थाप्य उत्तम ॥

कामिन पीडिता ह्यासनसुरास्तत्र तत् क्षणात् ।

मोहयित्वा तु तानेव मसुरानवनीपते ! ॥

सुधाभाजन मादय देविभ्यः प्रददौ हरिः ।

इति नृसिंह पुराणम्

—:०:—

“पुरुषतत्त्वज्ञस्त्वेव तस्योजयनपङ्क्तयः ।

नवाभ्युत्थान दर्शित्यो नदन्दुः सुप्रजाः प्रजाः” ॥

रघुवंशम्

अस्य व्याख्यावसरे पुराण कथैषा विधि रम्येव द्रष्टव्यः ।

द्रुमं पूर्वं हरिः केतुं प्राप्तवान् वृष-वाहनात् ।

तथा ब्रह्मसुतेनैव ब्रह्मणः शक्रमागतः ।

तेन सीमस्य तद्वत्तं ततो दक्षे समागतम् ॥

तदा प्रभृति कुर्वन्ति नृपा अद्यापि उच्छ्रयम् ।

एवं यः कारयेद्राजा केतुं विजयकारकम् ॥

तस्य पृथ्वीवल्लोपेता सद्दीपा वशगा भवेत् ॥

देवीपुराणम्

॥ तस्यविधिः ॥

श्री श्रीर्व उवाच

“अथातः शृणु राजेन्द्र शक्रीस्थान धजोत्सवम् ।

यत् कृत्वा नृपति र्याति नो कदाचित् पराभवम् ॥

रवो हरिस्थे द्वादश्यां श्रवणे सितपक्षके ।

आराधयेन्नृपः सम्यक् सर्वं विघ्नोपशान्तये ॥

राजोपरिचरो नाम वसुनामापरस्तु यः ।

नृपस्तेनाय मतुलोद्यत्तः प्रावर्त्तितः पुरा ॥

प्राविट्काले च नभसि द्वादश्या मसितेतरं ।

पुरोहितो बहुविधै र्वाद्यै स्तूयैः समन्वितः ॥

प्रथमं शक्रीकेत्वर्थे हृत्तमामन्त्रं वर्जयेत् ।

साम्यक्षरो वार्षकिश्च कृतकौतुकमङ्गलः ॥

उद्याने देवतागारे श्मशाने मार्गमध्यतः ।

ये जातास्तरवस्तास्तु वर्जयेद्वासपध्वजे ॥

बहुवर्त्तीयुतं शुष्कं बहुकण्ठक-संयुतम् ।

कुञ्जं वृक्षादन्युक्तं लताच्छन्नं तदं त्यजेत् ॥

पक्षिवास-सनाकीर्णं कोटरै र्वहुभिर्युतम् ।

पवनानल-विध्वस्तं तदं यत्नेन वर्जयेत् ॥

नारीसंज्ञाश्च ये वृक्षा अतिह्रस्वा अतिक्लृप्ताः ।

तान् सदा वर्जयेद्बीरः सर्वदा शकृपूजने ॥

अर्जुनोऽप्यथ कर्णस्य प्रियको धव एव च ।
 श्रीकृष्णराज पक्षेते केत्वर्थे सचमाः स्मृताः ॥
 अन्ये च देव हार्वाद्याः प्राजाद्याः स्तरवत्तया ।
 प्रगल्हास्तु परिगल्हा ना प्रगल्हाः कदाचन ॥
 तच्च वृजं ततो राक्षो सुद्धा मन्त्रमिदं पठेत् ।
 “यानि वृजेतु भूतानि तेभ्यः स्वस्ति नमोऽस्तुवः ॥
 उपहारं गृहीत्वैवं क्रियतां वासवध्वजः ।
 पार्थिवस्त्वां वरयते त्वस्ति ते ऽस्तुवगोत्तम ॥
 ध्वजार्यं देवराजस्य पूजेयं प्रतिगृह्यतां” ।
 ततोऽपरैस्त्रिं तं च्छित्वा सूक्ष्ममण्डपं पुनः ॥
 गजे क्षिपेत् तद्ग्रन्थं त्रिद्वैवं चतुरङ्गुलम् ।
 ततोनीत्वा पुरीडारं केतुं निश्चाय तत्तवै ।
 गङ्गाद्यक्षां शङ्खपदे केतुं वेदीं प्रवेशयेत् ॥ *

काशिका पुराणम् ॥

॥ प्रजापतिः ॥

(पूर्वप्रजापतिनामन्तरम्)

समुचित भोजनाप्रतिर्गातं दुर्भिक्षम्, निष्वाभाव इत्यर्थः ।
 तेन ह्यप्राप्ते कश्चिन्नपि प्रदेशे न केवलं तत्त्वत्यानां प्राणहानि-वि-
 धाविनीं क्लेशपरम्परा जायते पर अपरैरपि देशाः साक्षात् तदंश-
 ग्राहिणो भवन्ति, पीड्यन्ते वा तादृश-विपत्-पातभयेन ।

* पश्चिमीत्तर प्रदेशे बहुषु ग्रामेष्वपि वासवध्वजास्तवो भवन्ति ।

मानव सामाजिक-पूर्वापरावस्था-समालोचनेनैतदेव प्रतीयते यत्, नियतमेव प्रजासंख्या स्वपोषणोपकरणसामग्रीमनषे-
ज्यैव वर्धितुं यतते, तथा नियतमेव तथाविधावसरे निर्दिष्ट-पूर्वः
प्रतिवन्धि-कारण-कलापैः सा वृद्धिः प्रतिहता भवति, येन प्रजा-
संख्या पुनरेव समतां भजते ।

पूर्वमेवोक्त मन्त्राभिः सर्वप्रतिवन्धि-शून्ये सर्वशस्य-समन्विते
च प्रदेशे पञ्चविंशति-वत्सरेषु द्वैगुण्यमेति प्रजासंख्येति ; किन्तु तथा-
विध देशावगमो दुष्कर एव । न दृश्यते कोऽप्येवं देशो यत्र न वि-
द्यते स्त्रोकमपि किञ्चित् प्रतिवन्धि कारणम् ।

अमेरिका महादेशस्योदीच्य प्रदेशाः शस्यपूर्णं ऊर्ध्वराः
सन्ति, यत्र-प्रजासर्वाणि भ्रुणहत्या व्यभिचार प्रमुखानि पापान्यपि न
तथा लम्बावकाशानि, वात्योद्वाहश्च यथेष्टं प्रवर्तते, यत्र च सार्धैक
शत-वत्सरपर्यन्तं पञ्चविंशति वर्षाभ्यन्तरेव प्रजासंख्या द्वैगुण्यं लभ-
ते, तत्रापि केषु केषु च प्रदेशेषु मृत्युसंख्या जनसंख्या मतिक्रम्य-
स्थितेति श्रूयते । भवतु प्रतिवन्धिकारणानां मत्यन्ताभावे स्वल्पीय-
सैव कालेन द्वैगुण्यमाप्नोति प्रजासंख्येत्यत्र नास्ति कश्चित् सन्देहः ।

यदा प्राचीनोपनिवेश प्रदेशेषु प्रजाः कृषीवला आसन्, पापचर-
णस्य नामाऽपि न श्रुतं मभूत् ; तदा तत्र पञ्चदश वर्षेष्वेव प्रजा-
संख्या द्विगुणितेति प्रत्यक्षीकृतम् । सरविलयम् पेडिनामा कश्चि-
दप्रतिवन्धिके देशे दशवत्सरेष्वपि प्रजासंख्या द्विगुणीभवितुं गर्ह-

तीति कथयति । एवं गणना त्वतिशयस्य भावेव लक्ष्यते, यतो खैल-
यस्य महोदयेन बह्वन्वेषणतः स्तथा विधेषु प्रदेशेषु पञ्चविंशति-वत्स-
रेणैव प्रजासंख्याया वैगुण्यं जायत इत्यवधारितम् ।

तन्मते प्रजानां वृद्धिं गुणोत्तरं येलोनिवर्तितं सम्पद्यते, किन्तु
भूम्युत्पन्नशस्यानां वृद्धिं क्रमस्तु नाद्यापि सम्यग् विज्ञातो न वा स
सुविज्ञेयः । तथापि शस्य वृद्धि-क्रमः प्रजावृद्धिं क्रमाद्विन्न रूप इत्य-
त्र नास्ति संशयः । यदा सर्वा जर्जरं भूमयः प्रजाभि रधिक्रियन्ते
तदाधिकफलस्योत्पत्तये प्रतिवर्धं तासां मृत्पादिका शक्तिरपि वृद्धिं
नीयते ; अथ कियत् कालं यावत् शक्तिवृद्धिं संप्राप्य पुनः प्रकृत्या
खयमेव क्षीणा भवति । परं वर्धनोन्मुखो प्रजासंख्यात्वावश्यक भोज-
नागनेन क्रमशोऽसौमं वर्धत एव । पूर्वं सम्यक्त्वरेषु प्रजानां याव-
ती वृद्धिर्भवति परवत्त्वरेषु सा वैगुण्यं प्राप्नोति, ततश्चातुर्गुण्य-
मिति । एवं क्रमेण प्रजा-संख्या वर्धते यावत् सौमासतिक्रामति-
चीन जाधान देशयो वृत्तान्तेन सममि "मनुष्याणां समधिका परि-
श्रमादपि कदाचित् श्रियोत्यति वैगुण्यमाप्तुं समर्था भवन्ति ते"ति
संशयो जायते ।

॥ श्रीरामस्तोत्रम् ॥

(४०)

कृपादाने दीनं, त्वभिलषितदानै स्त्रिशुवनम्
कृतार्थीकुर्वन् स्वं परमकण्ठं ज्ञापयसि ; ते-
वहिर्द्वारं तस्मादति-मुनिविडं याचकगणै
हरे राम इत्यादि

(४१)

सदा पश्यन् सर्वं, सकलमपि शृण्वन्, सकलविद्
ददात्येतत्तेभ्यो हृदि यदपि येषां समुदितम् ।
श्रुती वारम्बारं त्वयि सपरिवारं शरणगम्
हरे राम चाहि त्रिशुवन गुरो ! 'मासगतिकम्' ॥

(४२)

अहेशोऽसि ज्ञापि, कचिदपि गणेशः, कचिदुमा,
कदाचिद्वा हंसं विहरसि, कदाचित् हरिरसि ।
कृपाया नैपुण्यं जनयसि च नाना तनुगतो
हरे राम इत्यादि

(४३)

श्रुतिर्वी, चक्षुर्वी, त्वगपि, न च नाशा प्रभवति
भवन्तं सन्धातुं, विषय-चलक्षितांसि, च न च ।
चलन्तं वाचा श्रीगुरुकण्ठया नाजि पद्मि ते
हरे राम चाहि त्रिशुवन गुरो ! 'मासगतिकम्'

(४४)

सुधांशुः स्नानंशून् दिशि दिशि विमुञ्चन् परहितः
कलाभिर्हीनोऽपि प्रभु-करुणया भाति सकलः ।
न कोऽप्यस्मिन् विश्वम्भर ! नियममार्गे च्युतपदी
हरे राम इत्यादि

(४५)

यथा सिञ्चत्यब्धिं जलनिधि-जलाढ्यो जलधरो
भुवं वा पत्रान्तस्थित हिमलवै भूरुह वरः ।
तथा तुभ्यं पुष्पं जलमपि च विश्वम्भर ददे
हरे राम इत्यादि

(४६)

नभोनीत्वा धूमं कति कति घनालौ जैनयति
यथा वाऽनन्तेयं सुफलितु मनन्तं धृतफला ।
तथा दत्तैः पुष्पैर्भवसि च चतुर्वर्गफलदो
हरे राम इत्यादि

(४७)

हिमांशुः, सूर्यो,ग्नि, स्तब्धिर्दपि च तारा,ऽपि च मणि,
वर्हिर्ध्वान्तं हन्तीश्वर ! तव च कारुण्य-मणिना ।
भजन्त्यन्तो रन्तर्वर्हि रिह परत्रापि च हतं
हरे राम इत्यादि

॥ कृतोत्पत्ति-कथा ॥

इदानीं बहूनां मनसि वर्तत एतत् यत्, पूर्वमस्मात्-पूर्व
 यितामहा ब्रह्मसंस्था एव आसन् । तेषां शिष्य-नैपुण्यस्य बहुविध-
 गानित्वेऽपि न तदधिकचमत्कृतं, परं साधारणमेवासीत् । तेवस्थो-
 पानच्छत्रादिकं सर्वं मेवोपकरणं निर्ध्यातुं प्रभवा बभूवुः किन्तु न
 तद्वस्त्रादिकं मनोहरं बभूव । तदानीं वस्त्रं महत् स्त्रूयं शरीरा-
 च्छादनं कर्त्तुमात्र-निर्वाहकं सासीन पुनः शरीरं शोभा दधेक, मेवं
 कृतमपि ताडोपत्रं निर्मितं हृद्यातप-सात्रं निवारयमास, तथा
 तादृशच्छत्र-धारणे यादृक् परिश्रयोऽभवन्नतथा अश्वापनोदन-
 मिति । इत्थं सर्वेषां मेव पूर्वं शिष्यानां निन्दा वादं कुर्वन्ति ।

अबतु न वयमत्र प्राचीन शिष्यानां सर्वोत्कर्षं साधयितुं प्रवृ-
 त्ताः । शिष्यानां क्रमश्च उन्नतिं जीयत इत्येव नास्त्यच्चाकं खल्लाऽपि
 विनमतिः । साध्यत मेतावच्छात्रं कथ्यते यद्भारतवर्षेऽतीतं प्राचीन
 समयदेव वस्त्रं निर्मितं कक्षाणां व्यवहारो भवतीति निम्नलिखि-
 तया ब्रह्मवैवर्त्त पुराणीय कृतोत्पत्ति-कथयाऽनुमीयते ।

यथा ।— एकदा ज्यैष्ठमासे जमदग्नि धनुषि वाणान् सन्ध्याय
 सन्ध्याय प्रविक्षेप । तत्-पत्नी रेणुका तान् वाणानानोयानीय तन्मै
 प्रादात् । सा मध्याह्नकाले रौद्रपीडिता वृक्षकाया मवलम्बा कञ्चित्
 कालं स्थित्वा तानानिनाय । ऋषिस्तदा क्रुद्धस्तामाह किं विरेषा-
 गतेति ? ।

सा प्राह सूर्य तेजसा मे शिरः पादौ च सन्तप्तौ तेन वृज-
 छाया मायित्व स्थिता, तस्माच्चिरायैतत् कृतम् । तच्छ्रुत्वा मुनिराह,
 अद्य सूर्य मस्त्राग्नि तेजसा निपातयिष्यामि । इत्युक्त्वा धनुषि वा-
 णान् सन्धाय सूर्याभिसुखोऽ तिष्ठत्, सूर्यस्तं दृष्ट्वा भीतो द्विजरूपे-
 णागत्य प्राह ।

सूर्यादन्नादि भवति, तेनान्नेन भवद्भिः कर्माणि क्रियन्ते कथ-
 मेनं हनिष्यसि । एवं माकार्षी” रिति तथापि मुनिः शमं न जगा-
 म अथ सूर्यः शिरस्त्राणं छत्रं निर्माय तस्मै दत्त्वा “अद्य प्रभृति
 एतन्नोके प्रचरिष्यति व्रतादिषु प्रस्यदानं महाफल” मित्युक्त्वा गतः
 एतस्य स्वरूपं तत्रैव वर्णितं यथा—

“दण्डः कन्दं, शलाकाश्च

रज्जुर्वस्त्र च कोलकम् ।

पङ्क्तिरेतैः सुसन्दिष्टै

शृङ्खलमित्यभि धीयते ॥

श्री Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाभ्यनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुल्या-दविद्यातिमिरम्भुवि ॥

खण्ड १०]

फरवरी इ. १८८१

[२ सङ्का

सूची

पृष्ठे

कावुल्युद्धम् १५—२०	”
श्रीरामस्तोत्रम् २१—२२	”
पुराणकथा २३—२५	”
आत्महत्या २५—२८	”
हिन्दुः २८	”

लाहोरे

ऐम्बर्ट नामके यन्त्रे दिल्वाग्राय नामधेयेन मुद्रितः

॥ समस्वापूर्तिः ॥

(पण्डितवर श्रीगुरुप्रसाद-महोद-यज्जता)

समस्या—“समालोकः प्राच्याभवति सततं नास्य विरतिः”

सतां सङ्गी लोके भव-जलधि-निस्तारण पटुः
सतीनां खे नाथे व्रतभर-विभूति नियमिता ।
जले शैव्योत्साही व्रजति जगतां द्यौतिव पथम्
समालोकः प्राच्याभवति सततं नास्य विरतिः ॥ १ ॥

यथाऽऽन्यान्दोषाभवजविषयारत्नमनसाम्
निकेते सद्भावाः कमलसद्वनानाथरतिनाम् ।
प्रतापो वासानामपि वरपतीना लिह तथा
समालोकः प्राच्यामित्यादिः ॥ २ ॥

सताप्यौही देवः कु-जनजनताजातविषयो
दरिद्री भैरव्येऽपि पथयति कदाचिन्न गुणताम् ।
प्रियास्तपे क्रोधः कथमपि जलानाञ्जलि यथा
समालोक इत्यादि ॥ ३ ॥

पठेद्विद्यार्थीशो गुरुजनसदुक्तिव्यसनदृक्
न विद्यावैमुख्यङ्गलयति मुनिर्हार्ति मिह ।
नभस्या दृष्टिस्ता भवति सुलभा चातक शुभे
समालोक इत्यादि ॥ ४ ॥

सदीप्योगः कार्यो निजजनव भूयम्भुदयकृत्
न विद्याम्यन्तत्र प्रकटवचसाञ्जात कतिनाम् ।
फलोदकी स्थाञ्चान्हि विगुखतान्तेषु भजति
समालोक इत्यादि ॥ ५ ॥

॥ कावुलयुद्धम् ॥

अहो ! सार्धद्विर्ध-परिमितः कालोऽस्माकं कावुल युद्धसमा-
लोचनेनैवातिवाहितः । न ज्ञायते कियानपरः कालोगमिष्यत्ये-
तत् समालोचनेनेति । साम्प्रतं सम्बाह-पल्ल-निचयेषु निम्नलिखि-
तानां पत्राणां भूयान् प्रचारी दृश्यते । तत्र प्रथम-पत्रं १८७८
ख्रिष्टाब्दीय जूनाभिधे मासे सेनापति (जिनरल) भनकफमाननाम-
धेयेनाचिरलक्ष--रसाधिकारा-धिनायकेन आफगान-देशाधिपतिं
सेर आलि-नामधेयं प्रति प्रेषितम् । यथा—

“विदितमस्तु भवद्भगो, यत् साम्प्रतं सवद्राज्य मधिकृत्य त्रि-
विश्र साम्राज्य शासयितृणा सखाकञ्च यादृक् राज्यस्य संवृत्तः स
भवता साभिनिवेशं विचारणीयः । अहं जालमुक्तेन भवन्तं दान्निप्रदं
बोधयितुं मसमर्थः, जिनरल स्त्रीलिङ्गनामानं जन्तुं प्रतिनिधिं भवत्
सन्निधौ प्रेषयामि । अयं हि भद्रमुल्लोचन केवलं मम प्रियतमो वन्द्यः
किन्तु विगत रसतुर्कं वागमि नैपुण्यातिशयं प्रदर्श्य सम्बाजोऽप्यनु-
ग्रहपात्रं जातः । सोऽयं निखिल मेव मन्त्रनीगतं भवति विज्ञाप-
यिष्यतिः ; आशंसे च भवान् साभिनिवेशसख वचनान्याकर्ष्य तथे-
नं भदभिन्नं विज्ञाय च यथोचितं युत्तरं दास्यतीति । अत्रैतदपि
भवताऽवश्यं अवगन्तव्यं यत् रसाधिपेन समं भवतः सोऽहं विराज
पदभूतं चेच्छ्रेयोऽधिगम उभय पश्यतीति” ।

अतः परं सेरआलिनामधेयेननैतत् पत्रं पूर्वोक्तसेनापतिं प्रति
प्रेषितं । यथा—

भवतां सौहार्दं विज्ञापकं पत्रं यथा कालमस्मदस्तु सुपगतं ।
मया च सर्व्वमधिगतं मेतदभिप्रेतम् । एतत्-प्रत्युत्तरं विलिख्य
नासिरखां नामानं भवत् समीपं प्रेरयितुं मुद्यते मयि
सौभाग्यं वशात् सेनापतिः टोलिटफ नामा कश्चिन्महात्मा, माननी-
यस्य श्रीमतः रुस सम्राजो वाचिक (Mission) मादायाऽस्मत् पार्श्वं
सुपगतः । अयं हि सेनापतिः प्रथम-दर्शनावसर एव भवत् पत्रद्वयं
मस्मभ्यं समर्पयत् । मया च तयो रभिप्रेतं तथा तदुक्तं सर्व्वं वाचि-
कञ्च सम्यगधिगतं । तेन च भवतः सम्राज्यातीव विश्वासभाजनेन
वाचिकमपि सर्व्वं लेख्येष्वपि रोपितं, येषां विषयस्तु रुसाफगान रा-
ज्ययोः स्थिरतरं वस्तुता-सम्बन्धरूपः । अहं सर्व्वेषामेव भवत्-पत्रा-
णां प्रत्युत्तरं तस्मैव सेनापते हस्ते समर्पितवान् । सहि सर्व्वमशे-
षत स्तत्रभवते भवते कथयिष्यति ।

अथ सम्मानार्थञ्चास्य त्रीन् मदनुचरान्तं मनुगन्तुं मादिदेश ।
तेहि तस्मिन्देशे पथ्यन्तन्तमनुयास्यन्ती”ति ।

ततस्तस्मिन्नेव वर्षे सितम्बर नामधेये मासे टोलिटफ नाम-
धेयेनोक्तपूर्व्वेण सेनापतिना आफगानाधिपतेः परराष्ट्र व्यवहा-
रदर्शिनं सचिवं प्रति पत्रमिदं प्रेषितम् ।

“धन्यः स परमेश्वरो यत् कृपयाऽहं निर्विघ्नमेव तस्मिन्देशा-

भक्तं प्रदेशं मागतः, तथा शुभेऽवसरेऽत्रत्य-राजप्रतिनिधिं मद्रा-
जम् । अहमहं निर्णयमस्मादभि प्रेत सिद्धार्थं प्रयत्नं करोमि । आशं मे
च कृतार्थी भवितुं”

“अद्याहं सम्राट् संदर्शनाय प्रस्थितः, तत्र गत्वाऽस्मै सर्व-
मेव साक्षान्निवेदयिष्यामि । परमेश्वर कृपया सर्वमावश्यकं साधु
सम्पत्त्यते, निश्चितञ्च भविष्यति । आशं मे साम्प्रतं ये काबुलाभ्यन्तः
प्रवेशं मभिलषन्ति ते ऽस्य द्वारं मवरुद्धं दृष्ट्वा भीतिं साप्सन्तीति ।
अस्मात् सन्माननं तत्र भवते काबुलाधिपतये सन्निवेद्यं परमेश्वर
कृपया स चिरं जीवन्नुत्तरोत्तरं मैश्वर्यभरं भालभताम् । त्वमपि
सुस्थशरीरेण सम्पदं सुपशुद्धं परमेशानुग्रहेण सर्वं सुसिद्धं
भविष्यतीत्यवेहि” ।

अथ तस्मिन्नेव सम्बलरे तेनैव टोलिटफ नामधेयेन सेनाप-
तिना सचिवं साह महम्मद खां नामानं प्रति पत्रमिदं प्रेषितम्—

“प्रथमं, कृपया काबुलाधिपतये

विज्ञाप्यतां मदीयः सन्मानभरः” ।

जगदीश कृपया तस्यायुर्धनानि च वर्धन्ताम् । अहं सर्वदे-
वास्माति सत्कारं स्मरिष्यामि । तत् कार्यसम्पादनार्थमेवाहं मह
निर्णयं प्रायासं करोमि । धन्यः स परमेशो यत् कृपया न मे परिश्र-
मो विफलः सम्बृत्तः । राजाधिराजो रुसाधिपतिस्तु काबुलाधिप-
स्याफगान देशस्य च अकृत्रिम वस्तुः संजातः साम्प्रतं मेतद्वयस्य हि-

तार्थं यद् यदावश्यं भवेत् तत्सर्वं च स्वयमेवादुष्ठास्वति । मया
 पूर्वमेवीत्तं यत् राजायापि हि सर्वतोपायकानन्दनदीमङ्गुल
 देशवन्नानारूपधराणीति । यस्तु सर्वोच्चभूधर शृङ्गमारोहति स हि
 तादृश्य देशस्य प्राप्ताभ्यन्तः सर्वं निपुण भवतीत्ययति । परमे-
 श्वररूपया न विद्यतेऽधुना भुवनतलेऽस्मत्-साम्राज्यवत् किमपि
 सुविस्तृतं साम्राज्यं । परमेष्ठोऽस्मत् स्वामिनं दीर्घायुषं करोतु, ।
 अतः सोऽस्मदधिपतिर्यद्वयद् भवते स सुपदिशति तत् तत्र भवताऽवश्य
 मिव युतिर्विधेया । अस्मद्राजनीतिर्नैवसरे सर्प इव क्रूरमाचरितुं
 तथा कपोतविशेष इव शान्तीपन्नितुं भादिशति । सत्येवं वह्नि-
 कायैः अपि येषां प्रकृतिर्न भवतिस्तीक्ष्णमपि जायते किन्तु वयं तां
 यथावदुपगच्छामः । इत्यपि सर्वदा हृत्माचरं भवति, यत्ता
 पातनीरुचिज्ज्ञो विद्यते, नयमिषामि सुखं साधयतीति । इदानीं
 शत्रवः सन्निभमीसन्ति, यदि सर्वे सत्-प्रतिवेशिनो दुश्मन्ता-
 हाव्यर्थसुखता भवेयुस्तदैव संप्रामावतरणं विधेयं मन्यथा सर्प इव
 वह्निर्मिश्रमापया सन्निं विधातुं गूलं दुर्वायमं कुरुष्व । प्रेषतां च
 कथिदूतः कार्यकुशलो विपन्नजिह्वो धीमिष्टवचनैर्विपज्जानां
 नोह सुत्याय तान् युव-कार्यानिवर्त्तयितुं शक्नुयात् इत्यादि ।

एवं परस्परं प्रत्यपरस्परपि वह्निं प्रेषितानि पत्राणि विद्यो-
 दयस्वत्यकायत्वात् सन्निं तानि नार्हन्त्यत्र पदानि, ।

पत्राणीतानि सेनापति 'रिपोर्टम्' नामधेयेन काबुलप्रदेशे

स्वयं मधिगतानि नास्वतः स्वल्पोऽपि सन्देह एषां यथार्थत्वे ।

१८७६ खृष्टाब्दीय दसम्बर मासीय पादश्रीनियर नामके पत्रे पत्राणामेषामेवं कथितं यत् “सम्प्रति कानिचिदधिगतानि पत्राणि यैरेवं ज्ञायते १८७३ खृष्टाब्दादारभ्यैव रुसाफागान देशयो गूढं सङ्गतिः संवृत्ता ।

अथैवं विधेषु कारणकलापेषु मिलितेषु कथं न रुसप्रभीतानां (Russo Phobia) चित्ते भयं सुदिश्यात् ? ततश्च युद्ध-प्रवृत्तिरपि । नोतिशास्त्रं चैव मेवोपदिशति । तथा च मनुः ।

“शत्रुं सेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।

गतं प्रत्यागते चैव सद्भिः कष्टतरो रिपुः” ॥

“यन्मित्रं गूढं कृत्वा शत्रुं सेवेत यश्च भृत्यादिः पूर्वं विरागाद्गतः पश्चादागतः तयोः सावधानो भवेत्, यस्मात्तावतिशयेन दुर्निग्रहौ रिपू” ।

यदि आफगानाधिपतिर्विनैव कारणं मस्मत्-पञ्चमपहाय गूढं रुसदेशेश्वरेण मिलितोऽभूत्, तदा पूर्वराजपुरुषाणां तं प्रति यानानुष्ठानस्य समुचितत्वे न कस्यापि विमतिरस्तीत्यस्माकं सिद्धान्तः ।

अपरेतु न तथा मन्यन्ते, ते ह्यस्माद्राजपुरुषैः सर्वतः परित्यक्ते तस्मिन्, प्रत्यानीते च तस्य सभातोऽस्मत् कार्यसाधके पुरुषे स

कमप्यवलम्ब्य सवीचमाणः रुसाधीश्वरं शरणं प्रापेति कथयन्ति ।
सहि रुसंगलैण्डराजयो रन्तस्थितं ज्ञानानं लौहपात्रयो मध्य-
स्थितं मृगमवपात्रमिव मव्यमानः समाकुलो ऽभूत् । आफगान
राज्यं प्रति तयोः प्रवलयो रुभयो रपि समानरूपोऽभिक्षाधीजातः ।
उभय राज्यञ्च तस्मत्तिसध्यस्तथा स्वकार्यं साधयितुं प्रवृत्तं । त्रि-
टिष राज पुत्रयैः स्नेच्छया तस्य मैत्री परित्यक्तानास्ततएव
तैः सह पुनः सन्धान सन्भावनेत्यादि विपद्यानालीच तेन रुसा-
धिपतेः शरणं याचितम्, ससुद्रे नित्यज्जन् हि जनः स्वीडरणाय दृग्-
मपि सवहुमान मवलम्बते ततस्तथाभिधेऽवसरे कावुलाधिपतेः
सहायान्वेषणं न प्रकृतिविरुद्धम् । मनुनाम्युक्तम्

“अर्थं संपादनार्थं च पीडयमानस्य शत्रुभिः ।

साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संशयः स्मृतः” ॥

“शत्रुभिः पीडयमानस्य शत्रुपीडानिहति रूप प्रयोजन सि-
द्ध्यर्थं, मसत्यामपिवा तत्काले पीडायां शत्रुपीडन शंकया अमुक
मयं महाबलं नृपति मान्यत इति सर्व्वं च व्यपदेशीत्यादनार्थं बल-
वन्त सुपाश्रयण मेवं द्विविधः संशयः” ।

एषा स्मृते कावुलाधिपते रवस्था बलवत् संशयोचिता संहृतेति
किमपराहं तेन ।

॥ श्री रामस्त्रीतम् ॥

(३२)

स्वरूपं ते विष्णो ! जगदपि जगत् कारणमपि,
जगद्भिन्नं वस्तु श्रुति रिति तदाह प्रतिदम् ।
अहं जाने दीनोदरण-नवनौरप्रदतनु
हरे राम इत्यादि—

(३३)

किरीटिन् ! नीलाजव्युतिनयन, नीलाम्बुद तनो !
तडित्कोटि-श्रीमद्विचरवर-पीताम्बर धर ! ।
दयाधारा-पाताहत-निखिन्नादासाशुभचय !
हरे राम इत्यादि—

(३४)

सदाचार्यो ब्रह्मायै स्वमसि कुशुमे नन्दनभवै,
समाहृत्याक्षं वा हृदि सति शुनीन्द्रैर्विप्रयतः ।
कथं मे सामर्थ्यं तव चरणयो रर्चन विधौ
हरे राम चाहि त्रिभुवन गुरो ! भागगतिकम् ॥

(३५)

श्रुतिज्ञानापेक्षा, स्मरण मपि साध्यं सुमनसा,
न सा साध्वी बुद्धिस्तुव भजन-चेष्टां जनयति ।
हताग्निषोपायं निरवधि कृपापात्रविषयं
हरे राम चाहि त्रिभुवन गुरो ! 'भागगतिकम्' ॥

(३६)

घणार्द्धं जन्तूनां यदि भवति भक्तिर्भगवति
चतुर्वर्गं सैषां जनयति फलं कल्पलतिका ।
कृपादृष्ट्या वृष्ट्या मरुमनसि मे सञ्जनय तां,
हरे राम इत्यादि—

(३७)

प्रकाशो वा भानौ, शशिनि च यथा शैत्ये, सपिवा
स्रतः श्रौरश्रोजे, विकसति सुधायां मधुरता ।
तथा विष्णो त्वय्येवहि वररुद्रायां हेतुरहिता,
हरे राम इत्यादि

(३८)

पुरस्ते ज्योत्स्नासा तिमिरचय-सन्तापशमनौ
महावीरा रात्रिर्जगति तव पञ्चादशभद्रा ।
इतो भौमाद्देशादगति-जनवन्धो ! करुणया
हरे राम त्राहि त्रिभुन गुरो ! 'मामगतिकम्' ॥

(३९)

स्वयं श्रीः कल्याणं दिशति तव दृग्गोचरचरौ
त्वलक्ष्मीस्ते पञ्चादशभ-निवहैः संस्थितवती ।
विधातः स्थानं मे वितर निजदृग्गोचरदिशि
हरे राम इत्यादि

॥ पुराणकथा ॥

“मयपुरदहने धूर्जटिः पातु युष्मान्”

वेणीसंहारम्

“वलजित् कायः पुराऽस्त्रीकृतः”

इत्यादि वाक्यानां व्याख्यानानुसरे निम्नलिखिता पुराणकथा-
नुसन्धेया । यथा—“पुरा असुरा देवैर्निर्जिताः सन्तो मायिनां पर-
माचार्यं मयं शरणमाययुः । स गमनागमने अदृष्ट्वा दुर्विं तर्क्य
परिच्छदा हैमा रोप्यायसीति तिस्रः पुरोनिर्माय तेभ्योददौ । ते-
ऽसुरा स्त्राभिः पुरोभि रलजिता पूर्व्वेवैर मनुस्मरन्तः सेखरान्
लीन् लोकान् नाग्रयाञ्चक्रुः । ततः सेखरा लोका ह्वरं उपासाञ्च-
क्रिरे हरो मर्जैर्यैति सुरानुच्चार्य धनुषि शरं सन्धाय पुरेषु व्यसु-
क्षत । तैः शरैः स्पृष्टाः पुरीकसोऽसुरा व्यसवः सन्तो निपेतुः ।
महायोगी मय स्नानसुरानानीय त्रिपुरस्थित—सिद्धाष्टतरसकूपेऽ-
क्षिपत् । तेऽसुरा स्तद्रसं स्पृष्ट्वा दृढ़शरीराः सन्तउत्तस्थु स्तदा विष्णु-
र्गौ ब्रह्मा च बल्लो भूत्वा त्रिपुरं प्रविशन् रसकूपाभृतं पपौ, असुरा
विष्णुमायया मोहिताः सन्तो न न्यवेधन् ; तदा विष्णुः स्त्राभिः शस्त्रि-
भिः शश्वो युद्धोपकरणं रथ सारथि धनुर्व्याणादिकं व्यधात् । ततः
शश्वः सन्नवो रथमास्थाय शरन्धनुषि सन्धाय मध्याह्नकाले त्रिपुरं
ददाह ।

“भीः त्रिशंकुविश्र अन्तरा चिह्नं”

“भी त्रिशं कुरिवान्तरातिष्ठ” ॥

इत्यभिज्ञानशकुन्तले विदूषकवाक्यम्—

“अत्रान्त-श्रुति-पाठ पूतरसनाविभूत

भूरिस्तवा-जित्वा ब्रह्ममुखोप-विप्रित नव

स्वर्गं क्रियाकेलिना पूर्वं गाधिसुतेनेत्यादि”

नैपधचरितम्

इत्यादि वाक्यानां व्याख्यावसरे चैषा पुराणकथानुसन्धया—

इच्छाकु वंशोद्भवः पुरुराजपुत्र स्त्रिशङ्कु वंशिष्ठ माह अहं सशरी-
रेण स्वर्गं गन्तुं यजेयं, वंशिष्ठ एतदशक्य मित्याह । ततो राजा तस्य
पुत्रानुवाच सशरीरो यजेन स्वर्गं यथाप्नुयां तथा कुरुत, यदि भव-
न्निः परित्यक्तस्तदान्यंगुरु सुपासिष्ये, वंशिष्ठ पुत्रास्तच्छ्रुत्वा राजानमू-
चु वंशिष्ठो भगवान् अशक्य मिति यत् प्राह तदस्माभिः कथं शक्यम्।
राजोवाच यष्टुमन्यां गतिं गमिष्यामि, तच्छ्रुत्वा ऋषिपुत्रा राजानं
श्रेष्ठः श्रद्धाण्डालो भविष्यसि, तस्यां रात्रावतीतायां स चाण्डाल
दर्शनी भूत्वा विश्वामित्रं प्ररणं ययौ । विश्वामित्रस्तं स्वीयद्रव्येण
याजयामास, तस्मिन् यज्ञे देवा भागार्थं नागच्छन् । ततो विश्वा-
मित्रः क्रोधात् राजानं मन्त्रवीत् । मया वाच्यात् प्रभृति यत्तपः कृतं
तेन त्वं दिवं ब्रज तदा राजा सशरीरो दिवं ययौ ; तर्हि शक्रस्त-
सुवाच त्रिशङ्को त्वं भूमौ पत, ततोऽवाक् शिराः पतन् राजा पाही-

ति विश्वामित्रमुवाच, विश्वामित्रस्तिष्ठेति तमुक्त्वा दक्षिण मार्गंऽपरान्
सप्तर्षीन् खट्वाऽपरं नक्षत्रचक्रं स्रष्टुमुपचक्रमे । देवाः सभ्रान्ता ऋ-
षिसूचुरयं सशरीरः स्वर्गं गन्तुं नार्हति विश्वामित्रस्तानुवाच अह-
मस्य स्वर्गारोहणं प्रतिज्ञाय कथं ममृतं करिष्यामि, अतो यावत्सीकाः
स्थास्यन्ति तावदमूनि नक्षत्राण्यत्रैव तिष्ठन्तु, त्रिशङ्कुरण्यवाक्
शिरा स्तिष्ठतु । इति रामायणम्—

॥ आत्महत्या ॥

आत्महत्या नाम संक्रामको रोगविशेष इति बहूनां सन्धतिरि-
दानीं वर्वर्त्तितराम् । यथा समये २ देश विशेषे विसूचिकादि-रो-
गाणां भाविर्भावः प्रचारवाहुल्यञ्च जायते तथात्महत्याया अपि ।

सम्भतेतिहासलेखकेन वकल साहित्यमहोदयेनात्महत्याऽपि
देशस्वभाव जलपवनाद्यनुसारत एव देश विशेषेषु नियमेन प्रादु-
र्भवतीत्यभिहितम् । आत्महत्या हि आत्मनो निरतिशयिताव-
माननस्य फलम् । तादृशावमाननञ्च परपराभवेनाद्यवा निरन्तर-
दारिद्र्य महारोगादि जनित दुःसहक्रोध परस्परपक्षेभ्यो जालान्त-
प्रियवस्तुनः सन्धावितावगमस्य चाप्राप्त्या कदाचित्तु क्रोधेर्ष्ययोरन्य-
तरस्याविर्भावेन सन्धयति । स्वाभीष्टतमजनस्य वियोगेन प्राप्ति-
विलम्बेन वा काप्यात्मविनाशः श्रूयते परमेव भूताया आत्महत्याया
काव्येषु यथा प्रचारातिशयो न तथा जगति ।

साभ्यतं सर्व्वेभ्यः सभ्यप्रदेशेषु प्रत्यह सात्महत्यायाः सुमहान् प्रादु-

भीवी भवति । सरसिलिनामधेयेन केनापि इतासीदेशीयाध्या-
पकेन संख्यातस्य आत्महत्याघटना, यथा १८३१ ख्रिष्टाब्दे वेलज्युम
देशे मनुष्याणां प्रतिनियुतं नवविंशदात्महत्या अभूवुः, १८७८ वत्स-
रे तु अष्टोत्तरप्रष्टिः ; यूनाइटेड प्रदेशेषु १८४५ वत्सरे मनुष्याणां
प्रतिनियुतं १०७ मिता आत्महत्याः अभवन्, १८७८ वत्सरे तु
१६३ परिमिता आत्महत्या जाताः । इत्थं सर्वत्रैव क्रमेणात्मह-
त्याया वृद्धिः प्रदर्शिता तेन ।

किमस्ति कारणं भी एतस्मिन्निति जिज्ञासा चेत् श्रूयताम् । पा-
शात्यसंश्रयतायाः सन्तुन्नतिरेवाल हेतुः । अनया जनानां मनस्व-
भिलाष-वाहुल्यं प्रादुर्भूतम्, जेदार्तां स्वल्पेन जायते सन्तोषः । तत
एवाधिकोपाज्जनं माधव्यकञ्चवति जेनाहर्निशमविश्यान्त-परिश्य-
मागुष्ठानं तिष्ठते, दूरं गतं विश्रामं सुखम्, धर्मादिन्तायाः समय एव
नास्ति, केवलं लैलकारं बलीवर्हं इवानिगं अवगमेव सारीजातः ।
इत्थं सम्प्रति कर्माधिक्यं हि जनानां महत्व-परिमापकं जातम् ।
एवमनपेक्षितजीवनानां कदाचित् केचित् दैवेन दत्तहस्ताः स्वाभि-
लपितानुरूपमर्थार्जनं कर्तुं शक्नुवन्ति ; अपरे बहवस्तु तथाऽनपे-
क्षितं जीवितं स्वशक्त्यधिकं महर्त्तिशं चेष्टमाना अपि विमुखभाग-
धेयतया स्वपोषणीययोगिनः सम्यर्थं न प्राप्नुवन्ति, यावच्छक्यं चेष्टा
वर्धते, न फलं प्राप्यते, ततोऽतीव हताशता, निरतिशय दारिद्र्यरो-
गादीनां सद्भावश्च यस्मान्माहदात्मवमाननं प्रभवति । तेनचात्मवि-

नाशि समुत्पत्तितरा मभिलाषः । अतएवोक्त मन्त्राणि पाद्या-
सम्पत्तावर्धनेन सहस्रात्महत्यापि वर्धत इति । अन्यच्च—

पूर्वं सर्वं प्रायोदृष्ट वादिन आसन् । समुचितचेष्टया फला-
नधिगमे ज्ञताशतायुर्द्वेकात् जातेऽपि स्वावमाने “नास्ति मे
भागधेये” इत्येवं रूपया चिन्तया क्षणादेव तदवमाननं दूरीकृत्य
पुनः सन्तोषं प्राप्नुवन्ति स्म । साम्प्रतन्तु भाग्यं केवल माभिधानिर्वा-
जानं, नास्त्वस्य सत्त्वायां वङ्गनां स्तोकोऽपि विष्णोसो ऽतएव न
शक्यते तदवमाननं विस्तर्तुं, प्रत्युत भूयो ऽनुश्रीरानेन वर्धत एव ।
अपिच प्राचीन-समुष्ठा धार्मिका परलोकभोक्ता आसन् । ते सर्व-
मेतद्देहिकसुखमकिञ्चित्करणव्यस्त्येन, पारत्रिक सुखलाभायैव ते-
षां सर्वान्त्वक्तो यक्तो बभूव । यथाकथञ्चिज्जीवनसत्त्वायां भूयान्
सदाचारो भविष्यति तेन च परलासीन-सुखलाभोऽप्येत्येवं चि-
न्तया न ते सहस्रात्महत्यानुष्ठाने प्रवृत्तिं लकार्षुः परं पापकरत्वा-
तस्माद्विष्यति स्म । इदानीं धर्मबुद्धिः क्रमेण जनानां हृदयादप्र-
सृता भवति, तथा सह परलोक भोक्तिरपि, ऐहिकसुखं जैव समु-
ष्ण-जीवनस्यैकमेव प्रयोजनं कल्पितम् यत् न तत् सन्नवति तस्य
जीवन धारणं मपि इवा । अत एवविधस्य क्लेशपरोतस्य जीवन-
स्थापाये दुःखानामपि समूहसुखूलनं भविष्यत्येवेति निश्चितं वा-
चः सहस्रात्मविनाशं समुत्तिष्ठन्ति ।

इत्यनप्यत्र विचार्यं यत् पाद्याल देहेषु यथा पुष्पाणां सर्व-
-

भयादिकं व्यपगतम्, न तथास्त्रीणां ; तेनहि तत्र प्रायः पुरुषैरात्मा
स्वयं व्यापद्यते सततम् । भारत-वर्षादिषु प्राच्यप्रदेशेष्वेतद्विप-
रीतमेव दृश्यते । साम्प्रतमत्र स्त्रीषु घोरैराज्ञानतमसा पद्मधि-
गतम् ; ततस्ता हिताहितविवेकरहिताः पशव इव संवृत्ताः, अ-
तस्ताभि र्यथा स्वल्पे कारणे ह्युपस्थिते प्रोषा विस्मृज्यन्ते न तथा
पुरुषैः । इत्यलम् ।

॥ हिन्दुः ॥

वय मेकदा सर राधाकान्त बाहादुर महोदय सङ्कलिते शब्द
कल्पद्रुमे हिन्दुविषयकान् निम्नलिखितान् श्लोकानवलोक्य न
हास्यं धारयितुं प्रभवोऽभयाम । सम्प्रति पाठकानपि तहास्यभा-
गिनः कर्तुं तानवोचरामः ।

“पश्चिमामाम्नायमन्यास्तु, प्रोक्ताः पारस्य भषया ।

अष्टोत्तरशताशीतिर्येषां संसाधनात् कलौ ॥

पञ्चखानाः सप्तमीरा नवशाहा महाबलाः ।

हिन्दुधर्मप्रलोत्तारो जायन्ते चक्रवर्त्तिनः ।

हीनं च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये ।

पूर्वाम्नाये नवशतं पडशीतिः प्रकीर्त्तिताः ।

फिरिङ्ग भाषया मन्त्रास्तेषां संसाधनात् कलौ ॥

अधिपा मण्डलानाञ्च संग्रामेष्वपराजिताः ।

अंग्रेजा नवषट् पञ्च लण्ड् जाश्चापि भाविनः” ॥

इतिमेरु*तन्त्रे २३ प्रकाशः

ओं

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाष्मनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकदृष्टानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्याद्विद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं ११] डिसेम्बर १८८२ [१२ सङ्ख्या

सूची

तर्काष्टकम्	५७—६४
पञ्चमद-सङ्गविद्यालय-पारितोषिकदान-सभायां				
भारताधिपते व्याख्यानम्	७५—८०
ककटर लाइटनर मण्डीदयस्य स्वदेश-प्रयाणम्				८०

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारम्भ-सेन,

गिरिश-विद्यारम्भ-धन्ये

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नेन मुद्रितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररुचि-विरचितं विद्यो-दय-सम्पादक-संगृहीत-विविधोदाहरण-सहितमचिरेणैव कालेन प्रयुज्यमिति मविव्यति ।। ग्रहणेषु भिन्नदर्शकैः पत्रिकया स्वाभि-लापः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्याध्यक्षः—लवपुरे ।

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) खलपुरस्थ-संस्कृत-
पाठशालान्यतमाध्यापक-पण्डित-श्रीमुखदयालु-विरचिता मूल्यं ।)

विद्योदयस्य मल्यादीनां नियमः ।

वाधिकमूल्यं प्रथमदशं ... २१०
 १३. यथाद्वयं ... ३१०
 (प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्रातव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूर्धन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

“इत्तकचन्द्रिका--हृषीकेश-शास्त्रि-प्रणीता, हिन्दीभाषानु-
वाद-संहिता, मूल्यं ॥ विद्योदय-कार्यालये प्राप्तव्या ।

तत्र संवादपत्र-सम्पादकसतम्—

“इसकी भाषा वस्तुतः ही सीधी और सरल है, निःसन्देह भट्टाचार्य महाशयने बड़े श्रमसे इसका अक्षरार्थ अनुवाद किया है, प्रतिमास विद्योदय संस्कृत मासिकपत्र पढ़नेसे इनकी संस्कृतमें योग्यता और संस्कृत लेखकी उत्तमता भरपूर हमारे नेत्रगोचर थी, अब इस पुस्तकका मायानुवाद देख हिन्दी लेखमें भी इनकी योग्यता का सम्यग ज्ञान होगा” ।

हिन्दी-प्रदीप, मासिक पत्र, १९११ नवम्बरकी संख्या । प्रयाग
आहिवापुर ।

वज्जिव्याप्यः' इत्यनुभवो जायते, ततः कालान्तरे, पर्वते धूमं दृष्टे सति व्याप्तिस्मरणं, ततश्च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं 'वज्जि-
व्याप्यधूमवानद्यम्' इति तृतीयलिङ्गपरामर्शः । पक्षतासहितेन
तेन 'पर्वतो वज्जिमान्' इत्यनुमितिर्जन्यते ।

(३७) व्याप्तिश्च हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
साध्यसामानाधिकरण्यम् । नच, 'अथ संयोगवान् द्रव्यत्वात्'

एक स्थानमें रहते ज्जएओकी देखकर धूम वज्जिका व्याप्य है
अर्थात् वज्जिके साथ सदैव एक अधिकरणमें (स्थान) रहता है ऐसा
ज्ञान होता ; अनन्तर कुछ दिनके पीछे पर्वतमें धूम देख कर
व्याप्तिका अर्थात् "धूम वज्जिके साथ सदैव एक स्थानमें रहता है"
इस निश्चयका स्मरण होता, उसके पीछे व्याप्तिविशिष्ट अर्थात्
वज्जिव्याप्य जो धूम, उस धूम विशिष्ट यद्य, ऐसा ज्ञान होता ;
ऐसा ज्ञान ही परामर्श है, यद्य परामर्श जब पक्षताके * साथ
मिलित होता है, तब अनुमिति होती है ।

(३७) व्याप्तिका लक्षण यथा "हेतुके अधिकरणमें वज्जि-
मान जो अत्यन्ताभाव, उस अत्यन्ताभावका अप्रतियोगी जो
साध्य, ऐसे साध्यके साथ हेतुका जो एक स्थानमें रहना" उसे
व्याप्ति कहते हैं । देखो "वज्जिमान् धूमात्" इस खल्ल्य स्थलमें

* पर्वतमें धूम देखकर उसमें अवश्य आग होगी इस बुद्धिसे अनुमितिमें प्रवृत्त
ही जब परामर्श स्थिर होता है, तब अनुमिति होती है । पक्षताका अर्थ पक्षधनित ।

इत्थं च अव्याप्तिः, प्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणात्यन्ता-
भावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरणमित्यर्थात् । पक्षता च
सिषाधसिषाविरहसहकृतसिद्धभावाः ।

लक्षणकी गति छड़, क्योंकि हेतु जो धूम उसका अधिकरण
पर्वतादि, उन पर्वतादिमें जो अत्यन्ताभाव अर्थात् पर्वतमें
जो वस्तु नहीं रहती हैं उनका अभाव, मत्स्यादिका अभाव,
उस अभावका प्रतियोगी (जिनका अभाव है वे वस्तु) मत्स्यादि
और अप्रतियोगी वज्र, क्योंकि वज्रका अभाव पर्वतमें नहीं,
उस वज्रके साथ धूम एक स्थानमें स्थित है। और देखो अलक्ष्य
स्थलमें इस लक्षणकी गति नहीं, अलक्ष्य स्थल “धूमवान् वज्रः”
वज्रको हेतु कर धूमका अनुमान होता है, यहां हेतु जो वज्र
उसका अधिकरण जो उत्तम लौह उसमें धूम नहीं रहता,
इस लिये धूमका अत्यन्ताभाव उसमें है, उस अत्यन्ताभावका
प्रतियोगी ही धूम है, अप्रतियोगी नहीं; अतएव इस अलक्ष्य
स्थलमें लक्षणकी गति नहीं छड़। किसीने आशङ्का की कि,
अलक्ष्य स्थलमें लक्षण न आवे लक्ष्य स्थलमें भी सर्वत्र लक्षणका
गमन नहीं होता, देखो “अयं संयोगवान् द्रव्यत्वात्” यहभी
तुमारा लक्ष्य स्थल है, परन्तु यहां लक्षण नहीं जाता है। यहां
एतद्द्रव्य पक्ष, संयोग साध्य, द्रव्यत्व हेतु; हेतुका (द्रव्यत्वा)
अधिकरण जो एतद्द्रव्य उसके जिस अंशमें संयोग है उस
अंशको कोढ़कर अपर अंशमें संयोगका अभाव भी है, उस अभाव-

(३८) अनुमान द्विविध—स्वार्थ परार्थ च, तत्र परार्थ पञ्चावयवसार्थ, अवयवास्त प्रतिज्ञा-हेतूदाहरणोपनय-निगम-

का प्रतियोगी ही संयोग ऊँचा, अप्रतियोगी नहीं; इस लक्ष्य स्थलमें लक्षणकी गति न होनेसे अव्याप्ति नाम दोष ऊँचा उस दोषको हटानेके लिये दूसरा लक्षण किया जाता है। यथा “प्रतियोगीके अधिकरणमें अवर्त्तमान ऐसा जो हेतुके अधिकरणमें वर्त्तमान अत्यन्ताभाव, उस अत्यन्ताभावके अप्रतियोगी साध्यके साथ हेतुका एक स्थानमें रहना”; अब देखो तुमारा दोष हटगया, क्योंकि तुमने जो एतद्द्रव्यके अंशविशेषमें संयोगका अभाव लियाथा वह प्रतियोगी अधिकरण नहीं अर्थात् प्रतियोगीके अधिकरणमें अवर्त्तमान नहीं, किन्तु उसका प्रतियोगी जो संयोग उसके अधिकरणमें वर्त्तमान है, इस लिये संयोगाभाव नहीं लिया जाता, किसी ऐसे वस्तुका अभाव जो जो द्रव्यके समुदाय अंशमें है, उस अभावका प्रतियोगी वह वस्तु, अप्रतियोगी संयोग, उसके साथ द्रव्यत्व एक अधिकरणमें वर्त्तमान है, लक्षण की गति ऊँची। पक्षताका अर्थ सिद्धाधिविषा-विरह-सहकृत सिद्धाभाव *।

(३८) अनुमान प्रथम दो प्रकारका है; एक स्वार्थ (अपनेके लिये), दूसरा परार्थ (परके लिये)। इनमेंसे परार्थानुमान पञ्चावयवसे साध्य होता है; प्रतिज्ञा, हेतु, उदाहरण,

नानि ; यथा, अयं वज्रिमान् (१), धूमात् (२), यो यो धूमवान् स वज्रिमान्, यथा महानसम् (३), वज्रिव्याघ्रधूमवान् अथम् (४), तस्माद् वज्रिमान् (५), इति । स्वार्थं च स्वीयव्याघ्रादिज्ञान-
साध्यं, न तत्र परप्रतिपत्त्यर्थमेवम् आह शब्दप्रयोगम् ।

(३६) तच्चानुमानं विविधं, केवलान्वयि-केवलव्यतिरेक-
ान्वयव्यतिरेकिभेदात् । यत्र साध्यव्यतिरेको न कुत्राप्यस्ति स केव-

उपनय, और निगमन ये पांच अवयव हैं । प्रतिष्ठा “अयं वज्रिमान्” (यह वज्रियुक्त है) (१), हेतु “धूमात्” (क्योंकि यहाँ धूम है) (२), उदाहरण वा दृष्टान्त “यो यो धूमवान् स वज्रिमान् यथा महानसम्” (जो धूमयुक्त होता है उसमें वज्र रहता ही है जैसा महानस अर्थात् रसईका स्थान) (३), उपनय “वज्रिव्याघ्रधूमवानय” (यह स्थान वज्रिके साथ एक अधिकरणमें रहनेवाले धूमसे युक्त है) (४), निगमन “तस्मादयं वज्रिमान्” (अतएव यह वज्रिसे युक्त है) (५), । स्वार्थं अर्थात् अपनेके लिये जो अनुमान किया जाता वह अपने व्याप्ति प्रभृतिके ज्ञानसे होता है, उसमें दूसरे के समझानेके लिये पहिलेको नाई शब्द प्रयोग नहीं होता ।

(३६) अनुमान फिर तीन प्रकारका है, एक केवलान्वयी, दूसरा केवलव्यतिरेकी, तीसरा अन्वयव्यतिरेकी । जिस अनुमानमें साधका व्यतिरेक अभाव कहीं नहीं रहता अर्थात् साध्य सर्वत्र वर्त्तमान होता, उसका नाम केवलान्वयी, जैसा

खान्द्यो, यथा, 'घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्' इत्यत्र अभिधेयत्वस्य साध्यस्य व्यतिरेको न कुत्राप्यस्ति ; यत्र साध्यप्रसिद्धिः पक्षातिरिक्ते नास्ति, स केवलव्यतिरेकी, यथा, 'पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात्,' यत्र इतरभेदाभावः तत्र पृथिवीत्वाभावः यथा जलादौ ; व्यतिरेकव्याप्तौ तु साध्याभावो व्याप्यः हेतुभावो व्यापकः ; यत्र साध्यं साध्याभावश्चान्यत्र प्रसिद्धः, सोऽन्वयव्यति-

“घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्” (यह घट, अभिधेयत्वविशिष्ट है, कारण इसमें प्रमेयत्व धर्म है) ; अब देखो यहां साध्य जो अभिधेयत्व वह समुद्रय पदार्थमें वर्तमान है ; कहीं भी उसका अभाव नहीं । जहां पक्षके अतिरिक्त स्थलमें साध्यकी प्रसिद्धि नहीं है, ऐसे अनुमानको केवलव्यतिरेकी कहते हैं ; जैसा “पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात्” (पृथिवीमें दूसरे पदार्थका भेद है, कारण इसमें पृथिवीत्व धर्म है) । जहां दूसरे पदार्थका भेद नहीं वहां पृथिवीत्व भी नहीं, जैसे जलादिमें जलत्व पृथिवीसे दूसरा पदार्थ है, अतएव उनमें दूसरे पदार्थका भेद नहीं ; उसमें पृथिवीत्व भी नहीं ; इस उदाहरणमें पृथिवी पक्ष, इतरभेद (पृथिवीसे भिन्न जो पदार्थ उसका भेद) साध्य, और पृथिवीत्व हेतु । पृथिवीसे भिन्न जो पदार्थ उसका भेद पृथिवीको छोड़के और किसीमें नहीं, अस्मात् पक्षके अतिरिक्त स्थलमें साध्यकी अप्रसिद्धि ऊर्ध्व । व्यतिरेकव्याप्तिमें साध्याभाव व्याप्य, और हेतुभाव व्यापक है, अर्थात्

रेकी, यथा 'पर्वतो वज्रिमान् धूमात्' इति । अन्वयव्यतिरेकिणि हेतौ अवश्यं पञ्चरूपोपपन्नता अपेक्षणीया, पक्षवृत्तित्वं, सपक्षसत्त्वं, विपक्षव्यावृत्तित्वं, अबाधितत्वं, असत्प्रतिपक्षितत्वञ्चेति पञ्च रूपाणि । केवलान्वयिनि विपक्षव्यावृत्तित्वरहितं, केवलव्यतिरे-

साधका अभाव हेतुके अभावमे अधिक स्थानमें नहीं रहता है । जिस अनुमानमें केवल साधका अभाव नहीं, साध भी पक्षके अतिरिक्त स्थलमें रहता है, उसे अन्वयव्यतिरेकी कहते हैं, जैसा "पर्वतो वज्रिमान् धूमात्" (पर्वतमें वज्र है क्योंकि इसमें धूम है) यहां पर्वत पक्ष, वज्र साध्य, और धूम हेतु ; देखो यहां साध्याभाव पर्वतके अतिरिक्त जल आदिमें है, और साध्य भी पर्वतके अतिरिक्त सहानस आदिमें है । अन्वयव्यतिरेकी स्थलमें हेतुमें पांच प्रकारके धर्म रहते हैं— (१) पक्षवृत्तित्व (पक्षमें रहना), (२) सपक्षसत्त्व (जिसमें साधका निश्चय है ऐसे स्थानमें रहना), (३) विपक्षव्यावृत्तित्व (जिसमें साध्य नहीं उसमें न रहना), (४) अबाधितत्व (बाधयुक्त न होना), और (५) असत्प्रतिपक्षितत्व (सत्प्रतिपक्षता दोषसे शून्य होना) । केवलान्वयी स्थलमें विपक्षव्यावृत्तित्वको छोड़कर बाकी चार धर्म रहते हैं, क्योंकि विपक्ष ही अप्रसिद्ध ; और केवलव्यतिरेकी स्थलमें सपक्षसत्त्वको छोड़कर अवशिष्ट चार धर्म रहते हैं, क्योंकि वहां सपक्ष कोई नहीं अर्थात् ऐसे पक्षके अतिरिक्त स्थलमें साध्य नहीं रहता । जिसमें साधका सन्देह

किंनि सपक्षसत्त्वरहितं चतुरूपमेवापेक्षितं । यत्र साध्यासन्देहः
स पक्षः ; यत्र साध्यानिश्चयः स सपक्षः ; यत्र साध्याभावनिश्चयः

होता अर्थात् जहां अनुमानकेद्वारा साध्यकी सिद्धिकरनी पड़ती,
उसका नाम पक्ष ; जिसमें साध्यका निश्चय रहता, उसका नाम
सपक्ष ; जिसमें साध्यके अभावका निश्चय रहता, उसका नाम
विपक्ष ; जहां पक्षही साध्यके अभाव करके युक्त होता है, वहां
बाध होता है । जो हेतु साध्यके विरोधि (प्रतिकूल) का
साध्यक होता है, उसे सत्प्रतिपक्ष कहते हैं । जो हेतु समुदय
सपक्षोंमें भी नहीं रहता केवल पक्षमें रहता, उसका नाम असा-
धारण, जैसा “पर्वतो वज्रिमान् पर्वतत्वात्” (पर्वतमें वज्रि है,
क्योंकि इसमें पर्वतत्व धर्म है), पर्वत पक्ष, वज्रि साध्य, पर्वतत्व
हेतु ; अब देखो हेतु (पर्वतत्व) केवल पर्वतमें रहता, सपक्ष जो
महानसादि उसमें नहीं रहता है । अस्मात् यह यथार्थ हेतु
नहीं । जहां निखिल वस्तु पक्ष है उसका नाम अनुपसंहारी,
जैसा “सर्वं प्रमेयं अभिधेयत्वात्” (समुदय वस्तुमें प्रमेयत्व है,
कारण उनमें अभिधेयत्व है, यहां निखिल वस्तु पक्ष, प्रमेयत्व साध्य,
और अभिधेयत्व हेतु, यहां निखिल वस्तु पक्ष ऊँचा इस लिये
अनुपसंहारी । साध्याभावके अधिकरणमें वर्तमान जो हेतु
उसे विरुद्ध कहते हैं । किसीने कहा की साध्यके अधिकरणमें
वर्तमान जो अभाव उसका प्रतियोगी हेतु विरुद्ध, जैसा
“घटो नित्यः सावयवत्वात्” घटमें नित्यत्व धर्म है, क्योंकि उसमें

स विपक्षः ; साध्याभाववान् पक्षो बाधः ; साध्याविरोधिमाधको
हेतुः सत्प्रतिपक्षः ।

मावयवत्व धर्म है। घट पक्ष, नित्यत्व साध्य, और सावयवत्व
हेतु, यहाँ देखो साध्याभाव जो नित्यत्वाभाव उसके अधिकरण
जो असरेण आदि, उसमें सावयवत्व (अवयवसे युक्तत्व) के वर्तमान
होनेसे हेतु विरुद्ध ऊँचा, अथवा साध्य जो नित्यत्व उसके
अधिकरण जो परमाणु मन इत्यादि उनमें सावयवत्व धर्मका
अभाव है (क्योंकि परमाणु, मन इनका अवयव नहीं है),
उस अभावका प्रतियोगी सावयवत्व है, इस लिये हेतु विरुद्ध
ऊँचा। सत्प्रतिपक्ष अर्थात् हेतु जहाँ साध्यके विरोधीका
माधक है, जैसा “पर्वतो वज्रिमान् धूमात्” (पर्वतमें वज्र है
क्योंकि इसमें धूम है) इस अनुमानके समय “पर्वतो वज्र-
भाववान् महानसान्यत्वात्” (पर्वतमें वज्रका अभाव है, कारण
इसमें महानस (रस्मर्दका स्थान) अन्यत्व (भेद) है। ऐसे
अनुमानमें सत्प्रतिपक्षता दोष होता है। अमिद्ध तीन प्रकार
का है, (१) आश्रयामिद्ध, (२) स्वरूपामिद्ध, (३) व्याप्यत्वामिद्ध।
जहाँ पक्षही वास्तवमें नहीं होता, अथवा जिस अनुमानमें
किसी तरहसे सिद्ध वस्तुका ही साधन होता, किसी नई बातकी
सिद्धि नहीं होती, ऐसे अनुमान को आश्रयामिद्ध कहते हैं, जैसा
“अश्रविषाणं नित्यं अजन्मत्वात्” (अश्रका सिंग नित्य है, क्योंकि
यह अजन्म है, उत्पन्न नहीं होता), अश्रविषाण (अश्रका सिंग)

पञ्चनद-महाविद्यालय-

पारितोषिकदान-सभायां

भारताधिपते आस्थानम् ।

वर्यं पूर्वेपत्रे पञ्चनद-महाविद्यालय-पारितोषिकप्रदान-सभायां तत्सभापत्यासनं भजमानेन भारताधिपतिना यदभिहितं तन्मर्मार्थानुवादाय स्वीकृतवन्तः । साम्प्रतं प्राप्तावसरतया तदङ्गीकारनिर्व्वहणाय समुद्यमः क्रियते ।

अथ तद्विवसीयकर्त्तव्यजाते निर्व्विघ्नमनुष्ठिते सोऽखिल-कार्य्यतत्त्वज्ञो वदतां वरः श्रीमान् भारताधिनेता स्वासनात् समुत्थाय धाराप्रवाह्न्यायेनैवं वचनविन्यासमकरोत् ।

“अयि भो विद्यालयविधिविधायनसभायाः प्रधानाध्यक्ष, भायोलपुर कर्पूरखल ^{क्र}अरीदकोट नामधेय-जनपदानामधीश्वराः समेता मद्रमुखाश्च, यदहमद्यैतन्महाविद्यालयस्य पार्ष्णिर्त्तकी-भूयैवं शुभावहावसरे समेत्य पञ्चनदप्रदेशे विश्वविद्यालयसंस्था-पनार्थमष्टादशवत्सरानविश्रान्तं यतमानान् युष्मान् सभाजयितुं समर्थौ जातो निश्चितं नैतस्मात् किमप्यधिकतरमानन्दप्रदमस्ति मे । अयि भो सार चार्लस एचिसन महोदय एतद्विश्वविद्या-लयभित्तिस्थापकानां त्वमेवाग्रेसर आसीत्तदानीं त्वं तव सहा-यका अपरे चैतत्प्रदेशीयैः प्रधानैः राजभिर्धनिभिरपरैश्च भद्रमुखैः सर्व्वप्रकारकं सम्यक् साहाय्यं प्राप्तवान् । तदानीमार-

समस्तकालपर्यन्तमेतद्विद्यालयमुन्नमयितुं यानि यानि कार्या-
ण्युद्दिष्टानि सर्व्वेष्वेव तेषु पूर्वाङ्गित्वेभ्योऽन्यस्याथेकस्य भद्-
मुखस्य नाम मद्दृष्टिगोचरं भवति, तस्य नाम पञ्चनदविश्वविद्या-
लयस्य भित्त्वा सह सुचिरं स्थास्यति, यतो न कोऽप्यन्यः पञ्चनद-
देशहितायै तादृशं परिश्रमं स्वार्थहानिञ्च स्वीकृतवान्, यथा
पञ्चनद-विद्यालयस्य रेजिष्ट्रार-पदाभिपिक्तः डक्टर लाइटनर-
नामाकरोत् । (आनन्दध्वनिः ।) अतएव भो एचिसन्नामधेय
महोदय तुभ्यं, भो राजानो भूस्वधिकारिणस्तथैतन्महाविद्यालय-
मिनेटाख्यसभासभ्याश्च सर्व्वेभ्य एव युष्मभ्यमहं सर्व्वान्तःकरणो-
द्भूतं सभाजनं प्रयच्छामि ।

इतो द्विवत्सरपूर्व्वमस्मिन्नेव शरत्समये मम लवपुरप्रथम-
दर्शनावसरे भारतीदीप्यविभागे समूहेरूपं विश्वविद्यालयमेकं
स्थापयितुमिच्छवः पञ्चनद-महाविद्यालय-मिनेटाख्यसभायाः
सभ्यगणा सहतायहेण स्वाभिलाषपूर्त्तिं मामभ्यर्थयामासुः । भोः
सभ्यगणाः, मया तदभ्यर्थनोत्तरे प्रदत्ते केनापि सत्कृत्यान्तिक-
मेतदमिहितं यत्नदुत्तरवचनेन श्रोतवर्गान् न सम्यक् परितोष-
मापुरिति । निश्चितमभ्यर्थनकारिणामेतदमिकाङ्क्षितमासीत्
यदहं स्वशक्त्यवधारणमन्तरेणैव तेषामग्रे वक्त्रङ्गीकुर्व्यामिति ।
परमहो परिषद^{ये}सराः, न मे तथाविधा प्रकृतिः । अहं हि
स्ववाक्यस्य साफल्यमिच्छामि न तु वैफल्यम् (आनन्दध्वनिः) ।
यदाहं १८८० मिति ख्रिष्टाब्दे युष्मदभ्यर्थनोत्तरमदाम् तदा मे

भवदभ्यर्थितविषयस्य न सम्यक् प्रत्यभिज्ञा जाता, नच मया
तदानीन्तनप्रार्थितार्थप्रतिवादवचनान्याकर्णितानि, नापि मे
भारतीयराजकार्यनिर्व्वाहसहायकानां सम्मति लब्धा । एव-
मादिकारणकलापिन युष्मदभिप्रेतं विषयं साधु मन्यमान्योऽपि
तदानीं दृष्टा-श्रवणप्रिय-वाक्यविन्यासेन मिथ्याशावर्द्धनादापा-
ततोऽनुत्साहकरवचनप्रयोगं साधुतरं मेने । परमिदानीं भोः
सभ्याः मुक्तकण्ठं कथयामि यद्भवदभ्यर्थितं सफलमवलोक्याह-
मतीवानन्दमनुभवामि (आनन्दध्वनिः) । अहं हि बह्विभिः साङ्ग-
मेतत्तत्त्वलोचनमकरवम् । पञ्चनद-प्रधानशासितु मंतम-
पृच्छम् राज्यप्रबन्धविधायकमन्त्रिणां सम्मतिमपृच्छम् तत इष्टि-
यान्-कौन्सिल-नामधेयाया मम मन्त्रणसभायाः सकाशा-
देतद्विषयकविधिविधानशक्तिञ्च लेभे । पूर्वोक्तकार्यं निचया-
नुष्ठानेन बह्वः समयोऽतिवाहितस्ततो वर्षद्वयस्थान्ते प्रार्थित-
कार्यं स्य सिद्धिर्जाता, विधिनिर्मितपञ्चनदमहाविद्यालयस्तत्रैव
भिक्त्या पूर्णशक्त्या सह दृढं स्थापितः यद्वत्तणाय बहव एता-
वद्दीर्घकालपर्यन्तं सर्वात्मकयत्नमकार्षुः (आनन्दध्वनिः) ।
अयि भोः सभासदाः, इतो द्विवत्सरपूर्वं युष्मत्समीपे मया यत्
कथितम्, यदि भवद्भिर्मम तत्कालीनवाक्यार्थाः साभिनिवेश-
मधीताः, तदावश्यं भवत्प्रार्थितविषये मम कीदृक् सहानु-
भूतिः स्थितेति विदितञ्चाभवत् (आनन्दध्वनिः) । यतः पूर्वं
मथैतत् कथितं, यथेदानीमपि कथ्यते, यत् पञ्चनदमहाविद्या-

लय चिनेटाख्यसभासभ्यैर्ये दे कार्यपद्धती समवलम्बिते ते स्वय-
 मेव मम विवेकं सम्यक्त्वानुमोदयत इति । तत्रैका युष्माभि-
 विश्वविद्यालयमेतं भारतीय-पूर्वस्थापित विश्वविद्यालयेभ्यो
 भिन्नप्रकारकायामेव भित्तौ स्थापयितुमभिलाषः कृतः । द्वितीये-
 तत्कार्यानुष्ठानपद्धति यौ सर्वत्रैव पञ्चनदप्रधानाधिवा-
 सिभिः सम्प्रदायैः संपुष्टा चेति भा भट्टमुखाः, देशे विद्याप्रचार-
 रीतयो यथा यथा भिन्नस्वरूपा भवेयुस्तथा तथैव देशोद्दति-
 भवेत् । इंग्लण्डदेशे ह्येवमेव व्यवस्थेयवश्यं युष्मासु वज्रभि-
 विदितमस्ति, तत्र हि द्वौ महान्तौ प्रसिद्धौ च विश्वविद्यालयौ स्तः,
 एकः अक्सफोर्ड-नामधेयोऽपरः केम्ब्रिज-नामधेयः । एतयो-
 र्विद्याप्रचारपद्धतिः सम्पूर्णं भिन्नरूपैव । अक्सफोर्ड विद्यालये
 प्राचीनभाषालिखितसाहित्यानां प्राधान्यं वर्त्तते, केम्ब्रिज विश्व-
 विद्यालये तु गणितशास्त्राणां । अधुनातनेंग्लण्ड-विश्वविद्यालये-
 रपि तादृश एव पन्थाः समवलम्बितः, सम्प्रति म्यानचेष्टर-
 नामधेये नगरे भिक्टोरिया-नामधेयो विश्वविद्यालयः स्थापित-
 स्तत्र हि अक्सफोर्डस्थे प्राचीनसाहित्यमिव केम्ब्रिजस्थे गणित-
 शास्त्रमिव विज्ञानशास्त्रं प्रधानपदवीमधिगतम् । भवद्भिर-
 प्येतद्विद्यालयेऽपरेषु शास्त्रेषु प्राच्यसाहित्यानां प्राधान्यसंरक्षणेन
 अप्रव पन्था अवलम्बितो योऽस्याभिरिङ्गलण्डनिवासिभिर्वज्रशत-
 वत्सरपूर्वमवलम्बितस्तथा यदवलम्बनेन चास्याभिः सम्यगुन्नति-
 लोभः (आनन्दभूतिः) । अयि मो महाशयाः, यदीदानीमस्यां

प्रसिद्धविद्वज्जनालङ्कृतायां सभायां प्राच्यविद्याविज्ञानविरहितेन
मया प्राच्यसाहित्यानां तदध्ययनफलानाञ्च किमप्यभिहितं भवेत्
तन्निःसन्देहमुपहसनीयं स्यात् । किन्तु सम्प्रति कण्टम्परारि रिभु-
नामके संवादपत्रे प्राच्यविद्याविशारदेन मोक्षमूलरनामधेये-
नाभिलिखितं पत्रमेकं पठित्वाहमतीव विस्मितोऽभवम् । तस्मिन्
पत्रेऽध्यापक मोक्षमूलर नामधेयेन भारतीयविज्ञानदर्शनसाहित्य
शास्त्राणां यथा कथितं यद्यहमपि तथा वदेयम् तदा सत्यमेव
जनैरहमत्युक्तिपत्रपातित्वादोषैर्दूषितो भवेयम् । किन्तु
तस्मिन् विद्वद्वरेण कोऽपि तादृशान् दोषानुपन्यस्तुमुत्सहते
यत्तत्तत्समो भारतीयशास्त्रेभ्यो विरल एव । ये प्राच्य-
शास्त्राध्ययनस्य हितकारित्वं सन्दिहते तान् सर्वानेवाहं तत्
पूर्वोक्तं चुट्टपत्रमवलोकायितुमनुनयामि (आनन्दध्वनिः) । महो-
दयगणाः, तत्र पत्रेऽध्यापक-मोक्षमूलरमहोदयेन संस्कृतविद्या-
ध्ययनस्य यत् कथितं तदेव वचनमहं यथायथमुपन्यस्यामि ।
तेन हि सिविल् सर्विस् परीक्षोत्तीर्णान् भारतमाजिगमिषून्
छात्रानुपदेष्टुं तदेव व्याख्यानं दत्तं । तेन कथितं “संस्कृत-
शास्त्राध्ययनं हि भवतामग्रेऽद्याप्यविदितमचिन्तितपूर्वं च साहित्य-
तत्त्वं प्रकटयिष्यति येन हि भवतामभिज्ञानं पूर्वं स्यात् गभीर-
तरं भविष्यति, तथा मानवीयान्तःकरणोन्नमनशिक्षाणाञ्च वृद्धि-
र्भविष्यति” । अतएवैतद्विद्यालयस्थापनप्रयोजनं अक्सफोर्डेऽध्याप-
कस्य मोक्षमूलरमहोदयस्य वचनेनैव साधु प्रमाणीकृतम् । यदि

अथापको मोक्षमूलर महोदयोऽभ्रान्तो भवेत्, यदि भारतमस्मान्
यूरोपदेशीयानद्यापि वज्जु विषयेषु गित्यितुं समर्थं यथा तेना-
भिहितम्, तदा प्राच्यविद्यालयस्य संस्थापनं हि न केवलं भारत-
वासिनामासियामहादेशस्यापरस्थानवासिनां वा येषां केचिदि-
दानीमेवास्मात्समग्रस्य आभवनं किन्तु भारतस्थितानां स्वदेशस्थिता-
नाञ्च यूरोपीयानामप्यपेक्षारहितं भविष्यति (आनन्दध्वनिः) ।

स एवमाद्यनेकवचनोपन्यासे नास्माद्विद्यालयं वज्जु प्रशस्य ततोऽस्य
स्वाधीनभावस्य वज्जु प्रशंसामकरोत् ।

नवम्बरमासस्य त्रिंशत्तमदिनमे पञ्चमद-महाविद्यालयस्थापकः
डक्टर लाइटनर-नामा महोदयः वर्षद्वयस्यावकाशं गृहीत्वा इङ्ग-
लण्डं प्रति चलिताः । तत्प्रयाणसमये खवपुरवासिनो बह्वेधाधिनो
विद्वांसश्च रेलश्रोत्रे ऐषन-गृहपर्यन्तं तमनुगम्य तस्मै अभिनन्दन-
पत्रमेकं प्रददुः निम्नलिखितं श्लोकद्वयञ्च केनापि प्रदत्तम् ।

नाद्यापि नो विरमति प्रमुदश्रुपातो

विद्यालयाप्तनृपगौरवजः सुधीर ।

द्यावद्विद्योगजनिता भवतोऽश्रुधारा

सम्पत्पुपेत्य नयने विकलीकरोति ॥

किं वरिम सम्पति वचो न वहिः समेति

वाप्योद्गमादविरतं प्रतिहृदभारगम् ।

शान्तानुकूलपवनश्च शिवश्च पन्थाः

भ्रूयात् समागम इह त्वरितं पुनश्च ॥

श्रीं

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसात्मनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्भां ॥

खण्डं ११]

नवम्बर १८८२

[११ सङ्ख्या

सूची

वर्कामृतम्	४६—५६
पञ्चनद-सहाविद्यालयोपाधिदान-सङ्कोचः	६६—७७
गवर्नर-जेनेरल-सुतिः	७१—७३
भाष्यशासनम् (४)	७३—७४

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारत्नम् लेन,

गिरिश-विद्यारत्न-घन्ते

श्रीहरिश्चन्द्र कविरत्नेन सुद्रितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररुचि-विरचितं विद्योदय-सम्पादक-संयुहीत-विविधोदाहरण-सहितमचिरेणैव कालेन पृथङ्मुद्रितमविव्यति । ग्रहणेषुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्यालयः—लवपुरे ।

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिव्यः) लवपुरस्थ-संस्कृत-पाठशालान्यतमाध्यापक-पण्डित-श्रीसुखदयालु-विरचिता मूल्यं ।)

विद्योदयस्य मूल्यादीनां निधयः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदयं २/०

„ पञ्चादयं ३/०

(प्रत्येकखण्डे १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

“दत्तकचन्द्रिका—हृषीकेश-शास्त्रि-प्रणीता, हिन्दीभाषानु-वाद-सहिता, मूल्यं ॥) विद्योदय-कार्यालये प्राप्तव्या ।

तत्र संवादपत्र-सम्पादकमतम्—

“इसकी भाषा वज्रत ही सीधी और सरल है, निःसन्देह भट्टाचार्य महाशयने वड़े अमसे इसका अक्षरार्थ अनुवाद किया है, प्रतिमास विद्योदय संस्कृत मासिकपत्र पढ़नेसे इनकी संस्कृतमें योग्यता और संस्कृत लेखकी उत्तमता भरपूर हमारे नेत्रगोचर थी, अब इस पुस्तकका भाषानुवाद देख हिन्दी लेखमें भी इनकी योग्यता का सम्यग् ज्ञान होगया” ।

हिन्दी-प्रदीप, मासिक पत्र, १ली नवम्बरकी संख्या । प्रयाग आदिध्यापुर ।

(३१) ननु अन्यान्यपि अन्धकारसुवर्णादीनि द्रव्याणि सन्ति, आलस्यदयो गुणा अपि सन्ति, कथं नवेत्यादि। मैवम्, अन्धकारो न द्रव्यं किन्तु तेजोऽभावः। सुवर्णं तेज एव। आलस्यं कृत्यभाव एव। एवमन्यदपि बोध्यम्।

(३२) अभावो द्विविधः,—संसर्गाभावोऽन्योन्याभावश्च। आद्यस्तिविधः,—प्रागभावः, ध्वंसः, अत्यन्ताभावश्च। प्रागभावो विनाशी अजन्यः। ध्वंसो जन्योऽविनाशी च। अत्य-

(३१) कोई कहता है, तुमने नौ द्रव्य चौबीस गुण ऐसा किस तरह कहा, क्योंकि सिवाय उनके अन्धकार और सुवर्णादि द्रव्य देखेजाते हैं, आलस्य आदि गुण भी देख पड़ते हैं, इसके उत्तरमें कहते हैं ऐसा न कहो, क्योंकि अन्धकार जुदा नहीं, तेजका अभाव ही अन्धकार है; सुवर्ण (सोना) तेजके अन्तर्गत है, और आलस्य कार्यका अभाव है। ऐसा और और स्थलोंमें भी जान लेना।

(३२) अभाव दो प्रकारका है,—एक संसर्गाभाव, दूसरा अन्योन्याभाव (भेद)। उनमेंसे पहिला अर्थात् संसर्गाभाव तीन प्रकारका है, (१) प्रागभाव (किसीकी उत्पत्तिके पहिले उसका जो अभाव रहता), (२) ध्वंस (उत्पन्न वस्तुके नाश होने से जो अभाव होता), और (३) अत्यन्ताभाव (भूत, भविष्यत्, और वर्त्तमान इन तीन कालोंमें रहनेवाला जो अभाव, जो अभाव कभी दूर नहीं होता)। इनमेंसे प्रागभाव विनाशी (दूर होने-वाला) परन्तु अजन्य (किसीसे उत्पन्न नहीं होता)। ध्वंस जन्य

न्ताभावान्योन्याभावौ त्वजन्यौ अविनाशिनौ । योग्यानुपलब्ध्या
अभावः प्रत्यक्षः ; अन्यत्र तु अतीन्द्रियः ।

(३३) अथ प्रमा कथ्यते, सा चतुर्विधा, प्रत्यक्षानुमित्युप-
मिति-शब्दभेदात् । तत्करणानि प्रमाणानि चत्वारि,—प्रत्यक्षा-

(अर्थात् वस्तुके नाशसे उत्पन्न होता), परन्तु अविनाशी (दूर
होनेवाला नहीं) । अत्यन्ताभाव अजन्य (अर्थात् किसीसे उत्पन्न
नहीं होता) और अविनाशी (दूर होनेवाला भी नहीं), अन्योन्या-
भाव वा भेद एकही है, और अजन्य और अविनाशी है ।
योग्य (प्रत्यक्षके योग्य) वस्तुकी अनुपलब्धि अर्थात् अप्राप्तिसे
जो अभाव, वह प्रत्यक्ष, और सब अभाव अतीन्द्रिय अर्थात्
अप्रत्यक्ष ।

(३३) अब प्रमाका * वर्णन किया जाता है, प्रमा (अर्थात्
यथार्थज्ञान) चार प्रकारकी है—(१) प्रत्यक्ष, (२) अनुमिति,
(३) उपमिति, और (४) शब्द । प्रमाके करण अर्थात् साधकको[†]
प्रमाण कहते हैं, प्रमाण भी चार प्रकारके हैं, (१) प्रत्यक्ष, (२)
अनुमान, (३) उपमान, और (४) शब्द । इनमेंसे प्रत्यक्ष दो

* किसीने 'अर्थापत्ति' नाम और एक प्रमाण माना, परन्तु वह अनुमानकी ही
अन्तरमें आता है । इस लिये पृथक् प्रमाण नहीं । अर्थापत्तिका उदाहरण जैसा
"यह सीटा सन्तुष्ट दिनमें कुछ नहीं खाता" इससे जाना जाता है कि वह रात्रिमें
खाता है, यदि ऐसा न होगा तो किस प्रकारसे सीटा हुआ । ऐसे ज्ञानकी अर्थापत्ति
कहते हैं ।

† जिस असाधारण वस्तुकारिकी प्राप्त हो कर मनमें ज्ञान उत्पन्न होता है ।

अमानोपमानशब्दभेदात् । तत्र प्रत्यक्षं द्विविधं—निर्विकल्पकं, सविकल्पकं च । प्रत्यक्षकरणानि षडिन्द्रियाणि,—घ्राण-रसन-चक्षुस्त्वक्-श्रोत्र-मनांसि । एतानि सन्निकर्षसहितानि प्रत्यक्षं जनयन्ति । सन्निकर्षश्च लौकिकोऽलौकिकश्च, अलौकिक-स्त्रिविधः,—ज्ञानलक्षणा, सामान्यलक्षणा, योगजश्च । लौकिकः षड्विधः,—संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणता चेति । संयोगेन द्रव्य-

प्रकारके हैं—एक, निर्विकल्पक, दूसरा सविकल्पक ; प्रत्यक्षके करण अर्थात् साधक छ इन्द्रिय हैं, जिनका नाम घ्राण (नासिका) रसन (जिह्वा), चक्षुः, त्वक् (चमड़ा), श्रोत्र (कान), और मन । ये इन्द्रिय सन्निकर्ष (विषयसे सम्बन्धरूप व्यापार)के बलसे प्रत्यक्षको उत्पन्न करते हैं । सन्निकर्ष दो प्रकारके हैं, एक लौकिक दूसरा अलौकिक ; इनमेंसे अलौकिक सन्निकर्ष तीन प्रकारके हैं, (१) ज्ञानलक्षणा, (२) सामान्यलक्षणा, (३) योगज । लौकिक सन्निकर्ष छ प्रकारके हैं—(१) संयोग, (२) संयुक्तसमवाय, (३) संयुक्त समवेत समवाय, (४) समवाय, (५) समवेत समवाय और (६) विशेषणता (स्वरूप) । संयोगसे अर्थात् द्रव्यपर इन्द्रियके संयोग रूप सम्बन्धसे द्रव्यका प्रत्यक्ष होता है ; संयुक्त समवाय (इन्द्रियसंयुक्त जो द्रव्य उसमें रहता है जो समवाय) सम्बन्धसे शब्द छोड़ कर द्रव्यमें समवाय सम्बन्धसे जो रहता है उनका प्रत्यक्ष होता है ; संयुक्तसमवेतसमवाय सम्बन्धसे शब्दमात्रवृत्ति

यह; संयुक्तसमवायेन शब्दान्वयगुणकर्म-द्रव्यवृत्तिजातीनां प्रत्यक्षं, संयुक्तसमवेतसमवायेन शब्दमात्रवृत्तिजातीतर-गुणवृत्ति-कर्म-वृत्तिजातीनां प्रत्यक्षं, समवायेन शब्दस्य, समवेतसमवायेन शब्द-वृत्तिजातीनां विशेषणतया अभावस्य, समवायस्य च प्रत्यक्षम् ।

(३४) अलौकिकः स यथा, ज्ञानलक्षणाया 'सुरभि चन्दनम्' इति चाक्षुषं ज्ञानं, सामान्यलक्षणाया घटत्वेन रूपेण यावद्घट-

जाति छोड़ कर द्रव्यसमवेत जो गुणादि उनमें समवाय सम्बन्धमें वर्तमान जो गुणत्वादि जाति उनका प्रत्यक्ष होता है; सम-वाय सम्बन्धमें शब्दका प्रत्यक्ष होता है, और शब्दमें समवाय सम्बन्धमें वर्तमान जो शब्दल जाति उसका प्रत्यक्ष समवेत-समवाय सम्बन्धमें होता है; अभाव और समवाय का वि-
षयता अर्थात् स्वरूप सम्बन्धमें प्रत्यक्ष होता है ।

(३४) अलौकिक सन्निकर्ष—जैसा ज्ञानलक्षणाके द्वारा "सुरभि चन्दनं पश्यामि" अर्थात् "चन्दनगत सौरभको देखता हूँ" ऐसा चाक्षुष ज्ञान होता है, वहाँ चक्षुके द्वारा सौरभके ज्ञानमें जो सन्निकर्ष है वह अलौकिक है । ऐसे सामान्य लक्षणा (समानाकार वस्तुका ज्ञान जिसमें होता है) के द्वारा घटल-रूपसे समुद्भूत घटका ज्ञान होता है, एक घटको देख कर उसमें स्थित घटल धर्मको अनुभव कर समुद्भूत घटका ज्ञान जिसमें होता है उसका नाम सामान्यलक्षणा । योगिभोंका जो इन्द्रियोंके सन्निकर्षके विनाहि समुद्भूत

ज्ञानं, योगजधर्मेण योगिनां सर्वज्ञानम् । तत्र निर्विकल्पकं
विशेष्यप्रकारादिरहितं वस्तुस्वरूपमात्रज्ञानं, सविकल्पकं सप्र-
कारकं । भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वं, यथा 'अयं
घटः'—इत्यत्र अयं विशेष्यः, घटत्वं प्रकारः, भासमानवैशिष्ट्यं
तद्योः समवायः, तस्य प्रतियोगि घटत्वं । सविकल्पकमेव
विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं ; यथा 'अयं दण्डी'—इत्यत्र दण्डत्वविशि-

वस्तुका ज्ञान होता है उसका नाम योगज । निर्वि-
कल्पक ज्ञानमें विशेष्य और प्रकारादिसे रहित हो कर वस्तुके
स्वरूप मात्रका ज्ञान होता है अर्थात् जिससे वस्तु किस प्रका-
रका है और कैसा है इत्यादिका ज्ञान नहीं होता केवल वस्तुका
ज्ञान होता उसको निर्विकल्पक कहते हैं । सविकल्पक ज्ञानमें
वस्तुके प्रकारका भी ज्ञान है अर्थात् वस्तु किस प्रकारका है
ऐसा ज्ञान होता है । स्पष्ट रूपसे प्रतीयमान जो सम्बन्ध
उसके प्रतियोगीको प्रकार कहते हैं, जैसा "अयं घटः" 'यह
घट' इस ज्ञानमें यह विशेष्य और घटत्व प्रकार है, विशेष्य
और प्रकारका समवाय ही 'भासमान वैशिष्ट्य' (स्पष्ट रूपसे
प्रतीयमान सम्बन्ध) है । यहां उस सम्बन्धका प्रतियोगी घटत्व*
है । सविकल्पक ज्ञान को "विशिष्ट वैशिष्ट्य ज्ञान" कहते हैं ।

* सारे सम्बन्धका एक अनुयोगी और एक प्रतियोगी है । आधारकी अनुयोगी
और आधेयकी प्रतियोगी कहते हैं । जैसा समवाय सम्बन्धका घट अनुयोगी और
घटत्व प्रतियोगी है ।

स्य वैशिष्ट्यं पुरुषे भासते । अथ प्रक्रिया, आदौ इन्द्रिय-
सन्निकर्षात् 'घटघटत्वे' इति निर्विकल्पकं, ततः 'अयं घटः'
इति विशिष्टज्ञानम् ।

(३५) तत्र 'परतः प्रामाण्यग्रहः' इति नैयायिकाः, यथा
आदौ 'घटः' इति व्यवसायः, ततः 'घटमहं जानामि' दत्तानु-
व्यवसायः, ततः 'प्रामाण्याप्रामाण्ये' इति कोटिद्वयस्मरणम् ;

जैसा 'अयं दण्डी' यह दण्डसे युक्त है । इस वाक्यमें दण्डत्व
धर्मसे युक्त जो 'दण्ड' उसका (वैशिष्ट्य-संयोग रूप) पुरुषमें
प्रतीत होता है । अब ज्ञानकी प्रक्रियाका वर्णन किया जाता
है । जब वस्तुके साथ इन्द्रियका सन्निकर्ष भाव होता है
तब वस्तु और उसके धर्मका अविशेष रूपसे (घट घटत्व इत्यादि
रूपसे) ज्ञान होता है, जिसको निर्विकल्पक कहते हैं । पिछेसे
उसका विशेष ज्ञान होता है, जैसा 'यह घड़ा है' 'यह कापड़ा
है' इत्यादि ।

(३५) नैयायिकोंके मतमें परम्परा से 'प्रामाण्य' का ज्ञान
होता है । जैसा पहिले 'घट' ऐसा बोध, फिर 'मैं घटको
जानता हूँ' ऐसा अनुव्यवसाय पूर्व बोधका दृढीकरण, अन-
न्तर प्रामाण्य और अप्रामाण्य इन दोनों पक्षोंका स्मरण,
पिछेसे यह जो घटके विषयमें मेरा ज्ञान ऊँचा वह ठीक
है या नहीं ऐसा संशय होता है । फिर विशेष दर्शन अर्थात्
घटसे भिन्न पदार्थमें जो जो धर्म रहते हैं इसमें वे धर्म

अथ चतुर्थे 'इदं ज्ञानं प्रमा न वा'—इति प्रामाण्यसंग्रहः,
ततो विशेषदर्शनानन्तरं प्रामाण्यग्रहः,—इदं ज्ञानं प्रमा समर्थ-
प्रवृत्तिजनकत्वात् ज्ञानान्तरवत् । स्वतः-प्रामाण्यग्रहः-इति चषो
मीमांसकाः, तत्र गुरुमते 'अयं घटः' इति ज्ञानं, विषयं
आत्मानं, ज्ञानं प्रामाण्यं च गृह्णाति । मुरारिमिश्रमते 'अयं घटः'
इति ज्ञानानन्तरं घटसहं जानामीत्यनुव्यवसायः, तेनैव प्रामाण्य-
ग्रहः । भट्टमते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेन ज्ञानमनुमेयं यथा तथा
तद्वृत्ति प्रामाण्यञ्च, तथाहि 'अयं घटः' इति ज्ञानानन्तरं घटे
ज्ञातता उत्पद्यते, ततो 'ज्ञातो मया घटः' इति ज्ञातताप्रत्ययं,
ततो व्याप्यादिप्रत्ययानन्तरं ज्ञानानुमानं यथा, अहं घटत्व-
प्रकारकज्ञानवान् घटत्वप्रकारकज्ञाततावत्त्वात्, तावत्तैव तस्य
धर्मधर्मि विषयकत्वेन प्रामाण्यानुमानम् इति प्रत्ययन्निरूपणम् ।

नहीं ऐसा विचार के पिके मेरे घटके विषयमें जो ज्ञान
ऊँचा वह ठीक है ऐसा स्थिर होता है । उसके अनुमान
की रीति यह है कि यह ज्ञान प्रमा अर्थात् ठीक है, क्योंकि
इससे प्रकृत वस्तुका बोध ऊँचा जैसा और ज्ञानसे होता है । मीमां-
सकोंके मतमें प्रामाण्य ज्ञान साक्षात् ही होता है । उसमें और
किसीकी अपेक्षा नहीं रहती है । गुरुके मतमें 'यह घट है'
यह ज्ञान ही विषय—घट और ज्ञानके प्रामाण्यको संग्रह
करते हैं । मुरारि मिश्रके मतमें "यह घट है" इस ज्ञानके
अनन्तरमें घटको जानताहूँ ऐसा जो अनुव्यवसाय होता है
उसीसे ही प्रामाण्यका संग्रह होता है ।

(३६) अनुमितिकरणमनुमानं, अनुमितित्वं जातिः, व्यापार-
वत् कारणं करणं, व्यापारश्च तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः ।
हेतुज्ञानादि करणं, परामर्शं व्यापारः । परामर्शश्च व्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्माज्ञानं, यथा 'वह्निव्याप्यधूमवानयम्' इति ।
आदौ महानसादौ धूमे वह्निमामानाधिकरण्यमहे सति 'धूमे

(३६) अनुमितिका करण अर्थात् साधक जो प्रमाण उसका
नाम अनुमान । अनुमितिमें जो अनुमितित्व धर्म है वह
जाति है । व्यापार विशिष्ट जो कारण उसका नाम करण,
व्यापारका अर्थ "तज्जन्यत्वे सति तज्जन्यजनकः" तत् शब्दसे
कर्त्ताका ज्ञान होता है, व्यापार एक प्रकारका क्रिया विशेष,
जो कर्त्तासे पहिले उत्पन्न हो कर कर्त्तृजन्य जो कार्य उसका
उत्पादक होता है । अनुमितिमें हेतु-ज्ञानादि करण है, और
परामर्श व्यापार है, "व्याप्तिविशिष्ट पक्षधर्माज्ञान" को परामर्श
कहते हैं अर्थात् पक्ष (जिसमें अनुमान किया जाता है) साध्य
व्याप्य हेतु विशिष्ट (जिसका अनुमान किया जाता है) उसका
नाम साध्य, साध्यका व्याप्य अर्थात् साध्यसे अधिक स्थानमें नहीं
रहनेवाला जो हेतु उससे युक्त) ऐसा जो ज्ञान उसको परा-
मर्श कहते हैं, जैसा यदि धूमको हेतु कर पर्वत में वह्निका
अनुमान किया जावे तो यह पर्वत वह्निव्याप्य धूम करके
युक्त है ऐसा ज्ञान परामर्श है । पहिले महानस अर्थात्
रसुदका स्थान आदि स्थलोंमें सर्वदा ही वह्निके साथ धूमको

पञ्चनद-महाविद्यालयो-

पाधिदान-महोत्सवः ।

कथितमेव पूर्वमस्माभिरेतावत्समयपर्यन्तं पञ्चनदविद्या-
लयः केवलं प्राच्यशास्त्रेऽध्वीतिभ्यो यथायोग्यं विविधानुपाधीन्
प्रदातुं समर्थ आसीत् । सम्प्रति तु १८८२ खृष्टाब्दीयाकटूबर-
मासस्य चतुर्दशदिवसादारभ्य परमरूपानुद्दयस्य भारताधि-
नेतुः कर्णय्या भारतभूमेरपरप्रदेशीय-विश्वविद्यालयवत् दङ्ग-
लण्डीयभाषाकृतविद्येभ्यस्तथा देशीयभाषानूदितपाश्चात्यदर्शनादि-
शास्त्राभिज्ञेभ्यश्च 'विए' इत्याद्युपाधीन् दातुं समर्थोऽभवत् ।
वैशिष्ट्यन्तो तावत्—अपरे हि विश्वविद्यालयाः केवलमिङ्गलण्डीय-
भाषया पाश्चात्यदर्शनादि-शास्त्रेऽध्वीतिभ्य एवोपाधिं ददति,
एष हि विद्यालयो न केवलमिङ्गलण्डीयभाषया किन्तु यथा
कयापि देशीयभाषया तत्तत्पाश्चात्यदर्शनादिष्वधीतिभ्य उपाधिं
ददातीति ।

वर्तमानमासस्याष्टादशदिवसे पूर्वोक्तविद्यालयस्य यद्योचित-
परीक्षोत्तीर्णेभ्यश्चात्रेभ्यः पारितोषिकोपाधिदान-महोत्सवः ख-
पुरस्काराजकीय-प्रधानविद्यालय-महाकक्षायां संवृत्तः । एतदर्थं
हि तत्र कक्षायां महती सभा जाता, स्वयं रुसागरभारताधि-
नेता श्रीमान् लर्ड रिपन महोदयो यस्या आधिपत्यं चकार ;
पञ्चनदशासकप्रधानोऽपरे च प्रधानराजपुरुषा बहवो निम्न-

भूपतयो राजप्रणिधवच्छात्रा अध्यापका धनिनो विद्वांसश्च तत्र
समेत्य सभागृहमलञ्चक्रुः । किं वञ्चना, सुविस्तीर्णमपि तत्
सदोर्गृहं सर्वतो जनाकीर्णं बभूव । बह्वञ्चोपवेशनस्थान-
मप्राप्य दण्डायमाना आसन् ।

दिवा-द्वितीय-प्रहर-समये भारतीय-प्रधानतम-राजपुरुषः
सिनेटाख्यसभा-सदस्यैः पञ्चनद-प्रधान-राजपुरुषायेसरैः ससम्मान-
मभिधातोऽनुगम्यमानश्च सभाप्रवेशमकरोत् । अथ तस्य प्रवेशा-
वसरे सर्वे सभास्थिता दण्डायमाना बभूवुः । स्वासनं भजमाने
तु तस्मिन् सर्वे स्वासनं मेजिरे ।

ततः पञ्चनद-प्रधान-राजपुरुषेण समुत्थाय तत्रभवते
भारताधिनेत्रे तत्सभा-कर्त्तव्यजातानि विज्ञाय सभाकार्यै-
समारभणाय प्रार्थना कृता । ततः सोऽपि भारताधिनेता सभा-
कार्यमारभुमादिदेश । ततः सभाकार्यारम्भः सञ्चतः । सर्वे
हि कर्त्तव्यजातं साधु सम्पादितमभूत् । एतत्त्वस्मादिशेषानन्द-
स्थानं यदस्मादिद्यालयाध्यक्षः पञ्चनद-महाविद्यालय-रेजिट्रार-
पदाभिषिक्तः श्रीमान् लिटनरामिधियो डि. ओ, एल् (डक्टर
अव ओरिएण्टल लार्निङ्ग्) इति सम्मानसूचकं सर्वान्ततञ्चोपाधि-
मधिगतः । विद्योदयस्थाल्पावयवत्वान्न वयं सर्वे सभाकार्यै
विवरीतुं शक्नुमस्तदत्रैव तूष्णींभूयाशास्त्रहेस्यिमपत्रे भारताधि-
पतेः सभाकार्यान्त-वचनानां सारमनुवक्तुमित्यलम् ।

गवर्नर-जेनेरल-स्तुतिः ।

(प्रधानपण्डितकृता)

कृतज्ञाः सन्त्येते किम् न सभिका खेटनरुक्ते-
 र्यतो जाँता तारञ्जनिरखिलभृगर्भवितता ।
 हिमांशुप्रद्योतस्तुतविविधविद्यालययज्ञः-
 समूहस्याकाण्डन्तर्दपि महिमा मण्डलपतेः ॥
 रिपुघ्नस्ते वन्द्यो भवति जनकानामिव पुर-
 स्तदीधान् पुष्यन्तः पृथुलप्रयुक्तान् भावललितान् ।
 यथा संस्मृत्यन्ते जननिकरगीतोपकृतयो-
 महान्तस्ते तद्वदयमिह च तस्यापि पुरतः ॥
 गृणन्तस्ते कीर्त्तिम्परमरमणीयाद्भुतरसां
 प्रतीतान्तवर्षीर्त्तिं समुदितजनानामपि विभो ।
 लभेमेति प्रज्ञा वितरति समापीह सुकृते
 त्वदीये प्रस्रोतुं गुणगणकदम्बत्रयरते ॥

जय भारतभूमिपते सुमते
 रिपुहन् हिमशैल्यशोविधृते ।
 नभनागफणासृद्धैकमिते
 दसुवीयशरद्भूमिकर्षकृते ॥

लवपूरूपकण्डनिवेशविधौ
 निजनिग्नधरापतिमत्समितौ ।
 वज्रसभ्यजनान्वितजम्बुपतौ
 परिकल्पितविश्वजनीनकृतौ ॥

प्रतिवर्षपरीक्षणलभ्यपदे
 स्थिरताम्भवदुत्कलितां नियते ।
 विनिवेदयतीह यथाभणित-
 भावता फलभावविधानवता ॥

परिपूरयितुमणितन पुरा
 तदिहास्ति तथैव कृतस्मिष्टवम् ।
 यदि चेत्तसि सत्यभृतां स्मरण-
 न्तदनेन निमीरघुराजपृथू ॥

न पुनः स्मृतिमाज्रजिताः सुभ्रशम्
 किमु कौविदसभ्यजना वदत ।
 परिपूर्णमनोरथतोषधृतां
 वितता खलु वाग्वनितानुदिनम् ॥

परिनुत्थति गायति तत्सुथशः
 समुदीरितपञ्चमकं सुमदम् ।
 सरितामिह पञ्चकमध्यगताः
 न जनाः किञ्च केवलमेव भृताः ॥

परमार्थधरातलवासजुषां
 विहितं फलभारनतं शुभदम् ।
 हितकर्मवतो मनुजा मनुजाः
 भवितुं भुवि शक्नुवतेऽधिकृताः ॥

आत्मशासनम् ।

(४)

इत्थं हि राज-नियुक्त-सभ्या यावज्जीवं स्वपदं दधुः । मरणा-
 दिकमन्तरेण न तेषां पदच्युतिः पदवर्त्तनं वा कदाप्यभवत् ।
 तेषाञ्च प्राचो भूम्यधिकारादिना सरस्वतीसपत्नीबान्धवत्वात्
 प्रथमतएव प्रजानामुपरि प्रतिघातरहिता प्रभुता स्थिता, ततश्च
 स्युनिसिपल-प्रमुख-स्थानीय-सभानां चिरसम्यक्प्रजनिताधिपत्य-
 योगेन प्रजासु दुःसहएव प्रतापो वृद्धे । अपरेषां सभ्यानामपि
 त एव प्रजाभिः स्वप्रतिनिधिरूपेण निर्व्वीचिता अभवन् येषां
 नाम प्रजासु किमप्याधिपत्यकारणं भयोत्पादकं वा स्थितम् ।
 ते चापि सकृन्नियुक्ताः शरीराद्यपायं विना न स्वपदात् प्रच्युता-
 बभूवुः ।

एवन्नाम प्राचीनरीत्यनुसारतो हि स्युनिसिपल-सभानां
 न तादृगुन्नतिः सम्भाव्यते स्म । उन्नतिर्ह्युभयकोट्योर्दोषगुणप्रदर्श-

नाद्गुणवज्जलपद्माश्रयेण जायते, ताद्गुणभयकोटिदोषगुण-
प्रदर्शनञ्च प्रजननूदादिविरुद्धपक्षयोरैकत्र समागमेन भवति,
ततएवाच्यते यत्र एकएव पक्षस्तत्र कथमुन्नतिरिति । किञ्च—
यथैकस्य बुद्धिर्न सर्वविषयसञ्चारिणी तथा चिरसमागमेनैकता-
पन्नवज्जनाकीर्णस्यापि समाजस्य बुद्धिरैकत्रचारिण्येव भवति,
न हितकरमपि नवं पन्थानमभिधावति, येन च प्रजानामभि-
लषितहिततागमः प्रतिवध्यते । एवमादिहेतुभिरपि प्राचीन-
रीतिर्न प्रजानां सम्यगमीष्टप्रदामीत् । सम्भवेयुः कान्येतद-
पवादखलानि, परं तानि विरलान्येव । वर्त्तमानरीत्या हि
प्रजास्वेव सभ्यसमाध्यक्षादि-निर्व्वाचनभारः समर्पितः । प्रजाम्
स्वेच्छया यं कमपि स्वप्रतिनिधिं समाध्यक्षञ्च कर्तुं मकर्तुं वा
समर्था भवेयुः । न कोऽपि सभ्यः समाध्यक्षो वा चिराय स्वपद-
मधिकर्तुं समर्था भवेत् ।

[कथञ्च ।]

५० काल कृष्ण

त्रां

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा संपादितः

प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसास्त्रनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरसुवि ॥

खण्ड ११] अक्टूबर १८८२ [१० सङ्ख्या

सूची

तत्कालम्	४१—४८
पञ्चमद-सहाविद्यालय-प्रतिष्ठा	६१—६७
आत्मशासनम् (२)	६८

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारवस् लेन,

गिरिश-विद्यारवस्-यन्त्रे

श्रीहरिचन्द्र कविरवेन सुद्वितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररुचि-विरचितं विद्योदय-सम्पादक-संस्कृत-विविधोदाहरण-सहितमचिरेणैव कालेन पृथङ्मुद्रितमविव्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लापः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्याध्यक्षः—लवपुरे ।

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिन्यः) लवपुरस्थ-संस्कृत-पाठशालान्तमाध्यापक-पण्डित-श्रीसुखदयालु-विरचिता मूल्यं ।)

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २१०

“ पथाद्वयं ३१०

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्यं न प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

इन्दोबोधः—(संस्कृतहिन्दीभाषा-रचनोपकारी) ग्रन्थोऽयं सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः, लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्ट्रार-स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कालेजि) प्राप्तव्यः । कवितावली—अत्युत्तमकविताग्रन्थः—मूल्यं ।) अस्मात्-समीपे प्राप्तव्या ।

वसायश्च किञ्चिदिति ज्ञानं विशेषादर्शनाद्भवति । अत्र, 'यदि अचं निर्वर्जितः स्वात्तदा निर्धूमः स्वात्' इति तर्को विपर्ययमध्ये बोध्यः । तत्र नैयायिकमते स्वप्नान्धवसाद्यौ विपर्ययमध्ये प्रविष्टौ । तेन तन्मते अथथार्थज्ञानं द्विविधं,—संशयो विपर्ययश्चेति ।

(२३) सुखं धर्मजन्यं । दुःखमधर्मजन्यम् । इच्छा इष्ट-साधनताज्ञानजन्या । द्वेषोऽनिष्टसाधनत्वज्ञानजन्यः । कृति-स्तिविधा,—जीवनयोनियन्त्ररूपा, प्रवृत्तिः, निवृत्तिश्च । आद्या

विशेष नही जाना जाता उसका नाम अनन्धवसाय, जैसा "यदि यह वर्जित-भून्व होता तो धूम-भून्व भी होता" ऐसा ज्ञानको अनन्धवसाय कहते हैं, ऐसा ज्ञान विपर्ययके अन्तर्गत भी हो सकता । नैयायिकोंने स्वप्न और अनन्धवसायको विपर्ययके अन्तर प्रविष्ट किया है, इस लिये उनके मतमें अथथार्थ ज्ञान केवल दो प्रकारके है,—एक संशय दूसरा विपर्यय ।

(२३) धर्मसे सुख होता है । और अधर्मसे दुःख । इष्ट-साधनता ज्ञानसे इच्छा उपजती है, अर्थात् जिससे अपने वाञ्छित वस्तुके लाभकी सम्भावना होती उस पर इच्छा होती । अनिष्ट-साधनता ज्ञानसे द्वेष होता, अर्थात् जिससे अनिष्ट होनेकी सम्भावना उसीमें ही द्वेष होता । कृति तीन प्रकारकी है—(१) जीवन-योनियन्त्र अर्थात् जो यन्त्र शरीरमें प्राण सञ्चारका कारण है, (२) प्रवृत्ति, (३) निवृत्ति । प्रथमका कारण जीवन और अदृष्ट ।

जीवनादृष्टजन्या । द्वितीया दृष्टाजन्या । तृतीया देयजन्या ।
धर्मः श्रुतिविहितकर्मजन्यः । अधर्मः श्रुतिविरुद्धाचरणजन्यः ।
वैशाख्यः संस्कारः श्राव्यक्रियाजन्यः, द्वितीयादिक्रियाजनकः,
यथा वेगेन वाणश्चलतीति । भावनाख्यः संस्कारो विशिष्ट-
ज्ञानजन्यः । स्थितिस्थापकाख्यः संस्कारः कारणगुणप्रक्रमजन्यः ।
गुरुत्वं कारणगुणप्रक्रमजन्यं । नैमित्तिकं द्रवत्वं जलघृतद्रुत-

दूसरी (प्रवृत्ति) दृष्टाजन्य अर्थात् यह हमारा दृष्टसाधक है और इसके सम्पादनमें हमारी योग्यता भी है, अतएव हमको ऐसा करना उचित है, ऐसी दृष्टा जहां होती है वहां ही प्रवृत्ति होती है । तीसरा अर्थात् निवृत्ति दोषसे उत्पन्न होती है । वेदमें जिन कर्मोंका विधान है उनको करनेमें धर्म होता है । और वेदके विरुद्ध अर्थात् प्रतिकूल आचरणमें अधर्म होता है । वेगकी उत्पत्तिके लिये पहिले किसी क्रियाकी आवश्यकता है, फिर उसी वेगसे ही क्रिया उत्पन्न होती, कैसा वेगसे वाण जाता है वहां हलकी क्रियासे पहिले वाणमें वेग उत्पन्न होता, फिर उसी वेगसे ही वाणकी क्रिया होती । भावनारूप संस्कार विशिष्ट ज्ञानसे उत्पन्न होता है । स्थितिस्थापक संस्कार, कारणसे (समवायि कारणसे) कार्यमें उत्पन्न होता है । गुरुत्व (भार) भी समवायि कारणसे कार्यमें उत्पन्न होता है । नैमित्तिक द्रवत्व जल (लाक्षा), घृत (घिउ), और सुवर्ण (सोने)में रहता है, और तापकर वस्तुके संयोगसे उत्पन्न

सुवर्णादीनामसंयोगजन्यं । स्नेहः कारणगुणप्रकसजनः ।
शब्दस्त्रिविधः,—संयोगजः, विभागजः, शब्दजः ; आद्यो भेरी-
दण्डसंयोगजनः, द्वितीयो वंशादिदण्डविभागजनः, तृतीयस्तु
संयोगेन विभागेन च आद्ये शब्दे जनिते तेन शब्देन निमित्त-
वायुसहकृतेन वीचीतरङ्गनाद्येन कदम्बगोलकनाद्येन वा जन्यते ।
इति गुणनिरूपणम् ।

(२७) उत्त्थेपणावत्त्थेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनानि पञ्च

होता है । स्नेह (चिकनाई) समवायि कारणसे कार्यमें उत्पन्न
होता है । शब्द तीन प्रकारका है—(१) संयोगज, (२) विभागज,
(३) शब्दज ; प्रथम भेरी दण्डके संयोगसे जो शब्द उत्पन्न
होता है, दूसरा वांस वा किसी प्रकारकी लकड़ी के फाड़नेमें जो
शब्द उत्पन्न होता है, तीसरा पहिले संयोग वा विभागसे किसी
प्रकारका शब्द उत्पन्न हुआ फिर उस काल में वहते हुए
वायुकी सहायतासे तरङ्गमाला वा कदम्बकोरककी न्याई *
उसी शब्दसे चार ओर शब्द फैल जाते हैं ।

इति गुणनिरूपणम् ।

(२७) क्रिया—उत्त्थेपण (ऊपर फेंकना), अवत्त्थेपण (नीचे
फेंकना), आकुञ्चन (अपने तरफ खींचना), प्रसारण (फैलाना), और
गमन (जाना), इन पांच प्रकारोंकी है । इन उत्त्थेपणादि पांच

* तरङ्गमालाकी न्याई—जैसा किसी मलामयकी बीच कोइ रोड फेंका जाय, तो
पहिले एक छोटोसा गोलाकार तरङ्ग उत्पन्न होता, फिर वह तरङ्ग वायुसे क्रमसे
बढ़ कर कगारिमें पहुँच जाता है । कदम्बकोरककी न्याई—जैसा कदम्बकी कल्लि एकदो-
रही चार ओरसे खिलता है ।

कर्माणि । उत्क्षेपणत्वादीनि जातयः । पृथिवी-जल-तेजो-वायु-
मनोवृत्तीनि कर्माणि सर्वाणि अनित्यानि ; अतीन्द्रिय-
वृत्तीनि अतीन्द्रियाणि, प्रत्यक्षवृत्तीनि प्रत्यक्षाणि । अथ कर्म-
प्रक्रिया,—संयोगेन नोदनाख्येनादयं कर्म जन्यते, द्वितीयादि
वेगजनम् । क्रियातो विभागः, विभागात् पूर्वसंयोगनाशः, ततः
उत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिः, ततः कर्मविभाजनानेनाशः ।

इति कर्मनिरूपणम् ।

प्रकारकी क्रियामें जो उत्क्षेपणत्वादि धर्म हैं वे जाति हैं ।
सारी क्रिया, पृथिवी, जल, तेज, वायु और मन इनमें रहती
हैं और अनित्य हैं ; इनमेंसे अतीन्द्रिय (अर्थात् किसी इन्द्रिय-
में जिसका ज्ञान नहीं होता ऐसे) पदार्थमें जो क्रिया रहती है
वह अतीन्द्रिय है अर्थात् किसी इन्द्रियके द्वारा उसका भी
प्रत्यक्ष नहीं होता, और जो प्रत्यक्ष पदार्थमें (इन्द्रियसे जिसका
ज्ञान होता है ऐसे पदार्थमें) रहता है उसका प्रत्यक्ष होता
है । अब क्रियाको प्रक्रियाका वर्णन किया जाता है,—चालन-
रूप हस्तके विशेष संयोगसे आदि क्रियाकी उत्पत्ति होती है,
फिर वेगसे दूसरी क्रियाकी उत्पत्ति होती है । क्रियासे
विभाग, विभागसे पहिले संयोगका नाश, फिर उत्तर देश
संयोगको उत्पत्ति, उसके पीछे क्रिया और विभागका नाश
होता है ।

इति कर्मनिरूपणम् ।

(२८) सामानां त्रिविधं,—व्यापकं, व्याप्यं, व्याप्यव्यापकम् ।
व्यापकं सत्ता, व्याप्यं घटत्वादि, द्रव्यत्वादि व्याप्यव्यापकम् ।

(२८) सामान्य अर्थात् जाति तीन प्रकारकी है,—व्यापक (जो अधिकमें रहता है), व्याप्य (जो अल्पमें रहता है), और व्याप्यव्यापक (जो किसीकी अपेक्षा अधिकमें और किसीकी अपेक्षा अल्पमें रहता है) । व्यापक जाति सत्ता (द्रव्य, गुण और कर्म) इनका कोई विशेष धर्म । यह व्यापक है क्योंकि जितने जाति हैं सबसे यही अधिकमें रहती है, इससे अधिकमें और कोई जाति नहीं रहती क्योंकि द्रव्य गुण और कर्म जिनके एक एकके अन्तर्गत वहुत कोटो कोटो जाति हैं, उन तीनोंमें यह रहती है । व्याप्य जाति घटत्व, क्योंकि यह धर्म केवल एक प्रकारके द्रव्यमें रहता है, इससे अल्पमें और कोई जाति नहीं रहती है । व्याप्यव्यापक जाति द्रव्यत्व, क्योंकि यह सत्ता जातिसे अल्पमें रहती है अर्थात् सत्ता द्रव्य गुण कर्म इन तीनोंमें रहती है, और द्रव्यत्व केवल द्रव्यमें रहती है इस लिये सत्तासे व्याप्य है, और द्रव्यत्वके अन्तर्गत पृथिवीत्वादि नौ प्रकारकी जाति हैं जिनमेंसे एक पृथिवीत्वके ही अन्तर्गत घटत्व पटल आदि करके वहुत प्रकारकी हैं । अब देखो, घटत्व पटल और पृथिवीत्व इन सर्वोंसे द्रव्यत्व अधिकमें रहती है, इस लिये द्रव्यत्व घटत्वादिका व्यापक है । इसमें व्याप्यत्व और व्यापकत्व दो प्रकारके धर्म ही हैं ।

“व्यक्तिरभेदस्तुल्यं सङ्करोऽयानवस्थितिः ।

रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः ॥”

नित्यत्वे सत्यजेकसमवेतत्वमिति सामान्यलक्षणं ।

व्यक्तिका अभेद (दूसरा न होना), तुल्यता (बराबरी), सङ्कर (एक दूसरेमें रैल जाना), अनवस्थिति (अस्थिरता), रूप-हानि (जिसका जो स्वरूप उसका उसी रूपमें ज्ञान न होना) और असम्बन्ध (जहां समवाय सम्बन्ध नहीं) ये छः जातिके बाधक हैं अर्थात् ये छः प्रकारके धर्म जहां होते, वहां जाति नहीं होती। व्यक्तिका अभेद—जैसा आकाशत्व, आकाशत्व यह धर्म केवल आकाश रूप एकही व्यक्तिमें रहता है, आकाश एकही है दूसरा नहीं; तुल्यत्व—जैसा घटत्व और कलसत्व ये दो जाति नहीं, क्योंकि घट जिसे कहते हैं कलसभी उसे कहते हैं, घट और कलस तुल्य अर्थात् बराबर हैं, इस कारण घटत्व धर्म भी जिसमें रहता कलसत्व धर्म भी उसीमें रहता। ऐसे स्थलमें एक घटत्व जातिमें ही कार्य सिद्ध होता, दोनों जाति माननेमें केवल गौरव है; सङ्कर—जैसा भूतत्व मूर्तत्व ये जाति नहीं हैं, क्योंकि ये एक दूसरेमें रैले मिले हैं। देखो भूतत्व पृथिवी, जल, वायु, तेज और आकाश इन पांचोंमें रहता है, और मूर्तत्व पृथिवी, जल, तेज, वायु और मन इन पांचोंमें रहता है, तो देखो, भूतत्व और मूर्तत्व ये दो रैले जुए हैं क्योंकि भूतत्व और मूर्तत्व पृथिवी, जल, तेज और वायु इन चारोंमें

सामान्यानि नित्यानेव, अतीन्द्रियवृत्तीनि अतीन्द्रियाणि,
प्रत्यक्षवृत्तीनि प्रत्यक्षाणि ।

(२८) नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्याः विशेषाः । ते च बहवो

बराबर हैं, परन्तु भूतल आकाशमें हैं वहां मूर्त्तल नहीं, और मूर्त्तल मनमें हैं वहां भूतल नहीं, अतएव भूतल और मूर्त्तल एक धर्म नहीं, परन्तु पृथिवी, जल, तेज, वायु इन चारोंमें दोनों रैले हुए हैं, इसलिये ये जाति नहीं; अनवस्थिति—जैसा जाति ल जाति नहीं, क्योंकि उसमें कुछ स्थिरता नहीं होती कि जाति कैसी है, ऐसा ऊपर ऊपर धर्म अनन्त है; रूपहानि—जैसा विशेष ल जाति नहीं, क्योंकि पृथिवी आदि पदार्थके परमाणुओं के भेदके लिये विशेष पदार्थ माना गया, प्रत्येकमें विशेषका स्वरूप भिन्न भिन्न है, विशेषत्वको यदि जाति माना जावे तो समुद्रय विशेषकी एकरूपता माननी पड़ेगी, जो मुख्य अभिप्रायका प्रतिकूल है; असम्बन्ध—जैसा समवाय जाति नहीं, क्योंकि समवाय किसीमें समवाय सम्बन्धमें नहीं रहता है । जो स्वयं नित्य हो कर अनेकमें समवाय सम्बन्धमें रहता है ऐसे धर्मोंको जाति कहते हैं, जैसा मनुष्य, घटल, पटल इत्यादि । जाति सब नित्य है, जो जाति अतीन्द्रिय पदार्थमें रहती वह अतीन्द्रिय, और जो प्रत्यक्ष पदार्थमें रहती वह प्रत्यक्ष है ।

(२९) जो एकमात्र नित्य द्रव्यमें समवाय सम्बन्धसे रहता है उसे विशेष कहते हैं । घटमें द्वाणुक पर्यन्त जितने पदार्थ हैं

नित्य अतीन्द्रियात् । प्रत्ये परमाणुनां भेदाय ते खीक्रियन्ते,
तेषां वैधर्म्यं यावत्वादिति ।

(३०) स्वस्वन्निमित्तो नित्यः सम्बन्धः समवायः ; तेन स्वरूप-
सम्बन्धस्य संयोगस्य च निरासः । 'इह घटे घटत्वम्' इति
प्रतीतिस्तत्र प्रमाणं । नैयायिकमते समवायः प्रत्यक्षः, सच
एको नित्यश्च ।

समुद्भूतमावयत है, अतएव अवयवोंके भेदमें उनमें परस्पर भेद
है, परमाणु निरवयव है, इस कारण उनके आपसमें भेद करने-
के लिये विशेष पदार्थ माना गया, यह विशेष प्रत्येक परमाणुमें
भिन्न भिन्न स्वरूप है । विशेष वज्र प्रकारके है, नित्य है
और अतीन्द्रिय अर्थात् इन्द्रियोंमें इसका ज्ञान नहीं होता ।
प्रत्येकके समर्थ परमाणुओंके भेदज्ञानकेलिये यह विशेष पदार्थ
माना गया ।

(३१) सम्बन्धि (सम्बन्धयुक्त) से भिन्न जो नित्यसम्बन्ध उसका
नाम समवाय ; स्वरूप और संयोग सम्बन्ध में यह लक्षण नहीं
जाता है, क्योंकि स्वरूप सम्बन्ध सम्बन्धिसे भिन्न नहीं, और
संयोग सम्बन्ध नित्य नहीं । "इस घटमें घटत्व धर्म है" ऐसी
प्रतीति समवाय सम्बन्ध माननेमें प्रमाण है । नैयायिकोंके
मतमें समवाय सम्बन्ध एक, नित्य, और प्रत्यक्ष है ।

पञ्चनद-महाविद्यालय-

प्रतिष्ठा ।

हीही भो हन्तास्त्रिन्नकटूवरमासि समुदितेऽपि प्राच्याकाश-
सीमनि प्राच्यजनमहोत्पातसंसृचके प्रबलपुच्छस्फुरणघोररूपे
दृष्टिमात्रद्वत्पिण्डोत्कम्पिनि महति धूमकेतौ, तथा समुत्पन्ने-
ऽपि विजयदशमीपरेद्यवि राजप्रजाक्षयकारिणि महानिष्टभूमौ
कुरुक्षेत्रनामयोगे प्राच्यविद्यानां सुमहान् सौभाग्योदयो जातः,
तेन च भारतप्रकृतोन्नतिप्रस्तावना संवृत्ता, अतएव सत्यमुक्तम्
“विषमप्यमृतं कचिद्भवेदमृतं वा विषमोऽश्वरेच्छया” इति ।

विदितमस्येतदस्मत्पाठकेषु बहूनां यत् कियच्चिरमारभ्य
निखिलविद्यापारावारपारीणः श्रीमान् डक्टर लिटनर नामा
महोदयोऽस्मिन् प्रदेशे प्राच्यविद्याः पुनरुज्जीवयितुं पाश्चात्य-
ज्ञानज्योतिषा च ताः समुज्ज्वलयितुं राजराजन्यादिसहाजनेभ्यः
प्रभूततममर्थमाकलय्य यथोचितराजकीयसाहाय्यमन्तरेणैव लव-
पुरि महाविद्यालयमेकं निर्मासौ । यत्र हि विविधासु प्राच्य-
विद्यास्त्रधुनातनोन्नतराजविद्यासु चाध्यापनपरीक्षणाभिनवगन्ध-
रचनादीनि कर्माणि साध्वनुष्ठीयन्ते, विद्योदयश्चायं तमनु-
जीवतीति । परमित्यं शुभविधायकोऽप्यसौ विद्यालयः केनाप्य-
निवार्यदुर्भाग्येनाक्रान्त एतावत्कालपर्यन्तं न सम्यगाजप्रतिष्ठा-
मवाप । सम्प्रति तस्य वर्त्तमानस्याकटूवरमासस्य पञ्चमदिवसे
तद्दुर्भाग्यपसरणात् सुप्रतिष्ठितोऽयं प्रधानराजपुरुषैः । अद्यावधि

विद्यालयोऽयं कलिकाता-माद्रास-वम्बद-विश्वविद्यालयानां तुल्य-
कचतां प्राप्तः । भवत्वेतद्गतमन्यद्वृत्तमये विवरीतुमिच्छा
वर्त्तते । सम्प्रति त्वेत्प्रतिष्ठामवादानाकर्ण्यत्रत्यसंस्कृतविद्यालय-
च्छात्रैर्यादृक्क्षे।कवद्भूपदैर्हृदयोच्छ्वासः प्रकाशितस्तएव श्लोकाः
अत्र न्यख्यन्ते ।

(१)

वेदा निजाङ्गसहिता व्यपनौतस्वेदा-
मोदध्वमद्य सह तैरनुयायिशास्त्रैः ।
विद्यालयो लवप्रिर्क्षितिभृत्प्रतिष्ठां
यातः समुज्ज्वलयितुं पुनरेव युष्मान् ॥

(२)

भो भोः पञ्चनदाख्यभूमिमुकुटालङ्कारहीरोपमा-
वीरा भूधरसत्तमाः शुभवतामग्रया यशोभास्वराः ।
मोदध्वं श्मरोपितोऽद्य भवतामर्थेन संवर्द्धितो-
विद्यागारमहातरुः शुभफलं सूते मनोवाञ्छितम् ॥

(३)

वेदाध्वानुगताः सतामभिजताः पूर्वानुरक्ताश्च ये
विद्वांसो विलसन्तु सम्प्रति मुदा ध्वस्तं तमः सन्ततम् ।
राजानुग्रहमागतः सच महाविद्यालयः प्राग्भवा
विद्या यत्र तु शिष्यतेऽतिरुचिरा माञ्चात्यविद्याभया ॥

(३)

स जयति भुवि धन्यो भूधराधीशमान्यो-
 विदितसकलनीतिर्भारतस्याधिनेता ।
 यदमितकृपयेदं भारते प्राच्यविद्या-
 प्रचरणगृहमद्य स्थापितं बद्धमूलम् ॥

(५)

स पञ्चनदपालकप्रचर उच्चटत्तुप्रज्वलो
 भजत्वविरतं हितं पदमवैतु चात्युन्नतम् ।
 निजोद्यमसमुद्भवं य इह पूर्वविद्यालयं
 प्रजाहितमबुभुषन्प्रतिदत्तसद्गौरवैः ॥

(६)

प्राणा येन पणीकृता नृमणिनास्माकं शुभायानिशं
 यस्योदग्रविचेष्टनाफलमिदं विद्यागृहस्थापनम् ।
 विद्याभ्यासपरीक्षणोच्चपदवीभाजो गुणग्राहिणः
 सर्वैस्तस्य महात्मनो लिटनरस्योच्चैर्यशोगीयताम् ॥

पञ्चनद-महाविद्यालयस्य प्रतिष्ठावसरे तत्प्रतिष्ठायामामूलात्
 छतीसगढस्य विद्यामागरीणस्य श्रीमता डक्टर लिट्‌नर-
 महोदयस्य प्रभंसाप्रख्यापनाय लवपुरीय-संस्कृतविद्यालय-प्रधान-
 संस्कृताध्यापकेन श्रीमता पण्डितवरेण गुरुप्रसादनामधेय-महो-
 दयेन श्लोका एते विरचिताः ।

“इतल्लेनिरोध्यस्तो वायमोभि-

निंबुद्वय एकाक्यनेकैः समेतैः ।

मुष्टस्तर्क्यते संवृतः प्राणिसहै-

र्यथा केसरी बद्धलक्ष्यः करीन्द्रे ॥ १ ॥

उपेत्याय तानामृतः पाटयित्वा

गजेन्द्रस्य कुम्भं विद्वणो नखाग्रैः ।

समन्तादिकीर्यपि मुक्ताकलापान्

नदन् स्वां दिशं तर्ज्जयन् याति धीरः ॥ २ ॥

तथा विश्वविद्यालयार्थं विपत्तैः

समन्तानिरुद्धोऽप्यसौ सत्त्वशाली ।

पराक्रमस्य विद्याटवीर्मह एष-

समाख्यातनामा जनैर्लिट्‌नरेति ॥ ३ ॥

विधायाग्गु वाहीकलोकामिवापं

विभात्यङ्गतं मण्डितः स्वैर्यज्ञेभिः ।

स्थिरीकृत्य कीर्त्तिं निजां सचरित्वां

समालोक्यते भूयतेऽवागतेऽसौ ॥ ४ ॥

धरित्री समाकीर्णश्रद्धा सरः सु-
प्रसन्नं यथा स्रच्छतोद्यैर्नितान्तम् ।
तथा वर्द्धतां सर्वलोकोपकारी
विकारी कदाप्यस्य भावो न चास्तु ॥ ५ ॥

सम्प्रति पञ्चनट्टेशीय-प्रधानशासकस्य लेफ्टनेण्टगवर्ण
पदाभिषिक्तस्य समीपे तमभिनन्दयितुमञ्जमनी-पञ्चावनामि
सभाया निम्नलिखिताः सभ्या गतवन्तः । श्रीमान् रा
हरवंशसिंहः, नवाव आब्दुल मजीद खाँ, सद्दार ठाकुरमि
सिन्धवाला, बाबा चेमसिंह वेदी, श्रेष्ठ घुनाम महवव सुभानि,
फकिर सायद कामर उद्दीन, श्रीयुत वावु नवीनचन्द्र रायः,
डक्टर महम्मद होसेन, डक्टर रहिम खाँ खाँवाहादूर, मोडी
जकुमसिंहः, पण्डित श्रीयुतामरनाथः, डक्टर अमीर राह,
सद्दार सुजनसिंहः, पण्डित श्रीभगवान् दासः, मौलवी सायद
मुहम्मद होसेन आञ्जमनी-हामददी-नामक-सभा-प्रतिरूपः,
भाद्री श्रीगुरुमुखसिंहः सिंहसभा-प्रतिनिधिरूपः, पण्डित-
श्रीहृषीकेश-शास्त्री संस्कृतविद्यालय-प्रतिनिधिरूपः, डक्टर
श्रीमान् लिट्टेनर-नामधेयः सभाध्यक्षः । ततस्तस्य पञ्चनटा-
धिपतेर्हस्तोऽभिनन्दनपत्रेण संहानुवादसहिताः “वेदा निजाङ्ग-
सहिताः” इत्यादि षट् श्लोकाः समर्पिताः । स चैतेषामिङ्गल-
ण्डीयभाषानुवादमवलोक्य परं सन्तोषमवाप ।

पञ्चनद-महाविद्यालयस्य प्रतिष्ठात्रसरे तत्प्रतिष्ठायामामूलात्
 कृतिद्यमस्य विद्यामागरपारीणस्य श्रीमते डाक्टर लिट्‌नर-
 महेदयस्य प्रभंशाप्रख्यापनाय लवपुरीय-संस्कृतविद्यालय-प्रधान-
 संस्कृताध्यापकेन श्रीमता पण्डितवरेण गुरुप्रसादनामधेय-महे-
 दयेन श्लोका एते विरचिताः ।

“इतस्तैर्निरोध्यस्ततो वाप्यमीभि-

निबद्धस्य एकाक्यनेकैः समेतैः ।

मुञ्चस्तर्क्यते संवृतः प्राणिमहै-

र्यथा केसरी बद्धलब्धः करीन्द्रैः ॥ १ ॥

उपेक्ष्यथ तानानुतः पाटयित्वा

गजेन्द्रस्य कुम्भं विदप्ये नखाद्यैः ।

समन्तादिकीर्यपि मुक्ताकलापान्

नदन् स्थां दिशं तर्ज्जयन् याति धीरः ॥ २ ॥

तथा विश्वविद्यालयार्थं विपक्षैः

समन्तान्निरुद्धोऽप्यसौ सत्त्वशाली ।

पराक्रम्य विशाटवीसिंह एष-

समाख्यातनामा जनैर्लिट्‌नरेति ॥ ३ ॥

विधायाद्गु वाहीकलिकाभिजापं

विभात्यङ्गतं मण्डितः स्तैर्यशोभिः ।

स्थिरीकृत्य कीर्त्तिं निजां सचरिचां

समालोक्यते भूम्भतोऽनागतोऽसौ ॥ ४ ॥

धरित्री समाकीर्णश्या सरः सु-
 प्रसन्नं यथा स्वच्छतोयैर्नितान्तम् ।
 तथा वर्द्धतां सर्वलोकोपकारी
 विकारी कदाप्यस्य भावो न चास्तु ॥ ५ ॥

सम्प्रति पञ्चनट्टेशीय-प्रधानशासकस्य लेफ्टनेण्टगवर्ण
 पदाभिषिक्तस्य समीपे तमभिनन्दयितुमञ्जमनी-पञ्चावनामि
 सभाया निम्नलिखिताः सभ्या गतवन्तः । श्रीमान् रा
 हरवंशसिंहः, नवाव आव्दुल मजीद खाँ, सदाँर ठाकुरसि
 सिन्धवाला, वावा चेमसिंह वेदी, शेख घुनाम महवव सुभानि,
 फकिर सायद कामर उद्दीन, आयुत वावु नवीनचन्द्र रायः,
 डक्टर महम्मद होसेन, डक्टर रहिम खाँ खाँवाहादूर, मोडी
 डकुमसिंहः, पण्डित आयुतामरनाथः, डक्टर अमीर साह,
 सदाँर सुजनसिंहः, पण्डित श्रीभगवान् दासः, मौलवी सायद
 मुहम्मद होसेन आञ्जमनी-हामददी नामक-सभा-प्रतिरूपः,
 भादू श्रीगुरुमुखसिंहः सिंहसभा-प्रतिनिधिरूपः, पण्डित-
 श्रीहृषीकेश-शास्त्री संस्कृतविद्यालय-प्रतिनिधिरूपः, डक्टर
 श्रीमान् लिटनर-नामधेयः सभाध्यक्षः । ततस्तस्य पञ्चनटा-
 धिपतेर्हस्तेऽभिनन्दनपत्रेण सहानुवादसहिताः “वेदा निजा ह-
 सहिताः” इत्यादि षट् श्लोकाः समर्पिताः । स चैतेषामिङ्गल-
 ण्डीयभाषानुवादमवलोक्य परं सन्तोषमवाप ।

आत्मशासनम् ।

(३)

परीत्या स्युः निमिषल-प्रसुप्तस्थानीय-सदसां सभाः प्रायः
 राजपुरुषेणियुक्ता बभूवुः । केवलं कुत्रचित् स्थान-
 प्रजाभिः स्वयं कतिचित् प्रतिनिधयो निर्वाचिता भवन्ति
 या मिसलानगरीय-स्युः निमिषल-सभायाः २० संख्यकेषु
 तत्र राजकर्मचारिणस्त्वयोदश भिन्नवृत्तयो गृहादग्रधिका-
 तत्र च त्रयो दर्शकानां प्रतिनिधयस्तत्र नगरपवित्र-
 तानां प्रतिनिधयः । दर्शकानां प्रतिनिधयो राज-
 का अभवन् । गृहस्वाभिनां प्रतिनिधयश्च प्रजाभि-
 बभूवुः । अस्तमभरोजामध्ये नगरे स्युः निमिषल-
 संख्यकेषु सभ्येषु पट् राजकर्मचारिणः एकविंशतिश्च
 भिन्नवृत्तयः । भिन्नवृत्तयश्च पञ्च राजनियुक्ता आसन्, येषामेकः
 यूरोपीयत्वारोदेशीया अग्रिष्टास्तु करदात्रीभिः प्रजाभिर्निर्वा-
 चिता भवन्ति स्म । एवमेव व्यवस्था लङ्कणी-प्रयाग-यीरामपुर-
 प्रभृतिष्वपि नगरेषु स्थिताः, तत्र तत्र हि स्थानीयसदसां सभ्येषु
 कतिचित् राजनियुक्ताः कतिविदा प्रजाभिः स्वयं निर्वाचिता-
 बभूवुः ।

[कसम् ।]

श्री

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाञ्जनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्भावि ॥

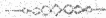
खण्डं ११]

सेप्टेम्बर १८८२

[६ सङ्ख्या

सूची

तर्कामृतम्	२३—४०
आत्मशासनम् (२)	५७—५८
अन्यत्राति-स्वीकारः	५८—५९
भेषजसिपकम्	५९—६२

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारज्यम् लेन,

गिरिश-विद्यारज्य-ग्रन्थे

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नेन सुदितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररुचि-विरचितं विद्यो-दय-सम्पादक-संयुक्तीत-विविधोदाहरण-सहितमचिरं कैव कालेन पृथङ्मुद्रितम्भवित्यति । ग्रहणेष्वुभिमर्दान्तके पत्रिकया स्वाभि-लापः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्यालयः—लवपुरे ।

लघुतावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिन्यः) लवपुरस्थ-संस्कृत-पाठशालान्यतमाध्यापक-पण्डित-श्रीमुखदयानु-विरचिता मूल्यं ।)

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं ग्रन्थसदये २४०

“प्रकाशित” २४०

(ग्रन्थकालः १० परिमितमूल्यं न प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य ग्रन्थकर्मणि १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

कृन्दावोधः—(संस्कृतहिन्दीभाषा रचनोपकारी) ग्रन्थोऽयं सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः, लवपुर (लाहौर) स्थित मेहरचान्द नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये रेजिष्ट्रार-ध अफिस, पञ्चाव दूनविर्गिटी कालेजे) प्राप्तव्यः । कवितावली—अत्युत्तमकविताग्रन्थः—मूल्यं ।) अस्यात्-समीपे प्राप्तव्या ।

अवयवानां शिथिलः संयोगः प्रचयोऽपि तज्जनकः, यथा
तूलस्य परिमाणम् ।

(२२) पृथक्त्वं कारणगुणप्रक्रमजन्यं । ननु तत्र किं
प्रमाणं ? घटात्पटः पृथगिति प्रत्यक्षं ; तस्यान्योन्याभावविषयक-
त्वमिति चेन्न, अन्योन्याभावप्रत्यये प्रतिधोग्यनुयोगिनाः
समानविभक्तिकत्वनियमात्, यथा घटो न पट इति । अन्यो-

अवयवोका शिथिल (ढिला) संयोगरूप जो प्रचय, वह भी महत्वका
कारण है अर्थात् जहाँ वज्रत इकट्ठे किए गए परन्तु आपसमें
अच्छी दृढ़तासे नहीं मिल गए, उस सम्पूर्ण वस्तुकी भी महत्त्व
कहते हैं, जैसा तूल अर्थात् रूइका परिमाण ।

(२२) पृथक्त्व यह गुणभी कारणकी क्रमसे वस्तुमें आता
है, घटमें पट (कापड़ा) पृथक्, ऐसा प्रत्यक्षही इसके स्वीका-
रमें प्रमाण है ; किमीने आशङ्का की है कि, 'पृथक्त्व' गुणको
स्वीकारकरनेमें क्या आवश्यकता है ? अन्योन्याभाव अर्थात्
भेद नाम जो पदार्थ माना गया उसीसेही पृथक्त्वका प्रयोजन
सिद्ध (मतलब हासिल) होता है, क्योंकि 'घटमें पट पृथक्
है' और 'पट घट नहीं' इनदोनों वाक्योंमें प्राय एकही
अर्थ विदित होता है । इसके उत्तरमें कहते हैं कि, ऐसी
आशङ्का नहीं हो सकती, क्योंकि अन्योन्याभाव अर्थात् भेदकी
प्रतीतिमें उस अन्योन्याभावके प्रतिधोगी और अनुधोगी इन
दोनोंमें ही एक विभक्ति रहेगी, ऐसा नियम है जैसा "घटो न

न्याभावस्य पृथक्स्वरूपत्वे घटात् पटो नैत्यपि प्रयोगापत्तेः ।
न चैवं घटादन्यः पट इत्यत्र कथमन्योन्याभावप्रतीतिरिति
वाच्यं, अन्यत्वापि पृथक्स्वरूपत्वात् ।

(२३) संयोगस्तिविधः ;—अन्यतरकर्मजः, उभयकर्मजः,
संयोगवच्च । आद्यो यथा, मनःकर्मणा आत्ममनसोः संयोगः ।

पटः—“घट पट नहीं है” यहाँ घटभी प्रथमान्त पटभी प्रथमान्त
है । यदि अन्योन्याभाव और पृथक् एक होता, तो “घटात्
पटो न” ऐसा प्रयोग हो सका, परन्तु ऐसा प्रयोग नहीं होता,
क्योंकि इसका अर्थ “घटमे पट नहीं” जिसमें कुछ सङ्गति नहीं।
किमाने कहा यदि ऐसा हुआ तो “घटादन्यः पटः” इस प्रयोगमें
अन्योन्याभाव (भेद) की प्रतीति होती है । इससे उत्तरमें
कहते हैं कि, यहाँ अन्योन्याभाव (भेद) की प्रतीति नहीं, अन्य-
शब्दका अर्थ यहाँ पृथक् है, तो “घटादन्यः पटः” इस वाक्यका
घट पट नहीं ऐसा अर्थ नहीं है किन्तु “घटमे पट पृथक् है”
ऐसा अर्थ ।

(२४) संयोग तीन प्रकारका है ;—एक अन्यतरकर्मज,
अर्थात् किसी दोनोमें एककी क्रियासे उत्पन्न, जैसा किसी
पर्वतके ऊपर जब कोई पत्थी बैठता है तबकेवल पत्थीकी क्रियासे
पर्वत और पत्थीका संयोग होता है, ऐसा केवल मनकी क्रियासे
आत्मा और मनका संयोग होता है । दूसरा उभयकर्मज, उभय
अर्थात् जिनदोनोंमें संयोग होता है उनदोनोंकी क्रियासे जो

द्वितीयो यथा, भेषधोः कर्मणा तयोः संयोगः । तृतीयो यथा, कारणाकारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगः, यथा हस्ततत्संयोगात् कायतत्संयोगः ।

(२४) विभागोऽपि त्रिविधः ;—अन्यतरकर्मजः, उभयकर्मजः

संयोग उत्पन्न होता है, जैसा भेषोंकी लड़ाईके समय दोनोंकी क्रियासे दोनोंमें संयोग होता है । प्रथम प्रकारके संयोगको अभिघात, और द्वितीय प्रकारके संयोगको नोदन कहते हैं । * तीसरा संयोगजन्य, कारण और अकारण (जो कारण नहीं) इनदोनोंके संयोगसे कार्य और अकार्य (जो कार्य नहीं) इनदोनोंका जो संयोग अर्थात् किसी वस्तुके किसी अंगसे दूसरे वस्तुके संयोगके द्वारा उस सम्पूर्ण वस्तुसे दूसरेका जो संयोग, जैसा हस्त और किसी वृत्तके संयोगसे समुद्रय शरीर और वृत्तका संयोग होता है । †

(२४) विभाग (एकसे दूसरेका अलगहोना) भी तीन प्रकारका है ;—एक अन्यतरकर्मज अर्थात् दोनोंमेंसे एककी क्रियासे उत्पन्न, जैसा जब पर्वतसे पत्थी उड़ जाता है, तब केवल पत्थीकी क्रियासे पर्वत और पत्थी इनदोनोंमें विभाग होता है । दूसरा उभयकर्मज अर्थात् दोनोंकी क्रियासे जो विभाग होता

* अभिघातसे शब्द होता है, इस लिये इस शब्दहेतु कहते हैं ; और नोदनाका शब्दाहेतु कहते हैं, इससे शब्द नहीं होता ।

† हस्त शरीरका समवायिकारण, शरीर कार्य ; यहां हस्त जननेमें किसीका कारणभी नहीं, कार्यभी नहीं ।

विभागजश्च । आद्यो यथा, मनःकर्मणा आत्ममनसोविभागः ।
 द्वितीयो यथा, मेषयोः कर्मणा तथोविभागः । विभागज-
 विभागे द्विविधः—कारणभावविभागजः, कारणकारणविभाग-
 जश्च । आद्यो यथा, कपालकर्मणा कपालद्वयविभागः, ततः
 कपालद्वयसंयोगनाशः, ततो घटनाशः, ततः कपालस्याकाशादि-
 देशाद्विभागजो विभागः । न च विभागः स्वीत्पत्त्यनन्तरमेव
 विभागजविभागं जनयत्विति वाच्यं, द्रव्यनाशसहकृतस्यैव तस्य
 तज्जनकत्वात्, तत्र द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वेन, मति द्रव्ये तदसम्भवात् ।

हे, जैसा जब मेषोंकी लड़ाई छटतीहै तब दोनोंकी क्रिया होती ।
 तीसरा विभागज विभाग ; यहभी दो प्रकारका है, एक कारण
 भाव विभागज, अर्थात् केवल कारणके विभागमे जो विभाग
 होता है, जैसा एक कपालकी क्रियामे दोनों कपालोंमें विभाग
 होता है, उसके अनन्तर उन दोनों कपालोंका संयोग नष्ट होता
 है, फिर घटका नाश होता है, उसके पिके कपालका आकाशादि
 देशमे विभाग होता है, यह विभाग विभागजन्य है क्योंकि
 घटके नाशमे यह विभाग उत्पन्न होता है, घटके नाशके प्रति
 दो कपालोंके संयोगका नाश कारण है, और उसके प्रति कपा-
 लोंका विभाग कारण है । एक विभाग अपनी उत्पत्तिके
 अनन्तरही दूसरे विभागको नहीं उत्पन्न कर सका है, क्योंकि
 जब कोई विभाग किसी द्रव्यके नाशके साथ एकत्र होता है
 तबही दूसरे विभागको उत्पन्न करता है, विभागमे विभागकी

न च कर्मैव एकदा कपालद्वयविभागमाकाशकपालविभागं
च जनयत्विति वाच्यं, यद् द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिर्न
विभागमारभते, न तत् द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिर्न, अन्यथा
विकसत्कमलकुङ्गलदलकर्मण्यतिव्याप्तिः । न च, संयोगेऽप्येवमस्तु,
तत्र अविरोधात् । द्वितीयस्तु कारणाकारणविभागात् कार्य-
कार्यविभागः, यथा, करतरुविभागात् कायतरुविभागः ।

उत्पत्तिमें द्रव्य प्रतिबन्धक होता, इस लिये जब द्रव्य रहता
तब विभागज विभाग नहीं उत्पन्न होसक्ता है । ऐसाभी नहीं
कहा जा सक्ता कि एक कपालकी क्रियासे एकही समय दोनों कपा-
लोंका विभाग और कपाल आकाशका विभाग उत्पन्न होता है,
क्योंकि एकही क्रियासे द्रव्यके अनारम्भक संयोग (जो संयोग
द्रव्यकी उत्पत्तिसे सहाय नहीं) जैसा कपाल और आकाशसंयोग)
का विरोधी विभाग और द्रव्यके आरम्भक (जो संयोग द्रव्यकी
उत्पत्तिमें सहाय है जैसा कपालद्वयका संयोग) संयोगका
विरोधी विभाग उत्पन्न नहीं हो सक्ता ; यदि ऐसा होवे तो
जिस कर्मसे कमलकी कलि खिलती है अर्थात् पत्रोंके ऊपरके
संयोगका विभाग होता है उसीसे ही पत्रोंके नीचेके संयोगकाभी
विभाग होवे । संयोगज संयोगके स्थलमें ऐसा नहीं होता
अर्थात् कारण और अकारणके संयोगके अनन्तरही कार्य
और अकार्यके संयोगकी उत्पत्तिमें कुछ बाधा नहीं । दूसरा
कारण और अकारणके विभागमें कार्य और अकार्यमें जो

परत्वापरत्वोत्पत्तिः कालप्रकरणे उक्ता ।

(२५) बुद्धिजीनं ; तद्विविधं,—स्मरणमनुभवश्च ; स्मरण-
मपि द्विविधं,—यथार्थमयथार्थञ्च । तद्वति तत्प्रकारकत्वं
यथार्थत्वं, तदभाववति तत्प्रकारकत्वमयथार्थत्वं । पूर्वानुभवः
संस्कारद्वारा स्मरणं जनयति ; तत्र पूर्वानुभवस्य यथार्थत्वायथार्थ-

विभाग होता है, जैसा हाथ और टलके विभागसे शरीर और
टलके विभाग उत्पन्न होता है ।

परत्व और अपरत्वकी उत्पत्तिकी विषयका कालके प्रकरणमें
वर्णन हो चुका ।

(२५) बुद्धि ज्ञानस्वरूप है ; यह दो प्रकारकी—एक स्मरण
दूसरा अनुभव : स्मरणभी दो प्रकारका है, एक यथार्थ दूसरा
अयथार्थ । जो जैसा है उसे ऐसाही स्मरण करनेकी यथार्थ
स्मरण कहते हैं, और जो जैसा नहीं उसे 'ऐसा है' ऐसा
स्मरण करनेकी अयथार्थ स्मरण कहते हैं । पहिले जो अनु-
भव होता वही संस्कारके द्वारा स्मरणको उत्पन्न करता है,
अर्थात् किसी वस्तुके प्रथम किसी इन्द्रियके द्वारा प्रत्यक्ष होनेके
पीछे मनमें एक प्रकारका संस्कार होता है कि उस वस्तुको
देखते ही मनमें "यह वही वस्तु है" ऐसा ज्ञान होता, इस
ज्ञानको ही स्मरण कहता है ; प्रथम अनुभव (पर्वप्रत्यक्ष)
यथार्थ या अयथार्थ ऐसा दो प्रकारकाही हो सका, इस लिये
स्मरणभी यथार्थ और अयथार्थ ऐसा दो प्रकारका होता है ।

त्वाभ्यां स्मरणमपि उभयरूपं भवति । अनुभवा द्विविधः—प्रमा
अथथार्थश्च । तत्र प्रमा चतुर्विधा, सा वक्ष्यते । अथथार्थ-
ज्ञानं चतुर्विधं,—संशयो विपर्ययः खमोऽनध्यवसायश्चेति ।
संशयो यथा, समानधर्मवद्भूमिज्ञानविशेषादर्शनकोटिद्वयस्मरणै-
रयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानं जन्यते, स एव संशयः ।
विपर्ययस्तु समानधर्मवद्भूमिज्ञानविशेषादर्शनेकोटिस्मरणैः

अनुभव दो प्रकारका है—एक प्रमा दूसरा अथथार्थ । उनमेंसे
प्रमा चार प्रकारकी है, जिनका वर्णन आगे किया जावेगा ।
अथथार्थ अनुभवभी चार प्रकारके है, जैसा संशय विपर्यय
खम और अनध्यवसाय । इनमेंसे संशय तीन प्रकारके
कारणसे उत्पन्न होता है—(१) समान धर्मसे युक्त वस्तुओं के
ज्ञानसे, (२) विशेषके अदर्शनसे, (३) कोटिद्वयके स्मरणसे, जैसा
दूरसे वा अन्यकारमें किसी खम्बेको देखकर “यह खम्बा है या
पुरुष है” ऐसा ज्ञान होता है, यहाँ देखो समान धर्म अर्थात्
उच्चतादि धर्मसे युक्त खम्बा और पुरुष इन दोनोंका ज्ञान ऊँचा,
और दूरल वा अन्यकारके खभावसे उन दोनोंमें जो विशेषता है
उसका अदर्शन ऊँचा, तथा खम्बा और पुरुष इन दोनों पक्षों
काही स्मरण ऊँचा । अतएव “यह खम्बा या पुरुष है” इत्यादि
ज्ञान संशयका उदाहरण है । संशयकी नाई विपर्ययमें भी समान
धर्मसे युक्त वस्तुओंका ज्ञान और विशेषका अदर्शन कारण है,

गुणाविदं रजतमिति ज्ञानं जन्यते । तत्र गुरुमते इदमित्यनु-
भवात्मकं ज्ञानं, रजतमिति स्मरणात्मकं ; तेन ग्रहणस्मरणा-
त्मकं ज्ञानद्वयं, न तु रजतत्वविशिष्टज्ञानमिदम्, अन्यस्यान्यथा-
भानसामग्र्यभावात् । प्रवृत्तिश्च स्वतन्त्रोपस्थितेष्टभेदाग्रहात् ।
नैयायिकमते प्रवर्तकं विशिष्टज्ञानं, तेन भ्रमः सिध्यति । स्वप्नसु-
अनुभूतपदार्थस्मरणैरदृष्टेन धातुदोषेण च जन्यते । अनध्य-

परन्तु इसमें एकपक्षके कुछ निश्चय रहता है, जैसा सिप्पिमें चां-
दि (रजत) का ज्ञान । अर्थात् कोई अज्ञ मनुष्य सिप्पिमें उज्ज्वल-
तादि चांदिका समान धर्म देखकर और सिप्पि और चांदिकी
विशेषताको न समझकर सिप्पिको जो चांदि करके समझता है
उसीको विषय्य कहते हैं । गुरुके मतमें “इदं” यह अनु-
भवात्मक, और “रजतं” यह स्मरणात्मक ज्ञान अर्थात् सिप्पिमें
गुप्त रूप अनुभव कर रजतका स्मरण होता है, नकि “रजतके
धर्मसे युक्त यह” ऐसा ज्ञान होता । किसीने कहा कि यदि सिप्पिके
रजतके धर्मसे युक्त न ठहरावे तो उसके संग्रहमें क्यों प्रवृत्ति
होगी । उसके उत्तरमें कहता है कि दर्शनमात्र ही सिप्पिमें
रजतका भेद विदित नहीं होता इस लिये प्रवृत्ति होती ।
परन्तु नैयायिकोंके मतमें विशिष्टज्ञानही प्रवर्तक है । स्वप्नका
कारण तीन है—(१) पूर्वानुभूत पदार्थोंका स्मरण, (२) अदृष्ट,
और (३) धातु-दोष अर्थात् शारीरिक धातुओंका विकार ।
किसी वस्तुके विषय जो थोड़ासा ऊपर ऊपर ज्ञान होता कुछ

आत्मशासनम् ।

(२)

पूर्वमेवाङ्गीकृतमस्माभि- “रक्षत्-परीक्षणार्थं” स्वल्पप्रसरा-
भिनवेद्यमात्मशासनपद्धतिः साम्प्रतमाविष्कृता राजपुरुषैः, यद्वि-
रणमपरपत्रे प्रकटितं भविष्यतीति” । सम्प्रति हि तदङ्गीकार-
परिपालनाय तस्या एवाभिनव-प्रवर्त्तिताया आत्मशासनपद्धते-
र्यथाज्ञानं विवृतिः क्रियते । एतत्प्रबन्धालोच्यविषयस्तु
प्रत्यहं वञ्चलतया समालोचितोऽपि विविधेङ्गलदेशीयभाषा-
लिखित-तत्तत्संवादपत्रेषु संस्कृत-मात्राभिज्ञानां नैष माधु-
विदित इति तादृशजनप्रबोधनार्थं संक्षेपत आत्मशासनमर्थं
विलिख्यते ।

एतावत्समयपर्यन्तं न केवलं यथोचितदण्डविधानादि-
प्रजारक्षणकृत्येषु राज्ञोऽरूढहस्तप्रसरा आसन्, किन्तु प्रकृतीनां
स्वाख्यारक्षाद्यात्मोन्नतिविधायक-कार्य-विधित्सया संयुज्जित-कर-
व्यथादिष्वपि राजपुरुषाणां सर्वतोमुखी प्रभुता स्थिता ।

सत्यं तत्तत्करव्ययथाविधिनिर्व्वेहार्थं तत्तद्देशीयमहाजन-
समलङ्कृताः समितयो न्युनिसिपलाद्यभिधास्तत्तद्गामनगरराज-
धान्यादिस्थानेषु विद्यन्ते ; परन्तु तत्र राजपुरुषाणां प्राधा-
न्यात् प्रकृतिमीरवा साम्यमहाजना न किमपि कर्तुंमकर्तुं वा
शक्नुवन्ति स्म । ते हि राजपुरुषाणामेव प्रीत्यर्थं सर्वथा तेषा-

मेवानुवृत्तिश्चक्रः । तैऽपि राजपुरुषा न चिरमेकात्र तिष्ठन्ति,
 निश्चितमेव दोषासवस्थितिस्थानस्य परिवृत्तिर्दृश्यते ; ततएव न ते
 तत्तत्स्थानानां निषर्गं नैमर्गिकदोषसंशोधनोपायांश्च विज्ञातुं
 समर्था भवन्ति, स्वेच्छयेव कार्यमनुतिष्ठन्ति । तत् कुतस्तेभ्यः
 प्रजाहितं सम्बदेदिति विचार्य स्मत्प्रधानतमराजपुरुषेण तत्तत्-
 स्थानीयसमाकार्यं जातं सुचारु निर्वर्त्तयितुं तत्रत्यमहाजनानां
 हृत्सुषु तत् सर्वमर्पयितुञ्च प्रवृत्तिः कृता । ततएवास्या आत्म-
 प्राप्तेन-पङ्कतेः प्रवृत्तिः ।

[क्रमः ।]

ग्रन्थप्राप्ति-स्वीकारः ।

वयमतीव कृतज्ञाश्च येन निम्नलिखितानां पुस्तकानां प्राप्तिं
 स्वीकृत्यः ।

प्रशान्तकुसुमम्—खण्डकाव्यम्, श्रीयादवेश्वर-तर्करत्न-प्रणी-
 तम्, कलिकाता-राजधान्यां गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे श्रीहरिश्चन्द्र-
 कविरत्नेन संशोधितं मुद्रितं प्रकाशितञ्च ।

चन्द्रदूतम्—खण्डकाव्यम्, एतदपि पूर्वोक्तग्रन्थकले प्रणीतम्
 पूर्वत्र यन्त्रे पूर्वोक्तरीत्या संशोधितं मुद्रितं प्रकाशितञ्च । ग्रन्थ-
 कदम्बमस्मत्पुपरिचितस्तत एतयोः समालोचनं विशेषतः कव्य-
 मिति साम्प्रतं तूष्णीं स्थिताः स्म ।

आनन्दकादम्बिनी—मासिक-पत्रिका, पश्चिमोत्तर-देशान्त-
र्गत-सृजापुर-नगरात् श्रीवेणीप्रसादशर्माणा प्रकाशितः, वार्षिक-
मूल्यं २ मुद्राद्वयम् । पत्रिकैषा पूर्वमपि प्रकाशिताभवत् ।
परं केनापि कारणेन कति मासान् निर्गत्य पुनरेवान्तर्हिता-
भवत् । एतत्समालोचनमस्माभिः प्रागेव कृतम् ।

मासिकपुस्तकं—व्यवहारोपयोगि-विद्यासंग्रहः—मासिक-पत्र-
मिदं मुम्बईनगरे महाराष्ट्रीयभाषया प्रकाशितं भवति । अस्यापि
वार्षिकमूल्यं पूर्वदेयं मुद्राद्वयम् ।

मधूदूतक्षेपकम् ।

(पूर्वप्रकाशितानुसरम्)

श्रीणां भूम्ना परिमलमरेणापि सर्वोत्तमानां
पद्मानां यत्सरसि नवने नैव शेषोऽपि दलः ।
कंसारातेरुरसि सततं भासमानापि लक्ष्मीः
शोभायं सा धरति सुकरे यज्जमेवोज्ज्वलाञ्जम् ॥ ६३ ॥
मुक्ता तस्मिन् सरसि विमले सूक्तवत् सत्कवीनां
पीत्वा कामं सरसममृतं तापदारं तदीयम् ।
मालीमखा हृदि विरहितोऽप्यञ्जनाद्रीन्द्रदेशो
मुक्ता दत्ताख्यज न फणिना मत्प्रियाभूषणार्हाः ॥ ६७ ॥

(त्रिंशत्पद्यैर्महापद्मसरो वर्णितम् ।)

धावन्तस्त्राज्जलभरन्तोऽप्यानुकृत्येन वायो-
 र्दृष्ट्वा ज्येष्ठेश्वरमपि मखे नातिदूरे वसन्तम् ।
 कारं कारं प्रणतिमभितस्तीर्थपाथोभिरेनं
 सिञ्चन् भक्ता शसनदमनं सुप्रसन्नं कुरुष्व ॥ ६८ ॥
 पानं वारां मधुरिमभृतां शीतलानामयत्नात्
 पद्मामोदानवसमरुता घर्षनिर्झार्जनञ्च ।
 विश्रामः मटलसुमघनच्छायवृज्रजाधो
 यीशे जीषं चरति सुकृती हन्त काशीरदेशे ॥ ६९ ॥
 तोयापायादिसविशदमा त्वादृशानां तपस्वी
 राजी धाराधर पृथुतरच्छ्रवतां धारयन्ती ।
 यत्रोष्णांशोरपि पिदधती दीधितोर्नातितीव्रा-
 नाधन्यानामपि जनयते स्ररता स्वेदलेशम् ॥ ७० ॥
 दम्भाचार्यः स्वयमिव गिरां धारया शारदोऽपि
 श्रीमन्निम्बे नवनिधिपति निर्धनेो यत्प्रसादात् ।
 यस्मिन् देशे प्रणमनिम्बतः शारदां शारदाम्बो-
 दाभां दम्भप्रभृतिरहितैः संस्कृतां सुस्मितान्ताम् ॥ ७१ ॥
 गूढानर्थाननकमणीन् कैयटो भाष्यसिन्धो-
 रादायादाद् बुधपरिषदे यत्कटाक्षान् तथान्वे ।
 प्रीणन्त्यद्यापि च सुवचसा भामहः कल्लटो वा
 शश्वद्विशं यद्वनिभवाद्योद्धटो रुद्धटाद्याः ॥ ७२ ॥

जम्पायुः सूरतः समाविश्वसरः ॥ ७० ॥

शारदी मृदः ॥ ७१ ॥

कच्छस्च्छातिघनजघनाभोगकाञ्चीनिबद्ध-
 श्रीमदाभोजविजितचपलाचारुगुग्गुभाभ्रशोभा ।
 अत्रासंयावरजपपटे पुस्तकं धारयन्ती
 ध्यातुः सिक्तां दिशति सरसां सूक्तिधारां सुधाभिः ॥ ७३ ॥
 विश्वक्सेनचिनयनसुरज्येष्ठसुत्राममिव-
 श्रीदश्रीमन्मुकुटमणिभादीप्रपादारविन्दाम् ।
 वज्रज्योतीरसविमलकानर्ककर्कतनार्क-
 भाजद्भूषां जलधरं भजन् भाति यां शेषदेश्यः ॥ ७४ ॥
 आनन्दादिः फणिप्रतिसमा वर्द्धनाचार्य ईदं
 काव्यालोकं कृतिभिरकरोत् सत्तमं सत्प्रसत्त्या ।
 प्रव्यक्तार्थमभिनवयुतो गुप्तपादः स आदा-
 वस्य प्रौढां रचयति पुरा लोचनं नाम टीकाम् ॥ ७५ ॥

ज्योतीरस-विमलक-कर्कतनादयो रत्नभेदाः ॥ ७४ ॥

आनन्दशब्द आदौ यस्य सः आनन्दवर्द्धन आचार्य इत्यर्थः । आदौ अभिनव-
 शब्देन युतः अभिनवगुप्तपाद इत्यर्थः ।

न लोचनं विनालोकी भाति चन्द्रिकयापि हि ।

तेनाभिनवयुतोऽत्र लोचनीश्रीलनं व्यधात् ॥

इति लोचने ।

चन्द्रिकाख्या टीका प्राचीनाप्यस्ति, लोचनकारेण सा न चतुशः स्वस्थिता ।
 मन्मथादिभिः पाण्डित्याख्यं पुस्तकीकं यद् व्यकाशि तत् काव्यालीक-दिवाकरकिरच-
 करणाविजुभितमेव ॥ ७५ ॥

पञ्चाङ्गिः प्रकृतिसरसैः शशाङ्कान्तरवर्णैः
 मर्गेण्यैश्चरविजय इत्युज्ज्वलं सप्रसिद्धम् ।
 काव्यं सैव्यं महदपि मतां यत्र रत्नाकराख्यो
 यस्याः सेवाफलमविकलं मत्कवीन्द्रस्यकार ॥ ७६ ॥

हरविजयस्थानि पद्यानि स्यादनेनादाहृतानि, यथा—

सुशक्ति विमलरश्मी ककुभः करैः । १

मधुचराजि पराजित मानिनी । २

राजति वटोयमभिपसदानवा । ३

स्योदस्यकिरणकेशरैः । ४

इत्यादि पद्यामन्यन्यदाहृतानि । स्योदस्यदिपि पद्मे उषावतार इति पाठः ।
 उषा राक्षसस्था अतार इति हरविजयटीकायां लिखितम् । कुवलयानन्दवन्दिका-
 करेण सुखावतार इति पाठः प्रमादलिखित एव । मूलकरेण सदाशिवशर्मा
 रत्नाकरवाणी प्रकाशिता । यथा—

दुग्धाब्जिनां सहस्रं न च सुसन्निभं सदसत्तापुतं वा

कोटिवीर्ययवानां सुपलशशरणां नपदोपातनानाम् ।

समूर्णं वा सुधाभिः परटवटयतं हल भन्तकेशिनी

पाण्डिभ्यः आकरवाकरसुकविभिः मरुलव न मृग्यम् ॥

सुशक्तिलके विभेन्द्रादि रत्नाकरादीनां वाणी दणिता ।

वसन्तललाकारा वाग्वक्त्रो नादसमिता ।

रत्नाकरस्योनकालिका आकाशानलकाननं ॥

अमभूतैः त्रिखरिणी निवर्तलतद्विद्यो ।

हृषिरा जनसन्दर्भं वा मधुरीव नृपति ॥

सुवसा कालिदासस्य सन्दाहाना प्रचल्यति ।

सद्वचनकस्यैव काम्बोजतराग्वना ॥

मार्कण्डेयैरेव प्रख्यातो रामशेखरः ।

त्रिखरीव परं वक्तेः कोट्यैव वक्त्रेण ॥ ७७ ॥

श्रीं

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसास्मनसामभिनिन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं ११]

जुलाइ १८८२

[७ सङ्ख्या

सूची

तर्कामृतम्	१७—२४
विश्वरामम्	४५—४७
मेघदूतचपकम्	४७—४८
प्राप्तपत्रम्	४८—५०

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारामस् लिन्,

गिरिश-विद्याराम-धन्वे

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नम् मुद्रितम् ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररुचि-विरचितं विद्योदय मण्पादक-मंरुहीत-विविधोदाहरण-महितमचिरेणैव कालेन पृथङ्मुद्रितम् अविव्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लापः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्याध्यक्षः—लवपुरे ।

कवितावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ-मंस्कृत-पाठशालान्वितभाष्यापक-पण्डित-श्रीमुखदयानु विरचिता मन्थं ।

विद्योदयस्य ग्रन्थादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं ग्रन्थोदये २/०

“ पत्रिका ” ३/०

(प्रत्येकग्रन्थं १० परिमितमूल्ये न प्राप्तम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिका १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

कन्दोबोधः—(मंस्कृतहिन्दीभाषा रचनोपकारी) ग्रन्थाध्यं सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः, लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्ट्रार-स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कालेज) प्राप्तव्यः । कवितावली—अत्युत्तमकविताग्रन्थः—मूल्यं १) अस्मात्-समीपे प्राप्तव्या ।

(११) काले प्रमाणं यथा—परत्वापरत्वे द्विविधे कालिके दैशिके च ; परत्वात्पत्तिश्च वज्रतर-रवि-क्रिया-विशिष्ट-शरीर-ज्ञानात्, अपरत्वात्पत्तिश्च खलपतर-रविक्रिया-विशिष्ट-शरीर-ज्ञानात् ; तत् परत्वं ज्येष्ठत्वं अपरत्वं कनिष्ठत्वं । तदनुमानं

ऐसी सिद्धिको परिशेषसे सिद्धि कहते हैं । शाखादिके कम्पनसे दण्डोंके चलनसे भी वायुका अनुमान होता है ।

(११) अब कालकी सिद्धिमें प्रमाण कहते हैं अर्थात् काल कौन माना जावे ? उसमें प्रमाण दिखलाते हैं ; परन्तु प्रकृतविषयकी पहिले दटना कहना योग्य है कि पीछे जो परत्व और अपरत्व गुणोंका नाम लिया गया, वे दो प्रकारके हैं—प्रथम कालिक, दूसरा दैशिक ; उनमेंसे कालिक परत्वकी उत्पत्ति सूर्यकी अधिक गतिसे युक्त पदार्थके ज्ञानसे होती है, और सूर्यकी अल्प-गतिसे युक्त वस्तुके ज्ञानसे अपरत्वकी उत्पत्ति होती है, अर्थात् जिस पर सूर्य वज्रत घुमा उसे पर कहते हैं, और जिस पर सूर्य थोड़ा घुमा उसे अपर कहते हैं ; इस परको ज्येष्ठ और अपरको कनिष्ठ भी कहते हैं । इन परत्व और अपरत्वमेंसे एकको अवलम्बन कर कालका अनुमान किया जाता है ; परन्तु उस अनुमानके पहिले यह जानना अवश्य है कि, विशिष्ट ज्ञानमें कोई न कोई सम्बन्ध अपेक्षित रहता है, जहाँ किसी प्रकारका साक्षात् सम्बन्ध नहीं वहाँ परम्परा सम्बन्ध भी रहता है, जैसा “दण्डी पुद्गलः” “दण्ड विशिष्ट

यथा “परल-जनकं बद्धतर-रविक्रिया-विशिष्ट-गरीर-ज्ञानमिदं
परम्परा-सम्बन्ध-घटक-सापेक्षं साक्षात् सम्बन्धाभावे सति
विशिष्टज्ञानत्वात्, लोहितः स्फटिक इति प्रत्ययवत् ; परम्परा-
सम्बन्धश्च स्वसमवायि-संयुक्तसंयोगः, तेन सम्बन्ध-घटकः कालः

मनुष्य” वा “दण्डमे युक्त पुरुष”—यहां दण्ड एक पदार्थ है, और
पुरुष और एक पदार्थ है, इन दोनोंका योग किसी प्रकारके
सम्बन्धसे विना नहीं हो सका ; हम साष्ट देखते हैं कि, इन
दोनोंका योग साक्षात् संयोग सम्बन्धसे हुआ है। ऐसा “लोहितः
स्फटिकः” “लाल रङ्गमे युक्त स्फटिक” यहां देखो स्फटिक
स्वभाविक श्वेत (मफेद) होता है, सिवाय मफेदीके इसमें और
किसी प्रकारके रङ्गका आसर नहीं होता है अर्थात् स्फटिक
स्वभावतः साक्षात् सम्बन्धसे और किसी प्रकारके रङ्गसे युक्त-
नहीं होता, स्फटिकके लाल होनेमें कारण यह है कि किसी
लाल वस्तुके समीप आनेमें उसके प्रतिबिम्बके द्वारा यह (स्फटिक)
भी लाल रूपमें प्रतीत होता है, अब देखो लाल रङ्गमे स्फटिकका
योग किसी सम्बन्धसे विना नहीं हो सका, परन्तु वह सम्बन्ध
किसी प्रकारका साक्षात् सम्बन्ध नहीं सामीप्यरूप परम्परा
सम्बन्ध है, अर्थात् लाल वस्तुकी समीपतामें स्फटिक लाल हुआ।
इसीतरह जहां विशिष्ट ज्ञान होता वहां कोई साक्षात्
वा परम्परा सम्बन्ध अपेक्षित रहता है। अब कालके अनुमानकी
रीति लिखी जाती है—“परलका जनक (अर्थात् परलकी

सिध्यति। ननु कालस्य भूत-भविष्यदर्शमान-भेदेन वृद्धत्वात्
 कुत एकत्वमिति चेन्न, उपाधिभेदेन भेदप्रत्ययात्, कालोपाधयो
 रवि-क्रियादि-रूपा भिन्ना एव।

प्रतीति करानेवासा) जो सूर्यकी अधिक क्रियासे युक्त वस्तुका
 ज्ञान यह अवश्य किसी परम्परा सम्बन्धके घटककी अपेक्षा रखता
 है, कारण यह विशिष्ट ज्ञान है, और उसका घटक कोई
 साक्षात् सम्बन्ध नहीं” जैसा ‘लाल स्फटिक’ इसका अर्थ पहिलेही
 कर चुके। देखो, सूर्यकी गतिरूप क्रिया साक्षात् सम्बन्धसे
 सूर्यसेही रहती है, वस्तुमें किसी प्रकारकी साक्षात् सम्बन्धसे
 नहीं रहती, वस्तुके साथ रविक्रियाके योगमें कोई परम्परा
 सम्बन्ध अपेक्षित है; वह परम्परा सम्बन्ध ‘स्वसमवायि-संयुक्त-
 संयोग’का स्वरूप है, उस सम्बन्धका घटक काल है, कारण
 स्व करके रविक्रिया, उसका समवायी रवि, रविसे संयुक्त काल,
 और कालका संयोग समुदय मूर्त्तमें है, क्योंकि काल आकाश
 दिशा और आत्मा ये समुदय मूर्त्तसे संयोग रखते हैं, उस
 सम्बन्धका घटक दिशा और आकाश और आत्मा नहीं, उसका
 कारण आगे कहा जावेगा, अतएव कालही उसका घटक है।
 किसीने आशङ्का किया कि, काल तो भूत, भविष्यत् और वर्त्त-
 मान आदि रूपसे अनेक प्रकारका है, अतएव तुम उसे कौनकर
 एक कहते हो? उसके उत्तरमें कहते हैं कि, काल वास्तवमें
 एकही है, भूत भविष्यत् आदि इसका उपाधि अर्थात् अवस्था

(१२) एवं दैशिकपरत्वापरत्वाभ्यां दिशः सिद्धिः, ते च दूरत्व-समीपत्वे । अवधिसापेक्ष-वज्रतरसंयोग-विशिष्ट-शरीरज्ञानभिदं

विशेष है, जिसके भेदसे कालका भी भेद प्रतीत होता, कालका उपाधि (भूत, भविष्यत् आदि) सूर्यक्रिया स्वरूप है, और परस्पर भिन्न है, अर्थात् सूर्यके उदयसे अतः पर्यन्त जो काल उसे दिन, और सूर्यके अस्तसे उदय तक जो काल उसे रात्रि, इत्यादि रूपसे कालका विशेष परिच्छेदक है ।

(१२) इसीतरह पहिले कही ऊर्ध्व-युक्तिके द्वारा दैशिक परत्व या अपरत्वसे दिशाका अनुमान होता है । दैशिक परत्वको दूरत्व और दैशिक अपरत्वको समीपत्व कहते हैं । इन परत्व और अपरत्वोंमेंसे एकके द्वारा दिशाका अनुमान-क्रिया जाता है । परन्तु कालके अनुमानकी अपेक्षा दिशाके अनुमानकी रीतिमें कुछ विशेषता है, जैसा पिता और पुत्रके बीच एकसे दूसरेमें किसीकी अपेक्षासे बिनाही रविक्रियाकी न्यूनता वा आधिक्य होता है, ऐसे दोनों तरफमें काशीमें जानेवाले दोनोंमें दैशिक मध्यमसे जो मूर्त्तिमंयोग है, किसी प्रयाग आदि अपर देशकी अपेक्षासे बिना अर्थात् किसी अपर देशकी अवधि न करके उस मूर्त्तिमंयोगकी न्यूनता वा आधिक्य नहीं हो सकता है, क्योंकि मूर्त्तिमंयोगकी न्यूनता वा आधिक्यमें किसी प्रकारका अवधि अपेक्षित रहता है । जैसा प्रयागसे काशीकी अपेक्षा गया दूर है, और गयासे काशी प्रयागके

परत्वजनकं परम्परासम्बन्धघटकसापेक्षमित्यादि पूर्ववत् ; तेन च दिशः सिद्धिः । न चाकाशमेव सम्बन्धघटकमास्तामिति वाच्यं,

समीप है । यहां देखो, दूर वा परसे हम अधिक देशके साथ संयोग रखनेवालेको समझते हैं, और समीप वा अपरसे अल्प देशके साथ संयोग रखनेवालेकी समझते हैं; तो “प्रयागसे गया दूर है” इसका अर्थ प्रयागसे गया किसी देशकी अपेक्षा अधिक देश (मूर्ति) के साथ संयोगरखनेवाली है, अस्मात् इस दूरता (परत्व) में कोई देश अवधि रूपसे अपेक्षित है जो देश प्रयाग और गयाके बीचमें होता है ; कल्पना करो उसका नाम काशी है ; तो “प्रयागसे गया दूर है” इस वाक्यका तात्पर्य यह है कि, प्रयागसे काशीकी अपेक्षा गया अधिक-देश (मूर्ति) के साथ संयोग रखनेवाली है, अर्थात् प्रयाग और काशीके बीचमें जितने देश हैं प्रयाग और गयाके बीचमें उससे अधिक देश हैं, ऐसे “गयासे काशी प्रयागके समीप है” इसका तात्पर्य यह है कि, गयासे प्रयाग तक जितने देश हैं काशीसे प्रयाग तक इतने देश नहीं, उनसे थोड़े हैं । इससे सिद्ध हुआ कि दूरत्व वा समीपताके ज्ञानमें किसी प्रकार का अवधि (सीमा) अपेक्षित है ; इसलिये दिशाके अनुमानकी रोति यह है कि “देशिक परत्वका जनक यह जो अवधिको अपेक्षाकरनेवाले बद्धतर भूमिसंयोगसे युक्त शरीरका ज्ञान, वह परम्परा सम्बन्धका घटक किसी वस्तुमें अपेक्षा रखता

तस्य शब्दाश्रयत्वेनैव धर्मिणाहकप्रमाणसिद्धत्वात् न रविक्रिया-
द्युपनायकत्वसम्भवः ।

है, कारण (पूर्वकथित उदाहरणकी न्याई) यह विशिष्ट ज्ञान
है, अतएव इसमें किसी न किसी प्रकारका सम्बन्ध अपेक्षित है,
परन्तु यहां किसी प्रकारका साक्षात् सम्बन्ध नहीं, कारण “प्रया-
गमें गया अधिक देश(मूर्त्ति)के साथ संयोगरखनेवाली है” इसमें
यह नहीं जाना जाता है कि प्रयागके साथ जितने मूर्त्तिका सम्बन्ध
है, गयाके साथ उसमें अधिक मूर्त्तिका सम्बन्ध है; परन्तु, काशीकी
अपेक्षा जो गया और प्रयागके बीच वज्रतर मध्यवर्त्ती प्रदेश है
उनके साथ गयाका तावत् समवायि-संयुक्तरूप परम्परा
सम्बन्ध है, अर्थात् तादृश जितने देश-संयोग, वे समवाय सम्बन्धसे
दिशामें रहते हैं, उनका समवायी दिशा, उस दिशाका संयोग
गयादिमें है । और ऐसे दिशा एकही है, परन्तु उपाधिके
भेदसे पूर्वादि नामसे प्रसिद्ध होती है । जैसा कालके भेद-
ज्ञानमें रविक्रिया, ऐसा देशके भेदज्ञानमें मूर्त्त उपाधि । और
कालका भेद ‘इदानी’ (अब) ‘तदानी’ (तब) इत्यादि, ऐसे दिशाका
भेद पूर्व (पूर्व) दक्षिण इत्यादि । अतएव काल और दिशा ये
भिन्न भिन्न पदार्थ हैं, एक नहीं । यदि कहो, काल और दिशा
इन दोनों भिन्न पदार्थोंके स्वीकार करनेकी अपेक्षा यदि एक आका-
शको तादृश परम्परा सम्बन्धका घटक माना जावे तो साधव हीवे,
इसके उत्तरमें कहते हैं—आकाश पहिले शब्दाश्रय रूपसे अनुमित

(१३) अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षमात्मनि प्रमाणं । ईश्वरे चान-
मानं यथा—क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् घटवत्, तेनेश्वरस्य तद्-
वृत्तिनित्यज्ञानेच्छाकृतीनां तत्सार्वज्ञस्य च सिद्धिः । मनसि
प्रमाणं यथा,—सुखादिप्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यं जन्यप्रत्यक्षत्वात् घट-
प्रत्यक्षवत्, तथाचेन्द्रियान्तरबाधे मनसः सिद्धिः ।

किया गया, 'आकाश'-शब्दसे शब्दाश्रयका ज्ञान होता है ; अत-
एव रविक्रिया वा मूर्त्तसंयोग का सम्बन्ध घटकत्व धर्मसे प्रतीयमान
विशिष्ट बुद्धिका विषय नहीं हो सक्ता है ।

(१३) मैं सुखी हूँ मैं दुःखी हूँ इत्यादि ज्ञानसे आत्माकी
सिद्धि होती है ; और अनुमानके द्वारा ईश्वरकी सिद्धि
होती है, उस अनुमानकी रीति यह है “इस पृथिवीका अवश्य
कोई कर्त्ता (बनानेवाला) होगा, कारण यह कार्य है ; और
जो कार्य है वह अवश्य सकर्त्तृक होता है (किसीसे बना हुआ
होता है) जैसा घट” । ईश्वरकी सिद्धिसे ईश्वरमें स्थित नित्यज्ञान
इच्छा यत्न और ईश्वरकी सर्वज्ञता इनकीभी सिद्धि होती है ।
मनकी सिद्धिसेभी अनुमान प्रमाण है, जैसा “सुखादिका प्रत्यक्ष
अवश्य किसी इन्द्रियसे सिद्धि होता है, कारण यह जन्य प्रत्यक्ष
है (जन्य वस्तु [कार्य] का प्रत्यक्ष) है, जो जन्य प्रत्यक्ष है वही
इन्द्रियजन्य होता है अर्थात् उस प्रत्यक्षमें इन्द्रिय कारण होता है,
जैसा घट प्रत्यक्ष” ; परन्तु जब देखते हैं सुखादिका ज्ञान और
किसी इन्द्रियसे नहीं होता तब परिशेषसे मनकी सिद्धि होती
अर्थात् उनकी ज्ञानकेलिये मनरूप इन्द्रिय अवश्य मानना पड़ता ।

तस्य शब्दाश्रयत्वेनैव धर्मिणाहकप्रमाणमिद्धत्वात् न रविक्रिया-
द्युपनायकत्वसम्भवः ।

है, कारण (पूर्वकथित उदाहरणकी न्याई) यह विशिष्ट ज्ञान
है, अतएव इसमें किसी न किसी प्रकारका सम्बन्ध अपेक्षित है,
परन्तु यहाँ किसी प्रकारका साक्षात् सम्बन्ध नहीं, कारण “प्रया-
गसे गया श्र (मूर्त्ति)के साथ संयोगरखनेवाली है” इसमें
यह नहीं जाना जाता है कि प्रयागकी साथ जितने मूर्त्तिका सम्बन्ध
है, गयाके साथ उसमें अधिक मूर्त्तिका सम्बन्ध है; परन्तु काशीकी
अपेक्षा जो गया और प्रयागके बीच बल्लतर मध्यवर्ती प्रदेश है
उनके साथ गयाका तावत् समवायि-संयुक्तरूप परम्परा
सम्बन्ध है, अर्थात् तादृश जितने देश संयोग, वे समवायि सम्बन्धमें
दिशामें रहते हैं, उनका समवायी दिशा, उस दिशाका संयोग
गयादिमें है । और ऐसे दिशा एकही है, परन्तु उपाधिके
भेदसे पूर्वादि नाममें प्रसिद्ध होती है । जैसे कालके भेद-
ज्ञानमें रविक्रिया, ऐसा देशके भेदज्ञानमें मूर्त्त उपाधि । और
कालका भेद ‘इदानी’ (अब) ‘तदानी’ (तब) इत्यादि, ऐसे दिशाका
भेद पूर्व (पूरव) दक्षिण इत्यादि । अतएव काल और दिशा ये
भिन्न भिन्न पदार्थ हैं, एक नहीं । यदि कहो, काल और दिशा
इनदोनों भिन्न पदार्थोंके स्वीकार करनेकी अपेक्षा यदि एक आका-
शकी तादृश परम्परा सम्बन्धका घटक माना जावे तो साधव हीवे,
इसके उत्तरमें कहते हैं — आकाश पहिले शब्दाश्रय रूपसे अनुमित

(१३) अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षमात्मानि प्रमाणं । ईश्वरे चान-
मानं यथा—क्षितिः सकर्त्तृका कार्यत्वात् घटवत्, तेनेश्वरस्य तद्-
वृत्तिनित्यज्ञानेच्छाकृतीनां तत्सार्वज्ञ्यस्य च सिद्धिः । मनसि
प्रमाणं यथा,—सुखादिप्रत्यक्षमिन्द्रियजन्यं जन्यप्रत्यक्षत्वात् घट-
प्रत्यक्षवत्, तथाचेन्द्रियान्तरबाधे मनसः सिद्धिः ।

किया गया, 'आकाश'-शब्दसे शब्दाश्रयका ज्ञान होता है ; अत-
एव रविक्रिया वा मूर्त्तिसंयोग का सम्बन्धघटकत्व धर्मसे प्रतीयमान
विशिष्ट बुद्धिका विषय नहीं हो सक्ता है ।

(१३) मैं सुखी हूँ मैं दुःखी हूँ इत्यादि ज्ञानसे आत्माकी
सिद्धि होती है ; और अनुमानके द्वारा ईश्वरकी सिद्धि
होती है, उस अनुमानकी रीति यह है “इस पृथिवीका अवश्य
कोई कर्त्ता (वनानेवाला) होगा, कारण यह कार्य है ; और
जो कार्य है वह अवश्य सकर्त्तृक होता है (किसीसे बना हुआ
होता है) जैसा घट” । ईश्वरकी सिद्धिसे ईश्वरमें स्थित नित्यज्ञान
दृष्टा यत्न और ईश्वरकी सर्वज्ञता इनकीभी सिद्धि होती है ।
मनकी सिद्धिमेंभी अनुमान प्रमाण है, जैसा “सुखादिका प्रत्यक्ष
अवश्य किसी इन्द्रियसे सिद्धि होता है, कारण यह जन्य प्रत्यक्ष
है (जन्य वस्तु [कार्य] का प्रत्यक्ष) है, जो जन्य प्रत्यक्ष है वही
इन्द्रियजन्य होता है अर्थात् उस प्रत्यक्षमें इन्द्रिय कारण होता है,
जैसा घट प्रत्यक्ष” ; परन्तु जब देखते हैं सुखादिका ज्ञान और
किसी इन्द्रियसे नहीं होता तब परिशेषमें मनकी सिद्धि होती
अर्थात् उनके ज्ञानकेलिये मनरूप इन्द्रिय अवश्य मानना पड़ता ।

(१४) अथ द्रव्यनाशप्रक्रिया—द्रव्यनाशो द्विविधः,—कश्चिदसमवायिकारणनाशात् कश्चित् समवायिकारणनाशाच्च । तत्राद्यो यथा परमाणुद्वयसंयोगनाशाद्द्राणुकनाशः ; द्वितीया यथा, कपालनाशाद्घटनाशः । घटनाशः उभयतः सम्भवति ।

(१५) आकाशकालदिगात्मपरमाणुवाऽऽवृत्तयः, समवाययश्च ।

(१४) अब जिन रीतिमें द्रव्यका नाश होता है उसका वर्णन किया जाता है । द्रव्यनाश दो प्रकारमें होता है, किसी स्थलमें असमवायि कारणके नाशमें, और किसी स्थलमें समवायि कारण के नाश होनेमें; उनमेंसे प्रथम प्रकारका उदाहरण जैसा परमाणु द्वयके संयोगके नाश होने पर द्राणुकका नाश होता है; द्वितीय प्रकारका उदाहरण जैसा कपालके नाश होने पर घटका नाश होता है; परन्तु घटका नाश दोनों प्रकारोंमें हो सका है, घटका समवायि कारण जो कपाल उसके नाश होनेमें अथवा घटका असमवायि कारण जो कपालद्रव्यका संयोग उसके नाश होनेमें; द्राणुकका नाश केवल असमवायि कारणके नाशसे होता है, क्योंकि उसका समवायि कारण परमाणु नित्य है, उसका नाश नहीं होता ।

(१५) आकाश, काल, दिशा, आत्मा और परमाणु अर्थात् समुदय नित्य द्रव्य अस्तित्व हैं, अर्थात् ये सब सिवाव कालिक सत्त्वके और किसी (समवायादि) सत्त्वसे किसीमें रहते नहीं । समवाय सत्त्वकी समवाय वा संयोग सत्त्वसे किसीमें रहता

विस्मरणम् ।

अहोवत ! विद्योदयस्य विलम्ब-मुदूण-परिहारार्थं सर्व्वा-
त्मना त्वरमाणैर्विस्मृतविवास्त्रामिरस्मिन् क्षणे सामयिक-गुरुसमा-
लोच्यविषयौ द्वौ । तत्रैकः श्रीमतां नवाभ्युपेतानां “रिपन”-
नामधेयानां भारतीय-प्रधानतम-राजपुरुषाणामुदारराजनीति-
प्रवर्त्तन-प्रस्तावनाडिण्डिम इव सर्व्वत्र सर्व्वरनुधुष्यमाणात्मशासन-
प्रवृत्तिरूपः ; द्वितीयस्तु चुट्टदीपवामिनां इङ्गलण्डीयानां मनो-
रथैरप्यकल्पित-वल्लैश्चर्याधिक्य-लाभोपजात-समरकण्डूयनाविर्भूत-
मिश्रदेशीय समरप्रसङ्गः ।

तुल्यरूपयोरर्थेतयोरस्माकं साक्षात्सम्बद्धतयात्मशासन-
मेव प्रथममालोचयामः । अथ न कोऽपि विघ्नो भवेच्चाव-
सरावगमस्तदा मिश्रदेशीय-समरस्यापि सम्यक् समालोचनार्थं
प्रवृत्ता भवेम ।

अथ किमिदमात्मशासनं ? किमात्मनः सङ्कल्पविकल्पा-
त्मकस्य मनसः शासनं—योगेन वृत्तिनिरोधरूपम् ? ज्ञाता-
त्मनो विविधव्याधिमन्दिरभूतस्य शरीरस्य शरीरनिधिमपालन-
रूपं शासनं ? अथवात्मना (किनापि व्यक्तिविशेषेण) परेषां
शासनं ? एवमादिप्रश्नशतप्रसर-निरोधनाय ब्रूमा वयं,—आत्म-
शब्देनात्र न मनसो न शरीरस्य, न वा कस्यापि व्यक्तिविशेषस्य

संग्रहः, परं निखिलेव प्रकृतिमण्डलय । तत एवात्मना प्रकृति-
मण्डलेन प्रकृतिमण्डलानां यथाव्यायजियमनसेवाशसन-
शब्दस्यार्थः ।

सम्प्रति हि निखिलेवैव सभ्यतालङ्कृतेषु प्रदेशेषु प्रकृति-
मण्डलेः क्रमेण खल्वेव निखिल एव राज्यभारो ग्रह्यते, राजानसु,
प्रत्यहं सांख्यगुरुपदत् केवलं ताभां प्रकृतीनां कायैर्दर्शिनः स्वयञ्च
शक्तिहीना भवन्ति । कुत्र वा राजपदं सर्वथाकिञ्चित्करमिति
सर्वथा समुत्पलितमेव तत् । अस्माकं भारतवर्षे तु श्रौत-
स्मार्त्तविधानप्रावच्यमगये राजप्रजामन्त्र्यः कीदृगाभीदिति न
सम्यक् विज्ञायते, परं यावत्पर्यन्तमस्माकं ज्ञानप्रसरस्तावदेव
राज्ञां सर्वनियामकत्वस्य प्रमाणवाञ्छन्त्यं लभ्यते । विशेषतो
यवनाधिकारसमये राजैरेव सर्वतोमुखीं प्रमुतामनोत् ।
अथ भारतभूमिरियं क्रमेण सभ्यतादिमद्गुणालङ्कृतस्यैकलण्डा-
धिपते हस्ते निपतिता, परं राजतन्त्रता तु पूर्ववदेवाप्रति-
हितप्रसरा स्थिता । हन्तास्त्रादधन्यतया प्रकृतितन्त्रतायाः शुभद-
फलं ज्ञानतोऽपि दङ्गुलण्डोयराजपुरुषा भारतीयप्रजालत्-
फलभाजः कर्तुं नेषुः ।

एतावत्पर्यन्तं लज्जानाच्छन्नधोप्रसरतया न वयं किमपि हित-
महितं वावबोद्धुं शक्ता आसन् । ततो राजपुरुषप्रसादात् विविध-
ज्ञास्तेतिहासपाठोन्मीलितेष्वतया वयं राजतन्त्रताया असमी-
चीनं फलं प्रेषमाणा एतदुन्मूलनायोक्षेपरासाकोटुमारब्धवन्तः ।

अथ चिरेण तदाक्रोशनं बद्धविधनदनदीयामनगरगिरिकानन-
सागरादीनुत्तीर्णं दङ्गलखत्तीरभूमिं प्राप्तम् । यदाकर्ण्य धर्मनीति-
विचलितचित्ता अपि तत्रत्यराजपुरुषास्तूष्णीमेव स्थिताः ।

इदानीं त्वस्मात्सुभाग्योदयादुपजातानुकम्पानां तेषां मति-
विचलिता । तैर्ह्यस्मत्परीक्षणार्थं स्वल्पप्रसराभिनवेयमात्म-
शासनपद्धतिराविष्कृता, यद्विवरणमपरपत्रे प्रकटितं भविष्यति ।

[क्रमशः ।]

मेघदूतक्षेपकम् ।

(पूर्वप्रकाशितानन्तरम्)

प्रातःफुल्लञ्जवसरसिजामोदमृन्मेषपुष्प-

क्रीडत्क्रौञ्चच्छदजपवनाधूतकल्लोलादैः ।

दूरस्थानां निजलवणिमप्राभवं दर्शयित्वा

यन्नेत्रौघं सुसफलयितुं नाधयत्यञ्जसा नो ॥ ४५ ॥

यत्र श्रीमन् भवति तुहिनं वर्षति द्योतते नो

राजीवाली मधुकरहृत् नापि हंसा न कीकाः ।

हृन्तानन्दं तदर्पि सुषमा कापि यस्य प्रसृते

धामाहार्यं प्रकृतिमधुरं वस्तु नापेक्षते हि ॥ ४६ ॥

हिम्यारम्या अपि तटभूवो यत्स्वरूपादमिन्नाः
 प्राप्याद्युगन्निभपतिरपां भ्रान्तितस्तर्पितोन्तः ।
 न्यस्यत्यासं सपदि गलिते भोगिनिर्घोकपट्टे
 मेरुं गत्वाप्यनियतित्यतो विन्दते काचखण्डम् ॥ ४७ ॥
 त्रैलोक्यं यत्प्रतिक्रितिभिषेणान्तराविष्टवत्या-
 शैलश्रेणीयहमनिवद्व्याप्तमप्तान्तरीपम् ।
 सालान्दारायणमिव समुद्भिन्नपाथोरुहेण
 श्रीमन् विभक्तं सकलमुदरेणाद्भुते मज्ज पश्यन् ॥ ४८ ॥
 विव्वक्कूलप्रभवविहङ्गुत्पण्णमञ्जन्त्रभास्वत्-
 कालस्कन्धप्रभृतिविविधानोकहक्कायकण्णम् ।
 नीलाञ्जालोनिचुलिततलं रावयदामरान् यत्
 चक्रद्वन्द्वं विघटयति भो अस्वदायिन्नकाण्डे ॥ ४९ ॥
 पादाघातेर्दशगतपदः पीडयन् सर्वलोकान्
 पञ्चात्तापात् क्षप्रधितुमधं यत्र देशेऽतिमर्ज्यं ।
 आसाद्य द्राङ्मुदुलकिरणः किं महापद्मवामे
 सायं सायं निरवधि प्रभुमे मज्जति क्षीरसिन्धौ ॥ ५० ॥
 आप्लावार्थं श्रमनदमनस्यावतीर्णस्य मध्ये
 नीहारागात् सततममृतैर्मौलिचन्द्रात् क्षरद्भिः ।
 खावण्यानामिव विगलितैर्वीमगण्डात् प्रवाहै-
 र्यस्य क्षीरं सुमधुरतरं वोक्ष्य पीत्वा च गर्जन् ॥ ५१ ॥

लक्ष समर्थ । रात्रिं करोतीति रात्रयत् ॥ ४८ ॥

वासमण्डलं देवीभागलादिति भावः ॥ ५१ ॥

यस्मिन् दृष्ट्वा सरसि पिवतो वन्यदन्तावलेन्द्रान्
 सुत्रामाश्रन्नितिभृदुपमान् कर्दमाभ्यक्तगात्रान् ।
 सौम्यातङ्कादपरजलधेलातुमर्षोऽवतीर्णान्
 स्त्रीयान् चावत् स्फुटमवरजान् वारिदान्निश्चिनोषि ॥ ५२ ॥

(क्रमशः ।)

प्राप्तपत्रम् ।

समस्यापूर्तिः ।

(पूर्वप्रकाशितानन्तरम्)

(१)

या तारहार उरसः शिरसस्तु रत्नं
 पीयूषवर्त्तिरपि या सुदृशी दृशोर्मे ।
 देहस्य चन्दनरसः सरसाङ्गयटिः
 तामिन्दुसुन्दरमुखीं सततं स्मरामि ॥

(२)

यस्या वचः श्रुतिमुधा स्मरदग्धदेह-
निर्व्वापणार्द्रविसवन्मृदुलौ च वाहू ।
यद्वक्त्रदर्शनमुखं किमपीन्द्रियाणां
तामिन्दुसुन्दरमुखीमित्यादि ॥

(३)

लौलाचलन्नयनगोचरतां गतस्य
यत्प्राप्तुपायपरिकल्पनवीतशान्तेः ।
हेमन्तरात्रिरपि मे नयने प्रभाता
तामिन्दुसुन्दरमुखीमित्यादि ॥

(४)

यद्वन्निदावतपनातपशुष्कतालु-
जीमूतमम्बु चतते खलु चातकोऽयं ।
चिन्ताविशुष्कहृदयः प्रणयान्मृताय
तामिन्दुसुन्दरमुखीं सततं दिदृक्षुः ॥

कतिरियं भवपद्मीवासिनी

रावतश्च शर्कपः ।

श्री

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

प्रकाशितश्च ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसास्वनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकारभ्यो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरशुवि ॥

खण्डं ११]

जुन १८८२

[६ सङ्ख्या

सूची

तकाद्यतम्	६—१६
शिला-रीति-जिज्ञासु-सभा-प्रश्नाः	२६—४०
वर्षविवेकः	४१—४४

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारण्यम् लेन;

गिरिश-विद्यारण्य-यन्त्रे

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नेन मुद्रितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राक्त-प्रकाश” नामधेयं प्राक्तभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररुचि-विरचितं विद्योदयसम्पादक-मन्युहोत-विविधोदाहरण-महितमचिरैरेव कालेन पृथङ्मुद्रितमविध्यति । ग्रहणेऽप्युभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभिलाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्यागच्छः—लवपुरे ।

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्च-संस्कृत-
पाठशालान्यतमाध्यापक-पण्डित-श्रीमुखदयालु विरचिता मूल्यं ।)

विद्योदयस्य मत्स्यादीनां नियमः ।

वार्तिकमूल्यं प्रदीपद्वयं १५५ १५६ १५७ १५८

॥ पदाद्वय ... ३१७०

(अर्थोकाशनाः १२ परिश्रितामृत्युः न भवत्यस्य ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकधत्तः २० परिमितभाष्येन भूतिना भविष्यति ।

नलन-पुस्तकम् ।

हन्दीशोधः—संस्कृतहिन्दीभाषा रचनोपकारी ग्रन्थोऽयं मुगम-
हिन्दीभाषायां लिखितः, लखनपुर (लाहौर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-
कार्यालये (रेजिष्ट्रार'स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कालिजे)
प्राप्तव्यः। कवितावली—अत्युत्तमकविताग्रन्थः—मूल्यं ॥ अस्मात्
समीपे प्राप्तव्या।

कर्णशृङ्खलवच्छिन्न-जभःप्रदेशः ; एतानि पञ्च वहिरिन्द्रियाणि,
मनोऽन्तरिन्द्रियं, तेन षडिन्द्रियाणि । विषयाश्च शब्दादिरूपेण
प्रसिद्धाः । आत्मा द्विविधः—जीवात्मा परमात्मा च ; तत्र जीवा-
त्मानः प्रतिशरीरं भिन्ना बन्धसौक्ष्मयोग्याः । परमात्मा ईश्वरः ।

(७) अथ प्रत्यक्षप्रत्यक्ष-द्रव्याणि—परमाणुद्वयणुके अप्रत्यक्षे ;
महद्बुद्धरूपवत्त्वं यत्र तानि पृथिवीजलतेजांसि प्रत्यक्षाणि,

लिया जाता है), तैजस इन्द्रिय चक्षुः, वायवीय इन्द्रिय श्रवण,
और आकाश इन्द्रिय काण (जिससे शब्द सुना जाता है) ; इन
पाँचोंको वहिरिन्द्रिय कहते हैं, और मन अन्तरिन्द्रिय है, सब
मिलकर इन्द्रिय छ प्रकारके हैं । पार्थिव इन्द्रिय का विषय
(अर्थात् भोग्यवस्तु) मन्थ, जलीय इन्द्रिय का विषय रस, तैजस
इन्द्रिय का विषय रूप, वायवीय इन्द्रियका विषय स्पर्श, और
आकाश इन्द्रियका विषय शब्द है । आत्मा दो प्रकारका है—
एक जीवात्मा, दूसरा परमात्मा ; जीवात्मा प्रति शरीरमें भिन्न
भिन्न है, और बन्धन (संसारमें प्रवृत्ति) और मुक्ति (संसारसे
कुटना) का पात्र है । परमात्मा ईश्वरको कहते हैं ।

(७) अब प्रत्यक्ष और अप्रत्यक्ष द्रव्योंका वर्णन करते हैं,—
परमाणु और द्वयणुक अप्रत्यक्ष अर्थात् किसी वहिरिन्द्रियसे ज्ञात
नहीं होते हैं ; महत् तथा उद्भूतरूपवाले पृथिवी, जल, और
तेज प्रत्यक्ष हैं अर्थात् वहिरिन्द्रियसे विदित होते हैं, आत्मा भी

आत्मा च प्रत्यक्षः । वायुआकाशकालदिङ्मनांसि तु अप्रत्यक्षानि । वहिर्द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति महत्त्वे मत्पुद्गलरूपवत्त्वं प्रयोजकम् ।

(८) अत्र द्रव्योत्पत्तिप्रक्रिया । तत्रोत्पत्तिः कारणवतः ; अनन्यथामिदं नियतपूर्ववर्त्ति कारणं, तत्त्वं कारणत्वम् । विविधानि कारणानि, समवायिकारणसमवायिकारणनिमित्तकारणानि । यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत् समवायिकारणं, यथा परमाणुः दणुकस्य, कपालं घटस्य । समवायिकारणे मत्पुद्गलं कारणं असम-

(मानम्) प्रत्यक्ष है अर्थात् केवल मनके द्वाराही उसका दर्शन होता है । वायु आकाश काल दिशा और मन ये अप्रत्यक्ष अर्थात् किसी इन्द्रियसे विदित नहीं होते हैं । वास्तव वस्तुके प्रत्यक्षमें महत्त्व और उद्भूतरूपवत्त्व कारण है ।

(८) अब द्रव्योत्पत्तिकी प्रक्रिया लिखी जाती है । कारण-वालेकीही उत्पत्ति होती है ; अन्यथामिदं '१' शून्य होकर जी नियत पूर्ववर्त्ति होता है अर्थात् सदैव किसी व्यवधानसे विना) पहिले रहता है उसे कारण कहते हैं, और उसके धर्मकी कारणत्व कहते हैं । कारण तीन प्रकारका है, (१) समवायिकारण,

* जो वस्तु अपनेक अवयव करके युक्त उसका नाम महत् । जिस रूपकी रहनेसे द्रव्यका प्रत्यक्ष होता है उसका नाम उद्भूतरूप । नवीनीके मतमें वायुका प्रत्यक्ष होता है ।

† अन्यथामिदं पाँचमें रहती है, (१) निमित्तकारणके धर्ममें, (२) निमित्तकारणके रूपमें, (३) उस वस्तुमें जो दूसरेके कारणरूपमें प्रसिद्ध है, (४) कारणके कारणमें, (५) जो अवयव पूर्ववर्त्तिके अतिरिक्त है अर्थात् जिसके होनेमें या न होनेमें भी कार्य होता है ।

वायि कारण, यथा परमाणुद्वयसंयोगो द्वाणुकस्य, कपालरूपं घट-
रूपस्य । एतदुभयभिन्नं यत् कारणं तन्निमित्तकारणं, यथा द्वाणुके
ईश्वरः ; घटे दण्डः । एतत् कारणत्रयं भावकार्यमावस्य । तत्र

(२) असमवायिकारण, और (३) निमित्त कारण । जिसमें समवेत*
होकर कार्य उत्पन्न होता है वह कार्यका समवायि कारण है,
अर्थात् जितने अंश मिलकर वस्तुको उत्पन्न करते हैं उनमेंसे
हर एक अंश उस वस्तुका समवायि कारण है; जैसा परमाणु द्वाणु-
कका समवायि कारण, कपाल (घटका अर्द्धांश) घटका समवायि
कारण । समवायि कारणमें समवाय सम्बन्धसे स्थित होकर जो
किसीका कारण होता है, उसे असमवायि कारण कहते हैं;
जैसा परमाणुद्वयका संयोग द्वाणुकका असमवायि कारण, कपाल-
का रूप घटके रूपका असमवायि कारण । इन दोनों कारणोंमें
अतिरिक्त होकर जिसे कार्यके अव्यवहित पूर्वमें रहना अवश्य
है, उसे निमित्त कारण कहते हैं; जैसा द्वाणुककी उत्पत्तिमें
ईश्वर निमित्त कारण है, और घटकी उत्पत्तिमें दण्ड (डंडा

* जो वस्तु किसीमें समवाय सम्बन्धसे रहता है वह उसमें समवेत है । समवाय
सम्बन्धका वर्णन आगे किया जावेगा । यहाँ इतनामात्र कहा जाता है कि सम्बन्ध तीन
प्रकारका है—संयोग समवाय और स्वरूप । दो वा अधिक भिन्न भिन्न वस्तुकी निम्नान्वसे
उनमें जो सम्बन्ध है उसका नाम संयोग ; सम्पूर्ण वस्तुके अपने अंशोंमें जो सम्बन्ध,
गुण अपने आश्रयमें जिस सम्बन्धसे रहता है, और जाति (साधारण वस्तु) अतिमें
जिस सम्बन्धसे रहती है उसका नाम समवाय ; स्वरूपका नामान्तर सादात्म्य, विशेष-
णता । कालिक सम्बन्ध, देशिक सम्बन्ध करके सम्बन्ध और भी हैं ।

समवायिकारणं द्रव्यमेव च, असमवायिकारणं द्रव्ये गुणः,
गुणे गुणः, कर्म च । कार्यमात्रं प्रति साधारणकारणानि—
ईश्वरः, तज्ज्ञानेच्छाकृतयः, प्रागभावकालदिग्दृष्टानि । तत्र
परमाणुद्वययोगात् द्वाणुकमुत्पद्यते, संयुक्तद्वाणुकत्रयाक्षसरेणुः ।
एवं चतुरणुकादिकपालान्तः कपालत्रयसंयोगेन घटो जायते ;
घटस्तन्व्यादयवो ।

जिससे चक्की घुमाता), चक्की इत्यादि निमित्त कारण है । निखिल
भाव (उत्पन्नहोनेवाले) कार्योंने ये तीन प्रकारके कारण
जरूर होते हैं । द्रव्यसे बिना और कोई पदार्थ समवायि कारण
नहीं हो सका, द्रव्यका असमवायि कारण गुण (द्रव्यके अंगोंका
संयोग इत्यादि) ही होता है, किसी वस्तुके गुणका असम-
वायि कारण उस वस्तुके समवायि कारणका गुण वा क्रिया ।
निखिल कार्यका साधारण कारण ईश्वर, उसकी ज्ञान, इच्छा,
और यत्न, प्रागभाव * काल दिशा और अदृष्ट । दोनों पर-
माणुओंके मिलापसे द्वाणुक उत्पन्न होता है, तीन द्वाणुकके
योगसे एक त्रसरेणु की उत्पत्ति होती है । इस रीतिसे चतुरणुक
क्रमसे कपाल (घटका अर्धभाग) ; दोनों कपालोंके योगसे घट
उत्पन्न होता है ; घट अन्यादयवो अर्थात् यह एक सम्पूर्ण वस्तु
और किसी वस्तुका अवयव (अंग) नहीं है—अर्थात् दोनों घटोंके
मिलापसे दिघट वा और किसी नामसे प्रसिद्ध कोई वस्तु

* किसी कार्यकी उत्पत्तिके पहिले उसका जो अभाव (नहीना) उसे प्रागभाव
कहते हैं ।

(८) अथ द्रव्ये प्रमाणं कथ्यते । प्रत्यक्षद्रव्ये प्रत्यक्षमेव प्रमाणं ; अतीन्द्रियेऽनुमानं, तत् पक्ष-हेतु-साध्य-दृष्टान्त-ज्ञान-साध्यं । विशेषो वक्ष्यते । परमाणुद्वयकानुमानं यथा—त्रसरेणुः सावयवद्वयारम्भः वहिरिन्द्रियवेद्यद्रव्यत्वात्, वहिरिन्द्रियवेद्यद्रव्यं यत् तत् सावयवद्वयारम्भं, यथा घटः ; अत्र त्रसरेणुः पक्षः, सावयवद्वयारम्भं साध्यं, वहिरिन्द्रियवेद्यद्रव्यत्वादिति हेतुः, घटो दृष्टान्तः । अनेन द्वयकं परमाणुं सिध्यति ।

उत्पन्न नहीं होता है, घट शब्दसे यहां किसी सम्पूर्ण वस्तुका उपलक्षण हुआ ।

(९) अब द्रव्यकी स्थितिमें प्रमाणोंकी कहते हैं । जो द्रव्य वस्तुवादि वहिरिन्द्रियसे ज्ञात होता है उसकी स्थितिमें प्रत्यक्षही प्रमाण है ; जो अतीन्द्रिय है अर्थात् किसी इन्द्रियसे नहीं ज्ञात होता है अनुमान उसका प्रमाण है, अनुमानके पहिले पक्ष, हेतु, साध्य और दृष्टान्त इनका ज्ञान अपेक्षित है । इनका विशेष पक्षे कहा जावेगा । अब परमाणु और द्वयकके अनुमानकी रीतीका वर्णन किया जाता है ; जैसा त्रसरेणु अवश्यही किसी प्रकारके सावयव (अंगोंमें युक्त) द्रव्यसे बना है, क्योंकि यह (त्रसरेणु) वहिरिन्द्रियसे ज्ञेय द्रव्य है अर्थात् द्रव्यमें जिस धर्मके रहनेमें वहिरिन्द्रियके द्वारा ज्ञान होनेकी योग्यता होती है इसमें भी ऐसा द्रव्यत्व धर्म है, (हम देखते हैं) कि जो वस्तु वहिरिन्द्रियसे ज्ञात होता है वही सावयव (अंगोंमें युक्त) द्रव्यसे बना होता है ; जैसा घट (घड़ा) : इस अनुमानमें

(१०) आकाशवायु शब्देन स्पर्शन चानुमीयेते । “शब्दो द्रव्या-
श्रितो गुणत्वात्, यथा घटरूपम्” ; अनेन द्रव्यान्तरावाधात्

असरेण पक्ष, उसकी भावयव द्रव्यसे उत्पत्ति साध्य, और वहि-
रिन्द्रियसे ज्ञान-होनेकी योग्यता विशिष्ट द्रव्यस्वरूप धर्म हेतु,
तथा घट दृष्टान्त । इस अनुमानसे द्वाणुक और परमाणुके
सिद्धि होती है । *

(१०) शब्द और स्पर्शके द्वारा क्रमसे आकाश और वायुका
अनुमान होता है । जैसा “शब्द अवश्य किसी द्रव्यका आश्रित
है कारण यह गुण है, गुणभावही द्रव्यका आश्रित है, जैसा घटका
रूप” ; परन्तु जब और द्रव्य शब्दका आश्रय नहीं होता है तब
शब्दके आश्रयकी सिद्धिकेलिये अवश्यही आकाशकी मानना
पड़ेगा । और कोई वस्तु जो शब्दका आश्रय नहीं इस बात
दिखानेकेलिये यह युक्ति है “शब्दो विशेषगुणः चतुर्थद्वयायोग्य-

* जिस प्रदायमें किसीका अनुमान किया जाता है वह पक्ष, जिसका अनुमान
किया जाता है वह साध्य, जिसकी देखकर अनुमान किया जाता है वह हेतु, और
जिसका सादृश्य दिखलाया जाता है वह दृष्टान्त । यही असरेणमें भावयव द्रव्यसे
उत्पत्तिका अनुमान किया गया, इसलिये असरेण पक्ष, भावयव द्रव्यसे उत्पत्ति साध्य ।
इत्यादि अपने आपसे अनुमान करना । यदि वहिरिन्द्रियसे ज्ञेय द्रव्यस्वरूप धर्मकी हेतु
न कर केवल इन्द्रियसे ज्ञेय द्रव्यत्वकी हेतु करता, तो आकाशमें व्यभिचार होता अर्थात्
आकाशमें सन्नकप इन्द्रियसे ज्ञेय द्रव्यस्वरूप धर्म है (आकाशका मानस प्रत्यक्ष है) । परन्तु
आकाश भावयव द्रव्यसे बना नहीं, इसलिये तूम यह नहीं कहें सगरी कि जो
इन्द्रियज्ञेय है वही भावयव द्रव्यसे बना है । इस दोषकी दृष्टान्तकेलिये वहिरिन्द्रियसे
ज्ञेय द्रव्यत्वकी हेतु करना पड़ा ।

शब्दाश्रयत्वेनाकाशं सिध्यति । पृथिव्यादित्रयावृत्तिरयं स्पष्टा

वहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात्,” (शब्द विशेषगुण है कारण यह चक्षुसे अतिरिक्त वहिरिन्द्रियके द्वारा ज्ञात होनेका योग्य, अर्थात् कर्णरूप वहिरिन्द्रियके द्वारा ज्ञात होनेका योग्य, जाति विशिष्ट है, जैसा स्पष्ट) । इस अनुमानसे शब्दमें विशेषगुणत्व रूप धर्म सिद्ध हुआ । फिर “शब्दे न स्पष्टवद्विशेषगुणः अग्नि-संयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात्” (शब्द स्पष्टयुक्त द्रव्योंका [अर्थात् पृथिवी, जल, तेज, और वायुका] विशेषगुण नहीं है, कारण यह अग्निके संयोगके द्वारा उत्पन्न नहीं होता तथा कारणके गुणसे भी उत्पन्न नहीं किन्तु प्रत्यक्ष है); हेतुमें “अग्निके संयोगके द्वारा उत्पन्न नहीं” ऐसे विशेषणसे पृथिवी आदिमें जो पाकजरूप वा स्पष्टादिरूप विशेषगुण वर्तमान हैं उनका वारण हुआ, और घटादिमें जो रूप आदि विशेषगुण है वे कारणके गुणसे उत्पन्न होता है, परन्तु हमने कहा कि “कारणके गुणसे भी उत्पन्न नहीं” इससे उनकाभी वारण हुआ, तथा हेतुमें “किन्तु प्रत्यक्ष” है ऐसे विशेषणका फल यह है कि जलपरमाणुका रूप अग्निसंयोगसे उत्पन्न नहीं तथा कारणके गुणसे भी उत्पन्न नहीं होता है परन्तु प्रत्यक्ष नहीं, अस्मात् “प्रत्यक्ष” है ऐसे विशेषणसे उसमें लक्षण नहीं गया क्योंकि परमाणुकारूप अप्रत्यक्ष है । इस अनुमानसे पृथिवी, जल, तेज, और वायु इनके जो विशेषगुण हैं उनमें शब्द नहीं आया । शब्द विशेषगुण है दूरलिये दिशा वा कालके गुणोंके अन्तर्गत नहीं है, क्योंकि दिशा और कालमें कोई विशेषगुण

द्रव्याश्रितो गुणत्वादित्यनुमानेन द्रव्यान्तरावाधात् स्वर्गोऽव्यलेन वायुः सिध्यति ।

नहीं रहता है । शब्द वहिरिन्द्रियमे ग्राह्य (कर्णसे ज्ञात होता) है, इसलिये आत्माके विशेषगुण सुखादिके अन्तर्गत नहीं है, कारण सुखादि वहिरिन्द्रियमे ग्राह्य नहीं, शब्दका आश्रय इन द्रव्योंमें अतिरिक्त और केई होगा जिसमें आकाशकी सिद्धि छई ।

नैयायिकोंके मतमें पृथिवी, जल, तेज, और वायु इन चारोंमें स्वर्ग रहता है । उनमेंसे पृथिवीका स्वर्ग पाकज (किमी प्रकारके अग्निसे संयोग आदिमें उत्पन्न) अनुष्ण (थोडासा गरम), और अशीत (थोडासा ठण्डाभी) है । जलका स्वर्ग स्वाभाविक और शीतल है, तेजका स्वर्ग स्वाभाविक और उष्ण है । वायुका स्वर्ग भी स्वाभाविक है परन्तु अनुष्ण और अशीत है । अब देखो वायुका स्वर्ग पृथिवी, तेज, और जलके स्वर्गसे विलक्षण है, कारण यद्यपि पृथिवीका स्वर्ग अनुष्ण और अशीत है किन्तु स्वाभाविक नहीं, तथा जल और तेजका स्वर्ग यद्यपि स्वाभाविक है किन्तु अनुष्ण और अशीत नहीं । अब इस रीतिसे अनुमान होता है “पृथिवी आदि तीन (पृथिवी, जल, तेज) के स्वर्गसे भिन्न स्वर्ग (स्वाभाविक अनुष्ण और अशीतरूप) अवश्य किसी द्रव्यका आश्रित होगा, कारण वह गुण है, पहिले यह कहा गया कि गुण मात्रही द्रव्यका आश्रित होता है, जैसा घटका रूप” । और यहभी पहिले कहेबुके हैं कि, स्वर्ग केवल चार द्रव्योंमें रहता है, इनमेंसे पृथिवी आदि तीनका स्वर्ग स्वाभाविक, अनुष्ण और अशीत नहीं, अस्मात् ऐसे स्वर्गका आश्रित अवश्य वायु होगा ।

शिक्षा-रीति-जिज्ञासु-सभा-

प्रश्नाः ।

२७। साम्प्रतं क्वाचाणां शिक्षकाणाञ्च चेत औचित्यमती-
त्यैव विश्वविद्यालय-प्रवेशिकाख्य-परीक्षां प्रति धावतीति यदच-
परितः श्रूयते किं तत् सत्यमूलकमस्ति ! सत्यमूलकं चेत्, तदा-
वस्थेषा किं भवन्मते मध्यश्रेणिस्थ-विद्यालय-लक्ष्यशिक्षाया नित्य-
कर्मनिष्ठाहकतां द्वासयति ?

२८। मध्यश्रेणिस्थो विद्यालयेभ्यो ये क्वाचाः प्रतिवर्षं
विश्वविद्यालयस्थ-प्रवेशिकाख्य-परीक्षार्थं प्रसूता भवन्ति, तेषां
संख्या तत्तद्देशावगच्छातिरिक्तेति किं विचारयति भवान् ? यदेवं,
तदा कान्यत्र कारणानि भवितुमर्हन्ति ? तन्निवारणोपायश्च कः ?

२९। भवदीयप्रदेशे क्वात्रवृत्तिवितरणस्य का रीति-
वर्त्तते ? तत्र भवान् किमपि वक्तुमिच्छति किं ! राजकीय-
विद्यालयेषु लक्षसाहाय्य-विद्यालयेषु वा किमेकथैव रीत्या
वृत्तिः प्रदीयते ?

३०। खृष्टधर्मप्रचारकै रपरैर्वा स्थापितेषु लक्षराजसाहा-
य्येषु विद्यालयेषु मुनिसिपलसभायाः सहायतापि प्रवर्त्तते किम् ?
तादृक्सहायतायाः स्थायिता च कीदृक् ?

३१। विश्वविद्यालय-परीक्षा-दानार्थं यदध्ययनमनुष्ठी-
यते किं तेनैव जनाः शिक्षककार्यं सम्पादयितुं समर्था भवन्ति ?

अथवा शिक्षककार्यशिक्षार्थं केषाञ्चिन्महोपाध्याय-विद्यालयानां
स्थापनमुचितं भवति ?

३२। भवदीयप्रदेशे विद्यालय-निरीक्षणरीतिः कीदृशी ?
कीदृगुत्तमनयोग्या वा सा ?

३३। वर्त्तते किं कश्चिदेवमुपाये यदवलम्बनेन योग्य-
जना विनैव वेतनादिकं स्वेच्छया विद्यालय-निरीक्षण-कार्यं
समुत्सुका भवेयुः ?

३४। सर्वविधेष्वेव विद्यालयेषु स्यान्मधीयन्ते पुस्तकानि
तेषां कीदृगुपकारित्वं वर्त्तते ?

३५। शिक्षा-विभागीय कर्तृपक्षीः परीक्षा-कार्येषु,
पुस्तक-निर्वाचनविधायपरिषु चैवंविधेषु व्यापारेषु ये ये नियमाः
प्रवर्तितास्तै किं प्रजाभिर्निजशक्त्या स्थापितविद्यालयानामुन्नतिं
प्रतिवध्नुन्ति ? किन्तु ते कयमपि देशीयभाषारचितशास्त्राणां,
देशिकस्य स्वाभाविकभावस्य सामर्थ्यस्य चोन्नतिं सन्धन्ति ?

३६। भारतवर्षे सम्पूर्ण-शिक्षा-प्रचाराय केषु केषु कार्येषु
राजानुष्ठितेव्यपरानुष्ठितेषु वा केषु समोहित-फललाभो भवेत् ?

३७। स्कूलिनि प्रसिद्धानां, कलेजाभिधेयानां वा विद्या-
लयानां कार्यविधानभरो यदि राज-स्कन्धादुल्लसतयावतारितो
भवेत्, तदा भवन्मते विद्याप्रचारस्य कीदृश्यवस्था भवेत् ? तथा
प्रदेशीयजनानां सामाजिकहितानुष्ठानेषु समाजबन्धनेषु वा कीदृक्
स्वावलम्बिता-वर्द्धनं भवेत् ?

वर्णविवेकः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

धर्मशास्त्रप्रणेतृभिः प्राप्तनर्षिभिः भिन्नजातीययोरपि वर-
कन्ययो र्यो विवाहो विहितः न स सर्वसाधारणविषयकः । उ-
क्तजातीयस्य पुरुषस्य हीनजातीययैव कन्यया विवाहो नियमितः,
तादृशनियमनस्य कारणमपि पूर्वं यथामत्युपन्यस्तम् । एतादृश-
विवाहस्यानुलोमविवाह इति कथ्यते । एतद्विपरीतस्त्रीपुंसयोगस्तु
प्रतिलोमनाम्नाभिहितः । हीनजातीयस्य पुरुषस्य स्त्रोत्कृष्ट-
जातीयया कन्यया विवाहो नास्माच्छास्त्रमन्मतः, तत्कारणञ्च
दर्शितपूर्वम् । साम्प्रतं तद्विधिविधस्त्रीपुंसयोगोत्पन्नानामपत्यानां
विवेकः क्रियते । तत्र प्रथमोक्तलाक्षास्त्वविहितत्वाच्चानुलोमज-
पुत्राणां निर्देशः क्रियते । तथाहि मनुः

“सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीष्वक्षतयोनिषु ।

आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्तएव ते ॥”

ब्राह्मणादिषु वर्णेषु चतुर्वर्ष्यपि समानजातीयासु यथाशास्त्रं
परिणीतासु अक्षतयोनिषु अन्यैरव्यवहितपूर्वासु भार्यासु आनु-
लोम्येन ब्राह्मणेन ब्राह्मण्यां, क्षत्रियेण क्षत्रियायामित्यादिक्रमे-
णोत्पन्नाः पुत्रा जात्या मातापित्रोर्जात्या युक्ता ज्ञेयास्तज्जातीया-

एव ज्ञातव्याः । इति कुत्रकुम्भट्टः । यदाप्यत्र “समानजातीयासु यथाशास्त्रं परिणीतासु” एवमादिभार्याविशेषणपदैरानुलोम्यमायातं स्त्रीकेचित्तदुपादानस्य न सार्थक्यमस्ति, तथापि वक्ष्यमाणे “स्त्रीस्वनन्तरजातास्त्रि”त्यत्र स्त्रीकेऽस्योपादानमावश्यकमित्यत्रैव कृतम् । याज्ञवल्क्योऽपि

“सवर्णैः सवर्णासु जायन्ते हि सजातयः” ।

अतएव ब्राह्मणाद् यथाविधि विवाहितायां ब्राह्मणकन्यायां जातः पुत्रो ब्राह्मण एव, क्षत्रियाद् यथाविधि विवाहितायां क्षत्रियकन्यायां सम्भूतः पुत्रः क्षत्रियएव, वैश्याद् यथाविधि विवाहितायां वैश्याकन्यायां सम्भूतः पुत्रो वैश्यएव, तथा शूद्राच्छूद्रकन्यायां यथाविधि शूद्रायां शूद्र इति फलितार्थः । पुत्रशब्देऽत्रापत्यमात्राभिधायकत्वेन तथोत्पन्नाः कन्या अपि तत्तज्जातीयतामाप्नुवन्ति ।

समानजातीयभार्यात्पञ्चपुत्रानुक्ता भिन्नजातीयभार्यात्पञ्चान् पुत्रानाह मनुः—

“स्त्रीस्वनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।

सदृशानेव तानाहुर्मातृदोषविगर्हितान् ॥”

अनन्तरजातासु, अथवाहितवर्णजातीयासु स्त्रीषु भार्यासु (यथाविधिपूडासु) द्विजातिभिरानुलोम्येन ब्राह्मणेन क्षत्रियायां, क्षत्रियेण वैश्यायां, वैश्येन च शूद्रायामुत्पादितान् पुत्रान् मातृदोषेण मातृर्हीनजातीयत्वदोषेण विगर्हितान् निन्दनीयान्,

पितृसदृशान् नतु पितृसजातीयानाञ्च सन्वाद्यो धर्मशास्त्र-
 प्रयोजका इति शेषः । अथवहितवर्णत्वञ्चानुलोम्येन प्राति-
 लोम्येन चेत्युभयथा सम्भवति, तत् कीदृशमथवहितत्वमत्र गृह्यणीय-
 मित्याकाङ्क्षाया निवृत्तये पूर्वस्त्रोकादानुलोम्येनेत्यखानुवृत्ति-
 भवति । ब्राह्मणात् व्यूढायां क्षत्रियकन्यायां जातः पुत्रो मूर्द्धा-
 भिक्षित इति कथ्यते, क्षत्रियात् वैश्यकन्यायां व्यूढायामुत्पन्नः
 पुत्रो माह्व्य इत्यभिधीयते, वैश्यात् शूद्रकन्यायां परिणीताया-
 मुत्पन्नः पुत्रः करण इति विश्रुतः । एते हि पितृसदृशा अर्थात्
 धर्मशास्त्रैः स्वपितृजातिषु विहितसंस्कारयोग्या अपि न पितृ-
 सजातीया भवन्ति, ब्राह्मणादिवधे ब्राह्मणादिस्वामिकद्रव्यापहर-
 णादौ वा जने यथा पापभागभवति मूर्द्धाभिक्षितादिवधे मूर्द्धा-
 भिक्षितादिद्रव्यापहरणादौ वा न तथास्य पापभागित्वमिति ।
 अनन्तराखानुलोम्येनाव्यवहित-वर्ण-जातीयास्तु जातानामेवैप
 पूर्वीक्तो नियमः । एकेन द्वाभ्यां वा वर्णाभ्यां व्यवहितवर्णजाती-
 याखानुलोम्येनोत्पन्नानां यथा ब्राह्मणेन वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियेण
 च शूद्रायामुत्पन्नानां संज्ञामाह मनुः—

“ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामवष्टो नाम जायते ।

निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥

क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां क्रूराचारविहारवान् ।

क्षत्रशूद्रवपुर्जन्तुर्यो नाम प्रजायते ॥”

ब्राह्मणाद्व्यूढायां वैश्यकन्यायामवष्टनामा पुत्रो जायते,

तादृशां शुद्धकन्यायाञ्च पारणवापरपर्यायो निषादनामा पुत्रो-
जायते । व्यूढायां शुद्धकन्यायाञ्च क्षत्रियेण क्रूरकर्मरतिः क्षत्र-
शुद्धस्वभाव उग्राख्यः पुत्रो जायते । एतेऽपि पितृजातितो नि-
कृष्टास्तथाहि मनः—

“विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।

वैश्यस्य वर्णं चेकस्मिन् पडेतोऽपमदाः स्मृताः ॥”

ब्राह्मणस्य क्षत्रियादिवयस्त्रीषु, क्षत्रियस्य वैश्यादिद्वय-
स्त्रियोः, वैश्यस्य च शूद्रायां—वर्णवचाणां एते षट् पुत्राः सवर्ण-
पुत्रपितृया अपमदा निकृष्टाः स्मृताः । सवर्णपुत्रेभ्योऽपमद-
त्वेऽपि तेषां स्वमातृमजातीयेभ्य उत्कृष्टत्वं तथा यथोचितसंस्कारा-
हर्हत्वेति ।

यथाविधि परिणीतासु सवर्णाश्चमवर्णासु वा भार्यासु समुत्-
पन्नानां पुत्राणां संस्कारार्हत्वं स्वमातृमजातीयेभ्य उत्कृष्टत्वं ।
तथाहि याज्ञवल्काः “विश्वस्त्रेप विधिः स्मृतः” ; विज्ञासु परिणी-
तास्त्रित्यर्थः । देवव्रत “द्वितीयेन तु यः पित्रा सवर्णायां प्रजा-
यते । अवावट इति ख्यातः शुद्धधर्मा मजातितः ॥ व्रतहीना न
संस्कारार्थाः स्वतन्त्रास्त्रपि ये सुताः । उत्पादिताः सवर्णेन
प्राच्यादव बहिष्कृताः ॥” अत्रामसु सवर्णास्त्रेवोत्पन्नानां संस्कारा-
हर्हत्वं कथयति । तथाहि—

“ये तु जाताः सनानासु संस्कारार्थाः स्युरतोऽन्यथा” इति ।

ॐ

Registered No 12

विद्योदयः

(भासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

प्रकाशितस्य ।

अस्तु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।
जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसायनभामभिजन्दिनी ॥
नानाशास्त्रकथारक्षो-लोककृतानुशीलनः ।
विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरशुवि ॥

खण्डं ११]

सं १८८२

[५ सहस्रप्रा

सूची

वर्कसतम्	२—८
विवाद-कारणम्	२२—२५
मित्रा-रीति-जिज्ञासु-समा-प्रश्नाः	२६—२८

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारज्य-लेन,

गिरिश-विद्यारज्य-धन्वे

श्रीहरिचन्द्र कविरतेन मुद्रितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्व' विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं "प्राकृत-प्रकाश" नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररुचि-विरचितं विद्योदय-सम्यादक-संगृहीत-विविधोदाहरण-सहितमचिरं कालेन पृथङ्मुद्रितमविव्यति । ग्रहणेष्कुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभिलाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्याध्यक्षः—लवपुरे ।

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ-संस्कृत-पाठशालान्यतमाध्यापक-पण्डित-श्रीमुखदयानु-विरचिता मूल्यं ।)

विद्योदयस्य मन्व्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २५०

" पञ्चद्वयं ३५०

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

कन्देविधः—(संस्कृतहिन्दीभाषा-रचनोपकारी) ग्रन्थोऽयं सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः, लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नामधेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्ट्रार-ऑफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कालेजे) प्राप्तव्यः । कवितावली—अत्युत्तमकविताग्रन्थः—मूल्यं ।) अस्मात् समीपे प्राप्तव्या ।

तर्कामृतम् ।

भङ्गलाचरणम् ।

(१) ब्रह्माद्या निखिलाचिंतास्त्रिदशसन्देहाः सदाभीष्टदाः

अज्ञानप्रशमाय यत्र मनसो वृत्तिं समस्तां दधुः ।

श्रीविष्णोश्चरणाम्बुजं भवमयध्वं सैकवीजं परं

हृत्पद्मे विनिधाय तन्निरूपमं तर्कामृतं मन्यते ॥

(१) जो सदैव वाञ्छित फलको देते हैं, और जिन्हें समु-
दय जगत् पूजते हैं, ऐसे ब्रह्मा आदि देवगणोंने अपने अपने
अज्ञानको दूर करनेके लिये जिसपर मनकी सारी वृत्तियां रखीं
हैं, अर्थात् जिसकी ध्यानमें हरतरहसे चित्त लगाया है, उस
विष्णुके चरण कमलोंको, जो कि संसारके लेशोंको दूर करता है,
अपने हृदयमें रखकर मैंने (जगदीशभट्टाचार्यने) इस सुन्दर
तर्कामृत नाम पुस्तककी रचा है ।

प्रस्तावना ।

(२) अथ श्रुतिः श्रूयते,—“आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रव्यो निदिध्यासितव्यः”—इति ; अन्वयः—मुमुक्षुणा आत्मा द्रष्टव्यः, मुमुक्षोरात्मदर्शननिष्ठसाधनमिति यावत् । आत्मदर्शनोपायः कः ? इत्यत्र—‘श्रोतव्यः’ इत्यादि ; तेन आर्थक्रमेण शब्दक्रमस्यैव भवति, ‘अग्निहोत्रं जुहोति’ ‘यवागूं’

(२) यह श्रुति सुनी जाती है कि, ‘आत्मा ही ‘द्रष्टव्य’ (देखनेका योग्य), ‘श्रोतव्य’ (सुननेका योग्य), ‘मन्त्रव्य’ (चिन्तनका योग्य), और ‘निदिध्यासितव्य’ (ध्यानका योग्य) है ; इसका तात्पर्य यह है कि, मुमुक्षु अर्थात् मोक्षलाभके लिये उद्यम करने वाले मनुष्यका सर्वप्रकारसे आत्मदर्शन ही अवश्य और उचित कार्य है, क्योंकि आत्मदर्शनसे ही उनकी दृष्टिसिद्धि (मोक्षलाभ) होती है । अच्छा आत्मदर्शन से मोक्ष हो, उस आत्मदर्शनका उपाय क्या है ? इस आशङ्कानी निवृत्तिके लिये श्रोतव्य इत्यादि विशेषण कहते हैं ; यहाँ इस बातको अवश्य जानना चाहिए कि, पण्डितयोग अर्थक्रमका आदर करते हैं शब्दक्रमका नहीं, जो अर्थ प्रथम काममें आता पहिले उसीका अनुष्ठान कियाजाता, और जो अर्थ पीछे काममें आता उसका अनुष्ठान पीछेसे किया जाता है, चाहे उस अर्थकी प्रकाश करनेवाला शब्द अहाँ आगे या पीछे रहे, जैसा “अग्निहोत्रं जुहोति” (अग्निहोत्र नाम याग करना) “यवागूं पचति” (यवागूका

पचति'—इत्यादिवत्; तथाच श्रवण-मनन-निदिध्यासनानि तत्त्वज्ञानजनकानीत्युक्तं भवति । अत्र श्रुतिः कृतात्मश्रवणस्य मननेऽधिकारः, मननञ्च आत्मन इतरभिन्नत्वेनानुमानं, तच्च भेद-प्रतियोगीतरज्ञानमाध्यं; तथाचेतरदेव कियत्! इत्येतदर्थं पदार्थनिरूपणम् ।

पाक कर्ना); वहां यद्यपि “अग्निहोत्र नाम याग कर्ना” यह वाक्य पहिले कहा गया, और “यवागूका पाक कर्ना” यह वाक्य पीछेसे, तौभी यवागूका पाक पहिले कर्त्तव्य है, और अग्निहोत्र याग पीछेसे, क्यों कि व्याख्याकारों ने इन वाक्योंकी ऐसी व्याख्या की है। इसी प्रकार उपर कही ऊई श्रुतिमें यद्यपि “द्रष्टव्य” यह पद पहिले कहा गया और “श्रोतव्य” इत्यादि पीछेसे, तौभी आत्मश्रवणादिका अनुष्ठान पहिले और आत्मदर्शनका पीछेसे होता है, अर्थात् पहिले आत्माके विषय श्रवणादि होता और पीछेसे आत्मदर्शन (जिसे तत्त्वज्ञान कहते हैं) होता है। श्रवण, मनन, निदिध्यासन इत्यादि कार्य आत्मदर्शनका उपाय हैं। श्रवणका अर्थ सुनना; पहिले वेदवाक्योंके द्वारा “आत्मा” (ईश्वर) है—ऐसा श्रवण होता है, पीछे मननमें अधिकार होता है, मननका अर्थ पहिले वेदवाक्योंसे सुनीऊई ईश्वरकी स्थितिको अनुमानसे हटकर्ना, वह अनुमान दूसरीति से किया जाता है, कि, “आत्मा” (ईश्वर) इतर [आत्मामे दूसरे] पदार्थसे भिन्न है, कारण उसमें आत्मत्व धर्म [जो धर्म केवल आत्मामे रहता है] है, जो इतर पदार्थसे भिन्न नहीं है उसमें

ग्रन्थारम्भः ।

(३) संक्षेपतः पदार्था द्विविधः—भावोऽभावश्च ; भावः षड्विधः—द्रव्य-गुण-कर्म-सामान्य-विशेष-समवाय-भेदात् । तत्र द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वानि जातयः, सामान्यत्वादीनि उपाधयः ।

आत्मत्वधर्मभी नहीं रहता—जैसा घटादि * । अर्थात् घट पदार्थ आत्मामे भिन्न है इसलिये आत्मेतर है, आत्मेतर पदार्थमे भिन्न नहीं, ऐसे आत्माके अतिरिक्त समुदाय पदार्थही आत्मामे भिन्न (आत्मेतर) हैं, उनमे आत्मत्व नहीं रहता है । इस अनुमानमे प्रथम आत्मभेदका प्रतियोगी † जो आत्मा उसमे भिन्न (इतर) पदार्थोंका ज्ञानका आवश्यक है ; वे इतर पदार्थ कितने हैं इस प्रश्नकी निवृत्तिके लिये पदार्थोंका निरूपण किया जाता है ।

(३) पदार्थ प्रथम दो प्रकारका है—एक भाव, दूसरा अभाव । उनमेसे द्रव्य, गुण, कर्म (किया), सामान्य, विशेष, और समवाय ये छ भाव पदार्थके अन्तर्गत हैं । द्रव्यत्व (द्रव्योंका धर्म), गुणत्व (गुणोंका धर्म), और कर्मत्व (कियाका धर्म) ये तीन जाति

* आत्मा इतरमें भिद्यते आत्मत्ववस्तु, यत् न इतरमें भिद्यते तत् न आत्मत्ववत् यथा घटादि ।

† जिसका अभाव लिखा जाता है उसे प्रतियोगी कहते हैं । भेदभी अभावके अन्तर्गत है, इसलिये आत्माका जी भेद उसका प्रतियोगी आत्मा ।

(४) द्रव्याणि नव—पृथिव्यर्णतज्जाव्याकाशकालदिगात्म-
मनांसि । आकाशल-कालल-दिक्त्वानि उपाधयः, अन्यानि
जातयः ।

हैं ; सामान्यत्व (सामान्यका धर्म), विशेषत्व (विशेषका धर्म) और
समवायत्व (समवायका धर्म) ये उपाधि हैं । *

(४) द्रव्य नौ प्रकारके हैं—जैसा पृथिवी, अप (जल), वायु,
आकाश, काल, दिशा, आत्मा, और मन । इनमेंसे आकाशल
(आकाशका धर्म), कालत्व (कालका धर्म), और दिक्त्व (दिशाका
धर्म) ये तीन उपाधि हैं, और पृथिवीलादि जाति हैं ।

* जातिके विषय आगे भलीभांति कहा जावे, तोभी यहाँ इतना मात्र कहना है
जो धर्म अनेकमें रहता है उसका नाम जाति, जैसा द्रव्यत्व पृथिवी जल इत्यादि
अनेकमें रहता ; जो धर्म केवल एकमें रहता है उसका नाम उपाधि, जैसा
आकाशल, आकाश एकही है उसका धर्म उपाधि ; समवायत्व, समवाय एक है
उसका धर्म उपाधि ।

ऐसा न कहो कि “द्रव्यत्व जातिही नहीं है, उसकी मत्तामें प्रमाण क्या है ?”
क्यों कि अनुमानसे उसकी सिद्धि होती है, जैसा कि जो कारण है वह किञ्चित् धर्म
करके अवच्छिन्न होता है, अर्थात् उसका अवच्छेदक (विशेषकर्तृवाला) धर्म कोई
न कोई होता है । द्रव्यत्वावही कार्यका समवायि कारण है, अतएव उसका
अवच्छेदक धर्म कोई होगा जिससे द्रव्यत्व धर्मकी सिद्धि हुई । जिस समय
कार्य नहीं रहता उस प्रलय समयके लिये ऐसा कहना कि सयोग वा विभागका
जो समवायि कारण उसका अवच्छेदक धर्म अवश्य मानना चाहिए जिसमें द्रव्यत्वकी
सिद्धि होती है । गुणत्व जातिभी अनुमानसे सिद्ध है जैसा द्रव्य और कर्मकी छोड़कर
जातिविशिष्टमें जो कारणता है उसका अवच्छेदक धर्म अवश्य कोई होगा, क्यो
कि निरवच्छिन्न कारणता नहीं होती, जिसमें गुणत्वकी सिद्धि होती अथवा गुणत्वमें
जो शक्यता है उसका अवच्छेदक गुणत्व ; कर्मत्व प्रत्यक्षसिद्ध ।

(पू) तत्र रूप रस गन्ध स्पर्श संख्या परिमाण पृथक्त्व
संयोग विभाग परत्वापरत्व गुरुत्व द्रवत्व संस्काराश्चतुर्दश
गुणाः पृथिव्यां । तत्रैव गन्धं विहाय स्नेहं विनियोज्य चतुर्दश
गुणा जलस्थ । रूप स्पर्श संख्या परिमाण पृथक्त्व संयोग
विभाग परत्वापरत्व द्रवत्व संस्कारा एकादश गुणास्तेजसः ।
स्पर्श संख्या परिमाण पृथक्त्व संयोग विभाग परत्वापरत्व

(पू) इन द्रव्योंमें रूप (रङ्ग), रस (जिह्वासे जिमका स्वाद
लिया जाता), गन्ध (घ्रा, स्पर्श (छोना), संख्या (एकत्वद्वित्व इत्यादि),
परिमाण (बड़ा छोटा इत्यादि), पृथक्त्व (फराक), संयोग (दोनों
वस्तुओंका मिलाप), विभाग (एकवस्तुमें दूसरेका कुटजाना), परत्व
(दूरत्व वा ऊँचत्व), अपरत्व (समीपता वा अल्पत्व), गुरुत्व (भार),
द्रवत्व (पिघलना) और संस्कार (वेगरूप) * ये चौदह गुण पृथिवीमें रहते हैं । इन गुणोंमेंसे गन्धको छोड़कर और उसके
स्थानमें स्नेहको (चिकनाईको) मिलाकर चौदह गुण जलमें
रहते हैं । तेजमें रूप, स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग,
विभाग, परत्व, अपरत्व, द्रवत्व और संस्कार (वेगरूप) ये ग्यारह
गुण रहते हैं । स्पर्श, संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग,

* स्थितिस्थापक संस्कार (एक प्रकारका गुण जिसमें वस्तु सदैव स्वाभाविक
स्थितिकी प्राप्ति होती है) भी पृथिवीमें रहता है । किसीके मतमें पृथिवी, जल, वायु,
और तेज इन चारोंमें रहता है ।

† गुण द्रव्योंका विशेष परिचायक धर्म, इनका वर्णन आगे किया जायगा ।

संस्कारा नव गुणा वायोः । शब्द संख्या परिमाण पृथक्त्व
 संयोग विभागाः षड्गुणा आकाशस्य । संख्या परिमाण पृथक्त्व
 संयोग विभागाः पञ्च गुणाः कालदिशोः । संख्या परिमाण
 पृथक्त्व संयोग विभाग बुद्धिः सुख दुःखेच्छा देव प्रयत्नधर्मा-
 धर्म संस्काराः चतुर्दश गुणा आत्मनः । संख्या परिमाण पृथक्त्व
 संयोग विभाग परत्वापरत्व संस्कारा अष्टौ गुणा मनसः ।
 ज्ञानेच्छाकृति संख्यादिपञ्चकं—अष्टौ गुणा ईश्वरस्य । तथा च—

“वायोर्नवैकादश तेजसोगुणाः, जलचित्तिप्राणमृतां चतुर्दश ।

दिक्कालयोः पञ्च, षडेव चाखरे, महेश्वरेऽष्टौ मनसस्तथैव च ॥”

परत्व, अपरत्व और संस्कार ये नौ गुण वायुमें रहते हैं ।
 शब्द (आवाज), संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग और विभाग
 ये छ गुण आकाशमें रहते हैं । संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग,
 विभाग ये पांच गुण काल और दिशामें रहते हैं । संख्या, परि-
 माण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग, बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, देव,
 प्रयत्न, धर्म, अधर्म और संस्कार ये चौदह गुण आत्मामें रहते
 हैं । संख्या, परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग, परत्व, अपरत्व और
 संस्कार ये आठ गुण मनमें रहते हैं । ज्ञान, इच्छा, कृति, संख्या,
 परिमाण, पृथक्त्व, संयोग, विभाग ये आठ गुण परमेश्वरमें
 रहते हैं ।—“वायुमें नौ गुण, और तेजमें ग्यारह गुण रहते हैं ;
 जल, पृथिवी, और आत्मा इनमें चौदह चौदह गुण रहते हैं ;
 दिशा और कालमें पांच पांच गुण रहते हैं ; आकाशमें छ गुण
 रहते हैं ; और परमेश्वर और मनमें आठ आठ गुण रहते हैं ।”

(६) तत्र पृथिवी-जल-तेजोवायवो द्विविधाः—परमाणवः सावयव-वायु । आकाश-कालात्म-दिशा विभुरूपाः । मनः परमाणुरूपं । तत्र सावयवा अनित्याः, इतराणि नित्यानि । सावयवा अपि त्रिविधाः—शरीरेन्द्रिय-विषय-भेदात् । मानुषं शरीरं पार्थिवं, जलीयं शरीरं वरुणलोके प्रसिद्धं, तेजसं शरीरमादित्यलोके, वायवीयं शरीरं वायुलोके । घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं, रसनेन्द्रियं जलीयं, चक्षुरेन्द्रियं तेजसं, त्वगिन्द्रियं वायवीयं, श्रोत्रेन्द्रियं

(६) पहिले कहेछण, नौ द्रव्योंमें से पृथिवी, जल, तेज और वायु ये दो प्रकारके होते हैं—एक परमाणुरूप जो निरवयव (अविभाज्य) और वज्रत सृक्ष है, दूसरा सावयव अर्थात् विभाज्य है । आकाश, काल, आत्मा और दिक् ये चार द्रव्य विभु अर्थात् सर्वव्यापक वा अपरिमेय हैं । मन परमाणु-स्वरूप, वज्रत सृक्ष है । पूर्वोक्त द्रव्योंमें से केवल सावयव द्रव्य अनित्य है अर्थात् उनका ध्वंस होता है, अपर समुदाय द्रव्य (परमाणुरूप पृथिवी, जल, वायु, तेज, तथा आकाश, काल, आत्मा, दिशा और परमाणु) नित्य है अर्थात् उनका ध्वंस नहीं होता है । सावयव द्रव्य सकल तीन प्रकारके हैं,—एक शरीर, दूसरा इन्द्रिय, तीसरा विषय । पार्थिव शरीर मनुष्यका देह, जलीय शरीर वरुणलोकमें प्रसिद्ध, तेजस शरीर आदित्यलोकमें प्रसिद्ध, तथा वायवीय शरीर वायुलोकमें प्रसिद्ध हैं । पार्थिव इन्द्रिय घ्राण (जिसमें गन्ध सुंका जाता है), जलीय इन्द्रिय रसना (जिसमें वस्तुका स्वाद

विवाद-कारणम् ।

अहो ! एकताबन्धनमस्य चन्द्रसूर्यप्रमुखग्रहनक्षत्रसङ्कुलस्य
 ग्रीतग्रीष्मवर्षाद्वातुनिचयसहचरस्य जगन्मण्डलस्य ! सर्वमेवेत-
 दन्तर्गतं वस्तु निःशब्दमात्माधिकारं परिपालयति, न किमपि
 कस्यचिदधिकारमधिकीकरोति, न वोच्चपदमारूढमस्य यथा स्वापे-
 क्षया हीनतरं वावक्ष्या पश्यति । सूर्यादिग्रहाः अन्ये च बहव-
 उपग्रहा अनन्तकालपर्यन्तं स्वकक्षायां परिभ्रमन्ति, न कदापि
 तामुत्सृज्य परकीयां कक्षामाक्रन्तुं यतन्ते ; नक्षत्राण्येवं स्थि-
 राणि यत्तानि स्वस्थानाचलन्ति न वेत्यद्यापि सन्देहास्पदमेव ।
 चतुर्विंशत्येवमासृष्टैः जुष्णादात्म-वर्त्मनः परं न रेखामात्र-
 मपि व्यतिथन्ति । सर्वे एव स्वस्वसमयमागत्य निर्दिष्टकालं
 स्वाधिकारमनुष्ठाय च स्वयमेवान्तर्दधति । इत्यमपरेषुपि बाह्य-
 वस्तुषु पूर्णरूपमेकताबन्धनमालोक्य सुपवित्रं शान्ताश्रममिव सर्वतः
 प्रतिभाति जगन्मण्डलम् ।

परमेतदेव वैचित्र्यं, जडनिचयेष्विदं शान्तिपूर्णेऽपि चैतन्येषु
 सर्वदेव घोररूपाशान्तिर्विराजते । तत्रापि यथा यथा चैतन्या-
 धिक्यं तथा तथैव वैराग्यादि-कल्मषवृत्तिभिरुत्पाद्यतेतरां जग-
 दन्तरशान्तिः । कीटेभ्यः सरीसृपेषु शान्तेराधिक्यं, सरीसृपेभ्यः
 पशूपक्षिषु, तेभ्यश्च मनुजेषु, ततो देवदेत्येविति ।

अशान्तिर्हि नित्यविरोधमहचारिणी । तथा विरोधश्चैको
 लोभतः स्वप्नावनेपाद् द्वेषतो वा यदापराधिकारमात्मनात्-
 कर्तुमिच्छति तदैवात्यज्यते । अत्र महार्णव एव दृष्टान्तः—यदा
 वायुनाणवस्य जलराशिश्चलति तदान्यस्थानस्थितानि जलानि
 स्वस्थानोच्चलितस्य जलराशेः स्थानमाक्रामन्ति, येन क्रमेणो-
 च्चुङ्गेर्भीषणमुत्पत्तिः, परस्परनाघातप्रतिघाताच्च जायते ।
 वायुमण्डलस्याप्येवं क्रमेण महत्यशान्ति जायते । दृष्टान्तद्वयं
 केवलं पराधिकारजिघृक्षया कीदृक् शान्त्यपगमो भवतीति प्रदर्श-
 नाय, ननु परमार्थतो जलराशेर्वैद्यमण्डलस्य वा स्वस्थितकृत-चिर-
 स्थायो वा कोऽपि विवादो जायते । सादृक् विवादश्चेतनव्रतानेन
 दृश्यते । चेतनव्रतस्वपि मनुजानां विवादकारणजिज्ञासेवैतत्-
 प्रवन्धारम्भप्रवर्त्तिनी ।

मनुष्याणां विवादं प्रति बह्वन्वयनिर्दिष्टानि कारणानि,
 यथा “पृथ्वी निमित्तमभवत् कुरुपाण्डवानां तीव्रकथाहि भुवन-
 चयकृत विरोधः” तथा “बहुमूलस्य मूलं हि महद्द्वैरतरोः
 स्त्रियः” इत्यादि ।—अस्माकं मते तु सत्स्वर्गवमादिषुवान्तर-
 कारणकलापेषु सुदृढमूलस्य महतो मनुजानां वैरवृक्षस्य
 धिय एव मूलम् ।

अन्यकारणक-विवादो हि कदापि कुत्रापि कस्यचिज्जायते ।
 बुद्धिकारणक-विवादस्तु सर्वदा सर्वत्र सर्वस्यैव जायते । बृह-
 यूनाः, स्त्रीपुंसयोः, पितापुत्रयोः, स्वामिमृत्ययोः, वन्धुबान्धवयोरिव-

मादीनामजस्रं कलहप्रवृत्तिं प्रति बुद्धेरेव कारणता । तृती नाम
युवानमपरिपक्वबुद्धिं मन्यमानस्तस्याभीप्सितकार्यारम्भं प्रतिबन्धं
यतते, युवा तं वयसा लुप्तबुद्धिकं मत्वा न तदुपदेशं प्रणोति,
येन परस्परस्य प्रथमं मनोमालिन्यं ततः कलहप्रवृत्तिश्च जायते ।

सर्व्वदा निजादेशवर्त्तिनमत्यल्पामपि स्वस्वचिन्तनुसरन्तं
स्वामिनं स्त्री बुद्धिहीनं हिताहितविवेकरहितं प्रस्थाप्योच्चैरुप-
हसति, स्वामी च स्त्रियं स्त्रीचक्षेवां सग्न्यगृह्णन्तीमतएव बुद्धिहीनां
प्रकल्पात्मोद्यानां पार्थं निघतमनुशोचति ।

सर्व्वप्रयत्नकतामपि सेवामबुद्धेर्व स्वामी वेतनवृद्धिपारि-
तोषिक-दानादौ नित्यं हि बद्धमुष्टितामवलम्बते, सुपन्थानं दर्शि-
तोऽपि यथेप्सितमाचरतीत्येवमादिस्तुतयः स्वामिपु भृत्यैः सर्व्व-
दोद्गोच्यन्ते, स्वामिनश्च भृत्या बद्धशोबोधिता अपि न च स्वामि-
लघितानुरूपमाचरितुं समर्थाः प्रत्युताहितसेवानुतिष्ठन्ति इति
तिरस्कुर्वन्ति । इत्थं बुद्धिकारणका विवादाः सर्व्वत्र सर्व्वदेव
दृश्यन्ते । सर्व्वे हि स्वबुद्धिमेव तीक्ष्णतरां मन्यन्ते, ततएवापरे
स्वतो हीनबुद्धयः प्रतीयन्ते, येन परस्य रानैक्यं, ऐक्याभावश्च
विवादप्रवर्त्तकः । अतएव बुद्धिर्हि महद्वैरतरोर्मूलम् इत्युक्तं ।

शिक्षा-रीति-जिज्ञासु सभा-

प्रश्नाः ।

(पूर्वप्रकाशितानन्तरम्)

१० । प्राथमिक-विद्यालयेषु केषु केषु वा शिक्षितव्य-विषयेषु निवेशितेषु प्रजावर्गणां विशेषतो भृक्पक्वाणामुपकारो भवेत् ? तथाविध-विषयेषु शिक्षाप्रदानार्थं कस्यापि विशेषोपायस्य फलोत्पादकत्वमस्ति किम् ?

११ । भवदीयप्रदेशे विद्यालयनिचयेषु सा भाषा शिक्ष्यते तथा विचारालयेषु व्यवह्रियते च, सा किं तत्त्वानां मातृभाषा ? नो चेत् तत्त्वविद्यालयाः किं तस्मादेव हेतोर्जनेन सत्यगाद्व्यन्ते वज्रमन्यन्ते वा ?

१२ । अन्नदरिद्रजनानां मध्ये विद्याप्रचारार्थं फलानुसारतो वेतन-दानस्य किमप्यधिकोपकारित्वं वर्त्तते ?

१३ । प्राथमिक-विद्यालयेषु कानिभ्यो यया रीत्या विद्यादान-मूल्यं गृह्यते तत्र किमपि परिवर्त्तनादिकं भवद्भिन्नित्यन्ते किम् ?

१४ । कस्मिन् क्षिदुपाये समवलम्बिते प्राथमिकविद्यालयानां संख्या तथा तेषां फलप्रदायित्वञ्च क्रमशो वर्द्धिष्यते इत्यत्र स्वसम्पत्तिप्रदानेन समर्थमनुगृहीतव्या ।

१५ । विदितमस्ति किमेतद्भवतो यत् १८५४ ख्रिष्टाब्दीय

प्रबन्धस्य ६२ संख्यकनियमानुसारतः कश्चित् राजकीय-प्रधान-
श्रेणीस्यो विद्यालयः संरुद्धः स्थानीयसभाया हस्ते समर्पितो वेति ?
तन्निधयस्य वज्रलप्रचारे यन्नाद्यापि सन्धक् प्रयत्नो दृश्यते तत्र
किं वास्ति प्रधानं कारणं ?

१६। कासु कासु वावस्यासु साहाय्येन सह विनैव वा
साहाय्यं प्रधानश्रेणीस्था राजकीय-विद्यालया राजप्रतिपान्धोप-
काराणां शिक्षापद्धतेश्च कामपि क्षतिमन्तरेण संरोधुं स्थानीय-
सभाया हस्ते वा समर्पयितुं शक्याः ?

१७। सन्ति कश्चित् भवदीयप्रदेशे केचिदेवं मञ्जना ये
राजसाहाय्यमात्रमधिगत्य स्वप्रदेशे कुट्टान् दृढतरान् वा विद्या-
लयान् स्थापयितुं पूर्वापेक्षयाप्यधिकतरोसाहेन समुद्यता भवन्ति,
सहायतां कुर्वन्ति वा ?

१८। प्रधानतम-राजपुरुषः प्रादेशिको वा प्रधानश्रेणीस्थ-
विद्यालयानां पोषणार्थं निहितं स्वायत्तं राजधनं कश्चित् कालं
दत्त्वा यदि न पुनर्दातुमिच्छेत् केन वा सदुपायेन तत्तद्विद्यालय-
पोषणार्थं प्रजानामुत्साहो यत्नश्च वर्द्धयितव्यः ?

१९। विद्यालयेभ्यो राजसाहाय्यदानप्रवर्त्तकनियमं प्रति
तादृशसाहाय्यवितरणक्रियापरम्परां प्रति वा सन्ति कश्चित्
भवतः प्रतिवादाः ? कलेजाख्यविद्यालयेभ्यो बालविद्यालयेभ्यो
बालिकाविद्यालयेभ्यो नमीन्द्रविद्यालयेभ्यश्च किं यथोचितं साहाय्यं
दीयते ?

२०। वर्त्तमानशिक्षादानशीति धर्मशिक्षाविषयकौदासांन्येन कीदृक्फलप्रदा वर्त्तते ? *

२१। किंविधश्रेणीस्य-जना राजकीयेषु प्राप्तसाहाय्येषु वा विद्यालयेषु स्वापत्यानां शिक्षां कृत्वा दयन्ति ? धनिन-
स्तादृशशिक्षार्थं न यथोचितं धनं ददतीति या प्रवाशे वर्त्तते
स किं मध्यमसूक्तः ? भवदीयप्रदेशे कथा रोत्या कृत्रिम्यो वितनं
गृह्यते, किन्तु सा रातिः सम्प्रगुपयोगिनी वर्त्तते ?

२२। कश्चित् समर्थो भवान् केवलं काचदत्ताध्ययनमूल्यैः
संगृह्य लुब्धकं महती वा विद्यालयस्यावस्थितिं प्रदर्शयितुम् ?

२३। कश्चिन्मन्यते भवान् राजसाहाय्यमन्तरेणैव प्रजाभिः
स्थापितस्य कस्यापि प्रधानश्रेणीस्यविद्यालयस्य तथाविधराजकीय-
विद्यालयेन समं कोऽपि तुल्यकक्षाधिगमः सम्भवतीति ? सम्भवति
चेत् कीदृगनुष्ठानैः ?

२४। किं भवदीयप्रदेशे विषमप्रतिस्पर्धयोच्चशिक्षा आहृत-
मुक्ता वर्त्तते ? वर्त्तते चेत् तदुपग्रमनस्य किमौषधम् ?

२५। किं भवदीयप्रदेशे कृतविधैर्दृशीयजनैर्यथोचितवितनेन
सह राजकार्यादावधिकारो लभ्यते ?

२६। मध्यश्रेणीस्य-विद्यालयेषु या शिक्षा दीयते, यदि सैव
कृच्छ्रिदध्ययनसोमा भवेत्, तदास्य चेतः किं नित्यकर्मसाधन-
जसैरुपकारकैश्च ज्ञानैरलङ्घ्यं भवेत् ?

[कसशः ।

श्री

Registered No 12

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण प्राशिक्षा संस्थादितः

प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विश्वदाम्बुजवासिनी सुमन्दसाम्नसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्याद्विद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं ११]

एप्रैल १८८२

[४ सहस्र

सूची

धूमकेतुः	१८—२२
वर्णविवेकः	२३—२५
श्रिवा-रीति-जिज्ञासु-सभा	२६—३०
प्राप्तपत्रम्	३१—३२

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारत्न लेन

गिरिश-विद्यारत्न-चक्रे

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नेन संप्रदितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररत्न-विरचितं विद्योदय-सम्पादक-संगृहीत-विविधोदाहरण-सहितमचिरं कालेन पृथङ्मुद्रितमविव्यति । ग्रहणेऽभिमर्दनिके पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्यालयः—लवपुरे ।

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्य-संस्कृत-पाठशालान्यतमाध्यापक-पण्डित-श्रीसुखदयालु-विरचिता मूर्ध्नि ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २००

” पञ्चाद्वयं १००

(प्रत्येकस्य १० परिमितमूल्यं न प्राप्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकप्रतिः १० परिमितमूल्यं न मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

इन्दोबोधः—(संस्कृतहिन्दीभाषा-रचनोपकारी) ग्रन्थाऽयं सुगम-हिन्दीभाषायां लिखितः, लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्या तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष-कार्यालये (रेजिष्ट्रार्स अपिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कालेजे) प्राप्तव्यः । कवितावली—अत्युत्तमकविताग्रन्थः—मूर्ध्नि । अस्मत्-समीपे प्राप्तव्या ।

धूमकेतुः ।

अहो ! दुःखोत्तरमेव मनुष्यजीवनं । अतिदृष्टानादृष्टिप्रमुखेतिवर्गं भङ्गामारो-दुर्भिक्षादि-दैवकृतोत्पत्तिः, आग्नीविष-दस्य-विग्रहादि-भौतिकोपद्रवैः शीत-शीघ्र-वायुवेग-भूकम्पाधिक्यादि-प्राकृतवाधाभिश्च प्रत्यहमनेकसहस्रप्राणिनां मद्यपि दुःखदुःखेन जीवितक्षये न मनुष्याणां दुःखकारणचिन्तायाः शेषो भवति । एष प्रादेशि कृष्वमवृत्तान्तस्तु नियतं दृग्गोचरीभूतः सत्त्ववेदनः संवृत्तः ; एषैव जनिता हि क्लेशसन्ततिर्न क्लेशरूपेण प्रतीयते, मनुष्यैरेतेभ्योऽन्यदपि महद्भयकारणमुपन्यस्तं, तच्च युगपत् सर्व-च्छेदकत् महाप्रलयरूपम् । महाप्रलये पुत्रकलत्रज्ञातिवन्धुजन-सम्पत्तिप्रमुखानां सर्वेषामेवात्मीयानामात्मनश्च नाशो भविष्यति, न वैषाकदाधारभूता धरापि स्थास्यतीति विभीषिकाकुलित-चेतसो मनुजास्तमेव महाप्रलयं मनीषवर्तिनं पश्यन्ति । धर्मशास्त्र-प्रचारकाणाम्पुनरपि स्वधर्मानुगावतारविशेषः प्रलयमुत्पादयिष्यति, तत्समयाश्च भिन्नविधधर्मोपदेशकैः पृथक् पृथक् निर्द्धारिता-स्तेषाञ्च कथ्यतीताः कति चाद्यापि भाविनो वर्जन्ते ।

सम्पत्तिं गणितशास्त्रोन्नमनेन महापरे केचिज्ज्योतिर्विद्वा-
धूमकेतुनामकानुपग्रहानात्मकं बल्लभो जगतः प्रलयमुद्भावयन्ति ।
“उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थित” इत्यादि-वचने-

धूमकेतोः लोकोपलवकारित्वमस्माकं विदितमस्त्येव, परं नित्यं प्रत्यक्षीकृतेन लोकोपलवेन धूमकेतून् दृष्ट्वा न खल्वपि मध-
मभूत् ; साप्यतन्तु ज्योतिर्विद्वां मुखान् तेषां प्रलयकारित्वमाकर्ण्य
धूमकेतून् दृष्ट्वा हृदयस्य दाहणो विपथ्युरपजायते ।

क्रिसटन-नामा कश्चित् पाश्चात्य-ज्योतिर्ज्ञाऽवदत् नृह(सद्यव्रत)-
नाम्नः समये यत् सर्वध्वंसकृञ्जलशवनं जानं, तन् प्रति कस्यचि-
द्धूमकेतोरुदय एव कारणं । तस्यैवमपि निश्चयो वर्तते यत्
पृथ्वीयं कदाचित् कस्यापि धूमकेतोः स्पर्शमात्रस्य दग्धा भविष्य-
तीति । सापार्टियस-नामधेयेन केनाप्यपरेण १७४२ ख्रष्टाब्दे
लिखितं—पृथ्वीयं कदाचित् केनापि धूमकेतुना संघट्टनामाद्य
निश्चितं नञ्च्यतीति ।

१७७६ ख्रष्टाब्दे यूरोपदेशे महान् कलकलः संवृत्तो यत्तस्मि-
न्नेव संवत्सरे पृथिवीयं केनापि धूमकेतुना संघट्टनामाद्य नाश-
मेव्यतीति । जालिण्ड-नामकस्य ज्योतिर्विदो गणनैवात्र कारण-
मासीत् । तेन केवलं तदा पृथ्वीभ्रमणमार्गस्यातिसमीपवर्तिनः
के धूमकेतवः स्थिता इत्येतन्मात्रं गणितं, जनैस्तु तस्मैल्लमात्रमव-
लम्ब्य तदाब्दिक-मई-मासस्य विंशतितमदिनमे तादृक् संघट्टो-
भविष्यतीति कोलाहलं कृत्वा धरणीं कम्पयामासुः ।

इत्थं १६८०, १६८४, १७७० ख्रष्टाब्देऽपि धूमकेतुविज्ञे-
षाणां पृथ्वीभ्रमणमार्गस्य समीपागमनात् जनानां हृदयमचिर-
माविप्रकम्पयमाशङ्क्य सदैव चलाचलमभूत् ।

१८१६ खृष्टाब्दीय-जुलाई-मासस्य चोदशदिवसे केनापि धूमकेतुना संघट्टनामाद्य प्रथिवीयं चूर्णभविष्यतीति निश्चित-
मभूत् । १८२२ खृष्टाब्दे प्रथिवी मयमेव कस्यापि धूमकेतोः
पुच्छान्तर्गता बभूव, परं परमेश्वरेण रक्षिता । ततः १८५७
खृष्टाब्दे कश्चिद्धूमकेतुर्यः पूर्वमपि पञ्चम-चार्लस-नामधेयस्य
मनुजाधिपस्य मृत्युसमये दृष्टोऽभूत्, प्रथिवीपरिभ्रमणमार्गस्था-
तीव समीपवर्ती बभूव, तेन हि तदाब्दिक जून-मासस्य चोदश-
दिवसः प्रथिव्या अन्तिमदिवसत्वेन स्थिरीकृतः ।

एवमनेकशो ज्योतिर्विद्धिः सुनिर्द्धारित-पताकिचक्रमुत्ती-
र्यापि प्रथिवीयं न निर्विघ्ना जाता । “Fifteen years, and the
world shall be destroyed” इतः पञ्चदशवत्सरान्ते प्रथिव्या नाशो
भविष्यतीति भविष्यदाणी पुनरेव पाश्चात्यभूमौ प्रादुर्भूता ।

संप्रति प्रोक्तार (Proctor) नामधेयेन प्रथितयज्ञसा ज्योति-
र्विद्धा पञ्चदशवत्सरान्ते महाप्रलयो भविष्यतीति निर्द्धारितं ।
तत्कारणन्तु धूमकेतुसंघट्टः । १८८० खृष्टाब्दे यो धूमकेतु-
र्दृष्टोऽभूत् स पूर्वं १८४३ खृष्टाब्दे मनुष्यदृक्पथवर्ती बभूव ।
तस्य गतिस्वरूपं वेगप्रमाणादिकञ्च गणयित्वा प्रोक्तार-साहचयेन
निर्द्धारितमिदं यत्, सहि धूमकेतुरितः परं पञ्चदशवत्सरान्ते
प्रचण्डवेगेनागत्य सूर्यस्यान्तर्निपतियति । ततस्तत्संघट्टनामाद्य
तेजोराशेः सूर्यस्यातीव तेजोवृद्धिर्भविता । तेन चातिवर्द्धितेन
तेजसा सर्वं सौरं जगत् युगपदेव दग्धं भविष्यतीति ।

इदानीं भोः प्ररञ्जिकावराः ! पञ्चदशवत्सरमात्रं कालं तूष्णीं
भवतु ; ततो न किमपि भवतामस्यकारणं म्यास्यति । भोः
सन्ततिरज्जुतप्रयत्नाः ! युष्माकं सन्तत्यभावग्रन्थदुःखं पञ्चदश-
वत्सरस्याधिमात्रं, ततः परं सर्वं एव भवतुत्यकक्षतामाप्स्यन्ति ।
अथि बालवैधव्यसन्तती हिन्दुकुल-ललने ! पञ्चदशवत्सरमात्रं
प्रतिलख, तेनैव प्रयत्नितसौराग्निना युगदीयः भवाद्धान्तरीष-
स्वापो निःशेषमेव शममेत्यति ।

अस्माकं सते जना वदा वन्द्यवाज्वादीन् धनरत्नानि च
विहायैक एव विद्यते, तदेव सत्युत्तममतिमात्रं सन्नापयति । किन्तु
यदि सर्वेषामेव स्वजनानां विपलाणां घनादीनाञ्च युगपदेव
नाशो भवेत् तदा मरणमेव सुखमुत्पादयति । यथा सर्वं स्वजना-
दिकं विहायैकत्र परलोकगमने क्लेशो भवति, सर्वेषामात्मीयानां
नाशे कस्यचिदेकदावस्थाने तथैव क्लेशः, सर्वेषां युगपन्नाशे तु
सुखमेव जायते दुःखभोगकर्तृविरहात् ।

परमेतदपि नावगन्तव्यं धदितः पञ्चदशवत्सरान्ते निश्चित-
मेव धूमकेतुसंपादनेन सौरजगतः क्षयो भविष्यतीति, नास्त्यत्रा-
स्माकं स्तोकोऽपि विश्वासः । येन विचित्रवर्षाग्रालिना सर्व-
शक्तिमता सृष्टिमिदं विचित्रं विश्वं, स कदापि नैवमुदासीनो भवि-
ष्यति यदेकदैव सर्वस्य नाशं सहिष्यते । इत्यलं ।

वर्णविवेकः ।

(पूर्वप्रकाशितानन्तरम् ।)

इत्थं विवाहभेदं तत्तद्देदानां स्वरूपञ्चोक्त्वा तन्निचयं कथयति

“सर्ववर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि ।

कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्त्र्यः क्रमशोऽवराः ॥

गृह्यैव भार्या गृह्यस्य सा च स्वा च विशः स्मृता ।

ते च स्वा चैव राज्ञश्च, ताश्च स्वा चायजन्मनः ॥”

यदा कश्चिद्विजातिः पुत्रकामः पाणिग्रहणं कुर्यात्, तदा सर्ववर्णमेव उद्दिहेत्—यथा विप्रो विप्रकन्यां, क्षत्रियः क्षत्रिकन्यां, वैश्यो वैश्यकन्यामिति । कामवशात् केवलमिन्द्रियसुखसाधनार्थं विवाहप्रवृत्तानान्तु तेषां हीनजातीयाभिश्च कन्याभिः सह विवाहो भवितुमर्हति ; तत्र लघं विशेषः—कामतो विवाहप्रवृत्तानां ब्राह्मणानां असर्ववर्णासु भार्यासु गृह्यपेक्षया वैश्यायाः श्रेष्ठत्वं, वैश्यातः क्षत्रियायाः ; इत्थं कामतो विवाहप्रवृत्तस्य क्षत्रिय-स्वासर्ववर्णासु भार्यासु वैश्यायाः श्रेष्ठत्वमित्यादि । ददानीं सिद्धान्तं कथयति गृह्येति । कामतो धर्मतो वा विवाहप्रवृत्तस्य गृह्यस्य गृह्यैव भार्या भवति । स्त्रोत्कृष्टजातीयया कन्यया विवाहस्य शास्त्रतोऽसिद्धत्वात्, पुत्रकाम्यया विवाहप्रवृत्तस्य वैश्यस्य सजातीया भार्या विहिता, कामतः प्रवृत्तस्य तु तस्य गृह्यपेक्षितं, वैश्यस्य वैश्यागृह्ये द्वे भार्ये, एवं क्रमेण क्षत्रियस्य क्षत्रिया वैश्या गृह्या चेति तिस्रः, विप्रस्य तु चतस्रो ब्राह्मणी, क्षत्रिया, वैश्या,

शूद्रा चेति । इति सामान्यतो विवाहनिधममुक्त्वा विशेष-
नियमं कथयति

“न ब्राह्मण-क्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।

कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्यापदिश्यते ॥

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याशु समन्तानानि शूद्रताम् ॥”

यदिच पूर्वोक्तिखित-वचन-वचनेन, सामान्यतः सर्वेषामेव
द्विजातीनां शूद्रा भार्याभिजायते किन्तु न स विधिः कदापि
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यामनुमरणीय इति विशेषसभिधित्स्मराह न
ब्राह्मण-क्षत्रियोरिति । धर्म-कामयोः कथा दूर एवामु अप-
द्यपि वर्त्तमानयोरेवश्यम्भावि-मृत्युकवलप्रसायोः ब्राह्मण-क्षत्रिययोः
शूद्रापरिणये जीवनरवासम्भवेऽपि न तस्याः पाणिग्रहणं कार्यं, यतो
द्विजातयो ब्राह्मण-क्षत्रिय-जातयो मोहादत्यन्तकामवेगादिप्रभवा-
दविवेकात् हीनजातीयानामतीवगर्हिताचारव्यवहाराणां शूद्राणां
स्त्रियं कन्यां उद्वहन्तः समन्तानानि तत्तद्वाय्यासु स्वीत्यादित-
पुत्रादिदूषितानि कुलान्याशु स्त्रयेणैव कालेन शूद्रतां नयन्ति ।

आर्यैश्चषिभि र्हीनजातीयपुरुषाणां यदुच्चजातीयस्त्रीभिः
सार्धं विवाहे निषिद्धस्तत्रैतदेव कारणं यज्जातीयगतगुण-
दोषा हि तत्तज्जातीयेषु पुंस्त्र्याधिक्येन वर्त्तन्ते । यथा यथा
जातीनां हीनत्वं भवति तथा तथैव तामां स्वभावतारतम्यमौद्धत्या-
विमृष्टकारिणादि-दोषबाहुल्यञ्च जायते । तत् कथं स्वभावादेव

मुग्धाभि निर्दोषाभि स्त्रोच्चस्त्रिणीभिस्त्रिजातीयाभिः स्त्रीभि-
 स्त्रोषां विवाहवन्धनं सम्भवेत् । तादृशः समागमः केवलं दुःख-
 हेतुरित्यत्र यथाति-देवयान्यादिदृष्टानि सन्ति बह्वन्युदाहर-
 णानि । सर्वत्रैव स्त्रीस्त्रिभावास्तथा प्रायशः ऐकस्यात् कामतः प्रवृत्त-
 स्त्रोच्चजातीयस्य पुरुषस्य हीनजातीयया स्त्रिया सह विहितेऽपि
 विवाहे तात्कालिकानां शूद्राणामतीवानार्थ्याचारव्यवहारदर्शनात्
 तज्जातीयया स्त्रिया सहोत्तमवर्णयोः ब्राह्मणवैश्ययोः विवाहः
 सर्वत्रैव निषिद्धः, तत्कारणन्तु जनन्येकैव सन्तानानां वान्ये शिल्प-
 यित्री, तेषां रुचिश्चरित्रं व्यवहार इत्यादिकं सर्वं प्रायेः मातृ-
 शिल्पानुरूपं भवति । मातुः शूद्रधर्मे तेषामपि समुत्पत्त्यमान-
 शूद्रधर्मं प्रति को नाम बुद्धिमान् सन्देहं कुर्यात् । अंग्रेज-देशी-
 याधमजातीयस्त्रीसंसर्गात्पन्नान्यपत्यान्यत्रोदाहरणानि ।

पूर्वं योऽष्टविधो विवाहः कथितस्तत्र कीदृग्विवाहे कस्याधि-
 कार इत्याशङ्क्यामाह

“षडानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।

विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याधर्माच्च राजक्षान् ॥”

राक्षसपैशाचौ विहाय षट्प्रकारा विवाहा विप्रस्य धर्मास्तथासुर-
 गान्धर्व-राक्षसपैशाचा इति चत्वारः क्षत्रस्थानमताः, वैश्यशूद्रयोस्तु
 प्राजापत्यासुरगान्धर्वपैशाचा इति चत्वारो धर्मानुगतविवाहाः ।
 एवं विवाहविभागोऽपि तत्तज्जातीयस्त्रिभावानुसारेणैव कृत इति ध्येयं ।

इति वर्षविवेके विवाहविभागो नाम प्रथमोऽध्यायः ।

शिक्षा-रीति-जिज्ञासु-सभा ।

इतिहास-परम्परा-समानोचनेन ज्ञायते हि भारताभिधेयं
 वपेमिदं विद्यायाः प्रथमोत्पत्तिस्थानं । अन्त्यतममा संवृते हि
 जगति अस्मिन् प्रथमं ज्ञानालोकस्य प्रकाशोऽभवत् । अग्रेदस्य
 महद्गं प्राचीनतमं पुस्तकं नाद्यापि मानवदृग्गोचरं गतम् ।
 अत्रार्थ्याणां प्रथमोदयादारभ्य यवनोक्तपर्वन्तं भारते सदैव
 विद्यायाः संवर्द्धनं जातं । तत आर्यविद्वद्वृत्तीनां यवनानां संमर्गेण
 विलुप्तप्राया सार्व्व विद्या, भारतमिदञ्च मूर्खवृद्धलं सञ्जातम् । ततः
 परमकल्याणलय-परमेश्वरस्य कृपया भारतीयानां पूर्व्वकृतसृष्टि-
 प्रभावेण वायत्तीकृतमिदं भारतराज्यं सभ्यतादिगुणवद्विरिङ्गलङ्घ-
 भूमिवाग्निभिः । एते हि सुकौशलोपयोग-दिगुणित-मुज्ज्वलेन
 भारतभूमिमधिकृत्यैव विद्यायाः प्रचारे समुद्यता जाताः । एतेषां
 प्रसादेन यवनानीतिप्रवृत्तं घोरमज्ञानान्धन्तमः क्रमेण दूरं
 प्रयाति ; अपयानि च तन्महचरा अविवेक-मोक्षानृतादि-
 दोषनिचयाः । सम्पति भारते प्रतिदिनमेव कृतविद्यानां संख्या
 संवर्द्धते, बह्वक्ष तेषां सुकवि-महाचारादिमहदुण्यमपन्नाः स्वदेशो-
 न्नमनकृतप्रयत्नाः सदैव शुभमनुतिष्ठन्ति ।

न केवलमेतावद्याचं दङ्गलण्डीय-राजपुरुषाणामनुग्रहेण
 देशेषु देशेषु विविधा विद्यालया महाविद्यालया विश्वविद्यालयाश्च
 प्रतिष्ठिता विलसन्तितराम् । इदानीं विरल एव तादृशो यामी

यच्च नैकोऽपि राजकीयः प्राप्तसाहाय्योऽप्राप्तसाहाय्यो वा विद्याल्लभो वर्त्तते । विद्यालोकमन्तरेण मनुष्यजीवनमतीव दुःखोत्तरं सर्वदैव भारभूतं प्रतीयत इत्यभिज्ञा बहूनां चेतसि समुदिता । पूर्वं भारते विद्याया बलप्रचारार्थं लर्ड-मेकलेनामधेयेन कतिचिन्निधमाः प्रवर्त्तिताः । तैरेव मूलीभूतैर्नियमैरद्यावधि शिक्षाविभागस्य कार्यजातमनुष्ठितं भवति । सम्प्रति हि तन्निधमानुसरणेन कीदृशं फलमधिगतं, कथं वा ते निधमा ईहितप्रदा इत्यादि विषयविज्ञानार्थं एडुकेशन-कमिश्न-नाम्नी काचित् सभा प्रधानतम-राजपुरुषेण संस्थापिता । प्रसिद्धानाम्ना डक्टर हण्टराभिधेयेन तत्र सभापतिपदमलङ्कृतं । अपरे च भारतीय-वर्त्तमान-शिक्षावस्थाभिज्ञा बहवो यूरोपीया विविधभारतजनपदवासिनश्च सभ्यपदवीमलङ्कुर्वन्ति ।

तस्याः सभाया अग्रतः शिक्षाकार्यतत्त्वकथनार्थं पृथक् पृथक् प्रदेशेभ्योविविधसम्प्रदायाग्रेसराः शिक्षाविभागोन्नतिपदमारूढाश्च कति विद्वांसः साक्षित्वेन निर्व्वाचिताः । तेषां च परीक्षणार्थं सप्तति प्रश्ना निर्मिताः । येषां स्वरूपमग्रे यथाक्रमं लिख्यते ।

प्रश्नाः ।

१ । भारत-प्रचलित-विद्याशिक्षाविषये स्वमत-प्रकाशनार्थं भवता कथं योग्यताज्जिता ? कुत्र च प्रदेशे तादृक् योग्यताज्जनं जातम् ?

२। कश्चिद्वदधिष्ठितप्रदेशे प्राथमिकशिक्षापद्धतिः सुदृढ-
मूला वर्तते ? तथा किमसि सा तत्रत्यानामभीप्सितफलो-
त्पादनबोधोन्नयनयोग्या ? किमेतानि शिक्षाकार्यनिश्चयेषु शिक्षि-
तव्यपक्षकेषु च कानिचिदुन्नतिविधायकानि परिवर्त्तनानि भव-
दभिहितानि सन्ति ?

३। भवदधिष्ठितप्रदेशे किं सर्वामिरेव प्रज्ञाभिः प्राथ-
मिकशिक्षाभिलष्यते उत तामां श्रेणीविशिष्टैः। सन्ति किं तत्र
चैवविधा जना ये न तादृशीं शिक्षां कामयन्ते ? सन्ति चेत्
कुत्र ? तादृशशिक्षावर्द्धकृता अपि किं केचित् सम्प्रदाय-
विशिष्टा वर्त्तन्ते ? वर्त्तन्ते चेत् किन्तत्र कारणानि ? तत्रत्य-
समाजधुर्याणां स्वसमाजान्तर्जन्तियु जनेष्वनावश्यककार्यनिर्व्वाह-
क्षमशिक्षाप्रचाराय कीदृक् प्रयत्नो वर्त्तते ?

४। भवद्वीयप्रदेशे देशीयविद्यालयानां वित्तुतिः कीदृक् ?
तेषु च विद्यालयेषु साम्यप्राचीनशिक्षापद्धतेः कियदस्त्यवशिष्टं
चिह्नं ? तत्रत्यशिक्षायाः स्वरूपं विषयांश्च कथयितुमसि कश्चित्
भवतः सामर्थ्यं ? कीदृशी च तत्र विनयन-रीतिः ? गृह्यते
कश्चित् तत्र छात्रेभ्यः किमप्यध्यापनमूल्यं ? तेषां विद्यालयानां
शिक्षकाः किंजातीया भवन्ति ? तेषां गुणवत्ता च कीदृशी ? तद्वि-
द्यालयशिक्षकान् विनोक्तुं किमवलम्बितः कश्चिन्नूतनो नियमः ?
किंविधायां पद्धताववर्णस्मितायां भवन्मते देशीय-विद्यालया
जातीयशिक्षानुपकर्त्तुं समर्था भवेयुः ? किं देशीय-विद्याल-

थानां शिक्षका राजकीयसाहाय्यमादातुं तत्साहाय्यग्रहणावश्यक-
नियमांस्नानुगन्तुमभिलषन्ति ? देशीयविद्यालयेषु राजकीयसाहाय्य-
दानस्य कियान् प्रचारो वर्तते ? कथं वा तदाधिक्यं भवितुमर्हति ?

५। विद्यालय-प्रवेशमन्तरेण गृहशिक्षाया विस्तारे तस्याः
उपकारित्व-विषये च भवतः कीदृशस्ति सम्मतिः ? कश्चिद्गृह-
शिक्षिता बाला राजकीय-कार्यसम्पादनयोग्यता-परीक्षणे विद्या-
लयशिक्षितानां बालानां समकक्षतामाप्नुमर्हन्ति ?

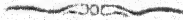
६। कर्षकादीतरजनवञ्चलेषु जनपदेषु प्रजानां स्वस्वाव-
श्यक-कार्यनिर्व्वाहक्षम-शिक्षाप्रचारार्थं प्राप्ताप्राप्तराजसाहाय्यस्य
तासामुद्यमस्योपरि भारतराजपुरुषाणां कियदालम्बनं कर्तव्यं ?
प्राथमिकशिक्षामुन्नमयितुं भवत्प्रदेशे कति स्वाधीन-साधनानि
सन्तीति गणयितुं किं समर्था भवान् ?

७। ग्राम्यजनवञ्चलेषु जनपदेषु जानपदपरिपङ्क्तिः स्थानीय
सदोमिस्र प्राथमिकशिक्षा-प्रयोजननिर्व्वाहार्थं निर्द्धारितं धनं
कथं सम्यक् फलवत्तया व्यधितं भवेत् ? तत्तत्सभानाञ्च तत्त-
द्विद्यालयानामुपरि कियती प्रभुता भवितुमर्हति ?

८। किंविधस्य विद्यालयस्य पोषणादि-भारो म्युनि-
सिपल-सभाया हस्ते न्यस्तव्यः ? लुट्टनगरस्य-विद्यालयनिचये
तत्तत्स्थानीय-म्युनिसिपल-सभानां शासनान्तर्निवेशिते यदि सभा-
सदो निर्द्धारितधनदानेऽसमर्था भवेयुस्तदा तावत्परिमित-धन-
लाभार्थं कश्चिच्चिन्त्यते भवद्भिः कोऽयुपायः ?

८। प्राथमिक-विद्यालयेषु शिक्षकनियोजनस्य या रीति-
वर्त्तते तस्याः किमपि परिवर्त्तनादिकं किं भवदभिमतमस्ति !
ग्राम्यविद्यालय-शिक्षकाणां सामाजिकावस्था कीदृशी? ते ग्रामस्थान्
कथमप्युपकर्त्तुं समर्थाः किं? अस्ति कश्चिदेवमुपायो येन विनापि
वेतनवृद्धिं ग्राममध्ये तेषां सम्मानवृद्धिर्भवेत् ?

[कसशः]

प्राप्तपत्रम् ।

समस्यापूर्तिः ।

(१)

पूर्वं पितुर्निवसतौ मुदती स्वसख्या

पृष्टेष्टसङ्गनववासमुखं लपन्ती ।

वीणैव या मम मनः सहसा जहार

तामिन्दुमुन्दरमुखीं सततं स्मरामि ॥

(२)

भूषावितानपरिशोभितहस्तशोभा
या दिद्युते निटलरत्ननिभा धरायाः ।
ज्योत्स्नावितानजड़िता शशभृत्कलव
तामिन्दुसुन्दरमुखीमित्यादि ॥

(३)

मल्लीस्रजावलितचारुशिरोजबन्धा
हस्तस्थितस्यलसरोजविभूषिता च ।
दत्तोपदेव वयसा मदनाय मुग्धा
तामिन्दुसुन्दरमुखीमित्यादि ॥

(४)

सौन्दर्यनिर्जितसमस्तजगत्पदार्था
छायेन्दुकुन्दकुमुदेषु विभाति यस्याः ।
केशैः कदर्थितकलापिकलापशोभां
तामिन्दुसुन्दरमुखीमित्यादि ।

(३)

ईषद्विकाशिकुचकुटुम्बलसन्नताङ्गी
 या राजते स्म नलिनीव नितान्तसुखी ।
 लोलाक्षिभिः कवलिताखिलमर्त्तप्रभैर्यथा
 तामिन्दुसुन्दरमुखीमित्यादि ॥

(४)

पीयूषरश्मिकरसारविनिर्म्मिताङ्गी
 नीलोत्पलच्छदविनिन्दिविलोतनेत्रा ।
 द्वेधाकृतस्मरगरासनसन्निभभूः
 तामिन्दुसुन्दरमुखीमित्यादि ॥

(५)

संसारसागरमणी रमणी मनोज्ञा
 या पूर्वपुण्यविभवैरपि कृच्छ्रलब्धा ।
 लोकत्रयस्य जयदक्षमनङ्गशस्त
 तामिन्दुसुन्दरमुखीमित्यादि ॥

श्री Registered No. 12

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाभ्यनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं ११]

मार्च १८८२

[३ सङ्का

सूची

पृष्ठे

दत्तकचन्द्रिका	...	७१—७८	”
मेघदूतक्षेपकम्	...	१३—१५	”
प्राप्तपत्रम्	...	१५—१७	”
चित्रवार्त्ता	...	—१७	”
पुस्तकप्राप्तिस्वीकारः	...	१७—१८	”

लाहोरे

एल्बर्ट नामके यन्त्रे लालादिलवाग्राय नामधेयेन मुद्रितः

विज्ञापनम्

इतः पूर्व विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृतप्रकाश” नामधेयं प्राकृतभाषाव्याकरणं महाकविवरकचिविरचितं विद्योदय तस्यादकसंगृहीत—विविधोदाहरण—सहितमचिरं नैव काले पृथङ् मुद्रितमविध्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभिन-
लापः प्रकाशनीयः । विद्योदय कार्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लज्जणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपशोशियन्त्रः) लवपुरस्य संस्कृत
पाठाशालान्ततमाध्यापक पण्डितश्रीसुखदयालु विरचिता मूल्यं ।)

मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदेयं २।००

“ पचाद्विशं २।००

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

कन्देविधः (संस्कृतहिन्दीभाषारचनोपकारी शब्दोपसुगम
हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय महाविद्यालयाध्यक्ष
कार्यालये (रजिस्टार’स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कालेजे
प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।)

अस्मत्समीपेप्राप्तव्या ।

दि विषयं वा अन्यथा वाक्यभेदे गौरव । तत्स्वीकारेऽपि ना-
नेन वचनेन क्षेत्रजदत्तकादीनां सत्वीरसे स्वस्वोचितांशो निषिध्य-
ते किन्वीरस सत्वे तेषां अभिषेकं निषिद्धीरसस्य राजाऽभिषेको
विधीयते । तथा च, क्षेत्रजदत्तकादयः सामान्यशास्त्र-प्राप्तमंत्रं
लभन्त एव तत्सङ्कोचाऽभावात् । न चैतदेव वचनं बाधकं भिक्षवि-
षयत्वात् । अत एव “भागार्हस्तनया इमे” इत्यनेन पूर्ववचने
भागार्हत्वं स्पष्टीकृतं । “राज्यातिरिक्तस्य भाग” इति न प्रक्यते
वक्तुं राज्यस्यैव तत्प्रोपस्थितत्वात् । योनर्भवादीनां तु पूर्वपूर्वा-
भावेऽपि राज्यनियोजनाभावः पृथगभिधान-सामर्थ्यात् ।

किसी ने आशंका की कि यद्यपि क्षेत्रज और दत्तकादि का
सामान्य धन में अधिकार होता है तथापि राज्य में अधिकार
नहीं है, जैसे श्रीरस, क्षेत्रज, दत्तक, कृत्रिम, गूढोत्पन्न और अप-
विद्ध ये सब पुत्र धनभागी होते हैं और कानीन, सहोदर कौत,
योनर्भव स्वयंदत्त और दास ये निन्दनीय पुत्र हैं और इनमें से
पूर्व २ के अभाव होने पर दूसरे को राज्य में अभिषिक्त करना
चाहिये और योनर्भव, स्वयंदत्त और दास इनकी राज्य में अभि-
षिक्त नहीं, कर्ना । और यहभी कहा है कि क्षेत्रजादि
पुत्र को राजा कभी राज्य में अभिषिक्त न करे । औरस पुत्र
ही पितरोंके राज्य में अधिकारी होता । इस विषय में यह कहा
जाता है कि जब शास्त्रान्तर दृष्ट होता है तब विविध शास्त्रों

सामान्य रूपसे निर्देश करना अच्छा होता है क्योंकि छत्ती का-
घव है। इसलिये पूर्व २ के अभाव में पर २ का अधिकार बो-
धक जो वाक्य है वह पूर्वोक्त शारदादि के वचन के साथ एक
वाक्यता लाभ करता है, इसलिये उन्हीं ससय राज्य में क्षेत्रजादि
का अधिकार विहित होता है और परवचन से औरस पुत्र रह-
ने पर क्षेत्रजादि के समानांश निषेध करते हैं वा असवर्ण क्षेत्र-
जाविषयक यह वचन है ऐसा न होता तो बड़ा गौरव होता।
यदि ऐसा भी होय तो इस वचन में क्षेत्रज दत्तकादि की भी औरस
पुत्र रहने पर अपने २ उचित अंगप्राप्ति का निषेध नहीं किन्तु
औरस पुत्ररहने पर उनके राज्याभिषेक का निषेध करके औरस
पुत्र के राज्याभिषेक का विधान होता है किन्तु क्षेत्रज दत्तकादि
सामान्य शास्त्रप्राप्त अंग लाभकरेगा इसमें कोई संकोचकविधि नहीं
है। और "भागाहंस्तनया दमे" इस पूर्व वचन से उनका भागा-
हंत्व स्पष्ट कथित हुआ है इसको तब राज्यातिरिक्त भाग भी नहीं
कह सके क्योंकि वहां राज्य का ही उल्लेख किया गया है और
पौनर्भवादि का पूर्व पूर्व के अभाव पर भी राज्य में नियोग न
करना सिद्ध हुआ क्योंकि उसको प्रयत्न करके कहा है।

एतावता प्रवन्धेनाभिहितोऽयं क्षेत्रज दत्तकादीनामौरसेन
सह विभागः प्रकारः सतु शुद्रस्य न सम्भवति तस्य तु दास्यां वा
दास दास्यां वा यः शुद्रस्य सुतो भवेत्। सोऽनुज्ञातो हरेदं प्रमिति

धर्मी व्यवस्थित इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्यां शूद्रेण
 कामतोऽग्रहरो भवेत् । मृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वहं भागि-
 नम् । अन्ध्रात्कोहरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते इति याज्ञवल्क्यो-
 येन च दासी पुत्रस्याप्यौरसेन समांशभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रात-
 रहितस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभाग दर्शनेन च दण्डापूर्णाधिक्यः
 सति पितरि क्षेत्रज दत्तकादीनामौरसेन समांशः असति तु तद-
 द्यौः । अन्यथा यत्र च क्षेत्रजदत्तकादीनामौरस चतुर्थांशित्वं
 तत्र तदपेक्षया सत्यन्त विप्रकृष्टस्य दासीपुत्रस्यौरस समांशित्व
 भिति महवैषम्यं स्यात् ; एवं सक्तु क्षेत्रजादिषु सत्योश्च पञ्जीकृत्य-
 योर्दौहित्राधिकारेऽप्युत्तमाधिकार विधिवाधापत्तिः । तेन दौहित्र
 पर्यन्ताधिकारि शृङ्खलायां तदेकतमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्व-
 हरत्वं किन्तु तत् समांशः ।

इस प्रबन्ध में औरस के साथ क्षेत्रज और दत्तकादि
 का जो विभागप्रकार कहा गया है वह शूद्र का नहीं होसकता क्यों
 कि मनु ने कहा है कि दासी में वा दास की दासी में जो शूद्र
 का पुत्र होता है वह अनुज्रा से ही अंश की प्राप्ति होता है ऐसा
 धर्म है इस मनुवचन से और दासी के गर्भ में उत्पन्न शूद्र
 पिताकी दृष्ट्या अंशभागी होता है, और पिता की मृत्यु के
 पीछे भ्रातृगण उसे अपने अर्धांश भागी अर्थात् तृतीयांश
 भागी करें और यदि उक्त कोई भ्राता न रहे तो

दासीके पुत्रका सारे धनका अधिकार होता और यदि दूहिता के पुत्र रहे तो उस की सय धन में अधिकार नहीं होता किन्तु अंश मिलता है । इस याज्ञवल्क्य के वचन से भी दासी पुत्र को औरस के साथ अंशका कथन होने से और यदि उसका कोई भाई नही तो दूहिता के साथ उसका विभाग दिखलाने से दण्डः

* पुत्र न्याय से यह बात सिद्ध हुई कि यदि पिता रहे तो क्षेत्रज और दत्तकादि का औरस के साथ समांश होगा और पिता न रहे तो तृतीयांश ; और भी, जिसके मतमें क्षेत्रज और दत्तकादि को औरस का चतुर्थांश मिलता है उस मत के अनुसार उस से पतिशय दूरसम्बन्धी दासी पुत्रको समांश मिलने की विधि बहुत अनुचित होगी और जहां क्षेत्रजादि पुत्र रहे और पत्नी और कन्याभी रहे वहां दौहित्र के अधिकार में जो विधि निर्दिष्ट हुई है उसका वाद ही जायगा इसकारण जहां दौहित्र पथ्यन्त अधिकारी शृंखला है वहां उन्में से किसी एक के रहने पर भी दासी पुत्र का सर्व अधिकार नहीं किन्तु आंशिक है ।

* यदि किसी एक स्थान में दण्ड और आपूप अर्थात् पूषा रहते तो उन्में से यदि मृषिक दण्ड को खा ले तो आपूप को पहले खाना सहज से ही अनुमित होता है । इस अनुमान को दण्डापूप न्याय कहते हैं ।

अत एव दत्तपुत्रे यथा जाते कदाचित्स्त्रीरसो भवेत् । पितु
रिक्षास्य सर्वस्य भवेतां सममागिनौ इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव
योजनीयम् । तथा शूद्रस्य तु सर्वणैव नान्या भार्यापदिश्यते ।
तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् इत्यत्र वचने शूद्रा-
णां भार्याल्पानां सर्वेषां समांशमभिधाय पुनर्यदि पुत्रशतं मि-
त्यनेन पुत्रान्तराणामपि समांशता प्रतिपादिता । औरस मात्र पर-
त्वे पूर्वणैव तत् प्राप्ता पुनरेव तदभिधानं व्यर्थं स्यात् ।

इसी कारणसेही दत्तपुत्र रहने पर यदि औरस पुत्र उत्पन्न
हो तो वह दत्तक और औरस, पिता के समुदय धन के समांश
भागी होते हैं इस वचन को शूद्र विषयक ही समझना क्योंकि
यह वचन है कि शूद्र को सर्वण में से ही भार्या होती है और
अन्य वर्ण से नहीं ; और शूद्र की भार्या में उत्पन्न हुए पुत्र समां-
शभागी होते हैं चाहे सौ पुत्र हो इस वचन में शूद्र की भार्या में
उत्पन्न समुदय पुत्र को समांशभागी कह कर फिर जो कहा कि
चाहे सौ पुत्र होवे इससे और प्रकार के पुत्रों का भी समांशभागित्व
सिद्ध होता है क्योंकि यदि केवल औरस पुत्रको समांश प्राप्ति इस
वचनका तात्पर्य होता तो चाहे सौ पुत्र हो इतना कहना व्यर्थ
होता और शूद्र की भार्या में उत्पन्न हुए को समांश मिलता है
इतना मात्र कथन ही युक्त होता ।

दामुषायण दत्तकस्य तु जनक प्रतिग्रहीतो रुभयोर पुत्रत्वे

सर्वरिक्खहरत्वं सत्तौरसे गृहीतस्य तु नांशहरत्वं ग्रहणानन्तर-
मौरसौत्पत्ती तु जनकधने तदौरसारिहरत्वेति । यदाह प्रवरा-
ध्यायः । यदेषां स्वासु भार्यासु अपत्यं न स्यात् तदा रिक्खं
हरयुरिति तथा । नारदः द्यामुषायणका दद्युर्हाम्यां पिण्डीदके
पृथक् । रिक्खादर्हांश मादद्युर्वीजिचेत्तिकयोस्तथेति । बीजिचेत्त्रि-
कपदयोर्जनक प्रति गृहीतुरभयोरुपलक्षकत्वं प्रागेवाभिहितम् ।

अथान्य पञ्च प्रश्नति पुत्राणां धनाधिकारितया तदौरस
क्षेत्रजयो रेव पितामहधनभागित्व-भुते न तद्गृहीत दत्तक
पुत्रादेः पितामहधनाधिकारः किन्तुभरणमात्रं अत्यादि भार्याणां
भरण विधानेन तद्भरणस्य दण्डाभूपायितत्वात् । तथाहि अन्य पञ्चा
दीननधिकारि पुत्रानभिधायाह । औरसाः क्षेत्रजास्तेषां निर्हीणा
भागहारिणः । अपुत्रायोपितव्येषां भर्त्तव्याः साधुवृत्तयः । सुतास्येषां
प्रभर्त्तव्या यावन्न भर्त्तृसात् कृता इति । एवं ग्रहणान्तरमुत्पन्नोर-
सेन सह दत्तकस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीतस्यापि नांश-
भागित्वमित्याह । तस्मिन् जाते भुते दत्ते न कृते च विधानके ।
तत्त्वं तस्यैव वित्तस्य यः स्वामी पितुरक्षसा । तथामनुः अविधाय
विधानं यः परिगृह्णाति पुत्रकं । विवाह विधिभागं तं न कुर्यात्
धनभाजनमिति । अन्य जातीय दत्तकस्यापि नांशभागित्व मि-
त्याह यदि स्यादन्य जातीयो गृहीतोऽपि पुनः कश्चित् । अंशभाजं
न तं कुम्भेत् औनकस्य मतं हि तत् ।

॥ इत्युक्तं प्रायमित्यास्तां विस्तरः ॥

द्वामुष्यायण दत्तकका यह नियम है कि यदि उत्पादक और लेनेवाला पिता अपुत्र अर्थात् उस पुत्र को छोड़ कर उनका कोई और पुत्र न हो तो द्वामुष्यायण का सर्व धनाधिकारित्व होता है। यदि लेनेवाले का औरस पुत्र हो तो उसको अंश नहीं मिलता किन्तु आसाच्छादन मात्र ही मिलता और यदि लेनेके पीछे उत्पादक और लेनेवाले में से किसी के औरस पुत्र उत्पन्न होता उत्पादक पिता के धन में उसके औरस का तृतीयांश उस द्वामुष्यायण को मिलता है और लेनेवाले के धन में आस्र के अनुसार जैसा अंश साधारण दत्तक को मिलता है, उसका तृतीयांश उसे मिलेगा जैसा कि प्रवराध्याय में कहा है कि, यदि अपनी भार्या में अपत्य न रहे तब ही दत्तकादि धनभागी होते हैं, नारद ने भी कहा है कि द्वामुष्यायण पुत्र उत्पादक और लेनेवाला इन दोनों को पृथक् २ पिण्ड और पानी देवे और उत्पादक और लेनेवाले के धन से अर्धांश लेवे। अन्ध और पंगु प्रभृति का धन में अधिकार नहीं किन्तु उनके औरस तथा चचेरी का पितामह धन में अधिकार है। इस श्रुति से अंध और पंगु आदिकरके गृहीत दत्तकादियों का पितामह धन में अधिकार नहीं ऐसा सिद्ध होता है किन्तु अन्धादिकी भार्या के लिये आसाच्छादन के विधान से उनके दत्तकादि का भी केवल आसाच्छादन का विधान दण्डापूर्व

मे सिद्ध होता है और अन्धपंगु प्रभृति अनधिकारि पुत्रोंका नाम लेकर जो यह वचन कहा है कि उनके निर्दोष औरस और क्षेत्रज अंशभागी होते हैं और उनकी जो भार्या साधुव्रत हो उसकी यासच्छादन मिलता है तथा उनकी कन्याओं को भी उनके विवाह के पहले यासच्छादन मिलता है । अब देखो लेनेके पीछे औरस पुत्र के साथ दत्तक के विभाग दर्शित होनेपर औरस के रहने पर गृहीत पुत्रका अंशभागित्व नहीं होता । पूर्वोक्त वशिष्ठ और गौतमकादि के वचन से जो विधान किया गया है उस व्यवस्था से बिना गृहीत हुए दत्तक का भी अंशभागित्व नहीं सिद्ध होता । मनुने भी कहा है कि जो विधान से बिना दत्तक लेवे उस दत्तक को धनभागी न करे किन्तु उसके विवाह में जो व्यय होगा वही मिलेगा । अन्यजातीय दत्तक को भी गौतम के मत से अंश नहीं मिलता ॥

संवः स्मृतीनां श्रुतिभिः समेतः स्मृतौ मुदा नृत्यति यस्य नित्यम् ।
 शास्त्राणि चान्यानि सुहृत् समानि यत् कण्ठ मालिङ्ग्य सुखं वसन्ति ॥
 वशिष्ठ वंश प्रभवो हिजन्मा शिष्टाध्वसेवो विदुषां विनेता ।
 श्रीमदृषसो वसतिः स्थितिज्ञो जयत्यसौ श्रीमधुसूदनाङ्गः ॥
 तत् क्षुण्णा तच्चरणं विचिन्त्य आकेऽग्निस्त्रेभक्षितिमेतपस्ये ।
 अनूदिता दत्तक चन्द्रिकेयं सतां मुदे सम्प्रति भाषयाऽस्तु ॥
 इति द्वितीयेन शास्त्रिप्रणीता भाषा-दत्तक-चन्द्रिका समाप्ता ।

॥ मेघदूतक्षेपकम् ॥

पिष्टान्यन्यान्वखिलं कुसुमान्युन्वसत् त्वजन्ति
 प्रायोगंधं जहति दधते भूषणा ऽयोस्यतां च ।
 एतत्पिष्टं मुहुरपि विराराष्टिपोषोष्टि गन्धं
 सुख्या भूषा भवति च मनोहारि सङ्कोचपुष्पम् ॥ ३३ ॥

त्वत्सन्भूतानवमणिगणं प्रीतमालाभि रामा
 दृष्ट्वन्दिव्या अकण्ठत मुदादृष्टकाश्मीरशीमाः
 लुघन् माला गलितमणिभिर्भूषितोयन् देशो
 यस्मिन्निष्ठं घृष्टं पटलंबोक्ष्य नोत्प्रेक्षते कः ॥ ३४ ॥

क्षिप्त्वा स्वर्शासरसमधुराशोतलापिचूर्ति
 खासन्नोयाफलततिरिदं दधतः सत्कवीनाम् ।
 अत्रत्यानां सुवचन सुधां किं निनीषन्ति नाकं
 द्रक्षावक्त्रः शशधरतनूचुम्बिष्ठचाग्रयाताः ॥ ३५ ॥

यत्र श्रीमन् शिशिरविगमे नूतनं नूतरूपं
 वातामानां सुमसमुद्यं फुल्लमुत्तासिताशम् ।
 आगामिषोसुरभिपरमानन्द भूहास्य देश्यं
 सान्द्रामीदाहृतमधुकरं द्रव्यसि स्फोतरेणुम् ॥ ३६ ॥

सुखेभवासुख्या श्रेष्ठा च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इदं दंभत इत्येकं पदं । अस्याः फलततिः कीतवात् ॥ ३५ ॥

नूतं स्तुतं रूपं यस्य सः तं ॥ ३६ ॥

मित्राजस्रं निवसति महापद्म नामा प्रसिद्धी
 दुग्धाशोधिप्रतिनिधि-सरोजगङ्गाले कुण्डलीन्द्रः ।
 यद्रत्नाभा द्रवयति विषं यत्र देहेष्यन्तक्ष्मीं
 भङ्गनूरोगान् श्रति च दिशते पूर्णमायुः सुपुत्रान् ॥ ३७ ॥
 लक्ष्मीभर्तुः कारकमल यत्न-द्रव्याङ्गाभिरुधं
 यत्नाधूनायन इव सरस्मन्ततस्यास्तु, तंसम् ।
 सौवर्णाद्रे रनिमिष पदं सानुवत्सदनाद्या
 घोराखण्य घननिष लसत्पुण्डरीकं सकीलम् ॥ ३८ ॥
 लक्ष्मीहेतुं मयिगण भूतं चायुतानन्तधाना
 व्यापूर्णधोभुवनमनघं भावित ब्रह्म पुत्रम् ।
 श्रीउदिक्रम्येवलागरणं शुभ्रमभ्रं निहोषि
 प्रेक्ष्य श्रीमन्मरसि सपदिन्दोरसिनीः पुरा यत् ॥ ३९ ॥
 कैलासाद्रिः प्रियङ्गुनलज्वालयी किं विलोनी
 मूर्ती कीर्तिः किमु नरपते स्था जयापीडनाम्नः ।
 मन्त्रक्षेत्रद्विडतपसां स्मृतिमान् किं प्रभावो
 यस्मिन् दृष्टा घनयदनघं शङ्क से यावदेवम् ॥ ४० ॥

भाविताः भक्ति युक्ताः ब्रह्म पुत्राः सनकादयो यस्मिन् तत् ।
 अन्यत्र भावितः समुत्पादितः ब्रह्मपुत्रः कालहृद्येन सः तं ॥ ३९ ॥
 मन्त्र शास्त्रकुशलः कश्चिन् द्रविडः मन्त्रमय्या महापद्म सरोजो
 षयत् । जयापीडनपमार्जनयापुनरपूरयदिति राजतरंगिण्य
 कथा ॥ ४० ॥

यस्य स्पर्शं सृजनमतिवत्पावनं शीतमम्भः
 पायं पायं बहुदसुहिते प्राणिवर्गेऽपि कृत्स्ने ।
 प्रप्तं वर्हीं पिवति सलिलं केवलं स त्वयैव
 लातुम्हानी जठर मितरं कोनमेवा महान्तम् ॥ ४१ ॥
 अन्तस्तोयं प्रतिकृति मवेच्छापि हंसः प्रियायाः
 पद्मस्थायाः प्रणय विवशोमज्जनं शङ्कमानः ।
 यस्मिन्विशोमस्तपदि पतितः शोकतोऽसृनहासो
 आभूदेवं व्यसनगरिणा हन्त कस्यापि सौम्य ॥ ४२ ॥
 लीलाभङ्गास्तमकृत यन्मज्जिकाचायताक्षो
 आर्यं यस्मिन् कलम मृतवस्मन्धरं सञ्चरन्तो ।
 तस्याभ्यासं वकसहचरी कल्पकोट्यापि कर्तुं
 किञ्चिन्नात्रं वन वद कथं शक्त्यात् पुण्यकीर्त्ति ॥ ४३ ॥
 आधातुर्भ सपदि नलिनी यत्र मित्रोपगूढा
 प्रातरुहते मलिनतनयान् चञ्चरीकसरूपान् ।
 युक्तं चैषां शमन यमुना कालदृष्टं तु कार्ण्या
 स्यन्तु स्थानैः कथय पथिकान् वारिदामो कथं नो ॥ ४४ ॥

(प्रातपत्रम्)

(पत्रमिदं कर्पूरखलवासि पण्डितवरश्रीरामनाथ महो-

बहुदिति संवाधन इतराऽन्तो लोचन ॥ ४१ ॥

इदिदिरञ्चतौ कोऽरोलं दोमधुसूदन इति धररिः ॥ ४४ ॥

दवेन सवपुर संस्त्रतशाला-प्रधानाध्यापक पण्डित श्रीलक्ष्मीयुक्त-
गुरुप्रसाद सहाय्य समीपे प्रेषितं)

वेदान्त सिद्धान्त निष्णान्त शय्या

मध्यास्य योऽध्यस्त पद विचष्टे ।

चितः समाधान विधान दक्षः

ख्यातिं पृथग्नेति च पुं प्रकृत्योः ॥ १ ॥

यः पाणिनीयानाम लेशदर्शी

कणीद् भाष्येपि कृत प्रयत्नः ।

भवत्प्रसादाजित शस्त्रपाधिः

स रामनाथो भवतीमि वद्रे ॥ २ ॥

भवत्प्रसादः प्राज्ञपदीपपथे

अहश्चिन्तं साधु जनायते ते ।

तेषां प्रयत्नस्य फलं भवति

महेश्वरेशिव शिरस्यधायि ॥ ३ ॥

किं तद्यथो यद्वह्निर्मांशुकत्वं

किं तदथो यन्न विगोचरं ।

का सा क्रिया या न परोपकृत्यै

सोपक्रिया का समुपाश्रिते या ॥ ४ ॥

ते जन्मिनी धर्मं पुरंधरा ये

वृथा जनन्या जनिता स्मदने ।

हृणीयमाना धरणिः कथं चित्

सदानुपङ्गादिव तान् विभर्त्ति ॥ ५ ॥

यः शास्त्र चिन्तोपचित प्रबोधः

कुर्वीत कस्यापि हिताय नेहां ।

नूनं सविद्वानपि भारभूतः

जायेत दुःखाय न किं पृथिव्याः ॥ ६ ॥

॥ चित्र वार्त्ता ॥

वयं पूर्वं बहुषु भारतीयदेव-प्रतिमाङ्कितेषु चित्रफलकेश्व-
र्द्धनराक्ततीनां नागकन्यानां प्रतिमा अवलोक्य भारतीय कवीना-
मद्भुतकल्पना शक्तिं प्रति विस्मिता अभूमः । सम्प्रति टाइम्स् अफ-
इण्डिया नामके पत्रे ऽर्द्धनराक्ततीनां केषामपि मत्स्यानां वृत्तान्तो-
लिखितः । सम्प्रति तज्जातीय मत्स्यानामेको जेड्डा नामके देशे
जीवितावस्थायामिव धृतोऽभवत् । एतस्य देर्घा षड्हस्त-परिमि-
तं, तथा पूर्वकायं मनुष्यवत् मुखनासिकाद्यवयवशालि । पयार्ध-
न्वस्य मत्स्यवत् केवलं पुच्छाकृतिः । न ज्ञायते कल्पपराणि विचित्र-
वस्तूनि सन्त्यत विश्वमण्डले ।

॥ पुस्तकप्राप्तिस्वीकारः ॥

वयमतोवानन्दितहृदयेन भारतहितेषोति नामधेयस्य
कस्यापि हिन्दीसाप्ताहिक पत्रस्य प्राप्तिं स्वीकुर्मः । पत्रमिदं लव-
पुरे ज्ञानयन्त्रे मुद्रितं भवति । एतत् सम्पादकः पण्डितश्रीहर-

मुकुन्दशास्त्रीयभिधः संस्कृतशास्त्रतत्त्वज्ञीहिन्दीभाषा-प्रचार वर्धनी-
ताही, भाषा प्रचारिसभा कार्याध्यक्ष इहलण्डीय विद्याकृत
प्रयत्नोऽस्माद् भूतपूर्वकाले च कश्चिद्युवा । परस्यास्य न वयं सस्यक्
समलोचका भवितु मर्हामः । स्वजन सम्पादितत्वादस्यस्मिन्नस्माकं
परमः स्नेहवन्धो येनेदं मस्मद्दृष्टौ सर्वावायवानवद्यमेव लक्ष्यते ।

वयं सर्वात्मना परस्यास्य सख्यश्रुतिं कामयेमहि । पर-
मेश्वरः क्षपयेतत्सम्पादकं दीर्घायुषं विधाय तस्य हिन्दीप्रचार
विषयकं प्रयत्नं सफलवदित्वास्तां विस्तरः ।

अन्तरारम्भः—पञ्चनदं संस्कृत सभामन्त्रिं पण्डित श्रीहेम-
राजगोस्वामि विचारदेन निर्यायि संस्कृत सभायै समर्पितः पुस्तक-
मिदं प्रारिखितशिचाणां बालानामनवरपरिचर्यायै निर्मितमतो-
ऽस्य बहुल समालोचन मनावश्यकं विशेषस्येतदप्यस्मच्छात्रनि-
र्भितत्वादतीव प्रीतिप्रदम् । आशास्महे अपरेऽपि कृतिनोऽस्मादि-
द्यार्थिन एवं गुणवत्ताप्रकटनेन स्वदेशे मुपकुर्वन्तो लब्धप्रतिष्ठा
भवन्त्विति ।

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृदीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजनामिनी सुमनसाश्चनसामभिनन्दिनी ॥

नानाभाषकयारब्धो-लोकहृत्तातुशीलनः ।

विद्योदयानिराकुल्या दविद्यातिमिरभुवि ॥

खण्ड ११]

फाल्गुनारि १८८२

[२ सहस्र

सूची

पृष्ठे

दत्तकचन्द्रिका	...	६३—७०	”
संवत्सरे प्रकाश	...	७—८	”
वर्णविवेकः	...	९—१०	”
संक्षिप्तसमासोचनम्	...	१०—१२	”

साक्षरे

हस्तनामके दन्ते साक्षाद्विद्यमानाय नामधेयेन मुद्रितः

विज्ञापनम्

इतः पूर्वं विद्योदये कामः प्रकाशितं “प्राक्ततप्रकाश” नामधेयं प्राक्ततभाषायाःकरणं महाकविवरकाविवरचितं विद्योदय सभादकसंस्कृत—विविधोदाहरण—सहितमचिरेणैव काले पृथङ् मुद्रितमविष्यति । ग्रन्थेषुभिर्मदन्तिके पत्रिकाया साभिन-
लाभः प्रकाशनीयः । विद्योदय काव्याध्यक्षः लवपुरे ॥

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्य संस्कृत पाठाशालान्यतमाध्यापक पण्डितश्रीमुखदयालु विरचिता मूल्यं)

मुद्रादीनां नियमः ।

वार्पिकमूल्यं प्रथमदेयं ... २१०

“ पचादियं ... २१०

(प्रत्येकग्रन्थं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतनपुस्तकम् ।

रुन्देबिधः (संस्कृतहिन्दीभाषापरचनोपकारो शब्दोपसंगम हिन्दीभाषायां लिखितः लवपुर (लाहोर) स्थित मेहरचांद नाम-
धेयस्य संस्कृतपुस्तकविपण्यां तथा पञ्चनदीय-महाविद्यालयाध्यक्ष
कार्यालये (रेजिष्टार’स अफिस, पञ्जाब यूनिवर्सिटी कालीजे
प्राप्तव्यः । कवितावली—(अत्युत्तमकविताग्रन्थः) मूल्यं ।)

अस्मत्समीपेप्राप्तव्या ।

याद और छ अदायादबंध होते हैं। उनमें से पूर्व २ क्रमसे अष्ट होते हैं और पीछे कहे हुए अष्ट हैं। और पिताके सत्यके पीछे यथाक्रम पूर्व २ काही धनाधिकार होता है। और पूर्व २ के अभाव होनेपर उत्तर २ कहे हुए धनाधिकारी होते हैं विष्णु और याज्ञवल्क्यने भी ऐसी ही व्यवस्था की है।

मनुः । न भ्रातरो न पितरः पुत्रा रिक्थहराः पितुः तथा - अयसः
अयसोऽभावे यवीयानृक्थं मर्हति । वहवथेत्तु सदृशाः सव रिक्थस्य
भागिनः । सदृशा गुणेन औरसत्वक्षेत्रजत्वाद्युपाधिना वा । अयस
औरसादेः । यवीयान् न्यूनः क्षेत्रजादिरित्यर्थः । तथा औरसः
क्षेत्रजौ पुत्रौ पितूरिक्थस्य भागिनौ । दशाऽपरेच क्रमशः
पितुरिक्थांश्च भागिनः । दश दत्तकादयः ।

मनु ने भी कहा है कि भाई वा पिताआदि धनभागी नहीं होते हैं
किन्तु पुत्रही धन भागी होता है। और पुत्रों में से जिनका क्रमसे
अष्टत्व कहा गया वे ही क्रमसे धनभागी होते हैं। और उनके अ
भाव पर पीछे कहे हुएोंको क्रम से धन मिलता है। यदि अने
क पुत्र गुण से वा क्षेत्रजत्वादि-धर्मसे समान होय तो उनको वरा
वर धनका अंश मिलता है। और यह भी कहा है कि औरस और
क्षेत्रजपुत्र पिताके धनभागी होते हैं और अपर दत्तकादि दश
क्रमसे अंशभागी होते हैं।

हारीतः । स्वयमुत्पादितः क्षेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्री

गूढोत्पन्न इति वन्धुदायादाः । दत्तः क्रीतोऽपविहः सहोदः स्वयं
सुपागतः सहसादृष्टयेत्वन्धु दायादाः ।

हारीत ने भी कहा है कि औरस, जेवज, पौनर्भव, कानौन, पुत्रि
कापुत्र, और गूढोत्पन्न, ये छ वन्धु दायाद ही ते हैं; दत्त, क्रीत, अ-
पविह, सहोद, स्वयं उपागत, और सहसादृष्ट ये छ अपवन्धु
दायाद हीते हैं ।

मनुः । पुत्रान् दादृष्य यानाह दृष्यां स्वायम्भुवी मनुः । तेषां षट्,
वन्धु दायादाः षड्दायाद-वान्धवाः । औरसः, जेवज, खैव दत्तः
कृत्रिम, एवञ्च । गूढोत्पन्नो, अपविह, य दायादा वान्धवास्तु षट्,
कानौन, च सहोद, च क्रीतः, पौनर्भव, कृत्रिमा स्वयंदत्त, च शौद्र, च
षड्दायादवान्धवाः ।

मनु ने और भी कहा है कि औरस, जेवज, दत्त, कृत्रिम, गूढोत्पन्न,
अपविह ये छ दायाद वन्धु और कानौन, सहोद, क्रीत, पौनर्भव,
स्वयंदत्त, और शौद्र, ये छ अदायाद वन्धु हैं ।

वीधायनः । औरसं, पुत्रिकापुत्रं, जेवज, दत्त, कृत्रिमो । गूढहे,
वापविहञ्च, रिक्शभाजः प्रचक्षते । कानौनं च सहोदश्च क्रीतं पौनर्भवं
तथा । स्वयंदत्तं निपादश्च गोचभाजः प्रचक्षते । एतच्च कानौ
नादीनां गोचसाच भानित्वजन औरसादीनां कस्याऽपि सम्भवे
ऽग्राह्यत्वप्रतिषेधार्थम् । सहोद दत्तक क्रीत स्वयसुपागतापविह
शौद्रानभिधाय औरसादीन् परास्य पुनर्वशिष्ठः यस्य तु सर्वेषां

वर्णानां न कश्चिदायादः स्यात् एते तस्य भागं करेयुः ।

बोधायन ने भी कहा है कि औरस, पुत्रिकापुत्र, क्षेत्रज, दत्त, कृत्रिम, गूढ और अर्पविद्वद् इन्को धनभागी कहते हैं और कानौन सहोद, क्रीत, पीन-भवं, स्वयंदत्त और निषाद इन्को गोन, भागी कहते हैं ।

यहां जो कानौन आदिका केवल गोन भागी कहा है इस से यह भी समझ लेना चाहिये कि औरसादि में यथासम्भव किसीका अंश भागित्व नहीं होता । वशिष्ठ ने फिर भी सहोद, दत्तक, क्रीत स्वयमुपागत, अर्पविद्वद् और शौद्र इन्का नाम लेकर और औरस आदि पुत्रों को उद्देश करके यह कहा है कि, समुदाय वर्णों में जिसकादायाद नहीं होगा ये उसका धन पाते हैं ।

औरस पुत्रिकापुत्र क्षेत्रज कानौन गूढोत्पन्नापविद्वद् सहोद पीनभवं दत्तकस्वयमुपागत कृत क्रीतानभिधाय देवलः । एते द्वादश पुत्रास्तु सन्तत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजाः परजाश्चैव स्वधा यादृच्छिकास्तथा । तेषां षड्वन्मुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेवघट् । विशेषथापि पुत्राणां ज्ञानुपूर्व्या विशिष्यते । सर्वे ह्यनौरतस्यैते पुत्रा दायहराः स्मृताः औरस्य पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठं न विद्यते । तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते तृतीयांशभागिनः । होनास्तमुपजीवेयुर्वासाच्छादन सम्भृताः ॥—

देवल ने भी पूर्वोक्तद्वादश प्रकारके पुत्रों का नाम लेकर कहा है कि सन्तति केलिये ये द्वादश पुत्र हैं इनमेंसे कोई

आत्मगोत्रज कोई भिक्षुगोत्रज और काश्यपदृष्ट्या से लब्ध होते हैं और इन्में से क्व वसुदायाद क्व अवसुदायाद हैं तथा पांडिले कहे हुए का क्रमसे विद्यत्व है । जब औरस पुत्र उत्पन्न नहीं होता तब ये धनभागी होते हैं । परन्तु औरस पुत्रके होनेपर इन्का धनभागित्व नहीं रहता । उन्मेंसे सवर्ण पुत्र तृतीयांश के भागी होते हैं और अपर यामाच्छादन के भागी होते हैं ।

काल्यायनः । उत्पन्ने त्वोरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः । सवर्णांश्चमवर्णांस्तु यामाच्छादन भागिनः । चतुर्थांशहराः स्मृताः इति द्वितीय चरणे क्वचित् पाठः । वसिष्ठः — तस्मिंश्चित् प्रतिगृहीते औरस उत्पद्यते; स चतुर्थ भागभागी; यदि नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतिगृहीतपुत्रः ; आभ्युदयिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात्; प्रभूतं धनमिति शेषः । अत्र नानाविधमुनिवचनानाम् परस्परविरोध परिहारार्थमिव व्याख्यायते, बृहस्पति वचने औरसमात्रस्य धन भागित्वं कथनं मन्येषां भरणमात्रकथनञ्च असवर्ण क्षेत्रज दत्तकादिविषय देवल काल्यायन वचनैकवाक्यत्वात्, नारदादिवचनेषु च औरसाद्यभावे क्षेत्रज दत्तकादीनामकथ्य ग्रहण विधिरपि सर्वधनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरं औरसोत्पत्तौ तदौरस चतुर्थांश विधिर्वशिष्ठोक्त दत्तकविषये ज्ञेयः । तथा देवल-काल्यायन वचने तृतीयांशग्रहणविधिरत्युत्कृष्टगुण दत्तकविषयो वाच्यः ।

उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य हि दक्षिणः । सहरेतैव तद्विक्थं
 सम्प्राप्तोप्यन्योऽन्यतः, इतिमनुवचनैकवाक्यत्वात् गुणैः जातिविद्या
 विचारैः । समग्रधनभोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः । त्रिभागं क्षेत्
 जीभुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुत इति ब्रह्मपुराण दर्शनात् । क्षेत्त्रज विषय
 इत्यन्ये । तथा केनापि सुनिना दत्तकस्य वन्मुदायादत्वमन्येनचादा
 यदत्वमुक्तम् । तत् गुणवदगुणवद्भेदेन समाधेयम् । पितुरिव वन्मूनां
 सपिण्डानामपि दायहरत्वाद्वन्मुदायादत्व पितृमात्रदायहरत्वाद्वन्मु
 यादत्वम्, तेषां षड्वन्मुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् इत्यत्र पितुरे
 वेल्लेखकारश्रवणात् । एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ सुनिभेदेन पूर्वा
 परोक्तिवैषम्यं गुणागुणविवेकेनापास्तम् एतेनौरसस्य भ्रात्रादिधने
 येनैव भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेनाधिकारित्वम् । तादृशेनैव सम्बन्धेन
 तादृश दत्तकस्याऽपि यथासम्भव सुचितांशभागित्वमवधेयम् । एवं
 धनिनः पुत्रान्तरसत्वे ह्यतपितृकस्य दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितंश
 भागित्वम् तदसत्वे सर्व्वं हरत्वमपीति । नच पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांश
 भागित्वनियमात् दत्तकस्य ग्रहीतुः पितामहौरसत्वे तादृशपितृव्य
 तुल्यस्यैवांशस्य तद्व्योग्यत्वादत्तकपौत्रं पितृव्यतुल्यमेवांशं लभतामि
 ति वाच्यम्; पुत्रस्य दत्तकत्वे चतुर्थांशं पौत्रस्य तु तथात्वे समानांशं इति
 वैषम्यात् । ततश्च स्वसमानरूपस्य पितुर्था द्वांशः शास्त्रसिद्धस्तस्यैव
 स्वपितृयोग्यांशतेति यथोक्तमेव साधु । एवं रीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्त्त
 व्येति ।

काव्यायनने भी कहा है कि औरस पुत्र की उत्पत्ति होने पर सर्वग्य
 दत्तकादि तृतीयांश के भागी होते हैं, और असर्वग्य को केवल
 यामाच्छादन मिलता है। किसी पुस्तक में "तृतीयांशहराः"
 इस स्थानमें "चतुर्थांशहराः" ऐसा पाठ है। वज्रिष्ठने कहा है
 कि, दत्तकादि के ग्रहणकी पीछे यदि औरसपुत्र उत्पन्न होय तो वे
 दत्तकादि चतुर्थांशसे भागी होते हैं, परन्तु यदि औरसपुत्र यज्ञादि
 कार्यों में प्रवृत्त नहोना करे। यहाँ गाना प्रकार सुनिश्चयों
 के विरोध दृष्टाने कीजिये ऐसी व्याख्या की जाती है, कि ब्रह्मस्पति
 वचन में जो केवल औरस पुत्र का धनभागित्व और दूसरीका
 यामाच्छादन का विधान पाया जाता है वह केवल असर्वग्य
 शेष और दत्तकादि के विषय में समझना चाहिए क्योंकि ऐसी
 व्याख्यासे देवल और काव्यायन के वचनों के साथ इसका एक
 वाक्य होता है। नारदादि के वचन में औरसादि के अभाव
 पर जो केवल दत्तकादि का धनग्रहणविधि लिखा हुआ है
 वह सर्वधनविषयक जानलिया और इसलिये ही दत्तकग्रहणके
 अनन्तर औरसपुत्र की उत्पत्ति होने में वज्रिष्ठ ने जो चतुर्थांश
 का उल्लेख किया है वह दत्तकविषयक जानलिया। ऐसा देखल
 और काव्यायन के वचनमें जो तृतीयांशग्रहण की विधि कही
 गई है वह उत्पन्न गुणयुक्त दत्तक केलिये समझ लेनी, क्योंकि
 ऐसीव्यवस्था से "उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यश्च हि दत्तमः

सहरेतैव तदुक्तं सम्प्राप्तो ऽ प्यन्यगोत्रतः —

इस मनुवचन से उस की एकता होती है । कई कहते हैं कि, वह तृतीयांश का विधान क्षेत्रजविषय है क्योंकि, “समयधन भ्राता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः, अर्थात् असवर्ण औरस भी समय धनका भागी होता है और क्षेत्रज को तृतीयांश मिलता है और पुत्रिकापुत्रको चतुर्थांश मिलता है । इस ब्रह्मपुराण के वाक्य से उस विधानका ऐक्य होता है । जो किसी २ मुनिने दत्तकको वन्धुदायाद कहा है और किसी २ ने अदायाद कहा है, वह गुणवान् और निर्गुण के भेद में समझना चाहिये । जो पिताकी नाईं समुदय सपिण्डी का धनभागी होता है उसका नाम वन्धुदायाद है और जो केवल पिता का ही धभागी होता है उसका नाम अवन्धुदायाद है, क्योंकि “तेषां षड्वन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव पट्” इस में जो “एवकार” है उसी से ऐसा अर्थ निकलता है । ऐसे दत्तकके धनग्रहण में जो पूर्वापरोक्ति का वैषम्य देखा जाता है वह भी गुणवान् और निर्गुण के भेदसे समझलेना और औरसके भ्राता आदि के धन में यादृशभ्रातृत्वसम्बन्ध से अधिकार होता है तादृश भ्रातृत्वादि सम्बन्ध से यथा संभव दत्तककाभी उस धन में अधिकार होता है । ऐसा धनी का यदि दूसरा पुत्र रहे तो जिसका पिता मर गया वैसे दत्तककोपुत्रको दत्तकके योग्य अंश मिलता है

और पुत्रान्तर न रहे तो उसका सर्वधनभागित्व होता है, किसीने आशंका की कि जैसे पौत्रको अपने पिता के योग्य अंश मिलता है, वैसे ही दत्तक के लेनेवाला पिता यदि पितामहका औरस पुत्र होता दत्तकको भी अपने पितृव्य के साथ समानांश मिलना चाहिये । इसरीतिसे दत्तकके पौत्रको भी अपने पितृव्यके साथ समानांश मिल जावे, ऐसी आशंका नहीं होसकी; क्योंकि पुत्र यदि दत्तकहीय तो उसका केवल चतुर्थांश मिलता है तो पौत्रके दत्तकहीनेपर उसको किस प्रकार समानांश मिल सकेगा । इस लिये इसमें ऐसी व्यवस्था करनी चाहिये कि अपने सदृश पिता का जैसा अंश शास्त्र से सिद्ध हुआ है पुत्रको भी ऐसा ही अंश मिलना चाहिये और पौत्रपौत्रादि में भी इसी प्रकार जानना ।

ननु जैत्रजदत्तकादिनां सामान्यधनाधिकारि-त्वेऽपि राज्येऽनधिकारः श्रूयते यथा “औरसः जैत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएवच । गूढोत्पन्नोऽपि विद्वद्भागाहस्तनया इमे । कानीनश्च सहोदयः क्रीतः पौनर्भवस्तथा स्वयं दत्तश्च दासश्च पट्टिमे पुत्रपांशुलाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान्समभिप्रेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्” तथा “न जैत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिप्रेचयेत् । पितृणां साधयन्निवमोरसे तनये सती”ति उच्यते शास्त्रान्तरसदभावे विशेष शास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव लाघवात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे पराधिकारबोधकं हि पूर्वं वाक्यं प्रागुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया समप्रराज्यमेव विषयीकरोति, परवचनस्य सत्योरसे जैत्रजदत्तका

वर्णविवेकः

अथ कियन्तो विद्यन्ते वर्णा इति जिज्ञासायां मनु राह, “लोका
नान्तु विद्वद्ध्यर्थं सुखवाङ्मरुपादतः ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निर-
वर्त्तयत्, “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयोवर्णा हिजातयः चतुर्थ एकजा-
तिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः” ब्राह्मण क्षत्रियविशामोक्षीवन्धनाङ्गकी
पनयनसंस्कारसत्त्वाद्दिजातित्वम् हिजन्मत्वमिति भावः । तथा च
स्मृतिः “मातुरग्रेधिजननं द्वितीयं भौक्षी वन्धनात्” शूद्रस्त्वेक जा-
ति रेक जन्मा तस्य तादृक् संस्काराभावात् । याज्ञवल्क्यो ऽ पि
“ब्राह्म क्षत्रिय विट् शूद्रा वर्णा स्त्वाद्या स्त्रयोदिजाः” ।

एते चत्वार एवामियवर्णा मूलरूपा इत्यर्थः एतेषामेव
सन्तति परम्परया विविधानां वर्णानामुत्पत्तिः । सन्ततिश्च तेषां
हिधोत्पत्त्या स्तत्र केचित् धर्म्यं पद्मानुगमनेन केचिन्नाधर्म्यं - संसर्गेण
च । तत्र विवाहितस्त्रीपूत्यन्ना धर्म्या अन्यश्रोत्यन्नास्तूधर्म्याः ।

विवाहचाष्टविधः

“ब्राह्मो देवस्तथैवार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः । गान्धर्वीराक्षसश्चैव पै-
शाचचाष्टमोऽधमः । अनु ३ अ २१ । तत्र श्रुतं शीलवते हिजाया
ह्ययत्रालङ्घ्यता कन्या दीयते न ब्राह्मो विवाहः यत्र वितते यज्ञे
पुरोहिताय कन्या दीयते दक्षिणारूपेण स देवः । यत्र वरादेकं गो-
मिश्रुनं द्वे वा समादाय कन्यादानं क्रियते स आर्धः । यत्र “युवामुभौ
सहैव धर्मं चरता”मिति वरकथयो रूपदिश्य कन्या प्रदीयते न

कात्यायनने भि कहा है कि औरस पुत्र के उत्पन्न होने पर सवर्ण
 दत्तकादि तृतीयांश के भागी होते हैं, और असवर्णों को केवल
 आसाच्छादन मिलता है। किसी पुस्तक में “तृतीयांशहराः”
 इस स्थानमें “चतुर्थांशहराः” ऐसा पाठ है। वशिष्ठने कहा है
 कि, दत्तकादिके ग्रहणके पीछे यदि औरसपुत्र उत्पन्न होय तो वे
 दत्तकादि चतुर्थांशके भागी होते हैं, परन्तु यदि औरसपुत्र यज्ञादि
 कार्यों में प्रचुरधनव्यय ना करे। यहाँ नाना प्रकार सुनिश्चनों
 के विरोध हटाने केलिये ऐसी व्याख्या की जाती है, कि ब्रह्मसूत्र
 वचन से जो केवल औरस पुत्र का धनभागित्व और दूसरीका
 आसाच्छादन का विधान पाया जाता है वह केवल असवर्ण
 क्षत्रिय और दत्तकादि के विषय में समझना चाहिए क्योंकि ऐसी
 व्याख्या से देश और कात्यायन के वचनों के साथ इसका एक
 वाक्यत्व होता है। नारदादि के वचन में औरसादि के अभाव
 पर जो क्षत्रिय दत्तकादि का धनग्रहणविधि लिखा हुआ है
 वह सर्वधनविषयक जानलेना और इसलिये ही दत्तकग्रहणके
 अनन्तर औरसपुत्र की उत्पत्ति होने में वशिष्ठ ने जो चतुर्थभाग
 का उल्लेख किया है वह दत्तकविषयक जानलेना। ऐसा देखकर
 और कात्यायन के वचनमें जो तृतीयांशग्रहण की विधि कही
 गई है वह उत्कृष्ट गुणयुक्त दत्तक केलिये सशर्भ लेनी, क्योंकि
 ऐसीव्यवस्था से “उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य हि दत्तिसः

सहरेतैव तदकथं सम्प्राप्तो ऽ प्यन्यगोत्रतः —

इस मनुवचन से उस की एकता होती है । कई कहते हैं कि, वह तृतीयांश का विधान क्षेत्रजविषय है क्योंकि “समश्रयन भोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुतः, अर्थात् असवर्ण औरस भी समश्रयनका भागी होता है और क्षेत्रज को तृतीयांश मिलता है और पुत्रिकापुत्रको चतुर्थांश मिलता है । इस ब्रह्मपुराण के वाक्य से उस विधानका ऐक्य होता है । जो किसी २ मुनिने दत्तकको वन्धुदायाद कहा है और किसी २ ने अदायाद कहा है, वह गुणवान् और निर्गुण के भेद में समझना चाहिये । जो पिताकी नाई समुदय सपिण्डी का धनभागी होता है उसका नाम वन्धुदायाद है और जो केवल पिता का ही धनभागी होता है उसका नाम अवन्धुदायाद है, क्योंकि “तेषां षड्वन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितृश्रेष्ठः” इस में जो “एवकार” है उसी से ऐसा अर्थ निकलता है । ऐसे दत्तकके धनग्रहण में जो पूर्वापेक्षित का वैषम्य देखा जाता है वह भी गुणवान् और निर्गुण के भेदसे समझलीना और औरसके भ्राता आदि के धन में द्वादशभ्रातृत्वसम्बन्ध से अधिकार होता है तादृश भ्रातृत्वादि सम्बन्ध से यथा सम्भव दत्तककाभी उस धन में अधिकार होता है । ऐसा धनी का यदि दूसरा पुत्र रहे तो जिसका पिता मर गया वैसे दत्तककी पुत्रको दत्तकके योग्य अंश मिलता है

और पुत्रान्तर न रहे तो उसका सर्वधनभागित्व होता है, किसीने आशंका की कि जैसे पौत्रको अपने पिता के योग्य अंश मिलता है, वैसे ही दत्तक के लेनेवाला पिता यदि पितामहका औरस पुत्र होतो दत्तकको भी अपने पितृव्य के साथ समानांश मिलना चाहिए। इसरीतिसे दत्तकके पौत्रकोभी अपने पितृव्यके साथ समानांश मिल जावे, ऐसी आशंका नहीं होसकती; क्योंकि पुत्र यदि दत्तकहोय तो उसको केवल चतुर्थांश मिलता है तो पौत्रके दत्तकघोनेपर उसको किस प्रकार समानांश मिल सकेगा। इस लिये इसमें ऐसी व्यवस्था करनी चाहिये कि अपने सदृश पिता का जैसा अंश शास्त्र से सिद्ध हुआ है पुत्रको भी ऐसा ही अंश मिलना चाहिये और पौत्रप्रपौत्रादि में भी इसी प्रकार जानना। ननु क्षेत्रजदत्तकादिनां सामान्यधनाधिकारि-त्वेऽपि राज्येऽनधिकारः श्रूयते यथा “औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिमएवच । गृढोत्पन्नोपविद्वद्य भागार्हास्तनया इमे । कानीनश्च सहोदरश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा स्वयं दत्तश्च दासश्च षडिमे पुत्रपांशुलाः । अभावे पूर्वपूर्वेषां परान्समभिधेचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्ये न योजयेत्” तथा “न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिधेचयेत् । पितृणां साधयन्नित्यमौरसे तनये सती”ति उच्यते शास्त्रान्तरसदभावे विशेष शास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव लाघवात् । अतएव पूर्वपूर्वाभावे पराधिकारबोधकं हि पूर्वं वाक्यं प्रागुक्तनारदादिवचनैकवाक्यतया समग्ररान्यमेव विषयीकरोति, परवचनञ्च सत्योरसे क्षेत्रजदत्तका

वर्णविवेकः

अथ क्रियन्तो विद्वन्ते वर्णा इति जिज्ञासायां मन्त्राह, "लोका-
नान्तु विद्वद्ध्यर्थं सुखवाहकपादतः ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निर-
वर्त्तयत्; "ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्तथो वर्णा हि जातयः चतुर्वर्णकजा-
तिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः" ब्राह्मण क्षत्रियविशामोक्षो बन्धनाङ्गको
पनयनसंस्कारसत्त्वाद्दिजातित्वम् हि जन्मत्वमिति भावः । तथाच
स्मृतिः "मातुरग्नेधिजननं द्वितीयं भोक्षो बन्धनात्" शूद्रस्वेक जा-
तिरेक जन्मा तस्य तादृक् संस्काराभावात् । याज्ञवल्क्यो ऽपि
"ब्राह्म क्षत्रिय विट् शूद्रा वर्णा स्वाद्या स्वयोदिजाः" ।

एते चत्वार एवामियवर्णा मूलरूपा इत्यर्थः एतेषामेव
सन्तति परम्परया विविधानां वर्णानामुत्पत्तिः । सन्ततिश्च तेषां
दिशोत्पत्त्या स्तत्र केचित् धर्म्ये पश्चानुगमनेन केचिच्चार्धः संसर्गण
च । तत्र विवाहितस्त्रोऽप्यत्रा धर्म्या अन्यथात्वात्तास्तु धर्म्याः ।

विवाहघाटविधेः

"ब्राह्मो देवस्तेवैवर्षः प्राजापत्यमथः सुरः । गान्धर्वोराक्षसश्चैव धे-
शाचघाटमोऽथमः । अनु ३ अ २१ । तत्र सुत शीलवति हिजाया
स्य यत्नात्कृता कन्या दीयते स ब्राह्मो विवाहः यत्र चितते यत्र
पुरोहिताय कन्या दीयते दक्षिणारूपेण स देवः । यत्र वरादिकं गो-
मिधनं दे वा समादाय कन्यादानं क्रियते स चार्धः । यत्र "यवामुभौ

प्रज । पत्यः । कन्यापक्षीयेभ्यः कन्यायैच दृष्टिणं दत्त्वा यो विवाहः क्रि
यते स आसुरः । वरकन्ययो रिच्छया यः परस्परं सयोगो भवति स
गान्धर्वः ; रुदतीं कन्यां वलादादाय यो विवाहो भवति स राजसः ;
पैशाचस्तु सुप्तायां मत्तायां प्रमत्तायां वा कन्यायां रहस्यपगमनम् ;

संक्षिप्तसमालोचनम्

वयमतीव कृतज्ञहृदयेन वक्ष्यमाण मासिकपत्रयोः प्राप्तिं स्वीकुर्मः
भारतेन्दुः । लवपुरस्थित प्रसिद्ध गोस्वामिकुलसमुज्ज्वेन पण्डित
श्रीज्वालादत्तनामधेयेन महोदयेन हिन्दीभाषारसिकानामन्तस्त
मोऽपनीदनाय लवपुरे मित्रविलास यन्त्रे प्रकाशितः नवाभ्युदितो
ऽपि भारतेन्दु वल्लिदुरिव सहृदय हृदयचमत्कारमावहति । अत
आशास्महे चन्द्रमस इवास्य प्रात्यहिकीं हृदि । ज्ञानप्रदायिनीपत्रिका
लवपुरपुरस्थितज्ञानयन्त्रे मुद्रितः । अस्याः सम्पादकः प्रसिद्धनामा
श्रीमान् नवीनचन्द्रराय महोदयः । नाममात्र मप्यस्य महोदयस्य
पत्रिकायाः सम्यक् परिचायक मेव, तथापि कथ्यते ज्ञानप्रदायिनीयं
यथार्थनाम्नी अस्यां बहवो हि ज्ञानप्रदा विषया सन्निवेशिताः
येषामध्ययनेन जनानां परमोपकारो भविष्यति । वयं तत्र वेदवि
षयकं मेकं प्रस्ताव मुदृष्ट्य पाठकेभ्य उपहरामः । यथा —

मेघदूतचिपकम्

यत्र श्रीमन् कलयसि पुरा तत्पुंरं पद्मपूर्वं
धीराङ्गरैः स्फुरितमभितो हारहाराभिरामम् ॥
पक्वालीटैरसृतमधुरैर्नव्यभव्यैश्च टङ्कैः
सौम्यै यस्मिन् सति नन जनामन्वते यां दृष्टाय ॥ २३ ॥

श्रीमदन्व तरिकरतलस्थान् गङ्गाङ्गेयकुम्भ-
श्रृङ्गातत्सान्द्रासृतरसशरीरविन्दु-वीथीविवर्तम् ॥
पक्वं शीतं गुरुसमग्रं पितृवातामपद्मं
नूनं स्वादु त्वयि घनं गते यत्र धन्याश्च दन्तु ॥ २४ ॥

भुक्तां राज्ञं दृष्टमिव जहत् समिमानाथ्यराज
स्तप्ता यस्मिन् सुचिरमगमद्योगिगम्यां सति ताम् ॥
नन्दिले च शुचिमुनिजने तत्र तत्त्वा त्रिनेत्रं
भक्त्या भूयः प्रयतसलिलैस्तीक्ष्णैर्दृष्ट्याभिपिबु ॥ २५ ॥

यत्र द्वेधा कशिपुसलभं चारु च क्षीरमेवं
तत्राप्येवं मधुशुचिमुखी सा हसन्ती तथैव ॥
किन्तु द्वेधापि च नहि पुनः कश्चनोद्वेगधारी
हन्ता धीरो न च खलु तथामित्रकुत्रापि यस्मिन् ॥ २६ ॥

मन्ये धाता सकलभुवनभागी गजानां
कारं कारं सुचिरमनघं सर्वमेकवसारम् ॥
काशीरान् स स्वयमनुपमान् साधुतेनैव तन्व
न्द्यन्त्येवं विरमति न भो अहं तादृष्टदृग्भिः ॥ २७ ॥

सुदोका गोस्तनीद्राक्षा हारहाराचसामतेति हलायुधः ॥ २३ ॥

सोदराख्यस्तोर्थं विशेषः काशीरे नीलपूराणप्रसिद्धः ॥ २५ ॥

कशिपुवस्त्रमन्त्रश्च शुचिमुखोऽग्निमुखो पवित्र मुखो नारीपक्षे ॥

कीर्तिस्तोमैरिव हिमकणैस्तावकैर्भीतिकामै
 रभ्यादित्सौ भवति यदलंकर्तुं मम्भोद विष्वक् ॥
 क्षिवाजौव्यः सहकलकल सप्रहासं सहर्षं ॥
 वर्षयुस्तास्तुलितदलितश्यामकञ्जानपाङ्गान् ॥ २८ ॥
 विष्वक् तनुर्नपिहि मिहिकाचन्द्रेणुप्रवर्धं
 यस्मिन् यावत् कचिदपि न तु प्रेक्षसे चन्द्रेणून् ॥
 गर्भे नक्तं दिवमपि दधत्युपपवन्तावरीकौ
 हन्त द्रव्यस्यपि नहि सखे उपपवन्तो लतागैः ॥ २९ ॥
 पारत्तीनां परिणतिरियं किन्तु सन्ध्याभ्रशोभा
 पर्यायः किं किमुत हुतभुग्ज्यालसर्वानुवादः ॥
 एषाहंस्वित् प्रतिहतिरसस्यातवन्भूकपन्तिः
 किवा विद्योतितदशदिशं विदुसाणां विवर्त्तः ॥ ३० ॥
 संप्रत्ता या द्विजपरिषदे प्राग्जलोकेन राज्ञा
 माणिक्याली किमुतविधुतापूर्णभूत्यैनया मा ॥
 इत्थं तर्कास्तववहुविधास्तस्मैविष्यन्ति दृष्ट्वा
 धीर क्षेत्रं विकसिततरं बाहुले सोम्य यस्मिन् ॥ ३१ ॥
 युग्मम् ॥ काश्मीराणामनङ्गकशुणान् पालकाञ्चोलनागा
 ऋत्वा शेषः क्षितिमुदगमन्महत् भित्त्वा दिदृक्षुः ॥
 तस्मैवासौ फणसणिष्टणिर्भाति किं तर्कद्वयं
 यस्मिन् दृष्ट्वा तवतु भविता कुङ्कुमालीं प्रफलाम् ॥ ३२ ॥

अभ्यादानसारभः तत् कर्त्तुं भिक्षोः यत् काश्मीरमंडलं ॥ ३२ ॥
 काव्यचोर धेंद्रेणु रिति त्रिकाङ्गशेषः तिपूषभे विगतारोको ॥ ३२ ॥
 पारतोपपपरकतरम् आरम्भवमुर्णिकारम् पारमतो नवमालिकेति
 शारदातिलके ॥ ३० ॥ कर्णतुल्याजलोको नाम राज्ञारोजतरङ्गिणी

विविधविद्या

शुक्लयजुर्वेदः वाजसनेय संहिता माध्यन्दिनीशाखा ।

ॐ

अथ दर्शपौर्ण मासयागो प्रथमोऽध्यायः १ मकण्डिका

इधेतोर्ज्ज्वा वायव स्व देवोवः सविता प्रार्पयतु अष्टतमाय कर्मण
 आप्यायधुमन्त्याइन्द्रायभागन्न जावतीरनमोवा अयच्छामावः स्तेन
 ईमत् बाधम् ०० सोध्वा अस्मिन् गोपतीस्थात् वक्षीय्यजमानस्य प
 शून् पाहि ॥ १ ॥ टोका (तवोनटोका (हेमाखे) इधे 'हृष्यै' त्वा त्वां (हि
 गवि) 'जर्ज' (यत्ताय) 'त्वा त्वां' चञ्जकरोमि । हेवत्साः यूयं
 मातृश्वः सक्ताणां अन्यथ (वायवः) गन्तारः 'स्य' भवत । (हेगावः)
 'सविता देवः शीतमानः परजेश्वरः 'वः' युष्मान् प्रापयतु (प्रभुतल
 गोपितं वन) गमयतु अष्टतमाय कर्मणि यज्ञाय हे 'अध्व्या' हन्तुमयो
 स्या (गावः) 'इन्द्राय' भागं चौरं 'आप्यायधु' समन्तादव्यध्वं । 'प्रजा
 यतो' बह्वपत्याः 'अनमोवाः' नास्तिव्याधि रीसां ताः 'अयच्छा' यच्छा
 रूपप्रवन्त रोग रहिताः । 'वः' युष्मान् (अपहन्तुं) 'स्तेनः' चौरः 'माइश
 तसमर्थीमाभूत् । 'अध्वगंसः' हिंस्रजन्तवः (हिंसां कर्तुं, समर्थी
 (मा) नाभूत् । (हेगावः यूयं) 'अस्मिन्' गोपती युष्माकं पत्यो यजमा
 ने 'धवाः' शश्वतिकीः 'वक्षी' बहुविधाः 'स्यात्' भवत । हेपलाशगान्ति
 त्वमुन्नत प्रदेशे स्थित्वा प्रतीजमाणामतो यजमानस्य पशून् पाहि ॥

अर्थ । (हे शास्त्रे) ईप्सित (वृष्ट्यादि) प्राप्तिके निमित्त तुम्हें मैं काटता हूँ
 वल प्राप्त होनेके निमित्त तुम्हें (भीषाकरता हूँ) । 'हे बछड़े' तुम अप
 नी माता गौवों के पास से भाग जाओ । 'हे गायों' घेततमकारण (वज्र)
 के निमित्त परमेश्वर तुम्हें (बड़े लगभुक्त वनसे) भेजे । हे अवध
 (गौवों) इन्द्र के निमित्त भाग (दहि हेतु पुष्प) को तुम बड़ाओ
 (तुम) प्रजावती, यक्षराज्य रहिता और सबे व्याधि रहिता होवो ।
 चार तुम चुरा न सको । पापी हिंस्रजन्तु तुम हिंसा न कर सकें
 तुम इस (अपने) भीषति (रक्षक) से पास चटख होकर और (सन्तान
 प्रसवादि द्वारा) बटकर रहे । (हिंसा को टहनी) तुम वज्रमान के पक्ष
 ओंको रक्षा करो ॥

वक्तव्य । महीधर जो भाष्यकार कहते हैं कि दर्श नामक शास्त्र से
 दहि को आवश्यकता होती है उस दहि के निमित्त गो देहवादि
 कार्य सम्पदन से उक्त सन्तोंका प्रयोग होता है । पहिले गायसे
 बछड़े को पृथक् करने के निमित्त एक लकड़ी का छटो आवश्यक
 होता है । उस छटो के काटने के समय उक्त काष्ठिका का पहिला
 भाग प्रयुक्त होता है ॥ बछड़े को पृथक् किये बिना धनीसे दूध
 सञ्चित नहि होता इसलिये बछड़े को पृथक् करते हैं ॥

विद्योदयोर्वि श

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश महावाक्येन सांख्येन सव्यादितः

चरत राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विश्वदासु जवांसिनी सुमनसागलसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकाराग्नी-लोक्तवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयोगिराकुर्था दविद्यातिमिरभुवि ॥

खण्ड ११]

जनवरी १८८२

[१ महमा

सूची

पृष्ठे

दत्तकचन्द्रिका

... ४८ — ५६ "

सिद्धान्तकौमुदी

... १ — २ "

श्रीरामभोवम्

... ३ — ४ "

लुधा

... ५ "

जाहीरे

एल्बर्ट नामके यन्त्रे लाक्षादिलवाग्राय नामधेयेन मुद्रितः

पुत्र होवे तो वह उस्का लेनेवालेका उस्केपिताका और उस के दादाकाइन दोनों का स- सपिण्डन करे और यदि लेनेवालाभी दत्त कही तो उस्काऔर उस्केलेनेवालाका और उस लेनेवाले के पिता का सपिण्डन करे और यदि दामुश्यायण ही तो उस दामुश्यायण, और उस्के पिता औरपितामहका और उस दामुश्यायण के लेनेवाला, तथा उस्कापिता और पितामहइन छ पुरुषों का सपिण्डनकरे। औरदत्तक जब आप पार्वणकरेगा तो उस्में जिन्का देवतात्व है, दत्तकके पुत्र से क्रिये हुए सपिण्डोकरणमें भी उन्का देवतात्व होता है,। दत्तकका पुत्र, दत्तकका सपिण्डोकरण उस्के लेनेवालेके साथ औरउसके तीन पितरोंके बीच दोनोंके साथ करेगा और दत्तक के पौत्र दत्तक और लेनेवाले के तीन पितरों के बीच में एक के साथ करेगा। चतुर्थ पुरुष में छेद होगा इस्का तात्पर्य यह है कि जो जब जिस्कासपिण्डो करण करते हैं उस्के पितादि तीन पुरुषोंका ही करते हैं चतुर्थ पुरुष में सपिण्डन तो निषिद्ध ही है तब यहां जो पुनर्वा-र निषेध किया इस से जनाया कि यह नियम है क्योंकि सिद्धवातका पुनर्वा-र कथन हुआ है और यह भी कहा है कि सपिण्डता विषीक्षी है और उस्के उपरान्त पुरुषोंकी लेप भाजकहते हैं जो नव्य पुराण में सापिण्ड्य को सामपीरुष कहा है वह सामान्यविधान है। इस विशेष विधान के द्वारा उस्का भी बाध हुआ समझना।

अतएव हारीतेन। लेपिनस्त्रीन् वाचक्षाणः

आसप्तमादित्येके इति पचान्तर-पूर्व्वं सङ्गच्छते तदेव संश्रु-
 ह्यान्वलीकृतम् । दत्तकानान्तु पुत्राणक्तं अपण्ड्य स्थापित्तिपौरुषम् । ज-
 नकस्य कुले तद्वद् बहीतुरिति धात्रे इति । यदिदमुभयतः त्रिपुरुष-
 सापिण्ड्याभिधानं तत् दशमुष्यायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकदयेन सपि-
 ण्ड्याभिधानात् । शब्द दत्तकस्य तु "गोत्ररिक्थे जनयितुर्नहरेद्वि-
 मःसुतः गोत्ररिक्थानुभः पिण्डोव्यपैति ददतः स्वधेति" प्रागुक्तमनु-
 वचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतिग्रहोक्त - कुलएव सापिण्ड्य मिति

यह दारौतने भी कहा है कि जो सामपौरुष सापिण्ड्य है वह सबके मत में वही और यह जो त्रिपौरुष सापिण्ड्य है वह अपने उत्पादक पिता और लेनेवाले पिता के कुल में समझना चाहिये । यह वचन दशमुष्यायण पर है । शब्ददत्तक का पूर्व्वोक्त "गोत्ररिक्थे जनयितुः" इत्यादि मनुवचन के द्वारा अपने उत्पादक पिताके कुल में सापिण्ड्य निपिड हुआ । केवल लेनेवाले पिता के कुल में ही उसका सापिण्ड्य रहता है ।

यत्तु, वृद्धगौतमीयम्—सगोत्रेषु कृताये स्पर्द्धत्तक्रीतादयः सताः
 विधिना गोत्रतां याति न सापिण्ड्य विधीयते । सगोत्रेषु मध्ये कृता
 अपि दत्तकादयो विधिनैव गोत्रं भजन्ते, परन्तु तेषु सापिण्ड्यनीत्य-
 यते सगोत्रेऽपि सापिण्ड्यानुपपत्तौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानु-
 पपत्तिरिति । तच्च पुत्रान्तरवत् सामपौरुष सापिण्ड्य प्रपत्तौ निषे-
 धकं सापिण्ड्य प्रयुक्त दण्डादौचादि प्रतिषेधकं नतु सामान्यतः

सापिण्ड निषेधकं उक्तं निवालिपत्रस्य

ब्रह्मगौतम ने जो उक्तं नामान् गोत्र में जो दत्तक वा
क्रीतादि पुत्र किये जाते हैं। अतः से ही सगोत्रत्व को प्राप्त होते
हैं परन्तु उक्त सापिण्ड नहीं होता; इस वचनसे सामान्य गोत्र
में किये हुए दत्तकादि में भी जब सापिण्ड निषिद्ध हुआ तब प
रगोत्रमें से किये हुए दत्तकादिमें किसप्रकार सापिण्ड होगा
इस का उत्तर यह है, कि इस वचनसे सामान्य सापिण्ड का
निषेध हुआ वा सापिण्ड में जो दशाह अशौच होता है उसका
निषेध हुआ। यह नहीं कि एक बार ही सापिण्ड का निषेध हु
आ क्योंकि पूर्वोक्त वचनों से दत्तकादिमें सापिण्ड को सिद्ध हुई

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः । तत्र शुद्ध दत्तकस्य जन
ककुले परस्पर सशौचं नास्त्येव, गोत्र पिण्डनिष्ठत्वा अशौच निष्ठ
त्वेन सिद्धत्वात्, द्यामुप्यायणस्य तु उभयत्रैवाशौचमिति । ब्रह्म
पुराणे दत्तकस्य स्वयन्दत्तः क्षत्रियः क्रीत एव च अपवित्राद्य ये पुत्रा
भरणोद्याः सदैव ते । भिन्नगोत्राः पृथक् पिण्डाः पृथक् वंशकराः
स्मृता जनने मरणे चैव चाहाशौचस्य भागिनः । पराशरः । भिन्न
गोत्रः सगोत्रो वा नीतः संस्कार्य चेच्छ्रया । जनने मरणे तस्य चाहा
शौ । च विधीयते । तथा—औरसं वर्जयित्वा च सर्ववर्णेषु सर्वदा
क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च स्मृतेषु च । अशौचन्तु विराट् स्यात् च
मानमिति निश्चयः । सर्वदा उपनयनानन्तरमपि अत्र सगोत्रस्यापि

विधिना जनकगोत्र विच्छिन्तित-पूर्वक - यहीदशोचप्राप्तावसगीन दत्तकाविशेषात् । तत्राहाशोचयुक्तं युक्तमेव । तथा दत्तके अक-
तोहाहे पश्चाज्जातस्यौरमस्य विवाहे न परिवेदन-दोषः, नवा दत्त-
कस्यायजसोदरात् पूर्वं विवाहकरणेऽपि क्षतिः ।

उन दत्तकादिमेंसे शुद्ध दत्तकके जनक कुल में अशीच नहि
होता क्योंकि गोत्र और पिण्डकी निवृत्ति से अशीचकी भी निवृ-
त्ति सिद्ध हुई है । दशमुखायण का उभय कुलमें अर्थात् अपनेउ
त्पादक पिता और लेनेवाले के कुल में अशीच होता है । ब्रह्म पुराण
में भी लिखा है कि दत्तक, स्वयंदत्त, कृत्रिम, क्रीत, और अपविद्ध
ये सब पुत्र सर्व्वदा पोषणीय हैं । ये सब भिन्नगोत्र, पृथक् पिण्ड
और पृथक्वंश कर कहलाते हैं इनके जनन और मरण में तीनदिन
अशीच होता है । पराशरने भी कहा है कि यदि भिन्नगोत्र वा
समानगोत्र से दत्तकादिकिए हुए हों तोउन सब के जनन और
मरणमें तीनदिन मात्र अशीच होता है और यह भीकहा है कि
समुदाय वर्णोंमें औरस पुत्र कोछोड़कर लेचजादि पुत्र उत्पन्न होने
पर और मरण पर केवल तीन रात ही अशीच होता है । चाहे यह
पुत्र उपनयन संस्कार के पीछे भी मरे तोभी इनके तीन
रातअशीचहोता है । और यदि दत्तक का विवाह न होतो
दत्तकलेने के पीछेउत्पन्न हुए पुत्र के विवाह होने पर परिवे
दन*दोषनहिहोता वैसे ही यदि दत्तकअपने अग्रज भ्राता
के पहिलेविवाहकरेतो उसमेंभी परिवेदन दोषनहीं होता

ननु शुद्धदत्तकस्य जनककुलं सापिण्ड्य विच्छेदस्य दर्शितत्वात् तत्र विवाहः प्रसज्येत प्रसज्येत च द्वासुध्यायणस्यापि त्रिपुरुषानन्तरित कन्या सन्ति परम्परया विवाहः । मैवं “असपिण्डा च या मातु रस गीत्रा च या पितुः । साप्रशस्ता द्विजातीनां दारकस्यैषिभैर्युने” । चकारात् पितुरसपिण्डाच्च इतिमनुवचने ग्रहीतृमात्रगीत्रस्यापि दत्त कस्यजनकस्यापि सपिण्ड्यसगीत्रावर्जनाय पितुरित्तिपदोपादानात्, नच तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे तत्त्रिपुरुषानन्तरितक न्यासन्तेर्ज्विवाहः केन वार्यते पितृसापिण्ड्यसगीत्रत्वयोरभावादि तिवाच्यम्, यतोविवाहे नैतत् सापिण्ड्य सुपयुज्यते किन्तु सर्वसाधारणंपारिभाषितं पितृपक्षे साप्तपौरुषं मातामहपक्षे पाञ्चपौरुष चेतिनकाप्यनुपपत्तिः । तत्प्रपञ्चस्तुतत्र तत्र वक्तव्य इति ।

अब यह आशंका हुई कि शुद्ध दत्तक के अपने उत्पादक पिताके कुलमें सापिण्ड्यके विच्छेद होने से वहां उसके विवाहकी प्रसक्ति हुई और द्वासुध्यायण के भी तीनपुरुषों के उपरांत कन्या के साथ विवाहकी प्रसक्ति हुई क्यों कि उत्पादक पिताके कुलमें तीन पुरुष के ऊपर उसका सापिण्ड्य नहीं रहता । यह आशंका किमीकामकी नहीं क्योंकि “असपिण्डाचयामातु रसगीत्राचयापितुः” अर्थात् जो कन्या माताके साथ सापिण्ड्य नहीं रखती और जो पिताके साथ सगीत्रा नहीं होती वही कन्या विवाहमें प्रशस्त है इस वचन में “असगीत्रा” च यहाँ चकार के द्वारा पिताके भी सापिण्ड्यका नि

पेध हुआ और “पितुः” इसपदसे उत्पादक और लेनेवाला इनदोनों का ही ज्ञान होता है । यदि ऐसा हुआ तो किसीने आशंका की कि यदि दत्तक के लेनेवाला पिता दत्तक ही तो उसके तीन पुरुष के ऊपरान्त कन्या से विवाह किसीप्रकारसे निषिद्ध नहीं होसकता । क्योंकि वहाँ पिताके सापिंड्य वासगोत्रत्व नहीं रहता” ऐसा भी नहीं कहना क्योंकि विवाह में जो सापिंड्य का ग्रहण होता है वह सर्वसम्मतपितृपक्षमें सामपौरुष सापिंड्य और मातृपक्षमें पंचपौरुष सापिंड्य का ग्रहण होता है ।

अथ दत्तकविभागः । तत्र वृहस्पतिः । एक एवोरसः पुत्रः पित्रस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणां मातृशस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनम् । शेषाणां ये तत्वांशभागित्वेन निषिद्धास्तेषां । आनृशंसं दद्यात् । प्रजीवनं भरणम् । तथा यमः । पुत्रास्तु दादशप्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः । नतेषां षड्वधुदायादाः षडदायाद्वांधवाः । स्वयमुत्पादितस्वकी द्वितीयः क्षेत्रजः स्मृतः । तृतीयः पुत्रिकापुत्रो जातिधर्मविदेविदुः । पौनर्भवश्चतुर्थः स्तृकानीनः पंचमः स्मृतः । गृहे च गृहोत्पन्नः षडेते पिण्डदायिनः । अपविद्धः सहोदय दत्तः कृत्विम एव च । क्रीतश्च पञ्चमः पुत्रश्चैव । पनयते स्वयम् । द्रव्येते सङ्करोत्पन्नाः षडदायाद्वान्धवाः । नारदः । ओरसः क्षेत्रजश्चैव पुत्रिकापुत्र एव च । कानीनश्च सहोदयः गृहोत्पन्नस्तथैव च । पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रीतः कृतस्तथा । स्वयं चापगतः पुत्रा दादशते प्रकीर्तिताः । तेषां षड्वधुः

दायादाः षडदायाद वान्धवाः पूर्वः पूर्वः स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो
 यो य उत्तरः क्रमादेते प्रवर्तन्ते मृते पितरि तद्वत् । ज्येष्ठस्य ज्ये
 यस्योऽभावे जघन्यो यो य आप्तुयात् । पूर्वः पूर्वाभावे उत्तरोत्तरेषां
 द्रविणार्हत्वमित्यर्थः । औरस क्षेत्रज पुत्रिकापुत्र पौनर्भव कानो न गृ
 ढोत्पन्न सहोद दत्तक क्रीत स्वयमुपागतापविद्ध यत्र क्वचनोत्पादिता
 नभिधाय विष्णुः तेषां पूर्वः पूर्वः श्रेयान् स एव दायहरः सचा
 न्यान् विभूयात् । औरस पुत्रिकापुत्र क्षेत्रज गृहज कानो न पौनर्भव
 दत्तक क्रीत कृत्रिम स्वयन्दत्त सहोदोपविद्धानभिधाय याज्रबल्यः”
 पिण्डदोऽग्रहरश्चैषां पूर्वाभावे परः परः ।

दत्तक दाय भाग विधि ।

बृहस्पति ने कहा है कि एक औरस पुत्र ही पितृधन में सम्पूर्ण
 अधिकारी होता है । और अपरों को दया करके भरण पोषण के
 लिये कुछ धन देना चाहिये । अर्थात् वे अंशभागी नहीं होते हैं ।
 यमने कहा है कि जो द्वादश प्रकार के पुत्र हैं उनमें से छः वन्धु
 दायाद और छः अदायाद वन्धु अर्थात् औरस, क्षेत्रज, पुत्रिकापुत्र
 पौनर्भव, कानो न, और गृहोत्पन्न, ये छः वन्धुदायाद और पिण्ड
 प्रद हैं और अपविद्ध, सहोद, दत्त, कृत्रिम, क्रीत, स्वयंप्रागत, ये
 सब अदायाद वन्धु हैं । नारदने भी कहा है कि औरस, क्षेत्रज, पुत्रि
 कापुत्र, कानो न, सहोद, गृहोत्पन्न, पौनर्भव, अपविद्ध, दत्त, क्रीत,
 कृत्रिम, और स्वयंप्रागत, ये द्वादशपुत्र हैं इनमें से छः वन्धु दा

शिबान्तकौमुदी

वचनस्य द्वे श्रोत्र-विख्यातदेशाकरणस्य पाणिनिनिबन्धकं
 मतं प्रकाश्य साध्यतं यूरोपीयानां तद्विषयकारभिमतानि प्रकाशयितुं
 छातनङ्कुल्याः । तत्र प्रथमं वर्त्तमान यूरोपीयसंस्कृतभिन्नप्रवरस्य
 विद्वद्वरस्य श्रोमती विवरस्याभिमतं प्रकाशयते । तेन हि स्वकृतभार
 तीय शास्त्रेतिहासपुस्तके व्याकरण-समालोचन-प्रसङ्गे पाणिनेरेव
 कथयासात्, स प्रथमं पाणिनिनिर्णीतस्य व्याकरणस्य भूतः प्रणसां
 छातवान् । यथा स्वव्यस्तशिल्पकौशलाविनिर्णीतं गृहमिवैषा पाणिनि
 निर्णीतिः सद्य एवदर्शकानां चेत्यस्यतुक्कते । तथाऽसंख्यभातु
 स्वरूपाविर्भावेन शब्दसाधनपद्धतिभिः कुकौशलाभि रेतवि व्याकरण
 सपरदेशीयसजातीय ग्रन्थानामुपरि वर्धति । एतदृश्यस्य प्रत्य
 ङ्गमेव रचयितुरतुल्यप्रतिभां प्रख्यातवतीत्यादि । इत्थं स्तुतिवादं
 छात्वा स पाणिनेः स्थितिकालं विनिश्चेतुमेव प्रहस्योऽभवत् । यथा
 अथ षोडशसङ्ग साहित्यमहाद्वयेन खृष्टप्रादुर्भावात् चतुःषष्टवत्सर
 पूर्वं पाणिनेरवस्थानमासीदिति साधयितुं यत् प्रयत्नः कृतस्तस्य धै
 र्य । यतः कथासरित्सागरनामधेयोल्लिख्यौघदादश-षष्टवार्षिकी
 ग्रन्थोल्लेख्य प्रधानाय-लक्षणं । परं पञ्चदशशतवत्सरपूर्वराज्ञी
 स्वामये तादृगाधुनिकस्य कथासरित्सागरस्य किञ्चत् पासाश्वम
 स्तीति न ज्ञायते । अपिच खृष्टीय सर्वव्याप्त शतवत्सरे भारतप्रवासस्य
 प्रवृत्तेन कुशान्सङ्ग नाज्जा चैवपरिज्ञाजकेण पाणिनेरवस्थानप्रमथा

दिकं यथावर्णितं तेन सह कथासरित्सागरस्य सम्यक् वैपरीत्यमेव
 लक्ष्यते होयान्सङ्गनामधेयेन हि पाणिनिद्वयस्य नामोक्तेः खः कृतः ।
 एक औपन्यासिकसमयवर्त्ती द्वितीयो बौद्धावतारात् ५०० वत्स
 रानन्तरं जातः । बौद्धात् ४०० वत्सरानन्तरं कनिच्च नामा नृप
 तिर्वभूव । सहि नृपतिः ४० खृष्टाब्दे वर्त्तमान आसीदित्यवधारि
 तं, ततएव द्वितीय पाणिनेः १४० खृष्टाब्दे स्थिति काल इति वि
 ज्ञायते । तेनेत्यमभिहितं यत् तदावगमनकाले सिन्धु, नद तीरव
 र्त्तिनि फोलोठोलोनामधेये नगरे कश्चिद्ब्राह्मणवालः पाणिनि
 रित्यभिहितआसीत् । सच पाणिने रवतार इति तात्कालिकी
 प्रसिद्धिः ।

भाषातत्त्व नियमानुसारेण संस्कृतशाला तुरीयशब्दस्य चीनभाषायां
 फोलोठोलस इति रूपं भवति । अन्यैश्च वैयाकरणैः पाणिनेः पर
 वर्त्तिभिर्भगवान् पाणिनिरेव शालातुरीयेति नाम्नाऽभिहितः ।
 पाणिनिभारतवर्षस्योत्तरपश्चिमप्रदेशीय विभाग विशेषेणैव जन्म
 ग्रहञ्चकार नतु प्राच्यप्रदेश इति तदग्रम्योय देशनामोक्तेः खेन प्रती
 यते । यद्यपि तदग्रम्ये प्राच्यदेशानां मपि केषाञ्चित् समुक्तेः स्वी
 दृश्यते तत्र तस्य पश्चात् प्राच्यदेशे निवसनमेव हेतु रिति प्रज्ञायते ।

वाटलिंग साहेजेन पाणिनेः समयनिर्द्धारणार्थं हे प्रमाणेऽवलंबि
 ते । तत्र प्रथमं पाणिनिरमरसिंहस्य प्राग्वर्त्ती, सचामरसिंहः खृष्टीय
 प्रथमशतवत्सरे प्रादुर्बभूवेति तद्धि अमरसिंहस्य तत्समय वर्त्तितां

खण्डयद्विरश्नाभिः खण्डितमेव । द्वितीयं राजतरंगिणीहस्तान्तं भव
लम्ब्य समुद्गावितं । राजतरंगिणीनाम कथासरित् सागरवत् न स
म्यक् प्रामाण्यमर्हतीति पथमती हेय पक्षे स्थिता तथापि तत्र पा
णिनेः समयनिर्धारणं नामोदीच्य दाक्षिणात्यबौद्धवत्सराणां
सन्धिग्रन्थं कृत्वा कृतं मित्यग्रहेयमेव ।

राजतरङ्गिण्यां वर्णितमस्ति यदभिमन्यु, नामधेयस्य नृपते रशु
जया पतञ्जलिकृत महाभाष्यचन्द्रेण तद्राज्ये प्रचारितं सोऽपि चन्द्र
स्वयमपि व्याकरणग्रन्थमेकं निर्यमे । उदीच्यबौद्धानां मते तस्या
भिमन्यो रव्यवहितपूर्व-वर्ती कनिष्ठनामा नृपतिर्बुद्धस्यस्यो
४०० वत्सरानन्तरं जातः

श्रीरामस्तोत्रम्
(१०५)

भ्रमामि भ्रान्त्याहं विषयसृगलक्ष्णार्णवपयः
पिपासुस्त्वत् प्रेमासृतरसं विट्पूजो यदितदा ।
कथं कस्मात् केन क्व च क इममानन्दयतु वा

हरे राम इत्यादि ।—
(१०६)

शरीरं न स्थायि क्षयि विषयं सङ्गीन्द्रियसुखम्
मनो जानन्नस्मिन्नपि मम ममत्वं घटयति ।
गभीरे संसारार्णवपयसि मग्नं ममतया

हरे राम इत्यादि ।—

(१०७)

हृषीकेश ! क्वासि प्रबलवल्लभोगोन्द्रिगये
 गृहीतं संदष्टं विषय विषदद्वेषिरहितम् ।
 अथैतस्योद्वारं कुरु सद्य कालीयदमन !

हरे राम इत्यादि—

(१०८)

तपस्या वाक् दूरे ऽ स्तु, स-मुचितन्ध्यापिपतिता,
 कसा भक्तिः प्रायः प्रतिदिनमभूत् संशयशतम् ।
 असङ्गायग्रस्तं कुमतिपतितं पापिनमिमं
 हरे राम इत्यादि—

(१०९)

गुरुर्मे कारुण्यार्थं व द्रवहि तापत्रयशुनं
 विषन्नं पश्यन् मां स्मृत सकल दुःख प्रहरणम् ।
 भवन्तं श्रीरामं दशरथसुतं स्मारयति मां
 हरे राम इत्यादि—

(११०)

सीतारामासीमशक्तिर्भिमभङ्गभवार्णवान्
 निस्तारयति पापिष्ठान् मर्ज्यान् नामाश्रितान् जनान् ।

(१११)

सीता रामेति नाम द्वयमपि चरम् तारकं तारकार्णं

तारा सीतान्त वर्षादपि भवति तथा रामपूर्वाक्षराच्च ।

विष्णो रष्टाक्षरो वा शिव शरम मनु स्तारको रामनाम-

वर्षाभ्यां नाथनाथ प्रभवति न शिवायेति ताभ्यां विना तौ ॥

(२१२)

पावकं जगति तारकं तथा राम राम तव नाम केवलम् ।

व्यत्ययाक्षरजपात् किं फलं दुष्टदस्यु रभवन् मुनिर्महान् ।

इति भट्टपत्नीवासि-वासिष्ठानन्दचन्द्रशिरोमणि विरचितं श्रीराम

स्तोत्रं समाप्तम् श्रीतत् सत्

क्षुधा

क्षुधा-भोजनेच्छा । तत् कार्याणि यथा-व्याधयो निर्जिताः सर्वे

क्षुधयानृपसत्तम । कुण्डली मुकुटी स्रग्वी तथैवालङ्कृतोनरः ।

क्षुधाक्षी न विराजेत प्रेतवत्तृषितो नृणाम् । स्त्रीरत्नं विविधान्

भोगान् वस्त्राण्याभरणानि च नचेच्छति नरः किञ्चित् क्षुधयाकलुषी

कृतः । यथा भूमिगतं तोयं रविरग्निर्हिशुष्यति । शरीरस्यस्तथा

धातुः शुष्यते जठराग्निना । न शृणोति नचाप्नोति चक्षुषा नच

पश्यति । दहते विपते मुहः शुष्यते च क्षुधाहितः । मुक्तत्वं बधिरत्वञ्च

जडान्धत्वन्तु पङ्क्तुतां । रौद्रम् मर्यादाहीनत्वम् क्षुधा सर्वप्रव

र्तते । भगिनीं जननीं पुत्रम् भार्यां दुहितरम् तथा भ्रातरम् स्वजनं

वापि क्षुधाविष्टो न विन्दति ।

ज्ञान प्रदायिनी पत्रिका ।

यह मासिक पत्रिका ज्ञान प्रेस लाहौर से प्रति मास के प्रारम्भ में प्रकाशित होती है । २० पृष्ठ का इसका कलेवर है परन्तु साप्ताहिक महसूल समेत केवल १।) रखा गया है । सब विद्या का कुछ २ यथा क्रम वर्णन, सामयिक वृत्तान्त, और उपकारी विषयों के प्रस्ताव तथा धर्म और समाजिक नीति प्रभृति इसमें प्रकटित हुआ करती है । जिन्हे ग्राहक होनेकी इच्छा होवे मेरे नाम पत्र भेजे ।

श्रीनवीनचन्द्र राय,

श्रीरिवेण्डल कालेज,

लाहौर ।

श्री

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

भट्टपक्षीतः प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाभ्यनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकारभ्यो-लोककृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं १२] डिसेम्बर १८८३ [१२ सङ्ख्या

सूची

मिश्रजातीय जातीयवस्तुप्रदर्शनी	१२५—१२८
यूरोपीय-संस्कृतशिक्षा	१२८—१३०
विनयपीठकम्	१३१
पञ्चमैरक्तान् प्रति	१३२
भ्रातृपत्रम्	१३३—१३४
साहित्यदर्पणः—अलङ्कारपरिच्छेदः	१—१२

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारत्नम् लेन,

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नेन मुद्रितः ।

विज्ञापनम् ।

प्राकृतव्याकरणमिङ्गलपुस्तकालयाध्वज-लालासहरचन्द्रसमीपे

मूल्यं १।।।)

(लाहौर-संस्कृतपुस्तकालयाध्वज-लालासहरचन्द्रसमीपे
प्राप्तव्यं, ग्रहणं च भिन्नभावेदनं कार्यम् ।)

विशेषदृष्टव्यम् ।

सम्प्रति २४-परगणान्तर्गत-नैहाटी-समीपस्थ-महृपल्ली-ग्रामा-
दिद्योदयः प्रकाशते, इतः परं पत्रादिकं महृपल्लीं सम्पादकसमीपे
प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २।०

„ पत्राद्वयं २।०

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

संस्कृतश्रुतबोधः (छन्दोगन्यः)

मूल्यं २ आने

(कलिकाता गिरिश विद्यारत्न-यन्त्रे प्राप्तव्यः)

हिन्दीव्याकरण (वाञ्छालीनिदेशेन हिन्दी शिक्षा)

कविवार एवम् उपयोगी)

(कलिकाता कानिङ्ग नाइखोत्रिते

प्राप्ता)

मूल्यं १० आना

डाकभाण्डे ८०

साहित्यदर्पणः ।

अलङ्कारपरिच्छेदः ।

यद्यपि सरस्वतीकण्ठाभरणं हेम इति नाम न दृश्यते, तथापि तद्दाहनेषु बहुषु
वर्णनस्युदाहरणेषु वाच्यं लक्षाणि दृश्यन्ते । अथवा हेकीहि वर्यानुप्रासी नान, केवलं
विदग्धप्रयोगलाभ्येक इत्यभिधां भजतः । सरस्वतीकण्ठाभरणं वर्यानुप्रासलक्षणं यथा—

यथायातकपुण्यादिः स्वगादेयैर्ण उच्यते ।

वर्यानुप्रासया वाचां वर्यानुप्रास उच्यते ॥

तत्र दाह—सवकान्, स्थानी, गर्भे, निवृतसंज्ञतः, शृङ्गोत्प्लुताः, कम्बान्, विपथंभाः,
संपुटं, सिपुनं, वेणिका, पित्रो, विवित्रयः । तत्र सवकानुप्रासीदाहरणं—

“यस्या वामीकृतहिमयिरिगुञ्जता कुक्षराया-

मावित्यजे वनगजमदाप्राणघोरवितानि ।

दपोत्फुल्लमुरणविकटाकाङ्क्षकङ्क्षलसङ्ख-

क्षेष्काकापप्रणितसुरस्त्रामो कङ्क्षलभगम् ॥”

सवक्षे यथा स्थाने स्थाने पुष्पविशेषादलितयान्नापि स्थाने स्थाने वर्षाविशेषादलितवक्त्राणां ।

नियतविवक्षितस्थानविशेषः स्थानी, यथा—

“भाले माजिग्रसुचै नै भवति गगनव्यापिनो भीरुदानां

किं त्वं पद्मान्तरालेभोजितयसि मृधा वज्रमृगप्रवाधैः ।

एषा मीढुगमलरिपकटकवृणत्पुष्पविशेषादलितयान्ना

हावापेयोर्मलमहा मलिनयति दिशः सखलं धूमसेखरा ॥”

अथ सादृश्यमन्त्रिभागस्थानेषु नियमितावृत्तिः ।

आह्वयैर्वाभिरायेक गर्भः । यथा—

“क्षालं कपालमालादमेकममकमुदमम् ।

वन्दे वरदमौलान् आश्रयं पुष्पधन्वः ॥”

कमेकं दित्वासां विचतुरासां वर्यानामसंयोगमन्तराणां सावृत्तिः प्रसवान् । यथा—

“नितम्बगुर्वी गुरुणा प्रयुक्ता वधूर्विषादभक्तिमत्तमेन ।

अकार सा मयवकीरनेना सञ्चारतो लाजविभीकमयो ॥”

अनेकस्यैकधा साम्यमसकृदाप्यनेकधा ।

एकस्य सकृदप्येव वृत्त्यनुप्रास उच्यते ॥ ४ ।

एकधा स्वरूपत एव न तु क्रमतोऽपि । अनेकधा स्वरूपतः

क्रमतश्च । सकृदपीत्यपिशब्दादसकृदपि । उदाहरणं

“उन्मीलनमधुगन्धनमधुपव्याधूतचूताकुर-

क्रीडत्कोकिलकाकलीकलकलैरुद्गीर्णकर्णज्वराः ।

नीयन्ते पथिकैः कथं कथमपि ध्यानावधानचण-

प्राप्तप्राणसमा-समागम-रसोन्नासैरमी वासराः ॥”

अत्र रसोन्नासैरमी इति रसयोरेकधैव साम्यं न तु तेनैव क्रमेणापि । द्वितीये पादे तु कलयो रसकृत् तेनैव क्रमेण च ।

प्रथमे एकस्य तकारस्य सकृत् धकारस्य चामकृत् ।

रसविषयव्यापारवती वर्णरचना वृत्तिसादनुगतत्वेन प्रकर्षेण
न्यसनादृत्यनुप्रासः । १ ।

कालिदासस्य श्रीकाः प्रायश एतन्नचयानुगताः । एभ्योऽन्वेषु वर्णानुप्रासभेदेषु न
केकानुप्रासचिह्नं सम्यक् दृश्यते । विवृतमंभते तु किञ्चिद् दृश्यत एव । यथा—

“न मालतीदानं विनन्दयोग्यं न प्रेम नव्यं सकृतेऽपराधान् ।

ज्ञानापि न स्थायति केशरसम् देवो न खण्डप्रणया कथञ्चिन् ॥”

(१) अनेकस्य (व्यञ्जनसङ्ख्य), एकधा (स्वरूपत एव) साम्यं (पुनरावृत्तिः, यथा
रसोत्तर इत्यादिरूपेण) न तु क्रमतोऽपि (रसो रसो इत्यादिरूपतः) तथा अनेकस्य
(व्यञ्जनसङ्ख्य) असकृत् (वहवारं) अनेकधा (स्वरूपतः क्रमतश्च ‘रस रस रस’ इत्यादि-
रूपेण) साम्यं (पुनरावृत्तिः) अपि ऐकस्य व्यञ्जनस्य सकृदसकृदा साम्यं (पुनरावृत्तिः)
वृत्त्यनुप्रासः, अनेकव्यञ्जनामां एकवारं स्वरूपमात्रतः पुनरावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासो भवति,
यथा तेषां वारंवारं स्वरूपतः क्रमतश्च पुनरावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासो भवति, प्रथमेकस्य व्यञ्जनस्य

एकतारं बहुवारं वा पुनराहृत्या हव्यनुप्रासो भवति । केचित् एकस्यैव सङ्गद्यसङ्गत्, अनेकस्य त्वसङ्गत् साम्यं हव्यनुप्रास इति वदन्ति, अन्ये तु “एकस्य सङ्गत्साम्यं न वसन्तकारजनकमिति तास्यानुप्रासत्वमिति ‘एकस्याप्यसङ्गत् परः’ इति काव्यप्रकाशेय-हव्यनुप्रासत्वत्वस्य यथाश्रुतसम्यं (एकस्य अनेकस्य च शिबंभूतत्वं वा सादृश्यं हव्यनुप्रास इति)” वक्तुं मन्यन्ते, तत् न यज्यकारणत्वेन समायाति ।

उदाहरणम्—असौ उन्मीलनमधुगन्धलव्यसधुपव्याधूतवृत्ताङ्गुरक्रीडन्कीकिलकाकली-कलकलेशद्वीर्ण-कर्णज्वरा वासरा ध्यानावधानलक्षणप्राप्तसमाससागरमोहासेः पथिकैः कथं कथमपि नीयन्ते । काकलीकलकलेः = त्वल्लसधुरशब्दप्राचुर्यं, ध्यानावधानलक्षः = चिन्ताप्रवृत्तिसमयः, कथं कथमपि = सहता कटेन, नीयन्ते = यायन्ते । अष्टमन्यत् ।

काव्यप्रकाशमते उपनागरिका, पदवा, कोमला चेति द्विविधा वृत्तिः, तत्र माधुर्य-व्यञ्जकेवैयर्थ्यनागरिका, चीजःप्रकाशकैः पदवा, अवशिष्टैः (सिग्रहपैः) कोमला, एताव उपनागरिकादयो दर्पचकारमते क्रमेण वैदर्भी-गौडी-पाञ्चालाद्या रीतयः ।

अलङ्कारसर्वस्वमते हव्यनुप्रासत्वत्वं यथा “अन्वया हव्यनुप्रासः । अन्वया केकाङ्-प्रासभिन्नं, यथाहि केवलव्यञ्जनसादृश्यम्, एकधा समुदयसादृश्यं, त्रयादीनां परस्पर-सादृश्यमिति । एतन्मतेऽपि पदचकोनलसध्यमवर्णपरव्यत्याजिविधेय इति । दिव्या-मुदाक्रियते

“सङ्घाः पञ्चगुणकृतानलशिखा नाराचपाण्योऽपि वा

राकेन्द्रीः किरणा विषद्रमसुखी वर्षासु वा वायवः ।

न खिताः मरुताः सितासितवचः साचीकृताः खालसाः

साकृताः समदाः कुरङ्गकटयां मानानुविद्धा ह्रस्वाः ।”

मरुत्वतीकण्ठाभरणं हव्यनुप्रासत्वत्वं यथा—

“सुहृदावर्धसानेषु यः स्वर्गेषु वर्तते ।

काव्यव्यापी न सन्दर्भो वृत्तिरित्यभिधीयते” ।

सा च सादृश्यधा—काण्डी (१), कोमली (२), कीडी (३), कीडणी (४), वानवासिका (५), द्राविडी (६), माधुरी (७), मातृसी (८), मागधी (९), ताभ-निमिष्ठा (१०), चीङ्गी (११), पीङ्गी (१२) । अथैतासां क्रमेण लक्षणानुदाहरणानि यथा—

तत्र — कवर्गानुप्रासवती काष्ठांटी यथा—

“कानो कृटिलमासीक्य कर्णकण्ठयनेन किम् ।

कामं कथय कल्पाणि किदरः करवाणि किम् ॥”

चवर्गानुप्रासवती कौन्तली यथा—

“ज्वलज्जटिलदीपान्निरेक्षमोक्षयचारवः ।

चम्यकेषु चक्षोरणि चक्षरीकाचकासति ॥”

टवर्गानुप्रासवती कौडी यथा—

“कुम्भकूटादकूटककूटिलीत्कूटपाणिभट ।

हरिः करटिपेटेन न द्रष्टुमपि श्यते ॥”

तवर्गानुप्रासवती कौडयो यथा—

“भपुमंघुनि गान्धर्वेन्द्रि मदिरेक्षणा ।

इन्दुरेन्दोवरं दाम काममानन्दयनि नः ॥”

पवर्गानुप्रासवती कानवाधिका यथा—

“प्रिया प्रगल्भा तान्मूलं परिष्कृतपुष्पसुत्पलम् ।

एतन्नाः पञ्चबाणस्य पञ्चमः पञ्चमज्जनिः ॥”

चलःस्थानुप्रासवती द्राविडी यथा—

“प्रियाललवलीतालतमालैलावनावली ।

भाति पत्रलङ्गितालकृतपुष्पा धधुरित ॥”

चयानुप्रासवती मायुरी यथा—

“पुष्पतौ पुष्पधनुर्ध सुकृतौ प्रीतिविभुषः ।

दियतौ निर्निमेषश्चक्षुषा सातुषी न सा ॥”

रिदिवर्गानुप्रासवती मातृसी यथा—

“क्रीकिलासापवाचाली गामेति मलघानिलः ।

सञ्जलञ्जोकराञ्जलिभौराभः कथोचितः ॥”

दाभा विगमिर्नैकवर्ग्या मागधी यथा—

“चयौचं नो वसिष्ठस्य घनाचनचमज्जनिः ।

इन्द्रादुत्तुराधोरः सुदीर्घो चोरचधरः ॥”

मिश्रजातीय-जातीयवस्तुप्रदर्शनी ।*

द्विषेत्वरमासस्य चतुर्थदिने कल्किनातनगर्यां जुवाटनामक-
महोदयस्य प्रयत्नेनेयं महती मिश्रजातीय-वस्तुप्रदर्शनी साधारण-
नयनानन्दसन्दोहार्यं प्रतिष्ठिता । प्रतिष्ठासमये हि तत्र भारतीय-
राजपुरुषप्रधानः श्रीमान् लर्डरिपन् महोदयः राजकुमारः
च्युक् अव कनाट इति प्रख्यातनामा अपरे च देशीया विदेशीया
महान्तः समाजमूर्द्धन्याजनाः सगवेता आसन् । लर्डरिपन्महोदये-
नास्थाः प्रतिष्ठा कृता । परन्तद्विषये वर्षापातजनितदेवदुर्गत्या
महोत्सवस्य महान् विघ्नः संवृत्तः ।

अस्यां महत्यां प्रदर्शन्यां भूषण्डस्य नानादिग्देशेभ्यो
महाघाणि रमणीयानि च नैसर्गिककृतिमद्वयजातानि समा-
हृतानि, परमनैपुण्येन सज्जीकृतानि, दर्शकहृद्भानां मनांसि
बलादिवाकर्षन्ति । अस्याश्चारुत्वमलौकिकमेव, न तदर्शनाया-
मस्माकं सामर्थ्यं विद्यते । महाकविना श्रीहर्षण नेत्रगोचरीभूतं
जलमवलोक्य दमयन्त्या अवस्था इत्थं वर्णिता—

* वर्षा देशीयसंवादपत्रेण "International Exhibition" इत्यस्य अङ्ग्रेज-
जलस्य 'अन्तर्जातीयप्रदर्शनी' इत्यनुवादः कृतः । तस्य हि न तसमनुवादं समीचीनं
पश्यामः । यतोऽन्तर्जातीयशब्दस्य मन्त्रजातीय इत्येव सारसिद्धीर्या न तु मानाजातीय-
इति ।

“तत्रैव मग्ना यदपश्यदग्रे

नाथा दृग्गत्याङ्गमयास्वदन्यत् ।

नादादमुख्ये यदि बुद्धिधारां

विच्छिद्य विच्छिद्य चिरान्निमेषः ।

दृशापि शालिङ्गितमङ्गमस्य

जयाह नायावगताङ्गहर्षः ।

अङ्गान्तरेऽनन्तरभीक्षिते तु

निवृत्य सञ्चार न पूर्वदृष्टम् ॥

हिलैकमस्थापघनं विशन्ती

तदृष्टिरङ्गान्तरभक्तिमीमां ।

चिरं चकारोभयलाभलोभात्

स्वभावलोला गतमागतञ्च ॥

निरीक्षितञ्चाङ्गमवीक्षितञ्च

दृशा पिवन्ती रभसेन तस्य ।

समानमानन्दमिथं दधाना

विवेद भेदं न विदर्भसुभ्रूः ॥

वयमपि प्रदर्शनीदर्शकस्यैवमवस्था भवतीति कथयामः ।

यदि निमेषो विच्छिद्य विच्छिद्य चिराद्बुद्धिधारां न दद्यात्

तदा तस्य हृक् प्रथमं यत्पश्यति तत्रैव मग्ना वस्त्वन्तरं न यायात् ।

अपि च दर्शकः पूर्वप्रेक्षितवस्तुजनितमोदभरेदं शालिङ्गितान्यपि

वस्तूनि न गृह्णाति, यदा तु स वस्त्वन्तरं पश्यति तदा पूर्वदृष्टं

न स्मरति । एवञ्च दर्शकस्य दृगेकं वस्तु विहाय वस्तुनर-
 भक्तिस्तीमां विशन्ती उभयलाभलोभाच्चिरं गतमागतञ्च करोति ।
 तथा दर्शको निरीक्षितमवीक्षितञ्च वस्तु दृष्ट्वा पिवन् समान-
 मानन्दं दधानस्तथोरन्तरं न वेत्ति । एतद्वि स्वरूपवर्णनमेव,
 नचात्र काष्ठतिशयोक्तिर्विद्यत इति पाठकेषु प्रदर्शनीदर्शकैरपश्यं
 स्वीकृतं भविष्यति । येषान्नामैषा प्रदर्शनी न दृग्गोचरीभूता,
 तेषां जन्म दृष्टेवेति तर्कधामो यत ईदृङ्मननानन्दकरी प्रदर्शनी
 न कदापि भारते भूता, कदाचिदपि भविष्यति न वेत्यनिश्चित-
 मेव । अत्राहृतस्वीकस्यापि वस्तुनः स्वरूपवर्णनेर्विशोदयस्य वङ्गाः
 संख्या निःशेषिता भवेयुः । अत्र छत्रिमेषु फलमूलजीवादिषु
 स्वाभाविकलभ्रमः सम्प्रदातं, प्राकृतपु च छत्रिमत्वभ्रमः । किं
 वञ्चना तत्र शिल्पनेपुण्यस्य परमोत्कर्षः प्राकृतोत्कर्षेण बह्वस्पर्द्धय
 विराजते । कचिच प्राकृतोत्कर्षमुपहसन्निव स्थितः । कचिद्वृद्ध-
 विधविचपटानां निचयाः कुक्ष्यशोभां वर्द्धयन्ति, प्रकाशयन्ति च
 तत्कार्थ्येषु निर्मातृणामनन्वसाधारणेपुण्यं । कचिद्वृत्तानां राशयः
 नीलपीतरकादाभया गृहमर्थं कर्तुरयन्ति, कचिद्वृद्धविधानि
 विविधदेशजातानि वस्त्राणि, कचिन्नानारूपाणि सुवर्णहीरकादि-
 विनिर्मिताद्भुतभूषणानि, कचित् छत्रिमपुत्तलिकाः, कचित्
 ग्रन्थानि, कचित् पात्राणि, क्वचित् वाद्यजातानि, एवमनेकविधा-
 न्यसंस्थानि वस्तूनि स्थाने स्थाने राशीकृतानि स्थितानि, तेषां
 कर्म्मणां नामोद्देशोऽप्यसम्भव एव, वर्णनस्य तु कथैव नाम्नीति

तत्कार्यात् प्रतिनिष्टता वथं पाठकान् सम्भावितवृत्तान् वार-
मेकमेतद्दर्शनार्थमनुबन्धाः । असम्भावितवृत्तास्तु कल्पनया
जगतीतलस्थितानि रस्यवस्तुजातान्येकत्र समादृत्य मनसैव
दर्शनकौतूहलमनुभवन्तु इत्यर्थः ।

यूरोपीयसंस्कृतशिक्षा ।

(पूर्वप्रकाशितानुसारम्)

“अथापका मूलर मशोदयेन खलतप्राचीनसाहित्यविषयक-
प्रस्तावेदन्यविधा अपि ऋग्वेदमन्त्राः प्रदर्शिताः, ये खलु यज्ञकर्मसु
न किमप्युपयोगित्वमावहन्ति । (See Muller's Ancient Sanskrit
Literature, page 495, एवं ऋग्वेदीय-यज्ञमण्डलान्तर्गत-तृती-
यानुवाकञ्च पश्य) ।

ऋग्वेदस्यान्तिममण्डले कश्चिन्नवो विद्यते यत्र कस्यचित्पूजा-
कारणं स्वपापक्षमणोऽर्थेऽनुतापखान्परित्यागाय प्रयत्नश्च वर्णितः ।
एतेऽन्ये चैवंविधमन्त्रा इन्द्रादिभुताधिष्ठातृदेवतासुवामिधायकेभ्यो
यज्ञकर्मसु व्यवहृतेभ्यश्च नक्तैभ्यो भिन्नप्रकाराणव ।

ऋग्वेदो नाम प्रथमं न यज्ञकर्मनिर्वाहार्थमाविवर्धयेत्येतत्-
प्रमाणार्थमन्यदपि प्रमाणमस्ति । यदा सङ्गीतानि साधारण-
स्वरोपासनादिकार्यार्थं निर्मितानि भवन्ति, तदा तेषां यत्प्रश्नो-

जनाय निर्माणं तत्सिद्धौ व्यवहारः स्वतःसिद्ध एव ; परं यदा
तान्यात्मनः प्रेमप्रवाहत उद्गतानि, कवित्वशक्त्या वा विकशितानि
भवन्ति, तदा समयवशाद्धर्मकार्येषु ब्रह्मादावचतान्यपि न कदाचि,
दपि तत्र तत्र प्रकृतोपयोगित्वमर्हन्ति । यजुःसाममन्त्राणां संग्रह-
स्यैव तत्तद्धर्मकार्येषु प्रकृतोपयोगित्वं दृश्यते ; ऋग्वेदसंहिताया
मन्त्राणान्तु तद्वैपरीत्यमेव ।

गूढतात्पर्यार्थकान् अन्तिमाध्यायस्य मन्त्रान् विहाय यजु-
र्वेदस्यापरेषामध्यायानां मन्त्रास्तत्तद्दिशेषयज्ञानुष्ठानकार्येषु संवि-
भक्ताः यदर्थं तेषां प्रथमोच्चारो जातः । सामवेदसंहितामन्त्रास्तु
यज्ञसामान्येषु विशेषतः सोमयज्ञेषु समुद्गीतये उपन्यसादव
लक्ष्यन्ते । ऋग्वेदसंहितामन्त्राणामुपन्यासस्तु सत्यग्निन्नरूप एव,
तत्र न कश्चित् यज्ञानुष्ठाननिधिमोदयते, ऋग्वेदसंहितामन्त्राणां
विन्यासे न कश्चिदपि यज्ञकर्मणः सम्बन्धो दृश्यते । ते हि मन्त्राः
स्वाभिधेयदेवतानामानुमारतः स्वप्रकाशक-ऋषीणां नामानुमार-
तश्च विन्यस्ताः क्वचिदेकदेवताविषयकमन्त्रसमष्टिर्दृश्यते, क्वचिच्चैक-
ऋषिप्रकाशितमन्त्राणां समष्टिरिति भावः । इत्थं नाम यदयद्वर्ग-
कार्यसम्पादनाय यजुःसामसंहितामन्त्राणां सृष्टिः, तत्तद्धर्मकार्य-
प्रवृत्तेः पूर्वमेव ऋग्वेदसंहितायाः स्थितिरसीदिति सिद्धमेव ।

सामान्यतस्तु पूर्णां वेदानां स्वभावमुक्त्वा साम्प्रतं तेषां विशिष्ट-
स्वभावं तथा तेभ्यः प्रादुर्भूतानि पुस्तकानि च समुल्लिख्यते ।

साम्प्रतं ऋग्वेदोऽतिप्रसिद्धः प्रधानं प्रथमश्च वेदः आख्यते-

शाखानुगतएव लभ्यते । अथ संहिता मन्त्रसमूहो वा द्विविधया
 दीत्या संगृहीतः । तत्र प्रथमा संगृहीतीतिः स्वाभिधेयदेवताद्यनु-
 सारिणी, द्वितीया च मन्त्रनिर्मादृणां नामानुसारिणी । उभया
 हि रीतिः परस्परमेकत्र समाश्रित्य संहिताया अवयवीभूतमन्त्रस्वरूप-
 संख्यादावविभिन्नरूपैव स्थिता । प्रथमरीत्यनुसारतः संहिता-
 यस्तु अष्टकेषु विभक्ताः अष्टकानि च प्रत्येकमध्यायेषु विभक्तानि,
 अध्यायाश्च वर्गेषु, वर्गाश्च प्रत्येकं पञ्चसु चतुर्विभक्ताः । द्वितीय-
 रीत्यनुसारतः संहिता नाम दशसु मण्डलेषु विभक्ता, मण्डलानि
 प्रत्येकं पञ्चाशीत्यनुवाकेषु, एकैकमनुवाकमष्टाविंशत्यधिकसहस्र-
 सूक्तानि विभर्त्ति । सूक्तानि अशीत्यधिकपञ्चशतान्वितदशमहस्र-
 सूक्ता चतुर्गुणाणि । मण्डलानां प्रथमाष्टकं अग्निदेवताविषयक-
 मन्त्रैः समारम्भं, ये च मन्त्रा इन्द्रदेवताविषयकैर्मन्त्रैरनुगताः ।
 ततश्च प्रायो विश्वदेवविषयकमन्त्रा दृश्यन्ते, ततः परमपर-
 देवताविषयकाः । नवममण्डलं हि सोमलताविषयकैर्मन्त्रैः
 सम्पूर्णं । अथ च सामवेदसंहिताया विशेषसंबन्धो दृश्यते ।
 दशममण्डलन्तर्गते वेदमन्त्रसंग्रहप्रधानोपादानभूतमित्यनुमीयते ।
 द्वितीयमण्डलस्य ऋषिर्निर्माता वा गृत्समदनामा, तृतीयस्य
 विश्वामित्रः, चतुर्थस्य वामदेवः, पञ्चमस्य अविः, षष्ठस्य भरद्वाजः,
 सप्तमस्य वशिष्ठः, अष्टमस्य कण्वः, नवमस्य त्वष्टिराः । प्रथमचर-
 मयोर्निर्मातारो बह्वी दृश्यन्ते ।

विनयपीठकम् ।

(बौद्धाश्रमम्)

(पूर्वप्रकाशितानुक्रमम्)

“प्रादुर्भवन्मगधेषु पूर्वस्थां धर्माऽऽहुः श्यामलो हि चिन्तितः ।
अद्रालुरेतमस्तस्य द्वारं, षष्ठ्यनु धर्मा विमलेनानुबुद्धम् । श्वेनो
यथा पर्वतमूर्ध्नि स्थितो यथापि पार्श्वे जनता समन्तात्, तथोपमं
धर्ममयं सुमेधाः प्रासादमारुह्य समन्ताच्चक्षुः शोकावतीर्णाञ्जन-
तामपेतशोकोऽवैद्यत जातिज्वराभिभूताम् । उत्तिष्ठ वीर विजित-
संग्राम, स्वार्थवाह अनृणविचार, लोके दिशतु धर्मा, अन्यतरे
भविष्यन्तीति (७) ।

एवमुक्त्वा भगवान् ब्रह्माणं सञ्जात्यतिमेतदवोचत् । मद्यां खलु
ब्रह्मज्ञेतदभवत् । अधिगतः खलु मयायं धर्मा गम्भीरो दुर्धर्षो
दुरनुबोधः । स मामस्य विहिनस्ति । अपि स्युर्मं ब्रह्मन् इमा
अनासुर्यगाथाः प्रतिभासु पूर्वं मेऽश्रुतपूर्वा अष्टत्ता इति ज मे
ब्रह्मन् प्रतिमञ्चबाणस्याल्पौत्सुक्यतया चित्तं नमति नो धर्म-
देशनायेति (८) ।

[अन्तः ।

पत्रप्रेरकान् प्रति ।

साम्प्रतमस्त्रद्वस्तगतानि द्वित्राणि संस्कृतकवितायुक्तानि पत्राणि सन्ति । परं विद्योदयस्याल्पावयवत्वान्न तानि प्रकाशयितुम् अवकाशो भवति । विशेषतः कलिकातास्थितपत्रप्रेरकस्य कविता दोषवज्जला, विशेषशोधनमन्तरेण न तां प्रकटयितुमुत्सहामहे ।

प्राप्तपत्रम् ।

प्रार्थनाष्टकम् ।

(१)

गर्भकोशमवाप्य दुःसहृतमं स्वप्राणनाशक्षमं
भूमिष्ठं वत मां निरीक्ष्य सहसा सर्वं विसम्भार या ।
मत्तः पूर्वकृतां कथामिव तथा सुशोषितः स्वप्नवत्
या माता ममतामयी मयि सदा कारुण्यमालम्बतां ॥

(२)

या मां सान्त्वरसैरष्टकपिशितयोः पिण्डं पुपोषार्भकं
यस्याः स्नेहरसोऽमृतं क्षितितले मूर्त्तानुकम्पा च या ।
मत्प्रस्त्रावपुरीषपूयवमशुक्लित्वापि या निर्घृणा
या माता ममतामयी मयि सदा कारुण्यमालम्बतां ॥

(९)

मदङ्गं मुञ्चरीक्षते स्म खलु या खं हासपूर्णं चया
 दीनो रत्नमिवान्यपाणिनिहितं मिष्टं यथा वा मिश्रतुः ।
 हृष्टा या हसति क्षितौ लुठति च क्षिष्टा रुदत्याकुला
 सा माता ममतामयी मयि सदा कारुण्यमालम्बतां ॥

(१०)

या मामङ्कतले निधाय विदधौ सर्वं कृतं जागरे
 निद्राधामरुषि, स्मृहा बलवती स्वर्गं यदीया नु मे ।
 मामेति श्रुतिमात्रतो मम मुखान्मग्ना सुधासागरे
 सा माता ममतामयी मयि सदा कारुण्यमालम्बतां ॥

(११)

या देवी नयनान्तरालपतिते दृकुपातमात्रं मयि
 सर्वं प्रून्यमवेक्ष्य वेगविगलब्धं लाञ्छलान्वापतत् ।
 विश्वेषां स्थितिकारिणो भगवतस्तस्याद्यथा मोहिता
 सा माता ममतामयी मयि सदा कारुण्यमालम्बतां ॥

(१२)

कः प्रेमात्ममधाद् गुणग्रहणजं गर्भस्थमात्रे मयि
 कैषा वा बहुसंस्कृतैः फलमयंस्कारस्य पक्षी तदा ।
 धायैवं समये स्वपोषकरसैः पुष्टिं क्षितिश्च व्यधात्
 सा माता ममतामयी मयि सदा कारुण्यमालम्बतां ॥

(७)

अस्मिन् स्मार्थपरप्रतारकवृत्ते संसारमार्गे वयं
 पान्था दुःखमरीचिगुच्छद्वयाः क्षुत्क्षामकण्ठा नराः ।
 तेषां नः प्ररणं प्रपामृतमयी या निर्मिता वेधसा
 सा माता ममतामयी मयि सदा कारुण्यमालम्बतां ॥

(८)

अन्नं धान्यचयैर्वस्त्रानि खनिभिः खोद्भूतवृक्षैः फलं
 खादु खादुतमाच्छगीतलजलं खल्लेखडागादिभिः ।
 दत्ता या धरणी बभार सकलान् तस्या अपि श्रेयसी
 सा माता ममतामयी मयि सदा कारुण्यमालम्बतां ॥

(९)

उपददावुरपी रुधिराणि या
 सुरपदेषु गदे समुपस्थिते ।
 समुदपादि यदीयमुदश्रुभिः
 मम सुखे जननीं प्रणतोऽस्मि तां ॥

श्रीरामकृष्ण-शर्मणः ।

श्री

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

मद्रासपत्रोत्पत्तिः प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाश्चनमामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकादृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्बुवि ॥

खगडं १२] अक्टूबर १८८३ [१० सङ्ख्या

सूची

परिवर्तनम्	१०५—१०८
छन्दोमय संस्कृतशिक्षा	१०८—११२
विजयप्रोढकम्	११३—११४
साहित्यदर्पणः—सम्पादनपरिच्छेदः	१—४

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २३, गिरिश-विद्यारमणम् कम्,

गिरिश-विद्यारमण-यन्त्रे

श्रीहरिचन्द्र कविरामेन मुद्रितम् ।

विज्ञापनम् ।

प्राक्ततयाकरणमिङ्गलण्डीयानुवादसहितं मुद्रितमभूत् ।

मूल्यं १।।

(लाहौर-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष-लालामहेश्वरचन्द्रसमीपे
प्राप्त्यं, ग्रहणं भिस्तत्रावेदनं कार्यम् ।)

विशेषद्रष्टव्यम् ।

सम्प्रति २४-परगणान्तर्गत-नेहाटी-समीपस्थ-भट्टपत्नी-यामा-
द्विद्योदयः प्रकाशते, इतः परं पत्रादिकं भट्टपत्नीयां सम्पादकसमीपे
प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदिवसं	२।००
“ पञ्चादिवसं	३।००

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

संस्कृतश्रुतबोधः (द्वन्द्वोपन्यः)

मूल्यं २ आने

(कलिकाता गिरिश विद्यारत्न-वन्द्ये प्राप्तव्यः)

हिन्दीव्याकरण (बाङ्गालीदिशेन हिन्दी शिक्षा)

करिवार प्रधान उपयोगी)

(कलिकाता कानिङ्ग लाहौरात्रिते

प्राप्या)

मुद्रा १० आना

आकमाञ्जन २०

साहित्यदर्पणः ।

अन्तकार-परिच्छेदः ।

अथावसरप्राप्तानलकारानाह

शब्दार्थयोरस्थिरा च धर्माः शोभातिगायिनः ।

रसादीनुपकुर्वन्तोऽलङ्कारास्तोऽङ्गदादिवत् ॥ १ ।

यथा अङ्गदादयः शरीरशोभातिगायिनः शरीरिणमुप-
कुर्वन्ति, तथानुप्रासोपमादयः शब्दार्थशोभातिगायिनो रसादे-
रूपकारका ये तेऽलङ्काराः । अस्थिरा इति तेषां गुणवदा-
वश्यकी स्थितिः । १ ।

१ । अनु "उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणानुसाररीत्यः" इति स्वयमवस्थितौ गुणनिर-
पणानन्तरानुसाराणां निरूपणमुचितमासीत् । प्रकृते तु वाचकमनुवर्तते प्रथमं
रीतिनिरूपिता, ततोऽलङ्कारान् कथमुक्तमवसरप्राप्तानलङ्कारानित्यत्र आह अवसरो नाम
प्रतिपक्षकोभूत-शिव्यनिर्वाणानिर्वाणः । अत्रापि सूचीकटाहव्याख्येन गृहीतः ; * प्रथमं
स्वल्पविषयाया रीतिनिरूपणं विषय तद्विषयको शिव्यनिर्वाणो निराकृत्य प्रकाशकानि-
रूपणानुसाराणः निरूपणेन तद्विषयकशिव्यनिर्वाणानिर्वाणः कियत् इति भावः ।

* सूचीकटाहव्याख्यं यथा कथितं कथिष्यतीति वाचकमनुवर्तते इति निर्वाणसू-
चिरीतिमत्वात् यदि केनापि सूची निर्वाणमनुवर्तते, ततोऽप्यलङ्कारानुसाराणः सूचोपपन्न-
तामेव निर्वाणं ततः कटाहमिति ।

शब्दार्थयोः प्रथमं शब्दस्य बुद्धिविषयत्वात् शब्दालङ्कारेषु
वक्तव्येषु शब्दार्थालङ्कारस्यापि पुनरुक्तवदाभासस्य चिरन्तनेः
शब्दालङ्कारमध्ये खलित्वात् प्रथमं तमेवाह—

अलङ्कारस्य सामान्यलक्षणमाह शब्दार्थयोरिति । शरीरस्याङ्गदादय इव ये
शब्दार्थयोरस्थिराः शोभातिशयिनः शरीरिण इव रसादीनामुपकारका धर्मास्तेऽलङ्काराः ।
अस्थिराः = अनियताः, एतेन निरलङ्कारमपि काव्यमस्तीति सूचितं ; धर्माः = अनु-
प्राप्तोपमादयः ; शोभातिशयिनः = वैचित्र्यातिशयप्रयोजकाः, तेन वाक्यप्रसंगत्वा-
दीनां शब्दधर्मैर्लघ्यतद्रूपत्वान्नालङ्कारता । नीरसशब्दार्थयोरेतुप्राप्तोपमादीनामलङ्कारत्व-
व्यवच्छेदायाह रसादीनि, आदिना भाषादीनां परियहः, उपकुर्वन्तः उत्कर्ष-
यन्तस्तेन “तरङ्गनिकरीव्रीतसरणीगणसङ्कुला । सरिदहति कङ्कालवाहव्याकुलतोरमः ॥”
इत्यादी रसातुसम्मानरहिते यद्रूपकानुप्रासयोरलङ्कारव्यवहारः स शीघ्र एव । लौकिक-
दृष्टान्तमाहङ्गदादिवदिति । आदिना कुण्डलादिपरिग्रहः । यथेति—यथा अङ्गदादयः
शरीरिणम् आत्मानम् उपकुर्वन्ति उत्कृष्टतया प्रापयन्ति तथा र्थानुप्रासादयो रसादे-
रुपकारकास्तेऽलङ्काराः । गुणानामपि काव्यशोभाजनकत्वेनालङ्कारत्वप्रसक्तौ तद्वारणाय
अस्थिरा इत्युक्तम् । गुणानु नित्यवस्थां अलङ्कारास्तेनित्या इति भावः ।

वासनेनालङ्कारशब्दोऽर्थं भाष्यव्युत्पत्त्या करणव्युत्पत्त्या च साधितः । तत्र भाष-
व्युत्पत्तिलब्धस्य शब्दस्यास्य सौन्दर्यसाधनमर्थः, करणव्युत्पत्तिलब्धस्य तुपमादिरूपोऽर्थः ।

वागमत्तालङ्कारिऽलङ्कारस्य सामान्यलक्षणं यथा । ‘दीर्घेऽसंकेतं गुणैर्युक्तमपि शैलीभिर्जन-
यकः । स्त्रीरूपमिव नो भाति तं तुवेऽलङ्कियैवयम् ॥”

कुशलवागमन्दोकायां चन्द्रिकाशालङ्कारलक्षणं यथा “अलङ्कारत्वं च रसादि-
भिन्नव्यङ्ग्यभिन्नत्वं सति शब्दार्थान्तरनिष्ठा या विषयितासम्बन्धावच्छिन्ना चमत्प्रकृतिजनक-
तावच्छेदकता तदवच्छेदकत्वम्” ।

समष्टेनालङ्कारस्य सामान्यलक्षणमित्युक्तं “उपकुर्वन्ति तं सस्य वेऽङ्गदारीण
जातुचितम् । हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्राप्तोपमादयः ॥” *

एवं सर्ववैवाचलङ्कारस्यैवलङ्कारस्य सामान्यलक्षणं प्रायः एकरूपमेव वर्तते ।

* ये शब्दार्थरूपान्तरादौ मुख्यं रसं सम्भवितमुपकुर्वन्ति, ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षा-
धानवारिणः शरीरिणोऽपि उपकारका हारादय इवालङ्काराः इति ।

आपाततो यदर्थस्य पौनस्तकावभासनम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥ २ ॥

उदाहरण—“भजङ्गकुण्डनी व्यकण्णिगुभ्राङ्गुगीतगुः ।

जगन्धपि सदापाथादव्याच्चेतोदरः शिवः ॥”

अत्र भुजङ्गकुण्डल्यादिशब्दानां आपातभावेण संपाद्यर्थतया पौन-
रुक्त्या प्रतिभाषनं; पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते
यस्येत्याद्यन्यार्थत्वम् । पायादित्यादित्यत्र क्रियागतोऽयमलङ्कारः,
पायादित्यस्यापायादित्यत्र पर्यवसानात् । भुजङ्गकुण्डलीति
शब्दयोः प्रथमस्यैव परिवृत्तिसहस्रं, हरः शिवः इति द्वितीयस्यैव,

१. “अन्धत्थेयीरिति” इत्यन्तःकारस्य अन्धत्थेयस्त्वन्नापादयन्त्या कारिकायां अन्धस्य प्रथमोच्चारणान् प्रथमसंवाक्यं बुद्धिविषयत्वतः अन्धान्तःकाराणां अपि प्रथममेव बुद्धिविषयतोषितम् ; अथवा अन्धप्रत्यक्षान्तरसंश्लेषस्य संवाक्यमस्मिन्नन्तः अन्धस्य प्रथमं बुद्धिविषयत्वं ततः अन्धान्तःकाराणां प्रथममेव वक्तव्यतां सिद्धयान् कथयति यत् अन्धान्तःकारान् परिहाय अन्धत्थेयान्तःकारस्य सित्यकस्य पुनस्तत्त्वभाषास्य प्रथमं निदेशं कृत्वा अन्धत्थेयं “अन्धत्थेयोरिति” (रत्नपट्ट) । प्रथमं अन्धस्य बुद्धिविषयत्वात् अन्धान्तःकारेषु प्रथमं वक्तव्यत्वाच्च यद्व्युत्पन्नं विहाय अन्धत्थेयान्तःकारः पुनस्तत्त्वभाषायाः प्रथममस्मिन्नन्तःकारं प्राप्नोतीत्यस्य अन्धान्तःकारस्य अस्तित्वं अन्धान्तःकारान्तरसंश्लेषस्य निवृत्त्यातिशयत्वस्य हेतुर्थेन तत्रैव प्रथमं श्रियायां जिघांसति भावः ।

पुनरुक्तवद्भासं लज्जयति आयातत इति—

यदर्थस्य = यदर्थद्वाराश्रितार्थस्य, आपाततः = तात्पर्थ्यानवधारणदशायां । यौनरुक्
तथा प्रतीतिर्भवति न तु तात्पर्थ्यानवधारणानन्तरं, स एकाधिकतृप्त्यर्थमात्रस्य रूप-
शब्दविरलद्वारः पुनरुक्तवदाभास इत्यभिधीयते । विविधरूपवर्तिभावतो मिश्रार्थोत्पत्तिरिति

प्रशिष्टुभ्यां इति द्वयोरपि ; “भाति सदान्त्यागः” इत्यनेन
न द्वयोरपीति शब्दपरिवृत्तिमहत्वात्सहवाच्यमस्योभयान्तकार-
त्वम् । २ ।

शब्दयोरापातस्य एकार्थतया प्रतीतिः पुनरुक्तवदभास इत्यर्थः । अत्र भिन्नाकारशब्दग-
इति विशेषणन्तु लाटानुभासवारणाय * इति केचित् तच्चिन्त्यम् ।

उदाहरणं—भुजङ्ग इत्यादि । अत्र आपातस्य भुजङ्गकण्डलीत्वसाध्यां सपर्ययीत्यर्थः,
प्रशिष्टभाष्यश्रीतगुरित्वेति शब्दरूपोऽर्थः, पाथादव्यादित्वेताभ्यामेक एव ‘रजत्’रूपोऽर्थस्तथा
हरः शिव इत्येताभ्यामेकश्च शिवरूपोऽर्थः प्रतीयते । अर्थावधारणदशायाम् भुजङ्गरूपं
कण्डलं विद्यतेऽस्य स भुजङ्गकण्डली, शिवस्य विशेषणमेतत्, प्रशिनशब्दस्यः यथासमि-
विशदकिरणैः श्रीतः श्रीतली गौर्वृषमी यस्य स चेतोहरः सुन्दरः शिवोऽपाथादनिटात्
अव्यात् रजत् इत्येवंरूपोऽर्थः प्रतीयते ।

“अलङ्काराः शब्दार्थयोर्धर्मौ” इत्यनेन तेषां द्वैविध्यमुक्तमावति शब्दार्थान्तकारभेदान् ।
तत्र शब्दान्तकारस्य लक्षणं—योऽलङ्कारी यस्मिन् कस्मिन्नप्येकस्मिन् शब्दे सति तिष्ठति,
तत्पथ्यायान्तरशब्दोपादाने न तिष्ठति स शब्दान्तकारः, अर्थान्तकारम् तस्मिन् शब्दे
तत्पथ्यायान्तरोपादाने च तिष्ठति शब्दान्तकारस्थले शब्दाः परिवर्तिते (परिवर्तनं =
पथ्यायान्तरोपादानं) न सञ्जन्ते, अर्थान्तकारस्थले तु शब्दाः परिवर्तितं सञ्जन्ते, इत्यनयो-
र्भेदः ।

एवं स्थिते यत् तु कश्चित् शब्दः परिवर्तितं सङ्गते कश्चिद् न सङ्गते तदुभयालङ्कारी
भवितुमर्हति । पुनरुक्तवदभासोदाहरणेष्वपि शब्दानां केपात्तत् परिवर्तितसङ्गत्
केवाच्च परिवर्तितसङ्गत्वमस्तीत्यस्योभयान्तकारतायां स्थितायासपि केवलं विपरिवर्तनपक्षेऽप्यु-
सारतः शब्दान्तकारस्यैव गणिनीत्यर्थः इत्युक्तमेवास्यानन्तरिण्यार्थाः, अन्त्यस्योभयान्तकारस्यो
सङ्गयति ‘भुजङ्गकण्डलीति’ भुजङ्गकण्डलीति शब्दयोः प्रथमस्यैव (भुजङ्ग इत्यस्यैव) परिवर्तित-
सङ्गत् पथ्यायशब्दोपादानेऽपि प्रकृतीययोगित्वं । सपर्ययकण्डली, भुजङ्गकण्डलीत्यादिभेद-
क-

* लाटानुभासलक्षणम् “शब्दार्थयोः धौनकत्वं भेदे तात्पर्यसाधनम्” ; तात्पर्य-
साधनतः अन्त्यसाधनती भेदे शब्दार्थयोः धौनकत्वं लाटानुभासः, विभिन्नान्त्यवधारणां
समानानुपूर्वीकाणां तुल्यस्वरूपपाणामिकायां वर्णानाम् अन्त्यवधानमात्रसिद्धौ लाटानुभासः
इति फलितवार्थः । अत्र तु न केवलं शब्दानां भिन्नरूपत्वं भिन्नार्थत्वमपि ।

परिवर्त्तनम् ।

न केवलमस्य मनुष्यप्रधानस्याभूमण्डलस्य, सद्यर्च्यभूतनिष्ठ-
स्यास्य विश्वमण्डलस्यापि प्रतिक्षणमलौकिकं परिवर्त्तनं परि-
दृश्यते । तच्च परिवर्त्तनं न केवलं “पुरा यत्र स्रोतः पुलिनमधुना
तत्र सरिताम्” इत्येवंरूपं भौतिकमात्रं यावन्मनुजानामानसिक-
मपि वाल्येऽस्याकं मनोवृत्तयो घाटयन् आसन्, यौवने ता अन्यरूपा
एवामवन्; साम्प्रतं क्रमशो वार्द्ध्यसुपसर्पत्स्वस्यासु मनोवृत्तीनां
गतिरप्यन्यादृशी भवति । दृश्यतान्तावद्वयमेकस्यैव मनुजस्य
कालभेदेनैवमान्तरिकवृत्तीनां विवर्त्तनं, तदा भिन्नकालजातानां
मनुजानां मनोवृत्त्या सहेदानोन्नतानां मनोवृत्तेः पार्थक्यव्याप्ता-
वगम्यम् । तथाहि पुरा प्राक्तनाचार्यमनुजेन कीदृशवर्त्तितय-
मित्यत्रोपदिष्टम् —

“मित्रं स्वच्छतया, रिपुं नयवलेर्लब्धं धनैरीवरं

कार्येषु, विप्रमादरेण, युवतिं प्रिया, ममेवंान्वजान् ।

अन्युयं क्षुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मन्यं कथामिषुं

विद्याभौरमिकं रसेन, सकलां शीलिन, कुर्याद्व्रतम् ॥”

विचार्यतान्तावदेतद्वचनस्य कियन्तोऽंशः साम्प्रतं यावत्
भवितुमर्हन्तीति ।

१ । “मित्रं स्वच्छतया (अकपटव्यवहारेण) वशं कुर्यात्” इत्ये-
तत्प्राचीनवचनं किमिदानीं यथायथं गृहीतेऽभीष्टफलवगतिः
सम्भवति ? न, यतो वर्त्तमानसमये मैत्री तावन्नास्ति, वर्त्तमान-

मैत्री नाम केवलं स्वार्थसाधनमपेक्ष्य कदाचित् कस्मिंश्चिज्जायते ।
 यावत् स्वार्थापेक्षा मैत्री च, तावदस्य स्वार्थसिद्धौ मैत्री दूरेऽस्य
 वाङ्मात्रेणाभाषणमपि भवति न भवति वा । इदानीन्तनमित्रं
 हि दृष्ट्वा चक्षुः कूप इव बाह्यरमणीयतां प्रदर्शय स्वार्थसिद्धिं रूपाय-
 भूतं जनमाहव्यात्मादरे पातयति । प्राचीनैरेवं-प्रथोमुख-विष-
 कुम्भरूपस्य मित्रस्य वर्ज्जनमुपदिष्टं, साम्यतन्तावद्वर्ज्जनेषां वर्ज्जनं
 मैत्री ह्येव कथाशेषा भवति—सहजमैत्र्याः प्रकृतोपकारिणश्च
 मित्रस्याभावात् । अतएवेदानीमस्त्वच्छत्रेव मित्रवशीकरणे
 उपायो न तु स्वच्छता ।

२ । “रिपुं नयवलेषं कुर्यात्” इत्येतद्वचनन्तु राजविषय-
 कमेव । अस्मद्देशीयानां राजता सुचिरं विनष्टैव, तन्न चायते
 राजपक्षेऽप्येतद्वचनस्य कीदृक्प्रसरोऽस्तीति, परमस्मद्देशे दङ्गलशहीन-
 राजपुरुषैर्यावन्तो रिपवो वशीकृतास्तजानीतिरेव प्रधानोपाय-
 आसीदिति तिहासेभ्योऽवगम्यते ।

३ । “लुब्धं धनैर्वशं कुर्यात्” इत्येतद्वचनस्य कदाचिदपि
 प्रसर आसीन्नवेत्यवाच्याकं महान् सन्देहः । यतो लुब्धानां
 शास्त्रकारैश्चिद्सहस्रपरीतेन घटेन सङ्गोपमितिः प्रदत्ता ;
 यथाहि किद्सहस्रमङ्गुलो घटः समुद्रशापणेनापि न पूर्णत्वमा-
 प्रोति तथा कुबेरसम्पत्तिप्रदानेऽपि न लुब्धानां परिदृष्टिर्भवति,
 अदृष्टौ च कुतो वशित्वम् । लुब्धा हि धनप्राप्ताशया वाङ्मात्रेणैव
 धनिनमनुरञ्जयन्ति, न कदाप्यस्य वशीभवन्ति ।

४। “ईश्वरं (स्वामिनं) कार्य्येण (स्वकर्त्तव्यसम्पादनेन) वशं कुर्यात्” एतद्वचनस्यापीदानीं कथत् सत्यत्वमस्तीति न विभाव्यते, परं बहवो हि वर्त्तमानराजकार्यालयनियुक्ता भारतीयाः स्वकर्त्तव्यातिरिक्तसाधनेनापि प्रभृणामनुकम्पामलभमानानि यतं रोदनपरा दृश्यन्ते ।

५। “विजं (ब्राह्मणं) आदरेण (सम्मानेन) वशं कुर्यात्” एतदपीदानीं न सम्भवति । प्रथमतः शास्त्रोक्तगुणवतां ब्राह्मणानामभावः । कचित्तादृग्ब्राह्मणभावेऽपि नेत्यमर्यापेक्षिणि समये केवलमादरेण तेषां वशीभावः सम्भवति ।

६। “युवतिं प्रेम्ना” वचनमिदमिदानीं सर्वथा कविकल्पितमिव प्रतिभाति । न जाने वचनस्यास्य कदाचिदपि सत्यतायीक्यते । आसीचेत् रामशीतादिभिः सह सा विनुप्रेव । साम्प्रतं तावत् हृदयाकर्षणकारि प्रेमैव नास्ति, कचित्तथाविध-प्रेमसत्त्वं वा न तेन युवतिर्दृशतामेति । इदानीं बल्लालङ्कारादीन्येव युवतिवशीकरणे प्रधानसाधनानि, न तु प्रेम ।

७। “अत्युयं स्तुतिभिः” एतद्वचनस्य सत्यता तु “शास्त्रे प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः” इत्यत्र स्तौक्यतः कानिदासस्य समयादेव विनुज्ञा । स्तुतिभिर्दुर्जनस्य दौर्जन्यं वर्द्धते । दृश्यते च दुर्जनः सदैव विनयं प्रति मन्ददिनयत्नान्वरतीति । दुर्जनोपशमनं प्रति यष्टिः (लट्ठी) एवोपधं, न तु स्तुतिः ।

८। “गुरुं प्रणतिभिः” इत्येतस्य यादार्थ्यं न विचार्य-

प्राप्तिं “माता निन्दति चातिनिन्दति पिता” इत्यादिसामयिक-
 पण्डितवचनैः पूर्वमेव खण्डितम् । साम्प्रतं केवला प्रणतिर्हि
 गुरुजनसन्निधौ शुष्कभक्तिं प्रकाशयति । अर्थं प्राप्य गुरवो मह-
 दध्यपमानं सहन्ते, विनार्थं त्रिमन्ध्याप्रणाममपि ते भक्त्यचिह्नरूपेण
 गृह्णन्ति, तत् कुतस्तेन वशीभावप्रसङ्गः ।

इत्थं प्राचीनैर्मनुष्याणां यादृग्व्यवहाराः कर्तव्यतयोपदिष्टा-
 स्ते सर्वे इदानीं वैपरीत्यमेवावहन्ति । इदानीं हि शीलं न
 सर्व्ववशीकरणस्य कारणं, किन्तु धनमेव । तथाह्युक्तं “तस्मादर्थ-
 मुपाज्जनं कुरु मखे ! ह्यर्थेन सर्व्वं वशाः ।”

यूरोपीयसंस्कृतशिक्षा ।

(पूर्वप्रकाशितानन्तरम्)

“ततस्ते च पैलादस्य ऋषयोऽधिगतवेदार्थाः बहून् शिष्यान्
 खखवेदमध्यापयामासुः, तेऽपि चापरान् खशिष्यानिर्त्यवं क्रमेण
 वेदानां बहूः प्रचारोऽभवत् । परन्तेनानेकत्र मूलपाठानां
 व्यतिक्रमो जातः, ततश्च क्रमेण परस्परं भिन्नपाठवतां चरणानां
 प्रवृत्तिरिति स्पष्टमनुमीयते । ते च चरणाः * खखपाठ-
 माद्रिचने, विशेषतो यजुर्वेदीयचरणानां क्रमेषु पाठविभागेषु च
 वैशिष्ट्यमेव प्रधानतयानुसन्धीयते । इत्थं वेदानां प्रत्येकस्य
 बहूः शाखाः शाखास्वरूपाः सञ्जाताः, शाखा नामास्मान्
 मते भिन्नजनकृतमूलसंग्रहभेदरूपाः, सर्वास्वपि तासु शाखासु
 मूलस्यैक्यं स्थितेऽपि पाठानां क्रमभेद एव तासां तादृशविभागं
 प्रतिपद्यक् इतुलमर्हति । चरणग्रन्थाभिधेये पुस्तके चरणा-
 नामशेषविवरणं वर्त्तते । तत्र चरणानां नामानि संख्याश्च
 वर्त्तन्ते । तदनुसरत ऋग्वेदस्य पञ्च, यजुर्वेदस्याष्टाधिकषष्टिः,
 सामवेदस्य सहस्रं, अथर्ववेदस्य तु नव चरणा वर्त्तन्ते । किन्तु-
 स्यादधन्यतया तत्र कतिचिदेवाल्पसंख्याश्रया इदानीमस्मद्वस्तु-
 गता भवन्ति, बहवस्तु विनष्टा एव । एवंविधग्रन्थानां विलोपनं

* चरणग्रन्थोऽयं वेदानां विभागभेदे तद्व्यतिरिच्य वर्त्तते ।

श्रोत्रमेव । तथाहि यदि ते विलुप्ता नाभविष्यन् तदा वेदानां सर्वेषां केषाञ्चिद्वा साधारणमन्त्रं पुन्यद्वैशिष्ट्यं सञ्जातं तत् सर्वं विदितमभविषात्, तथाच कालकमोद्भूताज्ञानवाञ्छन् यद्वैदिक-समयेऽपि लब्धावकाशमनिरुद्धत्वाभवत् तत् सर्वमपि विज्ञातमभविषात् यद्येदानीं सशास्त्रसर्वदाध्ययनेन ज्ञायते” ।

“वेदानां प्रकृतिवैशिष्ट्यमवगन्तुं यद्यस्माभिर्भारतीयाचार्य-मतान्यालोचितानि भवेद्यस्तदास्माकं शतपथब्राह्मणान्मानवीयाश्च धर्मशास्त्रात् स्वल्पमेव साहाय्यं लब्धं भवेत् ।” तथाच मनः (१।२३) “अग्निवायुरविभ्यस्तु जयं ब्रह्मा मनातनं । इदोह यच्च सिद्धयन्त्यजुःसामलक्षणं ॥” शतपथब्राह्मणे चैतान्येवाधराणि दृश्यन्ते । भागवततृतीयस्कन्धादशाध्यायसप्तविंशत्लोकं विष्णु-पुराणप्रथमांशपञ्चमाध्याये च वेदेतिवृत्तविषयकं यद्वर्णितमस्ति ततश्च नास्माकं विद्या किञ्चिदप्युनीयते ।”

“तथाच भागवतम्

“ऋग्यजुःसानाथर्वाख्यान् वेदान् पूर्वोद्दिभिर्मन्त्रैः ।

शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तीमं प्रायश्चित्तं व्याधात् क्रमान् ॥

विष्णुपुराणम् (१।५)

“गायत्रीञ्च ऋषयैर्वृत्रवृत्कीमं यद्यभरम् ।

अग्निष्टोमञ्च यशानां निश्वसे प्रथमान् स्थात ॥

यजंयि वैटुभं कन्दःक्षीमं पञ्चदशं तथा ।

वहन्त्वाम तथोक्त्यथ दक्षिणादस्तुजम् स्थात ॥

सामानि जगतीच्छन्ः स्त्रीमं समदशन्था ।

वैरूपमभिरात्रं पथिमादसृजन्मुखात् ॥

एकविंशत्यर्थाणां साक्षीर्वासाधमेव च ।

अनुष्टुभं सवैराजसुचरादसृजन्मुखात् ॥

परमेभ्यः सर्वेभ्य एव कौषीतकिब्राह्मणवचनमसृज्पयोगमर्हति ;
तत्र हि “यजुःसामनी च्छ्वेदात् परमुत्पन्नं” इति कथितम्
(Muller, Anc. Sans. Lit. p. 457) । सायनाचार्येण च्छ्वेद-
भाष्यभूमिकायां कौषीतकिब्राह्मणमतं (च्छ्वेदस्य प्राथम्यविषयकं)
स्पष्टीकृतमेव । तथाहि सायनकृतच्छ्वेदभाष्यभूमिकायां “प्राथ-
म्यञ्च पुरुषसूक्ते विस्पष्टं, तस्माद्यज्ञात् सर्वञ्जित ऋचः सामानि
जहिरे । इन्द्रांसि जहिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत” (Muir’s Ori-
ginal Sanskrit Texts, i., p. 6) । किञ्च सायनेन च्छ्वेदस्य प्राथम्य-
मन्येनापि प्रमाणेन सप्रमाणीकृतं, यथा “न केवलमृचां पाठप्रा-
थम्येनाभ्यर्हितत्वं, किन्तु यज्ञाङ्गदार्ढ्यहेतुत्वादपि । तथाच तैत्ति-
रीयाः (कृष्णयजुर्वेदानुयायिनः) आमनन्ति ‘यदे यज्ञस्य साम्ना
यजुषा क्रियते मिथिलं तत्, यदृचा तद्दृढम्’ इति । मन्त्रकाण्डे-
ष्वपि यजुर्वेदगतेषु तत्र तत्राध्वर्युणा प्रयोज्या ऋचो वङ्गाः
आस्माताः, सास्मान्तु सर्वेषामृगाश्रितत्वं प्रसिद्धम् । आयुर्वर्ण
केरपि स्त्रीयसंहितायामृच एव वाङ्मन्येनाधीयन्ते” (Sâyana in
Muiler’s Ed. of the Rigveda, i., p. 2) । एतस्मात् सायनवचनात्
च्छ्वेदस्य न केवलमन्येभ्यो वेदेभ्योऽभ्यर्हितत्वं परमस्य प्राथम्य-
मपि स्पष्टं प्रतीयते, प्रतीयते च सामवेदः सर्वतोऽपरौ च द्वौ

वेदावंगत ऋग्वेदादुत्पन्नमिति । भाष्यकृतः सायनस्य मतमिदं
 वेदानां तत्तत्स्थलपर्यवेक्षणं सुप्रतीतं भवति । यत्तु अध्यापक-
 'विनक्ति'-नामधेयेन स्वप्रकाशितसामवेदभूमिकायां सामवेदस्यै-
 कस्यतिमन्ता न ऋग्वेदमन्तेष्वन्तर्भवन्ति, दृश्यते च ऋक्सामो-
 रनेकत्र पाठभेद इत्यभिहितम् ; नैतेन ऋग्वेदस्य सामवेदात्
 परवर्तित्वं तथा सामवेदस्य ऋग्वेदमन्त्राणां वर्तमानऋग्वेद-
 ग्रन्थस्यलक्षणेः प्राग्भवत्वं वा सिध्यति (Professor Weber, in his
 'Akademische Vorlesungen,' p. 963) ; परमत्राध्यापकमूलरमहो-
 दयेन सत्यमभिहितम् (Anc. Sans. Lit. p. 475) यत् 'सर्वसां
 ऋग्वेदशाखानामनधिगमान्न वयमेतं पाठभेदं प्रति किमपि
 कारणं निर्दिष्टुं शक्नुमः' ।" इति

वेदानां परस्परमेवं सम्बन्धो नाम यज्ञाद्यनुष्ठानसौकर्यार्थं
 जात इति भारतीयाचार्याणां वचनतः प्रतीयते ।

इति प्रथमः ।

विनयपीठकम् ।

(पूर्वप्रकाशितानन्तरम् ।)

अथ खलु भगवत एतदभूत् (मनसीति शेषः) ; न खलु तथा-
गता हस्तेषु प्रतिगृह्णन्ति कस्मान्नु खल्वहं प्रतिगृहीयाम् मन्यांश्च
मधुपिण्डिकाश्चेति । अथ खलु चत्वारो महाराजा भगवतश्चेतसा
चेतः परिवितर्क्य अङ्गाय चतुर्हिन्तु शिलामये पात्रे भगवत-
उपानैषुः । इह भगवान् प्रतिगृह्णातु मन्यांश्च मधुपिण्डिका-
श्चेति । प्रतिजग्राह भगवान् प्रत्यग्रे शिलामये पात्रे मन्यांश्च
मधुपिण्डिकाश्च प्रतिगृह्य चामुङ्क्त (४) । अथ खलु तपुस्त्रवाह्नीका
वणिजो भगवन्तं 'अपनीतपात्रपाणिं विदित्वा भगवतः पादयोः
शिरसा निपत्य भगवन्तमेतदूचुः । एतं वयं भगवन्तं शरणं गच्छामः
धर्मांश्च उपामकानां नो भगवान् प्राप्नुयतु । अद्यावधि प्राणान्तं
यावत् शरणं गता इति ।

देवल्लोके प्रथमं उपामका अभूत् । दिवाचिका । ५ ।

राजायतनकथा निष्ठिता ।

अथ खलु भगवान् सप्ताहस्यात्यये तस्मात् समाधेर्युत्थाय
राजायतनमूले येन (यत्र) अजापालन्यप्रोधन्तेन (तत्र) उप-
सक्तमासत् । उपसक्तस्य तत्र भगवान् अजापालन्यप्रोधमूले

विहरति । अथ खलु भगवतो रहोगतस्य प्रतिमं गीनस्यैव
चेतसः परिवितर्कः उदपद्यत । अधिगतः खलु मयायं धर्मी
गम्भीरो दुर्दुर्षो दुरनुरोधः शान्तः (सन् वा) प्रणीतोऽतर्क्याव-
चारो निपुणः पण्डितवेदनीयः । आलयरामः खलु प्रणयः,
प्रजा आलयरक्ता आलयममुदिताः । आलयरामायै खलु पुनः
प्रजायै, आलयरक्तायै, आलयममुदितायै दुर्दुर्गमिदं स्थानं, यदयं
इदमप्युत्पद्यतः कार्यकारणभावः ; इदमपि खलु स्थानं मुदुर्दुर्गं
यदयं सर्वसंस्कारसमर्थः, सर्वपाधिप्रतिनिसर्गः दृष्टान्त्ययः,
विरागो, निरोधो निर्व्याणम् । अहन्त्रैव खलु पुनर्धर्मं दर्शयेयम्
परे च मे न जानीयुः, स मामस्य क्लमयति, स मामस्य क्लिष्यतीति ।

(२) अपि स्युर्भगवन्तमिमा अत्याश्चर्या गाथाः प्रतिभाताः
पूर्वस्मिन्श्रुतपूर्वाः ।

कल्पेन मेऽधिगतोऽलनि शान्तो प्रकाशितुं,

रामद्वीपपरीतैर्नाथं धर्मं सुसन्तोषः ।

प्रतिशीतोन्मामिनं निपुणं गम्भीरं दुर्दुर्गमशम्,

रागरक्ता न द्रव्यनि प्रमकाष्टं नावता इति । ३ ।

इति ह भगवतः प्रतिमञ्जुल्लापस्यात्पोत्सुकतायै चित्तं
नमति न धर्मादेशनायै । अथ खलु ब्रह्मणः सहलोकाधिपते-
र्भगवतश्चेतसः चेतःपरिवितर्कः अज्ञायैषोऽभवत् । नश्यति वत भो
लोको, विनश्यति वत भो लोको, यत्र हि नाम तथागतस्यार्हतः
सम्पुङ्गवस्य अत्पोत्सुकतायै चित्तं नमति न धर्मादेशनायै । ४ ।

श्री

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहरीकिं भट्टः । एष शास्त्रिणा सम्यादितः

इष्ट प्रोतः प्रकाशितश्च ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसासनसामभिनिन्दनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भा-लोकाट्टतानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरश्रुतिं ॥

खण्डं १२] सेप्टेम्बर १८८३ [८ सङ्ख्या

सूची

श्रीपौष-संस्कृतशिक्षा	८२-८६
प्रेमीयसुवचनम्	८७-१००
पुराण-कथा	१०१-१०२
विमयपौठकम्	१०३-१०४

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारत्न-लेख,

गिरिश-विद्यारत्न-चन्ने

श्रीहरिचन्द्र कविरत्न-सुदित ।

मूल्यं १।।०)

(लाहौर-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष-लालामेहरचन्दमनीषे
प्राप्तव्यं, ग्रहणं च भिस्तत्रावेदनं कार्यम् ।)

22

सम्प्रति २४-परगणान्तर्गत नैद्याटी-समीपस्थ-भट्टपल्ली-ग्रामा-
दिद्योदयः प्रकाशते, इतः परं पचादिकं भट्टपल्लीयां सत्यादकसमीपे
प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मन्त्रादीनां नियमः ।

वार्धकमूल्यं प्रथमदशं २१०
पञ्चाद्वियं ३१५

(प्रत्येकखण्ड' ।० परिमितमूल्ये न प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमन्थेन सुद्धिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

संस्कृतश्रुतबोधः (कुन्दोग्रन्थः)

मूल्यं ३ आने

(कलिकाता गिरिश विद्यारत्न-यन्त्रे प्राप्तव्यः)

হিন্দী ব্যাকরণ (বাল্মীকিদিগের হিন্দী শিক্ষা)

করিবার প্রধান উপযোগী)

(কলিকাতা ক্যানিং লাইব্রারিতে)

५।१५)

गुण्य ॥० अना

ডাকমাগুল ২০

यूरोपीय-संस्कृतशिक्षा ।

(अवतरणिका)

वर्त्तमानसमयो हि भारतेऽस्मिन्नुपपन्नपरम्परामुत्पादयितु-
मायात इवेत्यस्माकं मनसि प्रतिभाति । तथाहि साम्प्रतं भारती-
यानां समाजगृहावरोधप्रमुखवाह्यविषयेषु, धर्म-नीति-शिक्षा-रुचि-
प्रवृत्त्याद्यास्तन्मन्तरीण-सामयिष्वपि महान्त उपपन्नाः संदृष्टाः ।
एवंविधसर्वव्यापकोपपन्नानां सत्त्वपि बहुल्ववान्तरकारणकलापेषु
त्रैलोक्येव मूलतया प्रतिभान्ति । तत्राद्यमस्माद्देशे पाश्चात्यज्ञान-
ज्योतिषो बाहुल्येन प्रकाशरूपं, द्वितीयं स्वदेशशास्त्रेषु प्रयुक्त-परि-
श्रमस्य सम्यग्बैकल्यदर्शनात् तदध्ययनं प्रत्यनस्थाहेतुकं तेषां
क्रमशो विनोदनं, तृतीयं यूरोप संस्कृतशिक्षायाः प्रचाररूपम् ।
तथाचावाख्यपाश्चात्य-शास्त्राध्ययनदर्शाच्च तस्माच्छास्त्र-पक्षपातित्वं,
तत्र च स्वयमनालोचितानां स्त्रीमूर्खपुरोहितपरम्परागतैतिह्यश्रवण-
मात्र-विदितार्थानामस्माच्छास्त्राणामभारतोपकल्पनात् तन्मूलक-
धर्माचार-व्यवहारादीनामुपरि सम्यगनस्था जायते, ततः यूरो-
पीय-पण्डितास्तु संस्कृतशास्त्राणां स्वामित्वधितानुरूपं व्याख्यानं
कृत्वा प्राचीन-व्याख्यानानि दूषयित्वा च तामेवानास्यां परिवर्द्ध-
यन्ति । अतएव यूरोपीय-संस्कृतशिक्षाया वर्त्तमानोपपन्नपर-
म्परां प्रत्यन्यतमहेतुलभुक्तमस्माभिः ।

अपि च यूरोपीय-पण्डिता हि प्रगाढाभिनिवेश सहकारतो
 ऽख्यदेशीयाधुनातन-पण्डितवर्गैरप्यश्रुतपूर्व-शास्त्रसमूहानुशीलनेन
 विविधतत्त्वान्याविष्कुञ्चिताः पृथिव्याः परमं हितं साधयन्तोऽपि
 बहुशो भ्रमावर्त्तयन्ति । अन्धानन्दादिव ख्यदेशीयशास्त्रानभिज्ञानज्ञ-
 लभापाकृतविद्यानख्यदेशीयान् यूनः सम्यग्भ्रमयन्ति । परिशोधन-
 मन्तरेण च क्रमशस्तत्तद्भ्रमाणां बहुमूलता भवति । येन पुनः
 प्रकृततत्त्वविज्ञाने महान् प्रत्यूहो जातः । तादृग्भ्रमानपाकर्त्तु-
 मुभर्षेषामेव सामर्थ्यं लक्ष्यते, अङ्गलसंस्कृतशास्त्रपारदर्शिनं राज-
 कीयसंस्कृतपाठशाला-लक्षप्रतिष्ठच्छात्राणां, ख्यदेशीयशास्त्रानु-
 शीलनपराणां भारतीय-पण्डितानाञ्च । तच्च पूर्वेषां संख्या न
 केवलं परिमिता, यावदर्थोपार्जनहेतोर्बहुकार्यव्यापृतत्वादनव-
 काशश्च । अपरेषामपि संख्या क्रमशो हीयते, साम्प्रतं सर्वशास्त्रार्थ-
 निपुणाः पण्डिता विरक्ता एव । विरक्तानामपि तेषामिङ्गलण्डीय-
 भाषानभिज्ञत्वादङ्गलभाषालिखितानां पुस्तकानां मर्मग्रहोऽपि न
 सम्भवति, दूरेऽस्तु तावत् समालोचनवार्त्ता । किञ्च तेभ्योऽन्येषा-
 मर्वविधकार्यपर्यालोचने प्रवृत्तिर्न सम्भवति, यतोऽस्मत्प्राचीना-
 चारव्यवहारादथस्तानेवाश्रित्य साम्प्रतं तिष्ठन्ति, अतस्तेषां विलो-
 पेऽन्येषां कोऽत्ययः । इत्यमेव मनसि समालोच्य यूरोपीयपण्डित-
 निर्मित-संस्कृतशास्त्रविषयक-पुस्तकानां मर्मण्येव संस्कृतभाषया
 क्रमशः समुद्घाटयितुं प्रयत्नः क्रियते । तत्रैव वेदानामभ्यर्हित-
 त्वादपरशास्त्रमूलत्वाच्च प्रथमं वेदविषयकाण्येव यूरोपीय-मता-

न्यासोच्यन्ते । इदानीं लघुसूत्रं शीघ्रपण्डितासोकमालस्यं विहाय
तत्र सदसद्विवेकं कुर्व्युं सदैवास्माच्छास्त्रमूलक-प्राचीनधर्मासारव्यव-
हाराणां रक्षा भवेदन्यथा तेषां कथाशेषतैव भ्यात् ।

एतदपि विज्ञाप्यते—यदि पण्डिताः स्वमतानि प्रवेष्ट्वा रोष्य
तत्प्रेरणेनास्माननुगृहीयुस्तदा वयमपि तानि यथाकालं विशोदये
प्रकाशयेम इत्यलम् ।

अथ ग्रन्थारम्भः ।

वेदानाम् ।

(डक्टर-थियोडोर-गोल्डस्टुकर-साहव-महोदयस्य मतानि)

वेदशब्दोऽयं विद् ज्ञाने इत्यस्माद्भातो निर्णयनः । भाषान्तरे-
ष्वप्येवंप्रकारका ज्ञानार्थका धातवो दृश्यन्ते (यथा लातिनीभाषायां
विद्, युनानीभाषायां इद्, गणिकभाषायां वेत् इत्यादि) ।
अस्य धौगिकार्थस्तु ज्ञानरूपो विद्यारूपो वा ; [परमयं (वेदः)
साम्प्रतं वर्णाश्रमधर्म(Brahmanic belief)मूलप्राचीनसंस्कृतग्रन्थ-
विशेषेषु निरुद्धः । भारतीयार्थाणां वेदोऽयं तत्तद्देवताविशेषैः
पुरुषविशेषेषु विभक्त इव, न तु कस्य निर्मितिरित्यर्थः ।

वेदः प्रथमतस्त्रिविधो वासीत्—ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद इति ।
ततो गच्छत्सु कालेषु तैस्त्रिभिः सह कश्चिच्चतुर्थो वेदः संयोजितः,
किन्त्वयं पुरोभवास्तय देव प्रतिष्ठां नालभत । तथाहि ऋग्वेदीय-

पुरुषसूक्तान्तर्गतं नवमे मन्त्रे ऋग्यजुःसाक्षां समुल्लेखो दृश्यते, न
तत्रान्यस्य कस्यचिन्नामगम्यो विद्यते । द्वान्द्वोऽप्योपनिषदि, मानवे
च धर्मशास्त्रे केवलं त्रयाः समुल्लेखो विद्यते नतु चतुर्थस्य ;
मानवे धर्मशास्त्रे तु त्रया एव भूरिप्रयोगः, केवलमर्कादशा-
ध्यायस्य त्रयस्त्रिंशच्छ्लोके अथर्व्याङ्गिरसेति नान्नायव्यवेदस्य विवरणं
कृतं न त्वयव्येति नान्ना । किञ्च दुरवगाह-वेदवाक्य मीमांसन-
परा अपि मीमांसका ऋग्यजुःसाक्षाभिधेयानां त्रयाणामेव
वाक्यानि व्याख्यातवन्तो न त्वयव्यवेदस्य ।

वेदानामेकैकस्य संहिता-ब्राह्मणाभिधमंशद्वयं वर्त्तते ।

संहिता नाम—मन्त्रसमष्टिः । मन्त्रश्च (मन आध्याने इत्य-
स्माद्धातोर्निष्पन्नः) स्मृतिरूपेऽर्थे निरूढः । वेदानां व्याख्याता
सायनोपाधिको साधवाचार्यी जैमिनीयन्यायमालाविस्तरे तथा
ऋग्वेदैतरेयब्राह्मण-भाष्यावतरणिकयोश्च मन्त्रशब्दस्यैवं परिभाषा-
ञ्चकार—

“मन्त्रशब्दस्य न किमप्यनुगतं लक्षणं विद्यते । अत्र ‘याज्ञि-
कानां समाख्यानं लक्षणं दोषवर्जितम् । तेषुष्ठानस्मारकादौ
मन्त्रशब्दं प्रयुञ्जते ॥’ विहितार्थाभिधातृको मन्त्र इत्युक्ते वक्ष-
न्ताथ कपिञ्जलानालभेत्यस्य मन्त्रस्य विधिरूपत्वादव्याप्तिः ।
मननहेतुर्मन्त्र इत्युक्ते ब्राह्मणेत्यव्याप्तिः । एवमभिपदान्तो
मन्त्रः उत्तमपुरुषान्तो मन्त्र इत्यादिलक्षणानां परस्परमव्याप्ति-
रिति चेत्, मैवं, याज्ञिकसमाख्यानस्य निर्दोषलक्षणत्वात् ।

तत्र समाख्यानमनुष्ठानस्मारकादीनां मन्त्रत्वं गमयति । तथाहि केचिन्ना अनुष्ठानस्मारकाः, केचित् स्तुतिरूपाः, अन्ये 'त्वा'-न्ताः, अपरे आसन्त्वोपेताः, केचित् प्रैषरूपाः, केचित् परि-देवनरूपाः, एके प्रश्नरूपाः, अपरे उत्तररूपाः । एवमन्यदप्यु-दाहार्थं । ईदृशेषु न्यविजातीयेषु समाख्यानमन्तरेण नान्यः कश्चि-दनुगतधर्मोऽस्ति यस्य लक्षणमुच्यते, लक्षणस्योपयोगः पूर्वो-क्तार्थे दर्शितः—'छषथोऽपि पदार्थानां नान्तं यान्ति पृथक्त्वशः । लक्षणं तु सिद्धानामन्तं यान्ति विपश्चितः' इति तस्मादभियुक्तानां मन्त्रोऽयमिति समाख्यानं लक्षणम् ।'

भारतीयार्थशास्त्रज्ञतां मते, यो यस्य मन्त्रस्य प्रथमवक्ता, द्रष्टा, स्मृता, यस्मिन् वा यस्य मन्त्रस्य प्रथमाविर्भावः, स तस्य मन्त्रस्य छपरित्यभिधीयते । वयं (यूरोपीयाः) तु तं तन्निर्मा-तारमेव ब्रूमः । यां देवतामुद्दिश्य छपिणा स्वार्थमिद्वै यो मन्त्र-उच्चार्यते सैवास्य मन्त्रस्य देवता । परमेवं बहवो विद्यन्ते मन्त्रा येन कामपि देवतामुद्दिश्य प्रार्थना सा, तिवा कृता । तथाविध-स्य हि यत् विषयीकृत्य तत्तन्मन्त्राणां प्रवृत्तिः, तदेव तेषां देवता । तथाहि मन्त्रनिर्मातारो राजभ्यो धनमधिगम्य तेषां सद्गुणप्रशंसां विषयीकृत्य बहून् मन्त्रान् निर्गमः । सा प्रशंसेव तत्तन्मन्त्राणां देवता ।

ब्राह्मणं (ब्राह्मणशब्दोऽयं कीवलिकृकस्तस्य पुलिङ्गाज्जाति-विशेषवाचकात् ब्राह्मणशब्दाद्विन्न एव) ब्रह्मणशब्दादणप्रत्ययेन

सिद्धम् । तच्च द्विविधं, तथाहि साधवः “तथाहि द्विविधं ब्राह्मणं विधिरर्थवादश्च ।” तथाचापस्तम्बः ‘कर्मचोदना ब्राह्मणानि ब्राह्मणशेषोऽर्थवादः’ इति । ततश्च ब्राह्मणे क्वचित् कर्मानुष्ठानस्य विधानं वर्त्तते, क्वचिच्च विधेयप्राशस्त्यप्रतीतिजननम् । अतएव वेदानां ब्राह्मणभाग एव वैदिककर्मकाण्डस्य मूलं, यद्वि कर्मकाण्डं सूत्रनामधेयेषु कर्मश्रवस्थापनग्रन्थविशेषेषु सम्यक्तया विस्तरेण चाज्ञोचितम् । ब्राह्मणादेवाविभाष्यतात्पर्यकाण्डशारण्यकानि तत्त्वज्ञानविषयका उपनिषदश्च प्रादुर्भूताः । यानाम् कालक्रमेण वेदान्तदर्शनेषु परिणताः, तथा वेदान्तशास्त्रेभ्यः सम्यग्भिन्नमतव्यवस्थापकेष्वपि दर्शनान्तरेषु यदाक्यानि प्रमाणतया समुदाहृतानि च ।

एतदपि सम्यक् सम्भाव्यते यत् पुरा चत्वारो वेदा अविभक्ता एकत्रैव समवेता आसन् । एतदैतिह्यं वर्त्तते यत्, पराशर-पुत्रो व्यासापरपर्यायः कृष्णद्वैपायनः श्लोकसप्तष्टिरूपेणावस्थितं वेदं संगृह्य तांश्च श्लोकान् विषयभेदेन पृथक्श्रेणीषुभिनिवेश्य चतुर्वेदीमुपकल्प्य चतुरः शिक्षानध्यापयामास । तथाहि ऋग्वेदं पौलमध्यापयामास, यजुर्वेदं वैशम्पायनं, सामवेदं जैमिनिम्, अथर्ववेदञ्च सुमन्तुमिति ॥

[क्रमशः ।]

* एतन्मतसमालोचनेषुभिः प्रबन्धशेषपर्यन्तं प्रतीचितव्यमित्युक्त्याक्रममुदीचः । विषयसाधनस्य विज्ञानात् न तस्य समालोचनं सम्भवतीत्यपि स्वरथोक्तम् ।

प्रेमोन्मत्त-वचनम् ।

(प्राप्तम्)

(१)

संवेश्य पुष्पशयने सुमनोमयीं त्वां
सञ्चालयामि नलिनीदलतालवृन्तम् ।
त्वं मे निधाय हृदये कमनीयमङ्गं
निर्व्यापयिष्यसि मनोभवदाववक्लिम् ॥

(२)

तास्ता गिरोऽभिदधती स्मरशिञ्जितेव
सर्वेन्द्रियाणि सुमुखि द्रवतां नयन्ती ।
निद्रामनोहरभुजान्तरदत्तदेहा
रात्रिं निशाकरमुखि क्षपयिष्यसि त्वं ॥

(३)

प्रातर्निरीक्ष्य सुमनःशयने शयानां
निद्रालसां निधुवनश्रमपीडिताङ्गीम् ।
त्वामेवसिन्दुमुखि बोधयितुर्वक्षो मे
वक्त्राग्निरेष्यति कुरुङ्गमनोज्ञनेत्रे ॥

(३)

यस्याः समागमजशर्मा विचिन्तयन्त्यः
 ग्रौढा दिनानि युगवत् खलु यापयन्ति ।
 मुग्धा भयङ्करनिशाचरमोददात्री
 रात्रिर्गता मुनयने शयनं विमुञ्च ॥

(५)

उत्तिष्ठ नेत्रशफरी चपलस्वभावा
 लावण्यनिर्भरहृदि स्फुरतामशङ्कम् ।
 हे मञ्जुभाषिणि सुपाठय पञ्जरस्था-
 मेतां स्वयंवरवधूं शुक्पङ्कवस्य ॥

(६)

बाले विलोकय दिगन्तगतं तमिन्दुं
 प्रातर्नवारुणकरैः कवलीकृतांशुम् ।
 सायं य एष उदयाद्रिमुपेत्य लोक-
 नेत्रस्य निर्मलतिमधादसृतांशुभिः स्रैः ॥

(७)

प्राणेश्वरि प्रथममेष शुकः शयानां
 त्वां वीक्ष्य कातरगिराह्वयते जनन्याः ।
 नामाक्षरैर्घटितया तदिमं प्रबुध्य
 सम्भावयेन्दुमुखि मिष्टतमैर्वचोभिः ॥

(८)

सौभाग्यगर्वकलुषीकृतचित्तवृत्ते
 धिङ् निद्रितं तव पतिः पतितः पदान्ते ।
 इत्याक्षिपत्यपि सखी सुमुखीत्यतस्त्वं
 निद्रां विहाय परितोषय तां वयखां ॥

(९)

कान्तालकान्तसमृतांशुमुखे भवत्याः
 विच्छिन्नवारिदनिभं तनुते नभस्वान् ।
 शैवालवत् सरसिजे बलजे प्रबुध्य
 प्रोत्सार्थं तत् भव घनोज्झितचन्द्रवक्त्रा ॥

(१०)

गुञ्जन्ति कुञ्जभवने तव मञ्जुभट्टाः
 पुंस्कोकिला मधुगिरो मधुरं खवन्ति ।
 मूकं तवेदमधुना कलकण्ठि वक्तुं
 शान्तान्तरालिरवनीरजवद्बुनोति ॥

(११)

प्राभातिकारुणकरेण सुशोभिते द्वे
 कान्तं तवाननमिदं कमलञ्च तन्नि ।
 सन्त्यज्य जृम्भनमिषेण पुनर्विमुद्रां
 पूर्णोपमां सरसिजेन मुखं दधातु ॥

(१२)

गुञ्जन्नाधुव्रतविवोधितपद्मिनीयं
 पाथोजनाथमुदितं विकसत्यदीक्ष्य ।
 शय्योत्थितं पतिमवेक्ष्य शुकादिवाक्यैः
 निद्रां विहाय भव हृष्टतमा तथा त्वम् ॥

पुराण-कथा ।

“वैष्णव चापकोटिसमुत्सारितसकलारातिकुलाचलो राजा
पृहङ्गो नाम ।”

कादम्बरी ।

इत्यादिवाक्यव्याख्यानवसरे वक्ष्यमाणा पुराण-कथा
अपेक्ष्यते ।

अथ कदाचित् वेणुतनये पृथो राज्यं प्राप्तं पृथिव्या सर्व-
शोषधः यस्ताः । ततः प्रजाः पृथुमुपेत्य प्रोचुः—

“अराजके नृपश्रेष्ठ ! धरित्रया सकलौषधिः ।

यस्ता ततः क्षयं यान्ति प्रजाः सर्वाः प्रजेश्वर ॥

ततोऽथ नृपतिर्दिव्यमादायाजगवन्धनुः ।

शरांश्च दिव्यान् कुपितः सोऽभ्यधावदमुन्धराम् ॥

ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा तु वसुन्धरा ।

सा लोकान् ब्रह्मलोकादींस्तत्त्वासादगमन्मही ॥

यत्र यत्र ययौ देवी सा तदा भूतधारिणी ।

तत्र तत्र तु सा वैष्णं ददर्शाभ्युद्यतायुधम् ।

ततस्तं प्राह वसुधा पृथुं पृथुपराक्रमम् ।

प्रवेपमाना तदाणपरित्राणपरायणा ॥

पृथिव्युवाच—

स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र न पश्यसि ।

येन मां हन्तुमत्यर्थं प्रकरोषि नृपोद्यमम् ॥

पृथुर्वाच—

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ।।

वह्मनां भवति चेमन्तस्य पुण्यप्रदो वधः ॥

पृथिव्युवाच—

प्रजानामुपकाराय यदि मां लं हनिष्यसि ।

आधारः कः प्रजानां ते नृपश्रेष्ठ भविष्यति ॥

पृथुर्वाच—

त्वां हत्वा वसुधां वाणैर्मच्छासनपराङ्मुखीम् ।

आत्मयोगवलेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवं ।

प्रवेष्टिताङ्गी परमं साध्वसं समुपागता ॥

उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ।

तस्माददाम्युपायं ते लं कुरुष्व यदिच्छसि ॥

समस्तास्मा मया जीर्णा नरनाथ महौषधीः (महौषधः) ॥

यदिच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥

तस्मात् प्रजाहितार्थाय मम धर्ममृतं वर ।

तन्नु वसं प्रयच्छस्व क्षरेयं येन वत्सना (वत्सेन) ॥

समाञ्च कुरु सर्वत्र येन क्षीरं समन्ततः ।

वरौषधी वीजभूतं वीर सर्वत्र भावये ॥

तत उत्सारयामास शैलान् शतमहस्रजः ।

धनुष्कोश्या तदा वैष्णवन्तं शैला विवर्द्धिताः ॥

विनयपीठकम्

(बौद्धशास्त्रम्)

पालीभाषातः अनूदितम् ।

अथ खलु भगवान् सप्ताहस्यात्यये तस्मात् समाधेयुं त्याग्य
अजापालन्यग्रोधमूलात् येन (यत्र) मुचलिन्दस्तेन (तत्र) उप-
ससक्रामत् । उपसंक्रम्य मुचलिन्दमूर्ते सप्ताहं एकपर्यङ्के
न्यषीदत् विमुक्तिसुखप्रतिसंवेदी । तेन खलु पुनः समर्थेन
महाकालमेघो उदपद्यत, सप्ताहश्चाभवन् वर्षाप्रभवाणि शीत-
वातदुर्द्दिनानि । अथ खलु मुचलिन्दो नागराजः स्वभवनान्निष्क्रम्य
भगवतः कायं सप्तकुलः भोगेन परिवेष्ट्य उपरि मूर्ध्नि महान्तं
फणं कृत्वा तिष्ठत् । मा भगवन्तं शीतं मा भगवन्तं उष्णं मा
भगवन्तं दंश-मशक-वातातप-सरीसृपसंस्पर्शाऽस्त्विति । अथ खलु
मुचलिन्दो नागराजः सप्ताहस्य अत्यये विगतवलाहकं देवं
विदित्वा भगवतः कायात् भोगं आकृष्य स्वकं वर्णं प्रतिसंहृत्य
माणवकवर्णम् अभिनिष्क्राम्य भगवतः पुरतोऽतिष्ठत् बद्धाञ्जलि-
भगवन्तं नमस्कृत्य । अथ खलु भगवान् एतं अर्थं विदित्वा तस्यां
वेलायां इदं उदानं उदगात् ।

सुखं विवेकमायस्य युतधर्मास्य पश्यतः ।

अज्यप-... सुखं लोके प्राणभूतेषु संवतः ॥

मुखान् विरागता लोके कामानां ससतिकसः ।

अस्मिन्मानस्य (१) विनय एतदे परमं सुखम् ॥

मुचलिन्दकथा निष्ठिता (३) ।

(१) अस्मिन् = अहङ्कारः, मानं इत्यर्थः ।

अथ खलु भगवान् सप्ताहस्यात्यये तस्मात् समाधेयुं त्याय यत्र राजायतनं तत्रोपसमक्रामत् । उपसंकम्य च सप्ताहं राजायतन-
मूले एकपर्यङ्के न्यषीदत् विमुक्तिसुखप्रतिभवेदी (१) । तेन
खलु पुनः समर्थेन तपुस्यवाह्नीका वणिज उत्कलास्तत्र देशे अध्व-
मार्गप्रतिपन्ना भवन्ति । अथ खलु तपुस्यवाह्नीकानां वणिजां
मानाहिता देवता, तपुस्यवाह्नीका वणिजा एतदूचुः—अयं
मारिषो भगवान् राजायतनमूले विहरति प्रथमाभिसम्बुद्धः,
गच्छत तं भगवन्तं, मन्येन (पिष्टकविशेषेण) च, मधुपिण्डि-
कया च प्रतिमानयत तं वो भविष्यति दीर्घरात्रं हिताय
सुखाय च । (२)

अथ खलु तपुस्यवाह्नीका वणिजो मन्यान् मधुपिण्डिकाया-
दाय यत्र भगवान् तत्रोपागमन् । उपगम्य भगवन्तं अभि-
वाद्य एकान्तं अस्थामुः । एकान्तं स्थित्वा खलु तपुस्य-
वाह्नीका वणिजो भगवन्तमेतदूचुः—प्रतिगृह्णातु नो भणतां
भगवान् मन्यांश्च मधुपिण्डिकाश्च यदस्माकमस्य दीर्घरात्रस्य
हिताय सुखाय चेति ।

ओं

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्येण प्रास्तिषा सम्पादितः

भट्टपक्षीतः प्रकाशितस्य ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवामिनी सुमनसायनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरशुवि ॥

खण्डं १२] जुलाई १८८३ [७ सङ्ख्या

सूची

विषयसूचिका

६२-६३

वाचस्पतिः

६४-६५

कलिकाता-राजधान्याम्

नं १४, गिरिश-विद्यारत्नम् भवनम्,

गिरिश-विद्यारत्न-ग्रन्थे

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नम् मुद्रितम् ।

विज्ञापनम् ।

प्राकृतव्याकरणमिङ्गलण्डीयानुवादसहितं मुद्रितमभूत् ।

मूल्यं १।।)

(लाहौर-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष-लालामहेशचन्द्रमनीषे
प्राप्त्यर्थं, ग्रहणं च भिन्नावावेदनं कार्यम् ।)

विशेषदृष्टव्यम् ।

सम्पत्ति २४-परगणान्तर्गत नैट्हाटी सनीपथ-भट्टपत्नी-यामा-
द्विद्योदयः प्रकाशते, इतः परं पत्रादिकं भट्टपत्नीयां सम्पादकसमीपे
प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं	२।०
” मन्वाह्वयं	३।०

(प्रत्येकखण्डं ।० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपंक्तिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

संस्कृतश्रुतबोधः (छन्दोगन्यः)

मूल्यं २ आनं

(कलिकाता गिरिश विद्यारत्न-चन्ने प्राप्तव्यः)

हिन्दीव्याकरण (वाङ्मानीदिनेश्वर हिन्दी शिक्षा)

करिवार प्रधान उपयोगी)

(कलिकाता कानिङ नाइलारिते

प्राप्ता)

मूल्यं १।० आनं

डाकमाञ्चल ८०

विनयपत्रिका

(बौद्धशास्त्रम्)

(पालीभाषावीडूदिता)

—
महावर्गाः ।

नमो भगवतेऽर्हते सम्यक्सम्बुद्धाय ।

तेन समयेन बुद्धो भगवान् उरुवेलायां विहरति । नद्याः
निरञ्जनावासीरे बोधिवृक्षमूले प्रथमाभिमम्बुद्धः । अथ खलु
भगवान् बोधिवृक्षमूले सप्ताहानि एकपर्यङ्के न्यषीदत् विमुक्ति-
सुखप्रतिमवेदी । (१) अथ खलु भगवान् रात्र्याः प्रथमे धामे
कार्यकारणसम्बद्धानि अनुलोमप्रतिलोमानि मनस्यकरोत् ।
अविद्याप्रत्ययात् संस्काराः, संस्कारप्रत्ययात् विज्ञानम्, विज्ञान-
प्रत्ययात् नामरूपे, नामरूपप्रत्ययात् षडायतनम्, षडाय-
तनप्रत्ययात् स्पर्शः, स्पर्शप्रत्ययात् वेदना, वेदनाप्रत्ययात् तृष्णा,
तृष्णाप्रत्ययात् उपादानं, उपादानप्रत्ययात् भवः, भवप्रत्यया-
ज्जातिः, जातिप्रत्ययात् जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्सा-
पायासाः सम्भवन्ति । एवमेतस्य केवलस्य दुःखाख्याप्तस्य समुदयो
भवति । अविद्यातत्त्वमेवम् । अग्निषविरागनिरोधात् संस्कार-
निरोधः, संस्कारनिरोधात् विज्ञाननिरोधः, विज्ञाननिरोधात्

नामरूपनिरोधः, नामरूपनिरोधात् पञ्चायतननिरोधः, पञ्चाय-
तननिरोधात् स्पर्शननिरोधः, स्पर्शननिरोधात् वेदनानिरोधः,
वेदनानिरोधात् तृष्णानिरोधः, तृष्णानिरोधादुपादाननिरोधः,
उपादाननिरोधाद्भवनिरोधः, भवनिरोधाज्जातिनिरोधः,
जातिनिरोधाज्जरामरणशोकपरिदेवदुःखदौर्मनस्वोपायासाः नि-
रोधं प्राप्नुवन्ति । एवमस्य एतस्य केवलस्य दुःखाङ्गस्य निरोधा
भवति । (२) अथ खलु भगवान् एतं अर्थं विदित्वा तस्यां
वैजायां इदं उदानं (गायविशेषं) उद्गायत—

“यदा ए वै प्रादुर्भवन्ति धर्मा आनापिनी ध्यायन्ती ब्राह्मणस्य ।

अथास्य काङ्क्षा व्यपयान्ति सर्वे यतः प्रजानाति स हनुधर्मानिति ॥ (३)

[क्रमशः ।

वाखभट्टः ।

कादम्बरी-नाम-कथायन्या (१) हर्षचरिताभिधेयाख्यायिका-

(१) संकलनयकाञ्च 'हि कथाख्यायिकादिभेदेन बहुविधम् । यत्र कथाया लक्षणं
यथा साहित्यदर्पणे—

“कथायां सरसं वस्तु पथ्यैरेव विनिश्चितम् ।

कचिदत्र भवेदार्था कश्चिदङ्गापवक्त्रके ॥

आदौ पथ्यैर्ममलारः खलादेव चकीर्तनम् ।”

आर्यावक्त्रापवक्त्रकानि कम्पादि । आर्यालक्षणे यथा—

यन्मथ (२) वाणभट्टकृतित्वेन प्रसिद्धौ । उभयत्रापि वाणं न
स्ववंशकीर्त्तनेनात्मविवरणं कथितम् । तत्र कादम्बर्यां यथा—

“बभूव वात्स्यायनवंशसम्बन्धी द्विजो जगद्गीतगुणीऽयथीः सताम् ।

अनेकशुभाभिर्लतपादपङ्कजैः कुवेरनामांशदिव स्वयम्भुवः ॥

उवास यस्य श्रुतिशान्तकञ्जत्रे सदा पुरीडाशपविचिताधरे ।

सरस्वती भीमकषायिनीदरे समस्तशास्त्रमूर्तिवभुरे मुखे ॥

द्विरग्न्यगर्भो भुवनाण्डादिव जपाकरः क्षीरमहाार्णवादिव ।

अभूत् सुपर्णो विनतीदरादिव द्विजस्यनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥

स चित्रभानुः तनयं महाकनो सुतीक्ष्णानां श्रुतिशास्त्रशालिनी ।

अवाप मध्ये स्फटिकोपलामलं कसेण कैलासमिव चमास्तवाम् ॥

सरस्वतीपाणिसरीजसमुत्प्रसृष्टह्रीमद्यमशीकराभसः ।

यशोऽगुणकीकृतसप्तविष्टपाततः सुतो वाण इति व्यजायत ॥”

एतैर्हि स्वाकैर्वाणभट्टस्य वात्स्यायनगोत्रप्रसूतित्वासाय प्रपि-

“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश सास्त्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये अगुर्वके पञ्चदश सार्थाः ॥”

वक्तुं लक्षणं यथा—

“वक्तुं नाथाव्रक्षी स्यातामर्च्योऽनुष्टुभि ख्यातम् ।”

अस्यायैः—अनुष्टुभि अष्टाक्षरपादके छन्दसि आधात् अक्षरात् नक्षी नगणसगणी न
स्याताम्, अर्च्ये अनुष्टुपादक्षरात् यगणः स्यात्, अन्वजन नियमः । अपवक्तुं लक्षणं यथा—

“अयुजि ननरत्ना गुरुः समे नृजनपरवक्तुमिदं ततो जरौ ॥

(२) आख्यायिकासंक्षेपं यथा साहित्यदर्पणे—

“आख्यायिका कथावत् स्यात् कवेर्वैशादिकीर्त्तनम् ।

अस्यानन्धकवीनाच तत्तं पयं कश्चित् कश्चित् ॥

कथाशानां व्यवच्छेद आशयः (उद्देशः) इति वक्ष्यते ।

आर्थ्यावक्तुप्रवक्तृणां छन्दसा र्थेन कथयितुम् ॥

आख्यादीनां लक्षणं पूर्वमुक्तम् ।

तामहात् कुबेरादारभ्य कुलं पाण्डि यादिभिर्ब्रह्मण्यैरत्यु-
ज्ज्वलमासीदित्येव ज्ञायते, न तस्य जन्मभूमिविषयकमवस्थानमस्य-
विषयकं वा किमपि ज्ञानं भवति । हर्षचरिते ज्ञानमविवरणं
कादम्बरीतः किमपि विस्तृतमस्ति । हर्षचरितज्ञानमाष्टभिरुच्छ्वासैः
परिच्छिन्नम् । तत्र प्रथमोच्छ्वासद्वयं बाणस्यात्मपरिचयेनैवाव-
सितमभूत् । यथा—

“पुरा किल खल्लोकमधिनिष्ठन् (१) परमेष्ठो पद्मविष्टरे समुप-
विष्टो देवैः परिहृतो ब्रह्मवादिनीः कथाः कुर्वन् विद्यागोष्ठीभावं
चञ्च कदाचिदासाञ्चके । तेषां शीनञ्च विभुवनपूज्यं तं मनुदच-
प्रभृतयः प्रजापतयः सर्वे च सप्तर्षिपुरःसरा महर्षयः सिधे-
विर । अथ विद्याविवादप्रवृत्तेषु तेषु दुर्व्यासा मन्दपालनाम्ना
मुनिना कलहायमानः माम गायन् क्रोधान्ने त्रिस्वरमकरोत् ।
तदाकर्ण्य नवे वयसि वर्त्तमाना कुमारी भगवती सरस्वती जहाम ।
दृष्ट्वा च तथा हृषन्तीं तां स मुनिः “आः पापकारिणि ! दुर्गृहीत-
विद्यालवावलीपदुर्विदग्धे मामुपहससीत्यभिधाप्य कोपकम्पितान्
क्षिजा करेणालमालामालिय कामण्डलवेन (२) वारिणा समुप-
सृष्ट्वा प्रापजलं जग्राह । ततो “मर्षय भगवन् ! न भूमिरेषा

(१) खल्लोकं = ब्रह्मलोकं, ननु स्वर्ग ।

(२) कामण्डलवेन = कमण्डलुसमस्थितम् ।

शापस्य" इत्यनुनीयमानोऽपि विबुधैः, "पुत्र ! मा कथास्तपसः
प्रत्यूहम्" इति निवार्यमाणोऽप्यत्रिणा रोषावेशविवशो दुर्वासाः
"दुर्विनीते ! व्यपनयामि ते विद्याजनितामुन्नतिमिमामधस्ताद्-
गच्छ मर्त्यलोकम्" इत्युक्त्वा तच्छापोदकं विसर्ज्य । ततो रोषा-
धिक्षिप्तदुर्वासाः कमलासनः "वत्से ! सरस्वति ! विषादं
सागाः एषा त्वामनुधास्यति सावित्री, आत्मजमुखकमलावधिश्र
ते शापोऽयम्" इत्यादिवचनेन तां सान्त्वयामास ।

अन्यद्युद्धिते भगवति भास्करे सावित्रीद्वितीया सरस्वती
ब्रह्मलोकतो निर्गत्य मन्दाकिनीमनुसरन्ती मर्त्यलोकमवततार ।
अवतरणावसरेऽस्वरतलस्थितैव महानदशोणमालोक्य रामणीयक-
द्धतहृदया तस्मैव तीरे वाममरोचयत् ।

तत्र स्थितायास्तस्या अतिकामत्सु दिवसैर्व्यकस्मिन्नहनि
महर्षेः पुराणस्यात्मजं स्वर्गातस्य राज्ञो दौहित्रमश्ववारपरिहृतं
पारशोणं च्यवनपुरनिवसतः पितृच्यवनस्यान्तिकं गच्छन्तं दधीच-
नामानमपश्यत् । ततः परस्परालोकनाकृष्टहृदययोस्तयोः क्रमेण
चेतसि प्रौढा मदनविकारः सञ्जातः, येन च त्वरमाणौ तौ दम्पती
गान्धर्व्येण विधिना पाणिग्रहणञ्चक्रतुः । ततः कालेन वमार
गर्भं सरस्वती, असूत चानेहसा सर्वलक्षणाभिरामं तनयम् । तस्मै
जातमात्राय "सरहस्याः सर्वे वेदाः सर्वेऽणि शास्त्राणि सकलाश्च
कला मत्प्रसादात् स्वयमाविर्भविव्यन्ति" इति वरं दत्त्वा पितामह-
वचनमनुसृत्य च सावित्र्या समं ब्रह्मलोकमारूढा । दधीचोऽपि

सगीचस्य भ्रातृर्जायामन्नमालाभिधानामात्मसूनाः संवर्द्धनाय
 नित्यञ्च तपसे वनमगात् । यस्मिन्नेव वासरे सरस्वत्यस्तुत
 तनयं तस्मिन्नेवावसरेऽन्नमालापि पुत्रमेकं प्रसूतवती । एकस्तथोः
 सारस्वताख्य एवाभवत्, द्वितीयश्च वत्सनामा । आसीच्च तयोः
 सादर्ययोरिव स्पृहणीया प्रीतिः । अथ सारस्वता मातुर्महिम्ना
 यौवनारम्भएवाविर्भूताशेषविद्यः तस्मिन् सवयसि प्राणसमे
 भ्रातरि वत्से समस्तमेव वाङ्मयं सञ्चारयामास । चकार च
 कृतदारपरिग्रहस्यास्य तस्मिन्नेव प्रदेशे प्रीतिकूटनामानं निवासं,
 स्वयं ब्रह्मचर्यमवलम्ब्य तपस्वता जनयितुरेवान्तिकं जगाम ।
 अयं वत्साङ्गागीरथीप्रवाह इव पावनः प्रावर्त्तत विपुला वंशः ।
 यस्मादजायन्त वात्स्यायना नाम गृहमुनयः कवयो वाग्मिना
 विमत्सरा नृत्यगीतवादिर्वैव्ववाद्याः सर्वगुणोपेताः पुष्पालयाः
 कामजितोऽसाधारणा दिजातयः ।

तेषु चैवमुत्पद्यमानेषु, संसरति संसारे, गच्छत्सु युगेषु, अव-
 तीर्णं कलौ, वज्रेषु वत्सरेषु ब्रजत्सु, प्रसवपरम्पराभिरनवरत-
 मापतति विकामिनि वात्स्यायनकुले क्रमेण कुर्वरनामा दिजा-
 जन्म लेभे । तस्याभवन्नच्युत ईशानो हरः पाशुपतयेति
 चत्वारस्तनयाः । तत्र पाशुपतस्यैक एवाभवदर्थपतिरिति नाम्ना
 महात्मा सूनुः । सोऽजनघद् भृगुं, हंसं, शुचिं, कविं, सही-
 दत्तं, धर्मं, जातवेदसं, चित्रभानुं, अश्वं, अहिदत्तं विश्वरूपश्चे-
 त्येकादश पुत्रान् । अलभत च चित्रभानुस्तेषां मध्ये वाक्पमात्म-

वम् । अथञ्च बाणो बालएव व्ययुज्यत जनन्या, जातस्तेहम्
पितृवास्य मातृतामकरोत् । (१)

ततः कृतोपनयनादिक्रियाकलापस्य समाप्तस्य चतुर्दश-
वर्षदेशीयस्य पितापि श्रुतिस्मृतिविहितं कृत्वा द्विजजनोचितं
निखिलं पुण्यजातं कालेनाद्दशमीस्थएवास्तमगात् । परलोका-
प्रयाते च पितरि महता शोकेन दृश्यमानहृदयः कथं कथमपि
कतिपयान् दिवसाननैषीत् । ततो विरलतां गते च शोके शनैः
शनैर्विनयनिदानतया स्नातन्त्यस्य, कुतूहलवज्जलतया बालभा-
वस्य, धैर्यप्रतिपन्नतया यौवनारम्भस्य, शैशवाचितान्यनकानि
चापलान्याचचार । अभवंशास्य वयसा समानाः सुहृदः सहा-
याश्च,—भ्रातरौ पारश्वौ चन्द्रसेनमातृषेणौ, भाषाकविरीशानः,
प्रणयिनौ रुद्रनारायणौ, विद्वांसौ वारवाण-वासववाणौ, कर्ण-
कविर्वर्णीभारतः, प्राकृतकृत् कुलपुत्रो वायुविकारः, बन्दिनौ
अनङ्गवाण-सूचीवाणौ, काव्यायनिका चक्रवाकिका, जाङ्गलिका
मथूरकः, ताम्बूलदायकखण्डकः, भिष्कपुत्रो मन्दारकः, पुस्तक-
वाचकः सुहृष्टिः, कलादश्यामीकरः, हैरिकः सिन्धुप्रेषः,
लेखको गोविन्दकः, चित्रकदीरवर्धो, पुस्तककृत् कुमारदत्तः,
मार्दङ्गिकोजीमूतः, गायनाः सोमनगहादित्यसैरिन्ध्रीकुरङ्गिकाः,

(१) कादम्बरीं हि अथपतिनामा कुवेरस्य पुत्रत्वेन निर्दिष्टः, इषेचरिते तु पौत्रत्वेन ।
न ज्ञायते किंकारणकमेतन् पार्यक्यमिति ।

वांशिकौ मधुकर-पारावतौ, गान्धर्वपाथ्याद्यो ददुरकः, कितवो
भीमकः, चपणको वीरदेवः, कथको जयमेनः, शैवावक्रधाणः, मन्त्र-
साधकः करालः, धातुवादविद्विहङ्गमः, दार्दुरिको दामोदरः,
ऐन्द्रजालिकश्चकाराक्षः, मस्करी ताम्रचूडः इत्यादयः । स एतै-
रन्यैश्चानुगम्यमानो देशान्तरालोकनकौतुकाक्षिप्तदयः सत्स्वपि
पितृपितामहापात्रेषु ब्राह्मणजनेचितविभवेषु मति चायिच्छिन्नं
विद्याप्रसङ्गं गृहान्निरगात् । अथ शनैः शनैर्दृष्टन्ति राजकु-
लानि वीक्षमाणो निरवयविद्याविद्योतितगुरुकुलानि सेवमानः
स्वभावगम्भीरधीनानि विदग्धमण्डलानि चावगच्छमानः पुन-
रपि तामेव द्वैपश्चितीमात्मवर्णोचितां प्रकृतिमभजत । प्रत्या-
गमच्च भूयो वात्स्यायनवंशाश्रयमात्मजन्मभवम् । तत्र च विर-
दर्शनादभिनवीभूतस्त्वं ह्यमङ्गावैर्ज्ञातीयेषु त्वमविमदवाभिनेन्दि-
ताभिगमनो वात्समित्रमण्डलस्य मथ्यगतः सुखमन्वभवत् ।

अथैकदा श्रीकण्ठवामजनपदाधिपतिना हर्षदेवेनाहृतो
वाणस्तदन्तिकं जगाम । तत्र च राजसम्मानितः क्रियत्काल-
मतीत्य पुनरेवात्मवामभूमिमाजगाम । तत्र आतिभिः पृष्टो
हर्षचरितमाचष्ट ।

एतेन हि वृत्तेन वाणस्य निवासस्थानं वंशादिकञ्च
विज्ञातं भवति । वायुपुराणे गद्यामाहात्म्येऽपि गद्याप्रदेशे
चवनाश्रमस्यावस्थितिर्दृश्यते—

“कोकटेषु कथा पुण्या, नदी पुण्या पुनःपुनः ।

आचनस्यायमं पुण्यं, पुण्यं राजस्यर्द्धं वनम् ॥

परमेतेन वाणस्यावस्थानकालस्य न किमपि निर्द्धारणं
भवति । हर्षचरितारम्भे हि वाणेन सुबन्धु-हरिचन्द्र-भास-
कालिदासग्रन्थानामुल्लेखः कृतः (१) । परन्तु सुबन्धुप्रमुखास्त-
मसकालवर्त्तिनः पूर्ववर्त्तिना वेति न स्पष्टं ज्ञायते ।

सुबन्धुनामा कविर्वासवदत्ताभिधेयस्य कथाग्रन्थस्य रचयिता ।
सहि विक्रमादित्यस्य सभ्य आसीदिति तदीयस्य “भासवदत्ता निहता
नवका धिलसन्ति चरति नो कंकः । सरसीव कीर्त्तिशेषं गतवति
भुवि विक्रमादित्य” इत्येतच्छ्लोकस्य व्याख्यानावसरे “करिरयं विक्रमा-
दित्यसभ्यः, तस्मिन् राज्ञि लोकान्तरं प्राप्ते एतन्निबन्धं कृतवान्”
इत्येतत् नरसिंहनाम्ना पण्डितेन निरनायि । “अथ धारा-

(१) कवीनामगलहर्षो नृपं वासवदत्तया ।

अस्मिन् वाण्युपवाचां गतया कर्षणीयम् ॥

वासवदत्ता सुबन्धुरचिता कथा ।

पदवर्ण्यञ्जलाहारीकृतवर्णक्रमसहितः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यवन्धो रूपायते ॥

सुखधारकृतारम्भे नाटकैर्बहुभूमिकैः ।

सप्तदाकेयसी लभे मासी देवकुलैरिव ॥

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य मुक्तिपु ।

भौविर्मन्त्ररसान्द्रासु भञ्जरीषिव जायते ॥

नगरे न कोऽपि मूर्खो निवसति । क्रमेण पञ्चशतानि भवन्ते
विदुषां श्रीभोजम् । वररुचि-सुबन्धु-वाण-मयूर-रामदेव-हरि-श-
शङ्कर-कलिङ्ग-कर्पूर-विनायक-दमन-विद्यादिनाद-कोकिल-तार-न्द्र-
प्रमुखाः” इत्येतद्भोजप्रबन्धीयवाक्यमवलम्ब्य सुबन्धुर्विक्रमा-
दित्यसमकालीनत्वमेतिहासिकरहस्यं श्रीमता डक्टर-रामदाससेन-
महोदयेन निर्णीतम् । तथाहि “इति श्रीवररुचिभागिनेयसुबन्धु-
विरचिता वासवदत्ताष्टाधिका समाप्ता” इति वासवदत्तासमापक-
वचनेन सुबन्धुर्वररुचेर्भागिनेय आसीदिति प्रतीयते ; वररुचिश्च
“धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिंह-शङ्खु-वेतालभट्ट-घटकर्पूर-कालिदामाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव
विक्रमस्य ॥” इत्यनेन विक्रमादित्यसभ्य इति स्पष्टं ज्ञायते ।
ततश्च सुबन्धुरपि विक्रमादित्यसभ्य इति सिद्धमेव । लोकान्तरं
गते तु विक्रमादित्ये सुबन्धुप्रमुखा भोजमाणिश्रियुरिति सेनमहो-
दयस्य वचनं कालिदासविषयकप्रस्तावे भोजप्रबन्धस्थापामाण्य-
मुपकल्पयतापरवचनेन विहङ्गमिव प्रतिभाति ।

“भासी रामिल-सौमिलौ वररुचिः यौसाहसादः कवि-
र्मावी भारविकालिदासवरलाः कन्दः सुबन्धुश्च यः ।
दण्डो वाणदिविकारी गणपतिः कान्तश्च रत्नाकरः
सिद्धा यस्य सरस्वती भगवतो कं तस्य सर्वेऽपि ते” ॥

इत्यादि वचनानि तु—

“यस्याश्वमेधश्रमिकारः कर्चदूरी मयूरी-
भासी शावः क्षणिकुलशूद्रः कालिदासी विद्याधरः ।

हर्षो हर्षो हृदयवसतिः पञ्चबाणानु बाणः

के पां नैषा कथय कविताकामिनी कौतुकाय ॥”

इत्यादिवचनवत् तत्तत्कवीनामुत्कर्षमात्रस्याभिधायकानि, न
तु तेषामेककालवर्चितायाः प्रतिपादकानि । सन्धेयं विधानीव
भूयांसि वचनानि यथा—

“तत्रमुवाणभट्टय कविराज इति त्रयः ।

वक्रोक्तिमार्गमिपुणायनुर्थो विद्यते न वा ॥”

कविराजो राघवपाण्डवीयस्य निर्माता, स तु न कथमपि
सुवन्मुवाणयोः समकालवर्ती भवितुमर्हति । राघवपाण्ड-
वीयं नामाधुनिकमेव काव्यं, प्राचीनालङ्कारसन्दर्भेष्वस्य समुल्ले-
खाभावात् । ननु मम्मठग्रन्थेऽपि बाणभट्टकृतेरनुल्लेखादेतयैव युक्त्या
बाणभट्टस्य मम्मठ-परवर्त्तित्वमायातमिति चेन्न, काव्यप्रकाशात् भूयः
प्राचीनतरेषु सरस्वतीकण्ठाभरणप्रमुखेषु सन्दर्भेषु बाणभट्टकृते-
रुदाहरणदर्शनात् । भट्टारहरिचन्द्रस्य किमपि ग्रन्थादिकमधुना
न नयनगोचरं भवति, न वान्यत्र कुचायस्य नाम । भासस्य
नाम बल्लधा सत्कवीनां गणनासु दृश्यते, परं न किमपि तत्कृतं
पुस्तकम् । डॉक्टर हल साहेबेन हि भासधावकचारेकां सन्धा-
दितम्, तस्मै धावकोनाम न कोऽपि कविरासीत्, भासएव भ्रान्त्या
धावक इति लिख्यते । भासस्यैव नाटकरचनानैपुण्यं सुप्रसिद्ध-

मेव । दृश्यते वज्रपु मालविकाग्निमित्रपुस्तकेषु “धावकसौमि-
लादीनां” इत्यत्र “भासकसौमिलादीनामिति पाठः” कालि-
दासस्तु विक्रमादित्यसभ्यः प्रसिद्ध एव ।

भवतु वाणकर्तृककालिदासादिनामोल्लेखनेन स कालि-
दासादीनां पूर्वा नास्तीदित्येव निश्चितं भवति, परं स तेषां
समकालवर्ती परवर्ती वेति निर्णेतुमापाततो न किमपि सुदृढं
प्रमाणं दृश्यते ।

वाणकृतहर्षचरितानुसारतः स श्रीकण्ठजनपदाधिपतेर्हर्ष-
देवस्य समकालस्य आसीदिति ज्ञायते । हेमचन्द्रमते “श्रीकण्ठः
कुरुजाङ्गलदेशः, स तु हस्तिनापुरस्योत्तरपश्चिमे वर्तते”, कुरु-
जाङ्गलशब्देन यदि कुरुक्षेत्रस्य ग्रहणं भवेत्, तदा न किमपि
निर्णीतं भवेत्, यतो भारतेतिहासेषु कुरुक्षेत्रप्रदेशे हर्षाभिधेयस्य
कस्यापि राजत्वं न दृश्यते । यदि श्रीकण्ठेत्यनेन भारतस्योत्तर-
भागो गृह्येत, तदा कथमपि तत्र हर्षराजतायाः सङ्कतिर्भवेत् ।
श्रीहर्षनामा कश्चित् काश्रीरं ग्रशासेति राजतरङ्गिणीनां
ज्ञायते । परं नामश्रुतिमात्रतएव श्रीहर्षहर्षदेवयोः पार्थक्य-
मनुभूयते । विशेषतस्तु काश्रीराधिपतिः श्रीहर्षो हि १११३
ख्रिष्टाब्दे राज्यञ्चकार, तत्पूर्ववर्त्तिनोभोजराजस्य कृतो सरस्वती-
कण्ठाभरणे वाणस्य कादम्बरी समुदाहृता, अतएव वाणस्य श्री-
हर्षात् पूर्ववर्त्तित्वे न कोऽपि सन्देहः । ततश्च काश्रीराधिपात्
श्रीहर्षादन्यएव वाणोल्लिखितो हर्षदेवः ।

डक्टर हल साहेव-महोदयस्य मते कान्यकुञ्जएव श्रीकण्ठ-
जनपदः । तत्र हि ई०० खृष्टाब्दात् ई२५ पर्यन्तं हर्षदेवनामा
कश्चिद्राज्यञ्चकारेति प्रसिद्ध-चैनिक-परिव्राजकस्य हायाउमड-
नामकस्य पुस्तकात् प्रतीयते ।

मनातुज्ञाचार्यनामा कश्चिज्जैनिकाचार्यः स्वकृतभक्तमाल-
स्रोत्रटीकायां वाणमयूरयोरैककालवर्त्तित्वं तथा परस्परं प्रति
परस्परस्य प्रतिद्वन्द्वित्वञ्चावर्णयत् । यतः सूर्यग्रतर्कं रचयित्वा
मयूरभट्टं कुष्ठरोगादिनिर्मुक्तं दृष्ट्वा वाणोऽपि तस्य स्वतः समुत्-
कर्षो भविष्यतीति भिया निजहस्तपादादीनवयवानुत्कृत्य
चण्डिकाग्रतं निर्माय पुनरेव तानवयवान् प्राप । सहि वृत्तनिद-
मुज्जिख्य पश्चादेताभ्यामप्यात्मनः शत्रुत्कर्षं वर्णयामास ; यथा, स
स्वयं चतुर्दलारिंशजौहनिगडैरात्मानं निबध्य पश्चाद्भक्तमालस्त्रीं
विरचय्य बन्धनामुक्तो बभूव । तस्मैवमलौकिकं प्रभावमवलोक्य
वृद्धभोजो नृपतिर्जैनधर्मं जयाह्वेति । न ज्ञायतेऽत्र कियत्तथ्यम् ;
यतो बौद्धानां ब्राह्मणेभ्यः स्त्रोत्कर्षकथनाद्यैवं बह्वनि वृत्तानि
कल्पितानि दृश्यन्ते ।

ऐतिहासिकरहस्यप्रणेतुः डक्टर-रामदास-सेनमहोदयस्य
मते वाणो मयूरस्य जामाता आसीत् । मयूरश्चैकदा निज-
कन्ययाभिग्रस्तः कुष्ठरोगाक्रान्तो बभूवेति च किंवदन्ती वर्त्तते ।
वाणमयूरयोरैककालवर्त्तित्वे राजशेखरकृतशार्ङ्गधरपद्धत्यामपि
प्रमाणं दृश्यते—

“अहो ! प्रभावी वार्द्धव्या यन्मृतइतिवाकरः ।

श्रीहर्षस्याभवन् सभ्यः समो वाणन्यरथीः ॥”

हलमहोदयेन मातङ्गदिवाकर इत्यनेन मनातुङ्गाचार्याभि-
प्रेत इति निश्चितम् । तेन च महादयेन रत्नावलीनाटिकापि
वाणरचितेति हर्षचरिते “ह्रीपादयस्मादिति” श्लोकमवलीक्या-
नुमितम् ; परमविविधानुमानं कीदृक्मत्तमूलं नास्माभिर्विभा-
व्यते, दृश्यन्ते हि भिन्नग्रन्थकृत्भिर्मितेषु संस्कृतमन्दर्भेषु एक-
हृत्पाणि वचनानि ।

सम्प्रति वाणभट्टकृतं पार्व्वतीपरिणयं नाम किमपि नाटकं
प्रकाशमगमत् । तत्प्रस्तावनाश्लोकेऽपि वाणस्य वात्स्यायनवंश-
सम्भूतत्वं कथितम् —

“अलि कविसाध्यभौमो वात्स्यायनजलधिसम्भवी वाणः ।

नृत्यति यद्रसनायां वेधोमुखलासिका वाणी ॥”

बो

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

भट्टपत्नीतः प्रकाशितश्च ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाचनसामभिजन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्यो-लोकट्टतानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्याद्विद्यातिमिरचुवि ॥

खण्डं १२] जुन १८८३ [द्वि सहस्रम्

मृची

प्रज्ञामुख्यधिकारिणां ४६—५०

सुरेन्द्रकाराजमित्येतदः ५२—५३

संविप्रसमाजीवनं ५४—५५

हर्ष चरितम्

प्रभावना ५६

पञ्चमीष्टासस्य संवितविवरणं ५७—६९

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारत्नम्-लेन,

गिरिश-विद्यारत्न-चन्ने

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नेन संप्रिप्तः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाश” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररत्नि-विरचितं विद्योदय-सम्पादक-संगृहीत-विविधोदाहरण-सहितमविरोधेन कालेन पृथङ्मुद्रितमविद्यति । ग्रन्थेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभिलाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्याध्यक्षः ।

विशेषदृष्टव्यम् ।

सम्युति २४ परगत नैहाटीसनीपस्य-भट्टपत्नीयामादिविद्योदयः प्रकाशते, इतःपरं पत्रादिकं भट्टपत्नीयां सम्पादकसनीपे प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २५०

„ पञ्चाद्वयं २५०

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिका १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

“दत्तकचन्द्रिका—हृषीकेश-शास्त्रि-प्रणीता, हिन्दीभाषानुवाद-संहिता, मूल्यं ॥० विद्योदय-कार्यालये प्राप्ता ।

तत्र संवादपत्र-सम्पादकमतम्—

“इसकी भाषा वहुत ही सीधी और सरल है, निःसन्देह महाकाव्य महाशयने बड़े अनेसे इसका अक्षरार्थ अनुवाद किया है, प्रतिमास विद्योदय संस्कृत मासिकपत्र पढ़नेसे इनकी संस्कृतमें योग्यता और संस्कृत लेखकी उत्तमता भरपूर हमारे नेत्रगोचर थी, अब इस पुस्तकका भाषानुवाद देख हिन्दी लेखमें भी इनकी योग्यता का सम्यग् ज्ञान होगा” ।

हिन्दी-प्रदीप, मासिक पत्र, १ली नवम्बरकी संख्या । प्रयाग आहियापुर ।

प्रजा-भूम्यधिकारिणाम् ।

(प्राप्तम्)

विदितमस्येतत् सर्वस्य चत, साम्पत्तं प्रजा-भूम्यधिकारिणां परस्परं मतान् विवादो वदन्ते । तत्र वदन्तः समाजशीर्षस्थानीयाः प्रजापक्षपातिनो वदन्त्य भूम्यधिकारिपक्षपातिनः । अस्माभिरेता-
वन्न द्विजानि प्रस्तावेऽत्र मध्यस्थैरेवस्थितं । इदानीं समाजहित-
विकीर्षया किमपि कथयामस्तत्र ।

अत्राप्यपि कर्षकाः समुचितशिक्षाभावात् हिताहितविवेकगुण्या-
पत्रः ते आस्यन्ति यादृक् तदनुरूपेण दूरे तिष्ठन् किमपि फलं नाप्ता-
दयन्ति । केवलं आवणे अनवरतधारासम्पातभित्तमर्वाङ्गा हस्ता-
कर्षणसमये “समत्पक्ष्यमानशब्दैः संवत्सरं दारापत्यैः सुखं
स्थास्यामः” इत्यादिकं कल्पनासुखमनुभवन्ति । दुर्भाग्यमेतत् हस्ता-
कर्षणसमये क्षेत्रे तेषां यादृक् प्रभुत्वं फलावाप्तिममये न तादृक् ।
तदा सप्रसयेनैव भूतपतिना, मानुचरेण भूम्यधिकारिप्रधान-
मायेन पूर्वदत्तधनस्य चकरीत्या वर्द्धितकुमीदिनिरूपणपरेणागत्य
विष्कार्यं भ्रुकुटीमवस्थीयते । अनन्तरं जाने तस्य निर्णये यस्य
भग्न्यं चेत् गृह्णाति सहि सुखीभूय स्मरति पूर्वसुकृतस्य ।
हाहा ! ते पशव इव केवलं परोपकारे निबुक्ताः ; परं भूम्यधि-
कारिणो महोपकारिणोऽपि तान् पशुपालादिव ग्रह्यन् साधयन्ति
स्वकार्याणि ।

प्रजाश्च तेभ्यो भिया यथावदस्ति तथैवाविचारितमेव सम्या-
दयन्ति । यदि कश्चित् भूम्यधिकारिणः स्वार्थपरं चेष्टितमतिक्रम्य
वर्त्तते, तदा भूम्यधिकारी क्रुद्धस्तस्य सर्वस्वहानावपि न पराङ्-
मुखीभवति । वस्तुतस्तु प्रजाम् भूम्यधिकारिणां यादृक् अत्या-
चारो दृश्यते स हि वर्णयितुं न शक्यते ।

एवञ्च परभोपकारिषु प्रकृतिवर्गेषु भूम्यधिकारिणां अत्या-
चारः सर्वथानुचितः । ये खलु योग्यस्योत्पापं वर्षाणां वारि-
धाराः शीतस्य हिमानीं जीविकार्थं अनन्यगतिस्तथा सहन्ते, ये
जलकर्दूमपूर्णक्षेत्रे (भूम्यातिपातभिया) कथञ्चिद्दूरपूर्तिमेव
कृत्वा शस्योत्पत्तौ यतन्ते, फलपाककाले तेषां वञ्चनं येना-
कार्थ्येन तुल्यं तदकार्यं नास्तेव । फलतः मनुष्यलोके यदि प्रकृतं
हितं तत् कर्षका एव सम्पादयन्ति ; तेषामेतादृक्कदने राज्ञः
दृष्टिः सर्वस्योचिता ।*

* सम्प्रति हि जने प्रजाभूम्यधिकारिघटितराजविधौ भारतीयशासनविधिजगत्स्था-
पके सदसि समालोचनविषयीभूते केचित् प्रजापञ्चपातिनीगूढनविधेः प्रवर्तनमनुमीदयन्ति ।
अथ च भूम्यधिकारिसपचाः पुरातनविधेः (१०सालीयस्य) परिवर्तनमनाथम्यकसा-
मनन्ति । वयस्तु प्राशक्तयोर्विध्योः कतरो हिततदिति विविधितुमशक्ताः तूष्णीं स्थिताः,
यतो मृपतीनां चरितं हि निसर्गदुर्वर्णं वयसादीधमिक्त्वाः । अत्रान्तरे केनचित्प्रसिद्धेन
मन्त्रिद्वयेतत् पत्रं प्रेषितम् । तेन च राजनिबन्धानमिजेन विषयस्यास्मिन्कदंशमात्र-
मवलम्बितम् । अतः पत्रसिद्धमसम्पूर्णम् । इति सं ।

सुरेन्द्रकाराजनितखेदः ।

(कथादिपि भवपत्नीवत्पुण्याढीच्छात्रादधिरगतः)

सुरेन्द्र !

(१)

हे हिन्दुसुन्दरकुलोज्ज्वलरत्नखण्ड !
सन्तापमाप्तमखिलं तव मन्युजन्यं ।
प्रोत्साहभङ्गच्छदितं हृदयं सुरेन्द्र !
कौटुम्बिकरात्र समये वत सान्त्वयामि ॥

(२)

मान्द्राजमध्यमगधप्रभृतिप्रदेशान्
वार्त्ताधिरोहति यदा विपदस्तवेयं ।
किं नाम तत्र समये सहसा समस्त-
मस्तं पतद्विधुरिवाविधुरं न चास्ति ॥

(३)

रे वङ्गसोदर हरैर्निहतार्थवीर्यं
तारस्वरैः स्वरवधि स्फुटय स्थिरान्तं ।
जानासि नास्ति रुदितादिह किञ्चिदन्यत्
पथ्यं कथं कथय मूकद्वय स्थितोऽसि ॥

(४)

र भ्रातरत्र समये नयने निमील्य
 कान्तासनाथशयनं भजसे मुखेन ।
 किं निद्रयाधन ! मुखं शयनं विमुञ्च
 किं वृत्तमद्य मुहुरः क्षणमस्य पश्य ॥

(५)

र वङ्गवान्धव तव व्यथितं नितान्तं
 चित्तं न पातयति सास्त्रतमयुभारं ? ।
 आवालट्टद्ववनिताकुलमस्य दुःखैः
 शोकं दधाति सततं सुमहाप्रयत्नैः ॥

(६)

हा वङ्ग भग्नहृदयाहतपूर्वमर्घ्य
 नायाति नूनमचिरं तव पूर्वभावः ।
 किं क्रन्दितैरनुदिनं तनुभागधेय !
 कर्मानुगच्छति फलं सततं नियत्याः ॥

(७)

हा हन्त भारत चिरं किमु जीवितेन
सौभाग्यमुन्दरमणिर्हृदमध्यमग्नः ।
अस्मात् परं हृदयभेदकरं किमन्यत्
दुःखं तवास्ति लिखितं ननु भागधेये ! ॥

(८)

आसिन्वाहन्दुहृदयोद्गततीव्रदुःखैः
दग्धं जगत् यदभवत् किमिदं तदुक्तैः ।
निर्वन्धवन्धुविरहः किल लोकजातं
बभ्राति निष्ठुरमिति प्रकृतिप्रसिद्धिः ॥

(९)

कां वच्मि वाचमधुना न च वाच्यमस्ति
नायाति किञ्चिदयवा वचनं ममेति ।
मा गाढप्रीडय * मनस्तव शोकशुष्क-
माश्वासय स्वयमिदं सततं सुरेन्द्र ॥

* गाढप्रीडां मा प्रापय इत्यर्थे णिच् ।

संक्षिप्तसमालोचनम् ।

वयमतीवकृतचतुर्दशेनावलिखितानां पुस्तकादीनां प्राप्तिं स्वीकृत्य तेषु यथामति स्वामिप्रायं प्रकाशयामः ।

(१) वाल्मीकिजयं—प्रबन्धपुस्तकं श्रीहरप्रसादशास्त्रि-एम्.ए-प्रणीतं । प्रबन्धोऽयं काव्यदर्शननीतिशास्त्रैतिहासिकोपन्यासानां कतमस्मिन्नन्तर्भवितुमर्हतीति नास्माभिर्निश्चितं शक्यते, यतएव पूर्वाक्तानां सर्वेषामेव शास्त्राणां सारान् सङ्कलय्य तैरपूर्यतया निश्चितं प्रतिभाति ; संस्कृतभाषायामेतत्प्रतिद्विदि किमपि पुस्तकं नैदानो दृष्टिगोचरं भवति, वङ्गभाषायाम्निदमेव प्रथमं । नामा-कर्षणमात्रतो गन्धर्वास्त विषयो यथानुमीयते वस्तुतः न तथा । अत्र हि कथाश्रवणेन वीर्यज्ञानशुद्धयोरणां मनुष्यं शुद्धधर्मस्य विजयो वर्णितः । एवंविधस्य गुरुविषयस्य प्रबन्धस्य संक्षिप्त-समालोचने न केवलं गन्धर्वाख्याननिर्भवेदित्याशङ्कयात्रैव निवृत्ता-वयम् ।

(२) अष्टादशविद्याः—श्रीगोविन्दमोहन-राय-विद्याविनोद-वारिधि-महोदयेन सङ्कलिता प्रकाशिता च ।

“सप्तङ्का चतुर्वेदी मीमांसा न्यायविवृतिः ।

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व नयेशासनं ।

पुराणं धर्मशास्त्रञ्च विद्या अष्टादश सूताः ।

दन्त्येतासां प्रसिद्धानासष्टादशविद्यानां तथा सांख्यिक-योगाचार-
सौभ्रान्तिक-वैभाषिक-चार्वाक-दिगम्बर-नास्तिक-मतानामपि
सूत्रमर्थाणि संक्षेपतः समुद्धाटयितुमस्मद्भिन्नं सर्वशास्त्रतत्त्वज्ञः
प्रसिद्धनामा यन्त्रकृत प्रवृत्तस्तत्र कतिचिन्मतानि वङ्गभाषया
मङ्गलव्य पुस्तकाकारेण प्रकाशयामास । तच्च पुस्तकं प्रथमखण्ड-
मित्यभिहितम् । खण्डमात्रमालोक्य सम्पूर्णखलोचनं साधमकार्य-
मेवेति साम्प्रतं तूष्णीं स्थिता अपि वयमनेनैव कथाशेषं कुर्वी-
मदित्यादिनोदवारिधिरपि यदि विद्यानां सूत्रमर्थांश्चात्र प्रकाशयेत्
तदा को नामापरो विद्यानां विस्तृतविवृतिं कथयितुमुत्सङ्गी
भवेदिति ।

(३) सारस्वतपत्रम्—पत्रमिदं ढाका-लक्ष्मीवाजारस्थ १५ ई
संख्यरुभवने रघुनाथयन्त्रे श्रीश्यामाचरणदत्तेन प्रति शनिवासरं
मुद्रितं प्रकाशितञ्च भवति ।

दृश्यन्ते साम्प्रतं वङ्गभाषायां वङ्गनि संवादपत्राणि, परं तत्रे-
दनेकमेव स्वदेशहितार्थमात्मानमुत्सर्ज्य । वङ्गभाषोन्नतिविषये
सन्तु नामानेकान्येतत्तत्त्वकक्षाणि संवादपत्राणि, वङ्गदेशोन्नति-
विषये नै तावत्पर्यन्तमेतत्प्रतिपक्षीभूतं किमपि संवादपत्रं दृष्टं ।
वयमस्मैतत्संवादकानाञ्च दीर्घजीवनं प्रार्थयामः ।

हर्षचरितम् ।

प्रस्तावना ।

हर्षचरितं नाम पुस्तकं सुप्रसिद्धेन कविना श्रीमता वाण-
भट्टेन विरचितमष्टमैरुच्छासैः परिच्छिन्नं । तत्र साम्प्रतं पञ्च-
मोच्छासो विश्वविद्यालयस्य एलेपरीचायां संस्कृतपुस्तकेषु निर्णीतः ।
अतोऽस्य (पञ्चमोच्छासस्य) संक्षिप्तविवरणं क्वात्राणां किमप्युप-
कारि भविष्यतीति तदत्र प्रकाशयते । परं तत्प्रकाशनात् पूर्वं
तत्पूर्वं वृत्तस्यापि समुच्चैस्त्रयमुचितमिति तदपि कतिपयैरेव चनैः
समस्यते ।

आसीत् पुण्यकृतमधिवासो वामववाम इव वसुधामवतीर्णः
श्रीकण्ठो नाम जनपदः । तत्र च साक्षात् महस्त्राक्ष इव सर्वोद्दि-
राजतेजःपुञ्जनिर्मितइव नास्ति पुष्पभृतिरिति राजा बभूव ।
कदाचित् तस्य वीर्यातकर्षणं वशीकृता लङ्कीरवादीन् “उत्पत्-
स्यते हि त्वदीये वंशे सर्वोद्दीपानां भोक्ता हरिश्चन्द्रइव हर्षनामा
चक्रवर्ती त्रिभुवनविजिगीषुर्हितीत्यो मान्धातेव, यस्मात् कः
स्वयमेव कमलमपहाय यदीयति चामर” मिति ।

अथ तस्मात् पुष्पभृतेः श्रीधरात् विश्वरूपपकाराद्वा-
जायन्त राजानस्तेषु च हृण-मिन्धु-नाट-गुर्जर-गान्धार-मानवानां
विजेता प्रतापशील इति प्रथितापरनामा प्रभाकरवर्द्धनोनाम
राजाधिराजो बभूव । तस्य च राज्यवर्द्धनो हर्षश्चेति द्वौ पुत्रौ
कन्या चैका बभूवुः । यथा द्वयोः सुतयोस्तुपरि स्तनयोरिवैका-
वलीकृतया नितरामराजत जनयित्री । ततो यथाकालं कन्यां
पात्रसात् कृत्वा ज्येष्ठपुत्रं हृणानां जयाय प्रेषितवान् । अथ-
वृत्तश्चाप्ये लिख्यते ।

पञ्चमीकृतस्य संक्षिप्तविवरणम् ।

अथ कदाचित् राजा प्रभाकरवर्द्धनी राज्यवर्द्धननामानं
खलुनुमाह्वय तमपरिमितवलानुयातं विधाय चिरन्तनामात्यैरनु-
रक्तैश्च सामन्तैः परिवृतं कृत्वा च हृणदेशविजयाद्योत्तरापथं प्राहि-
णोत् । प्रयान्तञ्च तं खानुजः कुमारो हर्षसुरङ्गमैः कतिप्रयाण-
कानि(१) अनुवधौ । ज्येष्ठे भ्रातरि उत्तरां दिशं प्रविष्टौ स विक्रमै-
करसो युवा हर्षा मृगयां चरन् कतिप्रयान्यहानि प्रवासे व्यलम्बत ।
चक्षार च स्वस्तीषोभिरेव दिवसेर्निःश्यापदान्यरण्यानि ।

एकदा प्रत्युपस्थेव सप्ते दुर्निवारदावेन दह्यमानं केसरिण-
मद्राक्षोत् । तत्किञ्चेव च दहने शावकानुत्सृज्योत्सुत्यात्मानं
पातयन्तो भिक्षोन्नापश्यत् । तदवलोक्याचिन्तयचाहो तिर्यग्भि-
रपि प्रियविरहो दुःसह इति । प्रतिबुद्धस्य चास्य वामाक्षि
पश्यन्ते, अजायताकस्मादेव गरीयसी दुःखाशिका(२); किमिदमिति
चिन्तापगतभृतिस्तस्मिन्नहनि गूल्हेनैव चेतसा मृगयां व्यक्रीडत् ।
अथ मध्यमङ्गः भवनमागत्य वेत्रपट्टिका(३)मधिप्रधानः स्वाध्या-
देशेन प्रवृत्तः प्रेक्ष्यमाणमिव द्रुततरमायान्तं कुरङ्गकनामानं राज-
वार्त्ताहरमद्राक्षोत् । दृष्ट्वैव तं पूर्व्यानिमित्तपरम्पराविर्भावित-
भीतिरभिद्यत दृग्दयेन । कुरङ्गकस्तु हतप्रणामोऽसौ लेखमुपनिन्ये ।

(१) प्रयाणकानि वसन्तीः (Marches ?) ।

(२) आसनं = आशिका, दुःखेन आशिका दुःखाशिका अस्तिरिति शङ्करः ।

(३) वेत्रनिर्मितं कटं ।

तच्च देवो ह्यः स्वयं वाचयितो विद्महृदयोऽभ्यधात् “कुरुङ्क ! किं
मान्धं तातस्तेति ।” बोधिं वाच्यगद्गदया वाचाकथयत् “देव !
दाहज्वरो महानिति ।” तच्छ्रुत्वा सहस्रधेवास्त हृदयं पफाल ।
पितुरायुष्कामस्तत्क्षणमेव कृताचमनोऽपरिमितं धनं ब्राह्मणसा-
दकरोत् । अभुक्तएव, समस्रमपरिजनोपनीतं तुरङ्गममारुह्य
एकाक्येव प्रतस्थे । अपरे चानुद्यान्त्रिकालमनुजग्मुः । आगच्छन्
हि स पथि बहूनि दुर्निमित्तानि(४) पितुरनिष्टमूचकान्यपश्यत् ।
तत्तद्दर्शनोपजातहृदयवेगेन च तेन बह्व्योजनमस्मितोऽध्वा एके-
नैवाक्रा लङ्घितः ।

अथान्यस्त्रिन्नहनि मध्यन्दिने, अमङ्गलेर्गृहीतमिव, यातु-
धानैर्विध्वस्तमिव, शून्यमिव, सुप्तमिव, मूर्च्छितमिव, कलित-
मिव, मुषितमिव स्तन्वावारमाससाद ।

प्रविशन्नेव विपणिवर्त्मनि कुतूहलाकुलबालकपरिवारितं
यमालयचित्रं दर्शयन्तं यमपटिकं (५) ददर्श, तेनैव च गीय-
मानं श्लोकमशृणोत्—

“मातापितृसहस्राणि पुत्रदारशतानि च ।

युगे युगे व्यतीतानि, कस्य ते कस्य वा वयम्” ॥

एतन् चाधिकतरविदीर्यमाणहृदयः क्रमेण राजद्वारं ययौ ;

(४) गोमाधुसारङ्गगन्धानामन्यथागमनं, वायसानां विराट् इत्यादि ।

(५) यमपट्टेन जीवति यः सः, यमपट्टे लिखितानां नरकयातनाप्रकाराणां प्रदर्शनेन
भाजीविक्री भिक्षुविशेषः ।

तत्र च राजभवनान्निष्कामन्तं सुमेणनामानं वैद्यकुमारं दृष्ट्वा
 प्रणम्याष्टकृतं “सुमेण ! अस्ति विशेषज्ञातस्व न वेति” । मो-
 ज्वदत् नस्तीदानीं, यदि भवेत् कुमारं दृष्टेति । ततो द्वारपालैः
 प्रदर्शिताध्वानुष्ठितविविधस्वस्वयनं राजकुलं विवेश । तत्र
 चाकुलितपरिजनं तृतीयं कक्षान्तरमासाद्य धवलगृहे (३)
 स्थितं क्षेपेण क्षेपीकृतं व्याधिना विधेयीकृतं कालेन क्रोडीकृतं
 वपुषि क्षीणं मुहुर्मुहुर्कार्यपुत्र ! स्वपिपीति व्याहरन्त्या देव्या
 यशोमत्या शिरसि वक्षसि च स्पृशमानं पितरमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च
 तमन्तकपुरगतमेवामन्यत, क्षणञ्चालःकरणेन निराकृत इवासीत् ;
 किंकर्त्तव्यविमूढश्चाभवत् । नृपतिस्तस्मिन्निदधितं तनयं दृष्ट्वा
 तदवस्थोऽपि विस्मृतज्वरसंज्ञरः शरीराद्धन शयनादुत्थाय सुचिर-
 मालिलिङ्गः ।

अथ कथं कथमपि चिराद्विमुक्तं प्रणतजननीकं शयनान्तिके
 समासीनं कुमारं पुनःपुनर्वैपश्यता पाणितलेनावमृशन् क्षय-
 क्षामकण्ठोऽवादीत्, वत्स ! नितरां क्लेशोऽसीति । कुमारानु-
 चरो भण्डिनामाकथयन् “देव ! तृतीयमहोऽकृताहारसा-
 स्नाद्य” इति । तच्छ्रुत्वा वाय्पावरुद्धकण्ठः कथं कथमप्यायतं
 निश्चयन् प्रेक्षां च “वत्स ! जानामि त्वां पिबप्रियं, दृष्ट्वा खल्वह-
 मधिकतरमनेन युग्मदाधिना, निश्चितमिव शस्त्रं तच्छेति मां
 त्वदीयस्तनिमा; सुखञ्च, राज्यञ्च, वंशञ्च, प्राणाञ्च त्वयि मे स्थिताः,

यथा मम तथा सर्वासां प्रजानां । न ह्यल्पपुण्यभाजां वंशमल-
कुर्वन्ति भवादृशाः, करतलगतमिव कथयन्ति चतुर्णामर्घ्यवाना-
माधिपत्यं ते लब्धानि । प्रजाभिर्हि बन्धुमन्तो राजानो न
ज्ञातिभिः । तदुतिष्ठ, कुह सर्वाः क्रियाः, कृताहारे च त्वय्यहमपि
सुखमुपयोक्ष्ये पथं । पितृवैवं पुनः पुनराहारार्थमादिश्यमानो
धवलगृहादवततार कुमारः । राजपुरुषेणाधिष्ठितश्च स्वधाम
जगाम । तत्र महापातकमयानिवोत्पादितघृणान् द्यारमया-
निवानोतवेदनान् कतिचित् कथलानगृहात् ।

ततोऽस्माभिलाषिणि सवितरि सर्वानेव वेशानाह्वय पप्रच्छ
“किमत्र विधेयमधुनेति” । ते व्यज्ञापयन्, देव ! धैर्यमवलम्बस्व,
कतिपयेरेव दिवसेः पुनः स्वां प्रकृतिमापन्नं स्वस्यं श्रोष्यसि पितर-
मिति । ततस्त्वष्टाङ्गायुर्विदस्य पारं गतं राज्ञा स्वमुतनिर्विशेषं
लालितं रसायननामानमष्टच्छत् “सखे रसायन, कथय तथ्यं यद्य-
साधिव पश्यसीति” । असावब्रवीत्, देव ! श्वःप्रभाते यथाव-
स्थितमावेदयितास्मीति । अत्रैवान्तरे मयनकपलिनीपालः कोक-
माश्रासद्यन्नपरवक्त्रमुच्चैः पर्यपठत्

“विहग ! कुह हृदं मनः स्वयं, त्यज शुचमासुस विवेकवर्माणि ।

सह सकलसरीजिनीयया श्रयति सुमेरुशिरो विरोचनः” ॥ ७

तच्चाकर्ण्यवाङ्निमित्तज्ञः पितरि जीविताशां सुतरां शिथिली-
चकार । गतेषु च भिषक्तु पितुः सकाशमुपनम्य तस्य दुःखमयान्

७ अपरवक्त्रं कण्ठविशेषः । अथ पुनरुक्तनिवृत्तः श्लोकः ।

प्रक्षालनत्रयमाकर्णयन् दूयमानहृदयो दुःखदीर्घां जायदेव
निशामने पीत् । प्रातः स्वमन्दिरमागत्य भ्रातुरानयनार्थं दीर्घा-
ध्वगानुद्घपालान् प्राहिणोत् । अत्रान्तरे रसायनो राजजीविते
हतागो वज्रिं प्रविष्टः । तदुत्तमाकर्ण्य हर्षः मुष्टदवान्तलापेन
सद्योविवर्णतामगात्, उत्पाप्यमानमिव न शशाक शोकान्धं
धारयितुं हृदयम् ।

दत्तं भते च कुमारे हर्षं राजनि च तदवस्थे मर्त्येऽपि सौक-
स्याधरेषु लिखितानीव परिदेवितपदानि, हृदयेषु निधानी-
कृतानीव दुःखान्यभवन् । राज्ये च भूकम्पादिकमहोत्पातानां
सम्पातो बभूव । तेन च दूयमानमानसः कुमीरः कथमपि निशां
निनाय ।

तत्परेद्युः क कुमारः क कुमारः इति व्याकुलं प्रतिपुरुषं
पृच्छन्ती वेलेति नाम्ना यशोमत्याः प्रतिहारी तमुपेत्य विज्ञापित-
वती “देव ! परिचायस्व परिचायस्व, जीवत्येव भर्त्तरि किमपि
अध्ववसितं द्रेव्येति” । तदाकर्ण्य दुःखाकुलितः कर्त्तव्यप्रति-
पत्तिहीनः कुमार उत्थाय तरमाणोऽन्तःपुरमगात् । तत्र मर्त्यु-
मुद्यतानां राजमहिषीणां “तात चूत ! चिन्तायात्मानं, प्रवसति
ते जननी ; मया विनादैवानायासि भगिनि भवनदाङ्गि-
मते ! ; रक्ताशोक ! मर्षणीयाः पादप्रहाराः ; चेति !” मुञ्च
चरणं ; तात कञ्चुकिन् ! किं माम् अलक्षणां प्रदक्षिणीकरोषि”
इत्येवंरूपानि विविधानि करुणपरिदेवनान्यगृणोत् । ददर्श च

तत्र परलोकप्रयाणोद्यतां शोकदुःखामिभृतदृष्ट्यां चित्रपुत्रिका-
 अयामन्त्रधमाणां, गृहपतिविणामपि पुरस्तादञ्जलिमुपरचयन्तीं
 पशून्पश्याष्ट्रुमानां भवनपादपानपि परिव्यजमानां मातरम् ।
 दूरादेव वाष्पायमाणदृष्टिरभ्यधातु, देवि ! त्वमपि मन्दभाग्यं
 परित्यजसि, प्रसीद, निवर्तस्व, इत्यभिदधान एव चरणद्योर्न्य-
 पततु । देवी तु यशोमती तथा पादनिहितशिरसि कनीयसि
 प्रेथसि तनये मूर्च्छान्धतमसं रसातलमिव प्रविशन्ती कृतान्तं गर्ह-
 माणा प्राकृतप्रमदेवातिचिरं मुक्तकण्ठं प्रारोदीतु ।

पुशान्ते च मन्युवेगे सस्नेहं कुमारमुत्थाप्य विविधैर्हितैः पिथैश्च
 वचनैस्तमायास्य, शिरसि समाधाय, चरणाभ्यामन्तःपुरान्निर्गत्य
 सरस्वतोतीरं ययौ । तत्र च भगवन्तं पूजयितुं उतवहं प्राविशत् ।
 कुमारश्च मातमरणविह्वलो बन्धुवर्गपरिहृतः पितुः पार्श्वं प्राधात् ।

अपश्यच्च खलुपावशेषप्राणवृत्तिं परिवर्त्यमानतारकं जनधि-
 तारम् । राजा तु उपरुध्यमानदृष्टिरपि अविरतदृष्टितशब्दैस्तं
 प्रत्यभिज्ञाय शनैः शनैरवादीत, “पुत्र ! नार्हस्येवं भवितुम् ।
 भवद्विधा न मुह्यन्ति महासत्वाः । क्व भवान्, क्व वैक्तव्यम् । कुल-
 प्रदीपोऽसि, त्वितिरिधं तत्रैव, उह्यतां राज्यभारः, परिरुह्यन्तां
 पूजाः, पाल्यतां परिजनः, शत्रवो निरवशेषतां जेयाः, केयश्चिन्ता
 इत्येवं वदन्नेवापुनरुन्मीलनाय निमिमील सोचने । हर्षस्तु
 शोकपरीतचेता दुःखदुःखेन सर्व्वा अन्येष्टिक्रियाः समाप्य ज्येष्ठभ्रा-
 तृभ्रातुः प्रत्यागमनं प्रतीक्षमाणः गृह्ये राजभवने कथमप्यतिष्ठत् ।

श्री

Registered No 12.

विद्योदयः

(साहित्य-संस्कृत-पत्रम्)

श्री हर्षोक्तेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

भट्टपक्षीतः प्रकाशितश्च ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

अथति सा विश्वाम्बुजवासिनी सुमनसाग्रनमामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रक्षारस्रो-लोकट्टतानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरमुवि ॥

खण्डं १२] मई १८८३ [५ सङ्ख्या

सूची

संकोचतम्	(विज्ञापनमाहतिपत्रम्)
मई-संख्याः	३५—३६
संस्कृत-संस्कृतम्	३७—४०
पुराण-कथा	४०—४२
अकाश-विज्ञान-प्रकाशः	४३—४५
आकाश-विज्ञान-प्रकाशः	४६—४८

कलिकाता-राजधान्याम्

म २४, मिश्र-विद्यारत्नम्, लख.

मिश्र-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीहरिन्द्र कविरत्नम् मुद्रितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदय क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररुचि-विरचितं विद्योदय-सम्पादक-संरुहीत-विविधोदाहरण-सहितमचिरं कालेन पृथङ्मुद्रितमविव्यति । ग्रहणं कुर्भिर्मदन्तिके प्रचिक्या स्वाभिलाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्यालयः ।

विशेषदृष्ट्यम् ।

सम्प्रति २४ परगत नैद्याटीसनीप्रस्थ-भट्टपत्नीयामाविद्योदयः प्रकाशते, इतःपरं पत्रादिकं भट्टपत्नीयां सम्पादकसमीपे प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नित्यमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २१००

” पर्याद्वयं ११००

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रं १० परिमितमूल्येन मुद्रिता मविव्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

“दत्तकचन्द्रिका--हृषीकेश-शास्त्र-प्रणीता, हिन्दीभाषानुवाद-सहिता, मूल्यं ॥० विद्योदय-कार्यालये प्रातव्या ।

तत्र संवादपत्र-सम्पादकसतम्—

“इसकी भाषा बल्लत ही सीधी और सरल है, निःसन्देह महाचार्य महाशयने बड़े श्रमसे इसका अक्षरार्थ अनुवाद किया है, प्रतिमास विद्योदय संस्कृत मासिकपत्र पढ़नेसे इनकी संस्कृतमें योग्यता और संस्कृत लेखकी उत्तमता भरपूर हमारे नेत्रगोचर थी, अब इस पुस्तकका माषानुवाद देख हिन्दी लेखमें भी इनकी योग्यता का मध्यम ज्ञान होगया” ।

हिन्दी-प्रदीप, मासिक पत्र, १ली नवम्बरकी संख्या । प्रयाग आह्वियापुर ।

तर्कान्वित

पण्डित श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य
शास्त्रि प्रणीत

तर्कानन्द नाम हिन्दी अनुवाद सहित

पद्याव विश्व विद्यालयके

रेजिष्ट्रार साहित्यकी आज्ञासे

प्रकाशित ऊष्या ।

कलिकाता

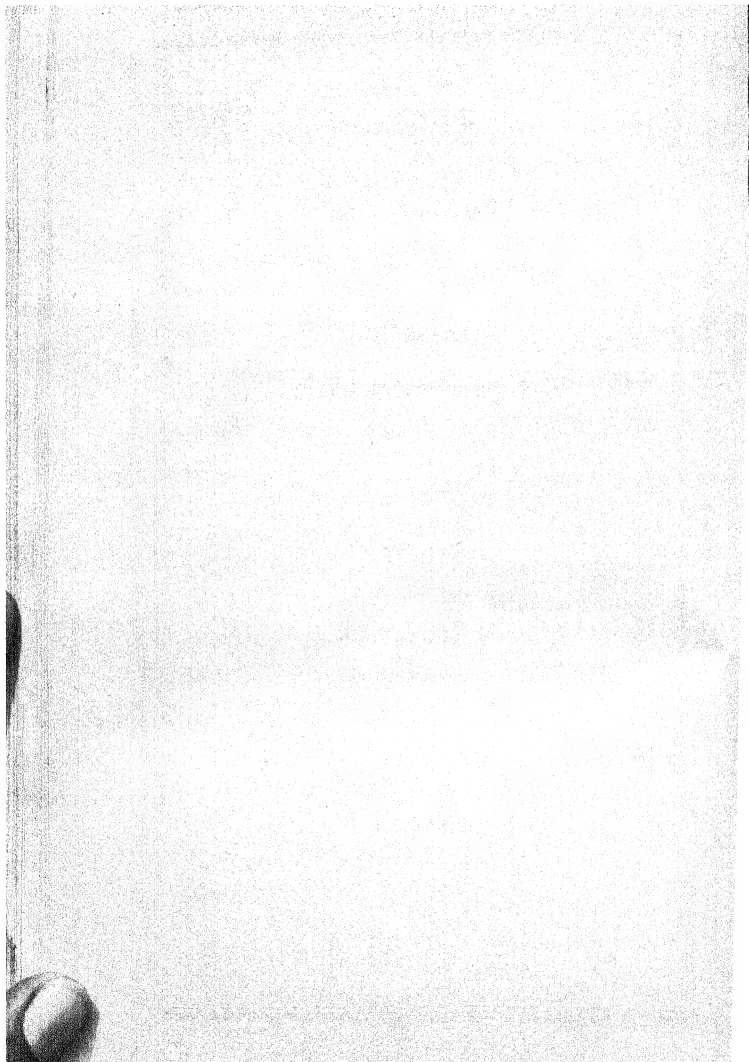
नं २४, गिरिश-विद्यारवस् खेन

गिरिश-विद्यारव यन्त्रमे

पण्डित श्रीहरियन्द्र कविरवने

मुद्रित किया ।

संवत् १९३६ ।

विज्ञापन ।

विदित हो कि विद्योदय नान सांस्कृतिक पत्र जो केवल संस्कृत भाषामें था और केवल संस्कृत रसिकोंको यथाशक्ति आनन्द देताथा परन्तु संस्कृत अनभिज्ञोंके जिनकी संख्या अजकल वज्रत ऊई किसी काममें नहीं आता इसलिये उसका आदर भी जैसा चाहिए ऐसा नहीं था । इस न्यूनताको दूर करनेके लिये भेने अच्छे अच्छे संस्कृत ग्रन्थके हिन्दीमें उल्टाकर इस पत्रमें छपनेको संकल्प किया, और जिनमेंसे दत्तकचन्द्रिका और यह तर्कामृत सम्पूर्ण होकर साधारणके अवलोकनके लिये अलग भी मुद्रित किए गए ।

कणाद भुजिङ्गत वैशेषिक दर्शन और महर्षि गोतम मुनि प्रणीत न्याय दर्शन आपसमें वज्रतही मिलाप रखते हैं । इसलिये आधुनिक पण्डित लोगोंने इन दोनोंके प्रवेशोपयोगी प्रथम पाठ ग्रन्थोंको प्रायशः एकही रीतिसे बनाया है, जिन ग्रन्थोंमेंसे अनंतभट्टकृत तर्कसंग्रह, विश्वनाथकृत भाषापरिच्छेद, लौगाक्षि भास्कर विरचित तर्ककौमुदी, और जगदीश तर्कालङ्कार कृत यह तर्कामृत वज्रत प्रसिद्ध हैं । परन्तु उन सभीमें तर्कामृतकी भाषा वज्रतही गभीर और नैयायिकतासे भरी ऊई है, जिस कारण इसमें और सभीमें भलीभांति पदार्थोंके विचार करने पर भी पठन पाठनमें इसका ताडण प्रचार न था ।

निसम्न्देह ऐसा उत्तमग्रन्थका प्रचार न होना बड़ी खेदकी बात है । मालुम होता है ऐसा समझकर कलिकाता संस्कृत कलेजके अध्यक्ष सर्वशास्त्रपारंगत श्रीमहेशचन्द्र न्यायरत्न महाशयने कठिन कठिन पढ़ाईकी व्याख्याके साथ इसको छापाया,

और एम.ए. परीक्षामें इसका निवेश किया होगा। ऐसा उत्तम ग्रन्थका प्रचार जितना बढ़ेगा उतनाही अच्छा है, ऐसा विचार कर मैंने सरत और सोधी हिन्दी बुलिमें इसका अनुवाद किया है। अनुवादके समय मैंने अपने पित्र्य और न्यायशास्त्रके अध्यापक भाटपाड़ानिवासि पूज्यपाद श्रीयुक्त धादवचन्द्र तर्करत्न तथा कलिकाता संस्कृत कालेजके अध्यक्ष माननीय श्रीमहेशचन्द्र न्यायरत्न सि, एम, आइ, महोदयसे कठिन स्थलोंमें पुछकर और कलिकाता संस्कृत कालेजके पुस्तकालयसे इसकी टीका चषकनाम पुस्तक लेके विचार कर अनुवाद किया।

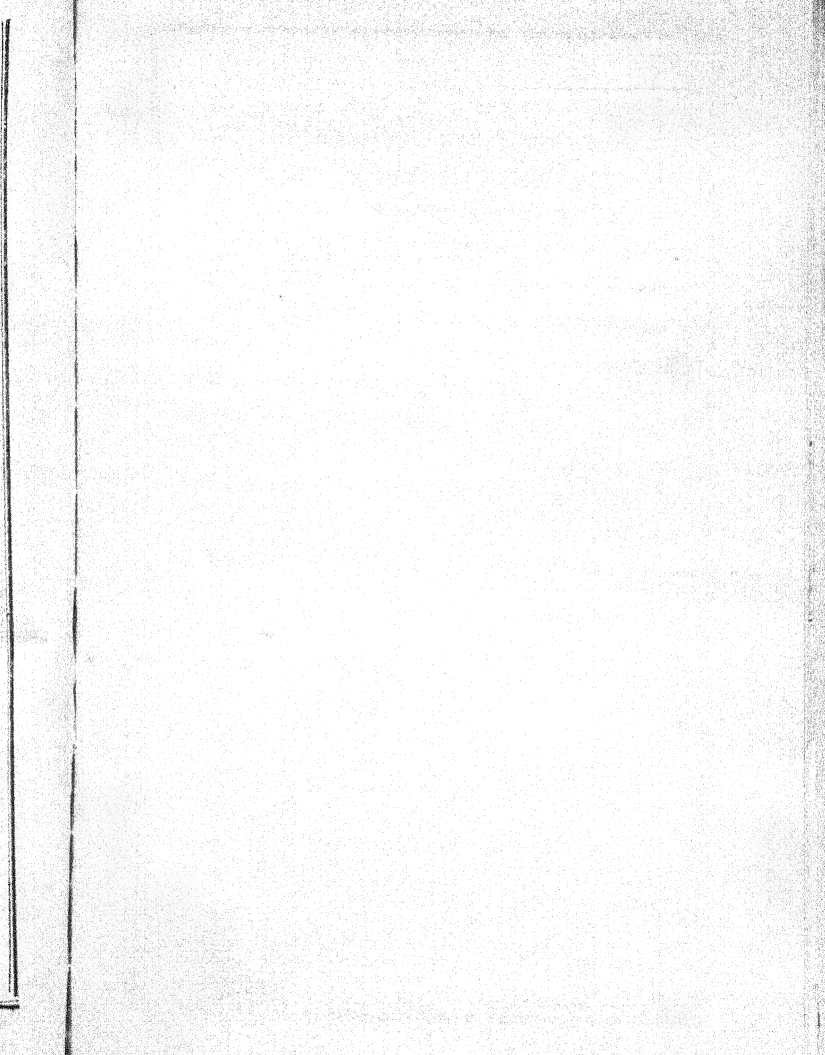
अन्तमें यह कहना योग्य है कि इसके संशोधनमें मेरा परममित्र पण्डित श्रीयुक्त हरिश्चन्द्र कविरत्न महोदयने बड़ी सहायता की, जिसलिये उनको बल्लत बल्लत धन्यवाद देता हूँ।

संवत् १८३८ ।

हृषीकेश शर्मा ।

भ्रम संशोधन ।

इस ग्रन्थमें ६३।६४ पृष्ठ हो दफे छप गये। पहिला टीका नहीं इसलिये उसको छोड़ कर दूसरी रखी।

विज्ञापन ।

पण्डित हर्षाकिश शास्त्रि प्रणीत पुस्तके ।

पुस्तक		मूल्य
छन्दोबोध	...	॥२॥

(लाहोर संस्कृत पुस्तकालयाध्यक्ष
लाला मेहरचान्दके पास)

दत्तक चन्द्रिका	..	॥३॥
(पूर्वाक्त ठीकाना पर)		

तर्कामृत	...	॥४॥
(पूर्वाक्त ठीकाना पर)		

संस्कृत श्रुतबोध	..	=)
(कलिकाता गिरिण-विद्यारत्न सन्त, कानिङ्ग लाइब्ररि, और ग्रन्थकर्त्ताके पास)		

विद्योदय संस्कृत	वार्षिक मूल्य	(२५)
(मासिक पत्र, लाहोर)		

अंग्रेजी अनुवाद सहित प्राकृत व्याकरण (यन्त्रस्थ)

नरेश-सम्भ्रमः ।

यथा दुष्मन्तानुयाविकस्यन्दगालोकमीतेन केनचिद्वन्य-
गजेन पीड्यमानं तपोवनमवलोक्य तपोवनवासिनामाबालवृद्ध-
वनितानां सर्वेषामेव मनःसु हस्तिसम्भ्रमोऽभवत्, यथाच काद-
म्बरीकथाप्रस्तावकवैश्यायनेतिवृत्तसंक्षिप्तयाधाक्रमेण वृक्षस्थानां
सर्वेषामेव पक्षिणां मनःसु व्याधसम्भ्रमो जातस्तथैवाद्य माननीय-
श्रीमन्नरेशमहोदयानुष्ठितसुरेन्द्रकारावासकर्षणा निखिलभारत-
वासिनां मनःसु नरेशसन्ध्यातः संवृत्तः । साय्मृतं हि तपोवन-
विषया चतुष्यद्वय पञ्चनद-सहाराश्रवज्ञाद्यखिल-भारतप्रदेश-
वासिनः ऋषिवंशा मिलिताः “भो भो भारतवासिनो निरीहाः
मनुजाः ! खलुखलवरवृणाथ सज्जीभवन्तु भवन्तः, प्रत्यासन्नः
खलु युष्माकं खललोपसमयः” इत्येवमार्त्तकीलाहलीः प्रियजनैः सह
हिमगिरेरेकान्तप्रदेशे विश्रम्भमुखमनुभवतः श्रीमतो लर्ड रिपन-
महोदयस्य कर्णोपघातं जनयन्ति, तथा व्याधस्य तथाविध-
भीषणमूर्त्यवलोकनेनोद्धतप्राणाः पक्षिण दवैकस्त्ररेणाव्यक्तमुच्चैश्च
परिदेवयन्ति ।

छात्रवर्गा हि मनोवाक्कायकर्त्तृभी राजपुरुषाणां किमप्यप्रिय-
मनुष्याय तेषामाशंसितानुग्रहं विद्वद्वन्ति । युवान एवंधिधा-
नुष्ठानस्य नियमराहित्यप्रदर्शनाय सर्वत्रैव यामननरजनपदा-

दिषु महतीं समितिं विधाय व्याख्यानवचनेर्दिशः प्रतिध्वनयन्तः
 खल्वसम्मतिं प्रकटयन्ति । पण्डितास्तु शास्त्राण्युद्वाह्य तत् कार्य-
 घटकीभूतधर्माधिकरणविष्णुप्रतिमानयनस्याशास्त्रीयतां प्रतिपाद-
 यितुं कोलाहलं कुर्वन्ति । इत्थं सर्व्व एव समयेचित्तं चेष्टन्ते ।
 भारते तादृशीं सर्व्वव्यापिनीं चेष्टामवलोक्य विदेशीयानां चक्षुरीष-
 दुन्मीलितं ज्ञातम् । परमत्रान्तरे ज्यैष्ठसाम आयातः । जलधारया-
 ग्निरिव पक्वास्वरूपदर्शनेन भारतीयानां परिभवाग्निमुद्घर्त्तनैव
 निर्व्वर्णातां गतः । सुरेन्द्रस्य कारावासो यथावत् स्थित एव ।
 भवतु, एतद्गतः सर्व्व एव वृत्तान्तः सर्व्वत्र भूयः प्रचारितः, तत्
 किमनेन पिष्टपेषणेनैवैतदालोचनेन । इत आसभोजन-
 मेव श्रेयः ।

पण्डितचातुर्यं ।

अथ कदाचित् कश्चिदाम्बोजिकीं पिपठिषुः कमपि दृढतर्क-
कारिणं वेदान्तिकमथापकं गुरुत्वेनावृणोत् । तत एकदा शिष्यः
कारिकावलीपाठावसरे खपुस्तकमालोक्य “गणनव्यवहारे तु हेतुः
संख्याभिधीयते” इति पाठमपाठोत्, तदाकर्णं गुरुः शान्तं
शान्तमित्युदीर्य कर्णोपिधाय त्वरितं खपुस्तकमुद्वाभ्याकथयत्
“अहो ! दृष्टं ते पुस्तकं, गणनव्यवहारे तु इत्येवं पाठो न
कथमपि सङ्गच्छते, पश्य मदीयपुस्तके गणनव्यवहारे तु हेतुः
संख्याभिधीयते इत्येवं युक्तियुक्तः सङ्गतायंश्च पाठो विद्यते ।”
वस्तुतो गुरोः पुस्तके गणनव्यवहारे इत्येवं पाठ आसीत् किन्तु
वङ्गावरे ण-गयोः सादृश्यात् चीणदृष्टेर्गुरोर्णकारे ‘ग’कारभ्रमो-
ऽभवत् । कष्टगतभाषा अपि पण्डिता नात्मभ्रमं स्वीकुर्वन्ति । सच
दृढतर्ककारी वेदान्तवित् वेदान्तमतमवलम्ब्य गणनखाखण्डरूपे-
णैकत्वं तथा घटपटाद्युपाधिगतत्वेन नानात्वमतस्तदावहारे
संख्याया मुख्यहेतुत्वमिति मतमविच्छिन्नतर्कवादैरबाधयत् ।

वयमत्रान्यदेकं पण्डितचातुर्यमुदाहरामः ।

मिसोहि हिं हिं । अ, ८ । ४ पादः । ६ सूत्रं । भिसः स्थाने
केवलः सानुनासिकः सानुसारश्च हिर्भवति । इति हेमचन्द्रस्य
प्राकृतविषयकं सूत्रमस्ति । परं प्राकृतव्याकरणानामस्मद्देशे
वज्जलप्रचारभावादस्मद्देशीयाः प्रायः टीकाकृतप्राकृतवाक्यानां

संस्कृतरूपाणि तथा पूर्वपक्षिजदग्नि-प्राकृतोदाहरणानि च
 विलोक्य प्राकृतविषयाननुमानेन जानन्ति । किञ्च प्राचः सर्वत्रैव
 प्राकृतप्रवन्धे “भिषोहि” इति रूपं दृश्यते । “हि” इत्यस्य
 प्रयोगो विरल एव । ततः प्राकृते भिषो “हि” इति रूपं
 सिध्यति नवेति न तेषां विज्ञानमस्ति । ते हि शब्दे “हि” इति
 रूपं प्रति लिपिकरप्रमादं हेतुवैरोदाहरन्ति, यत्र तु पद्ये
 ‘हि’प्रयोगस्तत्र ते हेमचन्द्रसूत्रगतस्वकीयाज्ञानतावरीतुं कामपि
 कल्पनापरम्परामाश्रयन्ति । पश्य मृच्छकटिकटोकाकृतं कलिकाना
 संस्कृतविद्यालयभूतपूर्वाध्यापकः परमोक्तगतश्च तर्करनोपाधिक-
 राममथशर्मात्र कोट्टशं चातुर्यमवललम्बे । सहि सूत्रमिदमज्ञान-
 मृच्छकटिकास्य प्रथमोऽङ्के शकारवचने “अम्हेहि चण्डं अहिगालि-
 अन्ति” इत्यत्र अम्हेहि इति रूपं प्रति न किमपि व्याकरण-
 नियमरूपं कारणमुद्भावयितुं समर्थम्कन्दःशास्त्रमाश्रित्वा । अलि-
 खच्च अम्हेहि इत्यत्र कन्दोऽनुरोधादनुस्वाराभाव इति । कन्दोऽनु-
 रोधादनुस्वाराभाव एतावत्पर्यन्तं न कापि संस्कृतमन्दर्मे दृष्ट-
 पूर्वोऽस्माभिर्भवतु ‘दादा’वाक्यं प्रमाणं ।

अनन्तरं अष्टमोऽङ्के शकारवचने “एदेहि मे दण्डं ह्येहि”
 नेहि ह्येहि” इत्यत्र “एदेहि ह्येहि” निरनुस्वारहिकारस्य
 द्विःप्रयोगदर्शनात् स किञ्चिदिव व्याकुलमता बभूव । स प्रथमं
 “एदेहि इत्यत्र ह्येहि इत्यत्र चानुस्वाराभावश्चकन्दोऽनुरोधा-
 दवगन्तव्यः” इत्येवं लिखेत्, ततस्तस्य चित्ताभ्रवत् कार्यं सर्वत्र

कन्दोऽनुरोधादनुस्वाराभाव इति सङ्गचनं प्रमाणं विना सादरं
 गृहीतं स्यान्नवेति । अतएव “एदेहिं” “हृत्येहिं” इत्येवं-
 प्रकारस्यापि पाठस्य समर्थनमुचितमेवेत्यं विचिन्त्य तेनैवमुक्तं—
 यत्र च एदेहिं हृत्येहिं इति सानुस्वारः पाठः, तत्र हकारद्वयस्य
 सानुस्वारतया गुरुत्वेऽपि तीव्रप्रचलीचार्य्यतया लघुत्वावगते न
 कन्दोभङ्गः । यथाह कण्ठाभरणः “यदा तीव्रप्रचलेन संयोगादे
 रगौरवं, न कन्दोभङ्ग इत्याज्जस्तदा दोषाय मूरयः” । दृश्यतां
 तावद् यदि तर्करत्नमहोदयस्य हेमचन्द्रसूत्रं विदितमभविष्यत्तदेत्यं
 वागाङ्गमरमन्तरेणैव भिसोविकल्पेन “हि” भवतीत्येवं कथने-
 नैव सर्वमवदातमभविष्यत् । किन्तु पण्डितानां चातुर्यं लोको-
 त्तरमेव । न ते कदाप्यज्ञानं प्रकटयन्ति, किन्तु कविषयकमज्ञान-
 मपरविषयकज्ञानेनालुप्यन्ति, ते न्यायविषयकमज्ञानं वेदान्तविष-
 यकज्ञानेनाच्छादयन्ति, तथा व्याकरणविषयकमज्ञानं कन्दोज्ञानेना-
 लुप्यन्ति ।

किञ्च यच्च तेनोक्तं “यत्र च एदेहिं हृत्येहिं इति सानुस्वारः
 पाठः, तत्र हकारद्वयस्य गुरुत्वेऽपि तीव्रप्रचलीचार्य्यतया लघुत्वा-
 वगतेन कन्दोभङ्गः” इति, तदपि न सङ्गच्छते—यतस्तदुद्धृते कण्ठा-
 भरणीयप्रमाणे “संयोगादि” शब्देन संयोगस्य आदिः (पूज्यः)
 एव ग्राह्यः । तथाहि “संयोगार्थं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसम्भिन्नं”
 इत्यादि कन्दःशास्त्रवचनवलात् संयोगपूर्वस्यैव गुरुत्वं प्रति-
 पद्यते न तु संयोगस्य, तत् संयोगादिपदस्य ‘संयोगप्रभृति’

इत्यर्थमुद्वाच्यमानुस्वारस्य ग्रहणं कन्दःशास्त्रविरुद्धमेव ।
कन्दोमञ्जर्यामपि संयोगादिपदेन संयोगपूर्वस्य ग्रहणं कृतं,
यथा, प्राप्तनाभिद्वदमञ्जनमित्यत्र संयोगपूर्वस्य 'भेः' तीव्र-
प्रयत्नोच्चारणेन लघुत्वमिति कण्ठाभरणः । इत्यलं पक्षवितेन ।

पुराणकथा ।

महेन्द्रमास्याय महेन्द्ररूपं यः संयति प्राप्तपिनाकिलीलः ।

चकार वाणैरमुराङ्गनानां गण्डस्थलीः प्रोपितपत्रलेखाः ॥

(रघुवंश-सप्तमसर्गः)

श्लोक्तस्यास्य व्याख्यानावसरे पुराणकथैषोदाद्विद्यते ।—

पुरा हि चेतायां देवानामसुरैः सह महद्दुष्टमभूत्, तत्र
दानवमायया पराजिता देवा नारायणं तुष्टुवुस्ततः प्रसादाभिमुखो
भगवान् तान्देवानाह—

“अस्ति कश्चित् परञ्जयो नाम शशादस्य राजर्षेस्तनयः
क्षत्रियवर्त्यः । तच्छरीरेऽहमंशेनावतीर्थं तानसुरानशेषं निहनि-
ष्यामि, तद्भवद्भिः परञ्जयोऽसुरवधार्थं येहामन्त्रयितव्य” इति ।
एतच्छ्रुत्वा प्रणम्य भगवन्तं विष्णुममरा परञ्जयसकाशमाजग्मुः ।

असुश्चैनं, भो भोः क्षत्रियवर्त्य ! अस्माभिरन्वयितेन भवता-
ऽस्माकमरातिवधोद्यतानां साहायकं कृतमिच्छामः । तद्भवतास्माक-
मभ्यागतानां प्रणयमङ्गी न कार्य इत्युक्तः परञ्जयः प्राह—

सकलत्रैलोक्यनाथो योऽयं युष्माकमिन्द्रः शतक्रतुः, अस्व यद्यहं
स्कन्धसारूढो युष्मदरातिभिः सह योत्स्ये, तदाहं भवतां सहायः ।
इत्याकर्ण्य समस्तदेवैरिन्द्रेण च वार्द्धमित्येवोक्तम् ।

ततश्च स परञ्जयः शतक्रतोर्दृषभरूपधारिणः ककुद्दि स्थितो-
र्ध्वसमन्वितो भगवत्सराचरगुरोरच्युतस्य तेजसाप्यायितो देवासुर-
संग्रामे समस्तानेवासुरान् निजघ्नान् । यतश्च लघभक्तकुत्स्थेन
राज्ञा निम्नदितमसुरबलं ततश्चासौ राजापि काकुत्स्थसंज्ञामवाप ।

इति विष्णुपुराणम्, ४४. २५. ।

सृष्टुर्वैरातिसर्मान्तु मया तस्य दुरात्मनः ।

अत्यारूढं रिपोः सोढुं चन्दनेनेव भोगिनः ॥

धातारं तपसा प्रीतं यथाचे सहि राक्षसः ।

दैवात् सर्गादवध्यत्वं मर्त्यव्याख्यापराङ्मुखः ॥

रघु. १० सर्गः ।

श्लोकद्वयं न सम्यगामायणानुगतत्वेन प्रतीयते, रामायणे हि
प्रथमं ब्रह्मा देवेभ्यो रावणस्य मनुष्यतथ्यत्वमकथयत्, ततो देवा
रावणवधोपायं जिज्ञासवे विष्णवे तद्गृह्यं कथयामासुः । भवत्वे तत्-
श्लोकद्वयस्य व्याख्यावसरे रामायणकथैवानुसर्त्तव्या । यथा

ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन् सदसि देवताः ।

अब्रुवन् लोककर्त्तारं ब्रह्माणं वचनं ततः ॥

भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः ।

सर्वान् नो बाधते वीर्यात् शमितुं तं न शक्नुमः ॥

उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छिन्नान् दिष्टि दुर्मतिः ।
 शकं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥
 नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वं याति न मारुतः ।
 चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोऽपि न कम्पते ॥
 तन्महन्नो भयं तस्मात् राक्षसाद्घोरदर्शनात् ।
 वधार्थं तस्य भगवन्नुपायं कर्तुं महंमि ॥
 एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽग्नवीत् ।
 हन्तारं विहितस्तस्य वधोपायो दुर्गात्मनः ॥
 तेन गन्धर्व्यक्षाणां देवतानाञ्च रक्षसां ।
 अत्रथोऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्ता च तन्मया ॥
 नाकोत्तथदवज्ञानात् तद्रक्षो मानुषांस्तदा ।
 तस्मात् स मानुषाद्ध्यो मृत्युर्नाम्योऽस्य विद्यते ॥
 ततो देवा विष्णुं तुष्टुवुः । विष्णुश्च तान् रावणवधोपायं
 पप्रच्छ । ततः सर्वे सुरास्तं पप्रच्छुः—
 “मानुषं रूपमास्थाय रावणं जहि संद्युगे ।
 सहि तेपे तपस्वीत्रं दीर्घकालमरिन्दम ॥
 येन तुष्टोऽभवद्ब्रह्मा लोकलोकलोकपूर्वजः ।
 सन्तुष्टः प्रददौ तस्मै राक्षसाय वरं प्रभुः ॥
 नानाविधेभ्यो भूतेभ्यो भयं नान्यत्र मानुषात् ॥

अकालदृष्टि-व्यवस्था ।

प्रश्नः—

महात्मन्,

अनुगतानुग्रहे हि महानुभावकतेति कस्यचित् वचनात्
जातविश्वासः कमपि संग्रहितं विषयं त्वां पृच्छामि, निर्णयकोप-
देशदानेन सफलं यत् अस्माकं मनोरथम् ।

यथा, वर्त्तमानज्येष्ठमासस्य चतुर्थपञ्चमदिनयोरुपनयन-
काल आसीत्, किन्तु ताभ्यां दिवसाभ्यां पूर्वम् उक्तज्येष्ठस्य प्रथम-
दिनात् त्रिदिनव्यापिका महती दृष्टिर्जाता न तूपनयनदिनयोः ।
अत्र प्रष्टुं श्येतत्—उल्लिखितदिनयोः कृतमुपनयनादिकं सिद्धं
न वा ? अस्मिन् भवतः कीदृशं मतं, भट्टपत्नीवासिनाम् अध्यापक-
प्रवराणाञ्च ?

वशग श्रीसीतानाथ शर्मा तर्करत्नस्य

साधुनयनिवेदनम् । कालीदासि ।

सकृत् कस्य प्रश्नस्यास्य यथायथं समुल्लेखनेनास्माकं परिचालं,
यतः प्रश्नोऽयमपुष्कल एव वर्त्तते । अतएव प्रथमं प्रश्नमिदं
साधारणबोधविषयीकर्तुं मंगतः परिवर्त्य परिवर्तं च पुनरेवा-
चावतार्थ्यते ।

“नाकालदृष्टौ कुर्वीत व्रतवन्धशुभक्रियाः” । “एकेनाद्या
 चैकदिनं द्वितीयेन दिनवधं । तृतीयेन च सप्ताहं त्यजेदकाल-
 वर्षणम्” । इति सामान्यविशेषवचनाभ्यामकालवर्षणात् सप्तदिनान्त-
 रुपनयनादिशुभक्रियानुष्ठाननिषेधात्, “चतुर्मासनिवृत्तौ तु
 चक्रपाणौ समुत्थिते । अकालदृष्टिं जानीयात् यावन्न सुप्यते हरिः”
 इत्यनेन हरेस्त्यानात् पुनः प्रथमपर्यन्तं यावन्तो मासा भवन्ति
 तच्च कस्मिंश्चिदेकस्मिन् मासे दिनत्रयं व्याप्य वर्षणे मंजुते ततः
 सप्ताहः उपमयनादौ वर्जनीय इति स्थितम् । अथ पृच्छते ताव-
 ज्ज्यैष्ठमासस्य प्रथमदिनादारभ्य तृतीयदिनं यावत् वर्षणे मति
 तस्मैव चतुर्थपञ्चमदिनयोः कृतमुपनयनं सिद्धं न वेति ?

अस्योत्तरं ।

ज्यैष्ठमासस्य दृष्टिं प्रत्यकालवे सतमेद्दर्शनात् केषाञ्चिन्मते
 तथाविधदिनयोः कृतमुपनयनमदुष्टमेव । तथाहि “पौषादि-
 चतुरो मासान् ज्ञेया दृष्टिरकालजा” इत्यनेन पौषाद्यैत्रपर्यन्तं
 या दृष्टिर्भवति सैवाकालजा दृष्टिर्न तु वैशाखादौ दृष्टेरकाल-
 जलमिति ज्ञायते । किञ्च “मार्गान्मासात् प्रभृति मुनयो
 व्यासवाल्मीकिगर्गाद्यैत्रं यावत् प्रवर्षणविधौ नेति कालं वदन्ति ।
 नाडीगण्डः सुरगुरुमुनिर्वक्ति दृष्टेरकालौ मासावेतावशुभफलदौ
 पौष-माघौ न शेषाः ॥”

पिबचरणाः (मट्टपल्लीवासि स्मृतिरत्नोपाधिकं श्रीमधुसूदन
 भट्टाचार्याः) तु न कस्यापि मते ज्यैष्ठमासस्य दृष्टिं प्रति अस्माकं
 भवितुमर्हतीति वदन्ति, तथाहि तन्मते “यावन्न सुष्यते हरिः”
 इत्येतदुक्ताकालवर्षणावधिप्रतिपादकं हरिशयनं नाम तस्मा-
 द्भूत्यायनुमेदितकर्षविशेषानुष्ठानानुष्ठानहेतुभूतात् प्रसिद्धाद्-
 हरिशयनादन्यदेव किमपि “अवैशाखात् भुजगवनिताचुम्बनायाम-
 खिन्नो देवो दैत्यप्रमथनपटुर्धावदेकान्तशान्तः । अम्भःशया-
 परिणततनुर्योगनिद्रामुपैति तावद्दृष्टेः समयउचितो ब्रह्मणा
 भाषितोऽयम् ।” इत्येतदुक्तं काल्पनिकं वैशाखावधि प्रवृत्तं
 हरिशयनमेव याज्ञं, अन्यथा “प्रातःकाले समायाते रौद्रच्छन्नगते
 रवौ ।” “आर्द्रादितोविशाखान्तं रविचारेण तर्पति ।” इत्येताभ्यां
 “यावन्न सुष्यते हरिः” इत्येतस्य विरोधापत्तिः । यत एताभ्यां
 अघादस्य षष्ठदिवसे वर्षाकालप्रवृत्तिं ज्ञायते, परमाघादस्य
 षष्ठदिवसान्तर्ग कथमपि तत्प्रसिद्धं हरिशयनं सम्भवति । अतएव
 हरिशयनपदेन “अवैशाखा” इत्येतदुक्ते काल्पनिके हरिशयने
 गृहीते ज्यैष्ठमासस्य कस्मिन्नपि मते न दृष्टिं प्रत्यकालत्वम् । इति
 विदुषां परामर्शः ।

श्रीमत्प्रचालित-विद्योदय-निर्दिष्ट-व्याकरण-
प्रश्नान् प्रतिवक्तुं श्रीकृष्णशर्माणः
परामर्शः ।

वारणार्थानामीप्सितइति—यद्वेषितार्थस्यापादानत्वमुक्तं तत्
कस्येप्सितार्थस्य वारयितुर्निवार्यमाणस्य वेति हे। विमर्शोभवद्भिः
प्रादर्शितं, यच्च मल्लिनाथप्रदर्शितेन “निवारयन्ती महती मुनिव्रता”
दित्येतद्व्याख्यानस्वरूपेण तत्रये वारयितुरीप्सितार्थस्यैव ग्रहो-
विद्यासागरनये व्यसनात् पुत्रं वारयति इत्युदाहरणेन वार्यमाण-
स्येप्सितार्थस्यैव हेतुश्चेति, स सर्व्वेप्सितशब्दस्याभिप्रेतपरताज्ञान-
मूलकः (सा च यवा लभयोरभीप्सिता इति भवदुक्तैवाभिव्यक्ता) ।
अत्र सुगमः पन्थाः, अत्रेप्सितशब्दः क्रियापरो नाभिप्रेतपरो रूढ-
स्तदर्थश्चाप्तुमिष्टः, आप्तिश्चात्र सम्बन्धः, स च प्रत्यासत्त्या वारण-
कत्तुं विशेषणीभूतव्यापारद्वारकएव, तथाच वारयित्वनिष्ठव्यापार-
प्रयोज्यवारणार्थधात्वर्थफलाश्रयत्वेन सम्बन्धुमिच्छमाणाऽपादानमि-
त्यर्थः; वारणं च प्रवृत्तिविघातोनिवृत्तिरिति यावत्, तेन निवृत्ति-
विषयोऽपादानमिति लब्धम्; प्रवृत्तिश्च भक्षणाद्युद्देश्यकयवादिसंधो-
गाद्यनुकूला, तथाच संयोगाद्यनुकूलव्यापाराभावानुकूलव्यापारो
वारयतेरर्थः, अत्रचार्थे व्यापारद्वयं फलदयञ्च सन्निविष्टम् ईप्सित
इत्यनेन प्रधानाप्रधानान्यतरव्यापाराश्रयमात्रस्यापेक्षस्तदुदा-

हरणे च तद्वाच्यसंयोगाद्यनुकूलगौण्यापारजयसंयोगादिरूपफलाश्रयत्वात् यवादीनामपादानत्वं प्रधानीभूतव्यापारप्रयोज्यमुख्यफलाश्रयत्वात् यवादीनां कर्मत्वमेतदेवेप्सिततमन्नित्यत्र तमपः फलप्रदर्शनेऽग्नेर्माणवकं वारयतीति प्रत्युदाहरता शिखरकृता निरवायि, अथच वक्तव्यं कर्मणो यदीप्सितमिति प्रत्याचक्षाणेन वारणार्थेषु कर्मग्रहणानर्थक्यं कर्तुरीप्सिततमेति वचनात् इति भाष्येणापि भाष्यवक्तादीनामीप्सिततमत्वात् कर्मसंज्ञा बोधिता, अथच यस्य तु खलु माषो न माषाः कथं तस्य माषा ईप्सिता इति प्रश्ने तस्यापि माषा एवेप्सिता इत्युत्तरभाष्याणामाशयं व्यञ्जयतामुद्योतकाराणाम् ईप्सितशब्दोऽत्र क्रियाशब्द आश्रीयते न तु रूढिशब्दस्तत्र वारणक्रियया परकीया अपि माषा वारयितुराप्तुमिष्टाभवन्ति मानशब्देति इत्येतेभ्योऽभौ गा वारयति इत्युक्त्वा पुनश्च कृपादनं वारयतीत्यप्युदाहरता वारयितुरपि कृपएवेप्सितः पश्यत्ययमन्धः कूपं मा प्रापदिति भाष्येण करणेन तस्मापीत्यस्य वारणक्रिययाप्तुमिष्ट इत्येवं व्याख्यात्रा कैयटेन च वारणकृत्वा वारणक्रिययाप्तुमिष्टेऽपादानमित्यर्थ एव सम्यक् प्रतीयते, न तु साक्षात् क्रियान्तरेण वा वारयितु नोपि वाच्यमाणस्य चाभिप्रेत इति । अथ निष्कर्षः, वारणस्य प्रवृत्तिविधातरूपत्वेन प्रकृते यद्विषयिणी प्रवृत्तिनिवृत्तेरपि तद्विषयिण्या एव यद्वात् प्रवृत्तमानस्य यः प्रवृत्तिविषयः स एव निवारयितुस्तन्निष्ठनिवृत्तिविषयत्वेनेष्टोऽपादानम् । एवं च निवारयन्ती मज्जतोमुनिव्रतादित्यत्र मेन-

काया मुनिव्रतस्याभिप्रेतत्वाभावेऽपि तस्यायव वारणक्रिययाप्तुमिष्ट-
तया, एवं व्यभजात् पुत्रं वारयतीत्यत्रापि पितुर्वारणक्रियया व्यम-
नस्याप्तुमिष्टतया बोध्यत्रापि वारणार्थानामित्यनेनैवापादान-
त्वम् ; वारयितुरेवैप्सितत्वपर्याप्तिका मलिनाथोक्तिस्तु कर्तु-
रोप्सितमिति सूत्रानुरोधेन कारकाधिकारात् तेषु च कर्तुरेव
मुख्यत्वाद्वा कर्तृपदलाभे तस्मूलिका भाति,—विद्यामागरोक्तिश्च
नियामकाभावात् कर्तुरोप्सितस्य कर्ममंज्ञाविधानात् कर्मण एवै-
प्सितस्येतद्विषयत्वादिति विचारमूलेति सम्भावये । अत्र सूत्रे
इप्सितशब्दोऽभिप्रेते रूढ इति ज्ञानं तदुक्तिद्वयेऽनुकूलम्, तत्त्व-
पर्यालोचने तु इप्सितशब्दस्य क्रियापरतयास्तत्पदर्शितमार्गप्रा-
करादिसम्भवेऽनुमत्योन्योन्यनुसन्तुभिरित्यलम् ।

अस्यदुक्तं परिशोधयन्तु श्रीशालिनः ।

१८८३ मई १४ ।

सो

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

भट्टपत्नीतः प्रकाशितश्च ।

अरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाधनसामभिनिन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरशुवि ॥

खण्डं १२] एप्रैल १८८३ [४ सहस्र

सूची

सर्कास्यतम्	७८—८६
प्रथमिनिर्वाहः	२८—२९
व्याकरण-मन्त्राः	३२—३३
संक्षिप्तसमाप्तिपत्रम्	३४—३५

कलिकाता-राजधान्याम्

मं २४, गिरिश-विद्यारण्यम् लेदु.

गिरिश-विद्यारण्य-यन्त्रे

श्रीहरिचन्द्र कविरवेण मुद्रितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्व विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाश” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकावि-वररुचि-विरचितं विद्योदय-सम्पादक-संगृहीत-विधिधोदाहरण-सहितमक्षरेणैव कालेन पृथङ्मुद्रितमविव्यति । ग्रन्थेच्छुभिर्मदानीकं पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्याध्यक्षः ।

विशेषदृष्ट्यम् ।

सम्पत्ति २४ परगतं निहाटीसमीपस्थ-भट्टपक्षीयामादिद्योदयः प्रकाशते, इतःपरं पत्रादिकं भट्टपक्ष्यां सम्पादकसमीपे प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २१/०

” पञ्चाद्वयं २१/०

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

“दत्तकचन्द्रिका—वृषीकेश-शास्त्रि-प्रणीता, हिन्दीभाषानु-वाद-सहिता, मूल्यं ॥० विद्योदय-कार्यालये प्राप्तव्या ।

तत्र संवादपत्र-सम्पादकसतम्—

“इसकी भाषा बहुत ही सीधी और सरल है, निःसन्देह महाचार्य महाराजने बड़े अरसे इसका अचराय अनुवाद किया है, प्रतिमास विद्योदय संस्कृत मासिकपत्र पढ़नेसे इनकी संस्कृतमें योग्यता और संस्कृत लेखकी उत्तमता भरपूर हमारे नेचगोचर थी, अब इस पुस्तकका भाषानुवाद देख हिन्दी लेखने भी इनकी योग्यता का सम्यग् ज्ञान होगा” ।

हिन्दी-प्रदीप, मासिक पत्र, १९११ नवम्बरकी संख्या । प्रयाग आहिवापुर ।

उत्पत्तिर्भूतत्वं च ; भूतत्वमतीतत्वं, तच्चोत्पत्तौ 'अस्वेति, तथाच' ।
विद्यमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं लभ्यं । लिटोऽनद्यतनत्वं,
परोक्षत्वम् अतीतत्वं चार्थः, तदन्वयः पूर्ववदुत्पत्तौ । लङोऽ-
नद्यतनत्वमतीतत्वं चार्थः । विधिलिटोऽर्थः कृतिसाध्यत्वे सति
बलवदनिष्टाजनकेष्टसाधनत्वं ; 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादौ
कृतिसाध्य-बलवदनिष्टाजनकेष्टसाधनयागकर्त्ता स्वर्गकाम इत्यर्थः ।
आशीर्लिङ्गलोटोऽर्थः वक्तिच्छाविषयत्वं ; तेन 'घटमानय'
इत्यत्र घटकर्मक-मदिच्छाविषयानयनानुकूलकृतिमान् त्वमित्य-

अयं अनद्यतनत्व (किञ्चित् भविष्यत्) । लुङ्का अर्थ अतीतमे
उत्पत्ति अर्थात् वर्तमानध्वंसप्रतियोग्युत्पत्तिकत्व (अब जिस वस्तु का
नाश हुआ उस वस्तु की उत्पत्ति जिस कालमें थी । लिट्का अर्थ
अतीतत्व, परोक्षत्व (जो अपने साम्हने नहीं हुआ ऐसा काल)
यहां भी उत्पत्तिसे उस कालका अन्वय है, लङ्का किञ्चित् भूत
और संपूर्ण भूत रूप अर्थ । विधिलिङ्का अर्थ अपने यज्ञसे
साध्य, अतिशय अनिष्टका अजनक और दृष्टके साधन करने-
वाले कामका अनुष्ठान, जैसा "स्वर्गकामो यजेत" इसका अर्थ
स्वर्गके चाहनेवाला पुत्र अपने यज्ञसे साध्य, अतिशय अनिष्टका
अजनक और दृष्टका साधक जो याग उसको करनेवाला है ।
लोटका जो अर्थ आशीर्लिङ्का ऐसाही अर्थ, उस अर्थमें कहने-
वालेकी इच्छाका विषयभी संक्षिप्त है ; इसलिये "घटमानय"
घट है कर्म जिसका ऐसा जो मेरा अभीक्षित आनयन, उस

न्यबोधः । व्याप्यक्रियया व्यापकक्रियाया अपादनं लृङोऽर्थः ; तात्पर्यदशात् कचित् भूतत्वं, कविद्विविधत्वञ्च लृङा बोध्यते ।

(४८) सनः कर्तुरिच्छा अर्थः, मनुत्तराख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणा, सविषयकार्यकप्रकृतिकाख्यातस्य आश्रयत्वे लक्षणाया 'घटं जानाति' इत्यादौ कृतात्वात् । यङोऽर्थः पौनःपुन्यं, तत्त्वं च तदानीन्तनप्रकृत्यर्थसमाप्तीयक्रियान्तरध्वंसकालीनत्वे सति वर्त्तमानादिप्रकृतिविषयत्वं, 'पापच्यते'—इत्यादौ तादृशकालीनत्वमेव यङा प्रत्याव्यते, आख्यातस्य चरमदत्तवाचकत्वात् न विशिष्टवाचकत्वं, यङः तदानीन्तनत्वं च सूतकालमादाय ।

आनयनकी अनुकूल कृतिसे तूम दुक्त है । व्याप्यकी क्रियाके द्वारा व्यापककी क्रियाकी साधन लृङका अर्थ ; तात्पर्यके वशसे लृङ कभी भूतकालका वाचक, कभी भविष्यत्का वाचक होता है ।

(४८) सनका अर्थ कर्त्ताकी इच्छा, और सनके उत्तर जो तिङ् उसका आश्रयत्व (कर्त्तृत्व) लक्षणासे प्रतीत होता है ; विषयार्थकप्रकृतिक जो आख्यात उसके आश्रयत्वमें लक्षणा कृत है । यङ्का अर्थ पौनःपुन्य अर्थात् किसी क्रिया बारंबार अनुष्ठान करना । * जैसा "पापच्यते" यहां यङमें तत्कालीनत्व

* पौनःपुन्यत्वका संस्कृतमें ऐसा अर्थ "तदानीन्तनप्रकृत्यर्थसमाप्तीयक्रियान्तरध्वंसकालीनत्वे सति वर्त्तमानादिप्रकृतिविषयत्वं" जिस कालमें यङ होता है उस काल में वर्त्तमान जो प्रकृत्यर्थका समानजातीय दूसरी क्रिया उसके ध्वंसके समय स्थित होकर वर्त्तमान प्रथम प्रकृतिका विषयत्व ।

(४६) पूर्वकालीनत्वं कर्त्ता च क्लार्थः, पूर्वत्वं च सन्निहित-
क्रियापेक्षया बोध्यं; तत्पूर्वकालीनत्वं तत्प्रागभावकालवृत्तित्वं,
तदुत्पत्तिकालीनत्वं प्रतियोगिकालवृत्तित्वं वा, तेन 'भुक्त्वा
व्रजति' इत्यत्र गमनप्रागभाववच्छिन्नकालवृत्तिभोजनकर्त्तृभिन्नो
व्रजतीत्यर्थः। समानविभक्तिकृतान् अभेदेन धर्मिवाचकत्वात्,
अव्ययत्वेन क्लापपरविभक्तिलोपात्। कालः तात्पर्यवशात् व्यव-
हिताव्यवहितसाधारणो बोद्धव्यः, तेन 'पूर्वस्मिन्' अन्धे गत्वाऽ-
स्मिन्नन्धे समागतः' इत्येतादृशप्रयोगसङ्कतिः। इच्छावान् तुमु-

रूप अर्थका बोध होता है, और तिङ् वृत्तमान प्रथम कृतिका
विषयत्व रूप अर्थका वाचक है इसलिये विशिष्टका वाचक
नहीं। यउसे जो तदानीन्तनत्व अर्थका ज्ञान होता उसमें स्थूल
कालका ग्रहण हुआ।

(४६) क्लामे कर्त्ता और पूर्वकालीनत्व रूप अर्थका बोध
होता है, पूर्वशब्दसे सन्निहित (समीपवर्त्ती) क्रियाकी अपेक्षा
जो पूर्व उमीकी जानना। सन्निहित क्रियाका पूर्ववृत्तित्व
अर्थ उस क्रियाका प्रागभाव जिसकालमें रहनेवालेका धर्म अथवा
काल उस क्रियाकी उत्पत्तिके समय स्थित जो ध्वंस उस ध्वंसके
प्रतियोगीकी स्थितिके समय रहनेवालेका धर्म। इसलिये
“भुक्त्वा व्रजति” इसका अर्थ गमनके पूर्वकालमें जिसने भोजन
क्रिया नहीं जाता है। कर्त्ताके साथ तुल्य विभक्ति युक्त जो कृत् वह
धर्मिके अभेदका बोध कर्त्ताता है। क्लार्थय है, इस लिये

लोऽर्थः, 'भोक्तुं व्रजति' इत्यस्य भोजनेच्छावान् व्रजतीत्यर्थः 'भोक्तु-
मिच्छति' इत्यत्र तु कर्त्तारि लक्षणा, भोजनकर्त्तारमात्मानमिच्छ-
तीत्यर्थः। 'सविशेषणे हि' इति यावत् विविधेषु कृताविच्छान्वयः।

(५०) प्रकृतधालयकर्त्ता शब्दज्ञानचोः, धालयजन्मफलवान्
कर्म ज्ञानचोऽर्थः। शब्दादीनां कर्त्ता वाच्यः, सविषयार्थकप्रकृति-
कानाम् आश्रयत्वे लक्षणा। एवं कर्त्तृकर्मकृतां तेन तेन रूपेण
कर्त्ता कर्म च वाच्यं। भावकृतान्तु नङ्घञादीनां प्रयोगसाधुत्व-
मात्रं, धालयार्थातिरिक्तस्य भावकृता अनुपस्थापनादिति।

इसके उत्तर विभक्ति नहीं रहती। यह कुक्षिनियम नहीं कि
क्लोषे अश्ववहित पूर्व कालका ग्रहण करना अश्ववहित पूर्व कालका
भी ग्रहण होता जैसा "पूर्वस्मिन्नब्दे गत्वा अस्मिन्नब्दे समागतः"
(पहिले सालमें जाकर दस सालमें आया) ऐसा प्रयोगभी गड़बड़
होता। तुमुखका अर्थ इच्छावान् (इच्छासे युक्त) जैसा "भोक्तुं-
व्रजति" इसका अर्थ भोगमें जिसकी इच्छा है वह जाता है, "भोक्तु-
मिच्छति" यहाँ लक्षणसे कर्त्ताका बोध होता है अर्थात् अपने
को भोजन कर्त्ता रूपसे चाहता है। "विविधेषु" अन्वय का
नियम है" इसलिये विशेषणव्यापारमें इच्छाका अन्वय है।

(५०) शब्द और ज्ञानचक्षे प्रकृत (प्रासङ्गिक) धालयके
कर्त्ताका बोध होता है। और कर्मवाच्ये ज्ञानचक्षे अर्थ
धालयजन्म फलविशिष्ट। शब्द आदिका वाच्यार्थ (स्वाभाविक
अर्थ) कर्त्ता लक्षणामे सविषयार्थक प्रकृतिश्रोका आश्रयत्वका

(५१) ननु 'नीलं घटमानय' इत्यादौ द्वितीयादयश्चवणात् कर्मद्वयबोधापत्तिः, न तु विशिष्टस्य कर्मत्वमिति चेत्, न, अत्र विशेषणविभक्तिः साधुत्वाय, अथवा विशेषणविभक्तेरभेदोऽर्थः । अत्रायं विशेषः,—द्वितीयपक्षे वाक्यसमासयोः पर्यायता न घटते, वाक्ये 'नीलं घटम्' इत्यादौ अभेदस्य पदार्थत्वेन प्रकारत्वात् न संसर्गत्वं, 'नीलघटम्' इत्यादौ कर्मधारये लक्षणाया अस्ती-
कारेणाभेदस्यापदार्थत्वेन संसर्गीत्वात्; तथा च वाक्यसमासयोः

बोध होता है । ऐसे कर्त्तृ और कर्मवाच्योंमें जो कृत् होता है उसमें कर्त्ता वा कर्मका स्वरूपसे वाच्य होता है । भाववाच्यमें कृत् केवल पदके साधनके लिये होता है, क्योंकि भाव कृत्से धातुर्यके अतिरिक्तका बोध नहीं होता ।

(५१) किसीने आशङ्का की है कि "नीलं घटं आनय" इस पदमें देविर द्वितीयाका अवण होता है अतएव दोनों कर्मोंका बोध होना चाहिए, परन्तु विशिष्टका कर्मत्व नहीं । इसके उत्तरमें कहता है कि यहाँ विशेषणमें जो विभक्ति है वह केवल साधुत्वकेलिये अथवा विशेषणमें जो विभक्ति है उसका अर्थ अभेद; इन दोनों पक्षोंमें विशेष यह है कि यदि विशेषण विभक्तिका अभेदरूप अर्थ माना जावे वाक्य और समास दून दोनों स्थलमें एक क्रम नहीं रहता है, देखो वाक्यमें (जहाँ समास नहीं किया गया) 'नीलं घटं' यहाँ जो नीलाभिन्न

पर्यायानुरोधेन षष्ठीसमासे 'राजपुरुषः' इत्यादौ षष्ठाद्यंशस्य लक्षणा न घटते, मन्वन्त्यस्य संसर्गमर्थादालम्ब्यत्वात् । वस्तुतस्तु विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धस्य अभेदबोधकत्वव्युत्पत्तेः मुख्यार्थराजाभेदस्य बाधेन राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा । एवं बद्धग्रीही चरमपदस्यान्यपदार्थे लक्षणा ; तथा च दन्दकर्मधारयान्यसमासे सर्वत्र तत्तदर्थे लक्षणा ।

घट ऐसा अर्थ होता है वह अभेद पदार्थ अर्थात् विशेषण विभक्तिका अर्थ है अतएव संसर्गसे (पदोंको मिलाप मात्रसे) उसका बोध ही परन्तु जब कर्मधारय समास करके 'नीलघट' ऐसा रूप होता तब विशेषणमें विभक्ति नहीं है, और कर्मधारयमें लक्षणाभी नहीं मानी जाती; अतएव संसर्गसे अभेदका बोध अवश्य करना होगा । देखो वाक्य और समास इन दोनोंमें एक क्रम रखनेकी नियम, यदि न रखो तो षष्ठी समासके स्थलमें 'राजपुरुष' इत्यादि स्थलमें, षष्ठीका अर्थ जो मन्वन्त्य उसमें लक्षणा नहीं घटती, क्योंकि संसर्गके बलसे मन्वन्त्यका लाभ होता है । वास्तवमें विरुद्ध (भिन्न) विभक्ति करके अनवरुद्ध (अयुक्त) पदमें ही अभेदका बोध होता है । मुख्यार्थ जो राजा भेद उसका अन्वय नहीं होता, यदि 'राज' पदमें राज सम्बन्धि बोध करानेके लिये लक्षणा, न की जावे । ऐसे बद्धग्रीहिमें चरम पदमें अन्य पदके बोधके लिये लक्षणा की जाती है । फल यह है दन्द और कर्मधारय समासोंको छोड़ कर

(५२) एवं नञर्थीभावः, 'अघटं भूतलम्' इत्यादौ घट-
भिन्ने लक्षणा । 'न कलञ्जं भक्षयेत्' इत्यादौ बलवदनिष्टजनके
लक्षणा । क्रियासङ्गतस्य एवकारस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः,
यथा 'नीलं सरोजं भवत्येव' । विशेषणसङ्गतस्य अयोगव्यवच्छेदः,
यथा 'शङ्खः पाण्डुर' एव इति । विशेष्यसङ्गतस्य अन्ययोगव्यव-

और समासोर्मे जो जो अर्थ प्रतीत होता वह लक्षणाके
बलसे होता ।

(५२) इसी प्रकार नञका अर्थ अभाव । "अघटं भूतलं"
लक्षणामे अघटं इसका अर्थ घटभिन्न अर्थात् घटभिन्न वस्तुयुक्त
भूतल "न कलञ्जं भक्षयेत्" यहाँ अतिशय अनिष्ट जनकमे
लक्षणा अर्थात् "न कलञ्जं भक्षयेत्" इसका अर्थ कलञ्ज भक्षण
अतीव अनिष्ट कारक है । जहाँ 'एव'कार क्रियामे लगा
ऊँचा रहता वहाँ उससे अत्यन्तायोग व्यवच्छेद रूप अर्थका
बोध होता, जैसा "नीलं सरोजं भवत्येव" नीलपद्म जरूर होता,
यहाँ 'एव'कारसे अत्यन्तायोग जो नील पद्मका न होना उसका
व्यवच्छेद (विनाश) ऊँचा है । जहाँ एव कार विशेषणमे
लगा ऊँचा होता वहाँ उससे 'अयोगव्यवच्छेद' रूप अर्थका
बोध होता जैसा 'शङ्खः पाण्डुर एव' (शङ्ख पाण्डुर ही होता
है) यहाँ पाण्डुरसे शङ्खका जो अयोग उसका व्यवच्छेद होता है
अर्थात् शङ्ख केवल येतही होता है, और किसी प्रकारका नहीं
होता है ऐसे अर्थ का बोध होता है । जहाँ एवकार विशेष-

च्छेदः, यथा, 'पार्थ एव धनुर्धरः' इत्यादौ । एवं दिशा सर्वत्र
बोध्यम् ।

इति श्रीमद्भगवद्गीतासु तत्त्वविरचितं तर्कामृतं समाप्तम् ।

यस्ये युक्त होता वहां अन्ययोग्यवच्छेद रूप अर्थका बोध होता
है, जैसा "पार्थ एव धनुर्धरः" (पार्थ ही धनुर्धर है) यहां 'एव'
कार धनुर्धर पदका अन्यमे जो सम्बन्ध उसका हटाता है अर्थान्
सिवाय पार्थ के और कोई यथार्थ धनुर्धर नहीं ।

इति श्रीकृष्णार्जुनसंवादे तर्कामृतं नाम

भाष्यप्रवृत्तं समाप्तम् ।

प्रणयिनिर्वन्धः ।*

अभिसर सरसीं सरोजवक्त्रे !
 प्रियवचनं प्रतिपालयाद्य मुग्धे ! ।
 अनुतटविपिनं विहर्तुमस्याः
 मनसि रुचिङ्कुरु गौरवान्ममाद्य ॥ १ ।
 त्यज कनकमयप्रसाधनं त्वं
 भज सुमनःस्रजमेणशावकाक्षि ! ।
 रमणमनु नृपाध्वनि प्रयान्ती
 किमपि मुखं कञ्चयावरीधरुद्धे ॥ २ ।
 नरपतिसरणीं वह्निर्भवन्तीं
 तडितमिति प्रतिपत्स्यते जनस्त्वां ।
 खनिषु मणिरिव त्रिलोकशुक्लं
 वदनमिदं न हि शोभते प्रकोष्ठे ॥ ३ ।

* न ज्ञायते कथं सम्पादकेन भेतेषां श्लोकानामुपरि दृष्टिः प्रदत्ता । अथवा-
 स्मृतप्रत्ययादेव तेनैवं कृतमभवेत् । यज्ञवत् तज्जवत् नाहमवसरे कर्तव्यतामुपेतितु-
 मिच्छामि । अत्र बहुवी हि श्लोका दृष्टा एव लक्ष्यन्ते । यथा

१ म श्लोके “मनसि रुचिङ्कुरु गौरवान्ममाद्य” इत्यत्र चिङ्कुरुशब्दीऽतीवाश्लीष-
 इति सम्प्रतिपत्तिः काव्यप्रकाशस्य पञ्चमीभाष्ये “कथं वा कुरु रुचिं” इत्यत्र पदव्यत्ययेऽभिधेयस्य
 यथास्थितायपि अश्लीलतादोष इति स्पष्टमुक्तम् । तथाच “प्रियवचनं प्रतिपालयाद्य
 मुग्धे” “मनसि रुचिं कुरु गौरवान्ममाद्य” इत्यादि वचनैर्नायिकाया रुचिर्विरही
 नायकस्य तु साहसहारहृदकारित्वं ध्वनितवतीऽत्र शब्दारे स्थायिभावस्य रतिर्न तत्रा
 परिपोषस्तत्पवारस्यतापाताः ।

२ श्लोके “तडितमिति प्रतिपत्स्यते जनस्त्वां” अत्र तडित इति नाभिधानात् प्रथमैव
 भवितुमर्हति । तथा “खनिषु मणिरिव” इत्यत्र नीपमायाः समीचीनता सादृश्या-
 भावान् । तथाहि खनिषु मण्यः शोभेव नास्ति संस्काराभावात् मधुराजनीनां वदनान् सखी-
 चैव समशोभि । प्रकोष्ठे तु मत्स्यीन्द्र्यस्य दर्शकात्मनः न लब्धत्वाभाव इति दिक् ।

मुखपरिमललोखस्तङ्गजालैः
 प्रतिपदमद्य कदर्यिता भवन्ती ।
 न खलु मनसि कोपमावहेया
 मलिनतमेव्यलिषु प्रसक्तवत्सु ॥ ४ ॥
 शशधरकिरणं विशेषयन्ती
 स्मितकिरणैः सुदती वितन्वती तां ।
 प्रतिपदरणितेन (मुखरेण) नूपुरेण
 गृहकलहंसवधूं निजानुगन्तीम् ॥ ५ ॥
 गजपतिसदृशं पदं क्षिपन्ती
 चल सरसीं कलहंसकेलिरम्यां ।
 कुवलयकलिकां निरीक्षितुं त्वं
 मधुपवधूपरिहासवाक्प्रफुल्लं ॥ ६ ॥
 वहति च भयमन्यरोऽत्र वायुः
 श्रमनदिशः (मलयगिरेः) प्रतपन्नगन्धचौरः ।
 जलस्रवसुलितो यदीयसङ्गा-
 दुदयति रोमरतीश्वराङ्घ्रियेव ॥ ७ ॥

४ श्लोके “न खलु मनसि कोपमावहेया” इत्यत्र कोपावहननिषेधं प्रति न कोपसि हेतुवक्तव्यतएव निहेतुतादीयापादः । ननु “मलिनतमेव्यलिषु प्रसक्तवत्सु” इत्यनेनैव हेतुवक्त इति चेत् तदपि न सङ्गच्छते, तथाहि यदि मलिनेः प्रसक्तस्य वादर्यते कृते कुलक्षीणं न कोपमादा कुलवीरवहानि यां हि मेलावहिर्यपन्नं विगणितम् ।

५ श्लोके “तां गृहकलहंसवधूं निजानुगन्तीं पितन्वती” अत्र विपुलकस्य तनवातीः करीत्यर्थेऽवाचकत्वादवाचकत्वदोषः ।

६ श्लोके “गजपतिसदृशं पदं क्षिपन्ती” इत्यत्र गजपतिमदृशमिति पदं किं पदस्य विशेषणमुत क्षिपन्तीत्यस्याः क्रियाया इति सन्देहस्तत्र गजपतिसदृशं पदमित्यनेन पदस्य स्थूलतावभावात् विवक्षितकारित्वम् ।

विहसति कुमुदं श्रितादयाद्रिं
 सकलकलं शशिनं समीक्ष्य हर्षात् ।
 विहरति वरटा प्रियेण साकं
 कृतजलजातकुलप्रदक्षिणेन ॥ ८ ।
 सुतनु तदतिमुग्धहंसयुग्मं
 निजनयनेन निरीक्ष्य धनुःकामा ।
 पयसि किमवतीर्य धास्यसे नो
 वद सरसीं सुवमानहेमपद्मा ॥ ९ ।
 सितगरुतमनु त्वां सन्तरन्तीं विलोक्य
 पयसि दुरवगाहे क्षीणलेशासद्वाङ्गीं ।
 सुहृदिव सरसी सा वारयिष्यत्यवश्यं
 सुतनु तनुतरङ्गात्कम्पितोन्नालपद्मा ॥ १० ।
 अधिरजनि वमालीदर्शनाङ्गीतचित्ता
 पतति ध्रुतपतनेऽप्यन्यदुत्प्रेक्षमाणा ।
 भयचकितमृगाक्षी त्वन्तु मुग्धस्वभावा
 स्वभवनमनुगन्तुं व्ययभावं भजेथाः ॥ ११ ।

७ श्रीके शसनदिशः शतपत्रगन्धर्वोरत्वं भयमन्यरगमनस्य हेतुत्वेन निर्दिष्टं
 तच्च न घटते । तथाहि सामान्यतः चौरस्यावेगविरतिव गतिर्लक्ष्यते, यस्तु शसनाधि-
 कारादपहारकस्य गतिरतीव लरितत्वं सम्भवति नतु सत्यरत्वं । तथा “यदीयसङ्गादुद-
 यति रीतयतीवराद्रिवैव” अत्र रतीवराद्रिवैवत्प्रेक्षा प्रति न कोऽपि हेतुः सक्तः ।
 तेन निर्हेतुता ।

८ श्रीके “वद सरसीं सुवमानहेमपद्मा” अत्र “सरसीमित्यस्य पदस्य कस्याः
 क्रियायाः कर्तृत्वं, किं ‘वद’ इत्यस्या उत ‘धास्यसे’ इत्यस्याः, उभयव्यापि न संज्ञतिः ।

इत्यु सर्वेभ्यः श्रीकेषु दोषसङ्गातो विद्यते । अस्याकं समयाभावात् तेषां सर्वेषां
 प्रदर्शनं न कृतम् । इतः परमव्यक्तसमीपे एवंविधश्लोकप्रेरणात् पूर्व सङ्पादकेन
 सावधानेन भवितव्यमित्यलम् । कश्चिदधरलोकाः ।

सज्जलवसननिर्धृतस्वर्णकान्त्या विभुग्धं
तद्विपिनविहारोद्बोधग्रन्थं प्रियं मां ।
विभुमूर्खि सहस्रव्य प्राप्ताते रथगारं
शशधरकरधौतं चारुश्रयासनार्थं ॥ १२ ॥

भट्टपञ्चोनिवासिनः श्रीरामकृष्णशर्मणः ।

व्याकरण-प्रश्नाः ।

वारणार्थानामीप्सितः । १ । ४ । २७ इति पाणिनीयसूत्रं
श्रीमता भट्टोजिदीक्षितेन “प्रवृत्तिविधातो वारणं, वारणार्थानां
प्रयोगे ईप्सितो षोऽर्थः सोऽपादानं स्यादेवं व्याख्यातम् । “भ्रुव-
मपाये” इत्यनेनैवेष्टमिदौ सूत्रस्यास्य वैयर्थ्यं साधयितुमपाकर्तुं
वा नास्माकं प्रवृत्तिर्धतोऽस्याकरे तद्विषयको विचारविस्तरः,
प्रत्याख्याता च भाव्यकारेण “भीत्रार्थादि” सप्तसूत्री ।

प्रष्टव्यमेतदेवास्माकं यद्वेप्सितार्थस्यापादानत्वमुक्तान्तं कस्ये-
प्सितार्थस्य वारयितुर्निर्वार्यमाणस्य वा ? “यत्रेभ्यो गां वारय-
तीति” कौमुदीकारप्रदर्शितोदाहरणेनापि न तस्य (ईप्सि-
तार्थस्य) स्वरूपीपलब्धिर्भवति, यतो यत्रेभ्यो वारयितुर्मनुष्यस्य
वार्यमाणाय गोक्षेप्सितत्वं सम्भवति, यत्र उभयोरपि अभी-
प्सिता भवितुमर्हन्ति । “ईप्सितः किं, चेन्न यत्रेभ्यो गां वारय-
तीति” प्रत्युदाहरणेनापि न तदीप्सितार्थस्य स्फुटता । चेन्न
ह्यत्र न वारयितुर्नापि वार्यमाणक्षेप्सितमित्युभयथापि न तत्रा-
पादानत्वमस्ति ।

पण्डितगोष्ठीगरिष्ठेन श्रीमत्तेश्वरचन्द्रविद्यासागरमहोदयेन
स्वप्रणीतव्याकरणकौमुद्याश्चतुर्थभागे कारकप्रकरणे सूत्रमिद-
मुद्धृत्य वार्थ्यमाणस्यैवैप्सितोऽर्थोऽपादानं भवतीति व्याख्यातम् ।
“व्यसनात् पुत्रं निवारयति” इत्युदाहरणेनापि स्वमतस्य पुष्टिः
कृता । किञ्च मल्लिनाथसूरिणा—“निवारयन्ती महतो मुनि-
व्रतात्” इति कुमारसम्भवीयस्योक्तस्य व्याख्यानावसरे “मुनिव्रता-
दित्यत्र यद्यपि मुनिव्रतस्य मेनकाया अनीप्सितत्वात् वारणार्था-
नामीप्सित इति नापादानत्वं, तथापि कृतोद्यमामिति मानस-
प्रवेशोक्तत्वात् भ्रुवमपाद्येऽपादानमिति अपादानमेव स्यादिति”
सौखनभङ्गाया वारयितुरीप्सितस्यैवापादानत्वं सूचितमन्यथा
मुनिव्रतस्य वार्थ्यमाणेप्सितत्वेऽपि कथं तेन सूत्रमिदं परिहृत्य
कष्टकल्पनया “भ्रुवमपाद्येऽपादान”मित्यस्यानुसरणं कृतम् ।

पृच्छते तावदत्र कृतमः पन्थाः साधीयान् ? “नामूलं
लिख्यते किञ्चित्ज्ञानपेक्षितमुच्यते” इति मल्लिनाथप्रतिज्ञावचन-
सन्धानमल्लिनाथवचनस्यावश्यमेव किमपि मूलं विद्यते । किन्त-
न्मूलं ? कथं वा तादृशमूलसत्त्वेऽपि विद्यासागरेण निवार्थ्यमाण-
स्यैप्सितस्यापादानत्वं प्रतिपादितं ? किमत्रैकतमस्य भ्रान्ति-
कृतोभयोर्व्यति, उभयोश्चेत् तदास्य सूत्रस्य कीदृगर्थी भवेदिति
निर्णेतुं यदि कश्चित् समर्थोऽस्मत्पाठकानां तदा स्वमतमुरीकृत्या-
स्मत्समीपे प्रेषणीयमित्यलम् ।

संक्षिप्तसमालोचनं ।

वयं कृतचर्चद्वयेमात्रोक्तिखितमुद्रितपत्रिकादीनां प्राप्तिं स्वीकुशः ।

(१) सौराष्ट्रदर्पणं—मासिकपत्रं जुनागङ्गस्थित सौराष्ट्र-

नीतिप्रचारनामके यन्त्रे मुद्रितं । वार्षिकमूल्यमस्य मुद्रिका ।
पत्रमिदं गुजराटीभाषायां लिखितमिति नास्ति च सम्यक् समा-
लोचनं भवितुमर्हति । भवत्यस्य दृष्टिं सर्वान्तःकरणैः प्रार्थयामहे ।

(२) राजपुरस्थापित बान्धव पुस्तकालयस्य पूम सांवत्सरिक
कार्यविवरणं—दुर्दैववशादज्ञानप्राबल्येन भारतीयानां मनांस्येव-
मनुदाराणि संवृत्तानि यत्ते कियत्कालं यावत् केवलं स्वार्थ-
चिन्तयैव कालं नयन्ति । स्वार्थं तेषां केवलं कलत्रसुखसाध-
नेषु पर्याप्तः । एवंविधमस्य साधारणोपकाराय यत् किमपि
कियते तदेव अनुष्ठातुमर्हत्त्वं धनयति, जनैश्चिरमभिनन्द्यते च,
का कथा वंशपरम्पराकल्याणकरपुस्तकालयादिस्थापनस्य । एवंविध-
सदनुष्ठानप्रवृत्तं का न केवलं स्वदेशीयानां किन्तु सत्पथप्रदर्श-
कत्वे नापरेषामपि सादरधन्यवादमर्हन्ति ।

पञ्चमवत्सरस्य कार्यविवरणमवस्रोक्त्य वयमतीवानन्दिताः
संवृत्ताः । अस्मिन् वर्षेऽपि बहवो ग्रन्थकस्तारोऽस्य समुन्नतये
स्वपुस्तकानि वितेरुः । केचनापरे धनिनोऽर्थसाहाय्यं कृतवन्तः ।
परमेश्वरकृपयास्य प्रत्यहं समुन्नतिर्भवतु ।

प्रेमप्रचारिणी—वैष्णव-पाक्षिक-पत्रिका, वाराणसीपुरमनीप-
स्थितनवावगच्छग्रामात् प्रति हरिवासरं प्रकाशिता भवति ।

यदि परमेश्वरस्य किमपि नाम स्यात् तदा हरिनामैव प्रथम-
कचामधिरोहति ; हरिनामसदृशं सधुरमैश्वर्यव्यञ्जकञ्च न
किमपि नाम जगति समुद्भूतम् । वयं सर्वान्तःकरणैर्हरिनाम-
प्रचारवाङ्मयं प्रार्थयामहे, तेन च प्रेमप्रचारिण्याः समुन्नतिमपि ।

श्री

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

भट्टपक्षीतः प्रकाशितश्च ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति वा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसासनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं १२] मार्च १८८३ [३ सङ्ख्या

सूची

तत्कालम्	७१—७८
दृष्टिः	२१—२५
नीचमूलर-हिन्दुजातीयानाम्	२५—२८

कलिकाता-राजधान्याम्

नं १३, गिरिश-विद्यारत्नम् लुन,

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीहरिचन्द्र कविरविन मुद्रितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये कमणः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररुचि-विरचितं विद्योदय-सम्पादक-संगृहीत-विविधोदाहरण-सहितमचिरेणैव कालेन पृथङ्मुद्रितमविव्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मर्दानिके पत्रिकया स्वाभि-
लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्यालयः ।

विशेषदृष्टव्यम् ।

सम्प्रति २४ परगत नैहाटीसमीपस्थ-भट्टपत्नीयामाद्विद्योदयः प्रकाशते, इतःपरं पत्रादिकं भट्टपत्नीयं सम्पादकसमीपे प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमदश २।००

” पथाद्वयं ३।००

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविव्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

“दत्तकचन्द्रिका—हृषीकेश-शास्त्रि-प्रणीता, हिन्दीभाषानु-
वाद-सहिता, मूल्यं ॥० विद्योदय-कार्यालये प्राप्तव्या ।

तत्र संवादपत्र-सम्पादकमतम्—

“इसकी भाषा वज्रत ही मीधी और सरल है, निःसन्देह
भट्टाचार्य महाशयने वड़े श्रमसे इसका अचरार्थ अनुवाद
किया है, प्रतिमास विद्योदय संस्कृत मासिकपत्र पढ़नेसे इनकी
संस्कृतमें योग्यता और संस्कृत लेखकी उत्तमता भरपूर हमारे
नेत्रगोचर थी, अब इस पुस्तकका भाषानुवाद देख हिन्दी
लेखमें भी इनकी योग्यता का सम्यग् ज्ञान होगा” ।

हिन्दी-प्रदीप, मासिक पत्र, १५वीं नवम्बरकी संख्या । प्रयाग
आहिवापुर ।

तदा पूर्वोक्तं वाक्यार्थं स्मरति, अनन्तरम् 'अथं गवयपदवाक्यः'
इति शक्तिग्रहः,—संयमुपमिति । इत्युपमानं व्याख्यातम् ।

(४३) आतोक्तः शब्दः प्रमाणं, प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थ-
ज्ञानवान् आप्तः । पदज्ञानं करणं, पदार्थोपस्थितिर्व्यापारः ।
आकाङ्क्षा-योग्यतासन्ति-तात्पर्यज्ञानानि सहकारीणि, फलं
शब्दबोधः । स्वरूपयोग्यत्वे सति अजनिताश्वयबोधकल-
माकाङ्क्षा, तेन 'घटः, कर्मत्व', 'आनयनं, क्षतिः' इत्येव नान्वय-

स्मरण होता है, फिर यही 'गवय' है, ऐसा ज्ञान होता
है ; इस ज्ञानको उपमिति कहता है ।

इति उपमान व्याख्या ।

(४३) आप्तमनुष्य जो शब्द कहते हैं वह प्रमाण है । प्रास-
ङ्गिक वाक्यार्थके विषय ठीक् ठीक् जाननेवालेको आप्त कहते
हैं । शब्दके बोधमें पदका ज्ञान करण है, पदार्थोपस्थिति व्यापार,
आकाङ्क्षा, योग्यता, आसक्ति और तात्पर्य, यह इसमें सहकारी
हैं, और शब्दबोध फल है । आकाङ्क्षा पदोंका वह धर्म है
जो अन्वययोग्य पदमें अजनिता (उससे प्रथम नहीं हुआ) अन्वय
(सम्बन्ध) का बोध कराता है, इसलिये "घटः" "कर्मत्व" "आन-
यनं" "क्षतिः" इनपदोंमें अन्वयका अर्थात् किसी प्रकारके सम्ब-
न्धका बोध नहीं होता, क्योंकि यहां अन्वयकी योग्यता नहीं ।

बोधः स्वरूपायोग्यत्वात् । 'अयमेति पुत्रो राज्ञः, पुरुषोऽप-
 सार्थताम्' इत्यत्र 'राज्ञः पुरुषः' इति नान्वयबोधः, पुत्रेण जनि-
 तात्वबोधकत्वात् । बाधकप्रभाविरेवो योग्यता, तेन 'वज्रिना
 सिञ्चति' इत्यत्र नान्वयबोधः, अयोग्यत्वात् । अन्वयध्वानेनान्वय-
 प्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिः, तेन 'गिरिर्भुंक्तं वज्रिना देवदत्तेन'
 इत्यत्र नान्वयबोधः । सत्तादर्थप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वं तात्पर्यं,
 तेन भोजनप्रकरणादौ 'सिधवमानय' इत्युक्ते अन्वयबोधो
 न भवति ।

तथा "अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्थताम्" (यह आता है पुत्र
 राजाका पुरुष को हटाओ) यहाँ 'राजाका' इस पदमें पुरुषका अन्वय
 नहीं होता, क्योंकि उस राजपदका प्रथमही पुत्रके साथ अन्वय
 हुआ है । बाधक निश्चयका अभावकी योग्यता कहते हैं । इस
 कारण "वज्रिना सिञ्चति" "अग्निसे भिगाता", यहाँ अन्वयबोध
 नहीं होता क्योंकि यहाँ योग्यता नहीं, अग्निसे भिगाना नहीं
 होता । जिन दोनों पदोंमें अन्वय होता है उनका अन्वयध्वानसे
 (अर्थात् कोई पद बीचमें न हो ऐसे) समीपवर्ती होना आसत्ति
 है, इसलिये "गिरिर्भुंक्तं वज्रिना देवदत्तेन" (पर्वत खाआ है
 अग्नियुक्त देवदत्तेन) इन पदोंमें पर्वत अग्नियुक्त देवदत्तेन खाआ
 है, ऐसा अन्वय नहीं होता । जिस अर्थका प्रतीतिके लिये पद
 उच्चारित होता उस अर्थमें उस पदका तात्पर्य रहता है,
 इसलिये यदि भोजनके समय 'सिधव लाओ' ऐसा कहाजावे तो
 'सिधव' शब्दमें लवणका ज्ञान होता है, अशका नहीं ।

(४४) वृत्त्या विना, शब्देन नान्वयबोधो ज्ञ्यते । वृत्तिर्हि-
विधा, शक्तिर्नल्लणा च । शक्तिः घटादिपदस्य घटादौ । लक्षणा
यथा, 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसति' इत्यत्र गङ्गापदार्थं प्रवाहे
घोषान्वयानुपपत्त्या, गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा कल्प्यते, तथा
वृत्त्या उपस्थिते तीरे घोषः प्रतिवसतीत्यन्वयबोधो भवति ।

(४४) अर्थबोध करानेके लिये शब्दसे एकप्रकारकी वृत्ति
अर्थात् शक्ति अवश्य माननी पड़ेगी, उस वृत्तिसे विना केवल
शब्दसे अन्वयबोध नहीं होता । वृत्ति दो प्रकारकी है—एक स्वा-
भाविक शक्ति, दूसरी लक्षणा (कल्पिता शक्ति) । स्वाभाविक शक्ति—
जैसी घट इस पदको उच्चारण करते ही जिस शक्तिसे घट पदार्थ
का ज्ञान होता, तथा गौ इस पदको उच्चारण करते ही, उस
नामसे प्रसिद्ध जीवविशेषका ज्ञान होता है, इत्यादि । लक्षणाका
उदाहरण जैसा 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसति' (गङ्गापर गुजरका
गांव वसा हुआ है), देखो गङ्गा शब्दका स्वाभाविक अर्थ जलका
स्रोत उसपर कभी गुजरका गांव नहीं होसक्ता, इसलिये 'गङ्गायां'
इस पदसे "घोषः" इसका अन्वय नहीं होसक्ता, उस अनुर्थको
सम्पादन करनेके लिये गङ्गाशब्दमें स्वाभाविकसे भिन्न लक्षणा
नाम एक दूसरी शक्ति कल्पना करनी पड़ती, जिससे तीरका बोध
होता है, उस शक्तिसे जब तीरका बोध हुआ तब "गङ्गायां घोषः
प्रतिवसति" (गंगा पर गुजरका गांव वसा हुआ है) इस पदका
ऐसा अर्थ न हो कर (गंगाके तीर पर गुजरका गांव वसा हुआ

गौणी वृत्तिरपि लक्षणेव, यथा 'अग्निमाणवकः,' 'गौवाहीकः,'
अत्र लक्षणया अग्न्यादिसादृश्यं प्रतीयते ।

(४५) शक्तं पदं चतुर्विधं,—योगिकं, रुढ़ं, योगरूढ़ं,
योगिकरूढ़ं च । आद्यं यथा पाचकादिपदं, योगार्थं पाककर्त्तरि
शक्तम् । द्वितीयं यथा, विप्रादिपदं रूढ्या ब्राह्मणवाचकम् ।
तृतीयं यथा, पङ्कजादिपदं योगरूढ्या पङ्कजनिकर्तृत्वेन

हे) ऐसा अर्थ होता है । गौणी वृत्ति अर्थात् सादृश्य बोध-
करानेवाली शक्ति भी लक्षणा है । जैसा—“अग्निमाणवकः” (वाल
ब्राह्मण अग्निका सदृश है) “गौवाहीकः” (वाहीक गौका सदृश है)
इत्यादि उदाहरणोंमें लक्षणा शक्तिसे ही सादृश्यका बोध होता
है ।

(४५) शक्त अर्थात् स्वाभाविक शक्ति युक्त पद चार प्रकारके
हैं,—(१) योगिक, (२) रुढ़, (३) योगरूढ़, तथा (४) योगिकरूढ़ ।
योगिक अर्थात् प्रकृति प्रत्ययके योगसे उत्पन्न अर्थविशिष्ट शब्द,
जैसा पच धातुके उत्तर कर्त्तृवाच्य प्रत्ययके योगसे सिद्ध पाचक
यह पद पाककरनेवाले (रसुद्धये) को बोध करता है । रुढ़ि
शब्दका अर्थ प्रसिद्धि, रुढ़का अर्थ प्रसिद्धिसे अर्थबोध करानेवाला,
जैसा विप्र आदि शब्द रुढ़ि अर्थात् प्रसिद्धिसे ब्राह्मणोंका बोधक
है । योगरूढ़ अर्थात् जो शब्द प्रकृति प्रत्ययका योग और
प्रसिद्धि इन दोनोंमें अर्थबोध कराता है, जैसा पङ्कज इस शब्दसे
पङ्कका बोध होता है, पङ्कज इस पदमें प्रकृति प्रत्ययके योगसे

पद्मत्वेन च पद्मवाचकम् । चतुर्थं यथा, उद्भिदादिपदं यौगिकं तरुमुल्मादेः, रूढं यागविशेषस्य वाचकम् ।

(४३) लक्षणा द्विविधा, जहत्स्वार्था अजहत्स्वार्था च ; आद्या यथा, 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ । द्वितीया यथा, 'सर्वे कृत्रिणो यान्ति' इत्यादौ, अत्र कृत्रिणः तदितरस्यापि गमनान्वयः ।

पङ्क्ति में जो उत्पन्न ऊँआ ऐसा अर्थका लाभ ऊँआ और रूढ़िसे 'पद्म' इस अर्थका बोध ऊँआ, अर्थात् यद्यपि पङ्क्ति में वज्रत वस्तु उत्पन्न है तथापि पङ्क्ति इस पदसे कमलको छोड़कर और किसीका बोध नहीं होता । यौगिकरूढ़ अर्थात् जो कभी यौगिक रूपसे व्यवहृत और कभी रूढ़ रूपसे प्रसिद्ध है, जैसा 'उद्भिद्' यह पद यौगिक रूपसे वृक्षलतादिका बोध कराता है, और रूढ़ रूपसे याग विशेषका ।

(४३) लक्षणा दो प्रकारकी है । एक जहत्स्वार्था, जिस लक्षणाके साथ स्वाभाविक अर्थका कुछ सम्बन्ध नहीं रहता है, जैसा 'गङ्गायां घोषः' इस वाक्यमें स्रोतरूप स्वाभाविक अर्थ नहीं गिना जाता । दूसरी अजहत्स्वार्था अर्थात् जिस लक्षणामें स्वाभाविक अर्थको एकदमसे नहीं छोड़ा जाता है, जैसा सारे क्रातिवाले जाते हैं, इस वाक्यसे सिवाय क्रातिवालोंके औरोंका गमनभी विदित होता ।

(४८) अथ शब्दबोधप्रक्रिया,—‘देवदत्तो ग्रामं गच्छति’
इत्यत्र ग्रामकर्मक-गमनजनक-वर्त्तमानकृतिमानित्यन्वयबोधः ।
द्वितीयाया अर्थः कर्मत्वं, धातोरगमनं, जनकत्वं संसर्गमर्थ्यादालम्ब्य,
लटो वर्त्तमानत्वं, आख्यातस्य कृतिः, तत्सम्बन्धः संसर्गमर्थ्यादा-
लम्ब्यः । यत्र कर्त्तेरि कृतेर्बाधः तत्र आख्यातस्य व्यापारादौ
लक्षणा, यथा ‘रथो गच्छति’ इत्यत्र गमनजनकवर्त्तमानव्यापार-

(४९) अथ शब्दबोधकी प्रक्रियाका वर्णन किया जाता है ।
“देवदत्तो ग्रामं गच्छति” इस वाक्यमें “ग्रामकर्मक गमनजनक
वर्त्तमान कृतिकरके युक्त * देवदत्त” ऐसा अन्वयका बोध होता
है । ग्राममें जो द्वितीया है उसका अर्थ कर्मत्वं, धातुका अर्थ
जाना ‘गमनजनक’ यहाँ जो जनकत्वं रूप अर्थका बोध होता
है वह किसी प्रकृति वा प्रत्ययका अर्थ, पदोंके संसर्ग अर्थात्
मिलापसे ऐसे अर्थका बोध होता है । लटका अर्थ वर्त्तमान,
तिङ्का अर्थ कृति, कृतिमत्त्व ऐसे अर्थकाभी पहिलेकी न्याई
संसर्गसे बोध होता है । जिस स्थलमें कर्त्तामें व्यापार
नहीं रहता अर्थात् कर्त्ता जड़ वा निश्चेष्ट है, उस स्थलमें तिङ्में
ही उस व्यापारको बोध करानेवाली लक्षणा शक्तिकी कल्पना
करनी पड़ती, जैसा “रथो गच्छति” (रथ जाता है) यहाँ यद्यपि

* ग्राम है कर्म जिसका ऐसा भी गमन (गिरा) उसका उत्पादन, करनेवाली
वर्त्तमान कृति (व्यापार) तद्विहित देवदत्त ।

वान् रथः । 'दधि पश्यति' इत्यादौ द्वितीयालोपस्थाने दधि-
शब्द एवाजहत्स्वार्थलक्षणा दधिकर्मत्व' बोधयति । एकवच-
नाद्युपस्थितमेकत्वादि सर्वत्र प्रथमादिपदमुपस्थापयति । देव-
दत्तेन गम्यते ग्रामः इत्यस्य देवदत्तवृत्तिकृतिजन्य गमनजन्य-
फलशाली ग्राम इत्यर्थः । कृतित्वं संसर्गबललभ्यं, तृतीया-
र्थस्य कृतिः, जन्यत्वं संसर्गः, गमनं धात्वर्थः, जन्यत्वं संसर्गः, फलं

रथ छड है उसमें कृति नहीं तौभी लक्षणाके बलसे गमनजनक
वर्त्तमान व्यापारवान् रथ ऐसा अर्थ प्रतीत होता है । "दधि
पश्यति" (दही देखता है) दधिके उत्तर कर्मत्व रूप अर्थकी
बोध करानेवाली द्वितीयाका लोप छुआ, तथापि दधि शब्द
अजहत्स्वार्था लक्षणाके बलसे कर्मत्वका बोध कराता है । तिङ्मे
एकवचनके रहनेसे जो एकत्वकी प्रतीति होता है केवल उसी-
सेभी प्रथमान्त पद (कर्तृपद)की उपस्थिति होती है, जैसा
'दधि पश्यति' इसमें कर्तृपदका प्रयोग नहीं, तथापि एक
वचनान्त तिङ्मे कर्तृपदकी उपस्थिति होती है । देवदत्तेन
गम्यते ग्रामः (देवदत्त करके ग्राममें गमन किया जाता), इसका
अर्थ देवदत्तमें वर्त्तमान जो कृति (व्यापार) उससे उत्पन्न
छुआ जो गमन तिष्ठ गमनका फल ग्राममें वर्त्तमान है । देवदत्त-
वृत्ति इस वृत्तिरूप अर्थ संसर्गके बलसे जाना जाता है, देवदत्तेन
इसपदमें जो तृतीया है उसका अर्थ कृति (व्यापार), 'जन्यत्व'
रूप अर्थ संसर्गका बलसे प्रतीयमान होता है, गमन (जाना)

कर्मात्मनेपदार्थः, शालिलं संसर्गः । भावप्रत्यये तु 'देवदत्तेन
 सुप्यते' इत्यस्य देवदत्तवृत्तिवृत्तिजन्यः स्नाप इत्यर्थः । भाव-
 प्रत्ययस्थले फलभावात् आत्मनेपदार्थो न भासते । भविष्यत्
 लुटोऽर्थः, तच्च विद्यमान-प्रागभाव-प्रतियोग्युत्पत्तिकलं, तेन
 'गमिष्यति' इत्यत्र विद्यमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकगमनानु-
 कूलवृत्तिमानित्वर्थः । लुटोऽर्थः अनद्यतनत्वमपि । लुङोऽर्थः

गमधातुका अर्थ, जन्यत्व रूप अर्थ संसर्गका बलसे प्रतीयमान
 होता है, फल कर्मवाच्य आत्मनेपदका अर्थ, 'शालिल' संसर्गके
 बलसे प्रतीत होता है । भावप्रत्ययके स्थलमें, जैसा "देव-
 दत्तेन सुप्यते" (देवदत्तेन सोना) यहां देवदत्तवृत्ति वृत्ति,
 जन्य स्नाप (देवदत्तमें वर्त्तमान जो वृत्ति (व्यापार) उस व्यापारमें
 उत्पन्न प्रथम) ऐसा अर्थ प्रतीत होता, भाववाच्य प्रत्यय स्थलमें
 फल नहीं, इसलिये आत्मनेपदका कुछ अर्थ नहीं । लुटका
 अर्थ भविष्यत् अर्थात् वर्त्तमान जो प्रागभाव उसका जो प्रति-
 योगी (जिस वस्तुका प्रागभाव वर्त्तमान है) उस प्रतियोगीके
 उत्पत्ति जिसमें उसका नाम भविष्यत् (अब जो वस्तु नहीं) उसकी
 उत्पत्ति जिस कालमें होगी उसका नाम भविष्यत् इसलिये
 'गमिष्यति' इस पदका अर्थ विद्यमान प्रागभाव प्रतियोग्युत्प-
 त्तिक गमनानुकूल वृत्तिमान् ऐसा है (अब जो विद्यमान नहीं
 ऐसे वस्तुकी उत्पत्ति जिसमें होगी, उस कालमें जो समन उस
 गमनको अनुकूल व्यापारसे युक्त कोई पुरुष) । लुङका अर्थ

दुहितुः ।

“आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां तनी । आऊ
दुहितरं सर्वे” इत्यमरकोशं “अमी सर्वे आत्मजादयः स्त्रियां
वर्त्तमाना दुहितरं आऊः” इति महेश्वरकृताञ्चास्यटीकामधीत्य
दुहितृशब्दस्य स्त्र्यपत्यरूपमात्रमर्थं ज्ञातवन्तः । अथ क्रमेण
वयःपरिणत्या सह व्याकरणव्युत्पत्तियोगात् “दुह दोहे” इत्य-
स्मान्नृचप्रत्ययेन निष्पन्नो दुहितृशब्दोऽयं दोहनकर्तृरूपमर्थ-
मभिदधातीति प्रत्ययोः जातः, परं तदानीमपि किम्पकारकं
तद्दोहनं कथं वा स्त्र्यपत्यस्य तत्र कर्तृतेत्यादिविषयिणी
जिज्ञासा चेतसि न समुदिता, ज्ञानस्य तु कथैव नास्ति ।

ततः [कालानुरोधतः अङ्गलभाषामभ्यस्य तस्मिंश्चित्तथूरोपीय-
पण्डितावलीप्रदर्शितैतिहासिकरहस्यादिकमालोच्यास्मिन् दुहितृ-
शब्दे महदैतिहासिकतत्त्वमवगतवन्तस्तद्वयथा “पूर्वमार्थं ज्ञातोया
हि पशुपालनेनैव जीविकामकापुः । पुत्रास्तेषां गोमहिषादीनां
रक्षाविधानमन्वतिष्ठन्, कन्यका इ सन्त्ये ता दुदुङ्क्ततएव ताः
कन्या दुहितृशब्देनाभिहिता अभवन् । अङ्गलभाषीय “डटर
(Daughter)” शब्दस्यापीदं लभ्यमपि मौलिकीर्थः ।

अथैव समग्रप्रभावेष्टार्थानामस्माकमन्तर्हितेष्वपि पूर्वाचार-
व्यवहारादिकेष्वतो विनिवृत्ते च गोपालनव्यवहारे दुहितृणां

दोहनव्यापारस्य तथापि न निवृत्तिर्जाता । परमिदानीं गो-
महिषप्रमुखाणां पशूनामभावात् पितर एताभां दोहनक्रिया-
कर्म्मत्वमधिगताः । ताहि श्रेष्ठशदारभ्य पितरं दोग्धुमारभन्ते,
विशेषतो विवाहसमये समुपस्थिते न केवलं वज्राद्याममस्त्रितमर्थ-
जातं यावत् पितृहृतपिण्डाद्गुधिरमपि दुहन्ति । काश्चित् विवा-
हान्तेऽपि पुत्रपौत्रादिभिः सह पितरं यथेच्छं सन्दुहन्ति, पिता
तु गौरिव सर्वमेव दुहितृचेष्टितं सहतेऽयथा लोकनिन्दावशतो
येन हि विराट्दोहोभावापसरणान् मानवानि प्रसज्जः ।

पितृदोहने दुहितृणां कालनियमो नास्ति । अत्रसरं प्राप्य न
ता वृथा विजहति, वज्राद्य भ्रातरं श्वशुरं दूरस्थं वावलीक्य सर्व-
मेव पैटकसम्पत्तिमात्मसात् कर्तुं यतन्ते । अत्रेदमपि च वक्तव्यं
यद्दुहितृषु न केवलं पूर्वकालीनदोहनकर्म्मत्वधर्मोऽवस्थानं,
दोहनकर्म्मभूतस्य शुश्रूषाकारित्वमपि तासु पूर्ववदवस्थितं
चक्ष्यते । पितृसेवायां दुहितृणां समकलतामधिगन्तुं न कोऽपि
समर्थो भवति । शुश्रूषानुकूलितद्यापि गुणः स्वयमेव कापि
पुत्राद्यप्रपरिजनेभ्यः सङ्गोप्य दुहितृणां भाण्डं पूरयति ।

भवतु, दोग्धुनाम दोहनप्रकृतिक्त्वात् दुहिता यावज्जीवं
पितरमर्थान्, परमिदन्तु, सभ्यतावर्द्धनेन सदाच्छद्देशे सहदङ्गुलं
संयुक्तं; दुहितृसम्बन्धात् कुटुम्बितामभीक्ष्णो हि वरपत्नीया विवा-
हात् पूर्वमेव कन्यापितरं एकदैव सर्वस्वं दोग्धुमभिक्षयन्तीति ।
परोक्षात्तरणेन वरायामन्या कापि शक्तिर्वर्द्धेत न वा श्वशुरदोहन-

शक्तिस्तु चतुरस्रं वर्द्धते, येन चास्मत्समाजाभ्यन्तरे महती विश्व-
ज्ञाना जाता । यस्य तु इहितुवाङ्मयं स साधारणी गौरिव
मुहुर्दोहनमिथा जीवन्मृत इव तिष्ठति ।

मोक्षमूलर-हिन्दुजातीयानाम् ।

मिस्र-मेकले-प्रभृतयः कतिचिदिङ्गलण्डीयैतिहासिका हिन्दु-
जातीयानां चरितान्येवं चित्रयामासुर्धत्तदवलोकनेन न केवल-
मिङ्गलण्डीयप्रमुखाणां भिन्नदेशीयानां परमस्मज्जातीयेष्वप्यज्ञात-
स्वजातीयशास्त्रतत्त्वानां वङ्गनासाधुनिककृतविद्यानामज्ञज्जातीयेष्व-
वशा सञ्जाता । मेकलेनामा हि कोषनिचयात् सर्वाण्येव गर्हित-
वास्त्विवाभिधायकानि वचनान्याकलयैवमवज्ञया हिन्दुजातीयेषु
प्रायुक्त सत्तान्यवलोक्य यूरोपीयाणां मनसि वयं सर्वविधानां
कुकार्याणामाकरा इति सुहृद् एव संस्कारो जातः । येन च
हिन्दुयूरोपीयैर्विरोधितयानुष्ठिते कस्मिन्नपि दण्डार्हे कार्ये
साक्षिभिः सर्वथा निर्दोषित्वेन प्रमाणीकृतमपि हिन्दुजातीयं
दण्डयति प्राङ्ग्विवाकः नलपराधस्य कारकं यूरोपीयम् । ततश्च
बहवः इङ्गलण्डीयभाषाकृतविद्या नया हिन्दुजातीया अपि तद-
ज्ञनावलोकनेन्द्रिकनिर्व्वदवशात् स्वधर्मं जातीयभावञ्च परित्यज्य
तत्र तत्र वैदेशिकमनुकुर्वन्ति ।

दिष्टा सम्प्रतं यूरोपे भारतीयशास्त्राणां विधिवदालोचनं
वर्द्धते, बहवश्च तत्र भारतीयपण्डितेभ्योऽप्यधिकतरमस्य आस्-
तत्त्वं विदितवन्तः । ते हि पूर्वोक्तलिखितानां मेकमेकप्रमुखाणां
भ्रान्तिं परिज्ञाय सर्वत्र तदाख्यापनेन भारतीयानां प्रकृतस्वरूपं
चित्रयन्ति । सम्प्रति तु तेषां भारतीयशास्त्रतत्त्वविदामगणीः
अध्यापकः श्रीमान् मोक्षमूलरेति प्रसिद्धनामा भारतवर्षे प्रयाणो-
न्मुवान् सिविलसर्विसपदामिषिकान् यून् आह्वयैवमचीकयत्—

“जेमस् मिलनामकस्य ब्रिटनीयभारतेतिष्ठत्तपुस्तकं हि सुम-
हाभ्रमसङ्कुलम् । एतदध्ययनं नाम भारते बह्वननयानुत्पा-
दयामास । अध्यापक विलसन साहचर्यतः प्रतिकूलव्याख्यामन्त्रेऽपि
नैतत्पुस्तकस्य सहजदोषोपशमो जातः । सिविलसर्विस-परी-
क्षाधिनामेवंविधपुस्तकाध्ययनमनुचितमेव ।”

“मिलनामा न कदापि स्वयं भारतभूमिमाजगाम । सहि
‘जुवद्’ नामकस्य फ्रान्सदेशीय-खट्टधर्मप्रचारकस्य तथा ‘ओर्मे,
वुचानन, टेनण्टवार्डे’ प्रभृतीनां सकाशाद्भारतीयतत्त्वमवगम्यैव
स्वेतिहासं लिखेत् । परमेतेषां भारतीयविज्ञानमत्पतरमेवासी-
न्नातस्ते तत्र सम्यग्विचारका भवितुमर्ह्याः । मिलनामकेन तु तेषां
पुस्तकेभ्योऽपि भारतीयानां गुणाख्यापनवचनान्यवधूय केवलं
दोषदर्शकानि वचनानि स्रक्तौ सङ्कलितानि ।”

“सत्यं मेकलेनामधेयो भारतमधितस्यौ । किन्तु स
कदापि न निजमन्दिरादहिरगच्छत् । सोऽपि पक्षपातिसत्त्व-

ज्ञानशालिभिस्तत्त्वानि सङ्गलप्य स्वयमेव वञ्चितो बभूव । परमति-
प्राचीनसमयादद्य-पर्यन्तं प्रकृततत्त्वनिपुणैर्भारतीयचारित्र्यमति-
महत्तयैव चित्रितम् ।”

“कैशियसनामा कश्चित् ग्रीसदेशीयकविः पारसीकराजसभायां
हिन्दुजातीयानां चरित्रमाकर्ण्य निजपुस्तकस्याध्यायमेकं हिन्दु-
जातीयविचाररीतिवर्णनेन पूर्णमकरोत् । मेघास्थिनिस्नामा
सङ्गुप्तसभास्थो ग्रीसदेशीयराजदूतोऽकथयत् भारतभूमौ सौर्यस्या-
तीवान्पलं तथा भारतीयाः सत्यवादिनो धर्मभीरवश्चादृश्यन्त इति ।”

“आरियाननामा कश्चिदपरो ग्रीसदेशीयः कविरकथयत् ‘न
कोऽपि भारतीयो मिथ्यावादापराधेन दण्डं प्राप्नोतीति ।’ ह्येवाङ्ग
सङ्गनामा प्रसिद्धचैनिकपरिव्राजको हि सप्तसप्तवत्सरान् भारत-
भूमौ नीत्वा भारततत्त्वानां विशेषाभिज्ञो बभूव । सोऽप्येवमाह
‘यद्यपि भारतवासिनां क्रोधबाहुल्यं दृश्यते तथापि ते स्वभावत-
एव सद्धर्मेविनः, सत्यपरायणाश्च । तेषां राज्यशासनं हि
न्यायानुगतत्वेन प्रसिद्धमिति ।’ मुसलमानग्रन्थकृतश्च हिन्दु-
जातीयानां वङ्गन् गुणानाख्यापयामासुः । दद्रिस्निनामा
स्वभूगोचरवर्णनग्रन्थेऽकथयत् ‘भारतीया हि निसर्गतो न्यायानु-
गताः । ते न किमपि न्यायविरुद्धं कर्मानुतिष्ठन्ति । तेषां धर्म-
रतिसत्यदृढव्रतत्वादयश्च गुणाः सुप्रसिद्धा एव ।’ आइन आकवरी
पुस्तकरचयितापि हिन्दुजातीयानां दयाधर्मन्यायपरतादिगुणानां
भूयसीं प्रशंसामकरोत् ।”

“आधुनिकाङ्गलराजपुरुषाणामपि सर विलिख्यम स्त्रीमन,
 सर टमास मनसुश्रटं एलफिनिष्टन, सर जन मल्लकम प्रभृतयश्च
 प्रकृततत्त्वानुपिणो मुक्तकण्ठं भारतीयगुणानुवादांश्चक्रुः । स्त्रीमन
 साहव महोदयेन कथितं यत्नेन या याः पक्षोऽवलोकितस्तत्र-
 त्या हि जना मिथ्यावादं न जानन्ति । असभ्या अपि हि जना न
 केनापि मृषोक्त्या प्रलोभिता भवन्ति । सर टमास मनरोनाम-
 भेदेन कथितं हिन्दुजातीया हि यूरोपीयजातीयेभ्यो न कुत्रापि
 गुणेषु न्यूनाः, प्रत्युत यदि यूरोपदेशो भारतवर्षेण सह संभ्यताया
 विनिमयं कुर्यात् तदा यूरोपस्यैव सामो भवेदिति” । एवं सह-
 स्रश्च उदाहरणानि विद्यन्ते यैर्नाम मिल्लमेकले प्रभृतोनां वचनानि
 सम्पूर्णं खण्डितानि भवन्तीति ।

मातर्मरतधरे ! समाश्चसिहि समाश्चसिहि, जैषोऽन्धकार-
 क्षिराय तामभिभवितुं प्रभविष्यति । तव चिरानुरक्तेषु पुत्रेषु
 कालवशादसमर्थैष्वपि तदीयशास्त्रजातावलोकनोन्मीलितज्ञान-
 चक्षुषो यूरोपीयपण्डितास्तव मन्युमपनेष्यन्ति । ततश्च पाश्चात्य-
 विद्याभया सम्बलितं तदीयज्ञानज्योतिः पूर्वापेक्षयाधिकतश्चिरतरं
 प्रतिभास्यति । अचिरेणैव समस्तं जगत् पूर्ववदेव तव चरणाराधनं
 करिष्यति ।

श्री

Registered No 12.

विद्योदयः

(भासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसास्मनसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्याद-द्विद्यातिमिरम्बुवि ॥

खण्डं १२] फेब्रुयारि १८८३ [२ सङ्ख्या

सूची

तर्कामृतम्	६३—७०
मृत उक्तर हीरालाल चट्टोपाध्यायस्य	१७—२०
आत्मशासनम्	२०—२१
धूमकेतु-प्रलपितानि	२२

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारत्नम्, लं.

गिरिश-विद्यारत्न-चण्डे

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नम् सुदितः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाशवि-वररवि-विरचितं विद्यो-दय-सम्पादक-संगृहीत-विविधोदाहरण-सहितमविरलेन कालेन पृथङ्मुद्रितमविव्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभि-लाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्यालयः—लवपुरे ।

विशेषदृष्ट्यम् ।

अमुति २४ परगत नैदाटीसमीपस्थ भट्टपक्षीगामाद्विद्योदयः प्रकाशते, इतःपरं पत्रादिकं भट्टपक्ष्यां सम्पादकसतीपे प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं २१००

” पत्राद्वयं २१००

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्यं न प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकः १० परिमितमूल्येन सुप्रिया भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

“दत्तकचन्द्रिका—हृषीकेश-शाल्व-प्रणता, हिन्दीभाषानु-वाद-सहिता, मूल्यं ॥० विद्योदय-कार्यालये प्राप्तव्या ।

तत्र संवादपत्र-सम्पादकसतत्—

“इसकी भाषा बज्जत ही सीधी और सरल है, निःसन्देह भट्टाचार्य्य महाशयने बड़े श्रमसे इसका अन्तरार्थ अनुवाद किया है, प्रतिमास विद्योदय संस्कृत मासिकपत्र पढ़नेसे इनकी संस्कृतमें योग्यता और संस्कृत लेखकी उत्तमता भरपूर हमारे नेत्रगोचर थी, अब इस पुस्तकका भाषानुवाद देख हिन्दी लेखमें भी इनकी योग्यता का सम्यग् ज्ञान होगा” ।

हिन्दी-प्रदीप, मासिक पत्र, १ली नवम्बरकी संख्या । प्रयाग आदिवापुर ।

किणि सपक्षसत्त्वरहितं चतुरूपमेवापेक्षितं । यत्र साध्यसन्देहः
स पक्षः ; यत्र साध्यानिश्चयः स सपक्षः ; यत्र साध्याभावनिश्चयः
स विपक्षः ; साध्याभाववान् पक्षो बाधः ; साध्यविरोधिसाधको
हेतुः सत्प्रतिपक्षः ।

(४०) सोपाधौ पक्षसपक्षसत्त्वाद्यन्वयतमभङ्ग आवश्यकः ; सोपा-
धिस्य स्वव्यभिचारितासम्बन्धेन उपाधिविनिष्टः । उपाधिस्य
त्रिविधः,—साधनाव्यापकत्वे सति शुद्धसाध्यव्यापकः (१), साध-

हेता अर्थात् जहां अनुमानकेद्वारा साध्यकी सिद्धि करनी पड़ती,
उसका नाम पक्ष ; जिसमें साध्यका निश्चय रहता, उसका नाम
सपक्ष ; जिसमें साध्यके अभावका निश्चय रहता, उसका नाम
विपक्ष ; जहां पक्षही साध्यके अभाव करके युक्त होता है, वहां
बाध होता है । जो हेतु साध्यके विरोधी (प्रतिकूल) का
साधक होता है, उसे सत्प्रतिपक्ष कहते हैं ।

(४०) हेतु जहां सोपाधि होता है वहां हेतुमें पक्षसत्त्व (पक्षमें
रहना), और सपक्षसत्त्व (सपक्षमें रहना) दन दोनोंमेंसे
एक धर्म नहीं रहता है । जो हेतु स्वव्यभिचारिता सम्बन्ध
करके * उपाधिविनिष्ट होता है उसे सोपाधि कहते हैं ।
उपाधि तीन प्रकारके हैं, (१) हेतुका अव्यापक होकर जो शुद्ध
(केवल किसी प्रकारके धर्मसे युक्त नहीं) साध्यका व्यापक

* स्वव्यभिचारित-सम्बन्ध अपने अभावकी अधिकरणमें इतिलक्षण सम्बन्ध ।

नाव्यापकत्वे सति पक्षधर्मादवच्छिन्नसाध्याप्यपक्षः (२), साधनाव्यापकत्वे सति साधनावच्छिन्नसाध्याप्यपक्षः (३) । आद्यो यथा, 'अयोगोलकं धूमवद् वज्जिः', अत्र आर्द्रन्धनप्रभववज्जिमत्त्वमुपाधिः साधनाव्यापकत्वे सति शुद्धसाध्यव्यापकः । द्वितीया यथा,

अर्थात् जो हेतुके अधिकरण जितने हैं उनमेंसे थोड़ेमें रहता है और साध्यके अधिकरणमें और उसके अतिरिक्त स्थानोंमें भी रहता है । (२) हेतुका अव्यापक होकर पक्षधर्मावच्छिन्न साध्याप्यपक्ष * होता है । (३) हेतुका अव्यापक होकर साधनावच्छिन्नसाध्याप्यपक्ष होता है । प्रथमका उदाहरण जैसा "अयोगोलकं धूमवद् वज्जिः" (अयोगोलकमें धूम है, कारण इसमें वज्जि है); अयोगोलक (गरम लोहेका गेंद) पक्ष, धूम साध्य, और वज्जि हेतु । यहां आर्द्रन्धनप्रभववज्जिमत्त्व (भिगीऊई लकड़ीमें उत्पन्न जो वज्जि तद्विशिष्ट) उपाधि, क्योंकि हेतु जो वज्जि उसके अधिकरण जो अयोगोलक उसमें आर्द्रन्धनप्रभववज्जिमत्त्व नहीं, इसलिये यह धर्मा हेतुका अव्यापक ऊँचा, परन्तु साध्य जो धूम उसके अधिकरण जो महानसादि उनमें आर्द्रन्धनप्रभववज्जिमत्त्व रहता है । दूसरेका उदाहरण जैसा "वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाग्रत्वात्" (वायु प्रत्यक्ष है, कारण इसमें

* पक्षमें वर्तमान जो धर्मा उस धर्मासे अवच्छिन्न (युक्त) जो साध्य उसके अधिकरणमें वर्तमान ।

† साधन जो हेतु तदवच्छिन्न जो साध्य उसके अधिकरणमें रहनेवाला ।

‘वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षसंगोऽश्रयत्वात्,’ अत्र वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षत्वस्य साध्यस्य व्यापकम् उद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः । तृतीयो यथा ‘ध्वंसो विनाशी जन्यत्वात्,’ अत्र जन्यत्वावच्छिन्नविनाशित्व-व्यापकं भावत्वमुपाधिः ।

प्रत्यक्षसंगोऽश्रयत्व धर्म रहता है, अर्थात् यह प्रत्यक्षस्पर्शका आश्रय है; यहां वायु पक्ष, प्रत्यक्षत्व साध्य, और प्रत्यक्षसंगो-अश्रयत्व हेतु । इस स्थानमें ‘उद्भूतरूपवत्त्व’ उपाधि है, क्योंकि यहां हेतु जो प्रत्यक्षसंगोऽश्रयत्व उसका अधिकरण जो वायु उसमें उद्भूतरूपवत्त्व नहीं, अतएव उद्भूतरूपवत्त्व हेतुका अव्यापक है; परन्तु यह पक्षधर्मावच्छिन्न साध्यका व्यापक है, पक्ष वायु उसमें वायुत्व वहिर्द्रव्यत्व इत्यादि धर्म है, उस वहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्न जो प्रत्यक्षत्व उसका अधिकरण पृथिवी घट इत्यादि, उसमें उद्भूतरूपवत्त्व है, अतएव उद्भूतरूपवत्त्व साध्यका व्यापक है; पहिले यह सिद्ध कर चुका कि यह हेतुका अव्यापक अतएव उपाधि है । तृतीय प्रकारका उदाहरण जैसा “ध्वंसो विनाशी जन्यत्वात्” (ध्वंसमें विनाशित्व धर्म है, कारण यह जन्य है, जो जन्य उसमें विनाशित्व धर्म होता है, जैसा घटादि) ; यहां ध्वंस पक्ष, विनाशित्व साध्य, और जन्यत्व हेतु । इस स्थानमें भावत्व उपाधि, क्योंकि यह (भावत्व) साधन जो जन्यतु तदवच्छिन्न जो साध्य अर्थात् जन्यत्वावच्छिन्न विनाशित्व उसके अधिकरण घट पट इत्यादि हैं, उनमें भावत्व है, अतएव भावत्व साध्यका व्यापक है,

(४१) अथ हेत्वाभासाः कथ्यन्ते ।—सव्यभिचार-विरुद्ध-सत्-प्रतिपक्षासिद्ध-बाधिताः पञ्च हेत्वाभासाः । सव्यभिचारस्ति-विधः,—साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । साध्याभाववद्भूतित्वं साधारणत्वं, यथा ‘धूमवान् वज्जिः’ । सक्तसप्तचत्वारिंशत्तत्त्वम् असाधारणत्वं, यथा ‘पर्वतो वज्जिमान् पर्वतत्वात्’ । सर्व-

परन्तु साधन जो अन्यत्र उसका अधिकरण जो ध्वंस उसमें भावत्व नहीं रहता इसलिये उसका अन्वयक है, अस्मात् भावत्व उपाधि है।

(४२) अब हेत्वाभासों का वर्णन किया जाता है ।—हेत्वाभास पांच प्रकारके हैं—(१) सव्यभिचार, (२) विरुद्ध, (३) सत्प्रतिपक्ष, (४) असिद्ध, (५) बाधित । इनमेंसे सव्यभिचार तीन प्रकारके है—साधारण, असाधारण, और अनुपसंहारी । जो हेतु साध्यके और उसके अभावके अधिकरणमें भी रहता है उसका नाम साधारण, क्योंकि वह साध्यके अधिकरणमें रहता और साध्यके अभावके अधिकरणमें भी रहता, जैसा “धूमवान् वज्जिः” धूम साध्य, वज्जि हेतु, तौ देखो यहां हेतु जो वज्जि वह साध्य(धूम)के अधिकरण महानसादिमें वर्तमान है, और साध्याभाव (धूमाभाव) के अधिकरण अयोगोलक (गरम लोहेका गेद)में भी वर्तमान है, अतएव वज्जि यथार्थ हेतु नहीं, किन्तु हेतु की न्याईं प्रतीत होता है । जो हेतु समुदय सपत्तोंमें भी नहीं रहता केवल पक्षमें रहता,

* हेत्वाभास इस शब्दका अर्थ हेतुकी न्याईं आभास (प्रतीति) जिसका अर्थात् जो वास्तवसे हेतु नहीं किन्तु हेतुकी न्याईं प्रतीत होता है ।

पक्षकलम् अनुपसंहारितं, यथा 'सर्वं' प्रमेयं अभिधेयत्वात् ।
साध्याभावव्यतिरेक हेतुविरुद्धः, यथा 'घटो नित्यः सावयवत्वात्' ।

उसका नाम असाधारण, जैसा "पर्वतो वज्जिमान् पर्वतत्वात्"
(पर्वतमें वज्जि है क्योंकि इसमें पर्वतत्व धर्म है), पर्वत पक्ष, वज्जि
साध्य, पर्वतत्व हेतु ; अब देखो हेतु (पर्वतत्व) केवल पर्वतमें
रहता, सपक्ष जो महानसादि उसमें नहीं रहता है ; अस्मात्
यह यथार्थ हेतु नहीं । जहां निखिल वस्तु पक्ष है उसका नाम
अनुपसंहारी, जैसा "सर्वं प्रमेयं अभिधेयत्वात्" (समुद्रय वस्तुमें
प्रमेयत्व है, कारण उनमें अभिधेयत्व है), यहां निखिल वस्तु पक्ष,
प्रमेयत्व साध्य, और अभिधेयत्व हेतु ; यहां निखिल वस्तु पक्ष
ऊँचा इसलिये अनुपसंहारी । साध्याभावके अधिकरणमें वर्त्त-
मान जो हेतु उसे विरुद्ध कहते हैं । किसीने कहा की साध्यके
अधिकरणमें वर्त्तमान जो अभाव उसका प्रतियोगी हेतु विरुद्ध,
जैसा "घटो नित्यः सावयवत्वात्" (घटमें नित्यत्व धर्म है, क्योंकि
उसमें सावयवत्व धर्म है) । घट पक्ष, नित्यत्व साध्य, और सावयवत्व
हेतु, यहां देखो साध्याभाव जो नित्यताभाव उसके अधिकरण
जो त्रसरेणु आदि, उसमें सावयवत्व (अवयवसे युक्तत्व)के वर्त्तमान
होनेसे हेतु विरुद्ध ऊँचा । अथवा साध्य जो नित्यत्व उसकी
अधिकरण जो परमाणु मन इत्यादि उनमें सावयवत्व धर्मका
अभाव है (क्योंकि परमाणु मन इनका अवयव नहीं है),
उस अभावका प्रतियोगी सावयवत्व है, इसलिये हेतु विरुद्ध

सत्प्रतिपक्षो यथा 'पर्वतो वज्रिमान् धूमात्,' 'पर्वतो वज्र-
भाववान् महानसान्यत्वात्' । असिद्धस्त्रिविधः, आश्रयासिद्धः,
स्वरूपासिद्धः, व्याप्यत्वासिद्धश्च । यत्र पक्षोऽसन् सिद्धसाधनं वा,
स आश्रयासिद्धः, यथा 'शशविषाणं नित्यं अजन्मत्वात्' 'शरीरं
हस्तादिवत् हस्तादिमत्तया प्रतीयमानत्वात्' । यत्र पक्षावृत्ति-

ऊआ । सत्प्रतिपक्ष अर्थात् हेतु जहां साधक के विरोधीका
साधक है, जैसा "पर्वतो वज्रिमान् धूमात्" (पर्वतमे वज्रि है
क्योंकि इसमें धूम है) इस अनुमानके समय "पर्वतो वज्र-
भाववान् महानसान्यत्वात्" (पर्वतमे वज्रिका अभाव है, कारण
इसमें महानस [रसूईका स्थान] अन्यतू [भेद] है) । ऐसे
अनुमानमें सत्प्रतिपक्षता दोष होता है । असिद्ध तीन प्रकार
का है, (१) आश्रयासिद्ध, (२) स्वरूपासिद्ध, (३) व्याप्यत्वासिद्ध ।
जहां पक्षही वास्तवमें नहीं होता, अथवा जिस अनुमानमें
किसी तरहसे सिद्ध वस्तुका ही साधन होता, किसी नई बातकी
सिद्धि नहीं होती, ऐसे अनुमानको आश्रयासिद्ध कहते हैं, जैसा
"शशविषाणं नित्यं अजन्मत्वात्" (शशको सिंग नित्य है, क्योंकि
यह अजन्म है, उत्पन्न नहीं होता), शशविषाण (शशका सिंग)
पक्ष, नित्यत्व साध्य, अजन्मत्व हेतु । देखो शशका सिंग ही नहीं
होता, पक्षही अप्रसिद्ध । तथा "शरीरं हस्तादिवत् हस्तादि-
मत्तया प्रतीयमानत्वात्" (शरीर हस्तादिविशिष्ट है, कारण
हस्तादिविशिष्ट रूपसे प्रतीत होता है), शरीर पक्ष, हस्तादि-

हेतुः स स्वरूपासिद्धः, यथा 'पर्वतो वज्रिमान् महानस-
त्वात् । स च विशेषणसिद्ध-विशेष्यासिद्ध-भागसिद्ध-भेदाद्वक्तविधः ।
आद्यो यथा 'शब्देऽनित्यः चाक्षुषत्वे सति जन्यत्वात्' । द्वितीयो
यथा 'शब्देऽनित्यः गुणत्वे सति परमाणुवृत्तित्वात्' । तृतीयो यथा

वत्त्व साध्य, हस्तादिविशिष्ट रूपसे प्रतीयमानत्व हेतु ; शरीरमें
हस्तादिवत्त्व प्रत्यक्षसे ही सिद्ध है, फिर अनुमानसे उसीको सिद्ध
करना सिद्धता साधनमात्र है । जहां हेतु पक्षमें नहीं रहता,
उसे स्वरूपासिद्ध कहते हैं, जैसा "पर्वतो वज्रिमान् महानस-
त्वात्" (पर्वतमें वज्रि है, कारण इसमें महानसत्व धर्म है), यहां
हेतु महानसत्व पक्षमें अर्थात् पर्वतमें नहीं रहता है । यह
स्वरूपासिद्ध, विशेषणसिद्ध, विशेष्यासिद्ध, भागासिद्ध इत्यादि
रूपसे नाना प्रकारका है । विशेषणसिद्ध अर्थात् हेतुका
विशेषण जहां पक्षमें नहीं रहता, जैसा "शब्देऽनित्यः चाक्षु-
षत्वे सति जन्यत्वात्" (शब्द अनित्य है, क्योंकि यह चाक्षुष और
जन्य है), शब्द पक्ष, अनित्यत्व साध्य, चाक्षुषत्वे सति जन्यत्व हेतु ।
यहां हेतुमें विशेषणीभूत जो चाक्षुषत्व वह पक्ष (शब्दमें नहीं
रहता है) । विशेष्यासिद्ध अर्थात् हेतुमें जो विशेष्य हो
पक्षमें उसका न होना, जैसा "शब्देऽनित्यः गुणत्वे सति
परमाणुवृत्तित्वात्" (शब्द अनित्य है, कारण यह गुण है और
परमाणुमें वर्तमान है), शब्द पक्ष, अनित्यत्व साध्य, गुणत्वे
सति परमाणुवृत्तित्व हेतु । तौ देखो हेतुमें विशिष्टरूप, जो

‘एतानि द्रव्याणि निरवयवत्वात्’ । सोपाधिव्याप्यत्वासिद्धः यथा,
 ‘धूमवान् वज्रैः’ । बाधो यथा, ‘जलहृदो वज्रिमान् द्रव्यत्वात्’ ।
 तेन एतद्दोषरहितो हेतुः सद्धेतुः । इत्यनुमानं व्याख्यातम् ।

४२ । उपमितिकरणमुपमानं । कीदृशो गवयः ?—इति
 प्रश्ने ‘गोसदृशो गवयः’ इत्युत्तरिते यदा गोसदृशं प्राणिनं पश्यति

परमाणुवृत्तित्व धर्म वह पक्षमें (शब्दमें) नहीं रहता । भागासिद्ध
 जहां पदार्थोंके विभागमें ही भ्रम है, जैसा “एतानि द्रव्याणि
 निरवयवत्वात्” (ये द्रव्य हैं, क्योंकि निरवयव हैं), ये पक्ष, द्रव्यत्व
 साध्य, निरवयवत्व हेतु । द्रव्य दो प्रकारका ही होता—सावयव
 और निरवयव, अतएव केवल निरवयव रूपसे निर्देश करनेमें
 भागासिद्ध ऊँचा । उपाधियुक्त हेतुको व्याप्यत्वासिद्ध कहते
 हैं, जैसा “धूमवान् वज्रैः” इसका व्याख्यान पहिले हो चुका ।
 बाध स्थलमें पक्ष साध्याभावका अधिकरण होता है । हेतु जहां
 साध्यविरोधीका साधक उसे सत्प्रतिपक्ष कहते हैं । जैसा “जल
 हृदो वज्रिमान् द्रव्यत्वात्” (जलके हृदमें वज्रि है, क्योंकि इसमें
 द्रव्यत्व है), जलहृद पक्ष, वज्रि साध्य, द्रव्यत्व हेतु । यहां पक्षमें
 (जलहृदमें) वज्रिके अभाव रहनेसे बाध ऊँचा । इन सभ
 दोषोंसे रहित हेतुको सत् हेतु कहते हैं ।

इति अनुमान व्याख्या ।

(४२) उपमितिके साधकको उपमान कहते हैं, जैसा
 ‘गवयः’ कैसे है ? इस प्रश्नपर किसीने कहा ‘गवयः’ गोका सदृश
 है । अनन्तर गोके सदृश प्राणिको देखकर उस वाक्यका

मृत डक्टर हीरालाल चट्टोपाध्यायस्य ।

विद्योदयस्य प्राचीनपाठकानामवश्यमेवैतत् स्मृतावस्ति यत्
 हीरालालचट्टोपाध्यायनामा कश्चित् कियत्कालं विद्योदयस्य प्रकाश-
 कार्यमन्वतिष्ठदिति । सहि साम्प्रतमस्मदधन्यतया पञ्चविंशति-
 परिमिते वयसि मातापितरौ प्रथमाभिनवप्रसूतां भार्यामस्माञ्च
 तत्प्रेमविमृशान् बाल्यवान् दुःखरश्मिकसागरे निक्षिप्य परलोकं
 प्राप्तः । सोऽतीव धर्मपरायणो विनीतश्चासीत् । युवावस्थायां
 तादृग्धर्मपरायणो निर्दोषो विनीतश्च कश्चिदद्याल्यस्त्रयचतस्रोऽक्षरं
 न गतः । न केवलं तस्मान्तरेवं सुन्दरं, परं शरीरमपि
 पार्श्वसुधाकर इव सर्वज्ञसुन्दरमासीत् । संस्कृतानुरागिता
 चाख्येवं वल्लवत्यासीद् यत् सोऽत्र मेडिकलविद्यालयाध्ययनसमये
 मामेकाकिनं विद्योदयस्य प्रकाशनादिकार्यजातानुष्ठानासनर्थं
 मवलोक्य निजावश्यकार्यपाठाभ्यासात् प्रत्यहं हीरादयमवसरं
 गृहीत्वा मत्साहाय्यमकरोत् । विद्यालयान्तिमपरीक्षापर्यन्तं स
 एवं चकार । ततः १८८० ख्रिष्टाब्दे त्रयोविंशतिविमिते
 वयसि परमेश्वररूपया सोऽत्रत्यमेडिकलविद्यालयान्तिमपरीक्षा-
 न्तीर्णच्छात्राणां प्रथमस्थानमभजत् । ततः प्रभृति स वज्रकार्या-
 मक्तो विद्योदयप्रकाशनकार्यमनुष्ठातु-मशक्तो बभूव । अत्रमये
 तद्वियोगो हि विद्योदयस्वातीव शोककारण-मित्यंशतोऽन्तर्गतः
 शोकः समुदघाव्यते—

(१)

उद्घाटयध्वमविलम्बितमोगदूताः !
 द्वारं दिवश्चलति तत्र युवैष पूतः ।
 यस्यातिशुद्धचरितस्य तु देहमङ्गात्
 पूता किलाद्य भविता त्रिदशैरपि द्यौः ॥

(२)

भातस्त्वैतदतिमुन्दरशान्तरूपं
 दृष्ट्वा विमुग्धहृदयास्त्रिदिवेऽप्यलभ्यम् ।
 दिव्याङ्गना विद्यति चामरशङ्खहस्ताः
 प्रत्युद्गताद्य भवतस्त्वरितं समेताः ॥

(३)

मर्त्येऽपि पार्वणसुधाकरचारुरूपं,
 शुद्धं चरित्रमपि तत् त्रिदशैरगम्यम् ।
 बालातिमुग्धहृदया कमलेव सान्नात्
 मन्त्री, तवैष मिलितोऽखिलदिव्यभोगः ॥

(४)

सर्वं विहाय सहसासमये दुराप-
 मन्यैः कथं वद दिवं त्वमितः प्रयातः ।
 त्वयाश्रितातिवलवत्परिवर्द्धिताशान्
 निक्षिप्य शोकजलधौ निजवान्धवांस्य ॥

(५)

आश्रयशवात् त्वयि समर्पितजीविताश-
स्तद्वृत्तदर्शनसमुत्थितचित्ततोषः ।
आकर्ण्य बान्धवमुखाद्विषमां लदीयां
वार्त्तां कथं नु भविता जनकस्त्वाद्य ॥

(६)

स्नेहार्द्रभावमधुरा त्वयि बद्धचित्ता
त्वद्दर्शनच्छन्नमनुक्षणमीक्षमाणा ।
वृत्तं निशस्य जननी सहसा तवेदं
वज्राहतेव निपतिय्यति शालवल्ली ॥

(७)

तस्या अदृष्टचरशोकजवर्जितापे
मुग्धे हृदि प्रबलमात्मजशोकशल्यं ।
प्राणान्ध्यावधिदुरुद्धरमर्पयन्तं
नो वा विधे वद कथं करुणारूपत्वाम् ॥

(८)

न्यस्तुं सुतं प्रथमजं तव कोमलाङ्गे
संप्रेक्ष्यमाणसमयाभिनवप्रसूता ।
पत्नी निशस्य विषमं ननु वृत्तमेत-
द्वालातिमुग्धहृदया भविता कथं वा ॥

(६)

अस्मिन् नवे वयसि सा भवता विद्युक्ता
 प्रेमाकरेण रजनीकरचारभासा ।
 शेषं गमिष्यति हृताखिलजीविताशा
 दर्शं विना शशभृता ननु कौमुदीव ॥ *

आत्मशासनम् ।

(५)

नवम्बरमासस्याष्टमदिवसे निशि लवपुत्रीय-म्युनिसिपल-
 सभ्या भारताधिनेत्रेऽभिनन्दनपत्रमेकं समर्पयामासुस्तदुत्तरप्रसङ्गे
 तेनात्मशासनमुद्दिष्ट्वैवं कथितम् ।—

“विदितमख्येतदवश्यं सर्वैरेव भवद्विर्यद्वर्त्तमानात्मशासन-
 प्रवर्त्तनप्रयोजनं हि प्रजानां स्वहितबोधोन्मेषेण सह राज-
 नैतिकशिक्षाप्रवर्त्तनरूपं, तथा साम्प्रतं तासां यावन्ति हितानि
 कर्त्तुं शक्यन्ते तत्सर्वानुष्ठानञ्च । एतेन हि प्रजासु विवेचक-
 त्वादिगुणवत्तया प्रख्यातानां हस्ते तेषामात्मप्रदेशीयकार्य-

भारो विन्यस्तो भविष्यति, ततएव ते क्रमशोऽशेषान्यात्महितानि साधयितुं समर्था भवेयुः ।”

“एवंविधात्मशासनपद्धतिर्हि नास्माभिः स्वीकृतावलम्बिता, किन्तु समयेनैव वयमत्र नियोजिताः स्मः । परमेतदध्यवश्य-
मवगन्तव्यं यदिदानीं यथा भारतीय-पृथक्-प्रदेशानां पृथक्-
रूपैवावस्था तथैवेयमात्मशासनपद्धतिर्न सर्वत्रैकरूपा किन्तु
प्रजानामवस्थानुसारतः प्रदेशविशेषेषु विशेषरूपैव भविष्यति ।
यत्र तु विद्यार्जनादिना प्रजानां समधिकत्राह्याभ्यन्तरावस्थो-
न्नतिर्जाता, तत्र तासां हस्ते विपुलकार्यन्यासः ; यत्र तु न
तादृगुन्नतिस्तत्र स्वल्पकार्यविन्यासो भविष्यति ; यत्र तु प्रजा
घोरासम्भावस्यायामवतिष्ठते तत्र नात्मशासनपद्धतेः प्रवृत्तिरेव
भविष्यति ।”

“यत्र चात्मशासनप्रवृत्तिरपि भविष्यति, तत्रापि भारत-
शासितृणां न सम्पूर्णमौदासीन्यं भवेत्, किन्तु तेऽधिगतकार्य-
भाराणां तासां प्रजानां स्वलितेषु दत्तावधानास्तिष्ठेयुः ।” इत्यादि

भारतशासयितुरेवं प्रजावात्सल्येन हिमालयात् कुमारिका-
पर्यन्तं विस्तृतमखिलमिदं भारतराज्यं तदाकष्टचित्तं सर्वदैव
निरुणाति तदमलकीर्तिम् । राजपुरुषैस्तु प्रजासु सम्यगनु-
ग्रहः कृतः, किन्तु प्रजास्तादृगनुग्रहं कीदृशं व्यवहरिष्यन्तीति
बिन्नास्मान् बाधते साम्प्रतम् ।

धूमकेतु-प्रलपितानि ।

वर्त्तमानवत्सरसमुदितधूमकेतुमवलोक्य वल्लभिवङ्गनि
वचनान्युपन्यस्यन्ते । केचित् कथयन्त्यथमेव धूमकेतुं युधिष्ठिर-
स्त्रावस्थानकाले महाभारतयुद्धप्रारम्भे समुदयमाप । यतो-
ऽस्य सहचरः कुरुक्षेत्रयोगेऽप्यस्मिन् वर्षे समुदितः । अपरे तु
धूमकेतुरेष नुद्यानामकस्त्रावस्थानकाले जलप्लावनसमये समु-
दितोऽभूदिति कथयन्ति । केषाञ्चिन्मते अयमेव धूमकेतु-
रितः पञ्चदशवत्सरानन्तरं प्रवल्तवेगेन सूर्यस्याभ्यन्तरे निपत्य
महाप्रलयकरकल्पान्तानलमुत्पाद्य निखिलेन जगन्मण्डलेन
सह स्वयमेव नश्यति । यतोऽस्य गतिः क्रमशः सूर्यसमीप-
वर्त्तिनी भवति, वेगस्य चाधिक्यं दृश्यते ।

इत्थं विविधभयङ्करवचनैः सनाकुलिते जगन्मण्डले नास्माकं
किमपि वचनं प्रसरति । भवतु यदि पञ्चदशवत्सरपर्यन्तं जीवितं
तिष्ठेत्, तदा तादृशं महाप्रलयमवलोक्य वृद्धे वयसि पौत्रप्रपौ-
त्रेभ्यः प्रलयवर्णनं कृत्वा तेषां विस्मयमुत्पादयिष्यामः !

श्रीं

Registered No 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्य्येण शालिषा सम्पादितः

प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदांस्त्रुजवासिनी सुमनसास्मानसामभिनन्दिनी ॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्यादविद्यातिमिरशुवि ॥

खण्डं १२] जानुयारि १८८३ [१ सङ्ख्या

सूची

संस्कृत-श्रुतवीथः

...

..

...

१-१६

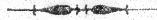
कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारत्नम्, लुन,

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नेन मुद्रितः ।

संस्कृत-श्रुतबोधः ।

अवतरणिका ।

महाकविकालिदासकृतित्वेन प्रसिद्धः श्रुतबोधो नाम कन्दो-
गन्ध आदिमरसोद्दीपनसम्बोधनपदवाङ्मयान्न बालानां सम्यग-
ध्ययनोपयोगित्वमर्हतीति तत्संस्करणनावश्यकमन्यमानैरस्त्राभि-
रेतदनुष्ठाने प्रवृत्तिः कृता । संस्करणञ्च केवलं सम्बोधनपदा-
नामप्रकल्पितम् । प्रकृतग्रन्थसम्बोधाया युवत्याः स्थले सभागर-
धराधीशो विक्रमादित्योऽभिविक्त इत्यर्थः । तथा सम्बोधन-
पदविपरिणामेन कचिदपि ग्रन्थापरावयवानाञ्च परिवर्तनं कृतम् ।

मयं कालिदासस्योपरि लेखनीमञ्चाजनेन न केवलमस्त्राक-
मतिसाहसिकं प्रकाशयते चावत् ग्रन्थसौन्दर्यहानिरपि, तथापि
तादृशादिमरसवाङ्मयसम्बोधनपदपरिहारेण बालविद्यार्थिनां
तदध्यापकानाञ्च महानुपकारो भविष्यतीत्यत्र न कोऽपि सन्देहः ।

किञ्च श्रुतबोधस्यातिसंक्षिप्तावयवतया कन्दःशास्त्रीयावग्य-
ज्ञातव्याः परिभाषादयो नात्र समुल्लिखिताः, तेन हि श्रुतबोधोक्त-
कन्दःस्वपि बालानां न सम्यगभिज्ञा वर्ततेऽतस्तानप्यत्र निवेशयामः ।

संस्कृतसाहित्यं हि गद्यपद्यमयत्वाद्दिविधं । तत्र पद्यं—
चतुष्पदी, सापि द्विविधा—वृत्तं, जातिश्च । वर्णसंख्यातं वृत्तम्,
मात्रासंख्याता जातिः । * वृत्तमपि त्रिविधं सममर्द्धसमं
विषमञ्च । तेषां लक्षणानि यथा वृत्तरत्नाकरे ।

“अङ्गुथो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ॥

प्रथमाङ्गुलिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् ।

द्वितीयस्तुर्व्यवद्वृत्तं तदर्द्धमममुच्यते ॥

यस्य पादचतुष्कोऽपि लब्धो भिन्नं परस्परम् ।

तदाङ्गुर्विषमं वृत्तं छन्दःशास्त्रविशारदाः ॥” इति

श्लोकस्य चतुर्थोऽंशः ‘पादः’ । सच सप्तवृत्तेष्वेकादशरादारभ्य

* छन्दःशास्त्रेषु विवर्णात्मका अष्टौ गणा विद्यन्ते । यथा—सः (त्रिगुणवर्णात्मकः),
यः (आदिगुणविवर्णात्मकः), रः (मध्यगुणविवर्णात्मकः), सः (अन्तगुणविवर्णात्मकः),
लः (अन्त्यगुणविवर्णात्मकः), जः (मध्यगुणविवर्णात्मकः), भः (आदिगुणविवर्णात्मकः),
नः (अन्त्यगुणविवर्णात्मकः), गः (एको गुणवर्णः), लः (एको लघुवर्णः) । सकारादीनां वैशि-
ष्ट्याकारो यथा—स=५५५, य=१५५, र=५१५, स=११५, ल=५५१, ज=१५१,
भ=५११, न=१११, ग=५, ल=१ ; सकारप्रयोगात् लघ्वर्णात्मः, सप्रयोगा-
दनुदाद्यत्वात्, रप्रयोगात् सत्रयात्मः, सप्रयोगात् विदेशगतिः, तप्रयोगात् राज्यात्मः,
भप्रयोगात् कीर्त्तनात्मः, जप्रयोगात् रोगात्मः, नप्रयोगात् स्वर्गात्मः । हस्ती वर्णे
एकमात्रिकः, दीर्घा द्विसात्रिकः, जातिच्छन्दःसु चतुर्मात्रिका पञ्च गणा भवन्ति । १मः
सर्वगुणः ५५, २यः आदिगुणः ५११, ३यो मध्यगुणः १५१, ४र्थोऽन्त्यगुणः ११५,
५मश्चतुर्वर्णः १११ ।

षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तमेकैकाक्षरवर्द्धनेन सम्भवति । तेषाञ्चाक-
षेत्यादिसंज्ञा । *

जिह्वाया इष्टविश्रामस्थानं 'यतिः' ; सा च विश्रामविरामद्येः
पदैरभिधीयते ।

अन्यशास्त्रेषु यथाश्वादिशब्दाः चतुरादीनां वाचकाः, अत्रापि
तथा । अश्वि=४, भूत=५, रस=६, मुनि=७, वसु=८,
ग्रह=९ इत्यादि ।

ग्रीष्मकीर्ण शर्मा

विद्योदय सम्पादकः ।

* एकाक्षरावर्तः साधारणं नाम उक्था, द्वाक्षराया अत्युक्था, त्र्याक्षराया मध्या,
चतुरक्षरायाः प्रतिष्ठा, पञ्चाक्षरायाः सुप्रतिष्ठा, षडक्षराया गायत्री, सप्ताक्षराया उच्चैः,
अष्टाक्षराया अनुष्टुप्, नवाक्षराया वृद्धती, दशाक्षरायाः पंक्तिः, एकादशाक्षराया खट्वष्टुप्,
द्वादशाक्षराया जगती, त्रयोदशाक्षराया अतिजगती, चतुर्दशाक्षरायाः शक्करी, पञ्च-
दशाक्षराया अतिशक्करी, षोडशाक्षराया अष्टिः, सप्तदशाक्षराया अत्यष्टिः, अष्टादशान-
राया धृतिः, ऊनविंशत्यक्षरायाः अतिधृतिः विंशत्यक्षरायाः कृतिः, एकविंशत्यक्षरायाः
प्रकृतिरित्यादि ।

अन्वयः ।

छन्दसां लक्षणं येन श्रुतमात्रेण वृध्यते ।
तदहं कथयिष्यामि श्रुतविधानविवक्षितम् ॥ १ ॥
संयुक्ताद्यं दीर्घं सातुत्वारं विमर्शमधियम् ।
विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तरं विकल्पेन ॥ २ ॥

मात्रा-छन्दः—जातिः ।

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्ध्या ॥ ३ ॥
आर्यापूर्वार्द्धमर्धं द्वितीयमपि भवति यत्र चारुमते ! ।
छन्दोविदस्तदानीं गीतिं ताममलभावं ! भाषन्ते ॥ ४ ॥
आर्यान्तरार्द्धतुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तञ्चेत् ।
भूमिप ! तामुपगीतिं प्रकाशन्ते महाकवयः ॥ ५ ॥

(२) प्रकृति-संयुक्ताक्षरयोः पूर्वस्यापि विकल्पेन गुरुत्वं । पादान्तरं विकल्पेन लघुत्वं यथा “अल्पव्ययेन सुन्दरि याम्बजगो निटमग्राति ॥” प्रपूर्वस्य—“अर्धगीतिप्रत्युद्गमनीयवस्ता” ; अपूर्वस्य,—“प्राप्तनानिर्दमजगताम्” ।

(१) सार्ध्यायाः प्रथमार्द्धं विंशन्मात्राः, द्वितीयाद्धं तु सप्तदश मात्राः—इत्येव निष्कर्षः ।

(३) चारुमते अमलभावं इति पदद्वयं राज्ञः सम्बोधनपरम् ।

(५) भूमिप इति राज्ञः सम्बोधनपदम् ।

समष्टतानि ।

पञ्चाक्षरा वृत्तिः ।

आदिचतुर्थं पञ्चमकं चेत् ।

यत्र गुरु स्यात् साक्षरपंक्तिः ॥ ६ ।

षडक्षरा वृत्तिः ।

अगुरु चतुष्कं भवति गुरु द्वौ ।

सुविमलकीर्त्तिं शशिवदनासौ ॥ ७ ।

सप्ताक्षरा वृत्तिः ।

तुर्थं पञ्चमकं चेद् यत्र स्वाज्ञघु सैषा ।

विदद्भिर्बरवीर प्रोक्तास्त्रिन्नादलेखा ॥ ८ ।

अष्टाक्षरा वृत्तिः ।

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।

षष्ठं गुरु विजानीयादेतत् पद्यस्य लक्षणम् ॥ ९ ।

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।

द्विचतुःपादयोर्द्वेष्टं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ १० ।

(६) भगीग = ५ ।। ५५, अन्यत्र पंक्तिरिति नाम ।

(७) शशिवदना स्त्री—नय = ।।।। ५५, सुविमलकीर्त्तिं इति राज्ञः सम्बोधन-
पदं, सुविमला कीर्त्तियस्य तत्सम्बोधने ।

(८) बरवीर इति राज्ञः सम्बोधनपदं । मद्युग = ५५५ ।। ५५५ ।

आदिगतं तुर्यगतं पञ्चमकञ्चान्यगतम् ।

स्याद्गुरु चेत्तत् कथितं माणवकक्रीडमिदम् ॥ ११ ॥

द्वितुर्व्यं षष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।

तदा निवेदयन्ति तां वृधा नमस्वरूपिणिम् ॥ १२ ॥

सर्वे वृणां दीर्घा यस्यां विग्रामः स्याद्देवैर्देः ।

विबद्धन्दैर्भूमीपात्र ! व्याख्याता सा विशुन्माला ॥ १३ ॥

नवाक्षरा दत्तिः ।

आदितुरीयं पञ्चमकं षष्ठमथान्यं स्याद्गुरु चेत् ।

दन्त्रियवेदैश्चेद्विरतिस्तन्मणिबन्धं प्राह फणी ॥ १४ ॥

दशाक्षरा दत्तिः ।

भूप ! गुरु स्यादाद्यचतुर्थं पञ्चमषष्ठं चान्यमुपान्यम् ।

दन्त्रियवाणैर्यत्र विरामः सा कथनीया चम्पकमाला ॥ १५ ॥

(१२) अन्वत्र प्रमाणिकेति नाम, जरी लगी = १५। ५। ५। ५, लवस्थितिर्निरन्तरा ।

(१३) मो मो गो गो विशुन्माला = ५५५ ५५५ ५५५, भूमीपाल इति राज्ञः
सन्वीधन पदं । चतुर्थेऽष्टमे चाक्षरे यतिः (वेद = ४) ।

(१४) मूलपुत्रवीधयन् प्रथमं दशाक्षरां चम्पकमालासुक्ता पश्चात् “चम्पकमाला
यत्र भवेदन्त्यविच्छेना प्रेमनिधे । कन्दमि दला ये कथयसन्मणिबन्धं ते ब्रूवते” इति सन्धि-
बन्धस्य लक्षणं कृतं, तदतीव सन्दर्भविरुद्धमिति सन्धिवन्धस्य प्राचीनलक्षणमवोदा-
हृतम् । ममसा = ५।। ५५५ । ५५५, पञ्चमं नवमे चाक्षरे यतिः (प्रन्धिय = ५) ।

(१५) अन्वत्र इत्यवतीति नाम, ममसया = ५।। ५५५ । ५५५, भूप इति
राज्ञः सन्वीधनपदम् । पञ्चमं दशमे चाक्षरे यतिः (वाण = ५) ।

दीर्घा वर्णाः प्रथमनिहिताश्चत्वारश्चैदय तु लघवः ।

पञ्चान्यः स्याद्गुरुरपि तथा सैवा हंसो भुवनविदिता ॥ १६ ॥

एकादशाक्षरा वृत्तिः ।

द्विषो वर्णा जायते यत्र षष्ठो

राजन् ! पूर्वसाददेवाष्टमान्यः ।

विश्रामः स्याद्गुरुरपि ! वेदैश्चरङ्गै-

ऽकन्दैर्विद्भिः प्रोच्यते शास्त्रिणीयम् ॥ १७ ॥

आद्यचतुर्थमष्टीशसुवृद्धे !

सप्तमकं दशमञ्च तथान्तप्रम् ।

सर्वधरेश्चर यत्र गुरु स्यात्

तत् कथितं ननु दीधकवृत्तम् ॥ १८ ॥

(१६) मूलश्रुतबोधयस्यै हंसैवृत्तस्य लक्षणं मन्दाक्रान्तासंवटितत्वादतीव कठिन-
मासीदतोऽस्माभिः परिवर्तितम् । एतदर्थम्—यत्र प्रथमं चत्वारो दीर्घा वर्णा निहिताः,
तदनु पञ्च लघवः, तथान्यो गुरुश्च स्यात् सा भुवनविदिता हंसो । भजनगाः = ५५ ५
५ । । । । ५, मूलश्रुतबोधलक्षणम् ‘मन्दाक्रान्तान्वयतिरहिता सा लङ्कारे भवति यदि
चा । तद्विद्भिर्भुवनमिहिता अं या हंसो कमलवदने ॥’

(१७) राजन्, भूप इति राज्ञः सम्बोधनपदद्वयं, पूर्वैकन्दैर्विद्भिः शास्त्रिणी
प्रोच्यते इत्यन्वयः । चतुर्थे एकादशे च यतिः (तुरङ्ग = ७) । न त त ग गाः = ५५ ५
५५ । ५५ । ५५ ।

(१८) अष्टीशसुवृद्धे इति राज्ञः सम्बोधनपदं, अष्टीशस्य (अनन्तस्य) इव शोभना
वृद्धिर्यस्य सः । सर्वस्याधराया ईश्वर सम्बोधनपदं । भ भ भ न गाः = ५ । । ५ । ।
५ । । ५५, दीधकमिच्छति भवितयादृशी ।

यथा त्रिपद्मममकरं स्याद्
 ह्रस्वं सुमेधो ! नवमञ्च तदत् ।
 कीर्त्या विलक्षितहंसकान्ते !
 तामिन्द्रवज्रां त्रुवते मनीन्द्राः ॥ १९ ।
 यदीन्द्रवज्राचरणेषु पूर्वं
 भवन्ति वर्णा लघवः सुकान्ते ! ।
 सुमङ्गलाभ्यामरते ! तदानी-
 मुपेन्द्रवज्रा कथिता कवीन्द्रैः ॥ २० ।

उपजातिः ।

यच्च द्वयोरप्यनयोस्तु पादा
 भवन्ति चास्याब्जजितेन्द्रुकान्ते ! ।
 विडङ्गिराद्यैः परिकीर्त्तिता सा
 प्रयुज्यतामित्युपजातिरेषा ॥ २१ ।

(१९) कीर्त्या विलक्षिता मलिनीकृता हंसकान्तिर्येन । पदमेतत् राज्ञः
 समीपनपरं । तौ अर्गौ यः—५५ । ५५ । १५ । ५५ ।

(२०) श्रीभना कान्तिर्येन स सुकान्तिः, सुमङ्गलाभ्यामरतिर्येन सः । पादद्वयं
 राज्ञः समीपनपरं । ज त अ ग माः—१५ । ५५ । १५ । ५५ ।

(२१) आस्याब्जं न सुमपयेन जिता इन्दोवन्द्यस्य कान्तिर्येन तत्सम्बद्धौ । समीपनपदं ।

आख्यातकी खात् सदर्थिसार्थे ।

यदीन्द्रवज्राचरणः पुरा खात् ।

उपेन्द्रवज्राचरणाख्योऽन्ये

मनीषिणोक्ता विपरीतपूर्णा ॥ २२ ॥

आद्यमक्षरमतस्तृतीयं

सप्तमञ्च नवमं तथास्तिषमम् ।

दीर्घमिन्द्रसमम् । यत्र जायते

तां वदन्ति कवयो रथोद्धताम् ॥ २३ ॥

अक्षरञ्च नवमं द्वाप्तमञ्च

व्यत्याङ्गवन्ति यत्र सुनीते ।।

प्राक्तनैर्यदि धराधर सैव

स्वागतेति कविभिः कथितासौ ॥ २४ ॥

द्वादशाक्षरा वृत्तिः ।

सदृतीथकषष्ठमरुद्धगते ।

नवमं विरतिप्रभवं गृह्ये चेत् ।

(२२) उपजातिविशेषा नाम्न्यत्र गणिताः । हे श्रुतिसार्थे सदर्थे ।

(२३) इन्द्रसमं राज्ञः सम्बोधनपदं । रात् परैर्गौरवगौरवोद्धता = र अ र ल गाः =
५।५ ।। ५।५ ।५.

(२४) धराधर सुनीते (श्रीभगवा नौतिर्थस्य सः) इति राज्ञः सम्बोधनपदद्वयं ।
स्वागता रत्नभगैर्गुरुणा च = ५।५ ।। ५।। ५५.

त्रयोदशाक्षरा वृत्तिः ।

यस्यानिह प्रथमकमक्षरद्वयं
तुल्यं तथा गुरु नवमं दशान्तिमम् ।
सान्ध्यं भवेद् यदि विरतिर्युगग्रहैः
सा लक्ष्यतामसलभते । प्रभावती ॥ ३२ ।
आद्यं चेत्तितयमयाष्टमं नवान्तं
चोपान्तं गुरु विरतौ सुभाषितं । आत् ।
विश्रामो भवति महेष्टनेत्रदिग्भि-
र्विज्ञेया ननु नृपते प्रहर्षिणी सा ॥ ३३ ।

चतुर्दशाक्षरा वृत्तिः ।

आद्यं द्वितीयमपि चैत्रं तच्चतुर्थं
घञाष्टमञ्च दशान्तं मुपात्तामस्तम् ।
सदृ सवर्द्धितचञ्जोजितचञ्चकान्ते !
राजन् ! वलन्ततिलकां किञ्च तां वदन्ति ॥ ३४ ।

(३२) चतुर्थेऽन्तिमे च वृत्तिः (युग=४, यष्ट=८) तम मञ्ज गाः=५५। ५।।
१।५। ५।, ५. असलभते ! समीधनपदम् ।

(३३) सुभाषितं, नृपते इति समीधनपदव्यं । द्वितीये अन्तिमे च वृत्तिः (महेष्टनेत्र
=१, दिक्=१०) । स नञ्ज र गाः=५५५। १। ५। ५। ५५५.

(३४) शोभनं यवृत्तसाधारणेन वर्जितं विस्मृतिं नीतं यदयमस्मिन् जित्वा चन्द्रकान्ति-
यन सः तत्समीधनं । तमञ्जा जगौ गः=५५। ५।। ५। ५। ५५.

पञ्चदशाक्षरा वृत्तिः ।

प्रथममगुरु षट्कं विद्यते यत्र राजन् !
तदनु च दशमं चेदक्षरं द्वादशान्तरम् ।
गिरिभिरथ तुरङ्गैर्यत्र च स्याद्विरामः
सुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धा ॥ ३५ ॥

सप्तदशाक्षरा वृत्तिः ।

नृवर ! लघवः पञ्च प्राच्यास्ततो दशमान्तिमं
तदनु नमिताराति ! वर्णा यदि त्रिचतुर्दशौ ।
भवति च पुनर्यत्रोपान्तरस्तदा धरणीपते !
यतिरपि रसेर्वदैरश्वैः स्मृता हरिणीति सा ॥ ३६ ॥
यदा ह्रस्वः पूर्वः स्थिरतरमते ! षष्ठकपरा-
स्ततो वर्णाः पञ्चाखिलनृपगुणाधार ! लघवः ।

(३५) षट्सीऽन्तिमे च यतिः (गिरि=८, तुरङ्ग=७) ननसत्रययुतेयं मालिनी—
।।।।। ५५५ १५५ १५५.

(३६) हे नृवर ! हे नमिताराति ! (नमिता स्वतन्त्रीकृता श्रुतयौ येन सः)
हे धरणीपते ! इति मन्त्रीप्रनपद्वयं । षष्ठे दशमोऽन्तिमे च यतिः (रस=६, वेद=४,
अथ=७) । न स स र स ल गाः=।।।।। ५५५ ५१५ ११५ १५५.

त्रयोऽन्ये चोपान्तया बुधगुणजनैकप्रियमुहत्
रसेरिभिर्द्युतां भवति विरतिः सा शिखरिणी ॥ ३७ ।
द्वितीयमवनीपते ! यदि षडष्टमं द्वादशं
चतुर्दशमथापि चेद्गुण समस्तविद्यानिधे !
सपञ्चदशमान्तरजं तदनु यत्र राजन् ! यति-
गिरीन्द्रफणिभृत्कुलेर्भवति भूप ! पृथ्वी हि सा ॥ ३८ ।
चत्वारः प्राक् क्षितिप ! गुरवो द्वौ दर्शेकादशौ चेत
राजन् ! वर्षा तदनु भुवनानन्दन ! द्वादशान्तगौ ।
तद्वच्चान्तगौ युगरसहस्रे यत्र च स्याद्विरामः
मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयः सौम्य तां संगिरन्ति ॥ ३९ ।

(३७) हे स्थिरतरसते ! हे अखिलरूपगुणाधार, हे बुधगुणजनैकप्रियमुहत् (बुध
गुणजगताश्च तेषां द्वितीयः प्रियमुहत्) इति सन्वीधनवर्थ । यष्टेऽन्तिमे च यतिः (रसः = ६,
ईशः = ७) रसेरिभिर्द्युता यमनसमता गः शिखरिणी = १५५ ५५५ १११ ११५
५११ १५.

(३८) अवनीपते ! राजन् ! भूप ! इति सन्वीधनवर्थ । अष्टमेऽन्तिमे च यतिः ।
(गिरीन्द्र = ८, फणिभृत्कुल = ९) । जसौ ज स य ला गः = १५१ ११५ १५१ ११५
१५५ १५.

(३९) राजन्, क्षितिप, सौम्य इति सन्वीधनवर्थ, अष्टमे, दशमे अन्तिमे च
यतिः । (युग = ४, रस = ६, इय = ७) । म भ न त त ग माः = ५५५ ५११ १११
५५१ ५५१ ५५.

ऊनविंशत्यक्षरा वृत्तिः ।

आद्याश्चद्गुरवस्त्रयो नरपते ! षष्ठस्तथा चाष्टमः
सन्तोकादशतस्त्रयस्तदनु चेदष्टादशाष्टौ परो ।
मार्त्तण्डैर्मुनिमिष्व यत्र विरतिः साम्बोधिपृथ्वीपते !
तद्भूतं प्रवदन्ति कायरसिका गार्हूजविक्रीडितम् ॥ ४० ।

एकविंशत्यक्षरा वृत्तिः ।

चत्वारो यत्र वर्णाः प्रथममल्लघवः षष्ठकः सप्तमोऽपि
द्वौ तद्वत् षोडशादौ वररुचिरतनो ! षोडशान्तौ तथान्तौ ।
आस्याभानिर्जितेन्दो ! मुनिमुनिमुनिभिर्दृश्यते यद्विरामो
राजन् ! वन्द्यैः कवीन्द्रैः सुचरितगदिता स्मरधरेयं प्रसिद्धा ॥ ४१ ॥

(४०) नरपते ! साम्बोधिपृथ्वीपते ! (ससागरधराधिपते) इति सम्बोधनपदद्वयं । तादृशे-
ऽन्तिमे च यतिः । सः सजौ सततगाः = ५५५ । ५ । ५ । ५ । ५५ । ५५ । ५-

(४१) आस्यस्य सुखस्य आभया कान्वा निर्जिता इन्दुर्धन सः तत्सम्बोधनं ;
राजन् ! सुचरित ! इति सम्बोधनपदद्वयं । सप्तमे चतुर्दशेऽन्तिमे च यतिः (मुनिः=
७) । सभैर्वाना चयेण = ५५५ ५ । ५ । ५ । ५ । ५५ । ५५ । ५५-

अङ्गसमष्टतम् ।

प्रथमाक्षरमादाद्वतीययो-

र्द्धतविलम्बितकस्य च पादयोः ।

अपि चेन्न तदा पृथिवीपते !

सुकविभिः कथिता हरिणश्रुता ॥ ४२ ॥

इति संस्कृत-श्रुतबोधः ।

(४२) प्रथमाक्षरमं यस्य द्वितीयचरणं भवेत् । द्वितीयं तुल्यवत् वृत्तं तदङ्गसमष्टतम् ॥
विषमं सगणितवत् लगावत् समं गणनी भूषणं च रः । विषमं = प्रथम-द्वितीयपादयोः;
॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥, समं = द्वितीय-चतुर्थपादयोः— ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

अङ्गसमष्टतेषु पुष्पिताया-सुन्दरी-कुन्दसी वृद्धा व्यवज्ञियेते, न जायते कथं तथीलक्षणं
न कृतम् । पुष्पितायालक्षणं यथा “अयुजि नयुगरेफतीशकारी युजि तु नजी जरगाथ
पुष्पिताया” ॥ अयुजि प्रथम-द्वितीय-पादयोः— ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥, युजि = द्वितीय-चतुर्थ-
पादयोः— ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥, उदाहरणं “अथ परिमलनामवाप्य लक्ष्मीमवयव
दीपितमखलश्रियलाः” भारविः । सुन्दरीलक्षणं “अयुजोर्थदि सौ जगौ, युजोः समरा-
ल्लौ । अयुजोः प्रथम-द्वितीयपादयोः— ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥, युजोः द्वितीय-चतुर्थ-
पादयोः— ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥, उदाहरणं “यद्वोचदंष्ट्र्य मानिनी परितः
सं हनयेन चक्षुषा” भारविः ।

विज्ञापनम् ।

इतः पूर्वं विद्योदये क्रमशः प्रकाशितं “प्राकृत-प्रकाशि” नामधेयं प्राकृतभाषा-व्याकरणं महाकवि-वररुचि-विरचितं विद्योदय-सम्पादक-मंजूरीत-विविधोदाहरण-सहितमचिरं कालेन पृथङ्मुद्रितमविव्यति । ग्रहणेच्छुभिर्मदन्तिके पत्रिकया स्वाभिलाषः प्रकाशनीयः । विद्योदय-कार्यालयः—लवपुरे ।

लक्षणावली (न्यायशास्त्रप्रवेशोपयोगिग्रन्थः) लवपुरस्थ-संस्कृत-पाठशालान्यतमाध्यापक-पण्डित-श्रीसुखदयालु-विरचिता मूल्यं ।)

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्धक्यमूल्यं प्रथमद्वयं २/०

” पञ्चाद्वयं ३/०

(प्रत्येकखण्डं । परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकः १० परिमितमूल्येन सुप्रतिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

“दत्तकचन्द्रिका—हृषीकेश-शास्त्रि-प्रणीता, हिन्दीभाषानुवाद-सहिता, मूल्यं ॥० विद्योदय-कार्यालये प्राप्तव्या ।

तत्र संवादपत्र-सम्पादकमतम्—

“इसकी भाषा वज्रत ही सीधी और सरल है, निःसन्देह भट्टाचार्य महाशयने बड़े श्रमसे इसका अचरार्थ अनुवाद किया है, प्रतिमास विद्योदय संस्कृत मासिकपत्र पढ़नेसे इनकी संस्कृतमें योग्यता और संस्कृत लेखकी उत्तमता भरपूर हमारे नेत्रगोचर थी, अब इस पुस्तकका भाषानुवाद देख हिन्दी लेखमें भी इनकी योग्यता का सत्य ज्ञान होगया” ।

हिन्दी-प्रदीप, मासिक पत्र, १ सौ नवम्बरकी संख्या । प्रयाग आदिशापुर ।

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

भट्टपत्नीतः प्रकाशितश्च ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाब्जवासिनी सुमनसाभ्यनसामभिनन्दिनी॥

नानाशास्त्रकथारश्मि-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्व्या-दविद्यातिमिरभुवि ॥

खण्डं १३] डिसेम्बर १८८४ [१२ सङ्ख्या

सूची

वत्सरगणना	२६१—२६२
मानवधर्मशास्त्रम्—दायतत्त्वम्	२६३—२६४
बालव्रीधनी	२६५—२६७
पुस्तकप्राप्तिः	—२६८
लिङ्गशूद्रः	२६९—२७०
प्राप्तपत्रम्—प्रवासिलिपिः	२७१—२७२
साहित्यदर्पणः	२७३—२७४

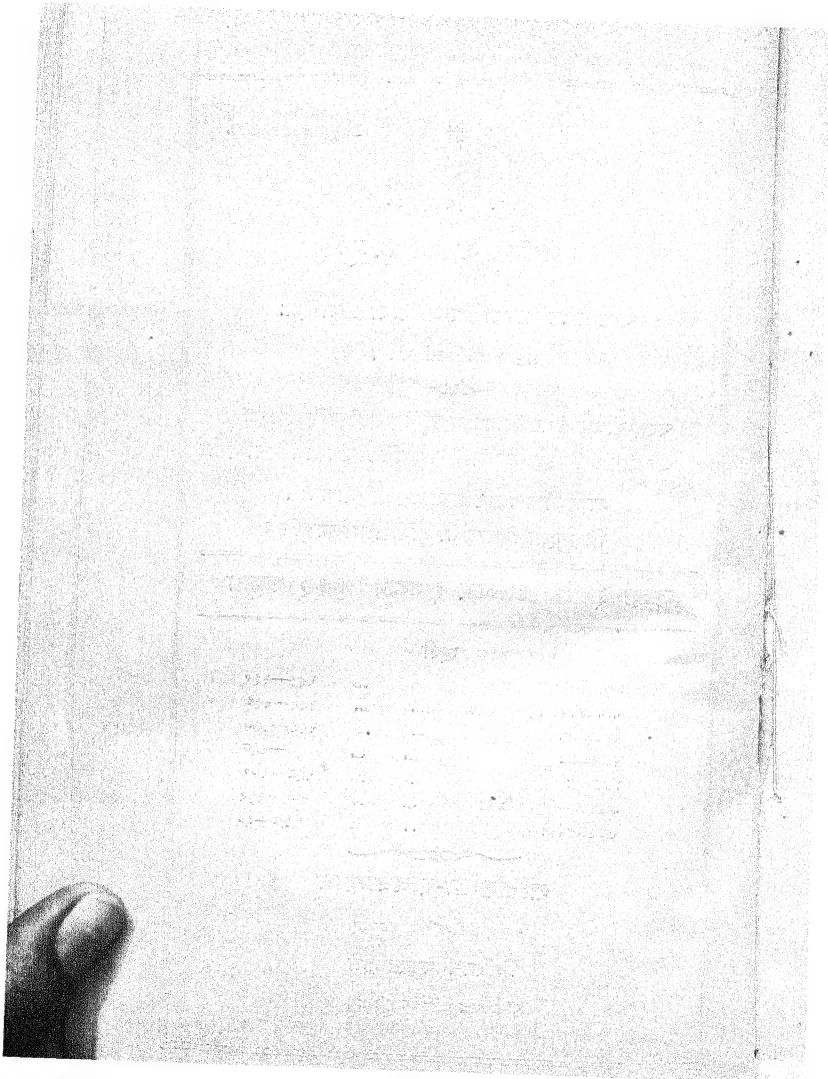

कलिकाता-राजधान्याम्

भं २४, गिरिश-विद्यारत्नम् लेन,

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्री हरिश्चन्द्र कविरत्नेन मुद्रितः ।

साहित्यदर्पणः ।

अलङ्कारपरिच्छेदः ।

अथावसरप्राप्तेष्वर्थालङ्कारेषु प्राधान्यात् सादृश्यमूलेषु
लक्षितव्येषु तेषामध्युपजीव्यत्वेन प्रथममुपमालङ्कारमाह । (१)

(१) अर्थालङ्कारानिरूपयितुम् अवसरे प्राप्ते उपमानिरूपणस्य प्राथमिकत्वे हेतुमाह
अथेति शब्दालङ्कारनिरूपणानन्तरमित्यर्थः, अवसरप्राप्तेषु अवसरसङ्ख्या निरूपणयोग्येषु
अर्थालङ्कारेषु मध्ये सादृश्यमूलेषु सादृश्यप्रतिभोल्यापितेषु स्मरणादिषु लक्षितव्येषु निरूप-
णयोग्येषु, तेषां सादृश्यमूलाङ्काराणामुपजीव्यत्वेन उत्थापकत्वेन प्राधान्यात् प्रथम-
मुपमां निरूपयति, प्रधानस्य सर्वार्थस्थानभाषित्वं योग्यमेव । अथ यावन्तोऽर्थालङ्कारास्तौ
सर्वे प्रायः सादृश्यमूलाङ्काराणां उपजीव्यत्वेन, तथाहि का कथा रसनीपमानाचोपमा-
दीनाम् अनन्वयोपमेयोपमे तूपमाभेदादेव, स्मृतिचोपमानगतोपमेयसादृश्यमनुभूयोपमेयस्य
स्मरणं । रूपकमुपमानोपमेयधीरभेदोपन्यासः, उपमानेनोपमेयस्य सम्भावनमुत्प्रेक्षा,
उपमेये चोपमानस्य प्रतिभोषितः संशयः सन्देहः, उपमेयं निबिध्योपमानस्य स्थापन-
मपङ्क्तिः, उपमानादुपमेयस्य व्यतिरेके व्यतिरेकः, अभवन्वस्तुसम्बन्ध उपमापरि-
कल्पकीनिदर्शना, द्विविशेषणादिभिर्व्यङ्ग्यनाप्रकृतेन प्रकृतस्थापमानोपमेयभावस्थापनात्
समासोक्तिरित्याद्यन्वयाप्यङ्गीयम् । ते चार्थालङ्काराः—“उपमाऽनन्वयस्तदुपमेयो-
पमा ततः । उत्प्रेक्षाऽथ ससन्देहे, रूपकाऽपङ्क्तौ तथा । द्वेषस्तथा समासोक्तिः,
प्रेक्षा चैव निदर्शना । अपस्तुतप्रशंसाऽतिशयोक्तौ परिकीर्तिते । प्रतिबलूपमा,
तददृष्टान्तौ, दीपकं तथा । तुल्ययोगितया, चैव व्यतिरेकः प्रकीर्तितः । आक्षेपा,
विभावना, च विशेषोक्तिस्तथैव च । यथासंख्य-सर्थान्तरन्यासः, स्थातो विरोधवत् ।
स्वभावोक्तिस्तथा, व्याकस्मृतिः प्रेक्षा सङ्केतिवत् । विनोक्तिपरिवृत्तौ च भाषिकं
काव्यलिङ्गवत् । पर्यायोक्त्युदात्तञ्च समुच्चय उदीरितः । पर्यायशानुमानञ्च प्रेक्षाः
परिकरस्तथा । व्याजोक्ति-परिसंख्ये च विज्ञेये हेतुमात्रया । अन्योन्य-सुत्तरं, सूत्र-
सारौ, तद्वदसङ्गतिः । समाश्रित्य समेन स्यात् विषमत्वधिकेन च । प्रयत्नीकं
भौलितवच्च स्यातामेकावली-चूनी । भान्तिनाञ्च प्रतीयेन, सामान्यञ्च विशेषवत् ।

साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः । [१]

रूपकादिषु साम्यस्य व्यङ्ग्यत्वं, व्यतिरेके च वैधर्म्यस्याप्युक्तिः,
उपमेयोपमायां वाक्यद्वयं, अनन्वये च एकस्यैव साम्योक्ति-
रित्यस्या भेदः । (२)

तद्वयुणातद्वयुणौ चैव व्यापासः परिकीर्तितः । संसृष्टिसङ्करो नैवमैकपटिकदीरिताः ।
इति काव्यप्रकाशे प्रदीपः । साहित्यदर्पणे त्वेकीनाशीतिरर्थालङ्कारा विद्यन्ते, तत्र
पूर्वोक्तं स्यात् रसनीपमा-मालीपमाधिका-रुद्वैशेष्यरूपक-परिणामोद्देश्य-निश्चय-निर्देशा-
भास-विध्याभास-विचित्र-मालादीपक-रसवत्-प्रेय-कर्ज-खि-भाषादय-भाससन्नि-भावशब्द-
स्वाध्याः समदश अधिका वर्तन्ते । सरस्वतीकण्ठाभरणे पूर्वोक्तव्यङ्ग्यलङ्कारेषु उप-
मादयः कति शब्दाश्चोभयालङ्कारमध्ये परिगणिताः । यथा शब्दभ्यो यः पदार्थेभ्य
उपमादिः प्रतीयते । विशिष्टोऽर्थः कवीनां स उभयालङ्कारो मता ॥ उपमा, रूपकं,
साम्यं, संशयोक्तिरपह्नुतिः, समान्युक्तिः, समासेतिशब्दमेवाप्रस्तुतमुक्तिः, स तुल्य-
योजितोद्देशः, स-सहाक्तिः, समुच्चयः, साधेपार्थान्तरन्यासः, सविशेषा, परिष्कृतिः,
दीपक-क्रम-पर्यायादतिशय-द्वेष-भाविकाः, संसृष्टिरिति निर्दिष्टास्तावत्तुर्विंशतिर्वधेः ।
शुद्धार्थालङ्कारानु—फलमर्थमलङ्कारुं बहुतत्पत्त्यादिवर्त्मना । क्रिया ज्ञात्यादयः प्राधेकी-
ऽर्थालङ्कारसंज्ञया । जातिविभावना, हेतुरहेतुः, सूक्ष्मसुतरम्, विरोधः, समवेत-
ऽन्योऽन्यं परिहृतिर्निर्दर्शना, भेदः, समाहितं, आन्तरिको, शान्तिः, श्रुतिः,
भावः, प्रत्यक्षपूर्वाणि प्रसाद्यानि च जैमिनेः । जैमिनेः प्रत्यक्षानुमानाश्रयनानि
प्रसाद्यानि । भवीनानु शब्दपरिहृतिरुपलब्धमेवार्थालङ्कारप्रयोजकनिबन्धितं, तत्त-
त्त्वोपास्ये शब्दानां सहकारित्वेऽप्युपमादौ केवलस्वार्थालङ्कारस्य प्रसक्तिर्नूभया-
लङ्कारत्वस्येत्यलम् ।

(२) साम्यमिति वाक्यैक्ये (वाक्यस्य आकाङ्क्षासन्तियोग्यतायुक्तपदीयस्य ऐक्यं
एकतायाम् एकाकिनेयं वाक्ये इत्यर्थः) द्वयोः (उपमानोपमेययोः) 'अवैधर्म्यं (विकृष्ट-
वर्धनोक्तिरूपं) साम्यं' (साधर्म्यं, समानगुणक्रियादिमत्तरूपं) [समानः (एकः तुल्यो वा)
धर्मः (गुणक्रियादिरूपः) यतोः (उपमानोपमेययोः) तथोभावः साधर्म्यमिति व्युत्पत्तिः]
(सादृश्यापरानामकः सम्बन्धविशेष इति केचित्) वाच्यं (अभिधया बोध्यम् स्पष्टप्रतीति-
विषयमिति यावन् यच्च भवेदिति शेषः, सा 'उपमा' उपमानानामकः प्रसिद्धोऽलङ्कार इति

शेषः, तस्याहि वैधर्म्यातिशयकैकवाक्यविषयत्वे सतीवादिवाच्यसुभयसम्बन्धि साधर्म्य-
मुपमेति फलितम् । अत्र सामान्यतीनिर्दिष्टयोर्द्वयोरित्यनेनोपमानोपमेययोरेव साधो
भवति, यतः साधर्म्यं सम्बन्धविशेषः, सम्बन्धैकप्रतियोगिकोऽपरातुयोगिक एव नियतः,
यस्य यः सम्बन्धः स तस्य सम्बन्धस्य प्रतियोगी, यत्र च स सम्बन्धः स तस्यानुयोगी यथा
मनुष्यस्य आसने यः संयोगः सम्बन्धस्य संयोगस्य मनुष्यः प्रतियोगी, आसनेन अनुयोगि
एवमन्यत्र । साधर्म्यं सम्बन्धस्य तु उपमानोपमेये परिहाय नान्यत्र प्रतियोग्यनुयोगिता
सम्भवति किन्तु उपमानोपमेययोरेवेति इत्येवमित्यनेन तथोपाच्येपः ।

उपमानलक्षणघटितवाच्यादिपदचतुष्टयस्य व्यावृत्तिमात्रं रूपकादिवृत्तिः । यदि वाच्य-
पदस्योपादानं न क्रियेत “साम्यस्यैवधर्म्यं वाक्यैक्यं उपमा इयोः” इत्येवंरूपं लक्षणं क्रियेत,
तदा रूपकादावप्युपमायाः प्रसक्तिरित्यतिर्भवेत्, रूपकादावित्यादिपदेन परिणामा-
तिशयोक्तिप्रसूतीनामभेदरूपसूत्रकानां संग्रहः । तथाच उपमानोपमेययोरेभेदा-
रूपकं, अभेदस्य साधर्म्यातिशयो सत्येव भवति, अत्यन्तासदृशस्याभेदप्रतीत्यसम्भवात्,
किन्तु तत्र तत् साधर्म्यं वाच्यं न भवति, यथा रूपकोदाहरणे सुखचन्द्रमित्यत्र (सुखं
चन्द्र एव) इत्यभेदप्रत्ययानन्तरं सुखं चन्द्रसाधर्म्यादिति व्यञ्जनया साधर्म्यप्रतीतिरिति
भावः । ननु यत्र लुप्तोपमायां औपम्यवाचकस्येवादेः औपम्यहेतुभूतधर्मस्य मनोज्ञत्वादृश
निर्देशो नास्ति तत्र विधवति सुखान्नं, सुखान्नं विधुरित्वाचरति मनोऽन्नं भवति
इत्यादौ साम्यस्य गम्यत्वात् कथं लक्षणगमनमिति चेन्न । दृष्टान्तेत्यादौ लुप्तादेवाभात् प्रति-
सम्भानात् कर्मादादेरिव लुप्तप्रत्ययप्रतिसम्भानात् साम्यस्य वाच्यत्वाङ्गीकारात् । एवं समा-
सोऽप्युपमावाचकः । यदि लक्षणं “साम्यं वाच्यं वाक्यैक्यं उपमा इयोः” एवं स्यात् अत्रै-
धर्म्यमिति प्रसिद्धं स्यात्, तदा व्यतिरेकेऽप्युपमानलक्षणगमनादतिव्याप्तिः स्यात् । उपमा-
नादुपमेयस्याधिक्यं नूतनतायां वा व्यतिरेकालङ्कारीभवति, अत्र व्यतिरेकपदेनैकवाक्य-
गतव्यतिरेक एव ग्राह्यः, यथा “अकलङ्कितं सुखं नास्ति न कलङ्कितं किमुदया” इति अत्रा-
कलङ्कितमुपमानस्य कलङ्कितमुपमेयस्य वैधर्म्यं । नन्वत्र साम्यस्य वाच्यत्वेऽपि तस्य नञा
सुखे सम्बन्धाऽभावयोधादुभयसम्बन्धित्वमेव नास्ति कथमवोपमाप्रसक्तिरिति चेन्न, सुखं
चन्द्रसाधर्म्याधासम्भवेन नञा सुखस्यात्कर्मातिशयप्रतीतिमात्रं स्यात्पदार्थात् ।
न चाव्यवोपमाव्यतिरेकयोः साध्यर्थम् भेदप्रतीतिविवेचिणे सादृश्यप्रतीतिजन्यवैधर्म्यस्य

सा पूर्णा यदि सामान्यधर्मं श्रीपम्यवाचि च ।

उपमेयद्वीपमानं भवेद्वाच्यम्—[२]

सा उपमा, साधारणधर्मोद्भवोः सादृश्यहेतुगुणक्रिये मनो-
ब्रत्वादिः, श्रीपम्यवाचकमिवेत्यादि, उपमेयं मुखादि, उपमानं
चन्द्रादि । (३)

तिरोहितत्वात् । यदि उपमालक्षणे “वाक्यैक्ये” इत्यस्यातिर्भवेत् तदा उपमेयो-
पमायां लक्षणगमनादतिव्याप्तिर्भवेत्, यस्य कस्यचिदेकत्र वाक्ये उपमानस्य वाक्यान्तरे
उपमेयत्वे उपमेयोपमालङ्कारो भवति यथा “मतिरिव, कमला कमलेन मति” रित्यादि
अथ श्रीमतीसुखत्वं साधर्म्यं वाक्यान्तरं प्रतिपाद्यते । तथा लक्षणे इथोरित्यस्यालक्षणे
अनन्वयेऽप्युपमासम्भवादतिव्याप्तिर्भवेत् । “एकश्रेयोपमानोपमेयलक्षणम्” यथा
“चन्द्रश्चन्द्रातन्दः शरत्समुदधीयसः” इत्यादि, अनेकश्रेयं चन्द्रस्यातन्दत्वं साधर्म्य-
मित्यर्थेन प्रतिपाद्यते । इत्यमर्यालङ्कारत्वे सतीति विशेषणमनन्वयमुपयोजनीयमर्थवा-
चकमपि तत् प्रकरणात् प्राप्तमेव, तेन गौरिव गवय इत्यादौ सद्यपि साधर्म्यं नोपमाल-
ङ्कारः वैविचयाभावात् । ततश्च साधर्म्यपदेन वैविचयजनकं साधर्म्यं याज्यम्, अतएव
रश्मिङ्गाधरे “सादृश्यं सुन्दरं वाक्याद्योपमालङ्कारमुपमालङ्कतिः” इत्युपमालक्षणे सुन्दर-
मिति सादृश्यविशेषणमुपनयनम्, सौन्दर्यं चमत्कृत्याधायकत्वं, चमत्कृत्यशानन्दविशेषः
इति व्याख्यातश्च, वैविचयालङ्कारजनकत्वे च रूपकादिस्थले नोपमालङ्कारप्रसङ्गः,
तच्च रूपकादिवैविचयस्यैव चमत्कारातिशयजनकतया तेनोपमावैविचयस्य विरोधाभावात् ।

(१) उपमास्थले च उपमानं उपमेयं साधारणधर्मः श्रीपम्यवाचकश्चेति त्रुट्य-
नपेक्ष्यते । उपमेयतेऽनेनेत्युपमानं साधारणधर्मश्चेति प्रसिद्धः पदार्थः चन्द्रादिः,
उपमेयते यत् तदुपमेयं, साधारणधर्मवत्तया वर्णनीयं बन्तु मुखादि, उपमेयं उपमाने
उपमेयं च सकृदोपमेयं साधारणधर्मः यस्य धर्मस्य सम्बन्धादुपमा क्रियते इत्यर्थः, अथ
गुणक्रियादिरूपः यथा मनोऽश्लादिः । श्रीपम्यवाचकश्च इत्यादि । तथाच कमलमिव मुखं
मनोऽश्लवत् कमलमुपमानं, इव श्रीपम्यवाचकं, मुखं उपमेयं, मनोऽश्लं साधारण-
धर्मः, मनोऽश्लधर्मसम्बन्धात् तद्वत्तया प्रसिद्धेन कमलेन मुखमनुमीयते । यच्च उपमायां
साधारणधर्मोदिततुल्यं वाच्यम् (शब्दोपास) भवेत् सा पूर्णोपमा । अनयत् अष्टम् ।

वत्सरगणना ।

अहो गतः पुनरनेन डिसेम्बरमासेन सहापरः पञ्चषष्ठाधिकत्रिंशत्तद्विंशत्यक्षकः संवत्सरनामा समयस्यांशविशेषः खृष्टधर्मावलम्बिनां विद्योदयस्य च । विद्योदयोहि आर्य्यभाषारचित आर्य्यधर्मानुगतश्च, तत् कथं वत्सरगणनायां खृष्टधर्माणामनुकारी, कथं वा शाकसंवत्प्रभृत्यस्मद्देशप्रचलितेष्वपि बहुषु संवत्सरेषु तान् प्रति विद्योदयस्य महत्तनास्था, एवं बहुधा पृष्टा अपि वयं विद्योदयमद्यापि खृष्टसंवत्सरानुसारत एव प्रकाशयामः । एतत्कारणन्तु वत्सरगणना सर्व्वथा लौकिक्येव, सा च सर्व्वत्र राजप्रवर्त्तिता एव मान्या भवति । यस्य यदा राजता तदनुसारिख्येव वत्सरगणना प्रवृत्ता भवति । रामेण या वत्सरगणनारीतिः प्रवर्त्तिता युधिष्ठिरसमये सा विलुप्ता, युधिष्ठिरसमये च या प्रवृत्ता विक्रमादित्यराजतायां सापि विलुप्ता ; एवं क्रमेण मान्यातुरारभ्य नानाविधैव वत्सरगणनास्मिन् भारते प्रवृत्ताभवत्, तथा सर्व्वत्रैव सामयिक-राजप्रचलितैव समाहृता जाता, तदस्माभिरपि कथं शिष्टाचारस्वरूपो भवेत् ।

किञ्च येन केनचित् राज्ञा प्रचारिता हि वत्सरगणना तत्तद्राजशक्त्यादीनामभावे काले विलुप्ता भवति, यथा रामादीनां वत्सरगणनाविलोपः । खृष्टीयवत्सरगणना तु धर्मा-

मूला ततः शीघ्रं तद्विलोपसम्भावनापि न येन कदाचिदपि
विद्योदयस्य समयभ्रान्तिर्भवेत् ।

अपिच वत्सरगणना हि सूर्यं परिवेष्टा पृथिव्याः पृथिवीं
वा परिवेष्ट्य सूर्यस्य सङ्गदृष्टमणानुसारत एव क्रियते । तत्र च
येन पथा पृथिवी सूर्यं परितो भ्राम्यति सूर्यो वा पृथिवीं स
राशिचक्रमिति कथ्यते, स च राश्यनुसारतो द्वादशधा नक्षत्रा-
नुसारतश्च सप्तविंशतिधा विभक्तः । तत्र प्रथमो राशिर्मेघः,
प्रथमं नक्षत्रं अश्विनी, एतयोः प्रथमतः प्रवृत्तौ कीदमनुमीयते
यत् पूर्वं कस्मिन्नपि समये मेघाश्विन्या एकत्रैवास्मितेऽभूताम्,
परमिदानीं तयोः प्राण्मासिकमन्तरं जातम् । आश्विन-
मासिक-पौर्णमास्यां सूर्योऽश्विनीमभिप्रैति वैशाखे च मेघम् ।
ततश्च राशेर्व्यापकत्वादेव इदानीं मेघादारभ्य वत्सरगणना
क्रियते न त्वश्विनीतः । श्रूयते उद्ग्रप्रदेशे इदानीमपि अश्विनीत-
एव वत्सरगणना क्रियत इति । भवत्वेवं स्थिते यदा यदा-
श्विनीतो मेघस्यान्तरमभवत् तदा तदैव वत्सरगणनारम्भोऽपि
समयमेवमगमत् । इत्यं कदाचिदग्रहायणोऽपि संवत्सर-
प्रवर्त्तकमास आसीदिति तन्नामतस्तथा “मासानां मार्ग-
शीर्षोऽहं” इति गीतावाक्यतश्च प्रतीयते । अथवा अग्रहायण
इत्यस्य यदि ह्रायनस्य वत्सरस्य पूर्ववर्त्ती मास इत्येवम् अर्थः
क्रियेत तदा पौषाद्वत्सरगणना न सम्भक् शास्त्रविरुद्धा ।

मानवधर्मशास्त्रम् ।

(पूर्वप्रकाशितानन्तरम्)

दायतत्त्वम् (अवतरणिका) ।

उदाहृतत्वमाकर्ण्य नारदो मुदितोऽब्रुवत् ।
 साधु साधु महाभाग ! चरितार्था मम श्रुतिः ॥
 एतद्धि शास्त्रं परमम् एष धर्मः सनातनः ।
 श्रेयश्च परमन्त्वेत-दनुगानां मतिर्मम ॥
 परमत्र तु सन्देहा बहुधा ये समुत्थिताः ।
 महर्षे ! कृपया तान् मे क्लृप्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥
 एवमुदाहितानान्तु भविष्यन्ति च ये सुताः ।
 कीदृशी भविता तेषां गतिस्तद्वद सुव्रत ॥
 जातिः का भविता तेषां गोत्रशास्त्रे च के पुनः ।
 वंशश्च कीदृशो ब्रह्मन् ! मर्यादा चैव कीदृशी ॥
 संस्काराः कीदृशाश्चापि कति वा वद मे पुनः ।
 संस्काराणाञ्च कर्त्ता को विधिश्च कीदृशो भवेत् ॥
 कस्तान् विवर्द्धयेत् बाल्ये, शिष्येच्छैश्वरेऽपि वा ।
 तारुण्ये कुत्र तिष्ठेयुर्हरेयुः कस्य वा धनम् ॥
 व्याघ्रादिकञ्च यत् सर्व्वं कार्य्यं वै पैतृकं स्मृतम् ।
 निर्दिष्टजनकाभावे कुर्य्यस्ते कथमत्र वा ॥

धर्मशास्त्रस्य वचनं पिण्डं दत्त्वा धनं हरेत् ।
 अदत्त्वा च पुनः पिण्डं कः कस्य धनभाग्भवेत् ॥
 वार्षके च तथा पित्री रोगापज्जडतादिषु ।
 कस्तौ सेवेत विप्रेन्द्र निवसेताच्च कुत्र तौ ॥
 स्त्रीणां गर्भाद्यवस्थासु कथं वा परिपालनम् ।
 भविता वद वेदज्ञ स्थिरमेकं पतिं विना ॥
 का वा स्वाभाविकी तासां जीविका तव सम्प्रता ।
 यामाश्रित्य वर्त्तयेयुः स्त्रैरिष्टः क्षेममन्तरा ॥
 एते चान्ये च बहवः सन्देहा मम चेतसि ।
 समुत्पन्ना महाभाग कृपया ह्निन्धि साम्प्रतम् ॥
 शुल्वैतन्नारदवचो भृगुः स तपतां वरः ।
 उवाच साधु साध्विति शिरः सञ्चालयन् मुहुः ॥
 एते प्रश्ना गभीरार्थाः पृष्टा येऽथ त्वयानघ ।
 सर्व्वेषामुत्तरं दातुं न मे शक्तिश्च विद्यते ॥
 तथापि गौरवात्तात तवैव मुनिपुङ्गव ।
 मयाद्य कथ्यते किञ्चिदुपयाशक्त्यवधीयताम् ॥

[क्रमशः ।

बालबोधनी ।

(पूर्वप्रकाशितानुसरम्)

गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी सभ्रमाद्यस्य ।

तेनाम्बा यदि सुतिनी वद बन्धा कीदृशी भवति ॥

अन्वयः—गुणिगणगणनारम्भे (गुणवतां संख्यानप्रसङ्गे)

सभ्रमात् (त्वरया) यस्य कठिनी (खटिका) न पतति (भ्रमा-
विति शेषः, यमुद्दिश्य भूमौ कठिनीपाती न क्रियते इतरर्थः)
तेन (पुत्ररूपेणेति शेषः) अम्बा (माता) यदि सुतिनी (पुत्रिणी)
(भवेदिति शेषः), तदा बन्धा (अजातपुत्रा) कीदृशी (किंविधा)
(भवति), वद (कथय) ।

भावार्थः—अस्मिन् विपरिवर्त्तिनि संसारे नियतमेव कति-
कति-मनुजानां जलवुदुवदवदुत्पत्तिर्विनाशश्च भवति कस्मान्
गणयति। योहि मनुष्यशरीरमधिगत्य न मनुष्यत्वप्रतिपादकान्
दया-दाक्षिण्य-बुद्धिमत्ता-शास्त्ररति - विवेचकत्वादिधर्मरूपान्
गुणान् लभते, न स मनुष्यमध्ये गण्यते । तथाच “आहार-निद्रा-
भय-मैथुनञ्च सामान्यमेतत् पशुभिर्नराणां, धर्मो हि तेषामधि-
को विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः ।” धर्मशब्देनात्र
मनुष्यत्वं तत्प्रतिपादका गुणा वा ग्राह्याः, गुणविहीना हि

मनुजाः पशव एव, न तेषां कापि गणना क्रियते । गणना हि गुणवतामेव भवति, गुणिगणमध्ये यस्य गणना न भवति, स मनुष्योऽपि न, अतएव समुत्पन्नेन तेन माता न कथमपि पुत्रवतीति कथयितुं शक्यते, अपत्यं प्रसूयापि सा विशिष्टपुत्राभावतया बन्ध्यासमाना एव भवति, मूर्खपुत्रेण न कोऽप्युपकारो भवतीति भावः ।

वाच्यपरिवर्त्तनं—गुणिगणगणनारम्भे न पत्यते कठिन्या सभ्रमाद् यस्य । तेनास्वया यदि भूतिन्या (भूयेत) उद्यतां बन्ध्या कीदृश्या भूयते ।

व्युत्पत्तिः—गुणिगणगणनारम्भे (गुणिनां गणः (समूहः) तस्य गणनाया आरम्भः (उपक्रमः) तस्मिन्); न (अव्य, निषेधार्थकं); पतति (क्रि, कर्त्तृ कठिनी, पत + लट् ति; लटि पपात, लुङि अपतत्, लङि अपतत्, विधिलिङि पतेत्, लृटि पतिष्यति, लोटि पततु, भावकर्मणोः लटि पत्यते, लिटि पेत, लुङि अपाति, लङि अपत्यत, विधिलिङि पत्येत, लृटि पतिष्यते, लोटि पतताम्); तेन (धान्येन धनवानिति वदभेदे द्वितीया); अस्वा (कर्त्तृ, भवेदिति क्रियापदमूहम्); यदि (अव्य); सुतिनी (अस्वा-वि, सुतो विद्यतेऽस्या इति वृत् + ततो ङीप्), वद (क्रि, कर्त्ता त्वमिति ऊङ्गम्, वद + लोट् हि, लटि वदति, लिटि उवाद, लुङि अवादीत्, लङि अवदत्, विधिलिङि वदेत्, लृटि वदिष्यति, लोटि वदतु; भावकर्मणोः लटि

उद्यते, लिटि ऊदे, लुङि अवादि, लङि औद्यत, विधिलिङि उद्येत, लृटि वदिष्यते, लोटि उद्यताम्) ; वन्ध्या (कर्त्ता, क्रिया भवति) ; कीदृशी (बन्ध्या वि, क इव दृश्यते या सा किम् + दृश् + टक्ङीप्) ; भवति (क्रि, भू + लट् ति ; लिटि बभूव, लुङि अभूत्, लङि अभवत्, विधिलिङि भूयात्, लृटि भविष्यति, लोटि भवतु, भावकर्त्तृणोः क्रमेण भूयते, बभूवे, अभवि, अभूयत, भूयेत, भविष्यते, भूयताम् ।

अस्मिन् श्लोके आर्याच्छन्दः, तस्याः पूर्वार्धे त्रिंशन्मात्राः, परार्धे सप्तविंशतिर्मात्राः भवन्ति, परमस्मिन् पूर्वार्धे जनत्रिंशन्मात्रा इति कुन्दोभङ्गः “गुणिगणगणनारम्भे न हि पतति कठिनी सम्भ्रमाद् यस्य, यद्वा गुणिगणगणनारम्भे निपतति कठिनी न सम्भ्रमाद् यस्य, अथवा गुणिगणगणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमं यस्य” इति कृते न कश्चिद्दोषो भवति ।

[क्रमशः ।

पुस्तकप्राप्तिः ।

वयमतीव-कृतग्रहदयेन भट्टपल्लीनिवासि-श्रीयुक्त-रामचन्द्र-भट्टाचार्य-प्रणीतस्य भरतविलाप-नामकस्य वङ्गभाषा-विरचितस्य कस्यापि नाटकस्य प्राप्तिं स्वीकुर्मः । अस्य नाटकस्य वस्तु महत्, महत्तरैश्च कविपुङ्गवैः समालोचितपूर्वम्, नायकस्य स प्रसिद्ध-धीरोदात्तो रघुपती रामचन्द्रः भारतीयानामिष्टदेवः । तेनास्माकं हृदयमेवमाकृष्टं यथा तन्नामश्रवणेनैव हृदयमाद्री-भवति । एवं स्थिते नाटकस्यास्य समालोचनं न सम्यक् सम्भाव्यते । किञ्च नाटकमिदमेतेषु दिवसेषु यान्यपराणि सहस्राणि दृश्यकाव्यानि वङ्गरङ्गाङ्गणे दर्शितानि भवन्ति तेष्वपि न कथमपि हीनपदवीमर्हति । अत्र गर्भाङ्क-नेपथ्य-स्वगताद्यावश्यक-नाट्योक्तानि सर्वाण्येव सन्ति, विदूषकश्च वर्त्तते, भाषा च अन्यकतुर्मातृभाषा, तदस्मिन् न किञ्चिदपि न्यूनत्वं दृश्यते, अस्ति च क्वचित् क्वचित् अन्येभ्योऽपि किञ्चिदाधिक्यम् । वस्तुतः यन्य-कतुरियं प्रथमा कतिरित्यत्र सर्वथा निर्दोषत्वं न कथमपि सम्भवति, यन्यकारस्यास्माकं सुपरिचित इति विदितमस्ति स प्रथमे वयसि वर्त्तते इति, अत आशास्महे यदा पुनः पुनरनुशीलनेन तस्य रचनाभ्यासो वयञ्च परिपाकमेष्यति, तदास्य लेखनीतः साधुकाव्यानामाविर्भावो भविष्यतीत्यलम् ।

लिङ्गव्यूहः ।

(एकार्थकानां रूपभेदे भिन्नलिङ्गतोदाहरणानि)

शब्दानां	पुंलिङ्ग- रूपाणि	स्त्रीलिङ्ग- रूपाणि	पुं.स्त्री- रूपाणि	पुं.स्त्री- रूपाणि	स्त्रीलिङ्ग- रूपाणि	शब्दार्थं	वक्तव्यविशेषाः
अंग(किरण)- वाचकानां	किरण, चख, मयख, कय, गमखि, घृणि, रसि, धलि, ठणि, मन्नि, सात्र, कर ।	दीधिति	०	मरीचि	०	०	०
अनु(स्त्व)- वाचकानां	स्त्व	सुनधिरः	०	कुस	०	०	०
अहति(दान)- वाचकानां	त्याग	अहति	विहापन, दान, उत्सर्जन, विसर्जन, विश्रापन,	०	०	०	०

दयोर्मरीचिः
क्षिरणादति
त्रिकाख्येव ।
मरीचिर्नृषिभेदे
ना गमसावनपुं-
सकमिति चेदित्यौ

शब्दानां पुं. स्त्री. पुं. स्त्री. पुं. स्त्री. स्त्री. स्त्री. विविक्तप्राणि अर्थे अक्षयविशेषः

स्त्री. वितरक,
कार्येन,
मतिपादन,
प्रादेशन,
निर्वापण,
अपवर्जन ।

अक्षय(अक्षयम्)

—पाप

शब्दानां

पापसा

पाप,
विलिप्त,
रुक्मप,
कलुष,
ठगिन,
एत, अक्ष,
अक्षय,
(अक्षयम्),
दुरित,
दुष्कृत ।

अक्षयशो(युक्त)

शब्दानां

पाप

अक्षयशो

कृतम्

युक्त

• [अक्षयः] •

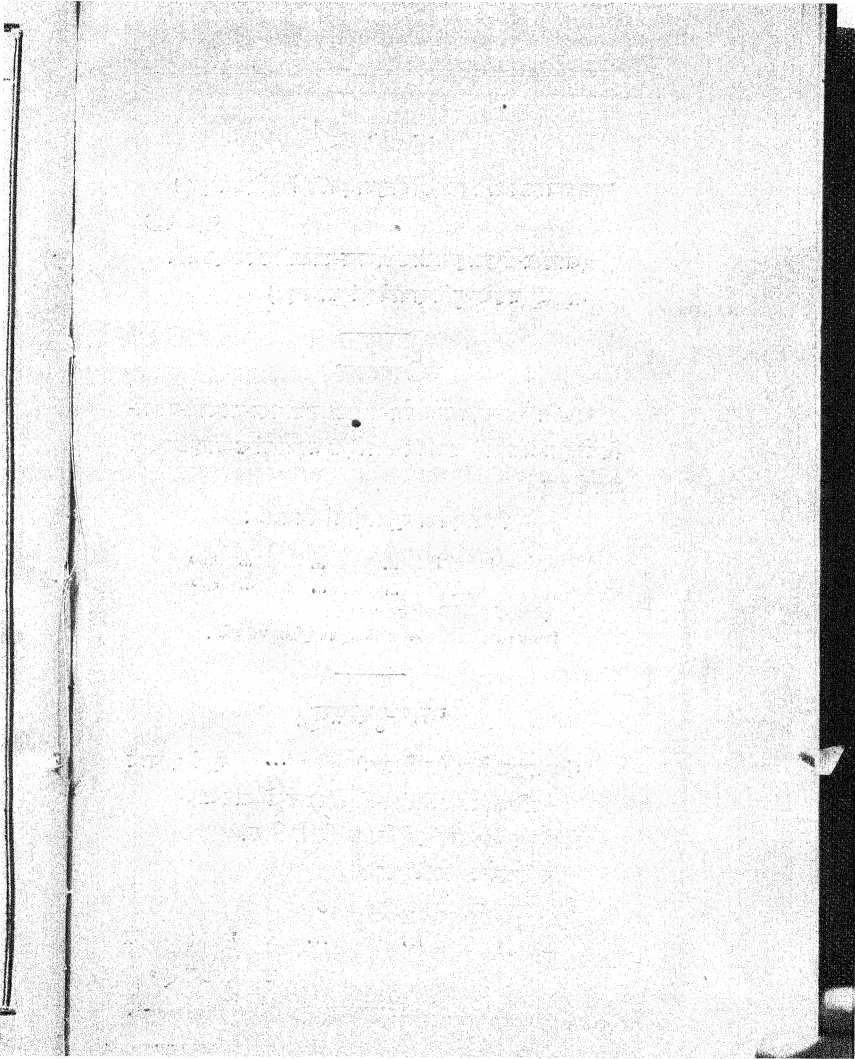
प्राप्तपत्रम् ।

प्रवासिलिपिः ।

राकासुधाकरमयूख-विदूतचित्ता
 सन्तापिता मलयसम्भव-शीतवातैः ।
 कश्चित् कपोलकलितालसपाणिवल्ली
 संस्मृत्य मां व्रजसि दैन्यमदृश्यरूपे ॥ १ ॥
 यस्याः पतिः प्रियसखि ! प्रतिवासरान्तं
 दूरस्थितः स्मरति मामतिमानखेदः ।
 किं युक्तमङ्गपरिभूषणमद्य तस्याः
 ब्रूये प्रसाधनकारीमिति किं वयस्याम् ॥ २ ॥
 राज्ञो निरन्तरमदीयविभावनायां
 निद्रासुखे क्षणमुपस्थित एव कच्छात् ।
 स्वप्नाहितप्रियवपुःपरिरक्षणार्थं
 किं व्यान्त्रि बाहुलतिकां क्षिपसि प्रसुम्भे ॥ ३ ॥
 एकाकिनी शयनसन्ननि मां विलिख्य
 भूमौ विसुम्भहृदये ! हृदये निधातुम् ।
 किमूढता प्रियसखीक्षणशङ्कया वा
 निर्यासि तच्चिलयतस्तपया सकम्पा ॥ ४ ॥

हस्ते निधाय वदनं नयनं धरायां
 मत्पूर्वचित्रिततनुं हृदयेऽय कञ्चित् ।
 संस्मृत्य तत् सुखदिनं विरहाग्निदग्धम्
 आर्द्राकरोपि हृदयं नयनोत्थनीरैः ॥ ५ ।
 किं वा प्रिये ! नयनवर्त्म-नितान्तदूरं
 याते मयि स्मरसि तन्नहि सौख्यगर्वात् ।
 मत्प्रेमपूर्णहृदयं हृदयस्थिते ! ऽय
 प्रेमासदे सृजनता भुवि दुर्लभा यत् ॥ ६ ।
 त्वच्चिन्तया मम निरन्तरमेवमङ्गं
 शोषं प्रयाति नितरां किमहं तवापि ।
 प्रक्षामदेहलतिकां पुनरप्यनेन
 गाढं कदापि परिपीड्य मुदं प्रयामि ॥ ७ ।
 एवं विचिन्त्य बहुधा निशि वीतनिद्र-
 क्षिते निधाय तव मूर्त्तिमनल्यकान्तिम् ।
 आशाजलेर्विरहवह्निमलं निषिच्य
 प्राणान् कथञ्चिदपि सम्प्रति धारयामि ॥ ८ ।

श्रीममघनाथ-काव्यतीर्थात् ।

विज्ञापनम् ।

प्राकृतव्याकरणमिङ्गलण्डीयानुवादसहितं सुद्वितमभूत् ।

मूल्यं १॥

(लाहौर-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष-लालामेहरचन्दसमीपे
प्राप्तव्यं, ग्रन्थेच्छुभिस्तत्रावेदनं कार्यम् ।)

विशेषद्रष्टव्यम् ।

सम्प्रति २४-परगणान्तर्गत-नैट्वाटी-समीपस्थ-भट्टपत्नी-ग्रामा-
विद्योदयः प्रकाशते, इतः परं पत्रादिकं भट्टपत्नीं सम्पादकसमीपे
प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य सूत्रादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं १॥००

“ पञ्चाद्वयं १॥००

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिः १० परिमितमूल्येन सुद्विता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

संस्कृतश्रुतबीधः (छन्दोग्रन्थः) मूल्यं २ आनि

(कलिकातास्थ-गिरिश-विद्यारत्न-ग्रन्थे प्राप्तव्यः)

हिन्दोक्त्याकरण (वाङ्मानीदिनेर हिन्दी शिक्षा

करिवार प्रधान उपयोगी)

कलिकाता क्यानिंग लाइब्ररीते

प्राप्य)

...

...

मूल्य ॥० आनि

डाकमाग्न २०

श्रीं

Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

भट्टपल्लीतः प्रकाशितञ्च ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विशदाम्बुजवासिनी सुमनसाश्वनसामभिनन्दिनी॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्याद्विद्यातिमिरभुवि ॥

खण्डं १३] नवम्बर १८८४ [११ सङ्ख्या

सूची

अनुकृतिः	२४६—२५१
बालवीधनी	२५१—२५२
विजयोत्सवभाषणः	२५२—२५६
पञ्चनद मन्त्राविद्यालयस्य	२५६—२५८
प्राप्तपत्रम्	२५८—२६०
साहित्यदर्पणः	५३—५६

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारत्न स्त,

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नेन मुद्रितः ।

[illegible]

साहित्यदर्पणः ।

अलङ्कारपरिच्छेदः ।

अस्य चेति अस्य च विचालङ्कारस्य, तथाविधस्य पद्यादिसङ्ग्रहस्य लिपीनां वर्ण-
संस्थानानां सन्निवेशविशेषस्य रचनाविशेषस्य वर्णेन चमत्कारविधायिनां वर्णानां तथा-
विधः श्रोत्राकाशसमवायविशेषः कर्णरससम्बन्धविशेषस्तद्वर्णेन चमत्कारविधायिभिः
श्रोतविश्लेषकारिभिर्वर्णैरभेदीपचारात् (एकरूपतयावभासनात्) पद्माद्याकारसन्नि-
वेशविशेषमालोक्य वक्त्रा ये वर्णा उच्चार्यन्ते तेरेव श्रोतृणां श्रोत्रे पद्माद्याकारवर्णस्तीमो
जन्वते, कार्यकारणयोरभेदीपचारेण जन्मवर्णानामपि विचालङ्कारसम्भव इत्यर्थः ।

मारमेति—सा वान्ता (मनोहारिणी स्त्री) मे (मम) अस्तु रसा लक्ष्मीः सा (अस्त्विति
शेषः) कौटुम्भी सा मारमासुषमा मारस्य सा लक्ष्मीः तस्या इव सुषमा (परमा शोभा)
यस्याः सा, चारुरुषा (मनोहरकान्त्या) मारवधूतमा मारवध्वा रतिरप्युत्तमा, मातधूतं-
तमावासा (अष्टद्वीतधूतं तमगृहा) इत्यन्वयः । एषोऽष्टदलपद्मवन्तः दिग्दलेषु (पूर्वादि-
दिक्षु स्थितेषु पर्वेषु) निर्गमप्रवेशाभ्यां (अनुलोम-विलोम-पाठाभ्यां) वर्णः द्विष्टः एकरूपाक्षरः,
विदिग्दलेषु (कोणस्थितेषु पर्वेषु) अन्यथा (कचित् प्रवेशः क्वचिन्निर्गमस्तेन तेषु वर्णैः न
द्विष्टः) कर्णिकास्थितमक्षरान्तं द्विष्टं (एकरूपमेव) । अष्टदलपद्मवन्तप्रयोगो यथा “अष्टसु-
दिक्षु वितताष्टदलं पद्मं”, लेख्यम्, तत्कर्णिकायां श्लोकस्य प्रथममक्षरं लेख्यं, ततश्च
पूर्वादिदिग्दलेषु प्रदक्षिणक्रमेण द्वौ द्वौ वर्णौ लेख्यौ, एवं सप्तदशनिरक्षरैः पद्मं भवति ।
तत्र कर्णिकान्तस्थवर्णोपक्रमेण प्राच्यदले पश्चात् प्रवेशेन दक्षिणदले निर्गमप्रवेशाभ्यां
नैऋतदले निर्गमेण पश्चिमदले प्रवेशनिर्गमाभ्यां वायव्यदले प्रवेशेन उत्तरदले निर्गम-
प्रवेशाभ्यां ईशानदले निर्गमेन प्राच्यदले पश्चात् प्रवेशेन श्लोकः पाठ्यः । कर्णिका-
वर्णस्य लटावध्या पाठः । तदुक्तं—वर्णद्वयेन चैकैकदलभूतदलाटकम्, सर्वोत्तराक्षवर्णेन
पद्मं स्यात् कृतकर्णिकमिति ।

“काव्यान्तर्गडुभूता या सा तु नेह प्रपञ्चते ।

रसस्य परिपन्थित्वान्नालङ्कारः प्रहेलिका ॥

उक्तिवैचित्र्य-मात्रा सा च्युत-दत्ताक्षरादिका ॥”

च्युताक्षरा दत्ताक्षरा च्युतदत्ताक्षरा च । उदाहरणं—

“कूजन्ति कौकिलाः साले यौवने फुल्लमम्बुजम् ।

किं करोतु कुरङ्गाक्षी वदनेन निपीडिता ॥”

अत्र रसाल इति वक्तव्ये “साल” इति रद्धुतः । “वने” इत्यत्र “यौवन” इति ‘यो’ र्दत्तः । “वदनेन” तात्र मद्दनेनेति ‘म’ र्द्धुतो ‘वी’ दत्तः । आदिगद्दात् क्रियाकारक-गुत्यादयः । तत्र क्रियागुप्तिर्यथा—

“पाण्डवानां सभामध्ये दुर्योधन उपागतः ।

तस्मै गाञ्च हिरण्यञ्च सर्वाण्यभरणानि च ॥”

अत्र ‘दुर्योधन’ इत्यत्र ‘अदु’ ‘यी’ ‘ऽधन’ इति अदुरिति क्रिया गुप्ता । एवमन्यत्रापि (१) ।

(१) काव्यान्तः (काव्यानां मध्ये) या गडुभूता विपमयन्त्रित्वा, अकिञ्चित्कलीत्यर्थः, इह (काव्यालङ्कारविचारप्रकरणे) सा तु न प्रपञ्चते (प्रपञ्चेन विस्तरेण कथ्यते), रसस्य परिपन्थित्वात् विलम्बेन बोधजनकत्वात् प्रहेलिका अलङ्कारी न अलङ्कारमध्ये गणयितुं न योग्य इत्यर्थः । ननु तत् कथमन्यत्रालङ्कारमर्थं गणिता सा इत्याशङ्काह, सा प्रहेलिका उक्तिवैचित्र्यमात्रा, उक्तिवैचित्र्यस्य विविधतामात्रप्रतिपादिका न तु निश्चिन्तास्य-जनिका इति । ततश्च यत् किमपि वैचित्र्यमलङ्कारद्वयमिदधानानाम्प्रतिऽस्यालङ्कारत्वमिति भावः । तस्या भेदानाह च्युतदत्ताक्षरादिका च्युताक्षरा, दत्ताक्षरा, च्युतदत्ताक्षरा च ।

प्रहेलिकायाः सामान्यलक्षणं यथा काव्यादर्शटीकायां—प्रहेलिका तु सा ज्ञेया वचः संवित्कारि यत् । अभिप्रेतायै संवरणकारिवचनविन्यासः प्रहेलिकेति सामान्यलक्षणम् ।

तत्र क्रियागतस्यादाहरणं मूलं प्रदत्तं अपि अत्रात् दृश्यते

स्तन जघनभराभिरासमन्दं गमनमिदं मदिरारुणे वपायाः ।

कथमिह सहा विलोकयन्ती सदनशरज्वरज्वरा युवानः ॥

अत्र जघनभराभिरासमन्दं मदिरारुणे वपाया गमनं विलोकयन्ती च युवानः कथमिह
यूयं सदनशरज्वरज्वरा न 'स्त' इति सम्बन्धः, स्त इति क्रियापदं युयं, स्तनमन्दं न
जघनसामिध्यात् गोपितं क्रियागूढमिदम् । कारकगूढं यथा

“पिवतस्ते शरावित् वारि पिवतस्ते हृदये केन दुर्विदग्धेन इमौ शरी विनिवेशितौ

केनमौ दुर्विदग्धेन हृदये विनिवेशितौ ॥

हे एण ! कस्तारशीतलं वारि पिवतस्ते हृदये केन दुर्विदग्धेन इमौ शरी विनिवेशितौ
इति सम्बन्धः । अत्र शराविति कथं कारकस्य गूढत्वात् कारकगूढम् । सम्बन्धगूढं यथा
न तवागोरसामिधं चेतः कस्यात् प्रकृष्यसि ।

अस्थानरुदितरेभिरलमाजीहितैश्च ॥

हे आजीहितैश्च मे आगः (अपराधः) न, चेतः रसामिधं, कस्यात् (हेतुः)
प्रकृष्यसि ? एभिः अस्थानरुदितैः अलम् इति सम्बन्धः । अत्र 'मे' इत्यस्य सम्बन्धपदस्य
'आग' इत्यस्य धीमात् न्येति ह्यधीमास्या गोपितत्वादिदं सम्बन्धगूढम् ।

पादगूढं यथा “युत्रियदमामिनो तारसंरावविहतयुतिः ।

हेतोयुमाजा ग्रथमे—

अत्र पूर्वोक्तैस्त्रितैर्द्वितीयप्रथमसप्तमपञ्चमेकादशनवमत्रयोदशषोडशाचरेयतुर्थपादगूढ-
सहाय्यः, यथा विद्युतामिव संहतिरितीदं पादगूढम् ।

वस्तुगूढं यथा “पानीयं पातुमिच्छामि लतः कमलजीवने ।

यदि दास्यसि मेच्छामि न दास्यसि पिबाम्यहम् ॥”

हे कमलजीवने लतः पानीयं पातुं इच्छामि, यदि दासी असि न इच्छामि, यदि न
दासी असि तदा अहं पिबामि इति सम्बन्धः । अत्र दास्यसीत्यत्र दासी अस्तीति हेदात्
दासीलक्षणेन वस्तुनो गूढत्वादिदं वस्तुगूढम् ।

काव्यादर्शे प्रहसिकाप्रकाराश्चादुष्टादुष्टाश्चेति विविधाः कल्पिताः । तत्रादुष्टायाः
वञ्चिता-प्रसूतिता-पक्षपा-नामानकृता-निष्ठतायाः शोडशभेदाः सोदाहरणं दृश्याताः,
दुष्टायास्तैव कथितम् “दुष्टप्रहसिकाद्यानाक्रूरघोताश्चतुर्दश” तैः पूर्वोक्तैश्चैव । अनयाः
चतुर्नाञ्चरा-दनाञ्चरा-चतुर्दनाञ्चरा-विन्दुमतीप्रध्वयः इति केचित् । गुप्तादीनामप्यत्र-
वान्तर्भाव इत्यनेन । अधोताः पठिता इति तदीक्षा । काव्यादर्शे वञ्चितादीनां लक्षणे सोदा-
हरणानि दृष्टव्यानि, प्रहसिकाप्रपञ्चस्य गत्यन्तरीयनभिमतत्वाद् वयं तूष्णीं भवामः ।

इति मृच्छालङ्कारविनोदः ।

अनुकृतिः ।

ब्रह्म खलु क्रमविकाशव्यसने निरन्तरपरिवर्त्तिनि जगती-
मण्डले यदुन्नतेः प्रधानमुपकरणमितरङ्गीक्रियते विचक्षण-
सार्थेन, अधुना च तिरोभूतायां यस्य विधानरीताविदमेव
त्रिलोकीचक्रमापद्यते प्राचीनतमाम् पाशवप्रधानामवस्थाम्,
अभूतपूर्वामज्ञातचरीमचिन्त्यपूर्वाञ्च कामपि नवीनां वा,
यच्च बालकानामुपाध्यायः, असभ्यानामाचार्यः, नीचानामुत्-
कर्षसोपानम् ; हन्त भोस्तस्यैवानुकरणस्य साम्प्रतमवलोक्य
विषयापकर्षमनुचिकीर्षापरमविक्षेपेण शिचितवङ्गीययुवसु, दुनो-
तितरामस्माकं चेतः । परन्त्वनुकरणसामान्यमेव जुगुप्समानाः
सुतरामस्य चाविश्वेयतान्मतिपादयन्तः प्रौढिवादमात्रपराः
यदन्तरेण बुद्धिः, विद्या, वाणिज्यं, योगाभ्यासः, किं बहुना
वाक्शक्तिरपि न परिष्कुरति, यच्च मूलभित्तिरङ्गलीयाना-
मभ्रंलिहस्य सभ्यताप्रासादस्य, यच्च वीजं जलनीयपाण्डित्य-
महापादपस्य, तदिदं किमनुकरणमिति न मन्यन्ते, मन्यन्ते
चेत् कथङ्कारमात्मीयमेकदेशदर्शित्वदीपमनुवर्त्तमाना (स्वाव-
दम्भायन्ते) नावलम्बन्ते तूष्णीम् इति विव्रम् । हंहो शिचित-

वञ्जीयतरुणाः । चिन्ताशीलता यमसहिष्णुता नैपुण्यमध्यवसाय-
शानुक्रियन्तामिति एवमादयो गुणा युष्माभिरङ्गलीयानाम् ।

सति च तथा को नाम युष्मासु दोषमुपन्यस्तुमलम्भविष्णु-
र्नयिदृशी । अधुना तु कथितगुणानुकरणं सुदूरपराहतमेव,
परमनुक्रियन्ते अस्मदपकर्तारो भोजनपानपरिच्छदाः । तत्र
शीतप्रधानदेशीय-भोज्य-गोमांसादि - भोजन-मांसवादि-सैवनञ्च
महानिष्टपरम्पराप्रवर्त्तकमित्यत्र तु सर्ववादिनामविप्रपत्तिः ।

तथा ईदृशपरिच्छदाप्राप्तवपुषां चीवसारमेव-दुष्टभुजङ्गम-
दंशन-जनित-मरणभीतिर्न बाधत इत्युपन्यस्तः । किल परम-
भीताः केचन साहवपरिच्छदानुकारिणः “नन्वये असाधुज्ञाः ।
विशालतरङ्गिणीवक्ष्मि पतने हि देवदुर्विपाकात् सत्वरमप-
नैतुमशक्यतया निस्तृतवसनलन्तानस्य अपगतप्रतीकविचे-
पादिव्यापाराणां तथैव कशानुक्रान्तितश्च सुलभो युष्माकं मरण-
समागम इति किमनुष्ठीयते” एवं विनीयन्ते । किञ्च केचिदा-
त्मनः प्रकटयन्ती मितव्ययितामनुकरणप्रियताञ्चापङ्गुवानाः एवं-
विधपरिच्छदव्यवहारे देशीयवसनव्यवहारात् व्ययलाघवमती
व्यवहार्यः सर्वथैवेदृशपरिच्छद इति कीर्त्तयन्तः सन्धितमिति
प्रतर्भिधीयन्ते “यदहो सुचतुराः ! युष्माभिरपि साधु बुद्धं
बोधितास्तथा वयं, यदि व्ययलाघवमेव युष्माभिः परममभी-
क्षितं तदा अवस्थीयतां नग्नीभूय तमः सन्ततिक्रान्ते निकेतने
तावत् तत् साधु साधु” इति । किञ्च पूर्वेषां तापयवन-

स्पर्शपोषितानि यादृशानि बभूवुः शारीराणि आधुनिकवङ्गीया-
नामपि तादृशान्येव प्रायेण, एवञ्च साम्प्रतं प्रतिषिद्धे सपदि
परिपोषकतापपवनस्पर्शे सम्भाव्यते क्रियानपकारः शारीरः ।
तदेवमवश्यानुकरणीयेष्वपि वर्त्तमानेषु बहुविधेषु परमप्रकृष्ट-
विषयानुकरणेनाविवेकसूढ़तामात्मनः प्रतिपादयन्ति, अपि च
सममेव गुणदोषाननुकुर्वतां श्रेयसामपि पशूनां प्रवृत्ति-
सम्पत्तिमलभमानाः, क्षीरराशिसुसृज्य क्षतमनुसन्दधाना
मक्षिका इव, प्रतिभान्ति नूनं वङ्गवासिनः । इति मौनम् ।

बालबोधनी ।

(पूर्वप्रकाशितानन्तरम्)

अजातशत्रुमूर्खाणां वरमाद्यौ न चान्तिमः ।

सक्तदुःखकरावाद्यावन्तिमस्तु पदे पदे ॥

अन्वयः—अजातशत्रुमूर्खाणां (अनुत्पन्न-विनष्ट-जड़ानां—
पुत्राणां सामान्यतो मनुष्याणां वा) आद्यौ (अजातशत्रौ) वरं
(ईषत्प्रियो मूर्खापेक्षयेति शेषः), अन्तिमः (मूर्खः) न (वर-
मिति शेषः) । आद्यौ (अजातशत्रौ) सक्तदुःखकरो (एकशः
क्षोभदायिनी) तु (पुनः) अन्तिमः (मूर्खः) पदे पदे (प्रतिपदं,
नियतं यावज्जीवमिति यावत् दुःखकर इति शेषः) ।

व्युत्पत्तिः—अजातसूतसूखाणां (जन + क्त कर्त्तरि = जातः,
 न जातः = अजातः नजतत्, सू + क्त कर्त्तरि = सूतः, ततः
 अजातसूतसूखा (द्वन्द्व) अजातसूतसूखाः तेषां अजात-
 पुत्रे सूते च सति “अस्ति मम पुराकृतं महत्तरं दुष्कृतं येन
 कथमप्युत्पद्य पुत्रोसूतः” इति विवेकतः पुत्रनाशजनितमपि दुःखं
 कालेन विलीयते । परं मूर्खः पुत्रस्तु सर्वदा धर्मविरुद्धाचरणेन
 पितरं मातरञ्च यावज्जीवं क्लिप्नाति, सूखां हि प्रायेण काम-
 क्रोध-लोभमोहानां वशीभूतो भवति, कामादिवगस्य च न
 हिताहितविवेको वर्तते, सोऽहितयेव हितं मन्यते, सहि
 प्रतिवेशिनः पितरौ च प्रति असद्व्यवहारं करोति येन पित्रोः
 सर्वदेव महान् क्षोभो जायते इति । केचित्तु श्लोकमिममिव
 पठन्ति—“अजातसूतसूखेभ्यो मृताजातो सुतो वरं । यतस्तौ
 स्वल्पदुःखाय यावज्जीवं जड़ो दहेत् ॥ तदर्थस्तु—अजातसूत-
 सूखेभ्यः (अनुत्पन्न-विनष्ट-जड़ेभ्यः तानपेक्ष्य इत्यर्थः) मृता-
 जातो (विनष्टानुत्पन्नौ) सुतो (पुत्रौ) वरं (मनाक्प्रियां),
 यतस्तौ (मृताजातो) स्वल्पदुःखाय (अतल्पकालस्थायिदुःख-
 हितवे भवत इति शेषः), जड़ः (मूर्खः) यावज्जीवं (यावज्जीवति
 तावत् मरणपर्यन्तमिति भावः) दहेत् (विविधोत्पीड़नं
 कृत्वा जनान् पितरौ च क्लिप्नाति) । अत्र प्रथमार्धस्य पाठो न
 सम्यगुक्तिकरो यतस्तत्राजातादजातो वरं मृतान्भूतो वर-
 मित्तेत्यर्थः प्रतीयते ।

भावार्थः—यदि पुत्रो न जायेत तदा केवलं पुत्राभावजन्यं दुःखं भवति, तद्धि दुःखं “नास्ति मम तादृक् पुराकृतं पुण्यं येन पुत्रलाभो भवे”दित्यादिविवेकीयत्वात् कालेन विलुप्तं भवति । मृतमूर्खाणां निर्धारणे षष्ठी । वरं (इषत् प्रियं, तथा च देवात् वृते वरः, श्रेष्ठे त्रिषु, क्लीबे मनाक्प्रिये इत्यमरः) । आद्यौ (आदौ भवौ आदि+यत्+१मा, २व,) । अन्तिमः (अन्ते भवः अन्त+ङिभच् १मा, १व,) । दुःखकरी (दुःखं कुरुत इति पचादेरच् दुःख+कृ+अच्+१मा, २व,) । पदे पदे (वीक्षायां द्वित्वं) ।

—०—

विजयोत्सवमाणः ।

(पूर्वप्रकाशितानन्तरम्)

(श्रुतिमभिनीय) किं कथयसि गुरुरयं पैतृको गृह-
स्वामिनो गुरुपुत्रः, अस्य पूर्वपुरुषः कोऽपि महान् पण्डितः
शुद्धाचारश्च जातः, तेनैवास्य गृहस्वामिनः कोऽपि पूर्वजो
दीक्षितः, ततः प्रभृत्युभयोर्वंशयोर्गुरुशिष्यभावरूपसम्बन्धोऽजनि ।
गुरुवंशे ततः प्रभृति न केनापि पुस्तकस्पर्शाकारि, आचारसु-
* पुरुषत्रयं यावत् अकृत्रिम एवासीत्, साम्प्रतन्तु यथा पाण्डि-
त्यस्य तथैव सदाचारस्य विलोपो जातः, यत् किन्तु न

“अविद्यो वा सविद्यो वा गुरुरेव न संशयः” गुरुवंशे यः कोऽपि
 मूर्खो वा प्रमत्तो वा बुद्धिहीनो वा इन्द्रियासक्तो वा द्यूतकरो
 वा मद्यपी वा परश्रीकातरौ वा मिथ्याभाषी वा खलो वा
 किम्वहुना सञ्ज्ञपातकान्निष्टसर्वाङ्गः कृष्णकायः साक्षात् पाप-
 पुरुषो वा यथा तथा समुत्पद्येत गुरुरेव सः, शीलेन दण्डापेक्षया
 लघुरपि गुरुरेव सः, वृत्तेन चण्डालापेक्षया नीचोऽपि गौरवं
 तस्मिन्नन्याहृतमेव तिष्ठेदिति ।

साधु भ्रातः साधु, एतावतैव परिदृष्टोऽस्मि । मातृवङ्ग-
 भूमि । किमन्यन्यदपीदानीं द्रष्टव्यं यः स्वयं धर्माधर्मविवेक-
 रहितः, बलवद्विषयासक्तः, घोरतमसाच्छब्दद्वय ऐहिकतत्त्व-
 मपि सम्यङ् न वेद, स कथं परलोकस्य पथप्रदर्शको धर्मोपदेष्टा
 भवेत् । न ज्ञायते अपरं वा किं भविष्यति । एवं स्थिते ये
 धर्मलोप्रमनुष्योचन्ति तएव मूढतयानुगोचनीयाः । एतादृशव-
 क्ष्यायां यदि धर्मलोपी न भवेत् तदा धर्मस्यास्तमेव मिथ्या स्यात्,
 भवस्वन्यत एव गमिष्यामि ।

(पदान्तरे सदृष्टिर्मात्रमाकाशे) अये क एष वेगवेष्टाकृतिभि-
 र्वाङ्माभ्यन्तरीणदरिद्रतायासरमसीमां प्रदर्शयन् मूर्च्छिखिवानुत्-
 साहस्य, अनिपुणकृतप्रतिभेयार्यपाण्डित्यस्य, अवलम्बनवष्टिरिव
 लोभस्य, प्रधानोपासकइवेर्ष्यायाः, आकर इवास्तसतायाः, प्रधा-
 नासाध्य इवानुद्योगस्य, प्रचारक इव यज्ञविश्ववादस्य, पुष्प-
 विस्तृलहस्तः, युगखण्डरोमन्ययरो द्रुतपदमित्ति एवायाति ?

(अतिमभिनीय) किं कथयसि ग्रामाध्यापकोऽयं ग्राममूर्खेभ्यः-
 आशिषो दातुं गच्छतीति, गच्छत्वयं वराकः, नाहं संस्कृता-
 ध्यापकान् प्रति दृष्टिप्लुतं करिष्ये, ते हि साम्प्रतं लक्ष्मणा
 सरस्वत्या च परितः राजपुरुषैश्चानादृताः शोकस्यैव विषयी-
 भूताः, यद्यरण्ये रोदनस्य कश्चित् प्रकृतदृष्टान्तः स्यात्तत् सं-
 स्कृताध्ययनमेव । पण्ड एवेदानीं संस्कृतशास्त्राध्ययनपरिश्रमः ।
 पुस्तकस्पर्शमन्तरेणापि बहवः केवलं धनिनामुपासनाभिर्विद्वत्-
 पूजामुपभुञ्जते, अन्ये तु कृतश्रमा अपि तादृशोपासना-
 शक्तिविरहात् दरिद्राणां मनोरथा इव स्वयं विलीयन्ते ।
 इदानीं विद्यावत्तया नाध्यापकता किन्त्वध्यक्षतया, अतएव
 परं शोचनीयावस्थामापन्नायां संस्कृताध्यापकतायां सङ्कुचितेव
 मे दृष्टिर्न प्रसरति संस्कृताध्यापकेषु । इदानीं किं करोमि,
 एतावतैव तूष्णीम्वामि, अथवा न्यतो गमिष्यामि, अथवा
 यामिनीयं प्रौढत्वमापन्ना, शङ्के इदानीं मद्यपानरता अपरे
 सामाजिकास्ततस्तेषां समीपगमनमनुचितमेव । तथाहि—

इष्टा नव्यान् परमविदुषोऽप्युन्नताशाविभाव्यान्
 वैश्वस्त्रीभिः सह सुमुदितान् वारुणीं सेवमानान् ।
 मन्दं मन्दं नभसि विचरन् एष चन्द्रः कलङ्की
 निःशङ्कं तां भजति, रजनीं गाढमास्निष्य मध्याम् ॥

दृष्ट्वात्मजान् गुणवतीऽपि च विस्मृतस्वान्

सम्भाव्य भव्यरहितां स्वदशाच्च धीराम् ।

एषा धरा भरतरामयुधिष्ठिराणां •

लज्जावती किमु मुखं तमसाऽऽवृणोति ॥

पञ्चनन्द-महाविद्यालयस्य ।

सम्प्रति वर्त्तमानमासस्य पञ्चदशदिवसे डक्टर-श्रीयुक्त-
लाइटनर-महोदय-प्रयत्न प्रतिष्ठापितस्य पञ्चनन्द-महाविद्या-
लयस्य परीक्षोत्तीर्णभ्यश्चादिभ्यः प्रतिष्ठापत्र-पारितोषिक-
दानादिकार्यं महोत्सवेन संवत्सम् । तत्र श्रीमान् पञ्च-
नन्दाधिपतिः सभापतिरासीत् । तस्मिन्त्रयसरे गुणग्रहणैक-
व्रतोऽयं महाविद्यालयः सामयिक-राजप्रतिनिधिभ्यः श्रीमद्भ्यः
लर्डरिपनमहोदयेभ्यः डि, ओ, एल (Doctor of Oriental Learning)
इत्युपाधिं समर्थं महोदयैः प्रकाशयामास, यतः रिपन-
सदृशभारतवन्तुः कदाचिदेव लभ्यते । इदानीं शोककतिपयैः
रिपनमहोदयाः स्तूयन्ते ।

महाभाग !

आ मान्यातुः कति कति वृषाः प्रापुरचाधिपत-

मेकच्छ्वं स्वभुजदन्निताशेषसापन्नवर्गाः ।

किन्वेतेषां प्रकृतिरमणास्वाद्दृशा ये धरायां

संख्या तेषां परिमिततया गण्यते पुण्यकीर्त्तं । ॥

अध्वलान्तस्तपनकिरणोत्तप्तदेहो निदाघे

प्राप्याश्वत्थं पथि ननु यथा मोदते पात्यसार्थः ।

राजन् ! सर्व्वे वयमिह तथोत्तप्तचित्ताश्चिरेण

त्वामाश्रित्योच्छलितहृदयाः सर्व्वसौख्यं भजामः ॥

सदाचार-ज्योतिःसुतिभिरनभिज्ञानतिमिरे

तिरोभूतप्रेतावलि-विकटनर्थावगमयन् ।

अये क्षीणीनाथ (राजन् रीपन्) त्वमसि नितरां भारतभुवां

हृदाकाशोज्झासी चिरतिमिरनाशी शशधरः ॥

उदारैराचारैः स्वहृदयसमैरुज्ज्वलतरैः

करैरामैः कामं मुजनकुमुदालीर्ष्विकचयन् ।

अये क्षीणीनाथ (राजन् रीपन्) त्वमसि नितरां भारतभुवां

हृदाकाशोज्झासी चिरतिमिरनाशी शशधरः ॥

अचिरभवविद्योगखेद-सूक्तो

नरवर ! केवलमन्तरात्मना ते ।

कुशल ! कुशलमर्थये विनम्रः

सकलजगत्प्रभविष्णु (विष्णुपादे) पादपद्मे ॥

किमास्ते वास्माकं परचरणसेवाप्रणयिनां
 यशो वा लक्ष्मीर्वा हृदयमथवा प्रीतिविमलम् ।
 यदास्ते राजस्वद्रमनसमये भक्तिविशदं
 गृह्णाथैतद्वत् सद्यमनसा नेत्रसलिलम् ॥
 द्रवं याचे स्वामिन् तव मधुरवाचा शुभदया
 वयं दुःखैस्तप्ताः सुखसरसि नीतावतरणम् ।
 विसृज्यैतान् घोरं व्रजसि निजदेशेऽसुखमरी
 स्मृतौ तत्पापीयं शुभद ! तव भूयात् नृप ! कथा ॥
 विधातुं येऽनेके नरपतिपदे भारतभुवः
 स्थिताश्चक्रुर्लोकान् सुखिन इह चेष्टां नृपवर ।
 परं तेषां ग्रानि भवतइव नाभूदतितरां
 प्रजाशोकोद्भूतैर्नयनसलिलैर्वर्त्म कलुषम् ॥
 हिमाद्रेस्तुङ्गे जलदपटहेः शृङ्गनिचये
 निधेर्वारामङ्गे पवनहतवीचिस्वनयतैः ।
 यशोगीतिस्तेऽस्मद्वदनजयनादैश्च नितरां
 विमूर्च्छद्गाम्भीर्या दिशतु रिपुसार्धे वधिरताम् ॥

प्राप्तपत्रम् ।

जाती ।

आभासि शोभातिशयेन जाति ।
 वनेऽत्र पुष्पेषु विकाशितेषु ।
 ताराखनेकाखपि सुप्रसन्ने
 नभस्तले चान्द्रमसीव लेखा ॥ १ ॥
 सुखायसे त्वं मधुरं रुचिः
 पुंस्त्र्योक्तिलैः पल्लव-नङ्ग-गात्रैः ।
 शुभ्रांशुकाच्छादित-निन्द्य-देहे-
 र्गायद्दिग्धैरिव वारनारी ॥ २ ॥
 समीरणोऽयं सुखदः सुरुपा-
 मरुचमालिङ्ग्य सुहासिनीं त्वाम् ।
 प्रतिक्षणं चुम्बति भावलोलां
 कामीव कान्तां रहसि प्रपन्नम् ॥ ३ ॥
 भ्रमत्यलिस्वासुपसेवमानः
 पिवन्त्य दत्तो मधुरं विरावी ।
 सुखासवं सौरभलोलुपोऽलम्,
 धन्यः स कान्ता वशमेति यस्तु ॥ ४ ॥

स्वयैवनालीकरुचिप्रगल्भा
 न याहि मूढेव सुखातिभूमिम् ।
 सुहृत्सहायापि सुवासिनी त्वम्
 चातुं न शक्ता क्षयतः स्वदेहम् ॥ ५ ॥
 कालो नियन्ता जगताममीपा-
 मबोध-चेष्टो ननु सर्व-हर्ता ।
 सर्वत्र पर्याटति दण्ड-हस्त-
 स्ततो विहातुं न हि कोऽपि शक्तः ॥ ६ ॥

थीप्रियनाथ वसोः ।

मन्दनपुरात् खलुनात्तर्गतात् ।

TO: [REDACTED]

FROM: [REDACTED]

SUBJECT: [REDACTED]

1. [REDACTED]

2. [REDACTED]

3. [REDACTED]

4. [REDACTED]

5. [REDACTED]

6. [REDACTED]

7. [REDACTED]

8. [REDACTED]

9. [REDACTED]

10. [REDACTED]

11. [REDACTED]

12. [REDACTED]

विज्ञापनम् ।

प्राक्तव्याकरणमिङ्गलङ्गीयानुवादसहितं मुद्रितमभूत् ।

मूल्यं १।।

(बाह्यीर-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष-लालामेहरचन्दसमीपे
प्राप्तव्यं, ग्रहणेच्छुभिस्तत्रावेदनं कार्यम् ।)

विशेषदृष्टव्यम् ।

सम्प्रति २४-परगणान्तर्गत-नेहाटी-समीपस्थ-भट्टपल्ली-ग्रामा-
द्विद्योदयः प्रकाशते, इतः परं पत्रादिकं भट्टपल्लीयां सम्पादकसमीपे
प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं १।००

” पञ्चाद्वयं १।००

(प्रत्येकखण्डं १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)

विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रिकः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।

नूतन-पुस्तकम् ।

संस्कृतश्रुतबोधः (छन्दोगम्) ... मूल्यं २ आनि

(कलिकातास्थ-गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे प्राप्तव्यः)

हिन्दीव्याकरण (वाङ्मानीदिग्गजेन हिन्दी शिक्षा)

कविवार प्रधान उपयोगी)

कलिकाता कानिङ्ग लाइब्रेरीते

प्राप्य)

...

...

मूल्य ॥० आनि

डाक्यागुल २०

श्री

Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण ग्राहिणा सम्पादितः

भट्टपल्लीतः प्रकाशितम् ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्धनम् ।

जयति सा विश्वाम्बुजवासिनी सुमनसात्मनसाभिनन्दिनी॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तानुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुल्या-द्विद्यातिमिरभुवि ॥

खण्डं १३] सेप्टेम्बर १८८४ [६ सहस्रा

सूची

चयाणां पद्यानाम्	२२५—२२८
जन्मभूमिः (प्राता)	२२८—२३२
कौतुब-रत्नाकरः (प्रातः)	२३२—२३४
वास्तुविधानम्	२३४—२३५
प्रातःकालविधानम् (प्रा)	२३५—२३६
साहित्यदर्पणः	२३६—२४८

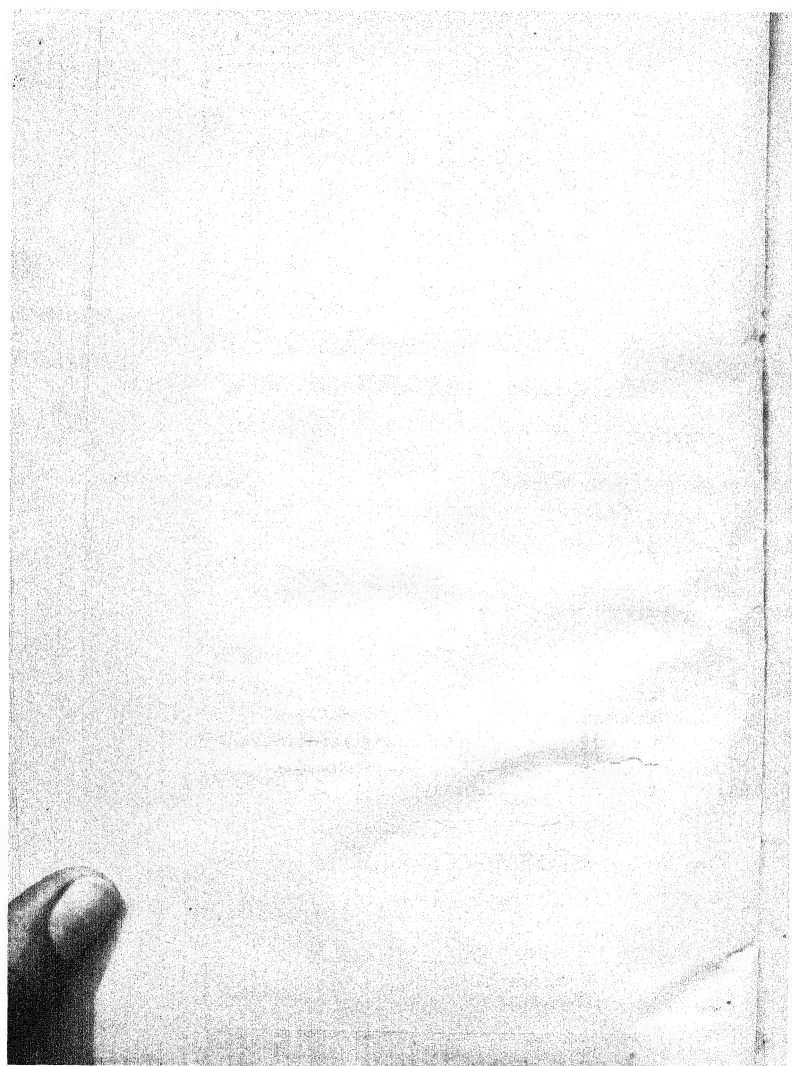

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारत्नम्, किन्,

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीहरिचन्द्र कविरत्नम् मुद्रितः ।

साहित्यदर्पणः ।

अक्षरपरिच्छेदः ।

यदि “सकलेत्यादौ शब्दशेषतया नोपमा, तत् किमपराधं
“मनोन्न”मित्यादावर्थशेषेण, “स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमु-
च्यते क्तिन्, आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः”
इति रुद्रटोक्तदिशा गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यस्यैवोपमा-
प्रयोजकत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यस्यैव उपमाप्रयोजकता
युक्ता तत्र साधर्म्यस्य वास्तवत्वात्, शब्दसाम्यस्य तु न तथा

सन्ति पूर्वोपमोदाहरणानि इति चेन्न, अत्राप्येवैवं एव मनोन्नत्यस्य उपमानोप-
मेययोश्च सुखयोर्मैत्रेय मित्रतया झटलात्, अतो यत् यत्र साधारणधर्मस्तत्रैव कस्यापि
शेषस्यावस्थानात् पूर्वोपमाया विषय एव गच्छति । गुणक्रियासाम्यस्यैवोपमाप्रयोज-
कत्वं न शब्दसाम्यमन्विष्टाकरमित्यनोपमेयं नास्तीत्याशङ्क्यो निराकरोति रुद्रटमित्यादिना,
सामान्यसमयनेकरूपं शब्दभावमवलम्ब्य शब्दसाम्येऽप्युपमा सम्भवतीत्यर्थः । यद्यपि
सकलकलमित्यादौ एकप्रयत्ने न शब्दयोस्तत्पत्त्या शब्दस्याप्येकत्वं न सम्भवति तथाप्येकान्त-
पूर्वप्रवृत्तिमत्त्वेन शब्दयोरेकत्वमिति भावः ।

ननु गुणस्य क्रियाया वा साम्यमेवोपमाप्रयोजकं भवितुमर्हति, तत्र गुणक्रिया-
साम्यप्रयुक्तोपमायां साधर्म्यस्य वास्तवत्वात् बहुसमवेतत्वात् प्रकृतत्वादिति शेषः

तत्र साधर्म्यस्यावास्तवत्वात्, ततश्च पूर्णोपमाया अन्यथानु-
पपत्तेर्गुणक्रियासाम्यस्यैवार्थज्ञेयविषयतापरित्यागे पूर्णोपमा-
विषयता युक्ता न तु “सकले”त्यादौ शब्दसाम्यस्येति चेन्न
‘साधर्म्यमुपमा’ इत्येवाविशिष्टस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्या-
द्व्यावृत्तेरभावात् । यदि च शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वान्नो-
पमाप्रयोजकं, तदा कथं “विद्वन्मानसे”त्यादौ आधारभूते

शब्दसाम्यस्य न तथा उपमाप्रयोजकता इति भावः, अत्र शब्दसाम्यप्रयुक्तीपमायां
साधर्म्यस्य शब्दरूपसामान्यस्य धर्मस्य अवास्तवत्वात् उपमानोपमेयरूपवस्तुनोरसम-
वेतत्वात् ततश्च शब्दसाम्यरूपमाप्रयोजकत्वायोगाच्च पूर्णोपमाया गुणक्रियासाम्यसंप्रदाय
अत्यन्तस्थितेरभावात् ज्ञेयस्य तु शब्दसाम्यादौ स्थितिसम्भवात् गुणक्रियासाम्यस्थले
पूर्णोपमाऽर्थज्ञेयं बाधयित्वा प्राधान्येन व्यपदिशत इति चेन्न “साधर्म्यमुपमा” इत्य-
विशिष्टस्य वास्तवत्वरूपनिर्देशपरित्यक्तस्य उपमालक्षणस्य शब्दसाम्याद्व्यावृत्तेरभावात्
येन कीनापि सम्बन्धेन साधर्म्यमभवत् उपमा भवेदेव इत्येव लक्षणार्थत्वात् कथं शब्दसाम्ये
उपमा न भवेत् शब्दस्त्रीपक्षाप्यत्वसम्बन्धोपमानोपमेयसहसिले नोपमाप्रयोजकत्वादिति
भावः । यदि हि शब्दसाम्ये साधर्म्यमवास्तवत्वात् वस्तुसमवेतत्वाभावात् न उपमाप्रयो-
जकम् भवेत् तदीपमानोपमेययोरभेदप्रतीत्यात्मकरूपकस्यापि न प्रयोजकं भवितुमर्हति
ततश्च विद्वन्मानसेत्यत्र विद्वदो मानसं (चित्तं) एव मानसं (धरः) इति उपमानोपमेय-
सूतयोर्नानुसमानशब्दोः (चित्तसरीवरयोः) वास्तवसाधर्म्याभावादनुपयुज्यमानोऽभेदोपमा-
कथं राजादेवैसायारीपरूपस्य हेतुर्भवेत् । ननु शिष्टशब्दनिबन्धनपरम्परितरूपकस्यान्यथा-
नुपपत्त्या तत्रात्राशङ्कनमपि साधर्म्यमुपमानोपमेययोरभेदं कल्पयत ननुपमायामिति

चित्तादौ सरोवराद्यारोपी राजादेर्हंसाद्यारोपरूपरूपकप्रयो-
जकः । किञ्च यदि वास्तवसाम्य एवोपमाङ्गीकार्या, तदा कथं
त्वयापि सकलकलेत्यादौ बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते । किञ्चात्र
श्लेषस्यैव साम्यनिर्व्वाहकता न तु साम्यस्य श्लेषनिर्व्वाहकता,
श्लेषवन्तः प्रथमं साम्यश्लासकवादित्युपमाया एवाङ्गित्वेन
व्यपदेशो ज्यायान् प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीत्युक्तनयात् । ननु
शब्दालङ्कारविषयेऽङ्गाङ्गिभावसङ्गरो नाङ्गीक्रियते तत् कथमत्र
श्लेषोपमयोरङ्गाङ्गिभावः सङ्गर इति चेन्न, अर्थानुसन्धानविर-

वेदाङ्गमिति । किञ्च यदि वास्तवसाम्यलोपनाप्रयोजकता मन्तव्यता तदा कथं
'सकलकल'मित्यादौ उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष इति बाध्यभूतोपमाङ्गीक्रियते अङ्गो
विरुद्धभावित्वं भवतः । 'सकलकल'मित्यादौ श्लेषशब्दालङ्कारप्रतिभोत्पत्तिहेतु-
त्वेन प्राधान्ये यदुक्तं तदपि दूषयति किञ्चात्रत्यादिना । किञ्च अत्र 'सकलकल'
मित्यादौ श्लेषस्य एव साम्यसम्पादकत्वं साम्यं प्रति श्लेषेव कारणत्वं यतः श्लेषवन्मात्रं
पूर्वं पुरश्चन्द्रविम्बयोर्न किञ्चिदपि सादृश्यमनव्यत अलङ्कारित्वात् साधकस्याप्राप्त्या
साध्यस्य च प्राधान्यमिति उपमाया एवाङ्गित्वेन साध्यतया प्रधानत्वेन व्यपदेशः प्रख्यापनं
ज्यायान्, श्लेषस्य, प्रथमोपस्थापितत्वेऽपि साधनत्वेनाप्रधानतया, व्यपदेशो गोचरतः
प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीति न्यायात् । तथानङ्गीकारान् अङ्गाङ्गिभावसङ्गरोनाङ्गी-
कारान्, अन्वत् स्पष्टं, श्लेषस्य तु शब्दालङ्कारत्वेऽप्यर्थानुसन्धानसापेक्षत्वादुपमाङ्गत्वमनव्यत

हिंस्वनुप्रासादावेव तथाङ्गीकारात् एवं दीपकादावपि ज्ञेयम् ।

“सत्यत्वा मधुरगिरः प्रसाधिताशा मदोदतारभाः ।

निपतन्ति धार्तराष्ट्राः कालवशान्नेदिनीपृष्ठे ॥”

अत्र शरद्वर्णनया प्रकरणेन धार्तराष्ट्रादिशब्दानां हंसा-
द्यर्थाभिधाने नियमात् दुर्योधनादिरूपोऽर्थः शब्दशक्तिमूलो
वस्तुध्वनिः । इह च प्रकृतप्रबन्धाभिधेयस्य द्वितीयस्यार्थस्य
सूच्यतयैव विवक्षितत्वादुपमानोपमेयभावो न विवक्षित इति
नोपमाध्वनिर्न च श्लेष इति सर्व्वमवदातम् ।

यतीऽयानुसन्धानविरहिणामनुप्रासादीनामर्थालङ्कारैर्नाङ्गादिभावोऽस्तीति भावः । एव-
मिति यथा एवशब्दत्वेन उपमां स्वीकृत्य तस्या एव प्रधानत्वेन व्यापदेशस्यया
दीपकादावित्यर्थः । आदिपदासुख्ययोगितापरिवहः ।

सत्पद इत्यादौ केचिदुपमाध्वनिं केचिच्च श्लेषं स्वीकृत्वन्ति तदुभयमपि नीषित-
मित्याहुः सत्पदा इति । धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रपुत्राः हंसाश्च सन्तः पत्वाः सहायाः पक्षे
पक्षाधि येषां ते, प्रसाधिताः स्नायतीकृताः पक्षे अलङ्कृता आमा दिक्षो यैः ते, मदंन
गर्व्वेण पक्षे शरत्कालवशान्नेदिनीपृष्ठेण आरभा युद्धाङ्कुराः पक्षे शब्दाः यैस्ते ;
कालवशात् शरत्कालवशान् पक्षे समयनियमवशात् ; हंसा वर्षासु आगसे विद्यन्ते शरदि
पक्षिर्नौनागच्छन्ति, धृतराष्ट्रपुत्रा सन्तः इति व्याप्तिः निपतन्ति । अमेकार्यस्य शब्दस्य प्रसारणा-
दिवसादेकवाऽर्थे निमित्तेऽस्तीत्येव आत्मीयजनयेन आतो भवति । इति शब्दशक्ति-
मूलध्वनिरिति ।

चयाणां पान्थानाम् ।

कस्याञ्चित् पान्थशालायां त्रयः संस्कृतज्ञा अन्ये च बहवो
 यूरोपीयशास्त्रेषु कृतविद्या अकृत-विद्या वा विविधजातीयाः
 पान्थाः समागतास्तिष्ठन्ति । अथ तेषु मध्याह्नकालं समाप्य
 तत्रत्ये कस्मिंश्चिन्नृपे मण्डपे ताम्बूलचूर्णणादिभिर्विश्राम-
 सुखमनुभवत्सु, कश्चित् संस्कृतप्रबोलाज्ञेन पाथियमुद्रा नि-
 वधनुवाच “आपदर्थं धनं रक्षेदिति,” तत् श्रुत्वापरः संस्कृतप्र-
 उवाच “दारान् रक्षेदनैरपि,” ततोऽपरः संस्कृतवित् स्वयच्च-
 स्ताडयन् वदति “आत्मानं सततं रक्षेदरैरपि धनैरपि ।”
 तेषामेवं सानुवन्धवचनविन्यासमाकर्ण्य सर्वे विस्मयोत्फुल्ल-
 लीचनास्तेषां सुखमवलोकयितुमारभिर । ततस्तत्र कश्चित्
 यूरोपीयपक्षपाती दशनज्योत्स्नाभिर्जनतामाधवल्यद्वुवाच
 “नमस्ते, कोऽर्थोऽस्य श्लोकस्य ?” ततोऽन्तिमो विद्वान् कथयति
 “आपदर्थं आपत्प्रतीकाराय धनं रक्षेत्, यावन्नानि तावत्
 स्वजनाः, आपत्समये यदि धनानि सुस्तदैव स्वजनसाहाय्य-
 लाभो भवेत्, निर्द्वन्द्वस्तु “भोजनं यत्र तत्रैव (कदाचिन्नैव),
 शयनं हृष्टमन्दिरे (वृक्षतलादौ च), मरणं गोमतीतीरं”,
 अतएवावश्यककार्यजातानि उपेक्ष्यैव धनसञ्चयः कार्य इति
 संक्षेपः । “दारान् रक्षेत् धनैरपि” इत्येतत् स्पष्टमेव । शेषादस्या
 र्थस्तु “आत्मानं जीविते पितुर्नामेति लौकिकीं गायामनुष्मत्

बोधयः, दस्युभिरेवनायाक्रान्तानि भवेदुर्लभमटैर्वा स्वस्वी, तदा
 पलायनमेव श्रेयः, जीवनं जनः पुनरेव भद्रगतानि द्रष्टुं शक्नुयात्
 मृतसु न किञ्चिदपि । तदास्तुतं “अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारै-
 रपि धनैरपीति” । अतएव आत्मरक्षणमेव सम्यगुचितमिति
 तात्पर्यं ।” एवमुक्तवति तस्मिन् प्रश्नोद्दिष्टस्यैवाच, “एवमेव,
 सत्यमभिहितं भवता, तेषां नीतिगालीयेष्वं हृदयदीर्घव्यकारि-
 वचनपरम्परावकाशः कुतस्तरांतेषामुन्नतिः सम्भवति? एतद्वि-
 केनापि वक्ष्यीयवाणक्षेपेन विरचितं भवेत्, ये हि रात्रौ स्त्रिया
 अञ्जलमधुत्वा न वह्निर्गन्तुं समर्थाः, परावक्तृन्दितां प्रणयिनीं
 परिहायात्मरक्षायै पलायनं तेषामुचितमेवोपदिष्टं, न जाने
 कीदृशि शुभलग्ने उच्चारितमत “आत्मनि जीविते पितुर्नामिति
 वचनं” !!!, भक्षीक्रियन्तामद्यैवेदृशानि वचनानि ।” एतदाकर्ण्य
 अपरः संस्कृतविदाह “महाभाग! अहमपि किञ्चिद्वक्तुमिच्छामि
 परं न वचनावकाशो दृश्यते” । ततः स यूरोपीयपक्षपाती ब्रूते
 “अवहितोऽस्मि, कथयतु भवान् ।” स आह, “साम्प्रतं वर्तमान-
 सम्यतानुसारत एतच्छ्लोकार्थस्वस्माभिरेवमेव क्रियते—यथा
 आपदर्थे धनं रवेदित्यत्र तु समान एव अर्थः, दारान् रक्षे-
 रपि इत्यस्यार्थसु धनानि प्रियाण्यपि स्त्रीणां सन्तोषार्थं तं
 व्ययं कुर्यात्, तैर्धनैर्यथेक्षितवस्त्रालङ्कारादिकं वितीर्थे नि-
 गृहे रवेत्, अन्यथा तासां गृहस्थितिर्दुर्लभैव स्यात्; इदा-
 हि स्त्रियो न धर्मं, दाम्पत्यप्रेम वा, किन्तु केवलं ज-

वस्त्राणि विविधानि भूषणानि चाभिलषन्ति, अतएव गार्हस्थ्यं
 चिकीर्षुभिः विपप्रतीकारचिन्तां परिहाय स्त्रीणामलङ्कारादिषु
 स्वसाध्यातिरिक्तान्यपि धनानि दातव्यानि, आपदि तेषां मृतिः
 कारावासी वा भवतु तत्र न कापि क्षतिरस्ति । आत्मानं
 सततं रचेद्दरैरपि धनैरपि इत्येतस्यार्थबोधे तु मनसः किम-
 प्यौक्त्यभावशङ्कं भवति । यत्र हि समाजे स्त्रीणां स्वातन्त्र्य-
 मस्ति तत्रैव वचनमेतत् सदुपदेशं वितरति, यथा कस्यामपि
 स्वस्य दुःखावस्थायामापतितायां तन्मोचनसमर्थानां अभीष्टे
 स्त्रीप्रेरणमात्रेणैव सद्योदुःखनिवृत्तिर्भवति, तत्र न कोऽपि
 सन्देहो वर्तते ; सन्ति च समुन्नतसमाजे बह्व्युदाहरणानि
 स्त्रीप्रभावोद्भूतपदप्राप्तीनां विपन्मोचनस्य, परं यदि कश्चि-
 न्नहत्तर एवमुन्नतमना स्यात् यस्यां स्वयमभिप्रायिणी केवलतां
 स्त्रियमालोक्यापि न गलितो भवेत्, तदा तमुपदादिच्छन्नेन
 धनान्यपि प्रेरयित्वा सन्तोषयेदिति । किं बहुना वागाङ्ग-
 रेण ।” एतदाकर्ण्य सर्वैर्हर्षितम्, जिज्ञासुश्च कश्चि-
 दिवाप्रतिभोऽभवत् । अथ तृतीयः संस्कृतज्ञोऽवदत् “आपदर्थ-
 लां रचेत् इत्येतस्यार्थसु केवलम् आपत्प्रतीकारायैव धनं सञ्चि-
 ययात्, न तु धर्मकार्यादिकं विहाय पुत्रपौत्राणां प्रिलाभाय
 अतः भोगवञ्चितः सञ्चिनुयादित्यर्थः । दारान् धनैरपि रचेत्,
 संचिनाम गार्हस्थ्यस्य मूलमिति स्वस्याः प्रतिपालनं सर्वत्र कार्यं,
 त्रैषु निःशङ्कप्रतीकारवशं धनं न रचितं भवेत् का क्षतिः ।

आत्मानं सततं रवेहारैरपि धनैरपि इत्यस्यार्थस्तु धनेषु दारिषु वा नैकान्तत आसक्तो भवेत्, यदि स्त्री दुष्टा भवेत् धनानि च पापीत्तेजकानि, तदा तेषां संसर्गं परित्यज्यात्मा रक्षितव्य इति । एतदुदाहरणं रामचरिते स्पष्टमेव, तथाच रामः सीतायाः कलङ्कमाकर्ण्य भ्रातृनाह्वयं वदति—“रक्षोवधान्तो न च मे प्रयासः, व्यर्थः स वैरप्रतिमोचनाय,” पूर्वं सीतायामपहृतायां मया समुद्रं विलङ्घ्य रावणवधे यः प्रयासः कृतः स केवलं निजकापुरुषत्वदूरीकरणाय । साम्प्रतन्तु कलङ्कितां—“त्यज्यामि वैदेहसुतां, पुरस्तात् समुद्रनेमिं पितुराज्ञयेव” “यद्यर्थिता निर्हृतवाच्यशल्यान् प्राणान् मया धारयितुं चिरं वः” इत्यादीनि रघुवंशे द्रष्टव्यानि । ततः सर्वैः साधु साध्वित्युक्तम् ।

जन्मभूमिः ।

(प्राप्ता)

इह खलु ये केचन वर्तन्ते परिलुप्तबोधशक्तयः प्राणिनः, सर्वेषामेव तेषां समधिका प्रीतिर्जन्मभूमौ; अपिच साम्प्रतिकाः प्रायेणैव जन्मभूमिहितकाम्यया समीहन्ते वडपरिकराः दुसभ्या अर्हसभ्याश्च । तद्वावसरे जन्मभूमिविषयकमस्माभिरपि समुच्यते किञ्चित् । “जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी” प्रहो वचनमाधुरी ! न खलु विमूढेन मया सम्प्रधार्यते

तावदर्धगौरवमेतावती महावाक्यस्य, श्रवणमात्रेणैव च केवलं
 विह्वलीभूयतेतरामानन्दतश्चित्तेन । अनिशमित्येव विभाव्यते
 यदहो आर्याः ! येषामास्यकुहरादेतन्महावाक्यं निःसृत्य हृदय-
 सारवत्तायाः सर्वथा परिचयमापादयतीति, तदस्य पर्या-
 लोचनासमाकुलस्य मे विस्मृतनिजावस्थस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिमनो-
 नेत्रम् आमेरिकायां फ्रान्से इंग्लण्डे रुपियायां चीनादी च
 तत्तज्जन्मभूमौ यावन्निपतदुन्नती मुखे हर्षे गौरवे च समति-
 शयतया नितरां बभूव सुप्रीतं, तावदेव—हा हा भारतभूत-
 धात्रि ! तावदेवातिमहत्तरागाकलितस्य सर्वेषामातिशय-
 दर्शनलोलुपं त्वयि परपादप्रहारजनितमूर्च्छान्वकारायां हृत्-
 रत्नाभरणायां निपतदहो स्मारयामास दशमात्मनः । प्रचण्ड-
 वाताघातेनैव दीपलेखा सहसैव विच्छिन्ना मदीयागामणिमा-
 लिका, विवूर्णमानमस्तकश्चाहं जगदेतन्नरकविवरमपि निशि-
 काय । अथ कथं कथमपि स्त्रां प्रकृतिमापन्नः सुखस्य परिवर्त्तेन
 दुःखं हर्षस्य च विषादं उन्नतिदेव्या मधुरमूर्त्तेषु अवन्ति-
 राक्षसाः क्रूरालमुखकुहरं प्रफुल्लतायाश्च मालिन्यमन्वभूवम् ।
 अपि च मातस्त्वदुपरितने गगनतले हलाहलमिव चन्द्रं तप्त-
 लौहशलाकाप्रकरमिव तारागणं त्वदुपरि च सत्तरति मलय-
 मरुति मल्लिकादिकुसुमसौरभं पूतिगन्धमिव शीतलताश्च
 तसायःस्पर्शमिव आवाससुखं कारागारवेदनामिव राजपथं
 कान्तारमिव उभयती मार्गं दीयमानं दीपशिखास्तभं रमयाम-

परि हे

हस्य

हम सब

पुति हे ध्याज

७५, अंक

यूपमिव आत्मवर्गमपि स्मृतिमन्तमिव निर्व्येदं, प्रत्यक्षमुप-
 स्थितमिव विषादं, क्षतवियहग्रहमिव दुःखं, यन्त्रणारुपांतर-
 मिव चाकलयम् । कथमेतादृशक्लेशावतारः, नास्माकं हि वर्तते
 परश्रीकातरत्वं येन यूरीपीयादीनां जम्भभूमिरवलोक्य सुखा-
 दिकमेवं स्यात् । अपिच युज्यते समस्यर्द्धिवेष्ट्यादिकं प्रायशः ।
 नास्माकञ्च ते समस्यर्द्धिनस्तथाच न खलु तेषामिवास्माक-
 माहारः न परिच्छेदः नोपासनारीतिः न व्यवहारः न धर्मः न
 वा किञ्चिदन्यत् । एतावति क्लेशावतारे प्रतिभाति कारणतया-
 ऽस्माकं वर्त्तमानदारिद्र्यं स्मृतिश्च कविकल्पितः तादृशसुख-
 सञ्शोगस्तेति । अत्र च विषये कस्यचित् कवेराभाणकः “सुखं
 हि दुःखान्यनुभूय शोभते घनान्यकारेणिव दीपदर्शनम् ।
 सुखान्तु यो याति नरो दरिद्रतां धृतः शरीरेण मृतः स जीवति”
 इत्यस्मदाक्षं प्रमाणयतितराम् । अहो कल्पनायाद्यातुर्यम् !
 नामभात्रतएव प्राक्तनसुखादिकस्य कल्पनया राजाधिराजा-
 शोकस्य शतशतजयस्तम्भगान्त्रचोदिताः पठन् समञ्जालिपीः
 तस्य च राजधान्यां पाटलिपुत्रे पुण्यसलिलाग्रमस्त्रिस्तोतसः
 फेनधवलासु तीरभूमिषु सञ्चरन्, अशेषराजकुलरत्नचूडामणैः
 सार्वभौमविक्रमादित्यस्य सदसि कालिदासस्य मधुरकविता-
 समुच्छ्वासम् अमरसिंहस्य वररुचेर्घटकर्परस्य च पाण्डित्य-
 पटहघोषमतितरामाकर्षयन् धन्वन्तरेर्भेषज्यकुशलतां क्षणक-
 बहुवेलासमयानां शास्त्रार्थवैतृत्वं वराहमिहिरस्य च स्मृतिर्ज्ञतां

मनसि समान्दोलयन् उज्जयिन्याश्च सिप्रासत्तिलप्रीतलमकृता
 अङ्गनिर्वृतिमधिगच्छन्, चक्रवर्त्तिनी भोजराजस्य राज्यशासन-
 रीतिं विदग्धसम्मानकौशलं च प्रशंसन् धारायाश्च परिखासु
 समुद्रत्वमारोपयन् सकलमार्त्तण्डवंशायतंसस्य बापानृपते-
 र्वीरत्वव्यातिश्रवणेन हृष्यन्, प्रथमानङ्गपालस्य यशस्तोमतेजः-
 सञ्चयेः सुखायमानः तस्य च राजधान्या हस्तिनाया विद्रुत-
 तमालपङ्क्तोरिव निविडप्रातृषेणजलदजालसमुत्पत्तिखनेरिव
 निसर्गरमणीयाया यमुनाया लहरिलीलामालीकयन् अपिच
 तेषां प्रतीहारोपस्थितेर्हृणतुरुष्कपारस्यादिनानादेशराजप्रति-
 निधिभिरानीतैः कररत्नादिभिर्नितरामानन्दमाप्नुवन् उदयनस्य
 नास्तिकवादखण्डनकथां शृण्वन् कुमारिलस्य मीमांसाहृदया-
 धिदैवत्वं विचारयन् शङ्करस्य बौद्धमतविपर्ययासवादेन शङ्करः
 शङ्करः साक्षादित्यनेन सहसोद्भूतेन च निनादेन नितरां प्रीत्या
 युज्यमानः वाचस्पतेर्दर्शनपाठवं विमृशन्नात्मानं तेषां समसाम-
 यिकत्वेन परिणमयामास, दरिद्रस्य धनखण्डो बभूव, पङ्की-
 गिरिलङ्घनज्ञानमभूत्, मूर्खस्य आत्मनि पण्डितभ्रमो जातः,
 अन्धस्य जगदालोकनवेदनं बभूव, लघार्त्तस्य मरीचिकासलिल-
 प्राप्तिर्निरपदि । समधिकोच्चतमोज्ज्वलि कल्पनाप्रसारः,
 सर्व्वेषामेव भारतीयसम्माजां पुराणविदुषां च प्रत्येकं नीति-
 विस्तारं पाण्डित्यं चावलोकयन् चन्द्रमिव करगतं अमृतमिव
 स्वादितं पारिजातगन्धमिव घ्रातं मेने ।

अत्रैवावसरे पाशवीमनुष्ठातुं वृत्तिं वैवसाहवद्भियमाणायाः
 प्रहारजर्जरितस्य भर्तुः सकरुणमाननमवलोकयन्त्या अक्षमेण
 च दरिद्रेण भर्ता तथैव निरीक्ष्यमाणायाः कुलियोषितः सुकर-
 मणिरार्त्तनादेन कलानैकसहायस्य दरिद्रविप्रश्चैव शक्तुघटो
 भग्नः सहसा भावनावेगः, क पुनरसामान्यरमणीयताविभूषणं
 नन्दनवनं, क्व चेदं कुम्भीपाकदारुणं विषमस्थलं, नैतन्निर्णेतुमहं
 शक्यः । इति प्रतिपादितमस्माभिः क्लेशकारणं जन्मभूमेः ।
 हा हन्त कदाचित् किमेतावती दुःखराशेरपसरः स्यात्,
 पुनः किं जन्मभूमेः प्रफुल्लमुखकमलं पश्येम, पुनः किमिय-
 मस्माकं सवित्री पूर्ववद्विराजित, किमस्माकं मनोरथः परि पूर्णो
 भवेत्, मातर्मातर्भारतवसुधरे पुनस्त्वं किं जगदुच्चसिंहासन-
 मधिकुर्याः । अहो आशाया विलासः अस्मिन्नपि भारत-
 दुर्दिने सूचयति शारदपूर्णिमायामिनीसमुत्पादमन्तः । इदानीं
 दुःखक्षामिणिदमुच्यते, हंहो भारतीयाः साम्प्रतं दुर्बलहृदयाना-
 मप्यस्माकं जन्मभूमिहितकास्यया शिचायाः स्वदेग्रेमिकतायाः
 ऐक्यस्य उत्साहस्य अध्यवसायस्य च सत्ता नितरामावश्यकी,
 ततश्चाधुना येहि कायुरुषा निर्दना दासाः परमुखापेक्षिण
 इति स्तूयन्ते बहुधा वैदेशिकैस्ते एवाचिरेण समाराध्यचरणा
 भविष्यन्ति इति ।

श्रीपञ्चानन शर्माः ।

कौतुक-रत्नाकरः ।

(प्रातः)

इकाधिकाष्टादशततम-शकसंवत्सरे प्रतिष्ठिता नाम सं-
स्कृतोपाधिपरीक्षा पण्डितवरिण श्रीमता संस्कृतकलेजाध्यक्षेण ।
इयता च कालेन बहुला समुन्नतिरजनि तस्यः, ततश्च
संस्कृतशास्त्राणामिति सर्वैरेव स्वीकार्यं तत्त्वज्ञैः ।

अपि चैतदवलोक्यते सगर्वमालोक्यमानस्येतकेतवः
(सार्टिफिकेट् होल्डार्स्) प्रतिवर्षं वदन्तेतरां विविज-
विचितोपाधिधारिणः । पूर्वपूर्ववत्सरेषु च परीक्षितानामुपा-
धयस्तुल्याएवासन् प्रायशः प्रचलितोपाधिभिरित्यगधीतशास्त्रेऽपि
प्रचलितोपाधिधारिणि परीक्षोत्तीर्णोऽयमिति भ्रमापनोद-
नाय वर्त्तमानवर्षात् प्रभृति प्रचलितेभ्यो हि तर्कालङ्कारा-
द्युपाधिभ्यो वैलक्षण्यमापादयितुं परीक्षितग्राह्याणामुपाधीनां
काव्यतीर्थन्यायतीर्थेत्यादिरूपेण निर्व्वर्चिताः स्तूलुपाधयः
श्रीमता परीक्षितानाम्, इत्येवमस्माभिश्चिन्तितं प्राक् । अथ तु
तावदधीयमानसांख्यदर्शनस्य मे “उपाधिर्भियते न तु तद्वान्
(१५१)” इति कापिलसूत्रं “उपाधिरेव नाना न तु तद्वान्
उपाधिविशिष्टोऽपि नानाभ्युपेयः” इति च तद्वाक्यमाकलय्य
समजनि कस्यचिदवबोधो निगूढभावस्य । तथाहि—न केवलं
तेन परीक्षितग्राह्याणामुपाधीनां प्रचलितोपाधिभ्यो वैलक्षण्य-

मापादितं, किन्तु काव्यतीर्थेत्यादिरूपेणैकेनोपाधिना बह्वनलं-
कुर्वाणेन “उपाधिरेव नाना न तु तद्वान्” इति वदतः पुराण-
विदुषो दूषितमपि मतं विज्ञानभिचोर्लाघवानुसन्धायि-नैया-
यिकसुलभचातुर्या । कापिलसूत्रस्य तु “उपाधिः (विशेषणं,
काव्यतीर्थेत्यादिरूपश्च) न भिद्यते तु (किन्तु) तद्वान् (उपाधि-
विशिष्टः, जीवः ; परीक्षिताश्च च्यादाः)” अयमर्थः समीचीन
इति न मूलासंगतिरित्यहो दुरवगममेव तावत् पण्डित-
माहात्म्यम् ।

श्रीपञ्चानन शर्माः ।

बालबोधनी ।

(पूर्वप्रकाशितानुसरम्)

एवं विद्यां प्रशस्य विद्याभावस्य निन्दाम् करोति कतिपयैः
श्रीकैः ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन यो न विद्वान् न धार्मिकः ।

काणेन चक्षुषा किं वा चक्षुः पीडैव केवलम् ॥

अन्वयः—यो न विद्वान् (पूर्वोक्तरूपया विद्यया (न युक्तः
धार्मिकः च (ऊर्ध्वं) न (धर्मपथानुसारी च न) एतादृशेन
पुत्रेण (प्राक्तजेन) जातेन (उत्पन्नेन सता) कोऽर्थः किं प्रयोज-
नम् न किमपीत्यर्थः । दृष्टान्तं दर्शयति काणेन (पीडादि-
वशादष्टसामर्थ्येन) चक्षुषा किं (किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः)
वा अथवा चक्षुः (काणमिति शेषः) केवलं पीडैव (पीडाकर-
मेव हेतुहेतुकमेवेत्यर्थः) ।

भावार्थः—यथा काणं चक्षुर्न किमपि प्रयोजनं साधयति -
किञ्च सुखसोभामपि न जनयति प्रत्युत दर्शनाभावजनितान्

क्षेत्रानुत्पादयति च, तथैव मूर्खोऽधार्मिकश्च पुत्रः कस्मैचि-
दप्युपकाराय न वर्त्तते, न वा कुलप्रतिष्ठां करोति, परं सर्वदा-
हितमाचरन् स्वयं क्षिप्र्यति, अपरांश्यामीयान् प्रतिवेशिनश्च
क्षेययति । मूर्खपुत्रापेक्षया सर्वथा पुत्राभावः श्रेयानिति
परमार्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः ।

व्युत्पत्तिः—अर्थः (अर्थ्यते प्रार्थ्यते य इति कस्मैणि घञ्
= प्रयोजनं, अर्थोऽभिधेयैरेवमुपयोजननिवृत्तिषु, अत्र स्यादिति
क्रियापदमूह्यं तस्य कर्त्ता अर्थः), जातेन (पुत्र-विण, जन + क्त
(कर्त्तरि) + ३या १व.), पुत्रेण (पुत्रास्त्रः नरकात् त्रायते इति
पुत् + चा + क ततोऽर्थ्यग्ययोगेन ढतीया), विहान् (विद् +
कसु, स्त्री विदुषी), धार्मिकः (धर्मं चरतीति ठक्), काणेन
(चक्षुः-विण), चक्षुषा (क्रियोगे ढतीया), पीडित्वेत्यनन्तरं भव-
तीति क्रियापदमूह्यम् ।

[कमम् ।

प्रातरुद्बोधनं ।

(प्राप्तम्)

प्रातर्नवीनकिरणैः परितः स्फुरद्भि-
र्बीलोष्णरश्मिरुदयाद्रितटादुदेति ।
तत्स्निग्धभासपरिरक्षितशेखरयी-
र्वृक्षावल्लिर्भवति काञ्चनमण्डितेव ॥ १ ॥
सम्पर्कतो रविकरैः रजनीप्रसुप्तं
नीहारजालजडितामलपत्रजातम् ।
पङ्केरुहां कुलमिदं परिजृक्षमाणं
दाक्षिण्यशीतपवनं सुरभीकरोति ॥ २ ॥

सद्यो विहाय रजनीतिमिरौचचेखं
 बालार्करागस्विरावरणा धरैषा ।
 आभाति सङ्गततनुर्हिमविन्दुजालैः
 सूर्योदये नवबधूः कृतमज्जनैव ॥ ३ ॥
 मुक्ताविनिन्दितमनोऽनुषारविन्दु-
 संभूषितां नवदण्डमकान्तकान्तिम् ।
 दूर्वाभुवं हरिणेत्य मनःप्रसादैः
 सद्यः समुत्सुतगतिः परिवृत्यतीव ॥ ४ ॥
 कान्तो दिवाकर इमां नलिनीं करग्रै-
 र्बोधयत्ययमितीव नवीनयूनः ।
 अङ्गाहितप्रियतमान् शिथिलाङ्गयटीन्
 सङ्केतगुञ्जनवचो मधुपा वदन्ति ॥ ५ ॥
 शेषेऽधुनापि दयिते ! प्रणयी जनोऽयं
 त्वन्नैत्रपद्मपरिवोधनवद्भक्तमनः ।
 त्वामद्य सुमनलिनीमभिगङ्गमानः
 सूर्यः करैर्मृदुतरैः स्पृशतीव पश्य ॥ ६ ॥
 मिथैव फुल्लनलिनीं मधुपानमत्ता
 भङ्गाः स्वगुञ्जनरवैर्वदिह सुवन्ति ।
 उन्मील्यतां नयनपङ्कजमत्र कान्ते !
 मत्तु क्षयं विकचवारिजगर्व्वजातम् ॥ ७ ॥
 इत्यादि चतुर्वचसैरनिशं मिशान्ते
 सान्नी निरन्तरैतथमज्जतनिद्राः ।
 उद्बोधयन्त्यशिथिलीकृतकाङ्क्षवन्धा
 मुग्धाः प्रियाः प्रियतमास्तरलायताक्षीः ॥ ८ ॥

हैं

हैं

हैं

हैं

१५, अं

विज्ञापनम् ।

प्राक्ततव्याकरणमिङ्गलङ्कीयानुवादसहितं मुद्रितमभूत् ।

मूल्यं १॥)

(लाहौर-संस्कृतपुस्तकालयाध्यक्ष-लालाबिहरचन्दसमीपे
प्राप्तव्यं, ग्रहणेच्छुभिस्तवावेदनं कार्यम् ।)

विशेषद्रष्टव्यम् ।

सम्प्रति २४-परगणान्तर्गत-नैहाटी-समीपस्थ-भट्टपत्नी-ग्रामा-
हिन्दोदयः प्रकाशते, इतः परं पत्रादिकं भट्टपत्नीं सम्पादकसमीपे
प्रेषणीयम् ।

विद्योदयस्य मूल्यादीनां नियमः ।

वार्षिकमूल्यं प्रथमद्वयं	२।००
“ पञ्चाद्वयं	३।००
(प्रत्येकखण्डे १० परिमितमूल्येन प्राप्तव्यम् ।)				
विज्ञापनस्य प्रत्येकपत्रंतिः १० परिमितमूल्येन मुद्रिता भविष्यति ।				

नूतन-पुस्तकम् ।

संस्कृतश्रुतबोधः (छन्दोग्यः) ... मूल्यं २ आने

(कलिकातास्थ-गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे प्राप्तव्यः)

हिन्दीव्याकरण (वाञ्छालोदिनेर हिन्दी शिक्षा)

करिवार प्रधान उपयोगी)

(कलिकाता कानिः नाहेजारीते

प्राप्य)

...

...

मूल्य ॥० आना

डाकमांशुन ८०

श्रीं

Registered No. 12.

विद्योदयः

(मासिक-संस्कृत-पत्रम्)

श्रीहृषीकेश भट्टाचार्येण शास्त्रिणा सम्पादितः

भट्टपल्लीतः प्रकाशितञ्च ।

चरतु राजकुलं प्रकृतिप्रियं भवतु वेदविदां परिवर्द्धनम् ।

जयति सा विश्वाम्बुजवासिनी सुमनसात्मनसामभिनन्दिनी॥

नानाशास्त्रकथारम्भो-लोकवृत्तादुशीलनः ।

विद्योदयो निराकुर्व्या-द्विव्यातिमिरभुवि ॥

खण्डं १३] अक्टोबर १८८४ [१० सङ्ख्या

सूची

मानवधर्माशास्त्रम्—उदाहृतम्	२३७—२४०
विजयीतुसवभाणः	२४१—२४५
साहित्यदर्पणः	४६—४९

कलिकाता-राजधान्याम्

नं २४, गिरिश-विद्यारत्नम् लेन,

गिरिश-विद्यारत्न-ग्रन्थे

श्रीहरिश्चन्द्र कविरत्नम् मुद्रितः ।

पर है

हय

हम सब

ति है व्य

७५, अं

मानवधर्माशास्त्रम् ।

प्रथमः अध्यायः ।

उद्घाटनम् ।

श्रीभक्तौ हिमशैलाग्रे शक्रासनविधूमिते ।

उपविष्टं महाभागं भृगुं पप्रच्छ नारदः ॥

महर्षे ! श्रोतुमिच्छामि मानवं धर्मसुत्तमम् ।

न तु तं मनुना प्रोक्तं यो मानवहितोऽपि न ॥

तत्रोक्ता बहवो धर्माः साम्यतं सभ्यगर्हिताः ।

सभ्यदेश-सदाचार-विरुद्धा युक्तिवर्जिताः ॥

“स्वातन्त्र्यं प्रतिषिद्धं यत् स्त्रीणां सर्वत्र सर्वदा ।

विधवावेदनञ्चैव स्वाध्यायश्च द्विजेतरैः ॥”

एवं बहुविधा धर्मा न्याय-युक्ति-विगर्हिताः ।

सभ्याचारविरुद्धाश्च कथिता मनुना मुने ! ॥

पराशरादिभिरपि धर्मा ये कथिताः पुरा ।

ते न सम्यङ्मम मते विधवावेदनं विना ॥

एवमादिनिमित्तीधैर्न मे धर्मभृतां वर ! ।

रोचन्ते धर्मशास्त्राणि प्रणीतानि पुरर्षिभिः ॥

तस्मै ब्रूहि सङ्ग्रहभाग ! धर्मं सत्सभ्यसेवितम् ।

नौस्त्रिालम्बनं यः स्वान्मज्जतां दुःखसागरे ॥

एवमुक्तो महाभागो भृगुः स तपतां वरः ।
 यीत्वा ब्राह्मणाः स्वात्मैकं नारदायापरं ददी ॥
 अथास्थामोदविकला आननं परितः स्थिताः ।
 मल्लिका रञ्जयन् चञ्चत्कराग्रनखरांशुभिः ।
 घूर्णयन्नरुणे नेत्रे चूर्णयन् टेविलं पुरः ।
 स्मरन् हृदि हृषीकेशं भृगुर्धर्ममुवाच ह ॥
 न मांसभक्षणे दीप्ति न मद्ये न च मैथुने ।
 प्रवृत्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्त्वालवञ्चनम् ॥
 अत्यासक्तिर्न कर्तव्या त्वेतेष्वेकत्र कुतचित् ।
 सेवेतैतानि च तथा न यथा कार्यरोधनम् ॥
 कार्यमेकं नृणां सिध्यं कार्यं मानवजीवनम् ।
 कार्यादृते मनुष्याणां मृत्युरेव न संशयः ॥
 तस्मात् कार्यपरो भूयादात्मस्थं नाचरेत् क्वचित् ।
 कार्यासक्तत्वमैकं महत्त्व-परिचायकम् ॥
 कार्यासक्तावपि पुनर्देहं रक्षेत् प्रवृत्ततः ।
 शरीरेण समं सर्व्वं नाशमन्यहि गच्छति ॥
 न जन्मना जातिभेदः कर्मणा कस्यचिन्मते ।
 लब्धः स्वाज्जातिभेदश्चेन्नोदाहे न च भोजने ॥
 सन्त्यक्त बहुधा विप्र ! विधयो धर्मसम्भताः ।
 हितं संसारिणस्तत्र सुख्यं वैवाहिकं शृणु ॥
 ब्राह्मणार्था अष्टविधा विवाहा ये च दर्शिताः ।
 तत्र गान्धर्व्वमेकं हि श्रेष्ठः केवलमुच्यते ॥

तेनैव विधिना सर्वैः कर्तव्यं पाणिपीडनम् ।
 परं स बन्धनं न स्यादयावज्जीवं कयीरपि ॥
 गावस्तृणमिवारण्ये पुमांसः स्त्रिय एव वा ।
 नवं नवमभीक्ष्णन्ति दन्तं खल्वात्मनः प्रियम् ॥
 अतो न बन्ध एकेन चिराय युतिसम्मतः ।
 नवरागिणि संसारे क्वापि न स्थिररागिता ॥
 दुर्लभं चैकरागित्वं संसारे खलु, तत् शयं ।
 एकेन तु चिरोदाहः सम्भवेन्ननुनोदितः ॥
 काममङ्गीकृते यत्तु न रतिः स्थिरताभजित् ।
 डाद्वीर्सादिप्रयोगश्च कुतस्तद्वैकनिष्ठता ॥
 यदा यस्मिन् भवेद्भागस्तिष्ठेदा यावदेव सः ।
 विहरेद्दमुना तावत् स्त्री पुंसेति मतिर्मम ॥
 एवं पुंसा वर्त्तितव्यं स्त्रिया सह द्विजोत्तम ।
 अन्यथा व्यभिचारस्य न निवृत्तिः कदाचन ॥
 एकप्रेमनिवृत्तिश्चेनिवृत्तं बन्धनं भवेत् ।
 अन्यथा सहनीयः स्याद्व्यभिचारः परेण वै ॥
 कन्याश्चयूक्षुषाभ्रातृजायादिगमनं भुवि ।
 दृश्यते व्यभिचारो यस्तत्र हेतुर्हि बन्धनम् ॥
 आत्मापरादिसम्बन्धविवेको बन्धनाश्रुने ! ।
 अबन्धने तु क्वा भार्या सुप्रा भ्रातृवधूष का ॥
 यथा पशूनां सर्वत्र सत्वमव्याहतं स्थितम् ।
 पशुधाणां तथैवास्ति प्रकृत्वा हि समावृत्तौ ॥

भूणहत्यादिपापानि व्यभिचारभवानि वै ।
 क्रियन्ते व्यापकं सत्वमज्ञात्वाज्ञैर्हि लज्जितैः ॥
 जातिभेदविचारो हि विवाहे तु विडम्बनम् ।
 दृश्यते विप्रकन्यानां चाख्डालमुरूपे रतिः ॥
 न धनेन कुलेनैव विद्यया ज्ञानतोऽपि वा ।
 वरत्वं जायते लोके गुणैः कर्मभिरेव वा ॥
 गुणवान् निगुणो वापि धनी निर्धन एव वा ।
 यो यस्याः स्यात् प्रियो लोके स तस्या वर उच्यते ॥
 अनुरागो भवेद्यत्र विवाहे समयो हि सः ।
 अर्पयित्री स्रयं कन्या मन्वाद्याटुवचांसि च ॥
 इत्थं हि विधवा न स्यात् न वा प्रोषितभर्तृका ।
 अलाभे कुलयोग्यस्य पात्रस्य चिरकन्यका ॥
 बाल्योद्वाहो बह्वोद्वाहोऽयोग्योद्वाहस्तथा पुनः ।
 अन्यानि यानि पापानि तानि न स्युर्हिजोत्तम ॥

इति श्रीमानवधर्मशास्त्रे उद्वाहतत्त्वकथने प्रथमोऽध्यायः ।

[अन्तः ।]

विजयोत्सव-भाणः ।

(नान्दी)

अनितुं नगनन्दिनीं मम गृहे भूयो मनुष्यालयात्
नन्दिन् मन्दगतिं नयाशु वृषभं मा त्वं विलम्बं कृथाः ।
इत्थं शैवगिरो निशम्य वृषभो “वीफट्टिकं” संस्मरन्
नर्हन् वो भवतात् डिसेषु विविधा भोज्याकृतिः साम्प्रतम् ॥
(नान्द्यन्ते) सूत्रधारः । अलमतिविस्तरेण । अद्य खलु विजया-
नन्दविषूणिं तारुणनयनैः कैश्चिद्द्वयुवसामाजिकैः समादिष्टो-
ऽस्मि, यथाय खलु शारदीयमहामहीत्सवे विजयानिशि
केनापि भणनप्रधानेन नाट्यनाराधयितव्येयं प्रमत्तपरिषदिति,
तत् प्रियसहचरीमाह्वय विज्ञापयामि ; आर्य्ये इतस्तावत् ।

नटी । (प्रविश्य) । इयम्हि, आणवेदु अज्जो कधं अज्ज
चिरादो सुमरिदाम्हीति । (१)

सूत्र । प्रिये अद्य खलु विजयानिशि कैद्यित् कुलपुत्रैः
किमपि भणनप्रधानं नाट्यमभिनेतुमादिष्टोऽस्मि, तत् कथय
किमभिनीयाराधयास्येनाम् परिषद्म् ।

नटी । (सखेदमिव) । अज्ज जइ नच्चसि नच्च तुमं, नाहं
वङ्गे नच्चामि, तहिं खु सांपदं एवेर बालविलासिनीओ कला-

(१) इयमस्मि, आत्रापयतु आर्य्यः कथमयं चिरात् स्मृतासीति ।

कुसलाश्च न, किंदु कहिं कहिं कुलकामिनी जना वि
नाड्याह्णित्रं कुण्दिदित्ति सुणीअदि, अच्छंदिअ केवि तत्थ
ण्णूअणसम्पदाइआ ये खु अपवित्तीत्ति कदूय वेस्साणं अहिण्णं
ददुमणिच्छुआ ताणं थलेसु अप्पमहिला पेइइदुं अहिलसंदि
एव्वं एणम रङ्गभूमित्थिदासुं दासुं विलासकुसलासुं भइमहि-
लासुं कुदो अम्हेसुं सामाजिआणं आअगो ? । (२)

सूत्र । (सङ्गितं) । अथि अनात्मजे ! कुतस्त्वयि अना-
दरावकाशः, वङ्गे इदानीं कुलस्त्रीपक्षपातिनां संख्या स्वत्पीय-
स्येव, दृष्टं मया बहुयः कृतविद्याग्रणीनामपि वाराङ्गनाभिः
सहीद्यानपानगोष्ठीषु नृत्यम् । भवतु, नास्ति खलु भाषा-
भिनये तवापेक्षा न वा स्वीजातेः, तदत्र निश्चिन्ता भव,
एतत्तु पृच्छामि किमभिनीयाराधयाम्येनां विजयीत्स्व-
गोष्ठीम् ?

नटी । (सङ्गितं) । तेष हि तुमं चिरं जीव । ए' सुदं मए

(२) आर्थ ! यदि नृत्यमि नृत्य त्वं, नाहं वङ्गे नृत्यामि, तत्र खलु साम्प्रतं केवलं
वारविज्ञासिनः कुलकुसला न, किन्तु क्वच क्वच कुलकामिनीजना अपि नाटकाभिनयं
कुर्वन्तीति नृत्यते, सन्ति च केऽपि तत्र नूतनसाम्प्रदायिका ये खलु अपवित्त इति कृत्वा
वेष्टानामभिनयं द्रष्टुमनिच्छन्ताः तासां स्थलेषु आत्मसहिजाः प्रेरयितुमभिलषन्ति, एवं
नाम रङ्गभूमिस्थितासु तासु विलासकुसलासु भइमहिलासु कुत अयासु सामाजि-
कानाम् आदरः ।

अज्जेन कुदोवि देववशादो को वि विजयुस्सवभाणो समा-
सादिदो त्ति, ता तस्सैवाहिण्यो करीअदु । (३)

सूत्र । साधु स्मारितं, अस्मिन् खलु शारदीयपूजामहोत्सवे
वङ्गवासिभिरिव विस्मृतं मया सर्वमात्मगतम् ।

तथैव वचसानेन स्मृतिर्मे पुनरागता ।

यथा कैलासशिखरे भवानी विजयानिशि ॥

(नेपथ्ये) मैवं भोः मैवं, न कैलासशिखरे, किन्त्वभसि,
तथाहि—

लज्जाम् वीक्ष्य सरस्वतीञ्च वशगां खट्वालुगानां स्वयं
सङ्गादङ्गभुवामतीव कदलीं प्रागल्भ्यमातां पुनः ।
भुक्तञ्चापि शिखावलं स्रजनुषः पादायुधञ्चान्तितो
वह्नेः, सिंहमहो नरेन्द्रविष्टतं, दुर्गा निमग्नाभसि ॥

अपिच

सिद्धिदाता गणेशोऽपि यूरोपायां गतस्ततः ।

रेनल्डेन नियुक्तश्च स्वकृतीनां विलिखने ॥

सूत्र । (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) । अये ! इत एवागच्छ-
त्येष प्रियसुहृन्मम मदकलनामा विटस्तत्र युक्तमध्माकमन्तरायी-
भवितुमस्य वाग्वयापारस्य, तदेहि अन्यतो गमिष्यावः ।

इति निष्कान्तौ प्रस्तावना ।

(३) तेन हि लं चिरञ्जीव । ननु युतस्यत्र आर्येण कुतोऽपि देववशात् कोऽपि
विजयीतुषवभाः समासादित इति तत् तस्मैवाभिप्रेयः क्रियताम् ।

विटः । (प्रविश्य) । मैव' भोः मैव', न कैलासशिखरे
किन्त्वश्वसि, तयाहि लक्ष्मीमित्यादि पुनः पठति ।

अतएव शून्यमय कैलासशिखरं, केवलं शिवस्तत्र मर्त्या-
गमनभीतं बलीवर्द्धं सान्त्वयतीति वार्त्ता गङ्गायां तड़िता
समानीता, श्रुतञ्च तद्वैव शक्रासनधूमपानावसक्तेन मया ;
तन्नास्त्यत्र कोऽपि सन्देहः ; अलमतः परं शून्यतयाऽदृष्टपूर्वस्य
कैलासशिखरस्य चर्चया, मर्त्यलोकं तावदालोकयामः ।

(आकाशे) अये ! क एते ताड्यमानविविधानकपटहादिबाद्य-
तालैः प्रक्षिप्तपादयुगला आनन्दकोलाहलैर्दिग्गन्तं प्रतिध्वन-
यन्तः प्रमत्ता इव नदीतीरावगरान्तः समायान्ति, किमेतेषां
महान् शत्रुर्निहतो, लब्धं वा सुवृहत् साम्राज्यम् ? (श्रुतिमभिनीय)
किं कथयसि, एते खलु वङ्गवासिनः स्वाराध्यदेवप्रतिमां
श्रोतसि विसर्ज्य गृहं प्रत्यागच्छन्तीति । (कर्णौ पिधाय) शान्तं
पापं । शान्तं पापं ! भद्र ! न त्वया कथितं न च मया श्रुतमेत-
द्वृद्ध्यविदारि वाग्वज्रम् ॥ अयि भो वङ्गवासिनः ! कि-
मापतितं दुष्सास यदयं रोदनस्थाने हर्षातिशयः, गृहलक्ष्मीं
खेष्टदेवतां श्रोतसि निक्षिप्य दुष्साकमेवमानन्दनिर्भरः ! न
जाने कीदृशी विषमा भविता परिणतिरीदृशस्य व्यामोहस्य ;
अथवा एषः वः पुत्रपानुक्रमिको व्यामोहः, श्रुतश्रव्या केचन
वङ्गसमाजमूर्खेभ्यः स्वावस्थामनभिनन्दन्तो दुष्टाशाप्रणीदिता
अभीष्टदेवीं समातरे जन्मभूमिमपि वैदेशिकहस्ते समर्प्य

महान्तमुत्सवमकार्षुः, यत्फलमिदानीं युष्माभिः प्रतिमुहूर्त्तं
प्रत्येकमनुभूयते, तथापि न चैतन्योदयो जातः, गच्छन्तु भवन्तः
क्रमशोऽधस्तालमहमप्यन्यत्र गच्छामि ।

(स्थानान्तरं गत्वा आकाशे) अये कथमत्र बाला वृद्धा युव-
तयो युवानश्च स्वस्वविभवाधिकवेशैश्चेष्टादिभिश्च यथायोग्यं
परस्परं हिंसाद्वेषाभिमाननिवृत्तस्नेहादिमनोगतभावान् व्यञ्ज-
यन्त आपादगलदेशं सर्वमेव कलेवरं वाससा समाच्छाद्य नतेन
मूर्ध्ना केनचिन्मूर्त्तिमतेव धाव्येन निक्षिप्यमाणा उदकविप्रुषो
गृह्णन्ति ? (श्रुतिमभिनीय) किं कथयसि ? एषा नाम शान्त्युदक-
ग्रहणगोष्ठी, अत्रैते शान्त्युदकं गृह्णन्तीति । भो भ्रातः ! पृच्छामि
तावत् किं नाम शमयतीदं शान्त्युदकं, किमनेन मानवसमाज-
मुन्मूलयतामीर्याद्वेषकामक्रोधलोभमोहानां शान्तिर्भवति,
किं वा रात्रिन्दिवं जाज्वल्यमानस्य बाह्विधवाह्वदयान-
लस्य ? अथवानवरतं सगर्वनिक्षिप्यमाणपरचरणताडनवेद-
नानां, किं वा परापहृतोद्धृतकवलानामेषां जठरानलस्य ?
प्रतिक्षणं पक्षपातिन्यायदर्शनैरसह्यतामापन्नस्य दासत्वदुःखस्य
वा ? किं कथयसि ? नैषां कस्यापि, 'मिलेरिया'ज्वरस्यापि
नेति । अहो भ्रातः, तत् किमनेन वृथाङ्गस्वरेण, तत् कथं
स्पष्टैव गृह्णासि शान्तेर्नाम । भवत्वन्यतो गच्छामि ।

(स्थानान्तरं गत्वा आकाशे) अये ! कोऽयं शुक्कालिङ्गनाडम्बरः ?
नास्ति प्रेम, नास्ति स्नेहः, न बन्धुत्वं, नापि भक्तिः, न वा

सदाशयता, केवलं सुखेन मधुरं स्नयमान एको विषपूर्णहृदयेन तादृक् स्नयमानस्यापरस्य तथाविधं हृदयं परिष्वजते । (श्रुतिमभिनीय) किं कथयसि ? एष दैशिकः समुदाचारः, सभ्यदेशेष्वप्येवं रीतिर्वर्तते इति । भद्र ! नमोऽस्मै देशाचाराय प्रवञ्चन-प्रभवे महाव्यालाय, सत्यं सभ्यदेशेष्वप्येवं प्रवञ्चनपद्धतिः, परमस्ति च तदन्तर्गूढतमं किमप्येकतासूत्रम्, इलवर्तविलव्यापार एवाऽत्र निदर्शनम् । भवत्वन्यत्र गच्छामि ।

(स्थानान्तरं गत्वा आकाशे) का नामैषा 'सिद्धि' देहि' इत्युच्येः शब्दायमाना बालयुवस्थविरसङ्कुला महती गोष्ठी ? अत्र किंविधा सिद्धिः प्रार्थ्यते ? किमणिमादीनां, किं वा-पवर्गस्य, अथवान्यविधेहिकसुखाभिलषितानाम् ? (श्रुतिमभिनीय) किं कथयसि ? न तथाविधा कापि, किन्तु संविदेति प्रसिद्धं किमपि मादकद्रव्यमिति ? । अहो राजपुरुषप्रसादात् प्रतिग्रामं 'खोलाभांठि' स्थितावपि एवमाग्रहेण सिद्धिः प्रार्थ्यते, गरीयस्येव मादकदृष्ट्या वङ्गीयानां, ये खलु प्रतिक्षणं प्रतिनगरं प्रतिगृहं प्रतिव्यक्ति मादकसेवनस्य महानिष्टकारं फलमवलोकयन्तोऽपि न तस्माद्विरमन्ति, प्रत्युत मादकद्रव्याणां प्रकारान् वर्धयन्ति, को नामैषोऽनुन्नतिसागरे ध्रुवमानानां तेषां मादकसेवनावसरः, मादकं हि वीरेर्विजितपुरुषैश्च सेव्यते, परचरणरेणुलुण्ठितसर्व्वगरीराणां सारमेयवत् परोच्छिष्टपुष्टानां वङ्गयूनां न वीरत्वं न वा विजितत्वं, तेषां खलु मादकसेवा केवलं

गृहे नर्दनाय, पयःप्रणाब्जां (नर्दमायां) पतनाय, सर्वतोऽधः-
पतनाय च । गच्छन्तु नामैते महारौरवम् अहन्वन्त्यत्र गच्छामि ।

(पदान्तरं गत्वा सदृष्टिचेपमाकाशे) अये क एष एकहस्तेनोद-
कुम्भमपरेणास्त्रपल्लवं गृहीत्वा, स्वगतभाषणेऽप्यास्यदुर्गन्धैर्धरा-
तलं रौरवयन्, नातिचीणो नातिपुष्टोऽवतारइव दृष्टतायाः,
जङ्गमा मूर्तिरिष चाटुवादस्य, विग्रह इव दम्भस्य, एकाग्र्य-
इव मिथ्यावादस्य, आराम इव मूर्खतायाः, वासभूमिरिव
परचित्तानुवर्त्तनस्य, उत्तमाङ्ग इव याज्यायाः, ललाटे वक्षनायाः
पताकामिव भ्रूयध्यादाशिखं लम्बमानं तिलकं दधानः,
मस्तके च प्रतिक्षणमनुष्ठिताकार्यशतसम्भार्जनीमिव दीर्घशिखां
सन्दोलयन्, अन्तःपुरास्निर्गच्छति ? (श्रुतिमभिनीय) किं कथयसि ?
एष खलु पुरोहितः शान्त्युदकदानच्छलेनार्थं प्रार्थयमानः
नामश्रावको भिक्षुकविशेष इव शृङ्गान्तान्तः प्रतिकर्चं परिभ्रम्ये-
दानीं गृहस्वामिनमुपासितुं धारावाहिकचाटुवचनकुसुमा-
वलीभिरास्यपुष्पभाजनं पूरयित्वा वहिरायातीति । स्थाने
स्वस्वेवंविध-याजकाविर्भावे धर्मस्य सुतरां विलोपः ; पुरोहित-
समं पुरोहितमिव पश्यामि ; एषां बाह्याकृतिरेवैतेषां सर्वथा
सारशून्यस्य हृदयस्य गाढमालिन्यमभिव्यनक्ति ; सुष्ठूक्तं भगवता
संहिताकारेण यमेन “पुरीषस्य च रोपस्य हिंसायास्तस्करस्य च ।
आयवर्णैः समादाय धाता षक्ते पुरोहितम्” इति । ‘कथापि
खलु पापानामलमश्रेयसे यतः’ ; भवतु पुरोहितमिमं परि-

हायान्वतो गमिष्यामि ; गमनसमये च लुप्तप्रायं वर्णाश्वमधर्मं
पुनरुज्जीवयितुमुद्यतान् प्रतीयमेकैव मे प्रार्थना यत्तैः स्वकार्या-
रम्भात् प्राक् पुरोहितानामुपरि दृष्टिर्निधातव्या ; एते नाम
धर्ममहामण्डपस्य प्रधानस्तम्भाः, एतेष्वशोधितेषु धर्मशोधन-
प्रयासो हि “मूलं कृत्वा शिखरे जलसेचनमिव” इत्यवगन्तव्यम् ।

(पदान्तरे गत्वा सदृष्टिर्लोपमाकाशे) अये क एष “स्वच्छन्द-
भोगी न कृपो न योगी सीतावियोगी न च रामचन्द्रः” तैल-
कारतिलमर्दनबलीवद् इव महामांसलो न ह्रस्वो न दीर्घो
मध्यमाकृतिः प्रौढवया दुग्धफेननिभनिर्मलकौषेयवासाः
पुरुषो वाग्जालैर्युगपदेव बुद्धिमत्स्वात्मनो मूर्खतामर्थितं
चाटुकारितुं निःसारतामन्यानपि तथाविधान् दोषानभि-
व्यञ्जयन् अबुद्धिमत्सु च तैरेव देवत्वं, सर्वज्ञत्वम् असाधारण-
प्राण्डित्यं निस्पृहतृमेवमादिगुणाश्च प्रकटयन्, प्रतिपादयेपं
नीचचेष्टितेष्वपि सत्कुलतामर्दं निजाज्ञतायामपि बुद्धिमत्त्वं
संस्थापयन्, गात्रविक्षेपैरात्मन्यसम्भ्यताप्रवाहस्योत्सृतुमभिसूच-
यन्, दृष्टिपातैरान्तरीणं दौर्म्मनस्यं नीचताञ्च विनिष्काशयन्,
पूर्ववदेव ध्वजसम्भार्जन्यलङ्घतोत्तमाङ्गः प्रायश्चित्तोन्मुखमहा-
पातकीव मुण्डितमुण्डः गृहस्वामिप्रदर्शितपथेनान्तःपुराभिमुखं
प्रयाति ?

साहित्यदर्पणः ।

अलङ्कारपरिच्छेदः ।

आव्यप्रकाशे श्लेषश्च लक्षणं यथा—“वाच्यभेदेन भिन्ना यत् युगपद्भाषणसमूहः । स्मियन्ति शब्दाः, श्लेषोऽसावचरादिभिरुपधा ॥” वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यत् युगपदुच्चारणेन स्मियन्ति (भिन्नं स्वरूपसंपन्नं वृत्ते), स श्लेषः । स च वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनानां भेदादुपधा इति तदर्थः ।

वाचनमते श्लेषनामा न कोऽपि शब्दालङ्कारी वर्तते, तत्र शब्दगुणेषु “मस्त्यल्लं श्लेषः” मस्त्यल्लं नाम यस्मिन् सति बह्वि पदार्थैकवद्भासन्ते, यथा अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवताकीर्त्यैः श्लेषः, अथेयुणेषु चापरः श्लेषो विद्यते यथा “चटनाञ्चेषः” क्रमकौटिल्या-गुल्लश्लोपपत्तियोगरूपचटना, * यथा “दृष्टैकासनसेस्थिते प्रियतने पश्चादुपेत्यादरात्” इत्यादि, अन्यथाथालङ्कारेषु “सधर्मेषु तन्मप्रवीरे श्लेषः” उपमाननीपमेयस धर्मेषु गुणक्रियाशब्दरूपेषु न तल्लारीपस्तन्मप्रवीरे तन्मप्रवीरे सति श्लेषः । यथा “आकटा-मलमल्ललायकचयः सन्नन्नवःस्थलाः सीमायो व्रणिता विपलद्वयद्रोन्माधिनः कर्कशाः । उवृत्ता गुरवश्च यस्य शनिनः श्लाभायमानाननाः योधा वारवधुसनाश्च न दधुः सीमं स वीडव्याजिनः ॥” परस्मैतेषु चिविधेषु श्लेषेषु न कोऽपि शब्दश्चेत्तुल्यलभ्यजते ।

वाग्मटालङ्कारेऽपि न कश्चित्शब्दश्चो वर्तते, तत्र गुणेष्वेकः श्लेषोऽस्ति, तल्लक्षणं तु “श्लेषो यत् पदानि स्युः सूतानौ च परस्परम्”, अन्यथाथालङ्कारमज्येऽर्थेषु विद्यते । तल्लक्षणमथालङ्कारप्रसाधे दृष्टव्यम् ।

सरस्वतीकण्ठाभरणे शब्दश्लेषश्च लक्षणं भेदाच्च यथा—“एकरूपेण वाक्येन ह्यी-भयनसंघयोः । तन्नेष यत् स शब्दत्रैः श्लेष इत्यभिप्रेक्षितः । प्रकृतिप्रत्ययौ लौ वी विभक्तिवचनाश्चौ । पदभाषोद्देशे चेति शब्दार्था भवन्ति षट् ॥ तत्र प्रकृतिश्लेषः “आत्मनश्च परेषाञ्च प्रतापस्तव कोपिनुत् । भयकङ्कपते वाङ्महिषाञ्च सुहृदाञ्च ते ॥” अत्र कीर्तिशुद्धिश्च नैतिशुद्धिर्भयकङ्कद्वयं करोति तन्मलोच प्रकृत्योः किपि तुल्यम् रूपमिति । लिङ्गश्लेषोऽपि प्रकृतिश्लेषश्च, यथा “कुवलयदललुतावौ दृशा च वपुषा च

* क्रमः क्रियासन्ततिः, कौटिल्यं विदित्वचेष्टितं, अगुल्लश्लम् अप्रसिद्धवर्णानाविरहः, उपपत्तिः उपपादकगुणविविधः, एषां योगः सम्बन्धनं, स रूपं यस्याः चटनायाः ।

कं न दर्शयते” इत्यादी द्युतित्वस्य ह्यव्युधोर्विशेषणत्वेऽपि तुल्यरूपता । प्रत्ययश्लेषो
द्विविधः सोऽहोदी निरुद्धेदश्च, तत्राथी यथा “तस्या विनापि हारिण निस्सर्गादेव
हारिणी । जनयासासतुः कस्य विषयं न पयोधरौ ।” अत्र “हारिणी” इति
इतिनिनिप्रत्यययोरैकरूपत्वादिनापि हारिणेति च सत्वर्थोऽहोदीदात् सोऽहोदः प्रत्यय-
श्लेषोऽयम् । द्वितीयो यथा “त्वदुदुतामग्रस्थानरुद्धव्रणकिष्काकृतिः । विभाति हरिणी-
भूता शशिनी लाळ्ळनच्छविः ।” अत्र हरिणीभूतेति च्चुः ङीप्च तुल्यरूपतायां तदुद्धेदी
नास्तीत्यनुद्धेदः । विभक्तिश्लेषो द्विधा भिन्नजातीययोरभिन्नजातीययोश्च । तत्राथी यथा
“विषं निजगले येन बभे च भुजगप्रभुः । देहे येनाङ्गजो दम्ने जाया च स जयत्यजः ।”
अत्र येन विषं निजगले (गल + लिट् ए कर्मणि) तथा निजगले भुजगप्रभुः बभे । अपि
च येन अङ्गजः (कामः) देहे (दह + लिट् ए कर्मणि) तथा निजदेहे जाया दम्ने इत्यन्वयः ।
अत्र लिङात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनसप्तम्येकवचनान्तयोरैकरूपत्वादिभिन्नार्थत्वात् भिन्न-
जातीय-सुविभक्तिश्लेषोऽयम् । द्वितीयो यथा “त्वमेव धातुः पूर्वोऽस्ति त्वमेव प्रत्ययः
परः । अनास्थानं न ते किञ्चिद्वाथ केनोपमौयसे ।” धातुरिति प्रथमान्तस्य षष्ठान्तस्य
चैकरूपत्वादिन्नार्थत्वाच्चभिन्नजातीयसुविभक्तिश्लेषोऽयम् । वचनश्लेषो द्विधा सोऽहोदी निरु-
द्धेदश्च, यवैकत्रैकवहुवचनादिश्लेषं दृष्टान्नापि तथाविधः श्लेष उचित्यते तत्र सोऽहोदः,
यथा “प्राव्यप्रभावः प्रभवो धर्मस्यास्तरजसमाः । सुक्तात्मनः शिवं नेमिरनेऽपि
ददतां जिनाः ।” अत्र नेमिरित्यन्वेऽपीति एकवचनबहुवचनाभ्यां ददतामित्यत्र तिङन्ते
प्राव्यप्रभावः प्रभव इत्यादिषु च सुवन्तीत्येकवचनबहुवचनयोरुद्धेदइत्यर्थं सोऽहोदनाम-
वचनश्लेषः । निरुद्धेदी यथा—“तत्तुल्यरमणीयस्य मध्यस्य च भुजस्य च । अभवन्नितरां
तस्याः वलयः कान्तिरुद्भवे ॥” अत्राभवन्निति वलय इति पदयोक्तिङन्तसुवन्तयोरैकवचन-
बहुवचने अनुक्तिरेव श्लेषित इत्यर्थं निरुद्धेदी नाम वचनश्लेषः । वर्णश्लेषसु पदश्लेष-
एव इति न प्रयुक्तम् । काव्यादर्शे एकेनैव वाक्येन शब्दार्थश्लेषयोर्लक्षणं कृतं यथा—
“स्निग्धमिष्टमनेकार्थमेकरूपान्वितं वचः । तदभिन्नपदं भिन्नपदप्रायमिति द्विधा ॥” अनेकार्थं
(अभिधया उच्यते युगपदनेकार्थप्रतिपादकवत्) तथा एकरूपान्वितम् (अर्थभेदेन भिन्नत्वेऽपि
युगपदुच्चारणविषयताम् आपन्नैकेन स्वरूपेण युक्तं) वचः (वाक्यं) स्निग्धं (स्नेहालङ्कार-
वत्) इत्यन्वयः, स्निग्धवाक्यं हि सर्वत्रैकवचनवादि प्रोभातिमयजनकतया कतिभिरभिहितं

यथा वक्ष्यति “क्षेत्रः सञ्ज्ञासु पुष्पाति प्रायो वक्रोक्तिषु प्रियम् । भिन्नं हिंसा स्वमा-
वोक्तिर्वक्रोक्तिरिति वाङ्मयम् । क्षेत्रं एकतावभासहेतुर्निरन्तरसम्बन्धविशेषः, स च
प्रकृतं शब्दयोरैकप्रयत्नीकार्यत्वरूपः, अवयवोच्चैकप्रयत्नीकार्यमात्रशब्देनैककालबोधित्वम्,
स चाभिधेया ह्यस्या युगपद्नेकार्यप्रतिपादनेनैव सम्भवति, यत्र त्वनेकार्यसङ्केतस्यापि
शब्दस्य शक्तिसङ्कीर्णकसंयोगविप्रयोगादिप्रतिबन्धतयाभिधेया एकस्वैयर्थस्य प्रतीतौ
कातायां पश्चात् व्यञ्जनयथान्तरप्रतीतिः तत्र न क्षेत्रः अभिधेया युगपदर्थत्वप्रतीतिरभावेन
वैचित्र्याभावात् तयाविधस्थौ ध्वनितमेव । यथा—

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशालंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंयुक्तस्य ।

यस्यानुपममृगतः परवारणस्य दानाणुसंकुसुभगः सततं करोऽभूत् ॥

अपिच—

कुवेरशुभां दिग्गुणरश्मौ गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलह्य ।

दिग् दक्षिणा गन्धर्वं मुखेन व्यलीकनिश्वासनिर्वातुससज्जं ॥

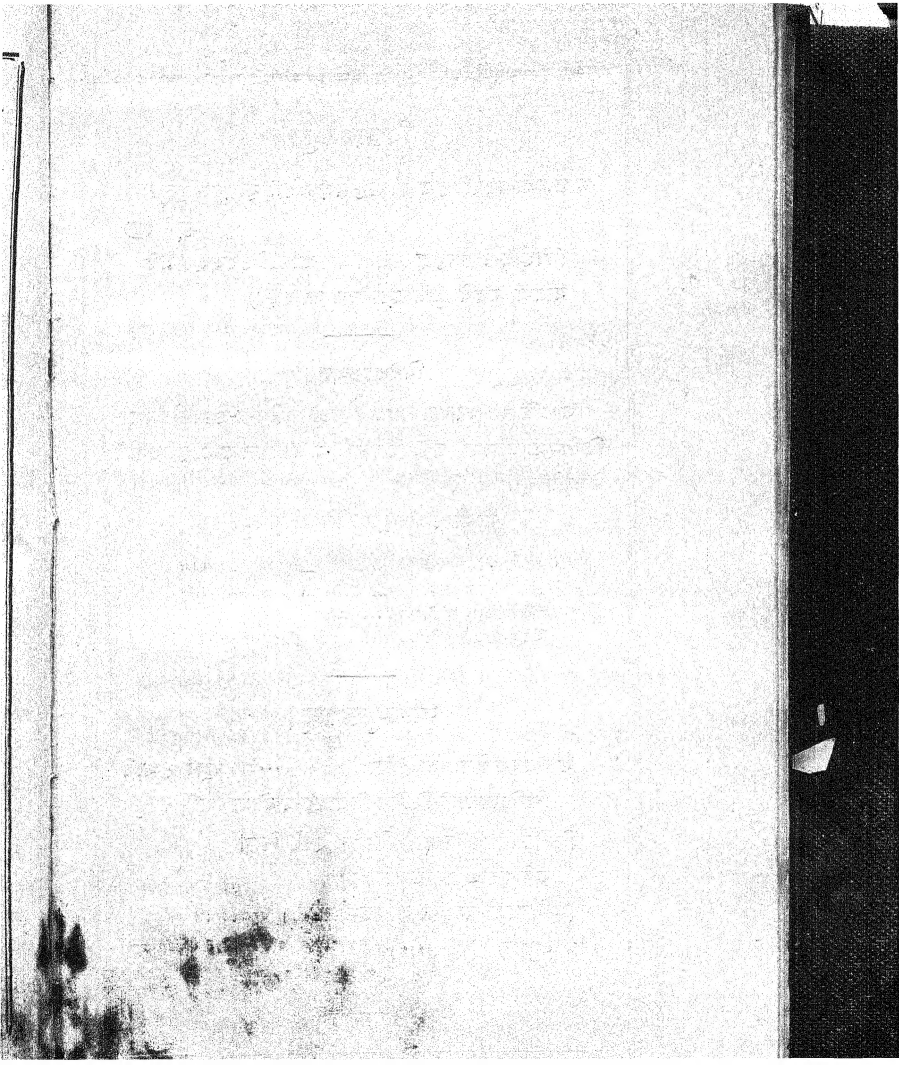
एवञ्च—

आच्छादितायतदिगन्तरसुहृदैर्गौमाक्रमस्य सेषितसुदयविशालशङ्कम् ।

सूत्रं खलत्तुहिनदीपितिकीटिनेन-सुद्वीज्य को भुवि न विस्मयते नगन्दम् ॥

इत्यादौ न क्षेत्रः किन्तु ध्वनिरेव । कुवलयानन्दकारिणं तु “नानार्थसंशयः द्विषो
वर्णनीयस्थोभवावितः” इति चन्द्रालोकौयकारिकाव्याख्यायां चरैऽनेकार्थशब्दव्यासः

क्षेत्रः—स च विविधः, प्रकृतानेकविधयः, अप्रकृतानेकविधयः, प्रकृताप्रकृतानेकविधय-
श्चेत्येवं व्याख्यायोपपन्नं, यदत्र प्रकृताप्रकृतशब्दोदाहरणे शब्दप्रतिमूलध्वनिमिश्रलि-
प्राञ्चः तत् प्रकृताप्रकृतानिधानमूलकस्योपमादेरलङ्कारस्य व्यङ्ग्यभाभिप्रायं न त्वप्रकृतार्थ-
स्त्वेव व्यङ्ग्यभाभिप्रायम्, अप्रकृतार्थस्यापि शक्त्या प्रतिपाद्यस्याभिधेयत्वावस्थाभावेन व्यङ्ग्यप्र-
मेयत्वादिति, तत्र विचारसङ्गम् अभिधामूलव्यञ्जनाया अवकाशविरहात् ।

पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रमुच्यते ॥

आदिशब्दात् खड्गमुरजचक्रगोमूत्रिकादयः । अस्य च
तथाविधलिपिसन्निवेशविशेषवशेन चमत्कारविधायिनामपि
वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाशसमवायविशेषवशेन चमत्कार-
विधायिभिर्वर्णैरभेदेनोपचाराच्छब्दालङ्कारत्वम् । तत्र पद्मबन्धो
यथा मम—

“मारमा सुप्रमा चारुचा मारवधूतमा ।

मात्तधूर्ततमा वासा सा वामा मेऽस्तु मारमा ॥”

एषोऽष्टदलपद्मबन्धो दिग्दलेषु निर्गमप्रवेशाभ्यां श्लिष्टवर्णः किन्तु
विदिग्दलेष्वन्यथा, कर्णिकाचरन्तु श्लिष्टमेव । (१)

(१) वर्णानां (पद्मान्तर्गतानामवराणां लिप्यात्मकानामित्यर्थः) पद्माद्याकारहेतुत्वे
(पद्माद्याकारवर्णसोमजनप्रले) चित्रं (चित्रालङ्कारयुक्तं काव्यमित्यर्थः) उच्यते (कथ्यते
बुधैरिति शेषः) । सरस्वतीकण्ठाभरणे चित्रकाव्यस्य लक्षणं यथा—“वर्णस्थानस्तराकार-
गतिवन्धान् प्रतीह यः । नियमस्तद्वधुषः योदा चित्रमित्यभिधीयते ॥” “वर्णानां
खड्गाद्याकृतिहेतुत्वे चित्रम्” इति अलङ्कारसम्बन्धम्, स्थानविशेषश्लिष्टवर्णपौनरुक्त्यात्मकं
चित्रवचनम् इति तदर्थः । पद्मादीत्यादिशब्दात् खड्ग-मुरज-चक्र-गोमूत्रिकादयः, गो-
मूत्रिकादय इत्यादिपदेन सर्वतोभद्रार्द्धगोमूत्रिकार्द्धमुरजशङ्काटकव्योमचित्र्यञ्जनद्विव्यञ्ज-
नैकव्यञ्जननिरौठग्रनिर्मूर्द्धगादयः प्रभूततन्माश्रितभेदाः सरस्वतीकण्ठाभरणादिषु द्रष्टव्याः
तत्रैकस्याष्टदलस्यैव त्रिप्रकारो भेदो दर्शितः । तत्र गोमूत्रिकालक्षणं काव्यादर्शे
“वर्णानामेककृपलं च त्वे काल्तरसङ्गयोः, गोमूत्रिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो यथा” ।
सरस्वतीकण्ठाभरणे “गतिरुद्यावचा यत्र मार्गे मूत्रस्य गोरिव, गोमूत्रिकेति तत् प्राहु-
र्दुष्करं चित्रवेदिनः” । मुरजवन्धस्य लक्षणम् यथा सरस्वतीकण्ठाभरणे “अत्र पाद-
चतुष्केऽपि क्रमशः परिलेखिते । श्रीकपादक्तमेव मूर्धिकाय मुरजत्रयी ॥” सर्वतो-
भद्रलक्षणं यथा तत्रैव “बाहुरद्वयम् ताम श्रीकपादक्तमेव मूर्धिकाय मुरजत्रयी ॥” सर्वतो-
भद्रलक्षणं यदि ॥” परं सर्वेषां लक्षणम् इति तदर्थमनेन ।